

DİL
VƏ
ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Beynəlxalq elmi – nəzəri jurnal

Elektron versiyası

Электронная версия

3(111)

Jurnal
1993-cü ildən 2 aydan bir çıxır

BAKİ - 2019

DİLÇİLİK – ЯЗЫКОЗНАНИЕ	5-195
A. HACIYEVA. Türk izafəti.....	
A. BAYRAMOVA. Ağbaba şivəsində feilin xəbər şəkli.....	
L. ƏLİZADƏ. Qlobal ingilis dilində turizm leksikasının formalaşmasında alınma sözlərin rolu.....	
A. NƏZƏROVA. İngilis atalar sözləri və onların Azərbaycan dilində qarşılıqları.....	
S. MUSTAFAYEVA. Azərbaycan ədəbi dilinin dövrəşdirilməsi tarixindən.....	
H. ЭФЕНДИЕВА. Джирджи Зейдан об эволюции арабского языка.....	
V. AĞAYEVA. T. Hacıyevin elmi irsində XX əsrin ədəbi dili və dil siyasəti.....	
G. ƏHMƏDOVA. Azərbaycan dilində kauzativlik kateqoriyası.....	
Z. ƏLƏSGƏROVA, T. QURBANOVA. İngilis dilində bədən üzvlü idiomlar və onların Azərbaycan dilində qarşılığı.....	
F. ƏSƏDOVA. Ünsiyyət etikası.....	
Ə. MƏMMƏDOVA. Fars dilində [m] sonantının distributiv və fonetik xüsusiyyəti.....	
N. ƏLƏKBƏROVA. “Kitabi-Dədə Qorqud” linqvostatistik araşdırmalarda.....	
Ş. ŞİRƏLİYEV, A. İSMAYILOVA. Azərbaycan və ingilis dilində cütlükli və taktükli sadə nəqli cümlələr.....	
A. SƏFƏROVA. Metaforlaşma hadisəsi diskursiv təhlil obyektinə kimi.....	
Ş. ƏLİYEV. I türkoloji qurultaya qədərki dövrdə əlifba məsələsi.....	
L. HASİLOVA. Ərəb xalq və ya ləhcə məsəlləri və insanlara göndərilən məsəllər.....	
E. PUTAYEVA. Hindu dillərində Amerikan ingiliscəsinə keçmiş alınma sözlərin bəzi xüsusiyyətlərinə dair.....	
G. QASIMOVA. İbri dilinin dirçəldilməsi prosesində söz yaradıcılığının əsas istiqamətləri.....	
Ş. SƏFƏROVA, Ü. HÜSEYNOVA. İngilis və Azərbaycan dillərində qayıdış növ əvəzlilərinin ifadə üsulları.....	
H. МУСАЕВА. О некоторых семантических и морфологических особенностях масдаров в поэме Н.Гянджеви.....	
R. ABDURAHMANOVA. Əsas sözün transformasiyası zamanı köməkçi feilin yerdəyişməsi.....	
M. HACIZADƏ. Dil və təfəkkür.....	
S. HÜSEYNOVA. Bədii tərcümənin aktual problemləri.....	
Ü. İBRAHİMOVA, H. MƏMMƏDOV. Üslubi frazeoloji vahidlərin semantik xüsusiyyətləri.....	
K. PAŞAYEVA, G. MANCANOVA. Poetik onomastika.....	
S. MƏMMƏDOVA, M. ƏLƏSGƏROVA. İngilis dilində şəkilçilərin fonoloji, funksional və distributiv xüsusiyyətləri.....	
O. PİRİYEV. Azərbaycan dilində bağlayıcıların işlənmə funksiyaları.....	
S. RƏCƏBOVA. Transformasiyaya aid tədqiqatlarda R. Van Valin və U. Folinin referensial-rol qrammatikasının əhəmiyyəti.....	
A. ƏMİRASLANOVA. Müxtəlif dillərdə frazeoloji vahidlərin yaranması və işlənmə metodları.....	
G. HÜSEYNOVA. Termin yaradıcılığında alınmaların yeri.....	
R. HÜSEYNOVA. Zaman kateqoriyasının roman dillərində işlənməsi.....	
Z. MƏMMƏDOVA. Klassik fars dilində feillərin arxaikləşmiş bəzi leksik – semantik xüsusiyyətləri.....	
R. MÜRSƏLOV. Azərbaycan və ingilis dillərində “7” say tərkibli frazeoloji vahidlərin semantikasi.....	
III. ГУЛИЕВА, Л. МАМЕДОВА. Понятие о детерминантах.....	
A. RƏCƏBOVA. Sadə cümlənin variativliyi.....	
O. ХАШИЛОВА. Словосочетание в русской лингвистике.....	
İ. ƏMİRASLANOVA. Fransız dilində morfoloqizmlər.....	
S. ABDULLAYEVA. Qədim dillərin tarixində nitq mədəniyyəti.....	
A. ORUCOVA. Bədii mətnə obrazlaşdırıcılığın aktuallaşma problemi.....	
G. ABBASOVA. Azərbaycan dilində morfoloji üsulla söz-termin yaradıcılığının bəzi xüsusiyyətləri.....	
K. АЛИЕВА. Идиолитическая характеристика цветообозначений.....	
T. HƏMİDOVA. İngilis dilində söz birləşmələrinin frazeologizmlərdən fərqli cəhətləri.....	
R. ƏLİYEV, Ş. SƏFƏROVA. Müasir ingilis dilində ismin cins kateqoriyasının növləri.....	
Ü. HÜSEYNOVA, M. MEHDİYEV. Orijinal ilə tərcümə arasında leksik uyğunluq problemi.....	
L. KƏRİMOVA. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində sadə nəqli cümlələrin eksperimental -fonetik təhlilinin bəzi nəticələri.....	
A. MƏMMƏDOVA, A. MEHDİYEV. Azərbaycan və ingilis dillərində tərcümə transformasiyaları.....	
S. MƏMMƏDOVA. Azərbaycan və ingilis dillərində frazeologizmlərin mahiyyəti.....	
P. PAŞAYEVA, İ. ƏMİROVA. Somatik frazeoloji birləşmələrin bədii və elmi üslubda işlədilməsi.....	
Z. SALAMOVA. Dilçilikdə konsept nəzəriyyəsinin tədqiqat tarixi.....	
E. SÜLEYMANOVA. Mənsubiyyət kateqoriyası digər təfəkkür kateqoriyalarının etnik mədəniyyəti kimi.....	
G. MEHDİYEV. Dövrün dil mənzərəsi yaxud Strabonun iyirmi altı tayfa fenomeni.....	
R. ALİSOVA. Atalar sözü və idiomlarda “həyat” və “ölüm” konseptlərinin linqvokulturoloji təhlili.....	
A. ALLAHVERDİYEV. Nasir Xosrov Qubadiyanının “Səfərnəmə” əsərində sinonimlər.....	
İ. VƏLİYEV. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin fonetik və orfoqrafik xüsusiyyətləri.....	
A. PAŞAYEVA. Sadə sonqoşmaların əvəzlilərlə işlənmə prinsipləri.....	
R. SÜLEYMANOVA. Türkiyə türkcəsi ilə müştərək leksik vahidlərdə həqiqi mənadan məcazi mənaya keçid istiqamətləri.....	

ƏDƏBİYYATŞUNASLIQ-ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ..... **196-372**

A. КУДЕЛИН. «Большое видится на расстоянии...».....	
G. ABDULLAYEVA. Əhdi-ətəq mətnlərinin tənqidi tarixi.....	
A. RƏHİMOVA. Oğuzların dini-qəhrəmanlıq dastanı “Saltuknamə”.....	
A. ÇOBANOVA. Zəlimxan Yaqub yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri.....	
A. HEYDƏROVA. Hüseyn Abbaszadənin həyatı və şəxsiyyəti.....	
V. MİRZƏYEV. Amerika Harlem ədəbiyyatında erkən magik realizm mərhələsi.....	
N. NURİYEV. Edqar Allan Ponun yaradıcılığında Şərq və təsvüf elementləri.....	

V. HÜSEYNZADƏ. Yaddaşımızın nəsrədən keçən yolu.....	
R. HÜMMƏTOVA. Qoşmanın üslubiyatla əlaqəsi.....	
Z. AVİLOVA. Nizami poeziyasında kimyəvi elementlərin bədii təsviri.....	
S. ABBASOVA. Nəsimi irsində tərbiyə məsələləri	
E. MƏHƏRRƏMOVA. Qasım bəy Zakirin yaradıcılığında tərbiyə məsələləri.....	
F. ABDUALLAYEVA. İbn Makyuenin romanlarında ekzistensial seçim problemi.....	
G. HÜSEYNOVA. Fəridə Əliyərbəyli yaradıcılığında Gəncə.....	
Y. QASIMOVA. Şərqişünas alim, maarifçi və ictimai xadim.....	
G. QULİYEVA. B. Vahabzadə yaradıcılığında türkçülüynün təşəkkülündə Füzuli ənənələrinin rolu.....	
M. QULİYEVA. Qədim və Orta əsrlər ədəbiyyat ənənələrinin hekayə janrının təşəkkül və poetikasına təsiri.....	
S. RƏSULOVA. Azərbaycan uşaq poeziyasında humanizm motivləri.....	
C. САДЫХОВА. О жанре антиутопии в современной русской литературе.....	
N. ABDURAHMANOVA. Hüseyn Arif poeziyasına bir nəzər.....	
L. ƏLƏKBƏROVA. Əhməd Cavad və Balas Azəroğlu poeziyasında Füzuli obrazı.....	
G. MƏMMƏDOVA. Mifoloji obraz və motivlərin uşaq ədəbiyyatına transformasiyasının bədii-üslubu xüsusiyyətləri.....	
Ş. MƏMMƏDOVA. Azərbaycan uşaq dramaturgiyasının inkişaf tendensiyası	
İ. SULTANOVA. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və özbək mədəniyyəti.....	
V. CAVADOVA. Ədəbi tənqidin meyar axtarışları.....	
S. ƏLİYEVA. Dünya incəsənətinin tədqiq tarixinə bir baxış: XVIII əsr Rus incəsənəti.....	
İ. EMİNOVA. Vəli Xulufunun “Koroğlu” nəşri barədə mülahizələr.....	
İ. ŞƏMSİZADƏ. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı: M.F.Axundzadə və C.Məmmədquluzadə zirvəsi.....	
H. ГАСАНОВА. Вилфрид Скоуэн Блант: путешествие по арабскому востоку.....	
D. ADİLOVA. Vaqif Səmədoğlunun lirikası.....	
L. ƏLİYEVA. Bədii nəsrədə folklor örnəklərindən istifadə və müəllif mövqeyi.....	
J. HÜSEYNOVA. H.Cavidin ilk dramalarında qadın obrazları.....	
Ş. İBRAHİMOV. Abbasqulu ağa Bakıxanov yaradıcılığında dini-əxlaq məsələləri.....	
M. MƏMMƏDOVA. İngilis romantizminin nümayəndəsi C.Q. Bayronun poeziyasında məcazlar sistemi.....	
S. MƏMMƏDOVA. Alman–Azərbaycan qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərdən ədəbi səhifələr	
İ. RƏHMANOVA. Əli Əmirlinin dramaturgiyası.....	
T, VƏLİYEVA ŞAHİN Bəxtiyar Bahabzadənin “Fəryad” pyesində Nəsimilik və insan problemi.....	
A. MƏMMƏDLİ. Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiyası azərbaycançılıq kontekstində.....	
A. BAYRAMOVA. Həzrət Əlinin oğlu İmam Həsənə nəsihətləri bizim milli dəyərlərimizdən biri kimi.....	
S. BAYRAMOVA. İsmayıl Şıxlının uşaq hekayələri.....	
S. ƏLƏKBƏRLİ. Kamal Abdulla nəsrində psixologizm.....	
K. ƏLİYEVA .Muxtar Auevov yaradıcılığı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev ənənələri kontekstində.....	
Ə. HÜSEYNOVA. Əkbər Ağayev milli və dünya ədəbiyyatının inkişaf qanunauyğunluqları haqqında.....	
N. KƏRİMOVA. Mo Yan hekayələrinin ideya-bədii xüsusiyyətləri.....	
M. VƏLİYEV. Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” poemasında Möhsün şah obrazı haqqında.....	
Ş. VƏLİYEVA. Müasir ABŞ nəsrini formalaşdıran amillər.....	
P. МАМЕДОВА. О пословицах и поговорках в Кабус-наме.....	
Г. ХАЛИЛОВА. К вопросу о сущности эстетической модальности с позиции соотношения «я-для-себя» и «я-для-другого».....	
M. XULİYEVA. Hüseyn Cavid yaradıcılığında qadın azadlığı.....	
A. ABASOV. Ustad sənətkar Məzahir Daşqın haqqında yaddaşında qalanlar.....	
L. İMAMƏLİYEVA. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında araşdırılması məsələləri.....	
M. MEHDİYEVA. Dante yaradıcılığına bir nəzər.....	
S. AĞAYEVA. İctimai mühit və insan taleyi R.N.Güntəkinin pyeslərində (“Əski şərqi”, “Balikəsir mühasibi”).....	
N. BABAZADƏ. Con Steynbek yaradıcılığında Amerika gerçəkliyi.....	
N. ƏLİZADƏ. Mahmud Dövlətabadi yaradıcılığına baxış.....	

***PEDAQOGİKA-PSIXOLOGIYA, PEDAQOGİKA-PSIXOLOGIYA* 373-437**

S. HÜMMƏTOVA. Ali təhsil sistemində innovasiya və modernləşmə.....	
V. MƏMMƏDOVA. Təhsildə keyfiyyətin idarə olunma modelləri və onların əsas xüsusiyyətləri.....	
R. QULİYEVA. Azərbaycan dili dərslərində nəqli cümlələrin mənimsədilməsi ilə bağlı işlər.....	
A. ƏKBƏROVA. Orfoqrafiya təliminin tədrisi metodikası.....	
T. МАМЕДОВА. Yaradıcı şəxsiyyətin inkişaf etdirilməsində qeyri-standart dərslərin rolu	
A. NAMETOVA. İstehsalat təcrübəsi – təlim prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi: göstərişlər və tövsiyələr.....	
P. ТАХМАЗОВА, Н. ШИРАЛИЗАДЕ. Интересный урок иностранного языка, пути и средства его создания.....	
M, АЛЕСКЕРОВА, С МАМЕДОВА. Методика преподавания иностранного языка на факультете Экологии.....	
P. ИМАНОВА, С. ДЖАФАРОВА. Гармоническое развитие личности на уроках русского языка.....	
C. ИСКЕНДЕРОВА. Проблемы развития образования в Азербайджане.....	
N. СƏFƏROVA. Atalar sözlərinin tədrisi haqqında.....	
Ü. BƏŞİRLİ. Nəriman Həsənzadənin “Qadın” poemasında ailə tərbiyəsi.....	
E. TAĞIYEVA, G.RƏFİBƏYLİ. Dilin funksiyalarının tədrisi metodikası.....	
P. АСКЕРОВА, З, МАСИМОВА. Учет особенностей родного языка при обучении предлогам русского языка.....	
Л. МУРАДОВА. Основные методические направления в обучении русскому как иностранному	
A. XƏLİLOV, S.ƏLİYEVA. Azərbaycan təhsilinin keçiyində.....	

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT.

M. ALLAHVERDİYEVA, E. YUNUSOVA. Avoir feli ilə olan frazeoloji ifadələrin fransız dilində tədrisi haqqında.....
A. ИСАЕВА .Роль коммуникативной компетенции в процессе изучения иностранных языков.....
Y.VƏLİYEVA, E.ƏHMƏDOVA, K.KAZIMOVA. Şəxsiyyətyönümlü təlim tələbələrin idrak fəallığına təsir göstərən əsas amil kimi.

İNSANŞÜNASLIQ-ЧЕЛОВЕКОВЕДЕНИЕ.....438-452

E. BABAYEV. Çin mədəniyyətinin qədim türklərin inanc sistemində təsirləri.....
Z. AVİLOVA. Xudu Məmmədovun həyatı və onun yazdıqları hər birimiz üçün nümunədir.....
M. QULİYEVA, N.İMAMVERDİYEVA, A. BAYRAMOVA. Milli ləyaqət hissənin gözlənilməsində vətəndaşlıq borcu.....
M. ASLANLI. Arif Ərdəbili yaradıcılığında alplıq-bahadırlıq motivləri.....
S. ABDULLAYEVA. Qədim dillərin tarixində nitq mədəniyyəti.....

JURNALİSTİKA - ЖУРНАЛИСТИКА.....453-461

F. ƏİZADƏ. "Nəyat" qəzeti dövrünün ictimai düşüncə salnaməsidir.....
Л. МИРЗОЕВА .Через «гернии» - к высокому искусству.....
G. BABAYEVA. Naxçıvan abidələri "Molla Nəsrəddin" jurnalının səhifələrində.....

KİTABŞÜNASLIQ – КНИГОВЕДЕНИЕ.....462-464

K. İSMAYİLOVA. Azərbaycanda milli kitab mədəniyyətinin və minatür sənətinin vəhdətdə inkişafı.....

MƏRUZƏ VƏ MƏQALƏLƏR – ДОКЛАДЫ И СТАТЬИ.....465-528

X. AXUNDOVA, Ф. АГАМИРОВА. Работа по лексике на начальном этапе обучения на первых курсах.....
A. ƏHMƏDOVA, S. QASIMOVA. Kensington palace.....
A. KƏRİMOVA. Nitq, söyləm və diskurs.....
N. SADIQOVA .How to improve the communication skills and fluency in English.....
G. ƏLƏKBƏROVA. "That, if, whether" tabelilik bağlayıcıları tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlayan vasitə kimi.....
И. КУЛИЕВА, К. НУРИЕВА. Аннотирование как вид письменного монологического высказывания.....
С. ВЕЛИЕВА .Жизнь и творчество Шарлотты Бронте.....
N. İMAMVERDİYEVA. Ümummillə lider Heydər Əliyevin dini dəyərlərimizə qayğısı.....
Д. МУСТАФАЕВА. Навыки ведения диалога.....
M. QULİYEVA. Heydər Əliyev: - Təhsil millətin gələcəyidir.....
A. YAHIYAYEV. İran dillərində feil şəkilləri.....
U. İSMAYİLOVA .Xarici dilin tədrisində oxunun rolu.....
S. MUSAJEVA. N.A.Nekrasovun əsərləri Abdulla Farukun tərcümələrində.....
O. MÜSLÜMOVA . Dərs planında innovativ layihələr .....
M. ORUCOVA. Einleitung. ....
S. ABASOVA. Güclü vətəndaşlıq, təvazökarlıq və qürur hissi bədii sənətin sərvətidir.....
A. SEVXANOVA . Qrammatikanın kommunikativ yönümlü tədrisində çalışmaların rolu.....
Д. КАЗИ-ЗАДЕ, Г. РАСУЛОВА. Научный стиль в языковой речи.....
T. NAĞİYEVA. Görkəmli azərbaycanşünas alim, dünya şöhrətli dilçi Əbdüləzəl Dəmirçizadə .....

Yəğilmağa verilmişdir: 12.07.19 Çapa imzalanmışdır : 21.09.19 Rezoqraf çapı. Şəhadətnamə № 27
Lisənziya: seriya ab № 022471. tirajı 1000. Ləman nəşr-poliqr. MMC»-də çap olunmuşdur.

DİLÇİLİK – ЯЗЫКОЗНАНИЕAygül Hacıyeva¹
TÜRK İZAFƏTİ

Dilçilikdə elə problemlər var ki, dəfələrlə o məsələyə qayıdır, həmin obyekt barədə elmin inkişaf səviyyəsinə müvafiq olaraq yeni fikirlər deyilir, yeni yanaşmalar meydana gəlir. Belə problemlərdən biri də “Türk dillərində izafət” məsələsi ilə bağlıdır. “İzafət” dilçilik termini kimi ərəb və fars dillərinə aiddir. Həmin dillərin dil quruluşunun xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bu terminin türk dillərinin sintaksisinə gəlməsi müəyyən qədər də təbii haldır. Çünki Qərb şərqşünasları ərəb, fars və türk dilini mükəmməl bilməyi birmənalı şəkildə vacib hesab edirdilər. Ona görə də bu xalqların bir tərəfdən iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrinin sıx olmasının həmin xalqların dillərinə təsiri, digər tərəfdən həmin dillərin elmi qrammatikalarının yazılmasında onlara məlum dil hadisələrini adlandırmaq üçün tanış terminlərdən istifadə etmə “izafət” termininin türk dillərinə aid qrammatika kitablarına yol açmağa imkan yaratmışdır. Məsələn, Mirzə Kazım bəy “Общая грамматика турецко-татарского языка” (6) kitabında söz birləşmələrindən danışarkən isimlər arasında sintaktik əlaqə tipləri kimi I,II və III izafət birləşmələrindən bəhs edir və bu terminin ərəb və fars dillərinə məxsus olmasını da xüsusi vurğulayır. O, xüsusi olaraq göstərir ki, türklər çox tez-tez fars izafətindən (ademi-xub, kitabı-merqut, Xaddam-azımyuş-şan) istifadə edir (6,368). M.Kazım bəy göstərir ki, iki şəxs və ya predmet arasında mənsubluq anlayışını bildirmək üçün iki isim və ya “adyektivləşmiş” isim arasındakı əlaqə “izafət” ilə ifadə olunur. Türklər digər Şərq xalqlarından fərqli olaraq, fikirlərini “izafət” vasitəsi ilə ifadə etməyə üstünlük verirlər. Sonra davam edərək deyir ki, Avropalılar yaxşı səsləndiyi üçün fars izafətinə üstünlük verirlər. Buradan belə bir məntiqi nəticə alınır ki, M.Kazım bəy fars dilinə məxsus izafətlə türk izafətini fərqləndirir. Həm də bu fərqi fars və türk dillərində “izafət” termini altında izah edir(6,375). Qeyd olunan dillərin təsiri kontekstində isə izafət tərkibli söz birləşmələrinin Azərbaycan dilinə gəlməsi klassik ədəbiyyatımızda dərin izlərini bir müddət qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu səbəbdən də poeziyamızda klassik şeir ənənəsindən danışarkən fars dilinin dilimizə təsiri, o cümlədən fars dilinə məxsus “izafət birləşmələri”ndən bəhs etməli oluruq. Fars dili türk dillərindən fərqli dil quruluşuna malikdir, ona görə də bu dillərdə izafətin formal əlamətləri də fərqlidir. Ancaq izafət anlayışının bu dillərdə ifadə etdiyi mənanın açıqlanması həmin anlayışın mahiyyətini dərk etməyə imkan yaradır. S.N.İvanov qədim özbək dilinin materiallarından çıxış edərək göstərir ki, izafət türk dillərində isimlərə aid ümumi xüsusiyyətdir. O, konkret və ya mücərrəd predmetliliyi, yəni hansısa sinfə aid konkret predmeti və ya predmetlər sinfini ifadə edir(3). N.Z.Hacıyeva isə izafəti türk dilləri materialları əsasında tarixi sintaksis aspektdə öyrənməyi qrammatik və məntiqi nöqtəyi-nəzərdən vacib hesab edir. O, digər tərəfdən izafət konstruksiyasının törəməsi səbəblərini araşdırmağı və onların hər növünün funksional və semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyi vacib vəzifə kimi qarşıya qoyur. Türkologiyada izafət haqqında çox mükəmməl tədqiqatlar vardır:(8);(9);(7);(4);(2.165-177);(2) və s. Mahiyyəti etibarlı ilə, izafət sintaktik kateqoriya olmaqla predmetə aid əlamətin (isim), predmetlərarası münasibətlərin (iki ismin) sintaktik yolla ifadəsinə xidmət edir. Predmetlərarası münasibətlər deyəndə konkret və mücərrəd isimlərin arasında olan mənsubluq münasibətlərinin atributiv ifadəsi nəzərdə tutulur; buraya şəxslər, konkret və mücərrəd predmetlər aiddir. Məsələ ondadır ki, bu xüsusiyyət “izafət”in məxsus olduğu mənbə dildə, eləcə də türk dillərində də bu xüsusiyyət formal cəhətdən morfoloji ifadə aspektində fərqlənsələr də, məzmun baxımından bir nöqtədə kəşifdir. Buna baxmayaraq, V.Q.Quzev və D.S.Nasilov izafəti Avropa dillərindəki “приложения”dan fərqləndirir. Bir maraqlı məqam da A.N.Kononovun izafətlə I növ təyini söz birləşmələrinin genezisi baxımından fərqli olduğunu qeyd etməsidir. Bu, I növ təyini söz birləşmələri ilə “izafət”in ayrı-ayrı dil quruluşuna malik dilin öz qanunları çərçivəsində formalaşması ilə bağlıdır; onların hər birinin özünəməxsus inkişaf yolu vardır. Bu fakt “izafət”lə təyini söz birləşmələrinin əsas fərqlərindən biridir. Türk dillərində bu terminin geniş miqyasda işlənilməsi əsas olaraq XX əsrin 50-60-cı illərinə təsadüf etsə də, bu ənənə sonralar müəyyən qədər zəifləmiş, lakin müasir dövrdə bəzi türk dillərində canlanmağa başlamışdır. Bunun da əsas səbəblərindən biri ərəb və fars “izafət”indən türk izafətini fərqləndirmə cəhdləri olmuşdur: izafəti təyini söz birləşmələrinin təzahürlərindən biri hesab etmək olar. İki isim arasındakı izafət münasibətlərini çoxlu sintaktik kateqoriyaların anlaşılması üçün açar kimi götürmək olar. Türkoloji tədqiqatlarda izafətin öyrənilməsinə az diqqət verilməmişdir. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, türk izafətinin təbiəti lazımi qədər açılmamışdır. Sintaktik münasibətlərin bu tipinin xüsusiyyətləri nəinki onun başqa atributiv münasibətlər çərçivəsindən çıxan özəl təbiətində müşahidə olunur, həm də onun ayrı-ayrı türk dillərindəki qeyri-standart təzahüründə görünür. Türk dillərində izafətin yaranması onların tipoloji quruluşu ilə əlaqədardır. Bütün təyini qruplarda olduğu kimi, izafət türk dillərində aqlütinativ quruluşun söz sırası qaydası əsasında qurulur: “təyin+təyin olunan”. İzafəti adi söz birləşmə tiplərindən dəqiq ayırmaq üçün onun məzmun tərəfi müəyyən olunmalıdır. İzafət elə təyini qrupdur ki, burada isimlə ifadə olunan əsas üzv başqa predmetə ya mənsubiyyətə görə, ya da müxtəlif münasibətlər baxımından müəyyənləşir(1,333). Göründüyü kimi, B.Serebrennikov və N.Hacıyeva türk dillərində izafəti səciyyələndirərkən onun iltisacı quruluşlu dillərin qanunauyğunluqlarına uyğun meydana gəldiyini xüsusi olaraq vurğulayır və “türk izafəti” terminini işlədir. Onu da qeyd edək ki, “izafət” termini semit, fin-ıqor (udmurd və macar dilini çıxmaqla), ivrit və bir zamanlar rus dillərində də işlənilmişdir. “İzafət” termini türk dillərində iki aspektdə nəzərdən keçirilə bilər: 1. Ərəb və fars dillərinə aid strukturda özünü göstərən (flektiv dil quruluşuna məxsus); 2. Türk dil quruluşuna aid, semantik baxımdan mənbə dildəki izafətə ekvivalent olan. Bizim şərhimizdə “fars izafəti”nə ekvivalent olan “türk izafəti”ndən bəhs olunacaq. Qeyd olunan nyanslar fərqli məqamları əks etdirir. Bu xüsusiyyət türk və fars izafətini fərqləndirməyi tələb edir:

1. I növ türk izafətində tərəflər bu sintaktik konstruksiyanın formalaşması üçün heç bir morfoloji vahid qəbul etmir; təyin və təyinolunan struktura malikdir. Amma ərəb və fars dillərində isə bu sözlərin birləşməsi üçün enklitik göstəriciyə ehtiyac var.

2. Türk izafəti genezis baxımından ərəb və fars izafətindən fərqlənir. Bunlardan I növ daha qədim tarixə malikdir, II və III növ üçün baza rolunu oynamışdır. B.Serebrennikov qeyd edir ki, I növ izafətin birinci konstruksiyasında güclü adyektivləşmə baş verəndə I növ təyini söz birləşməsi II növə keçir(1,333). II növdə də müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışının ifadəsinə görə, diferensiallaşma gedəndə, ondan da III növ formalaşmışdır.

3. Türk dillərində izafətin üç növü müəyyənləşdirildiyi halda (I,II,III növ təyini söz birləşmələri), qeyd olunan mənşə dillərdə (fars) bir tipi var(14,82);

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Türkdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsinin baş elmi işçi

4. Fars izafəti türk izafətindən fərqli olaraq, daha çox silsilə birləşmələr yaratmağa meyillidir.

Ümumi cəhətlərinə gəldikdə isə:

1. Hər iki formada izafət sahiblik-mənsubluq (həm konkret, həm də geniş mənada) münasibətlərinin atributiv bazası üzərində qurulur;

2. Hər ikisində (Azərbaycan dilində I növ istisna olmaqla) bu sintaktik konstruksiyanın qurulması üçün morfoloji vasitələr iştirak edir;

3. Hər ikisində leksikləşmə (mürəkkəb söz yaratmaq) hadisəsi mövcuddur.

Ümumiyyətlə klassik Azərbaycan ədəbiyyatında fars izafəti ilə türk izafəti paralel olaraq işlənmişdir. Xüsusən bu, Ruhi Bağdadinin "Divan"ında özünü daha qabarıq göstərir. Bununla bağlı elə məqamlara da rast gəlinir ki, qəzəldə işlənən izafət ancaq "türk izafəti"dir, yəni bizim müasir anlamdakı təyini söz birləşmələridir.

Türk dillərində izafətin işlənmə və ya aktivlik dərəcəsi fərqlidir. Məsələn, qumuq və çuvaş dillərində II növ izafət demək olar ki, işlənilmir, onun yerinə I növ işlənilir; hətta mütəxəssislər bu fikirdədirlər ki, qumuq dilində I və II növ izafət arasında hədd qoymaq belə çətinidir. Buna görə də onlar belə hesab edir ki, II növ izafət bu dilə yazılı dildən gəlmişdir. Son dövrlərdə "izafət" termini tatar dilində işlənmə funksiyasını aktivləşdirmişdir. Məsələn:

" M.З.Закиев рассматривает татарские именные словосочетания на примере турецкого изафета (5,169). Термин «изафет» заимствован тюркологами из арабского языкознания, где им обозначались определительно-притяжательные конструкции. Изафет, как грамматическое явление татарского языка, начинает рассматриваться в учебной литературе с 2000 года" (10);(12);(13).

və ya: Qaraçay-balkar dilində mənsubiyyət kateqoriyasından danışıq üçün onun üç növü qeyd olunur və morfosintaktik vasitələrlə yaranan söz birləşməsinin III növ izafət formasında olduğunu qeyd edir(11).

Yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyət digər türk dillərində müşahidə olunmasına baxmayaraq, müasir Azərbaycan dilində "izafət" termini işlənilmir, "təyini söz birləşmələri" termini işlənilir. Zənnimizcə, nəzəri dilçilikdə işlənilən bu termin daha məqbuldur və Azərbaycan dilində haqqında danışılan sintaktik vahidlərin mahiyyətini tam əks etdirir.

Nəticə etibarilə qeyd olunmalıdır ki, "izafət" termini türkologiyaya şərqsünaslıqdan gəlmişdir, "türk izafəti" isə mənəb dillərdəkindən fərqli olaraq, türk dil quruluşunun xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir, struktur cəhətdən fars və ərəb izafətlərindən fərqlənir və nəzəri dilçilikdəki təyini söz birləşmələrinə uyğundur. Azərbaycan dilçiliyində həmin terminin əvəzinə "təyini söz birləşmələri"ndən istifadə olunması hər cəhətdən üstünlüyə malikdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Boris Aleksandroviç Serebrennikov, Ninel Zeynal qızı Nacıyeva. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı, "Səda", 2002

2. Боровков А.К. О природе турецкого изафета. сб. "Академия наук СССР академику Н.Я.Марты", JL, 1935

3. Гузев В.Г. Насилов Д.М. О соотношении типов изафета в турецком языке: www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/.../ppipiknv_8_1972_50_guzev_nasilov.pdf

4. Дмитриев Н.К. Турецкий язык. К.1960

5. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. Казань Изд. КГУ 1963

6. Казем-Бек М.А. "Общая грамматика турецко-татарского языка". Казань, 1846

7. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. М.-Л. Изд-во АН СССР, 1941; М.-Л., 1956

8. Гаджиева Н.З. Природа изафета в тюркских языках. "Советская тюркология". 1970, № 2

9. Майзель С.С. Изафет в турецком языке. М.-Л., 1957

10. Сафиуллина Ф. С., Фатхуллова К. С. «Учебник татарского языка для 10 класса», 2000, 2005, 2006, 2012

11. Хубиева Танзиля Магомедовна. Категория принадлежности в карачаево-балкарском языке. Карачаевск, 2005

12. Шарафутдинова Рузиля Талгатовна "Изафетные конструкции в татарском языке". Современный мусульманский мир > №1 / 2018

13. Юсупов Махамат. Типы изафетных конструкций в прозаических произведениях Алишера Навои. Ташкент, 1984

14. Hatemi N. Fars dili. BDU Şərqsünaslıq fakültəsinin II kurs tələbələri üçün dərslik. Bakı, Yazıçı, 1986

Açar sözlər: *klassik ədəbiyyat, izafət, ərəb, fars, türk, təyini söz birləşmələri, ekvivalent.*

Key words: *classical philology, izafet, Arabic, Persian, Turkish, the definitive phrases, equivalent.*

Ключевые слова: *классическая литература, изафет, арабский, персидский, турецкий, определительное словосочетание, эквивалент.*

XÜLASƏ

Məqalə mənzəcə ərəb və fars dillərinə məxsus olan "izafət" termininin türk dillərinin qrammatika kitablarında "türk izafəti" adı altında (təyini söz birləşmələrinə ekvivalent) alimlərin kimi işlənilməsi probleminə həsr olunub. M.Kazım bəyin "Общая грамматика турецко-татарского языка (Казань 1846) kitabında "izafət" termininin ərəb və fars dillərindən gəlməsi məsələsi və XX əsrin 50-60-cı illərində bir sıra görkəmli türkoloqların monoqrafik tədqiqatlarında həmin terminin özünə yer alması, son dövrlərdə isə bir sıra türk dillərində bu terminin canlanması, eləcə də "türk izafəti" termininin mahiyyəti və mənəb dillərdəki "izafət"dən fərqi və oxşar təfərrüatı məqalədə şərh olunmuşdur. Azərbaycan, türk və digər türk dillərinə aid müasir qrammatika kitablarında "izafət" əvəzinə nəzəri dilçilikdə mövcud olan "söz birləşmələri" termininin işlənilməsi məqalədə elmi təhlilini tapmışdır.

РЕЗЮМЕ

Турецкий изафет

Статья посвящена использованию и восприятию термина «Турецкий изафет» (сочетание определяемого с постпозитивным определением – эквивалент определительного словосочетания) в учебниках грамматики тюркских языков. Это и книга Мирзы Кязимбека «Общая грамматика тюрко-татарского языка» (Казань, 1846 года), где автор касается вопроса этимологии термина «изафет», который восходит к арабскому и персидскому языкам; и факт о том, что этот термин в 1950–60-е годы используется в монографиях ряда выдающихся тюркологов, и а в последние годы в ряде тюркских языков приобретает особую популярность. В процессе популяризации суть термина «турецкий изафет», естественно, приобретает новые оттенки, и в той или иной степени дистанцируется от первоначального значения. В современных учебниках грамматики азербайджанского, турецкого и других тюркских языков вместо слова «изафет» предпочтение отдается термину эквивалентному термину "söz birləşmələri" (словосочетания).

Данное исследование поэтапно анализирует установление этого термина в науке.

SUMMARY

Turkic izafet

This article is focused on the use and perception of the term “Turkic izafet” (a combination of defined with post-positive definition - the equivalent of a definitive phrase) in grammar books of Turkic languages. This is Mirza Kazim-bey's book “General Grammar of the Turkic-Tatar language” (Kazan, 1846), where the author addresses the etymology of the term “izafet”, which goes back to the Arabic and Persian; and the fact that this term is used in the monographs of a number of prominent Turkologists in the 1950s and 1960s, and in recent years has become particularly popular in Turkic languages. The essence of the term “Turkish izafet”, of course, acquires new semantical, and in varying degree distances itself from its original meaning tones through its historical popularization. In modern grammar books of Azerbaijani, Turkish and other Turkic languages, the term “söz birləşmələri” (definitive phrases) is preferred rather than the word “izafet”. This study analyzes in stages the establishment of this term in science.

Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru Şaban Hüseynov

ƏDƏBİYYATSÜNASLIQ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

К 80-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ПРОФЕССОРА АИДЫ ИМАНГУЛИЕВОЙ

Александр Борисович Куделин

*Академик РАН, научный руководитель
Института Мировой литературы РАН*

«БОЛЬШОЕ ВИДИТСЯ НА РАССТОЯНЬЕ...»

Отмечая юбилейную дату - 80 лет со дня рождения Аиды Насир кызы Имангулиевой, стараешься мысленным взором охватить ее богатый событиями жизненный путь, ее признанные достижения на научном поприще. Выдающийся ученый-востоковед, доктор филологических наук, профессор, организатор науки, общественный деятель, директор Института востоковедения Академии наук Азербайджана, вдумчивый и строгий наставник молодых ученых - таков далеко не полный перечень важных характеристик, которые приходят на ум в эти дни, когда вспоминаешь Аиду Имангулиеву.

Главным делом ее жизни было изучение литератур Востока. Ключевой проблемой в научном творчестве Аиды Имангулиевой, в котором тесно переплетались историко- и теоретико-литературный подходы, стало изучение взаимосвязей литератур Востока и Запада. По прошествии времени становится всё более очевидной значимость решений, сформулированных ученым в ее монографиях "Михаил Нуайме и Ассоциация пера", "Джебран Халиль Джебран", "Корифеи новоарабской литературы (к проблеме взаимосвязи литератур Востока и Запада начала XX века)" и многочисленных статьях. В современных условиях предложенные ранее решения зачастую наполняются новым содержанием, а бывшие ранее менее заметными, как бы частные, наблюдения азербайджанской исследовательницы приобретают остроту

актуальность и открывают новые перспективные направления исследований. Важные историко- и теоретико-литературные выводы углубляются и становятся еще более значительными в контексте историософских и культурологических размышлений Аиды Имангулиевой: "...Основа исторического движения общества - совершенствование личности, которое и ведет к улучшению нравов самого общества и управления им. Прежде всего необходимо свободное развитие отдельной личности, не угнетенной ни расовыми, ни национальными, ни религиозными предрассудками".

Тема литературных отношений Востока и Запада является стержнем научных разысканий Аиды Имангулиевой, в которых она добилась наиболее значительных результатов. Ее подход к этой тематике определялся магистральным направлением мировой науки, в лоне которой формировался облик азербайджанского исследователя. В теоретических построениях Аиды Имангулиевой значительное место было уделено преодолению европоцентризма, прочно укоренившемуся в европейском сравнительном литературоведении (компаративистике) с самого его зарождения. Понятие "влияние", "воздействие" одной литературы на другую (применительно к литературным отношениям Запада и Востока это зачастую означало "влияние" более "развитой" европейской литературы на восточную) было вытеснено представлением о "взаимосвязях", "взаимодействии" литератур различных регионов. В таком понимании взаимодействия литератур Востока и Запада Аиде Имангулиевой, по ее собственным словам, видится основная цель ее исследований: "выявление и осмысление закономерностей, характеризующих процесс рецепции опыта инонациональной литературы литературой воспринимающей".

Передовые теоретические построения мирового литературоведения были восприняты в годы становления Аиды Имангулиевой как ученого и затем творчески претворены и развиты в ее собственных работах. По самому характеру поставленных конкретных вопросов основное внимание в трудах А.Н. Имангулиевой было обращено на связи Востока с Западом, хотя проблематика возможных исследований и в противоположном направлении - с Запада на Восток - у нее также определяется достаточно четко. Профессор Аида Имангулиева солидаризируется с теми учеными, которые ясно осознают, что в отношениях Восток - Запад только при равноценном и одновременном внимании к обоим членам данной оппозиции возможно получить адекватное представление о мировом литературном процессе в ту или иную эпоху.

В своих трудах азербайджанский ученый исходит из того, что взаимодействие мировых литератур имеет давнюю историю и может совершаться "как внутри одного региона, так и между регионами". В этой связи Аида Имангулиева говорит, например, о том, что литературные связи арабского мира с Западом начинаются в Средние века. Однако главное место в ее исследованиях занимает взаимодействие Восток - Запад в XIX - начале XX века. В Европе "восточные литературные традиции сыграли определенную роль в становлении западного романтического мировосприятия": "Поэты "озерной школы" были среди первооткрывателей в английской литературе богатейшего мира восточной, в частности, арабской культуры, в которой они находили глубокое созвучие своим эстетическим исканиям", - пишет Аида Имангулиева. На Востоке же "культурная связь арабских стран, в частности, Египта, Сирии и Ливана с Западом особенно интенсивно развивалась с начала XX века". В этот период была велика роль таких авторов, как Д.Х. Джебран, А. ар-Рейхани и М. Нуайме, которые "в своем многогранном художественном творчестве восприняли и трансформировали достижения европейской и американской литератур, органически синтезировали их ценности с лучшими национальными художественными традициями". Проследив творческий путь выдающихся представителей арабской литературы начала XX в., Аида Имангулиева в своих трудах уделяет большое внимание рецепции в их творчестве опыта английских и американских романтиков, русских писателей-реалистов. Свои наблюдения исследователь сопровождает следующей важной ремаркой: "Сиро-американская школа" - "пример неординарной ситуации - в зоне ее контакта оказались одновременно три разные традиции: "озерной школы", американского трансцендентализма и критического реализма русской литературы". И далее Аида Имангулиева уточняет признаки "неординарности", едва ли не важнейшим из которых является "несинхронность трех означенных явлений", говоря иными словами, их принадлежность к разным стадияльно-типологическим срезам в истории мировой литературы. В этой связи Аида Имангулиева делает в своей монографии важные замечания относительно взаимодействия арабской и западных литератур на протяжении длительного времени. На этом же основании строится и один из главных выводов исследовательницы. Благодаря деятельности своих выдающихся представителей, "арабская литература в начале XX в. смогла преодолеть былую замкнутость в рамках региональной общности и активно включиться в мировой литературный процесс", стать неотъемлемой частью мирового литературного процесса, перейдя при этом "на другой, стадияльно более продвинутый уровень развития".

Подобная постановка вопроса вплотную подводит исследовательницу к фронтальному анализу таких важных и перспективных в научном плане теоретических проблем, как: неравномерность литературного развития в различных регионах мира в разные исторические эпохи, ускоренное развитие ряда литератур Востока в XIX - XX вв., синхронизация мирового литературного процесса в XX в. и многим другим. Остается только строить предположения о том, как много могла бы еще сделать профессор Аида Имангулиева на этом перспективном направлении литературоведения... Но и сделанного исследователем, конечно же, вполне достаточно для того, чтобы научное сообщество с благодарностью отмечало ее неопределимый вклад в изучение литератур Востока.

"Большое видится на расстоянии..." - слова Сергея Есенина вспоминаются в эти юбилейные дни.

Gülnarə Abdullayeva²
ƏHDI-ƏTİQ MƏTNLƏRİNİN TƏNQİDİ TARİXİ

Dünyanın ən qədim xalqlarından biri hesab olunan yəhudi xalqı öz dini görüşünə görə monoteistdir. Təkillahlılığını təbliğ edən yəhudi dininin (iudaizm) əsas kitabı Əhdi-Ətiqdır. Əhdi-Ətiq 39 kitabdan ibarətdir (1, 15). Lakin yəhudi ənənəsinə görə bu kitabların sayı 22, bəzi mənbələrdə isə yunan əlifbasına daxil olan hərfərin sayı qədərdir (yəni 24 ədəddir) (9). Yəhudilər Əhdi-Ətiq "Tanax" adlandırırlar. Tanax sözü ibrəcə abbreviaturadır. Bu söz Tanaxa daxil olan 3 əsas hissənin baş hərfələrindən yaranmışdır: Tövrat (תורה Tora), Peyğəmbərlər (נביאים Neviim) və Yazılar (כתובים Ketuvim). "Tanax" adı bu üç hissənin ibri dilindəki baş hərfələrinin birləşməsindən meydana gələn sözdür (Ta-Na-X). Dilimizə Əhdi-Ətiq kimi tərcümə olunan bu kitab Bibliyanın həcmcə ən böyük birinci bölməsidir. Əhdi-Ətiq yəhudilər və xristianlar tərəfindən Müqəddəs kitab kimi qəbul olunur. İstər bizim dinimizdə, istərsə də xristian dinində Əhdi-Ətiq müqəddəs hesab olunur və ona böyük hörmətlə yanaşılır.

Uzun müddət tarixi və dini kitablarda Əhdi-Ətiq sözü səhvən Bibliya sözü ilə qarışdırılır. Bibliya xristianlığın və iudaizmin ortaq müqəddəs kitablar toplusudur. Bibliya ümumilikdə 66 kitabdan ibarətdir və 2 hissədən ayrılır: Əhdi-Ətiq (Qədim əhd) və Əhdi-Cədid (Yeni əhd). Əhdi-Ətiq yəhudilərin, Əhdi-Cədid isə xristianların müqəddəs kitabıdır. Bibliyaya daxil olan kitablardan 39-u Əhdi-Ətiqə, 27-i isə Əhdi-Cədidə daxildir (1, 25). "Bibliya" sözünə Müqəddəs kitabların heç birində rast gəlinmir. Bu sözdən ilk dəfə IV əsrdə İohann Zlatous və Kiprli Epifan istifadə etmişlər (9). Qədim yəhudilər Müqəddəs kitabları "Əhdi-Ətiq", "Əhd", "Vəsiyyətlər kitabları", "Qanun və peyğəmbərlər" kimi xüsusi adlarla ifadə edirdilər. Xristianlar isə Əhdi-Cədid kitablarını "Evanqeliya" və "Apostol" adlandırırdılar. "Əhdi Ətiq" bəzən "Yəhudi Bibliyası" adlanır.

Əhdi-Ətiqin birinci hissəsi olub vəbri dilində "qanun, təlim" mənasını ifadə edən Tövratin əsas surətləri "bütün imanlıların atası" İbrahim peyğəmbər və İsrail xalqının dini və ictimai quruluşunun əsasını qovan böyük rəhbər Musa peyğəmbərdir. Tövratin əsasən çox qədim dövrlərdə yazıldığından və müqəddəs sayıldığından sübhə vaxtdır. Ənənəyə görə, Tövratin müəllifi Musa peyğəmbər sayılır (8). Bir sıra avələrdə Musanın "qanunu" kitaba yazıldığından bəhs edilir. Lakin Tövratin özündə Musa peyğəmbər tərəfindən yazılmasına dair sübut vaxtdır. Bəs kitabın başlıqlarında Musanın adı çəkilir və mətnində Musanın Tövratin hamısını şəxsən yazdığı haqqında məlumat verilmir. Əksinə, Musa peyğəmbərin ölüm hekayəsi Allahdan ilham almış digər müəlliflərin də Tövrati yazmaqda iştirak etdiklərini sübut edir. Bununla belə, Tövratin bir sıra yerlərində Musa peyğəmbərin bəzi hekayət və qanunlarını şəxsən yazdığı və ya yazdığı deyilir. Avraam ibn Ezra (1089-1164) yazırdı ki, kitablarda rast gəlinən hadisələrin çoxu Musanın dövrünə uyğun gəlir. Bibliyanın alman tədqiqatçısı V.M de Vette də bu fikrin tərəfdarı idi. Bu kitab özü 5 hissədən ibarətdir: "Varlıq", "Çıxış", "Levilərin kitabı", "Hesab" və "İkinci Qanunçuluq".

Əhdi-Ətiqin tənqidi dedikdə Müqəddəs mətnlərinin necə yaranması ilə məşğul olan elm sahəsi başa düşülür. Əhdi-Ətiq yarandığı vaxtdan etibarən bu elm fəaliyyətə başlamışdır. Müqəddəs Kitablarda tənqidi termini iki anlamda başa düşülür (7):

- "mətnin tənqidi" – Bibliyanın erkən variantının bərpə problemini əsas tutan tənqid;
  - "müfəssəl tənqid" – Bibliyaya daxil olan kitabların müəllif, yaranma yeri, məzmununu əsas tutan tənqid.
- Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, Əhdi-Ətiqin tənqidi tarixi Əhdi-Cədidlə müqayisədə daha qədimdir. Əhdi-Ətiqin tənqidində diqqəti çəkən ən mühüm məsələ Müqəddəs Kitablarda müəllifi problemdir.

Əhdi-Ətiqin klassik tənqidi tarixi VIII-IX əsrlərdə, müasir tənqidi tarixi XVI əsrdən başlayır. 1520-ci ildə ilk dəfə olaraq Karlstadt Müqəddəs Beşliyin müəllifinin Musa olmasını inkar edir. 1574-cü ildə isə Mazius ilk dəfə olaraq Bibliyanı müxtəlif dini əsərlərdən ibarət əsər adlandırır və onun yoxlanılmasının vacib olduğunu deyir. Sonradan Q.Qobs, R.Simon, B.de Spinoza da bu fikri təsdiqləyir.

XVIII əsrdə Əhdi-Ətiqin tənqidi işi genişlənməyə başlayır. Əhdi-Ətiqin müəllifinin bir nəfər deyil, bir neçə şəxs olması fikri irəli sürülür. İlk dəfə olaraq Q.B.Vitter 1711-ci ildə Əhdi-Ətiq kitablarında Allahın adının iki formada yazılmasını əsas gətirərək müəlliflərin müxtəlif olduğunu deyir. O, qeyd edir ki, "Varlıq" kitabında I və III fəsillərdə Allahın adı müxtəlif variantlarda göstərilmişdir (5, 18). Sonradan C.Estrak iddia edir ki, Musa kitabların müəllifi deyil, çünki bəhs edilən dövrdə Ereç-İsraildə hələ yazı meydana gəlməmişdi. O, Əhdi-Ətiqi iki hissəyə ayırırdı: "Yahvist" (Allahın adının "Yahve" kimi göstərildiyi fəsillər) və "Elohist" (Allahın adının "Elohim" kimi göstərildiyi fəsillər). Bu dövrdən başlayaraq Əhdi-Ətiqin tənqidi aşağıdakı istiqamətlərdə aparılırdı (5, 23):

- Allahın adının Yahve və Elohim kimi göstərilməsi. Tənqidçilər bunu əsas götürərək Müqəddəs Kitablarda müəlliflərinin ayrı-ayrı kəslər olduğunu iddia edirdilər;
- Tarixi hadisələrin ardıcılığında bəzi təhriflər. Tənqidçilər iddia edirdilər ki, hər bir müəllif öz dövrünün hadisələrini yazdığından xronologiyada bu cür səhvlərə yol verilmişdir;
- Ziddiyyət, anaxronizm və coğrafi yerlərin adındakı fərqlər. Musaya "10 qanun" unendirildiyi yerin müxtəlif şəkildə göstərilməsi tədqiqatçıları düşündürmüş və onlar belə qənaətə gəlmişlər ki, adları qeyd olunan coğrafi yerlər müxtəlif imperiyaların tərkibində olarkən müxtəlif şəkildə adlandırıldığından Əhdi-Ətiqdə bu cür mübahisəli məsələlər mövcuddur. Belə ki, hər bir müəllif coğrafi yerləri öz dövründə malik olduğu ada uyğun təsvir etmişlər
- Mövzu, üslub və söz ehtiyatındakı fərqlər. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Əhdi-Ətiqə daxil olan kitabların bəzilərində arami, yunan və fars mənşəli sözlərə rast gəlinir. Bu dillərin yəhudilərin həyatında aparıcı dilə çevrilməsi isə müxtəlif dövrlərə təsadüf edir. Ona görə də, Əhdi-Ətiq kitabları yazılarkən müxtəlif dövrlərə aid qaynaqlardan istifadə

² dos. BDU

edildiyindən bu cür ziddiyətlər meydana gəlmişdir.

Əhdi-Ətiq yaranandan bəri müxtəlif din adamları, ədəbi xadimlər, mütəfəkkirlər Müqəddəs kitabların müəllifi, yaranma tarixi və yeri haqqında ziddiyətli fikirlər irəli sürmüşlər.

Əhdi-Ətiqin tənqidi tarixindən danışarkən ağla gələn ilk isim Elişaben Abuya- Axerdir. Elişaben Abuya I əsrin II yarısında Yerusəlimdə anadan olan görkəmli tannaydır. Öz dövrünün görkəmli din xadimi hesab olunan Abuya sonrada iudaizmi inkar etmiş, buna görə də bir sıra tərəfdarları tərəfindən rədd edilmişdir. Mənbələrdə o, Axer (“başqa”) və ya Axor (“cəhalətpərəst”) kimi tanınır. Talmuda görə Abuyaya Axer ləqəbini ilk dəfə olaraq bir qadın verir. Axer ləqəbi iki anlamda başa düşülür (2, 39):

- haqqında danışılan insanın adını çəkmək istəməyində onun haqqında belə deyirdilər;
- başqa inanca tapınan insanı belə çağırırdılar.

Mənbələrdə annaylar dövrünün üç və ya dördüncü nəslinə aid olan görkəmli yəhudi mütəfəkkiri Elişaben Abuya haqqında çox az məlumat vardır. Talmudda qeyd olunur ki, o, varlı Yerusəlimlinin ailəsində dünyaya göz açsa da ömrünün sonlarını yoxluq və səfəltə içərisində keçirmişdir. Yerusəlim Talmudunda E.Abuyanın həyatı və şəxsiyyəti haqqında bir qisim məlumat toplanmışdır. Belə ki, onun atası Yerusəlimdə tanınan adam idi. Oğlu anadan olduqda o, oğlunun sünnətinə Yohanan ben Zakkay başda olmaqla Eliezer və rabbi Yoşua kimi bir sıra alimləri dəvət edir. Alimlərin söhbətini eşidən ata onlara söz verir ki, kiçik Elişa da ömrünü Tövrətin öyrənilməsinə həsr edəcək.

Elişa kiçik yaşlarından dini təhsil almağa başlayır. Babil baraytında onun görkəmli Tövrət bilicisi olduğu deyilir. Midraş Rut Rabada, Toseftada Elişaben Abuya dövrün dörd mütəfəkkirindən biri olaraq xatırlanır (BenAzay, Ben Zoma və rabbi Akiva). Lakin tarixi mənbələrdə onun müəllimləri haqqında heç bir məlumat yoxdur.

Axerin həyatı haqqında ən maraqlı məqamlardan biri onun şagirdlərinə olan münasibətidir. Sota traktatına olan Toseftada (əlavədə) qeyd olunur ki, onun tələbəsi rabbi Meir onun bütün deyimlərini saxlayaraq onlara “axerim” adını vermişdir. Lakin o, ömrünün sonuna qədər müəlliminə sadıq qalmış və onunla hallaxa problemlərini müzakirə etmişdir (7). Rəvayət olunur ki, bir gün at üstündə şabat günü gedərkən tələbəsi onun arxasınca addımlayırdı. Bir müddət sonra o, Meirə geri dönməyi əmr edir. Çünki şənbə günü “txumdan kənara çıxmaq” böyük günah sayılırdı. Yəhudi ənənəsinə görə şabat günü şəhərdən 2 km uzaqlaşmaq günahdır. Rabbi Meir müəllimin dindən uzaqlaşmasına rəğmən hələ də yəhudi qanunlarına hörmətlə yanaşmasını, qəlbinin dərinliklərində iudaizmi sevməsini demək istəyirdi. Digər rəvayətə görə isə Meir şənbə günü sinaqoqda mühazirə oxuyarkən Abuyanın at üstündə getdiyini görür və onun ardınca küçəyə qaçır. Müəllimi isə onun mühazirəyə geri qayıtmasına əmr edir. Meir isə ondan iudaizmə geri dönməsini təkidlə xahiş edir. Axer isə ona nəql edir ki, Yom-Kippur günü at üstündə gedərkən Allahın səsinə eşitdiyi deyir. Səs ona “Bütün övladlarım mənə dönsün, Axerdən başqa. Çünki o, mənim qüdrətimi inkar edərək mənə qarşı dayandı” deyir. Bundan çox təəssirlənən Meir göz yaşları ilə müəllimindən ayrılır. Ölüm ayağında olarkən rabbi Meir Axerin yanına gəlir və ondan dinə dönməsini istəyir. Lakin Axer göz yaşları içərisində ondan “Ölüm ayağında olan kəsin peşmanlığı nəyə yarar?” deyər soruşur. Rabbi Meir isə ona Tövrətdən sitat gətirərək ondan Allaha dönməsini istəyir. Axerin gözləri yaşla dolur və o ölür. Rabbi Meir müəlliminin ölümünü səbr və mətanətlə qəbul edir. Çünki o, inanırdı ki, ölüm anında olarkən müəllimi peşman olmuşdu. Ondən soruşduqda “o dünyada ata yoxsa müəlliminlə olmağı seçərdin?” sualına o “Müəllimim mənə atamdan əzizdir” deyərək cavab verir. Yerusəlim Talmuduna görə Axer ölənin günü onun qəbirinə göydən atəş yağır. Rabbi Meir isə pələşini qəbirin üstündə tutaraq onu atəşdən qorumağa çalışır. Bu zaman atəş sönmür. Babil Talmuduna görə Meirlə atəş arasında razılıq yaranır. Razılığa görə atəş Axerin cənnətə girməyinə izn verməli, Meir isə pələşini endirməli idi.

Elişaben Abuya Avot traktatında aforizm müəllifi kimi tanınır: “Erkən yaşlarda elm öyrənən kəs ağ vərəqdə mürəkkəblə yazı yazana bənzəyir; qocalıqda elm öyrənməyə başlayan isə pozulmuş vərəqdə mürəkkəblə yazı yazana bənzəyir” (7). Bəziləri güman edir ki, o, bu deyimində orta yaşlarında elm öyrənməyə başlayan rabbi Akivanı nəzərdə tutur. Lakin digərləri isə onun rabbi Akivaya olan sonsuz hörmətini əsas götürərək bu deyimə ona aid olmadığını deyirlər.

Tövrəti mükəmməl öyrəndikdən sonra E.Abuya dindən uzaqlaşmağa başlayır. Onun dindən uzaqlaşmağının səbəbi haqqında mübahisələr mövcuddur. Bəzilərinin dediyinə görə, o, hələ ana bətnində olarkən anası atəşpərəstlik məbədinin yanından keçmiş və bu zaman murdar ruh onun bətninə girmişdir. Bəziləri isə bütün günahı atasında görürdü. Onlar iddia edirlər ki, atası oğluna Tövrəti dini sevdirdiyindən deyil, şöhrət düşkünü olduğundan məcbur öyrətmişdir. Digər rəvayət isə onun dindən uzaqlaşmağının səbəbini onun şəxsi həyatı ilə bağlayır. Nəql olunur ki, bir gün o, Qenisaretdə olarkən uzun ömürlülük vəd edən dini ayini icra edən şəxsin öldüyünü, bu ayinə gülən kəsin uzun ömür yaşamasının şahidi olur. Bu hadisə ona pis təsir edir və onun dini inancına şübhə salır. O, romalılar tərəfindən öldürülən məzlum Yehudaben ha-Naxtumun dilini yeyən küçə itini gördükdə isə böyük məzəmmətlə qışqırır: “Dünyada nə ədalət var, nə də ölümdən sonra mükafat” (2, 69).

Babil Talmudunda nəql olunur ki, Axer “Pardes”ə girərkən qadağana olunan uzaqlığa gedir və bu zaman orada mələk Metatronu görür. Axer çox təəccüblənərək onu Allah kimi qəbul edir və ətrafdakı bütün ağacları sındırmağa başlayır. O vaxtdan etibarən Axer iddia edirdi ki, dünyanı iki Allah idarə edir. Bundan qəzəblənən din xadimləri onun sinaqoqa girişinə də qadağa qoyurlar.

Talmudda Axeriniudaizmdən uzaqlaşmasının əsas səbəblərindən biri kimi onun yunan müdrikliyinə və kafir kitablara meyillənməsi ilə izah olunur. Rəvayət olunur ki, o, həmişə yunan mahınlarını zümzümə edərmiş.

Yerusəlim Talmuduna görə Axer öldükdən sonra onun qızları kömək üçün Yehuda ha-Nasiyə müraciət edirlər. Yehuda ha-Nasi isə onları qovur. Bu zaman Axerin qızları “Atamızı etdiklərinə görə yox, biliyinə görə xatırla” deyirlər

(3, 66). Bundan təəssirlənən Yehuda ha-Nasi onlara kömək edir. Lakin Babil Talmudunda bu hadisə başqa cür nəql olunur. Qızlarının dediyini eşitdikdən sonra ha-Nasi daha da qəzəblənərək onlara “Elə günahkarın nəslində qalıb” deyir və onlara kömək etmir.

Yəhudi tarixində Axer daha çox kafir kimi anıldığından onu daha çox Bibliya tənqidçisi kimi yox, günahkar obraz kimi qələmə verirlər.

Xivi Habalki IX əsrin II yarısında yaşamış görkəmli tənqidçidir. Mənbələrdə onun da həyatı haqqında olduqca az məlumat saxlanmışdır. Onun əslən indiki Əfqanıstan ərazisində olan Xorasan yaxınlığındakı Balxa şəhərindən olduğu qeyd olunur. VIII-IX əsrlərdə Balxa müxtəlif dini cərəyan və məzhəblərin-ravvin iudaizmi, karaimlər, şiə təriqəti, xristianlıq və buddizmin kəsişdiyi coğrafi yer idi. Tədqiqatçılar Habalkinin tənqidi fikirlərinin formalaşmasında bu amili əsas hesab edirlər.

Xivi Habalki Bibliya mətninə aid 200 tənqidi etirazdan ibarət olan polemik əsərin müəllifidir. O, nə rabbanilərə, nə də karaimlərə aid deyil. Ona görə də onun əsəri hər iki cərəyan nümayəndələri tərəfindən tənqidlə qarşılır. Onun əsəri dövrümüzdə qədər qorunub saxlanılmamışdır və əsərindən olan müxtəlif sitatlara ardıcılığının əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Güman olunur ki, X.Habalki ərəbcə yazırdı.

X.Habalki Bibliyaya tənqidi yanaşırdı. O, Bibliyadakı Allah konsepsiyasını, Bibliya ehkamlarını və Bibliya təhkiyyəsini rədd edirdi. Onun Bibliyaya olan 200 şərhindən yalnız 1/3 (təqribən 66) qorunub saxlanılmışdır. Bu şərhləri bir neçə qrupa ayırmaq olar (8):

- Allah ədalətsizdir;
- Allah hissiyatsızdır və pislik saçır;
- Allah hər şeyi bilən deyil;
- Allah qadir deyil;
- Allah qərarlarını dəyişir;
- Allah qan və qurbanları sevir;
- Allah möcüzə törətmək qabiliyyətinə malik deyil;
- Bibliyada bir neçə Allah var;
- Bibliyada ziddiyyətlər var;
- Bir sıra təhkiyyə və faktlar məntiqsizdir;
- Allah dünyanı heçdən yaratmayıb;

X.Habalki eklektikdir (bir-birinə zidd olan fikirləri, nəzəriyyələri prinsipsiz olaraq bir-birilə birləşdirməyə çalışan alim) və onun bir sıra fikirləri əsassızdır. Onun bir sıra tənqidi fikirləri ravvin mənbələrindən, islami kitablardan götürülmüşdür və onlar arasında heç bir əlaqə yoxdur. Onun tənqidi fikirlərini pisləyən tənqidçilər onu rişxəndlə “Xivi ha-Kalbi” adlandırırlar (9). “Kalbi” sözü yəhudi dilindən tərcümədə “it” mənasını verir. Qeyd etmək lazımdır ki, X.Habalki Bibliya tənqidinin sonrakı inkişafına güclü təkan vermişdir. Saadi Qaonun bəzi fikirlərində onun təsiri açıq-aşkar hiss olunur. Müasir tədqiqatçılar hesab edir ki, XII əsrdə A.ibnEzra onun polemik əsərindən sitatlar gətirməsəydi, Habalki təmiz unudulardı.

Əhdi-Ətiqin görkəmli tənqidçilərindən biri də Uriel D’Akosta. Əsl adı Qabriel Kosta olan Uriel D’Akosta (1585-1640-cı illər) görkəmli holland mütəfəkkiri, Barux Spinozanın sələfidir. U.D’Akosta yəhudilərin Portuqaliyadan qovulmasından sonra katolizmi qəbul edən ailədə anadan olmuşdur. Onun atası keşiş idi. 1617-ci ildə U.D’Akostanın ailəsi iudaizmə qayıtmaq fikrinə gəlir və Portuqaliya yəhudilərinin böyük cəmiyyətinin olduğu Amsterdama qaçır. Amsterdamda onlar özlərini yəhudi elan edərək Qabrielin adını Uriellə əvəz edirlər.

1624-cü ildə U.D’Akosta “Yazılı Qanunla müqayisədə farisey ənənələrinin təhlili” kitabını yazır. Bu kitaba görə sefard cəmiyyəti Akostanı lənətləyir, ali dairələr ona həbs və cərimə kəsir, kitab isə yandırılır. 1633-cü ildə tənhalığa dözməyən Akostasefard cəmiyyəti ilə barışmağa cəhd edir və onun söyləri qəbul edilir. Lakin U.D’Akosta öz tənqidi fikirlərini dəyişməmişdir. Tənqidi fikirlərinə görə o, yenidən rədd edilir və cəmiyyətdən uzaqlaşdırılır. 1640-cı ildə U.D’Akosta rəsmi sürətdə dinə döndüyünü deyir və 39 ullaq cəzasından və hər kəsin onun üstündən keçməsindən sonra yenidən cəmiyyətə qəbul edilir. Bu hadisədən sonra U.D’Akosta intihar edir.

U.D’Akosta Bibliyanın tənqidinə fərqli aspektdən yanaşırdı. O, ilk dəfə olaraq Bibliyaya fəlsəfi kitab kimi yanaşmağa başlayır. O, bütün dinlərin Allah tərəfindən deyil, insanlar tərəfindən yaradıldığını deyir. Lakin Akosta Allahın varlığını inkar etmirdi; o, insanların Allaha əlçatmaz qüvvə kimi yanaşmasına heç bir anlam vermirdi. Onun dinə zidd olaraq verdiyi 11 tezislə tanış olaq (5, 71):

- Falaketeriya (baş örtüyü) Tövratda buyurulmayıb və insanların sonradan qazanılan ənənəsidir;
- Sünnət dini ayin deyil, insan sağlamlığına xidmət edən adətdir;
- Qeyd olunan bayramların sayı Tövratla uyğun gəlmir və bəzi bayramlar heç bir dini səciyyə daşımayaraq insanlar tərəfindən sonradan Tövrata əlavə edilmişdir;
- Bibliyanın bəzi hallarda müəyyən etdiyi yandırılma yolu ilə ölüm cəzası insanın ağzına qurğuşun tökməkdən ibarət deyil və bu Tövrata ziddir;
- Vurağan öküz kimisə öldürərsə öküzün yiyəsi öldürülməməli və heç bir pul təminatı ödəməli deyil;
- bir nəfər digərinin gözünü çıxarsa o pul cəriməsi ilə qurtula bilməz;
- Bibliya yalnız yazılı şəkildə mövcuddur;
- İudaizmdə bəzi mövhumat izlərinə rast gəlinir;
- Tövrat və əxlaq zidd olmayan əhd sahibi tərəfindən ləğv edilə bilər;

- Tövratda göstərilən “qadağa yerlər” və “qadağan olunmuş uzaqlıq” anlayışları tamamilə əsassızdır;
- Talmudda göstərilən bəzi dualar dini səciyyə daşımır və onlar məhv edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Əhdi-Ətiq və Əhdi-Cədid”. Bakı, 2009
2. И.А. Кривалев «Книга о Библии», Москва, 1968.
3. И.А.Кривалев «Историяевреев». Москва.1978.
4. Р.Н. Волкославский «СодержаниекнигВетхогоЗавета». Москва.1994
5. Р.Л.Амвсин «КритикаВетхогоЗаветаилибогохульство», Москва 1989
6. «Библия- ВетхийЗавет», Москва, 1986.
7. www.eleven.co.il
8. www.bibleonline.ru
9. www.kruqosvet.ru
10. www.torah.co.il

Açar sözlər: *Əhdi-Ətiq, Tövrat, klassik tənqid, anaxronizm, konsepsiya, Bibliya ehkamları, ibri*

Ключевые слова: Ветхий Завет, Тора, классическая критика, анахронизм, концепция, Библейские догмы, иврит

Key words: Old Testament, Torah, classical criticism, anachronism, concept, Biblical dogmas, Hebrew

История критики текстов Ветхого Завета

Резюме

Библейская критика — рациональные методы и суждения, применяемые для изучения текста Библии с целью установления оригинального текста, авторства и времени написания, установления литературных особенностей текста. Библейская критика использует грамматику, структуру, развитие и взаимосвязь языка для определения таких характеристик, как литературная структура Библии, ее жанр, контекст, значение, авторство и происхождение. Библейская критика включает широкий спектр подходов и вопросов в рамках четырех основных современных методологий: текстовая, исходная, форма и литературная критика.

History of criticism of the Old Testament texts

Summery

Biblical criticism is an umbrella term for those methods of studying the Bible that embrace two distinctive perspectives: the concern to avoid dogma and bias by applying a non-sectarian, reason-based judgment, and the reconstruction of history according to contemporary understanding. Biblical criticism uses the grammar, structure, development, and relationship of language to identify such characteristics as the Bible's literary structure, its genre, its context, meaning, authorship, and origins. Biblical criticism includes a wide range of approaches and questions within four major contemporary methodologies: textual, source, form, and literary criticism.

RƏYÇİ: dos. S.ABBASOVA

Aybəniz Rəhimova³

OĞUZLARIN DİNİ-QƏHRƏMANLIQ DASTANI "SALTUKNAMƏ"

"Kitabi-Dədə Qorqud", "Dastani-Battal Qazi", "Xavərnamə", "Danışmənd Qazi", "Əbu Müslimnamə", "Müseybnamə", "Həməznamə", "Həzrət Əli dastanı" kimi oğuz xalqlarının-Türkiyə və Azərbaycan türklərinin dini-qəhrəmanlıq mövzulu ortaq dastan abidələrindən biri də "Saltuknamə"dir. XIII yüzillikdə Anadoluda, Rumelidə, başqa ölkələrdə savaşlar apararaq islamı yayan alp ərən Sarı Saltuk haqqında vaxtı ilə xalq arasında əfsanələr yayılmış, mənqibələr yazılmışdır. XV əsrdə Osmanlı imperatoru Sultan Məhəmməd Fatehin oğlu Cem Sultanın əmri ilə Əbülxeyr Rumi adlı müəllif bölgələrdən Sarı Saltuk haqqında rəvayət və mənqibələri toplayaraq üç cilddən ibarət "Saltuknamə" adlı iri həcmli dastanı qələmə almışdır. Əsərdə əsl adı Şərif Xızır olan qəhrəmanın dünyaya gəlməsi uşaqlığı, böyüməsi, qəhrəmanlıqları, kəramətləri, nəhayət, şəhid olması təsvir olunur. Qeyd etmək istərdik ki, "Saltuknamə" adları çəkilən dini-qəhrəmanlıq dastanları içində zaman və hadisələr etibarlı ilə bir silsilənin tərkib hissəsi kimi diqqəti cəlb edir. "Danışmənd Qazi" dastanını araşdıran V.S.Qarbutova göstərir ki, bu əsərlər Kiçik Asiya, Suriya və Balkanlarda islam dini yayıldıqca bir-birinin ardınca meydana çıxmışdır və onların əsasında tarixi faktlar durmaqdadır. Tədqiqatçı yazır: "Delhəmm" də (ərəb dastanında-A.R.) VII-IX əsrlərin, "Dastani-Seyid Battal Qazi" də IX-X əsrlərin, "Danışmənd Qazi" dastanında XI əsrin, "Saltuknamə" də XIII-XIV əsrlərin hadisələri təsvir edilməkdədir. Lakin bunlardan hər birində daha əvvəl və daha sonrakı dövrlərdə baş vermiş hadisələrə də toxunulur. Məsələn, "Delhəmm" də, "Dastani-Seyid Battal Qazi" də, həmçinin "Danışmənd Qazi" dastanında qəhrəmanlardan heç biri həmin olaylarda iştirak etməsələr də xaç yürüşləri zamanı baş verən bəzi hadisələr əksini tapmışdır" (1, s.90-91). Araşdırıcıların bildirdiyinə görə, dastanda baş verən bəzi hadisələr Seyid Loğman "Oğuznamə"si ilə əsləşir: "Seyid Loğman "Oğuznamə"sinə görə Saltuk Dədə h.662-ci (m.1263-1264) ildə Dobrucadakı (müasir Rumıniyanın ərazisi-A.R.) Baba Dağı ətrafında on-on iki min türkməni idarə etmişdir (2, s.420).

"Saltuknamə"nin məlum olan altı nüsxəsi arasında Topqapı sarayı muzeyində, Ankara Milli Kitabxanasında qorunan və tədqiqatçı Necati Demirin şəxsi kitabxanasında saxlanan əlyazmalar daha böyük önəm daşıyır. Prof.dr. Necati Demir bu nüsxələr əsasında abidənin tam mətnini tərtib edə bilmiş, onu müasir türk dilinə uyğunlaşdıraraq nəşr etdirmişdir. Araşdırıcı Topqapı nüsxəsini əsas götürmüş, burada çatışmayan hissələri Ankara Milli Kitabxanasındakı və özünün şəxsi arxivində olan əlyazmanın köməyi ilə tamamlamış, bütöv bir mətn tərtib etmişdir (3, s.13).

Əbülxeyr Ruminin Cem Sultandan əsəri tərtib etmək barədə tapşırığını 1473 cü ildə aldığı və bu iş üzərində 7 il çalışdığını nəzərə alaraq "Saltuknamə"nin qələmə alınmasının 1480-ildə başa çatdığını söyləmək olar (4, s.67).

"Saltuknamə"yə görə əsl adı Şərif Xızır olan Sarı Saltuk Məhəmməd Peyğəmbər, Həzrət Əlinin nəslindəndir. Babalarından biri Battal Qazidir. O, dastanda Seyid, Şərif, Şərif Xızır, Sərvər, Saltuk, Sarı Saltuk adları ilə xatırlanır. Əsərin əvvəlində qəhrəmanın babası Seyid Hüseyin və atası Həsənin din uğrunda apardığı savaşlardan-qəzalardan danışılır. Atası Seyid Həsən düşmənləri tərəfindən zəhərlənərək şəhid edildikdən sonra Əbdüləziz adlı bir şəxs onun təhsili ilə məşğul olur. Bir müddət sonra qəhrəmanın anası da vəfat edir, o tək-tənha qalır. Səravil adlı lələsi onun əlindən tutub Əmir Əlinin yanına gətirir. Əmir Əli Şərifini həmin zaman Azərbaycanda olan Sultan Süleyman Səbuktəkininin yanına göndərir. Sultan ilə birlikdə ova gedən Şərif orada bütün hünərlərini nümayiş etdirir. Buna heyran qalan Sultan on dörd yaşlı gəncə gündə qırx dirhəm şahı verilməsini əmr edir. Əsərin əvvəlində, birinci cildə Şərif Xızır əfsanəvi silahlar əldə edir, Hərcənəvan təkuru Tirbanosu öldürür, Alyonla döyüşdə qələbə çalaraq Saltuk adını alır, Kəbəyə, Qaf dağına, Kəfə və Krım diyarına, Misirə, Həbəşistana, Hindistana səfərlər edir, düşmənləri ilə döyüşür.

Tarixi və əfsanəvi hadisələrin bir-birini əvəz etdiyi dastanın süjetində yuxugörmələr mühüm rol oynayır. Bir gün Məhəmməd Peyğəmbər Saltukun babalarından biri olan Battal Qazinin yuxusuna girib ona deyir: "Oğlum! Sənin nəslindən bir şəxs gələcək. İsmi Xızır olacaq. Yəni, Sarı Saltuk olacaq. Anadoluya gəlib neçə kilsələri xarab edəcək. Anadolu onun səbəbiylə islam ilə dolacaq. Onunla ümmətim qüvvətli olacaq və çox kafirləri bilək gücüylə müsəlman edəcək. Sən isə çox qısa bir zamanda mənə ulaşacaqsan. Şəhid olub şəhadət şərbətini içəcəksən" (5, s.21).

Qazavata getmək istəyən Sarı Saltuk bir gecə yatıb yuxusunda Battal Qazini görür. Battal Qazi Sarı Saltuka belə deyir: "Ciyərimin parçası! Qalx, səfərə çıx. Sənin qarşında kimsə dura bilməz, get, filan mağaraya, mənim mindiyim Aşkari orada tapacaqsan, savaş alətlərim və əlbisələrim də oradadır. Kəyyusun süngüsünü və digər silahları da götür. Guştəsbın qalxanı və Həməzin bütün silahları oradadır" (5, s.26).

Sonrada Şərifə Aşkarın yerinə Həzrət Əlinin Zülcinah atı və silahları verilir.

Qeyd edək ki, əsərin bəzi yerlərində Sarı Saltukun ikinci plana keçdiyini və ya heç iştirak etmədiyini görürük. Ş.H.Akalının göstərdiyinə görə, bu hissələr islam tarixindən, ərəb, hind, həbəş, İran tarixindən və ya əfsanəvi varlıqlardan bəhs edən mənqibələrdən götürülmüşdür, onların da əsas mövzu ilə əlaqəsi var, onlar da əsas sujet xəttinə aydınlıq gətirməkdədir (4, s.68). Əsərin birinci cildinə aşağıdakı mənqibələr daxil edilib: "Sarı Saltukun qəzalari", "Sarı Saltukun Rumeliyə keçməsi", "Sarı Saltukun Kəbəyə səfəri", "Şərifin Hərcivani (Amasyanı) fəth edib xaraca bağlaması, Sarı Saltukun İstanbul və Balkanlara səfəri", "Seyid Şərifin Qaf dağına getməsi", "Şərifin köçüb Kəfə diyarına getməsi", "Sarı Saltukun Həbəş məmləkətinə getməsi", "Sarı Saltukun Misir səfəri və Nil nəhrinin qaynağını tapmağa getməsi", "Sarı Saltukun Nil nəhrinin qaynağını tapması", "Sarı Saltukun həbəş diyarını fəth etməsi", "Şərif Saltukun Həbəşistana təkrar səfər etməsi", "Şərif Saltukun Hindistana səfər etməsi", "Saltukun Qəqnusa getməsi". Ş.H.Akalının göstərdiyi kimi,

³ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Türkdillli əlyazmalarının tədqiqi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

buradakı bir sıra mənqibələr Sarı Saltukun Misirə və Ərəbistana etdiyi səfərlər zamanı onun yerli tarixçilərdən, alimlərdən eşitdiyi əhvalatlardır. Birinci cildin “Saltuk Qazinin Rumeliyə getməsi” adlı mənqibəsində Sarı Saltuk böyük ərazilərdən keçir, əvvəlcə Ruma gedir, qəhrəmanlığı ilə bərabər hiyləgərliyindən də istifadə edərək çoxlu kafiri məğlub edir, öldürür. O, dostluq etdiyi Mənuçöhr adlı cinin öyrətdiyi duanı oxuyaraq göylərə uçar, kafirlər bunu görüb mat-məttəl qalır. Qeyd edək ki, əsər boyu müxtəlif cin, cadu div və qeyri-adi varlıqlarla mübarizə aparan qəhrəman Mənuçöhr adlı cinin yardımcılardan istifadə edir. Keyvan adlı div Meymuni-Təyyar adlı cin, Qamus adlı pəri də Sarı Saltuka mübarizəsində kömək edirlər. Şərif Sivasda olduğu zaman yatarkən düşmənlərin göndərdiyi fədai ona üç dəfə xəncər vurur. Şərif ayağa qalxıb bir daşla kafirin beynini dağıdır. Şəhər əhli dörd ay ərzində onu müalicə edib sağaldırlar. Şərif Rumelindən dönərək Qəzvinə, ordan Şirvana, sonra Dəmirqapıya, oradan Əjdaha elinə, Tatar elinə Noqay elinə, Dəştəxan elinə, Çinə qədər gedir.

“Sarı Saltukun İstanbul və Balkanlara səfəri” mənqibəsində Şərifin qəhrəmanlıqlarının, misilsiz sücaətlərinin şahidi oluruq. Qeyd edək ki, Koroğlu kimi Sarı Saltuk da düşməni məğlub etmək üçün ildirim kimi səslənən nərəsindən istifadə edir. Sarı Saltuku Koroğluya, bir sıra digər dastan qəhrəmanlarına bənzədən onun çevikliyi, yeri gəldikdə hiyləgərliyidir. Bundan başqa, Sarı Saltuk dediklərini məntiqlə əsaslandırmaq, ətrafdakıları inandırmaq qabiliyyətinə malikdir. Sarı Saltuk keşişlərdən soruşur ki, İncilə görə, Arakin adlı ulu bir peyğəmbərgələcək, hamıdan ulu, nur sahibi olacaq. Nə üçün kitabın həmin yeri gələndə oxumursunuz? Keşişlər cavab verirlər: O, Məhəmməddir, bizə deyil, türklərə peyğəmbər gəlmişdir. Sarı Saltuk İncilə istinad edərək kafirlərin müsəlmanlara, türklərə itaət etməli olduqlarını sübut edir. Bundan sonra hücum edərək onları məğlub edir. (5, s.69).

Dastanın ikinci cildi aşağıdakı mənqibələrdən ibarətdir: “Şərifin Türkünistan vilayətlərinə getməsi”, “Şərifin Rum elinə keçməsi”, “Anadolu övliyalarının öncüləri”, “Şərifin Sultan Əlaəddinin yanına getməsi”, “Firəngistanın fəhi və Sədd hekayəsi”, “Babil hekayəsi”, “Saltukun Rəd Cadunu yaxalaması”, “Mis gəmi və dənizdəki sehir”, “Atabəyin Kuhistan diyarına gəlməsi”. İkinci cildə oğuz türklərinin orta q abidəsi olan “Saltuknamə”nin bütün türk dünyasını əhatə etdiyinə bir daha şahidi oluruq. Cildin birinci mənqibəsində qəhrəman Türkünistan ellərinə yola düşür, oradakı kafirlərlə döyüşür, islamı yayır. Şərif kaşqarların, qıpçaqların, uyqurların yaşadığı məkanlara, Xavərana gəlib çıxır. Burada digər dini-qəhrəmanlıq dastanımız “Xavərnamə” ilə səsleşmələrin olduğunu görürük.

Dastanın üçüncü cildinə aşağıdakı mənqibələr daxildir: “Saltuk Qazinin Məşriq diyarına səfəri”, “Saltuk Qazinin Məğribə gedib Cinnistan qalasını alması”, “Saltuk Qazinin Bərr-i-Ərəb Badiyə səfəri”, “Ədirnə cəngi və İşanın həzimet”, “Sultan Əlaəddin Küffar tərəfindən əsir edilməsi”, “Saltuk Qazinin Umlak sarayını xarab etməsi və yandırması ilə Zərdanuşu öldürməsi”, “Saltuk Qazinin Rahib Bihrus ləinin üzərinə səfəri”, “Saltuk Qazinin Nirqab dağındakı əjdahanı öldürməsi”, “Əsfar küffarıyla Saltuk Qazinin böyük qəzası”, “Saltuk Qazinin Aquşu həlak etməsi”, “Duxtərin Mehriban adlı qızı götürüb qaçması”, “Digər qəza”, “Saltuk Qazinin Əsfar ilə cəngi”, “Saltuk Qazinin Monastr məlikini əsir etməsi və öldürməsi”, “Saltuk Qazinin son qəzası və vəfatı”, “Böyük qəza, İlyasın küffarı həzimetə uğratması və şəhid olması”, “Ayas bəyin Əflak məliki ilə cəng etməsi”, “Tatar xanın qissəsi”, “Umur bəyin Rumeliyə keçməsi ilə Osman qazi və övladının Rumeliyə keçməsi”.

Bu cildə daxil edilmiş mənqibələrdə də real tarixi hadisələrlə; mifik, əfsanəvi süjetlərin bir-birinə qarışdığını görürük. Buradakı son dörd mənqibədə Sarı Saltuk şəhid olduqdan sonra baş verən hadisələrdən, başqa qazilərin qəhrəmanlıqlarından bəhs olunur. Ancaq həmin mənqibələrdə də Sarı Saltuk bir vəli kimi kəramətləriylə iştirak edir, islam qazilərinin yuxularına girərək onlara yol göstərir.

Ş.H.Akalin əsərdəki mənqibələri mövzusunə görə üç qrupa bölür. Birinci qrupa real tarixi hadisələrdən bəhs edən hissələr aiddir. Türklərin Anadolu və Rumelini fəth etməsindən, təkurlarla savaşılarından, bəyliklər dövrünün hadisələrindən, Osmanlı dövlətinin qurulmasından bəhs edən mənqibələr tarixi hadisələrlə səsleşirlər. Əsasən Sarı Saltukun ön planda olduğu bu mənqibələrdə Osman Qazi, Umur bəy, Sultan Əlaəddin, Qiyasəddin Keyxosrov, Çingiz xan, Əhməd Fəqih, Qaraca Əhməd, Mövlana Cəlaləddin Rumi kimi tarixi şəxsiyyətlər iştirak edirlər. İkinci qrupa Sarı Saltukun əfsanəvi diyarlarda cinlərlə, cadularla, divlərlə, müxtəlif qeyri-adi varlıqlarla savaştığı mənqibələr aid edilir. Yeddi başlı əjdahaların, havada uçan caduların, qanadlı atların, danışan ağacların və s. mifik obrazların yer aldığı bu hissələrdə baş qəhrəman Qaf dağı, Cinnistan, Kuhistan, Cabülşa (Cabülka), Şahi-Maran ölkəsi kimi əfsanəvi məkanlara gedib çıxır. Üçüncü qrupa Sarı Saltukun Həbəşistan, Ərəbistan kimi gerçək məkanlarda olmasına baxmayaraq əfsanə, nağıl motivlərinin üstünlük təşkil etdiyi mənqibələr daxildir (4, s.70).

Əsərdə baş verən və Sarı Saltukla bağlı olan əsas hadisələrin XIII yüzilliyə aid olduğunu görürük. Şərif üç yaşında olduğu zaman atası Seyid Həsən Kastamonunun fəthi zamanı şəhid olur. Kastamonunun türklər tərəfindən son dəfə fəthinin 1213-cü ildə baş verməsinə əsasən deyərək bilirik ki, Şərifin 1210-cu ildə doğulduğunu ehtimal etmək olar. Lakin dastanda XIII əsrdən əvvəl və sonra cərəyan edən hadisələr də təsvir edilmişdir. Osmanlı hökmdarı Sultan Səlimdən (1470-1520) bəhs edən və bir sıra digər hissələrin əsərə sonradan əlavə edildiyini görürük.

Dastanda hadisələrin cərəyan etdiyi real məkanlar Anadolu, Rumeli, Balkanlar, Krım, Kəfə, Dəşti-Qıpçaq, Azərbaycan, Səmərqənd, Tataristan, Uyqur diyarı, Noqay eli, Kaşqar, Ərəbistan, Misir, Cəzair, Hindistan, Həbəşistandır. Bölgə adlarına nisbətən şəhər adlarının daha az çəkildiyini görürük.

Həcmə iri əsəri olan “Saltuknamə” obrazların çoxluğu baxımından da diqqəti cəlb edir. Sarı Saltukdan başqa ön planda duran surətlər arasında Kələ Yüsif, Kamal Ata, Şəhid Baba, İlyas, Xosrov adlı qazilərin adlarını çəkmək olar. Bunlardan bəziləri öncə müsəlman olmadıqları halda Sarı Saltuka məğlub olduqdan və ya onun kəramətlərini gördükdən sonra islamı qəbul etmiş şəxslərdir. İslamı qəbul edən şəxsə yeni ad verilməsi ənənəsi böyük maraq doğurur. Məlum

olduğu kimi oğuz dastanlarında qəhrəmana adı əsasən müəyyən hünərinə, cəmiyyətdə seçildiyinə görə verirlər. “Kitabi-Dədə-Qorqud”un “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”nda buğaya qalib gəldiyinə görə Buğac adını verirlər. (6 s.28).

Tədqiqatçılar göstərir ki, ümumiyyətlə, türk dastanlarında qəhrəmana ad verilməsi onun cəmiyyətdə layiq olduğu mövqeyini əldə etməsi ilə əlaqədar olur: “Ad vermə oğuz dastançılığında geniş yayılmış motivlərdən biridir. Həm də ad vermə türk ənənəsində çətin, şərəfli, məsuliyyətli prosesdir. Ad alan hər bir uşaq, yaxud yeniyetmə nəinki cəmiyyətin bərabər hüquqlu üzvünə çevrilir, həm də adına görə yaşamağı olur” (7, s.10). “Saltuknamə”də Alyon Şəriflə təkbətək döyüşdən əvvəl ondan yuxusunu yozmağı xahiş edir. Şərif yuxunu belə yozur ki, sən müsəlman olacaqsan. Döyüşdə Alyon məğlub olur və Şərifin təkidi ilə islamı qəbul edir. Bundan sonra Şərif ona İlyası-Rumi adını verir. Alyonun xahişi ilə Şərif də Sarı Saltuk adını qəbul edir. Dastanda bu adın güclü, qutlu mənasını verdiyi göstərilir (5, s.35).

Bənzər hadisəyə oğuzların digər dini-qəhrəmanlıq dastanı “Kitabi-Battal Qazi”də rast gəlirik. Cəfəri məğlub etdiyi kafir Əhməd islamı qəbul edir və Cəfərə Battal adını verir. Battal Qazi isə məğlub etdiyi şəxsə Əhməd Tarran adını verir (8, s.58-59).

Dastanda Sarı Saltuk dəfələrlə Osmanlı dövlətinin yaradıcısı, bölgədə islamın yayılmasında böyük xidmətləri olmuş Osman Qazi ilə görüşür. Sarı Saltuk Osman Qazinin gələcəkdə güclü bir dövlət quracağını xəbər verir. XIII yüzillikdə yaşamış tarixi şəxsiyyətlərdən Qiyasəddin Keyxosrov, İzzəddin Keyqubad, Karamanoğlu Əli bəy Candaroğlu Əli bəy və Aydınoğlu Umur bəyin adı əsərdə tez-tez çəkilir. Dastanın ikinci cildində baş qəhrəman Bəktaş Vəli, Əhməd Fəqih, Qaraca Əhməd, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Nəsrəddin Xoca, Tapduq Emre və Mahmud Heyranla görüşür. Qeyd edək ki, dastanda tarixən mövcud olmamış, bədii təxəyyül məhsulu olan dövlət adamlarının, təkurların din xadimlərinin adlarına da rast gəlirik. Peyğəmbərlərin, xüsusilə də Məhəmməd Peyğəmbərin, dörd xəlifənin adları çəkilmişdir. Əsərin birinci cildində Sarı Saltuk Kəbəyə səfər edir, Məhəmməd Peyğəmbərin məzarını ziyarət edir. Məzarını ziyarət edərkən onunla söhbət edir.

“Saltuknamə”də real gerçəklikdə baş verən hadisələrlə əfsanəvi olayların bir-birinə qarışdığını qeyd etmişik. Dastanın “Sarı Saltukun Qaf dağına getməsi”, “Saltukun Rəd cadunu yaxalaması”, “Mis gəmi və dənizdəki sehir”, “Saltuk Qazinin Nirqab dağında əjdahanı öldürməsi” və s. mənqibələr əsasən qəhrəmanın mifik obrazlarla mübarizəsinə həsr edilmişdir.

Qaf dağına gəmiylə səfər edən Sarı Saltuk təsadüfən əjdahaya rast gəlir. Əjdahaya qələbə çalmasında Mənucohr adlı cin ona kömək edir. Əsərdə xüsusi olaraq qeyd olunur ki, qəhrəmanın müsəlman olması, Allah yoluyla getməsi onun əjdahanı məğlub etməsinin əsas səbəbidir.

“Saltuk Qazinin Nirqab dağındakı əjdahanı öldürməsi” adlı mənqibədə Rum diyarında dağlarda yaşayan vaxtaşırı dağdan enib əhalini incidən əjdahadan bəhs olunur. Kömək üçün Saltuk Qaziyə müraciət etmək qərarına gələn camaat deyir: “Bizə çarə olursa Saltukdan olur. Zira məhəmmədilərin qolu qüvvətlidir. Hər nəyə niyyət edərlərsə, başarırlar, bütün millətlərin ulusu onlardır. Gedib ona yalvarmaq gərəkdir” (5, s.547). Rumeli xristianları rahiblərindən xahiş edirlər ki, Sarı Saltukla danışsın. Rahib camaatı xəbərdar edir ki, Sarı Saltuk onların islamı qəbul etməsini tələb edəcək. Əjdahadan bezmiş camaat buna razı olacağını bildirir. Rahib Sarı Saltukun yanına gedib onun əjdahanı öldürəcəyi təqdirdə yerli əhalinin islamı qəbul edəcəyini bildirir. Lakin belə şərt irəli sürür ki, onda Konstantinopol da məğlub edilərək islamaşdırılmalıdır. Çünki belə bir qüvvətli bir şəhərinin yanında müsəlmanların yaşaması qeyri-mümkündür. Sarı Saltuk Konstantinopolun tarixi və quruluşu barədə rahibdən ətraflı məlumat alır. Bundan sonra rahib və qazilərlə birlikdə əjdahanın yaşadığı Nirqab dağına çıxır. Səkkizinci gün bir vadiyə yerləşən mağarada əjdahanın yatdığını görürlər. Bu qorxunc varlığın bədəni tovuz, başı əjdahaya, qanadları xoruza, ayaqları aslana, quyruğu xoruzun quyruğuna, gövdəsi ceyrana, boynu qaza bənzəyir. Nəfəs alarkən alov qalxıb ətrafı qara rəngə bürüyür. Əjdaha qaziləri görəndə qanad açıb havaya qalxır, sonra enməyə başlayır. Sarı Saltuk üç ox ataraq onu öldürür. Üstünə torpaq tökürlər ki, zəhəri heç kimə zərər vürməsin. Bunu görəndə rahib və yeddi yüz nəfər islam dinini qəbul edir. Bundan sonra da mənqibədə bir sıra əhvalatlar, əfsanəvi varlıqlarla görüşlər baş verir.

“Saltuknamə” xalq danışığı dilinə yaxın aydın bir türkcədə yazılmışdır. Dövrün nəsr dilinin öyrənilməsi baxımından dastan böyük maraq kəsb edir. Ərəb-fars söz və ifadələrinin azlığı, xalq dilindən gələn söz və ifadələrin, atalar sözlərinin kifayət qədər geniş yayılması dastanın dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Təbii ki, geniş xalq kütləsi, sadə insanlar üçün nəzərdə tutulan əsərin dili sadə olmalıdır.

Şükri Haluk Akalın “Saltuknamə”nin dili barədə yazır: “Əsər XV yüzilliyin ikinci yarısında yazılmış olması dolayısıyla dil baxımından əski Anadolu (Türkiyə) türkcəsinin özəlliklərinin daşımaqdadır” (4, s.75). Fikrimizcə, bu müddəanın dəqiqləşdirməyə ehtiyacı vardır. Dastan Anadoluda inkişaf edən oğuz türkcəsində-Azərbaycan və Türkiyə türklərinin orta dilində yazılmışdır. Əbülxey Rumi tərəfindən ayrı-ayrı mənqibələrin toplanaraq bir kitab halında tərtib edildiyi zaman əsərin dilində müəyyən dəyişikliklər edilməsi tamamilə haqiqətə uyğun ehtimaldır. Unutmaq olmaz ki, əsər Osmanlı şahzadəsi Cəm Sultanın əmri ilə Anadolunun müxtəlif bölgələrindən toplanaraq qələmə alınmışdır. Orasını da qeyd etmək istərdik ki, “Sarı Saltukun Kəbəyə səfəri” mənqibəsində peyğəmbərin dilindən şiələrə qarşı söylənən fikirləri, dastanın sünni olan, şiələrlə düşmənçilik edən osmanlı hakimləri üçün yazıldığı ilə izah etmək lazımdır. Əsərin dilində rast gəldiyimiz axşam, yox, axtar, oxşa, qoxu kimi sözlərin Türkiyə türkcəsindəki kimi k samiti ilə deyil, x samiti ilə yazılması da onun Azərbaycan türkcəsinə yaxın Anadolu türkcəsində (iki qardaş xalqın orta dilində) yazıldığını göstərir. Dastanın dilində, cümlə quruluşunda “Kitabi-Dədə Qorqud”la bir sıra orta qəhətlər özünü göstərməkdədir. Mövzu cəhətdən də bu iki əsər arasında bənzərliklər çoxdur. Hər iki abidədə qəhrəmanlar kafirlərlə mübarizə aparır, kilsələri dağıdıb yerinə məscidlər tikdirir, insanları islama dəvət edir, müsəlmanlığı qəbul edən düşmənlərə aman verirlər.

Hər iki dastanda müsəlman oğuzların əsas düşmənləri xristian hakimlər-təkurlar və məliklərdir. “Saltuknamə”də məliklərin sayı daha çox olduğu halda, “Kitabi-Dədə Qorqud”da oğuzlarla əsasən Şöklü Məlik və Qırçaq Məlik düşmənçilik edir. “Saltuknamə”də Sarı Saltukun başçılığı ilə müsəlmanlar Anadolunun bir sıra xristian təkurlarına hücum edirlər. “Kitabi-Dədə Qorqud”da isə bir sıra boylarda Trabzon təkuru və Bayburd hasarının hakimi ilə münasibətlərdən söhbət edilir.

Hər iki dastanda Xızır peyğəmbər qəhrəmanın köməyinə gəlir, yaralarını müalicə edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”nda yaralanaraq qanına qəltan olmuş Buğac halsız vəziyyətdə uzanarkən Xızır onun köməyinə gəlir, yarasını bağlayır. “Oğlan onda yıqıldıqda Boz atlı Xızır oğlana hazır oldu, üç qatla yarasını əliylə sığadı: “Sana bu yaradan qorxma, oğlan, ölüm yoqdur; dağ çiçəyi anan südüylə sənə yarana məlhəmdir”, -dedi, qayıb oldu” (6, s.32). “Saltuknamə”nin “Saltuk Qazinin Rumelinə keçməsi” mənqibəsində bənzər hadisə baş verir. Sarı Saltuk Rumelində olduğu zaman hiyləgərliklə əsir edilir, əli-qolu bağlanır, atəşə atılır. Burada Xızır, İlyas Mənuçöhr adlı cinlə birlikdə qəhrəmanı ölümdən xilas edirlər: “Mənuçöhr cini bir əli bağlı oğlanı havada, yuxarıdan aşağı atəşin içinə düşərkən gördü. Həməni yetişib qavradı, tutdu, alıb Həzrəti-Xızıra gətirdi. Şərif Həzrəti-Xızırın önündə yerə qoydu. Həzrəti-Xızır Şərif görüb yerindən qalxdı, əlini-ayağını çözüb:

Su gözüne atəş almayınca sana ölüm yoxdur. Əlamət-odur, qorxma-dedi” (5, s.43). Bundan sonra İlyas da gəlib çıxır. Məlum olur ki, qazilər ocağı olacaq bu məqamda Xızır İlyas qırx il sabah namazı qılmalıdırlar. Bu iki müqəddəs qırx gün oruçtutan, qırx sabah namazı qılan şəxslərə görünürlər. Hər iki abidədə Xızırın yaralı qəhrəmana ürək-dirək vermək məqsədi ilə dediyi sözlərin məzmunca eyni olduğunu görmək o qədər də çətin deyil. Xızır ayrılarkən Sarı Saltukun ağzına öz ağız suyundan qoyması “Dastani-Battal Qazi”ni xatırladır. Burada Əzrayıl Məhəmməd Peyğəmbərə xəbər verir ki, gələcəkdə Malatya şəhərindən Cəfər adlı bir qəhrəmanın hesabına Rum vilayəti müsəlman diyarı olacaqdır. Səhabələrdən ancaq Abdulvəhhab o günü görəcəkdir. Peyğəmbər Abdulvəhhabı çağıraraq ağzındakı sudan onun ağzına qoyur, zamanı gələndə Cəfərə çatdırmağı tapşırır. “Saltuknamə”də isə oxuyuruq: “Həzrəti-Xızır Şərifə vida edib: Qorxma, şimdiki ağzını aç, -dedi. Şərif ağzını açdı. Ağzına barını verdi. Şərif bir o qədər daha qüvvətləndi, vəliliyi daha da bəlgirgin hala gəldi. Gözündən-könlündən pərdə getdi, bütün gizli qalan sirləri açığa çıxdı. Sonra İlyas peyğəmbər Şərifə ruhların duasını öyrətdi ki, ismi-əzəmdir. Xızır peyğəmbər mələklərlə ilgili duanı öyrətdi. Həzrəti-Xızır qeyb oldu” (5, s.43-44). İsmi-əzəm Allahın gizli adlarının məcmusudur, onu bilən şəxs qeyri-adi qüvvə və imkanlar əldə edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Dədə Qorqud da ismi-əzəmi bilir və lazım gələndə onları səsləndirir. Abidənin üçüncü boyunda Banuçiçəyi Beyrək üçün istəməyə gələn Dədə Qorqudu qızın qardaşı Dəli Qarcar öldürmək istəyir, qılıncını əlinə alıb onun üstünə gedir. Belə bir çətin vəziyyətdə Dədə Qorqud ismi-əzəm oxuyur və Dəli Qarcar deyir: “Çalırsan əlin qurusun”. Bu duadan sonra baş verən hadisə dastanda belə təsvir olunur: “Haq Taalanın əmriylə Dəli Qarcarın əli yuqaruda asılı qaldı. Zira Dədə Qorqud vilayət issi idi, diləyi qəbul oldu” (6, s.59).

“Saltuknamə” əsərinin tərtib edilməsini əmr edən tərəfin, osmanlı hakim qüvvələrinin tələbi ilə burada müsəlman döyüşçülərin əsasən sünni məzhəbinə aid olması vurğulansa da, bəzi məqamlarda hiss olunur ki, dastan toplanıb üç cilddə tərtib edilənə qədər ayrı-ayrı mənqibələrdə vəziyyət başqa cür olmuşdur. Battal Qazi kimi, baş qəhrəman Sarı Saltuk da Məhəmməd Peyğəmbər, Həzrət-Əli və imamların nəslindəndir, şiədir. “Sarı Saltukun qəzalari” adlı mənqibədə düşməne qarşı döyüşə hazırlaşan baş qəhrəmanın başına qoyduğu papaqdakı əlamətlərdə onun açıq-aşkar şiə olduğunu diqqətə çatdırılır: “Bu tərəfdə Şərif kəndisi başına iki işarət qoydu. Biri qızıldır. Qızıl Hüseynilərin əlbisəsidir. Biri də yaşıldır. Yaşıl Həsənilərin əlbisəsidir. Bu Seyyid, bu Səid şəhid əlamətləriylə donandı. Zira Şərif baba tərəfindən Hüseyni və ana tərəfindən Həsəni idi” (5, s.29).

“Kitabi-Battal Qazi”, “Danışmənd Qazi” dastanı, “Həzrəti Əli cəngləri”, “Müseybnamə” və s. dastanlar kimi “Saltuknamə” də əsasən Anadolu və Rumelində islam dinini yaymaq uğrunda mübarizə aparandöyüşkən oğuz türklərinin qəhrəmanlığına həsr edilmiş əsərdir. Xalq arasında, ağızlarda gəzən bu dastan XV əsrdə Osmanlı şahzadəsi Sultan Cəmin əmri ilə toplanaraq qələmə alınmışdır. Əsərin Azərbaycan türkcəsinə yaxın bir dildə yazılması, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrimiz, xüsusilə də “Kitabi-Dədə Qorqud”la səsleşməsi təsadüfi deyildir. Sadalanan dastan abidələri, o cümlədən, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi “Saltuknamə” də oğuz türklərinin ortaq abidəsidir və Azərbaycan dini-qəhrəmanlıq dastanları sırasında tədqiq edilərək ədəbiyyat tariximizə daxil edilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Гарбузова В.С. Сказание о Мелике Данишменде. Историко-филологическое исследование. Москва: Издательство Восточной Литературы, 1959, 190с.
2. İslam Ansiklopedisi. 10.c. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s.220.
3. Demir Necati, Erdem Mehmet Dursun. Ön söz / Saltukname (Saltuk Qazi Destanı). Cilt I, II, III. İstanbul: Enes Basım Yayın Matbaacılıq Ltd. Şki. s. 13-15.
4. Akalın Şükrü Haluk. Ebu' l- Hayr-i Rumi' nin Saltuknamesi / Türk kültürü araştırmaları, Prof.dr. Zeynep Korkmazı armağan. Yıl XXXII/2. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. 1996. s.63-87.
5. Saltukname (San Saltuk destanı). Cilti I, II, III. İstanbul: Enes Basım Yayını Matbaacılıq LTD. ŞKİ, 702 s.
6. Kitabi-Dədə Qorqud / Nəşrə hazırlayan Tofiq Hacıyev. Bakı: “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 s.
7. Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət / Nəşrə hazırlayan: Tofiq Hacıyev. Bakı: “Öndər nəşriyyat”, 2004, 368 s.
8. Kitabi-Battal Qazi / Tərtibçi və ön sözün müəllifi: Aybəniz Rəhimova. Bakı: “Nurlan”, 2009.

Açar sözlər: Saltuknamə, Anadolu, Misir, islam, Azərbaycan

Key words: Saltukname, Anatolia, Egypt, islam, Azerbaijan

Ключевые слова: Салтукнаме, Анатолия, Египет, ислам, Азербайджан

Xülasə

“Saltuknamə” oğuzların-Türkiyə və Azərbaycan türklərinin ortağ dini-qəhrəmanlıq dastanlarından biridir. XIII əsrdə Anadoluda, Rumelidə digər məmləkətlərdə savaqlar apararaq islamı yayan alp ərən Sarı Saltuk haqqında vaxtı ilə əfsanələr yayılmış, mənqibələr yazılmışdır. XV əsrdə Osmanlı imperatoru Sultan Məhəmmədin oğlu Cem Sultanın əmri ilə Əbülxeyr Rumi adlı müəllif müxtəlif bölgələrdən Sarı Saltuk haqqında rəvayətləri toplayaraq üç cilddən ibarət “Saltuknamə” dastanını qələmə almışdır. Əsərdə əsl adı Şərif Xızır olan qəhrəmanın doğumundan şəhadətinə qədər həyatından, islam dinini yaymaq uğrunda apardığı mübarizədən bəhs olunur. Sarı Saltuk Anadolunu, Rumelini, Firəngistanı, Misiri, Türkiyəni və digər ölkələri fəth edir, şücaət və qəhrəmanlıq nümayiş etdirir, getdiyi hər yerdə islam bayrağını uca tutur. Dastanda real tarixi məkan və şəxsiyyətlərlə bərabər əfsanəvi məkan və obrazlara da rast gəlmək mümkündür. Əsərin dili xalq dilinə yaxındır, bəzi məqamlarda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilini xatırladır.

The religiously-heroic dastan of the Oguz- "Saltukname"

Summary

Saltukname is one of the joint religious and heroic dastans (epics) of the Oguz Turkic peoples of Turkey and Azerbaijan. In the Middle Ages, the hero Sarı Saltuk, who, winning victories, spread in the XIII century in Anatolia, Rumelia and other places, Islamic religion was created by legends and stories. In the 15th century, by the order of Sultan Cem, the son of Ottoman emperor Mehmet Fatih, the author named Abulxeyr Rumi, traveling to various places in Anatolia, collected various tales about this hero and combined them in one three-volume book, Saltukname. The real name of the hero is Sharif Hizr. The second name he received from Alain, he defeated a Christian warrior, who later converted to Islam. Sara Saltuk travels to different countries, spreads Islam in Anatolia, Abisinia, Turkustan, European countries. He is a relative of the Prophet Muhammad, Imam Ali, Sayyid Battal Ghazi.

Everywhere he demonstrates heroism, the steadfastness of the Islamic, Turkic hero. Among the heroes of the work a lot of real and historical personalities. But in the dastan we also meet mythical images-genies, divas, flying horses, etc. The language of the work is simple, close to the spoken language of the time. Some moments of the dastan resemble Oguz heroic epic "Kitabi-Dede Gorgud".

Религиозно-героический дастан огузов-«Салтукнаме»

Резюме

«Салтукнаме» один из совместных религиозно-героических дастанов (эпосов) огузских народов-тюрков Турции и Азербайджана. В средние века о герое Сары Салтуке, который побеждая в сражениях распространял в XIII веке в Анатолии, Румелии и других местах исламскую религию создавались сказания и легенды. XV веке по приказу Султана Джемэ, сына османского императора Мехмета Фатиха автор по имени Абульхейр Руми путешествуя по различным местам Анатолии собрал разные сказания об этом герое и объединил их в одной трехтомной книге- «Салтукнаме». Настоящее имя героя- Шариф Хызр. Второе имя он получил от Алена, побежденного им христианского воина, который принял потом ислам. Сары Салтук путешествует по разным странам, распространяет ислам в Анатолии, Абисинии, Туркестане, европейских странах. Он является родственником пророка Мухаммеда, имама Али, Сейида Баттала Гази. Всюду он демонстрирует героизм, непоколебимость исламского, тюркского героя. Среди героев произведения немало реальных и исторических личностей. Но в дастане мы встречаем и мифические образы-джинны, дивы, летающие лошади и т.д. Язык произведения прост, близок к разговорному языку того времени. Некоторые моменты дастана напоминают огузский героический эпос «Китаби-Деде Горгуд».

Rəyçi: dos. Aygül Hacıyeva

Aygül Çobanova⁴**ZƏLİMXAN YAQUB YARADICILIGININ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Zəlimxan Yaqub yaradıcılığı xalq bədii düşüncəsinə köklənib. Onun fəlsəfi-estetik mahiyyətində böyük sadəlikdən xalq müdrikliyinə qədər nəzərə çarpacaq hər şey var. Onun təbiət mövzulu şeirlərində də, məhəbbət mövzulu şeirlərində də, hətta rənglər palitrasında da, hamısında belədir. Məhz onun təbiət şairi adlanması təsadüfi deyil. Bütün bunların onun şeirlərinin mayasına hopub. Ona görə də şairin şeirlərində xalq bədii düşüncəsinin ayrı-ayrı məqamlarını müxtəlif istiqamətlər üzrə öyrənmək zərurəti yaranır.

Zəlimxan Yaqubun poeziyası ideya-məzmun cəhətdən zəngin, orijinal olduğu kimi, bədii sənətkarlıq baxımından da mükəmməldir. Bu cəhətdən onun yaradıcılığını XX əsrin poetik istedadları S.Vurğunla, M.Müşfiqlə, M.Arazla, B.Vahabzadə ilə müqayisə etmək olar. Həmin zənginlik və gözəllik onun türk şeirinin poetik zənginliklərini dərinlən öyrənməsi, bədii yaradıcılığında bundan lazımcına faydalanması ilə əlaqədardır. Həm yazılı, həm də şifahi xalq ədəbiyyatımızın forma zənginliyindən kifayət qədər istifadə edən söz ustası lirik şeirlərində, poema-dastanlarında bədii təsvir və ifadə vasitələrindən yeri düşəndə istifadə edir, öz fikir və ifadələrini sadə, lakonik şəkildə xalqa çatdırmağı bacarır.

Ədəbiyyatımıza Zəlimxan Yaqub türk mifik təfəkküründən, folklor və şifahi xalq yaradıcılığından, yazılı ədəbiyyat ənənələrindən, aşiq şeirindən gəlir. Ənənəvi poetik ifadə tərzinə uyğun olaraq şairin söz və ifadələri, beytləri və bəndləri sadə, saf ana dilindədir. O, xalqımızın tarixini, etnoqrafiyasını yaxşı bilir. Milli poetik ənənələri mükəmməl mənimsəyib. Odur ki, lirik şeirlərində və poemalarında poeziya günəşini yerə endirir, xalqımızın gündəlik qayğılarına, məişətinə işıq salmağa çalışır: “Ümumən Zəlimxanın şeiri xalq yaradıcılığına, sazın tellərindən süzülüb gələn aşiq poeziyasına söykəndiyi üçün onun dili kələ-kötürlükdən xali, axıcı və şəffafdır. Bu şeirdə dirəniş və gücənmə olmadığından tər qoxusu deyil, yarpaq ətri gəlir. Qafiyələr sərrast, obrazlar aydın və durudur. Onun şeir köhləni ilham və qanadlarıyla uçduğuna görə oxucunu öz arxasınca son mənzilə rahat çatdırır. Elə buna görə də sətirlərdə yürüdülmə fikri və duyğular bulanıq arx suyuna deyil, büllür dağ çeşməsinə bənzəyir” (1).

Saf və təmiz ana dilinin bütün imkanlarından məharətlə istifadə etdiyinə görə şairin poema-dastanlarının dili sadə, axıcı və oxunaqlıdır. Şair hər hansı poemasında sözü zərgər dəqiqliyi ilə seçir, cılalayır, saf qızılı yad maddələrdən, elementlərdən təmizləyir. Mahir bəna hördüyü daşları bir birinə necə uyğunlaşdırırsa, şair də poema-dastanlarında sözləri bir-birinə eyni cür calayır, adi sözlərdən böyük sənət abidəsi yaradır. “Saz” poemasında oxuyuruq:

Dağ yeriir, qaya uçur, daş düşür,
Əsli yanır, gözdən qəlbə yaş düşür,
Ərzurumun qədiyinə qış düşür,
Lələ köçür, talana bax, talana!(2,219)

Bir qədər diqqət yetirsək görürük ki, Zəlimxan Yaqubun poema-dastanlarında istifadə etdiyi sözlərin əksəriyyəti azəri türklərinin öz sözləridir. Alınma sözlərdən əsərlərində həmişə az istifadə etməyə çalışır. Bu da poema-dastanlarının həm məzmun, həm də formasının vəhdətinə səbəb olur. Yuxarıda sitat kimi gətirdiyimiz bənddə fikir versək, şairin yüksək sənətkarlığını bir daha təsdiqləyirik. Kərəmin Ərzurumun qədiyində çəkdiyi əzabları, əziyyətləri, məşəqqətləri göstərmək üçün şair yalnız bir misrada möhtəşəm bədii tablo yaradır və “dağ yeriib, yaya uçur, daş düşür” – deyərək oxucunu ofsunlayır, hissine, duyğusuna təsir edir. Eyni zamanda bu misrani oxuyanda lirik qəhrəmanın əhvali-ruhiyyəsi ilə təbiətin mövcud durumu arasında uyğunluq, eyniyyət yaranır. Kərəm Ərzuruma çatmamış içində necə bir təlatüm yaranırsa, eyni vəziyyət təbiətdə də təkrar olunur ki, bu Zəlimxan Yaqubun yüksək sənətkarlıq məharətindən, ədəbi ənənədən bacarıqla istifadə etməsindən xəbər verir.

Zəlimxan Yaqub müxtəlif poema-dastanlarında fikrin obrazlı ifadəsinə xüsusi diqqət yetirir. Müəyyən şəraitə, poetik məqama uyğun olaraq bənzətmələrdən, mübaliğələrdən, səs alletrasiyasından bacarıqla istifadə edir, qafiyə, rədif və cinasların düzülüşünə, poemada yerləşdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verir. O müəyyən məqama uyğun olaraq qulaq və səs qafiyələri işlədir, vəznin oynaqlığına nail olur. İstənilən poemasına fikir versək, xalq bayatlarına uyğun misra və bəndlərə təsadüf edirik.

Hətta bir çox hallarda xalq bayatıları olduğu kimi poema-dastanlarına yerləşdirir. Ancaq bu halda əsərin məzmununa, müəllif ideyasına xələl gəlmir, həmin bənd özündən əvvəlki və sonrakı misraların ümumi ahənginə uyğunlaşdırılır. “Saz” poemasında şair aşiq havası olan “Baş “Divanı” haqqında danışır. Hiss olunur ki, aşiq havasına mükəmməl bələdçiliyi var. “Divanı”nın xüsusiyyətlərini, məzmununu təənnüm etdikdən sonra, onun daha incə özəlliklərini əhatə etmək üçün poemada belə bir bayatı yerləşdirir:

“Əzizim nərdivanda,
Ayaq at nərdivanda.
Tülkü şahlıq eyləyir,
Can verir nər divanda” (2, 225).

Xalq yaradıcılığından götürülən bu bənd “Divanı”nın sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə eynidir. İnsanlar adətən nərdivanın pillələrinə bir-bir ayaq qoyur. Aşiq də “Divanı”nı sazda dilləndirəndə pərdələrə bir-bir “ayaq qoyur”. Beləliklə, “Divanı” ilə xalq bayatısı məzmununa xidmətdə eyni mövqedə dayanır.

⁴ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı

Fikrini ifadə etmək üçün şairə bu da kifayət etmir, məzmunun, ideyanın tamlığını bərpa etmək üçün başqa vasitələr axtarır, təkcə öz poetik tərənnümləri və təsvirləri ilə kifayətlənməyərək aşiq Qurbaniyə müraciət edir. Onun iki bəndini olduğu kimi “Saz” poemasının Baş “Divanı” hissəsində verir:

“Fələk sənən əyləşməyə bir belə meydan ola,
Açıla haqqın qapısını ədalət, divan ola.
Mən gəlmişdim mürşidimin dərdinə dəva qılam,
Nə bilim ki, mən gəlincə xak ilə yeksan ola!

Bir gülü ki, dərəmmirsən, dərrib xəndan eyləmə,
Bir könü ki, tikəmmirsən, yıxıb viran eyləmə.
Haqq taladan səda gəldi: – Qurbani, qəm eyləmə,
Yazı yazan belə yazıb, çoxlara nişan ola”! (2, 225)

Baş “Divanı” aşiq havasında da “haqqın qapısı”nda “ədalətin divanı” axtarılır, Qurbaninin bu misralarında da. Bu cəhətdən saz havası və Qurbaninin misraları eyni nöqtədə birləşir, eyni ideala - ədalət idealına xidmət edir. Beləliklə, Aşiq Qurbaninin və Zəlimxan Yaqubun məlum aşiq havası ilə bağlı fikirləri, tərənnümləri üst-üstə düşür, müəllif ideyasının açılmasına səbəb olur. Bu, Zəlimxan Yaqub yaradıcılığının sənətkarlıq baxımından mühüm nailiyyətlərindən biridir.

Yeri düşəndə, şair təzkirlərdən istifadə edir, fikrin daha aydın olmasına, daha lakonik çatdırılmasına, ifadə olunan fikrə diqqət yönəldir. Bəzən eyni sözü təkrarının arasına müəyyən sözlər keçməsinə də rast gəlinir. Bu da təsadüfi deyil. “Sizi qınamıram” poemasının əvvəlində belə bir bənd var:

Sizi qınamıram, ay xocalılar,
Sizin başınızda şimşik oynadı.
Sizin başınızda dumanlar oldu.
Millətin dağ boyda fələkətinə
Gözünün ucuyla dönüb baxmayan,
Nazlanıb gözünü yumanlar oldu (2, 266).

Poemanın başlanğıcında Zəlimxan Yaqub bədii fiqurlardan, poetik təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edir. İkinci, üçüncü misralarda “sizin başınızda” təkrirdir, ancaq birinci misradakı “sizi qınamıram” da həmin təkririn tərkib hissəsidir. Baxmayaraq ki, bu “sizi qınamıram”la başlayır. Əslində “sizə”, “sizin”, “sizin” sözlərinin dalbadal işlənməsi oxucuya fikri eyni obyektə yönəltməkdə yardımçı olur, ifadənin bədii təsir gücünü artırır.

Şair belə təsəvvür edir ki, işğal altında olan torpaqlarımız azad olmasa, qeyrətdən, vətənpərvərlikdən danışmaq mümkün deyil. Biz o vaxt başıyuxarı gəzərik ki, Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam və s. azad olsun. “Sizi qınamıram” poemasında məlum həqiqət bu cür ifadə olunur:

Laçın qayıtmasa Laçınlığına
Şuşa qayıtmasa Şuşalığına,
Mən dəfə şübhəm var, tərəddüdüm var
Bugünkü bəylərin bəy olmağına!
Bu gün paşaların paşalığına!” (2, 266)

Zəlimxan Yaqub poema-dastanlarında atalar sözləri və məsəllərdən, xalq ifadə və deyimlərindən də istifadə edir. Bu da onun əsərlərinin təsir gücünü artırır, fikrin obrazlı ifadəsinə imkan yaradır:

Allah insaf versin İbrahim xana,
Bu gün ermənilər alan Şuşanı
Kaş elə o zaman Qacar olaydı! (3, 263)

Bu misralarda ciddi bir problemə toxunulur. Hesab edilir ki, əgər İbrahim xan o vaxt ruslarla əlaqəyə girib, Şuşanın işğalına imkan verməsəydi, bu gün səhər ermənilərin əsarətinə keçməzdi. Şübhəsiz ki, burada qınaq obyektini İbrahim xandır. Onun səhvi həm böyük, həm də faciəvidir. Buna görə də şair tərəfindən ittihama məruz qalır. Zəngin söz xəzinəsinə malik olan müəllif bir çox ifadələri poemaya gətirə bilərdi. Ancaq bilərəkdən “Allah insaf versin” – xalq deyimi seçilir. Bəlkə də bu ifadə çoxlarına bir qədər yumşaq görünə bilər. Lakin şair həmin sözü ən ağır ittiham kimi işlədir. Xalq arasında çox işlənən “Allah insaf versin” – burada işlənmə məqamına uyğun olaraq sərt tənqid ruhunda deyilir.

Poemalarının demək olar ki, hamısında Zəlimxan Yaqub xalqın həyat və məişətinə enir, onun müxtəlif mənələrdə işlətdiyi idiomatik ifadələrindən, xalq deyimlərindən bəhrələnir. “Göyçə dərdi” poemasının bir yerində deyilir:

Nə zaman ki, başa keçib
Haqq yerini nahaq tutur,
Nə zaman ki, ayrı düzlə
Yaxşı pislə calaq tutur
Bax, o zaman Lələ köçür,
Kərəmi ağlamaq tutur (2, 266).

Bəxər övladı yaranandan işiq ilə zülmət, xeyirlə şər, yaxşı ilə pis arasında mübarizə gedir. Mifiki inamlarda, xalq yaradıcılığında da bir qayda olaraq işiq zülmətə, xeyir şərə, yaxşı pisə qalib gəlir. Lakin bu qalibiyyət asan başa gəlmir. Bunun üçün mübarizə aparmaq, qələbəyə inanmaq gərəkdir. Konkret şəraitdə isə ermənilər torpaqlarımızı işğal edib,

yurddaşlarımız dədə-baba torpağından didərgin salıb. Deməli, müvəqqəti də olsa şər xeyrin yerinə keçib, onu sıxışdırıb. Bu, əlbəttə, çox çətindir, əzablı bir həyatdır. Vəziyyətin reallıqlarını, çətinliyin dərəcəsini, şiddətini ifadə etmək üçün müəllif xalq arasında çox yayılan “Lələ köçüb, yurdu qalıb”, “Kərəmi ağlamaq tutdu” deyimləri azca fərqlə poemaya gətirib. Təkcə bir beytdə iki xalq deyimini məharətlə yerləşdirib. Bir beytdə iki xalq deyimini yerləşdirmək vəzn, poetik əlaqə baxımından çətin olduğuna görə “Lələ köçüb, yurdu qalıb” xalq deyimini poetik gerçəkliyə uyğun olaraq “Lələ köçür” şəklində işlədib. Ancaq bu məlum xalq deyiminin təhrifinə səbəb olmur, bütöv təsiri bağışlayır ki, bu da sənətkarlığın əsas prinsiplərindən biridir.

Azərbaycan aşiq yaradıcılığında və ifasında xüsusən Borçalı aşıqlarının repertuarında ağı, bayatı söyləmək ənənəsi var. Xüsusən Aşiq Hüseyn Saraçlı bu cəhətdən fərqlənirdi. O, havanın, havacatın şirin yerində arada bir bayatı çəkirdi. Ancaq bu bayatı havacatın ab-havası, üslubu ilə üst-üstə düşür, ifanın daha məzmunlu çıxmasına səbəb olurdu. Xalq yaradıcılığından, aşiq sənətindən gələn bu ənənəni Zəlimxan Yaqub poemalarında məharətlə davam etdirir. “Göyçə dərdi” poemasının “Qanlı tarix” hissəsində deyilir.

Ay amandı,
Xalların nə yamandı.
Namərd mərdə güc gəlir,
Qoymayın, ay amandı! (2, 171)

Bu cür xalq deyimlərini Zəlimxan Yaqub zərrə-zərrə xalqdan, daha çox Borçalı aşıqlarından toplayıb və şeirlərində, poema-dastanlarında bütün bunlardan məharətlə istifadə edib: “Bizə görə Zəlimxan Yaqubun 30 ildən artıq bir dövrü əhatə edən çoxcəhətli yaradıcılığının əsasən aşiq sənəti ənənələri üstündə köklənməsinin, şairin xalq sənətinin bu qoluna dəyişməz sədaqətinin səbəbi və başlıca ilham mənbəyi zəngin Borçalı mühitidir. Zəlimxan Yaqub 1967-ci ildən, Bakı Dövlət Universitetinə daxil olduğu vaxtdan etibarən Bakıda yaşasa da, onun ruhunda və mənəviyyatında, sözündə və sənətində, hətta ləhcəsində və deyimində belə Borçalı izi yaşamaqda, davam etməkdədir. Bunu şairin konkret bir regionun təsirindən çıxma bilməməsi kimi başa düşmək heç cür düzgün olmazdı. Əksinə, Zəlimxan Yaqub Azərbaycan mühiti və şeiri üçün gərəkli olduğu bəlli olan Borçalı mühiti ənənələrini Kürün o tayından, bir regiondan – bölgənin ümumvətən mühiti səviyyəsinə çıxartmağı və yaşatmağı bacarmışdır” (4, 195-196).

Zəlimxan Yaqub sözün həqiqi mənasında istedadlı, orijinal bir şairdir. O yeri düşəndə müxtəlif bədii texnologiyalardan, obrazlı təfəkkür nümunələrindən yararlanır, zaman-zaman bir-birindən dəyərli lirik şeirlər və poemalar yaradır.

Onu da qeyd edək ki, Zəlimxan Yaqubun istifadə etdiyi qafiyə sistemi də hələ indiyə kimi kifayət qədər öyrənilməyib. Belə ki, o öz poema-dastanlarında orijinal, yeni, gözlənilməz qafiyələrdən istifadə edir. Təkcə misraların sonunda deyil, ortalarında da bol-bol işlənən qafiyələr əsərin poetik gücünü, təsirini artırır. “Borçalıdan qalan işlər” poemasında bir bənddə deyilir:

Qızılı əlimizdən külçə-külçə aldılar,
Torpağı əlimizdən ölçə-ölçə aldılar.
Kəhrizimiz soğuldu, bulağımız qurudu,
Qurtum-qurtum içdilər, dolça-dolça aldılar. (3,256)

Burada qafiyə yaradan sözlər iki sözdən təşkil edilir və hər biri defislə yazılır. “Külçə-külçə aldılar”, “ölçə-ölçə aldılar”, “dolça-dolça aldılar” həm qafiyə, həm də obrazlı ifadə baxımından zəngin və mənalıdır. Şair ermənilərin torpaqlarımızı hissə aldılar demir, ölçə-ölçə, dolça-dolça aldılar deyir. Fikrin bu cür obrazlı ifadəsi misra və bəndlərin təsir gücünü əhəmiyyətli dərəcədə artırır, poetik irsin sənətkarlığından xəbər verir.

Ədəbiyyat

1. Vahabzadə B. “Hardan gəlir Zəlimxan?” “Şərq” qəzeti, 30 may, 2000
2. Yaqub Z. Özün basdırdığın ağaca söykən. II cildə, I cild, Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2010
3. Yaqub Z. Özün basdırdığın ağaca söykən. II cildə, II cild, Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2010
4. Zəlimxan Yaqub ədəbi düşüncədə, birinci cild, Bakı, “Vətən” nəşriyyatı, 2009
5. Zəlimxan Yaqub ədəbi düşüncədə, ikinci cild, Bakı, “Vətən” nəşriyyatı, 200

Açar sözlər: Məqalə, Zəlimxan Yaqub, poema, poetik sistem, milli kolorit

Artistic peculiarities of Zalimkhan Yagub's works

Summary

In the article, talking about craftsmanship characteristics of Zalimkhan Yagub's poems and excellent poetic system which created from the folklore in this article national coloring, national and human values keeping in the attention in poet's creativity. But from other hand, rhyme, measure and stylistic qualities take a good place in the national poem crea.

Key words: in the article, Zalimkhan Yagub's, poems, poetic system, national coloring,

Особенности художественного мастерства в творчестве Зелимхана Ягува

Резюме

В статье говорится об особенностях мастерства в отдельных поэмах Зелимхана Ягува, совершенной поэтической системе этих произведений, которая исходит из народного творчества. В центре внимания автора также находится национальный колорит, национальные и общечеловеческие ценности в творчестве поэта. С другой стороны, рассматриваются такие особенности национального поэтического творчества, как рифма, размер стиха и стиль.

Ключевые слова: В статье, Зелимхана Ягува, поэмах, поэтической системе, национальный колорит

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Heydərova Aygün Eyyub qızı⁵
HÜSEYN ABBASZADƏNİN HƏYATI VƏ ŞƏXSİYYƏTI

Yazarın yaradıcılıq meyarlarını müəyyən etmək üçün ilkin olaraq onun həyatı və şəxsiyyəti haqqında əsaslı fikir sahibi olmaq gərəkdir. Bu məqalədə əsas məqsədimiz H.Abbaszaadə şəxsiyyətini ailə, mühit, zaman arealında təhlil cəlb etməkdir.

H.Abbaszaadə 1922-ci il noyabrın 22-də Bakı şəhərində Abbas və Ümileymanın ailəsində anadan olmuş, altı yaşında atası dodaq xərçəngindən vəfat etmişdi. Maddi cəhətdən çətinlikləri olan ailənin vəziyyəti bu hadisədən sonra daha da çətinləşmiş, bütün yük evdar qadın olan Ümileymanın üzərinə düşmüşdür.

H.Abbaszaadənin uşaqlıq və yeniyetməlik dövrü 20-30-cü illərə təsadüf edir. O, Yasamal rayonundakı (o vaxtkı Oktyabr) 136 nömrəli məktəbdə təhsil alıb. Məktəb həyatını çox sevən Hüseynin ən sevdiyi fənn ədəbiyyat idi.

H.Abbaszaadə Bakının Qasım İsmayilov küçəsində yaşayırdı. Bu küçədə o dövrün görkəmli şəxsiyyətləri yaşamışlar. Buradakı ab-hava gələcəyin ədiblərinin yetişməsində əvəzsiz rol oynayıb. Məhəllələrinin "Opera" dərnəyi var idi. Hüseyn Abbaszaadənin 15 yaş olarkən "Koroğlu" operasının üçüncü pərdəsindən bir parça hazırlayırlar. Bu tamaşanın bir hissəsini Üzeyir Hacıbəyov izləmişdi. H.Abbaszaadə "İki payız" adlı xatirəsində bu hadisəni nəql etmişdi. Ü.Hacıbəyovun ölümündən sonra bəstəkar Ağabacı Rzayeva müəlliminə sözləri H.Abbaszaadəyə aid olan romans həsr edir. "Sənin xatirən" adlanan şeiri H.Abbaszaadə S.Vurğunun "Nizami" şeirinin vəznində 1950-ci ildə yazmışdır.

O, ədəbiyyatı çox sevirdi. H.Abbaszaadə şair İsmayıl Soltanın rəhbərlik etdiyi Bakı Pionerlər Evindəki ədəbiyyat dərnəyinin üzvü idi. Bu dərnəyin üzvləri arasında Bəxtiyar Vahabzaadə, Teymur Elçin, Salam Qədirzaadə, Qabil, Şıxəli Qurbanov da var idi. Bu mühit ona əbədi dostluqlar qazandırmaqla yanaşı, onun dünyagörüşünün formalaşmasında da əvəzsiz rol oynamışdı.

22 iyun 1941-ci ildə Almaniya Sovet İttifaqına qarşı müharibəyə başladı. 1941-ci ildə H.Abbaszaadənin böyük qardaşı Əli cəbhəyə aparılır. O, səhiyyə təlimatçısı kimi Kırımda vuruşur və 1942-ci ildə şəhid olur. Orta məktəbi qurtaran kimi H.Abbaszaadə də orduya aparılır. Ailənin yükü cəbhəyə 3 oğul yola salmış Ümileymanın üzərinə düşür.

H.Abbaszaadə 1941-ci ilin əvvəlləri Bakıdan 50 nəfərdən çox uşaqla bərabər Gürcüstanın Tetri-Skaro kəndindəki alay rəhbərliyinə oxumağa gedir. Onun uşaqlıq arzusu leytenant olmaq idi. O, Zaqafqaziya cəbhəsində kursant, Şimali Qafqaz Cəbhəsində radist kəşfiyyatçı, Leningrad, I, IV Ukrayna cəbhələrində topçu zabiti olur. 1945-ci il aprelin 11-də H.Abbaszaadə ağır yaralanır. Bu onun ikinci yaralanması idi. Birinci dəfə o, 1943-cü ildə yaralanmışdı və bu barədə "İntiqam" şeirində yazmışdır. Axırncı aldığı zədədən sonra o, II qrup əlil olur. Onu daha sonra Polşanın Katovitsa şəhərindəki hərbi xəstəxanaya yollayırlar. Qələbə xəbərini işə Şimali Qafqazın Kropotkina hərbi sanitar qatarında eşidir. Bu anı o, sonradan "Bir dəstə çiçək" (1985) hekayəsində təsvir edir. Onun haqqında məlumat qələbənin 55 illiyi münasibətilə Moskvada çap edilən "Soldatı XX veka" kitabına daxil edilmişdir. H.Abbaszaadənin insan, vətəndaş və şəxsiyyət kimi formalaşmasında müharibənin böyük təsiri olmuşdur.

Müharibədən sonra ölkədə aclıq hökm sürürdü. İki oğlunu müharibədə itirən Ümileyla H.Abbaszaadənin döyüşdən qayıtmasına sevinmə də, maddi çətinlik onu rahat qoymurdu. H.Abbaszaadə xəstə anası ilə birlikdə gündə 500 qram çörəklə kifayətlənməli olmuşdu. Belə çətin vəziyyətdə belə ədəbiyyatdan uzaqlaşma bilməyən H.Abbaszaadə Yusif Əzimzaadənin rəhbərlik etdiyi ədəbiyyat dərnəyinə yazılır. Qardaş adlandırdığı Adil Babayev ona "Kommunist" qəzetində işləməyi təklif etmiş və o, 1945-ci ildə həmin qəzetdə ədəbi işçi kimi çalışmağa başlamışdır. H.Abbaszaadənin də dediyi kimi o, jurnalist kimi ilk dərslərini "Kommunist" qəzetində Əli Vəliyev, Nəsir İmamquliyev, Hidayət Bağirov, Rza Şahvələd, Vəli Hacıoğlu kimi təcrübəli mətbuat işçilərindən almışdır.

H.Abbaszaadə 1945-ci ilin payızında Azərbaycan Dövlət Teatr İnstitutunun (İncəsənət İnstitutunun) teatrşünaslıq fakültəsinə daxil olmuş, burada ona Əli Sultanlı, Sabit Rəhman, Mikayıl Rəfili, Həbib İsmayilov, Ağabəy İsrailbəyli, Aleksandr Mudrov kimi müəllimlər dərslər demişlər.

H.Abbaszaadə institutda oxuyan zaman mahnı sözləri yazmağa başlayır. H.Abbaszaadə o dövrün bir çox dillər əzbəri olan mahnılarının müəllifinə çevrilir. Ümumilikdə, onun 60-a yaxın şeirinə mahnı bəstələnmişdir.

O, tələbə olarkən pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olmuş, institutda "Teatr tarixi" fənnini tədris etmişdir.

H.Abbaszaadə 1948-ci ildən "Pioner" jurnalında əmək fəaliyyətini davam etdirmiş, həmin jurnalın ədəbiyyat şöbəsinin müdiri, daha sonra məsul katib vəzifəsini icra etmişdir. 1958-ci ildə Yusif Əzimzaadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan "Göyərçin" jurnalının redaksiyasında məsul katib kimi çalışmağa başlamış, sözügedən jurnalın baş redaktoru (1964-1966) vəzifəsini icra etmişdir.

H.Abbaszaadənin həyatında müstəsna rolu olan ədəbi orqanlardan biri də "Ədəbiyyat" qəzeti idi. O, bir xatirəsində yazır: "Hələ orta məktəbdə oxuyanda ədəbiyyat həvəskarını kimi "Ədəbiyyat" qəzetini müntəzəm izləyib, çağdaş yazıçılarımızın çoxunu onun vasitəsilə tanımışam, ədəbi yeniliklərdən xəbər tutmuşam. Bu xeyirxah işdə o, minlərlə ədəbiyyatsevərin əsl bələdçisi olub" [4,1].

H.Abbaszaadə sevrək oxuduğu bu qəzetin 1966-1971-ci illərdə baş redaktoru olur. Tofiq Hacıyevin təbircə desək "H.Abbaszaadə "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində də döyüşçü kimi redaktorluq etdi. Sovet imperiya senzurasının Demokl qılıncının altında azərbaycançılıq ideyası onun qəzetində bəhrə verirdi" [3, 5].

H.Abbaszaadə 1972-ci ildə "Göyərçin" jurnalının redaksiyasına yenidən qayıdaraq 1975-ci ilə kimi baş redaktor vəzifəsini icra edir.

⁵ ADPU-nun doktorantı

90-cı ildən başlayaraq H.Abbasızadə mətbuatda publisistik yazılarla görünürdü. Bu dövr onun yazılarının əsas mövzusu millətin mənafeyinə qorunması, Qarabağ müharibəsi idi. Qarabağ dərdi onu ömrünün sonuna kimi rahat buraxmır. H.Abbasızadənin "Azərbaycan" jurnalının oxucularının suallarına cavablandırarkən söylədiyi fikirlər onun yaralı qəlbindən gəlirdi: "Dərsiz, kədərsiz insan olmur. İntəhası birinin dərdi, kədəri çox olur, birinin az. Mən uşaqlıqdan dərd, kədar, sıxıntılar içində böyümüşəm. Gəncliyim cəbhələrdə keçib, neçə dəfə ölümə üzlaşmışəm, dərdin, kədərin nə olmasını yaxşı bilirəm. Amma heç zaman, heç bir hadisə məni qondarma Dağlıq Qarabağ problemi kimi sarsıtmayıb, dərdə salmayıb. Torpaqlarımızın beşdə bir hissəsi düşmən tapdağında qalan, bir milyondan artıq qaçqını, didərgini olan xalqın vəzicisi necə dərd çəkməyə bilər?!"

H.Abbasızadə haqda fikir sahibi olmaq üçün "Dünyadan gör necə insanlar getdi" kitabı olduqca maraqlı əsərdir. Bu kitabda Bəxtiyar Vahabzadə, Süleyman Rüstəm, Ənvər Məmmədşanlı, Qabil, Cabir Novruz, Süleyman Rəhimov, Səməd Vurğun, İsmayıl Şıxlı, Yusif Əzimzadə, Salam Qədirzadə, Adil Babayev və başqaları barədə maraqlı xatirələr toplanmışdır.

O, 80-ci illərə aid bir qeydində vurğulayır: "...xatirələrimdə Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyat və incəsənət xadimlərindən bəzilərinin portretlərinin ayrı-ayrı cizgilərini təsvir etmişəm. Bunun üçün sənətkarlarımızın arxivində olan əlyazmalarından, məna yazdıqları məktublarından, köhnə fotoşəkillərindən istifadə eləmişəm, ötən illərin qəzet-jurnallarını dönə-dönə vərəqləmişəm... Ədəbi fəaliyyətimin müxtəlif illərində yaradıcılıq əlaqəsində olduğum, dostluq elədiyim, gördüyüm sənətkarların portretlərini tam şəkildə yaratmağı qarşıma məqsəd qoymamışam. Haqqında yazılan sənətkarların hamısı eyni səviyyədə deyil. Onların arasında ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin şöhrətini dünyaya yayan, bədii fikrimizi yeni-yeni zirvələrə qaldıran böyük sənətkarlar və sənət aləmində öz imkanları daxilində namusla yazıb-yaradan yazıçılar, rəssamlar, musiqiçilər, artistlər də vardır. Lakin onların hamısını bir cəhət yaxınlaşdırır: doğma xalqımıza tükənməz ilhamla xidmət eləmək. Buna görə də onların xatirəsi mənim üçün əzizdir" [2, 6].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz fikir H.Abbasızadə qəlbini genişliyindən xəbər verir. Onun söylədiyi sözləri onun özüne də şamil etmək olar. Çünki H.Abbasızadə də illərlə xalqına tükənməz ilhamla xidmət etmişdir. H.Abbasızadə barəsində olan yazılar, dostlarının, incəsənət xadimlərinin ürək sözləri, eləcə də onun fəaliyyəti nəzərimizdə ləyaqətli, vicdanlı, vətəni sevmə şəxsiyyət canlandırır.

Onun fəaliyyəti hələ sağlığında qiymətləndirilmiş, əsərləri bir çox dillərə tərcümə olunmuş, çoxsaylı tirajlarla oxucuların öhtəsinə buraxılmışdı. O, "Qırmızı Ulduz", "Qırmızı Əmək Bayrağı" (1982), I dərəcəli "Böyük Vətən Müharibəsi" (1985), "Şöhrət" ordeni (1997) və 10-dan çox medalla təltif edilmişdir. Bunlarla yanaşı Azərbaycan SSR-nin Əməkdar İncəsənət xadimi (1979), Azərbaycan Respublikasının Xalq yazıçısı (1991) fəxri adlarına, Azərbaycan SSR-nin Dövlət mükafatı laureatı (1984), Yazıçılar ittifaqının və ÜHİŞ-nin mükafatı laureatına (1988) layiq görülmüşdür. 1998, 2002-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdçüsü olmuş, 50, 60, 70, 75 illik yubileyləri ölkəmizdə hər zaman təntənə ilə qeyd olunmuşdur.

H.Abbasızadənin şair, yazar, publisist və s. kimlikləri ilə yanaşı həyat yoldaşı, ata, baba kimlikləri də vardı. 1950-ci illərin ortalarında o, yaşadığı məhlədən olan Solmaz adlı bir xanım ilə evlənir. Solmaz xanımın anası Tutu xanım Göyçaydan idi. Tutu xanım Rəsul Rza və Ənvər Məmmədşanlının böyük əmiləri Mahmud ağanın qızı idi. Solmaz xanım ixtisasca mühəndis idi. Buna baxmayaraq Solmaz xanımın ədəbiyyata olan marağı onu H.Abbasızadə əsərlərinin ilk oxucusu etmişdi. Onların kəbinini o vaxt Şeyxülislam olan Axund Ağa Əlizadə kəşib. Bu izdivacdan H.Abbasızadənin İlqar və İradə adlı iki övladı dünyaya gəlmişdir.

1991-ci ildən əmək fəaliyyətinə son qoyan yazıçı 2005-ci ilə qədər müxtəlif əsərləri, publisistik yazıları ilə mətbuatda çıxış edir. Lakin səhhətində yaranan problemlər ona daha yazmağa imkan vermir.

Hüseyn müəllim ömrünün son dövrlərini yaşadığını duymuşdu. Bu səbəbdən də 28 iyun 2007-ci ildə kitablarını, əlyazmalarını, onunla bağlı materialları toplayıb S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivinə təhvil vermişdi. Arxivdə H.Abbasızadənin əsərləri 260 nömrəli iş adı altında saxlanılır. Ədəbiyyatımızın "General"ı 2007-ci il dekabrın 12-də Bakıda vəfat etmiş, ikinci fəxri xiyabanda dəfn edilmişdir.

İnsanı formalaşdıran yaşadığı zaman və mühitdir. H.Abbasızadənin həyatı, yaşadığı dövr, mühit və oturma-durduğu insanlar ilə tanış olduqda H.Abbasızadə şəxsiyyət kimi gözümüz qarşısında canlanır.

H.Abbasızadə SSRİ məkanında əsərləri tirajlarla çıxan, kitabları SSRİ-nin bütün respublikalarında işıq üzünə görə yazarıımız idi. Təkcə Moskvada onun 13 kitabı nəşr olunmuşdur ki, onlardan 12-i nəsr kitabı idi. Onun sağlığında ikicildlikləri, üçcildliyi, nəşr olunmuşdu. H.Abbasızadə oncildliyinin nəşr olunmasını arzulasa da, ömür vəfa etmir. Bu gün isə təəssüflər olsun ki, günümüzün oxucusu tərəfindən onun əsərləri lazımcə bilinmir və oxunmur. Bunun səbəbi olaraq H.Abbasızadə və onun kimi bir çox ədiblərimizin sovet dövrü yazıçısı olması, ideologiyanın təsiri ilə yazmaları göstərilir. Lakin unutmamalıyıq ki, hər bir insan öz dövrünün, mühitinin məhsuludur. Bəli, sovet ideologiyasının qüsurları yox deyildi. H.Abbasızadə yaradıcılığı da bu təsirdən uzaq deyildi. Lakin unutmamalıyıq ki, onun əsərlərinin əsas xəttini təşkil edən vətənpərvərlik, insana məhəbbət, sosial ədalət, əxlaq, ailə, multikultural dəyərlər kimi mövzular bugün də ədəbiyyatda öz aktuallığını qoruyur.

Hər bir insan bu həyatdan gedəndə özündən sonra yaxşı və ya pis mənada nələrsə qoyub gedir. Hüseyn müəllim isə təmiz adla yanaşı, onu həmişə əbədiyaşar edəcək əsərlər qoyub getdi. Ulu öndərimizin də dediyi kimi: "Bu əsərlər gənclərimizin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması, onların hərtərəfli şəxsiyyət kimi yetişməsi işinə xidmət etmişdir."

Ədəbiyyat

1. Ağəddin Mənsurzadə. Sənətkar xoşbəxtliyi. Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2007, səh. 152 səh.

2. Hüseyn Abbaszadə. Nurdan yığılmış. Bakı, Avrasiya Press, 2008, 552 səh.
3. Hüseyn Abbaszadə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, Şərqi-Qərbi, 2006, 320 səh.
4. Hüseyn Abbaszadə. Populyarlığımı itirməyib - "ƏQ" – 3000 // "Ədəbiyyat" qəzeti, 12.07.1996, səh.1
5. Hüseyn Abbaszadə. Vicdanım rahatdır // "Yeni Azərbaycan" qəzeti, 26.11.2002, səh.8
6. Sabir Rüstəmxanlı. Ürəyin və qəlbın yorulması // AYB-nin "Yurd" nəşriyyatının ayrıca buraxılışı. Mart 2001-ci il, səh. 9

Açar sözlər: ailə, təhsil, elmi fəaliyyət, Böyük Vətən müharibəsi, Bakı

Ключевые слова: семья, образовательная, научная деятельность, Великая Отечественная Война, Баку

Keywords: family, educational, scientific activity, Great Patriotic War, Baku

Summary

HUSEYN ABBASZADEH'S LIFE AND PERSONALITY

Huseyn Abbaszadeh is the writer who devoted 65 years of his life to literature. H. Abbaszadeh has tested himself as a poet, writer, publicist, screenwriter. In this article, it is important to explore his life and surrounding environment to study the creative work of H. Abbaszadeh. The article presents information about the writer's family, his education, his military service, his early work activities, his friends and his death. The article concludes that the factor shaping a person is time and the environment. Another problem that is considered in the article is that both Soviet writers and H. Abbaszadeh are not recognized or read by today's readers. The reason for this is the fact that they were writers of the Soviet era and wrote under the influence of ideology. But we must not forget that each person is a product of his time and environment. Unfortunately, H. Abbaszadeh's creativity was not far from these influences. This factor should not justify the valuation of his works as unnecessary. The main idea of these works is patriotism, humanism, social justice, multiculturalism. We must not forget that these problems are very relevant today.

ЖИЗНЬ И ЛИЧНОСТЬ ГУСЕЙНА АББАСЗАДЕ

Резюме

Гусейн Аббасзаде - писатель, посвятивший 65 лет своей жизни литературе. Г. Аббасзаде испытал себя как поэт, писатель, публицист, сценарист. В этой статье важно изучить его жизнь и окружающую среду, чтобы полностью исследовать творчество Г. Аббасзаде. В статье представлена информация о семье писателя, его образовании, его военной службе, его ранней трудовой деятельности, его друзьях и его смерти. В статье делается вывод, что фактором, формирующим человека, является время и окружающая среда. Другая проблема, которая рассматривается в статье, заключается в том, что и советские писатели, и Г. Аббасзаде не признаются или не читаются сегодняшними читателями. Причиной этого является тот факт, что они были писателями советской эпохи и писали под влиянием идеологии. Но мы не должны забывать, что каждый человек является продуктом своего времени и окружающей среды. К сожалению, творчество Г. Аббасзаде было недалеко от этих влияний. Этот фактор не должен оправдывать оценку его работ как ненужных. Основная идея этих работ - патриотизм, гуманизм, социальная справедливость, мультикультурализм. Мы не должны забывать, что эти проблемы очень актуальны и в наши дни.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Mirzəyeva Vüsalə⁶**AMERİKA HARLEM ƏDƏBİYYATINDA ERKƏN MAGİK REALİZM MƏRHƏLƏSİ***(Lenqston Hyuz, Zora Nil Herstonun yaradıcılığının materialları əsasında)*

Harlem İntibahı 1920-1930-cu illər ABŞ social-ictimai həyatında mədəni hadisə kimi (Yeni Zənci Hərəkatı) formalaşmışdır. Nyu-Yorkda afro-amerikalıların yaşadığı Harlem məhəlləsinin adından götürülmüş bu hərəkat mədəni və mədəni inkişafın çiçəklənməsi dövrü kimi tarixdə iz buraxmışdır. Harlem İntibahı XX əsrin I yarısı ümumi Amerika ədəbiyyatı ilə sosial-ictimai, etik-estetik, fəlsəfi müstəvidə vəhdətə girərək, afro-amerikan ədəbiyyatının inkişafına inanılmaz dərəcədə təsir etdi. Bu ədəbiyyatın inkişaf dövrü XX əsrin 20-ci illərindən başladı. Həmin vaxt zənci hərəkatı və ya Harlem İntibahının yaradıcısı hesab olunan Alan Lokk (1886-1954) qaradərili yazıçıları, musiqiçiləri, aktyorları digər incəsənət nümayəndələrini eyni prinsiplərdən – mənsub olduğu xalqın folkloru, mədəniyyəti, tarixi ənənələrindən bəhrələnərək yazıb-yaratmağı tövsiyə edirdi. Gerçəkliyin təsvirində realist sənətkarın əsas məqsədlərindən biri cəmiyyətin sosial problemlərinin obyektiv mənzərəsini yaratmaqdır. Bu tendensiya afro-amerikan ədəbiyyatında bir çox yazıçıların yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. ABŞ ədəbiyyatının əsas hissəsini təşkil edən afro-amerikan ədəbiyyatında zəncilərin ağır həyatı, azadlıq uğrunda mübarizələri, irqçilik problemi, ictimai ideyalarında insan psixologiyasına təsiri əks olunmuşdur. Afro-amerikalı müəlliflər soydaşlarının taleyinin, daxili aləminin, sosial durumlarının bədii ifadəsində ilk dəfə olaraq, Afrika tayfalarının folklor motivlərinə, adət-ənənələrinə, tarixinə müraciət etdilər. Bu əsərlərdə daha çox ABŞ-ın sosial həyatında özünü görə bilməyən zəncilərin yaşadıkları psixoloji sarsıntılar oxucunu rıqqətə gətirdi. Harlem ədəbiyyatının əsas məqsədi, ABŞ cəmiyyətində zəncilərin əgərlilərlə eyni hüquq bərabərliyinə nail olmaq kimi problemin həlli yollarını müəyyən etmək idi. Lakin onlar bu ədəbiyyatın formalaşaraq tanınmasında aktualıq kontekstini də unutmurdular. Artıq afro-amerikan ədəbiyyatı orta əsrlər dünya ədəbiyyatının ilkin inkişaf mərhələsindəki kimi yalnız dini mövzularla kifayətlənmirdi. Söz ustalarının əsərlərinin mövzu seçimi tarix, siyasət, din, ictimai münasibətlər və s. fərqli sahələri ehtiva edirdi. Harlem hərəkatı afro-amerikan ədəbiyyatının həm ideya-məzmun, həm də bədii cəhətdən inkişafına təkan verdi, bu da onun Amerika ədəbi fikrində özünəlayiq yer tutmasına səbəb oldu. Bu ədəbiyyatın nümayəndələri bədii söz sənətində və incəsənətdə istedadlı, savadlı, yeni afro-amerikalı obrazı yaratmaqla, mövcud cəmiyyətdə irqi ayrışdırıcılıq mövzusunun fərqli mövqedən işıqlandırılmağa nail oldular. Harlem İntibahının xüsusiyyətlərinin dəqiq təsvirini vermək olduqca çətindir. Bir çox müxtəlif üslub və istiqamətlərdən ibarət – ənənəvi və daha müasir (musiqidə caz, blyuz, ədəbiyyat da isə modernizm, folklor motivləri və s.) ədəbi-bədii nümunələrdə afro-amerikalının həyatı və taleyi mövzusu izlənilirdi. Bu bəsit seçimi, Sterlinq Braun Harlem İntibahını tam qəbul etməməyində əsas kimi götürürdü. Məhz onun fikrinə görə "Harlem İntibahı 1920-1930-cu illərdə qaradərili yazıçıların öz əsərlərini ümumiləşdirərək ortaya çıxartmasına səbəb olan psixoloji durum, düşüncə tərz, təfəkkür formasıdır" [14, s. 34]. Harlem İntibahı sadəcə qaradərillilərin əsərlərini ortaya çıxaran zənci mədəniyyətində yeni bir mərhələdir. Harlem İntibahı heç nəyi ilə fərqlənməyən, ədəbi, siyasi, ideoloji, nə də fərqli fəlsəfi fikir sahibi deyildir. Bu sənətkarları, rənglərinin dərisi, eyni tarixə, icmaya mənsubluq hökmü birləşdirir. Bu mövqedən çıxış edərək söyləmək mümkündür ki, bu fenomen dünya ədəbi fikrində deyil, afro-amerika ədəbiyyatının inkişafı tarixində dirçəliş kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin qaradərili yazıçılar milli mənsubiyyətlərini vurğulayan mövzuların seçiminə üstünlük verdikləri qədər də forma və metod seçimində digər ölkələrin xüsusən də Latın Amerikasına ölkələrinin ədəbiyyatının təcrübəsinə yiyələnirdilər. Bu tendensiya sonralar daha dəqiq desək, XX əsrin II yarısından geniş vüsət almağa başlayacaqdı.

Harlem İntibahının ilkin mərhələsi Zora Nil Herston (1891-1960), Ceyms Uolden Conson (1871-1938), Klaudd Makkey (1890-1948), Lenqston Hyuz (1902-1967) kimi yazıçıların əsərləri ilə səciylənirdisə, sonrakı dövrlərdə gənc və istedadlı yazıçılar Riçard Rayt, Ceyms Bolduin, Ralf Ellison bu ideyaların daşıyıcısına çevrildilər. Dünya şöhrətli bu sənətkarlar məhz Harlem İntibahının nümayəndələridir. Nyu-Yorkun qetto (müəyyən irqin, dinin nümayəndələrinin icbari şəkildə yaşaması üçün ayrılmış yer) həyatını məharətlə təsvir edən istedadlı sənətkarlar arasında Lenqston Hyuz, Zora Nil Herston xüsusilə fərqlənirdi. Məhz onların yaradıcılığında magik realizm prinsipləri ilə təsvir olunan mifoloji motivlər, əsərlərinin poetik xüsusiyyətlərinin özünəməxsusluğunu artırmışdır. Ümumiyyətlə, Harlem İntibahının bu iki parlaq ulduzu – Zora Nil Herston və Lenqston Hyuz arasında çox səmimi münasibət mövcud olmuşdur. Beş il sürən dostluqları dövründə onlar birlikdə yaradıcılıq kəşfləri, ədəbi-elmi fəaliyyətlə məşğul olmuşlar. Zora Nil Herston və Lenqston Hyuz 1925-ci ildə Alan Lokkla həmmüəllif olduqları "The New Negro" adlı məşhur antologiyamı hazırlayıb nəşr etdirdilər. Qeyd edək ki, L. Hyuz və digər sənətkarlar öz əcdadlarının həqiqətən möcüzəvi insanlar olduğuna inanırlarmış. Möcüzə və gerçəklik afro-amerikalı yazarların yaradıcılığında xüsusi rəğbətə malik hadisəyə çevrilmiş və ona inam əsrlər boyu davam edərək bu günə qədər gəlib çıxmışdır. Möcüzəni, soy kökü ilə əlaqənin simvolu hesab edən Lenqston Hyuz onu eyni zamanda yaşamaq uğrunda mübarizədən qalıb çıxmağın yeganə yolu hesab edirdi.

Zora ilə tədbirlərin birində tanış olmuş Lenqston bu görüş haqqında öz təəssüratlarını Karl Van Bextenlə bölüşür: "Herston ağıllı qızıdır, elə deyilmi? Onu daha yaxından tanımaq istəyirdim" [16]. Ancaq onların yaxın, şəxsi münasibətləri 1927-ci ildə, Hyuz təsadüfən, Yeni Orleanda olduğu zaman başladı. Zora Herston o zaman orda Hudu haqqında əfsanələr haqqında məlumatlar toplamaqla məşğul idi. L. Hyuz və Z. Herston bir neçə həftə Cənub ştatlarında, zəncilərin təsərrüfatla məşğul olduqları əraziləri gəzib dolanmış folklor və xalq mahnılarından ibarət nümunələr toplayırlar. Lenqston Hyuz və ədəbiyyatşünas Arna Bontemps 1950-ci ildə "Zənci folkloruna dair kitab" ("The Book of Negro Folklore") adlı Afrika xalqlarının folklorundan dastanlar, hekayətlər, mif və əsatirlər toplayaraq nəşr etdirirlər.

⁶ Azərbaycan Dillər Universiteti

Çünki etnik milli mədəniyyəti sistemləşdirmədən hər hansı bir ədəbi düşüncənin strukturunun tam qurulmasından söhbət gedə bilməz. Mif və folklor bu strukturun əsasını təşkil edən diaxron və sinxron hadisə kimi dəyərləndirilməlidir. Belə demək olar ki, zənci folklorunun statusu afro-amerikan romanının mənsubiyyətlə yanaşı həmçinin də keyfiyyət göstəricisidir. Beləliklə, magik realizm bədii metodu ilə yazılmış əsərlər etnik-milli dəyərləri özündə birləşdirən folklor motivləri üzərində qurulmuşdur. Demək olar ki, bu üslubdan istifadə edən yazıçılar əsərlərində mifoloji süjet yaratmışdır (diaxron struktur). Ədəbi düşüncənin tarixi inkişaf yollarının bədii əsərdə inikas xüsusiyyətləri mətnin, formanın məzmununun göstəricilərinin köməkliyi ilə sezilir. Keyfiyyət göstəricisinin müəyyənləşməsi üçün əks olunmuş tarixi həqiqətlərə müraciət müasir ədəbi düşüncənin səviyyəsini üzə çıxarır. Mif və folklor ədəbi prosesə çevrilmə mərhələsində bədii düşüncənin strukturunun bütün hissələrini təşkil edir. Bu baxımdan, ədəbi-bədii nümunənin milli özünüifadə vasitələrindən biri kimi dəyərləndirilməsi onun mif və folklor kontekstində öyrənilməsinə zərurətə çevirir. Mifoloji motiv müəllifin birmənalı olaraq, bütün əsərlərində istifadə etdiyi arxetiplər, təkrarlanan modellər, mərasimlər başa düşülür. Onlar mifin şərhini və müəllifin dünyagörüşünün əsasını təşkil edir. Mərasim, hərəkət, dini mahiyyətli motivlər mifoloji nümunədə cəmləşərək əsərin sinkretik xarakterli olduğunu vurğulayır. Z.N. Herstonun mifoloji motivləri vahid süjet və vəziyyətlərə uyğun model kimi müəllifin poetik dünyasını izah edir. Mifologiyanın elementi kimi mifin əsasını təşkil edən əsas anlayış mifik obrazlardır. Beləliklə, Z.N. Herstonun əsərlərindəki mifoloji motivləri təhlil edərkən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, yazıçı bütöv dünya anlayışını başa düşməyə çalışan insan mifi, əsatiri və rəvayətləri, müxtəlif hadisələri bir-birilə əlaqələndirərək, izah edirdi. Sənətkar təxəyyül dünyasına qapılaraq mifoloji elementlərdən ibarət magik reallığı həqiqi reallıq kimi qəbul edib, onu ədəbi düşüncənin struktur səbiyyətlərinə hopdurur. Mifoloji motivlər bədii əsərdə insanın şüurunun inkişafının müəyyən məqamında həqiqəti bədii formada təəcəssüm etmək cəhdidir.

Zora Nil Herston zənci folklor ənənələri və mifoloji motivlərin sintezində, həm etnik eyni zamanda da ümumamerikan xüsusiyyətlərinə malik tamamilə yeni kontekstdə romanlar yazmışdır. Onun yaradıcılığında müxtəlif bədii forma və janrlardan ibarət ədəbi-bədii nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Dörd roman, avtobiografiya janrında yazdığı iri həcmli nəsr əsərləri, 50-dən çox hekayənin, pyeslərin, şeirlərin, silsilə şəkildə yazdığı esselərin müəllifi olan Zora Nil Herston tədqiqatçı kimi də göstərfiyi fəaliyyət zamanı qədim Afrika xalqlarının folklor motivləri, mif və rəvayətlərindən ibarət iki kitabın müəllifidir. Afro-amerika ədəbiyyatında araşdırma apardığımız bu aspektdə, öz sözünü demiş Zora Nil Herstonun (*Zora Neal Hurston*, 1891-1960) yaradıcılığı novatorluq xüsusiyyətlər ilə də fərqlənirdi. Bu xüsusiyyətlər zənci folklor ənənələrinin tərənnümü və mövcud ABŞ cəmiyyətində afroamerikan indentikliyinə axtarışı kimi səciyyəli idi. Z.N. Herstonun folklor, Amerika Cənub ədəbiyyatına, Qərrib hövzəsi sakinlərinin möcüzələr aləminə həsr etdiyi “Qatırlar və adamlar” (*Mules and Men*, 1935), “Bunu mənim atıma söylə” (*Tell My Horse*, 1938) kimi etnoqrafik xarakterə malik əsərləri, həqiqətən də XX əsr ABŞ ədəbiyyatında fərqli mənada yenidən dəyərləndirilmişdir.

Müəllifin magik realizm bədii metodu ilə yazdığı əsərlərdə mif və folklor elementlərinin olması ənənəvi-mədəni konteksti ehtiva edir. Gerçəkliyin sehrli olmasına inanmaq kimi dərin mənası olan mif və folklor xalqın mədəniyyətinin ayrılmaz bir hissəsidir. Sehrli realizm, fantastik hadisələrin hekayəyə çevrilməsi yolu ilə ənənəvi real formaların pozulması ilə xarakterizə olunan yaradıcı metoddur. Magik realizm real həyat təsvirlərini və global problemləri birləşdirən, mədəniyyətlər arası fərqləri söndürməyə müvəffəq olmuşdur. Yazıçının “Tanrını görmüş gözlər” (1937), romanı bu cəhətdən daha diqqət çəkəndir. Roman Z. Herstonun qaradərili qadının milli identikliyinə səciyyəli olaraq, qəlbinin harayından – kölə taleyindən bəhs edən roman kimi afro-amerikan mədəniyyətinin “antropoloji ölçüsünü” müəyyən edir. Həmçinin əsər afro-amerikalıların qədim mədəni ənənələri əsas təsiredici qüvvə kimi götürülmüşdür. Mətnə sehr elementlərinin daxil edilməsi, insanı iki dünyada – real və fantastik təbiətə malik dünyaların qovuşduğu təsvir etməsi, alternativ təhkiyədən istifadəsində yazıçı müəyyən mənada afro-amerika ədəbiyyatında magik realizmin inkişafı probleminə toxunmuşdur. Romanın əsasını təşkil edən folklor-mifoloji hissəni araşdıran tədqiqatçılar Haiti folklorunun simvolik elementləri ilə sitayiş kultu Vudu arasında analoji oxşarlıqlar olduğunu iddia edirlər. Bu məsələyə yazıçı öz fikrini də bildirmişdir. O, qədim şumer mifologiyasından buna bənzər bəzi süjetlərin mövcudluğunu qeyd edərək, əhəmiyyətli dərəcədə elmi açıqlamada bulunmuşdur. Daha maraqlı fakt kimi, D. Kollinsin Cennini Vudu məbədinin gözəllik, eşq ilahəsi olan Erzuli ilə müqayisə etməsidir. Onun cəzbedici, erotik hisslərə malik olması, sevgiləri ilə daimi münasibət saxlamaması, sonsuzluğu müqayisənin predmeti kimi götürülür (9, s.140). Bu formada interpretasiyalar, folklor-mifoloji obrazlıqla yanaşı romanda təbiətlə bağlı simvolik elementlərin rolu da az deyil. Əsər boyunca metoforik mənə daşıyan okean, çovğun, torpaq, ağaç və gül simvollarına tez-tez rast gəlmək olar. Buna misal kimi, müəllifin baş qəhrəman Cenninin yetkinliyini ifadə etmək üçün onu bəhrə verən ağacın çiçəkləmə dövrü ilə müqayisə edərək təsvir etməsini göstərmək olar [9, s.15]. Ümumiyyətlə, romanın poetikliyinə özəlliyi onun təbiətlə müqayisədə verilməsidir. Sadəcə armud ağacının bədii təsviri qadında, özü ilə təbiət arasında bir bağlılığın, doğmalığın mövcudluğundan xəbər verir. Cenninin daha təbiiyi, yerə, təbiətə yaxın olması, onun qadınlıq mahiyyətinin sehrli başlanğıcına işarədir.

Hadisələr, köləliyin çoxdan ləğv olunduğu lakin zəncilərin hələ də əgərililər tərəfindən idarə edilən ABŞ cəmiyyətində özünə yer tapa bilməməsi, gender problemlərinin həll olunmadığı dövrdə, XX əsrin 30-cu illərində baş verir. Folklorşünas, antropoloq Z.N. Herstonun 1937-ci ildə qələmə aldığı bu əsər patriarxal maraqların diktə etdiyi qanunlarla formalaşan ədəbiyyatda qadının daxili aləmini, onun həyəcanlarını, həyat ideallarını zənci musiqisi qədər ritmik, melodik tərzdə vermişdir.

Z.N. Herstonun yaradıcılığının ümumiyyətlə, afro-amerikan mədəniyyətinin spesifik mahiyyətini daha dərindən anlamaq üçün ədəbiyyatda gender problemlərinin araşdırması və təhlili zərurət doğurur. Bu müstəvidə Z.N. Herstonun yaradıcılığı xüsusən də “Tanrını görmüş gözlər romanı” romanı daha aktualdır. Gender probleminin fərqli diskursda –

magik realizm ənənələri kontekstində təqdimatı problemin tarixiliyini vurğulayan, bədiiliyini artırən xüsusiyyətdir. Nəzərə alaq ki, afro-amerikan ədəbiyyatı və mədəbiyyəti tarixi köklərini afrikan keçmişinə qayıdaraq, folklor, afro-amerikan musiqisi ənənələri – blyuz, jazz kimi formaların üzərində qurmuşdur bu zaman problemin bu formada qoyuluşu, yəni afro-amerikan ədəbiyyatının tarixinin zənci folkloru və mifoloji rəvayətlərinin üzərində təşəkkül tapması afro-amerikan nəsrinin bədii dilinin formalaşmasına da zəmin yaratmışdır.

Zora Nil Herston Alabama ştatı Notasulqa şəhərində, baptist məzhəbindən olan dindarın ailəsində doğulmuşdur. Üç ildən sonra böyük ailə afroamerikalıların rəsmi məskunlaşdığı Floridaya, İtonvill şəhərcəyinə köçür. Sonralar “Qatırlar və adamlar” kitabında müəllif şəhəri bu cür təqdim edəcəkdi: “bu şəhərdə beş göl, kroket oynamaq üçün iki meydança, 300 zənci, 300 üzgüçü, iki məktəb və heç bir dənə olsun da həbsxana yox idi” [16]. Bu şəhər obraz kimi Z.Herstonun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Təsədüfi deyil ki, bu şəhər onun əsərlərinin məkan obyektinə çevrilmişdir. Özünün dediyi kimi İtonvill şəhərinin “zənci mədəniyyətinin dəyərlərini dərk etməyimdə böyük əhəmiyyəti olmuşdur”.

1918-ci ildə Zora Herston qaradərililər üçün özəl Vaşinqton Hovard Universitetinə daxil olur. Təhsil aldığı müddətdə ilk hekayələrini nəşr etdirir (1921). Kolumbiya universitetin Nyu-York filialı Barnard-kollecində antropoloq-alim F.Boasdan dərslər alır. Zora Herstonun ömür yolu və yaradıcı taleyi heç də asan olmamışdır. 1950-illərdə yazıçının yaradıcılığı unudulmuş hesab olunsada 70-ci ildə Elis Uoker, Zora Herstonu Cənub ştatlarının ən qürurverici yazıçısı kimi bəyan etdi. Elə bu andan etibarən yazıçının yaradıcılığı bir neçə aspektdən araşdırılmağa başlandı. Gender, irqçilik problemləri ilə yanaşı “afromərkəzçilik” bir ideologiya kimi həqiqi dəyərlərin daşıyıcısı hesab olunur. “Afromərkəzçilik” Afrika mədəniyyəti həddlərini aşma bilməyən, Amerika sivilizasiyasının gətirdiyi dəyərləri, ziddiyyətləri və mürəkkəbliyi adekvat şəkildə qəbul etmək iqtidarında olmayan məhdud mövqe kimi formalaşmışdır. Problemin bu cür qoyuluşu XX əsrin II yarısı ABŞ ədəbi mühitində Z.Herston yaradıcılığında qədim ədəbi ənənələrin axtarışı ilə nəticələndi. Məhz onun afro-amerikan xarakterinin formalaşması və mədəniyyətinin inkişafına verdiyi töhfələr XX əsrin 50-ci illərindən sonra “ikinci dalğa” yazıçıları kimi tarixə düşmüş Elis Uoker, Toni Keyd Bambara, Toni Morrison, Camayka Kinkey, Qloriya Neylor kimi yazıçıların yaradıcılığında daha aydın sezilməyə başladı.

Radikallar onu cəmiyyətdəki irqi ayrışdırıcıya əhəmiyyət verməməkdə, zəncilərə olan mənfi münasibətə işıqlandırmamaqda günahlandırıldılar. Dövründə romanları (xüsusən də “Tanrını görmüş gözlər” romanı (*Their Eyes Were Watching God*, 1937)) tənqidçilər tərəfindən qəbul edilməsə də buna səbəb kimi Herstonun afroamerikan düşüncə tərzinə, möcüzəyə, zənci qadının daxili aləminə daha çox önəm verməsi göstərilmişdir. Bu problem həmin illər zənci ədəbiyyatının qarşısına qoyulan ideoloji, aktual məsələlərlə uzlaşmırdı. Zora Nil Herston, “ağ şüurun məhsulu” olan zənci stereotipi yaratmışdır söyləyən Riçard Rayt, “Tanrını görmüş gözlər” romanını mənasız, dəyərsiz ancaq ağdəriliyin zövqünə uyğun yazıldığını iddia edirdi. Lakin Z.Herston özünün həmmüasiri, Harlem ədəbiyyatının tədqiqatçısı Uilyam Dübua haqqında eyni fikri söyləmişdir. “Zəncilərin qəlbi” kitabında ikiyə böyünmüş ruha malik qaradərili insan konsepsiyasını irəli sürdüyünə görə xanım yazıçı tənqidçini ikiüzlülükdə ittiham edirdi. Harlem ədəbiyyatının nümayəndəsi, tənqidçi Corc Skayler “Dubious” təxəllüsünü (çoxmənalı, şübhəli, tərəddüdü, aydın olmayan) vermişdir.

Harlem İntibahının estetik prinsiplərinin formalaşmasında böyük rol oynayan Zora Nil Herston yaradıcılığı söylədiyimiz kimi diskriminasiya mövzusunda yan keçməmişdir. “Zənci olmaq necə bir hissdür?” başlığı altında yazdığı esse yazıçının bu problemə olan münasibətinin bariz nümunəsidir. Yazıçının estetik baxışlarının ifadə olunduğu essədə afro-amerikan mədəni irsini digər xalqların mədəni kodu ilə eyniləşdirməyin qeyri-mümkünlüyünü iddia edən yazıçı ABŞ cəmiyyətində irqi ayrışdırıcılıq probleminə də toxunmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi Zora yaradıcılığı XX əsrin I yarısında afro-amerikan mədəniyyəti ABŞ ədəbi-bədii fikrində sosial-fəlsəfi keyfiyyət baxımından yeni mərhələnin başlanğıcıdır. XIX əsr realist ənənələrini davam etdirən L.Hyuz və Z.N.Herstonun yaradıcılıqlarında modernist estetikanın prinsiplərinə rast gəlmək mümkündür. Hər iki ənənənin sintezində fəvqə qəllığın estetik ifadə imkanları formalaşdırıran bu sənətkarlar qeyri-rasional düşüncə tərzinin xüsusiyyəti hesab edilən mistik elementləri mükəmməl şəkildə tərənnüm etmişlər.

Hər il yanvar ayında İtonvill şəhərində “Zora!” şüarı altında festival təşkil olunur. Bu festivalın işinə afro-amerikan mədəni irsinin inkişafına həsr olunan elmi konfranslar, ictimai diskussiyalar, layihələrin təqdimat mərasimi təşkil olunur. İtonvill şəhər qoruğunun icraçı direktoru N.Natiri Z.N.Herston yaradıcılığı haqda bu sözləri söyləyir: “Zora Nil Herston yaradıcılığı ilə tanış olan hər kəs üçün bu şəhər ABŞ-ın qaradərili əhalisinin tarixi ənənələrini qoruyub saxlayan müqəddəs məkandır” [15].

Ədəbiyyat

1. Quliyev Q. XX əsr Amerikan ədəbiyyatşünaslığında aparıcı cərəyanlar. Bakı: Çapaşoğlu, 2011, 208 s.
2. Ващенко А.В. Фольклор афро-американцев // История литературы США. Литература эпохи романтизма: В 5 т. Т. 3. М.: ИМЛИ РАН, “Наследие”, 2000, с. 471-490.
3. Кузьмич Т.В. Творчество Тони Моррисон в контексте литературы США второй половины XX века: Автореф. дисс. канд. филол. наук. Минск, 2009, 18 с.
4. Лиотар Ж. Ф. Состояние постмодерна. СПб.: Алетейя, 1998, 160 с.
5. Удлер И.М. Архетип «невольничьего повествования» в афро-американском романе второй половины XX века // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. Серия 3. Филология. Челябинск: 2005, вып. 3, с. 261-275.
6. Чаковский С.А. Афро-американцы и литература США // Проблемы становления американской литературы. М.: Наука, 1981, с.274-295
7. Collins D. The Myth and Ritual of Ezili Freda in Hurston’s *Their Eyes Were Watching God* // *Western Folklore*. 1996. Vol. 55. 2. P. 137-154.
8. Langston Hughes to Carl Van Vechten. June 4, 1925 [Hughes: 19].
9. Huges Langston. Not Without Laughter. New York: Random House, 1930, 324 p.
10. Hurston Z.N. *Their Eyes Were Watching God*. Urbana: Univ. of Illinois Press, 1937. 231 p.
11. *The Book of Negro Folklore* / Ed. by Hughes Langston and Arna W. Bortemps. New York: Dodd, Mead and Co., 1958, 624 p.
12. *The Book of Negro Humor* / Ed. by Hughes Langston. New York: Dodd, Mead and Company, 1966, 265 p.

13. The Columbia Guide to Contemporary African American Fiction. Dickson-Carr Darryl. New York: Columbia University Press, 2005, 257 p.

14. https://zorafestival.org/wp-content/uploads/2019/01/ZORA_2019_Program_WEB_SINGLE_Srev3.pdf

15. <http://nationalhumanitiescenter.org/tserve/freedom/1917/beyond/essays/harlem.htm>

Ранняя стадия магического реализма в литературе Гарлема
(на основе материалов творчества Ленгстон Хьюза, Зоры Нил Херстон)

Резюме

В статье рассматриваются и анализируются пути становления и развития Гарлемского Ренессанса, который считается важным периодом в афро-американской литературе XX века. Новизна этого литературного процесса создала условия для литературной критики. Элементы магического реализма в творчестве афро-американских писателей второй половине XX века, свое начало берет именно из литературы Гарлемского периода. Творчество двух представителей этой литературы – Ленгстон Хьюз, Зора Нил Херстон более доступно в этом аспекте. Магический реализм был использован в качестве художественного метода в романе З.Херстона «Их глаза видели Бога». Также первоначальное исследование этого явления в афроамериканской литературной критике можно найти в книге «The Book of Negro Humor» Ленгстона Хьюза.

Early stage of magic realism in Harlem literature
(according to the materials of Hughes Langston, Zora Neal Hurston's creative activity)

SUMMARY

The ways of formation and development of Harlem Renaissance which is known as an important period in XX century African-American literature are analysed in this article. Innovations of this literary period made good ground for the literary criticism. The elements of magic realism in the creative activities of African-American writers of the second half of XX century start definitely from the literature of Harlem period. Two representatives of this period – H.Langston, Z.N.Hurston are more available from this point if view magic realism is used as a literary method in Z.N.Hurston's novel "Their Eyes Were Watching God". Besides the early analysis of this notion in African-American literary criticism can be found in "The Book of Negro Humor" by Hughes Langston.

Rəyçi: dosent H.Ə.Əliyeva

Nuranə Məcid qızı Nuriyeva⁷

EDQAR ALLAN PONUN YARADICILIĞINDA ŞƏRQ VƏ TƏSƏVVÜF ELEMENTLƏRİ

ABŞ ədəbiyyat tarixinin XIX yüzillikdən başlayan ədəbi-tarixi inkişaf dövründə daha çox oriyentalizmə meyllilik də qabarıq şəkildə müşahidə olunur. Bu ədəbiyyatın görkəmli simalarından biri yazıçı, şair və ədəbi tənqidçi Edqar Allan Po (1809-1849) olmuşdur. Onun Şərqlə bağlı fəlsəfi görüşlərini əks etdirən hekayə və şeirlərində oriyentalist təmayülü ifadə edən bir çox diqqətçəkici cəhətlər vardır. Görkəmli sənətkarın əsərlərində yalnız ekzotik Şərqlə motivləri deyil, eyni zamanda Şərqlə düşüncə tərzinin, xüsusən də təsəvvüf simvolikasının ifadəsi də geniş yer alır.

Maraqlıdır ki, Edqar Allan Ponun bütün yaradıcılığı boyu işlədiyi əsas mövzu həyat, ölüm, ölüm qorxusu, ölümün gətirdiyi sükunət və ölümdən sonrakı sevgi anlayışdır. Ölüm qayğısı - hər insanda varlığını hiss etdirən, yaşadığımız bütün qorxuların və məchul nigarənçiliyin təməli olaraq düşünülən bir duyğudur. Belə ki, insan bir yandan ölümlə barışmağa çalışarkən, bir yandan da ölümsüzlüyü axtarır. Müxtəlif ayin, mərasim və inanclarda ölənin fiziki varlığını qoruyub saxlamaq ideyası ölümsüzlük arzusunun ən açıq təzahürüdür. Çünki ölüm düşüncəsini gizlətmək və ölümlə qarşı hiss edilən qorxunu azaltmaq məqsədilə uyğunlaşdırılan, ölümlə basdırmazdan əvvəl onu bəzəmək və geyindirmək əsasən ölümsüzlük arzusunun əksidir. Psixoloji anlamda ölümü cəsarətlə qəbul etmək sağlam həyatın əsas şərti olaraq qəbul edilir. O da məlumdur ki, ölüm qarşısında aciz qalan hər bir fərd nigarənçilik - narahatlıq keçirir, balans və harmoniyayı itirir və ətraf mühitlə əlaqəsi çətinləşir. Çünki insanın öz ölümü ilə üz-üzə qalması, onu cəsarətlə qarşılaması, onu qəbul etməsi əsas psixoloji proseslər olaraq bilinir. Bu baxımdan da qeyd etdiyimiz bütün bu psixoloji hallar Edqar Allan Ponun əsərlərində yer aldığından mövzunun əsas qaynağının hardan gəldiyi problemi ortaya çıxır.

Edqar Allan Ponun yaradıcılıq yoluna nəzər saldıqda görürük ki, onun ölümlə ilk psixoloji tanışlığı valideynlərinin vaxtsız vəfatı ilə başlamış və bu bədbin ruh halı onu bütün həyatı boyu izləmişdir. Bəlkə elə bu səbəbdən də onda ölümün sirrini çözmək marağı oyanmışdır. Onun Şərqlə mədəniyyətinə və ədəbiyyatına müraciətini irili-xırdalı bir sıra əsərlərində görmək olar. Əsasən Qurana, Vəhdəti-vücut fəlsəfəsinə dərinlən bələd olması təsəvvüf bilməsi bütün əsərlərinin alt qatında özünü göstərir. Edqar Allan Ponun əsərlərində ən diqqətçəkən mövzulardan biri olan ölüm, mövlanın ölüm anlayışı ilə eyniyyət təşkil edir. Məhz bu səbəbdən də onun Mövlana Cəlaləddin Ruminin (1207-1273) yaradıcılığı ilə tanış olması və təsəvvüfi bu qaynaqdan bəhrələnən fəlsəfi yanaşmaları olduğunu qənatinə gəlirik [2].

Bilindi ki kimi Mövlanın ölüm anlayışı, onun Allah, kainat, insan, ruh, həyat və dövr haqqındakı fikirlərinin ayrılmaz bir hissəsidir. Qurani-Kərimdə "Hənsizlərin əvvəlcə daha gözəl olduğunu bəlli etmək üçün ölümü və həyatı yaradan Odur" (Surə 67 Əl-Mülk, ayə 2) ayəsinə əsaslanan təsəvvüfdə ölümlə bağlı əsas vurğulanması vacib məsələ Qurandan ölümü həyatla mənalandırmasıdır [3]. Hərəkət və davranışlarının sınılanması məqsədiylə Allah tərəfindən yoxluqdan - Quran diliylə desək, "ölüm"dən varlıq aləminə gətirilən insan (Bəqərə, ayə 28; Nisa, ayə 100; Məmin, ayə 11) torpaqdan yaradılmışdır, (Həcc, ayə 5; Rum, ayə 20; Fatır, ayə 11) ancaq Allaha aid ruhdan bir parça daşımaqdadır. (Hicr, ayə 29; Sad, ayə 72).

Mövlana görə həyatın mənası, ruhun ölümsüzlüyü, Allaha çatmanın və onda yox olmanın əsas yolu ölümdən keçməkdir. O, ölümü "İradə ölüm" və "Təbii ölüm" deyə iki yerə ayırır. Buradakı iradə ölüm – ölməzdən əvvəl ölüm təsəvvüflə bağlı düşüncənin açıqlamasıdır. Mövlana ölümlə bağlı belə bir açıqlama vermişdir: "Ey ölümdən qaçan can, işin əslini, doğrusunu istərsən, sən ölümdən qorxmursan, özündən qorxursan, çünki ölüm aynasından ürək qorxduğun ölümün çöhrəsi deyil, sən çirkin üzündür. Sənin ruhun bir ağaca bənzəyir, ölüm isə o ağacın yarpağıdır. Hər yarpaq ağacın cinsinə görədir. O yarpaq yaxşı da olsa, pis də olsa səndən bitmişdir. İstər ki, xoş olsun ya naxoş, sən könlünə gələn hər xəyal, hər düşüncə səndən, sən öz varlığından gəlmişdir" (Məsnəvi 3, səh, 89) [2].

Təsəvvüfdə ölümlə verilən tərif isə belədir: "Allahın səni sənlikdən öldürməsi, özündən diriltməsidir" [1, 392]. Bütün sirr burdadır. Yeni öz məniyyənin Tanrının məniyyətində yox olaraq "O" olmasıdır. Bu nöqtədə ziddiyyətlər yox olur, ölümlə həyat birləşir. Əslində isə ölüm bir dəyişimdir.

Edqar Allan Ponun təsəvvüfi dünyagörüşü özündə ehtiva edən əsas əsərləri - "Quyu və kəfki" (*Pit and Pendulum*), "Əl Əraf", "İsrafil", "Şəhrizadın min ikinci nağılı" (*The Thousand-and-Second Tale of Scheherazade*), "Quzğun" (*The Raven*), "Anabel Li" (*Annabel Lee*), "Yuxu içində yuxu" (*A Dream Within a Dream*) "Qara pişik" (*The Black Cat*) "Aşerlər evinin çöküşü" (*The Fall of the House of Usher*) və digərləri bu baxımdan diqqət çəkir.

Edqar Allan Ponun "Quyu və Kəfki" (*Pit and Pendulum*) hekayəsində "ölüm" və "ölüm qorxusu" hissini fərqli şəkildə işləməsi, əsərində ərəb ədəbiyyatından və Qurandan etdiyi iqtibaslar diqqət çəkir. Əsərin məzmununu ilkin zahiri baxışda başa düşülməyə də diqqətlə təhlil edildikdə alt qatdakı gizli pərdələr üzə çıxmış olur [6].

Hekayədəki hadisə inkvizisiya dövrünü əks etdirir. İnkvizisiya məhkəmələri Orta əsrlərdə kilsənin din adından çıxış edərək insanları ölümlə məhkum edən və ya başqa sözlə desək, insan ovu ilə məşğul olan məhkəmələri idi. Bu məhkəmələr cadugərlik kimi dindən kənar işlərlə məşğul olan insanları mühakimə edir və şiddətli işgəncələrə məruz qoyurdular. Həmçinin, bu məhkəmələr qoyduqları qaydalara özlərinə görə əlavələr də etmişdilər. Hətta cadugərlik etməyən insanlar da fərqli düşüncələrinə görə bu dövrdə mühakimə olunmuş, cadugər adlandırılaraq damğalanıb yandırılmış və edam edilmişdilər.

Hekayənin qəhrəmanı inkvizisiya məhkəməsində mühakimə olunaraq tələm-tələsik həbs edilir və ölümlə məhkum olunur. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə Edqar Allan Po real tarixi şəxslə bağlı olmayan qəsdli işgəncə anlayışı fikrini qismən Xuan Antonio Lorentenin (1756-1823) 1817-ci ildə nəşr olunmuş "İspan inkvizisiyasının tarixi" adlı əsərindən iqtibas etmişdir. Hekayədəki quyunun isə, Corc Seylin tərcümə etdiyi "Quran"dan təsirləndiyi irəli sürülmüşdür. Edqar Allan Po Corc Seylin yaradıcılığı ilə yaxından tanış idi və hətta "Şəhrizadın min ikinci nağılı" adlı

⁷ ADU, dosent
nurananuri@mail.ru

hekayəsindəki qeydlərindən birində ondan bəhs də etmişdir. O, Corc Seylin tərcüməsində yer alan qeydlər və izahlardan yararlanaraq əsərində mətn altı məzmun yaratmağa üstünlük vermişdir. Corc Seylin qeydlərinin birində işgəncə və edam yolu olaraq “insanların alovlanan bir çuxura atılması” yer alırdı. Quranın 85-ci “Əl-Buruc” (Bürclər) surəsində möminlərə əziyyət edənlərin “atəş xəndəyinin çevrəsində oturduları” söylənir [3].

Hekayənin əvvəlində naməlum bir şəxs səbəbi məlum olmadan bir qisim ittihamçılar tərəfindən mühakimə olunur. Yazıçı hadisələri nəql edən adamın nə səbəbdən həbs olunmasını, ya da ittiham olunduğunu açıqlamır. Təhkiyəçinin anlatdığına görə, önündəki masada yeddi uzun şam yanır və şamlar əridikcə adamın xilas olma ümidləri də azalır. Hekayənin bu hissəsini Əl buruc surəsinin ilk ayəsi ilə müqayisə edək: “And olsun bürclər sahibi olan göyə” [3, 589]. Burada Allah bürclər ilə yəmin etməkdədir. Allah, bürcləri olan göylərin adına and verir. Bürclər günəşin, ayın və planetlərin gözdiyi dayanacaqlardır ki, göydə də on iki dayanacaq var və hər bir dayanacaq da bürclər adlanır. Ay hər dayanacaqda iki gün on altı saat dolaşır. Bunu on iki bürclə vurduqda iyirmi səkkiz gün edir. Bu da bir ay deməkdir. Günəş isə hər dayanacaqda bir ay dolaşır. Bunu da on ikiyə vurduqda on iki ay olur ki, bu da bir il deməkdir.

Edqar Allan Po isə hekayədə bu ayəni mistik rəqəm olan yeddi ilə əvəzləmişdir. Əgər on iki bürclər qeyd etdiyimiz səbəbdən insan həyatının davamlı olması üçün vacib əhəmiyyət daşıyarsa yeddi rəqəminin də əsas mahiyyətini açıqlamaq vacibdir. Yeddi metafizik rəqəmdir. Həm xristianlıqda, həm də islamda yeddi rəqəminə rast gəlinir. Lakin Edqar Allan Po bu hekayədə Orta çağ Avropasında yeddi rəqəminin əhəmiyyətli olduğunu vurğulamağa çalışır. Əhdicəddə Həzrəti İsanın yeddi çörəklə böyük bir qələbəliyi doyurduğu, Məcdəlli Məryəmdən yeddi şeytan çıxardığı ifadə edilməkdədir. Belə ki, orta çağ Avropasında yeddi rəqəminin silsilə şəklində işlənməsi tərcih edilirdi: Müqəddəs ruhun yeddi hədiyyəsi (Qotik çağda göyərçinlərlə təmsil edilir), yeddi mələk, yeddi ərdəm, yeddi sənət və elm, yeddi ayın, insanın yeddi yaş dönməsi, yeddi ölümcül günah, İsanın duasındaki yeddi dilək. Yeddi kilsə, yeddi buynuz və quzunun gözləri, əjdahanın yeddi başı, “Yeddi möhürlə möhürlənmiş” kitabındaki Allahın qəzəbinin yeddi şüşəsinin var olması [9].

Daha sonra hekayədə təhkiyəçiyə ölüm cəzası kəsilir və o, özünə gəldiyində qaranlıq bir yerdə olduğunu anlayır. Əvvəlcə bir məzara qoyulduğunu düşüncə də, sonra bir məhbus otağında olduğunu dərk edir. O, otağın böyüklüyünü anlamaq üçün divarlar boyunca yürüməyə başlayır. Hansı nöqtədən yürüməyə başladığını bilmək məqsədilə paltarından cırdığı parçanı divarın dibinə sərir və otağın içindəki gəzintisini başa vurmada huşunu itirir.

Oyandığında yanında yemək və su olduğunu görür. Təkrar ayağa qalxır və otağın böyüklüyünü ölçməyə davam edir. O, divarların uzunluğunun yüz addım olduğunu öyrənir. Otaqda yeriyərkən ayağı qəfildən yerə sərdiyi parçaya ilişir və sürüşüb yıxılır. Yəqin ki, ayağı sürüşməyəydi, otağın ortasındakı içi su ilə dolu olan quyuya düşəcəkdə. Təkrar huşunu itirən təhkiyəçi özünə gəldiyində bir taxta üzərinə iplərlə bağlandığını və otağın zəif işıqlandığını görür. Otağın tavanında vaxtı göstərən bir təsvir diqqətini çəkir. Bu rəsmdən aşağıya doğru sallanan dəryaz formasında bir saat kəfkiri yavaş-yavaş irəli və geri hərəkət edir. O, saat kəfkirini durdurmağın mümkün olmadığını anlayır və onun yavaş-yavaş aşağıya doğru endiyini görür. Beləliklə, aydın olur ki, bu saat kəfkiri təhkiyəçini öldürmək məqsədilə işə salınmışdır. Lakin məhbus onun üçün qoyulmuş bir tikə ət parçasından istifadə edərək ətrafındakı siçovulları ipə doğru yönəldir və siçovullar ipləri gəmirməyə başlayır. Saat kəfkiri onun sinəsindən bir neçə santimetr yuxarıdaykən iplər qopur və kəfkir tavana doğru geri çəkilməyə başlayır.

Lakin bir az sonra otağın divarları istidən qızaraq qıpqırmızı olur və içəriyə doğru hərəkət etməyə başlayır. Adam otağın ortasındakı quyuya doğru getmək məcburiyyətində qalır. Quyuya baxdığına başına gələcək heç bir şeyin o quyuya düşəcək qədər dəhşətli olmayacağını anlayır. Əsərdə təhkiyəçinin quyunun dibində nə gördüyü ya da quyunun dərinliyindən qorxduğu bildirilmir. Onun qorxusunun tam səbəbinin nə olduğu da açıqlanmır. Divarlar onun üstünə doğru gəlir və məhbusa söykənəcək yer buraxmır. O, quyunun içinə düşmək üzrəyənkən insan səsləri eşidir. Bu zaman divarlar geri çəkilir və kimsə onu tutur. Məlum olur ki, fransız ordusu Toledonu ələ keçirmiş və inkvizisiya sona çatmışdır.

Bu hissədə təsvir olunan quyunun əslində inkvizisiya dönməndə tətbiq olunan işgəncə növü olduğu açıq-aşkar görünür. Yazıçının quyunun içində nə olduğunu açıqlamaması, lakin onun dəhşətli dərəcədə qorxunc olduğunu qeyd etməsi diqqəti çəkir. Əslində çuxur adlanan bu tip quyular inkvizisiyanın dönməndə geniş tətbiq olunurdu. Girintili-çixıntılı səthi olan çuxurun bir insanın ancaq sığa biləcəyi və hər tərəfində iti uclu daşların onu yaralayacağı və işgəncə çəkərək öləcəyi ölüm makinası idi. “Əl buruc” surəsində də buna bənzər xəndəkdən söhbət gedir.

Gördüyümüz kimi Edqar Allan Po hekayədə tarixi gerçəkliliklə sərbəst şəkildə oynayır. Hekayənin sonundakı xilaskarlar Napaleonun generalı olan Antuan Şarl Lüi Lassal (1775-1809) tərəfindən idarə olunur. Ancaq Lassal Toledonun işğalı zamanı deyil, İspaniya inkvizisiyasının ən güclü dönməndən yüz illər sonra gerçəkləşən Yarımada Mühəribəsində iştirak etmişdir. Hekayədəki işgəncə üsulları inkvizisiyanın hər hansı bir dönməndə uygulanan üsullarla paralellik təşkil etmir. Lakin inkvizisiyanın sona çatdırılması 1808-1813-cü illər arasındakı fransız işğalı sırasında baş vermişdir. Edqar Allan Po hekayənin əvvəlində “Parisdəki Yakobin dərnişini binasının yerində tikiləcək bazarın qapısına vurmaq üçün yazılmış dördlük” açıqlaması ilə birlikdə latınca bir epigraf da qoymuşdur. Bu dördlük Edqar Allan Po tərəfindən yazılmamışdır. Belə bir yazının olması və tikilidə işlətmək üçün hazırlandığı 1803-cü ildən əvvəl qeyd olunmuşdur və onun naməlum müəllifi haqqında yazı Edqar Allan Ponun da işlədiyi “*Thousand Literary Messenger*”də yer almışdır. Buna baxmayaraq sözü gedən bazar yeri inşa edilməmişdir. Edqar Allan Ponun əsərlərini fransızcaya tərcümə edən məşhur fransız şairi Şarl Bodler (1821-1867) köhnə Yakobin dərnişinin yerindəki binada belə bir qapı və kitabə olmadığını yazmışdır.

“Quyu və Kəfkir” hekayəsi qorxunun təhkiyəçi üzərindəki təsirini göstərir. Hekayənin ilk cümləsində “halım pisləşmişdi və uzun sürən əzabdan sonra öləcək qədər pis olmuşdum” sözləri ilə təhkiyəçinin ölüm qorxusu duyduğu bildirilir və bunun ardından edam cəzasını eşidən təhkiyəçi huşunu itirir. Belə bir tədirginlik oxucu üçün ironikdir. Çünki təhkiyəçini mühakimə edənlərin dodaqları haqqında “üstünə yazdığım kağızdan daha bəyazdılar” sözləri sayəsində adamın yaşadığı bilinir [6]. Hekayəni xüsusilə qorxulu edən əsas şey isə təbii ünsürlərin var olmamasıdır. Hekayədə hadisələrin cərəyan etdiyi yer təxəyyül məhsulu deyil, gerçəkdir. Edqar Allan Ponun hekayədə hissiyyətə üstünlük verməsi gerçəklik hissini artırır: zindan havasız və işıqsızdır, təhkiyəçi aclıq və susuzluq çəkir, ətrafı siçovullarla əhatə olunmuşdur, içəriyə doğru bağlanan divarlar istidən qızarmış metaldandır və ülgüç kəskinliyindəki saat kəfkiri təhkiyəçini yaralamaq üzrədir. Təhkiyəçi saat kəfkirinin kəskin ucunun “tıqqıltı” şəklində çıxardığı səsdən bəhs edir. Bütün bu sadalananlar inkvizisiya dönməsində işlədilər işgəncə vasitələrinin bir qisminin təsviridir.

Hekayə yazıcının “ruh halının bədbin olduğu” bir dövərdə yazılmışdı. Belə ki, 1842-ci ildə Edqar Allan Po “*Graham’s Magazine*”dən istefa etmişdi. Ayrıca həyat yoldaşı və özü xəstəliklə mübarizə aparırdı. Səhhətinin pis olması və yoxsulluq, onun özünün də dediyi kimi “hardasa onu dəliliyə sürükləyirdi” [].

Edqar Allan Po hekayədə “*Blackwood’s Magazine*”də dərc olunan qorxu hekayələrində tez-tez işlətdiyi və özünün də “Diri-diri basdırılma” (*The Premature Burial*) adlı hekayəsində əl aldığı bir qorxu hekayəsi modelini işlədir. Ancaq bu hekayələrdə qorxu ünsürünün qaynağı ümumilikdə şans, ya da şəxsi intiqamdır.

Edqar Allan Ponun ayrıca Uilyam Medfordun mexaniki bir qurğu vasitəsilə daralaraq qurbanı əzən bir işgəncə otağı haqqındakı “Dəmir kəfən” (*The Iron Shroud, 1830*) başlıqlı hekayəsindən təsirləndiyi də düşünülür. Edqar Allan Po daralan otaq fikrini açıq şəkildə, 1830-cu ildə “*Blackwood’s Magazine*”də dərc olunan bu hekayədən almışdır [8].

“Quyu və Kəfkir” hekayəsi *Carey & Hart* tərəfindən nəşr olunan (*The Gift: A Christmas and New Year’s Present for 1843*) toplusunda yer almışdır. Daha sonra, “*Brodway Journal*”ın 17 May 1845-ci il tarixli sayında bəzi dəyişikliklərlə yenidən dərc olunmuşdur.

Tanınmış irland yazıçısı Uilyam Batler Yeyts Edqar Allan Ponu daha çox tənqid edirdi. O, “Quyu və Kəfkir” hekayəsi üçün belə demişdi: “Mənə görə hekayənin heç bir ədəbi dəyəri yoxdur... “Quyu və Kəfkir” hekayəsini incələsəniz keyli fiziki qorxu ünsürləri yoluyla əsəblərə hücumdan başqa bir şey tapa bilməzsiz” [5, 78].

Təəssüf ki, tanınmış yazıçı hekayənin məzmununu tam dərk edə bilməməsi səbəbindən bu fikirləri söyləmiş olmalıdır. Belə ki, bu hekayəni anlamaq üçün Quranın 85-ci surəsinin açıqlamasını oxuduqdan sonra təhlil etmək və fikir yürütmək daha doğru olardı.

Tənqidçi L.Moffit Sesilin “Ponun arabeski” (“*Poes arabesque*”, *Comparative literature*, 28, 1966) əsərində Ponun əsərlərində Qurandan və digər ərəb mənbələrindən geniş istifadə etməsi haqqında çox ətraflı söhbət açır. Onun fikrincə Edqar Allan Po, çox güman ki, Corc Seylin şərhlərində bu hisyə təsadüfən rast gəlmişdi:

“Soyadı Yusif olan Du Novas adlı birisi yəhudiyyə çevrilmək istəməyən hər bir kəsi daim təqib edir, onlara müxtəlif işgəncələr verərək ölümə məhkum edir. Bu işgəncələrdən də ən adisi onları yanar od çuxuruna atmaqdır ki, ona verilmiş təhqiredici Çuxur Tanrısı adı da burdan gəlir (*New York: Frederick Warne, 1887, p.17*) [5]. Bu hissəyə yazdığı qeyddən sonra Corc Seyl oxucularına Quranın “*Əl-Buruc*” (Bürcələr surəsi) başlıqlı 85-ci surəsində də eyni “çuxur”dan söhbət gedən mətnə istinad etdiyini bildirir:

“And olsun vəd olunmuş günə, şəhadət verənə və şəhadət verilənə ki, xəndək sahibləri lənətə düçar oldular. O xəndəklər ki, çırpı ilə alovlandırılmışdı. O zaman onlar xəndəklərin kənarında oturub, möminlərin başlarına gətirdikləri müsibətlərə tamaşa edirdilər. Onlar möminlərdən yalnız yenilməz qüvvət sahibi, hər cür şükra, tərifə layiq olan Allaha iman gətirdiklərinə görə intiqam alırdılar. O Allah ki göylərin və yerin ixtiyarı *Onun* əlindədir. Şübhəsiz ki, mömin kişi və qadınları bəlaya düçar edən, sonra da tövbə etməyən kimsələri cəhənnəm əzabı və yandırılıb-yaxan atəş əzabı gözləyir. Firon və Səhud ordularının xəbəri gəlmiş sənə çatdı mı? Xeyr, kafir olanlar elə hey ilahi vəhyləri təkzib etməkdədirlər” (*Quran, surə 85*) [3, 590].

Burada odun işgəncə mənasında işlənməsi xaricində şərhlər Edqar Allan Ponun adı keçən mövzularıyla uzlaşır. Başqa bir tərəfdən Edqar Allan Ponun Qiyamət günü ilə bağlı bu məlumatları Devid Hirşin “Quyu və Apokalipsis” (“*The Pit And the Apocalypse*”, *Sewanee Review*, 76(1968), 632-652) adlı əsərində sənədləşdirdiyi kimi İncildən də qaynaq olaraq istifadə etməsi güman olunur. Qurandan isə ancaq cəlladların cəzalandırılacağı ilə bağlı mövzudan istifadə etdiyi bildirilir. “Quyu və Kəfkir” əsərinin epigrafında və hekayənin özündə Edqar Allan Po ispan inkvizitorları və fransız yakobinlərinə istinad edir: sonunda hər ikisi də təqib olunurlar. İnkvizitorlar və Yakobinlər də Firon və Səhud kimi özlərini iblisə təslim etmişdilər. Vaşinqton Dövlət Universitetinin professoru Atar Murtuzanın fikrincə, Edqar Allan Ponun mövzu baxımından Qurana bu qədər yaxın olmasının qaynağı yalnız budur. Lakin nə qədər təkzib edirlərsə etsinlər Edqar Allan Po özü yazıları ilə bunu təsdiqləyir və onun birbaşa Qurana istinad etməsi Əl-Əraf poemasında, İsrail şeirində qaynaq olaraq göstərilir. O, Corc Seylin “Quran haqqında ilkin söhbət” (*The preliminary discourse to the Koran, 1734*) kitabı ilə tanışlığını həmçinin “Şəhrizadın min ikinci nağılı” adlı hekayəsində də xatırladır. Görünür ki, Quranın müəyyən ayə və surələrini şərh etməyə meyl göstərən bu kitab onda çox dərin iz buraxmışdı [5].

Ümumiyyətlə, Edqar Allan Po bütün hekayələrində daha çox ölüm və qorxu hissini önə çəkir. O, bütün yaradıcılığı boyu ölümü anmaqla insan psixologiyasının dərinliklərinə dalaraq elmi biliklərini əsərlərində kodlaşmış şəkildə ifadə edir. Əgər məsələnin bu tərəfinə də təəvvüfi baxımdan nəzər salsaq görərik ki, Edqar Allan Po, əslində qorxu hekayələri yazmaqla və ya ölən qadına olan eşqini izhar etməklə Allaha yaxınlaşmağa çalışır. Çünki insan ölümlü, eşq isə ruha bağlı olduğu üçün ölümsüzdür. Ruhun təsiri isə elm və anlayışdır. Elm və anlayış daha çox olan da Allaha daha yaxın olandır.

Təsəvvüfi düşüncədə ölüm, sadəcə bədənin ölümüdür. Ölüm - bir doğumun sancısı kimidir. İnsan hər şeylə mütəmadi əlaqədədir. Ölüm gəlmədən çox əvvəl ölümlə əlaqə yaradan tək varlıq insandır. İnsan ölümlə hər an bərabərdir. Çünki insanın quruluşu, var olan heç bir şeydən əlaqəsini kəsməsinə izin verməz. Həyat bir bütöv halındadır. Hər doğum qədər hər ölüm də həyatdandır və hər ölüm yeni doğumun bir hissəsidir. Təsəvvüfdə ölüm ayrılıq deyil, ruhun Tanrıya qovuşmasıdır. Belə ki, təsəvvüfdə göz, əl, ayaq, qulaq kimi könül də Allahı zikr edir. Könülün zikri isə qorxu və ümidlə olur.

Görkəmli amerikalı şair və yazar Edqar allan Po da bu qorxu və ümidi tərənnüm edir. Edqar Allan Ponun ən böyük uğuru insanın ağılının bir hissəsindəki və ya ağılından kənarında mövcud olan ruhi, qorxu və ya narahatlıqlarını fəlsəfi-estetik məharətlə ifadə edə bilməsidir.

Ədəbiyyat

1. Abdülkerim Kuşeyri, Tasavvuf İlmində Dair: Kuşeyri Risalesi, çev. Süleyman Uludağ, Divan Yayınları, İstanbul 1978, s.392.
2. Mevlana Cəleddin-i Rumi, Məsnevi, Ötügen Neşriyat, 2006, 2070 s.
3. Qurani-Kərim Da'wah Academy, Islamabad, Pakistan, 1998.
4. Kennedy J.G. Poe. Death and the Life of Writing. L., 1987.
5. Levi St. Armand B. Usher Unveiled: Poe and the Metaphysics of Gnosticism/Poe Studies 1 June 1972.
6. Poe E.A. The Short Fiction of Edgar Allan Poe. An Annotated Edition by St. and S. Levine. Indianapolis: The Bobbs-Merrill Company, Inc., 1976.
7. Антипенко А.Л. Проза Эдгара По в контексте традиционной мистики. Автореф. дис. канд. филол. наук. М.: Литературный ин-т, 1995.
8. Ковалев Ю.В. Эдгар Аллан По. Л.: Художественная литература, 1984.
9. "Vəhy" kitabından diqqətəlayiq fikirlər – Hissə, Gözətçi qülləsi 2009, №09 15/1 s.30-32//<http://www.jw.org>

Açar sözlər: Edqar Allan Po, Oriyentalizm, Şərq, "Quyu və Kəfkir", təsəvvüf.

Keywords: Edgar Allan Poe, Orientalism, the East, "Pit and Pendulum", mysticism.

Ключевые слова: Эдгар Аллан По, Ориентализм, Восток, «Колодец и Маятник», суфизм.

Orientalism and Sufi Elements in the Creative Activities of Edgar Allan Poe Summary

In Sufism, the idea of death is given enough value. Like sufi mystics Edgar Allan Poe describes death as the beginning of the infinite life. Thus, Sufis give importance to the death and try to discipline the usual desires and wishes of humanity. They make all the efforts to persuade the humanity not to think only about their desires. The article investigates Edgar Allan Poe's distinctive point of view about death. In Sufism it is described as the time of meeting with lover.

The article examines the elements of Orientalism and Sufism in the work of poet and writer Edgar Allan Poe, a representative of the Romantic era in **American** literature. The issue of romantic literature opposing the Western culture in many ways, and at the same time completing the conventional image of the East is also analyzed here. In the article, the author examines the causes of death, fears and hopes that are of crucial importance in the philosophy of mysticism in Edgar Allan Poe's works. It is noted that the greatest achievement of Poe was the skillful philosophical and aesthetic expression of spirit, fear or anxiety that existed in some parts of the human mind or beyond. While analyzing the philosophy of mysticism the article relies on the ideas of Mevlana Jalal ad-Din Rumi, who strongly influenced Poe's work.

The article analyzes Edgar Allan Poe's story "Pit and Pendulum". Throughout his creative activities the writer's main task was to keep his scientific knowledge codified in his works by dropping into the depths of human psychology and mentioning death.

Восток и элементы суфизма в творчестве Эдгара Аллана По Резюме

В статье рассматриваются элементы Востока и суфизма в творчестве поэта и писателя Эдгара Аллана По, представителя романтической эпохи в литературе США. Здесь также анализируется вопрос о романтической литературе, которая во многих отношениях противостоит западной культуре и в то же время дополняет условный образ Востока. В статье автор рассматривает причины смерти, страха и надежды, которые имеют решающее значение в философии суфизма и в творчестве Эдгара Аллана По. Отмечается, что величайшим достижением По было философское и эстетическое выражение духа, страха или тревоги, присущих части человеческого разума или существующих за его пределами. В ходе анализа философии суфизма, автор статьи обращается к идеям Мевланы Джалаладдина Руми, которые оказали большое влияние на творчество Эдгара Аллана По.

В статье анализируется рассказ Эдгара Аллана По "Колодец и Маятник". На протяжении всего творчества в центре внимания писателя остается выражение своих научных мыслей в закодированной форме; при этом он погружается в глубины человеческой психологии, и часто упоминает смерть.

Rəyçi: fed,prof. A.Z.Sabitova

Vəfa Heydar qızı Hüseyinzadə⁸
YADDAŞIMIZIN NƏSRDƏN KEÇƏN YOLU

90-cı illər Azərbaycan bədii nəsrini istər tənqid, istərsə də ədəbiyyatşünaslıqda əvvəlki illərdən fərqli mövqedə qərar tutmuşdu. Yaranan əsərlərə münasibət onun müəllifinin adının sanbalı ilə deyil, yaradıb ortaya çıxardığı əsərin çəkisi ilə ölçülürdü. Müstəqilliyin ilk onilliyində ölkədəki siyasi qarşıdurmalardan, kateklizmlərdən özünü itirən ədəbiyyat çətinliklə də olsa ayaqda durmağa çalışırdı.

Bu bir həqiqətdir ki, hər bir bədii əsərin dəyəri onun xalq həyatı ilə, rişələndiyi milli ədəbiyyatla bağlılığı ilə, həyat həqiqətlərini hec bir təhrifə yol vermədən, uğurlu ümumiləşdirmələr aparmaqla əks etdirməsi ilə ölçülür. Bu baxımdan Mövlud Süleymanlının bədii dilin folklor yaddaşına söykənən, fərdi regional cizgiləri ilə seçilən «Erməni adındaki hərfələr» romanında müəllifin birbaşa şahidi olduğu hadisələr öz əksini tapdığı üçün onun ürək dağlayan fəryadını, vətəndaş yangısını hiss etməmək mümkün deyil. Neçə-neçə nəsillərin həyatını məhv edən, milyonlarla soydaşlarımızın faciəsini doğuran səbəblərin tarixi kökünə enən yazıçı 1988-ci ildən günümüzdə qədər davam edən münaqişədə ermənilərin bilərəkdən, məqsədli şəkildə səbəbkar və günahkar söyləməklə olduqlarını kifayətlənməyərək özümüzün də bilavasitə məsuliyyət daşdığımızı yana-yana etiraf edir. "Qafqazda türklərin izini silmək, abidələrini, daşlardakı tarixini məhv etmək Moskva və erməni siyasəti, təşəbbüsü, azərbaycanlı zəhməti ilə icra olunmuşdur."(3.)

Konfliktin Qarabağ müharibəsi ərəfəsindəki dövrlərinin mənzərəsini əks etdirən usta yazıçımız M. Süleymanlı "Erməni adındaki hərfələr" romanında tarixi-etnoqrafik araşdırmalardan bəhrələnərək türkçülük, milli mənsubiyyətə bağlılıq, itirilmiş yurd yerlərinin nisgilini əks etdirmək, tarixini, soykökünü, keçmişini unutmuş xalqın qaranlıq yaddaşını aydınlatmaq məqsədi ilə yazmışdır. Mövlud Süleymanlı bizə doğma olan və özünün on illərdən bəri yazmış olduğu üslubuna sadıq qalaraq tarixi hadisələri faktlarla qələmə alaraq bəzək-düzəksiz, olduğu kimi əks etdirməyə çalışmışdır. Müasir oxucuları otuz-qırx il əvvələ apararaq hələ həmin nisbi sakitlik dövrlərində belə ermənilərin məkrli, mənfur xarakterlərini, azərbaycanlılara qarşı onların içindəki nifrəti, kin-küdurəti bütün dərinliyi ilə açıb göstərən Mövlud Süleymanlının mənəvi-etnoqrafik səciyyəli "Erməni adındaki hərfələr" romanı vətənpərvər yazıçının ürəyinin qanı ilə qələmə alınmışdır.

"Qrunk" erməni təşkilatının ətrafında birləşərək vahid ideyaya - "Böyük Ermənistan", "Dənizdən dənizə Ermənistan" a xidmət edən ermənilər kirvə roluna girərək başımızın altına yastıq qoymağı ustalıqla bacarır. "Romanda söylənilən bütün əhvalatlar, xatırlanan tarixi hadisələr, tarixlər yazıçının anlamında erməni xislətinin açılmasına xidmət edir. Sonda belə qənaət əldə edilir ki: erməniyi içəri buraxdıq, yatdıq, bir də gördük ki, erməni deyir "əllər yuxarı!" Və özümüzü mühasirədə gördük." (3)

Müəllif romanda yenidən qızıqan münaqişənin təsviri ilə yanaşı dərinləşən ziddiyyətlərin səbəblərini araşdırmağa çağırır. Romanda erməni şovinistlərinin türk kəndlərində həyata keçirdikləri deportasiya prosesi bütün xırdaqları ilə qələmə alınmışdır: məktəb müəlliməsi Siranuş öz şagirdlərini nəzəri cəhətdən silahlandırır, Simukyan Şaliko öldürülməsi nəzərdə tutulan azərbaycanlılarla şəkil çəkdirir, şagirdlərin köməyi ilə qətl planları hazırlayır və həyata keçirir, papaqçı Aped erməni saxta xəritəsini türklərə həzm etdirməyə çalışır və s.

Mövlud Süleymanlının "Erməni adındaki hərfələr" romanını erməniliyin kökü və mahiyyəti haqqında konkret faktlarla, misallarla təsvir olunan bədii-publisistik bir əsər hesab edə bilərik. Əsərin əsas qəhrəmanı olan Azərbaycan Dövlət Universitetinin məzunu sırf milli duyğularla yaşayan İmirxanlı ayrı-ayrı hadisələri, epizodları öz ətrafında toplayaraq onu eşidən və eşitməyən kənd camaatına xəbis erməni xislətindən, türk təbiətindən danışaraq türkçülük, millətçilik ideyalarını yaymağa, həmvətənlərini qəflət yuxusundan oyatmağa çalışır. "Sayanın yiyəsiz oğlu" İmirxanlı erməni qızı Seda Savotyanla əlaqələrində də tərədən dırnağa qədər türkçülük ideyaları ilə silahlanmışdır. O, cəmiyyət içərisində başa düşülməsə də, təklənsə də, milli mənliliyini sübut etməyə çalışaraq öz millət konsepsiyasını müdafiə edir.

Romanda hadisələr dağınıq halda, geniş zaman kəsiyində səpələnərsə də əslində əsas qəhrəmanın-İmirxanlının tələbəliyindən başlayaraq bu dövrdəki çabalarını, həmkəndlilərinin taleyi, ziyalı "cahil" həmvətənlərinin fəaliyyətləri və ya fəaliyyətsizliklərini əks etdirən epizodları öz ətrafında birləşdirərək möhkəm kompozisiya qurulmuşdur. Bu baxımdan İmirxanlı birbaşa müəllifin sözlərini diktə edərək, öz milli konsepsiyasının açılmasına çalışır. Müəllif romanda Azərbaycan-erməni savaşını, iki millətin arasındakı qarşıdurmanı müxtəlif çaralarda əks etdirərək müharibə dövrünün psixologiyası, obyektiv həqiqəti əks etdirməyə çalışır. Qərbi Azərbaycanda ermənilərlə azərbaycanlıların bir yerdə yaşadığı rayonda doğulan müəllif yaxından tanıdığı o xalqın adət-ənənələrini, düşüncə tərzini, əsrlər boyu türk xalqlarına eyni düşmən münasibətini, məişət həyatını qələmə alaraq erməniliyin mahiyyətini açmağa çalışmışdır. Romanı yazmaqda müəllifin əsas məqsədi də bu hadisə və obrazların fonunda erməniliyin mahiyyətini açmaq və bizə bir daha tanımaqdır. "Erməni nə aran adamına oxşayır, nə dağ adamına, bizə deyilən kimi deyə bilməzsən ki, erməninin bir suyu hansı torpağa, hansı yerə çəkir, oxşadığı, bənzədiyi torpağı tapa bilməzsən..., çünki vətəni yoxdu, bu mənada erməni xalqı bir az vağzal uşaqlarına oxşayır. Ona görə də bizdən ayıqdılar, bizdən çoxbilmişdilər...gözləməyi, səbrli olmağı bacarırlar, ona görə də hamı onları tanıyır.." (3) Romanda fərdi cizgiləri ilə təsvir edilmiş akademik Ulubabyan, dəriyığan Aped, bazarkom Civan, Şaliko Sumikyan, Siranuş, Seda Sevortyan, Mkrtuç Ulubabyan kimi müxtəlif erməni obrazlarda erməniliyin mahiyyəti, onların hər birində bu və ya digər dərəcədə əks olunub. Savadlı və ya savadsız, alim və ya dəriyığandan tutmuş yaşından, peşəsindən asılı olmayaraq hər kəsin düşüncə və fəaliyyətində türkə qarşı nifrət hissi möhkəm yerləşmişdir. Bu milli nifrətin müqabilində onlar türklərə qarşı hər cür rəzilliyə, murdarlığa əl atırlar, mənəvi və fiziki təzyiqdən çəkinmirlər. Erməninin akademik türk kəndində evlərin bacasından çıxan tüstüləri görüb əsəbiləşir,

⁸ Elm və Təhsil Mərkəzi "Təfəkkür" Universiteti

dəriyyəni Aped yalançı erməni tarixini iplərə sərərək özümü sırmaq istəyir, erməni uşağı isə türk kəndlərindəki daşlara erməni hərflərini yazır. "Millət kimi bir düşüncələr də, ayrı-ayrıdırlar, amma ayrı-ayrılıqda olsalar da, işləri birdi". (3)

Əsərdə türklərin folklorunun, qədim inanclarının, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərinin, məişət koloritinin təsviri də diqqəti cəlb edir. Qədim "Telək" oyunu, türk Ayrışenin türkçəyə, ananın oğlunun paltarını geyərək onu gözləməsi inanclarının yaşadan Azərbaycan xalqının tarixən yaşadığı torpaqların dağına, daşına bağlılığı faktlarla, konkret hadisələrin təmsalında açılır. Müəllif indiki Ermənistan ərazisindəki qədim Azərbaycan torpaqlarının adlarının bilərəkdən dəyişdirilməsi prosesinə də biganə qala bilmir və qədim türk toponimlərinin tarixi-etimoloji yozumlarını verərək Vətən qarşısında "günahlarını" az da olsa yüngülləşdirməyə çalışır. Əsərə girişi də məhz toponimlərin izahı ilə başlayan ədib bütün ruhu ilə türk toplumunun yaddaşına söykənərək qədim torpaqlarımızın adını, unutmamağa çağıraraq, tarixi yaddaşın, milli anlayışların dəyişdirilməsinə etiraz edir.

Romanda təqdim edilən bütün məlumatlar erməni xislətinin açılmasına kömək edir və qabardılan məqamlardan biri də tarixə vurulan zərbələrdir. Tarixi yazanlar olduğu kimi deyil, istədikləri kimi yazmışlar. Millət olaraq unutqanlılığımızın əsas bələlərindən biri də məhz budur. Müəllif qondarma tarix yazanların qarşısında vətəni sevən əsl vətən tarixindən xəbərdar birini, İmirxanlı obrazını qoyur. Təəssüf ki, İmirxanlılar İqrar Əliyev, Balacahunlu kimi alimlərin cild-cild kitablarının qarşısında təkdir, acizdir. Müəllif əsəri yazarkən "tarixçilər" in səyi nəticəsində keçmişini unutmuş xalqın gələcəyə əmin addımlarla addımlaması üçün işıq tutmağa çalışmışdır. Mövlud Süleymanlı özümüzü özümüzə tanıtmıq qarşısına məqsəd qoyaraq "sapı özümüzə olan" akademik Balacahunlu kimi üzdənirək alimlərimizin yaratdığı saxta tarixlə vuruşur. Tarixi unutqanlılığımıza qarşı gələrək bizə erməni şovinizminin xisləti haqqında tutarlı faktlarla silahlanıb geniş və ətraflı məlumat çatdırır. Türk tarixinin gizli qatlarına nüfuz edərək bizləri milli oyanışa, tariximizi, özümüzü müəyyənləşdirməyə vadar edir. XX əsrin əvvəllərində baş vermiş olayların yenidən təkrarlanması, tarixdən heç bir dərs götürməməyimiz bir daha göstərdi ki, məhz Mövlud Süleymanlının "Erməni adındakı hərflər" romanı kimi bizi silkələyən əsərlərə ehtiyacımız var. İmirxanlı, Uğurlu, Aşıq Ayvaz, Qaraca müəllim, Ayrışə ana kimi obrazlar öz milli məğlubiyyətləri ilə bizlərə bir tarix dərsi keçdilər. Romanın əsas uğurlarından biri də məhz əsərdə eyni zamanda qarşı tərəfin də qarşılaşdığı çətinliklərin təsviri və insanları düşmənlə cəbhəyə bölmədən humanistəsinə təsviri və bu rəkursdan yanaşmanın milli mənafeyə zidd olmadan reallaşma bilməsidir.

Əsər ideya-mövzu baxımından uğurlu olsa da bəzi qüsurlardan xali deyil. Belə ki, əsərin vahid süjet xəttinin olmaması əsərdə fikir qarışıqlığı yaradır, yerli – yersiz müəllif müdaxilələri və s. əsərin sanbalına xələl gətirir. Bu baxımdan İradə Musayevanın "Əsərdə fikir və hadisələrin kompazisiya sistemliliyindən çıxıb fraqmentallaşması, epizodlar, xatirələr, emosional müəllif müdaxilələrinə çevrilməsi sujetsizliyə gətirib çıxardır və romanın ideyasından doğacaq düşüncə və qənaətlər pərakəndə, dağınıq süjet kəsiklərində ilişib qalır. Sanki yazar yadına düşən və xatırladıqca ona təsir edən əhvalatları bir araya gətirməkdə çətinlik çəkir. Hər fəsildə, hər hissədə ("Sonun başlanğıcı", "Ölümün şəkli", "Türk kəndinə doğru", "Avropa iti", "Sonuncu evdə sonuncu ölü", "Yaddaş qəlpələri", "Yetmişinci illərin teleqramı", "Vətəni olan türklər") elə bil oxucuya "bax bu namərd və bic erməni, bu da biz - ürəyimiz, avam azərbaycanlı" - deyir müəllif.

"Xalq", "Millət", "Tarix", "Vətən", "Oğurluq", "Yalan" və s. anlayışlar haqqında uzun - uzadı və bir - birini təkrar edən müəllif mülahizələri çox vaxt yerinə düşməyən filosofluq iddiasına işarə təsiri bağışladı. İmirxanlı Seda ilə münasibətlərindəki təsvirlərin bir neçə səhifədə təkrarlanması da lüzumsuz göründü." (1. 34-35) İradə Musayevanın fikirləri ilə razılaşmamaq mümkün deyil.

Tarixi həqiqətlərə yenidən, milli-mənəvi dəyərlər konsepsiyasından yanaşmağa çalışan əsərlər içərisində bu dövrdə yazılmış İsmayıl Şıxlının "Ölən dünyam", Sabir Rüstəmخانlının "Ölüm zirvəsi", "Xətai yurdu", "Göy Tanrı", "Difai fədailəri", Elçin Hüseynbəylinin "Şah Abbas", "141-ci həvari", Nurəddin Əbdürrəhmanlının "Könül savaşı" əsərləri xüsusilə milli tariximizə yeni baxış bucağı ilə baxmağa çalışan romanlardandır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Musayeva İradə. Çağdaş Azərbaycan romanının nəzəri-metodoloji problemləri. Bakı, "Elm və Təhsil", 2014, 192s.
2. Salahlı Səyyad. Mövlud Süleymanlının romanları milli katarsisə çağırır // Azərbaycan, 2004, № 7, s. 155-158
3. Süleymanlı Mövlud. Erməni adındakı hərflər. Azərbaycan jurnalı, 2007, №8-9, s.

Açar sözlər: roman, əsər, türk, erməni, torpaq, tarixi

Ключевые слова: роман, произведение, турок, армянин, земля, история

Key words: novel, work, turkish, armenian, land, history

РЕЗЮМЕ

Воспоминания сквозь литературный путь

За первое десятилетие независимости литература, потерявшая себя из-за политических противостояний, катаклизмов, хоть и с трудом, но все таки старалась удержаться на ногах. Появлялись произведения, которые старались показать новый, с позиции концепции национально-моральных ценностей подход к исторической действительности. Фактами, на примере конкретных событий раскрывалась связь азербайджанского народа с горами, землей, на которых он исторически проживал. С этой точки зрения особо важное значение имеет роман Мовлуда Сулейманлы «Буквы в армянском названии», опирающийся на фольклорную память художественного языка, отличающийся индивидуальными региональными чертами. Вся информация, представленная в романе, способствует раскрытию армянской сущности. Именно поэтому одним из основных успехов романа является

описания трудностей, с которыми сталкивается также и другая сторона и гуманное описание людей, не разделяя их на враждующие фронты и реализация всего этого с указанного ракурса, при этом не противореча национальным интересам.

SUMMARY

The way of our memory

In the first decade of independence, literature lost itself because of the political conflicts, cataclysm, in the country, was trying to stand up, though hardly. Works were made which tries to approach to historical truths from the concept of national and spiritual values. The loyalty of the people of Azerbaijan to the mountains, the stone that they inhabited historically populates opens up on the facts, in the case of specific events. From this point of view, the novel "Letters in the Armenian Name" ("Ermeni adindaki herfler"), which is based on the folklore memory of the art language, selected by individual regional lines by Movlud Suleymanli, has special significance. All information presented in the novel helps to open the armenian feature. One of the main success of the novel is the description of the difficulties faced on the opposite side at the same time and the humanistic description of the people without divided into the enemy front and the approach of the viewpoint can be realized without the contradiction of national interests in the work.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Hümmətova Rəhilə Əsrəf qızı⁹
QOŞMANIN ÜSLUBİYYATLA ƏLAQƏSİ

Qoşmanın qoşulduğu sözlərə verdiyi semantik çalar olduqca zəngindir. Məlumdur ki, **kimi, tək, qədr** qoşmaları qoşulduğu sözlərdə bənzətmə, müqayisə mənaları da bəxş edir: Yerdən ayağını quş **kimi** üzüb, Yay **kimi** dartınıb, ox **kimi** süzüb, Yenə öz sürüsün nizamla düzüb, Baş alıb gedirsən hayana, ceyran?! (S.Vurğun). **Kimi** qoşmalarının vasitəsilə yaranan möhtəşəm bədii tablo! Bənzətmə olmadan bu tablo belə əsrarəngiz alınardı?! Tanrının qüdrət qələmi ilə yaradılan ceyran – təbiətin bu ecazkar varlığı sözün qüdrəti ilə yeni poetik bir tülə bürünərək dillər əzbərinə çevrilmədimi? Ceyran deyiləndə dodaqlarımız istər-istəməz bu misraları pıçıldadırmı?

Azərbaycan ədəbi dilinin ifadə imkanlarının genişliyi və zənginliyi, şairin intəhasız poetik təfəkkürü bu gözəlliyin araya-ərsəyə gəlməsində əsas faktordur. Təbii ki, bədii dil, poetik təfəkkür məcazlar üzərində qurulur, bədii nitqdə onlardan istifadə etməmək qeyri-mümkündür. Çünki bədii ovqat yaratmaq, ədəbi qəhrəmanın daxili duyğularını, hiss və həyəcanını, sevinc və kədərini emosional, təsirli bir dillə çatdırmaq, öz fikir və düşüncələrini oxucu ilə bölüşdürmək yalnız sözün təsir gücü ilə, onun məcazlaşaraq müxtəlif mənə çalarlarında işlənməsi ilə bağlıdır. Deməli, nitqdə sözün iki cəhəti olur: bir onun öz əsas mənası, bir də ondan istifadə edilərək poetik düşüncənin ifadəsinə xidmət göstərən mənə çalarları. Bunlardan mənə əsasdır, məcazilik isə sözün mənasının ancaq bir imkanidir. Sözlər məcazi mənada işlənərkən öz həqiqi mənası üzərində yeni özünəməxsus mənə çalarlığı, obrazlı dil yaranır. Elə bədii ədəbiyyat da həyatı obrazlı şəkildə əks etdirən söz sənətidir. Bədii ədəbiyyatda məcazın müxtəlif növlərindən istifadə olunur. Onların ən geniş istifadə olunan növləri metafora, epitet, metonimiya, snekdoxa və təşbehdir.

Təşbeh klassik ədəbiyyatda, folklorada, məişət üslubunda geniş şəkildə istifadə edilən, bədii nitqin estetik dəyərini qüvvətləndirən məcaz növlərindən biridir. Təşbeh sadə məcazdır, ərəb mənşəli olub “bənzətmə” mənasını bildirir. Təşbehin əsasında müqayisə, qarşılaşdırma dayanır: bir əşya başqa bir əşya ilə qarşılaşdırılır. Bu məcaz növündə bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə (müqayisə) qoşması və əlaməti prosesin əsasında dayanır. Bədii dilə poetik vüsət qatan dağ, gül, bülbül, bulaq, çay, Ay, Günəş, zümrüd, gövhər, qartal, ox, yay, eləcə də köhnəlmiş sözlər – yağ, cəllad, xan, şah və s. kimi yüzlərlə ifadələr təşbehlərin yaradılmasında iştirak edir. Təşbehin ən çox işlənən formaları bənzəyənə bənzədilənin birbaşa qarşılaşdırılması yolu ilə (mükəmməl təşbeh) və müqayisə qoşmalarının köməyi ilə (müfəssəl təşbeh) yaranan növlərdir. Deməli, müqayisə qoşmalarının köməyi olmadan müfəssəl təşbeh yarana bilmir. Bu da köməkçi nitq hissəsi saydığımız qoşmanın bədii nitqin formalaşmasında nə qədər müstəsna əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. Göründüyü kimi, qoşma öz əsas funksiyasından başqa, məcazi funksiya daşıyır, bədii sözə çevrilir. Bədii söz güclü emosiya, poetik təəssürat yaradır. Qoşmanın qoşulduğu sözlərdə yaratdığı bədii imkan, şübhəsiz ki, birbaşa söz ustalarının fitri istedadı, sözə yanaşma tərzii ilə bağlıdır. Qoşmanın poetik funksiyası qeyd etdiyimiz kimi, ən çox qüvvətli bədii təsvir vasitəsi olan təşbehlərdə özünü göstərir. Qoşmanın tədrisində bu xüsusiyyəti nəzərə alıb ədəbiyyat fənni ilə, ədəbiyyatşünaslıqla və həmçinin üslubiyyatla inteqrasiya qurmaq yerinə düşər. Nümunələrə nəzər yetirək:

Qəddim oldu **sual kimi**,
 Dağlar aşdım **qartal kimi**,
 Gələr keçər **xəyal kimi...**

Keçən günlər, keçən günlər. (A.M.Azafli)

Göründüyü kimi, gəraylının misralarına üslubi rəng qatan, ifadənin təsir gücünü artıran məcaz növü “kimi” qoşması ilə yaradılmış müfəssəl təşbehdir. Təşbeh həm də lirik qəhrəmanın kövrək duyğularının ipə-sapa düzülməsində, misraların həsrət, nisgil dolu bir ovqatla yüklənməsində əsas rol oynayır.

Və yaxud: Şölə ki düşmüş **Xızrtək** abi-heyvan üstünə. Ey könül, **pərvanətək** gəl yan bu şəmin narına. (İ.Nəsimi)
 Şol **günəştək** hicrdən ey tölbə, könlüm buldu kim, **Qönçətək** başdan-başa çaki giriban eylədin. (Ş.İ.Xətai)

Bədii söz sənətimizdən müfəssəl təşbehə aid minlərlə nümunələr gətirmək olar. Lakin fikrimizcə, elə bu nümunələr də müqayisə qoşmalarının çox mühüm poetik kateqoriya olduğunu, üslubi mahiyyətini sübut edir. Qoşmanın üslubiyyatla qarşılıqlı tədrisində əks əlaqənin qurulması daha münasibdir. Çünki üslubiyyat üzrə nəzəri məlumat sistemli şəkildə, müstəqil bir elm sahəsi kimi daha sonralar tədris edilir. Buna baxmayaraq hər bir dil vahidinin, dilçilik bölməsinin təlimi istər-istəməz üslubiyyatla əlaqələndir. Ona görə ki, üslubiyyat fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik vahidlərə əsaslanır. Fonetik vahidlər – saitlər, samitlər, intonasiya, vurğu və onun növlərinin üslubi imkanlarının genişliyi hər birimizə məlumdur. Səslərin yaratdığı ritm, ahəngdarlıq (assonans, alliterasiya) ifadənin təsir gücünü qüvvətləndirir, ona obrazlı mənə qazandırır. Fonetik vahidlərin bu cür ifadə tərzii üslubi məqsədə xidmət edir. Yaxud dilin leksik səviyyəsində emosionallığı leksik vahidlər, sözlərin leksik-semantik qrupları, frazeoloji birləşmələr, nitq hissələri yaradır. Dilin qrammatik səviyyəsində bədiiyyət, poetik siqlət ellipsis, inversiya, sintaktik təkrarlar, bədii itablar, ritorik suallar və s. vasitəsilə formalaşır. Göründüyü kimi, üslubiyyatın əsasında bütün dil vahidləri durur. Həmin bölmələrin tədrisi üslubiyyatsız mümkün olmur. Ona görə də hər bir dil vahidinin tədrisinin sonunda onun üslubi imkanları açılmalı, konkret nümunələrlə göstərilməlidir. Üslub anlayışı elə həmin dövrlərdən aşılanmalı, ilkin təsəvvürlər formalaşdırılmalıdır. Bu cəhətləri nəzərə alaraq təhsilçilərə üslub, üslubiyyat anlayışlarının, fonetik, leksik, qrammatik üslubi imkanların nə demək olduğunu, onların mahiyyətini izah etmək vacibdir. Primitiv formada da olsa, müqayisə üsulundan istifadə etmək olar. Məsələn: İnsan gülmür – təbiət gülmür; ağır daş – ağır xasiyyət; şirin alma – alma yanaq və s.

⁹ Dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
 rahilahummetova@gmail.com

Müqayisə əsasında ikinci birləşmələrin məcazi mənada işləndiyi, üslubi mətləbə xidmət göstərdiyi məlum olar. Üslubiyyat bir elm kimi öyrədildəndə artıq mövzunun dərk edilməsində problem olmayacaq. Çünki dil vahidlərinin üslubi imkanları, üslub anlayışı tanış mövzudur. Elm kimi artıq onun daha geniş imkanları, dilin üslubları, onların fərqləri aydınlaşdırılacaq.

Üslub ərəb mənşəli söz olub “yol”, “qayda”, “tərz” mənalarını bildirir. Ədəbi dilimizə orta çağlardan daxil olan “üslub” anlayışı XX əsrin əvvəllərinə qədər “ifadə tərz”, “gözəl nitq”, “üsul”, “yol” və s. mənalarda işlənmiş, əsasən, nitqin, dilin gözəlliyi, ünsiyyətə xidməti ilə bağlı olmuşdur. Qədim tarixə malik olan üslub çox geniş anlayış olub, bir sıra sahələrdə özünü göstərir. Musiqidə, rəssamlıqda, memarlıqda, heykəltəraşlıqda bu anlayışa tez-tez təsadüf edilir.

Dilçilikdə üslub xüsusi anlayışdır. Hələ qədim dövrlərdə romalılar dil məsələləri ilə məşğul olarkən üslub və üslubiyyat problemlərinə də toxunmuş, bu barədə ilk dəfə elmi mülahizələr irəli sürmüşlər. Yunanlar üçün üslub “sübutetmə” vasitəsi olmuşdur. Klassik elmdə üslubiyyat çox zaman ritorika kölgəsində şərh edilmişdir. Qədim hindlilər üsluba “nitqin zahiri əlaməti, onun bəzəyi” kimi baxmışlar. Üslubiyyatı isə dilin ifadə vasitələri haqqında təlim hesab etmişlər.

İlkin dövrlər üçün bəlağət elmi (**bəlağət** ərəb mənşəli söz olub, “mövzunu, məqsədi gözəl, səlis və bədii sözlərlə ifadə etmək bacarığı; sözü vaxtında və yerində düzgün işlətmək ustalığı” deməkdir) adlanan bu sahə XX əsrin 20-ci illərindən sonra üslubiyyat adlanmış və dilçiliyin ayrı bir sahəsi kimi geniş araşdırmaya cəlb edilmişdir. “Üslubiyyat ifadəlilik yaradan dil vahidlərinin ifadə olunan məzmununa münasibətindən, ifadəlilik vasitələrinin məzmunla bağlı məqsədəuyğun istifadə qayda və qanunlarından, xüsusiyyət və əlamətlərindən, dilin ictimai və fərdi üslublar sistemindən bəhs edən elm sahəsidir. Bu elm sahəsi dildəki üslubların əmələ gəlməsi və inkişafı xüsusiyyətlərini, dilin ifadə vasitələrinin müxtəlif üslublarda işlənmə üsul və qaydalarını, işlənmə vəzifə və funksiyalarını öyrənir” (7, 12).

Üslubiyyat üslublar haqqında elm sahəsidir. Linqvistik üslubiyyatın obyektini dilin üslubi quruluşudur. Bu üslubiyyat dilin funksional cəhətləri ilə məşğul olur, onun bütün vahidlərinin düzgün işlənməsini müəyyənləşdirir. Üslubiyyatda söz, ifadə, cümlə üslubi meyarla ölçülür və öyrənilir. Burada üslub və üslublar sisteminin təşkili, onun səciyyəvi əlamətləri elmi-üslubi süzğəcdən keçirilir.

Dil ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyətinin bütün sahələrində, o cümlədən məişətdə, elmdə, təhsildə, ictimai həyatda, siyasətdə, iqtisadiyyatda, sənayedə və s. istifadə olunur. Dildən həyatın müxtəlif sahələrində istifadə olunarkən bu və ya başqa şəraitdə fikrin ifadə edilməsi məqsədi ilə dil vasitələrini seçib işlətmək əsasında onun üslubları yaranır. Yəni hər bir insan dil vasitələrindən məqsədyönlü şəkildə istifadə edir. Dildən, dil vasitə və imkanlarından necə istifadə edilməsi dilçiliyin üslubiyyat bölməsində öyrənilir. Hər bir üslub mövcud dilin milli xüsusiyyətləri əsasında qurulur. Linqvistik üslub sözlərin seçilməsinə, işlənilməsinə və nitqin sintaktik normalarına uyğun olaraq qurulur. Bununla bərabər, nitqdə aydınlıq, sadəlik, yığcamlıq, düzgünlük, dəqiqlik, təbiiyyət, ifadəlilik, təmizlik, axıcılıq... kimi üslubi normalar zərurət təşkil edir.

Yazıya qədərki dövrlərdə şifahi ədəbi dilin funksional üslubları sistemində poetik funksional üslubun xüsusi yeri olmuşdur. Burada bayatı, nağıl, dastan mikroüslublarından geniş istifadə edilmişdir. Şifahi ədəbiyyat poetik üslubun yaranması və formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Bədii üslub digər funksional üslublardan özünəməxsus vəzifə və xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu üslubda fikir obrazlı şəkildə, emosional, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin iştirakı ilə, estetik-ekspressiv tərzdə ifadə edilir. Üslublar içərisində inkişaf tarixinin qədimliyi ilə seçilən bədii üslubun tədrisində retrospektiv əlaqə qaçılmazdır. Məlumdur ki, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin əsasında dil vahidləri durur. Dil vahidlərinin üslubi imkanları da eyni deyil. Epitetlərin yaranmasında atributiv isimlərin; metaforanın yaranmasında isim, sifət, feillərin; təşbehin yaranmasında, isim, sifət və qoşmaların xüsusi çəkisi vardır. Göründüyü kimi, bədii üslub bütün nitq hissələri ilə qarşılıqlı inteqrasiyaya söykənərək tədris edilməlidir. Təbii ki, qoşma ilə əlaqəli tədris də diqqətdən kənar qalmamalıdır. Qoşmanın tədrisində, xüsusən mənə qruplarının bölgüsü haqqında nəzəri məlumat əsnasında ədəbiyyat fənni ilə əlaqə yaratmaq, onların bədii nitqdəki üslubi rolunu konkret faktlarla və uyğun pedaqoji üsullarla açıqlamaq yerinə düşər. Lakin üslubiyyat bölməsində “Bədii üslub” tədris edilərkən obrazlılığı yaradan vasitələrdən biri kimi qoşmaların da adı çəkilir. Bu zaman mövzular arasında real əlaqə yaranır və müqayisə qoşmaları təkrarlanır, onların poetik tutumu izah edilir. Qoşmalar bədii ifadə vasitələrindən biri olan təkrir, epifora düzümündə, əsasən də rədiflərin istifadəsində tez-tez müraciət olunan dil faktlarındandır. Seçilən nümunələr üzərində iş aparmaqla, təkrar olunan qoşmaların hansı poetik niyyətə xidmət etdiyini müəyyənləşdirməklə qoşma mövzusunun ədəbiyyatşünaslıq və üslubiyyatla qarşılıqlı inteqrasiya şəraitində tədris etmək mümkündür. Nümunələrə nəzər yetirək:

Gər dilərsən Leyli **təki**, yüzün görən Məcnun ola,
Ay **təki** qaldır niqabın gün **təki** çin üstünə. (Ş. İ. Xətai)

Azaflı, görüşə gəl, **gələn kimi**,
Bülbülü ağladır gül **gələn kimi**.
Bir dəfə baharda sel **gələn kimi**,
Sən mənsiz daşarsan, mən sənsiz ölləm. (A. M. Azaflı)

Məqsədə yönəldilmiş sualların qoyuluşu, cavabların praktik istiqamətləndirilməsi həm **təki** qoşmalarının misra daxilində təkrarının, həm **kimi** qoşmasının misraların axırında təkrar edilməsinin üslubi məqamla bağlı olduğunu müəyyənləşdirmək, həm də bədii ifadə vasitələri, təkrir və onun növləri, poetik kateqoriya kimi müstəsna əhəmiyyət

daşdığı və s. haqqında alınmış nəzəri məlumatları xatırlamaq, möhkəmləndirmək mümkündür. Belə olarsa, fənlərarası qarşılıqlı inteqrasiya istər-istəməz yaranmalı olacaq. Digər nümunələrə də nəzər salaq:

Bulağın başı ilən ,	Yurd yox Taladan savay
Dibinin daşı ilən .	Gül yox laladan savay .
Yara bir namə yazdım,	Anaya nə əzizdir,
Gözümün yaşı ilən .	Körpə baladan savay ?

Üzün yoxdur üz kimi ,	Su gəlir məndən ötrü ,
Gözün yoxdur göz kimi.	Axır çəməndən ötrü .
Yarsız yerə girmərəm,	Mən hara, dağ-daş hara,
Yorğanımdır buz kimi.	Gəzirəm səndən ötrü . (Bayatı)

Bayatılar üzərində linqvistik təhlil aparmaqla **ilən**, **savay**, **kimi**, **ötrü** qoşmalarının misraların axırında təkrar edilməsinin poetik məqsəd və məramına xidmət etdiyini, misralarda ifadə edilən semantik yüklə harmonik bağlılığını müəyyənləşdirmək, rədif haqqında alınmış nəzəri məlumatları xatırlamaq, möhkəmləndirmək mümkündür. Hər iki fənn arasında bu cür qarşılıqlı inteqrasiya daha dərin və şüurlu elmi-nəzəri biliyin əldə edilməsinə imkan yaradır. Yeri gəlmişkən, **savay** qoşmasında (**savay**) səsdüşümü hadisəsinin də səbəbini müəyyənləşdirməklə fonetika bölməsi ilə də əlaqə qurmaq zərurəti ortaya çıxır. Linqvistik təhlilə cəlb etdiyimiz bayatılarda təkrar olunan qoşmalar rədif kimi götürülməlidir. Rədif yalnız bir bəndin tərkibində və ya bütöv şeir bəndlərində ola bilər. Bayatılar da yalnız dörd misradan ibarət folklor janrıdır. Misralarda təkrar olunan qoşmalar qafiyədən (baş, daş, yaş; Taladan, laladan, baladan; üz, göz, buz; məndən, çəməndən, səndən) sonra gəlir. Bu xüsusiyyət rədifə xasdır. **Rədif** nəzmlə yazılan əsərlərdə qafiyədən sonra gəlir təkrar olunan sözlərə deyilir. Rədif misralarda poetik ahəng yaradır, ona emosional rəng qatır. Aparılan müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, qoşmalı rədiflərlə araya-ərsəyə gələn klassik şeir janrları, aşıq poeziyasının müxtəlif şəkilləri, bayatılar üstünlüyü ilə seçilir. Xüsusən bənzətmə, müqayisə (kimi, tək, tək), birgəlik və iştirak (ilə, ilən), zaman (bəri), fərqlənmə (ayrı, özgə, qeyri) və s. məzmunlu qoşmalarının vasitəsi ilə yaradılan rədiflər klassik poeziyada bədii fiqur kimi müstəsna çəkiyə malikdir. Qoşmalarla süslənmiş beytlərə nəzər salaq:

Yüzümü sürüb varıram yarə **qarşu**,
Həbibü munisi dildarə **qarşu**.

Boyun sərv ağacı bustan içində
Qızılgüllər açılmış xarə **qarşu**. (Ş.İ.Xətai)

Şərbətin acı firqətin nuş edərəm şəkər **kimi**,
Canımı dutmuşam qəmin qarşısına sipər **kimi**.

Ta bilələr ki, məğribin günəşi doğdu, ey qəmər,
Tüfə niqabın götür, xəlqə görün qəmər **kimi**. (İ.Nəsimi)

Beytlərdə səslərin və sözlərin (qoşmaların) təkrarından yaranan ahəng, sadə və səmimi ifadələr, zərif üslub oxucuya emosional ovqat bəxş edir. Qoşmalı birləşmənin təkrarında digər leksik vahidlərin semantik təbiəti də açılır. Aparılan müşahidələr qoşmaların cinaslar düzümündə müəyyən çəkiyə malik olduğu fikrini deməyə əsas verir. Şifahi xalq ədəbiyyatının bayatı janrında, aşıq poeziyasının ən çətin şeir şəkillərindən olan təcnislərdə bəzi qoşmalar üstün mövqedə görünür. Xüsusilə “sarı” qoşmasının iştirakı ilə qurulan cinaslar düzümü daha çox müşahidə edilir:

Xəyyat Mirzə, rəngin oldu **sarı**, gəl,
Seyr elmə səhralarda **sarı**, gəl,
Sərsəri dolanma, bizə **sarı** gəl,
Zər matahın dost sidrinə sər indi. (Xəyyat Mirzə)

Əzizim, İncə **sarı**,
Qazaxdan İncə **sarı**.
Mayılam gül bədənə,
Zülfünlə incə sarı. (Bayatı)

Təcnisin birinci misrasında cinas yaranan “sarı” leksik vahidi sifətdir, rəng anlayışını bildirir. İkinci misralarında cinas qafiyəni yaranan “sarı” vahidinin leksik-semantik yükü fars mənşəli “sar” isminə bağlıdır. Mənası sığırçın (quş) deməkdir; ismin təsirlik halının şəkilçisi ilə işlənib. Lakin üçüncü bənddə “sarı” vahidinin müstəqil leksik mənası yoxdur; ayrılıqda suala cavab verə bilmir və cümlə üzvü olmur. O yalnız “bizə” əvəzliyinə qoşularaq, onu idarə edir, istiqamət, yönəlmə məzmunu bildirir. Əvvəlki misralarda eyni fonetik tərkibə malik olan “sarı” sözləri ilə omonimlik yaradır.

Bayatıda da cinas qafiyələr birinci misrada “sarı” qoşması ilə başlayır. O da məlumdur ki, “sarı” qoşması, eləcə də istiqamət məzmunu yaranan digər qoşmalar yönlük halda olan adlar qrupuna qoşulur. Birinci və ikinci misralarda qoşmanın qoşulduğu **İncə** vahidi zahirən adlıq hal kimi görünür. Burada **İncə** sözü onomastik vahiddir – toponimdir (dərə, kənd, çay və s. adlarını bildirir). Deməli, bu sözün özündə də yer, məkan məzmunu vardır. “Sarı” qoşması məhz həmin məzmunu dəqiqləşdirir. Yönlük hal şəkilçisinin işlənməməsi üslubla, misralarda hecaların sayında bərabərliyin yaradılması (bayatı heca vəzninin yeddilik bölgüsündə olur) ilə əlaqədardır və bu fakt dildə kifayət qədər çoxdur. İkinci

misrada **İncə** onomastik vahidinin yönlük halda olmasına hərəkətin çıxış, başlanğıc məkanını bildirən **Qazaxdan** sözü də səbəb olur. Əgər hərəkətin başlanğıc məkanı Qazaxdan başlayırsa, getdiyi istiqamət, yönəldiyi məkan, son nöqtəsi İncədir. Qazaxdan İncə sarı – Qazaxdan İncəyə sarı. Bayatının axıncı misrasında **sarı** leksik vahidi qrammatik mənasına görə feildir; “bağlamaq, sarımaq, dolmaq” mənalərini bildirir.

Yeri gəlmişkən, bayatıda **incə** sözləri də (İncə – yer adı; incə – zərif, nəzakətli və s.) cinasdır.

Fikrimizcə, ayrı-ayrı bədii sənət nümunələrindən gətirdiyimiz bu cür faktlar qoşmaların yaratdığı üslubi məqamları açmağa kifayət edir.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A. Dilin estetikası. Bakı, 1984
2. Budaqova Z. Məcəzalar. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Oçerklər. Bakı, 1956
3. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, 1980
4. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (Tərtib edən: Ə. Mirəhmədov). Bakı, 1978
5. H. Həsənov. Mütəsir Azərbaycan dilinin leksikası. “Maarif” nəşriyyatı. Bakı, 1988
6. R. Hümmətova. Aşıq M. Azaflının poetikası. Bakı, 2015
7. M. Soltanov. Aşıq yaradıcılığında işlənən onomastik vahidlər bədii-üslubi vasitə kimi. “Elm və təhsil”. Bakı, 2018

Açar sözlər: *qoşma, üslub, poetik üslub, təşbeh, cinaslar*

Key words: addictive style, poetic style, instinct, punctuation.

Xülasə

Bədii dil, poetik təfəkkür məcazlar üzərində qurulur. Bədii ədəbiyyatda məcazın müxtəlif növlərindən istifadə olunur. Onlardan ən geniş istifadə olunanlardan biri təşbehdir. Təşbehin əsasında müqayisə, qarşılaşdırma dayanır. Bu məcaz növündə bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə (müqayisə) qoşması və əlaməti prosesin əsasında dayanır. Müfəssəl təşbeh müqayisə qoşmalarının köməyi ilə yaranır. Göründüyü kimi, qoşma öz əsas funksiyalarından başqa, məcazi funksiya daşıyır, bədii sözə çevrilir.

Qoşmalar bədii ifadə vasitələrindən biri olan təkrir, epifora düzümündə, rədiflərin formalaşmasında tez-tez müraciət olunan dil faktorlarındandır. Konkret nümunələr üzərində iş aparmaqla qoşmaların hansı poetik funksiya daşdığını müəyyənləşdirməklə qoşma mövzusunun ədəbiyyatşünaslıq və üslubiyyətlə qarşılıqlı inteqrasiya şəraitində tədris etmək mümkündür.

Summary

Artistic language is based on poetic thinking. Various types of scriptures are used in fiction. One of the most widely used ones is embroidery. On the basis of the incarnation, the comparison is based. It looks like a metaphor, similar, comparable, and based on the process. Comprehensive development can be accomplished with the help of comparisons. As you can see, the attachment, apart from its basic function, is figurative, translates into artistic words. Attachments, one of the means of artistic expression, is one of the frequently used language factors in the formation of the opposite, epiphore. It is possible to teach the theme of attachment with literary criticism and interaction in style, by defining the poetic function of attachments by working on specific examples. It creates a different meaning in words that are added together. Participates in the creation of attachments. Also, attachment is of particular importance in the formation of other poetic categories. Stylistic possibilities are very broad. Cinas is widely used in the creation of rhizestones

Резюме

Художественный язык основан на поэтическом мышлении. Различные виды Священных Писаний используются в художественной литературе. Одним из наиболее широко используемых является вышивка. На основе воплощения проводится сравнение. Это похоже на метафору, похожую, сопоставимую и основанную на процессе. Комплексное развитие может быть достигнуто с помощью сравнений. Как видите, привязанность образа, переводится в художественные слова.

Привязанность, один из способов художественного выражения, является одним из наиболее часто используемых языков в образовании противоположного эпифора. Можно определить особенности этой статьи.

Rəyçi: Filologiya üzrə elmlər doktoru dos. Kamil Bəşirov

Zərifə Avilova¹⁰

NİZAMİ POEZİYASINDA KİMYƏVİ ELEMENTLƏRİN BƏDİİ TƏSVİRİ

Azərbaycan xalqının XII əsrdə yaşamış görkəmli ədəbi simaları arasında böyük humanist şair, mütəfəkkir və filosof Nizami Gəncəvi fəxri yer tutur. Çünki bu dahi şairin qələminin məhsulu olan “Xəmsə”si bu gün də öz təsir gücünü, poetik tərəvətini, habelə böyük təlim-tərbiyə əhəmiyyətini itirməmiş və öz müəllifinə dünya şöhrəti qazandırmışdır.

Nizami təkcə bir şair olaraq qalmamış, dövrünün geniş dünyagörüşə, ensiklopedik biliyə, dərin zəkaya malik bir şəxsiyyəti, mahir filosofu kimi də tanınmışdır. O, bədii yaradıcılıqla yanaşı təbabət, kimya, astronomiya, riyaziyyat və başqa elmlərlə də yaxından maraqlanmış, vaxtilə bu sahədə qazandığı zəngin bilik xəzinəsindən yeri gəldikcə öz əsərlərində bədii vasitə kimi bacarıqla istifadə etməyə nail olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Nizamının yaradıcılığı təkcə ədəbiyyatşünaslar, filosoflar, tarixçilər üçün deyil, təbiət elmləri mütəxəssisləri, o cümlədən, kimyaçılar üçün də zəngin və tükənməz elmi mənbədir. Biz Nizamının bədii yaradıcılıqda kimya motivlərindən, anlayışlarından istifadə etməsi barədə söhbət açacaq, şairin poemalarında kimyəvi elementlərdən dəmir, civə, gümüş, misin xassələrinə aid məlumatlardan istifadə etməklə böyük ilham və sənətkarlıqla qələmə aldığı bəzi poetik bənzətmələrdən istifadə edəcəyik.

Öz dövrünün bilikli, yetkin və kamil bir şəxsiyyəti olmaq etibarilə Nizami məlum kimyəvi elementlərə, xüsusilə o vaxta qədər bəlli olan metal və qeyri-metallara biganə qalmamış, onların mühüm xassələri, alınması üsulları və tətbiqi haqqında ətraflı məlumata yiyələnmiş, poemalarındakı əhvalat və hadisələrin poetikşərhində onlardan sənətkarlıqla istifadə etmişdir.

Dəmir və onun mineralları insanlara hələ qədimdən məlumdur. Lakin onun maqnitlilik xassəsinin təcrübi cəhətdən aşkar edilməsi tarixi o qədər də uzun deyildir. Bununla belə “Xosrov və Şirin” poemasını oxuyarkən məlum olur ki, Nizami XII əsrdə maqnit hadisəsindən ətraflı surətdə xəbərdar imiş. Bunu sübut edən aşağıdakı poetik misralar maraqlıdır:

...Eşq düşsə daşın da qəlbinə əgər,
Gövhərdən özünə məşuq düzəldər.
Maqnit olmasaydı eşqin əsiri,
Çəkməzdi özünə dəmir zəngiri,
Kəhrəbanın eşqə düşməsə canı,
Elə cəzb etməzdi quru samanı.
Dünyada cövhər var, daş var nə qədər,
Onlar nə bir saman, nə dəmir çəkər.

Dəmirin xassələrini yaxşı bilən Nizami dönə-dönə onlardan poetik bənzətmə kimi istifadə etmişdir.

...Əlində yumşalsa dəmir, bunu bil,
Tədbirlə yumşalar, hiddətlə deyil,
Qəlbi də istəsən bu sayaqla sən,
Parladıb ayna tək edə bilərsən.
Dəmiri ayna tək parladan insan,
Pası silməlidir öz vicdanından.

“Yeddi gözəl” poemasında “Sözün tərfi və hikməti haqqında” bölməsində qızıl, gümüş, mis, dəmir və sairənin fiziki xassələrini aydınlaşdıran aşağıdakı beytlər elmi cəhətdən olduqca diqqətəlayiqdir:

Deyirlər məsəldir xalq içində bu,
Qızıl çeşməsidir yata əgər su,
Yatmış su gümüşdür, demə zər ona,
Buz belə şahidlik eyləyir buna.
Gümüşü buzla o qızılın, zərin.
Ayla günəş qədər fərqi var dərin.
Simi yeysiz əgər qoysan baş ayaq,
Çevrilən mis olar, o gümüş ancaq.
Sözləri zər kimi işlədim hər an,
Gümüş qiymətinə olmadı alan.
Özgələr dəmiri satır gümüşə.
Bürünür qızıla gəzir həmişə,
Vay o zərgərə ki, tapmaz müştəri,
Gümüş qiymətinə getməyir zəri.

Maraqlıdır ki, XII əsrədək məlum olan kimyəvi elementlərdən civəyə “Xəmsə”də geniş yer verilmişdir.

Civənin özünəməxsus xassələrinə istinad edən Nizami bir çox beytlərindəki bənzətməni məhz həmin xassələrlə bağlayır. Məlumdur ki, metallardan yalnız civə adi şəraitdə maye halındadır. O, parlaq, su kimi axan, lakin ondan fərqli olaraq tez buxarlanan, orqanizmə həm zərərli, həm də müalicə təsiri göstərən maddədir.

¹⁰ Azərbaycan Tibb Universiteti, dosent

“İsgəndərin Şimala çatması və Yəcuc Səddini bağlaması” başlığı altında verilən şeir parçası, həm poetik, həm də elmi cəhətdən diqqəti cəlb edir:

...Deyirdin bu yerlər iki hissəydi,
Torpaq gümüşdü, suyu civəydi,
Nə gümüş üstündə dincəlmək olar,
Nə civə su kimi içməyə yarar.
Harda ki, içməli bir çeşmə vardı.
İçində su ilə civə qaynardı.
Su civə üstündə tutmuşdu qərar,
Ondan cürətlə su içirdi onlar.
Çalxalanmasaydı əgər çeşmələr.
Civədən çəkməzdi heç kimsə zərər.

Göründüyü kimi, bu şeir sanki müasir kimya dili ilə yazılmışdır. Burada civənin xüsusi çəkisinin suyun xüsusi çəkisindən çox olması, onun su ilə qarışmaması və onunla reaksiyaya girməməsi və s. xassələrini asanlıqla anlamaq mümkündür.

Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasında da civə bənzətmə obyektinə olmuş, onun xassələrinə aid məlumatlar şairin poetik misralarına rəvnəq vermişdir. Civənin maye aqreqat halını, mütəhərrik damcılar əmələ gətirməsini, qızıla həris olmasını poemalardakı bir sıra beytlərdən də aydın görmək olar:

...Civə kimi çəkmədi kim ki, qızıl qəmini,
Gümüş olub səncərin dadmadı o dəmini.

Və ya

Qara saçlarını salmış üzünə,
Civə yaşlar dolmuş nərgiz üzünə.

Nizaminin “Xəmsə”sində ən çox xatırlanan və bənzətmə üçün istifadə edilən materiallardan biri də qızıldır. “Xəmsə” ilə yaxından tanışlıq göstərir ki, şair qızılın həm sərbəst, həm də başqa filizlərlə qarışıq şəkildə çıxarıldığı, belə qarışıqdan saf qızılın alınması barədə müəyyən məlumatla malik imiş. Bunu “Şərəfnamə”də verilmiş aşağıdakı beytlərdə aydın görmək olar:

Kimyəgərdir, onun kürəsi yanar,
Dəmiri ataraq saf qızıl alar.
Alovlar qızıldan qurmuş bir iksir.
Öz ətkələrinə saf qızıl səpir.

İstinin təsirindən qızılın əriməsi “Xosrov və Şirin” poemasında poetik surətdə belə şərh edilmişdir:

İstidən qızıltək əridim hər an,
Buz kimi dondum hər şaxta soyuqdan.

Qədim zamanlardan məlum olan və cəmiyyətin tarixi inkişafında mühüm rol oynayan əlvan metallardan mis, qızıl və gümüş məlum olduğu kimi plastik və yumşaqdır. Buna görə də onların sərbəst şəkildə tətbiq dairəsi məhduddur.

Lakin bu nəcib metalların bir-biri ilə, habelə mislə ərintilərin möhkəmliyi, mexaniki təsirlərə və korroziyaya qarşı davamlılığı, bərkliyi və sair xassələri ilə fərqlənir. Odur ki, müxtəlif məqsədlər üçün qızılın mis və gümüşlə əmələ gətirdiyi xəlitələrdən (ərintilərdən) hazırlanmış məmulatlar azərbaycanlılara, şübhəsiz ki, Nizami dövründə də məlum imiş.

Qızıl məmulatların xalis olmaması fikrini aşağıdakı beytdən də yəqin etmək mümkündür:

...Bədənin gəlmişsə də vücuda ətlə qandan,
Qorxma, bütün qızıllar xalis deyil heç zaman.

Qızıl bir çox metallarla xəlitələr əmələ gətirir. Lakin onun gümüşlə xəlitəsi qədim zamanlardan daha yüksək qiymətləndirilir.

Şairin “Xosrov və Şirin” poemasında bənzətmə məqsədi ilə verdiyi aşağıdakı misralar bu cəhətdən oxucuda aydın təsəvvür yarada bilər:

...Qızıla mis qatsan nə faydası var,
Qızılı gümüşlə əritmək olar.

Qızılın mühüm xassələrindən biri onun civədə həll olmasıdır. Əmələ gələn qarışıqda kimyada “amalqama” deyilir.

Tarixi məlumatlara görə, hələ eramızdan əvvəl VI əsrdən başlayaraq, insanlar civədən qızıl və gümüşü onların filizlərindən amalqama şəklində çıxarmaq üçün istifadə edirdilər. “Xəmsə”ni oxuyarkən aydın olur ki, qızılın civədə həll olması faktı Nizamiyə də məlum imiş. Bu cəhətdən aşağıdakı şeir parçası maraqlıdır:

Qızıl toz halına gələrsə əgər,
Civəylə onları cəm edər zərgər.
Dağın qızılı mahir sənətkar,
Madam ki, civəylə bir yerə yığar.
Bizim də əzamız dağılsa bir gün,
Ona da can vermək mümkündür, mümkün.

Nizami dövründə dəmir, polad kimi maddələrdən istifadə edilməsi haqqında müəyyən məlumatlara təsadüf olunur. Lakin o vaxt mis və onun ərintilərini əmələ gətirmək dəmir və polada nisbətən xeyli asan idi.

Nizami mis və onun xəlitələri ilə əlaqədar bənzətmələrdən də istifadə etmişdir. Bu bənzətmələrdən bəziləri ilə tanış olaq:

... O yerdə misdən bir tilsim tökərək,
Onu qaldırdılar adada yüksək.

Və ya

Misdən bir tilsim də elədi bina,
Asdı bir mis təbil onun boynuna.

Əlbəttə, "Xəmsə"də kimyəvi elementlərdən bədii vasitə kimi istifadə olunması barədə ətraflı bəhs etmək imkan xaricindədir. Böyük iftixar hissi ilə deməliyəm ki, mütəfəkkir şairimiz Nizaminin zəngin yaradıcılığı həm də orta əsrlərdə Azərbaycanın metallurgiyasını, təbii və təbabət kimyasını öyrənmək üçün böyük mənbədir.

X Ü L A S Ə

Nizami poeziyasında kimyəvi elementlərin bədii təsviri

Bu məqalədə XII əsrdə yaşayıb-yaratmış böyük humanist şair, mütəfəkkir və filosof olan Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində poemaları və şeirlərində kimyəvi elementlərin bədii təsvirindən danışır.

Nizami bədii yaradıcılıqla yanaşı, təbabət, kimya, astronomiya, riyaziyyat və başqa elmlərlə də maraqlanmış, vaxtilə bu sahədə qazandığı zəngin bilik xəzinəsindən yeri gəldikcə öz əsərlərində bədii vasitə kimi bacarıqla istifadə etmişdir.

Açar sözlər: Nizami, kimyəvi elementlər, bədii təsvir

S U M M A R Y

Chemical elements' artistic reflection in Nizami's poetry

The represented article is devoted to the chemical elements' artistic reflection in the poems "Khamsa" of the greatest humanist, philosopher, poet – enlightener of the XII - th century Nizami Ganjavi. Besides his fiction activity, Nizami was interested and got rich knowledge in medicine, chemistry, astronomy, math and other subjects, which he reflected in his compositions.

Key words: Nizami, chemical elements, fiction description.

Р Е З Ю М Е

Художественное отражении химических элементов в поэзии Низами

В представленной вниманию статье говорится о художественном отражении химических элементов в стихотворениях «Хамса» великого гуманиста, поэта – просветителя, философа, жившего в XII веке, Низами Гянджеви.

Наряду с художественным творчеством Низами интересовался и приобрёл богатые знания в области медицины, химии, астрономии, математики и др. науках, что с большим мастерством отразил в своих произведениях.

Ключевые слова: Низами, химические элементы, художественное описание.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Sevda İslam qızı Abbasova¹¹
NƏSİMİ İRSİNDƏ TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin 15 noyabr 2018-ci il tarixli Sərəncamı ilə “Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinin qeyd edilməsi və bu məqsədlə tədbirlər planının həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. İmadəddin Nəsiminin irsi əsrləri əsaraq Azərbaycan fəlsəfi fikrinin formalaşmasında, insanların mənəvi-əxlaqi cəhətdən kamilləsməsində mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Cox cəvindirici haldır ki, böyük söz ustasının 600 illiyinin UNESCO-nun görkəmli şəxsiyyətlərin və əlamətdar hadisələrin yubileyləri siyahısına daxil edilmişdir. Nəsiminin irsi ilə bağlı çox sayda tədqiqatlar, araşdırmalar aparılmış, əsrləri çap olunmuşdur.

2017-ci ilin may ayında Parisdə UNESCO-nun baş qərargahında Nəsiminin vəfatının 600 illiyi qeyd edilib, 2018-ci ilin sentyabr ayında ölkəmizdə ilk dəfə Nəsimi şeir, incəsənət və mənəviyyat festivalı keçirilib.

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin 15 noyabr 2018-ci il tarixli Sərəncamında vurğulanı ki, 2019-cu ildə Nəsiminin anadan olmasının 650 illiyi tamam olur. Azərbaycanın ədəbi-mədəni fikir tarixinin bu əlamətdar hadisəsinin dövlət səviyyəsində təşkil edilməsi məqsədilə “Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında” ölkə başçısının müvafiq sərəncamı ilə Nazirlər Kabinetinə müvafiq tədbirlər planının hazırlanıb həyata keçirilməsi tapşırılıb.

Bu planın bir hissəsi olaraq aprel-maq aylarında Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində də silsilə tədbirlər təşkil edilmişdir. Bu günkü yazı da həmin konfransda məruzə kimi səslənmişdir.

Nəsimi poeziyası əsrlərin sınağından keçərək XXI yüzilliyə qədər yaşamışdır. Haqq yolunun yolçusu kimi, əqidəsi uğrunda canından belə keçən şairin adı bütün Yaxın Şərqdə hörmət və ehtiramla çəkilir, hər zaman yaradıcılığı araşdırılır və bundan sonar da araşdırılması davam edəcək.

Azərbaycan dilində şeirlər yaradan, bədi. obrazlı fikirlərini bacarıqla ifadə edən Nəsimi dövrünün qüdrətli sənətkarı olmuşdur. “Həq mənəm. həqq məndədir, həqq söyləyəm” deməklə daim həqiqət axtarışında olduğunu və bununla da ən yüksək zirvədə durduğunu belə bəyan edir:

Gəl ey əgri, mənə gör kim, cahanın padişahıyam,
 Üzümə doğru bax, doğru fələkin şəmsü-mahıyam.

Şair əsərlərində “mən” obrazını təkrar-təkrar işlətməklə insanları həyatı, yaradılışı dərk etməyə çağırır. Zəngin mənəvi irsə malik olan Nəsimi əsərlərində dahi Nizami Gəncəvinin ideyalarını bir növ inkişaf etdirir, insanı göylərə qaldırır, onu gözəlliklərin yaradıcısı kimi tərənnüm edir.

Nəsimini 600 ildən artıq yaşadan, unudulmağa qoymayan onun söz, sənət dünyasıdır. Elə bir dünya ki, orada tanrı sevgisi, vətən sevgisi, düzlük, doğruluq, humanistlik, ana dilinin şirinliyi. Gözəlliyi hiss olunur.

Şairin əsərlərinin dilinə, poetikliyinə gəldikdə isə bu barədə Ə. Dəmirçizadə qeyd edir ki, Nəsimi dili canlı xalq dilindən bəhrələnmişdir. Bu həm də ədəbi dilimizin ərəb-fars mənşəli söz və tərkiblərindən təmizlənməsində bir başlanğıc idi. (1)

Türkoq alim T. Hacıyev isə qeyd edir ki, Nəsimi sözü xalq sözündən şirə alır. Bu, Azərbaycan dilinin melodik və semantik imkanlarından şairin razılığındandır.

Nəsimiyə görə söz hər cür incidən, dürdən qiymətlidir. Şair sözün dərs edilməsini, mənasının anlaşılmasını belə qələmə alır: Gərçi Nəsimi sözün dadını verdi, Kim bu sözü fəhm edər, kim bu xəyali bilir?

Sözün insan qəlbinə təsirinə inanan şair onu alış veriş vasitəsinə çevirən nadanlara nifrətini belə bildirir:

Dil bazarçısı yalandır, varmazan bazarinə
 Gerçək olmaz əgri dil, inanmazam iqrarinə.
 Sadıq oldur dilini könlü ilə bir eyləyə.
 Əgri dildən nəsnə gəlməz. durmuşam inkarinə.
 Dilbəri kim oldu kimin kim, fani dünya, aqibət
 Keçdi ömür doymadı, irişmədi dildarinə. (2, s.60)

Göründüyü kimi, sələfləri və xələfləri kimi Nəsimi də sözə yüksək dəyər verərək ona həm də tərbiyə vasitəsi kimi yanaşır. Sözün qüdrətini, sözün təsir gücünü dönə-dönə verğulayır. Yalandan dil tökənlərdən uzaq olmağı, yalan danışanın sözünə inanmamağı, onlara nifrət etməyi açıq şəkildə söyləyir. İnsanın sözü ilə əməlinin bir olmasını, yalandan xeyir gəlmədiyini, insanları şər işlərdən hər zaman uzaq olmağı tövsiyə edir. Bütün bunlar tərbiyəvi fikirlər kimi bütün dövrlərə aiddir, hər zaman müasirdir və bəşəriyyətə, insanlığa xidmət edir.

Nəsimi əsərlərində insanları zalım, zülümkar olmamağa çağırır, çünki zalımın tarlada əkdiyi zülm, şər özüne qarşı üsyan bitirər. Şair insanlarda olan təkəbbürlüyü dərd, bəla hesab edir. Dünya mal- mülkünü aldanan hərisləri “həqiq”, əskik, alçaq hesab edir. Yalançı nəfəsə uymamağı, iblisə uyub zalam sözünə aldanmamağı tövsiyə edir. Şair qəzəllərinin birində həqiqi, saf insanı tanımağın sirrini belə izah edir.

Hər kişinin sormam əslin, izzəndən bəllidir,
 Söhbəti-irfan görünər xidmətindən bəllidir.(2, s. 129)

¹¹ ADPU

Nəsimi vicdansız insanlardan xeyirxahlıq, yaxşılıq ummağı faydasız hesab edərək yazır ki, hər qayada ləl, hər dənizdə gövhər, hər sədəfdə mərcan olmaz. Şairə görə insan həyatda təmiz görünmək üçün öz daxilini, nəfsini, mənəvi aləmini təmizləməli, “arıtmalıdır”.

Şair əksər əsərlərində Qurana, onun ayə və surələrinə istinad etmişdir. Bu da onu göstərir ki, şair Qurani oxumuş və onun hikmətlərini dərk edərək şeirlərində yerli yerində istifadə etmişdir.

Dahi şair Nəsiminin irsi hələ öyrənilməli və onun dərin hikmətli deyimləri bugünkü gəncliyə də aşılmalıdır. Onun tərbiyəvi fikirləri, nəsihatimiz ideyaları bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Gənc nəslin bir kamil bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında bu gün də öz didaktik əhəmiyyətini saxlayır.

Ədəbiyyat

1. A. Axundov. Dilin etikası. Bakı, yazıçı, 1985.
2. N. Xudiyev. Azərbaycan dili tarixindən seminar məşğələləri. Bakı, Elm və Təhsil, 2015.
3. Ə. Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, Maarif, 1979. Səh 148.
4. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, Bakı, Lider, 2004.

Acar sözlər: Nəsimi poeziyası, tərbiyə məsələləri, gələcək nəsil, şəxsiyyət, xeyirxahlıq.

Ключевые слова: поэзия Насими, проблемы образования, будущие поколения, личность, доброта

Key words: Nasimi poetry, education issues, future generations, personality, kindness

Xülasə

Məqalədə Nəsiminin sözə yüksək dəyər verərək ona həm də tərbiyə vasitəsi kimi yanaşmasından bəhs olunur. Şair əsərlərində sözün qüdrətini, sözün təsir gücünü dönə-dönə vergulayır. Dahi şair insanın sözü ilə əməlinin bir olmasını, yalandan xeyir gəlmədiyini, insanları şər işlərdən hər zaman uzaq olmağı tövsiyə edir. Bütün bunlar tərbiyəvi fikirlər kimi bütün dövrlərə aiddir, hər zaman müasirdir və bəşəriyyətə, insanlığa xidmət edir. Dahi şair Nəsiminin irsi hələ öyrənilməli və onun dərin hikmətli deyimləri bugünkü gəncliyə də aşılmalıdır. Onun tərbiyəvi fikirləri, nəsihatimiz ideyaları bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Gənc nəslin bir kamil bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında bu gün də öz didaktik əhəmiyyətini saxlayır.

Резюме

В статье рассматривается что Насими высоко ценит слова как средство обучения и воспитания. В творчестве поэта поэт подчеркивает силу слова. Он советует людям быть одним из своих дел и не обвинять, а избегать людей от зла. Творчестве поэта принадлежат ко всем периодам, таким как образовательные идеи, всегда современны и служат человечеству. Наследие великого поэта Насими еще предстоит изучить, и его мудрые слова должны быть приняты современной молодежью. Его образовательные идеи и наши идеи не утратили своей актуальности сегодня. Сегодня молодое поколение продолжает иметь дидактическое значение как совершенная личность.

Summary

In the article, Nasimi speaks highly of words and treats him as a means of education. In poet's work, the poet emphasizes the power of the word, the power of the word. The great poet recommends that one's actions be one-sided, no blessing, and people should always be away from evil. All of these are related to all periods, such as educative ideas, are always modern and serve humanity and humanity. The legacy of the great poet Nasimi is yet to be learned and his wise words must be embraced with today's youth. His educational ideas and ideas of ours have not lost their relevance today. Today, the younger generation continues to have its didactic significance as a perfect personality.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva Aybəniz Rəhimova¹²

¹² AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filolojiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məhərrəmovə Elmira Məhərrəm qızı
QASIM BƏY ZAKİRİN YARADICILIGINDA TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Qasım bəy Zakir XIX əsr Azərbaycan poeziyasının ən qüdrətli nümayəndələrindən biridir.

O, ədəbiyyat tariximizdə həm gözəl lirik şeirlər, kəskin satiralar, həm də ibrətli mənzum hekayə və təmsillər yazan görkəmli bir şair kimi tanınır.

Qasım bəy Zakir Qarabağda məşhur olan Cavanşir nəslindəndir. O, 1784-cü ildə Şuşada doğulmuş, təhsilini buradammollaxanada almış, fars dilini yaxşı öyrənmişdir. Q. Zakir 1806-1813 və 1826-1828-ci illərdə Rusiya-İran müharibələrində çar ordusunun tərəfində vuruşmuşdur.

Zakir öz dövrünün məşhur sənətkarlarından M.F. Axundzadə, İ. Qutqaşınlı, B. Şakir, Xan qızı Natəvan və başqaları ilə məktublaşmış, onlarla sıx dostluq əlaqələri saxlamışdır.

Zakir ömrünün çoxunu Qarabağın hakimi Mehdiqulu xanın ona bağışladığı Xındırstan kəndində keçirmişdir.

Zakir bəy ailəsindən olsa da, zəhmətkeş xalqı çalib-talayan, aşağı təbəqəyə həqarətlə baxan, qaba rəftarlı, nəcib əxlaqi sifətlərdən, insanpərvərlik və vətənpərvərlik kimi ali hisslərdən uzaq, günlərini eys-ışrətdə keçirən kütbeyin, savadsız bəylərdən fərqli olaraq zəhmətsevərliyi, savadı ilə fərqlənmiş dövrün gözüaçıq, qabaqcıl ziyalıdır.

Artıq bu dövrdə Zakir xalq arasında böyük nüfuz və hörmət qazanmışdı. O, xalqın və onun balalarının maariflənməsi naminə çalışır, kənd uşaqlarını başına toplayıb onlarda məktəbə, elmə, kitaba, şeirə, sənətə həvəs oyatmağa çalışır, xalq övladlarında yüksək mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılması üçün şeirlərindən tədris-tərbiyə vasitəsi kimi istifadə edirdi.

1850-ci ildə qoca şairi Bakıya sürgün edirlər. Şairin Bakı həyatı da o qədər yaxşı keçmir. Bakının iqlimi ona düşmür. Sənətkar bu haqsızlığı və yerli hakimlərin özbaşınalığını M.F. Axundova, general İ. Qutqaşınliya, Şamaxı qubernatoru M.P. Kolyubakinə, gürcü knyazı İlikoya yazıb bildirir. M.F. Axundov hakim dairələrə müraciət edərək Q. Zakirin vətəninə qayıtmasına müvəffəq olur, Zakir Şuşaya qayıdır, ömrünün son illərini polis nəzarəti altında keçirir, 1857-ci ildə Şuşada vəfat edir.

Zakirin əsərlərində daha qabarıq təbliğ olunan vacib pedaqoji ideyalardan biri də birlik, yoldaşlıq və dostluq kimi nəcib əxlaqi keyfiyyətlərdir. Zakir yoldaşlıqda vəfalı olmaq, yoldaşın ağıllı məsləhətlərinə qulaq asmaq, xeyirxah niyyətlərlə onu davam etdirmək, səmimi, sədaqətli olmaq kimi gözəl hisslərin insanlarda formalaşdırmağı lazım bilməklə, bu münasibətlərdə xəbislik, yalançılıq, yaltaqlıq, xəyanət, hiylə kimi iyrenc xüsusiyyətlərə qarşı barışmazlıq ruhu tərbiyə etməyi ön plana çəkir.

Əgər Zakir bütün həyatı boyu dost yolunda cəfa çəkmiş, sədaqətli dost, həmdəm arzusu ilə yaşamışdırsa, feodal münasibətlərinin hökm sürdüüyü zamanə isə bunun əksini edir, şəxsi mənafe dostluq münasibətlərinə qurban verilir. Dost yolunda cəfa çəkən, can üzən vətən övladlarının dar gündə yolları bağlanır, ümidləri kəsilir. Buna görə də Zakir insanlar arasındakı dostluğu "ittifaqı" pozan, nifaq salaraq bu ali insane münasibətlərə xələl gətirən yalançılıq, saxtakarlıq, hiyləgərlik kimi mənfi sifətlərin yaranmasına şərait yaradan mühiti cəsarətlə qamçılamaqdan doymur. Şair başa salır ki, o xalqla birlik yoxdur, onun taleyi həmişə başqalarının əlində olacaq, yadellilər ona hökmranlıq edəcək. Birlik, mütəşəkkillik xalqın varlığını müəyyən etməkdə tükənməz qüvvət mənbəyidir. Bu qüvvə ən qorxulu düşməyə belə, qalib gələ bilər.

«Sədaqətli dostlar haqqında» şeirində də əsas ideya məhz birlik və mütəşəkkilliyin təbliğidir. Burada şairin əsas mətləbi ondan ibarətdir ki, fəqir və zəiflər birləşsələr, hər işdə qalib gələrlər.

Zakir göstərir ki, yoldaşlıq, dostluq əsasında fəaliyyət göstərən insanlar öz şəxsi mənafeyini ümumi mənafe ilə üstün tutmalı, acgözlüyə, hiyləgərliyə yol verməməlidir. O, bir tərəfdən heyvanların timsalında zülmü, zorakılığı, hiylə və yaltaqlığı, acgözlüyü, nadanlığı, ikiüzlülüüyü, xəyanəti, məkri tənqid edir, belə iyrenc, qeyri-insani keyfiyyətlərə qarşı mübarizə aparır, digər tərəfdən insanlarda vəfa, məhəbbət, düzlük, birlik, yoldaşlıqda sədaqətli, etibarlı olmaq kimi nəcib sifətlərin formalaşmasını təbliğ edir.

Şairin "Aslan, qurd və çaqqal" təmsilində göstərilir ki, qurdla çaqqal bir şirlə dost olur və bir müddət yaxşı həyat sürürlər. Vaxt elə gətirir ki, üç gün yeməyə heç nə tapmırlar. Nəhayət, şikarlarına bir qoyun, bir quzu, bir də toyuq düşür, Şir ələ keçən payı bölməyi qurda tapşırır. Qurd qoyunun şirə, toyuğun isə çaqqala çatmasını söyləyir. Payın bu cür bölünməsi şiri qəzəbləndirir və qurdu ələ vurur ki, gözləri yerindən çıxır. Qurd düzlüyünə, obyektivliyinə görə cəzalanır. Şir payı bilməyi çaqqala tapşırır. Çaqqal:

... O ki, qoyun padşahın naharı,
 Quzunu saxlayırıq axşam iftarı.
 Toyuq da sabahın qəlyanaltına

-deyərək çox «adətli» bölgü bölür. Bu bölgü şirin xoşuna gəlir və çaqqaldan soruşur ki, bu bölgünü kimdən öyrənmişən? Çaqqal cavab verir:

Dedi ki: "Bilməzdim binadan, başdan,
 Öyrəndim o gözü çıxan qardaşdan.

Şairi burada narahət edən yaşadığı zamanədə yoldaşlıq və dostluq münasibətlərində bu cür iyrenc sifətlərin də olması idi. Buna görə də Zakir yoldaşlığın, dostluğun bu cür münasibətlərlə bir araya sığmadığını irəli sürməklə, belə sifətlərə qarşı gənc nəsilə ikrah hissi oyadır. Təmsildən görüldüyü kimi, burada əxlaqi-didaktik məsələlər, nəsihətəməz fikirlər olduqca qüvvətlidir. Bu təmsildən çıxan nəticə budur ki, dostluq hərtərəfli bərabərlik və uyğunluğa əsaslanmalıdır. Zakir bu təmsili ilə gənc nəsilə böyükklərə qulaq ama, onlara hörmət etmək, ağıllı adamların məsləhətlərini eşitmək, hər sözü öz yerində danışmaq, uzunçuluq etməmək, sakit və dinc olmaq kimi əxlaqi sifətlər aşılayır, onlara ata nəsihəti edir.

Q.Zakirin yaradıcılığında diqqəti cəlb edən mühüm tərbiyə məsələlərindən biri də vətənpərvərlikdir.

Maraqlı cəhət budur ki,şair öz əsərlərində ali hiss olan vətənpərvərliyi,humanizm və beynəlmiləçiliklə qarşılıqlı əlaqədə götürür.Bu mühüm keyfiyyətlərin yetişən nəsildə kompleks formada tərbiyə edilməsini irəli sürən Zakir ana yurdunu,onun əməksevər,zəhmətke. İnsanlarını,onların mənəvi və zahiri gözəlliklərini,qadınlara məxsus nəcib,zərif duyğuları təsvir edərkən,məhz bu xüsusiyyətlərin inkişafını nəzərdə tutmuşdur.Zakirin şeirlərində Azərbaycan torpağının güllü-çiçəkli mənzərələri,orada “qaqqıl-daşa-qaqqıl-daşa”gəzən durnaların kövrək səsi,yasəmənin jaləyə çökmüş ətri,bənövşənin,lələnin,nərgizin,sənubərin xoş qoxusu,qəşəng görünüşü elə real boyalarla təsvir olunur ki,istər-istəməz oxucu Vətən torpağına,onun əvəzolunmaz gözəlliklərinə məftun olur. Belə şeirlər gənc nəsildə vətənə sonsuz məhəbbətə intəhasız sevgi hissləri aşılamaqla yanaşı, onlarda həm də milli iftixar hissi yaradır.Onlar məhz bu torpağın - Odlar yurdunun övladları olmaları ilə fəxr edirlər.

Seyrə çıxıb dəstə-dəstə gözəllər,
Çiçək dərib tər buxağa düzənlər,
Qaqqıl-daşa-qaqqıl-daşa gəzənlər,
Canlar alan şövqü –nəvayə bir bax.

Bu şeirdən aydın olur ki,şair təbiət gözəlliklərini,onun insanda oyatdığı,xoş,zərif hissləri bədii estetik cəhətdən təsvir etməklə,bu nəcib duyğuları yetişən nəslə aşılamağı lazım bilir..O,Vətənə elə incə və möhkəm tellərlə bağlıdır ki, onu heç bir qüvvə ayıra bilməz,çünki Vətən onun həyatıdır,yoldaşı,dostu,sədaqətli həmdəmidir,ünsiyyəti və ilham vericisidir.Bu səbəbdəndir ki,Vətəndən ayrı düşən insanların keçirdiyi sıxıntıları öz simasında kövrək hisslərlə belə təsvir edir:

Ayrı düşmək Vətəndən yamandı,
Diyarü-qürbətdə öldüm amandı!
İtirmişəm yarı xeyli zamandı,
Axtarıram yanə-yanə ay mədəd

Yetişən nəslə vətənpərvərlik hissi aşılamaq cəhətdən Zakirin məşhur “Durnalar” şeiri qüvvətli tərbiyəedici təsir gücünə malikdir.Daha çox şairin bu şeirində Vətəninə bağlılığını görür,onun yurduna, el-obasına dərin məhəbbətinin şahidi oluruq:

Bir saat havada qanaq saxlayın,
Nizam ilə gedən qoşa durnalar!
Qatarlaşıb nə diyardan gəlırsiz
Qaqqıl-daşa-qaqqıl-daşa durnalalar?

Bu şeirdə Vətəndən,elindən ayrı düşən insanların Vətəninə, ailəyə,sevgililərinə olan sədaqəti dərin bir səmimiyyətlə tərənnüm olunmuş,bu ülvə,müqəddəs hissənin bütün Vətən adamlarına xas xüsusiyyət kimi inkişaf etdirilib formalaşdırılması lazım bilinmişdir.

Zakir əxlaq tərbiyəsində humanizm və beynəlmiləçiliyi mühüm vasitə sayırdı. O,bəylərin,xanların,mülkədarların məmurların,yalançı mollaların,fırılacaqçı dərvişlərin əxlaq düşkünlüyünü, zülmkarlığını,ədələtsizliyini, mənəvi yoxsulluğunu məhz yüksək insanpərvərlik və vətənpərvərlik mövqeyindən tənqid edirdi.

Zakir humanizi insanı sadəcə sevməkdə,ona məxsus gözəllikləri görüb hiss etməkdə deyil, Vətən övladlarının tərbiyəsi və təhsili qeydinə qamaqda,ehtiyacı olanlara kömək etməkdə, bütün qüvvə və bacarıqlarını xalqın rifahı üçün sərf edən əməkçi insanlara hörmət və məhəbbətdə görürdü. Şair uşaqlara qayğı ilə yanaşmağı, onların təlim-tərbiyəsi qeydinə qalmağı hər bir aqillə insanın müqəddəs vəzifəsi sayırdı.O,qeyd edirdi ki,yetişən nəsildə insana xidmət etmək kimi mühüm insani hisslər formalaşdırılmalı, həqiqət, doğruçuluq,yoldaşlıq,dostluq, düzlük kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətlər tərbiyə edilməli gələcəyimiz olan uşaqların şəxsiyyət kimi yetişməsinə, ahəngdar inkişafına ilk anlardan başlanılmalıdır.Şair bir tərbiyəçi kimi gənclərə nəsihət edir:aqır otur,batman gəl, yüngül olma, hər şeyə su kimi axma, cavanlığın qədrini bil,hərcayılar ilə ülfət etmə,pis adamlardan uzaq gəz. Namusla dolan g,zəhmətə alış və s.bu isə şairin daim nikbinliyə meyl etməsindən irəli gəlirdi. Bir tərəfdən də Zakir bilirdi ki,əgər uşağa qayğı göstərməsən,onun tərbiyəsi barədə narahat olmasan uşaq nədən böyüyəcək,səfil həyat sürəcək,əxlaqi pozulacaq, nəticə etibarə ilə bunun zərəri Vətənə,xalqa dəyəcəkdir. Zakir göstərirdi ki, əgər vətən balalarını həqiqətpərəst,vətən və xalqlarının dərdlərinə şərik olan şəxslər kimi görmək istəyirsinizsə,ona qarşı laqeyd olmamalı,uşağa daim qayğılı münasibət göstərməlisiniz.

Q.Zakir əsərlərində qadının ictimai həyatda mövqeyi,təhsili,ailə münasibətləri kimi mühüm tərbiyə məsələləri barədə qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür.Bu vacib tərbiyəvi ideyalar Zakirin “Qoca kiçi ilə cavan arvad”, “Zövcü-axər”, “Dərviş ilə qız”, “Əxlaqsız qazi”, “Əmizadə və aşiq” kimi əsərlərində daha kəsərli,açıq şəkildə verilmişdir. Bu kimi əsərlərində Zakir feodal ənənələrini, dini xurafatı, cəhaləti ifşa edirdi.Bu şeirlərində məhəbbət əxlaqi hiss kimi qiymətləndirilir,ailə münasibətlərində ilkin mərhələ kimi təqdim olunur.Sevdiyi adama təmiz,təmənnsiz məhəbbətin formalaşması əxlaq tərbiyəsinin zəruri

Zakir ictimai həyatda baş verən qanunsuzluqları təsvir edərək belə bir düzgün nəticəyə gəlir ki,bu vəziyyət ən çox dövlətli ailələrində özünü göstərir.Ailədə öz yaşayış təzini qura bilməyən bir şəxs Vətən,xalq üçün də heç bir xeyrli iş görə bilməyəcəyini əsaslandırır.Zakir feodal dünyasının ailə tərbiyəsinin hər iki tərəfini verməyə müvəffəq olmuşdur. O.göstərir ki, zəhmətkeş xalq, rəiyyət bu kimi nalayiq sifətlərdən uzaqdır,onların ailə münasibətləri saf,sədaqətli məhəbbət əsasında qurulub. Bu səbəbdən də hiylə,təcavüz hər hansı müdaxilə bu sevgini qıra bilməz,ailə münasibətlərini poza bilməz.

Zakir cəmiyyətin belə dərin yaralarını təkə göstərmək və təsvir etməklə kifayətlənmir, öz həmkarlarını da məhz bunlardan yazmağa, xalqı cəhalət və nadanlıq əsarətindən qurtarmaq üçün qələmlərini bu sahədə sınağa çağırdı.

Xalq təəssübü, vətən balalarını əsl insana məxsus əxlaqlı, əməksevər, yoldaşlıqda, dostluqda sədaqətli, mərd, mübariz, əqilli şəxslər kimi görmək arzusu Zakir lirikasının, mənzum hekayələrinin, satirik şeirlərinin leymotivini təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Dadaşzadə A. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Bakı: Elm, 1980
2. Hüseynov S.Q.B. Zakirin bədii irsində tərbiyəvi fikirlər. Azərbaycan məktəbi jurnalı 1985. №1, səh. 37-40.
3. Mustafayev M. Zakir şeirinin sənətkarlığı. Bakı: Yazıçı, 1983.
4. Q.B. Zakir, Əsərləri, Bakı: Azərər, 1984
5. Qasım bəy Zakir. Məqalələr məcmuəsi. Bakı: Elm 1985

Açar sözlər: poeziya, lirika, dostluq, tərbiyə, vətənpərlilik, sədaqət.

Ключевые слова: поэзия, лиризм, воспитание, патриотизм, верность.

Key words: poetry, lyricism, patriotism, hospitality, patriotism, virtue.

Xülasə

Məqalədə Qasım bəy Zakirin həyat və yaradıcılıq yolundan, əsərlərində tərbiyənin məqsədindən, əməksevər, yüksək mənəvi sifətləri özündə birləşdirən, dostluğa, yoldaşlığa sədaqətli, etibarlı insanlar tərbiyə etməkdən bəhs edilir.

Резюме

В статье рассматриваются жизнь и творчество Касим бей Закира, цель образования, самоотверженность, высокие нравственные качества и воспитание людей, которые преданы дружбе, дружбе и дружбе.

Summary

In the future, the life and creativity of Kasima Bay Zakir, the education of all, the self-reliance, the noble qualities and the well-being of the people, who are in the forefront of friendship, friendliness and friendship.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Abduallayeva Fidan¹³**İEN MAKYUENİN ROMANLARINDA EKZİSTENSIAL SEÇİM PROBLEMI**

İen Makyuen (Ian McEwan) XXI əsr Britaniya ədəbiyyatının ən aparıcı simalarından biri, Somerset Moem (1976), Buker (1998) və fərdin cəmiyyətdə azadlığı uğrunda Yerusəlim (2011) mükafatlarına layiq görülmüş yazıçılardandır. Onun ilk qələm təcrübəsi olan "First Love, Last Rites" hekayələr toplusu yazıçıya vətənidə uğur gətirmiş, Somerset Moem mükafatını qazandırmışdır. İen Makyuenin ilk romanı olan "Sementli bağ" Britaniya ədəbi mühitində maraqla qarşılanmış, psixoloji, qotik, detektiv və məhəbbət romanının qarşılıqlı sintezi kimi dəyərləndirilmişdir. İngilis ədəbi tənqidçisi Stiven Cons bu romanı XX əsrdə yazılan ən gözəl yüz roman siyahısına salmışdır ("Another 100 Best Books")[7].

Məhz bu səbəbdəndir ki, İen Makyuen romanları müasir ingilis nəsrində ən layiqli əsərlər sırasında yer alıb. Yazıçı otuz romanın və iki hekayələr toplusunun müəllifidir, əsərləri bir çox dünya dillərinə tərcümə olunub. İen Makyuen romanlarını tədqiq edən Devid Malkolmun təbiri ilə desək o, sözün həqiqi mənasında "good writer", bənzərsiz yazıçıdır[3;18]. İen Makyuenin romanları bir qayda olaraq insan və cəmiyyət, insanlararası münasibətlərdən yaranan problemlərdən söz açır. Yazıçının "Amsterdam", "Zamana qovuşmuş uşaq", "Çezil sahilində", "Bağışlanma" romanları insan və cəmiyyət, insanlararası münasibətlərdən qaynaqlanan problemləri qaldırır, müasir cəmiyyətdə özgələşməyə məruz qalan, mənəvi böhrana uğrayan insanın məşəqqətlərindən danışır.

Müəllif əxlaqi məsələlərlə yanaşı insanlararası münasibətlərə də toxunur, əxlaq probleminin insanın yaşam tərzinə təsirindən söz açır. 1998-ci ildə Buker mükafatına layiq görülmüş "Amsterdam" romanı dostluq və sədaqət, əbədi dəyərlər və sadəcə həyat haqqında yazılmış ən gözəl əsərlərdəndir. Qərbin "The New York Times", "The Times", "Sunday Times", "The Daily Telegraph" kimi ən nüfuzlu nəşrləri roman haqqında dəyərli yazılar nəşr etmiş, əsər ədəbi prosesin maraqlı dairəsində olmuşdur[1;2;4].

İen Makyuen cəmiyyətdə mövcud olana mənəvi dəyərlərin yoxa çıxması ilə qarşılaşan insanın özünün dərin böhrana məruz qalmasını təsvir edir. Əxlaq və seçim qarşısında qalan, mənəviyyatla maddi dəyərlərin yerdəyişməsi səbəbindən deqradasiyaya uğrayan insan faciəsini səsləndirir. Həqiqət haradadır və ya gerçəkliyin "görüntüsü" necədir kimi suallar əsər boyu qaldırılır və oxucunu düşünməyə vadar edir.

Yazıçının ilk romanı olan "Sementli bağ" əsərindən başlayan insanlararası münasibətlər, insan və cəmiyyət, onun ağrı-acıları İ.Makyuen romanlarında öz əksini tapıb. Bu roman eyni zamanda da yazıçının vizit kartı, oxucu ilə ilk təması hesab edilir. Məhz bu romanda görünən konturlar sonrakı əsərlərinə sirayət edəcək, İ.Makyuenin roman dünyasını anlatmağa çalışır. Valideynlərini itirmiş azyaşlı uşaqlar yenidən ailə imitasiyası yaradaraq, cəmiyyətdən və onun yazılmamış qanunlarından tam qurtulmaq istəsəldə, elə o cəmiyyətin diktəsi altında yeni-yeni faciələrə yol açacaqlar. Ətraf aləmlə bütün bağları kəsilmiş, və mənəvi boşluğa yuvarlanmış əsərin qəhrəmanları sonda mənəvi deqradasiyaya məruz qalacaqlar.

Yazıçının ikinci böyük romanı olan "Bağışlanma" yarandığı dövrdən ədəbi tənqidin əhatə dairəsində olmuş, onun haqqında çoxsaylı mülahizələr irəli sürülmüşdür. Onun yaradıcılığını yeni müstəviyə çıxaran bu roman sözün həqiqi mənasında mükəmməl sənət əsəridir və ölkəsində bir çox ədəbi mükafatlara layiq görülmüşdür.

Postmodernizmin estetik prinsiplərinə söykənən "Bağışlanma" romanı ənənə və müasirliyin vəhdətində yazılmış, klassik ingilis romanı ilə dialoqda verilmişdir. Viktorian romanını yenidən yazmağa cəhd edən, amma eyni zamanda da yeni roman yaradan yazıçı əsərdə istehza və kinayəni qəhrəmanların daxili aləminə köçürməklə insan faciəsindən söz açmışdır. Bu bədi priyom əsərin baş qəhrəmanının gənc yaşlarından ahıl dövrünə qədərki həyat yolunda izlənilir və romanı postmodernist nəsrin nümunəsi kimi dəyərləndirməyə zəmin yaradır.

Ənənəvi ingilis romanına istinad edən, güclü, həyəcan verici süjeti olan, mükəmməl mövzu ətrafında cərəyan edən hadisələrin təsvirini canlandıran "Bağışlanma", eyni zamanda əxlaqi və mənəvi dəyərlərdən, insanın varolması yolunda keçə bilməyəcəyi stereotiplərdən bəhs edir. Bu əsərlə yazıçı ənənəvi viktorian romanlarına istinad edən, lakin yeni, indiyə qədər mövcud olmayan roman yarada bilmişdir. Təsədüfi deyil ki, ədəbi tənqid onun yaradıcılığının bu mərhələsini "yeni Makyuen" dövrü adlandırmışdır. Yazıçı XX əsr Qərb cəmiyyətinin real vəziyyətini müasir insanın problemləri ilə canlandırmış, ənənə və müasirliyin vəhdətində yeni roman dünyası yaratmışdır.

"Bağışlanma" romanı səhvlər edə-edə müəyyən qənaətlər əldə edən, həyata daha kamil baxan, səhvlərindən nəticə çıxarıb yaşamağa davam edən insanın və yaradıcılığı ilə keçmişini yenidən bərpa etməyə, bu halda daha gözəl və daha mükəmməl şəkildə yaşamağa can atan fərdin hekayəsidir. Brioni adlı baş qəhrəmanın təcrübəsi onun taleyinin formalaşması barədə tam bir təsəvvür yaradır. Artıq müəyyən illər keçdikdən sonra, yazıçı olan və öz təcrübələri ilə bölüşən təhkiyəçi yazıçıdan uşaq psixologiyasının xüsusiyyətlərinə və yazarın qavrayışına diqqət yetirilməsi tələbini ortaya qoymaqla əxlaq və mənəviyyat problemlərinin vacibliyindən söz açır. Kiçik bir səhvin sonradan yarana biləcək böyük faciələrə yol açması təhlükəsindən danışır. Başqa sözlə insan həyatını formalaşdıran və son gününə qədər onu insan edən əxlaqi və mənəvi dəyərlərin vacibliyini əsas gətirir.

"Çezil sahilində" romanında puritan dəyərlərini əsas götürən cəmiyyət və insan qarşıdurmasından söz açır. Ənənəvi dəyərlərlə yeni dünyanın nizamı arasında qalan gənc nəslin faciəsi ondan ibarətdir ki, o, seçim edə bilmir və bu da onun məhvinə sürükləyir. Müasir dünyanın insanı ailə dəyərləri ilə öz iç dünyası arasında çırpınır, seçim edib ailəni üstün tutanda özünə qarşı çıxmış olur və beləcə, ya ikili yaşamış olur, ya da əsərin baş qəhrəmanları kimi mənən "yox" olur.

“Çezil sahilində” romanında puritan adətləri ilə böyüyən gənclərin sosial kimliyi bu adətin qurbanına çevrilir və sonda onların həyatının məhvinə yönəlir. Bir-birindən uzaq məsafədə dayanan və bir-birini anlamayan iki gəncin ailə rifahı sosial stereotiplərin müdaxiləsi ilə sona yetir. Sosial stereotiplərin qurbanı olan bu gənclər qarşılıqlı ünsiyyətdənsə, bir-birinə düşmən kəsilir, sonda isə qarşılıqlı ittihamlarla nəticələnən duruma düşürlər. Yazıçı, “Bağışlanma” romanında təsadüf nəticəsində baş verən hadisənin iki gənc arasında yaşanan faciəsindən danışırsa, “Çezil sahilində” romanında sosial stereotiplərlə yaşayan, puritan adətlərə riayət edən gəncliyin məhvinə dilə gətirir.

Cəmiyyətin yazılmamış qanunları əsərin bütün personajlarına sirayət edir və onların həyat “cəhənnəminə” çevrilir. Gənc ailə olmalı olduqları halda onlardan tələb olunan davranış qaydalarına riayət edir və bununla da kövrək, hələ də formalaşmamış aillərini dağıdırlar. Özü olmaq qorxusu hər iki qəhrəmanı düzgün seçim edə bilməməsi ilə nəticələnir.

Yazıçının “Zamana qovuşmuş uşaq” romanında təhsil və gənc nəsil problemi müasir dünyanı narahat edən elm, təhsil, maarifləndirmə kimi aktual məsələlər ətrafında cərəyan edir. Hakimiyyət və onun apardığı siyasət ilk növbədə təhsilə təsir edir ki, vacib məsələlər əsər boyu yazıçı tərəfindən işıqlandırılır. Yeri gəldikcə, İ.Makyuen ölkəsinin təhsil problemlərini bütün kinayə və istehza ilə əks etdirir və oxucuya da bu problemə laqeyd qalmamağa səsəlir. Dövrünün aparıcı siyasi xadimlərindən olan Teçer hakimiyyətinə tənqidi münasibət oxucu tərəfindən sevilir və müəllifin sənətkar mövqeyi aydın şəkildə özünü büruzə verir. Yazıçı hakimiyyət və onun əlaltılarının təhsilə biganə yanaşması kimi məsələlərdən söz açır, gənc nəslin təlim-tərbiyəsindən uzaq düşən yalançı dəyərləri kinayəli tərzdə təsvir edir.

İ.Makyuen “Zamana qovuşmuş uşaq” romanında siyasi abı-havanın təsvirində insan həyatının “yox” olmasına işarə edir, qəhrəmanın boş, mənasız həyatından danışmaqla insan faciəsindən söz açır. Lakin bu faciənin insanın özünün də anlamamasını, susqun və “boş”, mənasız həyat tərzinin içində yox olmasıyla təsvir edir. Əsərin qəhrəmanı Stivenin və onun kimi siyasi oyunların qurbanı olan yüzlərlə insanın acı taleyini sarkazmla təsvir edən yazıçı, insanlığı düşünməyə vadar edir, onun gələcəyinin təhlükə altında olduğuna işarə edir.

İ.Makyuenin “Zamana qovuşmuş uşaq” romanı bu baxımdan onun digər əsərlərindən sosial problemlərin qaldırılması baxımından daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Elə bu xüsusiyyətinə görə əsər nəşr edildiyi gündən etibarən bir neçə ədəbi mükafatlara layiq görülmüşdür.

Britaniya cəmiyyətini “içdən” təsvir edən yazıçı ailə və “yalançı” dəyərlər sistemini açıb göstərir. İki müxtəlif sosial sistemlərə bağlı olan gənclərin sevgi hekayəsi əsərin sosial problemləri kontekstində dəyərləndirilir və cəmiyyətin insan həyatına təsirinin acı həqiqətləri canlandırılır. Britaniya cəmiyyətində hökm sürən ənənələrinin və tabuların, dini “qalıqların” və sinfi ön mühakimələrin nəticəsini təsvir edən yazıçı bəşəriyyəti düşünməyə dəvət edir. Bu əsər də ədəbi tənqidin diqqət mərkəzində olmuş, çoxsaylı mülahizələrə yol açmışdır. Ən başlıcası isə İ.Makyuen yaradıcılığının davamı kimi dəyərləndirilmişdir.

İ.Makyuenin dünyaca məşhur “Amsterdam” romanı əxlaq və mənəvi dəyərlər mövzusunda yazılan ən mükəmməl əsərlər sırasındadır [5]. Məhz bu keyfiyyətinə görə əsər bir çox ədəbi mükafatlara layiq görülmüşdür. Yazıçı göstərir ki, əxlaqi və mənəvi dəyərlərin sonu insanı ən rəzil davranışlara gətirib çıxarır, onu hətta cinayətə də sövq edə bilər. Elə bu üzündən “Amsterdam” romanı mənəvi dəyərlərin böhranı ilə bağlı insan faciəsinin təsviri, müasir insanın mənəvi böhrana məruz qalması kimi dəyərləndirilməlidir.

“Amsterdam” romanı insana verilən azadlığın, şöhrətin xeyir qüvvələrə deyil, şərə qulluq edən insanın sonda məhv və məhkum olmasından bəhs edir. Əxlaqi və mənəvi dəyərlərin sonu insanlığın sonu deməkdir. Başqa sözlə, “Amsterdam” romanı mənəvi dəyərlərin böhranı ilə bağlı insan faciəsinin təsviridir.

İ.Makyuenin müasir dünyanın problemlərini özündə əks etdirən romanları əhəmiyyəti baxımından bəşəri problemlərlə səsəlir və bu baxımdan aktuallığını itirmir.

XXI əsrin görkəmli Britaniya yazıçısı İen Makyuenin romanlarının forma və məzmun, ideya-bədii xüsusiyyətləri əsərlərinin poetikasını müəyyən edən vacib şərtlərdəndir. Yazıçı müasir dünyanın problemlərini əsərlərinə köçürə bilmiş, bəşəriyyəti, insanlığı düşündürən əxlaq və mənəviyyat, təhsil və gənc nəsil, sosial problemlər kimi vacib məsələlərdən danışır. Onun yaratdığı roman dünyası dünya insanını düşündürən problemləri əks etdirir və bu baxımdan hələ çox illər öz aktuallığı itirməyəcək.

Digər tərəfdən yazıçı qəhrəmanların həyatında dəyişən hadisələrin psixoloji tərəflərini vurğulayır və seçim qarşısında qalan, onu müəyyən edə bilməyən insan faciəsindən danışır. Bu insanı var olmasından məhrum edir, bu məhrumluq əvvəlcə onun mənəvi dünyasını yoxa çıxarır, onun ardınca isə fiziki məhvinə gətirir. Başqa sözlə İ.Makyuen bəşəri fəlakətləri insanın mənəvi puçluğunda görür və bir sənətkar baş verəcək fəlakətlərin əvvəlcədən xəbərdarlığını edir.

Ədəbiyyat

1. Bell D. Pynchon backs McEwan in 'copying' row // The Guardian. London. 6 December 2006.
2. Jordan T., Ellingwood S. Noteworthy Works by Ian McEwan // The New York Times. May 17, 2018.
3. Malcolm D. Understanding Ian McEwan. South Carolina: University of South Carolina Press, 2002. 192 p.
4. Reynolds N. “Recluse speaks out to defend McEwan” // The Daily Telegraph. London. April, 2010.
5. Robinson R. Modern Fiction Studies. 2010. Vol. 56. No. 3. 495p.
6. Slay J. Ian McEwan. New York: Twayne Publishers, 1996. 184 p.
7. The Editors of Encyclopaedia Britannica <https://www.britannica.com/biography/Ian-McEwan>
8. Ian McEwan <https://hbr.org/2012/11/ian-mcewan>

Açar sözlər: İ.Makyuen, ekzistensial seçim, ideya, roman

Key words: I.McEwan, existential choice, idea, novel,

Ключевые слова: И.Макьюэн, экзистенциальный выбор, идея, роман

Проблема экзистенциального выбора в романах Иена Макьюэна

Резюме

Основной целью статьи является освещение экзистенциальных проблем, определяющих идейно-тематический пласт романов Иена Макьюэна, выявление романной поэтики писателя на основе таких произведений, как «Искупление», «На берегу», «Амстердам» и «Дитя во времени». Посредством анализа данных романов автор статьи выражает отношение к экзистенциальным проблемам, проливает свет на их идейно-тематические и художественные особенности.

В анализируемых произведениях являющиеся общечеловеческими этические и моральные ценности сталкиваются с человеческими ценностями героев, оказавшихся перед экзистенциальным выбором, и тем самым теряют свое первичное значение. В статье также говорится о трагедии человека, оказавшегося перед выбором и неспособного его сделать.

The Existential Choice problem in Ian McEwan's Novels

Summary

The main goal of the article is to highlight the existential problems that determine the ideological and thematic layer of Ian McEwan's novels, to identify the writer's novels poetics based on such works as "Atonement", "On Chesil Beach", "Amsterdam", "The Child in Time". By analyzing these novels the author of the article expresses his attitude to existential problems, sheds light on their ideological, thematic and artistic features.

In the analyzed works ethical and moral values that are universal to humanity clash with the human values of the heroes who faced with an existential choice and thereby lose their primary meaning.

RƏYÇİ: Dos.L.Ələkbərova

Gülzar Səftər qızı Hüseynova¹⁴

FƏRİDƏ ƏLİYARBƏYLİ YARADICILIGINDA GƏNCƏ

Əlverişli coğrafi mövqedə yerləşən, qədim tarixə malik, həm Şərqi, həm Qərbi, ədəbi, mədəni dəyərlərini özündə birləşdirən Gəncə, Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət mərkəzi kimi tanınır. Ta qədimdən müasir dövrədək burada ədəbiyyata, mədəniyyətə, sənətkara yüksək dəyər verilmişdir. XX əsr, ədəbiyyat tariximizdə sürətli inkişaf yolu keçmiş, həmçinin cəmiyyətimizdə köklü dəyişikliklərin baş verdiyi bir zaman bölümü olaraq daxil olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatının bir qolunu təşkil edən Gəncə ədəbi mühitində XX əsrdə özünəməxsus inkişaf və yaradıcılıq yolu keçmişdir. XX əsrin 1960-2000-ci illərində Gəncə ədəbi mühitinin nümayəndələri öz yaradıcılıqları ilə ədəbiyyatımıza öz sanballı töhfələrini veriblər. Gəncə yetirdiyi elm adamları, incəsənət xadimləri ilə fəxr edir, amma söhbət ədəbi mühitdən gedirsə, bu şəhərdəki zəngin ədəbi mühitdən qaynaqlanan, öz sözü və dəst-xətti ilə hər zaman seçilməyi bacaran, məşhur rübai ustası Məhsəti Gəncəvi və Raziyyə Gəncəvi kimi qadın şairlərimizin yaradıcılıq bulduğundan bəhrələnən şairə-dramaturq Fəridə Əliyərbəylinin yaradıcılığında danışmaq mümkün deyil.

1924-cü il iyulun 2-də Gəncədə anadan olmuş Fəridə Əliyərbəyli burada orta məktəbi bitirdikdən sonra 1942-1947-ci illərdə Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsində təhsil almışdır. 1948-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Gəncə bölməsində kiçik elmi işçi kimi fəaliyyətə başlamışdır.

Mətbuatda dərc edilən bir sıra tarixi faktları vərəqlədikcə məlum olur ki, 1950-1952-ci illərdə Azərbaycan Yazıçılar Birliyi Gəncə filialının işi bir qədər zəifləmişdi. Bu zaman Bakıda yazıçılar bir araya gələrək filialın fəaliyyətini canlandırmaq üçün tədbirlər planı hazırlayıblar. Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim, Əli Vəliyev, Süleyman Rəhimov və Əhməd Cəmilin iştirakı ilə keçirilən iclasda Gəncə filialının Fəridə Əliyərbəyli, Nazim Axundov və Nəriman Həsənzadədən ibarət bürosu təsdiq edilib. Fəridə Əliyərbəyli filialın məsul katibi seçilmişdir. O, 1953-1989-cu illərdə Azərbaycan Yazıçılar Birliyi Gəncə bölməsinin rəhbəri kimi də fəaliyyət göstərmişdir.

Fəridə Əliyərbəyli ədəbi fəaliyyətə 1939-cu ildə "Kirovabad bolşeviki" qəzetində çap olunan "A dağlar" adlı şeiri ilə başlamışdır. Elə həmin vaxtdan da mətbuatda bədii yazıları ilə çıxışlar etmişdir. O, XX əsrin əvvəllərində Gəncədə yaşayıb-yaratmış Əkbərşah Ruhi barədə sanballı monoqrafiyanın da müəllifidir. 1955-ci ildə "Uşaqgəncənəşi" tərəfindən Fəridə Əliyərbəylinin "Arzular" adlı ilk kitabı çapdan çıxmışdır. Şairə bütün ömrünü və yaradıcılığını doğma şəhəri Gəncədə keçirmiş, burada yaşayıb yaratmışdır. Fəridə Əliyərbəylinin 1960-2000-ci illəri əhatə edən yaradıcılıq illərində doğma şəhəri Gəncəyə həsr etdiyi ədəbi nümunələr kifayət qədərdir. Fəridə Əliyərbəylinin nəşr olunan hər bir kitabı geniş oxucular və ədəbi ictimaiyyət tərəfindən hər zaman maraqla qarşılanmışdır. Filologiya elmləri namizədi Ruziyyə Quliyeva "Dünya, nə qəmlisən" kitabı haqqında yazır: "Kitabda toplanmış müxtəlif səpkili şeirlər və poemalar bugünkü həyatımızın dolğun mənzərəsini verir, babalarımızın keçdiyi şərəfli həyat yolunu bir daha yada salır. Bu poetik lövhələr korşalmış yaddaşlarımızı təzələyir, ruhumuza sevinc nuru bəxş edir. Qəmli dünyanın qəmləri içərisində məhv olmuruq, aydınlığa, işığa doğru can atırıq". Fəridə Əliyərbəylinin ayrı-ayrı kitablarında toplanmış şeirləri və poemaları onu həm lirik, həm də ictimai məzmunlu əsərlər müəllifi kimi tanıdığını bilib. O, yaradıcılığının son illərində əsasən "səkkizliklər" in yazılmasına böyük əhəmiyyət verirdi. Bu şeirlər çox böyük maraqla qarşılanırdı. Fəridə Əliyərbəylinin "səkkizliklər" i hər zaman ümumbəşəri fikir və duyğularla əhatə olunmaqla səciyyəvi, dolğun idi. Şairə Aləmzər Əlizadə onun barəsində xatirələrində belə yazır:

"Mən Fəridə xanımın bütün yaradıcılığına bələdəm. O, sonradan şair olmamışdı. O, şair doğulmuşdu, şair yaranmışdı. Bütün varlığı ilə yaradıcılığa bağlı bir xanım kimi heç vaxt sənətinə biganə qalıb onu arxa plana keçirmədi. Onu hər yerdə, hər zaman və hər şeydən uca tutdu". Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Əməkdar mədəniyyət işçisi, şair-dramaturq Sahib İbrahimli isə Fəridə Əliyərbəyli xatırlayarkən onu "Gəncə yazarlarının anası" deyərək yad edir.

Fəridə Əliyərbəyli, həmçinin bir neçə dram əsərinin də müəllifidir. "Xan qızı", "Qonşular", "Günahkar qız", "Özgə yeri" pyesləri onun yaradıcılığının mühüm bir qolunu təşkil edir. "Xan qızı" tarixi dramı 1972-ci ildə qələmə alınmış və elə həmin ildə də Gəncə Dövlət Dram Teatrının səhnəsində Xalq artisti, rejissor Vaqif Şərifovun quruluşunda tamaşaya qoyulub. Qeyd etməliyəm ki, Fəridə Əliyərbəyli ilk dəfə olaraq Azərbaycan teatrında xan qızı Xurşudbanu Natəvan haqqında tarixi dram əsərinin yazılmasına müvəffəq olmuşdur. Səhnədə hadisələr cərəyan etdikcə XIX əsrdə Şuşada yazıb-yaradan Xurşudbanu Natəvanı görür, onun həyatına və o illərdə bir insan olaraq gördüyü xoşməramlı işləməyə valeh olmaya bilmirsən. Tamaşada bu obrazı Xalq artisti Sədayə Mustafayeva ifa edib. Aktrisanın ifasında Xurşudbanu Natəvan həssas qəlbli ana, lirik, romantik təbiətli şairə, həm də mürtəcə qüvvələrə qarşı sərt və barışmazdır.

Fəridə Əliyərbəyli "Xan qızı" tarixi dramının yaranması haqqında öz xatirələrində yazırdı: "70-ci illərin əvvəllərində Xalq artisti Məhəmməd Burcəliyev mənim dram əsəri yazmağımın səbəbkarı oldu. Mən bu xeyirxahlığı heç zaman unutmaram. Biz ailəvi dost idik. Bir gün yenə bir yerə yığılıb söhbət edirdik ki, o, mənə Xurşudbanu Natəvan haqqında pyes yazmağımı məsləhət gördü. Elə bu söhbətdən sonra mən Natəvan haqqında axtarışlar etdim və "Xan qızı" adlı ilk pyesimi yazdım. Pyes üzərində işləyərkən nədənsə həmişə Xalq artisti Sədayə Mustafayevanın xoş siması gözələrimin önündən getmirdi. Sanki mən Xan qızı haqqında düşünərkən elə səhnədə artıq Sədayə xanımı görürdüm. Teatra təqdim etdim və bədii şüradə oxuyub bəyəndilər. Tamaşanı hazırlamağı gənc rejissor Vaqif Şərifova həvalə etdilər. Rejissor rol bölgüsündə elə bil ki, qəlbimdən hər zaman keçənləri, duyğularımı oxumuşdu. O, ilk olaraq Xan qızı rolunu Sədayə Mustafayevaya verməyi planlaşdırırdı. Bundan sonra qəlbimdə heç də narahatçılıq qalmadı. Həm aktrisanın, həm də rejissorun gücünə yaxşı bələd idim. Əsərin uğurlu səhnə taleyi olacağına inanırdım və belə də oldu".

¹⁴ Gəncə Dövlət Universitetinin dissertant; gulnar.huseynova@gmail.com

Bütün bunlarla yanaşı, xüsusi olaraq qeyd etməliyəm ki, Fəridə Əliyərbəyli poeziyada olduğu kimi, bütünlüklə səhnə əsərlərində də öz mövzularına daima sadıq qalmışdır. Müəllif insanın daxili aləmi ilə yanaşı, ictimai həyatda mövqeyinə də bir sənətkar münasibəti göstərirdi. Onun son illərdə qələmə aldığı əksər əsərlərində xüsusi olaraq Qarabağ hadisələri və baş verən olaylardakı faciələr, işğal altında olan torpaqlarımızda tökülən günahsız insan qanı, erməni vəhşilikləri bütün incəlikləri ilə göstərilməklə xatırlanır, yad edilirdi.

Fəridə xanım poeziyası kəhriz suları kimi safdır. Kəhriz suları kimi yerin alt laylarından süzülərək, zümzüməsiz, hayqırtısız, lal axır (1, 6). Şairənin “Ona xanım dedilər” kitabında yer alan şeirlər mövzu baxımından müxtəlifdir. Onun poeziya yaradıcılığının mövzusu müxtəlif olsada poeziyanın ana xəttini Gəncə haqqında şeirlər tutur. Doğma yurdu Gəncənin vəsfinə müxtəlif səpkili şeirlər həsr edən Fəridə Əliyərbəyli, Gəncəni başdan-başa gültüstana bənzətmiş, bu doğma məkanına sevgisini barizənə şəkildə bildirmişdir. “Bizim Gəncədə bahar”, “Gəncəli qız”, “Gəncəm mənəm”, “Gəncəli qonaq”, “Çinar haqqında ballada”, “Bu sevdiyim şəhər” kimi şeirlər Nizami yurdu qədim Gəncəyə həsr olunan poeziya nümunələridir. 1953-cü ildə qələmə alınan “Bizim Gəncədə bahar” adlı şeir də bu qəbildəndir. Bahar fəslinin başdan-başa bütün füsunkarlığını vurğulayan şairə Fəridə Əliyərbəyli Gəncədə bahar fəslinin bir başqa gözəlliyə malik olduğunu xüsusi qeyd edir. Burada yaşıl çinarlardan libas geyinən Gəncə özəlliyi ilə seçilir.

Çinarlar ay çinarlar,
Vurğunam hüsnünüzə.
Sevdiyim Gəncə kimi,
Alışmışam mən sizə.

Bahar gözəl fəsildir.
Hər ölkədə, hər yerdə.
Lakin başqa hüsnü var,
Bizim doğma şəhərdə. (2, 4)

“Gəncəli qız” şeirində isə Türk ədəbiyyatında inqilab poeziyasının banisi, şair, yazıçı, dramaturq, ictimai xadim Nazim Hikmətin Gəncəyə gəlişi, Fəridə Əliyərbəylinin onunla görüşü şeirin əsas mövzudur. Nazim Hikmətlə ilk görüşünü heç vaxt unutmayan Fəridə Əliyərbəyli bu görüşün təəssüratını bu şeirdə bütün təfəsilatı ilə ifadə etmişdir. Xitabət kürsüsündən çıxış edən şairə sanki bütün Gəncəyə səslənir.

Yaratdığın ağ günü
Üfüqlərdən üfüqə
Aylar, illər daşıyır.
Yarat!
Çırpın!
Qanadlan!
Sonsuz varidatımız!
Nizamının övladı,
Məhsətinin nəvəsi,
Qəhrəman
Gəncəli qız! (2, 11)

1970-ci ildə qələmə alınan “Gəncəm mənəm” şeirində Gəncəyə həsr olunan şeirlər silsiləsindəndir. Doğma şəhərini canlı varlığa çevirərək, sanki onun dilindən öz əzəmətini, vüqarını, qədimliyini, ululuğunu nəzərə çatdırır. Bu şeirdə Kəpəz dağı, Göygöl, Gəncə çinarları Gəncənin simvolu kimi qəbul olunub.

Başım üstə keşik çəkər xan Kəpəzim,
O, xalqımın yenilməyən qüdrətidir.
Göygöl kimi bir pəridir hüsnüm mənəm,
O, dağların qoynundakı məhəbbətdir. (2, 17)

Ulu Gəncəyə həsr olunan növbəti şeir “Bu sevdiyim şəhər” adlanır. Şairə bu şeirdə Gəncədə hər evin, hər küçənin, hər kərpicin, hər daşın belə ona nə qədər əziz, doğma olduğunu vurğulayır. O, bu şəhərdə göz açdığını, uşaqlıq illərini, gəncliyini, ilk eşqini, sevgisini, şairə kimi tanınmasını, ilk sevincini, kədərini bu torpaqla bağlayır, şirin bir xatirətək bütün bunları şeirində canlandırmağı bacarır.

Bu sevdiyim Gəncənin hər kərpici, hər daşı
Hər küçəsi, döngəsi, hər evi, hər qarışı
İstəklidir, doğmadır, mənə candan əzizdir.
Şair kimi xəyala burda daldım arabir. (2, 70)

Gəncə adı çəkildə onun qədimliyi, mədəniyyəti, söz, sənət beşiyi olması ilə yanaşı həmişə ağla ilk gələn Gəncə çinarları olub. Gəncənin simvolu kimi tanınan bu əzəmətli çinarlar ilin bütün fəslində Gəncənin park və xiyabanlarında özünəməxsus gözəlliyi ilə seçilir. Öz böyüklüyü, əzəməti ilə yay fəslində sanki çətir kimi ətrafına böyük kölgə salan bu çinarlar göylərə baş vuran, yaşıl örpəkli təbiət gözəlləridir. Poeziyada hündürlüyünü, məcazi mənada başı buludlara dəyən çinarlar kimi qələmə alan sənətkarlar, ədəbiyyat aləmində bu çinarlara xan çinarlar adı vermişlər. Çinarlar yurdu Gəncənin, şairə qızı Fəridə Əliyərbəyliyidə, bu mövzuya biganə qalmamış “Çinar haqqında ballada” adlı şeirində Gəncə çinarlarından söz açmışdır.

Çətirli küçədən

Keçirəm yenə.
Baxıram heyran-heyran,
Çinarları tər-təzə
Yaşıl örpəklərinə.
Göylərə baş vuran

Xan çinarlar. (2, 36-37)

Gəncə haqqında şeirlər şairinin "Pürəng çay" kitabında da yer almışdır. "Sevirəm Gəncəni", "Doğuldu qədim Gəncə", "Hacıkənd" kimi şeirlər doğma məkana, onun təbiətinə həsr olunmuş ən gözəl poeziya nümunələridir. "Sevirəm Gəncəni" adlı şeirində Fəridə Əliyərbəyli bir şairə kimi deyil, bu şəhərin doğma övladı kimi paytaxt Bakıyla Gəncəni müqayisə edir, öz doğma diyarında əzəmətli çinarlardan, başından qar əskik olmayan vüqarlı Kəpəzdən, zümrüd çalarlı təbiət möcüzəsi Göy-göldən, Gəncəni öz şair ruhuyla dünyada tanıdan dahi Nizamidən, Məhsətidən söhbət açaraq doğma şəhəriylə qürur duyur.

Ey ana torpaq!
Bəli, sevirəm bu yeri
Burda şair qəlbim
Boşaldı, doldu
Varaq-varaq.
Sevirəm Gəncəni sevirəm inan,
Ayrıla bilmərəm.
Mən bu yerlərdən
Mən bu diyardan. (3, 67)

Gəncə və onun ətraf mühitinin füsunkar gözəlliyi bütün Azərbaycanca tanınır. Şairinin uşaqlığının, gəncliyinin doğma məkanı olan bu yerləri, qarış-qarış vəsf etməsini "Hacıkənd" şeirində görürük. Şeirdə bu yerlərin yamyaşıl meşələri, sərin havası, buz kimi bulaqları şairəni xatirələrin qoynuna alıb uşaqlıq çağlarına götürür.

Hacıkənd qonaqlı, sərin nəfəslı,
Suyundan bir içim dadmağa gəldim.
Meşələrin sakit, quşların səslı,
Bulaqlar buz kimi,
Yaşıl otlar üstə bir az dincəldim. (3, 68)

Beləliklə, Fəridə Əliyərbəyli poeziyasında Gəncə mövzusunda ehtiram və məhəbbət həmişə öndə olmuş, özündə sonra səlfləri üçün ədəbi irsə çevrilmiş, bu gündə Gəncəyə həsr olunan şeirlər poeziyada sanballı sənət nümunələrinin yaranmasına yol açmışdır.

"Əzəldən qəm üstündə köklənmiş bu dünya kimsəni sona qədər sevmədi, ani, ötəri sevinclər qəmlə əvəzləndi. Gələn də, gedən də qəm odunda qovruldu" deyən Fəridə Əliyərbəyli 2011-ci ilin dekabr ayında Gəncədə əbədiyyətə qovuşmuşdur.

Şairənin misralarında deyildiyi kimi:

Dünya, nə qəmlisən yaranışından,
Gələn də peşiman, gedən peşiman.
Dünya, nə qəmlisən,
Nə qəmlisən sən. (1, 3)

Ədəbiyyat:

1. Əliyərbəyli F. "Dünya, nə qəmlisən" Gəncə. 2008
2. Əliyərbəyli F. "Ona xanım dedilər". Gəncə. 2008
3. Əliyərbəyli F. "Pürəng çay" Gəncə. 2008

Açar sözlər: Gəncə, poeziya, şairə, ədəbiyyat, şəhər

Key words: Ganja, poetry, poetess, literature, city

Ключевые слова: Гянджа, поэзия, поэтесса, литература, город

Резюме

Литературная среда Гянджи, являющаяся одной из ветвей азербайджанской литературы, в двадцатом веке прошла своеобразный творческий путь развития. 1960-х и 2000-х годах XX века представители литературной среды Гянджи своим творчеством внесли весомый вклад в нашу литературу. Среди них есть и Фариде Алиярбеили. Поэтесса всю свою жизнь провела и творила в своем родном городе Гянджа.

Summary

Ganja literary environment which comprises a branch of Azerbaijan literature went through a peculiar way of improvement and creation in the 20th century. In the span of time between the 1960s and the 2000s the representatives of Ganja literary environment gave a valuable contribution to our literature with their literary creation. Those include Farida Aliyarbeyli as well. The poetess led all her life and created in her native city Ganja.

Yeganə Qasımova,¹⁵

ŞƏRQŞÜNAS ALİM, MAARİFÇİ VƏ İCTİMAİ XADİM

Azərbaycan alimi Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyət elmi yaradıcılığı və ictimai baxışları ilə dünya şərqşünasları arasında ən görkəmli yerlərdən birini tutmuşdur. Onun Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafında ayrıca xidməti var. Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin öz doğma kökünə və ümumdünya əlaqələrinə arxalanıb, bütövlükdə öyrənmək şərəfi XX yüzillikdə Azərbaycan ədəbiyyatşünasları Firudin bəy Köçərli, Həmid Araslı, Mirzəğa Quluzadə, Məmməd Arif Dadaşzadə və Məhəmmədəli Tərbiyətə nəsib olmuşdur. Bu alimlər ədəbiyyatşünaslığımızın ən yaxşı ənənələrini davam etdirərək Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti barədə fundamental əsərlər yaratmışdır. Zamanında Vahid Dəstgirdi böyük Azərbaycan alimini belə dəyərləndirirdi: “Məhəmmədəli Tərbiyət öz yaradıcılığı ilə klassik elmlə əsrimizin bilikləri arasında keçid nöqtəsi olan möhkəm bir körpü idi”.

Məhəmmədəli Tərbiyət öz həmfikirləri ilə birlikdə Azərbaycan maarifi tarixində yeni təlim-tərbiyə üsulu ilə idarə olunan ilk mədrəsə və kitabxananın əsasını qoymuşdur. Onun Tərbiyət adlandırılması da bununla bağlıdır. Tərbiyət Avropa, Asiya, və Afrikanın bir çox ölkələrində türk, ərəb, fars, fransız və ingilis dillərində nəşr olunan əsərləri, qəzet və jurnalları Təbrizə gətirərək, bu kitabxana vasitəsilə oxuculara çatdırırdı. Kitabxananın bir bölməsi sonralar Tehrandə da açılmışdır. 1907-ci ildə Tehrandə çap olunan “Həblül-mətin” (“Sarsılmaz dayaq”) qəzeti bu haqda yazırdı: “Təbrizdə yerləşən Tərbiyət kitabxanasının qazandığı böyük hörmət və şöhrəti yazmaqdan qələm acizdir”. Bu kitabxana gənc alimə öz fəaliyyətinin daha da genişləndirmək, elmi axtarışlarının nəticələrini çap etmək və yaymaq imkanı vermişdir. 1902-ci ildə Məhəmmədəli Tərbiyət ədəbiyyat və incəsənətdən bəhs edən “Gəncineyi-Fünun” jurnalını Təbrizdə nəşr etdirmiş, görkəmli alim və ziyalıları öz ətrafına toplamışdı. “Gəncineyi-Fünun” 1902-ci ildən başlayaraq bir il ardıcıl nəşr edilmiş, az müddət içərisində Azərbaycan və İranda şöhrətlənmiş bu jurnalı hökumət bağlamışdır.

“Hünər öyrədən”, “Qədim mədəniyyətlər”, “Ana yurdu” “Tərbiyətin təqvimini” Mirzə Məhəmmədəlinin gənclik illərində yazdığı, bəzə bəlli olan əsərlərindəndir.

Səttərhan hərəkatı ilə Tərbiyətin həyat və yaradıcılığının yeni dövrü başlanır. Məhəmmədəli Tərbiyətin 1905-1912-ci illərdəki fəaliyyəti və yaradıcılığı bu illərdə Azərbaycan və İranda, eləcə də, İstanbul, Tiflis, Qahirə və Berlində ictimai-ədəbi fəaliyyətdə olan bir çox Azərbaycan ziyalılarının fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Ədibin bu dövr yaradıcılığında publisistika və jurnalistik fəaliyyəti başlıca yer tutmuşdur. Təbrizdə çap olunan demokratik mətbuatın səhifələrində çıxış etməklə yanaşı, o, 1908 -ci ildə “İttihad” (“Birlik”) qəzetinin redaktoru işləmişdir.

Məhəmmədəli Tərbiyət Qafqazda ikən ölkənin mədəni ocaqları və bir sıra alimləri ilə yaxından tanış olmuşdur. Bu illərdən qabaq da Tərbiyət bir çox Qafqaz alimləri ilə yaxından dostluq edirdi. O, Azərbaycan jurnalisti Məhəmmədəğa Şaxtaxlı ilə 1905-ci ildəki görüşünü xatırlayaraq yazır: 1905-ci ildə “Şərqi-Rus” qəzetinin redaktoru Məhəmmədəğa Şaxtaxtinski ilə görüşdüm. O, əlifbanı dəyişdirmək üçün yeni bir layihə hazırlayırdı”.

Birinci dünya müharibəsinin sonunadək Məhəmmədəli Tərbiyət Türkiyədə-İstanbulda yaşamışdır. Bu illərdə dəfələrlə Misir və Avropanın bir çox paytaxtlarına səfər edən Tərbiyət Azərbaycan, türk, ərəb və fars ədəbiyyatına aid bir çox qaynaqları üzə çıxarmışdır. Bu illərdə alim Avropa və Asiya kitabxanalarından əxz etdiyi tədqiqatının nəticələrini sonralar “Tərbiyətin qeydləri” adlandırılan dəftərlərdə qələmə almışdır. Azərbaycan, türk, ərəb və İran ədəbiyyatını öyrənən alimlərdən bir çoxu onun dəftərlərindən geniş istifadə etmişlər. “Danışməndani-Azərbaycan” əsərində müəllif dönə-dönə bu qeydlərə istinad etmişdir. Xiyabani hərəkatı ədəbiyyat və incəsənətin inkişafına da çox güclü təsir etdi. Azərbaycandan kənarında yaşayan ziyalıların yaradıcılığını milli azadlıq hərəkatı öz təsiri altına almışdır. Bu şanlı mübarizədə iştirak edə bilməyən Məhəmmədəli Tərbiyət o zaman Berlində idi. Tərbiyət bu məmləkətinin mədəniyyət ocaqları və alimləri ilə yaxından tanış olmuş, Berlində keçirilən elmi yığıncaqlarda alman dilində məruzələrlə çıxış etmişdir. Ədib “Danışməndani-Azərbaycan”da belə yığıncaqların birində Zərdüştün həyatından danışdığını və Zərdüştə bağlı tədqiqatını ayrıca bir kitab kimi çap etdirmək istədiyini bildirmişdir.

Məhəmmədəli Tərbiyət 1921-1925-ci illərdə Cənubi Azərbaycanın maarif rəisi təyin olunur. 1922-ci ildən başlayaraq “Gəncineyi-maarif” jurnalını Təbrizdə nəşr etdirir. Ayda bir nömrəsi çıxan məcmuədə ədəbiyyat və incəsənət məsələləri başlıca yer tuturdu. Məhəmmədəli Tərbiyət “Xaqani Şirvani”, “Saib Təbrizi” və başqa məqalələrini bu məcmuədə çap etdirmişdir.

Maarif idarəsinin rəisi işlədiyi zaman Məhəmmədəli Tərbiyət Azərbaycanın tarixi-mədəni abidələrini qorumaq üçün tədbirlər görərək, onlardan bir çoxunu təmir etdirir. O, az müddət içərisində qəsəbə və şəhərlərdə onlarla ibtidai və orta məktəbin açılmasına nail olmuşdur. İlk dəfə Azərbaycan qızları üçün ayrıca ibtidai və orta məktəb açmışdır.

Firdovsinin 100 illik yubileyi mərasimində iştirak edən Məhəmmədəli Tərbiyət Bakı kitabxanalarında saxlanılan əlyazmaları nəzərdən keçirmiş, Azərbaycan alimləri ilə görüşlərində “Danışməndani-Azərbaycan”ın üzərində necə işləməsindən danışmış, yaradıcılıq planını şərh etmişdir. Bakıda qocaman alimə Firudin bəy Köçərli, Salman Mümtaz və başqalarının əsərləri hədiyyə verilmişdir.

Məhəmmədəli Tərbiyət “Musiqişünaslar”, “İrannın tarixi coğrafiyası”, “Məsnəvi və məsnəvi söyləyənlər” və “Novruznamə” kimi dəyərli kitabların müəllifidir. O, “Musiqişünaslar” əsərində VII yüzilliklərdən əvvəl və sonra Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə yaşamış musiqişünas və xanəndələrin həyat və yaradıcılığında danışıq. Əsərdə klassik şərq musiqisi və bu haqda keçmişlərdə yazılmış kitablar barəsində geniş məlumat verilmişdir. “Məsnəvi və məsnəvi söyləyənlər” kitabında Azərbaycan, Türkiyə, İran, Hindistan, Pakistan, İraq və başqa ölkələrdə yaşayaraq,

məsnəvi yazan şairlərin poemalarından, bu əsərlərin məzmun və formasına aid bir çox məsələlərdən geniş danışılır. O, "Novruznamə" risaləsində novruz bayramı, bu bayramla bağlı olan adət və ənənələrin üzərində geniş dayanmışdır.

Məhəmmədəli Tərbiyətin böyük xidmətlərindən biri də Firudin bəy Köçərlidən sonra Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi tarixində yaranan boşluğu doldura bilməsidir. Bu baxımdan "Danışməndani-Azərbaycan" kitabı Azərbaycanın şair, yazıçı, filosof, təzkiyəçi, ədəbiyyatşünas, rəssam, mühəndis, səyyah, jurnalist, dilçi və maarifçiləri haqqında yazılmış ensiklopediyadır. 1935-ci ildə Tehranda çap olunan "Danışməndani-Azərbaycan"ın birinci cildi 414 səhifədir. Əsərdə Zərdüş, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Xacə Əbülqadir Marağayi, Saib Təbrizi, Sadiqbəy Sadiqi, Təsir Təbrizi və Mirzə Fətəli Axundzadənin həyat və yaradıcılığı daha dərinlən öyrənilmişdir. Məhəmməd Naxçıvaninin "Şəfəq" jurnalında yazdığına görə "Danışməndani-Azərbaycan"ın ikinci cildinin əlyazmasını müəllifin ailəsi saxlayır. Bu əsər dil və üslub baxımından da seçilir. Professor Səid Nəfisnin rəhbərliyi ilə tərtib olunan "Fars nəsrinin şah əsəri" kitabında Məhəmmədəli Tərbiyətin bu əsərindən nümunələr gətirilərək, "Danışməndani-Azərbaycan" fars dilində yazılan gözəl əsərlərin sırasına salınmışdır. Hakim şovinst dairələr bu kitabı Azərbaycanın İrandan ayrılmasına fikir baxımından zəmin hazırlayan zərərli bir əsər kimi qiymətləndirərək, müəllifə qarşı hücumə keçmişlər. Mehdi Müctəhidinin "Məşrutə dövründə Azərbaycan şəxsiyyətləri" kitabında deyilir ki, bu əsərin Azərbaycanda getdikcə daha çox inkişaf edən yurdsevərlik və milli intibah ideyalarının yayılmasın da böyük təsiri olmuşdur.

Məhəmmədəli Tərbiyətin ədəbi görüşləri, elmi yaradıcılığı daha çox Azərbaycan, Yaxın Şərqlə və Orta Asiya xalqlarının ədəbi ənənələri əsasında yaranmışdır. Yarım əsrdən çox sürən inadlı mütləli və axtarışlar, elmi məqsəd daşıyan səyahətlər, bir çox xalqların mədəniyyət və elmi uğurları ilə tanışlıq, bir neçə dili dərinlən bilməsi, bütün bunlar, ədəbin türk, ərəb və fars dillərində danışan xalqların ədəbiyyat və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmasına, bu sahədə bir ustad kimi yetişməsinə səbəb olmuşdu. O, Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığını da dərinlən bilmişdir.

Yaradıcılığında yurdsevərlik, humanizm, xəlqilik, ədalətsevərlik, maarifçilik ideyaları, həyata tənqidi münasibəti, ictimai-mədəni həyatda baş verən yenilikləri öyrənib yaymaq meylləri Məhəmmədəli Tərbiyəti Azərbaycan ədəbləri içərisində Mirzə Fətəli Axundzadə və Cəlil Məmmədquluzadə ilə daha çox yaxınlaşdırır.

Məhəmmədəli Tərbiyətin Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığına bağlılığı, ədəbi irsinə münasibəti "Mirzə Fətəli Axundzadə" başlıqlı ədəbi-tənqidi oçerkində öz əksini tapmışdır.

Əsərdən bir daha aydın olur ki, müəllif Axundzadənin ədəbi irsini dərinlən öyrənmiş, eləcə də, böyük yazıçının maarifçi ideyalarını araşdıran alimlərin yaradıcılığını tədqiq və təbliğ etmişdir. Tərbiyətin "Mirzə Fətəli Axundzadə" oçerki Axundovun həyat və yaradıcılığı, onun ədəbi məktəbi və irsinin təsirindən yazılan geniş tutumlu monoqrafiyanın tezisləridir. Yazıçının yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni dövrün başladığını göstərən müəllif yazmışdır: "Özünün bacarıq və istedadını müsəlman xalqlarının ictimai həyat və yaşayış tərzinin elmi şəkildə öyrənilməsinə sərf və həsr etdi. Öz elmi fəaliyyətinin istiqamətini bu xalqların geri qalmasının səbəblərini təhqiq və izah etməyə doğru yönəltdi. O, bu sahədə yorulmadan çalışaraq, səy edirdi ki, elə vasitə və yollar axtarıb tapsın ki, nəticədə Avropa millətlərinin əldə etdiyi mədəni nailiyyətlər Şərqlə köçürülsün, şərqlə xalqları içərisində yayılsın və bu xalqların tərəqqi və inkişafına səbəb olsun. Bu ideya və məqsəd onun bütün əsərlərində təbliğ olunan fikirlərin ruhunu təşkil etmiş və bütün fəaliyyəti bu cəhətə doğru yönəldilmişdir. Bu əsərlərin hansı müsəlman xalqlarının ictimai əxlaqi, ədəbi, rüsumati-mədəni, qəvaninin-siyasi və idarəsinin tənqid və intiqadına həsr olunmuşdur".

Məhəmmədəli Tərbiyətin "Mirzə Fətəli Axundzadə" haqqında düşüncələri ədəbin özünün dünyagörüşünə, elm, təlim-tərbiyə və mədəni islahat sahəsindəki baxışlarına da aid edilməlidir. Beləliklə, Məhəmmədəli Tərbiyətin elmi tədqiqatında Mirzə Fətəli Axundzadə ədəbi məktəbinin ardıcıl və orijinal davamçılardan biridir. Sanki o, Mirzə Fətəli Axundovun mədəni islahat ilə bağlı düşüncələrini yeni şərait və əsrin istəklərinə uyğun olaraq özünə fəaliyyət planı seçmiş və ictimai-mədəni fəaliyyəti ilə ədəbin "Aldanmış kəvakib" povestində irəli sürülən mədəni islahat tədbirlərini həyata keçirməyə çalışmışdır.

Tərbiyətin orta əsr ədəbiyyatı tarixinə, poetika və ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafına ümumi bir axın kimi baxmamışdır. O, orta əsrlərdə yaşamış bir çox şair və alimlərin dünyagörüşünün hansı fəlsəfi axın əsasında təşəkkül tapmasını, hansı fəlsəfi məktəbin ideyalarından təsirləndiyini, görkəmli sənətkarların yaradıcılığının, düşüncə və baxışlarının ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərin dünyagörüşündə nə kimi izlər buraxdığını da göstərmişdir. Məhəmmədəli Tərbiyətin "Bəhmənyar", "Şeyx Mahmud Şəbüstəri", "Mirzə Fətəli Axundzadə" adlı oçerkləri, mətbuat tarixinə aid elmi əsəri buna nümunədir.

O, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətini öyrənmək işinə bütün ömrünü verdiyi kimi, başqa xalqların mədəniyyət və ədəbiyyatına da səmimi münasibət bəsləmişdir. Türk, ərəb və fars ədəblərinin, Avropa alimlərinin elmi uğurlarını da öz yaradıcılığı ilə yaymışdır. Təsədüfi deyil ki, öz elmi və ictimai baxışlarının məhdudluğu ucundan Məhəmmədəli Tərbiyətin "azərbaycançılıq təssübü" çəkməkdə taqsırlandıranlar və onun doğru mülahizələrini şübhə altına almağa çalışanlar da olmuşdur. O, bir sıra şovinst fars alimlərinə qarşı çıxaraq İran dövləti tərkibində ayrı-ayrı xalqların yaşadığını, bu xalqların özlərinə məxsus ədəbiyyatı və mədəniyyəti olduğunu, bu irsi dərinlən öyrənməyin vacibliyi məsələsini irəli sürür.

Alim tədqiqatında Yaxın və Orta Şərqlə xalqlarının arasında mövcud olan mədəni-ədəbi əlaqələri öyrənməyə ayrıca yer vermişdir. Başqalarının ədəbi-mədəni uğurlarını görməmək, ədəbi əlaqə və təsir məsələlərini öyrənərkən nihilizmə və məhdudluğa qapılma və s. onun elmi araşdırmalarına yol tapa bilməmişdir.

Məhəmmədəli Tərbiyətin özündən əvvəlki elmi axtarışların nəticəsinə tənqidi münasibət bəsləmişdir. Hər hansı sənətkarla bağlı bir fikir irəli sürmüş alim təzkiyəçilərin düşüncələrini saf-çürük edərək, onların ən yaxşılarından istifadə etmişdir. Ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılıq yolunu aydınlaşdıraraq, elm və sənət aləminə gətirdikləri yenilikləri üzə

çıxarmağa çalışmışdır. Orta əsr ədəbiyyatında baş verən yenilikləri öyrənərək ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyat nəzəriyyəsinin orta əsrlərdəki inkişafı ilə bağlı maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür.

Məhəmmədəli Tərbiyət Azərbaycan şeirinin əruz və heca vəznində yazan sənətkarlara eyni yanaşmış, üslubi məsələlərində sərbəstliyi bəyənmişdir.

Ədib klassik şeirin janrlarının yaranma və inkişaf tarixinə dair böyük tədqiqat işi aparmış və elmi nəticələrə gəlmişdir. "Məsnəvi və məsnəvi yazarlar" əsəri bu cəhətdən çox maraqlıdır. Onun klassik Şərq musiqisinin tarixi və nəzəri məsələlərinə dair tədqiqatı vardır. Tərbiyətin klassik musiqi tarixi və nəzəriyyəsinə bəhs edən "Musiqi və musiqişünaslar" əsəri kimi dərin məzmunlu bir kitab Azərbaycan, Türkiyə və İranda indiyədək yazılmamışdır.

Məhəmmədəli Tərbiyətin elmi yaradıcılığı Azərbaycan mədəniyyəti tarixini öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə bir tədqiqat orta əsr Azərbaycan mədəniyyəti haqqında daha dərin elmi fikirlər irəli sürmək üçün alimlərə geniş imkan yaradır. Gənc nəsli klassik irslə tanış etmək, yazıçı və incəsənət xadimlərində milli ədəbiyyata və qabaqcıl milli-mədəni ənənələrə bağlılığı möhkəmləndirmək işində Məhəmmədəli Tərbiyətin xidməti əvəzsizdir.

Ədəbiyyat

1. Məhəmmədəli Tərbiyət "Danışməndani-Azərbaycan", Bakı, 1987.

2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IX cild, Bakı, 1986.

3. V. Musalı. "Azərbaycan təzkiyəçilik tarixi", Bakı, 2012.

4. Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerkləri (1828-1917). Bakı, 1985.

5. C. Xəndan. Uğur yolu. Cənubi Azərbaycanda ədəbiyyat, mətbuat, maarif və mədəniyyət. Azərbaycan ədəbiyyatında Cənub mövzusu. Bakı, 1987.

Açar sözlər: Şərqşünas, maarifçi, əlyazma, ədəbiyyatşünas.

Key words: Orientalist, enlightener, manuscript, literary critic.

Xülasə

Şərqşünas alim, maarifçi və ictimai xadim

Məqalə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqatçılarından biri olan M. Tərbiyətin elmi yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Alim eyni zamanda maarifçilik fəaliyyəti ilə tanınmışdır. O, Cənubi Azərbaycanda yeni təlim üsulu ilə idarə olunan ilk mədrəsə və Təbrizdə açılan ilk kitabxananın əsasını qoymuşdur. Tərbiyət publisistika ilə də məşğul olmuşdur. Belə ki, ədəbiyyat və incəsənətdən bəhs edən "Gəncineyi-Finun" jurnalını nəşr etdirmişdir. Alim bir çox Azərbaycan ziyalıları ilə yaxın dostluq əlaqələri saxlamışdır. Firdovsinin 100 illik yubileyi tədbirində iştirak edən Tərbiyət Bakı katabxanalarında saxlanılan nadir əlyazmalar ilə tanış olmuşdur. Məqalədə alimin "Danışməndani-Azərbaycan" əsəri üzərində bir qədər geniş dayanılmışdır. Müəllifin "Mirzə Fətəli Axundzadə" adlı öçerki şərh olunmuşdur. Alimin ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair mülahizələri təhlil olunmuşdur.

Summary

Oriental scholar, educator, and public figure

The article is devoted to the scientific work of M. Tarbiyat, one of the researchers of the 19th century of Azerbaijani literature. The scientist is also known his educational activity. He established the first school in Southern Azerbaijan and the first library in Tabriz. Tarbiyat was also engaged in publicity. He has published the magazine "Ganjineyi-Finun", which speaks about literature and art. The scientist has maintained close friendship relations with many Azerbaijani intellectuals. When participating in the Firdovsi's 100th jubilee event, Tarbiyat got acquainted with rare manuscripts kept in Baku libraries. The article was widely talked about "Danismandani-Azerbaijan". The author's essay entitled "Mirza Fatali Akhundzadeh" was commented. His discretions on the theory of literature and literary criticism were analyzed.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Quliyeva Günəş Zakir qızı¹⁶

BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞINDA TÜRKCÜLÜYÜN TƏŞƏKKÜLÜNDƏ FÜZULİ ƏNƏNƏLƏRİNİN ROLU

XVI -əsrəndən üzü bəri poeziyamız Füzuli yaradıcılığının təsirində olmuşdur. Dahi şairin poetik ənənələri bütün yaxın Şərq ədəbiyyatları ilə bərabər özündən sonrakı doğma Azərbaycan şeirinə də təsir etmişdir. Bu təsir həm müsbət, bəzən də mənfi xarakter daşmışdır.

Füzulidən sonra təxminən üç əsr bu təsirin mexaniki qəbulu ilə bağlı epigon poeziya yaranmışdır. Elə buna görə də XIX-əsrəndə böyük maarifçi – filosof olmuş M.F. Axundzadə öz yeni – modern ədəbiyyat konsepsiyasına maarifçi realizmə yol açaraq, epigon poeziyaya zərbə vurmaq üçün onun yaranmasına bəis olan, şairə “Füzuli şair deyildir” hökmünü vermişdir. (1) Doğrudur, bu fikir obyektiv həqiqəti ifadə etmirdi. Füzuli ənənələri XIX -əsr Türkiyə romantizminə və XX-əsr Azərbaycan romantizminə müsbət yaradıcı təsir göstərmişdir.

Füzuli poeziyası XX-əsr Azərbaycan şeirində romantik təmayülün formalaşmasına iki istiqamətdə təsir etmişdir. Bədii – estetik, həm də mövzu baxımından. Bu iki cəhət təkcə romantik poeziya təmayülünü deyil, həm də çox qüvvətli realist fəlsəfi – intellektual poeziya təmayülünə də öz müsbət təsirini göstərmişdir. Xüsusilə, 20-ci əsrin 50-ci illərindən sonra bu təsir güclü olmuşdur.

Füzuli romantik ənənələrini yaradıcı şəkildə mənimsəmiş fəlsəfi – intellektual poeziya təmayülünün aparıcı nümayəndəsi şair Bəxtiyar Vahabzadə olmuşdur.

O, 50-ci illərdə Füzuli dühasını başa düşən, poeziyada Füzuli zirvəsini görən istedadlı sənətkar olaraq ədəbiyyata gəlmişdir.

Füzuli yaradıcılığı və Füzuli mövzusu gənc yaşlarından Bəxtiyar Vahabzadəni türk tarixinə, türkmənəviyyatına, türkçülüyə yönəltdi. Bəxtiyar Vahabzadənin ümumən yaradıcılığının formalaşmasında klassik ənənələr – “Kitabi-Dədə Qorqud”, Nizami, Nəsimi, Vaqif, Cavid ənənələri mühüm rol oynamışdır.

Bəxtiyar Vahabzadənin “Şəbi-Hicran” poeması bu ruhda qələmə alınmışdır.

Nə yaman, nə çətin günlərə qaldım,
Sevənin düşməni min-min olurmuş,
Amansız şübhələr, dilsiz baxışlar,
Sevənin qəlbində çin-çin olurmuş.

Busonsuz, öldürdükcə dirildən sevdanın yaşantılarını, sirrini o da öz ustadı Füzuli kimi sözə etibar ediridi. “Şəbi-hicran” poemasında dahi ustadının sözə olan heyranlığının yeni çalarlarını qələmə alır və həm də bu heyranlıqdan Füzulinin özünə də müstəsna dərəcədə böyük pay ayırırdı. Bəxtiyar Vahabzadə Mövlananın Şəms Təbriziyə olan ilahi bağlılığı qədər bağlıydı Füzuliyə. Onun heyranıydı. Sənətin hansı gizlininə baş vururdusa, qarşısında Füzulini görürdü. Və bu düşüncələri şerin ölməz dili ilə belə ifadə ediridi:

...Qəvvas olub o dəryada mən çox üzmək istədim,
Batdım bircə damlasında, damlası da dərinidir... Və yaxud:
...Dərək etmədim hikmətini, can heyrətdən uçundu,
Heyrətimin şaxtasında idrak dondu, nə dondu!

Bu Bəxtiyar Vahabzadənin Füzuli dühasına olan heyranlığının bədii ifadəsidir. Publisistik müstəvidə söylədikləri də bədii şəkildə dediklərini addım-addım izləməkdədi:

”İnsanlığı tanrıya, sevgini dinə çevirən Füzulinin səsi bütün zamanları gəlib keçir, bizi həqiqətə, sədaqətə, ədalətə, böyüklüyə, ülviliyə və yüksəkliyə səsləyir. O bizimlə bərabər yaşayır..... Şairlər var ki, biz onları bəyənilirik. Şairlər var ki, biz onları sevirik, şairlər də var ki, biz onların sənəti qarşısında sükut edir, onun tilsiminə düşürük. Füzulinin özü demişkən:”Surəti halım görən surət xəyal eylər məni”...

...Beləliklə, Füzuli şeirinə, Füzuli xatirəsinə ən böyük hörmət, bizim heyratımız və bu heyrətdən doğan sükutumuzdur.”(2)

Həm Füzuli, həm də Bəxtiyar Vahabzadə üçün poeziya, ümumiyyətlə sənət aləmi eşqin tərənəsi, insan düşüncəsinin uçuş mərkəzi kimi dəyərlidi. Bu münasibət Bəxtiyar Vahabzadənin “Şəbi-Hicran” poemasının “Can yangısı” fəslində yetərincə mükəmməl şəkildə öz ifadəsini tapmışdır:

Biri deyir ki, sənət eşqin tərənəsidir.
Biri deyir ki: Sənət hər bir şeydən öncədir.
Biri deyir ki, sənət adicə əyləncədir.
Biri deyir ki, sənət cəlb edə bilmir məni.
Biri deyir ki, sənət insan düşüncəsinə,
Fikrini, xəyalını uçurur göylərə...

Əsərin əsas surətlərindən biri olan Əbdül Kərimin dedikləri isə əslində böyük müdriklərin-ilk növbədə Füzulinin və Bəxtiyar Vahabzadənin öz münasibətini ifadə edir:

Sənət dəryaya bənzər, onun min bir halı var
Onun sirlərlə dolu öz cah-cəlalı var.
Kiminin bu dəryada gördüyü çör-çöp olur,

¹⁶ BDU-nun dissertanti. Email g.quliyeva1981@gmail.com

Kimi də dibindəki, incilərə vurulur.

Məncə, can yangısıdır, şeir, sənət, əzəldən,

Poemanın başqa bir səhnəsində şair Leylayla Məhəmmədin qarşılıqlı söhbəti əsasında sənətə, sənətkara olan münasibətini Füzuliyənə bir tərənnümlə belə ifadə edir:

-Yanırsan, əzizim, alış, yan yenə,

Sənət dediyin də yanar çıraqdır.

Elin kədərinə, elin qəminə,

Səndə yanmasan, kim yanacaqdır?

B.Vahabzadə də ustadı Füzuliyə xas müdrikliklə sənətkarı yanan şama, çırağa bənzədir. Eyni zamanda, fərqi var ki, Füzulinin, bir növ özünün prototipi kimi yaratdığı Məcnunun özü də əbədi, sönməz bir eşq çırağıdır. Onun sözləri milyonların könlünə eşq şəfqəti əta edir. Buna görə də B.Vahabzadə "Heyrət, ey büt!" məqaləsi boyunca dahi şairin sənətkarlıq məziyyətlərinə bu yöndən nəzər salmağı vacib bilirdi. "Füzulinin tərənnüm etdiyi eşqin özü böyükdür. Bu eşq insanı fədakarlığa çağırır, onu daxilən böyüdən, mənən yüksəldən, qəhrəmanlıq dərəcəsinə ucaldan eşqdır. Füzuli nə üçün Məcnun Tablosunu cızdı? Məgər Füzuli Məcnunun özü deyilmi? Bu Məcnun nəyin Məcnunudur?.. Nəyin dəlisidir?.. Məcnun idrak Məcnunudur, hər şeyi tərək etmək, hər şeyin mahiyyətinə, cövhərinə varmaq ehtirasının timsalıdır. Məcnun cəmiyyətin məhdud qayada və qanunlarına qarşı idrakın üsyanıdır.... ..Bir sözlə Füzuli böyük təbiətli, böyük idraklı cəmiyyətin fəvqünə ucalmış əfsanəvi Məcnun rolunda özünü, öz mənəviyyatını tapmışdır. Məcnunu Füzuliyə sevdiren ondakı üstünlük, ondakı böyüklük və yüksəklik idi"...(3)

Bəxtiyar Vahabzadə Məhəmməd Füzulini sözlərində nəfəs alan, fikirlərində yaşayan, duyğularında fəryad çəkən insanlar insanı, şairlər şairi ariflər arifi kimi qəbul edir, xüsusi bir duyğusalıqla onun havasına uçunur və bu barədə olan fikirlərini belə ifadə edirdi. "Füzuli tədqiqatçılarından hər biri onun böyüklüyünü bir cəhətdə görmüşlər. Mən isə onun böyüklüyünü ilk növbədə dilinin sehri ilə dünyadakı bütün türk xalqlarını birləşdirməsində, bir çırağın ətrafında toplaya bilməsində görürəm. Kim iddia edə bilər Füzuli yalnız Azəri türklərinin şairidir?! Yox! O həm Azəri, həm türkmən, həm kərkük, həm özbək, həm də Türkiyə türklərinin dahisidir. Bir sözlə, Füzuli türk xalqlarının kökü, bizi onun qolları, budaqlarıdır."(4)

B.Vahabzadə Füzulinin böyüklüyünü hər şeydən əvvəl dilinin seyrində görürdü və bu həm də Füzulinin ruhunun seyrinə. Dahi şairin bütün dünya türklərinin böyük sənətkarı olması onun ruhundan, ruhən dünya türklərinə yaxın, doğma olmasından qaynaqlanırdı.

Onun bənzərsiz üslubu, poetik dili bu ruh birliyinin təcəlli etdiyi həqiqətdən gəlirdi. Dilə, milli ruha bağlılıq həm də Bəxtiyar Vahabzadənin özünün böyüklüyündən intişar tapırdı. Bəxtiyar Vahabzadə heç də təsadüfi deyil ki, sovetlər dövrünün ən kəsərli çağlarında belə sistemli, dayanaqlı şəkildə doğma ana dili mücadiləsi aparmış, öz ana dilinə biganə, yad olanları birmənalı şəkildə qımağa tutmuşdur.

O, məşhur "Ana dili" şeirində öz dilinə xor baxan rusbaşı "obrozovonlar" a qarşı qəzəbini gizlətmir və "qoy bütün vəzifə, kreslo" hərisliyindən gələn bədxahlığına ananızın verdiyi süd qənim olsun, əvəzində buyurdun "Segah"ı "Rast"ı, "Şahnaz"ı, doğma dili mənim olsun" səsiydi. Bəxtiyar Vahabzadəni doğma ana dilinə böyük eşqi, qədərbilənliyi, vətəndaşlıq qayəsi bağlayırdı. O, doğma dilinin aşığı, məcnunu idi. Öz doğma dilinə məcnunənə bir sevgi bəsləyirdi. Və heç də təsadüfi deyildi ki, "Şəbi-hicran" poemasında dönə-dönə bəyan edir, ürək ağrısı ilə vurğulayırdı:

"Bu qəmdir ki, millətə qəlbinə də, eşqinə də, ruhuna da qəsd edirlər, ay aman"... Bu eyni zamanda Füzulinin harayı, qəlbinin səsi idi. Ancaq, "sərvəti deyil, ürəyi də parçalanan" bir məmləkətin, xalqın taleyi həm Füzulinin, həm də B.Vahabzadənin dilindən, yaşamından belə keçirdi. "Şəbi-hicran" poemasında:

Arzusunu, eşqini
o tapmadı həyatda
Həyata güldüyündən
ağladı zülüm-zülüm,
Füzulini həyat da !.

B.Vahabzadə öz böyük ustadı kimi, bu milli faciə və dərdlərin ilk növbədə dövrün, zamanın xarakterindən irəli gəldiyini bəyan edirdi. Füzulinin də ən böyük gileyi, tənqid hədəfi zəmanədən idi. Zəmanədən şikayət ilk növbədə Füzulinin "Şikayətnamə" əsərinin meydana gəlməsinə zəmin yaradırdı. Öz növbəsində B.Vahabzadənin "Şikayətnamə"si "Gülüstən", "Şəbi-hicran", "Şəhidlər" idi. Həm Füzulinin, həm də B.Vahabzadənin əsərləri öz zəmanələrinin manqurt təfəkkürünə üsyan faktları, lövhələri kimi qəbul edilirdi və Füzulinin "Şikayətnamə"si Bəxtiyar Vahabzadənin "Gülüstən"ı, "Şəbi-hicran"ı ilə tamamlanırdı:

Bax belə bir zamanda
Günəş kimi parlayıb qalxdı göyə Füzuli.
Saldı şəfəqlərini hər ölkəyə Füzuli.
Ürəklərdə qıvrılıb, qövr elədi acılar.
Hərəsi bir diyarda qalan qardaş-bacılar,
Füzulinin şeirilə tanıdı bir- birini,
O çatdırdı qardaşa, qardaşın əllərini,
Könüllərə bir ümid,
Nəşə verdi Füzuli,
Parçalanmış milləti

Birləşdirdi Füzuli.

Dərin minnətdarlıq hissi ilə qeyd etməliyik ki, 20-əsrin totalitar sovet basqıları altında eyni birləşdirici, oyađıcı, səfərbərdeici, missiyanı Bəxtiyar Vahabzadə fenomeni cəmiyyətimiz üçün yerinə yetirdi, millətin böyük dərđini çiyinlərində ləyaqətlə daşdı, hər misrasda, hər beytində, ikiye bölünmüş dođma Azərbaycanımızın azad olmaq, birləşib bir olmaq ideyasını ifadə etdi və bu məqamda həmişə Füzuli ruhən, fikrən onun yanında oldu. Ona mənəvi dəstək verdi. Parçalanmış milləti birləşdirmək istəyinə güc qatdı.

Füzuli dilinin sehrlı, qüdrətli varlığı ilə yaratdığı “Gülüstən”, “Şəbi-hicran”ı böyük türk dünyasını birliyə, bütövlüyə səslədi. Bütün bütün bu dil əzbəri olan əsərləri o, ilk növbədə Füzulinin ana laylasına bənzər poeziyasının həmrəyliyi, həmdərdliyi hücrəsinə etiqad və zikredə-edə yaratdı və böyük ustadın poetik irsi barəsində həmişə xüsusi iftixar hissi ilə söz açdı: “Ana laylası”na bənzər bu misralardakı dilin sehrlı dünyanın o başında yaşayan bir türklə bu başında yaşayan türk eyni kökə qayıdıb bir-birini tapır. Budur Füzuli şeirinin tilsimi, böyüklüyü və qüdrəti.”

Dəqiq dəyərləndirmədi. Ancaq, bu dəyərləndirmətəkcə bir məqam üçün deyil. Daha çox davamlı və ardıcıldı. Bir məqalədə, bir şeir və poemada, bir müsahibə və çıxışda qoyulan məsələ başqa bir söhbət əsasında yenidən davam etdirilir, yeni maraq dünyasından sərgilənir. Yəni Füzuli Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının gündəlik yaşamının hər məqamında, hər zərrəsindədi.

“Bu gün insan və kainat qarşı-qarşıya dayandığı kimi, Füzuli şeirinin sirri və ecazkarlığı da əsrlər boyu öyrənilməsinə baxmayaraq bizim qarşımızda bir sual kimi dayanmışdır. Biz bu gün “seyr elə məkanı laməkani”-deyə Füzulini elmin bugünkü səviyyəsində yenidən öyrənməliyik”.

Vətən, millət yolunda yananda belə külə dönməyib, gülə çevrilən, hər kəsin aqibətini B. Vahabzadə ilk növbədə Füzulinin simasında təqdim edir. B. Vahabzadənin “Şəbi-hicran”ı əslində Füzulinin “Şikayətnamə”sinin qarşılığında qələmə alınmış Füzulinamədi.

Onun Füzulisi, sadəcə “salam verdim rüsvət deyildir deyə almadılar” acısı çəkən, sıxıntısı yaşayan vətəndaş deyil, ölümüylə belə Vətənin göylərində aydın üfüqlərəcə bilən, gülümsəyən müdriklər müdrirki, dahilər dahisidir. (4)

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. M.F. Axundovun məqalələri. “Nəzm və nəsr haqqında” 1859.
2. B. Vahabzadə. M. Füzulinin 500 illik yubileyindəki çıxışından (Türkiyənin Bilkənd Universiteti), Zaman və Mən, Bakı, 1999, s.225
3. B. Vahabzadə “Şəbi-hicran”. Seçilmiş əsərləri, II-cild, Bakı, “Öndər”, 2004, s.11-12, 525 – ci qəzet, 2015, 14 fevral, s.24
4. B. Vahabzadə. Mənəviyyat bayrağı, Ədəbiyyat qəzeti, 17 fevral, 1995
5. M. Füzuli. Əsərləri. Altı cildə, Bakı, 2005.
6. B. Vahabzadə, “Heyrət, Eybüt!”, Türk Edebiyyatı dergisi, fevral, 1977, say 40, səh.10
7. B. Vahabzadə, “Heyrət, Ey Büt!”, Türk Edebiyyatı dergisi, Yanvar, 1977, say 39, səh.8
8. B. Vahabzadə. Əsərləri. 12 cildə, VI. Bakı, “Elm” 2008

Açar sözlər: *B. Vahabzadə yaradıcılığı, M. Füzuli ənənələri, Türkcülik, XX-əsr fəlsəfi- intellektual poeziya təməyülii.*
Ключевые слова: Творчество Б. Вахабзаде, традиции М. Фазули, тюркизм, философия-интеллектуальная поэзия XX века, Азербайджан

Key words: B. Vahabzade's creativity, M. Fuzuli traditions, Turkism, XX-century philosophical intellectual poetry.

РЕЗЮМЕ

Роль традиций Физули в творчестве Бахтияра Вахабзаде

Роль традиций М. Физули в отражении тюркизма в творчестве Б. Вахабзаде

Применение творчества М. Физули. Традиции Физули оказало положительное творческое влияние на Турецкий романтизм 19-го века и Азербайджанский романтизм 20-го века. Повышение данного влияния в частности после 50-ых годов 20-го века, и использование традиций Физули в творческой форме принесло известность Б. Вахабзаде как выдающемуся представителю данного философско-интеллектуального уклона поэзии.

Summary

Role of Fizuli's traditions in Bakhtiyar Vahabzade's creative

Role of Fizuli's traditions in Bakhtiyar Vahabzade's creative, in organization of Turkism, derive benefit from Fizuli's traditions and Fizuli's traditions had positive creative influence to the XIX century Turkey romanticism and XX century Azerbaijan romanticism. Specially, became strength of this influence after the 50 years of XX century gave chance to Bakhtiyar Vahabzade to adopting of Fizuli's traditions and became known as famous representative of philosophy-intellectual poetry direction.

Rəyçi: prof. Nizaməddin Şəmsizadə

Quliyeva Mehri¹⁷QƏDİM VƏ ORTA ƏSRLƏR ƏDƏBİYYAT ƏNƏNƏLƏRİNİN HEKAYƏ JANRININ
TƏŞƏKKÜL VƏ POETİKASINA TƏSİRİ

Hekayə janrının formalaşmasına təsir edən milli və regional xüsusiyyətlər içərisində klassik ədəbiyyat ənənələrimizin özünəməxsus yeri var. Janrın təyinedici prinsipləri öz normativlərini Qərb ədəbiyyatında, xüsusən də Mopasan və Çexovun sənət nümunələrində mükəmməlləşdirsə də, hər bir xalqın, xüsusən də güclü ədəbi sərəvətə malik olan xalqların ədəbiyyatlarında, başqa janrlar kimi, hekayə də qəbul etdiyi sabit normativlərdən başqa, eyni zamanda klassik milli irsdən aldığı elementlərin daşıyıcısı kimi çıxış edir. İntertekstuallıq nöqtəyi-nəzərdən yanaşsaq, Azərbaycan hekayələrində Qədim və Orta əsrlər ədəbiyyatımızdan janr, mövzu, obraz, motiv, süjet və s. istiqamətində çoxlu paralellər müşahidə edib üzə çıxara bilərik. Bunu əsaslandırmaq üçün kifayət qədər fakt seçib təqdim etmək mümkündür.

Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı ilə XX əsr hekayəçiliyinin janr intertekstuallığı ilk növbədə hekayət və hekayə paraleliyində üzə çıxır.

Bir çox mənbələrdə hekayət və hekayə bir-birindən ayrılır və əksər vaxt onlar bir-biri ilə qarışdırılır. Bu cür qarışıqlıqlar xüsusən XIX əsr yazıçılarının hekayətlərinə münasibətdə özünü göstərir. Baxmayaraq ki, hekayənin bir janr kimi özünü təsdiqi Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığından başlayaraq qəbul olunur, yeri gəldikdə, hekayətlə qarışdırıldığından Seyid Əzim Şirvaninin, Qasım bəy Zakirin hekayələrindən də bəhs edilir. Lakin faktların öyrənilməsi, bu iki janr arasındakı incə və ciddi fərqlərin nəzərdən qaçırıldığını göstərir.

Hekayə və hekayət daha çox yaxınlıq baxımından öyrənilmiş, onlar arasındakı əsas fərq kimi hekayətin nəzmlə yazılması götürülmüşdür. Hekayətdən əksər halda mənzum hekayə deyilərək bəhs edilmişdir. "Klassiklərdən Xaqani, Nizami, Füzuli, Məhəmməd Əmani, Ağa Məsih Şirvani, Qasım bəy Zakir və başqalarının mənzum hekayələri vardır." (7s. 156) Klassik hekayətlərdən mənzum hekayə kimi bəhs etmək o mənada özünü doğrultmur ki, sonrakı dövrlərdə - XX əsrdə, sovet və postsovet zamanında yazılan mənzum hekayələr struktur və semantika baxımından onlarla tipoloji eyniyyətə malik deyil. Belə olduğu halda, klassik ədəbiyyatın həcmcə kiçik məsnəvilərini, yəni hekayətlərini mənzum hekayə adlandırmaq problemə aydınlıq əvəzinə dolaşlıqlıq gətirir. Qeyd edək ki, təkcə hekayəni yox, ümumiyyətlə klassik dövr, divan ədəbiyyatı janrlarını ədəbiyyatımıza yeni dövrdən daxil olan janrlarla adlandırmaq özünü doğrultmur; iri həcmli məsnəvi-dastanları roman, məqtəli povest və ya roman, qəsidəni və ya məsnəvini poema kimi təqdim etmək onların sahib olduğu formanı və ifadə etdiyi semantik funksiyayı doğru qavrayıb izah etməyə imkan vermir.

Klassik epik ədəbiyyatın kiçik həcmli janrlarından olan hekayət bir sıra paralellərlə hekayəyə yaxın olsa da, onların hər ikisini eyni adda ümumiləşdirib təqdim etmək doğru deyil. Nizami Gəncəvinin haqqında bəhs etdiyimiz klassik janrı hekayə yox, hekayət adlandırması (şair bəzi məqamlarda hekayət sözünə sinonim kimi dastan ifadəsindən istifadə etmişdir) da bizə hər bir mövcud olanı öz adı ilə adlandırmağa əsas verir. Çünki hekayəti hekayə adlandırmaq bu başdan eyniyyət məqamlarını irəli çıxarır və baş vermiş transformasiyanı, tipoloji müqayisədəki fərqliliyi müəyyənləşdirməyin, ən azından, psixoloji olaraq qarşısını alır.

Hekayətlər klassik şərq ədəbiyyatında nəzmlə yazılıb, hikmətamiz mənalara ifadə edir (az da olsa nəsrə yazılan nümunələri də var. Məsələn, Seyid Əzim Şirvaninin nəsrə yazdığı hekayətləri). Adətən məsnəvi şəkildə yazılır.

Dərin irfani məzmun daşıyan kiçik həcmli hikmətamiz hekayətlər, adətən, məqalətlə başlanır. Daha doğrusu, klassik ədəbiyyatda hekayət məqalət-hekayət şəbəkəsində təqdim olunur. Nizami Gəncəvi yaradıcılığından şahid olduğumuz kimi hekayət məqalət və didaktik sonluq arasında məkan seçir. Məqalət və didaktik sonluq hamı üçün yadda qalan olmasa da, hekayət öz məzmunu ilə böyük oxucu kütləsi toplaya bilər. Öndə və sonda gələn hissələr – məqalət və didaktik sonluq özünün dini-fəlsəfi, təsəvvüfi funksiyası ilə bərabər hekayət mətnin təsiredici gücünü artırmağa xidmət edir. Bu üçlük daxilində nisbi müstəqillik bütöv məzmunu malik və baş vermiş hadisə təəssüratı oyadan hekayətə aiddir. Hekayəti onun üçün gücləndirici rol oynayan hissələrlə əlaqələndirən onlar arasındakı problematikanın yaxınlığıdır. Bir anlığa hekayətin yerinə hər hansı bir hekayəni, hər kəsə yaxşı bəlli olan "Poçt qutusu" hekayəsini daxil edək; vəhdət pozulacaq. Hekayət öz funksionallığı ilə üçlü modelə rahat yerləşməsinə baxmayaraq, bu məkan hekayə üçün yaddır. Ona görə də fərqli funksiya icra edən janrların eyni adda təqdimi doğru deyil.

Fərqi əgər mənzumluq və mənsurluqda arasaq, Nizami Gəncəvinin hekayətlərinə mənzum hekayə desək, o zaman xəyalən Səməd Vurğunun mənzum hekayələrini onunla qarşılaşdıraq. Yenə də kifayət qədər struktur və funksiya fərqi ilə qarşılaşacağıq. Hekayət insanları bu dünyanın, hər hansı zaman və məkanın olacaqları və ola biləcəkləri ilə məlumatlandırmaq yox, davamedən zaman və o zamanın keçdiyi məkanlar, məqamlar üçün dəyişməz qanunlar, hökmlər haqda xəbərdar etmək funksiyasını yerinə yetirir.

Bunun klassik örnəklərini Nizami Gəncəvinin "Sirlər Xəzinəsi"ndəki hər biri məqalətlə başlayıb, didaktik nəticə ilə sona çatan 20 hekayətdə (Nizami "Sirlər xəzinəsi") görürük. "Geniş müqəddimə, şairin özünün adlandırdığı kimi "iyirmi məqalət" və həmin qədər də "hekayət"dən ibarət "Sirlər xəzinəsi" fəlsəfi-irfani-didaktik traktat olub, orta yüzilliklər Yaxın Şərq ədəbiyyatında bu janrda qələmə alınmış nümunələr içərisində həm fikri vüsəti, həm şeiriyəti baxımdan xüsusi yer tutur." (1,s.495) Nizami Gəncəvinin məqaləti hekayətlərinin əvvəlində verməsi və sonda fəlsəfi-didaktik nəticə ilə yekunlaşdırması "Sirlər xəzinəsi"ndəki sakrallığı artırır. Özündən əvvəlki ədəbiyyat ənənələrinə yaradıcılıqla yanaşan Nizami təxəllüsünə uyğun olaraq "Sirlər xəzinəsi"ndə ona qədər nizamsız, tam norma halını alma-

¹⁷ AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı

mış bir çox sənətkarlıq elementlərini bir araya gətirərək özünün qeyri-adi dühası ilə onları inkişaf etdirdi və zənginləşdirdi. “Sirlər xəzinəsi” (“Məxzənül-əsrar”) ... Azərbaycan ədəbiyyatında ilk irihəcmli, dərin fəlsəfi-irfani qayəli məsnəvi, poetik traktatdır ki, şair hələ ictimai-fəlsəfi qəsidələrinin aparıcı mövzusu olan həyat, yaradılış, xilqət, insan və onun vəzifələri, ümumiyyətlə, şərəfli olum və şərəfli ölüm haqqındakı düşüncələrini etik-əxlaqi çulğanışda, dahiyənə bir ustalıqla, sənətkarlıq xarıqaları göstərərək ilk dəfə məhz bu əsərində sistemli şəkildə oxucuya təqdim edir.” (2,493)

Hekayətlər öz forma-məzmun xüsusiyyətləri ilə bərabər, məqalət hissəsi ilə də hekayə janrının bir sıra poetik keyfiyyətlərinin formalaşmasına təsir etmişdir. Klassik türk ədəbiyyatının ilk məqalət nümunələri sonrakı ədəbiyyat ənənələrində bu və ya digər şəkildə öz izlərini qoruyub saxlamışdır. Nizami Gəncəvidən sonra Şəms Təbrizin xütbə və söhbətlərindən, Mövlana ilə bəhslərində izah etdiyi fikirlərdən ibarət “Məqalət”i daha sonra Hacı Vəli Bektaşın Tanrıya yetişməyin yol və üsullarını anladan “Məqalət” əsəri də epik ənənədə yığcamlığın, dərin fikirliliyin formalaşması baxımından qiymətli mənbələrdir. Ərəb sözü olan məqalətin dilimizdəki anlamı məqalələr, yazılar, bəhslərdir. Adı çəkilən üç müəllifin yaratdığı məqalət nümunələrini bir-biri ilə müqayisə etdikdə, onların janr və formadan çox, məqsəd və ideal baxımından bir-birinə yaxın olduğunu görürük. Hər üçü kamil insan yetişdirmək niyyətilə qələmə alınmış mətnlər məcmusudur. Bədiilik baxımından sonrakı epik ənənəyə həm məzmun, həm də forma baxımından daha çox Nizaminin məqalət-hekayətləri təsirli olmuşdur. Şəms Təbrizi və Hacı Vəli Bektaşın məqalətləri təsəvvüfi məzmunlu hikmətlərdən və onları açan ayrı-ayrı hekayətlərdən ibarətdir. Onların əsas qayəsi sufi dünyagörüşünü qəbul etmiş insana Allaha yetişməyin məqam və pərdələrini anlatmaqdır. Nizaminin də məqalətləri insan-tanrı əlaqələrinə, yarıdan və yaradılış məsələlərinə həsr olunmuşdur. Şəms Təbrizi və Hacı Vəli Bektaşda təsəvvüfi məqamlar, dini söhbətlərin öndə olmasına baxmayaraq, Nizami Gəncəvidə daha çox yadda qalan hekayətlərdir. Nizamidə məqalət-hekayət nisbətində üstünlük, yaddaqalanlıq hekayətə məxsusdursa, Şəms Təbrizi və Hacı Vəli Bektaşda bu nisbətdə faiz üstünlüyü əksinədir. Hekayətdə hadisə-təhkiyə aparıcı mövqeyə malik olduğundan sonrakı epik ənənəyə, hekayəyə onun təsiri daha artıq olmuşdur. Dini-təsəvvüfi təlqinlər məqalətin başlıca funksiyasını təşkil etdiyi halda, hekayətdə hər hansı bir hikmətamiz hadisənin nağıl edilməsi onu xalq ədəbiyyatının nağıl və rəvayətləri ilə yaxınlaşdırır və onlardan gələn təhkiyəçilik ənənələrini daha da zənginləşdirib, inkişaf edərək, yazılı ədəbiyyat üçün emal edərək sonrakı dövrə, hekayə janrına bir sıra baza elementləri ötürürdü. Klassik ədəbiyyatın hekayəti Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə ilə, iri həcmli və çoxplanlı məsnəvi-dastanları isə romanla paralellik nümayiş etdirir. Folklordan gəlmə əsatir, nağıl, rəvayət, əfsanə ənənəsi yazılı ədəbiyyatda hekayədən əvvəl hekayətdə öz sələfliyini göstərir. Bu mənada, hekayət, məsnəvi, məqtəl və s. folklorun epik janrları ilə yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı arasında əlaqələndirici rolunu oynamışdır. Hadisənin mətnləşməsi, yazıçı dünyagörüşünün, kollektiv və fərdi yaddaşın, təsvir və tərənnumun təhkiyədə yığcam şəkildə ifadəsinin formalaşmasında hekayətin mühüm funksiyası olmuşdur.

Məqalətlər kimi hekayətlərin sonuna artırılan fəlsəfi-didaktik nəticələr də sonrakı ədəbiyyat ənənələrində yaşamış, xüsusən də gözlənilməz final ənənəsinin formalaşmasına özünün struktur təsirini göstərmişdir. Bu baxımdan akademik İsa Həbibbəylinin hekayət və novella arasında apardığı müqayisə əhəmiyyətlidir. “...səkkiz əsr bundan əvvəl yaşayıb-yaradan bu böyük Azərbaycan şairi (Nizami Gəncəvi – M.Q.) hələ XII əsrdə istər lirik şeirlərimizdə, istərsə də geniş həcmli əsərlərimizdə novella janrının ən yaxşı və maraqlı ünsürlərini özünün sənətkarlıq süzgecindən keçirmiş, öz sənətkar qələmi ilə cilalandırıb zinət vermiş, onlara əbədi həyat bəxş etmişdir” (5 .s.507-508). Göründüyü kimi, İsa müəllim burada novellanın ünsürlərindən bəhs edir və bununla da müasir hesab etdiyimiz janrların ünsürlərinin mənbəyini klassikada, milli ənənədə arayıb axtarmağın istiqamətini qabardır. Bu müqayisə, nəinki Azərbaycan hekayəsinə, eləcə də, dünya novellasına, ümumiyyətlə, yazılı epik ədəbiyyat ənənəsinə Nizami təsirinin araşdırılmasını aktuallaşdırır.

XX əsr Azərbaycan hekayətləri və hekayət janrı arasında aparılan müqayisələrdə ən çox diqqəti cəlb edən paralellik əsərin sonunda verilən əqli nəticələrdə özünü göstərir. Bu baxımdan diqqəti daha çox cəlb edən yeni mərhələdə maarifçi realist hekayələrdir. Didaktik hekayətlərdə olduğu kimi, maarifçi-realist hekayətlərdə də əsər tərbiyəvi nəticə ilə sona çatır; müdrik bir kəlam kimi formalaşmış “qissədən hissə” strukturu burada da özünü nümayiş etdirir. Məsələn, milli-klassik ənənələrin yaşanmasına xüsusi əhəmiyyət verən Ə.Haqqverdiyevin hekayələrindən nümunələr göstərə bilərik. Yazıçının “Ata və oğul” hekayəsi öz təhkiyəsinə, tərbiyəvi məqsədinə və finalına görə hekayət ənənəsindən çox şey almışdır. Hekayənin əvvəlində məqalətə uyğun parça olmasa da, növbəti hissələrdə funksionallıq və təhkiyə istiqamətində paralellik müşahidə olunur. Başlanğıcda xeyirxah və əməyinin, dürüstlüyünün sayəsində evdə, eldə böyük nüfuz sahibi olan Hacı Xəlilin ömrünün son anı, keçdiyi ibrətamiz həyat yolunu xəyalən vərəqləməsi, öz zəhməti və dürüstlüyü ilə yetimlikdən, nökrəçilikdən gəlib zəngin, xeyirxah, bacarıqlı bir tacirə necə çevrilməsi və nəhayət, dünyadan köç etməyə hazırlaşması, oğluna vəsiyyəti təsvir olunur. Son vəsiyyətini edə-edə Hacı Xəlil canını tapşırır. “Hacı Xəlil vəfat etdi. Yəni dünyadan bir şəxs rehlət etdi ki, neçə füyəra əlini tutmuşdu, ac qarınlar doyurmuşdu. Çılpağa libas vermişdi. Ona görə bu şəxs nəinki öz xış və əqvaminin, bəlkə, cəmi şəhər əhlinin əlindən getdi. Xoş o şəxsin halına ki, öləndən sonra onun adı dillərdə diri qala və ehtiram və rəhmətlə yad ola” (4 s.13). Hacı Xəlilin hekayəsi bitdiyi yerdən oğlu Əkbərin hekayəsi başlayır. O, atasının heç bir vəsiyyətinə əməl etmir – pis yoldaşdan uzaq durmur, anasına hörmətsizlik edib, onu saymır, müsəlman olduğunu yaddan çıxarıb içkiyə, qumara qurşanır, nökrə Qulaməlini evdən uzaqlaşdırır. Vəsiyyətin əksinə getdikcə, həyatı da tərsinə dönür. Axırda onu səfilliyə sürüklüyüb, Fransadan gətirdiyi məşuqunu və onun vasitəçiliyi ilə bütün var-dövlətini mənimsəyən dostu (pis yoldaş!) Rüstəmi öldürüb, həbsxanaya və oradan da sürgünə göndərilir. Hekayənin finalını müəllif Sədidən farsca misal gətirdiyi bir beytlə yekunlaşdırır. Beytin tərcüməsi belədir ki, “Lutun arvadı pis adamlarla yoldaş oldu, Peyğəmbərlik xanədanı itdi.” (4, 21) Bu beyt “qissədən hissə” xarakterli olub, klassik hekayətdəki fəlsəfi-didaktik nəticə funksiyasını yerinə yetirir.

Klassik ədəbiyyatımızda əks olunan ictimai motivlər, insan-tanrı münasibətlərinin insanlararası münasibətdə güzgüləndirilərək təqdim edilməsi poeziyada təhkiyəyə geniş meydan açır. Bunu farsdilli ədəbiyyatımızın Xaqani Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Qətran Təbrizi, daha yüksək səviyyədə Nizami Gəncəvi kimi təmsilçilərinin yaradıcılığında gördüyümüz kimi, yeni sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə zənginləşmiş anadilli poeziyamızda da müşahidə edirik. “Azərbaycan epik şeirinin inkişafında XV-XVI əsrlər xüsusi bir dövr açır. Hələ XIV əsrdən ədəbi dil kimi sürətlə inkişaf etməyə başlayan Azərbaycan dili XV əsrdə daha da səlisləşib möhkəmlənir, XVI əsrdə öz yüksək bədii zirvəsinə çatır. Bu əsrlərdə Xətayi, Füzuli kimi istedadlar yaşayır və öz sənətlərini əsasən doğma dildə yaradırlar.” (Azadə R. 288-289) Farsdilli poeziyada bəlli bir inkişaf mərhələsi keçmiş və ədəbiyyatımızda təhkiyə texnikasının inkişafında önəmli funksiya icra etmiş janrlar – məqalət, hekayət, məsnəvi yeni mərhələdə qazandığı zəngin xüsusiyyətlərlə növbəti mərhələlər üçün qiymətli baza rolunu oynamışdır.

Hekayə janrının təşəkkülündə klassik alleqoriyaların və ədəbiyyatımızdakı təmsil ənənələrinin də mühüm rolunu olmuşdur. Bu baxımdan Füzulinin “Bəngü-badə”, “Söhbətül əsmar”, “Səhhət və mərəz” alleqoriyaları ədəbi ənənənin formalaşmasının mühüm göstəriciləridir. Həmin əsərlərdə təhkiyə-təsvir-tərənnüm keçidləri, mənanın alleqorik üsulla, köçürmə yolu ilə ifadəsi, cəmiyyətin, insanların qüsurlarını aradan qaldırmağa səsləyən əzabkeş, düşünən və tələp edən müəllif obrazının adresatla ünsiyyət formaları kimi poetik keyfiyyətlər daha da inkişaf etdirilmiş və bu sahədə mövcud olan ənənəni qüvvələndirmişdir.

Hekayə janrının formalaşmasına süjetli lirika da öz elementləri ilə təsirini göstərmişdir. Bu mənada, kiçik həcmdə dərin mənə ifadə edən qəzəllər tərənnümlə bərabər aşiqin yaşantılarını, aşiq-məşuq münasibətlərinin davam etdiyi zamanı özündə əks etdirən süjetləri ilə sonrakı kiçik epik janrın, hekayənin inkişafına öz struktur elementləri ilə təsirini göstərmişdir. Süjetlilik klassik Şərq qəzəlinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Bunu Nizami Gəncəvinin qəzəllərindən bəhs edərkən tanınmış klassik ədəbiyyat mütəxəssisi Xəlil Yusifli də qeyd edir. “Şərq poeziyasında qəzəl janrının inkişafına uyğun olaraq Nizaminin qəzəllərində süjetlilik, mövzu vəhdəti özünü göstərir.” (6 xəlil yusifli) X.Yusiflinin vurğuladığı bu iki cəhət – süjetlilik və mövzu vəhdəti hekayələrin başlıca tələblərindən biridir. İstənilən Şərq hekayə yazarının yaradıcılığına qəzəldən gələn yaddaş qatı və enerji bu və ya digər səviyyədə təsir etmişdir.

Qəzəl lirik janrlar içərisində hiss və tərənnümə daha yaxın olanıdır. Sözsüz ki, onun əsas cəhəti şairin tərənnümə stimulu verən duyğu selidir. Bu duyğu selinin içində pərdəli görünən və dayaq təsiri bağışlayan təhkiyə elementləri yerləşdirilib; aşiq və məşuqun, bəzən də rəqibin daxil olduğu obrazlar aləmi arasındakı münasibəti, eşqin tarixini canlandırmaq üçün bu elementlərin mövcudluğuna tələbat var.

Bütün bunlara baxmayaraq, qəzəl hekayə deyil və onun özünəməxsus janr təyinedici prinsipləri var. Araşdırma nəticəsində gəldiyimiz qənaət odur ki, hər bir azərbaycanlı yazıçının və ya oxucunun yaddaşında qəzəlin oturmuş bir yeri var. Ənənəvi ədəbiyyatımızın aşılacağı qəzəl zövqü və qəzəl meyarı onun yaradıcılıq nümunələrində daimi genetik kodunu təmin edir. O, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində bu kodun iştirakı, sözsüz ki, daha güclü idi. İstənilən kiçik həcmli janrdakı qəzəl enerjisi bu və ya digər səviyyədə yaşamaqdadır.

Nəticə

Hekayə janrının təşəkkülündə klassik alleqoriyaların, təmsillərin, hekayət, mənzumə, kiçik məsnəvi, məqalət kimi janrların böyük təsiri olmuşdur. Baxmayaraq ki, klassik ədəbiyyatın kiçik həcmli epik janrları hekayə ilə eyni formanı və funksionallığı paylaşmır, ancaq klassik ədəbiyyat ənənələrimiz bütün komponentləri ilə sonrakı yaradıcılıq hadisələrinə, o cümlədən hekayəyə öz genetik kodlarını ötürmüşdür.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 7cildə, I cild. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2004, 760 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 7cildə, II cild. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2007, 632s.
3. Haqverdiyev Əbdürrəhim bəy. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, II c. Bakı, 1957, 392 s.
4. Həbibbəyli İ. Kiçik hekayə janrı novella // “Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik”. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2007, s.502–508.
5. Həbibbəyli İ. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları. Bakı: “Nurlan”, 2004, 160 s.
6. Həbibbəyli İ. Dövrləşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Tənqidi realizm epoxası və romantizm. 525-ci qəzet, 25.12.217.
7. Mirbağirov K. Seyid Əziz Şirvani. Bakı, Uşaqgənçneşr, 1959, 238 s.
8. Yusifli X. Nizami “Divan”ından qalan incilər // Nizami Gəncəvi. Lirikası. Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004, s.4–10.

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrının milli-regional qaynaqlarından birini də klassik poeziya ənənələri təşkil edir. Divan ədəbiyyatında hekayəyə ən yaxın janrlar kiçik həcmli məsnəvilər və hekayətlərdir. Struktur və funksiyaya görə aralarında tipoloji fərqlərin müşahidə olunmasına baxmayaraq hekayə bu janrlardan əsaslı şəkildə bəhrələnməmişdir. Lirik janrlar belə öz yığcamlığı, az sözlə dərin mənə ifadə etməsi baxımından hekayə üçün ədəbi qaynaq rolunda çıxış edə bilməmişdir.

Açar sözlər: *hekayə, hekayət, N.Gəncəvi, qəzəl, M.Füzuli, məqalət, məsnəvi*

Influence of literature traditions of Ancient and Medieval centuries on the formation and poetics of story genre.

Summary

One of the national-regional sources of story genre in Azerbaijani literature is classic poetry traditions. The closest genres to the stories in divan literature are small volume masnavis and short stories. Although observing typological differences between them due to the structure and function, story has benefited from these genres substantially. In terms of compactness and expressing a deep meaning with little words, lyric genres could play the role as a literary source for the story.

Keywords: *story, short story, N.Ganjavi, ghazal, M.Fuzuli, small article, masn*

Влияние античных и средневековых литературных традиций на становление и поэтику повествовательного жанра

РЕЗЮМЕ

Одним из национально-региональных источников жанра повествования в азербайджанской литературе является традиция классической поэзии. В классической литературе, наиболее близкие к повествовательному жанру - это небольшие двустушия и рассказы. Хотя между ними в их структуре и функции имеются типологические различия, повесть основательно обрела огромную выгоду из этих жанров. Даже лирические жанры могли служить литературным источником для повести, с точки зрения ее компактности и того, что могут выразить более глубокий смысл в нескольких словах.

Ключевые слова: повесть, рассказ, Н. Гянджеви, газелла, М. Физули, статья, двустушие.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

Sevinc Rəsulova¹⁸AZƏRBAYCAN UŞAQ POEZİYASINDA HUMANİZM MOTİVLƏRİ
(XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəlləri)

XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatının dirçəlişi, tərəqqisi yolunda çalışan mütərəqqi baxışlı qələm və istedad sahiblərini məşğul edən başlıca problemlərdən biri də insana münasibət və humanizm məsələsi idi. Onu da xatırlatmaq lazım gəlir ki, humanizm bədii düşüncə sistemində və məhsullarında yalnız XIX-XX əsrlərin hadisəsi kimi qəbul edilə bilməz. İstər sərəqdə, istərsə də qərbdə onun əsrlərlə ölçülən sürəkli bir ənənəsi vardır. Bədii təfəkkürün mövcud olduğu bütün tarix boyu insana münasibət və insanpərvərlik düşüncəsi bədii ədəbiyyata voldsızlıq etmişdir. Yeni epoxanın maarifçiləri əslində bu bəşəri idayarı vacib bir estafet kimi qədim və orta əsrlərə məxsus sələflərindən əxz etmişdilər. Doğrudan da: “Maarifçilər qədim filosof və şairlərin, daha sonra isə orta əsrlər sərhəddində yeni bir fikir erası açan azad düşüncəli humanistlərin özləri də bilmədən onlara verdikləri estafeti dasıyırdılar” (7, 107).

Azərbaycanda XIX yüzilliyin 30-40-cı illərindən etibarən təsəkkül tapan maarifçilik hərəkatı və maarifçi-realizm də humanizmi əsaslı bir tezis kimi özünün məfkurə kodeksinə daxil etdi. Təbii ki, bu xətt uşaq ədəbiyyatında da bariz təzahürünü tapdı. Çünki milli münəvvərlər aydın dərk edirdilər ki, vətən övladını müasir düşüncəli kamil şəxsiyyət kimi yetişdirməyin vacib şərtlərindən biri də insanpərvərlikdir. Yəni böyüməkdə olan elmlı, əxlaqlı, maarif və mədəniyyətə viyələnmiş vətəndaş hər bir bəşər övladını da sevməyi bacarmalıdır. Həm də bu sevgi vətəndaşın doğması, yaxını olan fərddən başlayıb bütün insanlığa, bəşəriyyətə olan sevgi ilə tamamlanmalıdır.

İnsanpərvərlik mövzusu uşaq ədəbiyyatımızın ilkin pərvəris çağından etibarən kiçik oxucular üçün əsərlər vazan sair və ədiblərimizi düşündürməyə başladı. Uşaq ədəbiyyatımızın müəssisi S.Ə.Sirvaninin varadıcılığında bu tipli bədii örnəklərin dəvərli silsiləsi meydana çıxdı. Həm də Sevid Əzim humanizm modelinə zülm və ədalət prizmasından baxmağı, onu satirik fikirlə qovusdurub ictimailəşdirməyi bədii üsul kimi daha məqbul savdı. “Rəbiül-ətfal” dərslivinə daxil etdiyi “Həccac ilə dərvisin söhbəti”, “Alimin zalım pədsaha cavabı”, “Nusirəvanın ova gətməsi”, “Yerdəkilərin gövə sikavəti”, “Xan və dehqan”, “Fəqir və zalım” (6, 45, 46, 109, 116-118, 152) və s. kimi seirlərində devilən mətləblərin parlaq ifadəsini görürük. “Həccac ilə dərvisin söhbəti”, “Alimin zalım pədsaha cavabı” kimi kiçik həcmli mənzum hekayələrdə əsas mətləb cəsarətli ifşacı obrazların dili ilə ifadə olunur. Birinci hekayədə zülmkar, qeyri-humanist Həccacla insansevər, mömin dərvis qarşılaşdırılır. Dərvis pak qəlblı, saf niyyətli olduğu üçün Allah onun bütün dualarını qəbul edir. Bunu esidən Həccac dərvisi yanına çağırır və tapsır ki, onun üçün Xudadan bir xeyirli dua diləsin. Dərvis bu tapsırığa rəğmən dua edib Allaha valvar ki, bu Həccacın cismini canından ayır, vəni ona ölüm ver. Bundan qəzəblənən və pərt olan Həccac dərvisdən belə bir əməlin səbəbini soruşur. Dərvis isə deyir: Sən vasədiqca insanlara vənı zülmərlər edir, daha çox günah qazanırsən, insanlar isə sənın zülmündən əziyyət çəkir. Deməli, nə qədər tez ölsən, o qədər az günaha batarsən. İnsanlar da o qədər zülmədən xilas olar. Ona görə də bu, həm sənın, həm də rəiyyətin üçün xeyirli bir duadır.

Haqqında danışıdığımız mənzumədə “zalımın ölümü məzlumun zülmədən qurtuluşu deməkdir”, həm zalımın özü, həm də bəndə üçün, bu, faydalı bir isdir – ideyasını irəli sürən sənətkar oxsar mətləbi “Alimin zalım pədsaha cavabı” mənzum hekayəsində də davam etdirir. Burada da pədsahın timsalında ixtiyarlı insanın humanist və antihumanist xisləti qarşılaşdırılır. İkincinin zərəri, səbəb olduğu rəzalət acıb göstərilir. Zalım bir şah aqıl və cəsarətli bir alimdən soruşur ki, mənım üçün ibadətdən üstün olan nədir? Alim suala belə cavab verir: sənın kimi zülmkar şah üçün yatmaq ibadətdən üstündür. Çünki sən nə qədər ki, ovaqsan insanlara zülm edir, fitnə-fəsad törədirsən, yalnız yatdıqda bu şər əmələndən uzaq olursən. Hekayənin sonunda sair əsas qayəni dolğun şəkildə belə ifadə edir:

Pədsahlarda ədl əhsəndir,

Fitnənin yatmağı mühəssəndir (6, 46).

“Nusirəvanın ova gətməsi” mənzum hekayəsində Sevid Əzim əksinə adil, insanpərvər, rəiyyəti düşünən, fitnə-fəsadın, əvriliyin, zülmün və qarətçiliyin qarşısını almağa çalışan hökmdar obrazı təsvir edir. Sair bədii qəhrəmanın dili ilə bəyan etmək istəyir ki, zülmün, ədalətsizliyin, şərın və insana qeyri-humanist münasibətin kiçiyi və böyüyü yoxdur. Pis nəticə verən bütün böyük əməllər əvvəlcə kiçik görünən, nəzərə çarpmayan pis, bəd əməllərdən törəyir. Kiçik toxum münbit torpağa düşüb tədricən böyüyüb qol-budaq atdığı, saxələndiyi kimi pis və yaxşı əməllər də kiçikdən başlayıb tədricən böyüyür və saxələnir. Zülm və ədalət də bu cürdür. “Fəqir və zalım” hekayəsində sair qeyri-humanist, zalım davranışlı insanlara ibrət güzgüsü göstərmək istəyir. Bildirir ki, nə qədər zülm etsən də, ömür yolunun nəhayəti ölumdür, sən məkanın isə qəbristanlıqdır.

S.Ə.Sirvaninin “Yerdəkilərin gövə sikavəti” mənzum hekayəsi ilə M.Hadinin “Hevrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı” adlı seiri məzmun və ideyaca oxşardır. Hər iki poetik əsər eyni həqiqətin bədii-fəlsəfi təcəssümünə xidmət edir. M.Hadinin seiri ilk dəfə “Dəli sair” imzası ilə “Füvuzat” (1906.№1) jurnalında çap olunmuşdur. Şeirdəki ideya-məzmun siqlətinin gənc nəsil üçün aktuallığını nəzərə alan F.Ağazadə (“Ədəbiyyat məcmuəsi”, 1912) və A.Saiq (“Milli qiraət kitabı”, 1919) onu öz dərslərlərinə daxil etmişlər. Əlbəttə, hər iki dərsləlik vuxarı sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ona görə də lirik nümunədəki bədii-fəlsəfi mətləb yeniyetmələrin vəs səviyyəsinə, idraki imkanlarına uyğun idi. Seyid Əzimin satirasında olduğu kimi M.Hadinin şeirində də bəşər övladının antihumanist əməllərini,

¹⁸ *Pedaqogika vəzə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin doktorantı E-mail: rasulova.s@mail.ru*

törətdikləri rəzalət və faciələri kəskin tənqid və ittiham vardır. “Yerdəkilərin göyə şikayəti”ndə bu ittiham Tanrının və İsa peyğəmbərin, “Bir mələyin insanlara xitabı”nda isə mələyin dili ilə verilir.

İnsanı xəlc edən Xalığın özündən tutmuş onun peyğəmbərlərinə və mələyinə qədər hər kəs bəsər övladının qəddarlığından, bir-birinə etdiyi zülmədən, zəlalətdən heyrətli, narazı və gilevlidir. Hər iki sairə düşündürən mətləb bundan ibarətdir: İnsanlar insanlığın mövcud olduğu tarix boyu nə üçün bir-birlərinə qənim kəsilmisdir? Onlardan birinin digərinə etdikləri cəfanın, zülmün, pisləyin, ədalətsiz münasibətin qarşısını almaq mümkündürmü? Təəssüf ki, min illərdir ki, bunun qarşısını almaq mümkün olmamışdır. İnsan öz qardaşının, öz həmcinslərinin qanını tökür. Ölən də, öldürən də ağlayan da, ağladan da, fəda olan da, cəllad da, qanı tökülən də, qan tökən də insan özüdür:

Ölən kim, öldürən kim, zülm edən kim, ağlayan kimdir?

Bir az fikr evləyin: sizdən degilmi anlar? İnsanlar!

Fədayi-zülmünüz sizdən, sizin cəlladınız sizdən!

Nasil qail olur bu halə və vicdanlar? İnsanlar! (1, 206)

İstər Sevid Əzimin, istərsə də M.Hadinin adı çəkilən seirləri bəsər övladının antihumanist əməllərini ifşa edən kəskin poetik ittihamnamədir. Əlamətdar cəhət idi ki, milli usaq ədəbiyyatımızın təsəkkül və ilkin inkişaf mərhələsi sayılan XIX-XX əsrlərin hüduqlarında insana münasibətin global mətləblərindən tutmuş bir sıra xırda detallarına qədər bir çox vacib calarları bədii sözün imkanları daxilində kiçik oxuculara çatdırılırdı. Oələm sahibləri böyüməkdə olan nəslə öyrətmək istəyirdilər ki, insanlara qarşı rəhmli, mərhəmətli, səmimi, xeyrixah, ədalətli ol. Onlarla yaxşı davran, insanın uca və şərəfli məxluq olduğunu unutma, dara düşənlərə kömək et, ehtivacı olanlara əl tut, səxavət və insaf göstər.

Əliabbas Müznib “At və öküz” (3, 1914, №11) təmsilində insana münasibətin vacib bir detalına toxunur: insana qarşı təkəbbürlü, lovgə, ədəbaz münasibət idraksızların, nadanların isidir. Ağillı kəslər isə ona həlim, səlim və qayğıkəs münasibət göstərməlidir. Təmsildə təsvir olunan öküz obrazı kobudluğun, təkəbbürün, ədəbazlığın simvolu kimi ata tənə edib devir ki, o, özündən qat-qat kiçik bir usağı belinə mindirib gəzdirməyə razı olur. At isə öküzün tənəsinə tənə ilə cavab verir. Onu basqalarına qarşı xeyrixah və həlim olmağa çağırır. Bunların gözəl kevfivvətlər olduğunu söyləyir.

Əlimsan Hüsevzadənin “Usaq və ana” (3, 1913, №10) seirindəki kiçik oğlan obrazı özünün iki dalasan dostu arasında barışıq, sülh yaratmaq missiyası ilə diqqəti cəlb edir. Humanist davranışın bu nəcib detalını əslində ona düşüncəli, insansevər anası təlqin etmişdir. Yəni o, bu gərəklı tərbiyə detalını artıq ailədə əxz etmiş, əxlaqi normaya çevirmişdir.

R.Əfəndizadənin “Aslanın təqsimi” (2, 66), A.Saiqın “Aslan, qurd və tülkü” (5, 29) təmsilləri eyni epizodun qismən fərqli variantları kimi qələmə alınsa da, əsas ideya dəyiçməz qalır. Həmin ideya isə dostluqda, voldaşlıqda və ümumiyyətlə, ictimai gərəklıkdə “güclüyəmsə, deməli, haqlıyam” prinsipinin tənqididir. Öz gücünə arxalanıb ondan bədxah məqsədlər üçün istifadə etmək tamahkarlığa, təkəbbürə, dosta, voldaşa və nəticə etibarlı ilə bütün cəmiyyətlə üzvlərinə qarşı xəyanətə gətirib çıxarır, ədalət və insanpərvərlik hissləri bu cür mənfi düşüncələrin içərisində əriyib yox olur. Hər iki müəllifin allegorik planda acı göstərmək istədiyi məqsəd bundan ibarətdir.

Usaq poeziyasında humanizmin təzahür xətlərindən biri də qadına münasibət məsələsi idi. Uzun əsrlər boyunca İslam sərəqində din xadimlərinin yanlış təbliğəti, kişilərin qeyri-humanist münasibəti ucbatından köləliyə, hüquqsuz bir məxluqa çevrilmiş qadına münasibət yeni dövrdə dəyişməyə başlamışdı. Demokrtaik fikirli, müasir düşüncəli milli ziyalı elitası cəmiyyətlərin varısını təşkil edən, böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsində mühüm rol oynayan anaya, qadına fərqli müstəvidə yanaşırdı. Onun hüququnu müdafiə edir, qadına insani münasibətin tərəfdarı kimi çıxış edirdilər. Belə bir mütərəqqi tendensiya bədii ədəbiyyatda, o cümlədən usaq poeziyasında da öz poetik təcəssümünü tapırdı. R.Əfəndizadənin “Qadın kimdir?”, “Balacalara xitab”, “Bir qızın sualı”, “Qadın sərəqisi” (2, 40, 41, 44), H.Cavidin “Qız məktəbində” (3, 1912, №13) və s. seirləri bunu aydın səkilə sübut edir. R.Əfəndizadə “Qadın kimdir?” seirində milli intibah dövrü sayılan XIX-XX yüzilliklərin hüduqlarında Azərbaycan ictimai gərəklıliyinin mütərəqqi, sağlam baxışlarını poetik yönümdə dolğun surətdə ümumiləşdirərək yazırdı:

Cahan bir cismidir, canı qadındır,
Yaradan cümlə insanı qadındır,
Yaşar aləm, alar feyz qadından,
Ruhumun mənbəi, məkanı qadındır.
Tədavi, həm təkamül, həm tərəqqi
Verən insana, bil onu, qadındır.

Qadın vüksəlməsə, vüksəlməz aləm,
Yəqin, vüksəldən insanı qadındır.
Hüzuri məclisə böyük sərəfdır,
Sərəfət hökmünün canı qadındır (2, 40).

H.Cavid ilk dəfə “Məktəb” jurnalında “Bir qız” adı ilə isiq üzü gərən “Qız məktəbi”ndə seirində nəcib, ağillı, ayıq, düşüncəli, zəngin, lakin sadə, Tanrını və bütün insanları sevən humanist əqidəyə malik məktəbli bir qızın obrazını yaradır. Qızın dünyagörüsünə, həyata baxışına təsir göstərən, mütərəqqi düşüncələr qazanmasına, insanlara sevgi hisslərinin formalaşmasına səbəb olan faktor məktəb və maarifdir. O, bu cür nəcib duyğuları məktəbdə müəlliməsindən əxz etmişdir. Müəllif seirdə zəngin mənəviyyat, humanist düşüncə kasb etmiş bir qızın təmsilində qadınlar üçün təhsil almağın cəmiyyətlərin üçün necə faydalı olduğunu acı göstərir. Humanizmin təbliğətciləri usaq poeziyasında yetim cocuqların taleyi və onlara münasibət məsələsinə də diqqət yetirirdilər. A.Şaiqın “Uşaqlar”, “Yetim” (5, 25, 27),

Ə.Müzənin "Çəkməsilən" (4), "Rəhimli uşaq" (3, 1915, №5) və s. seirləri deyilən mövzu ilə bağlı qələmə alınmışdır. A.Saiq H.Cavidin yetim uşaqların taleyinə həsr edilmiş "Öksüz Ənvər" seirini də "Milli qıraət" dərsliyində daxil etmişdir. Bu tipli poeziya nümunələrində bir qayda olaraq əsərin mövzu və ideya axarı belə bir məcraya yönəlirdi: yetim uşaqlar zavallı və faciəli bir həyat yaşayır, onlara qayğı və kömək göstərmək gərəkdir. Bu, kiçiklərin də, böyüklərin də insanlıq borcudur.

A.Saiqın "Uşaqlar" və Ə.Müzənin "Rəhimli uşaq" seirləri məzmun və mahiyyətə tam oxşardır. Hər iki seirdə göstərilir ki, bayram vaxtıdır. Cocuqlar hamısı sevinir, oynayıb, gültür, bayram sənliyi edirlər. Ancaq onların arasında yetim bir uşaq vardır. Onun nə libası, nə yeməyə bir şeyi yoxdur. Hüznü və məyusdur. Bunu gören Səməd ("Uşaqlar") və Mustafə ("Rəhimli uşaq") adlı uşaqlar bu yetimləri evlərinə aparır, onlara yemək-icmək verir, valideynlərinə xahış edib təzə paltar aldırırlar. Belə bir epizodu təsvir etməklə müəlliflər kiçik oxucuların qəlbində mərhəmət, insanpərvərlik duyğusu yaratmaq məqsədi izləyirdilər. A.Saiqın "Yetim" seirində yetimə qayğı və canıvənanlıq göstərən mərhəmətli uşaq obrazını mərhəmətli qarı əvəz edir. O, şaxtılı bir gecədə soyuqdan donan, ac, kimsəsiz cocuğu evinə aparır. Ona çörək və gecələməyə ver verir.

Ə.Müzənin "Çəkməsilən" adlı mənzum hekayəsində yetim cocuğun taleyini, ona göstərilən qayğı və mərhəməti bir qədər romantik planda təsvir edir. Əslində əsərdə qurduğu süjetlə varlı, imkanlı səxsləri kasıb, imkansız, yetim millət övladlarına köməyə çağırır. Mənzum hekayənin süjeti belə bir əhvalat üzərində qurulmuşdur: Atasız bir oğlan uşağının kor bir anası və bir də kiçik bacısı vardır. Ailə ehtiyac, zillət içərisində yaşayır. Ağıllı uşaq fikirləşib ailəni qismən də olsa, maddi cəhətdən təmin etmək üçün çıxış yolu tapır. Küçədə bir yer tapıb gəlib-gedənlərin çəkməsini silərək qəpik-aurus qazanmağa başlayır. Uşağın elmə, dəftərə, kitabə da böyük marağı vardır. Ona çəkməsini sildirən imkanlı bir səxs söhbət zamanı onun bu qabiliyyət və həvəsini duvur, onun ağıllı bir oğlan olduğunu görür. Uşağı həm oxutmağı, həm də onun ailəsinə maddi yardım göstərməyi boynuna götürür. Beləliklə, çəkməsilən yetim həmin səxsin köməkliliyi ilə təhsil alıb nüfuzlu alim olur. Əlbəttə, maarifçi romantizmin ideya-estetik prinsiplərinə uyğun verilmiş bu əhvalatla sair həm uşaqları elmə, maarifə həvəsləndirmək, həm də "evsü isrətə" aludə olan, var-dövlətini nəşə və əyləncələrə xərcləyən imkanlı çəxsləri insanpərvərliyə, səxavətə, mərhəmətə çağırır.

Ədəbiyyat

1. Ağazadə F. Ədəbiyyat məcmuəsi. Bakı: "Kaspi", 1912
2. Əfəndizadə R. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Gənclik, 1979, 134 s.; Bakı: Şərq-Qərb, 2006
3. "Məktəb" jur. (1911-1920)
4. Müznib Ə. Çəkməsilən. Bakı: "Baku" qəz.-nin elektrik mətbəəsi, 1911
5. Şaiq A. Əsərləri, 5 cildə, III c. Bakı: Azərşə, 1972
6. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: Məmmədov X.). Bakı: Maarif, 2002
7. Жур. «Русская литература», Москва, 1967, №3

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, uşaq poeziyası, humanizm, XIX-XX əsrlər, lirik şeir

Ключевые слова: Азербайджанская литература, детская поэзия, гуманизм, XIX-XX века, лирическая поэзия.

Key words: Azerbaijan literature, children's poetry, humanism, XIX-XX centuries, lyric poetry

XÜLASƏ

Azərbaycan uşaq poeziyasında humanizm motivləri (XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəlləri)

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül və ilkin inkişaf mərhələsi XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Həmin dövr həm də uşaq ədəbiyyatımızın maarifçi-realist mərhələsidir. Bu dövrdə uşaq ədəbiyyatımızda, o cümlədən uşaq poeziyamızda özünü göstərən ideya-mövzu istiqamətlərindən biri də humanizmlə bağlıdır. Həmin dövrdə uşaq şairlərimizdən S.Ə.Şirvani, R.Əfəndizadə, M.Ə.Sabir, M.Hadi, A.Səhhət, Ə.Müzənin, H.Cavid deyilən mövzuda bir sıra dəyərli bədii nümunələr yaratmışlar. Bu məqalədə biz həmin nümunələri tədqiq və təhlil etməyə səy göstərmişik. Məqalədə mümkün qədər ümumiləşdirmələr aparmağa çalışmış və daha tipik nümunələri təhlilə cəlb etmək məqsədi izləmişik.

РЕЗЮМЕ

Мотивы гуманизма в азербайджанской поэзии (вторая половина XIX века - начало XX века)

Стадия образования и раннее развитие Азербайджанской детской литературы совпадает со второй половиной XIX века и началом XX века. Этот период также является этапом просветительского реализма нашей детской поэзии. В этот период одна из основных идей нашей детской литературы, а также детской поэзии, связана с гуманизмом. В то время Азербайджанские детские писатели как, С. Ширвани, Р. Афандизаде, М. А. Сабир, М. Хади, А. Саххат, А. Мюзниб, Х. Джавид и другие создали ряд ценных художественных произведений. В этой статье мы постарались исследовать и проанализировать эти примеры. Мы попытались сделать как можно больше обобщений в статье, и мы следовали цели анализа более типичных примеров.

SUMMARY

Humanism motifs in Azerbaijan poetry (second half of XIX century - beginning of the twentieth century)

The stage of creation and early development of Azerbaijani children's literature coincides with the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century. This period is also a stage in the enlightenment-realistic of our children's poetry. During this period, one of the main ideas of our children's literature, as well as children's prose, is connected with humanism. At that time, Azerbaijani children's writers how, S. Shirvani, R. Afandizade, M. A. Sabir, M. Hadi, A. Sahhat, A. Myuznib, H. Javid and others created a number of valuable works of art.

In this article, we have tried to explore and analyze those examples. We tried to make as many generalizations as possible in the article, and we followed the purpose of analyzing more typical examples.

Rəyçi: BDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi metodikası kafedrasının professoru, filologiya üzrə elmlər doktoru Hüseyn Əsgərov

Садыхова Севиндж Азиз кызы¹⁹

О ЖАНРЕ АНТИУТОПИИ В СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

До сих пор не утихают споры вокруг антиутопии, которая продолжает оставаться одним из уникальных явлений в современной литературе. Следует отметить, что впервые термин «антиутопия» употребил английский философ и экономист Джон Стюарт Милль в своей парламентской речи 1868 года, указав на негативные стороны в общественно-социальном развитии. А что касается описания особого литературного жанра, то оно появилось в работах зарубежных исследователей лишь в 1952 году в составленной Г. Негли и М. Патриком антологии «В поисках утопии» (The Quest for Utopia) (19).

Важно подчеркнуть, что интерпретация термина «антиутопия» происходила по-разному. Он чаще всего толкуется как утопия со знаком минус, то есть как «страна, которой не должно быть», и как проект или описание такой страны. А одна из исследовательниц утопии В. Чаликова утверждает, что «антиутопия – это ... произведение, задавшееся целью высмеять и опорочить самую идею совершенства, утопическую установку вообще» (12, с.10). С этим перекликается и мысль американского исследователя Ф. Полака, отмечавшего, что «интеллектуальные корни антиутопии лежат в разорванной природе утопического мышления, которое обращается к самому себе и видит свое собственное мышление о будущем в критическом зеркале» (20, с.155).

Небезынтересным является и тот факт, что квалификация жанра антиутопии по существу как «утопии наоборот» была характерна и для 90-х гг., так как к этому времени сложилось такое представление, что антиутопия доказывает несостоятельность, точнее ложность утопии теми же принципами (10). «Утопия и антиутопия – дерево и змея в саду Эдема» (17, с.102), утверждает Р. Кумар, один из авторитетных исследователей литературы. В литературоведении можно встретить и такое определение антиутопии, как «черная утопия» («black utopias») (23, с. 35).

Большой интерес представляет и определение, данное в «Литературном энциклопедическом словаре» (1987): «Антиутопия, дистопия, негативная антиутопия – изображение (обычно в художественной прозе) опасных, пагубных и непредвиденных последствий, связанных с построением общества, соответствующего тому или иному социальному идеалу» (7, с.218).

Следует подчеркнуть, что именно в XX в. наблюдается повышенный интерес к жанру антиутопии. Как справедливо отмечает проф. Б.Ланин, «XX век - век расцвета антиутопий». Этот факт был обусловлен многими причинами: развитием техники и естественных наук, коренными изменениями, происходящими в политической жизни общества. Касаясь этой темы в книге «Утопия и ее враги», Дж. Кейтеб отмечал: «Антиутопизм... есть кристаллизация ряда идей, позиций, мнений и чувств, которые существовали в течение столетий. И не что иное, как развитие техники и естественных наук, ответственно за эту кристаллизацию» (18, с.156).

Мы полностью разделяем точку зрения американского литературоведа Ф. Полака, который утверждает, что антиутопии «были инспирированы сначала первой мировой войной и русским экспериментом (так автор называет Октябрьскую революцию в России), затем второй мировой войной, диктатурами Муссолини, Гитлера..., атомной бомбой, холодной войной и т. п. ...» (20, с.155).

В этой связи большой интерес представляет и мнение Ч.Уолша. На вопрос «Почему выцвела утопическая картина?» автор исследования «От утопии к кошмару» отвечает таким образом: «Мне на ум приходят две причины. Первая – эта неудача утопии, вторая – её триумф» (22, с.117). Освещение тех или иных негативных свойств социума и место в нем человека приобретает особую значимость. «Становление жанра антиутопии происходит в условиях грандиозных социальных экспериментов XX века, и именно этот жанр показал расплату раньше, чем она началась» (3, с.175). Но несомненно только одно: жанр этот сыграл важную роль в литературном процессе XX века. Ведь речь идет о столетии, для которого были характерны постоянные поиски утопий, различных ложных экспериментов, заблуждений, мифов. «Антиутопия, – как верно замечает ученый, – по-своему и на неподдельной глубине осмыслила этот социальный и духовный процесс, не для того, чтобы самой впасть в мистическое отрицание, но с целью отказаться от мифов, указать тупики, облегчить поиск их преодоления» (2).

Конец XX – начало XXI века - новый этап развития антиутопии. Это связано с тем, что в обществе произошли изменения, которые способствовали появлению целого ряда литературных произведений таких писателей, как В.Войнович, Т.Толстая, Л.Петрушевская, Е.Лимонов, В.Пелевин, О.Кабаков и др.

Как известно, к научному изучению антиутопии в русском литературоведении ученые приступили со второй половины 1980-х годов. Проблемы антиутопии в целом и творчество отдельных авторов стали объектом исследования таких ученых, как Б. Ланин, М. Липовецкий, А. Николенко, Ю. Латынина, М.Золотаносов, Т. Давыдова, И. Шайтанов, О.Михайлов, О.Зверев и др. По мнению наиболее компетентных исследователей данной темы, со второй половины 1980-х годов антиутопия принимает совершенно другой характер, так как в

¹⁹ Доц. Азербайджанского государственного педагогического университета

этот период появляются в литературе новые разновидности данного жанра. В этой связи хотелось бы подчеркнуть, что до середины XX века основным жанром если была социальная антиутопия, то после окончания Второй мировой войны, как пишет Л.Саргент, только в англо-американской литературе появилось 39 романов, созданных в жанре утопии, и 199 жанровых разновидностей антиутопии (21, с.201). При этом подчеркивается, что среди этих произведений дифференцируются такие жанровые разновидности, как гротескно-сатирическая, философско-психологическая и интеллектуально-ироническая направленность.

Антиутопия как жанровая разновидность отличается статичностью своей структуры, преобладанием определенных типологических признаков, что получило довольно яркое освещение в русском литературоведении. В этой связи важно подчеркнуть солидные монографические исследования Б.Ланина (5; 6), А. Воробьевой (1), Л. Юрьевой (15), О.А. Павловой (11), а также интересные работы Н. Якушевой (16), А.Любимовой (9), С.Шишкиной (14) и многих других.

Интерес представляет и монография челябинского исследователя Т. Марковой «Современная проза: конструкция и смысл (В. Маканин, Л. Петрушевская, В. Пелевин)» (2003). В данной работе автор отмечает, «что исторически антиутопия возникла в качестве корректива утопии, полемизируя с ней» (9). Далее Т.Маркова подчеркивает, что антиутопия в современной литературе продолжает сохранять функцию предупреждения, а также такие необходимые атрибуты структуры, как хронотоп и формы условности. Антиутопия одновременно несет в себе открытия новшеств предыдущего периода: трагедийный конфликт, нравственный выбор героя, философский потенциал.

Касаясь вопроса о специфике антиутопии в современной литературе, проф. М.Черняк совершенно справедливо подчеркивает, что специфика антиутопии в современной литературе заключается в «узнавании» реальности, сочетании гиперболизированных деталей нашей действительности с фантастическим сдвигом этой самой действительности, писатели лишь усиливают, а зачастую лишь фиксируют то, что уже существует в реальности» (13, с.7.). Весьма важным является определение этого жанра, которое дал В.Маканин: «В каком-то смысле это, может быть, страхи будущего, но это — настоящее в конденсированной форме. Это настоящее. Это не ужас, а реальность. Так увиденная реальность».

Следует отметить также еще одну очень важную особенность современной антиутопии. Антиутопия в русской литературе начала XX века характеризуется тем, что этот период ее обуславливается взаимодействием модернизма с реализмом. Но с середины XX века в русской художественной литературе происходит процесс перехода к постмодернизму. По этому поводу здесь важно подчеркнуть творчество таких ярких писателей, как В.Пелевин, Л.Петрушевская, Т.Толстая и др.

Таким образом, в современном литературоведении имеет место, с одной стороны, антиутопия в ее классической интерпретации и новые модели, - с другой. При этом совершенно справедливо отмечается, что они отражают ситуации, происходящие в современном обществе. Наряду с такими разновидностями романа-антиутопии, как роман-пародия, роман-метафора, роман-энциклопедия, роман-детектив (4, с.14), разграничивают и праптопию, экоутопию, анти-антиутопию, постантиутопию, антиутопию «темного будущего», эсхатологическую антиутопию, постапокалиптическую антиутопию, бестиарную антиутопию, постантиутопию, киберпанк.

Необходимо отметить, что в специальной литературе употребляется ряд «терминов-заместителей» понятия «антиутопия». Это негативная, сатирическая утопия, какотопия, дистопия, роман-предупреждение, что позволяет говорить о размытости жанровых границ антиутопии. В. Чаликова дифференцирует дистопию и антиутопию, так как антиутопия, как она подчеркивает, «рисует враждебный личности механизированный рай, а дистопия – откровенный ад».

Представляет интерес также мнение об этом О.А.Павловой: «Дистопия - это жанровая разновидность негативной утопии, возникшая в XX веке. Её отличительная черта заключается в том, что она не содержит детально изображенной структуры псевдосовершенного мира – его описание подается через точку зрения «драматизированного сознания» (П. Лаббок) нарратора, носителя мифологем тоталитарного мира, которые постепенно, в ходе развития сюжета, начинают подвергаться сомнению, что и составляет концептуальное ядро произведения (11, с.217)».

Рассмотрим и какотопию, что в переводе с греческого языка означает «дурное, плохое место». Значение корня этого слова позволяет отметить семантико-стилистические возможности его функционирования. Слово «какос» в греческом языке означает еще и «мертвый», следовательно, слово «какотопия» может быть использовано в значении «место, где жизнь невозможна», или «место, где нет жизни». Следует подчеркнуть, что во многих исследованиях термины «антиутопия», «негативная утопия», «дистопия», «какотопия» в принципе не различаются и используются как абсолютные синонимы.

Одним из понятий, имеющих место в современной литературе, является «бестиарная антиутопия». Это исторический жанр произведения, в котором, изображая жизнь животного мира в антиутопическом социуме, писатель описывает черты характера человека в типических обстоятельствах. Ярким тому примером могут послужить роман К.Чапека «Война с саламандрами», Р.Мерля «Разумное животное», философская сказка Ф.Искандера «Кролики и удавы».

В исследованиях, посвященных литературной антиутопии, имеются также термины «антиантиутопия», или «постантиутопия». Современные литературоведы отмечают, что постантиутопия имеет место в произведениях русской литературы, в которых изображается постсоветская действительность. Так, А.Н.Воробьева, анализируя этот жанр (1), характеризует постантиутопию основополагающим переносом фантастических элементов в реальную действительность. Основное внимание при этом уделяется частной жизни обывателя, ирония которого совпадает с иронией автора.

Исходя из вышеизложенного, можно прийти к данному заключению о том, что антиутопия – это такой динамичный, постоянно обновляющийся, развивающийся жанр, который занимает особое место в движении литературного процесса и продолжает оставаться одним из важнейших и интереснейших объектов исследования для литературы.

Список использованной литературы

1. Воробьева А.Н. Русская антиутопия XX века в ближних и дальних контекстах. Самара, 2006.
2. Зверев А. Когда пробьет последний час природы... Антиутопия XX век. Вопросы литературы, 1989, №1, с.26-45.
3. Зверев А. Крушение утопии // Иностранная литература. 1988. №11.
4. Копач А. Современная российская антиутопия (1980-2000-е годы): традиция и новаторство (проза): Автореф. дис. на соискание степени канд. филол. наук: спец. 10.01.02 / А. Копач. - Симферополь, 2005. - 20 с.
5. Ланин Б.А. Антиутопия в литературе русского зарубежья // Литература «третьей волны». Электронный ресурс: URL: http://www.netrover.narod.ru/lit3wave/1_5.htm (дата обращения: 14.12.2011).
6. Ланин Б.А. Русская литературная антиутопия. М., 1993.
7. Литературный энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 750 с.
8. Любимова А.Ф. Жанр антиутопии в XX веке: содержательные и поэтологические аспекты: учебное пособие по спецкурсу. Пермь, 2001.
9. Маркова Т.Н. «Современная проза: конструкция и смысл (В. Маканин, Л. Петрушевская, В. Пелевин)» (2003).
10. Морсон Г. Границы жанра. Антиутопия как пародийный жанр // Утопия и утопическое мышление. М., 1991.
11. Павлова О.А. Метаморфоза литературной утопии: теоретический аспект. Волгоград, 2004.
12. Утопия и утопическое мышление: антология зарубежной литературы. - М., 1991.
13. Черняк М. «Современная антиутопия на страже чтения. Традиции и новаторство» // Библиотечное дело, 2014, № 06 (216).
14. Шишкина С.Г. 1) Истоки и трансформации жанра литературной антиутопии в XX веке. Иваново, 2009;
15. Юрьева Л.М. Русская антиутопия в контексте мировой литературы. М., 2005.
16. Якушева Н.Б. Трансформация утопии в антиутопию в культуре XX века. СПб., 2001.
17. Kumar K. Utopia and Anti-utopia in Modern Times. Oxford; New York: Blackwell, 1987.
18. Manuel F. E. Toward a Psychological History of Utopias - In: Social Movements. Ed. By Barry McLaughlin. N. Y., 1969 // Баталов Э. Я., Социальная утопия и утопическое сознание в США. М., 1982.
19. Negley G., Patrick M. The Quest for Utopia. N. Y., 1952.
20. Polak F., The Image of the Future, v. 2 - Цит. по: Баталов Э. Я., Социальная утопия и утопическое сознание в США. М., 1982.
21. Sargent L. Eutopias and Distopias in Science Fiction: 1950-1975 / L.
22. Sargent // America as Utopia. - New York, 1981. - Цит. по: Шишкина С.Г.,
23. Литературная антиутопия: к вопросу о границах жанра. Электронный
24. ресурс: <https://www.isuct.ru/e-publ/vgf/sites/ru.e-publ.../vgf-2007-02-199.pdf>
25. Walsh C. From Utopia to Nightmare. L., 1962.
26. Widmer, K. Counterings : Utopian Dialectics in Contemporary Contexts. Ann Arbor; London: UMI, 1988. VIII, 196 p. (Studies in Speculative Fiction; N 17).

Açar sözlər: *utopiya, müasir antiutopiya, distopiya, neqativ antiutopiya, kakotopiya, əsatir, janr*

Ключевые слова: *утопия, современная антиутопия, дистопия, негативная антиутопия, какотопия, миф, жанр*

Key words: *utopia, modern anti-utopia, distopia, negativ anti-utopia, cacotopia, myth, genre*

Xülasə

Müasir rus ədəbiyyatında antiutopiya janrı haqqında

Məqalədə antiutopiya janrı XX əsr tarixi hadisələri və ədəbi axtarışları kontekstində tədqiq edilmişdir. "Antiutopiya" termininin genezisi izlənmiş, onun janr növləri nəzərdən keçirilmişdir. Müəllif XX əsr antiutopiyalarının XX-XXI əsrlərin qovşağında yazılmış antiutopiyalarla qarşılaşdırılaraq müqayisəsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Summary

About the anti-utopia genre at the modern Russian literature

The anti-utopia genre had been investigated in the context of historical events and literary searches of XX centuries in the article. The genesis of the anti-utopia term pursued and have been looked through the kinds of genre in the article. The author had paid special attention to the mutual comparison with the XX century of anti-utopians at the XX-XXI centuries written anti-utopians.

Rəyçi: prof. Tərhan Novruzov

Neva Abdurahmanova²⁰

HÜSEYN ARİF POEZİYASINA BİR NƏZƏR

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Vətənpərvərlik mövzusu xüsusi olaraq yadda qaldı. Xüsusilə Vətəni müdafiə mövzusunda yazılan poeziya nümunələri böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Vətən mövzusunda yadda qalan, müəllifi kimi özünəməxsus dəsti-xətti olan şairlərdən biri də Hüseyn Arifdir. Hüseyn Arifin yaradıcılığının bir hissəsi də vətən mövzusu əhatə edir. Onun bu mövzuda yazdığı şeirlərdə də səlistlik, aydınlıq, səliqəlilik əsas yer tutur. Bədii dilin, xüsusilə şeir dilinin təhlili qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri şairin xalq dilinə - dialekt sözlərinə münasibətini, onun üslubunun xalqilik dərəcəsini müəyyən etməkdir.

Xüsusi ilə onun 20-ci əsrin 80-ci illərində yazdığı şeirlərdə şair vətəndaşlıq heysiyyətini önə çəkməklə, yurdun övladlarını vətənpərvərliyə, mübarizliyə çağırır. Sadə, səmimi xalq dilindən istifadə edərək yadda qalan hardasa ilk çağırış şeirini qələmə almışdır.

El yeriyər, yaxın köçər, yad itər.
Yurd dağlar, ocaq sönər, od itər,
Nəsil kəsər, tarix batar, od itər
Göyçəlilər, dağılmayın Göyçədən! (1, 28)

H.Arifin "Göyçəlilər dağılmayın Göyçədən" şeirinin dili aydın, səlistdir. Bir sözlə ustad dilidir. Bu onun əsrin əvvəllərində yazdığı şeirlərdə də belə idi. Onun hər şeirində, hər bəndində, hər misrasında bu ustalığ görünür.

Dədə Qorqud nəfəs dərib bu yerdə,
Bərkə-başə sinə gərüb bu yerdə
Nəsillərə öyüd verib bu yerdə
Göyçəlilər, dağılmayın Göyçədən! (1, 28)

Alxan Bayramoğlu "Qarabağ müharibəsi və vətən ədəbiyyatı" adlı məqaləsində yazır: "Müharibənin ilkin əks-sədası "Göyçəlilər, dağılmayın Göyçədən!" – nidası ilə nalə çəkdi. Bu nalə böyük bir eli öz yurduna möhkəm bağlamağa, xalqı milli-siyasi ayıqlığa çağırırdı. Hüseyn Arifin həmin harayını yalnız müəyyən kütlə elə düşüncəsilə eşidib ona səs verdi. Lakin şair narahatlığı yurdun, ana torpağın taleyi naminə ictimai narahatlığa çevrilə bilmədi. Ona görə hər tərəfdən təklənən "göyçəlilər dağıldılar göyçədən".

Hələ 1987-ci ildə şair özünün "Göyçəlilər dağılmayın Göyçədən" adlı şeirini çox böyük həyəcanla yazmışdı. Bu şeir yazılanda hələ Qarabağ hadisələri baş verməmişdi. Ancaq şairin uzaqgörənliyi onu bu şeiri yazmağa vadar etmişdir. Bütün varlığı ilə vətənə bağlılığı onun poeziyasında hər zaman kəsiyində yetərinə olmuşdur. Ancaq onun adı çəkilən şeirində bu hisslər daha dolğun əks olunub. Sadə xalq dilindən bəhrələnen şair yadda qalan vətənpərvərlik nümunəsi yaratmışdır.

Ardanışda xatirən var, izim var,
Babacanda söhbətim var, sözüm var
Şişqayada, Kəsəməndə gözüm var,
Göyçəlilər. Kəsəməndə gözüm var,
Göyçəlilər, dağılmayın Göyçədən.

Onun şeirlərini oxuduqca düşünürsən ki, şeirlər sanki bir bulaq suyudur. İnsanın ruhunu oxşayır, sinirini sakitləşdirir. Elə məhz bu da Hüseyn Arifin poeziyasının sadə, aydın, folklor ənənəsindən gələn şirin, yapışıqlı dilidir. Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlının sözləri yada düşür.

Hüseyn Arifin bu cür ustalığının sirri nədir, nə üçün onun fikir karvanının axarı bu qədər sadə və aydındır? Bu suala cavab axtararkən ən əvvəl Hüseyn Arifin fitrətən xalq poeziyasına, xalq düşüncə və təfəkkür tərzinə, xalq deyimlərinə dərinlən bağlılığı və bələd olmasını xatırlamaq lazımdır. Xalq poeziyası onun yaradıcılığının iliyinə, qanına hopmuşdur.

Əzizlədim dönə-dönə,
Dönüb yenə Əzizlərsən
Yönün bəri düşəör deyə,
Yolu, izi təmizlərsən

Və yaxud:

Hamiya hörmət elə,
O kəslə ülfət elə
Ocağı ocağından,
Külü külündən ola!

Bu misrada şairin, "Ola" şeirindəndir. Həmçinin bu kimi şeirlərində xalq deyimi xalq dili şeirin dəyərini, sanbalını artırır, sadə xalq dilində yazılmış bir nəsihət xüsusiyyətli bur nümunədir. Keçmişimizə, dünənimizə, tariximizə bir qayıdışdır.

S.Rüstəmخانlı "Şeirimizin dili" məqaləsində yazır: "Dünyanın rəngləri və hadisələri, ürəyin duyğu və istəkləri şeirə onlarla, yüzlərlə bir-biri ilə qovuşan, çarpazlaşan, birləşib ayrılma xətlər, gizli axınlar insan ruhunun və taleyinin

²⁰ Qusar Heydər Əliyev Mərkəzinin direktoru

özü kimi mürəkkəb havalar gətirir. Tarix ona görə ölməzdir ki, hər bir adam, eləcə də hər bir sənətkar öz balaca ömründə xalqın böyük keçmişini yəzədən yaşayır, tarixdən milyon-milyon təkcə qan yox, bu qanın yaddaşı, yurdun keçmişinin parlaq izləri də keçir. Xalq gücünün başlıca mənbəyi olan bu mənəvi varislik – poetik sözdə yaşayır. (2, 21)

H.Arif şeirlərinin məzmununu uyğun antonim frazeoloji ifadələrdən uğurlu istifadə etmiş dildə mövcud olan frazeoloji ifadələrlə yanaşı üslubi-fərdi frazeologizmlər işlətməklə fikrini daha təsirli, sənətkarlıq qüdrətilə nümayiş etdirə bilmişdir.

Onun poeziyasında müasir həyatımızın səciyyəvi cəhətləri tərənnüm olunmuşdur. H.Arif poeziyasında müasirlik əsas olsa da, xalqın keçmiş və klassik irsimiz şifahi xalq yaradıcılığı ilə sıx, əlaqədə inkişaf etmişdir. Bu baxımdan şairin “Yarı yol” şeiri dəyərli poeziya nümunəsidir.

Şair tez-tez ötən günlərə, kənd həyatına nəzər salır, kəndin elit, adət-ənənəsini, yaşantılarını yeni nəslə çatdırır. Keçmişdən, gələcəyə bir yol açır. Və bunu şirin bir dillə təsvir edir. Sanki sözlər firçalarla ağ kağızlara tökülür.

Kəkötünün çayındakı tama bax,
Atlamadan, bulamadan ver soraq,
Pətək balı, dağ havası, sarı yağ
Nə dərmanlar, nə məlhəmlər varıydı.

Və yaxud da şair könül açdı və aləmlərin olduğu vurğulayır. Və bunun altında köhnə kəndin, Azərbaycan xalqının neçə adət-ənənələri, yaşantıları olduğu məlum olur. Xalq mədəniyyəti, uşaq oyunları şairin dilinə zərər gətirmir, əksinə bir bənddə şair gəncliyin təlim-tərbiyəsinə bu oyunların, at yarışlarının təsirini vurğulayır.

“Gizlənpaç”da bir-birini tapardıq,
“Top-top” oldu, əldən topu qopardıq
“Cıdır” vaxtı köhlənləri çapardıq
Nə tədbirlər, nə təlimlər varıydı.

Və yaxud onun uşaq oyunlarına həsr etdiyi şeirlərdə artıq işlənməyən sözlər, folklor nümunələrində istifadə edir. məsələn, “Bədəl olmaram” şeiri maraqlıdır.

Birinin ayağı ucardı göydə,
Birinin arxası yerə dəyərdi,
Qan-tərə batardıq “Dizə döymə”də

Və ya

Ülfət bağlamışdıq yolla, yamacla
Qayadan sıçrayıb, çayda keçərdik
“Top-top”la, “Qov-tut”la, “Çilin ağac”la,
Göllərdə, düzlərdə mətinləşərdik.

Şairin təbiət mövzusunda yazdığı şeirlərdə bənzətmələrdən yerli-yerində istifadə olunub. Bu baxımdan “Gəncə çinarları”, “Palıdlar” şeirləri maraqlıdır.

Ağ başlı, göy sinəli,
Yaşıl ətəqli Kəpəz.
Daş dişli, daş çənəli,
Qaya kürəkli Kəpəz
(Kəpəz)

Və yaxud “Gəncə çinarları” şeirində Qədim Gəncə Çinarlarının dünya görmüş babalara bənzədir.

Göy boyu qatar-qatardı,
Əsirlərdən yadığardı,
Dünya görmüş babalardı
Qədim Gəncə çinarları

Hüseyn Arif “Palıdlar” şeirində isə Palıd ağacını torpağın, daşın keşikçisi kimi qiymətləndirir. Əsl keşikçidir torpağa daşa, vüqarlı palıdlar, uca palıdlar. Eyni zamanda palıdı qüvvət, güc, dəyanət kimi dəyərləndirir.

Əslində bu mövzuların hər birinin kökləri vətənpərvərliyə söykənir. Onun şeirlərinin gücü isə dilinin xalq dilinə yaxınlığı və poeziyasının səmimi hissələrdən yaranmasındadır.

“... Dil bilavasitə fikir gerçəkliyidir, fikrin təzahürüdür. Hamıda fikir, psixologiya eyni ola bilmədiyi kimi, onun ifadə tərzində müxtəlif olmalıdır. Lakin ifadə tərzinin müxtəlifliyi hər yerdə yazıçının müslubundan asılı olaraq bu müxtəliflik az və ya çox fərqlənə bilər.” (4, 91)

Bu baxımdan Hüseyn Arif poeziyasının dili uğurlu poeziya dili sayıla bilər. Xüsusilə şairin Ana dilindən ustalıqla istifadə, onun təmizliyi uğrunda mübarizə aparan şairlərdən biri də Hüseyn Arifdir. Şair şeirlərində bədii ifadə vasitələrinin gücü ilə emosionallığı, təsvir, tərənnüm, yaxud təcəssüm etdiyi hadisələri oxucusuna qabarıq şəkildə çatdırmağa çalışmışdır.

H.Arifin yaradıcılığı onun poeziya dilinin saflığı, sadəliyi, rəvanlığı ilə yadda qalır. “Dilin təmizliyi, saflığı, rəvanlığı uğrunda mübarizə hər bir söz sənətkarını sənət qarşısında yüksək, dərk olunmuş şairlik borcunun ifadəsi olmalıdır.” (5, 232)

Ədəbiyyat

1. Hüseyn Arifin seçilmiş əsərləri, Xalq bank, 2011

2. İsmayıl Şıxlı. "Hüseyn Arifin seçilmiş əsərinə ön sözdən", Xalq bank, 2011
3. S.Rüstəmxanlı. "Zaman məndən keçir", Bakı, 2004
4. Hacıyev T. "Yazıçı dili və ideya bədii təhlil". Maarif, 1979
5. M.Nəcəfova. "Poeziya və Qarabağ problemi", Bakı, "MBM", 2009

XÜLASƏ

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Vətənpərvərlik mövzusu xüsusi olaraq yadda qaldı. Xüsusilə Vətəni müdafiə mövzusunda yazılan poeziyanümunələri böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Vətən mövzusunda yadda qalan, müəllifkimi özünəməxsus dəsti-xəti olan şairlərdən biri də Hüseyn Arifdir. Hələ 1987-ci ildə şair özünün "Göyçəlilər dağılmayın Göyçədən" adlı şeirini çox böyük həyəcanla yazmışdı. Bu şeir yazılarda hələ Qarabağ hadisələri baş verməmişdi. Ancaq şairin uzaqgörənliyi onu bu şeiri yazmağa vadar etmişdir. Bütün varlığı ilə vətənə bağlılığı onun poeziyasında hər zaman kəsiyində yetərinə olmuşdur. Ancaq onun adı çəkilən şeirində bu hisslər daha dolğun əks olunub. Sadə xalq dilindən bəhrələnən şair yadda qalan vətənpərvərlik nümunəsi yaratmışdır. Bu baxımdan Hüseyn Arif poeziyasının dili uğurlu poeziya dili sayıla bilər. Xüsusilə şairin Ana dilindən ustalıqla istifadə, onun təmizliyi uğrunda mübarizə aparan şairlərdən biri də Hüseyn Arifdir. Şair şeirlərində bədii ifadə vasitələrinin gücü ilə emosionallığı, təsvir, tərənnüm, yaxud təcəssüm etdiyi hadisələri oxucusuna qabarıq şəkildə çatdırmağa çalışmışdır. Əslində bu mövzuların hər birinin kökləri vətənpərvərliyə söykənir. Onun şeirlərinin gücü isə dilinin xalq dilinə yaxınlığı və poeziyasının səmimi hisslərdən yaranmasındadır. H.Arifin yaradıcılığı onun poeziya dilinin saflığı, sadəliyi, rəvanlığı ilə yadda qalır. "Dilin təmizliyi, saflığı, rəvanlığı uğrunda mübarizə hər bir söz sənətkarını sənət qarşısında yüksək, dərk olunmuş şairlik borcunun ifadəsi olmalıdır." (5, 232)

Acar sözlər : Hüseyn Arif, poeziya, Qarabağ, vətən, vətənpərvərlik,

Взгляд на поэзию Гусейна Арифа.

Резюме

Тема патриотизма занимает особенное место в литературе Азербайджана периода независимости. Особенно большое значение имеют образцы поэзии, написанные на тему защиты Родины. Гусейн Ариф является одним из поэтов, прославившихся своими произведениями на тему Родины. В 1987 году поэт с большим энтузиазмом написал свое стихотворение «Гойчинцы, не покидайте Гойче». При написании этого стихотворения Карабахские события еще не произошли. Однако дальновидность поэта побудила его написать это стихотворение. Его преданность Родине проявляется во всех образцах его поэзии. Однако в вышеуказанном его стихотворении эти чувства выражены более ярко. Поэт, который использовал простой народный язык, создал пример патриотизма. С этой точки зрения язык поэзии Гусейна Арифа можно считать успешным языком поэзии. Гусейн Ариф является одним из поэтов, которые умело используют родной язык и борются за чистоту языка. Поэт, при помощи силы художественных средств выражения и своей эмоциональности попытался донести события до читателя в более ясной форме. На самом деле корни каждой из этих тем основаны на патриотизме. Сила его стихов в том, что его язык близок к народному языку, а его поэзия основана на искренних чувствах.

Творчество Г.Арифа запоминается своей чистотой, простотой языка его поэзии. «Борьба за чистоту языка должна быть выражением осознанного долга поэтов перед искусством».

Ключевые слова: Гусейн Ариф, поэзия, Карабах, Родина, патриотизм

A look at the poetry of Huseyn Arif.

Summary.

The topic of patriotism occupies a special place in the literature of Azerbaijan during the independence period. Especially important are the samples of poetry written on the theme of the defense of the motherland. Huseyn Arif is one of the poets who became famous for his works on the theme of the Motherland. In 1987, the poet wrote his poem "Residents of Goiche, do not leave Goiche" with great enthusiasm. When writing this poem, the Karabakh events have not yet occurred. However, the poet's foresight prompted him to write this poem. His devotion to the motherland is manifested in all the models of his poetry. However, in his this poem, these feelings are expressed more clearly. The poet, who used simple folk language, created an example of patriotism. From this point of view, the language of Huseyn Arif's poetry can be considered a successful language of poetry. Huseyn Arif is one of the poets who skillfully use their native language and fight for the purity of the language. The poet, using the power of artistic means of expression and his emotionality, tried to convey the events to the reader in a clearer form. In fact, the roots of each of these themes are based on patriotism. The strength of his poems is that his language is close to the national language, and his poetry is based on sincere feelings.

Keywords: Huseyn Arif, poetry, Karabakh, Motherland, patriotism

Rəyçi: fil.üzrə fəlsəfə doktoru Allahverdiyeva Ruhəngiz

Ələkbərova Lalə²¹

ƏHMƏD CAVAD VƏ BALAŞ AZƏROĞLU POEZOYASINDA FÜZULİ OBRAZI

XX əsr Azərbaycan poeziyası tarixi siyasi hadisələrə uyğun olaraq müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. Bu proses tarixi hadisələrə uyğun olaraq baş vermişdir. Əsrin əvvəllərində baş verən inqilablar cəmiyyətdə yeniliklərə səbəb olmuşdur. XX əsr boyu müxtəlif tarixi və ədəbi təbəddülatlar yaşayan Azərbaycan ədəbiyyatı bir əsr ərzində bir çox yeniliklər yaşamışdır. Belə ki, bu yeniliklər özünü poeziya sahəsində də göstərmişdir. Klassikadan uzaqlaşmış, yeniliyə doğru irəliləmək XX əsrdə “sovet ideologiyası”nın əsas qayəsi idi ki, bu bir çox şairlərin yaradıcılığında özünü göstərdi. Lakin bu ideologiyaya boyun əyməyən, əysə belə öz milli kimliyindən uzaqlaşmayan azərbaycanlı şairlər klassik ənənələri tam unutmamış, mümkün olan məqamlarda istifadə etmişlər. Belə ki, sovet rejiminin təsiri belə Füzuli izini silə bilməmişdir.

Mirzə Fətəli Axundzadə “Nəzm və nəsr” məqaləsində Füzuli seyrini qırmaq istəsə də, dahi şairin təsir dairəsini azalda bilməmişdir. Nəinki XIX, hətta XX əsrdə müxtəlif söz-sənət adamları üçün Füzuli yaradıcılığı yenə də bir örnək olmuşdur. XX əsrdə bu baxımdan müxtəlif şairlərin yaradıcılığında Füzuliyə həsr olunmuş şeir və poemalar, anımsamalar, simvolik ifadə və deyimlərə rast gəlirik. Bu baxımdan xüsusilə Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Balas Azəroğlu, Səməd Vurğun, Əli Kərim, Bəxtiyar Vahabzadə kimi şairlərin yaradıcılığı diqqəti cəlb edir.

Balas Azəroğlunun “Məcnun söyüd” əsəri Füzuliyə və onun qəhrəmanlarına həsr olunmuş bir əsərdir. Şeir Berlində yazılmışdır:

*Berlində yağışlı payız günləri,
Bulud göz yaşıyla yıyur şəhəri.
Küçələr bomboşdur, nə səs, nə adam,
Mənsə tək otaqda lap darıxmışam.
Çıxıram şəhərə...
Sısqə yağışda
Göz yaş axıdır ağac da, daş da.
Kiçik bir meydandan keçdiyim zaman,
Görkəmi pərişan, özü pərişan
Bir məcnun söyüdü görürəm birdən.
Onun qabağında dayanıram mən.
Bir arxın üstündə o durmuşdur tək,
Sakitlik içində fikrə gedərək...
Saçları qarışmış zəmanə kimi,
Özünsə hər şeyə biganə kimi. (1, s. 122)*

Beləliklə, Balas Azəroğlunun qərib bir diyarda məcnun adını daşıyan bir ağaclarla qarşılaşması onun yadına Füzulini və onun məşhur qəhrəmanını salır. Məcnun söyüd öz epiteti ilə məcnunluğun rəmzinə çevrilir:

*Bu soyuq şəhərdə necə döziür o?
Burda nə axtarır, kimi gəzir o?
Məcnun söyüdümdür belə lal durur?
Yox, o Məcnun deyil,
Bir xəyal durur...
Məcnuna oxşayır görkəmində o,
Olmamış məcnunluq aləmində o. (1, s. 122)*

Soyuq və əlverişli olmayan bir iqlimdə Məcnun söyüdüün bitməsinə, bu qərib diyara necə gəlib çıxmasına heyrət edən şair Füzulinin qəhrəmanının – Məcnunun da öz zəmanəsinin qayda-qanunlarına baş əymədiyini xatırladır:

*Qılnc da, nizə də, ox da, zəncir də
Şaxlaya bilmədi onu bir yerdə.
Gəzdi iqlim-iqlim o gənc yaşında
Məhəbbət, sədaqət, haqq savaşında
Neçə hökmdarı saldı taxtından,
Neçə cəngavər də küsüb baxtından
Məcnunla duranda qabaq-qabağa
Qanlı qılncını atdı torpağa. (1, s. 123)*

Balas Azəroğlu bir mübarizlik rəmzi kimi təqdim etdiyi Məcnunla dialoqa girir və Füzulinin də onlara qulaq asdığını və hətta söhbətlərinə qoşulduğunu qeyd edir:

*Dağlarda əks olur “Ya Qeys” kəlməsi,
Onun məhəbbəti, dərdi, nəğməsi
Sənin həsrətidir, sənin fərağın.
İnsanın, dövrünün, bir də toprağın,
Min illik dərini danışır bizə.*

²¹AMEANizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. elekberova.lale@mail.ru

*Sanki Füzuli də qarışır bizə
Ona qulaq asır... (1, s. 124)*

Poemanın daxilində yeri gəldikcə Füzuli yaradıcılığına da müraciət edilir və B. Azəroğlu şairin beytlərindən öz fikrini əsaslandırmaq və qüvvətləndirmək, obrazlılıq yaratmaq üçün istifadə edir. Məsələn:

*Ey xoş ol məst ki, bilməz qəmi aləm nə imiş,
Nə çəkir aləm üçün qəm, nə bilər qəm nə imiş. (1, s. 125)*

Təbii ki, Məcnun obrazı Nizami Gəncəvidən sonra onlarla şairin qələmində yenidən canlandırılrsa da, sadəcə Füzuli onu bədii qəhrəman səviyyəsinə yüksəldə bilmişdi və Balas Azəroğlu da bu iki ədəbi məktəb yaratmış şəxsiyyətlərdən sonra yaradıcılıq axtarıqlarının davam etdirildiyini, lakin onlar səviyyəsində qəhrəmanlar yaradılmadığını təəssüflə vurğulayır:

*Dedim: - Tarix oldu sən doğan illər,
Min tufan içindən keçsə də bəşər
Səni unutmadı yənə heç zaman.
İstəyim budur ki, səni bu dövran
Yenidən doğaraq öz oğlu kimi,
Yaşatsın Nizami, Füzuli kimi. (1, s. 126)*

Ümumiyyətlə, XX əsr poeziyasında Füzuli milli şeirin simvolu kimi təqdim edilir. Balas Azəroğlu yaradıcılığında da bunu görürük:

*Ey filosof dostum!
İndi elə oğul istəyir Vətən
Füzulinin "nəzmi-nazik"
Yazdığı dildə
Yadlara meydan oxuya bilsin. (1, s. 105)*

Təbii ki, Füzuli Bağdad mühitində, ərəb və fars dillərinin türk dili üzərində az qala hökmranlıq etdiyi bir dövrdə ana dilində əsərlər yazmış, milli ədəbiyyatın və dilin formalaşmasında böyük rol oynamışdı. XX əsrdə Azərbaycanın Güneyində fars, Quzeyində rus dilinin aparıcı olması ana dilinin unudurulmağa çalışılması Balas Azəroğlunu dilin keşiyində durmağa vadar edir və o, çağdaşlarını da bu prosesə qoşulmağa çağırırdı.

XX əsr Azərbaycan poeziyasında Füzuli seyrinə qapılan şairlərdən biri də **Əli Kərimdir**. Füzulinin qəzəlləri onun da qəlbini "odlamış"dır:

*Neçə yerdən odlayır ürəyimi
Füzulinin qəzəli.
Arzuları oyadır,
Bulaq üstədən qayıdır.
Başda – yelənmi tir-tir əsən,
Üzdə təbəssümdən – ay. (2, s. 23)*

Ümumiyyətlə, Füzulinin portreti azərbaycanlı şairlərin yaradıcılığında əsas yerlərdən birini tutur, portret şeirlər adlandırılacaq mənşəyə mənşəyə Əli Kərimin də yaradıcılığında rast gəlirik:

*Diünya səni qocaltdı yaşının olsun deyə
Gömlüdü dərdin yerə, ucaldı ahın göyə.
Dərdə şarik – dərd özü, sükut – suala cavab.
Qranit dağlar belə, gətirməzdi buna tab.
Füzuli, o nə dövran!.. – Görsələr yanır insan
Yanana od verdir. (3, s. 32)*

Şeirdə mübaligəli şəkildə yenə də Füzulinin dərdindən bəhs edilir. Dünyanın dərdini çəkə-çəkə qocalması, bu yükün ağırlığı, ahının göylərə çatdığı və qoca Şərqin hər tərəfindən Füzulinin dərdlərinin görünməsi vurğulanır. Ə. Kərim Füzulidən bəhs edərkən özü də onun yaradıcılığından bəhrələnir, "gömlüdü dərdin yerə, ucaldı ahın göyə" misralarında "Fələklər yandı ahimdən muradım səmi yanmazmı?" və "Dərdə şarik dərd özü, sükut-suala cavab" misrasında isə "Dust bəpərvə, fələk birəhm, dövran bisükun, Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale' zəbun" (4, s. 243) misrasının təsiri hiss olunur. Ümumiyyətlə, dahi şairin həyatının qəmli notları, qəzəlləri ilə məşşurluğu, xanəndələrin ifasında qəzəllərə yer verilməsi bu təsvirlərdə diqqəti cəlb edən məqamlardır:

*Gəldi kəsdi qapının ağzını şöhrətlə ad.
Ey böyük ustad,
Heyhat,
Ürəyində o ada, şöhrətə yer varmı?
Min bir kədər əlindən
Orda yer qalardımı?
Gəldi cavan bir qızın
Vədəsiz məhəbbəti,
Könlündə dərd əlindən
Bu eşqə yer varmı?
Bəzən də xanəndənin*

*Cilvələndi sənəti,
Qəzəllərindən ayrı
Qəzəl oxunardımı?
Doğma sözlərinə də
Qəlbində yer vardımı?* (3, s. 33)

Füzulinin hələ öz sağlığında ikən qəzəllərinin dillərdə əzbər gəzməsi, çağdaşlarının, həmçinin türkiyəli şairlər Baqinin, Zatinin onun yaradıcılığından bəhrələnməsi ədəbiyyat tarixindən məlumdur.

Təbii ki, digər şairlər kimi Əli Kərim də Füzuli şeirlərinin sehri altındadır; o da sələfinin izlərini fələklərdə axtarır, yandırdığı məşəlin göylərdə əbədi olaraq nur saçdığını vurğulayır:

*Göy də şafəqlər saçan
Ahına baxdı, daldı.
Dedilər ki, fələklər
Yaratmışdır bu odu,
Fəqət bu oda yanan
Fələklər özii oldu.
Baxıram ucalardan
Gəlir Füzuli səsi.
Görünür ucalarda
Onun nurlu izləri.
O ulduzlar
Füzuli yangısının közləri,
O Günəşdə Füzuli odunun nişanəsi.* (3, s. 34)

Əli Kərim “Azərbaycan” şeirində də Füzulini yad edir, onu “eşqin bütün çalarlarını görən dünya ürəkli sənətkar” adlandırır. Ümumiyyətlə, XX əsr Azərbaycan poeziyasında Füzuli bütöv Azərbaycanın rəmzi kimi təqdim olunur:

*Azərbaycan!
Odlar yurdu!
Ürəklərin odundan
Yaranmış bir diyar.
Dostuyla hər dərdi-məlalı,
Sevinci bir dıyar.
Azərbaycan –
Tarixlər şahidi,
Nizamisi sərhədsiz təfəkkürü,
Nəsimisi həqiqət şahidi.
Füzulisi – könlün
Hər guşəsindən xəbər verən,
Eşqin bütün çalarlarını görən
Dünya ürəkli bir sənətkar.* (3, s. 36)

Əli Kərim sənət və poeziya aləminin qapısını da məhz Füzuli vasitəsilə açdığını, bu sehrili aləmə daxil olmasında ustadının rolunu da vurğulayır və onu özünə müəllim hesab edir:

*Bir axşam dedin ki, möhkəm ol, Əli!
Səninki şeirdir,
Səninki sənət!
Dedin o sözləri bir dostuma da
Nə isə... qisməti deyilmiş əlbət.
Sənin işarənlə tapdım ünvanı,
Döydüm Füzulinin qapısını mən.
Sənin o sözlərin deyilməyəydi,
Nəçiydim indi mən,
Hardaydım görən?* (3, s. 74)

Yaradıcılıqlarına nəzər saldıığımız şairlər Füzulini Azərbaycan ədəbiyyatının, tarixinin, mədəniyyətinin ən mühüm şəxsiyyətlərindən biri hesab etmişlər. Əslində Füzulidən bəhs edən şairlər həm də onun ədəbi məktəbinin davamçılarna çevrilmişlər. Füzuli onlar üçün böyük bir ideal, Azərbaycan dilinin təmsilçisi və bölünmüş Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda mübarizənin bir simvolu olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı.

1. Azəroğlu Balaş. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, birinci cild. Şeirlər və poemalar. Bakı, Azərneşr, 1991, 325 s.
2. Əhməd Cavad. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
3. Əli Kərim. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, 336 s.
4. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 400 səh.

Açar sözlər: poeziya, yaradıcılıq, şair, Füzuli, irs

Ключевые слова: поэзия, творчество, поэт, Физули, наследие

Key words: poetry, creativity, poet, Fuzuli, heritage

Summary

The image of Fuzuli in Ahmad Javad and Balash Azuroglu poetry

The poetry of the 20th century has passed different stages in accordance with historical political events. Despite the innovations of poetry, Azerbaijani poetry is influenced by Fuzuli's heritage. Thus, the poets who talk about Fuzuli have also become followers of his literary school. The article analyzes Fuzuli's influence in the creativity of Balash Azeroglu and Ali Karim.

Резюме

Образ Физули в поэзии Ахмеда Джавада и Балаша Азероглу

Поэзия 20-го века прошла разные этапы в соответствии с историческими политическими событиями. Несмотря на нововведения поэзии, азербайджанская поэзия находится под влиянием наследия Физули. Таким образом, поэты, которые говорят о Физули, также стали последователями его литературной школы. В статье анализируется влияние Физули на творчество Балаша Азероглу и Али Карима.

Rəyçi: dos.Quliyeva Mahirə

Məmmədova Gülnar²²MİFOLOJİ OBRAZ VƏ MOTİVLƏRİN UŞAQ ƏDƏBİYYATINA TRANSFORMASIYASININ
BƏDİİ-ÜSLUBU XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bəllidir ki, heyvanlar haqqında olan nağıllarda obrazlar ilkin mifik şüura dayanan binar oppozisiyalara (əksliklərə) müvafiq 2 yerə: xeyir qüvvələri təmsil edənlər və şər qüvvələri təmsil edənlərə bölünür. Bununla belə, sadələşmə, hiyləgərlik, zalımlıqla xoşniyyətlik və s. insani xüsusiyyətlər heyvanların üzünə köçürülür və nağılların süjet xəttinin əsasını həmin qüvvələr arasındakı mübarizə təşkil edir. Zamanla obrazlar yuxarıda sadalanan müəyyən xüsusiyyətin simvoluna çevrilir. Bununla yanaşı, həmin sifətlər zamanla xalq yaradıcılığında müəyyən heyvan obrazlarında simvollaşdırılmışdır. Nağıl mətnlərində Tülkü hiyləgərliyin simvolu, Xoruz isə sadələşməni təmsil edib hiyləgərlərin tələsinə düşən tərəfin təmsilçisidir.

Heyvanlar haqqında nağılların obraz və motivləri uşaq ədəbiyyatı üçün hazır, həmçinin məhsuldar bir qaynaqdır. Həmin obrazlar uşaq ədəbiyyatı nümunələrində isə həmin ədəbiyyatın didaktik spesifikasiyasından dolayı zəhmətsevərlik, tənbellik, doğruluq, sədaqətsizlik, zalımlıq, mərhəmətlilik, saflıq, hiyləgərlik kimi sifətlərin dərk olunmasında və uşaqların şəxsiyyət kimi yetişməsində mühüm rol oynayır. Rus uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan V.F. Odoyevski folkloradakı dogma və ögey xəttini öz yaratdığı bədii nümunələrdə zəhmətkeş və tənbelliklə əvəz edirdi. Uşaq ədəbiyyatının tərbiyəvi funksiyası insani sifətlərin bütün yönünü uşaqlara nağıl diliylə mənimsənilməsində mühüm rol oynayırdı. Abdulla Şaiqin mənzum nağıllarından olan "Tülkü və Xoruz" əsərində tülkü obrazı folklor ənənəsində daşdığı xarakterində-hiyləgər, xoruz isə sadələşmə insanlarının təmsilçisi olaraq təsvir edilir. Xalq ənənəsində simvolik obrazlar olaraq yaşayan oxşar obrazlar yazılı bədii nümunələrin meydana gəldiyi tarixi dövrün bədii-poetik tələbatına uyğun olaraq əlavə məzmun çaları qazana bilər. Nə qədər əlavə məzmun qazanmış olsa da obrazın daxili mahiyyəti vardır. Yazılı bədii mətnlərdə həmin daxili mahiyyət, mifoloji təfəkkür özünü müxtəlif səviyyədə qoruya bilər. Hər bir obrazın özünün mifopoetik düşüncədə anlamları vardır ki, həmin düşüncə folklor metaforası və obrazlar vasitəsilə bədii əsərə daxil olur. Şəxsləndirmə formasında heyvanlar arasındakı mübarizənin oynaq bir tərdə uşaqlara çatdırılması uşağın yaradıcılıq qabiliyyəti, bədii təxəyyülünün inkişafı üçün vacib amildir. Burada uşaq ədəbiyyatının "sadəlikdə mürəkkəblilik" anlayışını ehtiva etdiyini nəzərə almaq lazımdır. Həmin ad obrazlar özlüyündə mifik səciyyə daşıyır və bədii mətnə öz daxili mənası var, daha doğrusu mif dili bədii dilə keçdikdə öz daxili mənasını mühafizə edir. Bir-birinə zidd olan belə folklor obrazları uşaq ədəbiyyatı müstəvisinə keçdikdə valideyn nəzarəti olmadan evdən uzaqlaşmanın onların başına təhlükəli hadisələr gələcəyini uşaqlara anlatmaq məqsədi daşıyır. V.N. Afansayev yazır ki, təsadüfi deyil ki, istər "Kolobok" nağılı olsun, istərsə də digər oxşar nümunələr, uşaqlara verilən tərbiyəvi fikir odur ki, valideynlərinin sözünə baxmayan uşağın aqibəti belə olur. Nitq folkloru ilə ifadə etsək, "böyüyün sözünə baxmayan böyür-böyürə qalar", "ot öz kökü üstündə bitər" və s. Amma bu tərbiyəvi fikri uşaqlara vermək məqsədilə yaradılan bədii nümunələr üçün xalqın mifik təfəkküründə möhkəm yer tutan obrazlar seçilirdi. Mifik təfəkkürdə "dogma" və "özgə", "yaxın" və "uzaq" anlayışları bir-birinə zidd olaraq səciyyələnməmişdir. "Kolobok" kimi uşaq nağıllarının əsasında odla bu və ya digər şəkildə əlaqəsi olan qüvvələrlə, oda, ocağa, insanlığa zidd mövqedə duran obrazlar arasında mübarizə durur. Bununla yanaşı, odun qoruyucusunun öz kökündən oddan, qoruyucu qüvvəsindən ayrılması təsadüfi deyil və faciə ilə nəticələnir. Mifik təfəkkürə uyğun olaraq həmin qüvvələr arasındakı mübarizə ev, ocaq hamiləri ilə əks mövqedə duran qüvvələr arasındakı ziddiyyət şəkildə öz ifadəsini tapır. Odun qoruyucusunun faciəsi o zaman olur ki, öz məkanından oddan uzaqlaşır və bu uzaqlaşma ilə o heç bir qoruyucu funksiyaya malik olmur. Nə qədər ki, öz məkanındadır, kifayət qədər qoruyucu gücləri vardır və həmin obrazın məhvi mümkün deyil. Qədim insanlar belə düşünmüşlər ki, nə qədər ki, evdən uzaqdasan o qədər təhlükəyə yaxınsan. Deməli, folklorun gələn simvolik obrazların mübarizəsinin ilkin mifik qaynağı od qoruyucusu, ocağa mənsub olanla (Xoruz), insanlığa (ocağa), yaşama zidd mövqedə duran qüvvələr (Tülkü) arasındakı mübarizədir. "Nə qədər ki, evdən uzaqdasan qoruyucuların gücü o qədər zəifdir və dogma divarların aşılması daha çox təhlükə deməkdir. Ümumiyyətlə, Xoruz, Qoğal (колобок) və başqa personajlar birbaşa və dolay yolla ocaqla əlaqəlidir" (5, 56). Məhz həmin obrazların metaforik anlamı ilə bir sıra nağıl obrazlarının funksiyasını və bədii ədəbiyyatdakı mifopoetik ünsürlərini aşkarlamaq mümkündür. Həmin daxili mənanın əsərin süjet xəttində, ideyasındakı izlərini süjet altında axtarmaq lazımdır. Diqqətdə saxlanması kifayət qədər vacib olan bu məsələ mifoloji yaddaşın qorunub gələcək nəsillərə ötürülməsində önəmlidir. "Əlbəttə, uşaq ədəbiyyatı dedikdə göz önünə təkcə tülkü, durna, kirpi... gəlir, deyər düşünmək də düz deyil. Yəni ədəbiyyat sadəcə bu əhvalatlardan, bəsitcəsinə qəbul edilən mövzulardan ibarət deyildir. Bəllidir ki, hər bir uşaq ədəbiyyatı nümunəsi həm də böyüklər üçün də maraq kəsb etməkdədir" (4, 127). Abdulla Şaiqin eyniadlı nağıl əsərində yazdığı "Tülkü və Xoruz" mənzum nağılına nəzər salaq:

Kəndə yavıq bir xoruz,

Dənlənir idi yalqız.

Tülkünü böylə gördi,

Uzaqdan durdı sordu (2, 4).

²² AMEA

Tülkü kəndin kənarında dənən xoruz rast gəlir və öz hiyləgər niyyətinə inandıraraq onun vasitəsilə kəndin toyuq-xoruzunu aldadıb öz ardınca səhraya aparır. Yaşadıqları yerdən uzaqlaşaraq bir səhraya üz tutaraq öz məkanlarının sərhədinin tərki edirlər.

Bir az daha getdilər,

Bir səhraya yetdilər.

Tülkü dayandı, durdu,

Başladı hiylə qurdu (2, 11).

Öz məkanlarından uzaqlaşma artıq obrazın faciəsini və yaxud müəyyən dərəcədə zərər görəcəyini ifadə edir. İlk baxışda hiyləgər insanların qurban etdiyi sadələvh insanların aqibəti kimi mənalansa da, ilkin təfəkkür mövqeyindən yanaşdıqda fərqli anlam ifadə edir. “Heyvanlar haqqında nağılların baş qəhrəmanının xoruz, tülkü, ayı və s. olması təsadüfi deyil. Onların məzmununda zamanla mifopoetik məna planı itmiş olur ki, ona görə də bugünkü oxucu belə orijinal nağılları tez-tez alleqorik hesab edir. Bizim bu və ya digər obrazın simvolikliyinə aldanıb çətinliklə mifik hesab etdiyimizi bugünkü oxucu alleqorik hesab edir. Xoruz və tülkü antaqonizmi əksər hallarda sadə şəkildə qəbul edilir: Tülkü hiyləgər, xoruz isə daimi ov. Bu mənanı inkar etmədən xatırlamaq lazımdır ki, xoruz qədim slavyanlar üçün, hətta *balto slavyan*larda ev qoruyucusu, ev, ocaq simvolu hesab edilir. Daha çox yenidən doğulma, dan sökülməsi ilə də əlaqələndir” (5, 333). Dünya mifoloji düşüncəsində Xoruz odun qoruyucusu, tülkü isə oda ocağa, evə düşmən mövqedə duran bir obrazdır. Rus alimi Afanasyev Xoruzun mifik təfəkkürdə odun qoruyucusu olmasının “Dovşanın koması” nağılına əsasən müəyyən etmişdir. Həmin nağılin qısa məzmununa nəzər salaq. Rus xalq nağılı olan “Dovşanın Evi” nağılında Xoruzdan fiziki baxımdan güclü olan heyvanlar tülkünü dovşanın evindən çıxara bilmir. Çünki tülkü sobanın üzərində oturur. Yalnız dünya mifoloji fikrində od qoruyucusu olaraq simvollaşan Xoruz Tülkünü odun üzərində olmasına baxmayaraq qova bilirdi. Çünki Xoruz mifik təfəkkürdə odun qoruyucusudur. Azərbaycan folklor mətnlərinə də nəzər saldıqda odla əlaqəsi olan obrazların fəaliyyəti, hərəkət trayektoriyası bu və ya digər şəkildə özünü göstərir. “Tülkünün oğurluğu” nağılına nəzər salaq: “Az getdilər, üz getdilər, bir öyə çatdılar. Toxmax qarının başında durur. Dana bacıya çıxır. *Xoruznan çuvalduz da ocağın başında durullar*. Tülkü qazdarı çuvalına dolduranda arvad yuxudan ayılır. Bu ev arvadnan kişinin iymiş. Arvad kişini qaldırır ki a kişi, gör bir nə səddi. Kişi qalxır, eşiyə çıxmaq istəyəndə görür başına nəşə dəydi.... Başına vuran toxmax olur. *Xoruz qənədinən küllü yelliyyə arvadın gözünə doldurur*” (1, 96). Yaxud Abdulla Şaiqin “Tülkü və Xoruz” mənzum nağılinin əsasında duran eyniadlı folklor mətnində və həmin mətnin müxtəlif süjet variantlarında (“Tülkü və Sağsağan”, “Tülkü və Qarğa”) od qoruyucuları və əks mövqeni təşkil edən qüvvələr arasındakı mübarizə görünməz haldadır ki, folklor üslubuna xas olan səciyyəvi cəhətdir. Folklor yaradıcılığında müxtəlif obrazların funksiyalarının zamanla dəyişməsi, bir-birinə ötürülməsi qanunauyğun bir prosesdir.

“Göyçək Fatmanın” nağılında ögey anası tərəfində təndirdə gizlədilər Göyçək Fatmanı Xoruz xilas edir:

Soruşdular ki, sizin evdə özgə qız yoxdurmu? Fatmanın analığı cavab verdi ki, yoxdur. Amma Fatmanın bir xoruzu var idi, bu xoruz başladı banlamağa:

Fatma bacım təndirdə,

Ayaqları kəndirdə!

Arvad nə qədər istədi xoruzu qovsun, olmadı. Xoruz sıçradı damın üstə, uca səs ilə banladı:

Fatma bacım təndirdə,

Ayaqları kəndirdə!

Padşahın adamları bunu eşidib, təndirə baxdılar: gördülər ki, bunun içində bir gözəl qız əl-ayağı kəndir ilə bağlanmış yığılıbdır (3, 40). Göründüyü kimi mifik təfəkkürdə odla əlaqəli obrazlar müəyyən kiçik element səviyyəsində olsa da nağıl mətnlərində odla əlaqəsini qoruyub saxlamışdır. Nağılın məzmununda doğma-ev sahibi ilə, özgə-kənardan gələn mübarizə də özünü göstərir: “Qızın anası ölür və dədəsi gedib özgə bir arvad alır. Bu arvadın da irəliki ərindən bir çirkin qızı vardı” (3, 38). Ögey bacının olması da ziddiyyətin, mübarizənin göstəricisidir. Uşaq ədəbiyyatı obrazı olaraq doğma və ögey müvafiq olaraq tənbel, çalışqanla əvəzlənir. Ögeyliyin özü də ocağa antaqonist olmanı ifadə edir. Uşaq ədəbiyyatında silsilə təşkil etmiş şeirlər və həmçinin nəsr əsərlərində tənbelliyin mənfi sifət olaraq tənqidi, əməyin zəhmətkeşliyin təbliği XX əsrin əvvəli uşaq ədəbiyyatı üçün əsas mövzulardan biri olmuşdur. Zəhmətkeşliyi, çalışqanlıqı təbliğ edənlər də folklorun ev, od, ocaq hamiləri olan obrazlardır ki, uşaq ədəbiyyatı müstəvisinə gətirilərək uşaqların sevimli qəhrəmanına dostuna çevrilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan folkloru külliyyatı, VI cild, Nağıllar (VI kitab), Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2007, 400 s
2. Abdulla Şaiq. Tülkü və Xoruz, 1910, 30 s
3. Firudin bəy Kəçərli. Balalara hədiyyə. Bakı, 2012, 75 s
4. Mınaxanın Təkləli. Y.V.Çəmənəminlinin ədəbi fəaliyyətində ailə-uşaq münasibətləri. II Beynəlxalq türk xalqları uşaq ədəbiyyatı konqresi. Qafqaz universiteti, 11-12 oktyabr, 2012-, Bakı, Azərbaycan, 487 s
5. Минералова И.Г. Детская литература. Учебник и практикум для академического бакалавриата. – М.: Издательство Юрайт, 2016-333 –с.
6. Детская литература XX века: / Т.А. Бахор, Н.А. Мазурова, О.Н. Зырянова, В.С. Лобарева, Л.С. Шмульская. – Сибирский федеральный ун-т. – Красноярск – Лесосибирск, 2017. – 90 с.
- 6- <https://azku.ru/russkie-narodnye-skazki/kolobok.html>
- 7- <https://deti-online.com/skazki/russkie-narodnye-skazki/zaikina-izbushka/>

Особенности литературного стиля трансформации мифологических образов и мотивов

в детскую литературу

Резюме

Сказки о зверях, составляющих одну большую прослойку устной народной литературы, являются основным источником для детской поэзии и прозы. Являясь носителями мифических элементов такие образцы богаты достаточно мифологическими образами и мотивами. Образы и мотивы сказок о животных являются готовым и продуктивным источником для детской литературы. Детская литература, развивающаяся на традициях существовавшей до нее литературы с точки зрения развития мифопоэтического сознания основывается на опыте обращения к мифологическому сознанию литературы, на которой она распространялась. Наряду с этим отображение мифических образов и мотивов в плане развития детской литературы характеризуется своеобразием. В образцах детской литературы эти образы через диалектическую специфику этой литературы играют важную роль в осознании таких черт как трудолюбие, лень, правдивость, несправедливость, жестокость, доброта, чистота, хитрость и в воспитании ребенка как личности. Будучи фольклорным образом родной и пасынок, в детской литературе может заменяться соответственно понятием ленивый и трудолюбивый. Чуждость само изображает антагонистичность очагу. В детской литературе стихи составляющие серию и в произведениях прозы критика ленивости как отрицательной черты, поощрение труда и трудолюбивости является одним из основных тем детской литературы начала XX века. Те кто пропагандирует трудолюбие, старательность являются фольклорными образами, защищающими очаг, дом, огонь, которые превратились в героев, друзей детей.

Ключевые слова: детская литература, мифологические образы и мотивы, пространственный хронотоп, хранители огня, чуждой и родной и пр.

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, mifoloji obraz və motivlər, məkan xronotopu, od qoruyucuları, ögey və doğma və s.

Artistic-stylistic features of transformation of mythological images and motifs into the Children's Literature SUMMARY

The tales about the animals, which constitute a great part of the folk literature, are the basic source of the children's poetry and prose. Such tales, which are the carriers of mythic elements, are rich enough with mythological images and motifs. The images and motifs of the tales about the animals are ready and productive sources for the children's literature. In terms of reflection of mythopoetic thinking, the children's literature, which develops upon the traditions of the preceding literature, is guided on the practices of application of the literature, upon which the children's literature has spread, to the mythological thinking. However, the reflection of the mythological images and motifs in the children's literature is characterized by its specificity. Due to didactic specificity of the children's literature, these images play a decisive role in understanding the qualities like industriousness, laziness, honesty, unfaithfulness, cruelty, mercifulness, purity, cunning, and in educating the children as individuals, too. As a folklore image, the native and stepchild can be appropriately substituted with lazy and hardworking in the children's literature. Not to be native also means that you are an antagonist to the native land and fireplace. Criticism of the laziness as a negative character, as well as promotion of labor and hardworking in series of poems and prose works in the children's literature, are main topics of the children's literature of early 20th century. Those, who popularize the hardworking and diligence, are the folklore images who are the protectors of house and fireplace, and thus, they have become favourite heroes and friends of the children.

Key words: children's literature, mythological images and motifs, space chronos, fireplace protectors, native and not native etc.

Rəyçi: AMEA-nın müxbir üzvü, professor Kamran Əliyev

Məmmədova Şöhrət Nüsrət qızı²³

AZƏRBAYCAN UŞAQ DRAMATURGIYASININ İNKİŞAF TENDENSİYASI

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül və ilkin inkişaf mərhələsi sayılan XIX əsrin II yarısı və XX yüzilliyin əvvəlləri hər üç ədəbi növə - lirik, epik və dramatik növlərlə təmsil olunur. Lakin həmin ədəbi növlər içərisində ilkin olaraq pərvəriş tapanı poeziya, yəni lirik növdür. Uşaq poeziyası zamanca digər iki ədəbi növü qabaqlayıb və öz başlanğıcını XIX yüzilliyin 70-80-ci illərindən götürür. Çox keçmədən “kiçiklər üçün” nəsrin ilk örnəkləri meydana çıxır, tədricən kəmiyyət və keyfiyyət baxımından daha da zənginləşir. Bir bədii təfəkkür xəzinəsi kimi özünü təsdiq edir. Nəhayət, XX əsrin onuncu illərinin lap başlanğıcından uşaq dramaturgiyası cücərib boy atır. Poeziya və nəsr kimi uşaq pyesləri də maarifçi-realist məfkurə və düşüncə tərzinin təsiri altında yüksəliş tapır.

XX əsrin onuncu illərində uşaq dramaturgiyamızın bir neçə nümunəsi yaranır. Həmin nümunələrin müəllifləri Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Mehdi bəy Hacıbababəyov, Rəcəb Əfəndizadə, Ağabəy İsrailbəyov və Ağahəsən Mirzəzadədir. Onu da etiraf etməliyik ki, XIX-XX əsrlərin hüduqlarında, yəni Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül və ilkin inkişaf mərhələsində “kiçiklər üçün” yazılan dramatik əsərlər istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyət baxımından poeziya və nəsr qədər uğur qazana bilməmişdir. Başqa sözlə, bu dövrdə ərsəyə gələn uşaq pyeslərinin sayı heç də çox deyil. Həmin azsaylı örnəklər içərisində də bədii siqlət və keyfiyyət baxımından daha səviyyəli olanları A.Şaiq və A.Səhhətin “balacalar üçün” pyesləridir.

Uşaq ədəbiyyatımızın qüdrətli və məhsuldar qələm sahiblərindən olan pedaqoq- sənətkar A.Şaiq XX yüzilliyin onuncu illərində “kiçiklərdən ötrü” beş dram əsəri qələmə almışdır: “Gözəl bahar” (1910); “İntiqamçı xoruz” (1912); “Ürək tikmək, yaxud qurban bayramı” (1911-1912); “Çoban” (1913); “Danışan kukla” (1916).

Bu beş pyesdən əlavə A.Şaiq 1919-cu ildə yeniyetmələr və gənclər üçün “Tələbə həyatı” adlı bir səhnə əsəri də yazmışdır. Azərbaycan Dövlət Universitetinin yaradılması münasibətilə qələmə alınmış bu əsər, təəssüf ki, natamamdır. Müəllif onu sonralar genişləndirmək və tamamlamaq istəmiş, hətta onun planını da cızmışdır. Pyesin adını isə dəyişdirib “Siqətlər” (“Şikəstlər”) qoymaq niyyətində olmuşdur. Ancaq nə üçünsə həmin niyyətini başa çatdırmamışdır.

A.Şaiqın “Gözəl bahar” pyesinin ilk variantı 1910-cu ildə yazılmışdır. Bununla da yazıçı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində uşaq dramaturgiyasının bünövrə daşını qoymuşdur. Pyesin ilk variantı bir pərdədən ibarət idi. Müəllif 1912-ci ildə əsər üzərində yenidən işləyərək ona bir pərdə də əlavə etmiş və elə həmin ildə pyesi “Cocuqlara və xanım qızlara iki pərdədə mənzum teatro” qeydi ilə ayrıca kitabça halında çap etdirmişdir. “Sonralar ədib əsər üzərində yenidən işləmiş və son üçüncü pərdəni pyesə əlavə etmişdir”. “Ədəbi tamaşa” adı altında 1913-cü ildə (№57) “Kaspi” qəzetində nəşr edilmiş reseenziyadan bəlli olur ki, “əsərin ilk variantı ilə sonrakı variantlar arasında fərq olmuşdur”.

F.Köçərli “Gözəl bahar”ın ilk variantını əlyazmasından oxumuş və əsəri bəyənmişdir. O, A.Şaiqə ünvanladığı 14 iyun 1911 -ci il tarixli məktubunda pyesi təqdir etmiş və hətta ondan gözəl operetta çıxarmağı söyləmişdi. Firidun bəy bu münasibətlə öz məktubunda yazırdı: “Qızlara bir pərdədə “Bahar xanım” ünvanında yazdığımız mənzumə bəd deyil. Ondən yaxşı operetto əmələ gələr. “Keçən sənə mən Tiflisdə padşahlıq teatrında bunun mislini gördüm... Sizin yazdığınız hekayə dəxi də gözəldir və belə zənn edirəm ki, ondan gözəl operetto çıxar. Bu barədə Üzeyir Hacıbəyov ilə məsləhət ediniz” (406-407).

Sənətkar bu mənzum pyesin mətni əsasında uşaq operasının liberettosunu da yazmışdır. Musiqi mədəniyyətimizin tarixində balalar üçün ilk opera liberettosu olan həmin mətn hal-hazırda A.Şaiqın arxivində saxlanılır. Yazıldığı illərdə “Gözəl bahar” məktəb şagirdləri tərəfindən dəfələrlə tamaşaya qoyulmuşdur. Uğurla keçən belə tamaşalardan birini H.Zərdəbinin həyat yoldaşı, Bakıdakı qız məktəbinin müdiri Hənifə xanım Məlikova — Abayeva hazırlamışdı. Tamaşa son dərəcə müvəffəqiyyətlə keçmişdi.

Cabbar Məmmədzadə də A.Şaiqə yazdığı 8 fevral 1912-ci il tarixli məktubunda kitab halında çap olunan “Gözəl bahar” əsərinin meydana gəlməsindən hədsiz dərəcədə məmnun qaldığını bildirmişdi: “Gözəl bahar”ı oxuyandan sonra nə qədər şad oldum desəm, inanmayacaqsınız. Heç bilirmisiniz bu xırdaca kitabçanız ilə millət balalarını nə qədər sevindirəcəksiniz!” (428). Müəllifə əsərə bəzi lazımı əlavələr etməklə bağlı müəyyən məsləhətlər də verən C.Məmmədzadə bu cür bədii örnəklər ərsəyə gətirməyi millətə və millət balalarına xidmət kimi dəyərləndirir.

“Gözəl bahar” üç pərdədən ibarət mənzum alleqorik pyesdir. Əsərin fabulası qış və bahar arasındakı mübarizəyə həsr olunmuşdur. Pyes ilk baxışda milli dildə balalarımız üçün qələmə alınmış gözəl bir söz sənəti abidəsidir. Lakin buradakı mətləb və qayə yalnız təbiət hadisələri ilə məhdudlaşmır. Belə ki, zahirən əsərdəki bütün hadisə və obrazlar təbiətlə əlaqədardır. Amma arxa planda müəllif ciddi ictimai məsələlərə də toxunur. Həm də həmin ictimai mətləbi təbiət hadisələri və obrazları ilə elə ustalıqla, uyarlı şəkildə qovuşdurur ki, kiçik yaşlı tamaşaçı və oxucu onu asanlıqla dərk edir. Müəllifin alt qatda nə demək istədiyini çətinlik çəkmədən başa düşür. Deyilən sosial mətləb zülmə ədalətin, qaranlıqla işıqın, çirkinliklə gözəlliyin, bədxahlıqla xeyirxahlığın toqquşmasıdır. Əsərdə mənfi yükün və xarakterin daşıyıcıları Qış və onun tərəfdarları, müsbət amalın, səciyyənin təmsilçiləri isə Bahar və onun həmməsəlikləridir.

Pyesdə Dursun, Aslan, Pəri, Nazlı kimi bir neçə uşaq surəti iştirak etsə də, onların mövqeyi epizodikdir. Əsas obrazlar isə alleqorik səciyyə daşıyır. Qışın tərəfdarları Boran, Külək və Bulud, Baharın tərəfdarları isə Günəş, Su, Torpaq, Qaranquş, Bülbül, habelə müxtəlif güllər (Qızılgül, Qərənfil, Sünbül və s.) və heyvanlardır (Kəpənək, Duma, Qırqovul, Turac, Arı, Kəklik və s.). Əsərin birinci pərdəsində Külək və Bulud Qışın əsgərləri rolunda çıxış etsə də,

²³ ADPU.Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

sonradan həqiqəti dərk edir və Baharın tərəfinə keçirlər. Göründüyü kimi, pyesdə Baharın, yəni gözəlliyin, xeyirin, ədalətin tərəfdarları daha çoxdur. Sonda məğlub Qışın yanında bir yalnız onun övladı Boranı görürük. Deməli pisliliyin, bədxahlığın, şər in tərəfini tutanlar daha azdır. Müəllif zikr olunan mənərə ilə kiçik oxucu və tamaşaçılara məhz bu həqiqəti sadə, aydın, maraqlı, cazibədar, uşaqlardan ötrü anlaşılıq hadisələrin fonunda verir.

Əsərdəki konflikt Qışla Bahar arasındadır. Süjetin və hadisələrin gedişatı bu iki əks varlığın mübarizəsinə həsr olunmuşdur. Birinci səhnə Qışın — zülmün fəxarətlə öyünməsi ilə başlayır:

Qışam, mənim böyük adım, sanım var;

Qardan, buzdan iliyim var, qanım var.

Ayaz, Boran, Külək mənim əsgərim,

Dünyada tək bunlardır sevdiklərim.

Qanadımı çarpdıqca mən hər zaman,

Qüvvətlənir Külək, Ayaz, Qar, Boran.

Hər ölkəyə yayılır bu qanadım,

Ağızlarda gəzir şöhrətim, adım.

Payız girər, mənə zəmin hazırlar,

Günəş artıq sönlük-sönlük parıldar.

Əmr edincə mənə böyük təbiət,

Hiss edirəm özmdə başqa qüvvət. (9)

Boran, Ayaz, Bulud, Külək kimi təbiət varlıqları Qışa kömək edib onun qulluğunda dursalar da, Qış daimi duruş gətirə bilmir. Qaranquş Yazın öz əsgərləri ilə (Su, Torpaq və Günəşlə) döyüş üçün yaxınlaşdığını xəbər verir. Çox keçmədən döyüş baş verir və Qış məğlub olub qaçır.

Əsərin ikinci pərdəsi şən, şux, əməyə, iş-gücə çağırış motivli oynaq bir nəğmə ilə başlayır:

Oyan, oyan, ey insan!

Dəyişdi artıq zaman.

Yox oldu Qış, Boran, Qar;

Parıldayır xoş Bahar.

Əmək bizi çağırır,

Torpaq tarla bağırır. (9)

Göründüyü kimi, şeirdə həm nikbin bir əhvali-ruhiyyə, şən ovqat, həm də insana, onun zəhmət və bacarığına böyük bir inam vardır. Müəllif nümunə verdiyimiz bu nəğmədə belə bir ideya ifadə edir: insan əzəmətli və şərəflidir, yer üzündəki hər şey onun üçündür, insan yer üzünün hökmüranıdır.

Biz əvvəlcə Qışın dili ilə verilən şeirlə bu nəğmənin heca və ritminə də diqqət yetirək. Qışın dilindən deyilən şeir 11 hecalı, bu nəğmə isə 7 hecalı misralardan ibarətdir. Birinci şeir ləngərli, ahəngcə daha ciddi, ikinci şeir isə daha oynaq, yüngül və melodikdir. Bu, o deməkdir ki, sənətkar hər bir məqamda həmin məqama uyğun şeir və nəğmədən məharətlə yararlanmağı bacarır. Bu, pyesin daha təsirli və yadda qalan olmasını şərtləndirən mühüm sənətkarlıq amili kimi diqqəti cəlb edir.

İkinci pərdədə Qaranquşun, Bülbülün, uşaqların şən, şux nəğmələri, sözləri eşidilir. Külək və Bulud Baharın daha gözəl, xeyirli olduğunu anlayıb onun tərəfinə keçirlər. İstər bu pərdədə, istərsə də əsər boyu müəllif xalq ədəbiyyatı elementlərindən ustalıqla faydalanır. Məsələn, uşaqlar oyun oynayarkən sanamalardan istifadə edirlər. Yaxud buludlu göyə baxaraq xorla qodu-qodu oxuyurlar:

Tağalaq gəldi, duman qaç!

Tağalaq gəldi, duman qaç!

Gün çıx, gün çıx,

Kəhər atı min çıx!

Keçəl qızı qoy evdə,

Saçlı qızı götür qaç... (9)

Əlbəttə, folklardan yerli-yerində bəhrələnmə “Gözəl bahar”a bir uşaq əsəri kimi uğur və mükəmməllik aşılayır.

Pyesdə maraqlı, yumorla müşayiət olunan döyüş səhnələri də vardır. Baharın əsgərlərindən Günəşlə Qışın əsgərlərindən Boranın döyüşü və məğlubluğu buna misal ola bilər.

İkinci pərdənin sonunda bütün iştirakçıların bir yerdə oxuduqları “Can, gülüm, can, can!” şeiri həm Baharın qələbə müjdesini, həm əsərin ideyasını, həm də pyesdəki hadisələrin nikbin ovqatını dolğun şəkildə ifadə edir.

“Gözəl baharı”ın üçüncü pərdəsində bütün müsbət obrazlar bir məkana yığırlar. Qaranquş münsif rolunda çıxış edir. O, bir-bir Bülbülə, Günəşə, Küləyə, Torpağa, Suya söz verir. Bunlar Bahar haqqında öz fikirlərini söyləyir, tərənnüm nitqi irad edirlər. Sonra isə onlar maraqlı, əyləncəli bir oyun qururlar. “Adı gözəl” adlanan bu oyun Bahar və onun gözəlliyi ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, “Gözəl bahar”da həm hadisələrin gedişatı, həm obrazların əhvali- ruhiyyəsi, həm də final şən, fərəhli, könülaçan və nikbindir. Bu əlamət əsərin dil- üslub sistemində, poetik ahəngində də özünü aşkar şəkildə büruzə verir. Yəni müəllif Bahar fəslinə məxsus nikbin əlamət və atributları əsərə, həmçinin obrazların nitqinə, xarakterinə, əhvali-ruhiyyəsinə məharətlə hopdurmuşdur. Pyesin finali da nikbin bir ovqatla başa çatır. Belə bir sonluq həm də xeyirin şər, azadlığın irtica, ədalətin zülm üzərində qələbəsini şərtləndirir. Əsərin sonunda hamının dilindən verilən **bu misralarda bir vətənpərvərlik, doğma yurda məhəbbət duyğusu vardır:**

Yaşa, yaşa, Gözəl Bahar!
Yaşa, yaşa hey bəxtiyar!
ölkəmizin hər fəslində
Min fərəh var, min nəşə var... (9)

“Gözəl bahar” ideya-məzmun və personajların daşdığı rəmzi funksiyaya görə simvolik bir əsərdir.

Ədəbiyyat

1. Babayev.Y. Azərbaycan uşaq nəsrinin inkişafı tarixindən (1905-1920), elmlər namizədi dissertasiya, Bakı:1989,167səh.
2. Bəktaş İ. XX əsr uşaq mətbuatında ədəbiyyat. Bakı: ADU nəşri, 1995,
3. Əhmədov C. Uşaq və zaman. Bakı: Yazıçı, 1986.
4. Əzizov Ə.Uşaqların sevimliləri.Bakı: Gənclik, 1978,
5. Hacıyev A. Azərbaycan uşaq nəsr. Bakı: ADPU. 1989.
6. İsmayılov Y. A.Şaiqin həyat və yaradıcılığı.Bakı:Aəməşr, 1962
7. Məmmədova Ş.Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. (1cild)Bakı:2018
8. Şaiq A. Gözəl Bahar, Bakı: Orucov qardaşları mətbəsi.1912.

Xülasə

Azərbaycan uşaq dramaturgiyasının inkişaf tendensiyası

XX əsrin onuncu illərinin başlanğıcından Azərbaycanda uşaq dramaturgiyası inkişaf etməyə başladı. Bu illərdə uşaq dramaturgiyasının bir neçə nümunəsi yarandı. Lakin, kiçiklər üçün yazılan dramatik əsərlər kəmiyyət və keyfiyyət baxımından poeziya və nəsr qədər uğur qazana bilmədi. Bu pyeslər içərisində isə daha səviyyəli olanları Abdulla Şaiq və Abbas Səhhətin yazdığı pyeslər oldu.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixində uşaq dramaturgiyasının banisi A.Şaiq hesab olunur. Sənətkar 1910 cu ildə “Gözəl bahar” pyesini qələmə almış və ilk Azərbaycan uşaq dramaturgiyasının bünövrəsini qoymuşdur. Eyni zamanda yazıçı bu pyesin mətni əsasında uşaq operasının librettosunu da yazmışdır.

Məqalədə üç pərdəli “Gözəl bahar” mənzum allegorik pyesi tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Pyesin əsas qayəsi, təlqin etdiyi mətləb və Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixindəki mövqeyi açıb göstərilmişdir.

Açar özlər: *uşaq ədəbiyyatı, dramaturq, pyes, poeziya, nəsr, kiçiklər, əsər, bahar*

Summary

The tendency of development of children's drama in Azerbaijan

From the beginning of the tenth years of the twentieth century, child dramaturgy has begun to develop in Azerbaijan. In these years, several examples of child drama have emerged. However, the dramatic works written for the little ones did not succeed in terms of quantitative and qualitative poetry and prose. In those plays, the most advanced ones were Abdulla Shaig's and Abbas Sahhat's plays.

In the history of Azerbaijan children's drama, the founder of child dramaturgy is considered A. Shaiq. In 1910 he wrote "Beautiful spring" and laid the foundations of the first Azerbaijani children's drama. At the same time, the writer wrote the libretto of the children's opera based on the text of this plays.

In the article, the three-dimensional allegoric play "Beautiful spring" has been involved in the research. The main aspect of the play is the discovery and its position in the history of Azerbaijani children's literature.

Key Words: *Children's Literature, Playwright, Play, Poetry, Prose, Little, Works, Spring*

Резюме

Тенденция развития детской драмы в Азербайджане.

С начала десятых лет двадцатого века в Азербайджане начала развиваться детская драматургия. В эти годы появилось несколько примеров детской драмы. Однако драматические произведения, написанные для самых маленьких, не увенчались успехом в количественной и качественной поэзии и прозе. В этих пьесах наиболее продвинутыми были пьесы Абдуллы Шейга и Аббаса Саххата.

В истории азербайджанской детской драмы основоположником детской драматургии считается А.Шаик. В 1910 году он написал «Прекрасную весну» и заложил основы первой азербайджанской детской драмы. В то же время писатель написал либретто детской оперы на основе текста этой пьесы.

Ключевые слова: *детская литература, драматург, пьеса, поэзия, проза, мало, сочинения, весна*

Rayci: *dos.S.Abbasova*

İlhamə Sultanova²⁴

“MOLLA NƏSRƏDDİN” ƏDƏBİ MƏKTƏBİ VƏ ÖZBƏK MƏDƏNİYYƏTİ
(Türküstan-Azərbaycan teatr və dramaturgiya əlaqələri)

XXI yüzilin ikinci onilliyinin sonlarında Azərbaycan və Özbəkistan xalqlarının mədəni həyatında çoxdan gözlənilən əlamətdar bir hadisə baş verdi. 2019-cu ilin aprelində qardaş respublikanın “Mümtaz söz” nəşriyyatı dahi sənətkarımız Cəlil Məmmədquluzadənin povest və hekayələrini nəfis şəkildə çap etdi. Minlərlə oxucunun səbirsizlik və intizarla gözlədiyi bu kitaba ölkəmizin görkəmli Mirzə Cəlilşünası, akademik İsa Həbibbəyli geniş və məzmunlu bir ön söz yazmışdır. Kitabda “Son söz”ün müəllifi isə Daşkənd Milli universitetinin professoru, filologiya elmləri doktoru Həmidulla Baltabayevdir. Cəlil Məmmədquluzadənin qardaş ölkə oxucularına təqdim olunan 25 hekayəsini və “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestini özbək dilinə görkəmli şair və mütərcim Osman Qoçqar çevirib. Elmi məqaləmizə belə bir orijinal və yüksək əhvali-ruhiyyə oyadan xatırlatma ilə başlamağımız təsadüfi deyil. Çünki Cəlil Məmmədquluzadə və onun yaratdığı “Molla Nəsrəddin” jurnalı, təxminən bundan 113 il əvvəl başlanmış tamamilə yeni və əvvəlki dövrlərlə müqayisədə son dərəcə zəngin olan bir mədəni epoxanın yaradıcısı olmuşdur. Kitaba yazdığı dərin mənalı ön sözdə akademik İsa Həbibbəyli Cəlil Məmmədquluzadənin və “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin Yaxın Şərq mədəniyyətinə, qonşu və qardaş xalqların ədəbiyyatına göstərdiyi həyatbəxş təsiri ümumiləşdirərək yazır: “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı tənqidi realizm mərhələsinə qədəm qoydu. Cəlil Məmmədquluzadənin baş mühərriri olduğu və Tiflis şəhərində nəşr edilməyə başlayan məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalının ətrafında ən istedadlı yaradıcı qüvvələr, şair və yazıçılar eyni adlı ədəbi məktəbin və tənqidi realizm cərəyanının inkişafında fəal rol oynadılar. Böyük molla-nəsrəddinçilər Mirzə Ələkbər Sabir (1862-1911), Ömər Faiq Nəmanzadə (1872-1938), Məmməd Səid Ordubadi (1872-1950), Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933), Əli Nəzmi (1878-1946), Əliqulu Qəmküsar (1880-1919), Mirzəli Möcüz Şəbüstəri (1873-1934) və başqalarının yaradıcılığında yüksək sənətkarlıqla əks etmiş ictimai tənqid, güclü satira, xalq yumoru vasitəsilə cəmiyyətdə milli oyanış prosesi başlandı və milli tərəqqiyə qüvvətli surətdə təsir göstərdi” (1, s. 4). Elə buradaca qeyd etmək yerinə düşər ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının qonşu və qardaş xalqlar mədəniyyətinə təsirindən söhbət gedərkən məsələyə daha geniş müstəvidə nəzər salmaq zəruridir. Yəni ədəbi əlaqələrimiz tarixdəki bu dövrün ümumi mənzərəsində “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin mövqeyini hərtərəfli və gərəyincə təsvir etmək lazımdır. Çünki molla-nəsrəddinçiləri tək-cə və sadəcə olaraq bir jurnalist, bir mətbuat xadimi kimi dərk etmək və dəyərləndirmək çox azdır. Yəni “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin Orta Asiya xalqlarının mədəniyyəti ilə əlaqələrindən bəhs etmək üçün onların hər birinin yaradıcılıq imkanlarını, potensialını və spesifikasiyasını obyektiv qiymətləndirmək borcumuzdur. Yuxarıda gördüyümüz kimi, molla-nəsrəddinçilər yalnız hekayə-nəvislər, məqalə-nəvislər deyildilər. Onların sıralarında həmin dövr ədəbiyyatının parlaq istedadı malik nasirləri, publisistləri, jurnalistləri ilə birlikdə Azərbaycanın ən qüdrətli dramaturqları, şairləri, bəstəkarları, rəssamları və s. sənət növlərinə daxil olan yaradıcı insanlar çalışırdılar. Molla-nəsrəddinçilərin tanınmış teatr xadimləri, rejissorlar, aktyorlar və başqa sənətkarlarla işgüzar əlaqələri də güclü idi. Məhz buna görə də “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin Türküstan ədəbi mühitinə təsirindən danışarkən yerli qəzet və jurnallarla bu böyük jurnal xadimlərinin əməkdaşlığını və ya onlara köməyini qeyd etməklə kifayətlənmək olmaz. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi ilə Orta Asiya millətlərinin mədəni əlaqələrini təhlil etmək və ümumiləşdirmək üçün mədəniyyətlərimizin bütün sahələrinə küll halında və bütöv şəkildə yanaşmaq məqsədəuyğundur. O cümlədən, XX yüzilin əvvəllərindəki Azərbaycan və Özbəkistan teatr və dramaturgiya əlaqələrinin inkişaf tarixinə işıq salarkən də, ilk öncə, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi nümayəndələrinin yaradıcılıq zəhmətləri və xidmətləri nəzərə alınmalıdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin özbəkçə kitabına yazdığı “Son söz”də prof. H. Baltabayev yuxarıda vurğuladıqlarımızı ədəbi-tarixi fakt və dəlil-sübutlarla əsaslandırır, ətraflı təhlil edir: “Cəlil Məmmədquluzadə və özbək ədəbiyyatı” məqaləsində prof. Həmidulla Baltabayev böyük sənətkarın Türküstan ədəbi mühiti ilə ədəbi-mədəni münasibətlərinə də toxunur və yeni maraqlı faktları elmi ictimaiyyətə məlum edir. O yazır ki, Cəlil Məmmədquluzadə Türküstanı iki dəfə – 1916 və 1924-cü illərdə səfər edib. Bu ədəbi səfərlərin təşkil edilməsində və uğurlu nəticələrlə sona yetməsində “Turan” teatr truppasının və xüsusən, onun ən fəal üzvləri Abdulla Əvlani, Qulam Zəfəri, Ş. Rəhimi, N. Xocayev və başqalarının müəyyən xidmətləri olub. Xüsusən, “Ölülər” tragikomedyasının 1916-cı il 29 apreldə Bakıdakı uğurlu premyerasından sonra Mirzə Cəlilin qardaş məmləkətdəki şan-şöhrəti birə-beş artır. Abdulla Əvlani Cəlil Məmmədquluzadəyə məktub yazaraq, onu Daşkəndə dəvət edir. Məhz bu dövətdən sonra Mirzə Cəlil “Molla Nəsrəddin” jurnalının maliyyə vəziyyətini bir qədər yaxşılaşdırmaq və “Ölülər” in Orta Asiyada səhnələşdirilməsinə kömək etmək üçün dostu Əliqulu Qəmküsarla Türküstan səfərinə yollanır, əvvəlcə Aşqabada, sonra isə Daşkəndə təşrif buyurur” (2).

Cəlil Məmmədquluzadənin Daşkənd şəhərində özbək dilində kitabının işıq üzü görməsi münasibətilə çap etdirdikləri məqalədə filologiya elmləri doktorları A. Ülvi və Y. Qasımbəyli ədəbi-mədəni əlaqələrimizin inkişafında “Molla Nəsrəddin” jurnalının və molla-nəsrəddinçilərin təkrarsız rol oynadıqlarını bildirirlər: “Amma ədəbi ictimaiyyətimizə və oxucularımıza onu da bildirməliyik ki, bu gözəl hadisə Mirzə Cəlilin Özbəkistan oxucuları ilə ilk görüşü deyil. Böyük maarifçi yazıçı və mədəniyyət xadiminin Türküstan xalqı ilə ilk görüşü bundan təxminən 113 il əvvəlcə təsadüf edib. 1906-cı ilin 7 apreldə məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalının birinci sayının işıq üzü görməsi ilə dahi yazıçının, demək olar ki, eyni vaxtda həm öz oxucuları, həm də yaxın-uzaq qardaş diyarların ədəbiyyatsevərləri ilə

²⁴ Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı

görüşü başlayıb. “Molla Nəsrəddin” Sovet hakimiyyəti qurulana qədər, təxminən, 10-12 il ərzində müntəzəm olaraq Türkünstan oxucularının sevimli nəşrlərindən biri olub. Qardaş ölkənin yazıçı və şairləri uzun müddət öz əsərlərini bu dünya şöhrətli jurnal səhifələrində çap etdirməkdən qürur duyublar. Mirzə Cəlilin və “Molla Nəsrəddin”in təkcə özbək ədəbiyyatına deyil, ümumən, Türkünstan xalqları mədəniyyətinə qüvvətli təsiri məhz həmin illərdən başlanır. Görkəmli sənətkarın bu mənada qədim və köhnə dostları ilə XXI yüzilin əvvəllərinə təsadüf edən bu görüşünü qətiyyətlə təsdiqləyən təsadüfi saymaq olmaz”.(2).

XX yüzilin əvvəllərindəki Türkünstan və Qafqaz, xüsusən, Azərbaycan arasındakı ədəbi-mədəni münasibətlərin yaranmasında və intensiv inkişafında qabarıq surətdə nəzər çarpan üç mühüm tendensiyanı qeyd etmək vacibdir. İnqilablar və böyük miqyaslı ictimai-siyasi təlatümlər əsri kimi səciyyələnən XX əsr birinci rus inqilabının təsiri və nəticələri ilə tarixdə öz yerini aldı. Rusiya imperiyasının tərkibində olan bütün xalqların tarixi taleyində və inkişafında bu hadisələr silinməz iz qoydu. Rusiyanın mərkəzləri ilə müstəmləkələri, o cümlədən, müxtəlif regionları arasında iqtisadi-ticari, həm də mədəni-siyasi əlaqələrin miqyası daha da genişləndi. Qafqaz ölkələri ilə Mərkəzi Asiya məmləkətləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrə də Rusiyanın mərkəzində başlanmış güclü milli-siyasi oyanışın təsiri qarşısızalmaz idi. Bu qeyd etdiklərimizdən çıxış edərək, əminliklə bildirmək mümkündür ki, Qafqaz və Mərkəzi Asiya, həm də Azərbaycan və Türkünstan əlaqələrinin geniş vüsət almasında birinci rus inqilabından sonra baş verən hadisələrin həlledici əhəmiyyəti olmuşdur. Demək, Azərbaycan-Türkünstan mədəni əlaqələrinin 1905-ci ildən sonrakı sürətli inkişafını şərtləndirən əsas və birinci tendensiya məhz Rusiyadakı ictimai-siyasi və inqilabi hərəkətlə qırılmaz surətdə bağlıdır. Bunu biz birinci və ən mühüm tendensiya kimi qeyd edə bilərik.

Azərbaycan və Mərkəzi Asiya əlaqələrini, xüsusən, onun mədəni aspektlərini və istiqamətlərini dərinləşdirən ikinci mühüm tendensiya isə Tiflisdə və Bakıda fəaliyyətə başlayan bir sıra qabaqcıl dünyagörüşlü, progressiv və demokratik əhvali-ruhiyyəli mətbuat orqanlarının, xüsusən, “Molla Nəsrəddin” jurnalının işıq üzü görməsi ilə əlaqədardır. Həmin dövrdə və sonralar çıxmağa başlayan başqa qəzet və jurnalların bu yöndəki əhəmiyyətli təsiri zərrəcə azaltmadan onu söyləyə bilərik ki, “Molla Nəsrəddin”in bu istiqamətdəki rolu nə tarixən, nə də aradan 100 ildən çox zaman keçməsinə baxmayaraq, heç bir mətbu nəşr və ya orqan ilə qətiyyətlə müqayisə oluna bilməz. Demək, “Molla Nəsrəddin” jurnalının Qafqaz və Türkünstan xalqları arasındakı mənəvi-mədəni münasibətlərin inkişafındakı təkrarsız xidmətləri ikinci və özünəməxsus bir tendensiya kimi qeyd olunmağa layiqdir.

Üçüncü və daha başqa bir mühüm tendensiya kimi Türkünstan xalqlarının mədəni həyatı ilə türk-müsəlman millətlərinin yaşadığı bir sıra Rusiya şəhərləri arasında münasibətlərin dərinləşməsinə teatr və incəsənət sahəsində baş verən bir çox yeniliklərə artan marağın səbəb olduğunu göstərmək olar. Belə ki, Sankt-Peterburq, Kazan, Ufa, Simferopol, Tiflis, Bakı və başqa şəhərlərdə mədəniyyətin inkişafı ilə bağlı yeniliklərin meydana gəlməsi və bu sahədəki dəyişikliklərə Mərkəzi Asiyadakı millətlərin mənəvi ehtiyacı obyektiv olaraq mədəni əlaqələrin yaranmasına və güclənməsinə səbəb olurdu. 1905-ci ildən sonra Türkünstanda mədəni yeniliklərin ilk nümunələri və təzahür formaları kimi qəzetlərin meydana gəlməsini, “Üsul-i cədid” və rus-tatar məktəblərinin peyda olmasını qeyd etmək olar. Bunların dalınca isə ölkəyə müxtəlif şəhərlərdən təşrif buyuran teatr kollektivləri və truppalarının çıxışları da yerli əhali arasında hərəkətlə qarşılanırdı. Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz kimi, Türkünstanın Mərv, Aşqabad, Buxara, Səmərqənd, Daşkənd, Kokand, Fərqanə və Əndican kimi şəhərlərinə məşhur teatr kollektivlərinin xidməti səfərləri və qastrolları getdikcə sistemli xarakter almağa başlayırdı. Bakı şəhərindən Türkünstana təşrif buyuran rejissor və aktyorları, teatr kollektivlərini xüsusi ilə böyük məhəbbətlə qarşılayırdılar. Qardaş tatar və başqırd rejissor və aktyorlarının, dramaturqlarının coşqun mədəni fəaliyyətini türkünstanlılar minnətdarlıqla qəbul edir və dəyərləndirirdilər. Azərbaycanın bir çox məşhur rejissor və aktyorları, görkəmli dramaturqları da Türkünstan şəhərlərində və səhnələrində tarixi çıxışları ilə məhəlli mədəniyyət həvəskarlarının geniş rəğbətini qazanmışdılar. Təsəvvür edin ki, Azərbaycan teatrının və dramaturgiyasının ən uğurlu səhnə əsərləri, böyük əks-səda yaratmış tamaşalar Bakıda və vətənimizin başqa şəhərlərində oynandıqdan sonra, mütləq qardaşlarımız olan türkmənlərə, özbəklərə, taciklərə, uyuğurlara və yerli xalqın başqa nümayəndələrinə göstərilirdi. Məsələnin bir cəhətini xüsusi qeyd etməliyik ki, artıq Türkünstan xalqları və tamaşaçıları da Azərbaycan sənətkarları üçün son dərəcə yaxın və məhrəm bir sənət auditoriyasına çevrilmişdi. Azərbaycan dramaturgiyasının və teatrının şedevr əsərləri, ən gözəl və uğurlu tamaşaları – “Hacı Qara”, “Arşın mal alan”, “Ölülər”, “Müsibəti-Fəxrəddin”, “Dağılan tifaq”, “Nadir Şah”, “Nadanlıq”, “Şamdan bəy”, “Ağa Məhəmməd şah Qacar”, “Millətçilər”, “Şeyx Sənan”, “İblis”, “Aydın”, “Oqtay Eloğlu”, “Vəfalı Səriyyə” və başqaları Bakıdakı, Gəncədəki, Lənkərandakı və başqa şəhərlərimizdəki uğurlu səhnə təcəssümündən sonra mütləq Orta Asiya şəhərlərinə hər il davam edən qastrollarda nümayiş etdirilirdi. Məhz bu güclü və qızğın yaradıcılıq təmasları yerli xalqların yazıçı və ziyalılarının, teatr həvəskarları və aktyorların fəaliyyətinin canlanmasına həyatbəxş təsir göstərdi. Məhəlli xalq nümayəndələri Azərbaycan və tatar aktyorların, rejissorların yaxından köməyi sayəsində özləri də məşhur dram əsərlərini və pyesləri səhnələşdirməyə təşəbbüs göstərirdilər. Bu proseslərin və həmkarlığın səmərəsi olaraq 1913-cü ildə özbək dramaturgiyasının ilk nümunəsi meydana gəldi. Bu pyesin müəllifi görkəmli özbək yazıçısı, publisisti və maarifçisi Mahmudxoca Behbudi idi. Pyes isə “Pədrəküş” (“Ata qatili”) adlanırdı.

Görkəmli özbək teatrşünası, akademik M.Rəhmanov Türkünstan və Azərbaycan xalqlarının teatr və dramaturgiya əlaqələrini dərinləndirən və tədqiq edən ən mötəbər mütəxəssislərdən biridir. Bu sahədə, demək olar ki, son dərəcə geniş və ensiklopedik biliyə malik olan alim “Özbək teatr tarixi (XVIII əsrdən XX əsrin əvvəllərində qədər özbək teatr mədəniyyətinin inkişaf yolları)” adlı monumental tədqiqatında iki qardaş xalq mədəniyyəti arasındakı qarşılıqlı əlaqələri ətraflı təhlil etmişdir. Həmin kitabın “Özbək və Azərbaycan teatrı arasındakı həmkarlığın inkişafı”

adlanan hissəsində XX əsrin əvvəllərində, xüsusən, birinci rus inqilabından 1920-ci illərə qədər olan dövrdə özbək teatrının meydana gəlməsində, inkişaf etməsində və ilk böyük müvəffəqiyyətlərini qazanmasında Azərbaycan teatrı və dramaturgiyasının məşhur nümayəndələrinin misilsiz xidmətləri olduğunu ədəbi fakt və sənədlərlə əsaslandırır. (3, s. 269-274, 302-306, 346-351).

Teatrşünas M.Rəhmanov Azərbaycan teatrının XX yüzilin əvvəllərində Türkiyədəki qastrolları ilə bağlı mühüm və professional təhlilə əsaslanan mülahizələrini irəli sürür. Müəllif o dövrdəki Türkiyənin Daşkənd, Səmərqənd, Kokand, Fərqanə və başqa şəhərlərində müxtəlif illərdə M.F.Axundovun "Hacı Qara", N.B.Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin", "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük", Ə.Haqverdiyevin "Ağa Məhəmmədşah Qacar", N.Nərimanovun "Nadir şah", C.Məmmədquluzadənin "Ölülər", Ü.Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun", "Arşına mal alan", "Məşədi İbad" və başqa Azərbaycan dramaturqlarının əsərlərinin uğurla səhnələşdirildiyini konkret dəlil və sübutlara, teatr tamaşaları ilə bağlı afişə və elanlara əsaslanaraq bildirir. Eyni zamanda, M.Rəhmanov görkəmli Azərbaycan dramaturqları və maarifçi ziyalıları ilə bir sırada teatr sənətimizin korifeyləri Əhməd bəy Qəmərinski, Sidqi Ruhulla, Yunis Nərimanov, Ələkbər Hüseynzadə, Cəlil Bağdadbəyov, Hüseynağa Hacıbəyov, Heydər Məlikov, Ələsgər Əsgərov, Mirəkərxan Xantalışinski, Əhməd bəy Ağdamski və bir çox başqa rejissor və aktyorların Türkiyə teatrının səhnələrindəki fəaliyyəti üzərində geniş dayanır, onların milli özbək dramaturgiyası və teatrının təşəkkülündəki inkarolunmaz xidmətlərini vurğulayır. Tədqiqatda, eyni zamanda, milli özbək teatr sənətinin və dramaturgiyasının əsasını qoyan Mahmudxoca Behbudi, Abdulla Əvlani, Həməzə Həkimzadə Niyazi və bir sıra başqa görkəmli özbək ədib və dramaturqlarının yetişməsində, onların yaradıcılığının formalaşmasında və təkamülündə Azərbaycan incəsənətinin tanınmış və təcrübəli nümayəndələrinin pozitiv rol oynadığını göstərir.

XX yüzil özbək dramaturgiyası və teatrının inkişafında silinməz iz qoymuş sənətkarlardan biri kimi Həməzə Həkimzadə Niyazinin professional fəaliyyəti və Azərbaycan teatr mədəniyyətinin nümayəndələri ilə qızgın yaradıcılıq əlaqələri bu cəhətdən diqqətəlayiqdir. İndiyə kimi "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin özbək mədəniyyəti ilə, xüsusən, H.H.Niyazinin Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti ilə çoxcəhətli əlaqələri barəsində və ümumən, XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni əlaqələrinə həsr olunmuş dissertasiyalar və monoqrafik plandakı tədqiqatlar yaradılmasa da, bu məsələlərlə bağlı müxtəlif dövrlərdə görkəmli özbək və Azərbaycan ədəbiyyatşünasları, sənətsünas və teatrşünasları öz elmi axtarışları əsnasında, müxtəlif tipli elmi oçerk və məqalələrində fikir bildirmişlər. H.H.Niyazi yaradıcılığının mötəbər tədqiqatçılarından biri, filologiya elmləri doktoru, prof. L.Kayumov böyük sənətkarın XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbi mühiti ilə bağlılığı, xüsusən, teatr və dramaturgiyamızın qabaqcıl nümayəndələri ilə yaradıcılıq əlaqələrindən geniş bəhs edib. Ədəbiyyatşünas alimin H.H.Niyazi ədəbi irsinin öyrənilməsinə həsr etdiyi "İnqilab tərənnümçüsü" (1962), "İnqilab və yaradıcılıq" (1964) və "İnqilabi dramaturgiya" (1970) adlanan silsilə tədqiqatlar və monoqrafiyalarında ötən əsrdəki ən görkəmli özbək dramaturqlarından və teatr xadimlərindən birinin yaradıcılığını hərtərəfli öyrənməklə bərabər, həm də onun rus və başqa qardaş xalqlar ədəbiyyatı ilə, o cümlədən, Azərbaycan mədəniyyəti ilə qarşılıqlı və işgüzar əlaqələrinə də geniş toxunmuşdur. H.H.Niyazi yaradıcılığının ideya-estetik və təsir mənbələrindən kimi Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin mühüm rol oynadığını, böyük dramaturqun sənət təkamülünə həlledici təsir göstərmiş ən mühüm bədii əsərlər və ədəbi şəxsiyyətlər haqqında elmi dəlillərə söykənən mülahizələr irəli sürür. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim yazır: "Azərbaycan dramaturgiyası və teatr sənəti Həməzə üçün böyük məktəb olub. Həməzə Azərbaycan dramaturqlarının əsərlərinin tamaşalarına dəfələrlə baxıb. Sidqi Ruhulla kimi məşhur sənətkarlarla şəxsən tanış olub, bir çox Azərbaycan pyeslərinin özbək səhnələrində tamaşaya qoyulmasında rejissorluq edib, həm də bu əsərlərdə özü də müxtəlif rollar ifa edib". (4, s. 195-196).

"Molla Nəsrəddin" jurnalının Türkiyə ədəbi mühitinə qüvvətli təsir göstərdiyini xüsusi vurğulayan müəllif H.H.Niyazinin Azərbaycan ədəbiyyatına və incəsənətinə marağının artmasında, qardaş ölkə ilə yaradıcılıq əlaqələrinin dərinləşməsində bu nəşrin misilsiz rol oynadığını göstərir. Bunların fonunda müəllif H.H.Niyazinin müxtəlif illərdə Azərbaycan dramaturgiyasının 20-yə yaxın ən yaxşı, o vaxt Daşkənd və Kokand səhnələrində tamaşaya qoyulmuş nümunəsini özbək dilinə tərcümə etdiyini də bildirir. (4, s. 200-205).

Prof. L.Kayumov H.H.Niyazi yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə sıx bağlılığını ədəbi-tarixi müstəvidə nəzərdən keçirir, Həməzə satiralarının "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin ənənələri ilə, onun dramaturgiyasının isə M.F.Axundov pyeslərindən tutmuş öz müasirləri C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, N.Vəzirov, C.Cabbarlının dramatik faciələrində qədər böyük bir dövrün estetik təcrübəsini özündə birləşdirdiyini əsaslandırır. Alimin tədqiqatlarında, xüsusən, C.Cabbarlının pyesləri ilə H.H.Niyazinin dramatik yaradıcılığı arasındakı həmahəngliklərin təhlilinə geniş yer verilir. Tədqiqatda hər iki sənətkarın əsərləri arasındakı oxşar və müştərək motivlər yalnız ədəbi əlaqələr və ədəbi təsir müstəvisində deyil, həm də hər iki dramaturqun özünəməxsus istedadlarının mahiyyətindəki uyğunluq, onların əsərlərinə material vermiş konkret tarixi dövrün və ictimai mühitin faciələri, ziddiyyətləri arasındakı bənzərlik və ümumilik yönündə izah edilir. H.H.Niyazi və C.Cabbarlı dramaturgiyasının ilkin mərhələlərini müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirən prof. L.Kayumov "Bəy və nöker" və C.Cabbarlının "Aydın" faciələrindəki bənzər motivləri və ictimai-estetik paralelləri aşağıdakı şəkildə təhlil edir: "Həməzənin "Bəy və nöker" əsərindəki Qafur da, C.Cabbarlının "Aydın" dramundakı Aydın da müəyyən bir tip, müəyyən tarixi dövr ruhunu ümumiləşdirən canlı obrazlardır. Bu mübariz və üsyankar gənclər bəxtsiz taleləri, nakam məhəbbətləri, tapdanmış şərəf və ləyaqətləri, məhv edilmiş şəxsiyyətləri, daş ürəklərə zərrə qədər təsir edə bilməyən incə hisləri, zamanın xəzan etdiyi arzuları dövrün kəskin ziddiyyətləri zəminində əks etdirilmiş böyük dramatik tiplərdir. Aydın və Qafurun da, Gültəkin və Cəmilənin də taleyi, faciəsi, demək olar ki, eynidir". (4, s. 197-198).

Bu yöndəki ciddi və analitik müqayisələri alimin H.H.Niyazi və C.Cabbarlı dramaturgiyasının başqa nümunələrini nəzərdən keçirərkən də irəli sürdüyünü müşahidə edirik. C.Cabbarlının "Vəfali Səriyyə yaxud göz yaşları içində gülüş", "Solğun çiçəklər", "Nəsrəddin şah", "Oqtay Eloğlu" və başqa pyeslərini Həmzənin dramaları ilə qarşılaşdırarkən də müəllifin mühüm bədii-estetik və dramatik paralellərə diqqətimizi cəlb etdiyini görürük. Prof. L.Kayumovun H.H.Niyazi yaradıcılığını XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri müstəvisində araşdırarkən nümayiş etdirdiyi əsas elmi uğurlar və üstünlüyü nəzərdən keçirdiyi məsələləri ümumi mühit və dövrün əsas ictimai-estetik təmayülləri kontekstində dəyərləndirməyə çalışmasındadır.

"Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin və ənənələrinin XX yüzilin əvvəllərindəki özbək mədəniyyətində inikasından bəhs edərkən bu istiqamətdə tanınmış Azərbaycan alimlərinin apardığı tədqiqatlar da diqqətimizi çəkir. Bu sahədə uzun illər zəhmət çəkmiş, hər iki respublikada etiraf edilmiş ədəbiyyatşünas, prof. P.Xəlilovun bir sıra elmi məqalələri də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Alimin "H.H.Niyazi və Azərbaycan ədəbiyyatı" tədqiqatı, xüsusən, böyük elmi dəyərə malikdir. Ədəbiyyatşünas qədim tarixə və zəngin ənənələrə malik olan Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin maraqlı və mürəkkəb mərhələsi kimi XX əsrin əvvəllərinə ayrıca diqqət yönəldir və bu dövr ədəbi-mədəni əlaqələrinin dərinə, hərtərəfli öyrənilməsinə hər iki qardaş ədəbiyyatşünaslıq, o cümlədən çağdaş həmzəşünaslıq qarşısında duran zəruri və aktual vəzifələrdən biri hesab edir. Müəllif məqalədə XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni əlaqələrinin əsas cəhətləri barəsində maraqlı və özünəməxsus mülahizələri irəli sürür. O öz elmi düşüncə və təhlillərini həmin dövrdəki ədəbi prosesin əsas ədəbi simalarından biri olmuş H.H.Niyazi yaradıcılığı ətrafında ümumiləşdirir. Prof. P.Xəlilov H.H.Niyazinin lirikasına Məhəmməd Füzuli şeiriyətinin, eyni zamanda, Həmzə dramaturgiyasına Azərbaycan dramaturqlarının həyatbəxş təsir göstərdiyini əsaslandırır. Ədəbiyyatşünas konkret təhlillər və ədəbi müqayisələr əsasında H.H.Niyazinin pyesləri ilə N.Nərimanov, Ə.Haqqverdiyev, C.Cabbarlı və başqa Azərbaycan dramaturqlarının əsərləri arasındakı oxşar və həmahəng motivləri bir-birinə bənzəyən ictimai-fəlsəfi idealları əks etdirən bədii obrazların müqayisəli təhlili vasitəsilə izah edir.

P.Xəlilovun "H.H.Niyazi və Azərbaycan ədəbiyyatı" məqaləsində diqqətəlayiq cəhətlərdən biri də budur ki, o, H.H.Niyazi əsərləri ilə Azərbaycan dramaturgiyası nümunələri ortasındakı bənzərlikləri birtərəfli şəkildə, yalnız ədəbi əlaqə və ədəbi təsir kontekstində izah etməyə və dəyərləndirməyə çalışmır. Alim bu ümumi ideya və motivlərin səbəbini hər iki ədəbiyyatın təsirləndiyi mənbələrdən biri olan türk xalqları folklorunun əbədiyaşar ənənələrində axtarır. O cümlədən, H.H.Niyazinin "Bəy və nökar" dramı ilə Ə.Haqqverdiyevin "Padşahın məhəbbəti" komediyası arasındakı məzmun və sujet cəhətdən uyğunluğun səbəblərini də aşağıdakı kimi qiymətləndirir: "Demək, hər iki əsərdəki bənzərliyin səbəbi folklor motivi ilə bağlıdır. Bu oxşar motiv hər bir ədibdə onun əsərinin janr tələbinə, ideya-estetik istiqamətinə, konfliktin xarakterinə uyğun olaraq orijinal şəkildə ifadə edilmişdir". (5, s 185-205).

"Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin və onun ən istedadlı nümayəndələrinin Azərbaycan xalqının mədəniyyəti tarixindəki xidmətləri ədəbiyyatşünaslarımız və sənətşünaslarımız tərəfindən kifayət qədər öyrənilmişdir. Onların Mərkəzi Asiya xalqları mədəniyyətinə və ədəbiyyatına qüvvətli təsir göstərməsi də hər iki ölkə alimləri tərəfindən tədqiq və təsdiq olunmaqdadır. Bizcə, XXI yüzil tədqiqatçıların əsas vəzifələrindən biri Azərbaycan-Türküstan mədəni əlaqələrinin daha dərin və yeni qatlarını araşdırıb, hər iki ölkənin elmi ictimaiyyətinə çatdırmaqdan ibarətdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Habibbəyli İ. Ozarboyjon adabiyoti va Jalil Mammadqulizoda haqida bir necha soz. Bax: Mammadqulizoda J. Pochta qutisi. (Qissa va hikoyalar). "Mumtoz soz" nashriyoti, Toshkent, 2019.
2. Ülvi A. Qasimbəyli Y. Mirzə Cəlilin Türküstanə yeni səfəri. "525-ci qəzet", 13 aprel, 2019.
3. Rahmonov M. Ozbek teatri tarixi (XVII asrdan XX asr avvallarigacha). Toşkent, "Fan" nashriyoti, 1968.
4. Kayumov L. Saylanma. İkki cildlik. I cild. Toşkent, Gofur Gulom nomidaqi Adabiyot və sanat nashriyoti, 1981.
5. Xəlilov P. H.H.Niyazi və Azərbaycan ədəbiyyatı. – Bax: Stranitsy Azerbaydjansko-uzbekskix literaturmix vzaimosvyazey, Baku, "Elm", 1985.

Xülasə

"Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbi və özbək mədəniyyəti (Türküstan-Azərbaycan teatr və dramaturgiya əlaqələri)

"Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin Şərq xalqları ədəbiyyatına və mədəniyyətinə qüvvətli təsiri göstərdiyi məlumdur. Jurnal çap edildiyi ilk illərdən fəaliyyətinin sonuna qədər bütün məzmun və zəhmətkeş insanların ən sevimli nəşrlərindən biri olub. Bu prosesdə jurnalda çalışan ədib və yazıçıların əsərləri, məqalə və hekayələri, pyes və başqa səhnə əsərləri sadəcə oxucu kütləsinə təsir etməklə kifayətlənməyib, həm də yeni yazarlar və yaradıcı insanlar nəslinin formalaşmasında da əhəmiyyətli rol oynayıb. Bu nöqtəyi nəzərdən molla nəsrəddinçilərin qardaş Türküstan ədiblərinə və yazıçılarına, dramaturqlarına təsiri şəkk-şübhəsizdir. Məqalədə görkəmli molla nəsrəddinçilərin, o cümlədən Mirzə Cəlil, Ə.Haqqverdiyev, M.S.Ordubadı, Ü.Hacıbəyli, Ə.Qəmküsər və başqalarının XX əsrin əvvəllərindəki özbək maarifçi ziyalıları M.Bəhbudi, A.Əvlani, Q.Zəfəri, H.H.Niyazi və başqaları ilə yaradıcılıq ünsiyyəti araşdırılır və bu həmkarlıq əlaqələri ötən yüzildəki mədəniyyət tariximizin undulmaz səhifələrindən biri kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbi, Türküstan-Azərbaycan əlaqələri, teatr və dramaturgiya əlaqələri, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyev, Üzeyir Hacıbəyli, Abdulla Əvlani, Həmzə Həkimzadə Niyazi, özbək maarifçi ziyalıları.

Summary

"Molla Nesreddin" literary school and uzbek culture (Turkestan-Azerbaijan theater drama connections)

It's known that "Molla Nasreddin" literary school impressed strongly to the Eastern peoples' literature and culture. The magazine had become one of the most favorite editions of all offended and hardworking people from the

first years it had been published till the end of its activity. In this process the authors 'and writers' works, articles and stories, plays and other stage works, who was tried in this magazine, were not only satisfied with impressing reader-mass, but also played an important role in formation of new writers and creative people's generation. From this point of view, the impact of mollanesreddiners to brother Turkestan authors and writers is doubtless. In the article the prominent mollanesreddins, including, M.Jalil, A.Hagverdiyev, M.S.Ordubadi, U.Hajibeyli, A.Qamkusar and others' creative communication with uzbek educator intellectuals including, M.Behbudi, A.Evlani, Q.Zeferi, H.H.Niyazi and others in the early XX century is investigated and these partnerships are valued as one of the unforgettable pages of our cultural history of the past century.

Keywords: *"Molla Nasreddin" literary school, Turkestan-Azerbaijan relations, theater and drama connections, Jalil Memmedguluzade, Abdulrehim bey Hagverdiyev, Uzeyir Hajibeyli, Abdulla Evlani, Hemze Hekimzade Niyazi, uzbek educator intellectuals.*

Резюме

Литературная школа "Молла Насреддин" и узбекская культура (Туркестанско-азербайджанские театральные-драматические отношения)

Известно, что литературная школа «Молла Насреддин» оказала сильное влияние на литературу и культуру Востока. Журнал был одним из любимых изданий всех угнетенных и трудолюбивых людей с первых лет его существования до конца его деятельности. В этом процессе произведения писателей и писателей, статьи и рассказы, пьесы и другие сценические произведения не только влияли на читателей, но и играли решающую роль в формировании нового поколения писателей и творческих людей. С этой точки зрения, влияние молланасреддинцев на литераторов и писателей братского Туркестана неоспоримо. В статье исследуются творческие связи таких видных молланасреддинцев, как Мирза Джалил, А.Ахвердиев, М.С.Ордубади, У.Гаджибейли, А.Гамгюсар и других с такими узбекскими просветителями-интеллектуалами начала XX века, как М.Бехбуди, А.Авлани, Г.Зафари, Х.Х.Ниязи и др. и это оценивается как незабываемая, бесценная страница историинашей культуры прошлого столетия.

Ключевые слова: *литературная школа «Молла Насреддин», туркестано-азербайджанские отношения, театральные-драматические отношения, Джалил Мамедгулузаде, Абдулла бек Ахвердиев, Узейр Гаджибейли, Абдулла Авлани, Хамза Хакимзаде Ниязи, узбекские просветители-интеллектуалы.*

RƏYCI: *dos.L.Ələkbərova*

Vüsalə Cavadova²⁵

ƏDƏBİ TƏNQİDİN MEYAR AXTARIŞLARI

40-50-ci illərdə Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikri çətin şəraitdə, ədəbi irsə vulqar sosioloji münasibətin davam etdiyi bir dövrdə öz ənənələrini qoruyub saxlamağa çalışırdı. 30-cu illər repressiyasının xofu tənqidçilərin və ədəbiyyatşünasların normal fəaliyyətini ləngidirdi. Ədəbi fikir partiyasının məlum ideoloji-siyasi yasaqlarının təsiri altında idi. Belə bir şəraitdə Ü.İ.K. (b) P Mərkəzi Komitəsi ədəbiyyat və incəsənətin gələcək fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra siyasi qərarlar verildi. “Zverda” və “Leninqrad” məcmuələri haqqında” 1946-cı il 14 avqust tarixli qərarında bu məcmuələrin hələ 20-ci illərdə marksist ideologiya ilə bir araya sıxmayan, antileninçi məqalələr şap etdiyi bildirilirdi. Bolşevik partiyasının tarixi sənəd kimi qəbul etdiyi bu qərarla göstərilirdi ki, hər cür məfkurçilik, siyasi həyatdan kənar qalmaq, “sənət sənət üçündür” fikirlərini yaymaq sovet ədəbiyyatına yabançıdır, sovet xalqının, dövlətinə mənafeyi üçün zərərliyədir.

Bu da xüsusi olaraq vurğulanırdı ki, son illər ərzində bədii əsərlərin ideya istiqamətinə və sənət keyfiyyətinə olan tələbkarlıq azalıb, nəticədə bir sıra zəif, sönük, ciddi səhvləri olan əsərlər yaranıb. Belə əsərlərdə bir qayda olaraq sovet adamları eybəcər karikatura şəklində, meşşan zövqünə və əxlaqına malik və yarım-mədəni bir şəkildə təsvir olunur. Mənfi şəxslər isə daha parlaq, qüvvətli, iradəli və bacarıqlı göstərilir. Qəribədir ki, 40-50-ci illərdə folklor, milli ənənəyə, tarixi mövzulara qayıdırsa da əyri güzgüdə baxılır, bu cəhət onların həyatı bir sənətkar kimi dərinəndən öyrənməmələri ilə əlaqələndirilirdi. Guya tarixi mövzuda yazmaq asan olduğuna görə yazıçılar bu yolu seçir.

Nəsr və dramaturgiya ilə yanaşı, poetik sənət əsərləri də ciddi sınaq qarşısında qalmışdı. Şairlərin intim-mənəvi duyğuları ədəbiyyata gətirməsi şəxsi bədbin hissləri tərənnüm etmək kimi qiymətləndirilir, qəzəl və nəğmələr yazan şairlər müasirliyə laqeyd münasibət bəsləməkdə günahlandırılırdı. Beləliklə, neftdən, pambıqdan, sovet gerçəkliyindən yazmayan sənətkarlar çox kəskin ittihamlar eşitməli olur, onlara müxtəlif təzyiqlər edilirdi.

Partiyanın “Böyük həyat kinofilmi haqqında”, “Dram teatrları və onların repertuarlarını yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında”, “Zverda” və “Leninqrad” məcmuələri haqqında” 1946-cı il 14 avqust tarixli qərarları müttəfiq respublikaların ideologiya rəhbərlərini də hərəkətə gətirdi. Mərkəzin qərarlarına uyğun qərarlar hazırlandı. Həmin qərarlarda ədəbiyyat və incəsənətin azad fəaliyyət ruhu boxova salınır, sözün, sənətin meydanı daraldırılırdı. Bu mənada Partiyanın “Azərbaycan sovet ədəbiyyatının vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” qərarı tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın milli və demokratik əsaslarla öz işini qurmasına imkan vermirdi. Xüsusən Azərbaycan bolşeviklərinin rəhbəri M.C.Bağirovun müridizmi, Şamil hərəkətini pisləyən çıxışlarından sonra Azərbaycanda da söz, sənət adamlarının sərbəst, azad söz söyləmək imkanları məhdudlaşdırıldı. İş o dərəcəyə çatdı ki, hətta “Dədə Qorqud” dastanı millətçi xalq yaradıcılığı nümunəsi hesab edildi. Azərbaycan tarixi və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin həmin əsaslarla yazılması tələbləri getdikcə daha ciddi şəkildə səsləndirilməyə başladı. Ədəbiyyatşünaslığın müstəqil sahəsi olan ədəbi tənqidin üzərinə ciddi və siyasi vəzifələr qoyuldu. Partiya qərarlarında qeyd olundu ki, ədəbi tənqid ədəbi prosesin ümumi inkişafından hələ də geridə qalır.

Partiya rəhbərlərinin professional tənqidçilərin ədəbiyyatın mühüm nəzəri məsələləriylə daim, müntəzəm məşğul olmamaları, ədəbi proseslə bağlı ciddi, faydalı fikirlər söyləməmələri haqqında fikirləri 40-cü illərin sonunda, İttifaq miqyasında, daha çox humanitar elm sahələrində totalitar tənqiddən formalaşmasına imkan yaradırdı. Ədəbiyyatın, daha çox ədəbi tənqidin üzərinə düşən basqılarda məqsəd aydın idi. Marksist ideoloqlar sovet cəmiyyətinin ideologiya aparatını gücləndirmək, qeyri-marksist ideologiyaları humanitar elm sahəsinə yaxın buraxmamaq məqsədini güdürdü.

Marksist estetikanın ifrat və sərt tələbkarlığından ən çox əziyyət çəkənlər milli mədəniyyətlə, milli mənəviyyətlə bağlı sənətkarlar və ədəbi tənqidçilər idi. Bu cür baxışlar bir qayda olaraq “millətçilik”, “şovinizm”, “burjua millətçiliyi” adı ilə damğalanırdı. Ədəbi tənqidimizin və ədəbiyyatşünaslıq elmimizin sürətlə inkişafı üçün ən mühüm şərt tənqiddə və ədəbiyyatşünaslıqda milli məhdudiyət və burjua millətçiliyi qalıqları ilə amansız mübarizə aparmaqdır. Stalin yoldaş öyrədir ki, “...ancaq nəzəriyyədə burjua mövhumatı ilə mübarizədə marksizm-leninizm mövqelərini möhkəmləndirməyə nail olmaq olar” (1).

1940-50-ci illərdə humanitar elm sahələrinə olan total hücumlar, xüsusən ədəbi tənqid üzərinə qoyulan ifrat tələbkarlıq ədəbi prosesin normal inkişafına imkan vermirdi. Həyat həqiqətlərini, cəmiyyətin ictimai nöqsanlarını bədii yaradıcılığa gətirən şair və yazıçılarımız siyasi, ideoloji basqılara məruz qalırdılar. Azərbaycan sovet yazıçılarının II qurultayındakı çıxışında S.Rəhimov deyirdi: “Partiyamızın Mərkəzi Komitəsinin 1946-cı il tarixli “Zvezda” və “Leninqrad” jurnalları haqqında qərarı ilə əlaqədar olaraq bizim Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusən Azərbaycan sovet nəsrində olan yanlış bir yanlış meyli ortalığa çıxartdı. Bizim bir sıra yazıçılarımız, o cümlədən Süleyman Rəhimov, Mir Cəlal, Mehdi Hüseyn, Sabit Rəhman ayrı-ayrı əsərlərində sovet həyatı və həqiqətini təhrif edir, bəzi həyatımızın qalib gələn tendensiyalarını, yəni onun müsbət cəhətlərini nəzərə almadan mənfiliklərə məftun olurdular” (1).

Bədii ədəbiyyata, incəsənətin başqa növlərinə sinfi yanaşma metodologiyasının nəticəsində sovet hakimiyyətinin mövcud olduğu 70 il müddətində ədəbi prosesdə mənfi meyl və təmayüllərin baş verdiyini görürük. Məsələn, 20-30-cu illərdə milli tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda klassik irsə və müasir ədəbi prosesə münasibətdə vulqar sosiologizm meydana çıxmışdı. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının bir çox böyük şəxsiyyətlərini bu və ya başqa

²⁵ Lənkəran Dövlət Universitetinin doktorantı

istismarçı sinfin məfkurəsi ilə bağlamağa, bu yolla onları ədəbiyyat tariximizdən silməyə çalışırdılar. Vulqar sosiologizmin təsiri ilə yazılan tənqidi əsərlərdə bir qayda olaraq M.Füzuli saray aristokratıya şairi, “Vaqif saray şairi”, “Zakir – iflas etmiş mülkədarlıq şairi”, M.F.Axundzadə - kapitalistləşmiş olan varlı təbəqənin “ideoloqu”, S.Ə.Şirvani – “ruhani şairi”, C.Məmmədquluzadə maarifçi xırda burjua yazıçısı, N.Vəzirov və Ə.Haqqverdiyev liberal-mülkədar yazıçı, Abbas Səhhət – “böyük burjua təsiri altında qalan xırda burjua şairi” kimi qələmə verilirdi.

Marksizmin davamçıları olan Lenin və Stalin bir çox çıxışlarında ədəbiyyatın sinfi olduğunu unutmağa çağırırdılar. Ədəbiyyatın sinfi xarakterini, ideologiyaya xidmət etdiyini S.Stalin dönə-dönə qeyd edirdi. Onun 1929-cu ildə yazıçı Bill Belotserkovskiyə yazdığı məktubda deyirdi ki, Bədii ədəbiyyatda sinfi xasiyyətdə olan anlayışlardan ... istifadə etmək daha doğru olardı.

Siyasi və ədəbi repressiyanın ikinci dalğasında istər bədii söz adamları, istərsə də nəzəri təfəkkür sahibləri başqa bir ifrat meyarlarla qarşılaşdılar.

Marksist ideoloqlar İkinci Dünya müharibəsindəki qələbədən sonra dünyada başqa siyasi, iqtisadi və mədəni düzəmin yarandığı qənaətinə gəldilər. Onlar belə başa düşürdülər ki, artıq dünya miqyasında sosializmin tam və qəti qələbəsi təmin edilmişdir. İstismarçı siniflər aradan qaldırılmış, sosializm cəmiyyəti bir ölkə çərçivəsində kənara çıxaraq bütün dünyada böyük bir siyasi sistemə çevrilmişdir. Buna görə də sovet ədəbiyyatında, bədii əsərlərdə mübarizə yaxşı ilə pis arasında deyil, yaxşı ilə ən yaxşı arasında getməlidir. Beləliklə, marksist ideoloqlar bədii əsərlərin konfliktinə də müdaxilə edir, sovet ədəbiyyatında süni konfliktlərin qurulmasına rəvac verirdilər. Sovet ədəbiyyatında və tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda “konfliktsizlik nəzəriyyəsi” bu cür meydana çıxırdı.

50-ci illərin əvvəllərində ədəbi tənqidin fəallığı hiss olunacaq səviyyədə artmağa başladı. Ədəbi prosesdə C.Cəfərovun “M.F.Axundovun dramaturgiyası” M.C.Cəfərovun “Rusiya və Azərbaycan mədəniyyəti” əsərləri dövrün tənqid və ədəbiyyatşünaslığının nəzəri səviyyəsini daha dolğun əks etdirirdi. Gənc ədəbiyyatşünas Kamran Məmmədovun “Ə.Haqqverdiyev” (1950) əsəri isə obyektiv olmayan tənqidlə qarşılanmışdı. İddialardan birinə görə guya “Ə.Haqqverdiyev” əsərində tarixi həqiqət təhrif olunub, yazıçının ictimai baxışlarındakı ziddiyyətlər ört-basdır edilib, onun yaradıcılığının zəif cəhətləri aşkarlanmayıb. Kitabda Ə.Haqqverdiyevin yaradıcılığının sovet dövründən bəhs olunmaması da irad kimi göstərilib.

Təssüf ki, 50-ci illərin əvvəllərində də ədəbi tənqidin klassik irsin tədqiqi ilə bağlı mövqeyində vulqar sosiologizmin izləri görünürdü. “Burjua millətçiliyi” adı altında milli təfəkkürlə, xalq mənafeyi ilə bağlı olan əsərlərin haqsız tənqidi isə hələ də “demokl qılıncı” kimi ədəbi fikrin üstündən asılmışdı. “Partiya ədəbiyyatının və ictimai-fəlsəfi təfəkkürün öyrənilməsindəki burjua millətçilik meyillərini ifşa edərək, bizi burjua millətçiliyinin hər cür təzahürlərinə qarşı bolşevik barışmazlığı ruhunda tərbiyə edir. Klassik irsin öyrənilməsi sahəsindəki burjua millətçilik təzahürlərinə qarşı mübarizə - Azərbaycan tənqidçilərinin, ədəbiyyatşünaslarının, dilçilərinin mübariz nəzəriyyəsidir” (2).

Partiyanın məlum qərarları ancaq bədii yaradıcılıq sahələrini əhatə etmir, ədəbi tənqidin də gündəlik fəaliyyətinə təsir göstərirdi. Ədəbi tənqiddə qarşı yönələn ittihamlarda qeyd olunurdu ki, tənqid sovet ədəbiyyatının inkişaf yollarını sosializm realizmin prinsiplərini lazımınca şərh etməmiş, ədəbiyyatın nəzəri məsələlərinə laqeyd qalmışdır. Özü də bu cür tənqidlərə qeyri professionallara yönəlmirdi. Məmməd Arif, Mikayıl Rəfil kimi görkəmli, ədəbi irsə dərin sevgisi olanlara da şamil edilirdi. Belə ki, Məmməd Arif ədəbi hadisələr liberal, prinsipsiz münasibət bəsləməkdə, möhkəm, ardıcıl olmamaqda, eyni ədəbi hadisə haqqında gah bu, gah başqa fikri müdafiə etməkdə, Mikayıl Rəfil Azərbaycan sovet ədəbiyyatının əməli və nəzəri məsələləri ilə məqbul olmamaqda, özünü klassik ədəbiyyatın kölgəsində gizlətməkdə ittiham olunurdular.

“Ədəbi tənqidimizin vicdanı” olan M.Arifi liberallıqda, prinsipsizlikdə günahlandırmaq qeyri-ciddi görünür. Halbuki istər klassik ədəbiyyatın, istərsə də çağdaş bədii nümunənin qiymətləndirilməsində o həmişə obyektivliyi, prinsipliliyi ilə seçilib. M.Rəfilini isə müasir ədəbiyyat yox, klassik ədəbi irsi tədqiq etməkdə günahlandırmaq absurddur. Ədəbiyyat tarixçiliyi və yaxud ədəbi tənqidlə məşğul olmaq şəxsin istəyi, arzuları və marağı ilə şərtlənir. Nəyisə yazdığına və yaxud pis yazdığına görə deyil, yazmadığına görə ədəbiyyatşünası, tənqidçini tənqid obyektinə çevirmək o qədər də ciddi görünür.

Yazıçılar İttifaqının orqanları olan qəzet və jurnallara da bu ittihamlardan pay düşürdü. M.C.Cəfərovun redaktor olduğu “Ədəbiyyat qəzeti” və M.Arifin redaktoru olduğu “Vətən uğrunda” məcmuəsinin fəaliyyəti isə bu cür qiymətləndirilirdi. “Yazıçılar İttifaqı orqanı olan “Ədəbiyyat qəzeti” (redaktor M.C.Cəfərov) və “Vətən uğrunda” məcmuəsi” (redaktor M.A.Dadaşzadə) mətbuatın partiya və hökumətimizin əlində xalqımızı tərbiyə üçün kəskin bir silah olduğunu unutmuş, işlərini özbaşına buraxmışlar. Bunun da nəticəsində onların möhkəm istiqaməti olmamışdır. Bir çox bədii əsər və məqalələrin ideya keyfiyyətinə, bədiiyyətinə fikir verilmədən çap edilmişdir. Belə məsuliyyətsizlik və liberal münasibətin nəticəsində bu orqanlarda bir sıra sönük, əhəmiyyətsiz və hətta zərərli əsər və məqalələrin ideya keyfiyyətinə, bədiiyyətinə fikir verilmədən çap edilmişdir. Onlar öz ətrafına tənqidçi kadrlarını toplaya bilmədiklərindən bədii əsərlərin qüsurlarını bolşevikcəsinə tənqid edən prinsipial məqalələr dərc etməmişlər” (1).

Əslində marksist estetika, sosializm realizm metodunun nəzəriyyəçiləri bədii əsərdən, ədəbi tənqiddən bədiiyyət və sənətkarlıqdan daha çox “bolşevikcəsinə” tənqid tələb edirdi. Elə indinin özündə də Yazıçılar İttifaqının orqanlarında kifayət qədər zəif və sönük əsərlər çap edilib. Bu təbiidir. Hər il ədəbiyyatdan dünya səviyyəli, şedevr əsər gözləmək düzgün deyil. Əsər çap olunur, hansının zəif və yaxud güclü olduğunu ədəbi tənqid və oxucular müəyyənləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Rəhimov S. Azərbaycan sovet ədəbiyyatının vəziyyəti haqqında. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 17 aprel, 1954

2. Azərbaycan yazıçılarının ümumi yığıncağı. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 5 may, 1951
  3. H.Mehdi. Ədəbi qeydlər. Bakı, Uşaqgənclər, 1947, s.6
  4. Rəhimov S. Azərbaycan sovet ədəbiyyatının vəziyyəti haqqında. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 17 aprel, 1954
  5. Azərbaycan yazıçılarının ümumi yığıncağı. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 5 may, 1951
  6. İbrahimov M. Ədəbiyyatımızda ideya saflığı və yüksəlişi uğrunda. Ədəbiyyat qəzeti, 1950, 17 avqust
  7. Böyük yaradıcılıq vəzifələrimiz. Ədəbiyyat qəzeti, 1948, 28 avqust
- Açar sözlər: Ədəbi fikir, nəsr, dramaturgiya, marksist estetika, ədəbi tənqid*

SUMMARY

The artistic search of critique

In the 1940s and 50s years of the XX century the literary theoretical idea of Azerbaijan established the traditions of literary criticism. The article deals with the critical creative directions of that period and the reasons of lagging of literary criticism behind the literary process are explored here. Concrete ideas are formed about different works written by critics such as M.Arif, M.J.Jafarov, H.Orujali. The works "Ədəbi qeydlər" (Literary notes) of A.Mehdi and "Ədəbi tənqidi məqalələr" (Literary Critical Articles) by M.Arif are analyzed more.

РЕЗЮМЕ

Поиски критерии в литературном критике

В 40-50—годах XX столетия азербайджанская литературно-теоретическая мысль создавала традиции национального литературоведения. Исследовались направления критического творчества того времени, изучались причины отставания литературной критики от литературного процесса, формировалось конкретное мнение об отдельных трудах таких критиков как М.Ариф, Д.Джафаров, Х.Оруджали. Больше всего проводится анализ работы А.Мехди «Литературные записи», М.Арифа «Литературно-критические статьи».

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Əliyeva Səmirə Mustafa qızı²⁶
DÜNYA İNCƏSƏNƏTİNİN TƏDQIQ TARİXİNƏ BİR BAXIŞ:
XVIII əsr RUS İNCƏSƏNƏTİ

Giriş. XVII əsrin sonlarında XVIII əsrin əvvəllərində rus mədəniyyətində dünyəvi mədəniyyətə və elmə mənəvi həyatın dini formalarından keçid baş vermişdi ki, bu da bu dövr incəsənəti üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ölkənin mədəni həyatında qətiyyətli sıçrayış baş vermişdir. Əsərlər mülkədar cəmiyyətinin inkişafının daxili qanunlarıyla doldurulmuşdur, ölkənin formalaşan iqtisadi birliliyiylə füsunlanmışdır.

Realizmin Avropada inkişafı təcrübəsinə söykənən dünyəvi incəsənətə rus bədii mədəniyyətində sürətli və qətiyyətli keçid oldu. Dünya mədəniyyətinə o qədər böyük töhfəni daxil etmiş çox gözəl qədim rus incəsənəti XVII əsrdə öz imkanlarını məhdudlaşdırdı. Rusiyanın tarixi inkişafının yeni mərhələsiylə qoyulmuş estetik məsələlər rus millətinin mənəvi mədəniyyətinin sonrakı inkişafının maraqlarını müvəffəqiyyətlə həll edilə bilmirdi.

Rus incəsənətinin tarixində XVII əsrdən qətiyyətsiz artma hiss olundu. Məhz 17 əsrdə təbiətə qarşı maraq oyanır, real mənzərənin motivlərinə və realistik perspektivə üstünlük verilir. Bu illərdə portretin janrı- Parsuna yaradılır.

I Pyotr islahatlarının XVIII əsr rus incəsənətinə təsiri. Bu dövr incəsənətində I Pyotr islahatlarının təsirindən xüsusilə danışılmalıdır.

I Pyotr islahatlarının tarixi ondan ibarət idi ki, o zadəgan dövlətinin xeyrinə inadiyla və ardıcılıqla tarixən yetişmiş döngənin həyata keçirilməsini sürətləndirdi.

I Pyotr islahatları rus feodal-mütləqiyyəti dövlətini qəti rəsmiləşdi, təhkimçilik hüququnu möhkəmləndirdilər, zadəganlığın hökmranlığı və eyni zamanda alınan güzəştlərin sayəsində öz kapitallarını artırmış tacirlərin ticarətin və sənayenin qiymətini qaldırdılar. Eyni zamanda XVII əsrin ikinci yarısının başlanğıcında Rusiyanın xarici siyasətinin müvəffəqiyyətləri artdı. O beynəlxalq həyatda əhəmiyyətli yerlərdən birini tutdu; iqtisadi sahələr genişləndi və möhkəmləndi, Rusiyanın mədəni əlaqələri artdı.

XVIII yüzillikdə qətiyyətli sıçrayış baş verir. Bu sıçrayış nəticəsində bir qədər fasilədən sonra rus mədəniyyəti mədəni və bədii Avropa irəliləməsinin ümumi gedişinə qoşuldu.

XVIII əsr rus incəsənətində bir sıra narahətçiliklər də müşahidə olunurdu. Onlardan birincisi I Pyotr islahatlarıyla bağlıdır. Bu illərdə formalaşma və beynəlxalq səhnəyə çıxmış güclü mərkəzləşdirilmiş dövlətin bərkidilməsi incəsənətə də böyük təsir göstərmişdir. Vətənpərvərlik xidməti ümumdövlət maraqlarında rus obrazlarının birinci borcu (vəzifəsi) hesab edilirdi. Rusiya imperiyası mülkədarların maraqlarını müdafiə etmiş tam monarxiyanı təşkil edirdi.

XVIII əsrin Birinci dördə bir rübündə incəsənət yaradıcı pafosu əks etdirirdi. İnsan şəxsiyyətinin dəyəri haqqında yeni təsəvvürlər genişləndirilirdi.

XVIII əsr ortalarında boyar reaksiyasının qısa dövründən sonra rus incəsənətinin yeni dirçəliş dövrü başlayır. XVIII əsrin ikinci yarısından Rusiyanın bədii mədəniyyəti Avropa incəsənətində aparıcı yerlərdən birini tutur. Arxitektura xüsusilə inkişaf edir. Şəhərsalmanın imkanı və bədii həllərin mükəmməlliyi rus memarlığını dünya mədəniyyətinin əhəmiyyətli hadisələrindən birinə çevirir. Rus memarlığının çiçəklənməsi barokkoyla onun əlaqələri dövründə (1760-cı ilin sonuna kimi.), həm də klassisizmin toplanmaları dövründə tarixi səbəblərə xüsusilə malikdir. Məsələ ondadır ki, XVIII əsrdə rus zadəgan mütləqiyyəti, Qərbi Avropanın köhnə rejimlərinin qürubuna gedənlərdən fərqli olaraq, uzaqda öz tarixi həyat qabiliyyətinə itirmədi.

Yemelyan Puqaçovun başçılığının altında kəndli müharibəsinin sarsıntıları, saxlanma və ya təhkimçiliyin ləğvi problemi rus ictimai fikrinin (Fonvizin, Novikov, Radışev) inkişafında təhkimçilik mütləqiyyətinin və yenidən doğulmuş azadlıqsevər istiqamətin arasında münaqişəni müəyyən olmuş dövrün əsas sosial probleminə çevirdi.

XVII əsrin II yarısında memarlıq artıq özünün zəngin dekorativliyi ilə fərqlənir, parlaq boyalardan istifadə, fiqurlu kərpic, rəngarəng bəzəklər bu dövr memarlığının əsas əlamətlərindən idi. Bu zəngin memarlıq Moskva barokkосу adlandırılır. Bu üslubun xarakterik cəhətləri kompozisiyalardakı dəqiqlik, simmetriklilik, tikintidə çox mərtəbəlilik, detalların incəliklə işlənilməsi, ağ daş üzərində dekorativ yonma, fasadların rənglənməsi idi. Bu üslubda tikilən başlıca memarlıq nümunələri Foilyadakı Pokrova kilsəsi (1690-1693), TroitsaSergeyevə monastırı, Novodeviçi çoxmərtəbəli zəngli monastırı, Lıkovdakı Troitsa məbədi (1698-1703), Ubor kəndindəki Spas məbədi (1694-1697) və b. Sonuncu adları çəkilən abidələrin müəllifi qraf P.İ.Şeremetyevin görkəmli ustalarından biri, Yakov Buxvostovdur. Yeni tikililər təkcə Moskvada deyil, Rusiyanın digər şəhərlərində də həyata keçirilirdi. Bu cəhətdən varlı tacirləri ilə zəngli olan Yaroslavl şəhəri ad qazanmışdır. Buradakı İlya Prorokanın kilsəsi (1647-1656), İohanna Zlatoust kilsəsi (1649-1654), Tolçkovdakı İohanna Predteçi kilsəsinin (1671-1687) adlarını çəkmək olar. Bu kilsələrinin xarakterik xüsusiyyətləri monumentallıqdır. Dini memarlıqla yanaşı, digər ictimai tikililərin inşası da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: zəngin saraylar tikilir, tacirlər özləri üçün daşdan yaşayış evləri inşa edirdilər. Bu tikililərdə ənənəvi olan sadəlik və rəsmilikdən təcridlik özünü aydın şəkildə göstərir, fasadların dekorativ tərtibatına daha çox üstünlük verilir. Bu cür evlər təkcə Moskvada deyil, Yaroslavl, Kaluqa, Nijni Novqorodda daha çox tikilirdi. Bu dövrün təsviri sənəti, xüsusilə rəngkarlıq qeyri-adi dərəcədə inkişaf etməyə başlayır. İkonalar, məbədlərin naxışlanması, dəzgah rəngkarlığı daha çox irəliləməyə başlayır. Məişət janrı, xüsusilə, portretdə – parsun rəngkarlığına («persona» sözündəndir) üstünlük verilir. Kilsə daxilindəki parçalanma mədəni həyatda özünü daha bariz şəkildə təəcəssüm etdirdi. Köhnə ənənə tərəfdarları baş

²⁶ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

keşiş Avvakum başda olmaqla belə hesab edirdilər ki, dini incəsənətin reallıqla heç bir əlaqəsi olmamalıdır. Onların fikrincə, ikona dini ayin, kult predmetidir. Yeni istiqamətin nümayəndəsi çar izoqrafı (Izoqraf – ikona rəssamı), sənət nəzəriyyəçisi, silah palatasının aparıcı boyakarlarından olan Simon Fedoroviç Uşakov (1626-1686) idi. O, ikonanın sənətdəki təyinatı haqqında müddəaların müəllifi olub, bunun bədi, estetik dəyərini müəyyələşdirmişdir. Uşakovun əsərləri – naxışlar, ikonalar, parsunalar, miniatürlər özündə ənənəvi və novator xüsusiyyətləri birləşdirir. Onun 1617-ci ildə yaratdığı «Troitsa» ikonası Andrey Rublyovun eyni adlı ikonasından zahiri gözəlliyi, ülvi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Uşakov əsərlərində cizgilərin klassik düzgünlüyünə, perspektivin qurulma, düzülüş həcminə nail olmuşdur. Lakin Rublyovun eyni adlı ikonasından fərqli olaraq bu ikonada ilahi ilham, ruhlanma hiss olunmur. XVII əsrin 80-90-cı illərində rus rəssamları sənət baxımından əhəmiyyətli olan parsunalar yaradırlar: «L.K.Narişkin»in portreti, «N.K.Narişkina»nın portreti. Bu əsərlərin xarakterik xüsusiyyətləri, insanın daxili aləminə diqqət, incə rəng qamması təşkil edir. XVII əsrə qədər Rusiyada teatr yox idi. Əsrlər ərzində teatrı xalq adətləri – toy, bayram, maslenisalar və digər bu tipli ənənələr əvəz edirdi. Bu bayramlarda rəqqas, akrobat, musiqiçilər, kuklaoyunadamlar, oyunbazlar iştirak edirdi. Bir qədər sonralar oyunbazların repertuarlarından ibarət xalq teatrları yaranır. Əslində teatr bu ölkədə XVII əsrdə – saray və məktəb teatrı kimi təşəkkül tapmışdır. Saray teatrlarının təşəkkülünə başlıca səbəb saray əyanlarının, qərb mədəniyyətinə olan marağı ilə izah olunur. Bu teatr Moskvada çar Aleksey Mixayloviçin dövründə təşkil olunmuşdur. İlk tamaşa 1672-ci il oktyabrın 17-də təşkil olunmuşdur. Tamaşa çarın xoşuna gəldiyindən on saat ardıcıl şəkildə ona tamaşa etmişdir. İlk çağlar saray teatrının yeri olmadığından dekorasiya və kostyumlar bir yerdən başqa yerə köçürülürdü. Tamaşanı hazırlayanlar xarici rejissor və aktyorlar idi. Məktəb teatrı isə, slavyan-yunan-latin Akademiyası nəzdində təşkil olunmuşdur. Tamaşalar üçün pyeslər müəllim-tələbələr tərəfindən yazılır, aktyorlar da şagirdlərin özləri olurdu. XVII əsrdə rus incəsənəti üçün kilsə musiqisi başlıca yer tuturdu. Bu sənət növü İvan Qrozninin vaxtında çiçəklənməyə başlayır, çünki onun özü musiqi bəstələyirdi. III İvanın hakimiyyəti illərində sarayda xor kapellası yaranır ki, bu da sonralar musiqi təhsilinin mərkəzi rolunu oynayır. XVIII əsr Rus mədəniyyəti tarixinə ən parlaq səhifələrdən biri kimi daxil olmuşdur. Pyotr islahatları, cəmiyyətin bütün sahələrində olduğu kimi, mədəniyyətdə çox əzəmətli hadisələrə səbəb oldu. Maarifləndirmə işi inkişaf etməyə başladı ki, bu, sonrakı mədəni tərəqqi üçün çox zəruri, təkanverici hadisə oldu. 1700-cü il yanvarın 1-dən, İsa peyğəmbərin anadanolma günü hesabı ilə tarixin yeni hesablanması həyata keçirildi. I Pyotrun vaxtından başlayaraq ilk dəfə təhsil dövlət siyasətinin başlıca istiqamətlərindən birini təşkil etdi. Çünki bu, Pyotr islahatlarının gerçəkləşməsi üçün çox vacib idi. Elə I Pyotr vaxtında ümumi və xüsusi məktəblər açıldı və Elmlər Akademiyasının əsasının qoyulması üçün şərait hazırlandı. Gənclərin gəmiçilik və dənizçilik peşəsi, elm və sənət üzrə xaricə oxumağa göndərilməsinə üstünlük verildi. 300 1701-ci ildə Moskvada riyaziyyat və naviqasiya elmləri üzrə Naviqasiya məktəbi açıldı, bu, ilk kübar tədris müəssisəsi idi. Şagirdlər burada hesab, riyaziyyat, həndəsə, triqonometriya, astronomiya, naviqasiya biliklərinə yiyələnirdilər. Moskva və digər şəhərlərdə bir çox sənət məktəbləri - Artilleriya, Mühəndislik, Tibb məktəbləri təşkil olundu. Bütün bunlarla yanaşı, ilahiyyat seminariya və məktəblərinin açılışına diqqət yetirildi. 1786-cı ildə xalq məktəblərinin nizamnaməsi tərtib olundu. Bu, təhsil sahəsində ilk qanunverici sənəd idi. İlk dəfə olaraq vahid dərslər planları, sinif-dərs sistemi təşkil olundu. Dvoryan övladları adətən ailələrdə məşğul olurdular. Qapalı zümrəli məktəblər fəaliyyət göstərirdi. 1764-cü ildə Peterburqda Smolnı monastırında Əsilnəcəbətli xanımların tərbiyə cəmiyyəti təşkil olundu; 1731-ci ildə zabitlər hazırlayan dvoryan korpusu fəaliyyət göstərdi. 1774-cü ildə isə Elmlər Akademiyası fəaliyyətə başladı, buraya Akademiya, Universtet, Gimnaziyalar daxil idi. Akademiya riyaziyyat, fizika və humanitar şöbələr ilə tanınırdı. M.V. Lomonosov (1711-1765) ilk rus akademiki oldu. 1755-ci ildə onun təşəbbüsü ilə Moskva universiteti təşkil olundu. Burada fəlsəfə, hüquq, tibb fakültələri fəaliyyət göstərirdi. «Moskva xəbərləri» («Moskovskie vedomosti») adlı nəşriyyat 1917-ci ilədək fəaliyyət göstərdi. Peşəkar bədii-tədris müəssisələri açılmağa başladı- Peterburqda Rəqs məktəbi (hazırkı A.Ç. Vaqanov adına məktəb), Moskvada Balet məktəbi və rəssamlıq Akademiyası. Artıq XVIII əsrin axırında Rusiyada 550 təhsil müəssisəsi, 62 min şagird vardı. Kitab nəşri sahəsində islahatlar həyata keçirildi. 1708- 1710-cu illərdə Kirill əlifbəsini xeyli asanlaşdıran şrift islahatı aparıldı. Xalq məktəbləri üçün F.Proknoviçin (1681-1736) «Əlifba»sı, L.Maqnitskinin «Riyaziyyatı», M.Smötitskinin «Qrammatika»sı nəşr olundu. Çar dövründən əvvəl «Kurantı» adlı əlyazma formasında olan qəzet nəşr olunurdu. O, dövlət və hökuməti xarici xəbərlərlə tanış edirdi. İlk çap formalı rus qəzeti «Vedomosti» (1702-1727) hesab edilir. Onu I Pyotrun qərarı ilə nəşr ediblər. Tədris və təhsildəki uğurlar mədəniyyətin digər sahələrinə də nüfuz edirdi. Yeni şriftin tətbiqi Kübar dilin, ədəbi nitqin güclənməsinə təsir göstərirdi. Bu tarixi çap işində poetik əsərlər - satira, oda, təmsil, epiqrammalar geniş yayılmışdır. Bunların çoxunun müəllifi Antoxa Kantemir (1708-1744) hesab edilirdi. O, həmçinin ədəbi tərcüməçilik ilə də məşğul olurdu. Onun B. Fontelin «Dünyaların çoxluğu haqqında söhbət» («Razqovor o mnojestve mirov») adlı tərcüməsi elmi terminologiyanın işlənilməsində əhəmiyyət kəsb edirdi. O ilk dəfə olaraq «başlangıç», «prinsip», «müşahidə», «səthilik» və d. terminləri rus elminə gətirmişdir. Bu dövrdə rus dili və şer quruluşunun islahatçısı kimi şair V.K.Trednakovskinin (1703-1768) adını çəkmək lazımdır. Onun bir çox nəzəri əsərləri rus şeriyyətinin inkişafına ciddi təkan vermişdir. Rus dramaturgiyasının banisi A.P.Sumarokov (1717-1777) hesab edilir. O, həm şair, həm ilk komediya və faciələrin müəllifi, Peterburqdakı Rus teatrının direktoru idi. O müxtəlif janrlarda- lirik nəğmə, oda, epiqramma, satira və təmsil və s. yazırdı. Adları çəkilən yazıçı və şairlərin əsərlərində rus klassisizm ideyaları qabarıq surətdə özünü göstərirdi. Daha sonralar, bu ideyalar inkişaf edərək təkmilləşir.

Nəticə. Dünyanın ən qədim mədəniyyətlərindən biri olan rus mədəniyyətinin konkret olaraq hansı tarixdən və hansı sosial-ictimai proseslə əlaqədar təşəkkül tapdığı məlum deyil. Bir həqiqət inkaredilməzdir ki, rus mədəniyyətinin əsasında qədim slavyan mədəniyyəti durur. Bu gün ruslar və digər rus mənşəli xalqlar qədim slavyan mədəniyyəti ənənələrinə sadıq qalır, onun mütərəqqi keyfiyyətlərindən istifadə edirlər.

Rus mədəniyyəti tarixində və onun inkişafında bir çox görkəmli şəxsiyyətlərin rolu danılmazdır. Onlardan biri də I Pyotrdur. I Pyotrün Rusiyanı dünya miqyasında şöhrətləndirə bilən xidmətləri olmuşdur. Rusiyada «Pyotr islahatları» elmi konsepsiyası da meydana gəlmişdir. Milli sənaye müəssisələrinin yaradılması, qərb ölkələrinə giriş yolunun açılması, bu əsasda «Pyotr Avropaya pəncərə açdı» zərb məsələnin meydana gəlməsi, Qərb dünyası ilə Rusiyanın ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, ölkənin sərhədlərini qoruya biləcək güclü dəniz donanmasının yaradılması, ölkədə aramsız olaraq baş verən kəndli üsyanlarının qarşısının alınması, ordunun və ölkənin müdafiə sisteminin möhkəmləndirilməsi, ölkədə mənəvi mədəniyyətin hərtərəfli inkişafına şərait yaradılması, savadsız xalqı cəhalət yuxusundan oyatmaq və bir çox mütərəqqi tədbirlər məhz böyük islahatçının bəşəri xidmətləri idi. Pyotrün həyata keçirdiyi sayısız-hesabsız tədbirlər o vaxtki həyatın bütün sahələrinə sirayət edirdi. Kilsə, məişət və bütün mədəniyyət sahələri də ciddi islahata uğramışdı. Mədəniyyət və məişət sahəsində islahatlar dünyəvi elmlərin, maarif və təhsil sisteminin avropasayağı qurulmasına yönəldilmişdi. Ölkədə savadlı, dərin bilikli kadrlara ehtiyac olduğundan dünyəvi məktəblər açılmağa başladı, təhsil dünyəvi xarakter aldı. Kilsə dərsləkləri sıradan çıxarıldı, onları yeni elmi biliklər verən dərsləklər əvəz etdi. Elm və təhsilin dünyəviləşdirilməsi ilə əlaqədar kitab və elmi ədəbiyyat nəşri qaydaya salındı, Peterburqda və Moskvada yeni mətbəələr yaradıldı. Rus mədəni həyatında inkişaf etmiş Avropa ölkələrinin qabaqcıl təcrübəsi geniş təbliğ olunmağa başladı. Yaradıcı elm və mədəniyyət adamlarının xaricdə təhsil almağa göndərilməsi elmdə, təhsildə və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində dünya təcrübəsinin öyrənilməsinə səbəb oldu. Peşəkarlığını artırmaq üçün xaricə göndərilən rəssamlar, memarlar və digər sənət adamları iki-üç il müddətinə xüsusi təqaüdlə təmin olunurdular.

ƏDƏBİYYAT

1. Русское искусство XVIII века/http://ricolor.org/history/cu/picture/history/18_vek/
2. Рапацкая Л.А. Русское искусство XVIII века. Москва: Просвещение, 1995

Azar syzlər: mədəniyyət, incəsənət, rus incəsənəti, portret, ikona, dramaturgiya

Ключевые слова: культура, искусство, русское искусство, портрет, икона, драматургия

Key words: culture, art, Russian art, portrait, icon, dramaturgy

Взгляд на историю исследования мирового искусства:

Русское искусство XVIII века

Резюме

В статье исследуется русское искусство XVIII века в аспекте мирового искусства. В историю искусств XVIII век вошел как период портретов, так как жанр портрета стал более востребованным. Живописные портреты преобладали. Автор в основном останавливается на художественном творчестве Андрея Рублева. Также анализируются и другие направления культуры, такие как театр, выставки, новые построения, в том числе соборы и церкви. Выясняется что, развитию русской культуры и искусства XVIII века сильно повлияли реформы Петра Первого.

A look at the investigational history of the world art:

Russian art of the 18th century

Summary

In the article it is said about the Russian art of the 18th century in the aspect of the world art. In the history of art the 18th century entered as a period of portraits, as the genre of the portrait became more popular. The picturesque portraits were prevailed. The author of the article mainly focuses on the artistic work by Andrei Rublev. The different branches of culture, such as theaters, exhibitions, new buildings, including the cathedrals and churches are also analyzed. It is cleared up that the development of Russian culture and art of the 18th century was strongly influenced by the reforms of Peter the Great.

RƏYÇİ: ljd.L.Ələkbərova

İlkin Eminova²⁷
VƏLİ XULUFLUNUN "KOROĞLU" NƏŞRİ
BARƏDƏ MÜLAHİZƏLƏR

Vəli Xulufunun "Koroğlu" dastanının toplayıcısı, nəşiri, tədqiqatçısı və tərcüməçisi kimi xidmətləri əvəzsiz olsa da, dastanın "İkinci çapına qeyd"də özünün bilavasitə bildirdiyi kimi, "Koroğlu"nun bir neçə qolunun hələ yazıya köçürülməmiş olması səbəbindən onu "ədəbi və ictimai cəhətdən" təhlil etməyə girişməmişdir. Bəlkə də girişmək istəməmişdir. Təsadüfi deyil ki, alim erməni dilində Koroğlu haqqında ayrıca bir kitab yazdığını, pyes hazırladığını, ermənilərin onu "iranlı" kimi qələmə verdiklərini bildirməsinə rəğmən, buna cavab vermək fikrində olmadığını da xüsusi qeyd edir (1, 1-2). Görünür, bunun üçün hansısa ciddi əsaslar olmuşdur.

"İkinci çapa qeyd"də Vəli Xulufunun söylədiyi fikirlər daha çox dastanın müxtəlif variantlarının dili, əlifbası, eləcə də dialektologiya və imla məsələləri ilə bağlı xırda-para qeydlərdən ibarətdir. Bununla belə, bütün bu söylənilənlər onun görmüş olduğu işin əhəmiyyətini zərrə qədər də azaltmır. Üstəlik də alimin qələminə məxsus "Başlangıç əvəzinə" adlı hissədə elə məqamlar var ki, onlara xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Çünki həmin məqamlar folklorşünaslıq elmi baxımından son dərəcə böyük önəm daşıyır.

Vəli Xulufu "Başlangıç əvəzinə" adlı "ön söz"ün əvvəlində yazır: "Koroğlu" Azərbaycanda, əltsüsus Qazax, Şəmki, Gəncə mahallarında çox məşhursur. Koroğlu adına bir çox uydurmalar söyləyirlər" (2, 3). Elə buradaca diqqət verməli olduğumuz ilk məqamla - "uydurma" kəlməsi ilə üzleşirik. Dastanın 1999-cu il nəşrinə (3) ön söz və şərhlər yazan A. Nəbiyev elə həmin səhifənin altındakı qeydində sözügedən termini "əfsanə" kimi tərcümə edir.

Bu fakt bizə bir vaxtlar folklorşünaslıq terminologiyasında "uydurma" termininin geniş istifadə edildiyini, sonradan hansısa səbəbdən həmin terminin fars dilindən alınma "əfsanə" kəlməsi ilə əvəz edildiyini söyləməyə əsas verir ki, bu da əslində maraqlı məsələlərdən biridir.

Vəli Xulufu daha sonra dastanda adı çəkilən yer adları ilə Azərbaycandakı bəzi toponimləri tutuşdurur ki, bu da diqqət etməli olduğumuz ikinci önəmli məqamdır. Alimin yazdığına görə, yerli sakinlər bir çox yer adlarını və "qədimdən qalma istehkamət" Koroğluya şamil edirlər. Bu baxımdan "Gəncə qəzasının Eldar kəndi yanındakı "Eldar ovuğu", Zəyəm stansiyası yanındakı "Qaraul təpəsi", Köhnə Qalakənd ilə Təzə Qalakənd arasındakı "Koroğlu qalası", Qazax mahalında, Ağstafa çayı dərəsində... iki qala" kimi yerləri və toponimləri misal çəkən alim yazır ki, Kür çayının, Dəlilər və Tərs Dəlilər kəndlərinin adları da Koroğluya "isnad verilir" (2, 3).

Bu məsələyə xüsusi münasibət bildirən Azad Nəbiyev yazır ki, V. Xulufu bu toponimlərə münasibət bildirməklə Koroğlu adını Azərbaycan ərazisində türk xalqlarının tarixi məskunlaşması ilə bağlamağa çalışır (4, VIII). Burada məsələnin siyasi-ideoloji tərəfindən daha çox elmi tərəfi maraqlıdır. Təsadüfi deyil ki, Vəli Xulufudan çox-çox sonrakı dövr folklorşünasları da dastanla bağlı yer adlarına xüsusi diqqət yetirməkdə və alimin fikrini təsdiq etməkdədirlər. Məsələn, M.Kazımoğlu göstərir ki, "əfsanə və rəvayətlərimizin böyük bir qismi Azərbaycan ərazisindəki yaşayış yerləri (Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Qubadlı, Zəngilan, Naxçıvan, Gəncə, Lənkəran, Bakı, Şamaxı, Quba, Şəki...); dağ, qaya və qalalar (Şah dağı, Qoşqar, Kəpəz, Qırxqız, Yanardağ, Gəmiqaya, Əlincə, Qız qalası...); çaylar və göllər (Araz, Kür, Arpa çayı, Həkəri, Bərgüşad, Göy göl, Maral göl, Göyçə gölü...) və s. kimi konkret coğrafi məkanlarla bağlıdır. Coğrafi məkan kimi Azərbaycanın nişan verilməsi "Koroğlu" dastanı üçün də səciyyəvi sayıla bilər. "Koroğlu"da baş qəhrəman «Qafin o tərəfindənəm» deyib yerini-yurdunu Qafqazla əlaqələndirirsə, bu fakt həmin dastanda vətən anlayışı altında məhz Azərbaycanın nəzərdə tutulduğunu göstərir" (5, 23).

X. Bəşirova isə öz növbəsində qeyd edir ki, "hadisələrin baş verdiyi məkan dastanın fəaliyyət göstərdiyi regionla bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan, Anadolu variantlarında belə məkan koordinatları Dərbənd, Toqat, Qars, Ərzurum, Ərzincan, Bağdad, Təbriz, Diyarbəkirdir. Ancaq mifoloji məkan olan Çənlibel yaxud Cambilin lokallaşması bütün variant və versiyalarda özünü göstərir. Burada Çənlibel digər coğrafi adlardan fərqli olaraq, konkret bir bölgə ilə bağlanmır, əksinə, hər bir dastan variantında onun koordinatları, həmin variantın aid olduğu etnik-coğrafi çevrəyə aid edilir. Belə ki, Çənlibel Anadoludan Sibirə qədər, Orta Asiyadan Balkanlara qədər... müxtəlif coğrafi və etnik dəyişməyə məruz qalır" (6, 42).

Vəli Xulufu Kür çayı və Dəlilər kəndi barədə iki nağılın qısa məzmununu söyləyir ki, bu da alimin fikirləri içərisində diqqətimizi çəkən üçüncü önəmli məqamdır. Belə məlum olur ki, alim "nağıl" kəlməsini rəvayət mənasında işlədir, çünki onun söylədikləri əslində bugünkü təsnifata görə rəvayət janrına daha uyğun gəlir. İşin ən maraqlı tərəfi isə budur ki, müəllif özü onları əfsanə janrına aid edir və yazır ki, "Bu cür əfsanələr Şəmki mahalında Koroğlu adına çox isnad verilir" (2, 4).

Beləliklə, Vəli Xulufunu təkcə "Koroğlu" dastanının, deyil onunla bağlı bəzi nağıl, əfsanə və rəvayətlərin də ilk toplayıcılarında bir kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Lakin bu məsələ folklorşünaslarımızın diqqətindən nədənsə yayınmışdır. Halbuki deyilənlər diqqətdən kənarda qalmağa layiq məsələlər deyil. Və məsələ təkcə nağıl, əfsanə və rəvayətlərlə də sınırlı deyildir. Müəllif "Başlangıç əvəzinə" adlı "ön söz"də xalq arasında mövcud olan, Koroğlunun adına bağlanan bəzi deyim və məsələlərdən də söz açır ki, fikrimizcə, onlara da xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Alim yazır ki, "Bunlardan başqa Koroğluya isnad verilən bi çox məsələlər vardır" (2, 4).

²⁷ AMEA Folklor İnstitutunun dissertantı

V. Xulufunun topladığı materiallar topladığı ərazilərin dialektoloji mənzərəsini öyrənmək baxımından da əhəmiyyətlidir. Onlardan bir neçəsinə nəzər salaq:

"Koroğlu deyir:

"Cəhd eylə, bir işdə tapıl,
Sənli də olu, sənsiz də olu".

Camaatda da məsəl var:

"Kişisən, çalış iş düzəlt,
Sənli də olu, sənsiz də olu".

"Çoxları atasının gözünü çıxartdı ki, mənə də Koroğlu desinlər, amma Kor kişinin oğlu dedilər"" (2, 4-5).

Sonuncu məsəl bu gün də xalq arasında işlənməkdədir. Özü də həmin məsəl Azərbaycanın təkcə konkret bir bölgəsində deyil, bütün bölgələrində geniş yayılmışdır. Vəli Xulufu onun bir qədər fərqli şəklini də təqdim etmişdir:

"Çoxları atasının gözünü çıxartdı ki, mənə də Koroğlu desinlər, amma Koroğlu olmadı" (2, 4-5).

Dastanın 1999-cu il nəşrinə (3) ön söz və şərhlər yazan A. Nəbiyev elə həmin səhifənin altındakı qeydində sözügedən məsəlin sonundakı "Koroğlu olmadı" ifadəsinin "Koroğlu birdir" ifadəsi ilə əvəz edildiyini bildirir. Beləliklə, məsəlin bir çox fərqli deyiliş şəkilləri var.

Aşağıdakı nümunə də günümüzdə də yaşarlılığını davam etdirməsi baxımından diqqətçəkicidir:

"Çünkü oldun dəyirmançı,
Çağır, gəlsin dən, Koroğlu!
Adın qoydun dəyirmançı,
Çağır, gəlsin dən, Koroğlu!" (2, 5).

Bu poetik nümunəyə "Koroğlu"nun M. H. Təhmasib tərəfindən toplanmış variantında bir qədər fərqli şəkildə rast gəlirik:

"Çünkü oldun dəyirmançı,
Çağır, gəlsin dən, Koroğlu!
Üyüd arpa, buğda, darı,
Al şahadan sən, Koroğlu!" (7, 181).

Vəli Xulufunun daha sonra gətirdiyi misallar əski türk mifoloji təfəkkürü ilə səsleşməsi, başqa sözlə "Boz qurd"la bağlı əfsanə və inanışların izini daşması baxımından maraqlıdır:

"Koroğlu deyib:
"Gənə qurd oğlu, qurd olur".
Camaat da deyir:
"Qurtdan törəyən, qurd olur"" (2, 5).

Bu deyimlərin hər ikisi eynən yuxarıda örnək verdiyimiz misallar kimi xalq arasında bu gün də "Qurddan törəyən, qurd olar", qurdun oğlu qurd olar" və ya "qurddan qurd törəyər" şəklində yaşayır. Hərçənd ki, topladığı bölgələrdə eynən, yəni yuxarıda çəkilən, biri Koroğluya, digəri də "camaat"a şamil edilən misallar şəklində, demək olar ki, dəyişmədən söylənməkdə davam edir.

Dastanın M. H. Təhmasib tərəfindən toplanmış variantında bu deyim aşağıdakı kimidir:

"Çaqqal əniyi qurd olmaz,
Yenə qurd oğlu qurd olu" (8, 137).

İ. Sadiq haqlı olaraq yazır ki, "Koroğlu" dastanında qurdla bağlı atalar sözləri tez-tez işlədilir. Maraqlıdır ki, bənzər deyimlərə "Kitabi-Dədəd Qorqudda da rastlaşırıq (9, 68).

Xalq arasında tez-tez rast gəlinən, təhrif edilmiş şəkli alan "Koroğlu deyir ki, igidlik ondur, doqquzu qaçmaqdır" məsəlinin artıq unudulmuş olan əsl bir qədər başqa formada olub ki, Vəli Xulufu çəkdiyi misallar içərisində ona da toxunur:

"Deyirlər ki, Koroğlu deyib:
"İyitlik üç şeydir: Birisi vurub yıxmaq, ikisi qaçıb qurtarmaqdır".

Maraqlıdır ki, xalq arasında bir varxlar yaygın olan, Vəli Xulufunun sayəsində yazıya alınaraq dövrümüzədək qorunub saxlanılan məsəllər içərisində Keçəl Həmzənin dilindən söylənən deyimlərə də rast gəlmək mümkündür:

"Koroğlu deyib:
"İgidin hövsələsi, səbri gərəkdir".
Keçəl Həmzə demişkən:
"Söz dəyirməndə gedər" (2, 5).

Alimin qələmə aldığı bütün bu uydurma (əfsanə), nağıl, rəvayət və deyimlərin üzərində ətraflı şəkildə durmağımızın birinci səbəbi folklorşünas alimlərin onlara çox zaman toxunmamaları, toxunduqlarında da öləri toxunaraq keçmələri ilə bağlıdır. Koroğluluşnaslıq sahəsində qələmlərini sınamış, dəyərli fikirlər söyləmiş elm adamlarının böyük əksəriyyəti həmişə diqqəti əsasən və ya yalnız Vəli Xulufunun dastanın toplanmasında, nəşrinə və tərcümələri istiqamətində gördüyü işlər üzərində cəmlənmiş, onun yuxarıdakı istiqamətdə gördüyü işi və söylədiyi fikirləri isə diqqətə almamışlar. Məsələn, İ. Sadiq özünün "Azərbaycan "Koroğlu" eposu" silsiləsindən I kitabının "Koroğlu" dastanında işlənməmiş atalar sözləri və məsəllərdən bəhs edilən bölümündə (9, 57-70) bütün sitatları M. H. Təhmasib variantından gətirdiyi halda, Vəli Xulufudan ümumiyyətlə heç bir misal gətirməmişdir.

R.Salmanlı haqlı olaraq qeyd edir ki, Sovet hökumətinin sərt ideoloji psinsiplərinin hakim olduğu bir dövrdə "Koroğlu dastanını toplayıb nəşr etdirmək azərbaycançılıq idealına şəərəfli xidmətin parlaq əməli ifadəsi idi. "Fədakarlığına, milli mövqeyinə görə onu Azərbaycan folklorşünaslığının Koroğlusunu adlandırmaq olar" (10, 3-4). Bununla belə, alimlər uzun müddət ona, sanki, ögey münasibət bəsləmiş, bir çox hallarda adını sadəcə bir-iki cümlə ilə yad etməklə kifayətlənmişlər. Və bu hal repressiya illərinin soyuq rüzgarlarının keçib getdiyi illərdə də davam etmişdir. Bu baxımdan M. H. Təhmasib də istisna deyildir. Təsadüfi deyil ki, alim "Koroğlu"nun 1982-ci il nəşrinə yazdığı "Bir neçə söz" başlıqlı ön sözündə sələfinin adını sadəcə bir cümlə ilə yada salmış və bunu da xroniki ardıcılığa əməl etmək üçün etmişdir.

Əlbəttə, əslində alimlərimizi günahlandırmaq da doğru olmaz. Çünki nə isə yazmaq, demək üçün əldə faktoloji material olmalıdır. Belə material isə yox idi. Çünki 1937-ci ildə təkcə Vəli Xulufunun özü yox, əsərləri də repressiyaya məruz qalmışdı. Onun kitabları bütün kitabxanalardan yığışdırılmışdı. Maksimum məlum olan bu idi ki, 1925-1926-cı illərdə Tovuzda elmi ezamiyyət zamanı alim həmin dövrün ustad aşığı Hüseyn Bozalqanlıdan "Koroğlu"nun bəzi qollarını toplamış, 1927 və 1929-cu illərdə onları iki müxtəlif nəşr halında çap etdirmişdir. 1927-ci ildə "Azərbaycanı Oyrənən Cəmiyyət" qriifi altında işıq üzü görən ilk nəşrə "Toqat səfəri" və "Bağdad səfəri" adlı iki qol daxil idi.

Əldə olan azsaylı bilgilərdən o da məlum idi ki, 1929-cu ildə "Koroğlu"nun yeni bir nəşri işıq üzü görmüşdü. Burada dastanın dörd qolu "Toqat səfəri", "Bağdad səfəri", "Dərbənd səfəri" və "Dəli Koroğlu və Bolu bəy" qolları daxil edilmişdi. "Koroğlu" dastanının 1929-cu il nəşrinin önəmli məqamlarından biri də bu nəşrə Ahıska türklərindən toplanmış variantın da daxil edilməsi idi. Alimlər tərəfindən çox dəyərli bir variant kimi qiymətləndirilən həmin variant Məhəmməd Bidzinov tərəfindən V. Xulufuya təqdim edilib. M. Bidzinov da öz növbəsində bu "nağılı" Ahıskalı xalq aşığı Məhəmməd Yusifzadə Qoşayevdən yazıya alıb.

Təbii ki, bu gün vəziyyət folklorşünas alim Azad Nəbiyevin səyləri ilə bir qədər dəyişmişdir. Alimin sayəsində Vəli Xiliflu "Koroğlu"sunun hər iki nəşri yenidən işıq üzü görmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəli Xulufu. İkinci çapa qeyd // Koroğlu (Vəli Xulufu nəşri). Bakı, "Elm", 1999a, s. 1-2.
2. Vəli Xulufu. Başlangıç əvəzinə // Koroğlu (Vəli Xulufu nəşri). Bakı, "Elm", 1999b, s. 3-13.
3. Koroğlu (Vəli Xulufu nəşri). Bakı, "Elm", 1999. 200 s.
4. Azad Nəbiyev. "Koroğlu" dastanının Xulufu nəşri // Koroğlu (Vəli Xulufu nəşri). Bakı, "Elm", 1999, s. III-XI.
5. Kazımoğlu M. Dövlətçilik düşüncəsinin əsas istiqamətləri və folklor // Folklor və dövlətçilik düşüncəsi. I kitab. Bakı, Elm 2016, s. 8-46.
6. Bəşirova X. "Koroğlu" dastanı: tarixi-mifoloji gerçəklik və poetika. Bakı, 2000.
7. Azərbaycan dastanları. 5 cildə. IV cild (tərtib edən, müqəddimənin və şərhlərin müəllifi M. H. Təhmasib). Bakı, "Elm", 1969.
8. Koroğlu (Tərtib və ön söz M. H. Təhmasibindir). Bakı, "Gənclik", 1982.
9. Sadiq İ. Azərbaycan "Koroğlu" eposu. I kitab. Bakı, "Elm və təhsil", 2015. 248 s.
10. Salmanlı R. "Gizli güllənən alim" (xatirə-memuar). Bakı, "Elm və təhsil", 2016. 185 s.

Açar sözlər: dastan, "Koroğlu", Vəli Xulufu, nəşr, təhlil

Ключевые слова: эпос, «Короглы», Вели Хулуфлу, издание, анализ

Key words: epos, "Koroglu", Vali Khulufu, publication, analyze

Размышления об издании «Короглы» Вели Хулуфлу

Резюме

В статье исследуются вопросы, связанные с изданием Вели Хулуфлу эпоса «Короглы». Как известно, известный Азербайджанский фольклорист Вели Хулуфлу был одним из первых издателей эпоса «Короглы» в Азербайджане. Автор в основном, исследует второе издание эпоса, останавливаясь на вступительном слове Вели Хулуфлу и по пунктам анализирует его мысли. В этом вступлении можно увидеть отношение В.Хулуфлу к топонимам, использованным в эпосе. В данной статье также исследуются диалектологические вопросы в эпосе «Короглы».

Some thoughts about the publication "Koroglu" by Vali Khulufu

Summary

In the article it is said about the problems with the publication "Koroglu" by Vali Khulufu. As it is known, the famous Azerbaijani folklorist Vali Khulufu was one of the first publishers of the epos "Koroglu" in Azerbaijan. The author of the article investigates mainly the second edition of the epos, stopping at the introductory speech of Vali Khulufu and according to the points she analyzes his thoughts. In this introduction one can see the attitude of V. Khulufu to toponyms used in the epos. In the article the dialectological issues in the epos "Koroglu" are also investigated.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

İradə İnayət qızı Şəmsizadə²⁸

AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASININ İNKİŞAFI: M.F.AXUNDZADƏ VƏ C.MƏMMƏDQULUZADƏ ZİRVƏSİ

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində çox mühüm və önəmli bir dövrdür. Belə ki, əsrin əvvəllərində ədəbiyyatımızda maarifçilik hərəkatı yaranır və inkişaf edir, əsrin ortasında dramaturgiya yaranır, sonlarında mətbuat, teatr, faciə janrının əsası qoyulur. Bu dövrdə Q.Zakir, A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, M.Ə.Sabir, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov kimi görkəmli sənətkarlar yetişmiş, xalqımızın maariflənməsi və elm sahəsində Avropa xalqları ilə bərabər səviyyəyə qalxması üçün əllərindən gələni etmişlər. Ümumiyyətlə, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik ideyalarının təşəkkülü və inkişafı dövrü kimi xarakterizə edilir və həmin ideyalar nəinki ədəbiyyatımızda eləcə də milli təfəkkürümüzdə, milli mədəniyyətimizdə və mətbuatımızda öz əksini tapır.

XIX əsrin ədəbi xüsusiyyətlərini xarakterizə edərkən dram janrının yaranmasını, yeni bir janrın ədəbiyyatımıza daxil olmasını, xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Sözsüz ki, ədəbiyyatımızda dram janrı birdən-birə yaranmamışdır. Onun tarixi əslində çox qədim dövrlərə söykənir. Hələ qədim zamanlarda, şifahi xalq ədəbiyyatının dram janrında xalq oyun və tamaşaları geniş yayılmışdır. Unutmaq olmaz ki, xalq oyun və tamaşalarının tarixi elə Azərbaycan xalqının tarixi qədər qədimdir. Qədimdə insanlar təbiətin oyanması, məhsulun yığılması ilə bağlı olaraq tez-tez tamaşalar təşkil edərmiş. Sonralar islam dinin yaranması ilə əlaqədar olaraq dini tamaşalar şəbihlər yarandı və xalq dramalarının mövzusu genişləndi. Ona görə də, bu gün Azərbaycanda dram janrının yaranması və inkişafından söhbət açarkən onun xəlqiliyini unutmaq olmaz. Bütün bədii əsərlər kimi dramaturgiyamızda da əsas hədəf insandır. Ə.Sultanlının da qeyd etdiyi kimi “Azərbaycan dramaturgiyasında mərkəzi hədəf olan insan müxtəlif ictimai şərait içərisində, ictimai fikrin bir təmsali kimi canlanaraq, eyni zamanda müəyyən ictimai zümrələr, təbəqələr və siniflərlə bağlanaraq təsvir edilir. Burada bütün zümrələr, bütün təbəqələr bütün siniflərin nümayəndələri iştirak edirlər. Dramaturgiyamızda bütün peşələr, yaşlar, cinslər öz əksini tapmışdır” (1, s. 11). Dramaturgiyamızda öz əksini tapan bu insan tipləri hərtərəfli təsvir olunmuş, müsbət və mənfi cəhətləri ilə incəliklə işlənərək oxucunun gözündə real obraz kimi canlandırılmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın yaranması və dram janrının inkişafı bir çox sahələrin də inkişafına təkan verdi ki, burada teatrın yaranmasını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Teatrın inkişafı aktyorluq, rejissorluq və s. sənət sahələrinin də inkişafına təkan verdi. Bir sözlə, teatrın yaranması dramaturgiyanın da sonrakı inkişafına təkan verdi.

Dramaturgiyamızda ilk növbədə realizm ön planda idi. Çünki maarifçilik hərəkatında, sonralar realizm və daha sonralar isə tənqidi realizmdə insana və onun hərəkətlərinə real münasibət vardı və insan mənfi və müsbət cəhətləri ilə bərabər təsvir olunurdu. Dramaturq öz qəhrəmanına rəğbət bəsləsə də, onu göylərə qaldırmır, əksinə mənfi cəhətlərini də təsvir edir və onun islah olunması məsələsini irəli sürür. Deməli, dramaturgiyamız, ilk növbədə, maarifçi dramaturgiya olaraq yarandı ki, burada da Avropa maarifçilik hərəkatının təsiri olduğu mühüm faktır. “İki mühüm cəhəti qeyd edək: yaranışından – XIX əsrin 50-ci illərindən XX əsrin 30-cu illərinə qədər bizim dramaturgiyamız maarifçi realizm poetikası və estetikasına əsaslanıb. M.F.Axundzadə Avropa maarifçiliyinə, xüsusən fransız maarifçiliyinin güclü qanadı olan pozitivizm estetikasına əsaslanırdı” (2, s. 50).

Dram əsərlərinin mövzusu elə yarandığı gündən real hadisələrə əsaslanırdı. Qeyd edək ki, dramaturgiyamızın yaradıcısı M.F.Axundzadə olmuş və onun komediyaları sonrakı nəsillər üçün ədəbi yol olmuşdur. “Mürzə Fətəli realizminin qüdrəti, sənətkarlığı onun ilk komediyasından (“Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”) diqqəti cəlb edir. Molla İbrahimxəlil surəti real həyatdan götürülmüş, həqiqətən olmuş hadisələr əsasında qələmə alınaraq komediyanın ruhuna uyğun şəkə salınmış, tipikləşdirilmişdir” (3, s. 53).

Dramaturgiyamızda təsvir edilən insanın cəmiyyətdəki rolu ilə bərabər onun fərdi xüsusiyyətləri, şəxsi dünyası da diqqət çəkir. Dramaturgiyamızda müxtəlif insan xarakterləri öz əksini müxtəlif obrazlar vasitəsilə tapmışdır. Bu obrazlarda tamahkarlıq, xəsislik, avamlıq, xalqa və vətənə bağlılıq, cəhalət, acgözlük, utancaqlıq, hiyəgərlik, tənbellik, fırıldaqçılıq və s. kimi xüsusiyyətlər vardır.

Dramaturqlar dövrün, zamanın eybəcərliklərinə biganə qalmamış öz əsərlərində həmin eybəcərlikləri təsvir etmişlər. Eybəcərlikləri təsvir edərkən onlar bir-birinə zidd olan iki obraz yaradır və onları qarşı qarşıya qoyurlar.

Azərbaycan dramaturgiyası dövrün hadisələrini, həmin dövrün xarakterik cəhətlərini özündə birləşdirir və dramaturqun həmin hadisələrə münasibəti burada öz əksini tapır. Dramaturqlarımız əsərlərində verdiyi hadisələr öz münasibətləri olduğu kimi onların oxucuya da ötürmək istədiyi məsələlər də vardır. Demək olar ki, dramaturqlarımızın hamısının əsərlərində xəlqilik, vətənpərvərlik, insana məhəbbət, xalqın maariflənməsi, cəhalətdən xilas olmaq, gözəl təhsil, fırıldaqçı insanların tənqidi və s. kimi keyfiyyətlər görmək mümkündür.

Dramaturgiyamız komediya janrı ilə yaransa da, o sonrakı inkişafında faciə, tarixi faciə, mənzum faciə və s. kimi böyük mərhələlərdən keçmişdir.

M.F.Axundzadə ədəbiyyatımızda dramaturgiyanın əsasını qoymaqla böyük bir ədəbi məktəb yaratdı ki, sonralar həmin məktəbin N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev kimi nümayəndələri yetişdi. Onlar komediyada M.F.Axundzadənin güldüyü, yumor hissi ilə çatdırdığı məsələləri, faciə ilə göz yaşları içərisində boğularaq çatdırırdılar. Ancaq qarşıya qoyulan problem eyni problem olaraq qalırdı. Cəmiyyətimizdə cəhalət, maarifsizlik, köhnə adət-ənənəyə bağlılıq hələ də davam edir, maarifi təbliğ edən geniş ziyalı kütləsi toplum tərəfindən təbliğ olunmaq əvəzinə, tənqid olunur, hər cür maneələrə rast gəlirdi. Onlar öz dram əsərlərində real həyat hadisələrini qələmə alır, ətrafda baş verən həyat hadisələrini, istər mənfi, istər müsbət cəhətləri ilə olduğu kimi təsvir edirdilər.

M.F.Axundzadə yaradıcılığına xas olan mühüm cəhətlərdən biri də onun xalqımızın məişətini, həyatını olduğu kimi heç bir bəzək-düzək olmadan təsvir etməsi və cəhəlat içərisində boğulan bu həyatı durğun vəziyyətdə deyil, daim hərəkətdə və durmadan inkişafda təsvir etməsidir. Onun təsvir etdiyi bu həyatın daim hərəkətdə olan və durmadan inkişaf etdiyi hissəsi məhz görkəmli dramaturqun sevərək təqdim etdiyi geniş ziyalı kütlədir ki, şair Hacı Nuru, Şahbaz bəy həmin kütlənin sadəcə bir hissəsi idi. Dünyagörüşü etibarilə maarifçi olan və Qərbi Avropa, eləcə də rus maarifçilərinin bədii yaradıcılığı, düşüncə tərzii ilə yaxından tanış olan ədib öz əsərlərində insan amilini ön plana çəkmiş, onun hər şeyə qadir olması ideyasına əsaslanmışdır. Elə bu səbəbdəndir ki, milli dramaturgiyamızda ilk ziyalı obrazını məhz M.F.Axundzadə yaratmışdır.

M.F.Axundzadədən sonra Fərhad, Fəxrəddin kimi müsbət və eyni zamanda ziyalı obrazları yarandı. Lakin əminliklə deyə bilərik ki, M.F.Axundzadənin yaratdığı böyük bir ədəbi məktəbin ən layiqli davamçısı C.Məmmədquluzadə idi. O, ədəbiyyat tariximizdə ilk allegorik və ilk mənzum dramın banisi kimi tanınır. C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında dramaturgiyamız daha kamil, daha mükəmməl bir dönəminə daxil olmuş, yeni daha ifşaçı mərhələsinə başlamışdır.

C.Məmmədquluzadə xalqını, vətəninə dərinləndirən bir insan idi. Onun yaradıcılığında istənilən janrdə yazdığı əsərlərində bu aydın səkildə özünü göstərir. Onun yaradıcılığının məhz bu cəhətinə toxunan A.Məmmədli yazır ki, “Cəlil Məmmədquluzadə Vətənin, millətin, ana dilinin inkisafı, mənəvi yüksəlişi, vad təsirlərdən qorunması üçün yaradıcılıq potensialından vətəncə və bacarıqla istifadə etmişdir. O, azərbaycanlıq idealının bütün sahələrini əsərlərində əks etdirmiş, ədəbiyyatda azərbaycanlılığı sənət konsepsiyası səviyyəsinə çatdırmışdır” (4). Onun irəli sürdüyü bu ideyaları dramaturgiyasında öz əksini tapmışdır. “Anamın kitabı” dramında vətən, xalq, dil məsələsini ön plana çəkən görkəmli sənətkar xalqı birliyə çağırır və vətənin ətrafında sıx birləşməyin çox vacib olduğunu bildirirdi. C.Məmmədquluzadə “Anamın kitabı” əsərində müstəqillik ideyasını ön plana çəkmiş, həm ölkəmizə, həm millətimizə, həm də dilimizə azadlıq tələb etmişdir. Biz deyərdik ki, dramaturgiyamızda ilk dəfə olaraq azadlıq ideyaları da C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında özünü biruzə vermişdir. Faciə müəllif tərəfindən həm ailə faciəsi kimi, həm milli faciə kimi, həm də sinfi faciə kimi vuzulur. Bir-birilə də, ana-bacılarıvla da dil tapı bilməvən üç qardaş sadə xalqla, “qara camaatla” tamamilə ünsivvətsizdirlər. Mirzə Cəlil ürək ağrısıvla belə zivalıvlarla xalq arasındakı ucurumu göstərir. Göstərir ki, nicat volunu yalnız başqa xalqların mədəniyvətini kor-koranə təqliddə görən zivalıvlar hec kəsə – nə özümvüzə, nə özgəsinə lazım deyil. XX əsr Azərbaycan ictimai süurunda, sərti olaraq, rusofillik, pantürkizm və panislamizm kimi üç cərəvanı “karikaturlasdırılmış” səkildə təcəssüm etdirən üç qardaş arasında kecilməz sədlər, asılmaz cəpərlər, sal divarlar davanıb” (5). Müəllif isə yalnız ananın – vəni vətənin ətrafında birləsməklə hər bir vətəndəsin uğur qazana biləcəvni qeyd etməklə kifayətlənməmiş, insanları vətəni, dili, azadlığı üçün mübarizə aparmağa səsləmişdir.

Əslində C.Məmmədquluzadə dövrün, zamanın dramaturqu deyildi, həm də bu günün və gələcəyin böyük sənətkarıdır.

C.Məmmədquluzadə M.F.Axundzadənin yaratdığı ədəbi məktəbi daha yüksək zirvələrə qaldırmağı və ən layiqli xələflərdən biri olmağı bacaran dramaturq idi. C.Məmmədquluzadə şair Hacı Nurunun, Şahbaz bəyin ən kəskin, ən iddialı xələfi olan İskəndər kimi gözəl bir obraz yaratmağa nail olmuşdur.

M.F.Axundzadə və C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə dramaturgiyasının tarixində mühüm rol oynayır. Belə ki M.F.Axundzadə yaradıcılığı dramaturgiyanın, xüsusilə komediya janrının ədəbiyyatımıza gəlişi ilə yadda qalır, C.Məmmədquluzadənin dramaturgiyası ilk mənzum dram və ilk allegorik dram kimi yadda qalır. Deməli, bu iki sənətkarın yaradıcılığı öz yeniliyi ilə seçilir. Deyilənlərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, dramaturgiyamızın yaranması M.F.Axundzadə ilə bağlıdır, onun mövzu və ideya baxımından zənginləşməsi C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı ilə bağlıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkisafı tarixindən. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964, 302 s.
2. <http://calilbook.musigi-dunya.az/index.html>
3. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. Dörd cildə. I cild. Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
4. https://525.az/site/?name=xəber&news_id=15513#gsc.tab=0
5. <http://senet.az/kicik-adamin-boyuk-dayagi-mirz%C9%99-c%C9%99lil/>

Açar sözlər: *dramaturgiya, dramaturgiyanın inkisafı, Azərbaycan dramaturgiyası*

Key words: *drama, development of drama, the dramaturgy of Azerbaijan*

Ключевые слова: *драматургия, развитие драматургии, азербайджанская драматургия*

AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASININ İNKİŞAFI: M.F.AXUNDZADƏ VƏ C.MƏMMƏDQULUZADƏ ZİRVƏSİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında dram janrının yaranması, inkisafından bəhs olunur. Eləcə də, Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın yaranması M.F.Axundzadənin adı ilə bağlıdır. XIX əsrin ortasında (1850) yazdığı komediyası ilə o, Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın əsasını qoymuşdur. Dram janrının mövzu baxımından zənginləşməsində və inkisafında C.Məmmədquluzadənin xüsusi xidmətləri vardır.

DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI DRAMATURGY THE PEAK OF M.F.AKHUNDZADEH and J.MAMMADGULUZADE

Summary

The article deals with the creation and development of drama genre in Azerbaijani literature. Also, the creation of drama in Azerbaijani literature is connected with the name of M.F.Ahunzade. In the middle of the nineteenth century (1850), he founded the drama in the Azerbaijani literature. C.Mammadquluzade has special services of the dramatic genre in terms of its enrichment and development.

РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДРАМАТУРГИИ ПИК ТВОРЧЕСТВА М.Ф.АХУНДЗАДЕ И ДЖ. МАМЕДГЛУЗАДЕ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы создания и развития драматического жанра в азербайджанской литературе. Также создание драматургии в азербайджанской литературе связано с именем М. Ф. Ахунзаде. В середине девятнадцатого века (1850) он основал драму в азербайджанской литературе. С. Мамедгулузаде имеет особые заслуги перед драматическим жанром в плане его обогащения и развития.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Гасанова Нармин Фуад кызы
ВИЛФРИД СКОУЭН БЛАНТ: ПУТЕШЕСТВИЕ ПО АРАБСКОМУ ВОСТОКУ

Жизнь английского поэта, писателя, дипломата и путешественника Вилфрида Скоуэна Бланта (1840–1922) была полна незабываемыми событиями и яркими впечатлениями. Посетив много стран, он по-настоящему полюбил Восток, чувства к которому он в полной мере выразил в своём творчестве.

Интерес англичан к Востоку зародился намного раньше, однако именно в XIX веке он усиливается и становится глубже. Несомненно, во многом благодаря не только колониальной политике, но и английским романтикам. Последние привнесли в английскую поэзию восточный колорит, Байрон же поднял свой голос в защиту угнетённых. Общество раскололось на тех, кто всячески поддерживал колониальную экспансию на Востоке, и на тех, кто призывал покончить с посягательствами на свободу других народов. Блант был женат на внучке Байрона; и хотя он не любил, когда его в чём-то сравнивали с этим поэтом, его жизненный путь и политические взгляды были очень близки взглядам великого родственника жены.

Как и Байрон, Блант начинает своё путешествие по Востоку. С середины 70-х годов он посещает Северную Африку, Ближний Восток и Индию. В Алжире он становится свидетелем тяжёлого положения местного населения, гибнущего от непосильного труда на французских колонизаторов, от руки палачей из многочисленных карательных экспедиций. Уже тогда в сердце Бланта зарождается любовь к арабам, которую он пронесёт через всю жизнь.

Вслед за Французской Сахарой последовала поездка в Египет, где он наблюдает те же страшные картины нищеты и несправедливости. Блант принимается за изучение арабского языка, чтобы ещё лучше узнать и понять восточный мир. Дальнейшее путешествие по Месопотамии даёт супружеской чете Блантов ещё большие впечатления и наблюдения, в результате чего появился их совместный труд – "Бедуины Евфрата".

Симпатии к бедуинским племенам, населявшим Междуречье, возникают у поэта после картин страшного притеснения их со стороны турецких властей. В книге можно встретить подобную нелицеприятную характеристику: "Развращённые и несущие с собой разврат и разложение турецкие власти поработают и уничтожат арабов". (3, 59) В книге крупного исследователя творчества В.С.Бланта А.М.Любарской встречается порой довольно эмоциональный комментарий взглядов английского поэта: "Безжалостно угнетаемые французскими колонизаторами алжирские арабы, изнывающие под двойным гнётом турецкого ига и европейского ростовщического капитала, египетские феллахи, арабское население Сирии и Месопотамии, поработанное Турецкой империей, – таким предстал Арабский Восток перед Блантом в его путешествиях 1874–1878 гг. Вид рекрута-араба, в цепях доставленного на морское побережье для отправки на фронт, стал для Бланта как бы символом покорённого, одетого в цепи рабства Арабского Востока". (3, 59)

Увиденное во время путешествия вызвало у поэта не только сочувствие к местному населению, но также глубокое уважение к нравственности, человечности и благородству арабов-кочевников, сохранивших внутреннюю чистоту несмотря ни на что. Отмечая высокие моральные качества арабов, он пишет: "Совершенно определённо, что бедуины неизменно поступают в соответствии с очень твёрдыми принципами, имеют чёткое представление о добре и зле. Это явствует из той поддержки, которую общественное мнение оказывает морали и этике. Ни один человек в пустыне не выскажет своего восхищения или одобрения дурному поступку, даже если совершивший его достиг при этом успеха. Позор будет преследовать его постоянно, хотя бы он достиг этим поступком власти или богатства. Мужество, гостеприимство, щедрость, справедливость – вот качества, которыми можно заслужить уважение в пустыне..." (3, 60)

В то время, когда супружеская чета Блантов путешествовала по Востоку, проблема, которую они подняли, стала довольно популярной в европейской литературе. Почти все изыскания сводились к обоснованию "особой миссии Запада" и христианства как категорий, высших по сравнению с цивилизациями Востока. Подобный характер носили многие книги, выходившие тогда в серии "Библиотеки отечественной и колониальной литературы". В.Блант так писал об этом в своей статье "Египетская революция": "Они не разделяют чувств арабов,.. с сомнением относятся к их мужеству, к их стремлению к свободе. Сочувствие, испытываемое ими, не такого рода, какое питают люди к равным себе. Они жалеют их, как человек может жалеть животное, с которым плохо обращаются. Они не любят их, как люблю их я..." (3, 63)

Как справедливо отмечает А.М.Любарская: "В этой последней фразе заключено, пожалуй, то основное отличие, которым отмечен рассказ супругов Блант об арабских народах, особняком стоящий среди всей современной им английской литературы об Арабском Востоке. Именно любовь, глубокое уважение к арабским народам, превосходное знание их истории, литературы, нравов, обычаев и традиций, доступное только людям, близким арабскому миру, позволили Бланту и его жене выразить надежды и чаяния этих народов". (3, 63)

Очень важную роль в формировании взглядов поэта сыграло его путешествие в Неджд зимой 1878–79 г. Неджд был населён в то время оседлыми арабскими племенами, имевшими более высокий уровень древней арабской культуры, чем кочевые народы Междуречья. Именно здесь, в Неджде, как утверждает Блант, он встретился с идеалами, некогда провозглашёнными Великой французской революцией, – Свобода, Равенство и Братство.

"Только в Неджде, – пишет Блант в "Секретной истории английской оккупации Египта", – изо всех стран мира, что я посетил..., три величайших блага, которыми хвастает Европа, хотя и не обладает ими, являются живой реальностью. Это Свобода, Равенство и Братство. Только здесь, исключая даже Францию, где они написаны на каждой стене, Свобода, Равенство и Братство – достояние каждого свободного человека!" (3, 65)

Подобные взгляды и отношение к арабскому миру стали возможны не только вследствие наблюдений и полученных впечатлений во время путешествия. В значительной степени они были обусловлены учением ваххабизма, которое имело здесь большое влияние, так как было направлено на объединение всех арабов в борьбе за национальную независимость. Стремясь возродить республиканский первобытно-коллективистский характер общества, населявшие Неджд ваххабиты противостояли христианам, что было понятно и близко поэту. Как отмечает Дж.Неру, "исповедовавшееся здесь христианство отличалось узостью и нетерпимостью, представляя в этом отношении разительный контраст с учением арабов... о братстве людей". (4, 238)

Книга "Voyage en Arabie" ("Путешествие в Аравию"), ставшая результатом путешествия супругов Блант в регион Неджд современной Саудовской Аравии, была написана леди Энн и в значительной степени отредактирована Уилфридом. Леди Энн (1837–1917) была дочерью графа Лавлейса и внучкой лорда Байрона. Как свидетельствуют источники, "она прославилась как смелая путешественница по Ближнему Востоку, самая умелая наездница и коннозаводчица арабской породы своей эпохи". (См.: 5) В этом смысле она ничуть не уступала своему супругу. Книга была издана в Лондоне в 1881 году под названием "Паломничество в Неджд". На следующий год после лондонского издания французский писатель и коллекционер книг Леопольд Дером опубликовал в Париже свой перевод этой книги на французский язык.

Хотя сам Дером никогда не бывал в Аравии, он написал 68-страничное предисловие к переводу, в котором сделал попытку проникнуть вглубь психологии бедуинов. Опираясь на мнения леди Энн и Уилфрида Бланта, он писал, что "араб пустыни представляет собой идеальный образец своего племени, он прародитель городского араба и превосходит последнего... иными словами, он отличается благородством и чистотой происхождения". (См.: 5)

Во время путешествия супруги Блант сопровождали кочевые племена Неджда по северной Аравии до самого Багдада. Некоторое время они жили в укрепленной столице династии аль-Рашидов, городе Хаиле. Аль-Рашиды традиционно соперничали с Саудитами, которые поддерживали ваххабитское движение. Однажды У.Блант даже предложил эмиру аль-Рашидов свои услуги в качестве посла в Европе. На протяжении всего путешествия леди Энн отмечала великолепие встречавшихся коней и проверяла их ездовые качества, выезжая на охоту.

Иллюстрации для книги были сделаны известным художником Гастоном Вилье, основой для которых послужили сделанные леди Энн наброски и описания. Во французское издание включена карта, таблица с родословными аль-Рашидов и Саудитов, а также приложения, посвященные истории ваххабизма и географическим условиям северной Аравии. Однако, во французское издание не вошли дополнительные комментарии У.Бланта о железной дороге в долине Евфрата, а также заметки леди Энн "о нашем персидском походе", которые были включены в оригинальное английское издание.

Именно тогда, во время путешествия по Арабскому Востоку, возникает один из основных мотивов творчества Бланта – противопоставление сохранившего свою самобытность Востока буржуазному Западу. Так, в своей "Секретной истории" он пишет о путешествии по Сахаре и вспоминает услышанные там песни о герое алжирского народа Абд-ал Кадире. В 1879 г. Блант встречается в Дамаске с этим человеком, которого он называет "героем алжирской войны против Франции". Подобная характеристика шла вразрез с официальным отношением к нему со стороны правительственных кругов и "патриотов" Англии и Франции. Справедливо утверждение, что "в своём отношении к Абд-ал Кадиру, как национальному герою свободолюбивого арабского народа, Блант следует демократической традиции английской литературы. Так, В.Теккерей откликнулся взволнованным стихотворением на предательское пленение Абд-ал Кадира". (3, 351–352)

Когда осенью 1881 г. в Египте пало реакционное правительство, "партия отечества" (ватанисты) объявила, что будет бороться за независимость страны, за избавление от засилья европейских финансистов, создание национального правительства и установление конституционного строя. Находившийся в это время Блант поддержал восставший народ. В своей "Секретной истории английской оккупации Египта" поэт очень тепло и с уважением отзывается о простых египтянах, как в своё время отзывался о бедуинах. Он сблизился с полковником Араби, вождём партии ватанистов, и всячески помогал восставшим.

Помощь Бланта, прежде всего, заключалась в том, что он был чуть ли не единственным европейцем, который посылал свои корреспонденции в английскую печать, открыто выступая против захватнической политики европейских держав в защиту египетского национально-освободительного движения.

За три месяца, проведённые Блантом в Каире, он проникся к египтянам и их родине самыми искренними чувствами. Он писал: "Отныне я смотрел на Египет как на второе отечество (Second Patria) и твёрдо решил разделить свою судьбу с египтянами, так, как если бы они были моими соотечественниками. Я чувствовал себя чужим среди своих соплеменников по крови, которые составляли тогда английскую колонию в Каире". (См.: 3, 77)

Покинув Египет, Блант приезжает в Лондон, где в то время в самом разгаре шла антиегипетская кампания. За короткое время он и его друг Вильям Грегори опубликовали в английской печати свыше ста статей, посвящённых делу Араби. Это вызвало взрыв возмущения и поток оскорблений со стороны защитников колониальной системы. В одном из очерков можно встретить следующее замечание: "Египетские события, которые были первым из донкихотских сражений Бланта, принесли ему скорее дурную славу, чем признание". (3, 82) Как видим, со времен Сервантеса, общественная мораль ничуть не изменилась и по-прежнему вызывала насмешки и оскорбления.

Когда национально-освободительное движение в Египте было подавлено, Блант продолжил борьбу – теперь уже за жизнь египетских патриотов. Благодаря нанятым им адвокатам удалось добиться открытого суда и спасти жизнь Араби и его сторонников.

Впечатления, полученные поэтом от революционных событий в Египте, легли в основу статьи "Египетская революция", опубликованной в сентябре 1882 г. В ней он рассказывает историю своего знакомства с народами Востока. Как отмечает А.М.Любарская, "представляя значительный интерес для выяснения обстоятельств становления Бланта – борца за национальную независимость народов Востока, эта работа в то же время содержит чрезвычайно важный материал по истории зарождения и развития национально-освободительного движения на Арабском Востоке". (3, 86)

События в Египте стали причиной написания Блантом поэмы "Ветер и буря". В основу заглавия поэмы "Ветер и буря" положены слова библейского пророка Осии: "Так как они сеяли ветер, так и пожнут бурю". Понимая, что ему не стоит рассчитывать на понимание и поддержку со стороны большинства соотечественников, поэт всё же верит в высокое назначение искусства:

"Нет! Не могу умолкнуть и смириться!

Поэта долг – и горд им вечно он! –

Со многими и сильными сразиться

В защиту тех, кто слаб и угнетён...

Безвестен, безымян – и всё же подвиг славы...

Пусть не сейчас, а в новый, мудрый век,

Его оценят, а судей кровавых,

Во лжи погрязших, позабудет человек." (3, 94)

В поэме Блант показал национально-освободительное движение в Египте как подлинно народное, в котором приняли участие представители разных конфессий, разных вероисповеданий. Араби же является выразителем интересов и защитником всего египетского народа. Устами Араби он говорит:

"От сна глубокого Египет пробудился

Отныне навсегда, – народу он сказал, –

Слезам конец, гнев праведный излился.

Кто повелел, чтоб вечно ты рыдал?

На небе нет и на земле закона,

Чтоб здесь, в родном краю моих отцов,

Тот, кто поил, растил побег зелёный,

Не получил плода своих трудов". (3, 99)

Образ Араби, который показан в поэме в несколько идеализированном виде, Блант воссоздал также в своих мемуарах и публицистических произведениях. Помимо ума и обаяния этого человека поэт выделял в нём главное – как выходец из народа, он как никто другой знал нужды и чаяния арабов. Понимая, в каких несправедливых условиях живёт его народ, он посвятил свою жизнь борьбе за свободу Египта и равенство всех народов, его населяющих. Блант увидел в лозунгах Араби "сочетание исторически сложившихся свободолюбивых тенденций в философии древнеарабского мира, поднятых на щит ватанистами, с лозунгами Великой французской революции, составлявшее одну из отличительных особенностей национально-освободительного движения 1879–1882 гг." (3, 101)

Центральное место в монологе Араби Блант отводит вопросу о причинах восстания, описывая тяжёлое положение египтян, угнетаемых в собственной стране не только собственным правительством, но и английским и французским капиталом. Описания народных страданий должны

привести к мысли о неизбежности и справедливости национально-освободительного движения в Египте. Таким образом Блант пытается подвести читателя к пересмотру официально принятой точки зрения и необходимости поддержки любого революционного движения, имеющего в своей основе гуманистические устремления.

В своей поэме Блант выступает против официально принятого мнения, что Англия выполняет особую благородную миссию на Востоке, что она несёт восточным народам свободу и цивилизацию. В европейских ценностях он видит зло, которое уже утвердилось на Востоке:

"И тень зловещая багрового заката
Ложится на страну моих отцов
От обиталищ преступления и разврата,
Их, на крови построенных, дворцов..." (3, 106)

Однако, трагический исход египетской революции не внёс пессимистическую струю в поэму "Ветер и буря". "Блант предрекает... грядущий расцвет угнетённых стран Востока и неминуемое крушение Британской империи:

"Восточные народы возмужали –
Ты одряхлела. Зрелость к ним придёт.
Ты сотни лет в безмолвии пребудешь,
Они же Землю поведут вперед..." (2, 365)

Поэма "Ветер и буря" была переведена на арабский язык; и народы Востока узнали, что они не одиноки в своей борьбе за независимость. Впереди была поездка Бланта в Индию, новые книги и новые призывы отказаться от имперских притязаний на Востоке. Пусть современники видели в деятельности поэта донкихотство, но разве не Дон Кихот стал одним из излюбленных героев мировой литературы? В своём письме к внуку Бланта Э.Литтону индийский общественный деятель Сайед Махмуд пишет: "Как министр иностранных дел я вёл дела с Ближним Востоком и совершил поездку во все страны этого района. Я обнаружил, что не только в Египте, но и везде люди старшего поколения помнят Бланта". (См.: 3, 146)

Память – это то, что помогает хранить цепочку времени, в которой Вилфрид Скоуэн Блант занимает своё достойное место. Недаром великий соотечественник поэта Б.Шоу назвал его "англичанином с незапятнанной личной и общественной репутацией и обладающим основательным знанием Египта и египтян". (См.: 1, 88)

Литература

1. История английской литературы. В 3-х т., т.3. М.: изд-во АН СССР, 1958, 732 с.
2. История всемирной литературы. В 9-ти т., т.7. М.: Наука, 1991, 832 с.
3. Любарская А.М. Вилфрид Скоуэн Блант. Жизнь – творчество – борьба. Ленинград: Наука, 1969, 396 с.
4. Неру Дж. Открытие Индии. М., 1955.
5. www.wdl.org. Путешествия в Аравии: Паломничество в Неджд, колыбель арабского народа.

Ключевые слова: *арабский Восток, бедуины, паломничество в Неджд, египетская революция, Араби*
Açar sözlər: ərəb Şərqi, beduinlər, Necdə həcc, Misir inqilabi, Arabi

Key words: *arabian East, bedouins, pilgrimage to Nejd, the Egyptian revolution, Arabi*

Xülasə

Vilfrid Skouen Blant: Ərəb Şərqi səyahət

İngilis şairi Vilfrid Skouen Blant Ərəb Şərqi səyahət edirdi. Hər yerdə o, xalqın acınacaqlı vəziyyətinə şahid olurdu. Həyat yoldaşı ledi Enn ilə birlikdə yazdığı kitablarda öz müşahidələri ilə paylaşır. Nəhayət onda beduinlər və ərəblərə qarşı hörmət və məhəbbət hissi oyanmağa başlayırdı. Misirdə o, Ərəbinin başçılığı ilə başlayan inqilabın şahidi olur və ona özünün "Külək və fırtına" poemasını həsr edir.

Summary

Wilfrid Scowen Blunt: the travelling to Arabian East

English poet Wilfrid Scowen Blunt was travelling in Arabian East. Everywhere he saw the evidence of the poverty of the local population. Together with his wife, lady Ann, he wrote the books in which he shared his impressions. Gradually, he gained love and affection towards bedouins and arabs. In Egypt he became the witness in Egyptian revolution which was led by Arabi. He dedicated his poem "The wind and the Whirlwind" to him.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Dilarə Adilova²⁹

VAQIF SƏMƏDOĞLUNUN LİRİKASI

Bu il 80 illiyini qeyd etdiyimiz Vaqif Səmədoğlu ədəbiyyatımızın orijinal, ekstravaqant simalarındandır. Burada bir kəlam yada düşür: «Orijinal yazıçı o deyil ki, öz yolu var, heç kimi təqlid etmir, o yazıçıdır ki, istəsə belə, heç kim ona bənzəyə bilmir».

Vaqif Səmədoğlu qarşısına belə bir məqsəd qoymasa da, öz mövqeyi, novatorluğu, seçdiyi alt qatı dərin olan mövzuları, üslub və yazı manerası, incə lirizmi ilə Böyük ədəbiyyatda tək rəsisləri olan söz sahibidir. Vaqif Səmədoğlunun «qələmiyola düşəndə» (Vaqif Səmədoğlu) arxasınca suyu Allah-taala özü səpələyib, xeyir-duasını özü verib. «Yazıçı orijinallığının sirri səmimiyyətdədir» düsturu Vaqif Səmədoğlu yaradıcılığının təməl prinsiplərindədir. Orijinallıq hər sahədə olduğu kimi bədii yaradıcılıqda da həmişə rəğbətlə qarşılanmır. Yazıçı öz əsərlərini oxucu və əhli-qələmə necə lazımды təqdim edənə, müəyyən edilmiş kanonları dağıdıb özünü küləri qəbul etdirənə qədər oddan, sudan keçir. «Mühafizəkar ədəbi mühitdə ən çox nifrəti məhz ən çox heyrətləndirən şairlər qazanır». (2) Burada bir məqam da gözlənilməlidir. İncə bir zolaq, sərhəd xətti... Vaqif Səmədoğlu xarakterindən yaradıcılığına sirayət etmiş ekstravaqanlığını ömrü boyu başqa müstəviyə keçməkdən qorudu. Onun böyük özünəməxsusluğunun, yaradıcılığına diqqətin kətdikcə artmasının sirri də bundadır. Professional yaradıcılığa 60-cı illərdə gələn Vaqif Səmədoğlu o illərdə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq nümayəndələrindədir. Onun şeirləri ilə ilk tanışlıqdan oxucunun qəlbinə bir Vaqif Səmədoğlu közü düşür. 60-cılar haqqında çox deyilib, çox yazılıb. Həmin zamana ən doğru qiyməti 60-ların bir nümayəndəsi vermişdi: «Gələcəyin insanlarına çox gözəl və maraqlı görünəcəyimizdən əminəm». 60-cı illəri bundan daha gözəl anlatmaq olmazdı. Bugün cismani yoxluğundan dörd il keçsə də, Vaqif Səmədoğlu yaratdığı sənət abidələri ilə (istər kino ssenarisi olsun, istər teatr və yateleviziya tamaşası, mahnı mətni, eləcə də zarafat, ya xatirə) sıralarımızdadır, gündəmədədir. Vaqif Səmədoğlu yaradıcılığı və şəxsiyyəti bunu bacardı. «Əsl şeirin zamanı bilinmir, bədii mükəmməllik, fikri-intellektual səviyyə o şeirin qanında, canında varsa, əsrlərlə yaşayacaq». (5) Ədəbi aləmə şeirlə gələn Vaqif Səmədoğlu yaradıcılığını da elə şeirlə və fərqlənən dram əsərləri ilə davam etdirərək, müxtəlif səpkili nümunələrlə ədəbiyyatımızı zənginləşdirmişdir. «Vaqif Səmədoğlu poeziyamızda üfuk xəttidir. Yerlə Göyün birləşdiyi qızıl xətt. Gözlərin qarşısında sən yaxınlaşdıqca o uzaqlaşır. Ona çatmaq mümkün deyil». (7) Vaqif Səmədoğlunun orijinallığı janrlara verdiyi obrazlı ifadələrdə də özünü göstərir: «Nəsr ədəbiyyatın xəstəxanası, poeziya – reanimasiya şöbəsidir». Sadə, xəlqi, aydın bir tərif. Vaqif Səmədoğlunun yaradıcılığı hər iki bənzətmədən keçib, «sağaldıb», «şəfa verib». Xalq yazıçısı Anar «Vaqif olmaq» məqaləsində yazır: «İlk şeirlərindən o, ədəbiyyatımıza əyalətçilik çəpərlərini aşaraq gəldi. Əyalətçilik yalnız coğrafi anlayış deyil, əyalətçilik zamanın ucqarında qalmaq, dövrün nəbzini duymamaq, dünyanın dərdinə, Füzuli demiş «qəmi aləmə» bigənə qalmaqdır». (1, s.6.) 60-cı illərdə yazdığı «Mühit içində», «Anara», «Nəyin istisindən yananlar...», «Bir cüt ayaqqabı...», «Doğuldum 1939-da» və s. şeirlərini oxuyanda onların müəllifinin gənc adam olduğuna inana bilmirsən, sanki dünyagörmüş, aqah, müdrik bir şair qələminin məhsuludur. «Bir cüt ayaqqabı» şeirində qəbrinin üstünün götürülməsini necə görmək istəyir, onu da yazıb, şeiri ilə vəsiyyətini də edib. (Bu məşhur şeir olduğu üçün sitata ehtiyac görmədim). Və şair dünyasını dəyişəndə pərəstişkarları bu vəsiyyəti gerçəkləşdirdi. Yaxud «Doğuldum 1939-da» şeiri fəlsəfədir, şairin həyat, zaman, ölüm fəlsəfəsi. On üç kiçik misrada bir ömür, roman təsvir edilir. Əslində Vaqif Səmədoğlu qələm dostlarına nisbətə o qədər çox çap olunmasa da, onun şeirlərinin hamısı məşhurdur, istər məşhur filmlərimizdə səslənən nəğmələri olsun, istər nostolji, sevgi şeirləri, istərsə də, fəlsəfi, ilk oxuyanda o qədər də anlaşılmayan, sonradan düşündürən əsərləri... Onun şeirlərində mənə dərinədir, onu anlamaq, çözmək üçün şairin düşüncələrinin ardınca getmək, izləmək tələb olunur. Vaqif Səmədoğlunun şəxsiyyətini xarakterizə edən heç bir çərçivəyə sığmayan azadlıq duyğusu onun şeirlərinin əsas leytmotividir.

Sən mənim doğma anamsan,
Azadlıq, mən sənə yad qapısında böyümüş balan...
Sən son ümidimin qaldırdığı ağ bayraqsan,
Azadlıq, mən sənə yellədən külək... (4, səh. 59)

Sovet hökumətinin qılıncının dalının-qabağının kəsdiyi bir zamanda, 1969-cu ildə yazılmış bu kiçik şeirdə şairin heç nəyə baxmayaraq vaz keçmədiyi, məhv olmağa qoymadığı, içində bəsləyib böyütdüyü azadlıq hissinə görədir. Özün olmaq, ola bilmək böyük nemətdir, şair üçün azad olmağın yolu ilk növbədə özün olmaqdan keçir. Şair yazdıqlarını bir çox səmimi həmkarları kimi sandıqda gizlətmir, «qadağan edilmiş meyvə şirin olur» – deyərək ona daha bərk sarılır. Siyasi görüşlər, dissident ədəbiyyatı SSRİ-də hakimiyyət tərəfindən izlənilir, təqib edilirdi. Vaqif Səmədoğlu isə senzura məhəl qoymadan, «icazəli azadlığa» uymadan öz işində, yaradıcılığında idi. Qələbinin ehtiyacını ödəyirdi. Ölkədə gedənictimai, siyasət hadisələrə öz baxışı, öz yanaşması olan şair bu və ya digər məsələyə münasibətini şeirləri vasitəsilə bildirirdi. «O bu şeirləri özü, öz ürəyi üçün yazırdı», bu səbəbdən də «bircə dəfə də olsun «dissident olmuşam» deməmişdi». (6) Sovet hökumətinin allahsız siyasəti hökm sürəndə Vaqif Səmədoluhər misrasında Allah, İlahi, Tanrı deyirdi. «Hərdən mənə elə gəlir ki, mən yox, şeirlər məni yazır» - deyirdi. Çünki ilhamı Allah vergisi idi, Allah mənsub olduğu ocağındıgər üzvləri kimi ondan da bu istedadı əsirgəməmişdi, kəsməmişdi. Həyat təcrübəsi, biliyi, dünyagörüşü, maraqlı insanların əhatəsində yetişməsi, əqidəsi ona oxucularına çox söz deməyə, bölüşməyə, bərabər düşünməyə imkan verir. Bu ehtiyacını kağız üzərinə boşaldan şair eyni zamanda oxucuları ilə də dərhləşir, onları da şeirlərinin içinə çəkir. Şair özü deyirdi ki, insan tək olanda da özüylə birlikdədir, yalnız deyil. Hər kəsin öz yalnızlığı var. Belə bir fikir də vardır ki, şair olmaq üçün, ən azından poeziyanı duymaq üçün bir az «dəlilik», dəliqanlılıq lazımdır.

²⁹ AMEA

Şairlik nə qafiyə tutmaqdır, nə də gözəl sözləri bir-birinin arxasınca düzmək. Duyan üçün poeziya hər yerdədir, hətta ağılna gətirmədiyən nəsnelərdə də... Yetər ki, qəlbinlə görməyi bacarasan.«Yazıçılıq göylərdən gələn əmrdir» (İsa Hüseynov). Onun yaradıcılığının tədqiqatçılar tərəfindən tipoloji bölgüyə ehtiyacı yoxdur, Vaqif Səmədoğlu özü bunu edib: «Mənim yaradıcılığım üç mövzudan bəhs edir: «Allah, ölüm və azadlıq». Özünün tərtib etdiyi bu təsnifatdan başqa şairin sətirlərindən düşməyən çox sevdiyi mövzularıda var. Şeirdə elə şeirin özü («şair kimi yox, şeir kimi ölmək istəyirəm»), uca varlıq olan qadın, ümumilikdəİnsan -böyük sələfinin dediyi kimi «yer üzünün əşrəfi»sayılanzəif, güclü məxluq, sevgi, həsrətkimi duyğular şairin «zəif bənd»i, xalq dilində desək, incə damarıdır.

Yer üzündə bircə qadın varsa məhəbbət var yer üzündə(8) deməklə, qadınla sevgini eyniləşdirir, ucaldır. Yaxud,

Mənə sevib ayrılmağa

Bir qadın verin...

Ürəyimdə bir ayrılıq qəribsəyib

Və bu ayrılıqdan bir şeir...

Gözlərimdə

Boş yer varmı?

Varsa,

Izn ver, görünüm, gözlərinin qarasına bürünüm.(8)

Məna içində məna görünür.

Bu parçada həsrətə bürünmüş sevgi də var,məhəbbətin fəlsəfəsi də, sevgili ilə xəyali dialoq da. Şeirdə, lap elə məhəbbət şeiri olsun, fəlsəfə yoxdursa, o, ah-vaydan başqa bir şey deyil.Gözlə görünməyən nə varsafəlsəfədir. Vaqif Səmədoğlunun məhəbbət şeirləri onun poeziyasının bəzəyi olub, dərin lirizmi, psixologizmi ilə insan qəlbinə nüfuz edir,bu incəvə bəşəri hissi dadmış hər kəsin ruhuna hakim kəsilir.

Qoy bu gün sevinim,utanım sabah

Yarımqıç çıxmasın sinəmdən bu ah,

Günaha batmağım gəlib, ay Allah,

Məhəbbət dəmidir, saxlama məni! (4, səh. 418)

Məhəbbət, istək, həvəs bundan gözəl təqdim edilə bilməz.Vaqif Səmədoğlunun ana vəzni sərbəst vəzn olsa da, hecada yazdığı şeirləri də mükəmməldir, gənnən gələndir, bu şeirlərə Səməd Vurğununun ruhu hopub. «Qoy bu gün sevinim, utanım sabah...» -- («Qoy uzansın gecə, geciksın səhər...»)

«Uzaq yaşıl ada» şeiri məktub xarakterlidir, aşıq həm darıxdığını, həsrətini, nisgilini ifadə edir, həm də sevgilisindən hal-əhval tutur. Ada sözü özü uzaqlığın, unudulmuşluğun, tənhalığın, əlçatmazlığın simvoludur, o da ki, qalayaşıl ola... «Ayrılıq bir dənizmiş, sən uzaq yaşıl ada...»Şairin qəlbi və hissləri nə qədər dərin olmalıdır ki, belə bir əsər ortaya qoya bilsin.İllərdir oxunan, , dinlənən, nəgməyə çevrilən, sevilən...«Uzaq yaşıl ada»dan heç də az populyar olmayan,«Bir axşam taksidən» şeiri... Bu şeiri 2000-cilər də 60-cılar, 70-cilər, 80-cilər... qədər sevirlər. Əbədi şeir... Vaqif Səmədoğlu dedikdə ağıla gələn illərdən bəlkə də birincisi... Bəzən deyirlər ki, taksidən payıza necə düşmək olar?«Bir axşam taksidən» Vaqif Səmədoğlunun ən romantik şeiridir. Burada taksi zamandır, taksidən payıza düşmək, gənclikdən düşmək deməkdir. Şeirdə taksi kimi gənclik də uzaqlaşır. Şeirin qəhrəmanlarıyazdan payıza keçid alıb«bahar həsrətilə payız axşamı» islaq küçələrdə keçib getmiş gəncliklərini arayırlar.Qulağıımıza pianoçu Vaqif Səmədoğlununifası da gəlir, uzaqdan da zəif saksafon səsi eşidilir.Şeir-panoram... Lakin 60-cı illərdə məhəbbət mövzusunda belə əsər yaradanVaqif Səmədoğlu 2000-ci illərdə «sevginin də ekologiyası çirkləndirilib» deyə şikayətlənir.

Bu payız da başlandı,

Bu yağış da...

Ölülərim,

Dirilərim dolanır içimdə,

Xatirələr səyriyir gecəmdə,

Təkliyəmi minib at tək

Yanır sönmür ötür ömrüm...

Ekspreslər dayanmayan

Kiçik stansiyalar tək. (4, səh.35)

Bu şeirin içində bütöv bir dünya var. Keçmiş, indi.. Köçənlər, yaşayanlar... Yağışlı günün düşüncələri...Xatirələr...Və kiçik, unudulmuş stansiyalar...Bir də, qəm yağan, balaca köşkdə fənərini yandırır oturan tənha gözətçi. Və oxucu sanki bütün bu oxuduğunu yağışın islatdığı şüşə arxasından görür...

Doğulur sonuncu insan,

Sonuncu insan ölü.

Yenə son dəfə ağlayan

Son dəfə gülən olur...

Paradoks da olsa, burada həyatın və ölümün harmoniyasını görürük.Vaqif Səmədoğlu poeziyasının xarakteri budur.Vaqif Səmədoğlunun şeirləri onun fikir və düşüncələrinin, duyğularının, hisslərinin toplusudur. Onun ruh halını əks etdirən qüssəsi, kədəri də gözəldir, zərif və kövrəkdir.

«Neyləyim» sevgi şeiri olsa da, burada ölüm də var.

Tanrını da görürük...

Zatı qırıq imiş etibarın da,
Arxası qış imiş hər baharın da,
Gözləri doyubmuş məndən yarın da,
Dərdimi bir Tanrı bilir, neyləyim? (4, səh. 69)

Vaqif Səmədoğlu kainat ilə paralel yaşayır, Allahın altında gəzir. Onun əsərləri milli sərvətimizdir. Onun yaradıcılığına elə şairin özü sayaq, öz tərzində qiymət verən xalq şairi Ramiz Rövşən yazırdı ki, Vaqif Səmədoğlusuz bizim müasir poeziyamız Xəzərsiz Bakıya və ya yuxu görməyən adama bənzəyər.

Uşaqlıq dövrü, atalı günlərin nisgili şairin şeirlərinə köçüb. İsti, unudulmaz uşaqlıq xatirələri daima onunladı, qəlbindədi, xəyalındadı, əsərlərindədi. Şair uşaqlığını qucağına alıb oynadır, öpüb əzizləyir. Bu həsrəti necə də gözəl ifadə edib:

...qucağına al uşaqlığını
Beş-on dəfə öp üzündən-gözündən
Sonra get, get...

Dönüb baxma geri
Baxma, arxanda qalib ağlaya-ağlaya
«məni də apar, məni də apar» bağıran uşaqlığına... (4, səh. 374)

Ən böyük dəyərlərimizdən olan İçərişəhərin haray çəkən vaxtında, sökülmə təhlükəsi ilə üz-üzə qaldıqda səsine səs verən birincilərdən olmuşdu Vaqif Səmədoğlu! «Əyrin-uyrın dar küçələrin» şeiri ilə qədim şəhərin müdafiəsinə qalxmışdı. 1965-i ildə yazdığı kiçik bir şeir İçərişəhərin pasportuna çevrildi: ...damlarının yastısı, İçinin astası küçələrini dolanan addımların

həmişə tənha səsi, gecələrinin dünyada itən tarix tikəsi... (4, səh. 46)

Əsərdə İçərişəhərin təkrarsız koloritini görürük. Mən bu şeiri məşhur bir aktyorun ifa etdiyi epizodik rola bənzərdim. O epizodik rola ki, baş rolun ifaçısını kölgədə qoyur. Özü kiçik, tutumu dərin... Şeirdə artıq söz, söz xətrinə söz-«su» yoxdur. Epizodik rolla da yadda qalmaq, çox söz demək olar. Vaqif Səmədoğlu kimi... Onun «İçərişəhər» şeiri kimi... Sanki şeir kətana çəkilib. «Dar küçələri» də görürsən, «otaqlardakı bəyaz gecələri də». Qaranlıqda Kiçik Qala küçəsinin tinində pusquda dayanmış oğrunun silueti də görünür, Kommunist küçəsinin işıqlandırılmış vitrinlərini də. Vaqif Səmədoğlunun ən gözəl şeirlərindən biri:

Telefon nömrələri
Oxşamaz bir-birinə.
Amma hamısında
İnsan səsi.
Pis günlər

Oxşamaz bir-birinə: birində özün susarsan, birində telefon. (4, səh. 44)

Deyirlər, elə müğənnilər var ki, onları dinləmək kifayət eləmir, həm də görmək lazımdır. Vaqif Səmədoğlunun şeirlərini də oxumaq azdır, onları həm də xəyal edib canlandırmaq gərəkdir. İlk oxuyanda bir-birilə əlaqəsiz görünən bilən misralar göz önünə gələndə tamam başqa şəkil alır.

Sevdiyimiz şeirləri
Gördüyümüz şəhərləri,
Ah çəkdiyiniz gecələri,
Yox dediyiniz küçələri,
Payız rəngli baharları,
Kölgən düşən divarları
Ürəyindən qopar, qopar,
Özünlə apar.

Vaqif Səmədoğlu ölümü bütün yaradıcılığı boyu daşımış, yaşamamışdan dadmış və onun obrazını yaratmış şairdir. Şair ölümü sevgili gözündə görür. Ölüm onun şeirlərinin baş qəhrəmanıdır. Lakin bu «qəhrəman» heç də Vaqif Səmədoğlu poeziyasını pessimist ruha kökləmir, ölümün dərin dərkini onu sakit qavramağa, qorxmamağa, gözlənilən qonaq kimi gözləməyə gətirib çıxarır. Hər bir insanın adı çəkiləndə həyəcanlandığı, qorxu ilə yad etdiyi, həyatında baş verəcək sonuncu hadisə olan Ölümü Vaqif Səmədoğlu cəsarətlə, çəkinmədən şeirinə gətirir, onunla dərhləşir, həmsöhbət olur. Hətta onu dolayır da... Moşunu, Söylünü doladığı kimi... Ona görə onun yaratdığı Ölüm obrazı qorxu aşılıdır, oxucu ilə gec-tez hər kəsin qapısını döyəcək bir qonaq kimi tanışdır. Müsahibələrinin birində deyir ki, məni ən çox o yandıracaq ki, ölüm nədir, biləcəm, amma heç kimə deyə bilməyəcəyəm ki, ölüm buymuş. Zəng də edib deyə bilməyəcəyəm. Xəbər də vermək olmayacaq. Adam lap yanib tökülür. (Sitatın sonu)

Vaxtsız olsəm, çox yaşadı deyin.
Vaxtsız öldü, deyin, qoca olsəm.
Bir il yatıb olsəm, qəflətən öldü, deyin.
Uzun sürən xəstəlikdən sonra öldü,
deyin, qəflətən olsəm... (3, səh. 7)

Yenə ölüm... Amma deyəsən bu artıq sındır, ölümün konturları aydımlaşır, hənirtisi eşidilir, nəfəsi duyulur. Şair ölümə vidalaşır, ölüm «ölür».

Sevdiyə «ölüm qat-qat istidir səndən» - deyir. Həyatharadasa, kölgəyə bənzəyir, yaşanarkən uzun, arxanca ölüm gələndə isə qısa görünür. Lakin şair bundan üzülmür, həyatın, yaşamağın necə gözəl nemət olduğunu, onun

fəlsəfəsini daha da anlayır, itirilmiş gəncliyi, yaşadığı ömrü nəzərdə tutub «İlahi, o nə idi?»-deyir. Allah Taala ilə dialoq qurur, bütün eşqlərin ona apardığına inanır, «mən burdayam, İlahi!»pıçıldayır. «Tanrıya uduzmaq ayıb deyil»-bunu da Vaqif Səmədoğlu deyib.

Vaqif Səmədoğlunun şux, zarafatyana, ovqat verənşeyrləri də yox deyil.

Yol göstərmək yaxşı şeydir,

Getməyə bir yol olsa.

Yoldan sağa dönmək olar,

Dönməyə bir sol olsa.

Əldən gözəl nə olar ki,

Əl saxlayan qol olsa.

Pəhriz saxlamağa nə var,

Evdə yemək bol olsa.... (3, səh. 354)

Onun uzun-uzadı şeirlə arası yoxdur, qısa, konkret yazmağa üstünlük verir. Bu yığcamlıq darlıq, darısqallıq yaratmır. Əsas fikrin çatdırılmasıdır. Əgər başqa şairlərin çox məşhur, böyük həcmli şeirlərinə diqqət yetirsək, əsas fikrin, mənanın bir bənddə yerləşdiyini görürük. Vaqif Səmədoğlu yaradıcılığı üçün əsas meyar məzmunudur, forma heca da ola bilər, bəyaz şeir də... Hüznlü də, şən də... Dram da, komediya da. Vaqif Səmədoğlunun poeziyası sakitdir, sabitdir, pafosdan uzaqdır. Romantikdir, ironiya da var.

Gənc yaşlarından qələmə möhkəm sarılan Vaqif Səmədoğlu ömrünün sonuna qədər yazmaqdan yorulmur, qələm-kağızdan doymur: «Nə qədər yazırsan yaz, nə qədər yaşayırsan yaşa, ömrün də, yaradıcılığın da yarımçıq qalacaq» - şairin gəldiyi nəticə, nöqtə budur. Yaradıcılığında bu qədər «ölüm, ölüm» -- deyən şair, ölümlə bərabər, həm də ölümsüzlüyə qovuşdu. Təsəllimiz onun bizə, gələcək nəsillərə miras qalan kitablarıdır, nə yaxşı ki, o bizim dövrümüzdə yaşayıb, müasirimiz olub, biz onu belə yaxından tanıya bilmişik. Vaqif Səmədoğlu XX əsr Azərbaycan poeziyasına vurduğu gözəl naxışları ilə ədəbiyyatımızın sevimli korifeyi titulu hələ sağlığında qazanmışdı. Elə itkilər var ki, bir xalq olaraq yaşanır. Vaqif Səmədoğlu itkisi belə itkilərdəndir. AMEA-nın müxbir üzvü Tofiq Hacıyev yazırdı: «Heyf, Vaqif Səmədoğlunu hamı oxumur... Oxusaydı, Vətəniñ nə dərdi vardı – yoxsa Vətən tutuquşular yox, müdriklər yurdu olardı».

Vaqif Səmədoğlunun 80 illiyinə həsr etdiyim bu yazımı böyük Səməd Vurğun haqqında söylənilmiş məşhur deyimlə tamamlamaq istədim: Nə yaxşı ki, dünyada Vaqif Səmədoğlu da var idi...

ƏDƏBİYYAT

1. Anar. Vaqif olmaq. «Azərbaycan» jurnalı, 2009, 20 iyun, ş.6.
2. Anar, Vaqif Səmədoğlunun təkrarsızlığı. «Kaspi» qəzeti, 2016, 1 fevral.
3. Vaqif Səmədoğlu. Uzaq yaşıl ada. Gənclik, 1999.
4. Vaqif Səmədoğlu. Mən burdayam, İlahi... Gənclik, 1996
5. Vaqif Yusifli. Vaqif Səmədoğlunun «Sandıq şeirləri». 525-ci qəzet, 2016, 8 avqust.
6. <https://www.bbc.com/2015/01.>1>
7. [m.facebook.com/34555](https://www.facebook.com/34555)
8. <https://525.az>site>

Açar sözlər: şair, poeziya, ölüm, Allah, yaradıcılıq

Ключевые слова: поэт, поэзия, смерть, Бог, творчество

Key words: poet, poetry, death, Allah, creation

XÜLASƏ

Məqalə xalq şairi Vaqif Səmədoğlunun lirikasına həsr edilmişdir. İlk şeirlərindən tutmuş son əsərlərinə qədər nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqatda şairin şəxsiyyəti ön plana çəkilmiş, haqqında yazılanlardan nümunələr verilmişdir.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена лирике народного поэта Вагифа Самед оглу. Анализировалось все от ранних стихов до последних произведений. При исследовании личность поэта была выдвинута на передний план и были даны образцы из написанных о нем.

SUMMARY

The article is devoted to the lyric of popular poet Vagif Samedoglu. From the early poem still the last creations were analyzed. Poet's personality was brought for war during vestigation and examples from the articles written about him were taken place.

Rəyçi: *fil.üçrə fəl. dok. Aytən Rüstəmzadə*

Leyla Əliyeva³⁰

BƏDİİ NƏSRDƏ FOKLOR ÖRNƏKLƏRİNDƏN İSTİFADƏ VƏ MÜƏLLİF MÖVQEYİ (Y.Səmədoğlunun "Qətl günü" romanı əsasında)

1980-ci illərdə Azərbaycan nəsrində millətin tarixinə marağın oyanması, yaddaşın ortaya çıxması prosesi başladı. Bədii nəsrə milli tarixi yaddaşın faktları, hadisələri, obraz və süjetləri bədii mövzuya cəlb olunur, nəsrin axtarış və eksperimentləri nəticəsində müasir nəsrə mifopoetik və folklor yaddaşına xas əlamətlər özünü göstərirdi. Bu dövrdə nəsrə mifopoetik və folklor motivlərinin təzahüründə Y.Səmədoğlu nəsrinin xüsusi yeri vardı. "Qətl günü" bu mərhələnin bütün əlamət və yeniliklərini özündə əks etdirən yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilən mükəmməl bir roman oldu. Cavanşir Yusifliyə görə, "Qətl günü" romanı ədəbi mətn kimi bir neçə cəhətdən önəmli sayılmalıdır: özünəqədərki ədəbi mətnlərin içində yuvalanan mətləbin yazıldığı dövrdə zərurətə çevrilən bədii həlli kimi və Azərbaycan nəsrində, onun fəlsəfi-psixoloji portretində çatışmayan nəsnələri doldurmaq cəhdi kimi (6). "Qətl günü" romanında folklor yaddaşının təzahürünü göstərən məqamlara atalar sözləri, deyim və məsəllərdən istifadə də aiddir.

"Dərd də azar kimi gələndə batmanla gəlir" – "Qətl günü" romanı bu fraza ilə başlayır. Yusif Səmədoğlunun dünya və dünyada insanın yeri haqqında olan bu romanın belə bir deyimlə başlaması maraqlıdır. Əsər boyu oxucunun tanış olduğu bütün personajların "batman-batman" dərdi var. Bəzi dərdlər şəxsidirsə, bəzi dərdlər ümumi xarakter daşıyır, dərdin miqyası bəzən lokal, bəzən globaldır. İnsanın öz nəfsinə qurban olaraq fəlakətlərə, hakimiyyət uğrunda amansız ölüm-dirim savaşlarına səbəb olması əsərdə sənətkarlıq ustalığı ilə öz əksini tapıb. Nəfsin və tamahın qurbanı olan insan Tanrı nizamını pozur, şeytanlaşır, iblis xislətinə bürünür. Həyatın harmoniyası yerini xaosa ötürdüüyü zaman insanlar dərd əlindən xəstəliklərə tutulurlar. Bu məqamda Yusif Səmədoğlunun romana giriş cümləsi kimi seçdiyi "Dərd də azar kimi gələndə batmanla gəlir" frazası özünü tamamilə doğrultmuş olur. Yazıçının əsərə özünün qurduğu bir cümlə ilə deyil, milli yaddaşda kanonlaşmış, milli kütləvi şüurun ortaq deyimini ilə başlaması müəllif mövqeyinin xarakterindən irəli gəlir. "Qətl günü" romanında Baba Kahanın küləyinin səsinin hər tərəfdən eşidildiyi geniş bir məkanda baş verən hadisələrin zaman nisbəti fərqlidir. Əsərdə üç zaman xətti var. Birincisi, xəstənin, eyni zamanda müəllifin özünün yaşadığı dövr – 1970-80-ci illər. İkinci zaman kəsimi – Sədi Əfəndilərin sorğu suala çağırıldığı, ziyalıların, şairlərin ideoloji olaraq ittiham edildiyi, Salahov Adil Qəmbəroviçin əmri ilə Zülfüqar kişilərin qatil olub bir ömür vicdan ağrısı çəkdiyi dövr, yəni 1920-30-cu illərdir. Üçüncüsü isə Sədi Əfəndinin "Qətl günü" əsərindəki təxminən XVIII əsrə əhatə edən zaman kəsimidir. Repressiya illərinin qurbanı olmuş ədib və ziyalıların acımacıqlı taleyi, ölümü, illər sonra, ölümlərindən sonra onlara bəraət verilməsi ağrılı və yanıqlı müəllif təhkiyəsi ilə oxucuya çatdırılır. Y.Səmədoğlu roman daxilində hər üç zaman paralelini-üslub xüsusiyyətləri ilə fərqləndirmiş və hadisələrin baş verdiyi dövrlərin ümumi mənzərəsi, spesifik dil-üslub koloritini yaratmaqla buna nail olmuşdur. Xəstənin nitqi ilə bağlı təhkiyə və dialoqlar əsərin yazıldığı dövrün ədəbi dil normalarına uyğun gəlir, bu hissənin daxilində Zülfüqar kişinin, Moşunun, Mahmudun nitqində-personaj təhkiyəsində Qazax ləhcəsinə xas danışq üslubu diqqət cəlb edir. Sədi Əfəndinin "Qətl günü" adlı əlyazması fərqli üslubda təqdim olunmuş, 1920-30-cu illərin yazıçı nəslinin bədii üslubuna məxsus ifadə vasitələri ilə fərdiləşdirilmişdir. Roman mətninin ayrı-ayrı hissələrini birləşdirən "Dərd də azar kimi, gələndə batmanla gəlir" atalar sözü Yusif Səmədoğlunun nəsr təhkiyəsində etnolinqvistik yaddaş qatının üzə çıxmasında və təhlilində xüsusi önəm daşıyır: "Atalar sözləri istənilən etnik mədəniyyət tipində bütün zamanlar boyunca vahid və dəyişməz funksiya kimi kollektiv təcrübə və biliyin ötürülmə və yaşama vasitəsi olmaq vəzifəsini yerinə yetirmişdir" (3,3). Roman boyu əsərin giriş cümləsi kimi ciddi funksiya daşıyan atalar sözü istər müəllif ideyasının gerçəkləşməsi, istərsə də, mətnin poetik gücünün tam şəkildə ortaya çıxması baxımından özünü doğruldur.

Roman Sədi Əfəndinin "Qətl günü" əsərindəki təxminən XVIII əsrə əhatə edən zaman kəsimi ilə başlayır: "Dərd də azar kimi gələndə batmanla gəlir. Hələ ulduzlar təkəmsəyərəkdi - boz səmada bozumtul işıq vardı, gah öləziyirdi, elə bil, sönmək istəyirdi, gah da par-par parıldamağa başlayırdı. Külək hələ əsmirdi, hərdən qoşa vələsin kəlləsində ləpə döyən səsə bənzər bir səs qopurdu, deyirdin, yaxınlıqda dəniz var, amma bu səsdən adam diksinirdi. Burada kim vardisa, bilirdi ki, çox-çox uzaqlarda, hardasa dünyanın o başında bir külək yatağından baş qaldırır, Baba Kahanın zülmətində gərməşir, ordan çıxıb, ağır-ağır, sürünə-sürünə, batman ləngəri ilə torpaqda dərin şırımlar açırdı, daş-qayanın gövdəsində uğultu sala-sala bu başıbəlalı dünyaya meydan oxumağa hazırlaşdı. Burada kim vardisa, hələ çox-çox uzaqlarda həmləyə hazırlaşan küləyin qarğışını eşidirdi: ay ikiyayaqlı bəndələr, kökünüz kəsilsin sizin!" (4,11). Hadisələrin sonrakı axarında küləyin mahiyyəti aşkarlanır, bu küləyin şərə bulaşmış dünyadan, dünyanın ikiyayaqlı sakinlərindən intiqam almaq məqsədli metaforik güc olduğu ortaya çıxır. Əsərdə hadisələrin ümumi təsviri zaman növbələşməsi şəklində qurulduğundan, oxucu tez-tez özünü fərqli təhkiyələrin içində tapır. Qəfil zaman adlanması yaşayan oxucu tamamilə fərqli üslubda olan yeni bir təhkiyəçi ilə qarşılaşır. Maraqlı burasıdır, təxminən 1970-80-ci illəri əhatə edən zaman kəsiminin hadisələrini oxucuya nəql edən bu təhkiyəçi də dərdin azar kimi batmanla gəlməsi motivinə söykənir: "Kimdirsə, yaman deyib, atalar sözüne oxşayır: azar batmanla gəlir, misqalla çıxar. Hə, düzdür, atalar sözüdür, Əbülqasımın topladığı kitabda da var. Arvadın başı açılan kimi deyim ona, o kitabı versin mənə, yenə baxım. Yaxşı sözlər var orda" (4,15) Əslində Yusif Səmədoğlu atalar sözlərini heç bir qaynaq göstərmədən birbaşa da işlədə bilirdi. Sanki yazıçı bilərəkdən "Əbülqasımın kitabı" modelini qurur. Bu məqamda Əbülqasımın kitabı hər hansı bir mənbə olmaq kimi dar funksiyadan çıxır. Daha geniş məzmun qazanaraq, xalqın, millətin folklor yaddaşı, qaynağı kimi özünü təsdiq edir. Əbülqasımın kitabında deyilənlər millətin düşüncə stereotiplərini, əsərdəki hər üç zaman paralelinin kəsişmə mərkəzinə çevrilir. Əsərdə Əbülqasımın kitabından gələn bütün fikirlər mətnin demək istədiyi həqiqəti dəstəkləmək

³⁰ SDU

məqsədi daşıyır. Yusif Səmədoğlunun əsərdə tez-tez adını çəkdiyi Əbülqasım XX əsr Azərbaycan folklorşünası Əbülqasım Nurməhəmməd oğlu Hüseynzadədir. Əbülqasım Hüseynzadə (1890-1988) atalar sözləri və məsəlləri, tapmaca, bayatı və rəvayətləri xalqın yaddaşından toplayıb yazıya almış, tarixə çevirmişdir. Folklorşünas, ədəbiyyatşünas kimi xüsusi təhsili olmayan bu şəxs topladığı folklor materiallarından Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını, etnoqrafiyasını öyrənənlər üçün əvəzsiz mənbələr hazırlamışdır. 1926-cı ildə çapdan çıxan "Atalar sözləri" kitabının ardınca onun "Atalar sözü" (1938), "Din əleyhinə el sözləri" (1940), "El sözləri" (1944), "Ata sözü" (1949) kitabları nəşr olunmuşdu. Habelə "Bayatılar", "Tapmacalar", "Rəvayətlər", "Hikmətli sözlər", "Məzəli rəvayətlər" və başqa bu kimi müxtəlif xalq örnəklərini əhatə edən kitabları da işıq üzü görün Ə.Hüseynzadənin ümumilikdə Azərbaycan və rus dillərində 21 kitabı çap olunub. Yusif Səmədoğlu da öz əsərində tez-tez istifadə etdiyi "dərd də azar kimi gələndə batmanla gəlir" deyiminin mənbəyi kimi məhz Əbülqasım Hüseynzadənin topladığı atalar sözləri külliyyatını nəzərdə tuturdu (1). Həm də "Əbülqasımın kitabı" məsələsi və atalar sözündən istifadə ilə yazıçı romanın milli kütləvi şüurun bir sıra kodlarının daşıyıcısı olduğunu vurğulayır. Çünki, "atalar sözləri əslində öz kiçik görüntü çevrəsindən çıxıb daha dərin qatlara qədər gedən ibrətamiz ifadələrdir. Atalar sözləri insanları daima nəzarət çərçivəsində saxlayan, tərbiyə edən etik normalar sistemi, əxlaq kodeksidir – desək, yanılmazdır. Atalar sözləri insan həyatının, demək olar ki, bütün sahələrini əks etdirən folklor janrlarından biridir" (5,8)

"Dərd də azar kimi batmanla gəlir" ifadəsinin milli mifopoetik yaddaşda özünəməxsus yeri var. Aza – türk, altay, yakut, çuvaş və moңqol mifologiyasında mənfi funksiyalı ruhlara verilən addır. Asa şəklində də deyirlər, moңollar Ada kimi ifadə edirlər. Mifoloji düşüncəyə görə Azalar Yeraltındakı qaranlıqda öz evlərində yaşayırlar. Ümumi olaraq pislik törədən ruhlardan və pis varlıqların hamısına verilən bir addır. Bəzi qaynaqlarda üç növü sadalanır. Azabuk: bəd ruhlardan, Azaşulbus: bəd cadugərlər. Azahortan: bəd xortdanlar. Azar sözü dəmənfi ruhlara söykənən xəstəlikləri ifadə edir. (2, 83-85). Yusif Səmədoğlunun əsərində məqsədlə surətdə istifadə etdiyi bu deyim mifoloji tarixçəsi bir daha sübut edir ki, azar bəd ruhlardan törənilən və yaxud yayılan xəstəlik mənası daşıyır. İnsanlığını itirib bəd əməllər törədənlər Baba Kahadan əsən küləklə cəzalandırılır. Ayrı-ayrı zamanların dəyişməyən həqiqətlərini üzə çıxaran yazıçı insanın mənəvi dəyərlərini pis və yaxşı olmaqla qarşı-qarşıya qoyur: xeyir və şərin, işıq və zülmətin, cəsarət və qorxaqlığın, ədalət və istismarın, gözəllik və eybəcərliyin, həyat və ölümün bir-biri ilə savağını sənətkarlıqla təsvir edir. "Azar kimi batmanla gələndə dərdin" altında əzilən bəşəriyyətin günahı öz nəfsinə qalib gəlməməsidir.

Milli müstəvidə özünəqayıdışın və milli Mənin ümümbəşər tarixindəki yerinin bədii aspektdən dəyərləndirilməsi baxımından Azərbaycan nəsr tarixində əvəzsiz yeri olan "Qətl günü" romanında folklor motiv və ünsürlərindən bəhrələnmə fərqli mahiyyət kəsb edir. Bu məndə folklor məqsədyönlü, düşünülmüş (müəllif tərəfindən), bilərəkdən seçilmiş, yazıçının öz düşüncəsindən kənarda duran obyekt deyil. Folklor milli yaddaşdır, xalqın varlığı söz və sənət kodları ilə folklor yaddaşında inikas olunur. Etnik-millət mədəniyyət sistemində mühüm yerlərdən birini folklor tutur. Folklor və yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı təsir modelinin qurulmasının yazıçının folklor şüurlu, məqsədyönlü müracətindən ziyadə, yazıçının yaradıcı düşüncəsi ilə şifahi poetik təfəkkürün iç-içə, qarışıq şəkildə təzahüründə baş verdiyinin şahidi oluruq. Məxsus olduğu mədəni-tarixi, milli-sosial toplumun bir fərdi kimi, Y.Səmədoğlunun fərdi yaddaşından işarələnmiş kodlar şəklində mətnə ötürülən mifopoetik və folklor motivlərinin simvolik izahı ilə bir çox sətiraltı mənalardan yatdığı üzə çıxır. Romanda ötürülməyən, bəzən oxucu diqqətini cəlb etməyən, lakin məqamında və yerində işlədilmiş folklor mənsəli motivlərin ağır simvolik yükü və funksionallığı müəllif ideyasının və roman kompozisiyasının dərkində xüsusi əhəmiyyət malikidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Atalar sözü. Toplayanı: Əməkdar mədəniyyət işçisi Əbülqasım Hüseynzadə. Tərtib edən: f.e.n. Hamid Qasımlı. Elmi redaktor: f.e.d. Bayram Tahirbəyov. Bakı - "Yazıçı" - 1985.
2. Beydilli Celal. Türk Mitoloji Ansiklopedik Sözlük Yurt Kitab Yayın, 2005
3. Rzasoy Seyfəddin. Milli pəremioloji fondun yeni təqdimat səviyyəsi / Atalar sözləri. Bakı, "Nurlan", 2013, 476 səh. s.3-7
4. Səmədoğlu Yusif. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 320 s.
5. Yaqubqızı Mətanət. Etik sərhəd / Atalar sözləri. Bakı, "Nurlan", 2013, 476 səh.
6. Yusifli Cavanşir. "Yusif Səmədoğlunun "Qətl günü" romanında bədii interyer" <http://edebyyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/588-yusif-semedoglundun-qetl-gunu-romaninda-bedii-interyer>

Açar sözlər: Y.Səmədoğlu, "Qətl günü" folklor, atalar sözü, müəllif mövqeyi

Key words: Y.Samadoglu, "Day of the Murder" folklore, proverbs, author's position

Ключевые слова: Ю. Семадоглу, фольклор, день убийства, авторская позиция

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə Y.Səmədoğlunun "Qətl günü" romanında folklor örnəklərindən istifadənin prinsipləri təhlil edilir. Xüsusilə, "Dərd azar kimi batmanla gəlir" frazasının roman üçün əhəmiyyətindən bəhs olunur, həmin atalar sözünün folklor və mifopoetik yaddaşda daşdığı məzmun araşdırılır. Romanda "Əbülqasımın kitabı" məsələsinə də aydınlıq gətirilir. Yazıçının folklor örnəklərindən istifadə edərkən sərgilədiyi müəllif mövqeyinin milli-ideoloji xarakteri şərh olunur.

The use of folklore samples in artistic prose and author's position (Based on the novel "The Day of the Murder" by Y.Samadoglu)

Summary

The principles of using folklore samples in the novel "The Day of Murder" by Y. Samadoglu are analysed in the presented article. In particular, it deals with the significance phrase of "Pain comes with battles" for the novel, which explores the content of the ancestors word in folklore and mythopoetic memory. "The book of Abulgasim" is also clarified in the novel. While using the writer's folklor samples the national-ideological character of the author's position is interpreted.

**Использование образов фольклора в литературной генерации и авторской позиции
(По роману Ю. Самедоглу «День убийства»)**

Резюме

В данной статье анализируются принципы использования фольклорных образов в романе Ю. Самедоглу «День убийства». В частности, фраза «приходит с летучей мышью как недуг» исследует важность романа, исследуя содержание пословиц в фольклоре и мифопоэтической памяти. Книга проясняет вопрос «Книги Абдулкасым». Национально-идеологический характер авторской позиции иллюстрируется авторским использованием образов фольклора.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Hüseynova Jalə Firidun qızı³¹
H.CAVIDİN İLK DRAMLARINDA QADIN OBRAZLARI

Mütəfəkkir şair və dramaturq Hüseyn Cavidin ədəbiyyatımız tarixində özünəməxsus yeri vardır. Digər romantiklər kimi “dünyanı ideyalar xilas edəcək” prinsipini əsas tutan Hüseyn Cavid yaradıcılığının ilk dövrlərində “ümumməhəbbət” ideyasına geniş yer vermişdir. “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” deyən H.Cavid üçün gözəlliyin romantikası olduqca zəngindir: böyük mənəvi güc nümayiş etdirən Peyğəmbər də, zavallı yetim bir körpə də onun romantikasının mövzusu ola bilər.

Böyük Cavid sənəti, Cavid romantikası dövrün aktual problemlərinə toxunan və bu problemləri humanist şəkildə həll etməyə çalışan bir dünyadır. Humanizm, vətənpərvərlik, azadlıq və ədalət uğrunda, müharibə əleyhinə mübarizə, qadınların səadəti naminə axtarışlar Hüseyn Cavid romantikasının əsas xüsusiyyətləridir.

Dahi şairin romantikasında insan, onun şərəf və ləyaqəti, humanizmi hər şeydən uca tutularaq həyatda heç nə ilə müqayisəyə gəlmir. Onun nəzərində ideal insan kamil, humanist, hərtərəfli inkişafa malik, alicənab şəxsdir.

Cavid romantizmi insana həyatın qiymətli olduğunu döndə-döndə təlqin edirdi. Lakin o, insanlar haqqında gözəl arzularla yaşayarkən real həyatda eybəcərliklə, qabalıqlarla qarşılaşırdı. Bu zaman cahən ona “bir bataqlıq”, yalançı, miskin təbiətli insanlar isə “insan adında bir yığın möhtəris böcək” kimi görünürdü.

“H.Cavid bütöv təbiətli, öz yaradıcılıq məramına, bədii-estetik konsepsiyasına, humanist dünyagörüşünə axıra qədər sadıq bir sənətkar olmuşdur. O, nədən yazırsa, yazsın, həmişə insanın qadrlıyına, xeyirxahlığına ürəkdən inanmış, xalqın, bütünlükdə bəşəriyyətin gələcəyinə, tərəqqi və intibahına ümidlə, nikbin nəzərlərlə baxmışdır. Buna görə də H.Cavid yaradıcılığının əsasında, hər şeydən əvvəl, insan, onun əməl və dünyası, mənəvi aləmi, milli, bəşəri borcu, taleyi və şəxsi səadəti kimi problemlər dayanır” (3, 156).

İnsanı mənəvi cəhətdən pak, təmiz görmək arzusu ilə yaşayan müəllif, elə ilk əsərlərindən etibarən yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik surətlər yaratmağa səy göstərir. Şairin ilk pyesi olan “Ana”da Səlima və İsmət, “Maral”da Maral, Humay, Səltənət, “Şeyx Sənan”da Xumar, Zəhra, Əzra Nina, “Şeyda”da Mariya və Roza, “Uçurum”da Göyərçin, Anjel, “İblis”də Rəna, Xavər, “Afət”də Afət, Altunsaç, Alagöz kimi yaddaqalan, xaraktercə bir-birindən fərqli qadın obrazları böyük sənətkarın yaradıcılığında əsas yer tutur. Xeyirxahlıq, sədaqət, vəfa, mərdlik, mübarizlik Cavid qadınlarına xas olan ümdə keyfiyyətlərdir.

Alicənab, mərd qadınlardan danışarkən şair romantikası qadını göylərə qaldırır:

Qadın gülərsə, şu ıssız mühitimiz güləcək,
Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək.

Cavidin hələ ilk pyesindən tanıdığımız və sevdiyimiz ana obrazı qüdrətli qəhrəmanlarla bir cərgədə dayanmağa layiqdir. Müəllif özü də bu qənaətə gəlir ki, bəşəriyyət Səlima ana kimi analardan böüklüyü, mərdliyi, alicənablığı öyrənməli, nümunə götürməlidir.

H.Cavidin 1910-cu ildə qələmə aldığı “Ana” dramının mövzusu Dağıstan həyatından alınmışdır. Dağıstanda ağaclı bir bağçada, saf, kasıb bir evin sahibəsi Səlima anadır. Xalq arasında alicənablığı, insanpərvərliyi, cəsəreti ilə tanınan ana bir ildən artıq müddətə səfərə çıxan oğlu Qanpoladın yolunu gözləyir. Onun yeganə həmdəmi vəfalı, yoxsul çərkəz qızı – gələcək gəlini İsmətdir. Əsərdə hər iki qadın yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik obrazlardır.

Var-dövlətə, dünya malına biganə olan İsməti Qanpoladın cəsurluğu, igidliyi və alicənablığı düşündürür, sevdilir. Varlı zümrəyə aid olan Orxan “əsil – nəcabətinə arxalanaraq İsmətə Qanpoladı atıb onunla evlənməsini təklif edir. Lakin vəfalı qız bu namərdin təklifini böyük bir cəsərlə, heç nədən çəkinmədən rədd edir:

Artıq yetər, allah için, çəkil get!
Hörmətin, izzətin, varın, şöhrətin,
Nəslin, nəcabətin, gücün, qüdrətin –
Hər sənin olsun, get! Çəkil get, Orxan!
Mən ayrılmam o yoxsul Qanpoladdan!

“Məhəbbətdir ən böyük din” fikrinə əsaslanan H.Cavid demək olar ki, bütün əsərlərində məhəbbətin müqəddəsliyini qorumağa səsləyir. Müəllif elə ilk dram əsəri olan “Ana” pyesinin də əsas süjet xəttini məhəbbət üzərində qurmuş, dramaturji fəaliyyətə məhz bu mövzu ilə başlamışdır.

Əsərin qəhrəmanlarından biri olan Qanpolad nişanlısının vüsal həsrəti ilə yaşayır. Bu sevgi ən çox İsmətin ona münasibətində aydın nəzərə çarpır, açıqlanır. Orxan İsməti nişanlılıqdan ayırmağa cəhd edərkən, qız öz sevgisinə sadıqlığını sübut edir:

Bütün dünya alt-üst olub dağılsa,
Ondan başqa sevdiyim yoxdur əsla! (2, 15)

Ümumiyyətlə, Cavid poeziyasını diqqətlə izləsək, onun xəyanətə qarşı barışmaz olduğunun şahidi olarıq:

Bana anlatma ki, eşq, aləmi-sevda nə imiş?
Bilirim bən səni, get! Hər sözün əfsanə imiş. (1, 107)

Cavidin böyüklüyü, sənətkarlıq məharəti ondadır ki, o, pyeslərindəki məhəbbət süjetlərini başqa ideyalarla bağlayır, əlaqələndirməyi bacarır. Onun əsərlərində tanış olduğumuz sevgi xətləri dramaturqun ideyalarının açılmasına, fəlsəfi məsələlərə xidmət edir.

³¹ Bakı Dövlət Universiteti, dosent

Əsərin baş qəhrəmanı Ana – Səlma məğrur, cəsur, möhkəm iradəli bir qadındır. Əziz, yeganə oğlu Qanpoladı qətlə yetirmiş cinayətkarın oğlunun tərəfdarları tərəfindən öldürülməsinə heç vəchlə razı olmur. Kəməksiz, müdafiəsiz bir qatili ələ vermək onun pak, müqəddəs hislərlə çırpınan qəlbinə pis gəlir. İntiqam hissi ilə yaşayan cavanların qəzəbi qarşısında aciz qalır. Ana bağışlamağı, cəzasız azad etməyi, vicdan məhkəməsini daha təsirli bir vasitə, bir tədbir hesab edir. Hətta ananın daxili aləmində bir-biri ilə mübarizə aparən fikirlər, son anda rəhm etmək qənaəti ilə bitir:

Ah, bu xain qonaq aman istərkən,
Neçin mən ona yer verdim bilmədən.
Oğlumun köksünü yarsın da gəlsin,
Bir cəllad kəndini amanda bilsin?!
Xayır, xayır bu mümkün deyil əsla!
Sağ buraxmam... mənim pəncəmdə hala!
Onun həddini bildirir bu əllər!
Qəlbinə yerləşsin gərək bu xəncər!
Gərək bulsun cəzasını... (Tədbiri-tevr ilə)

Ah fəqət;
Oğlumun ruhu bəlkə eylər nifrət,
Bəlkə məndən incinir, çünki imdi
Qan tökməyə əsla riza vermədi...
Bir də hər nə yapsam bu dərdi silməz.
Həm mültəci, həm qərib, həm misafir;
Xayır, vicdanım olmaz buna qadir.
Məhv olsa aləm, Qanpolad dirilməz.
Xayır əfv etməli!.. Getsin də miskin
Xəcalətdən ölsün, yerlərə keçsin! (2,52-53)

Səlmanın humanistliyi, xarakterinin bütövlüyü onun belə bir nəci bəhərəkətinə – oğlunun qatilinə azad edilməsinə səbəb olur. Onun fikrinə, insan hara getsə, nə qədər uzaqda olsa da, özü özündən, öz daxili vicdanının səsinə, məhkəməsinə, hökmündən qaça bilməz. Ananın təkini, saf, insani hisləri qan intiqamına qalib gəlir.

Əsərdə humanistliyi təmsil edən Ana, cəsur və mərd Qanpolad, sədaqətli İsmət və vəfali dost Səlim kimi yüksək insani keyfiyyətlərə malik surətlər qəhrəmanını yüksək qiymətləndirirlər.

H.Cavid qəhrəmanlığa qida verən, onu doğruldan, yaşadan və zinetləndirən mühüm bir amil üzərində ətraflı dayanır. Bu da “haqq və ədalət kimin tərəfindədirsə, o güclüdür, qalibdir” ideyasından ibarətdir. Bu ideya sənətkar Cavidin görüşlərinə məxsus humanizmi, demokratizmi şərtləndirən başlıca amildir” (4, 65).

Müəllifin 1912-ci ildə qələmə aldığı “Maral” faciəsində ictimai konfliktlər ilk drama nisbətən daha aydın nəzərə çarpır. Bu əsərdə qadın hüquqsuzluğu problemi ön plana çəkilir.

Dramın əvvəlindən gənc azərbaycanlı qızı Maralın faciəli həyatı ilə tanış oluruq. Ağı və tərbiyəsi ilə yaşadlarından seçilən bu gənc böyük arzularla yaşayır. Lakin qəflətən sevimli atasını itirməsi, mülkədar, alçaq təbiətli Turxan bəyin onu sevimlisi Aslandan ayıraraq, pul gücünə özünə arvad etməsi Maralın xoş gələcəyə olan sonsuz ümid və arzularını puç edir. Artıq iki ildir, həyatını zindanda olduğu kimi hiss edən Maral daim fikirli, qüссəlidir. O, acı taleyindən belə şikayətlənir: “Bu geniş dairə, bu müzəyyən və gözəl odalar, mana dar və qaranlıq məzarlardan daha sıxıntılı gəliyor. Uff, bəxtiyarlıq içində ölmək, kədərlər, üzüntülər içində yaşamaqdan min qat xeyirli imiş. İki sənə böylə məşum, qara günü kim xatırlardı? Məsud bir göyərçin kimi saf və azad yaşayırdım; məktəbi bitirmək üzrə ikən zavallı babam tərki-həyat etdi. Yüz yerdən görücü gəlməkdə ikən, yox olası Turxan bəy bəla ildırım kimi üstümüzü aldı” (2, 112).

Göründüyü kimi, zəngin Turxan bəyin var-dövləti, bəzəkli evi ona cəhənnəmi xatırladır. Müəllif burada təbiət qəhrəmanının daxili aləmi arasında bir təzad yaradır. “Gözəl bahar hər kəsin könlünü açdığı halda, Maralı kədərləndirir, rəngarəng çiçəklərin lətif rayihələri onu boğur, bülbüllərin sevimli nəğmələri sanki ona gülür, sanki onun tələsikliyini ağlayır”.

Maral vəhşi təbiətli ərindən ağıllı olsa sa, qəlbi daim azadlıq, sərbəstlik arzusu ilə yaşayır, xəyallarında qurduğu gələcək aləmə can atır. Saf, məsum bu qız sevimli Aslanına qovuşmağı arzulasa da, qaranlıq mühit, şəriət qanunlarının xofu, avamlar mühitinin tənəsi, kimsəsiz anasına olan rəhmi təərəddüdlərə salır. Maral hər iki tərəfini “təhlükəli uçurum” adlandıraraq çıxış yolu tapa bilmir.

Müəllif əsərdə hüquqsuz qadınların acı taleyini, qadını bu vəziyyətə salan mühiti təsvir edərkən, bununla yanaşı, yeniliyə meyil edən, azadfikirli Humay surətini də yaradır.

Humay dağistanlıdır, onunla Maralın taleyi arasında bir oxşarlıq, uyğunluq var. O da iyirmi iki yaşında ikən mülkədar oğlu, əyyaş Şahmar bəyin xəyanətinin əzabına düşər olur. Nişanlısının başqa bir qızın yolunda intihar etməsi Humayda gələcəyə az da olsa, ümid verir. O, Barjomda istirahətdə ikən özü ilə eyni ruhlu, azad təbiətli, müasir Azərbaycanlı bir gəncə – Cəlil bəylə tanış olur. Lakin bu xoşbəxt günlərə onun ata evinə - Turxan bəyigilə gəlişi ilə son qoyulur. Oğlunu varlı bir bəy qızı ilə evləndirmək fikrində olan xudbin ata bu gözlənilməz gəlişə hiddətlənir.

H.Cavid “Ana” və “Maral” kimi əsərlərində yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik, sadə insanların obrazlarını yaratmış, mövcud quruluşun ədalətsiz qanunlarını tənqid atəşinə tutmuşdur. O, yaradıcılığı boyu insan problemini,

humanizmi daim ön plana çəkməyə çalışmışdır. Cavid sübut edirdi ki, mütəfəkkirlərlə, mübarizə və ziddiyyətlərlə dolu bir həyatda hər şeyin təkənvericisi yalnız və yalnız insandır.

“İnsana məhəbbət Cavid yaradıcılığında həm də insanı mənən pak, uca, qüdrətli görmək arzusu ilə birləşir. Elə buna görə də şair ilk əsərlərindən başlayaraq nəcib əxlaqi keyfiyyətlərə malik, öz fərdi xarakterinə, əməllərinə görə seçilən, yşadıqları mühitdən yüksəkdə duran obrazlar yaratmağa meyl göstərir” (3, 157).

Ümumiyyətlə, H.Cavid romantikasında qadın, ana problemi insan konsepsiyası, humanizm mövqeyindən həll edilmişdir. Onun əsərlərində rast gəldiyimiz qadın obrazları yüksək romantik ideallarla yaşayır, insan mənəviyyatını pak, təmiz görmək istəyirlər. Bu obrazlar həm fərdi, həm də ümumi keyfiyyətlərinə görə dolğun, qüvvətli, canlı xarakterlərdir. Bunlarsız Cavid sənətini təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Ədəbiyyat

1. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə, I cild, Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2005, 256 s.
2. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə, II cild, Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2005, 352 s.
3. Əlimirzəyev X. Dramaturgiyamızda ideal və qəhrəman. Bakı, 1995, 248 s.
4. Əlioğlu M. Hüseyn Cavidin romantizmi. Bakı: Azərəşr, 1975, 216 s.
5. Əliyev K. Hüseyn Cavid: həyatı və yaradıcılığı, Bakı: Elm, 2008, 324 s.
6. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. Bakı: Elm, 2002, 740 s.

Açar sözlər: romantika, qadın, ana, dram, humanizm

Ключевые слова: романтика, женщина, мать, драма, гуманность

Keywords: romance, female, mother, drama, humanity

ЖЕНСКИЕ ОБРАЗЫ В ПЕРВЫХ ДРАМАХ Г.ДЖАВИДА

Резюме

Гусейна Джавид, один из выдающихся представителей Азербайджанской литературы XX века, в 1910 году написал свою первую драматическую произведению – пьесу "Мать". Тема пьесы была взята из жизни Дагестана.

Образы женщин созданные Г. Джавидом различны. С самого начала до конца жизни он старался ради свободы женщин и ради их активного участие в жизни общества. Предпочтение свободы женщин и выступление против чадры в пьесе "Марал", написанном в 1912 году, требовали для того времени мужества. Г. Джавид больше всего предпочитал простоту и естественность у женщин.

FEMALE IMAGES IN THE FIRST DRAMAS OF H.JAVID

Summary

Huseyn Javid, one of the outstanding representatives of the Azerbaijan literature of the 20th century, wrote his first dramatic work, the play "Mother," in 1910. The theme of the play was taken from the life of Dagestan.

The images of women created by H.Javid are different. From the very beginning to the end of his life, he tried for the freedom of women and for their active participation in society. The preference for women's freedom and the performance against the chadra in the play "Maral," written in 1912, required courage for the time. H.Javid preferred simplicity and naturality in women the most.

Рәйси: filologiya elmləri doktoru, professor Abdulla Abasov

İbrahimov Şikar³²

ABBASQULU AĞA BAKIXANOV YARADICILIĞINDA DİNİ-ƏXLAQ MƏSƏLƏLƏRİ

İnsanın mahiyyətini öyrənən mənəviyyat, əxlaq, ilahiyyat və s. elmlər insan kimi mükəmməl bir varlığın boş-boşuna yaradılmadığını və bu yaradılışda bir məqsəd olduğunu anlayaraq onun haradan gəldiyini, nə üçün gəldiyini və haraya getdiyini dərinlən təhlil və izah edirlər.

Fəxrəddin ər-Razi insanı əşya və hadisələr haqqında bilgidən yoxsul bir varlıq hesab etmişdir. Qəzali isə insanı belə təqdim edir: «İnsanın ruhu Rəbbani (ilahi) bir əmr olduğundan (ilahi əmrə tabe olduğundan), insan da ruha sahib olduğundan, o, yaradılışı etibarilə həqiqətləri bilməyə əlverişli bir varlıqdır» (7, s.12).

Bu fikirlər bir-birinə nə qədər yaxın, yaxud uzaq olsalar da, bu bir həqiqətdir ki, insanın dünyaya gəlişi onu bir sıra vəzifələrin icrası ilə üz-üzə qoyur ki, bunlar arasında ən birinci yeri Peyğəmbərimizin (s.ə.s.) xəbərdir etdiyi vəzifə – onun yer üzərində Allahın xəlifəsi, yer üzünün əşrəfi olması tutur. İnsan ağıl kəsəndən başlayaraq bu vəzifəni yerinə yetirmək məsuliyyətini daşıyır. İnsanın bu vəzifəni yerinə yetirib-yetirməməsi ilə meydana əxlaq məfhumu çıxır. Öz insanlıq vəzifəsini yerinə yetirənlərə əxlaqlı, yetirməyənlərə isə əxlaqsız deyirik.

İnsan dünyaya bir sıra hazır xasiyyət və xarakterlərlə gəlir. Digər tərəfdən, o, dünyada yaşadığıca özünə lazım olan xeyli sayda çox əhəmiyyətli qabiliyyətlər və xasiyyətlər qazanır. Beləliklə, «əxlaq» dedikdə bir insanın fitrətində (doğulması ilə bərabər) olan, həm də sonradan qazandığı xasiyyətlərin, davranışların kompleksini (bütövünü) başa düşürük. Bu baxımdan, mənəviyyatımızın ən kamil təmsilçisi olan Peyğəmbərimizin (s.ə.s.) aşağıdakı duası çox böyük mənə ifadə edir: «Allahım, vücudumu (cismimi) gözəl yaratdığın kimi, əxlaqımı da gözəl eylə» (7, s.13).

Peyğəmbərimizin (s.ə.s.) Allahdan istədiyi gözəl əxlaq mənəviyyatımızın əsası, təməlidir. Bəs «gözəl əxlaq» deyəndə Allah rəsulu (s.ə.s.) nəyi nəzərdə tutur? Hansı əxlaq gözəldir? Bu duada Peyğəmbərimiz (s.ə.s.) Allaha müraciətlə insanın maddi, bioloji varlıq olaraq ən mükəmməl şəkildə yaradıldığı kimi, mənəvi baxımdan da, əxlaqi cəhətdə də kamilləşmək istəyini («əxlaqımı da gözəl eylə») ifadə edir.

Burada nəzərimizə çatdırılan bir də budur: insanın bioloji varlıq olaraq mövcud olmasında onun özünün heç bir iştirakı yoxdur, insan özü üçün nə qas, göz, burun, qulaq, ağız, nə də istədiyi şəkildə mədə, bağırsaq, ürək, böyrək və s. seçmək iqtidarında deyil. Bu qədər mükəmməlliyi insan özü yaratmamışdır. Bu mükəmməllik ona verilmişdir, verən də Allahdır. Lakin əxlaqın necə olmasını, əxlaqın mükəmməlliyini istəmək insanın özünə həvalə edilmişdir. İnsan istəyərsə, Allah onun əxlaqını da bədəni kimi gözəlləşdirər. Hər şey insanın öz əlindədir.

Peyğəmbərimizin (s.ə.s.) duasında diqqətə cəlb edən başqa bir cəhət də söhbətin hər hansı bir əxlaqdan deyil, məhz gözəl olan əxlaqdan getməsidir. Demək, hər əxlaq gözəl deyil, yalnız Allahın əxlaqi gözəldir. Buna görə də insan kamil şəkildə əxlaqlanmaq istəyərsə, bunu yalnız Allahdan istəyəcəkdir.

A.Bakıxanov «Nurlar mənbəyi» əsərində yazır:

Sonsuz qüdrət sahibidir, əlçatmazdır bu cəlal,
Lütfü hədsiz, mərhəməti sonsuz, hökmü bizəval.
Kam istəyən bəndəsinə deyər: İstə, verim mən,
Bütün dünya pay almaqda onun nemət bəhrindən. (2,s.161)

Müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdə Allah bizə bu xəbəri də verir: Siz özünüzdə dəyişdirmək istəmədikdə, Allah da sizi dəyişməz. Deməli, insanın kamilləşməsi, daxilən, mənən mükəmməl səviyyəyə yüksələ bilməsi üçün ilk növbədə onun bu dəyişikliyi istəməsi lazımdır. Peyğəmbərimiz (s.ə.s.) də öz duasında elə bunu istəyirdi. A.Bakıxanovdan sitat gətirdiyimiz parça da həmin mətləbi ifadə edir. Əgər insan bir şeyi istəyərsə, ona çatmağın yollarını axtarmalıdır. A.Bakıxanovun fikrincə, bu yol məhz islam əxlaqından keçir.

Müşahidələrimiz göstərir ki, A.Bakıxanov bu və ya başqa məsələnin həl-lində, hansısa əməli edib-etməməkdə ən çox öz ağılna istinad edirdi. A.Bakıxanov Mir Fındərskidən belə bir misal gətirmişdir:

Ağıl gəmidir, arzu girdəbdır, bilik yelkən.
Allah sahil, bütün aləm isə dənizdir.

Dəryadan sahilə çıxmaq insan qüvvəsindən asılı olmayan küləyin əsməsinə bağlı olsa da, gəmisiz və yelkənsiz dərya üzündə üzmək mümkün deyil. Bundan məlum olur ki, bu fırtınalı dənizdə ağıl gəmisiz olmadan səfər etmək mümkün deyil. Bu gəminin də elmlər və əsərlərdən yelkəni olmasa, sərgərdan qalar (2,s 65).

Elmə, biliyə yiyələnmək, təcrübə toplamaq ağıl inkişafına təsir göstərə bilər. Lakin onu tam formalaşdırma bilmir. Çünki ağıl mənəvi olduğundan daha çox mənəvi varlıqlarla əlaqədə olur və onlardan güc alır.

İnsan ağıl öz qidasını qəlbədən alır. Belə başa düşmək olar ki, insan ağılının düzgün işləməsi onun qəlbədən aldığı qidadan asılıdır. Amma qəlbənin varlığı da hələ məsələnin həlli deyildir. Çünki qəlb hər insanda vardır. Məsələ qəlbənin nə ilə qidalanmasındadır.

Qəlb insanın bütün həyatının, düşüncələrinin, davranışlarının hərəkətverici mənbəyidir. Buna görə də insanlar ağıllarına daha çox istinad etməkdənsə, qəlbələrinin nə ilə dolduğunu, orada hansı hiss və duyğuların məskən saldığını düşünməli və onu daim təmizləməyin yollarını öyrənib tətbiq etməlidir. İnsan qəlbənin təmizliyi onda hansı hiss və duyğuların məskən salmasından asılıdır. Əgər insan başqasına həsəd aparırsa, əgər səbir etməyə qadir deyilsə, əgər özü kimi başqa insanların dərdi ilə dərdlənərsə, sevincləri ilə sevinmərsə, o zaman bu adamın qəlbənin həsəd, kin, ədavət, ənəniyyət, hərislik kimi mənfiliklərlə dolu olduğunu göstərir. Əgər insan qəlbində bunlar məskən salmışsa, demək, orada

³² AMEA

sevgi, şəfqət, mərhəmət, ədalət, təvazökarlıq, dostluq, qardaşlıq kimi gözəl hiss və duyğulara ya yer qalmamışdır, ya da çox az yer qalmışdır.

A.Bakıxanov yazırdı:

Azad olmadıqca bəndə olmazsan,
Dolu qabı doldurmaq olmaz. (2,s 65)

A.Bakıxanov yuxarıdakı misrası ilə göstərmək istəyirdi ki, insanın qəlbi nəfsani fəsadlardan, mənfi əxlaqi normalardan təmizlənmədikcə, orada müsbət əxlaqi normalara yer olmaz. İlk növbədə, insanın qəlbi təmiz olmalıdır.

A.Bakıxanova görə, insan qəlbini təmizləyən Allahın nurudur. Əgər qəlb Allahın nuru ilə işıqlanmışsa, orada qaranlıq heç nə qalmaz, orada sevgi, şəfqət, mərhəmət, təvazökarlıq, səbir, dostluq kimi ən ülvi hisslər məskən salacaq, onlar da ağılı, şüuru qidalandıracaq. Əksinə, əgər qəlbə Allahın nuru düşmürsə, qəlb bu nurla işıqlanmırsa, orada heç bir təmizlikdən söhbət gedə bilməz, nəticədə bu cür qəlb şeytanın məskən saldığı yuvaya çevrilir.

A.Bakıxanovun ontoloji və qnoseoloji mühakimələri etik-əxlaqi fikirlərlə tamamlanır: «Ürəyin aynası elə şəffaf və təmizdir ki, küdurətin pasından təmiz-ləndikdə bütün şeylərin həqiqətini əks etdirən və haqqı göstərən bir güzgülüyə çevrilir.

İllər uzunluğunda ürək bizdən Cəməşidin camını tələb edirdi,

Özündə olan şeyi özgəsindən umurdu» (2,s 67).

O yazırdı ki, hiss üzvləri ürəyə tabedir, onun əmrindən çıxma bilməzlər – ürək nəfsani pisliklərdən təmizlənsə, Allahın işıqlarını əks etdirir. A.Bakıxanovun fikrincə, əxlaqi təmizləmək ürəyin təmiz olub Allahın nurunu əks etdirməsi üçündür. Nəfsani fəsadlar, pis əməllər Allahın nurunun ürəyə daxil olmasına yol vermir. Yəni insan mənəviyyatının kamilliyi bilavasitə ürəklə əlaqələndirilir.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun etik irsini araşdırarkən belə aydın olur ki, onun əxlaq nəzəriyyəsində etidal mövqeyi mühüm rol oynayır. A.Bakıxanov «Hər şeyin orta vəziyyəti yaxşıdır» hökmündən çıxış edərək Qurani-Kərimə əsaslanırdı. «Etidal cığırından çıxan adamın işi aləmin nizamına zidd olduğu üçün, aydındır ki, zərərli olar. Təmiz xasiyyətli o adama demək olar ki, o, hər işində ifrat-təfritdən (həddindən lap çox və ya az) çəkinib orta bir yolu özünə şüar edə və bu vasitə ilə arzusuna nail ola, rahatlıq əldə edə». (2,s 25)

A.Bakıxanova görə, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərdən biri də yaxşılıqdır. İnsan etdiyi yaxşılığı yadına saldıqca elə bir zövq alır ki, heç bir dövlət ona çatmaz, pis iş tutmuş adam isə əməlini düşündükcə xəcalət çəkər. Heyif o adama ki, yaxşılığı bacarır, lakin etmir, halbuki insan yaxşılıq etdikdən sonra haqlı şükürə layiq olur; başqaları ilə bir səviyyədə ikən onların nemət vericisi olur. O xoşbəxt adama eşq olsun ki, allahlıq sifətiylə şöhrətlənə və bu tükənməz dövlətdən üz döndərməyə (2,s 28).

Qüdsi qəzəllərinin birində deyirdi ki, hünər, mərdlik xalqın dərdinə dərman etməkdən ibarətdir. İnsanları yaxşılığa çağıran Qüdsi rübailərinin birində Qurani-Kərimə istinadən yazırdı:

«Yaxşılıq sevməyir dünyada rıya,
Hünərlə eyb ki, birləşməz əsla.
Quranda müvafiq bir ayə vardır,
Yaxşılıq eyləyən çatar yaxşıya». (2,s 401)

İslamda şöhrət haqqında çox geniş bəhs edilir: «Şöhrət axtaran şəxsin avazı hər tərəfə yayılmaqla, əksər hallarda təkəbbürlük, xudbinlik, xudnüməlik və xudpəsəndlik kimi alçaq sifətlər o şəxsə də peyda olur, onun dünyasına və axirətinə zərər gətirir. Bu yolda o kəslər salim qalır ki, Allah onları dinin təbliği və nəşri üçün intixab edir». Allah Quranda buyurur: «O axirət evini qərar verdik, o kəslər üçün ki, yer üzündə böyüklük və ya fəsad etmək istəyirlər». Peyğəmbər (s.ə.s.) buyurur: «Şöhrət və mal məhəbbəti qəlbə nifaq bitirər, necə ki su ot bitirər». (8, s.232)

Yenə Peyğəmbərimiz (s.ə.s.) buyurur: «Müsəlman kişinin dininə şöhrət və malın vurduğu zərər iki yırtıcı canavarın qoyun sürüsünə vurduğu zərərdən böyükdür». (8,s. 232) Şöhrət haqqında danışarkən belə bir nəticəyə gəlirik ki, insanlar ömür boyu səy edir, mal, dövlət, sərvət toplayır və topladıqca ələ keçirmədiklərinin daha çox olduğunu görüb, əlindəkilərə qane ola bilməyir və daha da acgözləşir, dünya malına hərisliyi artır və bu insanlar Allahdan uzaqlaşır.

«Dünyada vəziyyəti və məişəti yaxşılaşdırmaq şöhrət üçün, eləcə də başqalarının bizim haqqımızda yaxşı fikirdə olması üçündür» (2, s.34)- deyərək Bakıxanov göstərmək istəyirdi ki, bir çoxlarının bir-birinin haqqında yaxşılıq və ehtiram qaydalarını gözlədiyinə baxmayaraq, bu sifət həddini aşsa, insanın düşkünlüyünə səbəb olar və gözəl əxlaq tərdrən korlanır, o öz işlərindən və əməllərindən həmişə təşvişdə olar. Şöhrət düşkünlüyü olmaq son nəticədə peşman-çılığa səbəb olar. İnsan etidal dərəcəsini gözləməklə isə öz mətləbinə çatar.

Dəfələrlə təcrübədən keçmişdir ki, şöhrətpərəstlərin tərəqqi etməsi çətindir. Bakıxanov bunu belə izah edirdi: «İnsan özü qürrə səbəbindən işdən qalır və başqaları paxıllıq və ya başqa qərəzlər üzündən ona mane olmaq istərlər. Belə olduqda insan öz fəzilətini başqalarının paxıllığına səbəb olacaq dərəcədə göstərməməlidir». (2,s. 38)

İslam dinin yalan danışmaqdan çox ətraflı söhbət açılır. Peyğəmbərimiz (s.ə.s.) buyurur: «Nəbadə yalan danışasız, həqiqətdən yalan danışmaq günaha yol açır, günah isə cəhənnəmə yol açır».

Bir gün Peyğəmbərdən soruşurlar ki, mömin yalançı ola bilərmi? Buyurur ki, yox. Peyğəmbər buyurdu: «Qulaq asın, böyük günahları sizə xəbər verim: Allaha şəriq qərar vermək, ata-ananın üzünə ağ olmaq və yalan danışmaq» (8,s 223).

İmam Həsən Əsgəri (ə) buyurub: «Bütün xəbisliklərə bir evdə qərar veriblər, o evin açarı isə yalandır». Belə anlamaq olar ki, yalan danışmaq insanı etibardan salar, onun abırını tökər, xalq içində xəcalətli, axırda isə Allah-təala yanında üzüqara edər.

A.Bakıxanova görə, düzliyə adət etmiş adam təşviş və qorxudan həmişə arxayın olar, doğruluğunun məlum olacağı ümidiylə təsəlli tapar. Həqiqət, «haqq sözü acı olar» məsəli kimi çox zaman təbə xoş gəlməyə bilər, zahirdə məsləhətin ziddinə görünər, lakin həqiqətdə isə məsləhətli olar. Bir filosof deyir ki, böyüklərə sözün ancaq doğrusunu de, qəbul etməsə də zərər görməzsən. Necə ki, deyiblər: «Həlak olmaq yalançılıqda olduğu kimi, nicat tapmaq da doğruluqdadır» (2,s. 43).

Qurani-Kərimdə düz danışmaq barəsində yüzdən artıq ayə var.

Peyğəmbərimiz (s.ə.s.) buyurub: «Altı şeydə özünü yaxşı saxlayın ki, sizi behiştə qəbul etdirim. Məhz onların birincisi yalan danışmaqdır» (8, s.226). Vədə vəfa etmək də doğru danışmanın bir növüdür. Allah-təala Quranda İsmayılı Peyğəmbəri (s.ə.s.) vədə vəfa etməkdə mədh edərək buyurur: «Kitabda İsmayılı yad et, həqiqətdən o, doğruçu, vədəyə sadıq qalan idi» (8, s.226).

A.Bakıxanov da vədə əməl etməyə yüksək qiymət verirdi. «Verdiyən hər bir vədə vəfa etməyə çalış». O, İmam Əlinin (ə.) belə bir kəlamını misal gətirmişdir: «Kişi vəd edənə qədər azaddır». Yəni insanın vədini yerinə yetirməsi vacibdir. Borclu adam özünü azad hesab edə bilməz. Bakıxanov vədə xilaf adamı insanlığın şərtlərini yerinə yetirməməkdə günahlandırır (2,s. 52).

Qənaətci adamın əldə edəcəyi saysız-hesabsız faydalar var: insan artıq-tamahlıq, paxıllıq, xəsislik, israfçılıq kimi bir çox mənfi xasiyyətlərdən azad olar. Dünyanın var-yoxu, qəmi onu iztiraba salmaz.

Bakıxanov artıqtamahlığı müsibətlərin ən şiddətli hesab edirdi. «Doğrudan da, tamah müsibətlərin ən şiddətli olduğu üçün, tamahkar adam daim qəmgin olar; nə qədər varı olsa da, yenə deyər azdır. Həmişə varını artırmaq fikrində olar. Öz mənfəətindən ötrü özgələrinə ziyan vurmağa çalışar». (2, s.57). Dini əxlaq kitablarında xalqın malında gözü olan adama tamahkar deyilir. Bu, dünya malına məhəbbətin bir növüdür və ən pis, alçaq sifətlərdən hesab olunur.

İmam Cəfər Sadiq (ə) buyurub: «Bəndədə imanı sabit edən şey pəhrizkarlıqdır (qənaətdir), onu imandan çıxaran isə tamahdır». (8,s. 156)

Tamahkarlığın pislili haqqında Quran ayələri və hədislərdə çox bəhs edilmişdir. Bunu demək kifayətdir ki, tamahkar adam cəmiyyətində də, xalq arasında da həmişə zəlif olar, ona alçaq nəzərlərlə baxırlar. Belə adamın xəlqə olan etimadı Allaha olan etimadından çox olur; ona görə də belə insanlar Allahdan ümidini kəsib, gözünü xalqın malına dikir. A.Bakıxanov yazırdı: «Bu sifətdən uzaq olan insan həmişə xoşxalq olar» (2,s. 57).

Dünya məhəbbətinin nəticələrindən biri də simiclikdir ki, insanın pis sifətlərindən hesab olunur. Xəsisliyin pislili barəsində Quran ayələri, hədislər həddən artıqdır. Bunlar Bakıxanovun əxlaq nəzəriyyəsində də öz əksini tapmışdır.

A.Bakıxanov yazır: «Xəsis yığdığı mal-dövlətdən həsrətdən başqa bir şey aparmaz. Çünki o dövləti ya bir hadisə məhv edər, ya da varisinə qalar. Varisə qalan mal yadlar üçündür. Özün insaf et, bundan sənə nə fayda?! Desən ki, səndən ötrü ehsan və xeyrat verəcəklər, o da məlum deyil, çünki sənə özgəsi səndən mehriban ola bilməz. Sən özün sağlığında etmədiyən halda, özgəsi necə edə bilər? Onun da dünya şöhrətindən və axirət səvabından ibarət olan mənfəəti ehsan edən adamlar üçün olacaq. Demək, əziz ömrümüzü bu dünya malını toplamağa sərf etməyə və bəlkə də, pulu özümüzə Allah qərar verməyə dəyməz» (2, s.58).

Peyğəmbər (s.ə.s.) buyurub: «Hər kəs öz ixtiyarı ilə öz malını xeyir işlərə xərcləməsə, Allah onun malını məcburi surətdə şər işlərə sərf edər». (8,s. 161) Bakıxanovun dediyi kimi, xəsisin yığdığı var-dövlətdən özünə heç bir fayda yoxdur. Bu kəlamın təsdiqini həyatda çox görmüşük. Öz sağlığında malını yaxşı yollara sərf etməyən simicinin malını onun varisi qumara, içkiyə və digər fəsad işlərə xərcləyir. Mal sahibi onun xeyrindən məhrum olmaqla, qiyamət günü hesabını verməli olacaq.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xəsisliyin ən böyük müsibətlərindən biri odur ki, insan dünya malına məhəbbət bəsləməklə, Allahı unudur. Xəsisliyin ziddi səxavətdir ki, Allahın sifətlərindən biri hesab olunur. Bakıxanov yazır: «Heyif o adama ki, yaxşılığı bacarır, lakin etmir, halbuki insan yaxşılıq etdikdən sonra haqlı şükürə layiq olur; başqaları ilə bir səviyyədə ikən onların nemətvericisi olur. O xoşbəxt adama eşq olsun ki, allahlıq sifətiylə şöhrətlənə və bu tükənməz dövlətdən üz döndərməyə» (2,s. 28)

Bakıxanova görə, insan yaxşılıq edərkən heç bir məqsəd güdməməli, yaxşılıq etdiyi insana minnət qoymamalıdır. Əvəzini umaraq edilən yaxşılığa yaxşılıq demək olmaz, çünki bu, alverə bənzər və öz malını başqa bir şeylə əvəz etmək kimidir. Əvəzini umaraq yaxşılıq etmək hünər deyildir. Yaxşılığı möhtac olmadığı adama et (2,s. 27).

A.Bakıxanovun əxlaq nəzəriyyəsinə görə, qənaətci adamın əldə edəcəyi saysız-hesabsız faydalardan biri də israfçılıqdan uzaq olmasıdır. Onun fikrincə, mal kəsb etməkdə olduğu kimi, sərf etməkdə də ehtiyacı gözləmək lazımdır. «İsraf da paxıllıq kimi pisdir. İsrafçılıq şeytanın qardaşdır» - hökmündən israfın zərəri məlumdur» (2,s. 59).

Peyğəmbər (s.ə.s.) buyurur: «Hər kəs qənaətci olsa, Allah onu qəni edər, hər kəs israf etsə, Allah onu fəqir edər. İnsan həm varlı, həm də kasıb vaxtında qənaətə əməl etməlidir» (8, s.156).

Ümumiyyətlə, qənaət, Bakıxanova görə, etidal dərəcəsini gözləməkdən ibarət olmalıdır. «İnsan öz halal kəsbindən tamamilə əl çəkməməlidir, çünki etidal dərəcəsindən xaric olan adam aləmin ümumi nizamının əksinə çıxaraq öz varlığının xeyrini unudur» (2, s.59).

Beləliklə aydın olur ki, Bakıxanovun əxlaq nəzəriyyəsində ən əsas yeri etidala riayət etmək məsələsi tutur. Bunun mənbəyi islam əxlaqından gəlir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. Abbasqulu Ağa Bakıxanov // «Ədəbiyyat qəzeti». 1937. 26 sentyabr.
2. Bakıxanov Abbasqulu Ağa Qüdsi. Bədii əsərləri. Bakı. Yazıçı. 1984, 474 s.
3. Bakıxanov A. Nəsihətlər. Bakı. Yazıçı. 1982, 76 s.
4. Bakıxanov A. Riyazil-Qüds əlyazması // Azərbaycan MEA. M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. 8-140/7472- (əsəri köçürən Hakverdi bin Məshədi Ocaqverdi

- Qarabağ) 91 vərəq.
5. Bakixanov A.A. Tiflis müxəmməsi. Məsnəvi: Eşqin məhdində, «Gülüstanı İrəm»dən parça: Qəzəllər (Tərcümə edən Ə.Ələsgərzadə) // «Kommunist». 1944. 12 iyun, «Ədəb. qəzeti». 1944. 21 iyun.
  6. Budaqov B. Qiymətli tədqiqat əsəri (Ə.Əhmədovun Abbasqulu Ağa Bakı-xanovun astronomik görüşlərinə həsr olunmuş əsəri haqqında) // «Azərb. Un-tinin elmi əsərləri. Geologiya-coğrafiya elmləri seriyasında». 1968. №1. s.108-109.
  7. Əkbərov F. N., Camalov N.C. İnsan, mənəviyyat və cəmiyyət. Bakı. Nur nəşriyyatı. 2003. 423 s.
  8. Əhmədov Ə.Ə. İslam əxlaqi. Bakı. 2005. Mübahilə. 312 s.
  9. Göyüşov Z. Azərbaycan maarifçilərinin əsərlərində əxlaq məsələləri. Bakı. Azərəşr. 1964. 191 s.
  10. Göyüşov Z. Azərbaycan maarifçilərinin etik görüşləri. Bakı, Azərəşr. 1960. 212 s.
  11. Hüseynov H.N. A.A.Bakixanovun əxlaq nəzəriyyəsi // Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Bakı, 1947, №4, s 98-110.
  12. Qasımlı F.F. Qüdsi haqqında düşüncələr. Bakı. M.F.Axundov adına APRDƏL-nin t/h mətbəəsi. 2000. 223 s.
  13. Qurani-Kərim. Bakı. (Ərəb dilindən tərcümə edən: Bünyadov Z.M., Məmmədaliyev V.M.), Çıraq nəşriyyatı. 2005. 633 s.
  14. Audrey I Altstadt. Nasihatlar of Abbas Kulu Agha Bakikhanli. http://vlib.iue.it/carrib/texts/carrie_books/pakssoy-2/cam7.html

Ключевые слова: *Корани-Керим, милосердие, нравственность, справедливость, ложь, расточительство.*
Keywords: *Koran, moral, charity, justice, falsehood, squandering*

Свод Религиозно –моральных норм в трудах Аббасгулу ага Бакиханова.

Резюме

Данная статья исследует литературное наследие учёного-исследователя А. Бакиханова в системе религиозных этических ценностей. Подпитывая свои онтологические и гносиологические труды нравственными нормами, он подчёркивает при этом силу влияния кодексов Ислама на формирование принципов философии. Результатом проведённых исследований является неприемлемость автором нравственных теорий разработанных людьми. А. Бакиханов задаёт ценностную ориентацию своду правил Мироздателя, ибо лишь Его слова достойны послушания.

Religious and moral standarts in works of Abbas Kuli aga Bakixanov

Summary

This article explores literary heritage of scientist thinker A. Bakixanov. In ontological and gnosiological works which based on moral principles A. Bakixanov with determination emphasized the power of influence Islamic dogmas to the formation of philosophy ethical principles.

The result of the researches was unacceptability of moral theoretics which were erected by people. The autor wrote about orientation of rules aside Creator.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Məmmədova Minayə Əflatun qızı³³
İNGİLİS ROMANTİZMİNİN NUMAYƏNDƏSİ C.Q. BAYRONUN POEZİYASINDA
MƏCAZLAR SİSTEMİ

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə doğru dünyanın ədəbi xəritəsində əvvəlki dövrlərdən fərqli olan çoxçalarlı proseslərin getdiyini müşahidə etmək olar. Müxtəlif ölkələrdə ən müxtəlif xarakterli ədəbi cərəyanlar təşəkkül tapmaqda idi. Yeni milli ədəbi sistemlərin yaranması ilə paralel olaraq Avropanın nisbətən daha çox inkişaf etmiş ədəbiyyatları (ingilis, fransız, alman, italyan) artıq böyük uğur və irəliləyişlər əldə etmişdilər.

Bu dövrlərdə romantizm və realizm kimi yeni ədəbi cərəyanlar həyata vəsiqə almış, möhtəşəm ədəbi simalar sənət abidələri yaratmışdılar. Bu baxımdan bəhs edilən dövrün bədii prosesinə xas olan iki meylin dialektik vəhdəti diqqət mərkəzində olmalıdır: 1) ümumbəşəri, universal dəyərlərə, qarşılıqlı bəhrələnməyə səy göstərmək; 2) milli köklərə və dəyərlərə daha həssas bağlılıq, milli təməldən qaynaqlanmaq.

Azərbaycanda ədəbi-nəzəri fikrin formalaşmasında Avropa ədəbiyyatşünaslıq ənənələrinin təsiri məsələsindən danışarkən burada ümumdünya ədəbi-bədii sisteminin tərkib hissələri kimi həm təsir, qarşılıqlı təsir, həm də bədii tərcümədə sənətkarın bədii-fərdi tərcümədə üslubi amillərini də nəzərə almaq lazımdır.

Məlum olduğu kimi, üslub bədii ədəbiyyatın əsas poetik kateqoriyalarından biridir. Müxtəlif mənalarda (əsrin üslubu, yazıçının üslubu, ədəbi məktəbin üslubu, cərəyanın üslubu və s.) işlənsə də, üslub bütün hallarda bədii vasitələr sistemi baxımından fərqlərin, özünəməxsusluqların aşkarlanmasında əsas rollardan birini oynayır. Üslubu müxtəlif ədəbiyyatşünaslar məhz bu baxımdan mənalandırılmışlar. "Üslub metodun xüsusi, konkret təzahür formasıdır" "üslub yazıçının əsərlərini başqa yazıçıların əsərlərindən aydınlaşdırma fərqləndirən ideya və forma özünəməxsusluğudur". Deməli, üslub həm fərqləndirici, həm də birləşdirici xarakterə malikdir. Fərqləndirici dedikdə bir sənətkarı, bir metodu, bir cərəyanı və s. digərlərindən fərqləndirən özünəməxsus bədii-estetik prinsiplər nəzərdə tutulursa, birləşdirici dedikdə bir sənətkarı, bir metodu, bir cərəyanı və s. digərlərinə yaxınlaşdırən özünəməxsus bədii-estetik prinsiplər nəzərdə tutulur.

Söz - ədəbiyyatın əsas ünsürüdür, dilə, dilin dəqiqliyinə, sadə və aydın olmasına fikir vermək lazımdır. Tərcümə təcrübəsindən öyrənirik ki, Azərbaycan dilinə əsər tərcümə edərkən orijinalın bədii-ideya məzmununu tərcüməçi ancaq Azərbaycan dilinin qüdrəti sayəsində ifadə edə bilər. Tərcüməçi mütləq hər iki dili bilməlidir. Ən yaxşı tərcüməçi ana dilini və ondan bir yaradıcı kimi istifadə etməyi bacaran tərcüməçidir. (s30-31)

Bədii mətnə obrazlılığı müəyyən etmək üçün ilk növbədə işarə, simvol, kod, söz arasında olan əlaqəni müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Məlumdur ki, bədii mətnə obraz yaratmaq üçün dil vahidlərindən istifadə edilir. Dildə obraz yaradan əsas dil vahidi sözdür. Ədəbi əsərlərə dilçilik baxımından yanaşsaq bədii ifadə vasitələri yəni dildə məcazlar sistemi nəzəriyyələrdə **trop** adlandırılır. (*trop yun. "dönmək", məcazi mənada isə "obraz" deməkdir*)

Məcaz obrazlı təfəkkürün əsas vasitələrindən biridir. Bədii dildə sözün məzmununu onun əsas nominativ - əşyavi mənası ilə məhdudlaşdırır. Söz nominativ mənasından başqa bir sıra əlavə mənalarda da işlənir ki, buna məcaz deyilir. Sözün məcazlaşması mətn daxilində digər sözlərlə əlaqəli şəkildə baş verir. Söz o zaman məcazlaşır ki, real varlıqdakı anlayışları obrazlı şəkildə vermək iqtidarına malik olsun. Obrazlılıq, ümumiyyətlə dilə xas olan bir keyfiyyətdir. Ona görə də obrazlılıq bədiilikdən daha geniş anlayışdır. Corc Qordon Bayronun "Şərq poemaları"na daxil olan "Korinfin mühasirəsi" poemasının Azərbaycan dilində olan tərcüməsi şair - mütərcim Aslan Aslanova aiddir. Əsərdə mütərcim təbii və realist mühitə keçid üslubu qurur. "Korinfin mühasirəsi"nin Azərbaycan dilinə olan tərcüməsini orijinala tutuşdurduqda görürük ki, haşiyəyə çıxan əlavələr sonrakı tərcümələrdə az verilmişdir. C.Q.Bayron bu poemasını əvvəldən axıra kimi ingilis poeziyasında olduğu kimi "heroic couplet" formasında Şərq poeziyasında məsnəvi janrına uyğun olan formada yazmışdır. Bu forma şair tərəfindən təsadüfi seçilməyib, ona görə ki, hərbi rəvayətlər üçün məsnəvi forması ənənəvi forma hesab olunub. Mütərcim isə poemanı çarpaz qafiyələr işlədərək rübailərlə tərcümə etmiş və öz ədəbi fərdi üslubunu göstərmişdir.

Orijinalda:

And many deem'd her heart was won;
 For sought by numbers, given to hone,
 Hand young Francesca's Hand remanin'd
 Still by the church bonds unchain'd.

Tərcümədə:

Çoxları deyirdi Françeskanın
 Ovlanmış qəlbini Lançetto əlbət,
 Doğrudan qız olub aşiqi onun,
 Necə elçiləri eləmişdir rədd.

1960-1970-ci illərdə istedadlı şair-mütərcim Ənvər Rza C.Q.Bayronun məşhur "Şilyon məhbusu" poemasını ingilis dilindən tərcümə edir. Bu əsər eyni zamanda 1934-cü ildə görkəmli şair Rəsul Rza tərəfindən də dilimizə tərcümə olunmuşdur. Təbii ki, hər iki tərcümə arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Maraqlısı budur ki, Rəsul Rza əsəri rus dilindən tərcümə etmişdir. Poemanı rus dilinə V.A.Jukovski tərcümə etmişdir. Qeyd edək ki, Rəsul Rza poemanın cəmi 6, Ənvər Rza isə 14 nəğməsini tərcümə etmişdir.

³³ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Hər iki nümunənin tərcümə xüsusiyyətlərində müəyyən cəhətlər özünü göstərir. Əvvəlcə, hər iki mütərcimin üslub fərqlərini nəzərə alıb, eyni parçanın tərcümə olunmuş müxtəlif ifadə formalarına diqqət yetirək.

Orijinalda:

There are seven pillars of Gothic mould,
In Chillon's dungeons deep and old,
There are seven columns, massy and grey,
Dim with a dull imprison'd ray,
A sunbeam which hath lost its way,
And through the crevice and the cleft
Of the thick wall is fallen and left;
Creeping o'er the floor so damp,
Like a marsh's meteor lamp:
And in each pillar there is a ring,
And in each ring there is a chain;
That iron is a cankering thing,
For in these limbs its teeth remain,
With marks that will not wear away,
Till I have done with this new day,
Which now is painful to these eyes,
Which have not seen the sun so rise
For years – I cannot count them o'er,
I lost their long and heavy score,
When my last brother droop'd and died,
And I lay living by his side [79,327,II]
Ənvər Rzanın tərcüməsində poema belə səslənir:

Şilyon məhbəsində yeddi sütun var,
Mamırdan yamyaşıl don geyib onlar.
Işıq qaçaq olub, qaçıb bu yerdən,
Günəşin şüası yol azıb hərdən
Divarın çatından baxır, görünür,
Nəmli döşəmənin üstə sürünür.
Yanır – bataqlıqda yanan çıraqtək,
Sönür – yağış vurmuş sönən ocaqtək.
Halqalar vurulub bu sütunlara,
Zəncir bərkidilib onlara, zəncir.
Min bəla törədir, min dərd, min yara
İlantək zəhərli o paslı dəmir.
Zəncir bədənimə naxış vurubdur,
İzi qollarıma həkk olub, budur.
Zindan həyatıma son qoymasam mən,
Silinməz bu damğa, iz bədənimdən.
Bu mən bəxtikəmin solğun gözləri,
Bir yerə zillənib haçandan bəri.
Sayını bilmirəm ötən illərin,
Ömrümdən qırılıb itən illərin.
Sonuncu qardaşım düşdü taqətdən,
Meyidi sərildi zülmət zindana,
Sağ ikən ölüylə yatdım yan-yana

Göründüyü kimi, tərcümə zamanı məzmunu qorumağa çalışan Ənvər Rza sətri tərcümədən uzaq olmuş, fikir və ifadələrin Azərbaycan dilinə uyğun alternativini tapmağa nail olmuşdur. Burada mütərcimin kreativliyi nəzərə çarpır. Onun tərcüməsi orijinaldan tərcümə olduğuna görə fərqlənir. Həmçinin, mütərcim dəqiqliyi qorumaqla poemanı daha poetik tərcümə etməyə müvəffəq olmuşdur.

Eyni hissəni Rəsul Rza isə aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

Ala gözlü sular qoynunda yatmış.
Dalqaları yarıb gögə boy atmış.
Uzaqdan görünən sakit, pürvüqar,
Şilyon adlı, qədim bir qalaca var.
Orda üzərini yosunlar almış,
Sanki əfsanəvi rəyaya dalmış.
Yeddi sütun durur, onları hərdən
Kədərli görkəmlə bir az göstərən.

Şəfəqlər düşərək cadarlarına,
Məhbəsin oyuqlu divarlarına.
Əriyirlər qatı zülmət içində.
Yalnızlıq içində, dəhşət içində.
Göz-gözü görməyən gecədə bəzən,
Bataqlıq üstündə sönüb, görünən,
Qızaran kiçik od parçası kibi,
Bir işıqla parlar məhbəsin dibi,
Sütunlar – sütunlar, aqır sütunlar.
Halqalar bağlanmış o sütunlara.
Onları bir kimsə varmı qopara.
Halqalara baqlı, vəhməli zənçir,
Zənçirin dəmiri sanki zəhərdir.
Ətimə işlədi o dəmir mənəm,
Şam kibi əridi polad bədənəm.
Onların vurduqu qara damqalar
Ömürlük qalaçaq bənə yadigar.
İllərdən bəridir, sevinç gətirən,
Nəşələr doquran, fərəhlər verən,
İşıqda gözlərim yadıraqamışdır.
Gündüzlər gözümlü sığır, aqrıdır.
Bu məşum məzarın qoynunda heyhat.
Öldü son qardaşım. Mən aç fəryad
Qopardım, göz yaş tökdüm, aqladım,
Söndü son umudum, sındı qanadım,
Sarsdı varlığımı bu müdhış ölüm
Azadlığa qarşı soyudu gönlüm.

Qeyd edək ki, nümunələrdə bəzi sözlərin -“göğə”, “kibi”, “aqır”, “baqlı”, “zənçir”, “vurduqu”, “damqalar”, “doquran”, “sıqr”, “aqrıdır”, “sevinç”, “açı”, “aqladım”, “varlığımı”, “sarsdı”, “gönlüm” kimi ifadələri orfoqrafiya baxımından müasir dövrdəki orfoqrafik qaydalardan fərqli olduğunun şahidi oluruq. Bu isə o dövrün tələbinə uyğun olaraq Rəsul Rza tərcümələrində özünü göstərmişdir.

Fikrimizi belə tamamlaya bilərik ki, Corc Qordon Bayron poeziyasının tərcümələrini mütərcimlər tərcümənin əsas qaydasına – mətnin ruhuna sadıq qalmış qaydasına riayət etməyə cəhd etmişlər və demək olar ki, buna müvəffəq olmuşlar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Məleykə Hüseynova, “XX əsr Azərbaycan nəsrində lirik-psixoloji üslub və sənətkar fərdiyyəti” “Elm”, Bakı 2009.(səh71,72)
2. Tərcümə sənəti (Məqalələr məcmuəsi), Bakı, “Elm”, 1990.
3. Byron, The Poetical works of lord Byron, London, Oxford University Press, 1912, 924s.
4. C.Q.Bayron “Seçilmiş əsərləri” B., Şərq-Qərb 2006.

Xülasə

Corc Qordon Bayronun Şərq poemalarının Azərbaycan dilinə tərcüməsində fərdi üslubun xüsusiyyətləri.

Məqalədə İngilis romantizminin görkəmli nümayəndəsi C.Q.Bayronun ədəbi irsinə müraciət edilmiş, həyat və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat verilmişdir. Onun Şərqlə bağlı poemaları, onların mühiti, yaranma səbəbləri göstərilmiş, əsərlərin dili ingilis sözləri ilə yanaşı şərq söz və ifadələri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Şərq poemaları, romantizm, adət-ənənə, müsəlman, skeptiklik, mübarizə, din.

Summary

The features of individual style on translations Azerbaijani language of George Gordon Byron's East poems

This article deals about the literary heritage of the English romanticism's outstanding representative George Gordon Byron. In this work also investigated east atmosphere, custom and traditions, general attitude to the east on George Gordon Byron's "East poems".

Key words: East poems, romanticism, custom and traditions, moslem, skepticism, struggle, religion.

Резюме

Особенности индивидуального стиля перевода на Азербайджанский язык Восточных поэм Джорджа Гордона Байрона

В статье есть обращение к литературному наследию выдающемуся представителю английского романтизма Д.Г. Байрона и дано краткое сведение о его жизни и творчестве. В статье указываются Восточные поэмы, причины их возникновения, наряду с исследованием языка произведений в том числе исследуются и некоторое восточные слова и обороты.

Ключевые слова: Восточные поэмы, романтизм, традиции и обычаи, мусульманин, скептицизм, борьба, религия.

Sevinc Məmmədova³⁴
ALMAN–AZƏRBAYCAN QARŞILIQLI ƏLAQƏ VƏ MÜNASİBƏTLƏRDƏN
ƏDƏBİ SƏHİFƏLƏR

Qərb-Şərq qarşılıqlı tarixi-mədəni əlaqə və münasibətlər kontekstində Alman–Azərbaycan ədəbiyyatlarının bir-birinə göstərdiyi təsirlərin, verdiyi töhfələrin və zənginləşmələrin müasir nəzəri-estetik fikir mövqeyindən tədqiqi aktual bir elmi məsələ kimi ədəbi əlaqələr və komparativistikanın daim diqqət mərkəzindədir. Məqaləmizdə Alman–Azərbaycan ədəbi əlaqə və münasibətlərinin tarixi kökləri, təşəkkülü və inkişafı mövcud ədəbiyyata istinadla icmal şəklinə araşdırılmışdır. Müəllif mövzunun genişliyini nəzərə alaraq öz təhlillərində əsasən bu sahədə olan başlıca məqamlara və əsərlərə toxunmaqla müvafiq elmi ümumiləşdirmə və nəticələr əldə etməyə çalışmışdır.

Tədqiqatçı Çingiz Abdullayevin monoqrafiyası (1) Almaniya–Azərbaycan əlaqələrinin tarixi kökləri ilə yanaşı, müasir dövrdə bu əlaqələrin inkişafına həsr edilmişdir. Kitaba professor Akif Bayramov rəy vermişdir. Kitabın “Müəllifdən” adlı qeydlərində oxuyuruq: “Kitabın yazılmasında məqsəd tarixi əlaqələrin bərpası və indiki dövrdə Almaniya–Azərbaycan dostluq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsidir. 1992-ci ildə yazdığım “Almanlar Azərbaycanda” adlı alman, rus və Azərbaycan dilindəki almanaxda almanların 182 il bundan əvvəl Azərbaycana gəlmə tarixlərindən bəhs etmişəm. Kitabda toxunulan mövzular böyük elmi axtarışlar tələb edir. Vaxt gələcək, Almaniya–Azərbaycan tarixi əlaqələri daha geniş araşdırılacaq. Fürsətdən istifadə edib bu kitabın işıq üzü görməsində mənə kömək edən hər bir şəxsə, eləcə də Alman–Azərbaycan cəmiyyətinə öz minnətdarlığımı bildirirəm”. (1, 7) Əsərin I bölümündə iki xalqın ədəbi, mədəni, elmi və iqtisadi əlaqələri, onların tarixinə xronoloji ekskurs edilmiş, Almaniyanın Azərbaycanı tanımasının yolları tarixi faktlar əsasında işıqlandırılmışdır. İki xalqı mənəvi cəhətdən birləşdirən mühüm amillər ön plana çəkilmişdir. Kitabın II bölümündə ilk alman koloniyalarının Azərbaycana axını, onların köçkünlük həyatı, təsərrüfatı, burada sənətkarlığın inkişafı təsvir olunur. Almanların Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşması, xalqımızın onlara göstərdiyi qayğıdan da söhbət açılır. Kitabın bu bölümündə, həmçinin Azərbaycanada kapitalizmin inkişaf etdirilməsində alman iş adamlarının, sahibkarlarının mühüm rolu, Bakı şəhərinin yenidən qurulmasında həmin mütəxəssislərin gördüyü işlərdən bəhs edilir. Xüsusən də, “Siemens qardaşları”nın Azərbaycan sənayesinin yüksəlişindəki fəaliyyətləri həyati faktlar əsasında təhlil olunur. Əsərin III bölümü Almaniya–Azərbaycan əlaqələrinin müasir inkişafı məsələlərinə həsr edilmişdir. Bu hissədə Almaniya–Azərbaycan cəmiyyətinin yaranmasına və qısa müddətdə keçdiyi yola nəzər salınır.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının nəmayəndələrinin Avropada, o cümlədən Almaniyaadakı böyük şöhrəti haqqında tanınmış rus və azərbaycanlı alimlər yazmışlar. V.V.Bartold, N.Y.Marr, B.B.Denike, A.E.Krinski, azərbaycanlı alimlərdən Həmid Arslan, Mirzəğa Quluzadə, Azad Rüstəmov, Məmməd Cəfər, Mirzə İbrahimov, Əkbər Ağayev, Rüstəm Əliyev, Akif Bayramov, Vəqif Arzumanlı, Samir Tağızadə və başqaları Azərbaycan ədəbiyyatı nəmayəndələrinin klassik irsinin Avropa oxucusunda yaratdığı heyranlıqın əks-sədasını təsvir etmişlər. Bu alimlərin elmi tədqiqatları sayəsində Almaniya klassik Azərbaycan ədəbiyyatına dair hansı fikirlərin, rəylərin meydana çıxması, hansı elmi tədqiqatları aparılması haqqında təəvvür əldə edilir.

İlk növbədə Azərbaycan xalq eposu “Kitabi-Dədə Qorqud”un, “Şah İsmayıl və Gülzar xanım”, “Koroğlu” dastanlarının, Nizami Gəncəvi poemalarının, Xaqaninin, Məhsətinin əsərlərinin, Mirzə Şəfinin irsindən F.Bodenştedtin səs-küy qopartmış tərcümələrini, M.F.Axundzadənin pyeslərini və s. nümunələrin alman dilinə tərcümələrini qeyd etmək lazımdır.

Professor Akif Bayramov kitablarının birində yazır: «Важнейшим этапом изучения и освоения азербайджанской литературы в Германии являются плодотворные и разнохарактерные исследования немецких ориенталистов, посвященные изучению творчества выдающихся представителей азербайджанской литературы XI-XII вв. (Низами, Хагани, Мехсети и др.). Особенно значительные научные результаты были достигнуты немецкими учеными при исследовании творчества гениального азербайджанского поэта и мыслителя Низами Гянджеви. Немалый вклад был внесен немецкими поэтами и литераторами в дело художественного перевода на немецкий язык (в основном в отрывках) поэм Низами, входящих в его бессмертную «Пятерицу» («Хамс»). Здесь нельзя не упомянуть работ И.Хаммера, П.Хорна, В.Бахера, Ф.Эрдманна, Ф.Рюккерта, Г.Риттера, Б.Райнерта, В.Зундерманна, Г.В.Дуда, Р.Гельпке, М.Ремане и других. Наряду с работами, специально посвященными творчеству Низами и других выдающихся представителей азербайджанской литературы периода расцвета восточного Ренессанса, мы находим у немецких ученых и обобщающие труды обзорного характера, в которых делается попытка дать характеристику восточной средневековой поэзии в целом (Хорн. «История персидской литературы»; И.Хаммер. «История изящной словесности Персии»; Я.Рыпка. «История иранской литературы», «Энциклопедия ислама» и др.). (2, 5)

A.Bayramovun başqa bir kitabında – “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı alman dilində” adlı monoqrafiyasında oxuyuruq: «История изучения азербайджанской литературы в Германии насчитывает свыше трех столетий. Исходной точкой отсчета ее можно считать первое издание книги Адама Олеария «Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно», выпущенное в 1647 году и

³⁴ BDU

выдержавшее до конца XVII века четыре издания только на немецком языке (второе издание появилось в 1656 г., третье – в 1661 г.). (3, 3)

Bəli, professor Əkbər Ağayev də təsdiq edirdi ki, Azərbaycan poeziyası ni avropalı lara tanı ş etmək sahəsində ilk dəfə fəaliyyət gystərən alim Adam Olearidir (1599-1671). A.Olearinin 1636-cı ildən 1639-cu ilə qədər Rusiyaya və İrana etdiyi səyahətin nəticələri onun 1647-ci ildə nəşr olunmuş “Qolştin səfərinin Moskvaya və İrana səyahətinin mrfəssəl təsviri” adlı əsərində verilmişdir. Əsərin bizi maraqlandı ran cəhəti budur ki, səyahət zamanı A.Oleari Azərbaycanda olmuş, Şamaxı da Azərbaycan şairləri haqqı nda məlumat toplamı şdır. A.Olearinin adları ni zəkdiyi şairlər arasında Sədi, Firdovsi və Hafizlə yanaşı Xaqani, Fəzuli və Nizaminin də adı vardır. A.Krımski “Nizami və onun yyrənilməsi” adlı əsərində qeyd edir ki, A.Olearinin “Nessemi” şəklində yazdı ğı ad bəlkə də Nizami deyil, Nəsimidir. A.Krımski yzfnfn bu fərziyyəsini qəti bir fikir kimi irəli srfmfr. Onu da qeyd etmək lazı mdır ki, A.Olearinin haqqı nda danı şdı ğı şair istər Nizami olsun, istərsə də Nəsimi, hər halda Avropada bu ad altı nda uzun bir mfdət Nizamini başa dşmş və onunla maraqlanmı şlar. Əgər bu ad altı nda avropalı lar Nəsimini nəzərdə tutub onunla maraqlanmı şlarsa, demək, A.Olearinin “Nessemi” şəklində yazdı ğı ad iki Azərbaycan şairinin – həm Nizami, həm də Nəsiminin tanı nması na kymək etmişdir. (4, 18)

A.Bayramov fikrinə davam edərək gystərir ki, «XIX век, особенно вторая его половина, стал новым ктапом, а вернее даче – первым серғезным ктапом в развитии европейской ориенталистики. Нарəду с попытками осмыслитф творчество отдельных представителей азербайджанской литературы и ее уникальных памəтников (Дию – «Китаби Деде-Коркуд», Бахер – Низами, Боденштедт – Мирза Шафи, Лебелф – М.Ф.Ахундов) с 90-х годов предпринимаются активные попытки создатф обобщающие работы обзорного порəдка по тюркской, персидской и другим восточным литературам». (3, 5)

Şərqdə Zərdüşün “Avesta” ədəbi, dini-fəlsəfi kitabı və Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu-bilik” əsəri Avropa şərqşünaslarının diqqətini cəlb edən abidələrdəndir. Araşdırmalar göstərir ki, “Avesta”dakı Simurğun və Y.Balasaqunlunun “Qutadqu-bilik” əsərindəki Səadətın obrazı olan Aydoldunun yaşayış tərzi Avropa metafizikasının, metafizik fəlsəfəsinin ideya müəllimi olmuşdur. Sonralar böyük alman filosofu Hegel bu Şərq obrazını (Simurğ – S.M.) belə səciyyələndirmişdir: “Ölümə səbəb olan dəyişmə həm də yenidən yaranır. Və bu həyat ölümdən doğulur. Bu ədəbi fikri Şərq xalqları yaratmışlar. Bu, onların metafizikasının ən böyük nailiyyətləridir. Fərdə münasibətdə onlar ruh haqqında konsepsiya irəli sürürlər. Bu ideya Simurğ quşunun obrazı vasitəsilə təlqin olunur. Bu quş özünə tonqal hazırlayır, onda yanır, onun küllündən təzələnmiş gənc həyat yaranır. O, bu küldən daha təmiz ruh kimi doğulur”. (5, 11-12)

“Avesta”nın dil məsələsi uzun müddət mübahisə mövzusu kimi Avropa alimlərini düşündürür. Onlar qarşılıqlı-müqayisəli araşdırmalar metodu ilə qədim hind-İran mədəniyyətlərinin əlaqə və münasibətlərini aydınlaşdırmağa çalışdılar. Bu metodun qızğın tərəfdarlarından Şpigel “Avesta”nın mətninin əslini alman dilinə tərcüməsilə nəşr etdirdi. (6)

XII əsr Azərbaycan şairəsi Məhsəti Gəncəvi irsi, sənətkarın rübailəri həmişə ədəbiyyat tarixçilərinin diqqətini cəlb etmişdir. Avropa ölkələrində də məhsətişünaslıq müəyyən inkişaf yolu keçmiş, 1967-ci ildə alman alimi Frits Mayer “Die shone Mahsati” (“Gözəl Məhsəti”) adlı önəmli bir əsər yazmışdır. (9, 385)

Professor Əkbər Ağayev yazırdı: “Avropada şərqşünas alimlərin Nizami haqqında yaratdıqları əsərlər bəzən tədqiqat mahiyyətində olmuş, bəzən isə Avropa oxucularını Nizaminin əsərləri ilə tanış etmək məqsədi güdmüşdür. Çox zaman isə bu tədqiqat və şərhlər o vaxt Avropada məlum olan Şərq təzkirələrindən alınır, bu təzkirələrdəki bir sıra yanlış, dəqiq olmayan faktlar və fikirlər də Avropa alimləri tərəfindən təkrar edilirdi. Bu vəziyyət Şərq ədəbiyyatının bir sıra məsələ və faktlarının təhrif edilməsi, Şərq ölkələri yazıçılarının haqqında yanlış təsəvvürlərin yayılması ilə nəticələnirdi. Böyük Azərbaycan şairi Nizaminin Avropada uzun müddət İran şairi kimi öyrənilməsinin özü də, müəyyən dərəcədə, onun haqqında Avropada yayılmış bu yanlış təsəvvürlərlə əlaqədardır”. (4, 16)

1818-ci ildə alman şərqşünası İosif Hammer “İran ədəbiyyatı tarixi” adlı kitabını nəşr etmişdi. Həmin kitabda Nizaminin əsərlərinə xüsusi və böyük bir fəsil həsr olunmuşdur. Bu fəsildə Hammer Nizaminin ayrı-ayrı əsərlərindən aldığı parçaların alman dilində tərcüməsini vermişdir. Həmin tərcümələr arasında “Sirlər xəzinəsi”ndən 200 misraya qədər, “Leyli və Məcnun”dan 180 misraya qədər, “İsgəndərnamə”dən 100 misraya qədər tərcümə vardır. Ola bilər ki, böyük alman şairi Qöte Şərq poeziyasının nümunələri ilə ilk dəfə İosif Hammerin tərcümələri və izahları əsasında tanış olarkən Hammerin səhvini təkrar etmiş və Nizamini İran şairi kimi qəbul etmişdir.

“Qərb-Şərq Divanı” Qötenin yaradıcılığının son dövrlərinə aid lirik şeirlərin böyük bir hissəsini əhatə edir. Qötenin bu maraqlı əsəri hələ indiyə qədər bizim milli ədəbiyyatşünaslıq elmi tərəfindən kifayət qədər tədqiq edilib öyrənilməmişdir.

İlk dəfə 1819-cu ildə nəşr olunmuş “Qərb-Şərq Divanı” 12 hissədən ibarətdir. Hər bir hissənin öz xüsusi adı və epigrafi vardır ki, bu adlar və epigraflar da Şərq xalqları poeziyası üslubuna uyğun şəkildə seçilmişdir. Həmin hissələr bunlardır: 1. Müğənninamə, 2. Hafiznamə, 3. Eşqnamə, 4. Təkfirnamə, 5. Rindnamə, 6. Hikmətnamə, 7. Teymurnamə, 8. Züleyxanamə, 9. Saqınamə, 10. Mədxəlnamə, 11. Farsnamə, 12. Xüldnamə. Kitabdakı bu əsas 12 hissədən əlavə olaraq Qöte “Dostlar kitabı” adlı xüsusi on üçüncü bir hissə də hazırlamışdı ki, bu hissə, Qötenin nəzərdə tutduğu plana görə, “müxtəlif vəziyyətlərdə sevimli və hörmətli adamlara təqdim olunmaq üçün məhəbbətin və sevginin ən gözəl və nəşəli sözlərini əhatə etməli idi; bu hissənin yan-yörəsi isə Şərq qaydasında xüsusi naxışlar və zərli bəzəklərlə bəzənməli idi”. (4, 140)

Qərbi Avropa ədəbiyyatında yaradıcılığı böyük Azərbaycan şairi Nizaminin yaradıcılığı ilə müəyyən dərəcədə əlaqədar olan ikinci yazıçı, Qötenin müasiri – Fridrix Şillerdir.

Avropa ədəbiyyatı nda Nizamiyə olan maraq uzun müddət davam etmişdir. Qyte və Şillerdən sonra yetişmiş bəzi Avropa yazıçıları, o cümlədən məşhur alman şairi Henrix Hayne də Nizaminin poeziyasına yüksək qiymət vermişdir.

Avropa şərqşünaslarının Nizami haqqında yaratmış olduqları tədqiqat əsərləri arasında V.Baxerin əsəri daha çox məşhurdur və bu gün də müəyyən dərəcədə istifadə edilə bilər. V.Baxer, Nizaminin yaradıcılığını və həyatını geniş tədqiq etmək sahəsində müəyyən bir bünövrə yaratmışdır. İndi V.Baxerin kitabında Nizaminin yaradıcılığı haqqında deyilmiş bir sıra fikirlər və mülahizələr köhnəlmiş, öz mahiyyətini itirmiş olsa da, onun Nizaminin tərcümeyi-halına dair, dövrü haqqında verdiyi faktik məlumat yenə də öz qüvvəsində qalır. SSRİ EA-nın müxbir üzvü, professor J.Bertels “Nizami yaradıcılığının öyrənilməsinin bəzi vəzifələri” adlı məqaləsində Avropa alimlərinin Nizami haqqında yaratmış olduqları tədqiqatlar haqqında danışarkən V.Baxerin Nizamiyə dair əsərinə daha yüksək qiymət verir və bu əsərin əsas müddələrinin sonralar başqaları tərəfindən uzun bir müddət istifadə olunduğunu söyləyir. (9, 138-183)

Azərbaycan (Şirvan) və Dağıstan xalqlarının tarixindən bəhs edən məşhur “Gülüstani-İrəm” əsərlə Abbasulu ağa Bakıxanov dövrünün görkəmli tarixçisi kimi meydana çıxdı. Müəllif əsəri rus tərcüməsində “Qafqazın şərq hissəsinin tarixi” adlandırmışdır. Müəllifin gərgin əməyinin məhsulu olan bu əsərə rus və Avropa alimləri yüksək qiymət vermişlər. Peterburq İmperator Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvləri, məşhur şərqşünaslar, milliyyətçə alman olan akademik D.Dorn (1805-1881) və M.İ.Brosse (1802-?) “Gülüstani-İrəm”i bu vaxta qədər Avropa alimlərinə məlum olmayan və əldə edilməsi müəssər olmayan Şərq mənbələrindən alınmış zəngin məlumat verən “ən faydalı” bir əsər kimi qiymətləndirmişlər. (8, 15)

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Mirzə Şəfi Vazehin şəxsiyyəti və ədəbi fəaliyyəti qədər dolaşmış ikinci şəxs bəlkə də yoxdur. Bir tərəfdən, şairin orijinal əsərlərinin əldə az olması, digər tərəfdən dövrü mətbuatda şairə haqq qazandıran tərifli sözlərlə bərabər, qeyri-elmi, yanlış, bir-birinə zidd hökmlərin yaranması bu lirik şair haqqında ədəbiyyatşünaslarımızın deyəcəyi qəti fikri çətinləşdirmişdir. Bu hal, əsr yarım davam etmişdir. Son dövrdə Əliəjdər Səidzadə, Akif Bayramov və digər alimlərimizin gərgin axtarışları nəticəsində XIX əsrin maarifçisi M.Ş.Vazehin irsi və fəaliyyəti, habelə F.Bodenştedtin plagiatlığı geniş işıqlandırılmışdır.

Gəncədə doğulub böyüyən Mirzə Şəfi burada iş tapa bəlməyəcəyini görüb, 1840-cı ildə Tiflisə gedir. Tiflisdə o, böyük mütəfəkkir, dramaturq və yazıçı Mirzə Fətəli Axundovun köməyiylə Tiflis qəza məktəbinə fars, ərəb, türk dilləri müəllimi vəzifəsinə təyin olunur. Tiflis dövrü şairin həyatında mənalı və zəngin olmuşdur. Mirzə Şəfi burada bir çox xalqların qabaqcıl fikirləri ziyalıları ilə tanış olmuşdur. Mirzə Şəfinin tanışları içərisində Almaniyadan gəlmiş Fridrix Martin fon Bodenştedt də var idi. O, Mirzə Şəfinin 1844-cü ildə Tiflisdə təşkil etdiyi “Divani-Hikmət” adlı ədəbi məclisində fəal iştirak edirdi. Alman şərqşünası şairdən Şərq poeziyasının özünəməxsus çalarlarını, poetikasını öyrənirdi. Çox keçmir ki, Mirzə Şəfi ilə Bodenştedtin tanışlığı dostluğa çevrilir. Mirzə Şəfi dostuna ürəkdən inanıb sirrini Bodenştedtə danışır, şeirlərini oxuyur. Bodenştedt vətəni Almaniyaya qayıdarkən şairin əlyazma halında olan şeir məcmuəsini ondan alıb almancaya tərcümə etmək məqsədilə özüylə aparmışdır. Bodenştedt apardığı bu şeirlərin bir qismini həvəslə tərcümə edib özünün yol qeydləri olan “Şərqdə min bir gün” əsərində vermişdir. Hətta, bu əsərində Mirzə Şəfi ilə keçirdiyi xoş günlər haqqında öz xatirəsini də yazmışdır. O, bu şeirlərin yaranması barəsində alman oxucularına belə xəbər vermişdir: “Hörmətli oxucum, bu şeirlərin əksəriyyəti mənim gözlərim önündə yarandığı üçün bunların orijinalına xələl gətirmədən alman donunda vermişəm”. Oxucuların rəğbətini qazanmış Mirzə Şəfinin şeirləri Almaniyada geniş yayılır. Oxucuların xahişi ilə Bodenştedt şairin şeirlərini 1851-ci ildə “Mirzə Şəfinin nəğmələri” başlığı altında ayrıca kitabça halında çap etdirir. Çox keçmir bu kitabçada verilmiş şeirlərin şöhrəti Avropaya yayılır. Mirzə Şəfi şeirlərinin belə geniş yayılmasını gören F.Bodenştedt Mirzə Şəfinin onun öhdəsində olan bir qism şeirlərini də tərcümə edib özünün zəif şeirləri ilə birlikdə “Mirzə Şəfi nəğmələri” başlığı altında bir neçə kitabça çap etdirir. (1, 16) Mirzə Şəfinin şeirlərinin özünəməxsus koloriti yanında Bodenştedt şeirlərinin zəifliyi gözə çarpmamışdır. Mirzə Şəfi şeirləri ilə özünün də şeirlərinin dünya şöhrəti qazandığını güman edən F.Bodenştedtin qəlbində müəllimi, dostu Mirzə Şəfiyə qarşı rəqabət hissi oyanır. O, 1870-ci ildə Mirzə Şəfinin növbəti kitabını hazırlayarkən bu və əvvəlcədən çap etdirdiyi “Mirzə Şəfi nəğmələri” başlığı altında verilən şeirlərin onun özünə məxsus olması barəsində mətbuatda çıxış edir. Öz məqaləsində Bodenştedt belə fikir irəli sürür ki, guya “Mirzə Şəfi” onun ədəbi təxəllüsüdür. Bununla da Mirzə Şəfinin alman şagirdi öz müəlliminin dünya şöhrətinə kölgə salmışdır. Alimlərimizin tədqiqatları nəticəsində sübut olunmuşdur ki, alman dilinə tərcümə olunmuş Mirzə Şəfi şeirləri öz şərq koloriti, məna tutumu, lirikliyi ilə Azərbaycanla, onun klassik poeziya ənənələri ilə sıx bağlıdır.

Tarixi-mədəni araşdırmalardan bizə məlumdur ki, “Mirzə Şəfinin şərqləri” adlı operetta yazılmışdır. “Mirzə Şəfinin şərqləri” operettası ilk dəfə 1881-ci il noyabrın 5-də Berlindəki “Fridrix Vilhelm” teatrında göstərilmişdir. Əsərin libretto müəllifi Emil Pol, bəstəkarları Karl Milyoker və Luiz Rotdur. Həmin operettanın məzmunu barədə İohannes Şolts özünün “Operetta haqqında sorğu”sunda qısaca da olsa söhbət açır. Əsərin yeganə nüsxəsi Avstriya Milli kitabxanasındadır. (1, 17)

Tədqiqatçı və mütərcim Həmid Əliyev 30x lazımlı və aktual myvzuda dissertasiya yazmış (10) və monoqrafiya çap etdirmişdir. (11) Onun tərəfindən Lessinqin “Emiliya Qalotti” faciəsi, “Fridrik Natan” mənzum dramı, “Minna fon Barnhelm” komediyası, Şillerin balladaları, Haynenin “Hars səfəri” povesti və şeirləri, Qytenin “Lirik şeirlər”i və “Qərb-Şərq divanı”ndan nümunələr kitabı Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Bu əsərlərin hamısı nəşr olunmuşdur. (10, 6)

H.Əliyevin doktorluq dissertasiyasında Alman–Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin tarixindən qısa söhbət açılır və bu tarixin əsasən XVII əsrdən başladığı göstərilir. O yazır: “Y.V.Qötenin “Qərb-Şərq divanı” məhz XVIII əsrin axırından sonra XIX əsrin əvvəllərində yaranmışdır. Bu divanda Qöte Şərq məsələləri, poetik Şərq obrazlarından, atalar sözlərindən istifadə etmişdir. Məsələn onun “Hicri” şeirində Hafizdən xüsusi məhəbbətlə söhbət açılır və “Tac-taxt”, “Xızı bulacağı”, “Çoban”, “Çinar”, “Karvan”, “Müşk”, “Sərvan”, “Meyxana”, “Pəri”, “Cənnət” kimi Şərq kəlmələrindən, “Atalara ehtiram var”, “Söz ağızdan çıxdı qurtardı” kimi Şərq mənəviyyatına məxsus atalar sözlərindən istifadə etmişdir. Henrix Hayne Qötenin bu “Divan”ı barədə yazırdı: “Bu kitabın təsvirəgəlməz gözəlliyi ondadır ki, bu Qərbin Şərqə göndərdiyi “Salam”dır. Lakin bu “Salam” o deməkdir ki, Qərb artıq özünün donuq yavan spirtualizmindən ürəyi bulanır və o, Şərq dünyasının, Şərq şeirinin sağlam cismindən faydalanmaq istəyir”. (10, 14) H.Əliyevin tədqiqatında alman ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə 1960-70-ci illərdən başlayaraq orijinaldan bir sıra əsərlərin tərcümə edildiyi vurğulanır. Bu sahədə tərcüməçilərdən Əlihəsən Şirvanlı, Yusif Savalan, Mütəllif Səfərov, Vilayət Hacıyev, Çarkəz Qurbanlı və başqalarının, xüsusilə “Vilhelm Tell” və “Faust” mənzum dramlarının sətri tərcüməsini etmiş professor Nəzakət Ağazadənin, C.Məmmədquluzadənin “Ölürlər” komediyasını və bir neçə hekayəsini alman dilinə ilk dəfə tərcümə etmiş Cəfər Cəfərovun adı xüsusi qeyd olunur. (10, 14-15)

Alman ədəbi-elmi fikrinin daim diqqət mərkəzində duran Azərbaycan ədəblərindən biri də böyük mütəfəkkir, dramaturq və yazıçı Mirzə Fətəli Axundzadədir.

Professor Vaqif Arzumanlı yazır: “M.F.Axundzadəni Avropada məşhurlaşdıran ilk növbədə onun alman, fransız, ingilis dillərinə tərcümə olunmuş komediyaları idisə, digər tərəfdən bu işdə görkəmli ədib haqqında o dövrdəki rus mətbuatında tanınmış rus ziyalıların çap etdirdikləri məqalələr rol oynayırdı. Eyni zamanda, o dövrdə Avropanın ayrı-ayrı ölkələrindən Tiflisə səfər etmiş və qısa müddətə Qafqazda yaşamış görkəmli elm, ədəbiyyat, mədəniyyət və hərbi xadimlərinin M.F.Axundzadə ilə şəxsi tanışlığı, əlaqələri Azərbaycan ədibinin Avropa ədəbi-nəzəri fikri ilə yaxından təmasda olmasına şərait yaradırdı. Tiflis ədəbi-mədəni mühitinin müsəlman qolunun ən aparıcı şəxsiyyətlərindən biri kimi avropalılar onunla görüşməkdən, əlaqə saxlamaqdan çox məmnunluq duyurdular. Tiflisə gələn M.F.Axundzadə ilə tanış olmuş görkəmli alman ziyalılarından biri Heydelberq Universitetinin fəlsəfə tarixi üzrə professoru Fişer Kuno (1824-1907) idi”. (12, 75) M.F.Axundzadə ilə Fişer Kuno arasındakı səmimi dostluğu daha bir əlamətdar fakt sübut edir. Belə ki, alman professor Qafqaz canişinindən xahiş edir ki, M.F.Axundzadənin oğlu Rəşidin Brüsselə oxumağa göndərilməsinə razılıq versin. Canişin etiraz etmir.

M.F.Axundzadənin Tiflisdə ən yaxın dostluq etdiyi əcnəbi ziyalılarından biri tanınmış ədib Adolf Petroviç Berje (1828-1886) olmuşdur. A.Berjenin qafqazşünaslıq, eləcə də şərqşünaslıq sahəsində çox böyük xidmətləri olub. Həyatının çox hissəsini Tiflisdə yaşayıb. 1864-cü ildən ömrünün sonuna qədər Qafqaz Arxeologiya Komissiyasının sədri, “Qafqaz Arxeologiya Komissiyasının Aktları”nın redaktoru işləyib. O, XIX əsr Azərbaycan-alman, Azərbaycan-fransız, Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin intensivləşməsində mühüm rol oynayıb. (12, 79)

V.Arzumanlının göstərdiyi kimi, 1852-ci ildə alman dilində nəşr olunan “Archiv für Wissenschaftliche Kunde von Russland” jurnalı (XI cild) M.F.Axundzadənin “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyasının alman dilinə tərcüməsini vermişdir. Tərcüməçinin adı göstərilməsə də, bu barədə ilk dəfə məlumat verən rus ədəbiyyatşünası A.Kandelinin fikrincə, komediya məşhur alman şərqşünası Vilhelm Şott (1807-1899) tərəfindən tərcümə olunmuşdur. (12, 85)

M.F.Axundzadənin komediyasının alman dilinə tərcüməsi barədə ədəbiyyatşünas S.Tağızadənin fikirləri maraqlıdır. O yazır: “Axundovun komediyasının alman dilinə ilk tərcüməsi rus dilindən edilmişdir. Bu tərcümə o vaxtkı alman dilinin tələblərinə cavab vermiş və uğurlu tərcümə kimi qəbul olunmuşdur. V.Şottun tərcüməsinin bəzi üstün cəhətlərini qeyd etmək olar: tərcümə şərqşünas mütəxəssis tərəfindən edilmişdir. Bu da tərcümə prosesində Şərq ədəbiyyatına məxsus cizgilərin qorunub saxlanmasına imkan yaradıb. Bu tərcümə Axundov yaradıcılığının Avropada təbliği sahəsində mühüm rol oynamışdır. Bu tərcümə Qərbdə axundovşünaslığın əsasını qoymuşdur”. (13, 242)

Akademiuk A.N.Kononov yazırdı ki, Berlin Universitetinin professoru, şərqşünas-akademik Vilhelm Şott Azərbaycan dili və ədəbiyyatına xüsusi maraq göstərmişdir. Məsələn, V.Şott hələ 1848-ci ildə Leypsiq şəhərində görkəmli azərbaycanlı alim, rus şərqşünaslığının banilərindən Mirzə Kazım bəyin alman dilində çapdan çıxmış “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” (Kasem-Beg A.Algemeine Qam. der Türkisch-Tatarischen Sprache von M.A.Kasem-Beg... Aus dem Russischen überetzt und mit einem... Leipzig, 1848. Şərqşünas Yulius Sengerin tərcüməsində) haqqında o dövrdəki Almaniyada mətbuatında çox qiymətli və təqdirəlayiq məqalələr çap etdirmişdir. (14, 190-193)

Almaniyada M.F.Axundzadənin ədəbi irsinin öyrənilməsi ilə bağlı dərin və ətraflı araşdırmalar aparmış iki professorun – Teodor Mentselin və Horts Brandsın xidmətlərini xüsusi vurğulamaq lazımdır. (12, 99)

1971-ci ildə tanınmış alman ədəbiyyatşünası Yohannes Mundhenk Hamburqda “Fridrix Bodenştedt və Mirzə Şəfi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında” adlı monoqrafiya nəşr etdirmişdir. Bir sıra polemik fikirlərinə baxmayaraq, müəllif problemin obyektiv-elmi şərhini və təhlilini verməyə çalışmışdır.

XIII əsrdən başlayaraq Almaniyada Azərbaycan ədəbiyyatı ilə ilk tanışlıq əvvəllər əsasən ərəb, fars, sonralar isə rus dili vasitəsi ilə, Azərbaycanda isə alman ədəbiyyatı ilə yaxınlıq əsasən rus dili vasitəsilə olmuşdur. Məhz buna görə də istər alman ədəbiyyatından dilimizə köməkçi dillər, sətri və birbaşa tərcümələr içərisində rus dili vasitəsi ilə edilən tərcümələr əksəriyyəti təşkil edir. Alman dilindən rus dili vasitəsilə dilimizə gələn çıxan əsərlərin əksəriyyətini tərcümə sənətkarlığı nöqtəy-nəzərdən o qədər də müvəffəqiyyətli hesab etmək olmaz.

Bununla belə, alman dilindən Azərbaycan və Azərbaycan dilindən alman dilinə tərcümə işini məhsuldar hesab etmək olar. İ.V.Qötenin “Faust”, “Gənc Verterin ızdırabları”, bir sıra şeirləri, “Şərq-Qərb Divanı”ndan ayrı-ayrı hissələr,

F.Şillerin pyesləri, H.Haynenin şeir və poemaları, Y.Hauptman, L.Feyxtvanger, E.M.Remark, B.Brext, İ.Bexer, H.Böll, H.M.Ensensberger, S.Sveyq və b.-nin bəzi əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. H.Hessenin “Yalquzaq”, A.Zegersin “Yeddinci xaç” əsərləri də ana dilimizə tərcümə edilmişdir.

Nizaminin poemaları, Məhsətinin rübailəri, Nəsimi, Füzuli yaradıcılığından nümunələr, M.Ş.Vazehin şeirləri, M.F.Axundovun komediyaları, S.Vurğunun “Vaqif”, “Xanlar” pyesləri, M.Hüseynin “Abşeron”, M.İbrahimovun “Gələcək gün” romanları, bəzi müasir Azərbaycan şair, dramaturq və yazıçılarının ayrı-ayrı əsərləri alman dilində nəşr olunmuşdur.

Beləliklə, Alman–Azərbaycan ədəbi əlaqə və münasibətlərinə elmi yanaşmada yuxarıdakı icmal xarakterli araşdırma və təhlillər göstərir ki, iki xalqın yaradıcı nümayəndələrinin sözügedən sahədə elmi və tərcümə fəaliyyəti tarixən əsrlərə söykənməklə çox səmərəli olmuşdur. Məqalədə mövcud ədəbi-bədii və elmi-nəzəri faktları tamamilə ehtiva etməsək də, habelə Alman–Azərbaycan qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərindən bəhs etmiş bütün müəlliflərin yazdıqlarına, çap edilmiş tərcümələrə ətraflı toxuna bilməsək də, fikrimizcə, bu aktual mövzu üzrə müəyyən təsəvvür və anlayış yaratmağa çalışdıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Çingiz Əli oğlu. Almaniyə-Azərbaycan əlaqələri. “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası”, Bakı, 2000.
2. А.А.Байрамов. Мирная слава Низами Гянджеви (к 850-летию Низами Гянджеви). Баку, 1987.
3. Байрамов А. Классическая азербайджанская литература на немецком языке. Б. «Язычы», 1992.
4. Əkbər Ağayev. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964.
5. Şəfizadə B. Zərdüşt, Avesta, Azərbaycan, Bakı, 1996.
6. Spiegel F. Avesta. Die heiligen Schriften der Persen I-III. Leipzig, 1852-1863.
7. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə, II c. B., “Elm”, 2007.
8. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə, II c. XIX əsrin əvvəllərindən 1917-ci ilə qədər. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı, 1960.
9. J.E.Bertels. “Nizami” məcmuəsi. Bakı, 1947 (rusca).
10. Əliyev Həmid Fərhad oğlu. Alman klassik poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktik prinsipləri (E.Lessinq, V.Qöte, F.Şiller, H.Hayne əsərlərinin tərcümə materialları əsasında). Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın Avtoreferatı. Naxçıvan, 2009.
11. Əliyev Həmid (Arzulu). Alman klassik poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktik prinsipləri. Bakı, “Elm”, 2003.
12. Vaqif Arzumanlı. M.F.Axundzadə və Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikri. Bakı, “Qartal”, 2012.
13. Самир Тагизаде. Мирза Фатали Ахундов и Европа. Баку, «Язычы», 1991.
14. Колупов А.Н. История Изучения Тюркских языков в России. До октябрьский период. Ленинград, 1972.
15. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə, IV c. Bakı, “Elm”, 2011.

Açar sözlər: Hammer, Nizami, “Qərb-Şərq Divanı”, Vazeh, ədəbi oğurluq

Key words: Hammer, Nizami, “Western-Eastern Divan”, Vazeh, plagiarism

Ключевые слова: Хаммер, Низами, «Западно-Восточный Диван», Вазех, плагиат

Literary pages from history of german–azerbaijani mutual connections and relations

Summary

Research of historical-cultural influence, present and enrichment of the German–Azerbaijani literatures on one another from the modern theoretical-aesthetic point-of view in the context of mutual literary connections and relations of West and East is always actual scientific question, which is in the centre of attention of literary connections and comparative history of literature. In our paper historical roots, formation and increase of the German–Azerbaijan literary connections and relations are discussed shortly. Taking into account the theme breadth the author touches the main moments and works in this branch of research and makes her corresponding generalizations and conclusions.

Литературные страницы из истории немецко–азербайджанских взаимных связей и отношений

Резюме

В контексте взаимных историко-культурных связей и отношений Запада и Востока исследование влияний, вкладов и взаимообогащений друг у друга немецко–азербайджанских литератур с позиции современного теоретическо-эстетического отношения всегда является актуальным научным вопросом, который стоит в центре внимания литературных связей и компаративистики. В нашей обзорной статье вкратце рассматриваются исторические корни, становление и развитие немецко–азербайджанских литературных связей и отношений. Принимая во внимание обширность темы автор затрагивает в основном главные моменты и труды в этой области и старается делать соответствующие обобщения и выводы.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

İradə Rəhmanova³⁵

ƏLİ ƏMİRLİNİN DRAMATURGIYASI

Əli Əmirinin dramaturji yaradıcılığı çağdaş Azərbaycan dramaturgiyasının ən mühüm ədəbi hadisələrindən biridir. Ədib Azərbaycan dramaturgiyasını dəbdəbədən, şüarçılıqdan, süni pafosdan, təsvir və təhkiyə bəsitliyindən uzaqlaşdırmağa nail olmuş Əli Əmirli dramaturgiyamıza və teatr səhnəmizə mövzu, ideya, məzmun və forma yeniliyi ilə səciyyələnən nəfəs gətirmişdir.

Yazıcının yaradıcılıq dünyası bütövlükdə zəngin daxili aləmin, sistemli bədii təfəkkürün, dünyagörüşün güzgüsüdür və Azərbaycan ədəbiyyatında ayrıca bir mərhələ kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki Əli Əmirlinin dramaturji yaradıcılığı klassik Azərbaycan dramaturgiyası ilə çağdaş dramaturgiya arasında etibarlı mənəvi körpü rolunu oynayır.

Əli Əmirinin dramaturji yaradıcılığı çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının ən məhsuldar yaradıcılarından biri olaraq həm psixologizmi, həm də mənəvi – əxlaqi və sosial – psixoloji problemlərin bədii planda araşdırılması və inikası ilə diqqəti cəlb edir. Onun pyesləri müasir ədəbi prosesi izləmək baxımından çox maraqlı nəticələrə gəlməyə imkan yaradır.

Ədibin bənzərsiz fərdi üslubu, fərqli yazı tərz, özünəməxsusluğu, orijinal istedadı, əsərlərində qaldırdığı problemlərin aktuallığı, yaradıcılığına məxsus dərin humanizm, fəlsəfilik, psixoloji dərinlik ilk qələm təcrübələrindən başlayaraq bu günə qədər geniş oxucu kütləsinin və ədəbi-elmi ictimaiyyətin diqqətini daim özünə cəlb etmişdir. Geniş oxucu və tamaşaçı auditoriyası, rəğbəti və sevgisini qazanan ilə Əli Əmirinin çoxjanrlı və çoxşaxəli yaradıcılığını müasir ədəbi tənqid daim diqqətlə izləmişdir.

Əli Əmirinin dramaturgiyasına həsr olunan məqalədə ədibin çağdaş Azərbaycan dramaturgiyasında tutduğu müstəsna mövqeyi, əsərlərinin dil və janr xüsusiyyətləri, mövzu və problematikası, yeni məzmun və bədii forma orijinallığı, yazı manerasının bənzərsizliyi və ən başlıcası Əli Əmirinin dramaturq kimi üslub fərdiyyəti araşdırılır.

Dramaturq Əli Əmirinin ədəbiyyata gəlişi teatra yeni ab-hava gətirib. Ə.Əmirinin əsərlərini oxuculara, tamaşaçılara sevdiren cəhətdən biri onu əsərlərinin cazibədar bir üsulda, şirin dillə yazılması, təsvir və dialoqların oxucu və tamaşaçının qəlbini fəth etməsidir. Dramaturqun yaratdığı obrazlar yenilikçi və mübarizdirlər.

Dramaturqun müasir və tarixi mövzuda yazdığı pyeslərində xalqımızın dünəni, bu günü, gələcəyi və milli varlığı uğrunda mübarizəsi öz dramatik təəcəssümünü tapıb. Dramaturqun pyesləri nəinki milli teatrımızın, hətta qonşu xalqların da teatr səhnəsində tamaşaya qoyulub və qoyulmaqdadır.

Əli Əmirinin bədii yaradıcılığı öz zəngin fikirləri, milliliyi və ümumbəşəriyyəti ilə müasir ədəbiyyatımızda özünəməxsus bir səhifə təşkil edir.

Əli Əmirli 1948-ci il oktyabrın 30-da Ağdam rayonunun Novruzlu kəndində anadan olmuşdur. Ağdam şəhərində 1 sayılı orta məktəbi bitirəndən sonra Bakıda Elektrik maşınqayırma zavodunda fəhlə işləmiş, eyni zamanda BDU-nun filologiya fakültəsinin axşam şöbəsində təhsil almışdır (1967-1972). Bu dövrdə zavodun çoxtiraqlı "Elektrik" qəzetində kiçik oçerk və hekayələrlə çıxış etmişdir. "Qızıl Şərq" mətbəəsində korrektor işləmişdir (1969-1971). "Azərbaycan" jurnalında (1971, N 8) çıxan "İrs", "Görüş", "Qağayı" adlı hekayələri ilə ədəbi aləmdə diqqəti cəlb etmişdir. "Meydan" romanı "Azərbaycan" jurnalında (1992, N 1-2, 3-4) dərc olunmuşdur. Azərbaycan Dövlət Plan Komitəsi Elmi-Tədqiqat Elmi-Texniki İnformasiya və Texniki-İqtisadi Tədqiqatlar İnstitutunda ədəbi işçi olmuş (1971-1973), bir il əsgəri xidmətdən sonra həmin institutda redaksiya-nəşriyyat şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləməyə başlamışdır (1975-ci ildən). Onun "Ərizə", "Meydan", "Cəza", "Bala, bəla sözündəndir?", "Ağqoyunlular və qaraqoyunlular", "Onun iki qabırğası", "Yeddi məhbusə", "İtkin ər", "Səhnədə məhəbbət", "Varlı qadın", "Mesenat" və sairə pyesləri 1990-2003-cü illərdə Bakı teatr səhnələrində tamaşaya qoyulmuşdur. Hekayə, povest və romanlardan ibarət 7 kitabın müəllifidir. 2006-cı ildə "15 pyes" adlı kitabı nəşr edilib. 2000-ci ildə ədəbi uğurlarına görə "Humay İlahəsi" mükafatına layiq görülüb və 30 dekabr 2015-ci ildə Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi fəxri adına layiq görülmüşdü. Əli Əmirli 1971-ci ildən ədəbi yaradıcılıqla məşğul olur. Bu illər ərzində onun onlarla hekayəsi, povest və romanları dövrü mətbuatda, o cümlədən "Azərbaycan", "Ulduz", "Literaturniy Azerbaydjan" jurnallarında dərc edilmişdir. "İldırımötürən", "Axırdən qabaq gəzinti", "Haram", "Meydan", "Sonalar gölü", "Bir il", "Ərizə", "Tapança", "Ölü doğan şəhər" kimi roman və povestlərin və iyirmidən yuxarı hekayənin müəllifidir. 1990-cı ildən başlayaraq dramaturji yaradıcılıqla məşğuldur. Pyesləri Azərbaycanın əksər teatrlarında, o cümlədən Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrında, Dövlət Musiqili Komediya Teatrında, Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrında, Dövlət Gənclər Teatrında, habelə Sumqayıt, Gəncə, Şəki, Lənkəran, Qazax, İrəvan, Mingəçevir, Qusar dövlət teatrlarında tamaşaya qoyulmuşdur. "Onun iki qabırğası" komediyası Tbilisidə, "Varlı qadın" pyesi isə Tacikistanda V. Mayakovski adına Dövlət Rus Dram Teatrında (rus dilində) və Vohidov adına Tacikistan Dövlət Gənclər Teatrında tacik dilində tamaşaya hazırlanmışdır. Vohidov teatrının tacik dilində hazırlanmış tamaşası Almaatada keçirilmiş Yaxın Şərq ölkələrinin II Beynəlxalq Teatr festivalında iki nominasiya üzrə mükafata və qızıl medala layiq görülmüşdür. Elə həmin festivalda digər teatrların diqqətini cəlb edən "Varlı qadın" 2009-cu ildə Qırğızıstanın paytaxtında A. Umuraliyev adına Bişkek şəhər dram teatrında rus və qırğız dillərində tamaşaya qoyulmuşdur. Həmin əsər üzərində Qazaxıstanın yeni paytaxtı Astanada M. Qorki adına Rus Dövlət Dram Teatrında tamaşa hazırlanır. Dramaturqun əsərləri rus, türk, tacik, qazax, qırğız və sair dillərə tərcümə olunmuşdur. 1993-cü ildə yazdığı "Bala bəla sözündəndir?" komediyası əsasında çəkilmiş "Bala – başabəla" televiziya tamaşası (1995-ci il) Azərbaycan televiziyası (AzTV) və ölkənin digər televiziya kanalları ilə dəfələrlə nümayiş etdirilmiş və böyük populyarlıq qazanmışdır.

³⁵ Bakı Dövlət Universiteti, dosent

1981-ci ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvüdür. 1999-cu ildən pedaqoji fəaliyyətlə də məşğuldur.

Hazırda Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin "Ədəbi yaradıcılıq" kafedrasının dosentidir.

Əli Əmirlinin "On beş pyes", "Hasarın o üzü" kitablarında toplanan "Mesenat", "Ağa Məhəmməd şah Qacar", "Hasarın o üzü", "Köhnə ev", "Varlı qadın", "İyirmi ildən sonra", "Sevən qadın", "M.S.S. - mən səni sevirəm", "Əli və Nino", "Bala- başa bəla" kimi pyesləri oxucu qəlbində və səhnə tariximizdə özünə xüsusi yer qazanıb. Məqalədə bu əsərlərin milli-tarixi və çağdaş şüurumuzda tutduğu yeri, Azərbaycan ədəbiyyatı və teatrındakı sanbalı təhlil olunmaqdadır.

Əli Əmirlinin yaradıcılığında xüsusi yer tutan əsərlərdən biri "Mesenat" adlanır. Pyes xeyirxah işləri və mesenatlığı ilə xalqımızın dərin hörmətini qazanmış, yaddaşlarda pozulmaz izlər qoymuş Hacı Zeynalabdin Tağıyevin ailə dramına həsr edilib.

Əsərdə Hacı özünü ilə yanaşı, həyat yoldaşı - Əsilzadə Sona xanım, onun qulluqçusu Raisa, Hacıның övladları - Leyla, Sara, Sürəyya, Məhəmməd, Bakı milyonçuları Ağa Musa Nağıyev, arvadı Liza xanım, Murtuza bəy Muxtarov, arvadı Luiza xanım, Nəriman Nərimanov, Mirzə Abuturab Axund, Fətulla bəy, fəlcə və digər obrazlar var.

Müəllif əsərin əsas qəhrəmanı Hacı Zeynalabdin Tağıyev oxuculara məlum olan məlumatlarla yanaşı, onun yeni səciyyəvi cəhətlərini təqdim edərək, gəncləri, oxucuları Hacıның yolu ilə getməyi, təmənnaş xidmətlərindən öyrənməyi tövsiyə edir. Hacı vaxtilə Əlimərdan Torçubaşovu, Nəsim bəy Usufbəyovu, Xan Xoyskini, Bədəl bəy Bədəlbəyovu, Nəriman Nərimanovu, Məşədi bəy Əzizbəyovu Almaniyaya, Sankt-Petenburqa, Parisə, İsveçrəyə göndərərək oxutdururdusa, indi də dövlətimiz gənclərimizi xaricdə təhsil almağa göndərir. Hacı millətin təhsilini, elmini hər şeydən üstün tuturdu. Hacıның başına var-dövlət yağış kimi yağır, nəyə əl vururdusa qızıla, sərvətə dönür, yoxdu-nədi bilmirdi. Bakıya Şollar suyu çəkdirir, yetim uşaqlara kömək edir, fəqirləri aclıqdan xilas edir, aclara çörək, işsizlərə iş verir, qızlar üçün məktəb açdırır, məscid, mədrəsə tikdirir, Novruz bayramında kasıbları sevindirir.

Pyesdə -yaddaqalan milyonçular, xeyirxah adamlar, Hacıның ağıllı, təhsil görmüş ailə üzvləri, habelə insanlara qəm-qüssə, kədər, qorxu hissi gətirən fəlcə obrazları var.

Kitaba daxil edilən ikinci pyes "Bütün deyilənlərə rəğmən və ya Ağa Məhəmməd şah Qacar"dır.

Dramda - Ağa Məhəmməd şah Qacar, anası - ağıllı, dünyagörmüş Ceyran xanım, qardaşı - Cəfərqulu xan, Cahanbani, Şeyx Cəfər Tonkabuni, Kərim xan Zənd, Axund Hacı Babək kimi bitkin obrazlar var.

Dramaturq Qacarın mürəkkəb talei şəxsiyyətini olduğu kimi bütün rəngləri ilə verib.

Əsərin giriş hissəsində - taleyinə bədbəxtlik möhürü vurulmuş hökmdarın üz-gözündən nigaranlıq, gərginlik, qaraqabaqlıq, zəhmlik, qansızlıq yağır. Başında ağırlığı uzaqdan hiss olunan şahlıq tacı, əynində qara libas var. Səhnənin əvvəlindən ona dönük çıxanlara o, aman vermir, hətta öz doğma qardaşları - Rzaqulu, Mustafaqulu, Murtuzaqulu xanı məhv edir. O, örtülük qapıdır, qifili bağlı, açarı özündə. Olduqca insafsız, rəhmsiz adamdır. İran şahzadələrinin ən igidi, gözəllikdə Yusifi-Kənanə, döyüş məharətində Rüstəmi-Zala tən gələnlə Tütfəli xan Zəndin dilini kəsdirir, gözlərini çıxartdırır.

Qacar özü etiraf edir ki, insan əzabları, tökülən qanlar, kəsilən başlar, çıxarılan gözlər onun əhvalını pozmur, tükün də tərpətmir. O, Qarabağı məhv etmək, İbrahim xanı hüzurunda qolubağlı görməyincə, molla Pənəh Vaqifi məhv etməmiş özünü rahat hiss etmir. O, arzusuna çatır. Şuşanı, onun adlı-sanlı adamlarını məhv edir.

Kitaba daxil olunan 4-cü əsər - iki hissəli dramatik komediya "Köhnə ev" adlanır. Əsərdə keçən əsrin 60-70-ci illərində tikilmiş təzə və köhnə ev təsvir olunur. Xüsusi sifarişlə haçansa düzəldilmiş iri bir otaq qeyri-standart mebellər diqqəti cəlb edir. Adamlar bir-birilə dəyintili danışır, qeyri-iradi hərəkətlər edirlər. Qüdrət Mələyi danlayaraq deyir ki, ölkə dağılıb gedir. Millət düşüb küçələrə qarışqa kimi qaynayır, bir tikə çörək axtarır, siz də stol bəzəyib, süfrə açırırsınız... Komediya iştirak edən Qüdrət, Mələk, Cana, Sahib, Zəhra, Kamran, Bəcək bir-birini saymır, yarı Azərbaycan, yarı rus dilində bir-birinə toxunan sözlər deyir, biri ağlayır, biri gülmür, özlərini sanki keçmişdə, köhnə evdə hesab edirlər. Musiqi çalınır, Bəcək göbək rəqsi edir, üst paltarını soyunur, göbəyi açıq qalır. Ailənin ağsaqqalı Qüdrət kişinin bu hərəkətlər xoşuna gəlmir, onları danlayanda "ə niçəvo ne poniməo" deyir.

Ailədə özbaşınalıq, Qüdrət kişinin xəbəri olmadan arvadlar evi başqasına satırlar. Aydın olur ki, bunlar zavallı, aciz, bədbəxt adamlardır.

"Varlı qadın" eksentrik qara komediyanın zəngin səhnə həyatı var. Əsər Dövlət Gənclər Teatrında, Akademik Milli Dram Teatrında, Sumqayıt, Gəncə, Lənkəran, Qazax, Qusar, Cəlilabad xalq teatrında, habelə Düşənbə şəhərində, Dövlət Rus Dram teatrında tamaşaya qoyulub. Əsər Alma-Ata şəhərində Orta Asiya ölkələrinin II Beynəlxalq teatr festivalında iki nominasiya üzrə qızıl medala layiq görülüb.

Dramaturqun "İyirmi ildən sonra" iki hissəli melodramı ilk dəfə Dövlət Gənclər Teatrında, sonralar isə Qazax Dövlət Dram Teatrında, "Tədris" Teatrında, Sumqayıt Dövlət Dram Teatrında tamaşaya qoyulub. Əsərdə - Otello, Qoca, Səfir, Ofeliya, Hamlet kimi maraqlı obrazlar var.

"Sevən qadın" iki hissəli melodramda Elmina, Qalib, Müxbir, Mina, Şölə kimi maraqlı obrazlar var. Əsər iki dəfə - 2009-cu ildə Akademik Milli Dram Teatrında tamaşaya qoyulub. Əsərdə - yumşaq xalçalar, ağ güllər, yığcam mebellər, incə zövqlə bəzədilmiş otaqlar sanki tamaşaçının gözünü qamaşdırır. Ziyafət geyimində görünən Elmina əvvəldən axıra qədər tamaşaçının diqqətindədir. O, həyatdan zövq alır. İki sevən gəncin rəmzi olan bir cüt şamı özü ilə hərləyir. Stol bəzəyir, o, hər şeydə məhəbbət axtarır. Qalibi dəlicəsinə sevir. "Məhəbbətsiz qadın, yandırılmamış şam kimidir" deyir. O, Qabilsiz həyatını düşünmür. Vəsiyyət edir ki, öləndə onun baş daşına bu sözləri yazsınlar: "Gəldim, gördüm, getdim", "Sevdik, evləndik, öldük".

Məhəbbət xərçəng xəstəliyi kimi Elminanı yeyir, didir. Lakin Elminanın həyatında yeni hadisələr baş verir. özünü öldürmək istəyir. Elmina qəzet müxbirinə rast gəlir. Onun həyatında yeni dəyişiklik baş verir.

Əsərdə tez-tez dramatik-komik hadisələr baş verir ki, bu da oxucunu, tamaşaçını güldürməklə yanaşı, həm də düşündürür.

"M.S.S. - Mən səni sevirəm" iki hissəli məktəb dramı dramaturqun müasir mövzuda yazdığı əsərlərdən biridir. Əsər müəllim-şagird-valideyn münasibətlərindən bəhs edir. Uşaqlar sinifdə dərs keçmək əvəzinə, sevgidən, məhəbbətdən danışır, öpüşür, qucaqlaşır, biri sinifdə palaz salır yerə namaz qılır, biri divara M.S.S. - sözlərini yazır. Gənc sinif rəhbəri Sabah müəllim uşaqları mədəni, ləyaqətli, həqiqətin, düzliyin tərəfində olmağa çalışır. Lakin sinifdəki uşaqlar müəllimi eşitmir. Hay-küy salır, müəllimi ələ salır, telefonla danışır, bir-birinə sataşirlar.

Ata-ana da öz övladlarının tərbiyəsiz hərəkətlərinin qarşısını ala bilmirlər. Məktəb sevgi-məhəbbət yuvasına çevrilib.

Kitaba daxil edilən iki hissəli məhəbbət dramı "Əli və Nino" Q.Səidin eyniadlı romanının motivləri əsasında yazılıb. Dram - Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçıları Teatrının repertuarına daxil edilib.

"Səhnədə məhəbbət" iki hissəli lirik telekomediya Əli Əmirlinin kitaba daxil edilən sonuncu əsəridir. Əsər Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrı üçün yazılıb. Tamaşa on ildən çoxdur ki, teatrın repertuarındadır.

Hesab edirəm ki, dramaturq Əli Əmirli öz dram əsərləri ilə müasir ədəbiyyatımızın dramaturgiyasına yeni ab-hava, yeni insan obrazları gətirib.

Göründüyü kimi, müasir mövzu, müasir həyat hadisələrinin təsviri Əli Əmirli dramaturgiyasında əsas yer tutur. Onun əsərlərində müasirlərimizin surətləri psixoloji planda, həyatı ixtilaf, mənəvi sarsıntılar əsasında canlanır. Surətlərin mürəkkəb psixoloji dəyişmələrlə təqdimi, xarakterlərin realist cizgilər cəhətdən zənginliyi dramaturqun peşəkarlığından xəbər verir.

Sənətkarın yazdığı dram əsərləri hazırda çox oxunur və müxtəlif teatrlarda səhnələşdirilir. Həm teatr repertuarlarında, həm də ədəbi mühitdə Əli Əmirlinin əsərləri ədəbi tənqidin diqqətini güclü şəkildə özünə cəlb etməkdədir. Ədibin yaradıcılığı əsasında dəyərli məqalələr yazılmaqda, onun ədəbi irsinə elmi-nəzəri və estetik münasibət nəzərə çarpmaqdadır.

Əli Əmirlinin dramaturgiyası milli-tarixi, çağdaş şüur problemləri ilə bağlı olan, bu bədii keyfiyyətin fərd, ailə, cəmiyyət, dünya-insan-zaman boyunca yayımlandığı və ədəbi prosesə təsir göstərdiyi orijinal yaradıcılıqdır.

Dramaturqun demək istədikləri bir çox hallarda əsərlərin alt qatlarında kodlar və ştrixlər şəklində gizli qalır. Bu isə onu söyləməyə əsas verir ki, sirri açılmamış məqamlar hələ də öz zamanını gözləyir. Və biz inanırıq ki, Əli Əmirli dramaturq kimi zamanın bütün dövrlərində həmişə layiqincə qiymətləndiriləcək.

Ədəbiyyat

1. Əmirli Ə. 15 pyes (pyeslər). Bakı: Öndər, 2006, 567 s.
2. Əmirli Ə. Dramaturgiya / "Azərbaycan", jurnalı, 2008, № 8, s. 97-128.
3. Əmirli Ə. Hasarın o üzü: pyeslər. Bakı: İdeal-print, 2010, 502 s.

Açar sözlər: Əli Əmirlinin yaradıcılığı, dramaturgiya, yazıçı, Azərbaycan ədəbiyyatı, psixologizm

Ключевые слова: Творчество Али Амирли, драма, писатель, азербайджанская литература, психология

Key words: The creativity of Ali Amirli, drama, writer, Azerbaijani literature, psychology

Ali Amirli's dramaturgy

Summary

In this article have been investigated of Ali Amirli who has exception services for the progress of our science and culture has always lightened the development way of our national literature during his half - centuried creative activities. This prominent scientist had based on leans against the national thinking and consciousness of the development inclinations of our literature and had given special importance to the investigation of the examples of national literature.

Драматургия Али Амирли

Резюме

В этой статье были исследованы проблемы Али Амирли, который имеет услуги исключение для прогресса нашей науки и культуры всегда освещали путь развития нашей национальной литературы во время его половиной - столетие творческой деятельности. Этот выдающийся ученый на основе опирается на национального мышления и самосознания склонностей развития нашей литературы и дал особое значение для исследования примеров национальной литературы.

Rəyçi: *filologiya elmləri doktoru, professor Almaz Məmmədova*

Təhminə Vəliyeva Şahin³⁶

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN “FƏRYAD” PYESİNDƏ NƏSİMİLİK VƏ İNSAN PROBLEMİ

Bütün tarixi dövrlərdə şair və yazıçılar dövrə, zamanəyə qarşı öz etirazını bildirmək üçün müxtəlif priyomlardan istifadə etmişlər. Məhz bu məqsədlə, XIV əsrdən etibarən əfsanələşən şəxsiyyət – İmadəddin Nəsimi obrazı ədəbiyyata gətirildi. Baş verənlərə şair üsyankarlığı ilə cavab vermək xüsusiyyəti Bəxtiyar Vahabzadə üçün də yad deyildi. O, hər zaman ya bir şeir, ya bir misra, ya irihəcmli bir poema yaxud pyeslə ya birbaşa, ya da dolay şəkildə olaylara öz etiraz səsini ucaltmışdır. “Fəryad” pyesində Nəsimi obrazından istifadə təsadüfi xarakter daşımır. Nəsiminin pyesdə obraz seçilməsi hürufizmin insan konsepsiyası və İ.Nəsiminin cəsur, əqidəsinə sadıq şəxsiyyəti ilə daha çox bağlıdır.

Nəsimilik fəlsəfəsinə əsaslanan pyes B.Vahabzadənin ikinci tarixi dramıdır və 1984-cü ildə Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Ədəbiyyatşünas Qulu Xəlilov “Bəxtiyar Vahabzadə bir dramaturq kimi heç bir pyesində “Fəryad”dakı qədər yetkin, bitkin və dərin görünməmişdir” sözləri ilə “Fəryad” pyesinin ədibin ən uğurlu səhnə əsəri olduğunu bildirir. Tədqiqatçı Fəridə Səfiyeva isə pyesin adının çoxproblemlı mənasına diqqəti cəlb edərək yazır: “bu ad tarixi planda, müasir dünyagörüşü və düşüncəsi baxımından ancaq çarəsizlik, gücsüzlük, köləlik barədə assosiativ fikirlər doğurmur, əksinə insanlara tarixi taleyi və gələcəyi barədə ciddi xəbərdarlıq ruhu ilə yüklənmiş hayqırtı təsiri bağışlayır” (2, səh. 107).

Faciədə konkret olaraq ustad Nəsiminin obrazı olmasa da, Nəsimi aşıqları olaraq iki Nəsimi obrazı yaradılmışdır. I Nəsimi obrazında təmsil olunan Həllaci Musa da və II Nəsimi də Nəsimi ideyalarını yaşatmaq, Nəsimini ölməzliyə qovuşdurmaq üçün öz canlarından belə keçməyə hazırdılar. Bu, Vəliəhdin I Nəsimini ölümdən azad edərək onun “O böyük insanın yaşaması naminə ölüm - həyatdır mənə” (4, səh.134) deməsi, öz ölümünü Nəsiminin yaşamasından üstün tutması səhnələrində bariz şəkildə nəzərə çarpır. II Nəsiminin dilindən verilən “Nəsimi yolunda ölənlər ki var, Yoxdur Nəsimiyə ölüm dünyada” (4, səh. 119) fikri pyesin əsas qayəsini təşkil edir. Yeddi şəkildən ibarət olan mənzum faciədə hadisələr nəsimilərin şah sarayına gətirilib həbsə salındığı zamanda cərəyan edir. İki filosofdan hansının ölkəni lərzəyə salan Nəsimi olması üzərində pyesin konfliktı qurulur. Başdan-başa hikmətlə dolu olan əsərin fəlsəfi qatı nəsimilərin dustaqlarla söhbətində açılır. Məhbus Rəhmanın “sizi niyə tutublar?” sualına I Nəsiminin “düşünmüşük” deyə cavab verməsi şairin azad söz söyləmək, azad fikir bildirmək imkanını Nəsimi zamanında əldən alındığı kimi, B.Vahabzadə dövründə də müasir olduğuna işarədir. Yaxud məhbus Sübhanın “bəs necə düşünməli?” sualını II Nəsiminin “öz idrakın sönməli, öz fikrindən dönməli, Hakimiyyət sahibi hər necə düşünürsə, Bax, elə düşünməli” (4, səh.114) şəkildə şərh etməsi həmin dövrdə partiya təfəkkürlülüyünün aktuallığını göstərən vacib faktordur.

I Nəsiminin II Nəsimini ölümdən qorumaq və özünü ölümə vermək üçün səyi qarşısında “Ancaq onu bil ki, bəxşiş bir həyat, Mənə ağır gələr ölümdən yüz qat” (4, səh.118) sözlərini işlətməsi Nəsimi cəsurluğunun, qorxmazlığının göstəricisi, Nəsimi ucalığının ifadəsidir. Həyatın bütün iztirablarını dadan nəsimilər ölümdən nəinki qorxmur, onu kamilliyə çatmaq vasitəsi hesab edirlər. “Nəsimi olmaq” bütün nəsimilərin ən uca məqamı, “Nəsimitək allahın yolunda öl bilmək” arzusu onların ən ali istəyidir. Nəsimilər insanın bütün ideoloji mübarizəsində sonadək vuruşurlar. Pyesdə II Nəsimi ilə I Nəsimi arasında gedən sorğu-suallaşma əsərin diqqətə çarpan cəhətlərindəndir. Bu dialoqlarda hürufizmin təməl prinsipləri Bəxtiyar Vahabzadə dilindən şərh olunur.

İmadəddin Nəsimi fəlsəfəsində ali kateqoriya olan İnsan problemi “Fəryad”da da mərkəzi problemdir. F.Səfiyeva B.Vahabzadənin həqiqət axtarırlarının yekununun insan olduğunu bildirir: “... Bəxtiyar Vahabzadə “Fəryad”da sanki bu həqiqəti tapmışdır: Ən böyük həqiqət insan, ona xidmətdir” (2, səh. 116). B.Vahabzadə insanın qul deyil, yaradan olduğunu bildirmək, insanın qüdrəti öz daxilində axtarmasına nail olmaq və insanın öz aliliyini, ucalığını dərk etməsi üçün nəsimiliyə müraciət edir. Nəsimilərin timsalında “allah”, “vəhdət”, “insan”, eşqin “idrak”la yaxud “qəlbə” dərk edilməsi məsələləri üzrə İnsan konsepsiyası şərh olunur. Məsələn, II Nəsiminin “Allaha çatmağın nə imiş yolu?” sualını I Nəsimi “qəlbın gözü yanmazsa görünməz gözə allah” (4, səh.120) şəkildə cavablayır. Yaxud “II Nəsimi: Allah! Bilirik, cisim deyil, bəs nədir allah?”, “I Nəsimi: Ən yüksək olan haqda, həqiqətdədir allah... Dondunsa təkamül və gözəllik qabağında, Dərk et, bu təaccübdə, bu heyrətdədir allah”, “II Nəsimi: İnsan nə imiş?” “I Nəsimi: Gizlidir insandakı qüdrət, Hər kəs onu fəhm etməsə acizdir o, əlbət” (4, səh.120); “II Nəsimi: Vəhdət nə demək?” “I Nəsimi: Gizlidir hər zərrədə vəhdət, Bir zərrə ikən küllə qovuşmaq ulu niyyət!” (4, səh.121); “II Nəsimi: Bəs söz nə demək?” “I Nəsimi: Mən bir ağacam, yarpağı - sözlər, kökü - fikrim, Sözlərdə deyil, sözdəki hikmətdədir allah”; “II Nəsimi: Bəs zülmə sözün? I Nəsimi: Zülmün üzünə haqq deyilən silləni çəksən, Silləndə möhürlənmiş o qeyrətdədir allah” (4, səh.121); “II Nəsimi: Son məqsəd “Ənəlhəqmi?” “I Nəsimi: Bir pillədə durdunsa “Ənəlhəq” demək olmaz, Ülviyyətə çatmaqda niyyətdədir allah” (4, səh.122)

I Nəsiminin II Nəsimiyə ünvanladığı suallara verilən cavabda hürufizmin “Allah”, “eşq”, “insan”, “qəlb” konsepsiyası öz şərhini tapır. İdrakı ülviyyətin, eşqin bir pilləsi sayan I Nəsiminin “hər arzusun, hər məqsədin, hər niyyətin, eşqin, Son həddi, axır nöqtəsi yoxmu? (4, səh.122) sualında həllaciliyin eşqin idrakla dərkə məsələsinə II Nəsimi hürufi mövqedən münasibət bildirir: İdrakdan əzəl qəlbini dindir. Qəlbın özü göydən də dərinidir. Öz qəlbına dalmazsa, cəhalətdədir insan (4, səh.123). Yaxud I Nəsiminin “Öz nəfsinə uyduqda bəs nədir insan?” sualına II Nəsimi “Dünyasın dünyada xəyanətdədir insan... Öz nəfsinə qul olsa, cəhənnəm əzabında, Öz nəfsinə qul olmasa, cənnətdədir insan” (4, səh.123) şəkildə cavablayır. II Nəsiminin eşq barədə fikirləri – “Yoxdu sözüm, eşq yenilməz. Vəslində gülən aşıq aşıq ki deyilməz. İnsan dediyin vəsl ilə insan ola bilməz. Çırpıntıda, sarsıntıda, həsrətdədir insan (4, səh.124)” də maraqlıdır.

³⁶ Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı valivevatahmina@gmail.com

Göründüyü kimi, burada eşq və vəsl qarşılaşdırılır, eşq vəsldə deyil, insani keyfiyyətlərə malik olmaqda, insan olmaqdadır. Məhz kamil insan eşqi dərk edər, duya bilər. Nəsimilər arasında gedən dialoqlaşmada dinləyici olan dustaq Rəhmanın II Nəsimiyə ünvanladığı “Bəs bir belə kamil ikən insan, Alçaqlığı, yaltaqlığı hardan?” fəlsəfi suala cavab Nəsimi dövründə də, Bəxtiyar Vahabzadə dövründə də aktual olan problemlərin kökünün axtarılmasına sövq edir. Məhz bu cavab da elə Nəsiminin dilindən verilə bilər. Sözü qüdrəti ilə sarayları, neçə-neçə hökmdarları dizə gətirmək Nəsimiyə xas cəhətdir. Məhz hər vəziyyətdə doğrunu dilə gətirmək, insanı qul deyil, kölə deyil, allah səviyyəsinə qaldırmaq, onu şahlar qarşısında əydirməmək Nəsimilik tələb edir. Bu baxımdan, Nəsimi obrazı əsərdə mükəmməl şəkildə işlənmişdir. Yaşar Qarayev və Şamil Salmanovun birgə ərsəyə gətirdiyi “Poeziyanın kamilliyi” kitabında yer alan qeyd də - “Öz iri hərfli İnsan (!) idealı ilə Nəsimi orta əsrlərdən çıxıb humanizmin yenə də sınaqdan keçdiyi ideya döyüşlərində iştirak edir” (1, 163) pyesdəki Nəsimi səciyyəsinə vermək baxımından çox maraqlıdır.

II Nəsimi: İnsanı ucaldan ulu bir eşq, dəyanət,

Alçaldan isə ... qorxu, xəyanət.

Qorxduqsa ölümdən və əcəldən

İnsanlıqı verdik demək əldən.

Qorxduqsa əgər zülmədən, haqdan keçər olduq.

Qorxduqsa əgər, zülmə qul olduq, nökrə olduq. (4, səh.124)

Pyesdə Vəliəhdin məhbəslərlə görüşü, onlarla söhbətləşməsində ictimai problemlər daha qabarıq şəkildə öz əksini tapır. Məhz bu epizodda B.Vahabzadənin öz fəryad səsinə ucaltmaq üçün şərait yaranır, ürəyindən keçəni söyləmək imkanı ələ düşür. B.Vahabzadənin Nəsimisayağı fəryadı çoxsəciyyəli, çoxproblemlidir. Rüsvət aldığına görə həbs olunan Rəhmanın dilindən verilən “əgər alan olmasa, verən olmaz vallahi” sözləri ilə rüsvətxorluğun aşağıdan-yuxarıya “ötür-ötür oyunu” olduğuna işarə edilir. Məhbüs Kəramətin qazandığını töycüyə (vergi növü- T.V) çıxan və onu el arasında təhqir edən kəndxudanın qulağını kəsməyinə görə tutulması epizodunda ciddi ictimai naqislik – vergilərin ağırlığı məsələsi diqqətə çatdırılır. Vəliəhdin “şikayət eləyəydin” deyiminə Kəramətin “qılınc özünü kəsməz” şəklində verdiyi cavab olduqca düşündürücüdür. Skeptiv düşüncəli məhbəsa – Şəkkakə şübhəcilliyinə görə “dəli” damğası vurulub həbsə atılması da bir başqa faciənin əksidir. Dustaq şairlərin “biz fikir dustağıyıq” sözü Nəsiminin düşündüyünə görə həbsə məhkum edilməsi ideyasının tamamlayıcısıdır. Bəxtiyar Vahabzadənin “Fəryad”dakı etirazkar qəhrəmanlarının hər birinin nitqində bir filosofanlik var. Hadisələrə fəlsəfi yanaşma B.Vahabzadənin ən başlıca keyfiyyətlərindən biridir. Məsələn, şairin “xoşbəxtlərə yetişməz bədbəxtlərin naləsi” kəlməsi, Rəhmanın “çöldə azad gözənlər azadmıdır de məgər?” sualı, Dəyanətin “zamana bax, zamana, İndi bilib qanmağın əzabı var insana”, “əgər qəlbi dərindirsə səmələr qədr, Çatmaz topuğuna təriflər onun”, Şəkkakın “yaşamaq istəsən, lal ol, dinmə, sus”, Loğmanın “verdiyi nə varsa geri alarmış, Dünyanın qəribə oyunu varmış” kimi ifadələr fikrimizi təsdiqləyər. Vəliəhdin ölkədəki vəziyyətlə tanış etmək üçün özlərini rüsvətxor, qisaskar, dəli adlandıran bu məhbəslərin, sözü həqiqi mənasında, “fikir dustağı” olmaları aydın görünür.

Bir miqdar pul müqabilində Zahidə casusluq edən Lalın oyunun üstünün açılması epizodunda dustaqlar arasında lal bilinən birinin məkrli niyyəti işə olunur. Gözətçinin “ağlim olmasaydı, ağıllıların ağılna gözətçi olardımı mən?” (4, səh.166) II Nəsimiyə istehza ilə sual etməsi təəssüfedicidir. Yaxud onun II Nəsimiyə I Nəsimi barədə xəbər vermək üçün rüsvət tələb etməsi və “Ey, pulsuz ucalıq gərəyim deyil, Pullu alçaqlığı mənə ver amma” (4, səh.167) deyimini ilə pulu hər şeydən, ucalıqdan üstün tutması acınacaqlıdır.

Pyesdə ata-oğul ziddiyyəti aparıcı xəttidir. Övladına görə təhqir olunan atalar ilə həqiqi sözə qoşulan oğullar bu ziddiyyətin təşkilçiləridir. Bu baxımdan, həllacilərə qoşulan oğulla - Dəyanət ömrünü satqınlığa, din, şəriət adı altında çirkin əməllərə sərf edən ata - Zahid obrazı əsərdə uğurlu şəkildə işlənmişdir. Hər zaman oğlunun şəhid olmasına görə fəxrli danışan Zahid oğlu Dəyanəti Həllaci Musanın meyidini oğurlayıb torpağa tapşırtdığını öyrənəndə sarsılır. Bu paraleldə daha bir ata-oğul obrazı – Çalpaapaqla hürufilərə qoşulan Tural yaradılmışdır. Ancaq Çalpaapaq Şirvanda yaşayan adı kəndlidir. Ata-oğul qarşılıqlı Əmir və Vəliəhd arasında da yaşanır. Nəsimi sözünün böyüklüyü, mənəvi kamilliyi qarşısında aciz qalan Vəliəhd onu da müridliyə qəbul etməsi üçün yalvarır. Vəliəhd obrazı sarayın iç üzünü görüb, həbsdəki fikir adamlarının təsirinə düşüb həqiqətə - mənəvi kamilliyə yetişmək istəyən insan obrazıdır. “Ata məsləkini tapdayan övlad atanın əlilə boğulmalıdır!” deyər Zahidə, Çalpaapağa, Dəyanəti sevən, Loğmanın qızı Ayparaya görə atasına tənə edən Əmir oğlunun da saraydan üz döndərdiyini biləndə Nəsimi qüdrəti qarşısında aciz qalır. Ata-oğul ziddiyyətində həm də iki bir-birinə zidd düşüncəli insanlar təcəssüm olunur. Bu ziddiyyətlərdə fatalizmin insanı məhvə, nəticəsizliyə apardığı ideyası Zahidin təmsalında verilir. Ömrü boyu qorxu ilə yaşamağın heçliyi məsələsi isə Turalın dilindən verilən “o qədər qorxmuşam ki, həyatdan, Zərrəcə qorxmuram ölümdən daha” (4, 197) fikirdə əksini tapır. Əmirin “Zahid, bu adamın kəni, nifrəti başqadır, düşməni ehkam, din deyil, Mənim zülmümdəndir hər şikayəti, Mənim məbusumdur, o, sənin deyil!” (4, 197) sözləri ilə ədib özünüifşa üsulundan məharətlə istifadə etmiş, onun əməllərini öz dili ilə vermişdi. Əmirin bu sözlərində həm də, dinsizlikdə günahlandırılan şairin din düşməni olmadığı bildirilir.

Bəxtiyar Vahabzadənin dram yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan cəhət – “ikinci səs”, teyf məsələsi burada da özünü göstərir. Vəliəhd Dəyanətin təmsalında “ikinci səs”ini eşidir, öz vicdan səsinə duyur. Məhz əsərdəki bu surət xarici təsirlər nəticəsində dəyişən obrazdır. B.Vahabzadə dramaturgiyası üçün xas olan digər bir cəhət dünyaya sığmayanların “çərçivə”yə salınması xətti “Fəryad” pyesində də izlənilir. Bu, azad ruhlu nəsimilərin həbsə atılması və Vəliəhdin aqlının illərlə saray ehkamu ilə çərçivələnməsi süjetlərində əksini tapır. Aypara obrazı isə özünü bilən, əqidəsinə sadıq qadın obrazıdır. O, insanın qüdrətinin öz içində olduğuna inanır.

Pyesin sonunda nəsimilərin öldürülməməsi simvolik mənə daşıyır. Dünya durduqca, nəsimilər var olduqca Nəsimiyə ölüm olmaması ideyası finalda da izlənilir. Bu mənada, Turalın monoloqu olduqca təsirli səslənir.

Mərdliyə çağırır bu gün hər kəsi,

Dərisi soyulan şairin səsi.

Uzaq əsrlərdən gəlir nəfəsi,

Diri dünyamıza ölü dünyanın (4, səh.212)

Bu nitq Nəsiminin ölməzliyinin, əbədiyaşarlılığının şairanə ifadəsi və həm də Bəxtiyar Vahabzadənin mərdliyə çağırış səsidir.

Ədəbiyyat:

1. Qarayev Y., Salmanov Ş. Poeziyanın kamilliyi. Bakı, Yazıçı, 1985

2. Səfiyeva F. Bəxtiyar Vahabzadənin dramaturgiyası (filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya). Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, 1997

3. Xəlilov Q. Kamillik, bütövlük // Kommunist, 1984, 11 may

4. Vahabzadə B. Özümü söhbət (şeirlər, dram və poemalar). Bakı, Azərneşr, 1985, 264 s.

Açar sözlər: İmadəddin Nəsimi, hürufizm, nəsimilik, insan ideali, dövrə münasibət, ictimai problemlərin əksi

Key words: İmadəddin Nasimi, hurufism, nasimism, the ideal of "human", occasion to the period, reflection of social problems

Ключевые слова: Имададдин Насими, хуруфизм, насимизм, идеал "человека", повод к периоду, отражение социальных проблем

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN "FƏRYAD" PYESİNDƏ NƏSİMİLİK VƏ İNSAN PROBLEMI

Xülasə

Görkəmli ədib Bəxtiyar Vahabzadə "Fəryad" pyesini 1984-cü ildə qələmə almışdır. Bu, onun ikinci tarixi faciəsidir. Yazıçı nəsimilik fəlsəfəsinə əsaslanaraq insan, insanın özünüdərk və həyata baxışı problemini qoymuşdur. Buna görə də əsərdə iki Nəsimi obrazı yaradılmışdır. Nəsimi sənəti və nəsimilik var olduqca Nəsimi heç vaxt ölməyəcək - bu əsərin əsas ideyasıdır. Pyesdə İmadəddin Nəsiminin bir şəxsiyyət kimi keyfiyyətlərinə daha çox diqqət yetirildi. Nəsimi cəsur sözün, əyilməz iradənin, dönməz əqidənin təmsilçisidir. Məhz bu cəhət öz dövrünün qüsurlarını açıb göstərən Bəxtiyar Vahabzadənin yazıçı niyyətinə daha çox uyğun gəlmişdir. Saray ehkamlarının kor etdiyi Vəliəhd də Nəsimi işığı ilə aydınlanır. Günahsız yerə həbs edilən məhbuslarla söhbət dövrün mənzərəsini verməyə kömək edir. Nəsimilərin arasında gedən dialoqlarda isə hürufiliyin təməl prinsipləri Bəxtiyar Vahabzadə dilindən şərh olunur.

NASİMİZM AND THE PROBLEM OF HUMAN IN THE PLAY "FARYAD" (SCREAM)

Summary

Well-known writer Bakhtiyar Vahabzade wrote "Faryad" (Scream) in 1984. It is his second historical tragedy. The writer gave human, the problems of human self-perceptions and review to life, it based on nasimism. That's why it was created two Nasimi characters. Nasimi will never die as long as exist of Nasimi art and nasimism - it is the main idea of this work. It was taken attention to İmadəddin Nasimi's character as a person in this play. Nasimi represents the brave word, irreconcilable will, irreversible belief. He is the character of a great poet who died fearlessly and subjugated to the kings with the power of his words. This feature is compatible with the writer intention of Bakhtiyar Vahabzade, who reveals the flaws of his time. The Valiahd is also illuminated by the light of Nasimi who was blinded with the tenets of the palace. Talking to prisoners imprisoned as innocent can help the period at a glance. In the dialogue between nasimis, the basic principles of hurufism are explained by Bakhtiyar Vahabzade.

НАСИМИЗМ И ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА В ПЬЕСА БАХТИЯРА ВАХАБЗАДЕ «ФАРЯД» (КРИК)

Резюме

Известный писатель Бахтияр Вахабзаде написал «Фаряд» (Крик) в 1984 году. Это его вторая историческая трагедия. Писатель подарил человеку проблемы человеческого самовосприятия и рецензии на жизнь, основанную на нацизме. Поэтому было создано два персонажа Насими. Насими никогда не умрет до тех пор, пока существуют искусство Насими и насимизм - это главная идея этой произведения. В этом пьеса было обращено внимание на характер Имададдина Насими как человека. Насими олицетворяет смелое слово, непримиримую волю, безвозвратную веру. Эта особенность совместима с намерением писателя Бахтияра Вахабзаде, который раскрывает недостатки своего периода. Валиахд также освещается светом Насими, который был ослеплен принципами дворца. Разговор с невиновными заключенными в тюрьму, может помочь периоду взгляда. В диалоге между насими основные принципы хуруфизма комментирует Бахтияром Вахабзаде.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Allahverdi MƏMMƏDLİ³⁷CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN DRAMATURGİYASI AZƏRBAYCANÇILIQ KONTEKSTKNDƏ
Cəlil Məmmədquluzadə-150

“Sənətkar həyat həqiqətlərini, ictimai mühiti hərtərəfli əks etdirən və bədii-estetik dəyər daşıyıcısına çevrilən rəngarəng obrazlar qalareyası yaratmışdır. Ana dilinin saflığı uğrunda daim mübarizə aparmış Cəlil Məmmədquluzadənin meydana gətirdiyi qiymətli dram və nəsr əsərləri, parlaq publisistika dərini humanist məzmununa malik olub, özündə milli və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdətini ehtiva edir”.

İlham Əliyev,

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının ilk çağından ədəbi-estetik mühitdə azərbaycançılıq ideologiyasının banisi kimi çıxış edərək vətənin, dilin, millətin dünya tərəqqisinə qoşulub, sayılıb-seçilməsi ideyasını əsas deviz kimi qəbul etmişdi. O, azərbaycançılığı özünün vətəndaşlıq qayəsinə çevirərək onun möhtərəm və möhtəşəm daşıyıcısı olmuşdur. Həm də istedadlı dramaturq, mütəfəkkir kimi millətimiz üçün tale yüklü məsələləri əsərlərində əks etdirən Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında azərbaycançılıq ideyalarının tədqiqinin aktuallığı ilk növbədə bu ideyanın müasir günlərimizdə tamamilə yeni təkanla özünü göstərməsi ilə şərtlənir. Belə bir şəraitdə azərbaycançılıq məfkurəsi ətrafında birləşən cəmiyyətimiz üçün əsrlərin sınaqlarından çıxmış ənənəvi dəyərlərin xalqımızın və dövlətimizin inkişafı naminə təkamülü, milli özünəməxsusluğunun qorunub saxlanması şərti ilə innovasiyalılıq daha çox xarakterikdir. Xalqımızın öz milli keyfiyyətlərini qoruyub saxlaması və təkmilləşdirməsi prosesində Cəlil Məmmədquluzadənin xidmətləri ilə bağlı tarixi təcrübənin öyrənilməsi əhəmiyyətli məsələdir. Böyük ədibin yaradıcılığının bütün yönləri vətən, millət, dil motivləri ilə bağlıdır, xalqın tərəqqisinə çalışmaqla əlaqədardır.

Cəlil Məmmədquluzadənin Azərbaycan xalqının inkişafı üçün göstərdiyi səyləri onun **dramaturgiyasında** da özünü göstərir.

Bəs Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan problemlərini dramaturgiyasında necə qoyurdu? Bu məqamda əvvəlcə “Ölülər”ə (1909) müraciət edək. Ona görə ki, “Ölülər”in timsalında mənəvi-əxlaqi və sosial-ictimai problemlərini bütün dolğunluğu və kəskinliyi ilə Azərbaycan dramaturgiyasına gətirən və bu dramaturgiyada tragikomediya janrının ilk nümunəsini yaradan Cəlil Məmmədquluzadə oldu.

Bu əsərlərin tədqiqatçıların əksəriyyəti “Ölülər”də müəllifin əsas ideyasını Azərbaycan xalqının avamlıqdan xilas olmasında görür. Biz isə mühiti dəyişdirmək uğrunda mücadilə etməsində görürük. Böyük ədib Nəriman Nərimanov bu əsər haqqında yazmışdır: “Bu drama... paslanmış beyinləri pasdan təmizləyib, ölmüş ruhlara can verəcək” (2, c. 1, 114).

Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər”dəki qəhrəmanları da stereotiplərdən uzaq, dövrün və mühitin tipik məqamlarını duymağa imkan yaradan tiplər kimi yadda qalırlar. Əsərin ümumi ruhunda bir xalqı formalaşdırmaq istəyindən irəli gələn mübarizə motivləri dayanır. Buna görə Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyası milli ədəbiyyatımızın və teatrımızın inkişafında yeni mərhələdir. “Bizim milli dramaturgiyanın inkişafında daha yeni bir mərhələni, islahatlı keyfiyyət dəyişkənliyini Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı timsalında görürük” (3, 321). Azərbaycan dramaturgiyasının görkəmli tədqiqatçısı Yaşar Qarayevin müşahidəsinə görə, “Ölülər” ictimai, şəxsi, mənəvi həyatda ölümlük əleyhinə yazılmışdı. Dramaturq bütün psixoloji və fəlsəfi mənası ilə cəmiyyətdə ölümlüyü ittiham edirdi. Bu ittiham səhnəsi pyesdə ən klassik, qeyri-adi dramatik səhnə idi” (3, 321).

Şeyx və möminlər qəbirstana ölü dirilməsi dəsgahına yığışırlar və məlum olur ki, ölümlərin dirilməsi o qədər də çətin deyilmiş, çətin şey ölümlərin dirilməsi üçün dirilərin razılığını almaq imiş! Bu – paradoksdur. Amma bu, pyesdə o qədər əsaslanır ki, dahiyənə realist sujet vəziyyəti əmələ gəlir. O vaxta qədər ki, ölümləri diriltmək şeyxdən asılıdır, dirilər onların dirilməsini arzu edirlər, amma o vaxt ki, bu, dirilərin özlərindən asılı olur, onlar ilk dəfə olaraq “fikirləşməyə” gedirlər! “Ölümləri” ölümlər ifşa edirlər. Əlavə ifşaya, kənardan ifşaya ehtiyac qalmır.

Cəlil Məmmədquluzadənin dram əsərlərinin əksəriyyətində xalqın formalaşmasına əngəl olan səbəblərin aradan qaldırılması məqsədi əsasdır. “Danabaş kəndinin müəllimi” (1921) adlı məşhur pyesində Cəlil Məmmədquluzadə məktəb, maarif məsələsini, xalqın işıqlığa çıxması zərurətini önə çəkir.

“Danabaş kəndinin müəllimi” pyesində baş verən əhvalat, şübhəsiz, Şeyx Nəsrullahın möcüzələrindən sonralara aiddir. Şeyx Nəsrullah bu aləmdə biabır olub getmiş, bir vaxtdan sonra onun əvəzinə müəllim Həsənov gəlmişdir. Şeyx Nəsrullah geridə qalmış bu mühitə köhnə aləmdən - mövhumat və xurafat dünyasından gəlmişdi. Ona görə də hörmətlə, qonaqpərvərliklə, “cücəplov ilə” qarşılanmışdı. Müəllim Həsənov isə bura yeni aləmdən – maarif, mədəniyyət məqsədilə gəlmişdir. Aydın ki, o, gül-çiçəklə qarşılanmayacaqdı. Həsənovun səhvi və bədbəxtliyi orasındadır ki, o, kəndə çinovnik libasında, çar məmuru kimi gəlmişdir. Özü ilə bərabər pristavı, yüzbaşını, inspektoru, qazını və başqalarını gətirmişdir və xalqın psixologiyasını lazımi səviyyədə nəzərə ala bilməmişdir. Xalq isə xeyir görmədiyi və gözləmədiyi bu rəsmi şəxslərdən, haqlı olaraq qaçır, nə qaziya, nə mollaya, nə yüzbaşına inanır. Əslində, qonaqsevən, gələni hörmətlə qarşılayan kəndlilər indi bu adamların şərindən qurtarmaq üçün qaçır, hər kəs bir tərəfdə daldalanır.

Bütün bu çətinlik və anlaşılmazlıqlarla yanaşı, Həsənov Danabaş kəndində zahirən də olsa, məktəbin təşkilinə müvəffəq olur. Hətta müəllimin uşaqlara nə öyrədəcəyini bilmək istəyən atalar ilk günlər öz balaları ilə məktəbə gəlir, onlarla bərabər dərs otağında oturub, Həsənovun söhbətinə, nəsihətinə qulaq asırlar. Həyatında çox cəfa çəkmiş bu

³⁷ BDU. Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

kəndlilər vaxtilə Şeyx Nəsrullahın fırılacağına uymuş adamlardır. Ancaq onların gözü hələ də açılmamışdır. Bunlar müəllim Həsənovdan ehtiyat edir, hətta qorxurlar.

Şeyx Nəsrullah müqəddəs don geyib, əbaya burunub, din, şəriət nümayəndəsi kimi gəlmişdi. Onun qara-qorxusu nisyə idi, axirətə aid idi. Müəllim Həsənov, yüzbaşı Pirverdi bəy və inspektor isə çar hökumətinin dirigözlü qorxunc nümayəndələridir. Bunların kəndə qarşı hədəsi, zorakılığı isə nisyə deyil, nəqddir. Bunlardan bəla əskik deyil. Ona görə camaat vahimələnir, xırmandan qaçıb dağılır, ağlaşma qurur, uşaqlar kərmə qalağında gizlənir, atalar doğma övladını danır. Bununla belə, müəllim Həsənov kənddə məktəb və maarifi anlatmaq üçün ilkin toxumlar səpməyə də xidmət edir.

“Anamın kitabı”ndakı (1920) əhvalat isə bu hadisələrdən çox sonra baş verir. Burada təqdim olunan ailə yetişməkdə olan burjua-ziyalı ailəsidir. Əbdüləziz kişinin uşaqları, bəlkə də, Danabaş kəndində zorla məktəb açılan zaman dərsə başlamış adamlardır. İndi onlar savadlanmış, böyümüş, “ziyalı” olmuşlar. İndi daha nə yer Danabaşdır, nə də adamlar avamdır. “Bu ailənin yaşadığı şəhər fərqli bir şəhərdir. Burda nə Şeyx Nəsrullah, nə müəllim Həsənov var. Burda üzdən də olsa, mədəni həyata meyl başlanmışdır. Gözüaçıq, məktəb görmüş adamlar tərəqqi, təkamül üçün çırpınırlar. Elm dalınca uzaq şəhərlərə, ölkələrə gedirlər. Burda müasir həyat, ictimai yığıncaqlar, mübahisələr var. Hadisələrin cərəyanından bəllidir ki, əhvalat 1905-ci il inqilabından sonraya aiddir”(4, 70).

Əsərdə milli birlik, müstəqillik, istiqlal zərurəti önə çəkilir. Bu ailənin “ziyalılarında” çatışmayan cəhət nədir? Vətən və Ana kimi müqəddəs varlıqlara biganəlik. Biganəlik hardan qaynaqlanır? Soykökə bağlılığın qırılmasından, milli yaddaşın itməsindən. Milli yaddaş niyə itib? Ona görə ki, milli məslək itirilib. Milli məslək itirildiyinə görə bir millətin, eyni ata-ananın övladları olan ruspərəst Rüstəm bəyin, iranpərəst Mirzə Məmmədəlinin, osmanlıpərəst Səməd Vahidin milli birliyi mümkün deyil. Bu mühitdə milli birliyin təmsilçiləri kimlərdir? Birincisi, Zəhrabəyim ana, ikincisi Gülbahar bacı, üçüncüsü Qənbər, dördüncüsü Qurban, beşincisi Zaman və s. Bu insanlar torpağı, eli, obanı qəlbən sevirilər.

Zəhrabəyim ana xalqa, Vətənə bağlı bir insandır. Milli birliyə nail olmaqdan ötrü çalışır. Onun söyləri doğmalarının, bütövlükdə millətin mənəvi bütövlüyü üzərində köklənmişdir. Gülbahar obrazı böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadənin azərbaycançılıq ideyasının - milli birlik və vətənpərvərlik amalının ifadəçisidir. Gülbahar anasının ona verdiyi kitabdan atasının yazdığı vəsiyyəti oxuyur: “Mən etiqad edirəm ki, mənim də balalarım dünyada hər yanı gəzib-dolansalar, genə əvvəl-axır anaları Zəhranın (əlini anasına tərəf tutur) ətrafında gərək dolanalar, çünki ay və ulduz şəmsin parçaları olan kimi, bunlar da analarının ayı və ulduzlarıdır. Vay o kəsin halına ki, təbiətin həmin qanununu pozmaq istəyə! Onun insafı və vicdanı ona müdamül-həyat əziyyət edəcək, nə qədər canında nəfəs var, peşiman olacaq”(5, c.1, 475). “Anamın kitabı” əsəri “Azərbaycanın kitabıdır”(6, 174) və “Anamın kitabı” dramındakı Gülbahar obrazı Azərbaycan ədəbiyyatında Vətən və millət, milli birlik və istiqlal amalının dramatik uvertürasıdır”(5, c.1, 22).

Gülbahar qardaşlarının hərəsinin öz xarakterinə, xasiyyətinə uyğun oğlanı seçmir, sevmir. Çoban Qənbərlə ünsiyyətənsə, söhbətənsə usanmır, doymur. Çünki çoban Qənbər “boz qumral kərədən”, “sarı əbrəşdən”, “qara bənöyüşdən” danışır. “Anamın kitabı” pyesi Cəlil Məmmədquluzadənin azərbaycançılıq ideyalarının manifestidir. “Milli müstəqillik və birlik, soykökə dərin bağlılıq, milli məfkurə və istiqlal uğrunda mübarizə kimi aktual məsələlər “Anamın kitabı”nın əsas mövzu və qayəsini təşkil edir. Nəticə etibarilə “Anamın kitabı” - əsərdəki üç qardaşın komediyası, Ananın faciəsi, Gülbaharın dramıdır”(7, c.1, 20).

Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində təsvir olunan həyat irəlilədikcə, inkişafa doğru getdikcə süjet dairəsi artıq şeylərdən təmizlənir, konkretləşir. Ədib daha az hadisədə daha çox fikir ifadə edir. “Anamın kitabı”nda təkcə bir ailə var. Azərbaycan üçün çox səciyyəvi bir ailə. Ölkəni, xalqı təmsil edən bir ailə.

Cəlil Məmmədquluzadə tipik kəndin, tipik məktəbin, tipik ailənin realist təqdimi ilə Vətənin dərdlərini, problemlərini ümumiləşdirir, milləti özünü dərk etməyə, özünə qayıtmağa, dilinin gözəlliyini anlamağa çağırır və bununla da, böyük azərbaycançı missiyasını yerinə yetirmiş olur.

“Kamança” pyesi (1920) Qarabağ münafişəsinə həsr olunub. “Kamança” pyesinin ideya istiqaməti Cəlil Məmmədquluzadənin sülhə və əmin-amanlığa önəm verməsini göstərir. Azərbaycanda yaşayan insanları qırıb çatan ermənilərin əlindən zara gəlmiş Qəhrəman yüzbaşı qəfil əlinə keçmiş və öldürmək istədiyi erməninin kamançada çaldığı “Segah-zabul havası”ndan fikrini dəyişir və təbəddülatlar içərisində “Adə, erməni, tez kəməncəni yığışdır, itil, get burdan! Yoxsa, atamın goru haqqı, bu yoldaşlarımın başına and olsun, bu qəməynən bu saat səni də öldürərəm, özümü də öldürərəm”(8, c.1, 107) - deyir. Bu sözlərdə Qəhrəman yüzbaşının ədalətsiz dünyaya nifrəti və təəssüf, kədəri və peşimançılığı kimi qəribə hissləri var ki, erməni-müsləman münasibətlərinin gərginləşməsinə Cəlil Məmmədquluzadənin öz münasibəti kimi qəbul etmək olar. Lakin Cəlil Məmmədquluzadə erməni xislətinə yaxşı bələd idi. Bu bəd əməlli millətin qarşısında silahı yerə qoymamağı xüsusi qeyd edirdi. Hətta bəzən xüsusi sarkazmla müsəlmanın tərkisilah olmasını lağa qoyurdu...

Əsərdə ermənilərin xarakteri, kamançaçı erməni Baxşının əsir düşdüyü vaxt zavallı görkəm alıb vəziyyətdən çıxması, Qəhrəman yüzbaşının insanpərvərliyi və vətənpərvərliyi ön plana çəkilmişdir. Qəhrəman yüzbaşının hirsini boğub Azərbaycanda yaşayanları qətlə yetirən ermənilərin nümayəndəsini bağışlaya bilməsi əsl insana məxsus humanist keyfiyyətlərdən biridir. Bununla belə, müəllif etdikləri haqsızlıqlara görə ermənilərə Azərbaycan türklərinin hər zaman layiqli cavab vermək iqtidarında olduqlarını nəzərə çatdırmışdır. Böyük ədib araya düşən bu nifaqda “namərd dünyanı” qınamışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə “Lal”, “Oyunbazlar” və “Lənət” səhnəciklərini 1921-ci ildə yazmışdır. Qeyd edək ki, “Oyunbazlar” və “Lənət” səhnəcikləri akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən tapılıb nəşr edilmişdir. Bu əsərlərdə yazıçı öz vətəndaşlıq mövqeyini ortaya qoymuşdur. Ədib mövhumat burulğanına düşən, geriliyin əzabını çəkən insanların nicat

yolunu oxuyub təhsil almaqda və öz hüququ uğrunda mübarizə aparmaqda götür.

“Dəli yığıncağı” tragikomedyasında (1926) vətəndaşlıq cəsarəti özünü daha qabarıq büruzə verir. Ədib mühitin törətdiyi fəsadları açıb-göstərir. Hüququn hakim olmadığı ədalətsiz cəmiyyət ağıllı adamları dəli vəziyyətinə salır. Pırpız Sona, Farmasyon Rüstəm, Həmzad Qurban hərc-mərcliyin hökm sürdüyü yeni qurulmuş cəmiyyətin qurbanıdır. Ağıllı dəlilərdir. Bunu onların “yığıncağında” müzakirə və mühakimə edilən hadisələr təsdiq edir. Əsər şərti olaraq XIX əsrdə İran Azərbaycanında baş vermiş hadisələrə həsr olunsada, əslində, XX əsrin 20-ci illərində sovet Azərbaycanında baş vermiş hadisələri əhatə edir. Bu əsərdə Cəlil Məmmədquluzadə sovet rejiminə tənqidi münasibətini bildirmişdir.

1930-cu ildə yazılmış “Ər” pyesi ədəbi ictimaiyyətə uzun müddət məlum olmamışdır. Bu əsər də akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən üzə çıxarılmışdır. “Ər” pyesində hadisələr sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan mühitində baş verən hadisələri, sovet quruluşunun yaratdığı çətinliyi əks etdirir. Ümidləri yetərincə doğrulmayan gənclər mənəvi boşluq mühitinə düşürlər. Universitetin professoru Mirzə Ərvahallah xan gənclərə yalnız elm öyrətməsi haqqında düşünür. Yeni quruluşun sanki ona daxil yoxdur. Professor həm də əsəb xəstəxanasının müdürüdür. Xəstəxanadakı hadisələr yeni cəmiyyət quruluşunun mahiyyətini açmağa kömək edir. Böyük yazıçı dramaturgiyasında insan psixologiyasının dərin qatlarını açıb göstərir.

Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiyasında yüksək milli ideallar öz əksini tapmış, həmin ideallar uğrunda mübarizəyə çağırış motivləri səsləndirilmişdir. Milli ideya-azərbaycançılıq onun dramaturgiyasının da əsas qayəsini təşkil edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Cəlil Məmmədquluzadənin 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Sərəncamı. “Azərbaycan” qəzeti, 18 yanvar 2019-cu il, №13.
2. Nərimanov N. Məqalələr və nitqlər. 2 cildə, I cild. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”, 1971, 268 səh.
3. Qarayev Y. Meyar - şəxsiyyətdir. Bakı, “Yazıçı”, 1988, 456 səh.
4. Mir Cəlil. Azərbaycanda ədəbi məktəblər. (Ön sözün müəllifi və çapa hazırlayanı Təhsin Mütəllibov), Bakı, “Ziya-Nurlan”, 2004, 391 səh.
5. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri, 4 cildə, I cild, (tərtib edəni, ön söz və izahların müəllifi İsa Həbibbəyli), Bakı, “Öndər”, 2004, 664 səh.
6. Zamanov A. Əməl dostları. Bakı, “Yazıçı”, 1979, 370 səh.
7. Həbibbəyli İ. Böyük ədəbiyyat nəhəngi Məmməd Səid Ordubadi. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2012, 92 səh.
8. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. 4 cildə, II cild, (tərtib edəni və izahların müəllifi İsa Həbibbəyli), Bakı, “Öndər”, 2004, 584 səh.

Ключевые слова : драматургия, идейно-художественные направления, особенности, критический реализм, азербайджанство

Keywords: Jalil Mamedguluzadeh, dramas, ideological-artistic directions, critical realism, Azerbaijanism

Драматургия Джалила Мамедгулузаде в контексте азербайджанства

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется драматургия выдающегося азербайджанского писателя-сатирика, публициста, демократа-просветителя основоположника критического реализма в Азербайджане Джалила Мамедгулузаде. На основе конкретных примеров и фактов исследуются идейно-художественные направления и особенности драматургии Дж. Мамедгулузаде в контексте азербайджанства. Отмечается, что искренняя любовь Дж. Мамедгулузаде к Родине, нации, его борьба за родной язык нашли свое яркое отражение в его социально-психологических драмах, по праву считающихся вершиной азербайджанской драматургии начала XX века.

Jalil Mamedguluzadeh's dramas in the context of Azerbaijanism

SUMMARY

The article deals with the analysis of the outstanding Azerbaijani satirist, publicist, democrat -enlightener Jalil Mamedguluzadeh's dramas who was a founder of critical realism in Azerbaijan. The ideological – artistic directions and peculiarities of his dramas are analyzed on the basis of the concrete facts and examples in the context of Azerbaijanism It is noted that J. Mamedguluzadeh's sincere love of motherland, nation, his struggle for the native language are reflected in his social-psychological dramas that are considered to be a top of the Azerbaijani dramaturgy of the beginning of the XX century.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Afət Bayramova³⁸

HƏZRƏT ƏLİNİN OĞLU İMAM HƏSƏNƏ NƏSİHƏTLƏRİ BİZİM MİLLİ DƏYƏRLƏRİMİZDƏN BİRİ KİMİ

İslam dünyasının bir çox görkəmli şəxsiyyətləri gəncliyin əxlaq tərbiyəsi ilə əlaqədar fikirlərini özlərindən sonra gələn nəsillərə, xüsusən övladlarına vəsiyyət və nəsihətlər yolu ilə çatdırmağı zəruri saymışlar. Belə şəxsiyyətlərdən biri də Həzrət Əli əleyhisəlamdır. Həzrət Əli din və imanımızın elə müqəddəs simalarındandır ki, həm qəhrəmanlığı və şücaəti, həm də elm və fəziləti ilə ali bir şəxs, mənəb və şöhrət sahibidir. O, din mücahidi və mübəlligi kimi peyğəmbərdən sonra ikinci, digər dindəşları arasında isə müqayisəyə gəlməz bir səviyyədə, mərtəbədə durur. Həzrət Əli böyük sərkərdə, cəsur döyüşçü, siyasət və dövlət xadimi, xəlifədir. Müqəddəs və şərəfətli dinimizə ilahiyə də xoş gələn vurğımluğu, təmiz və səmimi məni, möhkəm əqidəsi, böyük idealları ilə qoşulması sonda onu müqəddəslik simvoluna çevirmişdir. O, hər şeydən əvvəl dərin təfəkkür, sağlam və işıq düşüncə sahiblərindən biri idi. Həzrət Əli həmişə həmçinin, filosof, mütəfəkkir düşüncəsi ilə dövləti idarə etmək, siyasi xadim keyfiyyətləri bir-birini tamamlayırdı. Yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin təcəssümü olmaqla yanaşı, həmçinin o, bizlərə elə bir əxlaq və tərbiyə haqqında nadir incilər, zəngin xəzinə mirası qoymuşdur ki, bu irs tükənməz bir bulağa bənzər.

Həzrət Əli elm, bilik, onlara yiyələnmək yolları ilə bağlı orijinal fikirlər sahibidir. Böyüyən nəslin əxlaqi cəhətdən saf, iffətli, namuslu öz nəfsinə hakim, mənəvi cəhətdən yetkin, fiziki cəhətdən sağlam böyüməsində, özünü və Allahını dərk etməsində, şər işlərdən, mənfi keyfiyyətlərdən uzaq olmasında həmin vəsiyyətnamənin böyük rolu vardır.

Həzrət Əlinin Süfeyindən qayıtdıqdan sonra oğlu İmam Həsən əleyhissəlama yazdığı vəsiyyətnamə tərbiyəvi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir.

O, buyururdu: “Əziz oğlum, məndən dörd sev övrən, islətdivin zaman zərər verməvəcək dörd sevi də ağılınızda tut: zənginliyin ən üstünü ağıldır. Ağıl və düşüncəylə həyata keçirilən hər bir iş insan üçün dünvə və axirət xösbəxtliyi bəxş edər”; yoxsulluğun ən böyüyü axmaqlıqdır. Ağilsizlik və düşüncəsizlik hər iki dünvədə insanı bədbəxt edər: qorxulu sevlərin ən qorxulusu özünü bəvnməkdir. Özündən razı və özünü sevən, insanlarla ünsüyyət qurmağı bacarmaz və bu səbəbdən insanlar ondan uzaq gəzər. O həmişə özünü qorxu içində hiss edər.”; nəslin kökünün ən ucusu gözəl xasiyyətdir. Xoşxasiyyət insanı hər kəs sevər və ona hörmət edərler;

Əziz oğlum axmaqla dost olmaqdan çəkin: o sənə fayda vermək istərkən zərər yetirər, Axmaq insan xəvir və ziyanı daima səhv salar; xəsislə dost olmaqdan çəkin: ona ən çox möhtac olduğun zaman köməyinə gəlməz, xəsisliyinə görə özünə aid olan və özünün ehtiyacı olduğu bir şeyi səndən əsirgəyər; Pislik edənə dost olmaqdan çəkin: çünki, o, səni çox ucuz bir şeyə satar. Yalancı ilə dost olmaqdan çəkin: çünki o, ilğıma bənzər; sənə uzağı vaxın göstərər vaxını isə səndən uzaqlaşdırar, Yalan danışan insan öz hədəflərini həyata keçirmək üçün, hər bir yalanı sənə asanlıqla deməyə hazırdır.”

– Oğlum, sənə tövsiyə edirəm ki, Allahdan qorxasan, Onun əmrlərinə itaət edəsən, Onu yada salaraq qəlbini pak saxlayasan, Onun ipindən tutasan, sənənlə Allah arasında ondan daha saf hansı səbəb, hansı səbəb, hansı vasitə ola bilər ki?

– Qəlbini öyüdlə dirilt, zahidliklə öldür, bütöv inamla qüvvətləndir, hikmətlə işıqlandır, ölümü yada salmaqla alçalt, yox olacağına inandır. Dünya dərdləri ilə uzaqgörən et, zamanın hücumundan, gecə ilə gündüzün pis keçməsində çəkindir onu. Köçüb gedənlərin vəsiyyətini anlat. Göstər ona. Səndən əvvəlkilərin başlarına gələnləri söylə onaş gəlib köçənlərin ölkələrində gəz, onlarda qalan şeyləri gör. Nələr tikdiklərini, hardan köçdüklərini, haradan ayrıldıqlarını, haraya düşdüklərini seyr et.

- Oğlum bil ki, vəsiyyətimdən əməl edəcəyiniz şeylərin ən sevimlisi Allahdan çəkinməyin, Allahın buyuruqlarını yerinə yetirməyin, səndən öncə gəlib gedən babalarının əhlibeytindən pak adamların yolunu tutmağıdır. Onlar etdiklərinə diqqət yetirmişdilər, sənənlə fikirləşdiyiniz kimi. Sonra onlar içindən çıxma bilməyəcəkləri şeylərdən əl çəkdilər, şübhəli gördüklərindən vaz keçdilər. dini istəyən adamın addım atması, haqla batılı bir-birinə qarışdırması caiz olmaz. Bu cür işlərdən əl çəkmək daha doğrudur. Oğlum vəsiyyətimi yaxşı anla.”

İmam Əli öz məktubunda övladı İmam Həsən Müctəbaya tövhid, Allahın əzəməti, ilahi sifətlərdən əlavə, insanın həyatda mənəvi və maddi cəhətdən ən mühüm ehtiyaclarını da açıqlayıb.

“Ey mənim oğlum! Mən özüməndən öncəkilər qədər yaşamasam da, onların işlərinə nəzər saldım və bəzələrində gələn xəbərlər haqqda düşündüm, qoyub getdiklərini bir seyr etdim. O yerə qədər ki onlardan biri oldum. Onlardan mənə çatanların sayəsində özümü elə gördüm ki elə bil onların ömrünün əvvəlindən sonuna qədər onlarla birgə olmuşam. Onların həyatının şirin anlarını çətin anlarından ayıraraq tanıdım. Faydalı və ziyanlı həyatları ilə aşına oldum. Onun hər mühüm və dəyərli tərəfini və hər gözəl və şirin hadisələrini sənənlə üçün çıxarıb ortaya qoydum. Onun məchul və naməlumlarını (şübhəli və qaranlıqlı məqamlar) səndən uzaq tutdum. Övladı üçün yaxşılıq istəyən mehriban bir atamın əməli kimi mən də səni onun (tarixin) yaxşılıqları ilə tərbiyələndirmək istədim. Sən indi həyatın əvvəlindəsən. Yenicə rizigarla üzleşirsən, sağlam niyyət və səfəli mənəviyyətin var.”

İmam digər bir məktubda tarixdən ibrət götürmək haqqda belə nəsihət edir:

“Gəlib keçmişlərlə, hələ bundan sonra gələcək işlər üçün istidlal et! (gələcəyə keçmişdən misal gətirərək istidlal et!) Çünki işlər hamısı bir-birinə bənzəyir. Yalnız çətinliklər olanda ibrət götürən insanlardan olma! Ağıllı insan ədəblənməklə bərkə boşa düşməklə ibrət alır. Amma heyvanlar yalnız vururmuşla ibrət alır.”

³⁸ Bakı Dövlət Universiteti, B/m.

İmam digər bir nəsihətində buyurur: “Keçmişlərin işindən ibrət alan bəsirətli olar. Bəsirətli və gözüaçıq olan anlayar, anlayansa bilər”. Kəlam elmində deyildiyi kimi peyğəmbərlərin vücudlarının nişanələri nübüvvət və risaləti isbat edən dəlillərdən biridir. Nübüvvət və peyğəmbərlik iddiasında olan şəxsin danışığı, davranışı, rəftar və digər cəhətləri onun peyğəmbərliyini isbat edən ən böyük dəlildir. Bu məsələ eyni ilə imamət barəsində də mövcuddur. İmam və peyğəmbərin canişini danışığı, davranışı, elm, əxlaq və vücudunun bütün digər cəhətlərində peyğəmbər kimi olmalıdır. Əmirəl-möminin Əli əleyhis-salamın kəlam və sözləri o Həzrətin imam və peyğəmbərin canişini olmasına qəti və tutarlı dəlildir. Çünki onun kəlamları onları deyənə hədsiz əzəmət və böyüklüyünü göstərir ki, heç bir mütəfəkkirin düşüncələrinin onun möhkəm və uca zirvə lərinə qalxmaq qüdrəti yoxdur. O, ilahi elm və maarif sellərinin töküldüyü uca bir qüllədir.

O Həzrətin sözlərinə vurğunluq onun öz zamanından başlanıb və hətta düşmənləri, bu məsələni etiraf ediblər. Müaviyə ibn Əbu Süfyan dəfələrlə belə deyib ki: "And olsun Allaha ki, fəsahtə Qüreyşə Əlidən başqası gətirməyib, gözəlləşdirməyib və uca zirvəyə çatdırmayıb." Halbuki məlum olduğu kimi Qüreyş ərəbin ən fəsahtəli qəbilələrindəndir və həm keçmişdə və həm də indi bu qəbilədən çoxlu xətib və şairlər çıxıb.

Əli əleyhis-salamın həyatından sonra da bu heyranlıq davam edib və İslamın ilkin əsrlərindən xətiblər, yazıçılar və şairlər o Həzrəti xütbə söyləmək və natiqlikdə özlərinə örnək və nümunə seçiblər, onun kəlamının heyranediciliyi və gözəlliyini açıqlayıblar.

Cahiz ləqəbi ilə tanınan, ərəb ədəbiyyatının atası sayılan və Məs'udinən keçmiş yazıçıların ən fəsahtəlisi adlandırıldığı Əbu Osman Əmr ibn Bəhr İmam Əli əleyhis-salamın Hər bir insanın qiyməti onun sevdiyi şey miqdarındadır kəlamını nəql etdikdən sonra belə yazır: Əgər Əlinin kəlamlarından əlimizdə bundan başqa heç nə olmasaydı, təkcə o, dərdimizə çarə üçün bəs edər və ehtiyaclarımızı ödəyər. Bu kəlam həddindən artıq gözəl, yetərli və kamilliyin son zirvəsindəndir. Çünki ən gözəl söz azı səni çox təmin edən və mənası yetərli olandır.

Məşhur yazıçı və xətiblərdən olmuş, İbn Nəbatə Əbdür-rəhim ibn Məhəmməd ibn İsmayıl deyir: Əlinin xütbələrindən elə bir xəzinə əzbərlədim ki, ondan hər nə qədər xərcləyir və işlədirəmsə fəsahtə və bəlağətimin artmasına səbəb olur. Mən Əli ibn Əbu Talibin moizə və öyüd-nəsihətlərindən yüz xütbə əzbərləmişəm.

Nəhayət, dediyimiz kimi, İslam alimləri arasında Nəhcül-Bəlağənin ən böyük şərhçilərindən olmuş İbn Əbil Hədid Mötəzili bu Kitabın 216-cı xütbəsini şərh edərkən İmam Əli əleyhis-salamın kəlamlarının gözəlliyi və fəvqəladə təsiri barəsində bəzi mətləblər bəyan etdikdən sonra deyir: Həqiqətən mən bu şəxsə təəccüb edirəm ki, müharibədə şir kimi cəsərlə xütbə oxuyur. Elə həmin vaxt əgər moizə etmək istəsə elə moizə edir ki, elə bil tam guşənişlikdə olub və heç vaxt isti yemək yeməyən və qan tökməyən rahib və zahidlərdəndir. O Həzrət bəzən ərəbin məşhur qəhrəman və cəsurları kimidir, bəzən böyük yunan filosof və alimi Sokrat kimi və bəzən də Bəni İsrail abidləri Yuhənna və Məsih ibn Məryəm kimi, ilahi şəxsiyyətlər kimi!

Bütün ümmətlərin and içdiyi Allaha and içirəm ki, mən əlli il bundan əvvəldən indiyə kimi bu xütbəni min dəfədən çox oxumuşam və onu nə vaxt oxumuşamsa hər dəfə canımda vahimə və moizə qəbul etmək hissi yaranıb, qəlbimə qorxu və bədənimə titrəmə salıb. Ona nə vaxt baxmışamsa qohum, yaxın və dostlardan dünyasını dəyişənləri yadıma salmışam və belə zənn etmişəm ki, Əlinin bu xütbədə halımı vəsf etdiyi şəxs mən özüməm. Bu barədə çox xətiblər, moizə edənlər və fəsahtə sahibləri sözlər deyiblər, çoxlarının sözlərini dəfələrlə eşitmiş və oxumuşam. Onların heç birinin mənə bu cür təsir etməsini görməmişəm.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N., Ailə həyatının etika və psixologiyası. Bakı, Maarif, 1988
2. İslamda ailə tərbiyəsi. Bakı, Dünya, 1996
3. Kərimov Y.Ş., İslam dəyərləri işığında. Bakı, Nasir, 1999
4. Fətəliyev X. Ailədə milli tərbiyə. Bakı: ADPU, 1996

Açar sözlər: *İslam dünyası, vəsiyyətnamə, şəxsiyyət, dəyərlər, nəsihətlər*

Keywords: *The Islamic World, Testament, Identity, Values, Advices*

Ключевая слова: *Исламский мир, Завет, Личность, ценности, советы*

Həzrət Əlinin oğlu İmam Həsənə nəsihətləri bizim milli dəyərlərimizdən biri kimi

Xülasə

İslam dünyasının bir çox görkəmli şəxsiyyətləri gəncliyin əxlaq tərbiyəsi ilə əlaqədar fikrilərini özlərindən sonra gələn nəsillərə, xüsusən övladlarına vəsiyyət və nəsihətlər yolu ilə çatdırmağı zəruri saymışlar. Belə şəxsiyyətlərdən biri də Həzrət Əli əleyhis-salamdır. O, hər şeydən əvvəl dərin təfəkkür, sağlam və işıq düşüncə sahibidir. Onun Süfeyyindən qayıtdıqdan sonra oğlu İmam Həsən əleyhissələmə yazdığı vəsiyyətnamə tərbiyəvi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir.

The advice of Imam Hasan, son of Hazrat Ali, is our national one of our values

Summary

Many prominent figures of the Islamic world felt it necessary to convey their ideas about the moral education of the youth to the generations that followed them, especially to their children. One such person is Hazrat Ali. He possesses deep thinking, healthy and light thinking, above all. His testament to his son Imam Hassan, after returning from his Sufi, is of great instructive value.

Советы Имама Хасана, сына Хазрата Али, наши моральные ценности

Резюме

В статье говорится о знаменитостях исламского мира, которые считали важным, что свои высказывания о нравственном воспитании молодежи нужно доводить потомкам – будущему поколению через увещивания и

предписания. Одним из таких личностей был Незрет Али Елеухусалам написавший своему сыну завещание, который является значимым с точки зрения воспитания.

Səadət BAYRAMOVA³⁹

İSMAYIL ŞIXLININ UŞAQ HEKAYƏLƏRİ

İ.Şıxlının zəngin yaradıcılığında mühüm bir hissəni hekayələri tutur. Ədəbi-nəzəri fikir onun yaradıcılığını müxtəlif kontekstlərdə təhlilə gətirmiş və geniş aspektli mülahizələrlə mükəmməl qənaət formalaşdırmışlar. "Dəli Kür", "Ayrılan yollar" və "Ölən dünyam" kimi möhtəşəm romanların müəllifi olan İ.Şıxlı yaradıcılığında hekayələrinin ehtiva etdiyi məzmun bütünlükdə etnomədəni sistemi əhatə edə bilmək gücü ilə səciyyəlidir. "Məni itirməyin", "Sapı özümüzdəndir", "Sənə aslanım deyən", "Dəvəçi", "Şahın oğlu", "Belə məmləkətdə", "Xoruzbeçə", "Xasiyyətimdir", "Ruzi", "İlgim", "Keçəçi", "Bəs zınqrovu kim asacaq", "Qara at", "Qonaq", "Çiskin", "İclasçı", "Əmioğlu", "Cərimə", "Köynək", "Mənim rəqibim", "Zərbə", "Niyə əl çaldılar", "Görüş", "Qızıl ilan" və s. kimi hekayələri bütünlükdə məzmun və struktur xətləri ilə ciddi fikir formalaşdırır və "Dəli Kür", "Ölən dünyam" a gələn yolun mahiyyətində duran düşüncənin spektrlərini ortaya qoyur. Bir növ İ.Şıxlının yaradıcılığının dinamikasını, onun cəvhərində özünü göstərən intelleksiyanı, yaradıcı şəxsiyyətinin müəyyənlik formuluunu aşkarlamağa şərait yaradır.

Zəngin yaradıcılıq yolu keçmiş sənətkarın yaradıcılığında diqqəti cəlb edən istiqamətlərdən biri bu hekayələrin mühüm bir qisminin uşaq dünyagörüşünün, təsəvvürlərinin bədii ifadəsinə bağlanmasıdır. Ümumiyyətlə, XIX əsrin ikinci yarısından günümüzə qədər mövcud ədəbi prosesdə uşaqlar üçün ədəbi nümunələr yaratmaq, onların fantaziyasını, romantik təbiətində olanları bədii sferaya gətirmək bir xətt kimi yaradıcı mühiti düşündürmüşdür. H.Zərdabının "uşaqlarımızın başa düşəcəyi əsərlər yaradaq", S.Vurğunun "balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq" çağırışları sırf reallıqdan, ictimai-mədəni mühitin ehtiyaclarından doğmuşdu. A.Bakıxanov vurğulayırdı ki, "mən nə qədər axtardım uşaqların təlimi üçün elə bir kitab tapa bilmədim ki, o asan və anlaşılın bir dil ilə onların əxlaq gözəlliyinə dəlalət etsin. Bəzi işlənməkdə olan kitablar o qədər qarışıq-dolaşmış ibarələrlə yazılmışdır ki, müəllimlərin çoxu özləri onları dərk edə bilmirlər. Bəzi kitablar isə o qədər uzun və pərakəndədir ki, onları anlamaq çox çətindir. Bu kitablarda "uşaqlıqda öyrənilən elm daşa qazılmış şəkil kimidir" zərbül-məsəlinin məzmunundan qəflət olunur. Uşaq yaşlarında hər zamandan daha artıq əxlaq gözəlliklərini onlara öyrətmək lazımdır" (1, 68). Artıq həmin vaxtdan günümüzə qədər uşaq ədəbiyyatı kifayət qədər zənginliklə səciyyələnməyə inkişaf yolu keçmişdir. İ.Şıxlının hekayələri isə bütövlüylə, məzmun xətlərinin mükəmməlliyi, çatdırdığı informasiyanın təsirediciliyi ilə "uşaqlara öyrədilmiş elm daşa yazılmış şəkil kimidir" qənaətinə bağlanır. Məsələn, "Xasiyyətimdir" hekayəsi özünün informativliyi və məzmunu ilə mükəmməllik nümunəsidir. Yazıçı xalq düşüncəsində olanları yüksək ustalıqla bədii mətnə gətirir və bir məsəl səviyyəsində uşaqlara tipik nümunə təqdim edir. Onun təsiri və tərbiyəvi əhəmiyyəti isə bir sonsuzluqla müəyyənləşə bilər. "Əqrəb dikəldi. Gözləri ilə hara çıxacağını müəyyənləşdirdi və tısbəganın boynundan çalmağı ilə sıçrayıb quruya çıxmağı bir oldu. Tısbəga ağrıdan qovruldu və nə baş verdiyini ayırd edənəcən gözləri torlandı. Özünü tarazlayıb baxdı və gördü ki, əqrəb güllü-çiçəkli sahildə dayanıb, özü də əli belində...

O, son dəfə gücünü toplayıb suyun üzünə çıxdı.

-Məni niyə çaldın, ay namərd?

Əqrəb üzünü artıq gözləri tutulan və asta-asta suyun dibinə enən tısbəgaya çevirdi.

-Məndən incimə, qardaş, xasiyyətim belədir, çalmasam, dura bilmirəm" (5, 87-88). Bu mətn tısbəga və əqrəb timsalında bütöv bir mahiyyəti, həyat reallığını, varlıqların heç zaman öz təbiətində uzaq ola bilməməsi təsəvvürünü bir daha ortaya qoyur. Ədəbiyyat və həyat həqiqəti anlamında sərgilənən məzmun uşaqların dostluq, yoldaşlıq, yaxşılıq, pislilik, kiminlə necə davranmaq və s. anlamda müəyyənləşmiş prinsipləri aydınlaşdırmaq baxımından da klassik nümunədir. Xalq düşüncəsində "meyvə budağından kənara düşə bilməz" təsəvvürü var. Əqrəb də təbiət etibarını ilə öz mahiyyətindən uzaq deyildir və onun təbiətindəki bu mənfilik yerindən və şəraitindən asılı olmayaraq dəyişməz qalır. Uşaq ədəbiyyatı timsalında "Xasiyyətimdir" hekayəsi zəngin faktura ilə ciddi məzmun daşıyır. Bu tip nümunələrin uşaqlara müxtəlif yaş səviyyəsində mənimsədilməsi gərəkliliyi olan kimi diqqəti cəlb edir. Çağdaş vəziyyətdə Azərbaycanın yaşadığı acılar baxımından ermənilərin başımıza gətirdikləri anlamında da bu özlüyündə klassikani sərgiləyir. Azərbaycanın dədə-baba torpaqlarına sığınan bu nankor millətin xəyanəti ilə əqrəbin xasiyyəti arasında heç bir fərq yoxdur. İ.Şıxlının "Xasiyyətimdir" hekayəsinin mahiyyətində olanlar bəşəri məzmunu ilə əbədi və son dərəcədə tipikdir.

Uşaq ədəbiyyatı günümüzə qədər mükəmməl bir inkişaf səciyyəlidir. S.Ə.Şirvaninin, S.S.Axundovun, R.Əfəndiyevin, C.Məmmədquluzadənin, A.Şaiqın, A.Səhhətin, M.Hadinin, M.Ə.Sabirin, M.Rzaquluzadənin, M.M.Seyidzadənin, M.Dilbazinin, Z.Cabbarzadənin, Q.İlkinin, X.Əlibəylinin, T.Əlçinin, İ.Tapdıqın, M.Günərin, X.Hasilovanın, Ə.Babayevanın, N.Süleymanovun, H.Ziyanın, Z.Xəlilin, Ə.Səmədlinin, A.Kəmərlinin və başqalarının yaradıcılığı uşaq ədəbiyyatındakı dinamik mənzərəsini müəyyənləşdirir. İ.Şıxlının hekayələrində də bu bir xətt olaraq özünü göstərir. Onun "Sənə aslanım deyən", "Belə məmləkətdə", "Sapı özümüzdəndir", "Şahın oğlu", "Dəvəçi", "Bəs zınqrovu kim asacaq", "Məni itirməyin", "Xasiyyətimdir" və s. hekayələri bir istiqamətdə uşaq ədəbiyyatı baxımından mükəmməl təsəvvür formalaşdırır.

İ.Şıxlı yaradıcılığının enerji qaynağını xalqın zəngin yaradıcılığı, elat həyat tərzinin möhtəşəm fakturası və yazılı ədəbiyyatın yaradıcılıq axtarışları təşkil edir. Onun hekayə yaradıcılığının bütün nümunələri demək olar ki zənginliyin uğurlu davamına, yeni-yeni tapıntıların özünəməxsusluğuna hesablanmışdır. XIX əsr bu kontekstdə kifayət qədər

³⁹ AMEA, N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

yeniləşmə və özünüdərk faktları ilə səciyyələrin. Məlum olduğu kimi, XIX əsrin ikinci yarısı xalqın həyatında bir-birindən əhəmiyyətli, bir-birindən əlamətdar ədəbi-mədəni hadisələrlə zəngindir. Elə bil ki, müasir mədəni dünyaya çatmaq üçün bütün gücü birdən-birə səfərbərliyə almaq, geniş miqyaslı ədəbi-mədəni yürüşə başlamaq lazım gəlmişdi. “Şərq xarakterli dram yaratmış” (Hegelin fikrinin əksinə), realist nəsrin bünövrəsi qoyulmuş, milli teatr, milli mətbuat, milli məktəblər yaradılmış, dram, faciə, komediya, povest, roman, səyahətnamə, janrlarının mükəmməl nümunələri meydana çıxmış, xalqın, vətənin və gənc nəslin taleyini düşünən, bunun üçün əməli tədbirlər görməyə çalışan hünərvər, fədakar ziyalı dəstəsi yetişmişdi. Uşaq ədəbiyyatı da mədəni-tarixi inkişafın məhz belə bir coşqun çağında pərvəriş tapa bildi” (2, 21-22). Göründüyü kimi, bu tarixi ənənə bütünlükdə XX əsr boyu davam etmiş və mükəmməl uşaq ədəbiyyatı təsəvvürü formalaşmışdı. Onu da əlavə edək ki, XX əsrdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının əldə etdiyi zənginlik keyfiyyət, kəmiyyət müstəvisində daha ciddi uğurlarla fəlaklaşır. Bu bir istiqamətdə dövlət və hökumət səviyyəsində uşaq ədəbiyyatına olan həssaslıqdan irəli gəlirdi. “Dəbistan” (1906-1908), “Rəhbər” (1906-1907), “Məktəb” (1911-1920) və s. kimi mətbu orqanlarının fəaliyyətini də bura əlavə etdikdə məsələnin mahiyyəti daha da böyüyür. Bütün bunlar uşaq ədəbiyyatının genişlənmə istiqamətdə inkişafını və ədəbi-mədəni prosesin həssaslığını göstərən faktlardır. İ.Şıxlinin “Məni itirməyin”, “Sapı özümündəndir”, “Sənə aslanım deyən”, “Dəvəçi”, “Şahın oğlu”, “Bəs zıncırovu kim asacaq”, “Xasiyyətimdir”, “Belə məmləkətdə”, “Xoruzbeçə” və s. kimi hekayələri bütün funksiyası və mahiyyəti ilə xalq müdriqliyindən gələn eczaklıqlarla səciyyələrin.

Özünəməxsus üslubu, zəngin fakturası ilə İ.Şıxlı düşüncəsində nələrin oturduğunu müəyyənləşdirən bu nümunələr bütün parametrləri ilə ciddi problemləri sərgiləməyə və əbədiyaşarlıq kontekstində mahiyyəti aydınlaşdırmağa köklənmişdir. Məsələn, “Dəvəçi” hekayəsində dəvə və dəvəçi arasında olan dialoq bütün zamanların hadisəsi timsalında mükəmməl bir təsəvvürü ortaya qoyur. “Kişi nəfəsini dərib dayandı. Dəvə başını onun dizinin üstündən xeyli qaldırmadı. Nəfəsi ilə sahibinin soyuq əlini isitdi. Birdən adam kimi dilə gəldi.

-Hər şeyi sənə halal edirəm, bütün günahlarımdan keçirəm, amma bircə şeyi sənə bağışlaya bilməyəcəyəm.

Kişi elə bil diksinib dirsəkləndi. Dəvə sahibinin sual dolu gözlərinə baxdı.

-Yadımdadır, bir dəfə yorulub lap əldən düşmüşdüm. Yüküm ağır idi. Üstəlik ölən iki dəvənin dərisini də mənə şələləmişdin. Ayağım yerimirdi, istidə dilim ağzımda yanırı. Neçə dəfə üzünə baxdım, ya yükümü azalt, ya da qoy bir az dincəlim, dedim, fikir vermədin. Mən həmişə karvanın qabağında getmişəm, başçı olmuşam, sən buna da qiymət vermədin. Zırpı bir eşşəyi çəkib gətirdin, mənə noxtamı onun quyruğuna bağladın. Bax, bunu sənə heç vaxt bağışlaya bilməyəcəyəm, heç vaxt!” (5, 35-36). Xalq əfsanəsi əsasında işlənmiş bu hekayənin eczaklığı və möhtəşəmliyi bütün zamanlar və bütün mühitlər üçün olan orijinallığı ilə səciyyələrin. Yazıçının xalq təfəkküründən götürülməyi yeni və həm də orijinal yanaşmalarla hekayələşdirdiyi bu bədii mətn min illərin müəyyən olmuş nizamını, dəyər prinsiplərini qorumaq düşüncəsinə hesablanmışdır. İ.Şıxlinin bu tip hekayələri öz potensiyası ilə bir istiqamətdə uşaq təfəkkürünün zənginliyinə hesablanırsa, digər istiqamətdə ciddi ədəbiyyat faktorunda mükəmməl abidə olmaq gücünü ortaya qoyur. Yəni onun uşaq dünyasını əks etdirəcək bütün hekayələrinin böyük (bütün yaş dövrləri üçün) üçün də ciddi məzmun sərgiləyə biləcək gücü ilə göründüyünü birmənalı olaraq söyləmək imkanı yaranır.

Dəvəçi ilə dəvə arasında olan münasibət və dəvənin timsalında onun sahibinə olan mehrini, həyat və ölüm arasındakı çirpintiləri duymasını, kömək əli uzatmaq istəyini (və canfəşanlılığını) yazıçı qeyri-adi ustalıqla bədii mətnə gətirir. Təkcə insan psixologiyasını deyil, burada həm də (daha çox) heyvanın sahibinə sədaqətini, yaranmış vəziyyət üçün keçirdiyi narahatçılığı bədiiləşdirir. Bu tip əfsanə-hekayələr uşaq dünyagörüşünü, həyat bilgilərini, onun xeyallar kəhkəşanını formalaşdırmaq və ortaya qoymaq üçün geniş imkanlar yaradır. Dəvənin sahibinin yanından bir addım da uzağa getməməsi, su gətirib (ağzında) onun üzünə su çiləməsi, başını sədaqət timsalında sahibinin dizinə söykəməsi və s. yazıçının yaradıcı imkanlarını ortaya qoyur. Onu da əlavə edək ki, dünya ədəbiyyatının ən möhtəşəm abidələri məhz xalq ədəbiyyatının enerji qaynaqlarından yararlanmaqla əbədiyaşarlıq qazanmışdır. İ.Şıxlı da təbiət və gen yaddaşı ilə bu zənginliyə bağlı olan şəxsiyyətlərdəndir. Uşaq ədəbiyyatının möhtəşəm nümunələri sırasında dura biləcək “Sənə aslanım deyən”, “Bəs zıncırovu kim asacaq”, “Məni itirməyin”, “Sapı özümündəndir”, “Xasiyyətimdir” və s. hekayələri bütünlükdə ədibin yaradıcı dünyasını aydınlaşdırmaq üçün lazımı qədər material verir. “İ.Şıxlı yaradıcılığında əsas istiqamətlərdən biri əfsanə və rəvayətlər əsasında yazdıqlarıdır. O, xalq arasında yayılmış əfsanə və rəvayətləri mövzu kimi seçmiş, bu mövzuya yeni nəfəs vermiş, poetik, oxunaqlı bir formaya salmış, Azərbaycan dilinin, eləcə də söz sənətinin imkanları baxımından işləmişdi. İsmayıl Şıxlı burada xalqdan öyrəndiklərini xalqın özünə qaytarmaqla, həm də xalqın yazdıqlarını yaşatmış, həm də özünün bədii təxəyyülünü əsl yazıçı səviyyəsində təqdim etməyi bacarmışdı. Bu əfsanə və rəvayətlərin hər birinin adı arxasında dərin fəlsəfə durur. Elə bir həyat fəlsəfəsi ki, hər bir kəsin taleyinin içindən keçir” (4,90). Doğrudan da, bu əfsanə və hekayələrdə bütünlüklə mahiyyət xalq müdriqliyinə, xalq fəlsəfəsinin öz cövhərində ehtiva etdiyiməzmunu ifadəyə köklənmişdi. İ.Şıxlinin yazıçı qüdrəti, yazıçı şəxsiyyəti ilə bu əfsanə və rəvayətlərin arasında olan müdriqlik bağları bir növ bütünlükdə etnomədəni sistemi sərgiləmək gücü ilə səciyyələrin. Məsələn, “Məni itirməyin” hekayəsinin sərgilədiyi məzmun min illərdə ədəbiyyatın və bütünlükdə insanlığın təlqin etdiyidəyər və əxlaq konsepsiyasını ifadəyə köklənmişdir. İ.Şıxlinin uşaq hekayələri müstəvisində təhlil gətirdiyimiz bütün əfsanə-hekayələri həm də böyük üçün də eyni müdriqliyə köklənmiş nümunələrdir. “Məni itirməyin” hekayəsində SU//OD//VICDAN timsalında deyilənlər öz bətnində mükəmməl bir təsəvvür formalaşdırır. Odun dünyanı yandırır-yaxmaq təbiəti ilə, selin uçurub-dağıtmaq xüsusiyyəti qarşısında vicdanın söylədikləri bütün parametrlərdə xalq müdriqliyinə bağlanır. Vicdanın “sən dünyanı yandırır-yaxmağa, sən də, ey su, uçurub dağıtmağa gəlməyibsən. Bilin və yadınızda saxlayın: dünyaya gələn yaratmalı, yaradanlara kömək etməlidir” qənaəti bütün zamanların qənaətidir. Dünyanın haqq-tərəzisinin əyildiyi, mizanların pozulduğu zamanlarda onu nizamlayacaq bir dəyər, ölçü var ki, o da

vicdandır. İ.Şıxlı da yüksək yazıçı intelleksiyası ilə bunun platonik mənzərəsini yarada bilir. “Ayrılmaq vaxtı idi. Vicdan əlini dostlarının çiyinə qoyub soruşdu:

-İşdir, birdən bir-birimizi itirsək, necə tapacağıq?

Su gül-gül dilləndi:

-Harada çəmənlik, yaşillıq görsəniz, məni orada axtarın.

Od dedi:

-Harada ocaq, bacalardan burulub çıxan tüstü görsəniz, bilin ki, oradayam. Bəs səni itirsək, necə axtaraq, ey vicdan?

Vicdan köksünü ötürüb üföqlərə baxdı və titrək səslə dilləndi:

-Amanın günüdür, məni itirməyin, itirsəniz, bir də tapa bilməzsiniz”(5, 17-18). İ.Şıxlının yazıçı istedadı mahiyyəti ilə böyük problemlərə, bəşəri olana hesablanır və buradan yaşından, zamanından asılı olmayaraq hamı faydalana bilmək imkanları ilə seçilir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli simalarından olan bu böyük sima bir neçə səhifəlik hekayədə qaldırıldığı problemlə bütünlükdə bəşər oğlunun dünyanın bu başından o başına olanlarını ortaya qoya bilmək imkanı ilə maraqlıdır. Cild-cild kitablara sığıb qurtarmayacaq və bütün dövrlərin aktual məsələsi olaraq fəlakətə bu düşüncə orijinal bir fakturada qəlibləşir. Vicdanın “amanın günüdür, məni itirməyin, itirsəniz, bir də tapa bilməzsiniz” söyləməsi bəşər oğlunun bütün zamanlarda qoruyub saxlamağa çalışdığı dəyərdi. Onun itməsi ilə böyük fəlakətlər, bəlalər yaşanır. Tarix bunun ən canlı şahididir. Uşaqlara bu tip nümunələrin müxtəlif yaş mərhələlərində mənimsədilməsi isə mühüm olandır. İ.Şıxlı yaradıcı istedadı ilə bütün sərhədləri qıraraq və uşaq ədəbiyyatının nümunələri timsalında da klassik örnəklər yarada bilmişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan uşaq nəsr klassik tarixi ənənəyə bağlanmaqla möhtəşəmlik qazanmışdır. İ.Şıxlı da bu zənginlikdən istifadə etməklə özünün möhtəşəm əfsanə-hekayələrini yaratmışdır. Onu da qeyd edək ki, bu ənənənin S.S.Axundovdan, R.Əfəndiyevdən, S.M.Qənizadədən, Y.V.Çəmənəmənlikdən, A.Divanbəyoglundan, C.Məmmədquluzadədən, A.Şaiqdən, Ə.Haqverdiyevdən və başqalarından gələn örnəkləri vardır. Məsələn, “A.Şaiqin “Köç”, S.S.Axundovun “Qorxulu nağıllar”, A.Divanbəyoglundan “İlan”, S.M.Qənizadənin “Qurban bayramı”, H.C.Qasımzadənin “Buzsındıran”, müəllifi göstərilməyən “Səfərin igidliyi” və s. bir sıra əsərləri yalnız uşaq nəsrimizin yox, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələri saymaq olar. Bu hekayələr istər ideya-məzmun cəhətdən, istərsə də sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə mükəmməl sənət nümunələri təsiri bağışlayır”(2, 21-22). İ.Şıxlının “Sarı özümzəndir”, “Sənə aslanım deyən”, “İlgim”, “Keçəçi”, “Bəs zinqirovu kim asacaq”, “Xasiyyətimdir” “Dəvəçi”, “Ruzi” və s. hekayələri məhz bu klassikanın davamı kimi mükəmməl təsir bağışlayır. Məsələn, “Bəs zinqirovu kim asacaq” hekayəsində problematika və onun ortaya qoyduğu məzmun əsərin adında özünün mükəmməlliklə ifadəsini tapır. “Yığınağın ağsaqqalı ayağa durdu. Zinqirovu başının üstünə qaldırıb cingildətdi:

-Mənim əzizlərim, axır ki, məsləhətləşdik və dərdimizə çarə tapdıq. Hamımız bir səslə bəyəndik ki, bu zinqirovu pişiyin boynundan asaq. İndi deyin görüm, bu zinqirovu pişiyin boynundan kim asacaq?

Heç kimdən səs çıxmıdı. Elə bil yığınaqdakıları dəyişmişdilər, bir az bundan qabaq əsib-coşanlar deyildilər”(5, 17-18). Göründüyü kimi, bütün mahiyyəti, funksional məzmunu ilə xalq müdrikliyinə hesablanan bu hekayə-nağıl İ.Şıxlı yaradıcılığının üföqi və şaquli dinamikasını, stixial xarakterini aşkarlayır. Uşaq ədəbiyyatı üçün klassik örnək olacaq bu nümunə öz başlanğıcını xalq məsələindən götürməklə sırf həyat reallığına bağlanır. Burada maraqlı olan cəhət təkcə məzmun baxımından xalq ədəbiyyatına bağlanma deyildir, həm də üslub, düşüncə və dil anlamında da eyni təsəvvürü sərgiləyir.

İ.Şıxlının əfsanə və rəvayət xarakterli hekayələri bütünlükdə xalq hikmətinə, zəngin etnomədəni dəyərlərə köklənmişdir. Xalq düşüncəsində min illər boyu qəlibləşmiş bu hikmətlər yazıçı tərəfindən özünəməxsus əlavə və boyalarla bədii arenaya gətirilmiş və İ.Şıxlının sənətkar qüdrətini, yazıçı şəxsiyyətinin prinsiplərini, düşüncə və dəyər meyarını ortaya qoymuşdur. “Sarı özümzəndir” hekayəsinin müəyyənləşdirdiyi təsəvvür şəxsiyyət və mənlilik, kişilik simvolunu və bunun əks qütübündə dayanan namərdlik, xəyanət, naqislik və s. xüsusiyyətləri fəlakətləndirir. “Qoca palıd fikrə getdi. Qayğılı-qayğılı saqqalını qaşdı:

-Bu əl boyda dəmir parçası ağacı necə kəsir axı?

Çaparlardan o biri sözə qarışdı:

-Düz deyirsiniz, baba palıd, onun uzun sarı var. Həmin sapdan yapışıb baltanın iti ağzı ilə ağacları doğrayırlar.

Sap olmasa bizə heç nə edə bilməzlər.

Qoca palıdın səsi titrədi və təşvişlə soruşdu:

-Baltanın sarı nədəndir?

-Ağacdan.

-Onda bizi qıracaqlar.

-Niyə?

-Çünki sarı özümzəndir”(5, 17-18). Bütün bunlar İ.Şıxlı yaradıcılığının məzmun qatlarını, onun mahiyyətində dayananların ümumi mənzərəsini bir bütöv olaraq aydınlaşdırır. Uşaq ədəbiyyatının tipik nümunələri sırasında dura biləcək imkanlılığı ilə görkəmli sənətkarın yaradıcılığının enerji qaynaqlarını fəlakətləndirir. Doğrudan da, bu hekayələr xalq müdrikliyindən yığılmış möhtəşəm nümunələr kimi ciddi janr strukturu və ehtiva elədiyi məzmunla klassikanı sərgiləyir. İ.Şıxlının yazıçı qüdrətini uşaq ədəbiyyatı timsalında bir daha ortaya qoyur.

ƏDƏBİYYAT

2. Məmmədov, M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 288 s.
3. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Bakı Universiteti, 2007, 444 s.
4. Şıxlı E. Ön söz. Şıxlı İ. Məni itirməyin. Bakı: TEAS Press, 2018, s. 7-10
5. Şıxlı İ. Məni itirməyin. Bakı: TEAS Press, 2018, 412 s.
6. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 408 s.
7. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.

Açar sözlər: *İsmayıl Şıxlı, bədii nəsr, uşaq ədəbiyyatı, uşaq hekayələri*

X Ü L A S Ə İSMAYIL ŞIXLININ UŞAQ HEKAYƏLƏRİ

İsmayıl Şıxlının yaradıcılığında mühüm bir hissəni uşaqlar üçün yazdığı hekayələr təşkil edir. Xalq müdrikliyinə köklənən bu hekayələr uşaq fantaziyasını, onun dünyagörüşünü formalaşdırmaq və zənginləşdirmək baxımından əvəzsiz nümunələrdir. “Məni itirməyin”, “Sapı özümüzdəndir”, “Sənə aslanım deyən”, “Dəvəçi”, “Şahın oğlu”, “Belə məmləkətdə”, “Xoruzbeçə”, “Xasiyyətimdir”, “Ruzi”, “İlgim”, “Keçəçi”, “Bəs zınqrovu kim asacaq”, “Qara at”, “Qonaq”, “Çiskin”, “İclasçı”, “Əmioğlu”, “Cərimə”, “Köynək”, “Mənim rəqibim”, “Zərbə”, “Niyə əl çaldılar”, “Görüş”, “Qızıl ilan” və s. kimi hekayələri bunun nümunəsidir. Qaynağını xalqın zəngin əfsanə, rəvayət örnəklərindən alan bu nümunələr ciddi fakturası ilə bütün zamanlar üçün örnək ola bilmək xüsusiyyəti ilə səciyyəlidir. Yazıcının bədii-estetik idealını, yüksək yaradıcı intelleksiyasını, dünyagörüşündə olanların nələrlə əhatələndiyini aydınlaşdırmaq üçün bu hekayələr əvəzsiz mənbədir.

Rəyçi: dos.E.Vəliyeva

Ələkbərli Suğra Əkbər qızı⁴⁰
KAMAL ABDULLA NƏSRİNDƏ PSIXOLOGİZM

Psixoloji nəsr, bütövlükdə psixoloji ədəbiyyat “insanı dünyada göstərmək prinsipindən daha çox, dünyanı insanda göstərmək” (6, səh.29) prinsipinə əsaslanır. XX əsrin görkəmli Amerika şairi, dramaturqu və ədəbiyyatşünası Tomas Eliot bədii mətnlərin rakurs dəyişmələri, insanı müxtəlif aspektdən təsvir və tərənnüm etməyi ilə bağlı məsələyə diqqəti cərkək qeyd edir ki, XIX əsrə qədər ədəbi-estetik fikir rasionalizmə, insan və dünyanın rasionel dərkinə, insan əqlinin qüdrətinə istiqamətlənmişdir. Lakin XIX əsrdən başlayaraq ədəbi-estetik fikir daha çox hissələrin, insan psixologiyasının təsvirinə istiqamətlənməyə başladı. (8, səh. 182)

Bədii ədəbiyyat insanı, onun hiss və həyəcanlarını, daxili aləmini, psixoloji vəziyyətini, mənəvi sarsıntılarını bədii təhlil obyektinə çevirir. Professor Tofiq Hüseynoqlunun dediyi kimi “Əsl ədəbiyyat insanın gözlərini öz içində yönəldən ədəbiyyatdır” (9, səh.90). Yəni insanın gözləri öz içində yönələn zaman öz daxili aləmi ilə sual-cavab içində olur, özünü təhlil etməyə başlayır. Bu isə psixologizmdir. Psixologizm əsl ədəbiyyatın kökündə dayanır.

Azərbaycan müəlliflərindən Xalid Əlimirzəyevin araşdırmalarından məlum olur ki, psixoloji xüsusiyyət, təhlil heç də kənarda deyil, əsərdə özünü göstərən bədii idrakın, təfəkkürün mürəkkəb psixoloji təkamülündən yaranan ciddi keyfiyyət dəyişikliklərindən, onun ifadə və təsvir çalarlarının yeni rəng, boyalarla təqdimindən başlanır. O bunu müəllif sənətkarlığının məziyyəti kimi dəyərləndirir: “Psixoloji təəssürat sənət əsərlərinə kənardan gətirilib daxil edilmiş bir xüsusiyyət deyildir. O, obrazların mənəvi-psixoloji aləminin real təzahürü, hadisələrin, bütönlükdə bədii təsvirin daxili keyfiyyəti və sənətkarlığın əsas məziyyətlərindən biri kimi meydana çıxır”. (5, səh. 204-205)

Ədəbiyyatşünaslıqda psixologizmdən epik əsərin analizində daha çox bəhs edirlər. Çünki qəhrəmanın daxili dünyasının təsvir vasitələrinin bol olduğu yer məhz buradır. Personajın öz hərəkətləri və danışığının birbaşa təsviri ilə yanaşı, müəllifin və ya bir obrazın başqa obraz haqqında fikirləri də burada yer alır, bununla qəhrəmanın bu və ya digər replika, hərəkətinə şərh vermək, onun davranışlarının həqiqi motivlərini daha dərindən aşkara çıxarmaq mümkün olur.

Müasir Azərbaycan nəsrinin 2000-2010-cu illər mərhələsində meydana gələn roman və povestlərdə, həmçinin hekayələrdə qəhrəmanların mənəvi-psixoloji aləminə geniş yer ayrıldığına şahidi oluruq. Akademik Muxtar İmanov yazır: “İnsanın ön plana keçməsi, süjet və kompozisiyanın xarakterlə möhkəm bağlılığı müasir Azərbaycan nəsrinin psixologizmə doğru irəliləməsini şərtləndirən mühüm cəhətlərdəndir. Nəsrin psixologizmə doğru inkişafını şərtləndirən, psixologizmi ünsür yox, prinsip, sistem səviyyəsində araşdırmağa imkan verən digər mühüm bir cəhət də vardır. Bu ondan ibarətdir ki, nəsr əsərlərində gerçəkliyi personajların subyektiv qavrayışında əks etdirmək meyli güclənir (7, səh. 107).

Kamal Abdullanın “Kədərli seçmələr” kitabındakı dərin psixoloji məqamlar “Yarımqıç əlyazma”, “Sehrbazlar dərəsi, “Unutmağa kimsə yox” romanlarında rəngarəng obrazlar psixologizm baxımından bizi olduqca maraqlı istiqamətlərə aparır. Bu əsərlərdə psixologizm qabarıq şəkildə ortaya çıxır, qəhrəmanın daxili hiss və həyəcanlarından, düşüncəsindən, sarsıntılarından əhatəli danışılır.

Kamal Abdullanın əsərləri bu baxımdan diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir.

“Yarımqıç əlyazma” romanında müəllifin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından götürdüyü motivlər gərgin psixoloji vəziyyətlərdə təqdim edilərək, bir növ obrazların daxili aləminə, onların dastanda yalnız işarə edilən, amma açılmayan keyfiyyətlərinə yönəldilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” obrazları romanda yeni rakursda özlərini təqdim etməyə başlayırlar. Dədə Qorqud olub-keçənləri xanlar xanı Bayındıra danışmaqla oğuzların təkə məişətinə, gündəlik yaşamaına deyil, həm də oğuz qəhrəmanlarının daxili kimliyinə güzgü tutur. Bu zaman Qazan xan da, Bəkil də, Beyrək də, Aruz da, Basat da, Şir Şəmsəddin də, hətta Təpəgöz də müxtəlif gərgin vəziyyətlərdə öz psixoloji kimliklərini ortaya qoyurlar. Bu zaman psixoloji kimlik əsasən qəhrəmanların digər qəhrəmanlarla qarşıdurması fonunda verilir. Məsələn, Təpəgöz məsələsində Basatla bütün oğuzun qarşıdurması vardır. Burada ən böyük gərginliyi Basatın atası Aruz qoca yaşamaqdadır. Oğlunun Təpəgözü öldürmək məsələsində ortaya qoyduğu ilk mövqe – “mən adam qanı tökmək istəmirəm”, Aruz qocanı hövsələdən çıxarır. Biz bu məqamda Basatın fiziki baxımdan igidliyinə şahid olsaq da, onun mənəvi-psixoloji baxımdan kimliyindən hadisələrin gedişində agah oluruq. Romanın əvvəllərində Basat hələ təbiətlə insan münasibətlərinin olduqca həmahəng, iç-içə olduğu zaman daxilində təqdim olunur. Basat öz “mən”inin diktəsi ilə insanlardan qoparaq meşəyə, özünün ruhi baxımdan rahat olduğu məkana can atır. Obrazın bu andakı daxili psixoloji kimliyi hələ təbiətdən qopmamışdır. Basat bu halıyla bütün oğuz cəmiyyəti ilə qarşıdurmadadır. Lakin sonradan baş verən hadisə Basatı qarşıdurmada olduğu cəmiyyətlə ortağ bir nöqtəyə gətirir. Basat ilkin məqamda digər heyvanlar, canlılar kimi Təpəgözü də qıymaq istəmir, amma Təpəgöz tərəfindən onun qardaşı Qiyanın qanına qəltan edilməsini eşidəndə vəziyyət tamamilə dəyişir. O, öz qardaşının qatilini bağışlamayacaq bir mövqedə dayanır və bununla da Təpəgözlə döyüşə

⁴⁰ ADU-nun doktorantı ssura7466@gmail.com

girir. Göründüyü kimi, Təpəgözə münasibətdə Basatla Oğuz elinin marağı insanlıq, ailə, qardaş qisası müstəvisində kəşifir. Burada təsvir edilən qəhrəman nə qədər təbibətlə həmahəng olsa da, ictimai münasibətlərdən doğan məsələ ortalığa çıxan kimi o psixoloji kimliyini bəyan edir.

Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” romanında obrazın daxili ikiləşməsinə diqqət yetirək. Romanda Cəllad Məmmədqulu şahın ən sadıq, ən usta və öz işinin peşəkarı olan, əmrindən heç zaman çıxmayan, rəhmsiz bir cəlladıdır. Onun şaha etdiyi xidmət yalnız cəllad olmaqdır və öz işini peşəkarlıqla yerinə yetirməyi özünü ən böyük vəzifəsi və şaha sədaqət sayır. Pərnisəni sevməyə başlayandan sonra onda daxili qarşıdurma başlayır. Müəllif əvvəlcə Cəllad Məmmədqulunun işinə, fəaliyyətinə və peşəkarlığına diqqət çəkərək onu oxucuya belə təqdim edir: “Çox beləcə canfəşanlıqla xidmət eləmişdi sevdiyi, cani-dildən bağlandığı padşahına. “Cəllad” kəlməsinin Şahın ağzından çıxması kifayət idi ki, Şahın bir küncündə sıxlaşdığı bu nəhəng taxtın arxasından sallanan qumaş pərdədən o tərəfə bu kəlmənin səslənməsi hələ bitməmiş atardı özünü vəlinəmətinin hüzuruna, ikiqyulu olardı onun ayaqlarının altında, baş əyərdi əyə bildiyi qədər, amma əvvəlcə Şahın özünü bu geniş taxtın içində axtarırdı, tapıb sonra üzünü, sonra gözlərini axtarırdı, bunları da tapıb iri, işim-işim işıldayan bu gözləri hədəqəsindən çıxmış görəndə daha qibleyi-aləmin ikinci bir kəlməsinə zərəcə ehtiyacı qalmazdı, gözlər ona hər şeyi sözsüz də deyərdi, bu gözlərdə yazılanı hələ cəlladbaşı Məmmədqulunun səhv oxuduğu olmamışdı. Beləydi, hər cəzanın özünəməxsus nəzəri, baxışı var idi. Baş bədəndən ayırmaq lazım idi – Şahın gözlərinin içindəki bəbəklər elə bil üşüməkdən büzüşürdü, ikrahla baxırdı. Göz oymaq lazım idi – göz qapaqları gecə kimi çökür, yavaş-yavaş qara bir qaranlıq kimi qapayırdı qibleyi-aləmin gözlərinin işığını və bu işıq son dəfə elə bil göz vurub Məmmədquluya məxsusi bu dəfəki cəzanın sirtini açırdı. Qulaq kəsmək gərəkirdi – qibleyi-aləmin özünün qulaqları bir balaca yuxarı dartınırdı, yəni kimisə xarab eləmək – taxtın bir küncündən o biri küncünə özünü çırpır, rəqqasələr kimi əcaib hərəkətlər edir, bu zaman üz-gözünü əzdirib turşudurdu. Bir dəfə də olsun qibleyi-aləmin ağlına gəlməmişdi ki, Məmmədquluya cəzanın növünü hələ üstəlik sözlə də demək gərəkir.” (2, səh 38-39).

Buradan göründüyü kimi Cəllad Məmmədqulu bütün varlığı ilə öz peşəsinin sahibidir və belə bir peşə sahibi olmaqdan qətiyyətlə əzab çəkmir. O bunu sadəcə xidmət hesab edir. Onun bu cür işi adi hesab etməsinin də dərin psixoloji səbəbi vardır. Cəllad Məmmədqulunun atasının intiqamını anasından və Zəbulladan alması, bunun nəticəsində onda yaranan dərin psixoloji sarsıntı və bütün bunları unutmaq istəyi, özünü ovutmaq üçün işinə peşəkarlıqla və zövq alaraq yanaşması onu caniyə çevirir. Pərnisə ilə rastlaşdığı məqamda daxilində bir humanizm işığı yanmağa başlasa belə sonra biz yaradılmış obrazın öz psixoloji kimliyinə “xəyanət” etmədiyinə şahidi oluruq. Sonda arvadı Pərnisənin cəlladına çevrilməklə öz daxilində baş verən psixoloji təbəddülatı yenir, yenə də əvvəlki Cəllad Məmmədqulu obrazına qayıdır. Cəllad Məmmədqulunun düşdüyü şərait onu caniyə çevirsə də, tamamilə cinayətkara çevirir. Bunu əsərdə oğulluğu Şahverənə olan münasibətində açıq şəkildə görmək mümkündür. Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” əsərində Cəllad Məmmədqulunun psixoloji kimliyinin açılmasında Pərnisə ilə yanaşı, onun yardımçısı olan Qoca qul obrazı da mühüm rol oynayır. Əsərin bu hissəsinə diqqət yetirək: “Çox-çox sonralar vəzir Məşdəli Məmmədqulunun işini gözü ilə görüb seyr edən zaman onun canfəşanlıqına əvvəl-əvvəl təəccüb etmişdi. Amma Məmmədqulunun bir qoca qul köməkçisi var idi, onun sözləri vəzirin qulağına çatandan sonra təəccübü uçub getmişdi. Qoca qul belə deyirmiş: “Bu adamın belə ciddi-cəhdlə, ləzzətlə günahkarlara, günahsızlara əzab-ışğəncə verməsi, baş kəsməsi, uşaq boğması, bunun öz dərini buna unutturur. O dərd böyük dərdədi, ona dözmək asan məsələ deyildir, ölümlə belə oynamağı, asmağı-kəsməyi o böyük dərindən tənhalığının zülmətini silib aparır, o dərdi dərdsizləşdirir, əgər dərdsizləşdirə bilirsə.” Qoca qul dünyagörmüş birisi idi, onun bu sözlərini Vəzir Məşdəli eşidəndən sonra dodaq dişləyib “yəqin ki burda bir həqiqət var” düşünmüşdü (2, səh. 91). Cəllad Məmmədqulu nə qədər ağır olsa da, öz cəllad işini o qədər böyük şövqlə həyata keçirir ki, sanki bundan zövq alır və böyük rahatlıq tapır. Lakin Qoca Qulun bu sözlərindən sonra anlayırıq ki, əslində Cəllad bununla öz ağrılarını unudur, özünü ovudur, öz əzablarını özünə unudurmağa çalışır. Bu zaman Ziqmund Freyd bədii obrazların və ya real həyatdakı insanların davranışlarını izah edərkən diqqəti uşaq vaxtı onların aldığı daxili “travma”lara yönəldir. Məmmədqulu obrazı bu baxımdan xüsusi maraq doğurur. Cəllad Məmmədqulu psixoloji, mənəvi zədələrin qurbanı kimi öz iradəsindən asılı olmayan missiyanı həyata keçirir, şüurunun diqtəsi ilə oturub-duraraq özünü bədbəxtliyə sürükləyir.

Əsərdə cəllad Məmmədqulunun oğlu Karvanbaşının gərgin psixoloji vəziyyəti əsərin sonunda atasının ruhu ilə danışarkən ortaya çıxır. “Bilirsən, ağa, necə kor qoydun sən məni, necə naəlac qoydun sən məni. Sənnən ağabəyim. Bilirsən, ağa, “ata vay, qardaş vay” demədiyim bir gecəm, bir gündüzüm olmadı ağlım kəsəli?! Məni əgər sən bilsəydin, sənənlə ağabəyimin həsrəti bu günə saldı. Ağa sizin həsrətiniz, nakam bəxtiniz məni Allahın hər gecəsi, ta bugünün özünəcənüzür, zülm edir mənə.” (2, səh. 119)

“Gecələr sən və ağabəyim daim yuxuma girirsiniz. Tutursuz boğazımdan, boğursuz ikiniz də məni. Üzünü də düz-əməlli görməmişəm ki mən, amma yuxularımdan da çıxmırsız. Bilirsən nə deyirsiz mənə? “İntiqam, intiqam!” deyirsiniz. Məndən nə istəyirsiniz?” (2, səh. 121)

Karvanbaşı nənəsi tərəfindən intiqam hissi ilə böyüdülmüşdür. Hər şeyə sahib olsa da, onun olduqca narahat obraz olduğunun şahidi oluruq. Bunun başlıca səbəbi onun intiqam atəşi ilə yanması ilə bağlıdır. Atasının ruhu ilə danışdıqca o anlayır ki, intiqam əlsə belə rahatlıq tapmayacaq.

Məmmədqulunu da, onun oğlu Karvanbaşını da faciəyə sürükləyən onların daim düşüncələrində gəzdirdiyi, bəlkə də irsən, qanla keçən “intiqaq hissi ilə yaşamaq” duyğusudur ki, məhz bu duyğu onları idarə edir.

Kamal Abdullanın istər hekayələri, istərsə də romanları psixoloji məqamlarla olduqca zəngindir. Yuxarıda bəhs etdiyimiz əsərlər bədii mətndə psixologizmi izləmək üçün bizə zəngin material verir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abdulla Kamal. Kədərli seçmələr. Bakı, Mütərcim, 2002, 400 s.
2. Abdulla Kamal. Sehrbazlar dərəsi. Bakı, Qanun, 2018, 168 s.
3. Abdulla Kamal. Sırı-zəmanə: Hekayələr. Bakı, Mütərcim, 2014, 496 s.
4. Abdulla Kamal. Yanmıçq əlyazma. Bakı, Mütərcim, 2012, 292 s.
5. Əlimirzəyev X. Bədii həqiqət uğrunda. Bakı: Yazıçı, 1984, 244 s.
6. İmanov Muxtar. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı, Yazıçı, 1991, 115 s.
7. İmanov Muxtar. Nəsrin forma axtarışları. Yaradıcılıq metodu məsələləri. Bakı, Elm, 1989
8. Oğuz Cəbeci. Psikanalitik edebivat kuramı. İstanbul. İthaki vavınları. 2004, 499 s.
9. Hüseynov Tofiq. Ədəbiyyatla yaşayırəm. Bakı, “Azərbayç”, 1993, 360 s.

Açarsözlər: psixologizm, nəsr, obraz, xarakter, mənəviyyat, daxiliələm

Keywords: psychologism, prose, image, character, spirituality, inner world

Ключевые слова: психологизм, проза, образ, характер, духовность, внутренний мир

SUMMARY

PSYCHOLOGISM IN THE KAMAL ABDULLA'S PROSE

This article deals with the analysis of psychological aspects in the works of Azerbaijani people's writer Kamal Abdulla. Writer's "Incomplete manuscript", "Wizard valley", "No one to forget" works are distinguished by their deep psychology. In these works was created a gallery of interesting, colorful characters. The inner world of the characters, the psychological shakes, the monologue and the dialogues in these works have caused the readers' interest.

РЕЗЮМЕ

ПСИХОЛОГИЗМ В ПРОЗЕ КАМАЛА АБДУЛЛЫ

В данной статье рассматривается анализ психологических аспектов в произведениях азербайджанского народного писателя Камала Абдуллы.

Произведения писателя "Неполная рукопись", "Волшебная долина", "И некого забыть" отличаются глубокой психологией. В этих работах создана галерея интересных, ярких персонажей. Внутренний мир персонажей, психологические потрясения, монолог и диалоги в этих произведениях вызвали интерес у читателей.

Rəyçi: fil.f.d., dos. Dilbər Vəkil qızı Zeynalova

Əliyeva Könül Tahir qızı⁴¹
MUXTAR AUEZOV YARADICILIĞI ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEV ƏNƏNƏLƏRİ
KONTEKSTİNDƏ

XX əsrin 20-30-cu illəri Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatında xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Azərbaycan tarixində əlamətdar hadisə olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması və onun fəaliyyəti xalqın həyatına mühüm hadisə kimi daxil olmuş, yeni ruhda mədəniyyətin, ədəbiyyatın formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir.

“XX əsrdə baş verən bütün böyük ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni hadisələr dünyanın qabaqcıl dövlətlərinin, xalqlarının həyatına təsir etmişdir. Bu təsirin azlığından və çoxluğundan asılı olmayaraq bütün xalqların ədəbi-mədəni həyatında özünə yer tutmuşdur, həmçinin Azərbaycanda da. XX əsr ədəbi prosesini şərtləndirən əsas amillər Azərbaycan ədəbiyyatında da öz əksini tapmışdır. Çünki XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı dünya ədəbi prosesinin bir hissəsi kimi çıxış edir. XX əsrin əvvəllərində başlamış bədii yüksəliş, mövzu və problemlər, ədəbi məktəb və metodlar müxtəlif formalarda XX əsr boyu davam etmişdir.” [1, s.194]. Bu dövrdə cəhalət, xurafat, mövhumat, nadanlıq əleyhinə yazılmış əsərlər Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. “XX əsr Azərbaycan realistləri, klassik nəsrimizin baniləri – Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Süleyman Sani hekayə janrını müasir nəsrin əsas bədii forması kimi alıb işləmiş, inkişaf etdirmişlər” [2, s.171]. Bu dövrdə fəaliyyət dairəsini realist ənənələr baxımından inkişaf etdirən sənətkarlardan biri də Ə.Haqverdiyev olmuşdur. O, hekayəçilik fəaliyyətinə 1906-cı ildən başlamışdır. Ədibin hekayələri qoyduğu problemlərə və mövzu aktuallığına görə bir-birindən fərqlənir. Xüsusilə də “Xortdanın cəhənnəm məktubları” povestində əsrin əvvəllərində Azərbaycanda özünü göstərən cəhalət, xurafat, mövhumat, nadanlıq, firılacaqçı din xadimləri, cəmiyyətin varlı, zəngin nümayəndələrinin yoxsul təbəqə ilə münasibəti ifşa olunmuşdur. “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev nəsrinin poetikasını tədqiq edən professor Təhsin Mütəllibov doğru qeyd edir ki, “bu əsərdə əsas məqsəd feodal-patriarxal Azərbaycanın ən ciddi və tipik ictimai qüsurlarını, eybəcərliklərini konkret bədii lövhələr və obrazlar vasitəsi ilə göstərmək, siyasi-ictimai uyğunsuzluqların səbəb və səbəbkarlarını izah etmək, tanıtmaqdır” [3]. Ədibin ilk hekayələrindən ictimai məzmununa görə fərqlənən “Odabaşının hekayəsi” “Xortdanın cəhənnəm məktubları” nda xüsusi yer tutur. Bu hekayədə öz mənfəətlərini, ad-sanlarını düşünən valideynlərin bir-birini saf məhəbbətlə sevən iki gəncin həyatının məhv olmasına səbəb olmasından bəhs olunur.

Əsərdə mənəviyyatdan məhrum olan Hacı Kamyab, Gövhərtacın anası qızlarının sevgisinə məhəl qoymadan yalnız varlanmaq sevdası ilə yaşayırdılar. Hacı Kamyabın ticarəti öz məmləkəti ilə yanaşı, İstanbulda, Bakıda, Tiflisdə, Batumda, Rusiyanın bütün şəhərlərində çiçəklənməkdə idi. Həştaddan çox kəndi, bir böyük xalı, gəbə fabriki var idi. Yalnız maddi zənginlik haqqında düşünən Hacı Kamyab bunlarla kifayətlənmir, Gövhərtacın Fərmanı sevdiyini bilə-bilə onu ətrafın ən güclü, ən zəngin xanı olan Xudayar xanın oğlu Gəray xana vermək istəyir. Hacı Kamyabla yanaşı arvadı da qızını sevdiyi oğlana deyil, xan oğluna vermək istəyir və bununla qürrələnir. Hacı Kamyab Xudayar xanın verdiyi mücrünü aparıb gülər üzlə arvadına verib deyir:

– Arvad, həm bizim üçün, həm Gövhərtac üçün belə xoşbəxtlik yuxumuza da girməz idi. Xudayar xan kimi şəxsın qohumu olmaq bizim üçün böyük başı uralıdır... Arvad da sevinə-sevinə mücrünü alıb dedi:

– Bəs sən bunu demirsən ki, mən Gəray xanın qayınanası oluram” [4, s.94].

Daha sonra Hacı Mirzə Əhməd ağa Gövhərtacı özünə arvad etmək niyyətinə düşdükdə Hacı Kamyab buna etiraz etmir, çünki Hacı Mirzə Əhməd ağanın var-dövləti Xudayar xanın mal-mülkündən çox idi. Gövhərtacın anasının və atasının gözünü mal-dövlət hərisliyi elə örtmüşdü ki, qızlarının Fərmanın dərdindən yorğan-döşəyə düşməsinə belə məhəl qoymurdular. Belə ki, Gövhərtac Hacı Mirzə Əhməd ağanın niyyətini başa düşdükdə ucadan qışqırıb yığılır, nə qədər səy etsələr də heç kəs qızı özünə gətirə bilmir. Səhərişi gün Gövhərtacın anası gəlib qızını bu halda görüb dizlərinə döyməyə başlayır:

– Ay qız, bu nə oyundur çıxardırsan, Allah sənə elə bir bəxt açıbdır ki, yatsan yuxuna gəlməz. O axmaq bambılıda sən nə görübsən?

Sənin müctəhid Hacı Mirzə Əhməd ağa kimi ərin var. Bu saat hamı xanzadələrin, şahzadələrin qızları sənə həsəd aparırlar” [4, s.113].

Göründüyü kimi Gövhərtacın mənəvi dəyərlərinə maddiyyat baxımından yanaşan bu qadın qızının taleyi üçün narahat olmur, ona qızını sevdiyi oğlana deyil, adlı-sanlı müctəhidə ərə vermək qürrələnmək, başqalarına acıq vermək üçün lazımdır.

XX əsr qazax ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Muxtar Auezovun həyat və yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi müasir ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısına qoyulan əsas tələblərdən biridir. Sovet dövrünün ilk on illiklərində ənənələr əsasında formalaşmağa başlayan qazax nəsrinin inkişafında hələ həyat romanını yazmamış M.Auezovun xüsusi xidmətləri olmuşdur. M.Auezovun 20-ci illər hekayələrinin üslubu sözün dildə və üslubda özünəməxsusluğunu aşkarlayır. Formanın romanlaşdırılması, sözün dərin dialoqizmi, çoxsəsliliyə meyil, ədəbi dildən kənar müxtəlif nitq və dilin roman qatı hesabına dilin plastikliyi – bütün bunlar M.Auezovun fərdi üslubunun özünəməxsusluğudur.

Hadisələrin bu məqamı məşhur qazax yazıçısı və alimi Muxtar Auezovun “Yasa batmış gözəl” hekayəsinin süjetini xatırladır. Hekayənin baş qəhrəmanı olan Qaragözə çox varlı bir nəslin başçısı olan Sıbanbayın nəvəsi üçün elçi

⁴¹ AMEA eliyevpervin1@gmail.com

düşürlər. Qaragöz dəliqanlı irqiyalı bir oğlana meyl etdiyindən zəif, cansız, axsaq adaxlısına ərə getmək istəməirdi. Lakin Qaragözün atası qızının başlıq pulunu artıq almışdı. Gövhərtacdan fərqli olaraq Qaragöz öz valideynlərinə narazılığını bildirir. Qaragözün anası da Gövhərtacın anası kimi qızının şikayətlərinə məhəl qoymur, onları qulaq ardına vurur. “Sonra cəmi bir il ərzində iki bədbəxt hadisə baş verdi: Qaragözün atası vəfat etdi, Əzimxan isə həyat yoldaşını itirdi. Həyat yoldaşını itirəndən sonra Qaragözün anası qızının sözlərinə daha diqqətlə qulaq asmağa başladı... Onun müdafiəyə ehtiyacı var idi. Ən yaxşı müdafiə isə qohumluq əlaqələrinin qurulması idi.” [5, s. 100-101]

Gövhərtacın taleyindən fərqli olaraq Qaragöz sevdiyi insanla qovuşsa da, çox keçmir ki, həyat yoldaşını itirir və altıillik matəmə qərql olur.

Qazax ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, ictimai fikrinin inkişafında Muxtar Auezov əvəzsiz rol oynamışdır. Yazıcının 1923-cü ildə qələmə aldığı “Evlənmə” hekayəsində qadın azadlığına geniş yer verilmiş, qazax xalqının geridə qalmış adət-ənənələri tənqid edilmişdir. Bu hekayədə baş vermiş hadisələr Xoca Baybosanın aulunda cərəyan edir. Əsil-nəcabətli nəsiləndən, tanınmış auldan olan Qasım Xoca Baybosanın qızına – Cəmiləyə nişanlanır. Müəllif nişan mərasimini qazax xalqının adət-ənənələrinə uyğun olaraq təsvir etmişdir: “Baybosanın aulunda bu gün qeyri-adi canlanma vardı. Dünən axşamüstü adaxlı oğlanın adamları gəlmişdilər. Hər kəs adaxlı oğlana salam verib, onu təbrik etməyi özünə borc bilirdi. Səs-küy yüksəlir, qonşu aullardan adamlar axışib gəlirdilər. Onlar da adaxlı oğlana salam verməyə tələsirdilər” [6, s.16]. Milli detalları qoruyub saxlayan müəllif qocaların cavanlardan fərqli olaraq adaxlı ilə yaxınlıq etmədiyini təsvir edir: “Qocalar adaxlının alaçığa gəlməyinin düzgün hesab etmirdilər. Onlar çayın kənarına çəkilərək astadan söhbət edirdilər [6, s.16].”

Hekayənin qadın qəhrəmanı olan Cəmilənin taleyi Gövhərtacın taleyindən tamamilə fərqlidir. Cəmilə öz haqlarını bilən, azad fikirli qızıdır, valideynlərin razılığı olsa da açıq şəkildə etirazını bildirir, hətta məhkəməyə şikayət etmək istəyir. Lakin Cəmilənin bu hərəkəti bacarıqsız, savadsız Qasımı narahat edir. O, Ospanı kənara çəkərək deyir:

“– Mən burada xoşagəlməz bir söhbət eşitdim. Sizə məlumdur ki, mən Baybosanın qızı ilə nişanlanmışam. Qızın valideynləri öz razılığını veriblər və məndən çoxlu sayda mal-qara alıblar. Sən bir işə bax. Mən bilmirəm, qızın valideynləri nə fikirləşir, ancaq qız belə deyir: “İndi bizdə azadlıqdı, ona ərə getmək istəmirəm. Onun artıq arvadı var, həm də məndən çox böyükdü”. Qızın xalası da gəlib çatdırdı ki, qız məhkəməyə şikayət etmək istəyir. Bu nə deməkdir?” [6, s.18]. Müəllif burada Qasımın timsalında qadınlara azadlıq, sərbəstlik verilməsinin əleyhinə olan insanları, qadınlardan razılığı olmadan ərə verilməsini və çoxarvadlılığı tənqid edir.

“Odabaşanın hekayəsi”ndə bir-birini saf məhəbbətlə sevən iki gəncin qovuşmasına mane olan Hacı Mirzə Əhməd ağa kəskin ifşa obyektidir. Çarəsiz qalan Fərman Gövhərtacın birlikdə Hacı Mirzə Əhməd ağanın pənahına gedir və ondan kömək istəyir:

“... Biz uşaqlıqdan bir yerdə böyüyüb, axırda bir-birimizə məhəbbət yetirdik. Bu günlərdə əmim Xudayar xandan nişan qəbul etdi. Qız və mən sözləşib sizin pənahınıza gəlmişik; ya bizi bir-birimizə yetirin, ya əmr edin ikimizi də sizin qapınızda qurban kəssinlər” [4, s.107]

Hacı Mirzə Əhməd ağa Fərmana dəstək olub onlara kömək edəcəyini, Hacı Kamyabla Xudayar xanı razı salacağını vəd edib onu mənzilinə göndərir. Fərman gedəndən sonra Hacı Mirzə Əhməd ağa düşünür ki, bir-birini dərin məhəbbətlə sevən iki gənci qovuşdurmaqla savab iş görəcəkdir. Lakin birdən onun ağına şeytani bir fikir gəlir:

“Belə fürsət heç vaxt ələ düşməz. Qələt eliyir Fərman, başını daşa döyür Xudayar xan! Qızın nikahını özümə oxuyacağam. Hacı Kamyabın sərvətindən keçməkmə olar?” [4, s.108].

Gövhərtacı Hacı Əhməd ağaya etibar edən Fərman böyük haqsızlıqla qarşılaşır, Hacı Mirzə Əhməd ağa ona xəyanət edir. Hacı Mirzə Əhməd ağa da Gövhərtacın anası və Hacı Kamyab kimi mənəvi dəyərləri heçə sayaraq varlanmaq ehtirası ilə yaşayan obrazdır.

Hacı Mirzə Əhməd ağanın bu hərəkəti Muxtar Auezovun “Evlənmə” hekayəsindəki Ospanın Qasıma etdiyi xəyanəti xatırladır. Ospan bir o qədər də savadı olmayan adi bir müəllim idi. Lakin o, Qasımın nəhiyə rəsiliyinə seçilməsinə kömək etdiyi üçün Qasım onu həmişə “əsl oxumuş alim” adlandırırdı. Qasım “fəxri qonağı” olan Ospana etibar edərək onu narahat edən məsələ haqqında onunla söhbət edir və Ospanın adaxlısı Cəmilənin yanına danışığa getməsinə xahiş edir:

“Dünən də, bu gün də Cəmiləni çağırıram gəlmir. Ancaq elə bir şeyi təkrarlayır: “Getməyəcəm”. Valideynləri evlənməyimizə öz xeyir-dualarını veriblər və biz adaxlıyıq. Hələ bu azmış kimi sizə də əziyyət verib bura gətirmişəm. İndi bütün ümidim sizədə. Siz qaçana da, qovana da dayaqsınız. Onu bu axmaq fikirdən döndərin. O, sizin sözünüze baxar” [6, 18-19].

Hacı Mirzə Əhməd ağa Fərmana ümid verdiyi kimi Ospan da Qasıma Cəmiləylə danışacağını və bu işi yoluna qoyacağını vəd edir. Lakin Ospan alaçığa gəlib Cəmiləni gördükdən, onunla bir qədər söhbət etdikdən sonra bura hansı məqsədlə gəldiyini unudur və o, Cəmiləyə vurulur. Ospan öz istəyinə nail olur, Cəmilə ilə görüşüb tez bir zamanda şəhərə gedir. Ertəsi gün hamı aulda Cəmiləni axtarmağa başlayır və sonda bilirlər ki, bu, Ospanın işidir. Deməli, Ospanın necə bir insan olması artıq hamıya məlum idi.

Namərdlik, insanı arxadan vurmaq, dostu xəyanət etmək bu iki obrazı – Hacı Mirzə Əhməd ağa ilə Ospanı birləşdirən xüsusiyyətlər idi. Muxtar Auezov “Evlənmə” hekayəsini yazmaqda cahilliyin, nadanlıq və cəhəlin hökm sürdüyü qazax psixologiyasını kəskin şəkildə tənqid etmiş və Cəmilənin timsalında qadın azadlığını, sərbəstliyini təlqin etmişdir. “Ə.Haqverdiyev dünya ədəbiyyatının ən görkəmli yazıçıları ilə müqayisə oluna biləcək dərəcədə portretlər yaratmışdır. O, obrazın təsvirində xarakterin portret detallarından istifadə etməyi çox sevirdi. Belə hallarda o çalışırdı ki,

obrazın zahiri görkəminin təsvirinə az yer verilsin, yalnız ən zəruri səciyyəvi əlamətlərindən bəzisi nəzərə çatdırılsın” [7, s.87].

Ədib “Odabaşının hekayəsi”nin mübariz qəhrəmanı Fərman haqqında danışan zaman onun portretini bu cür təsvir edir: “Fərman, gözəl, qoçaq, iş bacaran və şəhərin cavanları arasında sayılan, yoldaşlıqda möhkəm, dost yolunda var-yoxundan keçən və atası tək təmiz, pakqəlb bir oğlan idi” [4, s.90].

Gövhərtacı saf məhəbbətlə sevən Fərman gündə bir neçə dəfə Gövhərtacı görmək üçün hər şey etməyə hazır idi. Səhərdən axşama qədər əməsinin qapısında nökrər kimi işləyən Fərmanın bunları nə üçün etdiyini Hacı Kamyab yaxşı başa düşürdü. O, bildirdi ki, Fərman bütün bunları Gövhərtac üçün edir, amma onun nökrərlik etməsi Hacı Kamyabın xeyrinə olduğu üçün buna əngəl olmurdu. Fərman öz sevgisi uğrunda sonadək mübarizə aparır və hekayənin sonunda əzab və iztirablar içində dünyasını dəyişir.

Fərmanın başına gələnlər – əməsinin ondan sui-istifadə etməsi, dərin iztirablarla dünyasını dəyişməsi Muxtar Auezovun “Yetim oğlan” hekayəsindəki Qasım obrazını xatırladır. Qasımın nənəsini bir il öncə itirmiş, ondan əvvəl isə valideynləri vəfat etmişdi. Başqa bir qohumu olmayan Qasımı qonşuları İsa guya yazdığı gəldiyi üçün öz himayəsinə götürür. Lakin İsanın niyyəti Qasımı böyütmək yox, ona qalan mirası, mal-qaranı – otuz qoyun, bir neçə inək və atı mənimsəmək idi. Burada İsa obrazı Fərmanın əməsi kimi qəddardır. İsa və deyingən arvadı Kadişa mal-qaranın öz sahibi kimi göstərişlər verir, evin bütün işlərini yetim oğlanın üstünə atır, onu çölə təzək yığmağa göndərir. Bütün bunlardan məyus olan Qasımın bir gün səbr kasası tükənir və evi tərk edərək ötənlik qışlağa getməyi qərara alır. Məşəqqətli həyat yaşayan Qasım bütün bu çətinliklərə, haqsızlıqlara tab gətirməyərək əzab və iztirablar içində ölür. Fərmanda bacardığı qədər mübarizə aparmağa çalışsalar da, qəddar və amansız həyat qanunları qarşısında aciz qalır. “Gecə yarısı yaxınlaşırdı. Üç yolçu atlarını mahmızlayaraq tərənin üstü ilə gedirdilər. Birdən balaca meşədə, sıx kolların arasıyla yola doğru ən qabaqda gedən at dayandı, qulaqlarını şəkəldi, astadan kişnədi, ayaqlarını yerə döyəcədi. O birilər də dayandı... Oğlanı səslədilər, ancaq o cavab vermədi. Onlar tələm-tələsik ağaca yaxınlaşdılar. Atlılardan biri oğlanın çiyinə toxundu və o isə arxası üstə otların üstünə sərildi. O artıq ölmüşdü” [6, s.30-31].

İstər Ə.Haqverdiyevin yaradıcılığında, istərsə də M. Auezov nəsrində əsrin əvvəllərində cəmiyyətdə baş verən eybəcərliklər tənqid olunur. Bu sənətkar hadisələrin fəvqündə dayanan qəhrəmanları ilə birlikdə eybəcərliklərə qarşı mübarizə aparmış, xalqın istək və arzularının həyata keçməsinə çalışmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. A.İ.Qurbanova. 1920-ci illərdə hekayə janrında ədəbi paralellər (T.Ş.Simurğ, Q.Bayalınov, M.Auezovun hekayələri əsasında) // “Türk xalqları ədəbiyyatı: mənşəyi, inkişaf mərhələləri və problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2015
2. Mir Cəlil, Firdun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982
3. https://525.az/site/?name=xəberprint&&kecid=1&news_id=8278
4. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c., Bakı: Lider, 2005
5. F.Vəliyeva. Muxtar Auezovun hekayə yaradıcılığında folklor ənənələri. Bakı: Elm və Təhsil, 2018
6. Auezov Muxtar (tərcümə edən Turan Teymurov), Ulduz №7, 2011
7. Aynurə Paşayeva. Məni nə vədə şuşaya yetirərsən? (Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları” povesti haqqında) Bakı: Elm və təhsil, 2012

Açar sözlər: Ə.Haqverdiyev, M. Auezov, ənənə, hekayə, qazax ədəbiyyatı

Key words: A. Haqverdiyev, M. Auezov, tradition, story, kazakh literature

Ключевые слова: А. Хагвердиев, М. Ауэзов, традиция, история, казахская литература

Mukhtar Auezov's creativity in the context of Abdurrahim bey Hagverdiyev's traditions SUMMARY

The founders of our classical generation Jalil Mammadguluzadeh, the founder of Abdurrahim bey Hagverdiyev Suleyman Sani, 20th-century Azerbaijani realists developed and developed the story genre as the main art form of the modern generation.

A. Haqverdiyev was one of the artists who developed realism in this period. One of the basic requirements of our modern literary critic is the study of the life and usefulness of Muhtar Auevazov, a prominent representative of Kazakh literature in the 20th century. He began his story-telling career in 1906. The story of the author is different in terms of problems and urgency of the subject. Especially at the beginning of the century, in the novel "Letters from Hell", ignorance, superstition, superstition, ignorance, deceptive clergy, rich and wealthy representatives of poor society emerge.

Творчество Мухтара Ауэзова в контексте традиций Абдурахима бека Хагвердиева РЕЗЮМЕ

Основатели нашего классического поколения Джалил Мамедгулузаде, Абдурахим бек Хагвердиев, основатель Сулеймана Сани, азербайджанские реалисты 20-го века разработали и развили жанр рассказа как основную форму искусства современного поколения. А.Хагвердиев был одним из художников, которые развили реализм в этот период. Одним из основных требований нашего современного литературоведа является изучение жизни и полезности Мухтара Ауэвазова, видного представителя казахской литературы в 20-м веке. Свою карьеру рассказчика он начал в 1906 году. История автора отличается с точки зрения проблем и срочности предмета. Особенно в начале века в романе «Письма из ада» появляются невежество, суеверие, обманчивое духовенство, богатые представители бедного общества.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Əsmər Hüseynova⁴²

**ƏKBƏR AĞAYEV MİLLİ VƏ DÜNYA ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAF
QANUNAUYGUNLUQLARI HAQQINDA**

Azərbaycan elmi-nəzəri fikrinin inkişafında mühüm keyfiyyətləri olan tənqidçi ədəbiyyatşünaslar sırasında filologiya elmləri doktoru, professor Əkbər Ağayev özünün geniş erudisiyası, sərhədsiz elmi maraq dairəsi ilə seçilən tədqiqatçı alimlərdən biri kimi tanınır.

O, elmi fəaliyyətə başladığı keçən əsrin 30-cu illərinin ikinci yarısından etibarən ədəbiyyat tarixi, müasir ədəbi proses, ədəbi əlaqələr, tərcümə məsələləri, ayrı-ayrı xalqların ədəbi-tarixi təcrübəsi, bir küll halında dünya ədəbiyyatının bir çox nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığı ətrafında sanballı tədqiqat və araşdırmalar aparmış, böyük zəhmət və axtarışlar tələb edən bu sahələr üzrə məqalə və tədqiqatları, fundamental monoqrafiyalar qələmə almışdır.

Məlumdur ki, milli ədəbi – tarixi təcrübənin ayrı – ayrı yaradıcılıq mərhələləri, onun aparıcı şəxsiyyətlərinin bədii irsini öyrənmək, bu istiqamətdə fəaliyyət göstərmək hər bir ədəbiyyatşünas və ədəbiyyat tarixçisi üçün vacib şərtlərdən biridir. Çünki, milli ədəbiyyatın spesifik cəhətlərini, mövzu və ideyalar aləmində nəzərə çarpan məziyyətləri təhlil süzgəcindən keçirmədən, bu sahədə dərin bilgilərə malik olmadan digər qardaş xalqların və dünya xalqlarının yaratdıqları ədəbiyyatın mahiyyət və mündəricəsi, sənətkarlıq xüsusiyyətləri barədə təsəvvür yaratmaq mümkün deyil.

Bir tənqidçi – ədəbiyyatşünas kimi Əkbər Ağayevin elmi – nəzəri fəaliyyəti sovet ideologiyasının bərqərar olduğu dövrə təsadüf etdiyindən onun milli ədəbiyyat və ədəbi – tarixi təcrübə ilə bağlı mülahizələrində stereotiplərə, normativləşən yanaşmalara meyil məhz siyasi cəmiyyətin təsisat sistemindən irəli gəlməsi mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Bəllidir ki, mövcud cəmiyyətin və onun ideoloji populyatlarının əsas dayaq sütunları milli və beynəlmiləl təməl üzərində qərarlaşırdı. Milli mədəniyyət, onun vacib və zəruri komponentlərindən biri olan ədəbiyyat əslində vahid bir ideoloji mərkəzdən – sovet ideologiyasının tələb etdiyi müddəalar nəzərə alınmaqla fəaliyyət göstərmək, yaradıcılıq axtarışlarına rəvac vermək məcburiyyətində qalırdı. Milliliyin müəyyən nəzarət və təzyiqlər şəraitində bir şüar kimi sovet ideoloji maşının basqıları altında əsasən vahid bir mədəniyyət formalaşdırmaq cəhdi sovet quruluşunun bərqərar olduğu yetmiş ildən artıq bir dövrdə özünü bütün mənzərəsi ilə nümayiş etdirməsi buna əyani bir nümunə kimi göstərilə bilər.

Milli ədəbi – bədii düşüncəsinin mahiyyətində dayanan səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edilən tədqiqatlarda problemə daha əhatəli baxış bucağından münasibət bildirilərək belə bir qənaətə gəlinir ki: “Belə ki, estetik yetkinliyi artan, realizmi, tarixi düşüncəsi, həqiqət hissi qüvvətlənən ədəbiyyatlarımızda bütünlükdə gerçəkliyə, o cümlədən xalq həyatı və xarakterinin özünəməxsusluğuna nüfuz dərinləşmişdir; varlığın konkret – milli müəyyənliliyində inkişafının zəruriliyi ilə əlaqədar əsərlərin başlıca komponentlərində milli əlamətlərin təzahürü sənətkarları da, tədqiqatçıları da düşündürmüşdür.” (1; 3)

Əkbər Ağayevin milli ədəbiyyatın ideya – sənətkarlıq axtarışlarının müəyyənliliyi istiqamətində iki əsas konseptual müddəanı əsas götürməsi, hər şeydən əvvəl, ədəbi tarixi təcrübənin inkişaf xüsusiyyətlərinə söykənir, onun çoxəsrlik yaradıcılıq dövrləri və mərhələləri üçün dəyişməz, stabil mahiyyət kəsb edirdi. Bu nəzəri – estetik kateqoriya ənənə və novatorluq idi. Alim bir növ bütün ədəbi – bədii təcrübələr üçün bu vacib komponentlərdən çıxış edərək milli ədəbiyyatın inkişaf xüsusiyyətlərini, onun dünya ədəbi – mədəni fikri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərini məhz bu meyarlar əsasında üzə çıxarılmasına nail olurdu.

Yüksək sənətkarlıqla dərin bəşəri hiss və düşüncələri ədəbi – bədii fikrin ifadə imkanlarında gerçəkləşdirmək milli və dünya ədəbiyyatının, hansı coğrafi məkanda yaranmasından asılı olmayaraq söz sənətinin əsas məram və məqsədi kimi müəyyənləşməsi Əkbər Ağayevin tədqiqatçı xarakterli araşdırmalarında özünün dərin və əhatəli təşkilini tapır.

Alimin Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Mirzə Ələkbər Sabir, Yusif Vəzir Cəmənəminli, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun kimi müxtəlif dövrlərdə yaşayıb yaranan, ayrı-ayrı üslub və cərəyanların təmsilçiləri olan sənətkarların yaradıcılığını belə bir tarixi – müqayisəli aspektdən araşdırması, hər şeydən əvvəl, milli – ədəbi tarixi təcrübənin fakt və hadisələrini, şəxsiyyətlərini öyrənməklə yanaşı, həm də bu sənətkarları dünya ədəbiyyatının korifeyləri ilə bir cərgədə görmək, əsərlərində qaldırılan ictimai mətləbləri, insanpərvərliyi, dərin humanizmi konkret faktlar və nümunələr əsasında üzə çıxarılmasına stimül yaradırdı.

Məsələn, Əkbər Ağayev böyük mütəfəkkir, humanist sənətkar kimi Nizami Gəncəvinin yaradıcılıq irsini məhz milli və bəşəri xüsusiyyətlərinə görə dəyərləndirir, şairin dünya ədəbiyyatının tanınmış simaları ilə bir sırada dayanmaq məharətinin (istedadının) məhz millilikdən, milli dəyərlərdən, tarixi keçmişə sədaqətdən öz başlanğıcını götürdüyünü əyani surətdə təsdiqləyir. Alimin son dərəcə nümunələşdirici qənaətlərində bu mühüm cəhət özünü qabarıq nümayiş etdirir. O yazır: “ Nizaminin ədəbi irsinin, onun yaşadığı dövrün tədqiqatçı bir sıra maraqlı faktları meydana çıxarmışdır. İndi artıq təkə Nizaminin yaradıcılığı ilə məşğul olan ədəbiyyatşünaslar deyil, demək olar ki, bütün ədəbi ictimaiyyət təsdiq edir ki, Nizaminin humanizmi, onun fəlsəfi fikirləri, öz zamanəsinə görə qabaqcıl ictimai – siyasi görüşləri onun yaradıcılığının mahiyyət etibarını ilə xalqa yaxın olması bu böyük şairi dünya ədəbiyyatının bir sıra böyük şəxsiyyətləri ilə xüsusən Qərbi Avropada intibah dövründə yetişmiş görkəmli və mübariz yazıçılarla müqayisə etməyə imkan verir.” (2; 3)

⁴² AMEA esmer74.17@mail.ru

Müəllifin Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı əsasında irəli sürdüyü bu mülahizələrdə milli ədəbi – tarixi təcrübəni dünya ədəbiyyatının maraq dairəsinə çevrilməsini gerçəkləşdirən məqamlar özünü bütün mənzərəsi ilə əks etdirir. Sözüün yaxşı mənasında burada millilik bəşəri ideyalara çıxışa əlverişli zəmin yaratmaq funksiyasını yerinə yetirir.

Milli ədəbi – bədii düşüncənin inkişafı bu mənada ayrı – ayrı ədəbiyyatlar arasında qarşılıqlı təsir və ədəbi əlaqələrin də yaranmasına təkan vermək, bu istiqamətdə fəal yaradıcılıq ab – havasının formalaşmasına zəmin yaratmaq iqtidarındadır. Bu baxımdan Əkbər Ağayevin elmi irsində milli ədəbiyyatların inkişafı, gələcək perspektivləri ilə bağlı maraq doğuran, obyektiv reallıqlardan yaranan mülahizələr irəli sürülür. Heç təsadüfi deyil ki, alimin tədqiqatlarının mühüm bir hissəsi milli ədəbiyyatlarla: Azərbaycan, rus, gürcü, Ukrayna, Belarus, qazax, özbək kimi keçmiş postsovet (ümumittifaq) məkanında yaşayan xalqların ədəbi – bədii təcrübəsini araşdırılması ilə məhdudlaşmış qalmır, əksinə bu coğrafiyalarda yaşayıb yaratmış (yaşayıb yaradan) bir çox sənətkarların digər xalqların nümayəndələri olan sənətkarların yaradıcılığına və yaxud konkret bir qələm sahiblərinin ayrılıqda götürülən respublikanın ədəbi mühitinə təsiri səviyyəsində öyrənilməsi hələ keçən əsrin 40-cı illərində yazılan problem məqalələrində və kitablarda özünü qabarıq nəzərə çatdırırdı. Bu mənada alimin Aleksandr Serqeyeviç Puşkin, Mixayıl Yuriyeviç Lermantov kimi XIX əsr rus klassik poeziyasının parlaq nümayəndələri olan sənətkarların yaradıcılığında Qafqaz və bilavasitə Azərbaycanla bağlı mövzu, motiv və süjetləri sadəcə olaraq bir təsadüfi hal olaraq dəyərləndirmirdi, əksinə, bu ərazilərdə yaşayan xalqların adət – ənənəsinə, yaşam tərzinə, psixologiyasına xas olan xarakterik cəhətlərin onlarda oynadığı təbəddülatları poetik bir səviyyədə ifadəsinə nail olmaq cəhdi hesab edirdi. Bu mənada Əkbər Ağayev böyük rus şairi A.S.Puşkinin Qafqazla bağlı şeirlərində öz təbiəti və əsrarəngiz gözəllikləri ilə insanı heyretə gətirən məqamların poetik bir səviyyədə ifadəsinə diqqəti yönəldərək maraq doğuran qənaətlərə gəlirdi. Belə bir xüsusiyyətləri alimin “M.Y. Lermontov və Azərbaycan” (1941) kitabında da görmək mümkündür. Yaxınlıq, oxşar cəhətlər, folklor ənənəsində və yazılı ədəbiyyat nümunələrində səsleşən məqamları üzə çıxarmaq və onun əsasında konkret nəticələrə gəlmək bu kitabın mahiyyətində dayanan əsas məziyyətlərdəndir. Əkbər Ağayev məsələnin bu tərəfinə obyektiv nəzər yetirməklə əsrlərlə davam edən əlaqələrin ədəbi – mədəni tarixinə ekskurslar edərək belə bir qənaətə gəlir ki: “Lermantov Azərbaycan folklorunda öz yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə və rus folkloruna yaxın olan və uyğun gələn cəhətlər tapdığı kimi Azərbaycan xalqı da onun yaradıcılığında öz milli arzuları, hissləri və tradisiyaları (oxu: ənənələri – Ə.H) ilə uyğun gələn, səsleşən cəhətlər tapmışdır.” (3; 21)

Əkbər Ağayevin Azərbaycan ədəbiyyatının rus ədəbi – mədəni mühiti ilə qarşılıqlı əlaqələrini belə bir kontekstdə təhlilə yönəltməsi həm də hər iki xalq arasında uzun əsrlik tarixi olan ictimai – siyasi – iqtisadi münasibətlərin nəticəsi kimi dəyərləndirilməsi də bu mənada obyektiv reallığa söykənir.

Aydın həqiqətdir ki, rus ədəbiyyatına və onun yaratdığı milli – mədəni dəyərlərə yaxından bələd olmaq əslində Avropaya və digər dünya xalqlarının ən yaxşı ədəbi – bədii nümunələrinə məhz rus dilinin vasitəsilə çıxışa geniş imkanlar yaratmış, uzun müddət çoxsaylı xarici ölkələrin ən yaxşı ədəbiyyatlarından seçmələr bir çox hallarda bu dilin imkanları sayəsində Azərbaycan oxucusuna çatdırılmışdır.

Əkbər Ağayevin M.Y.Lermontova və A.S.Puşkinə həsr olunan məqalə və tədqiqləri bir daha onu təsdiqləyir ki, XIX əsr rus ədəbiyyatının “qızıl dövr”ünü təmsil edən bu sənətkarların yaradıcılığında nəzərə çarpan yüksək dəyərlər, milli ruh və azadlıq idealları digər ədəbiyyatlar üçün də bir örnək, nümunə ola bilər. Və belə bir məqamlar şövq – təbii olaraq qarşılıqlı təsirin və ədəbi əlaqələrin formalaşmasında əlverişli zəmin yarada bilər. Əslində hər iki sənətkarların əsərlərindəki milli kolorit, poetik cazibədarlıq yalnız pafos və özünü ifadə imkanları ilə məhdudlaşmış qalmır, burada bütün insanlığı və bəşəriyyəti narahat edən ümdə problemlərə də münasibətdən sərf – nəzər edilmir.

Əkbər Ağayevin rus klassiklərindən M.V. Lermontov, A.İ.Gertsen, V.Q.Belinski, N.Q.Çernişevski, Q.İ.Uspenski, A.P.Çexov, N.A.Nekrasov, A.S.Qribayedov, V.Q.Korolenko, D.İ.Pisarev, A.M.Qorki, V.V.Mayakovski, V.Lavrenov, A.N.Ostrovski, L.Lenov, S.Yesenin kimi sənətkarlar haqqında qələmə alınan məqalələrində və kitablarda rus ədəbi – bədii düşüncəsi məhz milli ədəbiyyat faktı kimi nəzərdən keçirilir və şübhəsiz ki, onun dünya ədəbi – mədəni dəyərləri ilə səsleşən məqamları da diqqətdən kənar qalmır.

Alimin bu sahələrdəki elmi fəaliyyətinin istiqamətləri barədə irəli sürülən mülahizələrdə belə bir qənaətə gəlinir ki, “Ə.Ağayev klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm yaradıcılıq problemləri ilə yanaşı, rus və dünya ədəbiyyatının tədqiqi, təbliği sahəsində ardıcıl, məqsədyönlü fəaliyyət göstərən tədqiqatçılardan biri olmuş, maraq dairəsi ədəbiyyat və sənət aləminə gəldiyi ilk illərdən etibarən heç bir məhdud sahəyə sığmıb qalmamış, əksinə, daha genişmiqyaslı coğrafi məkanın ədəbi – mədəni sərvətlərini təhlil və tədqiqat obyektinə çevirmək ehtirası, yaradıcılıq məziyyəti heç vaxt onu tərk etməmişdir. Əhatəli, miqyaslı problemə, tədqiqata meyil, ayrı – ayrı xalqların ədəbi – bədii nümunələrini təbliğ etmək, həm də həmin nümunələrin Azərbaycan ədəbi – nəzəri fikri üçün əhəmiyyətini üzə çıxarmaq cəhdi Ə.Ağayevin nəzəri irsində estetik tələb və ehtiyac kimi nəzərə çarpır. (4; 106)

Ədəbiyyat

1. Hüseyinov A. Müxtəlifliyin birliyi (Sovet ədəbiyyatında milliliklə beynəlmilləliyin dialektik vəhdəti), Bakı, “Yazıçı”, 1983.
2. Ağayev Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatı, Bakı. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964, 172 s.
3. Ağayev Ə. M.Y.Lermontov və Azərbaycan. Bakı, Azərneşr, 1941.
4. Mirzəzadə Q. Tənqidçi dünyası (Əkbər Ağayevin ədəbi – tənqidi görüşləri) Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2000, 158 s.

Xülasə

Məqalədə tanınmış tənqidçi - ədəbiyyatşünas, respublikada ədəbi əlaqələr və xarici ölkələr ədəbiyyatı üzrə görkəmli mütəxəssis professor Əkbər Ağayevin yaradıcılığından bəhs olunur. Onun milli və dünya ədəbiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri qarşılıqlı təsir və onu doğuran ədəbi – ictimai amillər zəngin faktlar əsasında göstərilir. Araşdırmaları elmi – nəzəri materiallar əsasında təhlilə yönəldilir. Alimin keçən əsrin 30-cu illərinin ikinci yarısından etibarən milli - ədəbi

tarixi təcrübənin inkişaf xüsusiyyətlərini, xüsusi olaraq klassik sənətkarların yaradıcılıq irsini Avropa və dünya ədəbi - bədii fikrinin nailiyyətləri ilə tarixi – müqayisəli aspektdə öyrənilməsi məsələsi prioritet istiqamət kimi götürülür.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun kimi sənətkarların yaradıcılıq irsi Əkbər Ağayevin milli ədəbiyyatla bağlı tədqiq xarakterli məsələlərində nəzərə çatdırılır. Bu məsələlər tənqidçinin monoqrafiyalarında ciddi araşdırma hədəfi seçilir. Dərin humanizmi və xəlqiliyi ilə seçilən bu sənətkarların yaradıcılığı dünya ədəbi – bədii fikri ilə müqayisəyə çıxarılır. Haqlarında səsləşən məqamlar geniş təhlilə cəlb edilir.

Milli ədəbi – tarixi təcrübənin spesifik cəhətlərinin Azərbaycan ədəbi – bədii təcrübəsi ilə paralel olaraq keçmiş ümumittifaq miqyasında dəyərləndirilir. Əkbər Ağayevin tədqiqinə əhəmiyyətli dərəcədə yer ayrılması məsələsi diqqət mərkəzinə çəkilir. Bu yöndə çoxəsrlik ədəbi – ictimai – mədəni əlaqələr rus ədəbiyyatının seçilərək müəyyənləşdirilməsi ətrafında geniş və əhatəli təhlillər aparılır.

Açar sözlər: : *Əkbər Ağayev, tənqidçi, rus ədəbiyyatı, ədəbi təcrübə, mədəni əlaqələr*

Акбар Агаев о закономерностях развития отечественной и мировой литературы Резюме

В статье рассматриваются работы известного критика - литературоведа, известного специалиста по республиканским литературным связям и литературе зарубежных стран - Акбара Агаева. Он основан на богатых фактах, особенностях развития мировой литературы, взаимодействии и литературных и социальных факторах, которые ее создают. Начиная со второй половины 30-х годов прошлого столетия, приоритетным является изучение особенностей развития отечественного литературно-исторического опыта, особенно исторического наследия классических художников с достижениями европейского и мирового литературного и художественного мышления.

Низами Гянджеви, Махсати Гянджеви, Имададдин Насими, Мохаммад Физули, Мирза Фатали Ахундзаде, Джалил Мамедгулузаде, Мирза Алекпер Сабир, Гусейн Джавид, Самад Вургун связаны с национальной литературой Акбара Агаева. Эти вопросы являются предметом серьезных исследований в монографиях критика. Творчество этих художников, отличающихся глубоким гуманизмом и фольклором, сравнивается с литературным и художественным мышлением мира.

Специфика отечественного литературно-исторического опыта оценивается во всесоюзном масштабе параллельно с азербайджанским литературным и художественным опытом. В центре внимания находится проблема значительного выделения исследований Акбара Агаева. В связи с этим проводится обширный и всесторонний анализ выборочного определения русской литературы для многовековых литературно-социокультурных отношений.

Ключевые слова: *Акбар Агаев, критик, Русская литература, литературный опыт, культурные отношения.*

Akbar Agayev about the regularities of development of national and world literature Summary

The article discusses the work of a famous critica literary critic, a well-known specialist in republican literary relations and literature of foreign countries - Akbar Agayev. Features of the development of world literature, mutual influence and the literary and social factors that generate it are based on rich facts. Starting from the second half of the 1930 s, the study of the peculiarities of the development of local literary and historical experience, in particular the achievements of European and world literary and artistic thinking of the classical artists, is a priority.

Nizami Ganjavi, Mahsati Ganjavi, Imadaddin Nasimi, Mohammad Fizuli, Mirza Fatali Akhundzade, Jalil Mammadguluzade, Mirza Alekper Sabir, Huseyn Javid, Samad Vurgun are associated with the national literature of Akbar Agayev. These issues are the subject of serious research in the critic's monographs.

The creativity of these artists, distinguished by deep humanism and folklore, is compared with the literary and artistic thinking of the world.

The specifics of the domestic literary and historical experience is evaluated on an all-Union scale in parallel with the Azerbaijani literary and artistic experience. The focus is on the significant highlight of Akbar Agayev's research. In this regard, an extensive and comprehensive analysis of the selective definition of Russian literature for centuries-old literary and sociocultural relations is carried out.

Key words: *Akbar Aghayev, critic, Russian literature, literary experience, cultural relations.*

Rəyçi: Qürbət Əlimirzə oğlu Mirzəzadə
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Nərgiz Kərimova⁴³

MO YAN HEKAYƏLƏRİNİN İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mo Yan 17 fevral 1955-ci il Çinin Şandon əyalətinin Qaomi şəhər ərazisində Heya Xalq Birliyinin Pinan (Ping'an) kənd istehsalat briqadasında kəndli ailəsində anadan olmuşdur. Mo Yan təxəllüsü ilə tanınan çinli yazıçının əsl adı Quan Moye (Guǎn Mòyè 管谟业) çin dilindən tərcümədə "Danışma!" mənasını verir. 1950-ci illər Çində inqilabi-siyasi vəziyyət çox gərgin idi. Bu səbəblə Mo Yanın valideynləri ona düşüncələrini cəmiyyətdə açıq-aşkar danışmaması üçün xəbərdarlıq edirdilər. Mo Yan da valideynlərinin sözündən çıxmırdı. Yaradıcılığa başlayan zaman valideynlərinin məsləhətini xatırlayaraq Mo Yan təxəllüsünü seçdi. Daha sonralar bu təxəllüs yazıçının əsərlərinin ana xəttində özünü biruzə verir. "Qədim Şərq misalı var ki: "heç bir söz demədən də, çox şey danışmaq olar". (1,87)

Yazıçı özü müsahibəsində uşaqlığını xatırlayaraq deyir: "Mən 1955-ci ildə anadan olmuşam. Həmin zaman Çin xalqı anormal həyat təzi sürürdü. Buna görə valideynlərim məni hər zaman susmağı tapşırırdı. Əgər ağzını açsan mütəlak bir problemlə üzləşəcəksən. Mən də onlara qulaq asıb sakit dururdum. Yazmağa başlayanda isə hesab edirdim ki, bütün yazarlar kimi mənim də təxəllüsüm olmalıdır. Çindəki inqilabi-siyasi vəziyyətlə bağlı olaraq, ata-anamın mənə düşüncələrimi cəmiyyətdə danışmamaqla bağlı xəbərdarlığı ilə əlaqədar "Mo Yan" təxəllüsünü götürdüm. Gülməlidir. Hazırda məni susdurmaq olmur".(2)

1965-ci ildə Çin Xalq Respublikasında nümunəvi kommunizm cəmiyyəti yaratmaq məqsədi ilə Mao Tszedun məktəbliləri və tələbə gəncləri inqilabi zorakılığa çağırırdı və Çində Mədəni inqilab yaratdı. Xunveybinlər ("qırmızı keşikçilər") və tszyaofanlar ("qiyamçılar") müəssisələri, ali məktəbləri, elmi və mədəni müəssisələri zəbt edirdilər. İri partiya işçiləri, yazıçılar, alimlər üzərində istehsalat "məhkəmələri" qururdular. Bütün bu hərəkətlər "Mədəni inqilab" adını aldı. Lakin Çinin özündə "Mədəni inqilab" kütləvi zorakılıqlar və ümumi kaos yaratdı: həm iqtisadiyyatın, həm də elm və mədəniyyətin inkişafına ağır zərbələr endirdi.

Mao Tszedunun ölümündən sonra Çin yeni bir tarixi dövrə qədəm qoydu. Çox keçmədən Xalq Ədəbiyyatı və digər jurnallar nəşrə başladılar. Qoyulan qadağalar aradan qaldırıldı və "yara ədəbiyyatı" meydana gəldi. Ədəbiyyat üçün bir qəzəb milləti qəzəbləndirdi.

Çində baş verən "Mədəni inqilab" gələcək yazıçının həyatında dərin iz buraxmışdır. Dövrün çətinliyi yazıçının uşaqlığına öz təsirini göstərmiş, o təhsili davam edə bilməmiş və məktəbi yarımçıq qoymuşdur. Təhsili yarımçıq qalmış uşaq dolanışıq xətrinə məcbur işləməyə başlamışdır. 21 yaş olarkən gənc Mo Yan könüllü olaraq Çinin Milli Azadlıq ordusuna yazılır. O dövrdə hətta ordu sıralarına yazılmaq belə asan iş deyildi. 1976-cı ildən orduda qulluq etməyə başlayır. Du Çinlanla evlənmək üçün 1979-cu ilin iyul ayında evə qayıtmış, amma evlilik məzuniyyəti bitməmişdən əvvəl teleqram alır və bu işi təxirə salmadan Xebey Baodin şəhərinə göndərildiyi xəbərini alır. Həmin ildə Mo Yan özü ilə Pambıq Emal zavodunda işləyən, həmkəndlisi olan Du Çinlan adlı həmin qadınla evlənməmiş, 1981-ci ildə qızı Çuan Siao Siao (管笑笑) anadan olmuşdur. O, 1976-cı ildən orduda qulluq etməyə başlayır və nə az, nə çox 20 il ordu sıralarında çalışır, 1997-ci ildə isə istefaya çıxır. Ömrünün 20 ilini orduya sərf edən yazıçı özünü həmişə orduya borclu hesab edir. Çünki, orduda olmaq ona ədəbiyyatla məşğul olmaq üçün şərait yaratdı. Amma buna baxmayaraq o, heç zaman ordu həyatından əsər yazmamışdır. Baxmayaraq ki, yazıçı ordunu özünün həmişəlik evi hesab edirdi. Həqiqətən də ordu Mo Yan üçün əvvəla ədəbiyyatla məşğul olmağa, təhsilini davam edib İnstitut oxumasına, daha sonra isə aspiranturayı bitirib adlı-sanlı yazıçı kimi yetişməsinə səbəb oldu. 1981-ci ildə Mo Yan yaradıcılığa Çinin islahatlar dövründə kiçik hekayə və romanlar yazmaqla başlamışdır. O, 1981-ci ildə "Bir yaz gecəsi yağan yağış" adlı ilqısa hekayəsi Baodin ədəbi jurnalının beşinci sayında nəşr olundu. Eyni ildə "Quru çay", "Payız suları", "Xalq musiqisi" və başqa əsərlərini çap etdirmişdir. Ardıcıl olaraq beş hekayəsi nəşr olundu və hətta məşhur yazıçı Sun Li "Xalq musiqisi" adlı hekayəsini tərif edərək ona tənqidi bir əsər yazdı. Sonrakı illərdə bir sıra romanlarını "Quru çay", "Ağ it və yelləncək dəsti", "Partlayış" və "Qırmızı sorqum" bir çox tənqidçilərin ədəbi "xalça bombası" adlandırdıqları əsərləri çap olundu. Onun yazdığı əsərlər fırtınalar yaratdığından bir çox təzyiqlərə məruz qalmışdır. Yazıçıya 1986-cı ildə yazdığı "Qırmızı kalış" adlı romanı şöhrət qazandırmışdır. Rejissor Can İmou (Zhang Yimou) 1987-ci ildə əsərə eyniadlı film çəkmişdir. 1995-ci ildə mübahisəli olan "Yekə döşlər, iri budlar" romanını yazmış və hərtərəfli tənqid olunmuşdur. Çağdaş Çin bədii ədəbiyyatının ən çox təhqir olunan xüsusiyyətləri arasında siyasət, sənətə bəşəriyyətə söykənənləri əvəz edən povestlər var. "Yekə döşlər, iri budlar" romanı bu dar ədəbi konsepsiyanın tamamilə devrilməsi idi və onun dərc edilməsi həm ədəbi, həm də intellektual dairələri ağlasığmaz dərəcədə şoka saldı. Mo Yan 1997-ci ildə ordudan ayrılmış, "检察日报" (Gündəlik istintaq) adlı qəzetdə kino və televiziya üçün ssenari yazaraq işə başlamışdır. Nəşr ilə işlədiyi 10 il ərzində "Səndəl Ağacının Ölümü", "Güc!", "Həyat da, Ölüm də məni əldən salır" üç roman yazmışdır.

Mo Yanın bir neçə əsərləri əsasında film çəkilmişdir: rejissor Yim Xo (Yim Ho) 1995-ci ildə "Qırmızı ipək geyinən nənə" əsəri əsasında "Günəşin qulaqları var" filmi, rejissor Can İmou (Zhang Yimou) 2000-ci ildə "Şifü: Sən gülmək üçün hər şeyi edərsən" əsəri əsasında "Xoşbəxt Anlar" filmi, rejissor Xuo Ciançi (Huo Jianqi) 2003-cü ildə "Ağ it və yelləncək" hekayəsi əsasında "Nuan" filmi.

Mo Yanın yaradıcılığı Çində bir çox yüksək ədəbiyyat mükafatlarına layiq görülmüşdür. 1901-ci ildən etibarən verilməyə başlanan "Ədəbiyyat Üzrə Nobel Mükafatı" 11 oktyabr 2012-ci ildə "folklor, tarix və müasir hallyusinasiya realizmini bir-biri ilə vəhdətdə göstərdiyinə görə" ədəbiyyat üzrə Nobel Ədəbiyyat Mükafatına Mo Yan layiq

⁴³ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan-Asiya ədəbi əlaqələri şöbəsi, kiçik elmi işçi nergizkerimova622@gmail.com

görülmüşdür. Mo Yan ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı alan ikinci çinli kimi tarixə düşmüşdür. 2000-ci ildə Qao Sinzyan adlı yazıçı qazanmışdır. Mo Yan bu mükafatın 109-cu qalibidir. Öz əsərlərində realizmlə xalq nağıllarını, tarixiliyi və müasirliyi əlaqələndirən yazıçı yerli televiziyaya verdiyi müsahibəsində bildirib ki, artıq dünyanın gözü Çin ədəbiyyatına yönələcək. Çinin ən məşhur yazıçılarından biri olan Mo Yan tez-tez senzuraya məruz qaldığından əsərlərini əsasən pirat üsulu ilə oxucularına çatdırmışdır.

Mo Yan sözün əsl mənasında özünü göstərən qələm sahiblərindən olmayıb. O, hər zaman harda öz sözünü deməyi və nə zaman susmağı yaxşı bilən insan olub. Görkəmli rus şairi Fyodor Tyutçev yazırdı: "Sus, hislərini, sirlərini və öz arzularını gizlət..." Həqiqətən də, Mo Yan öz ləqəbini tamamilə doğruldur. Yazıçı öz müsahibəsində deyir: "Ədəbi inqilab zamanı əhali arasında belə bir deyim vardı: "Əgər mən danışmağa başlasam, heç kəs məni susdurmağı bacarmayacaq. Əgər mən susmaq barədə qərar almışamsa, istəyirsən boyunumun arxasındakı sümüyə bıçaq dirə, danışmayacam". (2)

Mo Yan 80-dən çox qısa hekayə, 30 povest, 11 roman, 5 esse və üç cildlik esse kitabı nəşr etdirmiş, bununla yanaşı, o, doqquz film və televiziya ədəbi əsərləri və iki dram əsəri yazmışdır. Mo Yanın əsərləri 1988-ci ildən başlayaraq dünyanın bir çox dillərinə: ingilis, fransız, ispan, alman, isveç, rus, yapon və digər dillərə tərcümə edilmişdir.

Müəllifin yaradıcılığına çap olunmuş "Ağ pambıq", "Ox", "Partlayış və digər hekayələr", "Şifü: Sən gülmək üçün hər şeyi edərsən", "İnsan və heyvan", "Boşanma", "Mamanın Hekayəsi", "Yüksəliş", "Dəmir uşaq", "Müalicə", "Sevgi hekayəsi", "Xalq musiqisi", "Şən bağçası", "Atılmış uşaq", "Öküz", "Dahi", "Ağ it və yelləncək", "Bibimin qiymətli bıçağı", "Gözlənilməz görüş" və s. hekayələri daxildir.

"Şifü: Sən gülmək üçün hər şeyi edərsən" hekayəsini 1999-cu ildə qələmə almış, 2002-ci ildə isə ingilis dilinə tərcümə edilmişdi.

Mo Yan əksər əsərlərində öz həyatını, onun ağırlı-acılı anlarını oxucuya çatdırmışdır. Yazıçı özü "Bəlkə də həyatımın bu qısa hekayəsində acliqdan başqa bir şey haqqında yazmalıyam, amma uşaqlığıma düşünəndə acliq səhnələrindən qaça bilmirəm, bunlar mənim yaddaşımda həkk olunur" deyir. O, yalnız acliqın fiziki ağrısının dözülməz sayılmadığını, uşaqlığında sevginin olmamasının dözülməz olduğunu qeyd edir. Mo Yanı, onun düşüncələrini kənddə o qədər də bəyənmirdilər, hətta əslində nifrət edirdilər. Kəndindəki insanların, hətta öz ailəsinin də onu bəyənmədiyi bir reallıq idi. Acliq bir şəraitdə yaşadığından acgöz və tənəblə idi. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq məktəb dərslərində qiymətləri müsbət idi. Bu oğlan haqqında Mo Yan "Ox" hekayəsini yazmışdır.

1973-cü ildə Mo Yan əmisinin köməkliyi ilə 5 nömrəli Qaomi Pambıq Emalı Zavodunda müqavilə ilə vəzifə verilir. (3) Zavoddakı bir neçə yüz müqaviləli işçi yüzə yaxın kənddən, üstəlik iş tapşırıqlarını gözləyən şəhər sakinləri və Qingdaodan gələn bəzi tələbələr idi. İşçilərin çoxu orta məktəbdə oxuyurdu və onların arasında musiqi alətləri çalmağı və ya yaxşı mahnı oxumağı bacaran bir neçə nəfər var idi. Əslində zavodda yalnız iki növ insan vardı: yüksək keyfiyyətli yemək yeyən şəhər və kənd sakinləri və briqada tərəfindən paylanılan yemək yeyən kənd sakinləri. Nəzəriyyə baxımından onlar bərabər olsalar da, praktikada bunlar başqa idi. Zavodda işlər mövsümi xarakter daşıyırdı. Darıxdırıcı, təhlükəli iş idi və heç bir il itkisiz keçmirdi. Qadınlar xəstəxana maskaları geyinirdilər və kirpikləri pambıq buludları ilə sıx bir şəkildə örtülürdü. Zavod hava filtrləri ilə təchiz olunmamışdı və keyfiyyətli pambıq emal edildikdə, incə pambıq lifləri bütün bitki boyu dolurdu. Ancaq daha aşağı keyfiyyətli pambıqdan olan liflər tozla birləşirdi və havanı bulandırırdı, bəziləri fəsadların olmasına baxmayaraq nəfəs alırdı. Bu qadınlardan biri də Du Çinlan idi ki, Mo Yanın həyat yoldaşı oldu. Zavodda baş verən bütün bu hadisələr haqqında Mo Yan "Ağ pambıq" hekayəsində yazmışdır.

Mo Yanın "Dahi" hekayəsini dilimizə Ağaddin Babayevin tərcümə etmişdir. (4) "Dahi" hekayəsində Szyan Daçşinin təmsalında Mo Yanın həyat haqqında düşüncələrinin başqa bir tərəfi əks olunmuşdur. Bu hekayədə cərəyan edən hadisələr yazıçının digər hekayələrində olduğu kimi Qaomi şəhərində doğulduğu kəndin məişət həyatından götürülmüşdür. Hekayənin baş qəhrəmanı Szyan Daçşinin məktəb illərindən etibarən təhsil həyatı, həyatda mövqe tutmaq mübarizəsi, başqalarından üstün zəkası ilə daima həmyaşıdlarından fərqlənməsi, müəllimləri, valideynləri tərəfindən təqdir olunması və uğurlar qazanması əsərdə nəql olunur. Savadı, biliyi ilə fərqlənməsi onun başını bəlaya salır. Sınıf yoldaşları bu üstün xüsusiyyətinə görə onu "mükafatlandırmaq" qərarına gəlirlər. Hekayəni oxuduqca oxucu Szyan Daçşinin halına acıyır, sınıf yoldaşlarının ona qarşı qərəzli, paxıl, şərti insani münasibətinə isə təəssüflənir. Hekayədə əsas diqqət çəkən məqam Szyan Daçşinin uğurlar qazanmasına baxmayaraq, üzünün solğunluğu, gözlərinin kədərli olması onun daxilində baş verən iztirabların gerçək aynasıdır. Yazıçı hekayədə hər kəs tərəfindən dahi kimi qəbul olunan bir insanın belə daxili problemləri olduğunu incə məqamlarla oxucuya çatdırmışdır.

"Gözlənilməz görüş" adlı hekayəni dilimizə ingilis dilindən tərcümə edən Sevil Gültəndir. (5) "Gözlənilməz görüş" hekayəsi baş qəhrəmanın 1982-ci ilin payızında doğma torpağı Qaomi şəhərinə gəlişi və bir günlük yaşadığı hadisələrdən bəhs edir. Hekayənin əsas məği insanın daxilən ruhlara qarşı qorxu hissi, öz qorxuları ilə üzlaşməsi və bundan nəticə çıxarmasıdır. Hekayə baş qəhrəmanın dilindən verilir. Burada qəhrəmanın həqiqət zənn etdiyi hadisə əslində ruhlar aləmindən bir xəbər olur. Hekayənin sonunda qəhrəman anlayır ki, doğurdan da, ruhlar insanlara xəsarət yetirmir. Ruhlardan insanlardan qorxmaq lazımdır.

Mo Yanın dilimizə ən son tərcümə edilmiş əsəri "Bibimin qiymətli bıçağı" hekayəsidir. Hekayəni çin dilindən Aqşin Əliyev tərcümə etmişdir. (6) Baş qəhrəmanın dilindən söylənilən və çin kəndlərinin birində cərəyan edən hadisələrin əsas iştirakçıları Lan bacıları, Ganq Dali, Sun bibi və dəmirçilərdir. Şübhəsiz mərkəz personaj kimi biz Sun bibini görürük. Başlığı sarı misdən, çubuq hissəsi zolaqlı bambukdan, müştüyü isə yaşəm daşından olan tənəkəli ilə siqaret çəkməsi, dəmirçilərə təqdim etdiyi bıçağın qeyri-adi formada olması onun əntiq əşyalara qarşı necə həssas birisi olmasından xəbər verir. Dəmirçilərin qabiliyyətsizliyi ucbatından istədiyi bıçağı düzəltmə bilməməsi onu

təəssüfləndirir. Dəmirçilərə xitabən “Yaxşı dəmirçilər hamısı gəbərib görəsən?” deməsindən onun hətta qəzəbləndiyi görünür. Bu hadisə dəmirçilərin öz işlərini atıb birdəfəlik kənddən getmələrinə səbəb olur. Əsərin müəmması da məhz buradadır. Sun bibinin sehrli bıçağı, onun dəmirçilərin kənddən çıxıb getməsinə səbəb olması, Ganq Dalinin qiymətli bıçaq barədə danışdığı əhvalat oxucunu sözlənənələr arasında hansısa sirli bir əlaqənin olması barədə düşüncələrə qərq edir. Baş verənlər əsərin əvvəlində oxuduğumuz xalq mahnısının sözlərinə diqqət çəkir, mahnının Sun bibinin arzusunu gözündə qoyan dəmirçilərə ithaf olunması ehtimalını yaradır.

Bildiyimiz kimi, Mo Yan öz romanları ilə tanınıb, amma əksər nasirlərdə olduğu kimi Mo Yanın da ədəbi həyatı hekayədən yan keçə bilməyib. Doğulub boya-başa çatdığı kənddə baş verən hadisələri ən sadə xalq dilinin şivələri ilə boyayıb, eyni zamanda Çin dilinin yerli dialektoloji leksikonundan bolluca istifadə etmişdir. Yazıçı özü demişkən “əhvalat danışmaq” Mo Yan nəsrinin ən böyük xüsusiyyətlərindəndir. Bu gün müasir Çin ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi Mo Yanın əsərləri tərcümə və tədqiq edilməkdədir.

Ədəbiyyat:

1. Çox danışan qaradınmaz – Mo Yan, // Qobustan jurnalı, №2, 2015, səh.87-95
2. Təxəllüsünün mənası “danışma” olan yazıçı Mo Yan - Müsahibə <http://kirpi.info/news/1007/texelluesuenuen-menasi-danisma-olan-yazici-mo-yan-muesahibe>
3. Mo Yan - Həyatının Hekayəsi. <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/2012/yan/biographical/>
4. "Dahi" Mo Yanın hekayəsi. <http://manera.az/tercume/5825-dahi-mo-yanin-hekayesi.html>
5. Mo Yanın "Gözlənilməz görüş" adlı hekayəsi. <http://www.artkaspi.az/az/ruhlar-menden-qorxub-qacdi-mo-yanin-hekayesi>.
6. Mo Yanın "Bibinin qiymətli bıçağı". // Azərbaycan jurnalı, №6, 2019, səh.137-144

Açar sözlər: *Mo Yan, yaradıcılığı, hekayə, ideya, xüsusiyyətlər*

Key words: *Mo Yan, creativity, story, ideas, features*

Ключевые слова: *Мо Ян, творчество, сказка, идеи, особенности*

ИДЕОЛОГИЧЕСКО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОСОБЕННОСТИ РАССКАЗОВ МО ЯНА

Резюме

Мо Ян – один из выдающихся авторов современной китайской литературы. Гуан Мойе (管谟业 管谟业), китайский писатель, известный под псевдонимом Мо Янь, означает «Молчи!» На китайском языке. В 1950-х годах революционная политическая ситуация в Китае была очень напряженной. «Культурная революция» в Китае оставила глубокий след в жизни будущего писателя. Сложность эпохи оказала глубокое влияние на жизнь и творчество писателя, но он по-прежнему обладает богатым творческим потенциалом. Мо Янь был удостоен Нобелевской премии по литературе 11 октября 2012 года за «совместное отображение фольклора, истории и современного галлюциноационного реализма».

На творчество автора включаются рассказы «Белый хлопок», «Стрела», «Взрыв и другие истории», «Шифу: ты сможешь делать все, чтобы смеяться», «Человек и животное», «Развод», «История Матери», «Возвышение», «Железный ребенок», «Лечение», «История любви», «Народная музыка», «Сад Шень», «Брошенный ребенок», «Бык», «Гений», «Белая собака и качели», «Драгоценный нож тети», «Неожиданная встреча» и так далее. В статью включались рассказы Мо Яна, переведенные на наш язык, подвергается к исследованию их идеологические и художественные особенности.

THE IDEOLOGICAL AND LITERARY FEATURES OF MO YAN'S STORIES

Summary

Mo Yan is one of the prominent authors of modern Chinese literature. The real name of a Chinese writer known by the pseudonym Mo Yan is Guan Moye (Guǎn Mòyè 管谟业), which in translation from Chinese means "don't speak!". In the 1950s, the revolutionary and political situation in China was very hard. The "Cultural Revolution" in China deeply impressed life of the future writer. The difficulties of his era had a profound impact on the life and work of the writer, but in spite of his literary works are very valuable. Mo Yan was awarded with the Nobel Prize in Literature on October 11, 2012 for his activity in the area of "displaying folklore, history, and modern hallucinatory realism in the harmony together".

Works of author are "White Cotton", "Arrow", "Explosion", "Shifu: You Do Everything to Laugh", "The Man and the Animal", "The Rise", "Mothers Story", "Iron Child", "Treatment", "Love Story", "Folk Music", "Garden of the Year", "Abandoned Child", "Bull", "Genius", "White Dog and Swing", "My aunts valuable knife", "Unexpected meeting" and so on. In the article was investigated stories of Mo Yan translated into our language and their ideological and artistic features.

Рәyçi: dos.E.Vəliyeva

Məhərrəm Vəliyev⁴⁴
YUSİF MƏDDAHIN “VƏRQA VƏ GÜLŞAH” POEMASINDA
MÖHSÜN ŞAH OBRAZI HAQQINDA

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin diqqət çəkən dövrlərindən biri XIII-XIV əsrlərdir. Məhz bu mərhələdə dövlətçilik ənənələrinin güclənməsi, elm və mədəniyyətin inkişafı ədəbiyyatın çiçəklənməsinə böyük təkan vermiş, onun müxtəlif istiqamətlərdə təkamülünə zəmin yaratmışdır. Bu mənada, XIII-XIV əsrlər Azərbaycanın ictimai-siyasi və fəlsəfi-ədəbi fikir tarixində yeni bir mərhələni təşkil edir. Prof. Ə.Səfərli bu dövrdə baş verən müsbət dəyişiklikləri - yenilikləri belə xarakterizə etmişdir: “Azərbaycan intibah mədəniyyəti xüsusən XIV əsrdə gur inkişaf yoluna qədəm qoydu. Elmin və mədəniyyətin başqa sahələrini bir kənara qoysaq, ədəbiyyat sahəsində intibah özünü daha aydın büruzə verirdi” (7, s. 201). Birinci növbədə, “bu elmi fikirlərlə razılaşmaq olarmı?” sualına cavab verməyi - bu gün ədəbiyyatşünaslıqda problem kimi görünən intibah məsələsinə qısaca da olsa, münasibət bildirməyi zəruri hesab edirik. Məlumdur ki, XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, xüsusən, Nizami Gəncəvi yaradıcılığı çiçəklənmə dövrü kimi qəbul edilsə də, (anadilli əsərlərin olmaması baxımından) intibah prinsiplərinin əsas müddəalarına cavab vermir. Deməli, sözügedən məsələyə münasibət dəyişməlidir. Araşdırma mövzumuzdan bir qədər kənara çıxsaq da, qeyd etməliyik ki, bir xalqın milli ədəbiyyatının inkişafında hər mərhələyə intibah adını vermək elmi cəhətdən məqsədəuyğun deyil. Təəssüflər olsun ki, ədəbiyyat tariximizdə XVI, XVIII və XIX əsrlər intibah dövrü kimi səciyyələndirilir. Bu mənada ya ədəbiyyat tariximizdə bu məsələyə, ümumiyyətlə, toxunmağa ehtiyac yoxdur, ya da bu problem köklü şəkildə öz həllini tapmalıdır. Buna görə də şərti olaraq yuxarıda söylənilən mülahizəni (iradların çoxluğunu nəzərə alaraq) qəbul etməyi lazım bilirək və sözün əsl mənasında, bu mərhələdə ədəbiyyatımızın intibah prinsiplərinə uyğunluğunu söyləməkdən vaz keçmir, görkəmli alimin fikirlərini dəstəkləyirik. Çünki XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərinin müxtəlifliyi bunu bir daha sübut edir. Bu dövrdə anadilli yazılı ədəbiyyatın çeşidli formada yaranması və tərəqqisi, təsəvvüf ideyalarının ədəbiyyatda güclənməsi və N.Gəncəvi ədəbi məktəbinin davamçılarının yaradıcılığı və s. əsas göstəricilər fikirlərimizin təsdiqi üçün kifayətdir.

Bu dövrdə anadilli ədəbiyyatımızın yaranması və inkişafında lirik və epik janrdə yazılan əsərlərin meydana gəlməsi, bu əsərlərdə irəli sürülən ideyaların rəngarəngliyi xüsusilə diqqəti cəlb edir. İ.Həsənoğlu, Q.Bürhanəddin, İ.Nəsimi şeirlərində orta əsr insanını düşündürən problemlərin əks olunması, insana yeni münasibət, humanizm, vətənpərvərlik və xalqilik prinsiplərinin öz ifadəsini tapması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. XIII-XIV əsrlərdə təşəkkül dövrü keçirən Azərbaycan epik şeir nümunələrində: “Dastani-Əhməd Hərami”, Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif”, Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa”, İsanın “Mehr və Vəfə”, Y.Məddahın “Vərqa və Gülşah” əsərlərində cəmiyyəti, insanı düşündürən, narahat edən məsələlərə toxunulur, saf, təmiz ilahi eşq, dostluq tərənnüm edilir, igidlik, bahadırılıq, ər və ərənlilik alqışlanır, zülm və ədalətsizlik, insanın mənəvi azadlığını məhdudlaşdıran adət-ənənələr tənqid edilir. Ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus dəyəri və əhəmiyyəti olan bu epik şeir nümunələri daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş və müxtəlif cəhətlərdən: ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik və s. baxımından araşdırılmışdır. Epik şeirimizin bu örnəkləri içərisində maraqlı doğuran, müasir oxucunu düşündürən əsərlərdən biri də Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” poemasıdır.

Məlumdur ki, bədii ədəbiyyatın əsas qayəsi insanın mənəvi paklığa yüksəlməsinə xidmət etməkdir. Bu baxımdan, təqribən yeddi əsr bundan əvvəl qələmə alınan poemanın yenidən - fərqli istiqamətlərdə araşdırılmasına ehtiyac duyulur. Bu o demək deyil ki, əsər indiyə kimi ciddi tədqiq olunmamışdır. Əksinə, istər Azərbaycanda (A.Rüstəmov, C.Qəhrəmanov, Z.Hacıyeva, T.Hacıyev, Ə.Səfərli, N.Xudiyev, Y.Babayev, A.Mirzəyev, Ç.Sadiqoğlu, M.Məmmədov, M.Vəliyev və b.), istərsə də digər ölkələrdə alimlər (F.Köprülü, İ.Hikmət, A.Karahan, N.S.Banarlı, A.S.Levənd, K.Köktəkin, F.Timurtaş, A.Çələbi və b.) əsərin müəllifi, yazılma tarixi, mövzu mənbəyi, dili və üslubu, xalq ədəbiyyatı ilə bağlılığı və digər məsələlər barəsində sanballı tədqiqatlar aparmışlar.

Mövcud ədəbiyyatlarda verilən məlumatlara görə, Yusif Məddahın həyatı barəsində məlumat yoxdur. Onun doğum və vəfat tarixi haqqında bilgi əldə edilməmişdir. Şairlə təqribən eyni zamanda yaşayan Şeyxoğlu Mustafa tərtib etdiyi iki təzkirəsində (“Kəzül-Kübərə” və “Məzəqqül-Ümərə”) şair barəsində ilk dəfə məlumat vermiş və onun adını *Yusif-Məddah* kimi göstərmişdir (8, s. 209). Qeyd edək ki, şairin özü barəsindəki bir çox məlumatlara “Vərqa və Gülşah” poemasında təsadüf olunur. Poemanın sonlarında bu ada təzkirələrdə qeyd olunduğu kimi rast gəlirik:

*Yusif-Məddahi biçarə anım,
Eşqi yolunda fəda eylə canım* (4, s. 181).

İrəli sürülən mülahizələrə görə, Yusif Məddahın həyatının bir hissəsi Azərbaycan və Şərqi Anadolu ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqində əvəzsiz xidmətləri olan, şairin “Vərqa və Gülşah” əsərini ilk dəfə çap etdirən İ.Hikmət ədibin Azərbaycanla bağlılığından söz açmış və sənətkarı xalq içərisində öz əsərlərini təbliğ edən bir dərviş kimi xarakterizə etmişdir (2, s. 207). Şairin özünün dərviş olduğunu bəyan etməsini poemanın aşağıdakı sətirlərindən də görə bilərik:

*Kim bu dərvişi dua ilə ana,
Rəhm etsün tanrı lütfindən ona* (4, s. 181).

⁴⁴ Bakı Dövlət Universiteti Dosent

Özünə “Məddah” (Allahı, peyğəmbəri və s. tərif edən; ravi, mərsiyəxan, qissəxan) təxəllüsünü götürən şair yaşadığı və gəzib-görüdüğü ərazilərdə (Azərbaycan, Konya, Sivas və b.) əsərlərini təbliğ etmiş və yaymışdır. Mövləvilik təriqətinə bağlı olan ədib təriqət ideyalarına sayğı göstərmiş, həmçinin Rumiyə rəğbətini də gizlətməmişdir:

*Övliyalər ulusu qütbi-cəhan,
Mövlanadur məsti həzrət bigüman* (4, s. 181).

Poemada “ey əxi” müraciəti də şairin əxi təşkilat üzvləri ilə yaxınlığının ifadəsidir:

*Hər biri ömründən on yil, ey əxi,
Baqi ömründən bana işbu yetər* (4, s. 181).

M əlum olduğu kimi, şairin yaşadığı dövrdə Anadoluda əxi ideyaları geniş yayılmışdır. Həmçinin XIII-XIV əsrlərdə Əxilik təşkilatı Mövləviliklə sıx təmasda olmuşdur (3, s. 12).

“Vərqa və Gülşah” əsəri ənənəvi mövzuda qələmə alınmışdır: yəni poemanın mövzusu ərəb ədəbiyyatı ilə bağlıdır. Əfsanənin Şərq ədəbiyyatında işlənmə tarixi XI əsrdən başlayır. XI əsrdə Əyyuqi “Vərqa və Gülşah” əfsanəsini ilk dəfə olaraq nəzmə çəkmişdir. Y.Məddah isə bu mövzunu 1368-1369-cu illərdə ana dilində qələmə almağa başladığını bildirmiş, poemanın yazılma tarixi və həcmi barəsində məlumat vermişdir:

*Yeddi yüz yetmiş yilindədir bu dəm,
Kim bunun tarixinə vurdum qədəm.
Bin yeddi yüz beyt olan bu dasitan,
İçə tolu dürr, cəvahir, ləli-kan* (4, s. 181).

Əsərin yazılma tarixi barəsində ədəbiyyatşünaslıqda bu gün də konkret mövqeyə rast gəlinmir. Belə ki, əsərin elmə məlum olan təqribən on əlyazması mövcuddur ki, bu əlyazmalar arasındakı fərqlər də əsərin yazıya alınma tarixinin müəyyənləşdirilməsini bir qədər çətinləşdirir. Poemanın 1342 və ya 1368-ci ildə yazılması ilə bağlı fikirlər də mübahisə doğurur. Ç.Sadiqoğlu əsərin yazılma tarixi haqqında söylənilən fikirlərin heç birini əsaslı hesab etmir və bu qənaətə gəlir ki, “Vərqa və Gülşah” əsərini təqribən 1310-cu ildən sonra qələmə aldığı (Y.Məddah - M. V.) güman etməyə şübhə yeri qoymur. Yusif Məddah poemanı 1310-1320-ci illər arasında – 60-70 yaş həddlərində yazıb-bitirmişdir” (1, s. 90). Göründüyü kimi, təkcə bu məsələnin deyil, ümumiyyətlə, Y.Məddahın həyatı, dünyagörüşü və bədii irsinin araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır.

Bu fikri şairin “Vərqa və Gülşah” poeması barəsində də söyləmək olar. Aparılan tədqiqatlarda, əsasən, əsərin ideya-mövzu xüsusiyyətləri, obrazlar aləmi, bədii məziyyətləri və s. cəhətlərindən bəhs olunur. Məsələn, araşdırmalarda əsərin surətlər aləmindən danışılarkən poemanın əsas obrazlarından biri olan, süjet xəttinin inkişafını təmin edən *Möhsün şah* köməkçi obraz kimi təqdim olunur (5, s. 85-112). Halbuki bu obraz vasitəsilə sənətkar insanlara, hakimlərə iç dünyasından gələn fikirlərini diktə edir, cəmiyyətə olduqca vacib mesajlar ötürür. Böyük Nizaminin hakim və xalq münasibətləri haqqındakı ideyalarının geniş yayıldığı bir zamanda poemada ədalətli, humanist, xeyirxah, saf, təmiz, pak, vicdanlı, etiqadına sadıq, dəyərlı bir hakim - hökmdar obrazı oxucuya təqdim olunur. Bu, *anadilli ədəbiyyatımızda yaranan ilk müsbət hökmdar obrazı* kimi əhəmiyyətlidir. Əsərin poetik materialı onu deməyə əsas verir ki, Möhsün şah surəti intibah mədəniyyətinə xas olan əlamətləri özündə ehtiva edir. Onu da qeyd edək ki, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində akad. H.Araşlıdan sonra əvəzsiz xidmətləri olan prof. Ə.Səfəri öz tədqiqatlarında bu obrazı Məsihinin eyniadlı əsərində yaratdığı Möhsün şah obrazı ilə müqayisədə təhlilə cəlb etmiş və maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. Ədəbiyyatşünas alim üstünlüyü Məsihinin yaratdığı Möhsün şah obrazına versə də, Y.Məddahın Möhsün surətini də dəyərləndirmişdir. Bu münasibətlə o yazmışdır: “Y.Məddah Möhsün şahı insanpərvər, ağıllı, ülvi hissləri duyan bir insan kimi təqdim etmişdir. Lakin onu bir hökmdar kimi səciyyətləndirməmişdir” (6, s. 73). Təbii ki, alimin son mülahizələri ilə razılaşmaq çətinidir. Obrazın təhlilində bu məsələyə aydınlıq gətiriləcəkdir.

Müəllif Möhsün şah obrazını oxucuya əsərin üçüncü məclisinin sonunda təqdim edir:

*Şam elində var dəxi bir padişah,
Adı Möhsün kəndözi zərrin külah.
Təxt önündə otururdi şadükam,
Söylər idi mahrulardan kəlam* (4, s. 145).

Oxucu ilk baxışda bir çox əsərlərdə rastlaşdığı şah obrazı ilə qarşılaşdığını düşünür. Gözəlləri seyr edən Möhsün şah tacirin Gülşahı vəsf etməsindən sonra Gülşahı görmədən ona aşıq olur, onu əldə etmək üçün var-dövlətindən belə keçməyə qərar verir:

*Görmədin sevdi Məlik Möhsün anı,
Aşıq oldi bin könülü can ilə* (4, s. 146).

Gülşahı görmək üçün tacir libası geyinib yola çıxan Möhsün şah bir hökmdar kimi cəmiyyətin problemlərinə yaxşı bələd idi. İnsanların var-dövlətə olan həvəsini, onların tamah məqsədilə hər şeydən keçəcəklərini dərk edirdi. Bu səbəbdən özü ilə çoxlu hədiyyələr götürür, xeyirxah bir insan imici qazanmaq amacıyla hərəkətə keçir. Verdiyi hədiyyə və bəxşislərlə əhali arasında nüfuz qazandıqdan sonra əsas hədəfinə doğru addımlar atır. Hətta Gülşahın başqası ilə nişanlı olduğunu bilə-bilə məqsədindən geri çəkilmir. Möhsün şah özünü təmiz, saf bir insan kimi təqdim edir:

*Bən yalunuzam kimsəm yoqdurur,
Malüm, əsbabüm, xəzinəm çoqdurur.
Nə atam, nə anam, var nə qövm,
Nə qəbiləm, nə xasimüm, qardaşım.
Lürf edib bəni oğulluğa qəbul,*

*Gər qılalar olubən, ölüncə qul,
Düniü gün xidmətlərində olubən,
Ömrüm olduğunca bunda biliübən,
Gər qəbul olur isə bu hacəriim (4, s. 148).*

Poetik mətn oxucuda hadisələrin sonrakı inkişafına marağı xeyli artırır. Oxucu əsərin bu mərhələsində Möhsün şahın xarakterini tam anlaya bilmir. Onun gözləri qarşısında Möhsün şah ikili münasibət formalaşır: Gülşahla ailə qurub onun valideynlərinə oğulluq etmək arzusunda olan böyük eşq fədaisi, digər tərəfdən məqsədinə çatmaq istəyən şah eqosu, şah düşüncəsi. Süjet xəttinin sonrakı inkişafı obrazın iç dünyasının açılmasına xidmət edir. Müəllif obrazı stabil şəkildə təqdim etmir: o, əsər boyu Möhsün şahı dinamik planda təsvir edir və onun digər rəqib-əşiqlərindən fərqləndiyini, özünəməxsusluğunu mərhələ-mərhələ oxucuya aşılamağa çalışır. Gülşahla ailə qurduqdan sonra o, özünün şah olduğunu etiraf edir və məmləkətinə dönmək üçün icazə istəyir:

*Bunlara aydur ki, Məlik Möhsün siz,
Sanmanız sizdən ki, tacir aldı qız.
Ya Bəni-Şeyda, bənəm sultani-Şəm,
Urulur növbət qapumda sübhü şəm (4, s. 151)*

Hökmdarlığı ilə qürur duyan Möhsün şah Gülşahla evləndikdən sonra tamamilə dəyişir, hökmranlıq, hakimlik, var-dövlət onu düşündürmür. O, mənəvi kamillik zirvəsinə doğru irəliləyir. Toy gecəsi Gülşahın onu yaxına buraxmaması, özünə qəsd etmək istəyi, Vərqaaya olan sonsuz məhəbbəti Möhsün şahı sanki “yuxudan ayıldır”, onun həyata, cəmiyyətə, insanlara, ən əsası, sevən insanlara münasibətini dəyişdirir. Müəllif yaratdığı bu obrazla cəmiyyətin ədalətli hökmdar tərəfindən idarə olunması haqqında Nizami ideyalarına sadiqliyini sübut etməklə bərabər, daha da irəli addım atır, intibah ədəbiyyatı xüsusiyyətlərinə cavab verən ŞAH-İNSAN obrazı yaradır. Möhsün şah obrazının rəqib-əşiqlər obrazları ilə müqayisəsi də bu fikri təsdiqləyir. Ədəbiyyat tariximizdə geniş yayılan “Leyli və Məcnun”lardakı İbn Səlam surəti (Nizaminin, Füzulinin əsərləri – M. V.) Möhsün şah obrazı səviyyəsinə yüksələ bilmir. İbn Səlam qarşısına çıxan problemi həll etmək qabiliyyətinə malik olmur, düşüdüğü durumla razılaşıb, Leylini kənardan seyr etməklə, uzaqdan sevməklə kifayətlənir. H.Təbrizinin eyniadlı əsərində isə İbn Səlamın oğlu Leylini boşamaqla məsələni çözüür. Təbii ki, Y.Məddahın yaratdığı Möhsün obrazı əsl insan - həyatı dərk edən, ədalətli, səmimi bir insan statusu qazanır. Gülşaha oxucunun təsəvvür belə etmədiyi cavabı verir, onu ölümdən xilas etməklə bərabər amalını yüksək qiymətləndirir:

*Şah aydıdı: Ya nigarin ,tantıçun,
Kəndözini uruban tökməgil xun,
Vərqa çün sevər səni, sən Vərqayi,
Sana ruzi qilsun ol ayi.
Sən məniüm qızqardaşım ol, ya nigar,
Qəsd qılma kəndöziinə sən, zinhar (4, s. 153).*

Möhsün şah Vərqanın hərəmilərlə döyüşünü yüksək qiymətləndirir, onun yaralı olduğunu bildikdə cərrahlar çağırır, Vərqanı saraya gətirib müalicə etdirir. Bu situasiyada ədalətli hökmdar öz davranışları ilə oxucuda sevgi hissləri qazanır. Lakin təcrübəli, həyatı anlayan bir insan kimi Vərqanın tacir olmasına inanmır, baş vermiş hadisəni Gülşaha danışdıqdan sonar o igidin Vərqa olduğunu öyrənir. Möhsün şah hər iki əşiqlin vüsala çatması uğrunda çalışır, onların sevgisi naminə hər cür addım atmağa ürəkdən razı olur. Hətta taxt-tacını onlara verməyi, əşiqlərin qapısında qul olmağı özünə şərəf bilir:

*Şah ayıtdı: Şad oldum, ey nigar,
Canım iki nəsnədən qıldı qərar...
Şükür tanrıya kim, ol iki gözi,
Vərqa ilə görmüşəm vəslünizi...
Malü mülk əsbab cümlə rəx tii təxt,
Padişahlıq sizin olsun tacü təxt (4, s. 166).*

Bu sözləri söyləyən Möhsün şah heç də sadələvh adam, bəsit düşüncə sahibi təsiri bağışlamır, onun qayəsi hər iki əşiqlin eşqində paklığı, saflığı müəyyənləşdirməkdir. Səbirli və təmkinli olan şah əşiqləri imtahana çəkir, qırx gecə onların hərəkətlərinə nəzarət edir, onların bir-birlərini ilahi eşqlə necə sevməsinin şahidi olur. Vərqanın Gülşahı tərki etməsinə razılıq verməyən hökmdar Gülşahın valideynlərindən fərqli olaraq, iki sevən insanın vüsala çatmasını istəyir. Y.Məddah Möhsün şah obrazı təmsalında hökmdar və hakimlərin mənəvi dünyalarının zəngin olmasını, Möhsün şah kimi kamil insan səviyyəsinə yüksəlməsini istəmişdir. Oxucunun heyrətlənməsinə səbəb olan addımlar atan Möhsün şah böyük eşqin mahiyyətini anlayan bir təsəvvüf əhlidir. Bu düşüncə tərzinə sahiblik müəllifin zəngin dünyagörüşünün bariz nümunəsidir:

*Kim, Məlik Möhsün sana qurban canı,
San oğul Gülşah qızqardaş bana,
Boşayuban kəbin edəyim sana,
Mustafamun şərillə qılın murad (4, s. 171).*

Möhsün şahın və Gülşahın təkidlərinə baxmayaraq, Vərqa onları tərki edir və dünyasını dəyişir. Bu xəbəri eşidən Gülşahın özünü öldürməsi və iki gəncin nakam məhəbbəti Möhsün şahın əhvalına güclü təsir edir. Doğmalarını itirmiş şah ah-nalə çəkir, göz yaşları axıdır, fəryad edir. Maddi dünyada vüsala qovuşmayan bu iki əşiqlin bir qəbirdə dəfn edilməsi üçün qərar verir. Bununla rahatlıq tapmadığını görəndə hökmdar onların dəfn olunduğu yeri müqəddəs bir məkan

bilib, orada saray tikdirir və bura iki il müddətində şəhərə çevrilir. Ancaq Möhsün şahın missiyası bununla bitmir, aşiqlərin faciəsi daima onu düşündürür. Y.Məddah problemin həllini onların: Vərqa və Gülşahın yenidən həyata qaytarılmasında görür. Möhsün şah əsərin sonlarında möcüzat şəklində ora səfər edən Məhəmməd peyğəmbərin hüzuruna gedir, baş vermiş əhvalatı ona danışdıqdan sonar peyğəmbərdən qəhrəmanların həyata qaytarılmasını xahiş edir. Peyğəmbər iki sevən aşiqi həyata qaytarır, onların kəbinini kəsir və qəhrəmanlara qırx il ömür (Əli, Ömər, Osman və Möhsün şah hərəsi həyatlarından on il) verir. Möhsün şah bu hadisəyə çox sevinir və bu məqamda ilahi eşqin anlamı açılır:

*Eşq insanı görürsən neylədir,
Bir qiyaş et bunların eşqi nədir* (4, s. 181)

Qeyd etmək lazımdır ki, poemanın süjet xəttinin inkişafında Möhsün şah obrazının xüsusi yeri vardır. O, hökmdar olmasına baxmayaraq, nəfsindən arınan, mənəvi təkamül yolu tutan bir mürşiddir. Göründüyü kimi, bu obrazda Y.Məddahın sufi dünyagörüşü öz ifadəsini tapmışdır.

Beləliklə, Y.Məddahın “Vərqa və Gülşah” poeması müasir ədəbiyyatşünaslıqda tədqiqata ehtiyac duyan əsərlərdən biridir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 6 cildə, III cild. Bakı, 2009
2. Hikmət İ. Türk Edebiyatı Ömekleri. Varka və Gülşah. İstanbul, 1945
3. İskender P. Ansiklopedik Divan Şiri Sözlüğü. İstanbul, 2004
4. Qəhrəmanov C., Hacıyeva Z. Yusif Məddah. Vərqa və Gülşah. Bakı, 1988
5. Mirzəyev A. Azərbaycan epik şeirinin təşəkkül dövrü. Bakı, 2016
6. Səfərlı Ə. Məsihi. Bakı, 1992
7. Səfərlı Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (Qədim və orta əsrlər tarixi). Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2008
8. Şeyhoğlu M. Kenzü-l-Kübera ve Mehekkül-Ulema. Hazırlayan: Kemal Yavuz. Ankara, 1991

Açar sözlər: *Y.Məddah, təsəvvüf, əxilik, surətlər, bədii status.*

Key words: *Y.Məddah, sufism, virtue, images, artistic status.*

Ключевые слова: *Ю.Мадда, суфизм, добродетель, образы, художественный статус.*

Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” poemasında Möhsün şah obrazı haqqında XÜLASƏ

Məqalədə XIII-XIV əsrlər Azərbaycan epik şeirinin mühüm maraq doğuran, müasir oxucunu düşündürən əsərlərindən biri - Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” poemasında Möhsün şah obrazının xarakterik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Tədqiqatçı araşdırmada mövzunun mahiyyətinə keçməzdən əvvəl, intibah ədəbiyyatı anlayışına aydınlıq gətirmiş, bu məsələdə görkəmli ədəbiyyatşünasların fikirlərinə münasibət bildirmişdir. Araşdırmada Y.Məddahın həyatı və yaradıcılığı, habelə onun “Vərqa və Gülşah” əsəri ilə bağlı ədəbiyyatşünaslıqda yer almış mühüm fikirlər haqqında məlumat verilmiş, şairin həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı bəzi mübahisəli məsələlərə toxunulmuşdur. Müəllif məqalədə “Vərqa və Gülşah” poemasının aparıcı surətlərindən olan Möhsün şah obrazının elmi-müqayisəli təhlilini vermiş, obrazın Azərbaycan ədəbiyyatındakı mövqeyindən geniş söz açmışdır. Araşdırmada mövzu üzrə müvafiq elmi ədəbiyyatlara və şairin poemasına istinad olunmuşdur.

In the poem “Varga and Gulshah” by Y. Maddah about the image of mohsun Shah Summary

The article talks about the characteristic features of the image of Mohsun Shah in the poem “Varga and Gulshah” by Yusif Maddah, one of the works of Azerbaijan epic poem of XIII-XIV centuries, which arouses great interest and makes modern readers think. The researcher clarified the concept of Renaissance literature before moving to the essence of the topic in the study, expressed his attitude to the views of prominent literary critics on this issue. In the study, information was given about the life and work of Maddah, as well as important ideas in literature about his work “Varga and Gulshah”, some controversial issues related to the life and activity of the poet were touched upon. The author gave a scientific-comparative analysis of the image of Mohsun Shah, one of the leading copies of the poem “Varga and Gulshah”, and spoke about the position of the image in Azerbaijani literature. The study referred to the relevant scientific literature on the subject and poet's poem.

В стихотворении Юсифа Мадды “Варга и Гульшах” об образе Мохсун-Шаха Резюме

В статье рассказывается о характерных чертах образа Мохсун-Шаха в поэме Юсифа Мадды "Варга и Гульшах", одном из произведений Азербайджанской эпической поэмы XIII-XIV веков, которое вызывает большой интерес и заставляет задуматься современных читателей. Исследователь уточнил понятие ренессансной литературы, прежде чем перейти к сути рассматриваемой темы в исследовании, выразил свое отношение к взглядам видных литературоведов по этому вопросу. В исследовании были даны сведения о жизни и творчестве Мадды, а также важные представления в литературе о его творчестве “Варга и Гульшах”, затронуты некоторые спорные вопросы, связанные с жизнью и деятельностью поэта. Автор дал научно-сравнительный анализ образа Мохсун Шаха, одного из ведущих экземпляров поэмы “Варга и Гульшах”, и

рассказал о положении этого образа в азербайджанской литературе. В исследовании упоминается соответствующая научная литература по данной тематике и стихотворение поэта.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Vəliyeva Şükufə Çingiz qızı⁴⁵

MÜASİR ABS NƏSRİNİ FORMALAŞDIRAN AMİLLƏR

Ümumdünya ədəbi prosesinin tarixini, onun müxtəlif dövrlərdə üzə çıxan meyllərini öyrənmək bizim milli ədəbi prosesin də qanun və qanunauyğunluqlarını çözmək baxımından, fikrimizcə aktualdır. Məlumdur ki, bu məsələ bizim ədəbiyyatşünaslıqda iki üsulla yerinə yetirilir: 1. Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq kontekstində, yəni, Azərbaycan ədəbi prosesinin hər hansı hadisəsini dünya ədəbi prosesinin bu və ya digər hadisəsi ilə müqayisədə öyrənmək, onların fərqli və oxşar cəhətlərini üzə çıxarmaq; fikrimizcə, bu, daha çox milli ədəbi prosesdə önəmli yer tutan, onun necə deyərlər, sifətini müəyyənləşdirən hansısa görkəmli söz ustasının ədəbi portretinə əlavə, tamamlayıcı cizgilərin əlavə edilməsi ilə səciyyələnir. Məsələn, milli ədəbi prosesin bir növ istiqamətini dəyişdirən, XVI əsrdən üzü bəri üslub dəyişməsi prosesində öz dövründə həlledici rol oynayan, Azərbaycan ədəbiyyatına Avropa formalarını gətirən M.F.Axundovun yaradıcılığını qərbi Avropa maarifçi sənətkarları ilə müqayisədə öyrənmək birincinin yerinə yetirdiyi missiyanı daha dəqiq konturlarla nəzərə çarpdırmaq müşayiət edilir. 2. Dünya ədəbi prosesinin konkret faktlarını öyrənmək, ölkənin mədəniyyət, humanitar təfəkkür tarixinə ekskurs etmək və beləliklə də dünya ədəbi prosesində önəmli yer tutan, ən müxtəlif parametrlər baxımından artıq ənənə yaradan hadisələri öyrənmək. Bizdə belə bir fikir formalaşmış ki, fransız ədəbiyyatını fransızlardan, Amerika ədəbiyyatını Amerika tədqiqatçılarından, rumin ədəbiyyatını rumin ədəbiyyatşünaslarından, yaxud polyak şeirini Polşada yetişən milli tədqiqatçılardan daha yaxşı öyrənmək mümkün deyildir. Fikrimizcə, bu, absurddur və heç bir elmi əsasa malik deyildir. Dünya ədəbiyyatşünaslığında bunun əksini sübut edən xeyli sayda nümunələr mövcuddur. Məsələn, “Azərbaycan” jurnalının keçən ilki nömrələrinin birində fransız tədqiqatçısı Pol Balanfanın bir yazısı çap edilmişdi: “Niyazi Misrinin mistik təlimlərində ruhani yoxsulluq və qara işıq”. XVII əsr türk mistik şairinin yaradıcılığını fransız tədqiqatçı dərinlən öyrənmiş, bu zaman özüne bir köynək uzaq olan ədəbi prosesin ayrı-ayrı hadisələrini müasir Türkiyə tədqiqatçılarından daha yaxşı incələyə bilmişdir. Mixail Baxtinin belə bir fikri məşhurdur ki, “ədəbi hadisə uzaqdan daha ayrıntılı şəkildə görünür”. Bu fikri iki istiqamətdə anlamaq mümkündür: a) uzaqdan, yəni müəyyən zaman keçdikdən sonra, b) başqa, fərqli ədəbi meyarlar baxımından. Bütün bunların nəticəsində ədəbi fakt və ya hadisə bütün dərinliyi ilə açıla bilər. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu kimi hadisələrin belə bir rakursda öyrənilməsi müasir Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığı, habelə tənqidi üçün də faydalıdır. O mənada ki, ilkin olaraq, bizim tədqiqatın predmetini təşkil edən yazıçılar və onların dünyaca məşhur əsərlərinin ən müxtəlif metodikalar müstəvisində araşdırılması mükəmməl bədii mətnin öyrənilməsi yolunda faydalı ola bilər; ikincisi, adı çəkilən əsərlər geniş, yaxud ucsuz-bucaqsız məkan kimi götürüldükdə orada ən müxtəlif ədəbi hadisələr baxımından araşdırmaların aparılması bizim müasir ədəbi prosesin öyrənilməsi, hazırkı mərhələdə keçdiyi yolun və əldə etdiyi nəticələrin saf-çürük edilməsi baxımından həlledici addım sayıla bilər; üçüncüsü, adı çəkilən müəlliflər və onların tədqiqata cəlb edilən əsərləri müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş, müxtəlif elmi müstəvidə artıq öyrənilmişdir. Uilyam Folknerin “Avqust işığı” romanı Tehran Vəlizadə tərəfindən tərcümə edilərək əvvəlcə “Xəzər” jurnalında, sonra isə Slavyan Universitetinin “150 cildlik dünya ədəbiyyatı kitabxanası” seriyasından ayrıca kitab şəklində çap edilmişdir. Bundan başqa Uilyam Folknerin hekayələri mərhum tərcüməçi Natiq Səfərov tərəfindən tərcümə edilib. O ki, qaldı müasir amerikan yazıçısı Pol Osterə bu barədə, zənnimizcə bizim ədəbi prosesdə məlumat yetərincə deyildir, halbuki onun bütün dünyada məşhur olan əsərlərini həm tərcümə etmək, həm də öyrənmək bizim ədəbi proses üçün faydalı ola bilərdi. Bir cəhəti də qeyd edək ki, Dostoyevski Peterburqu, Coys Dublini, Pamuk İstanbulu necə öz ədəbi dünyasının mərkəzi hesab edirsə, Oster də Nyu Yorku – Bruklini o cür yazır. Müsahibələrində Amerikaya olduqca maraqlı rakursdan baxan Osterin yaradıcılığından keçən qızıl xətt, təkcə onun məşhur trilogiyasında ümumiləşməyib, həm də onun bir neçə müsahibəsi var ki, bu müsahibələrində o, bütün yaradıcılığını xarakterizə edib. Pol Osterin bütün romanlarında onun qəhrəmanları güzgü kimi çiləklənib həm öz həyatlarına, həm də başqalarının ömrünə dağılıblar. Onun romanlarında qəhrəman yoxdur, səyahəti sevən, intellektli, hər şeyi şansa buraxan adamlar var. Bu adamların heç biri nə istədiyini bilmir – onlar postmodern dünyanın sakinləridir. Qısa şəkildə desək, hər iki yazıçının bədii sistemində Amerika iki istiqamətdə öyrənilir – Amerika ideya kimi və Amerika ideyadan doğan mif kimi. Məqalədə bu iki istiqamətin ardıcılığı, onların bir-birinə nüfuz etməsi və həm də ədəbi prosesin təkamül prosesi öyrənilir. Bu problemlərin öyrənilməsi müasirlik baxımından önəmlidir, hər şeydən öncə ona görə ki, araşdırmanın mərkəzində insan taleyi durur, bu insan tarixin müxtəlif dövrlərində mənəvi cəhətdən transformasiyaya uğrayır və bu günə, müasir həyata dəyişə-dəyişə gəlib çıxırlar. Ədəbiyyatın insanı keçmişdən bu günə hansı yöndə öyrənməsi sistemli şəkildə izah edilir.

Xüsusi ilə Pol Osterin yaradıcılığını ən müxtəlif yönəldən, məsələn, forma baxımından öyrənilməsi müasir elmi cərəyanların mahiyyətinə bələdlik baxımından faydalıdır. “Nyu-York trilogiyası”nda Pol Oster detektiv formasından ən müxtəlif məqsədlər üçün, həyatın ekzistensial problemlərini müasir kontekstdə izah edir. Pol Osterin postmodern konsepsiyası müasir dünya nəsrində ayrıca bir istiqamətdir.

XX əsrdə insanın və bəşəriyyətin başına gələn metamarfozalar hələ də öz həllini gözləyir və təəccüblü deyil ki, ədəbiyyat bu məsələnin həllinə cəhd edərkən, bədii təhlilin bütün mümkün variantlarından istifadə etməyə çalışır. Aydın məsələdir ki, modernizm müasir burjua sənətinin böhrana düşməsi kimi baxmaq olmaz. Modernizm sənətin inkişafında bütün ədəbi metodlar kimi qanunauyğun bir mərhələdir. Bir tərəfdən o, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaranan ictimai tarixi şəraitin sayəsində meydana gəlmiş, digər tərəfdən isə bu hadisə ədəbiyyat və sənətin daxili qanunauyğunluqlarına söykənir. Modernizmi realizmdən fərqləndirən

⁴⁵ AMEA

cəhət bədii ifadə vasitələrinin spesifikliyindən çox, sosial, psixoloji, bioloji, mənəvi və digər faktorların qarşılıqlı şərtlənməsi və qarşılıqlı bağlılığı haqqında realist təsəvvürü fəal şəkildə inkar edən insan konsepsiyasıdır.

Həm romantizm, həm də modernizm ABŞ ədəbiyyatının bədii yaradıcılıqda elə bir obraz tipinə əsaslanır ki, bu zaman simvola, pritça, alleqoriya və mifə müraciət qaçılmaz şəkil alır və bütün bunlar əsərin fundamentini təşkil edir. T.S.Eliotun şeirlərinin birində mifoloji kontekst başdan-başa ironiya ilə aşılanaşdır. T.S.Eliot antik irsdən çox xarakterik olan bir mifi bu şeirin süjetinin əsası kimi götürür. Digər əsərlərində olduğu kimi, bu şeirində T.S.Eliot insan həyatında başlıca rol oynayan iki cəhəti, erotika və zülmü yanaşı götürərək mənalandırır. T.S.Eliot qərb dünyasında ənənəvi xristian ideyasının bərpasına inanırdı. Onun konsepsiyasına görə dinə əsaslanmayan humanizm həyatı əsasdan məhurdur. T.S.Eliotun fikrincə, dünyada mövcudluğun üç səviyyəsi var: heyvan, insan və Allah. Əgər birinci səviyyəni aradan götürməli olsaq, insan öz səviyyəsində duruş gətirməyib, qaçılmaz şəkildə aradan götürülən səviyyəyə enər. İnsan yuxarıya meyilləndikcə, onun bu sıradakı orta vəziyyəti olduğu kimi qalacaq. Yuxarı səviyyəni və həmin səviyyəyə can atma şövqünü məhv etməli olsaq, dünyada çox şeyin yeri dəyişik düşər. Ona görə də, orta səviyyəni lazımi şəkildə saxlamaq üçün yuxarı səviyyənin sabit olması gərəkdir.

Ernest Heminqueyin "Əcəl zəngi" romanında da təqribən belə bir sxem öz bədii təcəssümünü tapmışdır. Ümumiləşdimənin realist üsulundan istifadə edən Ernest Heminqey üçün fakt – istiqamət və nəticələri hələ sənətkarın özünə də tam şəkildə aydın olmayan bədii tədqiqatın çıxış nöqtəsidir. Hətta belə bir təəssürat yarana bilər ki, modernist yazıçı fakt üzərində tam nəzarətə malik olduğu zaman realist yazıçı özü faktın əsirinə çevrilir və onun bətnində gizlənen mahiyyətin hesabına həqiqətə gəlib çatır. Faktın üzərində hökmranlıqla onun əsirinə çevrilmək arasında əhəmiyyətli fərq vardır. Modernist yazıçı onun niyyəti ilə əkslik təşkil edən bir fikir söyləyə bilməz; realist yazıçı ilə bu hər an baş verən bir hadisədir.

Müəllifin fikrincə, Teodor Drayzerin "Amerika Faciəsi" romanı obrazın realist şəkildə yaradılması qanunlarının təsiri altında ilkin yazıçı niyyətinin dəyişilməsinə nümunə ola bilər. T.Drayzerin bütün əsər mətni ilə ifadə etdiyi ideya bundan ibarət olmuşdur ki, ayrı-ayrı şəxsiyyətlər həyat şəraitinin amansız təzyiqləri altında heç bir gücə malik deyildir. Əsərin süjeti Suinin cinsi partnyorunu öldürməklə nəticələnən «kateqorik imperativlə» səsləşir. "Amerika Faciəsi" romanının müəllifinə şübhəsiz ki, gənclik illərində mütaliə etdiyi L.Tolstoyun "Kreyser Sonatası" əsəri böyük təsir bağışlamışdı. Gənc T.Drayzer yeni ideyalarla təmasının həyəcanını təqribən belə ifadə etmişdi ki, nə gözəldir L.Tolstoy kimi yazasan, bütün dünya da sənə qulaq kəsilə. L.Tolstoyun "Kreyser Sonatası" əsərində zorakılıq xristian humanizmi nöqtəyi-nəzərindən araşdırılır və məsələnin bu şəkildə araşdırılması gənc Teodor Drayzerin yaddaşında dərin izlər buraxır. Bu təsir daha sonralar öz əks-sədasını T.Drayzerin «Amerika Faciəsi» romanında müəyyən şəkildə tapsa da, tam vüsəti ilə ifadə olunmağa imkan tapmır, çünki dövrün naturalist konsepsiyası buna heç cür imkan vermirdi. T.Drayzerin irəli sürdüyü realizm konsepsiyası özünün kəskin sosial yönümü ilə fərqlənir. Bu realizmin əsasında duran insan konsepsiyası öz təbiəti etibarilə mürəkkəbdir. Teodor Drayzerin şəxsiyyətə təsir göstərən ictimai münasibətləri təhlil etmə üsulu ilə bu gerçəklik materialına Ernest Heminqueyin baxışı arasında konseptual fərqlər vardır. Yuxarıda Ernest Heminqueyin adını çəkdiyimiz və təhlil etdiyimiz "Frensis Makomberin uzun sürməyən xoşbəxtliyi" hekayəsində müəyyən cəhətlər var ki, (nümunə olaraq, T.Drayzer və digər yazıçıların əsərlərində dominant meylə çevrilən zorakılıq problemi və s.) Ernest Heminqueyin əsərində sadəcə zahiri fon rolunu oynamış və ümumiyyətlə həmin hekayədən hər hansı bir konkret ideyanı ayırmaq mümkün bir məsələdir. Bizə belə gəlir ki, bu, bilavasitə müəllifin öz bətnində iki əks qütbü ideal şəkildə birləşdirən qəhrəmanına münasibətini əks etdirir.

Uilyam Folkner öz yaradıcılığında insanı daha yaxşı və təmiz yaratmağa cəhd göstərirdi. Onun əsərləri insanların payına düşən əzab və əziyyət üçün ağırla aşılanıb.

Uilyam Folkner Yoknapatofa saqasını yaradarkən, öz qarşısına konkret olaraq xəyalında uydurduğu bu məmləkətin tarixini yaratmağı məqsəd qoymamışdı. Ancaq məsələnin obyektiv cəhəti bundadır ki, bütün detalları ilə Uilyam Folknerin böyüyüb başa çatdığı diyara bənzəyən Yoknapatofa xronoloji qaydada təsvir edilən hadisələr kontekstində bu vilayətin təqribən bir əsrə yaxın tarixini əhatə edir və bu tarix bütün toxumaları etibarilə canlı tarixdir. Uilyam Folknerin özünəməxsusluqla yaratdığı Yoknapatofanın canlı bədii tarixi tam şəkildə izlənildikcə, həm də anlaşımaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən detal və komponentlərlə tanışlıqdan sonra insanın qarşısında canlı bir mənərə açılır; artıq qeyd etdiyimiz bir xarakterik xüsusiyyəti bir daha təkrar edək ki, belə demək olarsa, Uilyam Folkner yaradıcılığında janr anlayışı son dərəcə şərti səciyyə daşıyır, yəni o mənada ki, Yoknapatofa saqasının mahiyyətini və orada təcəssümünü tapan hadisələrin xronologiyasını izləmək baxımından təkcə hekayələrin ayrıca şəkildə götürülüb araşdırılması kifayət deyildir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Yoknapatofa saqasında bir bütöv tarix ehtiva olunmuşdur və bu tarix U.Folknerin həm hekayələri, həm də romanları vahid bir tədqiqat obyektinə kimi götürüldüyü zaman canlı toxuma funksiyası daşıyır. Əks təqdirdə, qeyd etdiyimiz kimi, Uilyam Folknerin həm hekayə və həm də romanlarında xaos şəkildə təkrarlanan, ilk baxışda oxucuda müəyyən və konkret bir təsəvvür yaratmayan hadisələr, epizodlar və personajlar kollajından baş çıxarmaq çətin olardı.

Uilyam Folknerin yaradıcılığı əvvəldən axıra kimi, bir sistem şəkildə götürülərək təhlil edilirdi zaman hər bir epizod və personaj Yoknapatofa tarixində özünün qanuni yerini tapır.

Amerika gerçəkliyində baş verən hadisələrə qarşı son dərəcə həssas olan Ernest Heminqueyin yaradıcılığında vətəndaş müharibəsi də bütün ağırı-acısı və dəhşətləri ilə əks etdirilmişdir. Ancaq burada bir mühüm faktı qeyd etmək lazımdır ki, bu planda Ernest Heminqeyi iri miqyaslı müharibə səhnələri yox, qanlı müharibənin yaddaşda, beyində və şüurda açdığı sınımlar maraqlandırmışdır. Onu maraqlandıran məsələlər sırasında müharibənin insan taleyinə təsiri, onun normal məcrasını yolundan döndərərək, faciələrə tuş gətirməsi, habelə bütün bu axıdılan qanın və məşəqqətin içində insanın öz taleyi ilə təkbətək qalması mətləbləri mövcuddur. Nümunə kimi, biz "Firtinadan sonra" hekayəsini gətirə bilərik. Bu hekayədə Ernest Heminqey müharibənin dəhşətlərini, onun insan taleyində yaratdığı dönüşün tam mənasını açıqlamaq məqsədilə, təhkiyəçi funksiyasını on üç yaşlı Bayard Sartorisə tapşırır. Yazıçının təhkiyə boyu yararlandığı digər bədii-kompozisiya xüsusiyyətləri də ona əsl dramatik situasiyanı bir an içində komik səhnələrə çevirməyə imkan yaradır. Hekayə boyu müşayiət olunan bu tipli qəfil çevrilmələr əsərdəki hərəkətin kəskin dinamikasından xəbər verir... Fikrimizin təsdiqi olaraq XX əsr Amerika nəsrinin yaradıcılarının fikirlərini nümunə gətirə bilərik.

Bu mülahizələrin davamı kimi Uilyam Folkner öz qəhrəman və personajlarına istedikləri qədər azadlıq verməyinin üzərinə

vurğu salaraq qeyd edirdi ki, təhkiyənin məsuliyyətini onlar öz üzərlərinə də götürürdülər. Eyni zamanda, Uilyam Folkner yazırdı ki, «Hekayəni qələmə almamışdan əvvəl, yazıçı orada qoyacağı mətləbi özünün həqiqət haqqındakı təsəvvürləri ilə tutuşdurmalıdır» .

Gənc yazıçıların ortaya qoyduqları kitabları keçmiş zamanların böyük söz ustadlarının şedevrləri ilə tutuşduraraq, Uilyam Folkner belə bir nəticəyə gəlirdi ki, gənc yazıçıların qəhrəmanları sanki nəfəs almır və bu qədər insan kütləsinin yeri-göyü lərzəyə gətirən həyəcan və ehtiyaclarının sanki onlara heç bir dəxli yoxdur. Bu məqamda Uilyam Folkner özünün bütün yaradıcılıq təcrübəsini ortaya qoyan belə bir dəqiq mülahizə irəli sürür ki, həqiqət ona doğru yönələn ən müxtəlif nöqtəni nəzərlərdən zərrə qədər də asılı deyildir.

Ədəbiyyat :

1. Azərbaycan sovet Ensiklopediyası. Bakı, 1987.
2. Ernest Müller Heminquey. "Seçilmiş əsərlər". Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2011
3. Folkner Uilyam. Seçilmiş əsərləri, 1 cildə, Azərbaycan tərcümə mərkəzi, Bakı, 2005.

**Факторы формирования современной прозы США
РЕЗЮМЕ**

На самом деле является оригинальным текстом, который сделан из цельных сварных поверхностей. В прозаическом мышлении не так легко найти знаки мастерства Джи де Мопассана, Антона Чехова, Шервуда Андерсона и других. Во второй половине двадцатого века человек заново родился в литературе, приобрел новые художественные критерии, а в литературном процессе его акцент делался на неоткрытых аспектах. Исследователи полагают, что такие глобальные и когнитивные проблемы следует исследовать с точки зрения сочетания этих отдельных философских и художественных проблем с общими чертами индивидуальности в художественном мышлении и, в этом случае, важностью любой конкретной эпохи или системы поэта заставляет их работать на переднем плане.

**Factors shaping modern prose of USA
Summary**

No matter how genuine it sounds, wrote in fact the original text of which is made of solid welded substrates. In his prose thinking, it is not so easy to find signs from the mastery of Gi de Mopassan, Anton Chekhov, Sherwood Anderson, and others. However, the issue is not to whom these original texts resemble or to which examples, but to create a poetic system between different events, trends and conflicting concepts. Researchers believe that such global and cognitive issues should be investigated in terms of the combination of these individual philosophical and artistic issues with the common features of individuality in artistic thinking and, in this case, the importance of any particular epoch or poet's system. forces them to work in the foreground.

Rəyçi : f.e.d. , prof. Gülnar Abdullabəyova

Мамедова Рена Гамид кызы⁴⁶
О ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ В КАБУС-НАМЕ

Кабус-наме, автором которой является внук эмира Унсур-ал-Меали Кейкавус ибн-Искендер ибн-Кабус ибн Вушмагир ибн-Зийар, как известно, написана в XI веке в назидание своему сыну и является первым известным прозаическим произведением созданным на персидском языке. Все произведение носит характер наставления, советов и рекомендаций, содержит рассказы и изречения мудрецов. Кабус-наме в средние века являлась настольной книгой правителей, религиозных деятелей, ученых и учителей. Сочинение играя важную роль в воспитании молодого поколения на протяжении многих веков неоднократно переводилось на многие языки мира. Неудивительно, что в произведении автор использует большое количество пословиц и поговорок. Следует отметить, что некоторые из них автор приводит на арабском языке, который в тот период, все еще, играл важную роль в литературе и жизни страны. Рассмотрим сами пословицы и поговорки:

که بیر گوینده جز گفتار نیست چون شنونده خریدار اگر از تو کار بستن خیزد خود پسندیده آمد و الا من آنچه شرط پدری بود بجای آورده باشم که گفته اند نیست جای آزار نیست. (4)

Если ты будешь повиноваться, то этого и достаточно, если же нет — то, что требовалось от отца, я выполнил, ведь говорят же: дело говорящего сказать да и только, а если слушатель не принимает, незачем обижаться. (46)

مرلم سفری جهان دیده و کار از موده و روز به باشد و بهمه کارها نادیده دیده باشد و ناشنیده شنیده؛ چنانکه بتازی گفته اند: «لیس الخیر کالمعاينة» و بیپارسی گفته اند: جهان دیدگان را و نادیدگان نکردند یکسان پسندیدگان. (20)

Люди, путешествовавшие и повидавшие мир, опытные, удачливые и мудры, так как они видали невиданное и слышали неслыханное. Ведь сказано: **слышать рассказ — не то, что видеть своими глазами**. И говорят:

Видавших мир с невидавшими

Не равняли заслуживающие уважения мужи. (57)

که گفته اند: کاهلی فساد تن بود. (35)

Ибо сказано: **леность — порча тела. (70)**

که گفته اند: مقدمهء نیکی شرمست و مقدمهء بدی بی شرمیست. (36)

Ибо сказали: **предпосылка блага — стыд и предпосылка зла — тоже стыд. (71)**

و بسیار دان و کم گوی بلش نه کم دان بسیار گوی که گفته اند که: خاموشی دوم سلامت است و بسیار گفتن دوم بی خردی. (47)

Будь многознающим, но мало говорящим, а не малознающим, но многоговорящим, ибо сказано: **молчание — та же безопасность, а**

многословие — то же неразумие. (81)

گفته اند که: پند حکما و ملوک شنیدن دیده خرد را روشن کند که توتیای چشم خرد حکمتست. (49)

Говорят: **выслушивание советов мудрецов и царей увеличивает силу очей разума, ибо сурьма и тутия для глаз разума — мудрость. (83)**

چنانکه از سطاطالیس می گوید: حکمت «الشباب نوع من الجنون» (56)

Как сказал мудрец Аристотель, **юность — некий вид безумия. (89)**

و پیر رعنا مباحث که گفته اند که پیر رعنا بتر. (59)

И не кокетничай, ибо сказано: **кокетливый старик — хуже. (91)**

گفته اند: نیک بختان را نیکی خویش آرزو کند و بدبختان را زاهد و بود. (63)

Сказано: **счастливых само благо ищет, а несчастных — родина. (94)**

گفته اند: چیزی که نیکو نهاده باشد نیکوتر منه تا بطمع محال از ان بتر نیایی. (63)

Сказали: **вещь, которую хорошо положили, лучше не клади, чтобы, погнавшись за невозможным, не попасть на худшее. (94)**

چون سوم بار دیدی و در حدیث آمدی، سخنی گفتی و جوابی شنیدی، خر رفت و رسن برد. (82)

Когда третий раз повидаешь и она заговорит, скажет слово и услышишь ответ, тогда... **осел убежал и веревку унес, пропала пегля! (109)**

اما چون در کارزار باشی آنجا سستی و درنگ شرط نباشد چنانکه تا خصم تو بر تو شام خورد تو برو چاشت خورده باشی. (98)

О сын, когда будешь в бою, там нельзя быть медлительным и вялым; **раньше, чем враг, победив, над тобой поужинает, ты должен успеть, победив, над ним позавтракать. (122)**

و لکن گفته اند که بسیار دان بسیار گوی باشد. (102)

Впрочем, сказано: **кто много знает, много говорит. (125)**

چه گفته اند که چیزی که بدشمنان ماند به که از دوستان خواهی. (103)

Ведь сказано: **лучше что-нибудь оставить врагам, чем просить по нужде у друзей. (126)**

حکیمان گفته اند: کوشا باشید تا آبدان باشید و خرسند باشید تا توانگر باشید و فروتن باشید تا بسیار دوست باشید. (104)

Мудрецы сказали: **трудитесь, чтобы процветать, и довольствуйтесь малым, чтобы быть богатыми, и будьте смиренны, чтобы иметь много друзей.**(126)

خفته را بیداری بیدار توان کرد و تن زده را بصد باتک بوق و دهل بیدار نتوان کردن. (119)

Спящего можно разбудить одним окриком, а ленивого ни трубами, ни барабанами не разбудишь.(138)

و از سود طلب کردن عیب مدار که گفته‌اند: شعر، ببیاید چمید ار بخواهی چرید. (120)

И ищи выгоды и не стыдись этого, ибо говорят: **надо изворачиваться, если хочешь купить.**(140)

و حکیمان گفته‌اند که: جهان بمردم بیاست و مردم بحیوان. (123)

И мудрецы говорят: **мир стоит человеком, а человек — животным.**(143)

و در مثل گویند که: اسب و جامه را نیکو دار تا اسب و جامه ترا نیکو دارد. (123)

Есть поговорка: **береги коня и одежду — сберегут тебя конь и одежда.**(143)

گفته‌اند که: زن نیک عاقبت زنگاتی بود. (129)

Ведь говорят: **хорошая жена — спасение жизни.**(148)

چنانکه گفته‌اند: حکمت «من لم یؤدبه و الداهیه اللیل و النهار» و همین معنی بعبارتی دیگر جُذ من

شمس المعالی رحمة الله علیه گوید: «من لم یؤدبه الابوان یؤدبه الملوان». (135)

Как говорят: **кого не воспитали родители его, того воспитают ночи да дни.**(153)

که گفته‌اند: دوست نیک گنجی بزرگست. (139)

Ведь говорят: **добрый друг — великое сокровище.**(157)

گفته‌اند: دو گروه مردم سزاوار ملامت باشند: یکی ضایع کننده حق دوستان و دیگر ناشناسنده کردار

نیکو. (141)

Говорят: **два раз ряда людей достойны порицания, один — нарушающие права друзей, другой — не признающие добрых дел.**(159)

گفته‌اند که از دو کس ببیاید ترسید: یکی از دشمن قوی و دیگری از یار غدار. (144)

Двоих надо страшиться: один — это сильный враг, а другой — коварный друг.(161)

با افزونی جویان مچ و تغافل کن اندر کار ایشان که آن افزونی جستن خود ایشان را افکند که همواره

سبوی از آب درست نیاید. (149)

С теми, кто ищет возвышения, не спорь и не обращай на них внимания, ибо та погоня за многим их и повергнет [в прах], **ведь кувшин не каждый год возвращается с водой целым.** (165)

و چون شغلی فرمایی دو کس را مفرمای تا خلل از شغلو فرمان تو دور بود که گفته‌اند که: دیگ بدو

تن بجوش نیاید چنانکه فرخی گوید مصرع:

خانه بدو کدبانو نارفته بماند. (150)

Если приказываешь что-либо

сделать, не поручай этого двум лицам, чтобы отдалить ущерб от этого дела и приказа твоего, ибо говорят: **если двое один котел кипятят, вкусно не будет, как сказал один поэт:**

**По одному делу двух человек не посылай, ибо
остается дом.** (166-167)

У двух хозяев неподметенным

خداوندان انصاف چنین گفته‌اند که: عقوبت سزای گناهباید کرد. (153)

Справедливые люди говорят так: **карать надлежит сообразно проступку.** (169)

و نیز آن مستمند در وقت حاجت خراستن اسیر تو بود و گفته‌اند که: حاجتمندی دوم اسیریست. (154)

А во время нужды он — твой пленник, ведь говорят — **нужда тот же полон.**

(170)

و اگر حاجت بلییمی افتد خویشتن را بجای رحمت دان که گفته‌اند که: سه تن بجای رحمت اند: خرمندی

که زیر دست بی‌خردی بود، و ضعیفی که قوی بر وی مسلط بود، و کریمی که محتاج لییمی بود. (155)

А если будет у тебя нужда к низкому человеку, знай, что ты достоин сожаления, ибо говорят: **три вида людей достойны сожаления — разумный, который подчинен неразумному, сильный, над которым будет главенствовать слабый, и великодушный, который будет нуждаться в низком.**(170)

و زیرکان گویند: اصل بازرگانی برجهل نهاده‌اند و فرع آن بر عقل، چنانکه گفته‌اند: «لو لا الجهال لهلك

الرجال» یعنی اگر نه بی‌خردانندی جهان تباہ شدی. (166)

Мудрецы говорят: **основа торговли покоится на глупости, а производные её дисциплины — на разуме.**

Как говорят: **если бы не глупцы, погибли бы мужи, т. е. если бы не было неразумных, мир бы разрушился.**(180)

زیرکان گفته‌اند که: شرم بسیار از روزی بکاهد. (168)

Хитрецы говорят: **застенчивость уменьшает хлеб насущный.**(181)

متصرفان این صناعت گفته‌اند که: اصل بازرگانی تصرفست و مروت، {تصرف} مال نگاه دارد و مروت

جاه. (168)

Мастера этого ремесла говорят: **основа торговли — приобретение и благородство. Разве приобретение не охраняет имущество, а благородство сон?**(182)

اندر مثل آمده‌است که: دیو آزموده به از مردم نا آزموده. (171)

Есть поговорка: **испытанный див лучше неиспытанного человека.**(184)

و بنجشکی نقد به دان که طاووسی بنسیه. (171)

Воробей на личинки лучше павлина в кредит.(184)

و کار خویش جمله بست کسان باز مهل، چه گفته‌اند که: بست کسان مار باید گرفت. (171)

Дела свои целиком другим не поручай, ибо говорят: **чужими руками змею ловить хорошо выходит.**(184)
 که هر که با خداوند خویش لجاج کند پیش از اجل بمیرد که با درفش مشیت زدن احمق بود. (198)

Ибо сказано в поговорке: **кто с царем поспорит и будет упорствовать, умрёт ранее смертного часа, ибо бить рукой по шилу — глупость.**(207)

که گفته اند: بدترین کاری پادشاه را دلیری رعیت و بی‌فرماتی حاشیت است. (228)

Ибо говорят: **худшее дело для царя — наглость подданных и непокорность приближенных.**(232)

حکیمان گفته اند که: چشمهء عمارت وخرمی عالم پادشاه دانگرسست و چشمهء ویرانی و خرابی و دژمی عالم پادشاه بیدانگرسست. (233)

Как говорят мудрецы: **источник радости для мира — справедливый царь, а источник скорби — царь несправедливый.**(237)

که گفته اند چون پدر نباشد به از مادر نیست. (263)

Ибо сказано: **если нет отца, то нет никого лучше отчима.**(260)

ارسطاطالیس را پرسیدند که: قوت خرد از چیست؟ گفت: همه کس را قوت از غذا باشد و غذای خرد حکمتست. (263)

Как спросили мудреца Аристотеля: «В чем сила разума?» Ответил: «**У всех сила от пищи, а у разума — от мудрых изречений.**».(260)

Литература:

1. Юсофи Г олам-Хосейн. Избранное из Кабус-наме. Издательство Амир Кабир, Тегеран, 1385/2007, с. 443.
2. Юсофи Г олам-Хосейн. Кабус-наме. Наука и культура. Тегеран, 1378/2000, с. 609.
3. Бертельс Е.Э. Кабус-намэ. Издательство восточной литературы, Москва, 1958, с. 296.
4. Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь. Москва, 1983, с. 864.
5. Виноградов, В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография // М. : Наука, 1977, 318стр.

Ключевые слова- Kei-Kavus, Кабус-наме, пословицы, поговорки.

Açar sözlər- Keikavus, Qabusnamə, atalar sözləri, hikmətli sözlər.

Key words- Keikavus, Qabus-nameh, proverbs and sayings.

Xülasə

Məqalə əmir Ünsürülməali Keykavus ibn İskəndər ibn Qabus ibn Vəşmgir ibn Ziyar tərəfindən XI əsrdə yazılan Qabusnamə əsərinə həsr edilmişdir. Əsər klassik fars dilində yazılan ilk nəsr nümunəsidir. Məqalədə əsərdə fars və ərəb dillərində işlənmiş atalar sözləri və hikmətli sözlər araşdırılır.

Summary

The article deals with Qabus-nameh written by Onsor-al-Ma'ali Keikavus ebn-e Eskandar ebn-e Qabus ebn-e Vushmagir ebn-e Ziyar in the XIth century. The literary work is the first example of prose which has been written in classic Persian language. This article considers proverbs and sayings of the work.

Рецензент: доц.Мамедова А.Б.

Халилова Гюльнар Атамоглан кызы⁴⁷

К ВОПРОСУ О СУЩНОСТИ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ МОДАЛЬНОСТИ С ПОЗИЦИИ СООТНОШЕНИЯ «Я-ДЛЯ-СЕБЯ» И «Я-ДЛЯ-ДРУГОГО»

Как известно, в литературоведении существует круг вопросов, в освещении и решении которых мнения ученых неоднозначны. К одному из таковых, требующих пристального к себе внимания, относится понятие эстетической модальности. Для начала немаловажный интерес вызывает само понятие эстетической модальности, непривычное для литературоведческой дисциплины в силу своей «модальности». Казалось бы, что и взято оно из других областей науки, к примеру, лингвистической, философской, психологической. Так, в «Новейшем психологическом словаре» В. Шапаря под модальностью понимается «одно из основных свойств ощущений, их качественная характеристика: цвет — в зрении, тон и тембр — в слухе, характер запаха — в обонянии и т. п. В отличие от других характеристик ощущений (пространственных, временных, интенсивностных), модальные характеристики отражают свойства реальности в специфически закодированной форме» (8, с.284). В «Философском словаре» А.Конт-Спонвиля — это «видоизменение суждения, вернее, его статуса... Всякое последовательное представление о мире должно включать категории модальности (ведь наше мышление является частью мира), что отнюдь не подразумевает необходимости превращать их в формы бытия. Я не могу осмысливать мир, не делая различия между возможностью реального и его невозможностью, но это не значит, что сам мир в свою очередь проводит такое различие. Моя мысль является частью мира, но мир отнюдь не является частью моего мышления (3, с.318-320). В «Словаре-справочнике лингвистических терминов» модальность выступает как «грамматико-семантическая категория, выражающая отношение говорящего к высказываемому, его оценку отношения сообщаемого к объективной действительности...» (4, с.180). Подобного рода определений немало, приведенные здесь — лишь часть из того, что представлено в словарях.

Возникает вопрос: что же собой представляет модальность эстетическая? Понятие эстетической модальности — «модуса» (от лат. *modus* — мера, способ, вид) было введено в литературоведение канадским литературоведом, исследующим мифологию Н. Фраем, который, исходя из «Поэтики» Аристотеля, классифицировал литературные произведения «не по моральному признаку, а в соответствии со способностью героя к действию, которая может быть большей, меньшей или приблизительно равной нашей собственной» (6, с.5). Основываясь на данном принципе, Н.Фрай выделяет пять модусов, выявляющих тех или иных типов героев. В основе данной классификации — превосходство героя перед людьми и их окружением по качеству (мифический герой), либо превосходство героя перед людьми и своим окружением по степени (герой сказания), превосходство перед другими людьми, и вместе с тем зависимость от «условий земного существования» (герой эпоса и трагедии), равнозначность героя своему окружению (комедия и реалистическая литература) и, последний — иронический модус, когда «герой ниже нас по силе и уму, так что у нас возникает чувство, что мы свысока наблюдаем зрелище его несвободы, поражений и абсурдности существования» (6, с.6). Однако, необходимо отметить, что не всякое произведение по отношению к тому или иному литературному жанру наделяется соответствующим мироощущением, или как ее называет Ф.Шиллер — «видом восприятия и творчества» (5, с. 53), т.е. использование того или иного модуса художественности никоим образом не связано с жанром самого произведения. В данном случае справедливо высказывание В.И. Тютю, который писал: «Текст бездарной трагедии полноправно принадлежит данному жанру, как способу высказывания, но он не принадлежит искусству как способу мышления, поскольку не наделен трагической художественностью. С другой стороны, полноценной трагической художественностью могут обладать и роман, и лирическое стихотворение» (5, с.53). Отсюда можно предположить, что эстетическая модальность — категория не формальная, а содержательная.

В данном контексте необходимо отметить, что стержнем любого художественного произведения является конфликт, суть которого соотношение социоцентрического (общественного) и персонцентрического (личностного) начал, иначе по Э. Фромму — авторитарных и гуманистических идеалов, т.к. «человек не волен выбирать — иметь или не иметь «идеаль», но он волен выбирать между различными видами идеалов, между поклонением идола власти и разрушения и поклонением разуму и любви» (7, с.25). Согласно философу, только посредством утверждения своего собственного Я человек оказывается в состоянии постичь и полноценно принять окружающий его мир. «Цель человека быть самим собой, а условие достижения этой цели — быть человеком для себя... Не самоотречение и себялюбие — а любовь к себе, не отрицание индивидуального — а утверждение своего истинно человеческого Я: вот высшие ценности гуманистической этики» (7, с.12). По справедливому замечанию литературоведа А.Н. Андреева, внутри любой личности сосуществуют и равноправно функционируют несколько Я, ввиду чего «возможны внутренние конфликты, могущие довести личность до раскола... Конфликты внутри-личностные есть, по сути, конфликты между различными индивидуумами, гнездящимися в одной личности. Но поскольку нет ничего личного, что бы не являлось общественным, конфликты внутри личности носят также общественный характер» (1, с.45).

⁴⁷ Филiaal Московского государственного университета имени М.В.Ломоносова в г. Баку

Из представленных выше высказываний следует, что эстетическая модальность – категория достаточно спорная ввиду своего замысловатого названия. По сути, в основе ее лежит «диада личности и противостоящего ей внешнего мира» (2, с.46), что говорит о том, что человек действует, исходя из самого себя, своего собственного Я, своего мироощущения и миропонимания. Только посредством осознания себя, постижения «я-для-себя», своего внутреннего мира, человек в состоянии осмыслить «я-для-другого». «Личность и существует прежде всего на границе («на пороге») своих отношений (реальных или мыслимых) с миром. Это всегда будут именно ее отношения, отношения конкретной личности: только я единственный во всем бытии я-для-себя и все остальные другие-для-меня – вот положение, вне которого для меня ничего ценностного нет и быть не может... с этого началось и вечно начинается какое бы то ни было событие для меня» (2, с.113).

Принимая во внимание выдвинутое М. Бахтиным соотношение внутренней и внешней границ личности, т.е. «я-для-себя» и «я-для-другого», В.И Тюпа выделяет несколько модусов художественности, ссылаясь в качестве примера на образы русской литературы, передающие в той или иной степени их суть. Таковыми являются: героика («Слово о полку Игореве», «К Чаадаеву» А.С. Пушкина), сатира («Ревизор» Н. Гоголя), трагизм («Братья Карамазовы» Ф. Достоевского, «Анна Каренина» Л. Толстого), комизм («Повесть о Фроле Скобееве»), юмор («Женитьба» Н. Гоголя), сарказм («Смерть чиновника» А. Чехова), идиликка («Война и мир» Л. Толстого), элегизм («Дворянское гнездо» И. Тургенева), драматизм («Евгений Онегин» А. Пушкина, «Герой нашего времени» М. Лермонтова) и, наконец, ирония («Защита Лужина» В. Набокова и т.д.).

Исходя из доминанты «я-для-себя» или «я-для-другого», и основываясь на модусах, предложенных В.И. Тюпой, литературовед А. Андреев выделяет два типа модусов: социоцентрические – героика, трагизм и сатира, и персоноцентрические – идилический, драматизм, юмор. В данной классификации наиболее спорным представляется отнесение идилического модуса непосредственно к персоноцентрическому началу, что не совсем оправданно ввиду того, что идилия по сути примиряет личное со сверхличным, а значит вбирая в себя как социоцентрическое, так и персоноцентрическое, олицетворяет торжество абсолютной гармонии. Персоноцентрические модусы становятся более актуальными в литературе 18 века, причиной чему – усиление личностного начала, осознание личностью своей роли в существующем миропорядке.

Ирония как модус художественности из всех указанных выше самая неоднородная. Условно выделяется комическая и трагическая иронии, порожденные авторитарными идеалами, а также саркастическая и романтическая иронии, в основе которых гуманистические идеалы. Суть иронии как модуса художественности – отрицание. «Ироническое высказывание, – по верному определению В. Тюпы, – есть притворное приятие чужого пафоса, а на деле его дискредитация как ложного. Героике и идиликке ирония чужда в принципе. Однако все прочие модусы художественности в той или иной мере ее используют... Наконец, романтики, придавшие иронии столь существенное значение в своей эстетической практике, открыли возможность чисто иронической художественности» (5, с.66).

Таким образом, из данного высказывания следует, что различные модусы художественности способны сосуществовать в структуре одного и того же произведения, и дальнейшее их изучение в данном контексте может внести ясность в понимание современной литературы.

Литература:

1. Андреев А.Н. Лекции по теории литературы. Минск, 2012. 148 с.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., 1979. 423 с.
3. Конт-Спонвиль А. Философский словарь / Пер. с фр. Е.В. Головиной. М., 2012. 752 с.
4. Розенталь Д.М., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. М., 1976. 399 с.
5. Тюпа В.И. Модусы художественности // Введение в литературоведение под ред. Л.В. Чернец. М., 2004. 680 с.
6. Фрай Н. Анатомия критики. Очерк первый. М., 2013. 69 с.
7. Фромм Э. Человек для себя / Пер. с англ. и послесл. Л. А. Чернышевой. Минск. 1992. 253 с.
8. Шапарь В.Б., Рассоха В.Е., Шапарь О.В. Новейший психологический словарь под общ. ред. В.Б. Шапаря. Ростов-на-Дону, 2009. 808 с.

Açar sözlər: *estetik modallıq, bədii modusları, personosentrik və sosiosentrik moduslar, “mən-özüm-üçün” və “mən-başqası-üçün”*.

Key words: *aesthetic modality, modus of artistry, personcentric and sociocentric moduses, “I-for-myself” and “I-for-the-other”*.

Ключевые слова: *эстетическая модальность, модусы художественности, персоноцентрические и социоцентрические модусы, «я-для-себя» и «я-для-другого»*.

Xülasə

“Mən-özüm-üçün” və “mən-başqası-üçün” əlaqələri baxımından estetik modallığın mahiyyətində dair

Məqalədə müasir ədəbiyyatşünaslığın aktual problemlərindən biri olan – estetik modallığın mahiyyətindən bəhs edilir. Müəllif bu problemə aydınlıq gətirmək məqsədi ilə bir sıra ədəbiyyatşünasların fikirlərini nəzərdən keçirir. Estetik modallığın, başqa sözlə desək, modusların formalaşmasında M. Baxtinin irəli sürdüyü “mən-özüm-üçün” və “mən-başqası-üçün” əlaqələrinin rolu vurğulanır və müəyyən əsərlər əsasında modallığın mahiyyətindənsöz açılır.

SUMMARY

On the Issue of Aesthetic Modality from the Position of Ratio of “I-for-myself” and “I-for-the-other”

One of the actual problems of the modern literary study – the issue of aesthetic modality – are considered in the article. In order to clarify this issue the author of the article highlights the researches of literary scholars. In this way the role

of ratio of "I-for-myself" and "I-for-the-other" by M. Bakhtinisbeing emphasized, and the value of modality on the example of certain works is being revealed.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Xudiyeva Mətanət Mirzəxan qızı⁴⁸
HÜSEYN CAVID YARADICILIGINDA QADIN AZADLIĞI

*Qadın gülərsə, bu issiz mühitimiz güləcəkdir,
Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək*

- deyən XX əsr türk dünyasının böyük mütəfəkkiri Hüseyn Cavidin yaradıcılığında qadına olan münasibət öz ideya-məfkurə sağlamlığı ilə seçilir. Hüseyn Cavidin yaradıcılığında qadın dünyası onun həm dramaturgiya yaradıcılığında, həm də şeirlərində görünməkdədir.

Qadın azadlığı, çadra probleminə H.Cavidin əsərlərində birmənalı şəkildə yanaşılır. XX əsrin ilk rübündə bu məsələ böyük diskussiyalara səbəb olduğu bir şəraitdə din xadimləri, eləcə də bir çox ziyalılar qadının çadrasız gəzmələrini ədəbdən, islamdan kənar bir hal hesab edirlər. "Şəlalə" jurnalı 1913-cü ildə çıxan 37-ci nömrəsində yazırdı: "Qadınların açıq vəziyyətdə sokağa (küçəyə - X.M.) çıxmaları tərəqqini tələq etsəydi, əsrlərdən bəri çıl-çılpaq gəzən Afrika zənciləri tərəqqi etmiş olardı" (1,3). Jurnal sonrakı nömrələrinin birində yazırdı: "Avropa qadınlarının açıq gəzmələri, erkəkləri evdə yox ikən erkək müsafirləri qəbul etmələri, erkəklərlə sənli-mənli konuşmaları üzündən nə qədər əxlaqsızlar vəqə gəldiyini görüyor və eşidiyoruz" (2,5).

"Təcəttüri-nisvan", "hürriyyəti-nisvan", yəni qadının örtünməsi və qadının hürriyyəti məsələsinin qabarıq bir şəkildə ortaya çıxdığı XX əsrin əvvəllərində H.Cavid bu məsələyə dərin-dərinə müdaxilə edən şeirlər yazmasa da, bir şeirində - "Pəmbə çarşaf" şeirində onun bu problemə münasibətini şairin milli və dini dəyərlərə münasibəti şəkildə görə bilirik. "Pəmbə çarşaf" şeirində H.Cavid:

*Bu təsəttür nasıl da cazibədar,
Bunda pək incə bir lətafət var*

- deyərək qadının açıq və ya örtülü gəzməsinə romantik bir anlam verir.

Yaradıcılığa şeirlə başlayan Hüseyn Cavidin "Qadın", "Qız məktəbində", "Şərq qadını", "Pəmbə çarşaf", "Bir qızın son fəryadı, yaxud zindan guşəsindən bir səs", "Dəniz pərisi", "Get", "Qəmər" kimi şeirlərində qadının xarici görkəmindən, qadının əsarət, qadının əxlaqi dəyərləri, gözəllik və sevgisindən söhbət açılır. Bu prizmadan onun qadın azadlığı, qadın mənaviyyəti, qadın haqqındakı dini-dünyəvi düşüncələrinin fəlsəfi ortaya çıxır.

Hüseyn Cavidin yaradıcılığında qadın problemi, ailədə və cəmiyyətdə qadına münasibət, qadının yeri və rolu məsələsi mühüm yer tutur və bu təsadüfi deyil. "Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir", deyən şairi Azərbaycan və ümumiyyətlə Şərq qadınının acı taleyi düşündürməyə bilməzdi. Demək olar ki, Cavidin elə bir əsəri yoxdur ki, orada qadınla bağlı bu və ya digər məsələyə toxunulmasın və bu məsələyə şair öz münasibətini bildirməsin. İyirmi iki pyes və yüzlərlə poema və şeirlərin yaradıcısı olan H.Cavidin əsərlərinin çoxu bilavasitə qadın adı ilə adlandırılmışdır. ("Afət", "Maral", "Şeyda", "Şəhla" və s.) Cavidin təsvir etdiyi qadınlar müxtəlif millətlərə və zümrələrə aiddirlər və bir-birlərindən bir çox cəhətdən fərqlənirlər. Şair əsərlərində müasir qadınların cəmiyyətdə və məişətdə vəziyyəti məsələsiylə yanaşı, uzaq keçmişdə Şərq qadınlarının ağır həyatını da təsvir edir. Lakin istər müasir, istərsə keçmişdə yaşamış qadınların təsvirində, Cavidin üsyankar, bərişmaz, romantik ruhu özünü göstərir, onun qadına münasibəti, qadın məsələsinin həlli ilə bağlı fikir və düşüncələri əks olunur.

H.Cavid, feodal-burjua cəmiyyətində yaşayan və bu cəmiyyətin qurbanları olan bədbəxt, həyat sevincindən məhrum, nadanlıq, dini fanatizmin doğurduğu əxlaq normaları altında əzilən, pul ilə alınıb-satılan, öz ərləri tərəfindən alçaldılan, məhv edilən qadınların acı aqibəti daima düşündürür və şair bu ictimai ədalətsizliyə öz etirazını bildirir, insanlarda bu zülmə qarşı bərişmazlıq hissi doğurmağa çalışır.

Cavid, qadının həyat faciəsini, bütün cəmiyyətin faciəsi sayır, onu cəmiyyətdə mövcud olan ziddiyyətlərlə bağlayır, ədalətsiz ictimai qanunların nəticəsi kimi izah edir.

*Qadın! Ey sevgili həmişə, oyan!
Ana! Ey nazlı qadın, qalx! Uyuyan
Daima mövtilə həmduş oluyor,
Zülmə möhnətlə həmağuş oluyor*

- deyərək qadının öz haqlarını tələb etməsinin, ana kimi müqəddəs bir varlıq olduğunu xatırlayaraq əsarətə, həqarətə boyun əyməməsinin, sevgili, şəfqətli mələk olan qadın - ananın vəzifəsinin böyük olduğu qədər də ağır olduğunu xatırladır, oyanıb ətrafını seyr etməyini istəyir. Bütün vətən övladlarının onun şəfasına ehtiyacı olduğunu vurğulayır. Bu şəfa onun təhsili, elmi və əxlaqıdır ki, biz bunun gözəl nümunəsini "Qız məktəbində" şeirində görürük.

"Qız məktəbində" azyaşlı Gülbahar surəti H.Cavidin gələcək nəsil qadın obrazlarının nümunəsidir. Məktəbli Gülbaharın milli dəyərləri onun öz dilində anlayışlı bir şəkildə ifadə edilmişdir. "Qız məktəbində" şeiri H.Cavidin qadına ideal münasibətinin təəcəssümüdür. Qadın şərəfinin ali nişanəsi təmizlik, sadəlik və maddi rifahın fəvqündə duran mənavi-əxlaqi dəyərdir. Qadının maddi rifahı yüksək olsa belə o, bu dəyəri üstün tutmalı, elmə-maarifə can atmalıdır.

⁴⁸ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Azərbaycan Texniki Universiteti, metanet-xudiyeva@mail.ru

Hüseyn Cavid bir-birinin ardınca “Ana” (1910), “Maral” (1912), “Şeyx Sənan” (1913-1914), “Uçurum” (1917), “Şeyda” (1917), “İblis” (1918), “Afət” (1922), “Peyğəmbər” (1923), “Topal Teymur” (1925), “Knyaz” (1929), “Telli saz” (1930), “Şəhla” (1935), “Xəyyam” (1935), “İblisin intiqamı” (1936) kimi dram əsərləri yazır və bu əsərlərdə zəngin surətlər qalereyası yaradır. Bu əsərlərdə dramaturq H.Cavid Göyərçin (“Uçurum”), Alagöz (“Afət”), Xumar (“Şeyx Sənan”), Maral (“Maral”), Sevda (“Xəyyam”), Rəna (“İblis”), Südəbə (“Səyavuş”) kimi müxtəlif xarakterli qadın surətləri yaradıb. Hər birinin özünəxas fərdi xarakteri olan bu qadınlar H.Cavidin qələmində öz mənfi və müsbət tərəfləri ilə canlanır.

H.Cavidin “Ana” pyesinin baş qəhrəmanı Ana – Səlmə xalqımızın milli dəyərləri əsasında yaradılmış müsbət qadın surətidir. Milli dəyərlərimiz içərisində qonaq həmişə müqəddəs sayılmış, qonağa hörmət, ehtiram göstərilib. Milli-mənəvi dəyərlərimizi böyük ehtiramla ifadə edən böyük ədib “Ana” əsərində bu dəyərləri yüksək poetik pafosla ümumiləşdirib, analıq şəfqətinin qan intiqamı duyğularını üstələyən Səlmə ana kimi alicənab bir qadın surəti yaradıb.

Ana – Səlmə evinə pənah gətirən qonağın oğlunun qatili olduğunu sonra bilir. O, oğlunun qatilini ölümdən xilas edir. Bunun səbəbi qatilin ananın ocağına qonaq kimi pənah gətirməsidir. Ana öz nəcibliyi və insanlığı ilə qatili öldürməklə deyil, insanlığı ilə sarsıdır. Obrazın bu mahiyyətini biz dramaturq H.Cavidin xalq bədii təfəkkürünə bağlılığı ilə izah edə bilərik. Ana sevimli oğlu Qanpoladı qətlə yetirən canını ələ vermir və heç bir vəchlə razı olmur ki, oğlunun tərəfdarları ona pənah gətirən qonağı məhv etsinlər. Ev, qonaq sahibi Səlmə ana elin adətinə kəm baxa bilmir. Çünki eldə-obada qonaq həmişə müqəddəs tutulub.

Ana bir tərəfdən oğlunun intiqamı ilə alışıb-yanırsa, özünü bu xain qonağa yer verməkdə təqsirləndirirsə, digər tərəfdən də qonağın qanını tökməyi vicdanına sığışdırmır:

*...Həm mültəci, həm qərib, həm müsafir,
Xayır, vicdanım olmaz buna qadir,
Bir də hər nə yapsam bu dərdi silməz,
Məhv olsa aləm, Qanpolad dirilməz,
Xayır, əfv etməli. Getsin də miskin,
Xəcalətdən ölsün, yerlərə keçsin...
– deyərək qatil qonağı yola salır.*

Əlbəttə, əsərdə böyük dramaturq milli ruhu və etik prinsipləri Səlmə ananın xarakterində və hərəkətlərində verməklə milliliyin spesifik təzahürünü ifadə edib.

H.Cavidin dram əsərlərindəki bir çox qadın surətləri təmiz əxlaqlı, zəngin hissiyyatlı, möhkəm insani keyfiyyəti ilə seçilir. Maral, Afət, Zəhra, Göyərçin, Xumar, Sevda kimi rəngarəng xasiyyət və təbiətə bir-birindən fərqli keyfiyyətlərə malik qadın surətləri yaradan H.Cavid qadını bir vətəndaş, bir ana, ruhi və əxlaqi gözəlliyin təmsilçisi kimi görərək, onun varlığına böyük önəm verirdi. O, bir tərəfdən əri tərəfindən unudulmuş, təhqir olunmuş Göyərçin (“Uçurum”), digər tərəfdən ərini zəhərləyən gözəl, füsunkar, cazibəli bir qadın olan Afət (“Afət”) kimi cani bir qadının da ailə faciəsini qələmə almaqla dövrün əxlaq normalarına etirazını bildirirdi.

Maraqlıdır ki, Cavid hətta mənfi planda təsvir etdiyi qadınları da ittiham etməkdən qaçır və onların günahlarının səbəbini hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin onlara qarşı ədalətsiz münasibətində görür, qadını müdafiə etməyin əslində ədaləti müdafiə etməyə bərabər olduğunu bildirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Cavidin qadın məsələsinə münasibəti, onun qadın haqqında görüşləri həmişə eyni olmamışdır və onlar zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliklərə uğramışlar. Yaradıcılığının ilk dövrlərində qadını əsasən zəif, gücsüz, alçaldılan, təhqir olunan bir məxluq kimi göstərən Cavid, yaradıcılığının sonrakı dövrlərində, qadını öz hüquqları uğrunda mübarizəyə qadir olan bir insan kimi səciyyələndirir. Məsələn, yaradıcılığının ilk dövrünə aid olan, “Bir qızın fəryadı”, “Vərəmli qız” və s. əsərlərində, şair qadını yazıq, bədbəxt, fiziki və mənəvi əzab və iztirablar altında inləyən bir məxluq kimi təsvir edir. Bu əsərlərdə qadın, qəfəsə salınmış, azadlıq həsrəti ilə çırpınan bir quşdur. Cavid bu şeirlərində qadınlara mərhəmət hissini ifadə edir, lakin onların bu çoxəsrlik zülmədən xilasolma yollarını görmür və buna heç bir ümidi yoxdur. Cavid düşündü ki, qadının azad olmasının, oyanmasının vaxtı hələ gəlib çatmamışdır. Şairi, “qadının xilas olması yolları nələrdir? Əgər o köləlik zəncirindən xilas olarsa, haraya gedəcək? Qadının cəmiyyətdə vəziyyəti necə olmalıdır? Onun cəmiyyətdə vəzifələri nələrdir? sualları düşündürürdü və o, bu suallara cavab axtarırdı.

Zaman keçdikcə, Cavidin bu məsələyə münasibəti müəyyənləşir və konkret şəkil alır. Məşhur “Qadın” şeirində o artıq qadının acı taleyini təsvir etməklə, ona mərhəmət hissi ifadə etməklə, onun iniltilərini eşitməklə kifayətlənmir, onun cəmiyyətdə və ailədə rolu məsələsini ön plana çəkir, diqqəti bu məsələyə yönəldir. Qadın onun nəzərində yeni nəslin tərbiyəçisi, insanlığın anasıdır. O yalnız öz övladlarının deyil, bütün millətin anasıdır. Şair yazır:

*"Qadın! ey möhtərəm ənisi bəşər!
Sənsiz öksüz qalırdı çinsi bəşər*

və ya:

*"Ana övladını bəslər, böyüdür,
Anasız millət, əvət, öksüzdür" (3, s.506)*

Şair haqlı olaraq qadın azadlığının və ümumiyyətlə əsl azadlığın, hər şeydən əvvəl, beyinlərdə, düşüncələrdə, şüurlarda qələbə çalmasının zəruriliyini vurğulayır və Azərbaycan qadınlarının azadlığın bu yüksək zirvəsini fəth etməsini arzu edirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. “Şəlalə”, 1913, № 37

2. "Şalalə", 1913, №40
3. H.Cavid, Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1958

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm cərəyanının qüdrətli yaradıcılarından biri olan Hüseyn Cavidin əsərlərindən bəhs olunur. Müasir ədəbiyyatşünaslığımızın bir çox problemlərinin həlli baxımından Cavid yaradıcılığına müxtəlif istiqamətlərdən müraciət etmək olar.

Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərində həmişə qadına verilən yüksək dəyər öz əksini tapmışdır. Hüseyn Cavid hər zaman qadın hüquqsuzluğunun şahidi olduğundan bütün yaradıcılığı boyu yaratdığı müsbət qadın sürətlərinin dili ilə bu haqsızlığı aradan qaldırmaq üçün mübarizə aparmışdır. Dramaturq böyük problemlərin həllini cəmiyyətin ən kiçik qurumu olan ailədə axtarır. Cavid bəşəriyyətin ən böyük problemlərini elə ən kiçik problemlərində görmüş və onun həlli yollarını öz dünyagörüşü ilə axtarıb tapmağa çalışmışdır.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о творчестве Гусейна Джавида, одного из могущественных создателей романтизма в азербайджанской литературе. С точки зрения решения многих проблем современной литературы, к творчеству Джавида можно обращаться с разных сторон.

В произведениях классиков Азербайджанской литературы всегда отражалось уважение к женщине. Гусейн Джавид всегда был свидетелем женской несправедливости и на протяжении своего творчества изо-всех сил боролся с несправедливостью языком положительных женских образов. Dramaturg ищет большие проблемы в семье, которая является самым маленьким членом общества. Джавид видел самые большие проблемы человечества в самых маленьких проблемах и стремился найти способы решения с его собственной точки зрения.

SUMMARY

This article is about one of the mighty creators of the romanticism in Azerbaijan literature Hussein Javid and his works. H.Javid's creative activity helps to solve some of the problems of modern literary criticisms.

In the works of classics of Azerbaijan literary give a big respect value for women. H. Javid has always been a witness to women's injustice, and struggled to overcome this injustice with the language of positive female speeds he has created throughout his entire career. The dramatist is looking for big problems and solution of problems in a family that is the smallest part of society. Javid has seen the greatest problems in the family and has thought to find ways to solve them through his own perspective.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

A. Ə. Abasov⁴⁹

USTAD SƏNƏTKAR MƏZAHİR DAŞQIN HAQQINDA YADDAŞIMDA QALANLAR

Məzahir Daşqın 1909-cu ildə Tərtər rayonunun Borsunlu kəndində anadan olmuş, 1979 –cu ildə, 70 yaşında vəfat etmişdir. Məzahir Daşqının təvəllüd tarixini xatırlamaqda məqsədim odur ki, bu mərd, mübariz, əyilməz və dözümlü sənətkarın yetmiş illik ömrü bütünlüklə, Sovet dövlətinin ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, ağır işgəncələr, repressiyalar mühiti ilə bağlı olmuş, müstəmləkə vəziyyətində olan ölkəsi “xətti imzalar içərisində olmayan” milləti ilə birlikdə ömrü sərt qanunlar əhatəsində, qorxu-səksəkələr içərisində keçmişdir. İttifaqa daxil olan digər respublikalar kimi Azərbaycan da XX əsrin yetmiş ilini məcburən ustad şair N. Həsənzadənin dediyi:

“İllər yaman tökdü qaş-qabağını,
Qurtara bilmədik qəm ilə yasdan.
Ancaq yüz illərləyad bayrağını,

Asdıq evimizdən, öz qapımızdan.” – belə bir şəraitdə-mühitdə keçirtmişdi. Odur ki, Borsunlu Məzahir Daşqının ədəbi-ictimai-siyasi mühitindən geniş şəkildə danışmağa o qədər də lüzum görmədim. Məqsədim, Azərbaycan şeir dünyasına, zəngin və müdrək xalq yaradıcılığına, ümumən poetika-sənətkarlıq məsələlərinə dərinədən bələd olan bu məğrur, başibəlalı şairin poeziyası, sənət aləmi, sənətkarlıq dühası barədə ümumi, tezislər şəklində münasibət bildirmək, XX əsrin poeziya səltənətində xüsusi haqqı və payı olan ustadın sənət dünyasına öləri də olsanız salmaqdır. Məzahir Daşqın poeziyası həm janrlarına, həm mövzular aləminə, həm də sənətkarlıq səviyyəsinə, dərinliyinə görə xüsusi tədqiqat mövzudur. Bu sahədə prof. B. Bağırovun xidmətini qiymətləndirmək lazımdır. Nə yaxşı ki, prof. Almaz Əliyevin elmi rəhbərliyi ilə gənc tədqiqatçı Şəhla Tahirqızı “Məzahir Daşqının poeziyası” mövzusunda namizədlik dissertasiya işi yazdı. Bu mövzunu daha geniş, sistemli tədqiqatlar şəklində davam etdirməyi şübhəsiz müasir ədəbiyyatşünaslıq elmi diqqət mərkəzində saxlayacaqdır.

Uşaqlıqdan ixtiyar yaşına qədər ağır məşəqqətlər, dəhşətli məhrumiyətlərlə üzləşən Məzahir Daşqın o sənətkarlardan idi ki, əzilsə də, təhqir və məzəmmətlərə məruz qalsa da milli qürur vəqarını itirməmiş, mövcud qanunlara boyun əyməmiş, milli şairlik hissini, vətəndaşlıq ləyaqətini və qürurunu qoruyub saxlaya bilmişdir. O zamanın ədəbi-bədii humanitar ictimaiyyəti, Səməd Vurğun kimi bədii sözə hakim və sahib olan dahi sənətkarlar Məzahir Daşqının XX əsrin şeir dünyasındakı xidmətlərini, şair-vətəndaş kimi məğrurluğunu, qürur hissini yüksək qiymətləndirmiş, onu milli poetik köklərə, zəngin xalq sənəti ənənələrinə bağlılığını, xalq-millət-vətən fədaisi, əsl el şairi olduğunu birmənalı şəkildə qəbul etmişlər.

El-millət-vətən ruhu ilə köklənən Məzahir Daşqın şəxsi-fərdi intiqam hissindən yan keçərək, ictimai-millət düşüncələrə, fədakar-qüdrətli vətəndaşlığa, sosial bəşəri hissələrə qədər uzun, şərəfli və əzablı poetik yollarda mərdliklə addımlamış, daima milli ruhunu, milli zövqünü qorumağa çalışmış, azərbaycanlı, milli vətən övladı olduğunu unutmamışdır. Odur ki, Məzahir Daşqının həm poetik janrları, poeziya şəkilləri, həm də mövzular aləmi geniş əhatəli, milli ruhdadır. O, təbiətdən, məhəbbətdən, eldən-obaadan, ümumən, vətəndən yazanda da, füsunkar gözəlliyi və səf-tərənnüm edən də, milli adət-ənənələrdən, zamanın-şəraitin sərt qanunlarından bəhs edən də milli qürur hissini, vətəndaşlıq borcunu heç vaxt unutmamışdır.

Bütün bunlarla yanaşı, Məzahir Daşqının poeziyası şəkli xüsusiyyətlərinə görə, el sənəti, aşıq poeziyası, heca vəznli şeir şəkilləri ruhunda imkişaf etmiş, müxtəlifliyinə, çox sahəliliyinə baxmayaraq geniş mövzular aləmi daha çox üç istiqamətdə (“İnsan-zaman-dünya”) poetik təsdiqini tapmışdır. Məzahir Daşqın şair ömründə ən əsas, vacib sözünü bu üçlüyə demişdir. İlk sözü də, son sözü də, bu üçlüyü əmin, ləyaqətli görmək olmuşdur.

Məzahir Daşqının poeziyası mövzular aləminin müxtəlifliyindən, çoxsahəliliyindən asılı olmayaraq, lirik-romantik, satirik-yumorik istiqamətdə milli və bəşəri ruhda olmaqla heca vəznli milli şeir quruluşuna malik idi, və daha çox bayatı, gəraylı, qoşma, tənqis, müxəmməs və s. kimi oynaq şeir şəkilləri ilə ərsəyə gəlirdi. Bədii ruhu təsirinə görə bu poetik şəkillər zahirən fərdi-şəxsi kimi görünə də, əslində milli və bəşəri mahiyyətdə idi. Səbəb o idi ki, Məzahir Daşqın şəxsi taleyində həmişə ümumi milli xalq, vətən, el-oba taleyini görmüş, vətəndaşlıq ruhu, milli qüruru güclü olduğu üçün insanı və dünyanı vahid bir anlayış kimi qəbul etmişdir. Sözüni dünya mənasında insana, insan mənasında dünyaya demiş, “tarixdə insan, insanda tarix” faktına hörmətlə yanaşmış, çox zaman da insan əməlləri ilə oyunağa çevrilən dünyaya acımışdır, yazığı gəlmişdir. “Şöhrəti, izzəti əzəldən var-dövlət olan”, “Düzü əyib, əyrləri düzəldən”, “Çirkinləri gözəllərdən baha satan”, “Dünyanı dilə-dişə salan”, “Nəfsi-əmmarənin əlində əsir olan” insandan uzaq durmağı tövsiyə etmiş, onun bədii obrazını yaratmışdır. Dönə-dönə qorxunc insana, haqq olan iki əbədi qüvvəni xatırlatmışdır, iki həqiqəti yaddan çıxartmamağı, bir an da olsa dünyanın insanın hakimi və sahibi olan böyük-müqəddəs Allahı və haqq olan ölümü (“Ölüm haqqdır, çıxmaq olmaz əmrədən”) unutmamağı xatırlatmışdır:

Sərvətlə, şöhrətlə fəxr edən insan,
Tərəqqi, tənəzzül heçdi, deyirlər.
Bu dünya qalmamış ulu şahlara,
İnanın axırı heçdi, deyirlər.

İsgərdər at çapdı şərqə-şimala,
Dözmədi zəhminə nə bürc, nə qala.

⁴⁹ BDU, Prof.

İstədi dünyadan bac-xərac ala,
Əcəl şərbətini içdi, deyirlər.

Çingiz xan çox saldı ah ilə vayı,
Beş arşın ağ oldu axırda payı.
Səmərqənd şəhrində Teymur sarayı,
Boş qalib, çıraqı keçdi, deyirlər.

Dünyanın işinə olmuşam çaşqın,
Olubdu dərdlərim dağlardan aşqın.
Bir gün eşidərsiz, Məzahir Daşqın,
Vəfasız dünyadan köçdü, deyirlər.

Məzahir Daşqının bu tipli şeirləri çoxdur. Onun “Mənim dərdim”, “Qana-qana, bilə-bilə”, “Ağlayır”, “Əsgər”, “Fələk”, “Bəs deyilmi”, “Dünyada”, “Əlvida”, “Ölkəmin”, “Deyiləm” və daha nə qədər şeiri, mövzularının müxtəlifliyindən asılı olmayaraq insana ünvanlanmış, (“aldanıb uymayın sərkərdən bəndə, salar boynunuzu şöhrət kəməndə”) onun daha ağıllı, milli-xəlqi ruhlu olmasının təbliğinə həsr olunmuşdur. “Aldanıb uymayan sərkərdən bəndə, salar boynunuzu şöhrət kəməndə” fikri əslində şairin “dünya malı, dünyada qalacaq” himətinə bədi, poetik işarədir.

Məzahir Daşqının poeziyası janrlarına görə də əlvan və rəngarəngdir. Qarışıq və qoşa janrlarda yazılan poetik nümunələrini nəzərən almasaq, onun gəraylı, qoşma, təcnuş, bayatı, müxəmməs, deyişmə və s. şəkillərdə, təbiət, məhəbbət, ailə-məişət, diaoloq formalarında yazdığı şeirləri ədəbi ictimaiyyətin xüsusi marağına səbəb olmuş, diqqətini cəlb etmişdir. Mövzu və şeir şəkillərinin çoxluğuna baxmayaraq, onun, “insan-zaman-dünya” şeirlərindən sonra geniş və əhatəli təsir gücü ilə diqqəti cəlb edən təbiət və məhəbbət şeirləridir. Bu tipli, məsələn: “Dağlar”, “Göygöl”, “Kəndimizdə”, “Buludlar”, “Bənövşə”, “Dilbər”, “Söylə gözəl”, “Bu dağlarda, bu dağlarda” və s. şeirlərində Məzahir Daşqın yenə də sözünü insan və dünyaya ünvanlandırır. “Harda qalmısan a qara bəxtim”, “Çarxı-fələk, gör nə günə qalmışam”, “Şam kimi alışıb, əridim, axdım”, “Günəşli gündüzüm olubdu gecə”, “Köç belə dünyadan, bəsdir, Məzahir” deyəndə yalnız özünü yox, millətinin fikrini, dərini ümumiləşdirirdi. Bu yerdə ustad M. P. Vaqifin mövqeyində dayanırdı, onun “müxtəsər kim, böylə dünyadan gərək etmək həzər” poetik ruhu ilə birləşirdi: “Dünya, sənətin etibarın yox imiş, gələnlər qoynunda qaldı, getdi, neçə süleymanlar, cəmşidi-camlar, dağılmaz binalar solmadı getdi” deyərəkən Aşiq Ələsgər, S. Vurğun, S. Rüstəm, kimi ustadlar səviyyəsinə kimi yüksəlirdi.

S. Vurğunun “Nə ömrə acıyır, nə yaşa dünya”, “Biz gəldi gedərik sən yaşa, dünya” və daha nə qədər ustadnamələrilə insanın “Allaha inamını, sədaqətini”, “ölümün haqq, olduğunu insanın yaddaşına qaytarır. “Müqəddəs və “fani dünyanın, əbədiyyini, insanın ömrü” qədər varlığını yada salır.

Məzahir Daşqının təbiət və məhəbbət şeirlərində də hiss olunan qədər açıq və qapalı hüzn-kədər, nisgil, xüsusi bir qarıblik var. O. Bütün təbiət şeirlərində insana kömək, qayğı, diqqət, mərhəmət istəyir. Ulu tanrının yaratdığı bütün mömin bəndələri, ruhları, ənbiaları, üləmaları, nəbiləri, yüz iyirmi dörd min peyğəmbəri, Allaha yalvarmağa, onun izni-razılığı ilə dünyanı-insanı təmizləmək, düzəltmək, əmin-amanlıq yaratmaq üçün nicat istəməyə çağırır.

Dünya klassikası, böyük ustadlar təbiətə xüsusi məhəbbətlə yanaşıblar. Onun qüruru, əzəməti, vüqarı qarşısında baş əyiblər. Təbiətə belə bir qüdrət, varlıq verdiyi üçün ulu tanrıya minnətdar olublar. Mərhələ-mərhələ, zaman-zaman təbiəti insanlaşdırmağa, onda olan qüdrət və təmizliyi insana köçürməyə çalışıblar. Məqsədləri insanı-dünyanı “düzəltmək” olub.

Məzahir Daşqına görə təbiət-məhəbbət həm də Vətən deməkdir. Maraqlı cəhət odur ki, Məzahir Daşqın təbiətin ən adi, kiçik varlığında, detalında insanı görür, onu təbiət əşyaları, təbiət hadisələri fonunda, müqayisələrlə insanlaşdırır, ya da insanı təbiətləşdirir. Çox zaman da deyəcəyi, ismarladığı fikri-təbiətin adı, dili ilə ifadə edir. Onun təbiətə əsr etdiyi şeirləri öz bədi ruhu, təsir gücü ilə S. Vurğunun, H. Arifin, N. Həsənzadənin, F. Sadığın, M. Arazın, M. Yaqubun təbiətə həsr etdikləri şeir nümunələri təsiri bağışlayır, xüsusi bədiilik baxımından Tufarqanlı Aşiq Abbasın, Aşiq Ələsgərin təbiət şeirlərini xatırladır. Bir də ona görə ki, Məzahir Daşqının şeirlərində təbiət həm vətən-həm insan-həm dünya və zaman, həm qüdrət, məhəbbət, həm kin-küdurət və nifrət, həm də yaşamaq-yaratmaq-var olmaq vasitəsidir. “Qafqaz”, “Dağlar”. “Bu dağlarda, bu dağlarda”, “Şıranın”, “Kəndimizdə”, “Bu yerlərdədir”, “Axşamlar”, “Buludlar”, “Olaydı burda”, “Qara çaydadır”, “Ağlaram”, “Yarım”, “Göygölə gəl, Göygölə”, “Elbrus” və digər təbiət şeirlərində, Məzahir Daşqının giley-güzarı, həsrəti, sevinc və məhəbbəti, həm vüqarı, qürur hissi, ismət və nəcibliyi, həm də təkmini, nifrət və qəzəbi ifadə olunub. Təbiətdə vətəni görən, eli-obası ilə fəxr edən bu ustad sənətkarın əsərləri bütünlükdə vahid bir təbiət tablosu təsiri bağışlayır. O, dağlara silsilə şeirlər həsr etmişdir. Ümumən Məzahir Daşqın təbiətlə vəsfi- hal edəndə, dialoqa girəndə sevinc və nifrətinin həddi-hüdudu olmur. O, vətəni, eli-obası ilə fəxr etdiyi qədər də yad ellilərə, vətəninə düşmən kəsilənlərə nifrət edir, öz nakam taleyində xalqını-vətəninə, mərd qürurlu millətini görür-Azərbaycanla fəxr edir.

“Cənnət oyaqları bizim dağların”, “Daşqına vətəndir bir seyrangahdır”, “Həyatın mənası bu yerlərdədir”, “Əks edir göyləri bizim dağların”, “Aləmə nur saçır sübhə tək yanır, göydə çiraqları bizim dağların” və digər poetik mühakimələrində Məzahir Daşqının sənətkar vüqarı da təbiət qədərdir. Deyəndə ki, “Şəfali Qafqazın dağı, dərəsi,

Günəşli baharı olaydı burda,
Quşların kəsməyin şirin nəğməsi,

Çiçəkli gülzarı olaydı burda” və bu tipli təbiət şeirlərində Məzahir Daşqın bütün yaxşılıqları Vətəninə görmək istəyir. “Bənövşə” və “Dağlar” şeirlərində görün nə yazır?!. “O gün ki, qismətim ayrılıq oldu,

Eşqimin qədəhi zəhərlə doldu.
Dərib qoxumadan saraldı, soldu,
Sevgi bostanımın tacı, Bənövşə” və yaxud:

Min belə işgəncə, yüz belə hicran,
Məni vətənimdən ayırmaz inan,
Çox da fəxr etməsin amansız zaman,
Uzun sürməz onun dövrünü dağlar

Məzahir Daşqının məhəbbət şeirləri də bu qəbildəndir. Məhəbbətin, gözəlin və gözəlliyin vəsfinə həsr olunan şeirlərində də, Məzahir Daşqının tufanlara sinə gərən, əyilməz, dönməz vüqarlı görünür. Təbiət əsərləri kimi, məhəbbət şeirlərində o, əzəmətli, cazibədar, milli, həlim, həm də üsyankar və tələbkardır. İstər təbiətə, istərsə də məhəbbətə həsr olunmuş əsərləri ilə Məzahir Daşqın klassiklərdən M. P. Vaqifi, Q. Zakiri, S. Ə. Nəbatini, müasir poeziya xiridarlarından S. Vurğunun, H. Arifi, C. Novruz, Z. Yaqub və N. Kəsəmənlini xatırladır. M. Yaqubun “Bu dünyanın qara daşı göyerməz”, M. Arazın “Vətən mənə oğul desə nə dərdim”, H. Arifin “Meşələr qoymayın itsin bulaqlar” və digər əsərlər sırasında Məzahir Daşqının poetik yeri çox aydın görünür.

Əlbəttə, Məzahir Daşqının təbiət və məhəbbət lirikasından daha çox danışmaq olar. Biz sadəcə olaraq yetmiş il yaşayan, ömür sürən bu qüdrətli, məğrur şairin sağlığında təcqi və təbliğ olunmamasına təəssüflənirik. Nə yaxşı ki, müqəddəs xalq, şeir, poeziya həvəskarları, şeir sevənlər onu dillərdə, yaddaşlarda yaşatdı, unudulmağa qoymadı.

Sağlığında S. Vurğun, Məzahir Daşqına həsr etdiyi “Şair qardaşıma” şeiri ilə onun heç unudulmayacağını bildirmişdir. Belə də oldu. Bir faktı da demək istəyirəm. Məzahir Daşqın M. Füzulinin “Eşqdır ol nəşeyi kamil ki, ondandır müdam, meydə təsiri hərərət, neydə təsir səda” qəzəlindən ruhlanaraq deyəndə ki, “Oxuyun Nizamini, Füzulini, Vurğunu siz,

Onların qələminin qüdrəti eşq olmadımı?
Daşqınam, aşıqiyəm sülhsevər azad vətənin,
Mənə pay göndərən bu sənəti eşq olmadımı?”

Bu misralar ona zəmanət verir ki, Məzahir Daşqın klassikanı, müasir poeziya mühitini yaxşı bilirdi, ondan bəhrələnmək üçün özündə poetik güc tapırdı. Bu ümumi qeydlər, tezislər şəkildə, yaddaşın təsiri, köməyi ilə deyilən kiçik yazıda onun ruhuna “Amin” demək üçündür. Allah Məzahir Daşqına rəhmət eləsin, Amin!

Резюме

Все, что я помню о Мезахир Дашкыне

Статья посвящена поэзии Борсунлу Мезахир Дашкыну. Проживший примерно семьдесят лет М. Дашкин, являлся мастером, писавшим лирические произведения в стиле классического и ашугского стиха, пытающимся призвать своих современников на путь справедливости. Об этом мастере почти нет исследовательских работ. Всего лишь выполнена одна диссертационная работа, опубликованы несколько журнальных и газетных статей. Привлекая творчество этого мастера, признанного современными литературными процессами, к исследованию, мы хотели бы обратить внимание критики и литературоведения к нему. В статье использованы примеры многочисленных стихов М. Дашкына.

Ключевые слова: классика, стихи, справедливость, критика, лирика.

Summary

All that I remember about Mezahir Dashkin

The article is dedicated to the poetry of Borsunlu Mezahir Dashkin. M. Dashkin, who lived for about seventy years, was a master who wrote lyric works in the style of classical and ashug poetry, trying to call his contemporaries on the path of justice. There are almost no research papers about this master. Only one dissertation was completed, several journals and newspaper articles were published.

Attracting the work of this master, recognized by modern literary processes, to research, we would like to draw the attention of critics and literary criticism to him. In the article were used examples of numerous poems by M. Dashkin.

Key words: classic, poetry, justice, criticism, lyrics.

İmaməliyeva Leyla Məcid qızı⁵⁰
“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNUN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA
ARAŞDIRILMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan mədəniyyət salnaməsinin ən dəyərli səhifələrindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” təkcə yarandığı dövrdə deyil, eyni zamanda müasir dövrümüzdə də milli mədəniyyətimizin ideya bünövrəsi olaraq qalır. Azərbaycan oğuz xalqlarının ideya vəhdətini özündə daşıyan bu epos XX yüzilliyin birinci onilliklərində Azərbaycan elminə məlum olmuş, daha sonra nəşr edilərək xalq arasında yayılmışdır.

“Kitabi Dədə Qorqud” janrı etibarilə qəhrəmanlıq dastanıdır. Lakin bu dastan eyni zamanda xalqın bütün etnik-mənəvi dəyərlərini özündə cəmləşdirən, onu yaddaş xəzinəsi kimi qoruyan eposdur. Bir epos kimi Azərbaycan ədəbi düşüncəsinin ilkin estetik normaları, müasir ədəbi növ və janrların “arxetipləri”- “rüşeymləri” bu dastanda qorunmaqdadır”(7, s.12). XX yüzilliyin ilk onilliklərində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının araşdırılması ilə ciddi şəkildə məşğul olan tədqiqatçılardan biri Əmin Abiddir. Azərbaycan ədəbiyyatını ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində tədqiq edən Əmin Abid “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi”nin birinci cildinin böyük qismini “Kitabi-Dədə Qorqud”a və digər “Oğuznamələr”ə həsr etmişdir.

XX əsrin ilk onilliklərində “KDQ”ni araşdıran alimlərdən biri də M.Mirbağirov olmuşdur. O, 1923-cü ildə dastana məqalə həsr etmişdir. Dastanı “əski türk ədəbiyyatı nümunəsi” adlandıran müəllif məqalədə oğuzların tarixi və məişəti ilə bağlı məqamları təhlil süzgəcindən keçirmişdir. XX yüzilliyin otuzuncu illərində “KDQ”yə diqqət ayıran alimlərdən biri də Bəkir Çobanzadə olmuşdur. Təəssüf ki, görkəmli dilçi, ədəbiyyatşünas və türkoloq kimi tanınan alimin “KDQ”yə həsr etdiyi əsər bugünədək tapılmamışdır. 1934-cü ilin avqust ayında Moskvada keçirilmiş I Ümumittifaq Yazıçılar Qurultayında Azərbaycan SSR Yazıçılar İttifaqının sədri Mikayıl Ələkbərli hesabat məruzəsi ilə çıxış etmişdir. Çıxışında abidəni səhvən lüğət adlandıran M.Ələkbərli Dədə Qorqudu real şəxsiyyət, lüğət və dastanların müəllifi kimi təqdim etmişdir. Sözügedən dövrdə “KDQ”yə maraq göstərənlərdən biri də Ə.Sultanzadə olmuşdur. O, “Ədəbiyyat qəzeti”nə ünvanladığı məktubda “KDQ”nin şifahi deyil, yazılı ədəbiyyatımızın ilk abidəsi və tarixi şəxsiyyətlərin ədəbi irsi hesab edilməsini təklif etmişdir. Dastan 1939-cu ildə Azərbaycanda ilk dəfə Həmid Araslının tərtibi, redaktəsi və ön sözü ilə çap olunmuşdur. “Azərbaycan folklorunun çox çalarlı janrlarının, xüsusən də aşiq yaradıcılığının, məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarının araşdırılması və geniş təbliği H.Araslının elmi fəaliyyətinin ən parlaq səhifələrini təşkil etmişdir. Bu baxımdan alimin KDQ boylarının öyrənilməsi və nəşri sahəsində xidmətləri təqdirə layiqdir”(4, s.31).

Həmid Araslı 1938-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud” adlı məqalələri ilə mətbuatda: “Revolusiya və kultura” (1938-ci il, № 3) jurnalında və “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində (1938-ci il, 17 mart) çıxış etmişdir. Dastanın boyları bütövlükdə ilk dəfə 1939-cu ildə latın qrafikası ilə Azərbaycan dilində, sonralar isə 1950-ci ildə rus dilində V.V.Bartoldun M.H.Təhmasiblə birlikdə tərcüməsində nəşr olunmuşdur.

Həmid Araslı 1951-ci ildə “KDQ” ilə bağlı elmi fəaliyyətinə görə tənqid və təqiblərə məruz qalmış, lakin yeri gəldiyində hər zaman bu abidənin mədəniyyətimiz üçün yad olmadığını bildirmişdir. 1957-ci ili “KDQ”yə “bəraət verilməsi” ili adlandırmaq olar. Respublikanın görkəmli alimlərinin: H.Araslı, M.Arif, Ə.Dəmirçizadə və M.H.Təhmasibin birlikdə yazdıqları “Dədə Qorqud” dastanları” adlı məqalə “Kommunist” qəzetinin 1957-ci il, 17 və 26 mart nömrələrində çap olunduqdan sonra bu dəyərli abidənin Azərbaycanda öyrənilməsi və nəşri ilə bağlı çətinliklər aradan qaldırılmışdır. “KDQ”nin 1939, 1962 və 1977-ci illər Bakı nəşrləri H.Araslının adı ilə bağlıdır. O, 1938-ci ildə Orxan Şaiq Gökyay ilə eyni zamanda dastanın ilk nəşrini hazırlamış və 1939-cu ildə Bakıda nəşr etdirmişdir. 1962 və 1977-ci il nəşrləri isə təkmilləşdirilmiş çaplardır. H.Araslı çap olunan “KDQ”lər içərisində ən qiymətli elmi əhəmiyyətə malik olan nəşrin 1958-ci ildə Türkiyə Dil Qurumunun nəşri hesab etmişdir. Ədəbiyyatşünas Mikayıl Rəfilinin də “KDQ”nin araşdırılması ilə bağlı bir sıra tədqiqatları mövcuddur. O, həm 1941-ci ildə nəşr olunan “Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında, həm də doktorluq dissertasiyasında dastandan ətraflı bəhs etmiş, abidəni Azərbaycan mədəniyyətinə yüksəlişin başlanğıcı kimi qiymətləndirmişdir. Abidənin XI əsrə aid olduğunu iddia edən ədəbiyyatşünas dastanda ilk dəfə realist təhkiyənin fantastik obrazlarla, qəhrəmanlığın mifoloji motivlərlə vəhdət təşkil etdiyini göstərmişdir. Əbdülzəl Dəmirçizadə “KDQ”ni dil baxımından tədqiq etmiş, dastanın mətni, lüğət tərkibi, fonetik xüsusiyyətləri haqqında maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür. Məmməd Arif Dadaşzadə də “KDQ”yə X-XI əsrlərə aid olan çox dəyərli folklor abidəsi kimi dəyər vermişdir.

“KDQ”ni Qərbi Avropa eposu ilə müqayisə edərək öyrənən alim Ə.Sultanlı olmuşdur. Boyların ruhca bir-birinə yaxın olduğu fikrini irəli sürən Əli Sultanlı, onların ideyaca da vəhdət təşkil etdiyini, bu əsərin islamdan əvvəlki dövrlə bağlılığını, qəhrəmanlıq ruhunda olduğunu və bir çox vacib xüsusiyyətlərini göstərmişdir. Azərbaycan folklorşünası Məmmədhiüseyn Təhmasibin də “KDQ” ilə bağlı çox dəyərli araşdırmaları XX yüzilliyin 40-cı illərinə təsadüf edir. M.Təhmasib 1966-cı ildə “KDQ” ilə bağlı “Dədə Qorqud” boyları haqqında” adlı iki sərbəllə məqalə ilə “Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər”də çıxış etmişdir. Alim bu məqalələrdə “KDQ” dastanı ilə bağlı mövcud olan tədqiqatlara toxunaraq, digər alimlərin gəldikləri qənaətləri incələyərək dəyərli faktlarla zəngin iki elmi əsər yazmışdır. İkinci məqalədə oxuyuruq: “Dədə Qorqud” boylarının yaranması və yazıya alınması vaxtı haqqında müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Bizcə, bu dastanlar təqribən VII-VIII əsrlərdən başlayaraq müxtəlif zamanlarda baş vermiş hadisələrlə səsleşən tarixi əfsanə və rəvayətlər əsasında yaranmağa başlamış, <...> XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda baş vermiş hadisələrlə səsleşdirilmiş, axırıncı dəfə köçürüldükdə isə kitabın əlavələri hesabına xeyli dəyişərək indi əlimizdə olan şəkllə

⁵⁰ Bakı Slavyan Universiteti. ilevla@hotmail.com

düşmüşlər. “Dədə Qorqud” boylarının bizə çatmış “Kitabi-Dədə Qorqud” şəklində son dəfə yazıya köçürülməsi isə, hər halda, XIII əsrdən sonraya aiddir” (14, s.190). Dastanla bağlı silsilə məqalələr müəllifi olan M.Təhmasib “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”u Homerin “Odisseyə”, eləcə də “Sindibadnamə”, “Nart” eposları ilə müqayisə etmişdir. “Kdq”nin V.Bartoldun rusca tərcüməsinə “Qeydlər”in müəllifi, həmçinin, dastanın H.Araslı nəşrlərinin elmi redaktoru M.Təhmasib olmuşdur. Ədəbiyyatşünas Hidayət Əfəndiyev isə “Kdq” ilə bağlı bir qədər fərqli fikirlər söyləmişdir. Dastanı vahid süjetli əsər hesab etməyən müəllif müqəddimənin əsərin əsas məzmunu ilə uyuşmadığını qeyd etmişdir. “Kdq”ni qoşa janrlı əsər adlandıran H.Əfəndiyev surətlərin və xarakterlərin təsvirində mübaligələrin, təşbehlərin əhəmiyyətini xüsusi vurğulamışdır. XX əsrin ortalarında “Kdq” təkcə ədəbiyyatşünasların deyil, həm də yazıçı və tarixçilərin marağını çəkmişdir. Səməd Vurğun, Mehdi Hüseyn, Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov və b. “Kdq”yə böyük dəyər vermiş, müxtəlif mətbu orqanlarında yazı və məqalələri ilə dastana olan rəğbətini nümayiş etdirmişlər. Səməd Vurğunu “Kdq”nin yaranma tarixi ilə bağlı söylənən fikirlərdə digər araşdırıcılardan fərqləndirən dastanın yaranması tarixinə münasibəti olmuşdur. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti dastanın yaranma vaxtını XI əsr hesab etdikləri halda, S.Vurğun bu abidənin yaranma tarixini IX əsrə aid etmiş və dastanda köçüriliyin qabarıq verilməsi qənaətinə gəlmişdir.

Yazıçı Mehdi Hüseyn əsas diqqətini dastan iştirakçılarının öz vətənlərinə olan məhəbbətinə yönəlmiş, Qaraca Çoban, Uruz, Qaragünə və b. igidlərin fədakarlıqlarına önəm vermiş, Uruzun anası Burla xatunla dialoqunu ibrət olacaq səhnə kimi dəyərləndirmişdir. Şair Rəsul Rzanın “Kdq”yə münasibəti şeiriyyat poetikasının rakursundan olmuş və o, daima sərbəst şeirin “Kdq” poetikası ilə doğmalığını sübut etməyə çalışmışdır. Yazıçı Mirzə İbrahimov 1944-cü ildə yazdığı “Dilimizin inkişaf yolları” adlı məqaləsində “Kdq”nin xalq yaradıcılığının ən gözəl nümunəsi olduğunu vurğulamışdır. Yazıçı Anarın povest kimi işlədiyi “Kdq” mətni özünəməxsusluğu və mətnə yaxınlığı ilə diqqəti çəkmişdir. Povestdən bir müddət sonra yazdığı “Dədə Qorqud dünyası” araşdırmasında Anar “Kdq”nin tədqiqatçıları ilə polemikaya girərək bu möhtəşəm abidəni dilimizin, tariximizin abidəsi kimi qiymətləndirmiş, dastanı “Azərbaycan xalqının ən nikbin əsəri” kimi dəyərləndirmişdir. Tədqiqatçılardan Şamil Cəmşid Qorqudşünas “Kdq” mətninin uşaqlar üçün sadələşdirilmiş şəklinin müəllifidir. O, bu mətni 1980-ci ildə çap etdirmişdir. Alim dastanla bağlı “Kitabi-Dədə Qorqud”u vərəqləyərkən”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Kitabi-Dədəm Qorqud” adlı monoqrafiyalarını abidənin tədqiq və nəşr tarixinə, habelə mətnlə bağlı problemlərə həsr etmişdir. Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadənin 1988-ci ildə birgə nəşrə hazırladıqları “Kdq” dastanı Azərbaycan türkcəsindədir. Alimlər bu kitabın “Tükənməz xəzinə” adlı “Ön söz”ündə “Kdq”nin tədqiq və nəşr tarixi, Drezden və Vatikan nüsxələri, obrazları, əhatə etdiyi məzmun, ideya-bədii xüsusiyyətləri və s. problemlər haqqında əhatəli və elmi əsasa malik məlumatlar vermişlər. Alimlər “at kultu”na da toxunmuşlar. “Ön söz”də oxuyuruq: “Kitabi-Dədə Qorqud”da tədqiqatçıların diqqətini o qədər də cəlb etməyən “at kultu”nu xatırlatmaq istərdik. Atlar burada öz adları ilə tanınan canlı personajlardır; at qəhrəmanın yoldaşı, əsas zərbə qüvvəsidir. “At işləməsə, ər öyünməz” məsəli dastandan leytmotiv kimi keçir. Qəhrəman yaralananda atın quyuğunu kəsir, öləndə atı öldürürlər; yasaq olunmuş vaxtda atı minmək günahdır; qəhrəman and içir: “Minərsəm, tabutum olsun!” (9, s. 17).

“Ön söz”də diqqəti çəkən məqamlardan birində oxuyuruq: “Bunu da qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da etnos adı kimi iki dəfə “alban” sözü işlənmişdir (9, s.17). Bu kitabı digər kitablardan fərqləndirən xüsusiyyət onun “Ön söz”ündə sual şəklində qoyulmuş və F.Zeynalov və S.Əlizadə tərəfindən müxtəsər cavablandırılmış elmi mülahizələrdir. XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında “Kdq” dastanına marağın artması nəticəsində tədqiqat üsulları və istiqamətləri ədəbi-tarixi aspekt çərçivəsindən çıxaraq genişlənmişdir. Tədqiqatçılardan S.Əliyarlı, E.Əlibəyzadə, P.Xəlilov, Ə.Fərzəli dastanı tarixi və tarixi-coğrafi baxımdan, T.Hacıyev, S.Əlizadə, K.Vəliyev, A.Məmmədov, N.Cəfərov, K.Abdullayev dilçilik və dastanın poetikası rakursundan, M.Seyidov mifoloji, A.Nəbiyev filoloji aspektdən araşdırmışlar.

Bəhlul Abdullayevin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlı fikirləri maraqlı olduğu üçün diqqət çəkir. Alim yazır: “Qaynaqlarda Qorqud Atanın “Məhəmməd peyğəmbərin yaxın dostu, ondan dərs alan və üç yüz il ondan sonraya qədər yaşayan sahəbə, şirvanlıların təqdis etdikləri sultan, həm də Məhəmməd tərəfindən Dəmirqar, Dərbəndə göndərilmiş Salmani-farsinin təyin etdiyi Şeyx” (M.Təhmasib) olması xəbəri vardır. Başqa bir qaynaqda isə deyilir ki, Qayı tayfasından olan Qorqud Ata İnal Yabqu xanın vəziri idi. Və o, Məhəmməd peyğəmbərin anasının kiçik qardaşları- Abbas oğullarının Bağdadda beş yüz il padşahlıq etdikləri zamanda yaşamışdır. Farsca Oğuz dastanında da bildirilir ki, İnal Yabqu xan Qorqud Atanı Həzrət Məhəmməd peyğəmbərin yanına göndərmiş, o da orada islam dinini qəbul etmişdir” (10, s.4). Elməddin Əlibəyzadə “Kdq”yə həsr etdiyi “Ədəbi şəxsiyyət və dil”, “Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi”, “Kitabi-Dədə Qorqud” adlı kitablarında “Kdq” dastanına xüsusi yer vermişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” adlı kitabını E.Əlibəyzadə 10 fəslə bölmüşdür. “Tarixi hadisələrin bədii təsviri”, “Oğuz elinin dövlət qurumu və başçıları”, “Oğuz elinin igidləri”, “Dədə Qorqud şahidlik edir”, “Oğuzlarda ailə-məhəbbət mənəvi aləmi”, “Oğuz elinin qadınları”, “Oğuzlarda adət-ənənə, ədəb-ərkan”, “Dədə Qorqudun dili və üslubu”, “Dədə Qorqud kitabı”na artırımlar və ya “yad qatlar”, “Dədə Qorqud” dastanlarının sonluqları, yaxud Dədə Qorqudun kədəri” adlı fəsillər bu dastanla bağlı irili-xırdalı bir çox problemlərin incələnməyə aparılmasına və abidənin qavranılaraq öyrənilməsinə xidmət etmişdir (6). “Kdq” dastanı haqqında monoqrafiyalar, tədqiqat işləri yazan alimlərdən biri də Elmira Rəhimovadır. Onun 2011-ci ildə nəşr olunmuş “Dədəm Qorqud” adlı monoqrafiyası beş fəsildən ibarətdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalq epik şüurunun ilk səhifəsidir”, “Azərbaycan qorqudşünaslığının aktual problemləri”, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı nəzəri və praktik bədii tərcümə kontekstində. Dastanın ilk rus tərcüməsi”, “Dədə Qorqud” P.Antokolskinin tərcümələrində”, “Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycanın rus tərcüməçilərinin gözü ilə” adlı fəsillər monoqrafiyanın dastanın hansı aspektdən araşdırılmasına aydınlıq gətirir (13). “Kdq” dastanına monoqrafiya həsr edən alimlərdən biri də Rüstəm

Kamaldır. Onun 2013-cü ildə çap olunmuş “Kitabi-Dədə Qorqud”: nitq janrları və davranış poetikası” adlı monoqrafiyası dəyərli abidəmiz “Kitabi-Dədə Qorqud”da davranış poetikasına həsr olunmuşdur. Alimin dastanın poetik sistemi haqda maraqlı fikirləri vardır: “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetik sistemində fatika dialoqun əsasını təşkil edir, fatik janrlarla (xəbər, xəbərləşmə, söhbət, tənbeh-təhqir, kinayə, mübahisə (qavğa və s.) ifadə olunur. Xəbər nitq janrı kimi eposda kommunikativ gerçəkliyin və ya hadisənin əsasını təşkil edir. Eposun bədii məkanı əslində xəbər-xəbərləşmə məkanıdır” (8, s.122). M.Baxtinin nitq janrları, Y.Lotmanın məişət davranışı poetikası və C.Ostinin nitq aktları və performativlik nəzəriyyələri işığında epik mətn çərçivəsində nitq janrlarının təsvirini verən R.Kamal, onların dilin miforitual təcrübəsi ilə əlaqəsini müəyyən etmişdir.

Orta əsrlər oğuz dastanı “Kitabi-Dədə Qorqud” və german xalqlarının eposu “Nibelunqlar nəğməsi”ndə iki problemi: “Ədəbiyyatda darvinizm və ya sosial mədəniyyət modelləri orta əsrlər eposu aynasında” (11) və “Epos tarix və mif qovşağında” (12) adlı dərslər vəsaitlərinin müəllifi Rəhilə Qeybullayevadır. Alim 2016-cı ildə çap etdirdiyi hər iki əsərində “Dini kitablar eposun sələfləri sayıla bilərmə?”, “Eposlar xronika, yoxsa sırf ədəbiyyat nümunələridir?”, “KDQ” VƏ “NN”- klassik ədəbiyyat, yoxsa folklor nümunəsi?”, “Epos və onlardan əvvəl gələn kanonlaşmış dini motivlər”, “Ədəbiyyatda darvinizm cərəyanı və konsepsiyaları”, “Riayət edilmiş qaydalar: müasir Azərbaycan və alman xalqlarının sosiokultur antropologiyası orta əsrlər eposu aynasında (“KDQ” və “NN”) başlıqları altında çox maraqlı məqamlara toxunmuş və yeri gəldikdə “KDQ” və “NN”ə müraciət edərək hər iki əsərində qoyduğu problemləri elmi şəkildə incələmişdir. 2018-ci ildə çap olunan “Dədə Qorqud kitabı. Vatikan nüsxəsi” kitabında “Dədə Qorqud” dastanının Vatikan nüsxəsi əksini tapmışdır. “Vatikan nüsxəsi İtaliyanın Vatikan kitabxanasında qorunan, XVI əsrin birinci yarısında üzü köçürülən, bir müqəddimə və altı boydan ibarət olan nüsxədir” (5, s.4). “Hekayəti-Oğuznameyi-Qazan bəg və ğeyri” adlanan bu nüsxəni ilk dəfə olaraq əski əlifbadan müasir Azərbaycan əlifbasına çevirən Tərhan Quliyevdir. Alim kitaba “Ədəbiyyatımızın və tariximizin bir parçası” adlı 75 səhifəlik “Ön söz” yazmışdır.

“Azərbaycan xalqının şah əsəri, avtobiografiyası olan” (3, s.9) “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı heç bir zaman ədəbi tərəvətini itirməyəcək mükəmməl sənət abidəsidir. Lakonik olduğu qədər də monumental olan bu abidə mədəniyyət tariximizin canlı salnaməsidir. Elm aləminə 1815-ci ildə bəlli olan bu abidə hər zaman həm Azərbaycan, həm də dünya ədəbiyyatşünaslarının diqqət mərkəzində olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Araslı H. Kitabi-Dədə Qorqud. “Revolusiya və kultura” jur., 1938-ci il, № 3.
2. Araslı H. Kitabi-Dədə Qorqud. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1938, 17 mart.
3. Cəfərov N. Tarixin tərcümeyi-halı. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 265 s.
4. Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər, 2004, 368 s.
5. Dədə Qorqud kitabı. Vatikan nüsxəsi. Bakı: Xan, 2018, 288 s.
6. Əlibəyadə E. Kitabi Dədə Qorqud. Bakı: ATM, 1999, 332 s.
7. İsmaylova Y. “Dədə Qorqud kitabı” və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi. Bakı: Elm, 2011, 368 s.
8. Kamal R. “Kitabi-Dədə Qorqud”: nitq janrları və davranış poetikası. Bakı: Nurlan, 2013, 148 s.
9. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıcı, 1988, 266 s.
10. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Çəşniyev, 2004, 144 s.
11. Qeybullayeva R. Ədəbiyyatda darvinizm və sosial mədəniyyət modelləri orta əsrlər eposu aynasında (KDQ VƏ NN). Bakı: Mütərcim, 2016, 104 s.
12. Qeybullayeva R. Epos tarix və mif qovşağında: “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Nibelunqlar haqqında nəğmə” əsasında. Bakı: Mütərcim, 2016, 60 s.
13. Rəhimova E. “Dədəm Qorqud”. Bakı: Avropa, 2011, 170 s.
14. Təhmasib M. Seçilmiş əsərləri. İki cild. I cild. Bakı: Mütərcim, 2010, 488 s.

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud” (KDQ), KDQ Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, KDQ-nin Drezden nüsxəsi,

Ключевые слова: «Китаби-Дедэ Коркут» (КДК), КДК в азербайджанском литературоведении,

Key words: “The Book of DedeGorgud” (BDG), BDG in Azerbaijani literary criticism, Dresden copy of BDG, V

ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭПОСА «КИТАБИ-ДЕДЕ КОРКУТ» В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Резюме

Статья посвящена исследованиям, проведенным в азербайджанском литературоведении по эпосу «Китаби-Дедэ Коркут», отражающему историю огузских тюрков, воспеваящему высокие человеческие идеалы и благодаря этому вошедшему в сокровищницу духовных ценностей народов мира, а также до сих пор занимающему свое особое место в истории мировой литературы. В статье идет речь об азербайджанских ученых и исследователях (А.Абид, М.Мирбагиров, Б.Чобанзаде, М.Алекперли, А.Султанзаде, Г.Араслы, М.Г.Тahмасиб, М.Рафили, Х.Эфендиев, Ш.Джамшидов, Ф.Зейналов, С.Ализаде, Б.Абдуллаев, Т. Гаджиев, Р. Камал, Р. Гейбуллаева, Э.Гулиев и др.), изучавших «Китаби-Дедэ Коркут» начиная с первых десятилетий XX века, в том числе говорится о контексте, в котором они вели свои исследования.

Issues of studying the epic "The Book of DedeGorgud" in the Azerbaijan literature criticism

Summary

The article is devoted to the researches of the epic “The Book of DedeGorgud” in Azerbaijani literary criticism. The epic reflects history of the Oghuz Turks, sings of high human ideals and thanks to this fact it entered treasury of ethical values of the world’s people, and also “The Book of DedeGorgud” has still been taking a special place in the history of world literature. The article tells about Azerbaijani scientist, researchers (A.Abid, M.Mirbagirov, B.Chobanzadeh, M.Alekperli, A.Sultanzadeh, G.Arasli, M.G.Tahmasib, M.Rafili, H.Efendiyev, Sh.Jamshidov, F.Zeynalov, S.Alizadeh, B.Abdullayev, T.Hajiyev, R.Kamal, R.Geybullaeva, E.Guliyev and others), who have studied “The Book of DedeGorgud” since the first decades of XX century, including the context in

which they performed their researches.

Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Rüstəm Kamal oğlu Rəsulov

Mehdiyeva Mehriban⁵¹
DANTE YARADCILĞINA BİR NƏZƏR

Bu məqalə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün hazırlanan dissertasiyanın tərkib hissəsi olmaqla İtalyan intibahının üç dahi nümayəndəsindən birinin – Dantenin həyat və yaradıcılığını yığcam şəkildə əhatə edir. Bu dahi ədib 1265-ci ildə Florensiyada anadan olmuşdur. Əsil adı Dürante Aldiqyeri olan bu mütəfəkkirin vətəni eynilə digər şəhər-dövlətlər olan Milan, Venetsiya, Genuya, Neapol kimi feodal münasibətlərdən həmin dövrdə kустar əmtəə sisteminə keçən və təcridən sənayeləşən Venetsiya həmin vaxtlar İtaliyada pulla alış-veriş aparmaqla, dəniz yolları vasitəsilə xarici ölkələrlə ticari əməliyyatlar həyata keçirməklə inkişaf edirdi. Feodalların zülmündən xilas olan kəndlilərin şəhərlərə axınının getdikcə artması belə azad şəhərlərdə yerli ziyalıların yetişməsinə səbəb olur, demokratik ideyaların təşəkkülünə şərait yaradırdı. Onların arasında İtalyan intibahının Dante, Bokaççio, Petrarka kimi ədiblərin ortaya çıxması təbii bir hal olmuşdur.

Dante Aligyerinin ilkin əsəri olan “Yeni həyat” 1291-ci ildə yaradılmış, bundan sonra onun şah əsəri “İlahi komediya” ortaya çıxmışdı. 1946-cı ildə isə M. Lozinskinin söyləri ilə bu əsas əsər rus dilinə tərcümə edilərək Stalin mükafatına layiq görülmüşdür (1). Azərbaycanda isə şairin yaradıcılığına prof. Əli Sultanlı hələ 1930-cu ildən bir neçə məqalə həsr etmişdir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə bir çox qiymətli kitablar yenidən nəşr olunur ki, onların arasında “İlahi komediya”nın ruscadan dilimizə çevrilmiş həmin əsər bundan sonra ikinci dəfə işıq üzünə çıxmışdır. Dünyanın bir çox dillərinə tərcümə edilmiş “İlahi komediya” bəşər ədəbiyyatının korifeyləri olan Nizami, Şekspir, Servantes, Rable kimi dahilərin yaradıcılıqları ilə bir sırada durur (2). İtalyan ədəbiyyatının digər parıaq ulduzu Covanni Bokakaççio da bu ədibin tərcümeyi-halına yaxşı bələd olmuşdur. Müasir İtalyan dilinin formalaşmasında müstəsna rol oynamış bu əsər 750 il əvvəlki dövrün reallıqlarını əks etdirməklə həmçinin müəllifdən daha əvvəl yaşamış müxtəlif tarixi şəxslərin əməllərinə nəzər salması ilə əlamətdardır.

Ədib öz doğma şəhəri Florensiyada siyasi cərəyanlar arasında gedən mübarizəyə heç də laqeyd qalmamışdır. Bunlardan birini təmsil edən feodal zadəganlar alman imperatorunun hakimiyyəti altına keçməyə can atır, özlərini “qveltlər” adlandıran ikinci qrup isə Poma Papasının təbəəliyini üstün tuturdular. Bu çəkişmələr dəfələrlə silahlı mübarizəyə çevrilmişdir. Heç kimə tabe olmamağı arzulayan xalq kütlələrinə tərəfdar olan dahi şair 1302-ci ildə doğma şəhərindən sürgün edilmiş, həyatının qalan hissəsini Şimali İtalyanın müxtəlif şəhərlərində keçirmiş və 1321-ci ildə qütbətdə vəfat etmişdir. “İlahi komediya” həmin dövrdə yaranmaqla ədibin ziddiyyətli yaradıcılıq yolunun məğzini və fəlsəfi düşüncələrinin əsasını əks etdirir. Şair ölmüş bədənlərdən çıxan ruhlardan o biri dünyada mövcudluğuna dərindən inanmış, bu əsərini “Cəhənnəm”, “Əraf” və “Cənnət” adlı üç hissəyə bölmüşdür. Bu, xristian katolik dininin doqmalarına tamamilə uyğun idi. Əsərin üç hissədən ibarət olması Tanrıyı, Məryəm ananı və onların övladı İsanı simvolizə etməklə, hər hissənin 33 nəğmədən ibarətliyi və onlardakı hər bəndin üç misradan təşkil olunması poemanın kompozisiyasında riyazi dəqiqliyin göstərilməsinə dəlalət edir.

Poemanın şüjetini ədibin 18 yaşında sevdiyi Beatriça adlı qızın naqəfil ölümündən sonra ədibin ruhlardan dünyasında onun axtarışına çıxması təşkil edir. Dante özündən min il əvvəl yaşamış digər Yunan şairi Vergiliy ilə o biri dünyaya əsərin giriş nəğməsində qarşılaşır və bu iki dahi birlikdə cənnətdə və cəhənnəmdə olan varlıqların ruhları ilə ünsiyyətdə olurlar. Dante öz əleyhdarlarını, öz nifrətinə səbəb olan qeyri-insani keyfiyyətlər daşıyıcılarını cəsarətlə ifşa edir, 34 il yaşamış İsa peyğəmbərin ailə qurmaması səbəbinə keşişlərin də asketik həyat tərzinə üstünlük vermələrini ədib qınayır, ölmüş papaların bəzilərini tənqid etməkdən çəkinmir. Onun ideyaları sonrakı dövrün bir çox mütəfəkkirlərinə dərin təsir etmiş, Rusiyada görkəmli alim Qolenişev-Kuutuzovun “Dante və dünya ədəbiyyatı” adlı fundamental tədqiqatında bu təsirlər səylə araşdırılmışdır (3).

Dantenin bu şah əsərinin başlıca tərbiyəvi ideyası bundan ibarətdir ki, cismani dünyada yaşanılan ömür bir sınaqdır, insanın əməllərinə yalnız o biri ruhlardan dünyasında ədalətli qiymət verildiyindən hər kəs öz ömrünü ləyaqətlə başa vurmaldır. Bununla belə, əsərdə insanın yer üzərindəki həyatı zamanı onu müharibələrə, qan tökməyə özündən asılı olmadan sürüklənməsinə çox pis baxır. Dantedən on beş əsr qabaq yaşamış kor şair Homerin “Odyssey”sinin qəhrəmanı Uliş ilə cəhənnəmdə qarşılaşan Dante onun səyahətlərə olan ehtirasına yüksək qiymət verir. Xeyli sonralar Kolumbun yeni dünyanı kəşf etməsi isə bəlkə də həmin duyğuya verilən qiymətlə bağlıdır.

Əsərin dünya xalqları arasında daha geniş yayılmasına bir səbəb də dahi iotiraçı İohanes Quttenberin Almaniyada çap dəzğahını 1555-ci ildə ixtira etməsi və bu poemanın elə həmin ildə müasir kitab formasında çapdan çıxması ilə bağlıdır. M. Lozinskinin rus dilinə bu əsəri çevirməsi bu dildə danışan bir çox xalqların, o cümlədən bizim Azərbaycanlıların da onunla tanışlığına zəmin yaratmışdır. Uzun müddət Bakı Dövlət Universitetində “Dünya ədəbiyyatı” kafedrasına rəhbərlik etmiş prof. Əkbər Ağayev bu nəşrə əlavə etdiyi girişdə yazır: ““İlahi komediya”nın bədii məziyyətləri çoxdur. O öz dövrünün tam bir simfoniyasıdır. Zəmanəsinin elmi bilikləri, fəlsəfəsi, dini təsəvvürləri, tarixi hadisələri və şəxsiyyətləri, qədim hekayətləri və antik əsatirlər qəhrəmanları bu əsərin nəğmələri arasından

⁵¹ BDU

yüksəlir və sanki bizimlə üzbəüz danışır. Bu əsərdə hər şey canlıdır, əyanidir, yüksək poetik libasdadır, şair demək istədiyi fikirləri olduqca dəqiq və aydın ifadə edir. Onda o qədər bitməz və tükənməz yaradıcılıq ehtirası vardır ki, nədən istəsə danışır, nəyi istəsə tərənnüm edir, nəyi istəsə inkar və ya təsdiq edir, nəyə toxunsa ona ruh verib canlandırma bilir. Onun qələmindən çıxan bütün kainat dilə gəlir, bütün təbiət oxucu ilə danışır, sanki bütün ulduzlar aləmi, yer, gey, kəhkəşan, planetlər, od, su, külək, meşələr, dağlar, dərələr, çaylar və okeanlar, bütün canlı və cansız varlıq orada düşünür, hiss edir.” (4. səh 15)

Əsərdəki “Əraf” başlıqlı ikinci bölmədə “Cəhənnəm”dən çıxmış təqsirkarların günahları yuyulur və mötədil təmizlənməyə baş verir. İnsan ağılsızlığı üzündən törənən faciələrə ilahi hüdürlükdən baxan müəllif öz əsərini “komeidiya” adlandırır və bununla axmaqlığa, bir növ, rişxənd edir (5). Keşiş yepiskop və papaların eynilə İsa peyğəmbər kimi həyatları boyu nəsl vermədən subay qalmalarını təkzib edir. Bu xüsusda yaxın dövrlərdə çəkilmiş “Davinçi kodu” bədii filminin ssenarisində dahi sənətkar Leonardonun vaxtilə kətan üzərində yaratdığı “Əshabələrlə İsa peyğəmbərin şam etməsi” rəsminə əks olunanlar arasındakılardan birinin məhz xristianlıq dahisinin sevgilisi Mariya Maqdalina olduğunu sübut etməyə cəhd göstərilir. Odur ki, Dantenin özlərini övlad səadətindən məhrum edən dindarlara rişxənd etməkdə haqlı olması bur daha özünü bu bədii filmə doğruldu.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Данте. А. «Божественная комедия». Москва. АСТ «Гранзит». 2006. Перевод М.Лозинского.
2. Ф. Еремин. «100 великих поэтов». М. «Вече». 2014.
3. Голенищев-Кутузов. «Творчество Данте и мировая культура». М. 1950.
4. Dante Alighieri. «Иlahи комедија». Bakı. Azər məşr. 2004. Prof. Əkbər Ağayevin ön sözü. Səh 4-16.
5. Ю. П. Вяземский. «От Данте до Астрида». М. 2014.

SUMMARY

“Glance to the Creation of Dante”

Above presented article is devoted to the analysis of the substantial work “Divine Comedy” of the great Italian poet and thinker Dante Alighieri who lived between 1265-1321. It is mentioned that his motherland Florencia was the independent city-republic like Milan, Venetsia, Genuya, Neapol and Dante was exiled from it at his age of 37 when he started to create his immortal poem consisting of three parts. Investigator highlights in the article that the poet loved a girl by the name of Beatrice when he was 18 and after the unexpected death of his beloved lady Dante travelled the Hell, Clearance and Heaven where he met many well-known people and spoke to them. To each of these three divine places he devoted 33 songs. This work had influenced to the further formation of the modern Italian literary language. The author of this article refers to the Russian and Azeri translations of this fundamental creation.

Р Е З Ю М Е

«Обзор на творчество Данте»,

В представленной статье анализируется основная работа великого итальянского поэта и мыслителя Данте (1265-1321), жившего в свободном городе Флоренции и изгнанного за свои политические убеждения из родного края, после чего он стал работать над данным произведением. Исследователь упоминает о страстной любви юного поэта к Бариче, которая неожиданно умирает и заставляет Данте отправиться в потусторонний мир и пребывает в аду, в чистилище и в раю, где он сталкивается с разными историческими людьми. Каждая из таких частей поэмы состоит из 33-х песен. Автор статьи упоминает, что эта работа серьезно повлияла на дальнейшее развитие современного итальянского языка и была переведена на многие языки мира, в том числе и на русский и азербайджанский языки.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Ağaeva Səbinə Oqtay q.⁵²
İCTİMAİ MÜHİT VƏ İNSAN TALEYİ R.N.GÜNTƏKİNİN PYESLƏRİNDƏ
(“Əski şərq”, “Balikəsir mühasibi”)

R.N.Güntəkin XX əsr realist Türkiyə ədəbiyyatının görkəmli simalarından biridir. Onun yaradıcılığı çoxşaxəlidir. Yazıcını təkcə roman ustası adlandırmaq kifayət deyil, o özünəməxsus üslubu və həyatdan götürülmüş, dövrün aktual problemlərini dram əsərlərində də əks etdirib. Yazıcının ailə-məişət mövzusunda qələmə aldığı pyeslərdən biri "Əski şərq"dir. Bu əsəri digər ailə-məişət mövzulu dramlarından fərqləndirən bir cəhət vardır ki, əsərdə həm də sevgi motivi və qadın-kişi münasibətləri aparıcı mövqə tutur. Əsər 1938-ci ildə "Əski şərq" adı ilə roman halında qələmə alınmışdır. Daha sonra isə yazıçı bu romanı 1951-ci ildə üç pərdəli pyes halına salmışdır. Və pyesin adını da "Əski şərq" olaraq dəyişdirmişdir. "Bütün xoşbəxt ailələr bir-birinə bənzəyir, hər bədbəxt ailənin isə özünə xas bir bədbəxtliyi vardır" [6, s.3] ifadəsi bu əsəri ən gözəl şəkildə əks etdirəcək bir ifadədir. Belə ki, burada fərqli insan taleləri, bu və ya digər səbəbdən xoşbəxt ola bilməyən və nəhayət böhrana uğrayan ailələr yazıçı tərəfindən diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Yazıçı bu əsərində fərqli mühitlərdə tərbiyə almış iki gəncin yollarının kəsişməsini və uğursuz ailə həyatını əks etdirmişdir. Eyni zamanda "fərqli mədəniyyətlərdə böyümüş iki insanın həyatlarını birləşdirməsi nəticəsində meydana gələn bədbəxt evliliklər; sevgi, sədaqət və vəfa anlayışları çərçivəsində baş verən hadisələr" dramda əsas xətti təşkil edir. Yazıçı bu əsərdə Baba Əfəndi və onun ailəsinin təmsalında Anadolu həyat tərzini, Yusif və Züleyxanın təmsalında isə İstanbulu, şəhər insanının həyat tərzini təsvir etmişdir. R.N.Güntəkin bir çox əsərində Anadolu ailələri ilə İstanbul ailələrinin müqayisəsinə yer vermiş və bu iki fərqli mühit arasında Anadoluya üstünlük vermişdir. K.N.Güntəkinin əsərlərində cəmiyyətin hər təbəqəsindən olan müxtəlif əqidəyə və düşüncəyə sahib olan insanlar görmək mümkündür. Müəllim, məmur, dilənçi, vuruşçu, din xadimi və s., olan bu insanların bir çoxu bu və ya digər şəkildə Anadoluya bağlı olan insanlardır. Güntəkinin Anadolu sevgisi istər romanlarında və hekayələrində, istərsə də dram əsərlərində özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Bu əsərlərə nəzər salsaq görürük ki, yazıçı Anadolu insanına daha böyük sevgi və rəğbətlə yanaşır, bu insanın sadələşməyən, səmimiyyətini xüsusi olaraq nəzərə çarpdırır. Anadolu insanının həyat tərzini, istəklərini, problemlərini bütün açıqlığı və sadəliyi ilə dilə gətirir. Müfəttişlik dövründə addım-addım gəzdirdiyi Anadolunu, gördüklərini, eşitdiklərini, özünəməxsus tipləri, adət-ənənələri, ictimai dərdləri çox da dərinə enməyən bir müşahidə ilə nəql edir. Güntəkin Anadolu insanın savadsızlığını, hər şeydən uzaq, bixəbər yaşayışını ictimai problemlərə, cəmiyyətdə hökm sürən nizamsızlığa bağlayır.

Anadolu insanının həyatına, yaşayış tərzinə örnək olan Baba Əfəndinin ailəsi qızı Həcər, gəlini "dəli" Zəhra, nəvələri Müşərrəf və Əhməddən ibarətdir. Zəhranın əri balıqçı olmuş, dənizdə bir fırtınada itgin düşmüşdür. Baba Əfəndi isə olduqca kasıb bir həyat sürür, əynindəki nimdaş paltarları ona ağsaqqal yaşına yaraşmayan gülcünc bir görkəm verir. Onun gəlini Zəhra və nəvələri ilə olan münasibəti də ürəkaçan deyildir. Zəhra ona baxmaqdan gileylənir, nəvələri isə onu ələ salır, sözünü dinləmirlər. Baba Əfəndi yaşına görə davranmır, qadın paltarı geyib rəqs edir, çox içir, dostları, gəlini və nəvələri ilə kobud danışıq və s. Əslində isə bütün bu insanlar həm də bir-birini saf bir məhəbbətlə sevir, bir-birini qayğısına qalır. Bu obrazların təmsalında sevgisini fərqli şəkillərdə ifadə edən və ya edə bilməyən, lakin bir-biri ilə həm də qırılmaz bağlarla birləşən Anadolu insanının həyatını, yaşayışını, çətinliklərə qarşı necə mübarizə aparmasını görürük. Dramda iki obrazın həyatı haqqında ətraflı məlumat verilir: Baba Əfəndi və Züleyxa. Baba Əfəndi müharibədən sonra cənubi Anadolu sahillərinə köçən Girit mühacirlərindəndir. Girit əldən getdiyi zaman ailəsi ilə birlikdə bu adaya köçmüşdür. O zamanlar gənc və bacarıqlı olduğu üçün özünə burada da yeni bir həyat qurur, bir restoran və otel tikdirir. Övvəllər bu adadan gəmilər, adadakı mərmər tikililəri görməyə gələn turistlər əksik olmadığı üçün Baba Əfəndinin maddi cəhətdən sıxıntısı olmur. İndi isə adada yerli əhali bir neçə ailədən ibarətdir.

Müharibə zamanı yaxınlarını itirən insanların bir çoxu başqa şəhərlərə köçmüş, bəziləri də döyüşlərdə həlak olmuşdur. Adanın tək ziyarətçisi buradakı limana lövbər salan dənizçilərdir. Adaya Yusif və Züleyxanın gəlməsi ilə buradakı həyat sanki canlanır. Hər axşam məclislər qurulur, keçmiş xatirələrdən söhbət açılır. Baba Əfəndinin ailəsində də bu canlanma özünü büruzə verir. R.N.Güntəkin bir çox roman və dramlarında olduğu kimi pul və kasıblıq məsələsinə bu əsərində də toxunmuşdur. Məhz bu faktor Güntəkin yaradıcılığında bir çox ailənin böhranına səbəb olan bir problem kimi diqqətə çarpır. Həmçinin Baba Əfəndinin ailəsi üçün də eyni vəziyyət hakimdir. Dramda obrazların təsvirindən də görürük ki, ailənin geyimi, yaşayışı səfil vəziyyətdədir. Baba Əfəndinin qızı Həcər Aysə xanımın köhnə paltarlarını geyir, Baba Əfəndi özü isə dənizə düşüb islanarkən başqa paltarı olmadığı üçün gəlini Zəhranın köhnə paltarlarından geyir. Bütün bu səfillik və çətinliyin içində Baba Əfəndinin ailəsi öz birliyindən, yaşamaq ümidindən əl çəkmir. Bununla yanaşı əsərdəki əsas obrazlardan olan Yusif və Züleyxanın da taleyi diqqəti cəlb edir. Onların da ailəsi bədbəxtliyə düşər olmuşdur, lakin bu bədbəxtlik maddiyyət və ya itki ilə bağlı deyil. Züleyxa və Yusif fərqli tərbiyədə, fərqli mühitlərdə böyümüş iki insandır. Züleyxa sevginin sözlərlə ifadəsini qeyri-təbii bir hadisə sayır. Yusifin sevgiyə bu qədər bağlı olmasını, hətta ona sevdini söyləməsini belə Züleyxa bəsitlik kimi qəbul edir. O, əri Yusifi böyük məhəbbətlə sevib ailə qurmamışdır. Atasının istəyi ilə razılıq vermişdir, lakin azadlıq, sərbəstlik arzusu onu rahat buraxmır. "Bir an üçün əski şərqini eşidən kimi oluram. Atamın qulağına yavaşca: ata, söyləməyə cəsarət etmirsən, amma mənim bu adamla ailə qurmağımı çox istəyirsən deyəsən, mən də bunu edəcəm-deyirəm" [4, s. 169] sözləri ilə bunun ifadəsini görürük. Züleyxa kor-koranə Qərb mədəniyyətinə meyl edən, ətrafındakı hər kəsə, hər hadisəyə biganə olan bir qadın obrazıdır. Və bu mədəniyyətinin təsiri ilə sərbəstliyə, azadlığa meyillidir. Lakin bu meyillilik şüurlu, məqdəsyönlü şəkildə deyil, xəyallarla yaşayan, özünü roman qəhrəmanları ilə müqayisə edən, Qərbin həyat tərzinə heyranlıqla baxan zəif iradəli bir

⁵² F.ü.f.d., dos. BDU

qadının öz dəyərlərindən uzaqlaşmasıdır. Güntəkin Züleyxanın timsalında xalqa yad olan, insanların qayğılarından uzaq tipik burjuva nümayəndəsi yaratmışdır. Atası Anadolu da yaşayan vətənpərvər bir hərbcı olmuş və davamlı köçmək məcburiyyətində qaldığı üçün Züleyxa dayısının tərbiyəsində böyümüşdür. Onun dünyagörüşünün formalaşmasında dayısının da təsiri böyük olmuşdur. Əvvəlcə atasını sevməyən Züleyxa sonralar Anadolu da birlikdə yaşadıkları vaxt ərzində onu tanıdıqca sevməyə başlayır. Züleyxa təhsil aldığı dövrdə İstanbulda yaşayan rum qızlarına həsəd aparır, onların sərbəst gəzib-əylənməsi, həyat təzi ona daha cazibədar görünür. Və zaman keçdikcə öz mədəniyyətindən və insanlarından uzaqlaşır. Züleyxada bu cür dünyagörüşünün formalaşmasında təhsil aldığı amerikalı kollecinin də təsiri böyük olmuşdur. Digər önəmli qadın obrazı olan Ayşenin Züleyxa ilə bağlı xatirələrinə nəzər salsaq Züleyxa haqqında ilkin təəssüratımız yaranır: “Xanıməfəndi amerikalı müəllimlərlə bağçada qol-qola gəzərdi, həmişə ingiliscə danışar, konfrans salonunda konfranslar keçirərdi. “Miss Zila, Miss Zila...” deyər hər kəs xətrini sayardı. Biz kiçiklər ona heyran-heyran baxardıq uzaqdan... Məktəbi bitirdikdə Amerikaya gedəcəyini söyləyirdilər” [4,s.146]. Güntəkin burada da mühitininsana təsiri mövzusunda toxunmuşdur.

Züleyxanın genini daşdığı öz doğma ata-anasına deyil, düşdüyü mühitə meyl etməsi və özünü bu mühitin bir parçası olaraq qəbul etməsini görürük. Ətrafında baş verən hadisələr, vətəninin acınacaqlı vəziyyəti Züleyxanı bir o qədər də maraqlandırmır. Və Anadolu ona heç görmədiyi Avropa ölkələri qədər yad, uzaq görünür. Özünü heç cür bu məmləkətin övladı kimi təsəvvür edə bilmir. Züleyxa ailəyə, sevgiyə, qadının öz ərinə bağlı yaşamasına bəsitlik, bayağılıq kimi baxır. Və bu fikirləri onu sevdiyi, lakin heç vaxt etiraf etmək istəmədiyi ərindən, Yusifdən uzaqlaşdırır. Züleyxanın xarakterindəki bir çox çatışmayan cəhət də məzh ailə mühitinin olmaması, ata-ana qayğısından uzaq bir uşaqlıq keçirməsidir. Yusifin ona qarşı münasibəti hər zaman mərhəmətli, səbrli, xoşgörülü olsa da sonda Züleyxanın yanlışları ucbatından ailə məhvə məhkum olur. Güntəkin Züleyxanın timsalında gözüqapalı, kor-koranə Qərbə meyl edən, Avropa həyat təzini yalnız sərbəstlikdə, əyləncədə, kimsəyə bağlı olmadan yaşamaqda görə gənclərin obrazını yaratmışdır. Züleyxa ətrafına qarşı da hər zaman soyuq münasibətdə olmuşdur. Ayşə ilə olan söhbətində özü də bunu etiraf edir: “Təbiətim bir parça ağırdır, daha doğrusu soyuqdur, hər kəsə uzaq dururam. Buna görə də mənə məktəbdə “özündən razı” dediklərini bilirsiniz” [4, s.148]. Yusif isə Züleyxanın əksinə, Anadolu tərbiyəsində böyümüş, ağır təbiətli, özünün də dediyi kimi “köhnə fikirlərdən”dir. Lakin qarşımıza pis insan və ya pis ər obrazında deyil, mərd, sədaqətli, yüksək insani keyfiyyətləri olan bir insan kimi çıxır. Züleyxanı bütün qəlbi ilə sevir, onun fikirlərinə hörmətlə yanaşır. Bu sevgi həm də Yusifin Züleyxanın atasına olan pərəstişindən, hörmətindən irəli gəlir. Züleyxanın atası Yusifə daim arxa olmuş, ona atalıq etmişdir. Buna görə də Yusif Züleyxaya qarşı özünü həm də borclu hiss edir, onu qorumağa çalışır. Züleyxa başqa bir gəncə qəza keçirdiyi zaman heç kim ona inanmayıb, ətrafındakı qohumları belə ondan uzaqlaşdığı bir vaxtda bu vəziyyət Yusif üçün nə qədər ağır olsa da ona əl tutur, Züleyxanı hər şeydən uzaqlaşdırmağa çalışır. Lakin bütün sevgisinə və mərhəmətinə rəğmən bu vəziyyətin nə qədər ağır olduğunu da etiraf edir: “Qanuna görə arvadım olduğun müddətdə səni qorumağa məcbur idim. O insanın qızına heç kimin hörmətsizlik etməsinə icazə verə bilməzdim. Hər şey bitdikdən sonra anamın dediyi kimi şənillə-şərəfinlə evini tərk edə bilərdin, yalnız o zaman belə (bir sükkutdan sonra) mənə kimi dağ əməllərindən tamamilə qurtula bilməmiş bir adam üçün bu ağır idi Züleyxa... Niyə gizlədim, ağır idi...” [4, s. 224]. Onu özü ilə birgə Baba Əfəndinin də yaşadığı, hər kəsdən uzaq olan bu adaya iş bəhanəsi ilə gətirir. Yusifin Züleyxanı bu adaya gətirməkdə bir digər məqsədi də onu insanlarla ünsiyyətə, münasibət qurmağa alışdırmaq istəməsidir. Çünki Züleyxada içində qapanıqlıq, səssiz qalma xəstəliyi vardır. Yusifin bu addımı Züleyxanı sözün əsl mənasında “sağaldır”. O, Anadolu da görüb tanıdığı mehriban, səmimi, sadə insanlarla dostluq edir, onlarla dərdləşir, cəmiyyətə qarışmağı öyrənir. Və nəhayət buradan ayrılmaq vaxtı gələndə Züleyxa buranı tərk etmək istəmir. Yusif Züleyxanın ona qarşı alçaldıcı, soyuq münasibətinə baxmayaraq onu hər zaman sevir, qoruyur və Züleyxanın da onu qarşı eyni hisslərlə yanaşacağı günü səbrlə gözləyir. Lakin sonda bunun mümkün olmadığını anlayan Yusif bunu böyük kədər və məyusluqla ifadə edir: “Məni o qədər parçaladın, o qədər alçaldın ki, sənə qarşı zəifliyim bir daş kimi ürəyimdə donub qaldı. Bütün bunlara baxmayaraq gözəl günlərimizin də olduğunu söylədik, Züleyxa. Arabir onları xatırlayıb düşünmək də bir şeydir. Fəqət mən onları da rədd etməyə məcburam. Sən onlardan da bir şey qoymadın mənə, hamısını özünə bərabər götürüb aparırsan...” [4, s.225-226]. Yusif nəhayət sınımış qüruru, daşa çevrilmiş qəlbi ilə Züleyxadan əl çəkir, onu öz əlləri ilə İstanbula yola salır.

Züleyxa xaraktercə də Yusifdən daha zəif obrazdır. Yusifə xas olan mətinlik, sədaqət, adət-ənənələrə bağlılıq, səmimilik kimi duyğular Züleyxadan uzaqdır. O, nə istədiyini bilməyən, aşırı həssas, hər şeydən narazı olan bir insandır. Bütün qayəsi, istəyi azad bir qadın olmaqdır. “Bütün qüvvətim azad bir insan olmaq qürurundan ibarətdir. Heç kimə veriləcək hesabı qalmamış bir insan olmağın qürurundan...” [4, s.182], “Azad deyiləm? Boşanmış bir qadın deyiləm? Yanımdakı adam sevgilim də olsa kimin nə deməyə haqqı ola bilər? Onsuz da bütün üsyanım buna görə deyilmi?” [4, s.183] kimi fikirləri ilə az-çox Züleyxanın azad həyat anlayışı ilə tanış olur. Belə bir vəziyyətdə onların ailə münasibətləri möhkəm bağlarla bağlana bilməzdi. Və nəhayət məhv olmağa məhkum olan bu ailə də Yusifin bütün söylərinə baxmayaraq dağılır, onların boşanması ilə nəticələnir. Güntəkin bu iki gəncin timsalında Qərbləşmə, müasirləşmə həvəsi ilə dağılan ailələrin, ailəsinə və ətrafına yadlaşan insanların taleyini əks etdirmişdir.

Bu adanın bir digər sakinləri də Kaymakam bəy və Ayşə xanımdır. Ayşə əsərdə Züleyxaya qarşı qoyulan, ona tamamilə zidd olan bir qadın obrazıdır. Bu obrazla Güntəkin sanki Türk qadınında görmək istədiyi xüsusiyyətləri, sədaqət, mehribanlıq, saflıq kimi insani dəyərləri əks etdirmişdir. Ayşə də Züleyxa ilə birlikdə amerikalı kollecində təhsil almışdır. Lakin o, Züleyxa kimi öz əslini unutmamışdır. Kiçik bir adada kaymakam olan əri ilə birlikdə xoşbəxt həyat sürməkdədir. Ayşenin ailə anlayışı ilə Züleyxanın görüşləri tamamilə fərqlidir. Ayşə bütün varlığı və sədaqəti ilə öz ərinə bağlıdır. Kaymakamın sərt təbiətinə baxmayaraq ona qarşı sevgisini heç vaxt sorgulamır. Yaşadığı mühitdə hər nə qədər

tənha, sıxıntı içində olsa da narahatlığını heç vaxt büruzə vermir, Kaymakama qarşı hörmətsizlik etməyi ağına belə gətirmir. Aysə kaymakamdan yaşca çox kiçikdir. Lakin onun yaşadığı çətinliklər, gördüyü fəlakətlər ona yaşını unutturmuşdur, düşmüşdür. Kaymakam bəy isə təbiətə əsl Anadolu insanıdır. Hər nə qədər kobud, etinasız kimi görünsə də təmiz qəlblə, gülərlə, zarafatlı, çevik, qonaqpərvər bir insandır. Eyni zamanda Aysəni də çox sevir. Yusif bəydən fərqli olaraq Kaymakamın sevgisi qarşılıqsız deyildir. Aysə xanım da onu qəlbən sevir, onun ardınca bir çox şəhərlər gəzmiş, ordan-ora sürüklənmişdir. Aysə də İstanbul qızıdır, orada təhsil almış, ziyalı bir ailədən çıxmışdır. Lakin burada keçirdiyi həyat tərzi ilə Anadolulaşmış, çətinliklərə alışmışdır. Züleyxanı da məktəb vaxtından tanıyır, uşaqlıqdan bəri ona pərəstis etdiyini söyləyir. Lakin Züleyxanın ərinə qarşı olan münasibəti onu sarsıdır, ərinə bu cür bağlı olan qadın bu vəziyyəti heç cür qəbul edə bilmir. Kaymakam bəy isə hər nə qədər Aysənin sevgisindən arxayın olsa da, onu bu cür şəraitdə yaşatmağa məcbur olduğu üçün sanki vicdan əzabı çəkir. Aysə o qədər insanlardan, cəmiyyətdən uzaq qalmışdır ki, Züleyxanın adaya gəlişi onun üçün bayram olur. Bunlara baxmayaraq Aysə Kaymakamdan ayrı olmağı, hətta ona qarşı kobud rəftarı belə ağına gətirmir. Ailəsinə bağlı olan bu qadın yalnız övladlarını və ərinə düşündür, heç vaxt taleyindən şikayətlənmir. O, bu kiçik adada, ailəsi ilə birgə sakit, dəbdəbədən uzaq bir həyat keçirməkdən xoşbəxt olan sadə bir insandır.

R.N.Güntəkinin bir çox əsərlərində qoyulmuş ailə-məişət probleminə şəxsi münasibətini isə bu ifadələrdə görürük: “Ailə münasibətlərindəki ən önəmli məqam qarşılıqlı sevgi və hörmətdir. Bundan daha da önəmli olan isə əgər münasibətdə olduğumuz insan ailə üzvümüzdirsə, bu bağları daha da qüvvətləndirməli və ilk öncə sevgi, sədaqət, vəfa kimi anlayışları qavramaq gərəkdir” [8]. R.N.Güntəkin bu əsərdə də dövrünün aktual problemlərindən olan gənc ailələrin dağılması, yanlış Qərbləşmə meylləri və insanların yaşadığı həyatla arzuladığı həyat arasında böyük fərqlərin olması, cəmiyyətə uyğunlaşa bilməmək kimi fərdi problemləri böyük ustalıqla əks etdirmişdir. Cümhuriyyətin qurulmasından sonra cəmiyyət sürətli bir dəyişmə və inkişafa məruz qaldı ki, bu da bir çox ailələrin böhranına, dağılmasına səbəb oldu. Burada əsas səbəb kimi bəzi ailələrdə inkişafın düzgün dəyərləndirilməməsi, gənclərin inkişafı yalnız “müasir” həyat tərziyə, “avropasayağı” adət-ənənlərdə görməsi hesab olunurdu.

R.N.Güntəkinin dram əsərlərində, qadın obrazlarının daha çox qabardıldığını, xüsusən də ailə-məişət mövzulu əsərlərdə qadınların hadisələrin mərkəzində durduğunu görürük. Diqqəti çəkən bir cəhət də odur ki, nəinki Güntəkin yaradıcılığında, bu dövrdə ərsəyə gəlmiş bir çox dram əsərlərində qadın obrazları daha çox “günahkar”, “fitnəkar”, “cahil”, inkişaf və yeniliyi öz meşşan istəklərinə “uyğunlaşdırın”, ailəsinə və övladlarına qarşı məsuliyyətsiz olan qadın tipləridir. Bununla yanaşı bu obrazlara qarşı qoyulmuş ali təhsilli, idealist, ailəsinə və övladlarına qayğı ilə yanaşan və bütün həyatını ailəsinə həsr edən qadın tiplərinə də rast gəlirik. Ümumən isə bu dövr dramaturgiyasında qadınların timsalında daha çox mənfi obrazların yaradıldığını şahidi oluruq. Belə ki, qadınların içki içməsi, qumar oynamağı, bütün həyatının əyləncələrdən, ziyafətlərdən ibarət olması, xəyanətə meyillilik və s. səbəblər yazıçıları bu dövrün məhsulu olan əsərlərdə cəmiyyət və qadın problemini qarşı-qarşıya qoymağa vadar edirdi.

Rəşad Nuri Güntəkin də yaradıcılığında bu cür tipikləşdirmə və problem qoyuluşuna ən çox rast gəlinən dramaturqlardan biridir. Ümumiyyətlə R.N.Güntəkin demək olar ki, bütün yaradıcılığı boyu insan-cəmiyyət qarşılıqlı məsələni əks etdirmiş, bu iki cəhətin daim bir-biri ilə olan çəkişmə və vəhdətini böyük ustalıqla əks etdirmişdir. Təmiz və sadə türkcəsi, özünəməxsus üslubu ilə tiplərini elə canlandırır, dialoqları elə əlaqələndirir ki, izləyicidə bu obrazın səmimiyyətinə şübhə qalmır və obrazı həyatın gerçək bir parçası kimi qəbul edir. Bununla da o, həm əyləndirib, həm də düşündürə bilmək kimi önəmli bir missiyanı yerinə yetirir. R.N.Güntəkin dövrünün ictimai bəlalərini, şəxsiyyəti korlayan hər bir amili əsərlərində böyük bir ustalıqla işləmişdir. Yazıçı sosial mühitlə bağlı müşahidələrini fərqli təbəqələrdən, fərqli cəmiyyətlərdən olan insanların taleyi və macəraları fonunda əks etdirmişdir. Onun “Balıqəsir mühasibi” dramında yaratdığı obrazlar və təsvir olunan cəmiyyət də hadisələrin cərəyan etdiyi dövrlə birbaşa bağlıdır. Pyes 1953-cü ildə qələmə alınmışdır. Əsərdə İkinci Dünya müharibəsi ərəfində Balıqəsirdə öz namusu ilə çalışıb ailəsinə dolandırmağa çalışsan Tahir bəy və ailəsinin sonrakı taleyi əks olunur. Bu ailənin başına gələn hadisələrin timsalında həmin dövrün abu-havası haqqında az-çox təsəvvürümüz yaranır. Müharibədən sonrakı dövrdə Tahir bəyin qarşısına bir çoxları kimi “asan” yolla pul qazanmaq firsəti çıxır. Ramiz bəy tərəfindən edilən təklifi ilk öncə qəbul etmək istəməyən Tahir bəy arvadı Huriyə tərəfindən təzyiq göstərildikdən sonra övladlarını “daha yaxşı şəraitdə” böyüdə bilmək üçün təklifi qəbul edir. Hadisələrin sonrakı cərəyanına nəzər salsaq görürük ki, başda Huriyə xanım olmaqla, övladları Nəcdət və Leylanın, hətta qayını Şərif Əli dayının da Tahir bəyi qınadığını, onun insanlar arasında “vurğunçu” kimi tanınmasından utanıqlarını görürük. Tahir bəyin gördüyü işlərə görə dörd aylıq həbs cəzası alması ailədəki vəziyyəti daha da gərginləşdirir. Ailəsinin onu evinə gələn qonaqların belə qarşısına çıxarmağa utandıqını gören Tahir bəy onlara bir oyun qurur. Və bütün var dövlətini xeyriyyə qurumlarına bağışlayacağını və yenidən Balıqəsirdə mühasib işləyəcəyini, əvvəlki günlərə qayıdacağını deyir. Bununla da ailə üzvlərinin hər birinin “namusku həyat” adı altında gizləndiyi maska düşür və əsərdəki duyğular açılmağa başlayır. Yenə də başda Huriyə xanım olmaqla heç kim var dövləti itirməyin tərəfdarı deyildir. Hər nə qədər namuslu həyat sürmək tərəfdarı kimi görünsələr də, heç biri əvvəlki kasıb həyata geri dönmək istəmir. İlk baxışda Huriyə xanım ərinin tutduğu işlərdən utanması ilə bu mövzulardan kənar olan, günahsız bir obraz kimi görünsə də, sonrakı hissələrdə aydın olur ki, Tahir bəy bu cür işlərə girmək istəmədiyi zaman məhz Huriyə xanım onu məcbur etmiş, övladlarının, ailəsinin gələcəyini düşünməməklə ittiham etmişdir. Bu obrazla R.N.Güntəkin pul hərisliyi, varlanmaq arzusu ilə hər şeyə razı olan, məsuliyyətsiz ana və həyat yoldaşı obrazını yaratmışdır. Odur ki, övladlarının və Tahir bəyin bu vəziyyətə gəlməsində Huriyə xanımın da rolu böyükdür.

R.N.Güntəkinin romanlarında olduğu kimi, dram əsərlərində də obrazlarına qarşı həm kəskin tənqidi münasibəti, həm də humanist yanaşmasının şahidi oluruq. Odur ki, gördüyü işlərdən asılı olmayaraq obrazına müəyyən cəhətdən haqq qazandırır, oxucunun nifrət obyektinə çevirmir. Bu əsərdə də yazıçı bu obrazları öz sözləri və əməlləri ilə ifşa etmişdir. Lakin Huriyə nə qədər pul hərisi, sözü ilə əməli bir olmayan biri kimi çıxış etsə də, yazıçı onun dilindən bütün bunları övladları üçün etdiyini, onları düşündüyünü bildirməyi əsirgəmir.

Dramda əsas obrazlardan biri ailənin rəisi Tahir bəydir. O, vaxtilə kasıb olsa da, namuslu, çalışqan, ailəsinə bağlı bir insan olmuşdur. Lakin Ramiz bəyin təklifi ilə onun işlərinə ortaq olan və varlanan Tahir bəy yavaş-yavaş namuslu həyatından uzaqlaşır, övladlarının belə utandığı bir insan halına gəlir. Öz arvadı Huriyə xanım da onu qınayanlardandır. Lakin Ramiz bəyin dilindən deyilmiş bu sözlərlə Huriyə xanımın da ifşasını görürük: “Siz” məni düşünmürsənsə körpə balalarını düşün. Əsər ailədəki problemlərin namus, əxlaq anlayışı ilə bağlı olmasına görə “Yarpaq töküümü” əsərlə də bənzərlik təşkil edir. Lakin “Yarpaq töküümü”ndə kasıblığın gətirdiyi fəlakəti, “Balıksir mühasibi”ndə var-dövlət gətirir. Güntəkin bu əsərlərdə çox kasıblığın və çox var-dövlətin insanlara təsirini, onları necə dəyişməsinə, əxlaqi çöküntüyə səbəb olan faktorları böyük ustalıqla qələmə almışdır. Digər bir oxşarlıq isə hər iki əsərin ailə başçısının - Əli Rza bəyin və Tahir bəyin öncəki həyatında sevilən, sözü dinlənən insan olması, daha sonra isə dəyişən həyat tərzində nəticəsində hörmətdən düşməsi göstərilə bilər. Lakin Tahir bəy Əli Rza bəydən fərqli olaraq daha güclü xarakterə malikdir, övladlarının ittihamına səssizliklə cavab vermir. Onlara oyun qurub iç üzlerini ifşa etməklə sanki onları cəzalandırır. Ətrafındakı insanların ona qarşı dəyişən münasibətini sezir və hər fürsətdə bunu ailə üzvlərinə ironik tərzdə bildirir. Arvadı və övladlarını nə zaman bir yerə toplaşib söhbət edərkən görsə, onun əleyhində danışıqlarını anlayır və bunu üzvlərinə vurur: “Nədir yenə hamınız buraya toplaşmışınız... Əleyhimə qurmamı quruldu? Mən sizin ciyerinizi bilirəm... Bu üzvlərə bax bir, bir qarış uzanıb. Dodaqlar dəvə dodağı kimi sallanıb...” [5, s.30]. Tahir bəy Əli Rza bəydən fərqli olaraq övladlarının ittihamına səssizlə cavab vermir. Onlara oyun qurub iç üzlerini ifşa etməklə onları sanki cəzalandırır.

Hadisələrin gedişatından məlum olur ki, ailənin rəisi Tahir bəy gördüyü qeyri-qanuni işlərə görə dörd aylıq həbs cəzası alır və bundan sonra ailəsinin ona qarşı münasibəti daha da kəskinləşir. Övladı Nəcdət artıq ondan utandığını gizlətmir, arvadı və qızı isə durmadan ağlayırlar. Həbsxanadan çıxdığı gün arvadının, uşaqlarının hətta qayını Şərif Əli dayının belə onun əleyhindəki danışıqlarını eşidir və hər kəsə bir oyun qurur, var-dövlətini kasıblara bağışlayacağını deyir: “Baxın bu gecə övladlarım məni insan üçün çıxarmaqdan utandılar. Bayaq da burada bir ahuzar səhnəsinə tanış oldum. Görülməyə dəyərdi... Bu masanın üstü Yəhudilərin Qüdsdəki məşhur ağlama divarına dönmüşdü. Arvad-uşağın asuman quşları kimi bir ağızdan ötüşüb ağlaşdılar... (Bir-bir göstərərək) Başımın tacı qırx illik arvadım və idealist oğlum Nəcdət, incə ruhlu qızım Leyla... Fəzilətli dayıları Şərif Əli...” [5, s.74] Tahir bəy özü də yanlışlarını bilir, bunu etiraf etməkdən də çəkinmir: “Hamı eşitsin... Mənim vicdanımdan və Allahdan başqa kimsədən qorxum qalmadı... Altı ildə bu qədər pulu Allahın rızası ilə qazanmaq olardı?... Atanız vaxtilə çox namuslu bir məmur idi... Bəli, tək sərmayəmiz bu namus idi. Nə çarə ki, onu da itirdik...” [5, s.75]. Övladları Nəcdət və Leyla ona ziyarətə gələn qonaqların qarşısına çıxmağa belə icazə vermirlər. Onları utandıracağını düşünərək onu hər kəsdən uzaqladırlar. O, ailəsinin özüne qarşı olan bu cür rəftarını onlara oyun qurub iç üzlerini ifşa etməklə cavablandırır. Və sonda yenə də onları haqsız çıxarır.

Yazıçı Nəcdət, Huriyə, Şərif Əli dayı kimi obrazların timsalında öz nəfsi ucbatından eybecərliklərə, haqsızlığa, qeyri-qanuni işlərə göz yuman və əqidəsi zəif olan insanların obrazını yaratmışdır. Onlar Tahir bəyin qanunsuz işlərindən narahat olan lakin buna etiraz etmək haqqı olmayan, sadə və xoşbəxt həyatı lüks həyatdan üstün tuta insan kimi çıxış edirlər. Əsərin sonrakı hissələrində isə yazıçı onların iç üzün göstərməklə tamaşaçıya yanlışlığını göstərir, onu təcəbbüləndirir. Bununla da, həm bədii, həm də estetik zövq verir.

R.N.Güntəkin “Balıksir mühasibi” əsərində pul ilə namus ziddiyyəti arasında qalan fərdlərin həyatını əks etdirmişdir. “Dolanışq problemləri ilə meydana gələn pul və əxlaq arasındakı qarşıdurmanın ailəni necə pərişan etdiyi” [1, s.80] əsər öz əksini tapır. Güntəkin bir çox əsərlərində olduğu kimi bu əsərində də qadın obrazları vasitəsilə hadisələri və dönəmin güzgüsünü ən yaxşı şəkildə əks etdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov Ə. R. N. Güntəkinin romanları. Bakı. Azərb. Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1965, 169 s.
2. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, Apocorft, 2014, 611 s.
3. Birol E. Reşat Nuri Güntekin. İstanbul: Kültür Bakanlığı yayımları, 1989, 267 s.
4. Güntekin R.N. Yaprak dönməsi. Eski şarm. İstanbul M.E.B. Yayınları. 235 s.
5. Güntekin R.N. Balıksir mühasibəsi. Tannı dağı misefiri. İstanbul M.E.B. Yayınları, 1992, 183 s.
6. Tolstoy L.N. Anna Korenina. İstanbul: İletişim Yayınları. 2015. S. 235.
7. Türk edebiyatı tarhi. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı. Yayınları. 2008, IV c., 662 s.
8. www.bilyicil.com
9. www.edebiyatfamilten.com

Açar sözlər: *tərbiyə, dəyərlər, münasibət, pul hərisliyi, ailə.*

Ключевые слова: *воспитание, ценности, взаимоотношения, жажда наживы, семья.*

Key words: *nurture, values, relation, greed, family.*

РЕЗЮМЕ

Социальная среда и судьба человека в пьесах Р.Н.Гюнтекина

(«Старая песня», «Бухгалтер из Балыкесира»)

Развитие драматического жанра в турецкой литературе становится заметно с начала XX века. Р.Н. Гюнтекин один из тех писателей, который сыграл немаловажную роль в развитии этого жанра.

В статье рассматриваются две драмы «Старая песня» и «Бухгалтер из Балыкеси́ра». Анализируя проблемы, поставленные в них автор показывает противостояние человека и общества, затрагивает социальные вопросы, моральные конфликты, семейные взаимоотношения и пагубное влияние Запада, которое рушит семейные ценности.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Nərmin Yalçın qızı Babazadə⁵³

CON STEYNBK YARADICILIĞINDA AMERİKA GERÇƏKLİYİ

XX əsr ABŞ ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri kimi tanınan, yaradıcılığında daim Amerika reallıqlarını, insan mövcudluğunun əsas problemlərini canlandıran Con Steynbek yaratdığı ədəbi nümunələr ilə dünya ədəbiyyatına öz damğasını vurmuşdur. Stenford universitetində təhsil alan yazıçının ədəbiyyata olan sonsuz marağı təhsilini yarımcıq saxlayaraq ədəbiyyat aləminə atılmasına səbəb olmuşdur. Hətta Nobel nitqi söyləyərkən C.Steynbek ədəbiyyatın dərin mənə qatlarına sahib olduğu və insanların daim ədəbiyyata can atdıqlarını qeyd edir: “Ədəbiyyat boş kilsələrdə uzun-uzadı moizələr oxuyan din xadimləri, ruhanilər tərəfindən təbliğ olunmayıb, ədəbiyyat ümitsizlik koloniyasının lovğa dilənciləri üçün arzu edilən qənimət də olmayıb. Ədəbiyyat nitq qədər qədimdir. Ədəbiyyat insanların ona olan ehtiyacından yaranıb və o ehtiyac dəyişməyib, əksinə, indi o daha böyükdür” [1, 884].

“Con Steynbek daha sadə və təbii yolla yazmağa üstünlük verirdi” [8 <http://www.editoreric.com/greatlit/authors/Steinbeck.html>]. Yazıçı inanırdı ki, yaxşı ədəbi əsər bəşər övladını anlamağa yardımçı olmalıdır. “Böyük günahlarımızı və dərdlərimizi açıb göstərmək yazıçının borcudur. Yazıçı bunun üçün məsuliyyət daşıyır. Bundan başqa, yazıçıya insan gücünü, onun qəlbinin və ruhunun böyüklüyünü – puç olmuş arzu və ümidlərini, cəsarət, mərhəmət və sevgi uğrundakı fədakarlığını göstərmək və vəsf etmək haqqı verilmişdir” [7 https://525.az/site/?name=xeber&news_id=25874 - gsc.tab=0]. Yazıçının daim baş verəcək hadisələrdən oxucunu xəbərdar etməsi, simvollarla istifadəsi əsərlərinin daha çox oxunmasını təlqin etmişdir.

Gənc yaşlarından insanlığın görünməz tərəfləri ilə tanış olan Con Steynbek ətrafındakı hadisələri təhlil edərək gələcəkdə ona uğur qazandıracaq məsələləri seçə bilirdi. “Yazıçı xalqın qəlbində dərin irqi kompulsivliyi hiss edir, xalq taleyi onun yazı materialının ərsəyə gəlməsinə kömək edirdi” [4, 20]. Bu səbəbdəndir ki, “Qəzəb salxımları”, “Həyəcanlarımızın qışı”, “Siçanlar və insanlar” və s. əsərlərində yazıçı xalq taleyi, mühit və şəxsiyyət problemi, ümumilikdə Amerikada hökm sürən həyat tərzini əks etdirir.

1929-cu ildə başlayan və 1930-cu illəri əhatə edən, Böyük böhran dövrü kimi tarixə düşən iqtisadi böhran dünyanın hegemon dövlətlərini ağışına almışdı. Məhz bu dövlətlər içərisində böhran ABŞ-a özəlliklə təsir göstərmiş, sənaye şəhərləri zərər çəkmiş, kənd təsərrüfatı iflasa uğramışdı. 1930-cu illər Böyük böhranın səbəblərindən biri kimi toz fırtınaları göstərilir ki, milyonlarla torpaq sahəsi iflic vəziyyətə düşmüş, quraqlıq məhsuldarlığın sonunu gətirmişdi. Belə bir şəraitdə bir çox insan evlərini tərk etmək, həyatda qalmaq üçün çox az məvacib qarşılığında qarşılıqları çıxan hər hansı bir sahədə işləmək məcburiyyətində qalmışdılar.

Bütün bu hadisələrə şahid olan C.Steynbek yaradıcılığının əsas istiqamətini Amerikanın 1930-cu illərdəki vəziyyətinin təsvirinə yönəltdi. Təsadüfi deyil ki, “Qəzəb salxımları” romanında Coudlar ailəsinin öz doğma yurdlarından – Oklahomadən uzaqlaşaraq iş tapmaq ümidi ilə Kaliforniyaya üz tutmaları məhz həmin dövr üçün səciyyəvi olan hadisələrlə səsleşir. Böyük ümidlər ilə Qərbə doğru hərəkət edən ailə əzmkarlıq göstərmələrinə rəğmən “Amerika xülyası”nın qurbanlarına çevrilirlər. Həmin hadisələri Con Steynbek müxtəlif simvollarla özünəməxsus üslubda şərh edir. Romanda yolu keçmək istəyən tısbağa həm Coud ailəsinə, həm də bütünlükdə miqrant həyatı yaşamağa məcbur qalan amerikalıları xarakterizə edir. “O, ağır çanağı daşıyaraq sarımtıl rəngli sərt pəncələrini otun üstünə aramla qoyur, daha doğrusu, ota keçirirdi... qarşısındakı qum qalağı ona tərəni andırırdı. O dayanıb başını qaldırdı, gözünü qıyıb yuxarı, sonra aşağı baxdı və sonra yoluna davam etdi” [1, 24-25]. Tısbağanın ağır çanağı xalqın çiyindəki ağır yükün, əzab-əziyyətin, pəncələrin ota keçirilməsi zəhmətkeş insanların zorla tapdıqları işdən möhkəm yapışmasının simvoludur. Tərəyə bənzəyən qum qalaqları isə amerikalıların üzleşdiyi problemlər, onları gözləyən çətin sınaqlara işarə edir. Bir qədər irəlilədikdən sonra yük məşinin məqsədlə şəkildə onu vurması təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qalan tısbağa bütün gücünü toplayaraq yoluna davam edir. Bu təsvir Coudların ailə üzvlərini itirərək yollarına davam etməsi, həqiqətləri görmələrinə baxmayaraq, ümidlərini itirməmələri ilə uzlaşır. Eyni zamanda yük məşini idarə edən sürücü kəndli torpaqlarını mənimsəyən kapitalistlərin tipik obrazıdır.

Həmçinin, yazıçı romanda Mülli obrazının dilindən sakinlərin torpaqlarından məhrum olmalarına tarixi nəzər yetirərək toz fırtınalarının səbəb olduğu nəticələri göstərir: “Sən axı bilirsən, axır illər necə idi. Toz hər yeri elə basırdı ki, məhsul ələ gəlmirdi. Hamının baqqala borcu var idi. Özün bilirsən. Onda böyüklerimiz başladılar ki, icarədarlar xərcimizi ödəmir. Onların payı bizi qazandıqdan məhrum edir. Torpağı kiçik sahələrə bölməsək, sərf etmir. Və traktorlarla buradan bütün icarədarları qovdular” [1, 62].

Con Steynbek yaradıcılığının seçilən nümunələrindən biri də ona ilk uğurunu qazandırmış “Siçanlar və insanlar haqqında” romanıdır ki, yazıçının bu əsərində də 1930-cu illərdə Amerikada yaşanan vəziyyəti görmək mümkündür. Əsər işləyərək öz gələcək həyatlarını qurmaq istəyən və miqrant həyatı yaşayan iki dost – Corc və Lenninin arzularının puça çıxmasından bəhs edir. “Qısa bir hekayə ilə insanlıq haqqında təsirli və vacib məsələləri qaldırdığı üçün” [7 [https://skemman.is/bitstream/1946/27363/5/Ragnei%C3%B0urHalld%C3%B3rsd BA essay in English.pdf](https://skemman.is/bitstream/1946/27363/5/Ragnei%C3%B0urHalld%C3%B3rsd%20BA%20essay%20in%20English.pdf), 7] tənqidçilər əsəri yüksək qiymətləndirmişlər. Romanın qəhrəmanları Böyük böhrandan təsirlənmiş cəmiyyətin fərdləri kimi çıxış edir. Corcun Lenniyə söylədiyi fikirlər böhranın insanda oyatdığı tənhalıq duyğusunun bədii təzahürüdür: “Bizim kimi oğlanlar dünyada yalnız adamlardır. Onların nə ailəsi, nə də bir balaca yeri yoxdur” [5 <http://kitabxana.net/files/books/file/1376680577.pdf>, 15].

“Qəzəb salxımları”nda olduğu kimi müəllif “Siçanlar və insanlar haqqında” romanında da heyvan obrazlarından istifadə edərək sətraltı mənalar yaratmış olur. Dovşan, siçan və it kimi heyvanlar içərisində oxucuları ən çox sarsıdan

⁵³ Azərbaycan Dillər Universiteti, narminbabazadeh@mail.ru

məhz it obrazıdır. Vəfali olmasına baxmayaraq, yaşa dolmuş, artıq heç bir iş yaramayan it ferma işçiləri tərəfindən qətlə yetirilir. İş qabiliyyətinə malik olmadıqda miqrant fəhlələrin başına gələcək reallığa misal kimi yazıçı qoca xidmətçi Kandinin itini göstərir. Elə qoca Kandinin özünü də tezliklə itinin başına gəlmiş tale gözləyir: “Mənim dörd ildir ki, qolum yoxdur, elə ki, yer süpürməyi də bacarmadım, onda onlar məni kənara atacaqlar” [5, 57]. Bəhs edilənlər təkcə XX əsr Amerikasına üçün deyil, bütün dövrlər və bütün bəşəriyyət üçün xarakterikdir – Gərəksiz olanlar çöp kimi kənara atılır...

Əgər it mövcud olan vəziyyəti əks etdirsə, Lenninin arzuladığı dovşanlar gələcəyə olan ümidi simvolizə edir. “Lenninin dovşanları”nın vasitəsilə bütün miqrantların ağ günə çıxmaq istəyi, azad, məsud yaşama həvəsi qabarıq formada özünü büruzə verir. Lakin qəhrəmanın ölümüylə bərabər bu istəklər məhv olur. Lenninin ölü şıçanı cibində gəzdirməsi isə bir növ özünün ölümünə işarə verir. Corcun Lenniyə qəzəblənərək cansız şıçanı tullamasını tələb etməsi əslində, öz dostunu daim qoruması, ona sahib çıxmasıdır. Bununla yanaşı, ölü şıçanları da məhv olan arzuların təcəssümü kimi şərh etmək mümkündür.

Böyük böhran dövründə qaradəriliyə iş tapmaq imkanı ağ dəriliyə nisbətən dəfələrlə az idi. Bilindiyi kimi yerli sakinlər olan qaradərili amerikalılar təqiblərə məruz qalır, alçaldılır, irqçilik siyasətinin ağır nəticələrinə məruz qalırdılar. Məhz bu səbəbdən qaradərili amerikalıların vəziyyəti daha acınacaqlı idi. “Şıçanlar və insanlar haqqında” romanında kiçik rol oynadığına baxmayaraq, ən təsirli obraz kimi fərqlənən Kruksun timsalında əsərin önəmli motivlərindən sayılan tənhalıq anlayışını görmək mümkündür. Kruksun tənhalığına səbəb təkcə irqinə görə seçilməsi deyil, yerli sakin olmasına rəğmən öz doğma yurdundan “didərgin” düşərək qul, kölə vəziyyətinə salınmasıdır. Kruks digər işçilərdən (ağdəriliyərdən) təcrid olunmuşdur; nə ağdəriliylə eyni işi görür, nə də onlarla eyni evdə yaşayırdı.

Əsərdə Kruksa rənginə görə normal davranılmırdısa, Kölinin arvadına cinsinə görə fərq qoyulurdu. XX yüzillikdə formalaşan qadın kişidən daha zəif zehni düşüncəyə və fiziki gücə malik olması cins problemini ortaya çıxartdı. Buna görə düşünülürdü ki, cəmiyyət kişilər tərəfindən idarə olunmalı, qadınlar sadəcə evdar xanım qismində həyat sürməli, kişi və qadının statusları fərqlənməli idi. “Şıçanlar və insanlar haqqında” romanında hadisələrin cərəyan etdiyi fermada yeganə qadın kimi yaşayan Kölinin arvadının adı qeyri-müəyyəndir. İşçilər ona heç vaxt adı ilə müraciət etmir, “Kölinin arvadı” adlandırırlar. “Onlar həmişə Kölinin arvadı çağıraraq ona ərinin mülkü kimi baxırdılar” [2, 35]. Heç kəs onunla ünsiyyətdə olmağa cəhd etmir. H.Levantın fikirlərinə görə Kruksun arvadına adı ilə müraciət olunmaması “iradəsiz olduğuna işarədir və buna görə də onun ölümü insanlarda şəfqət hissini oyatmır” [4, 79]. Məgər bu, qadının cəmiyyətdən təcrid olunmasının əlamətləri deyilmi?! Gender diskriminasiyasına məruz qalan Kölinin arvadı bəlkə də sosial çevrəsini genişləndirmək istəyir, lakin fermadakı tək qadın olduğundan yalnız kişilərlə ünsiyyətə girmək məcburiyyətində qalır. Həmişə arvadının axtarışında olan Köli isə qabalığı və sərtliyi ilə onu özündən uzaqlaşdırdığının fərqində belə deyil. Kölinin arvadının timsalında – “Mənim ərim var, hamınız onu görmüsünüz. Əntiqə oğlandır, elə deyilmi? O, bütün vaxtını xoşlamadığı oğlanlara nə edəcəyindən danışır. O, heç kəsi xoşlamır. O, mənə xoşlamadığı adamları necə döydüyündən danışır” [5, 72] – səsləndirilən fikirlərdən qayğılarına önəm verməyən toplumda yaşamağa məcbur olan qadınlarındüşüncəsinə işarə edir.

Əsərdə işçilər arasında Kölinin paltarlarının evlənməmişdən öncə və sonra eyni qaydada çirkləndirilməsinin söhbəti gedir. Yuxarıda qeyd olunan qadının yalnız evdar xanım kimi fəaliyyət göstərməsi fikrini burada açıq-aydın görmək mümkündür. Kişinin qadın üzərindəki basqısı, gender problemi Con Steynbekin diqqətindən yayınmamış və çox incəliklə bu problemləri romanında işləmişdir. C.Timmermanın fikrincə, yazıçı məhz “bəşəriyyətin təbiəti, xeyir və şəər, faciə və zəfər haqqında davamlı verilən suallarını araşdırdığına görə” [3, 8-9] yüksək qiymətləndirilmişdir.

Kruks və Kölinin arvadı arasında keçən mübahisə əsərin maraqlı doğuran hissələrindən biridir. Qadının Kruksun otağına girməsinə icazəsinin olmaması və Kruksu hədələyərək başına gələcəkləri qaradəriliyə bir daha xatırlatması hər iki obrazın zavallı vəziyyətini ifadə edir. İrqçilik və gender kimi mübahisəli məsələləri ayrı-ayrılıqda vurğulamaqla yanaşı, onların bir arada təsvirinə yer ayırmaqla yazar iki bəşəri problemi sintetik vəhdətdə qabardaraq dünyanın diqqətini bu problemlər üzərində cəmləməyir. Ümumilikdə, romanda demək olar ki, obrazların hər biri tənhalıq yaşayan, bu tənhalığı bütün ruhuyla hiss edən bəşər övladlarıdır. Yalnız Corc və Lenni dostluqları ilə bu tənhalığı ört-basdır etməyə çalışırdılar. Corc nəyə görə ağıldankəm Lennidən canını qurtarmırdı? Çünki Corc Lennisiz tənha qalmağın qorxusunu yaşayırdı. Romanın sonunda Köli və adamları tərəfindən əzab verilərək öldürüləcək olan Lenninin qorxu və pis xatirələrlə dünyadan köçməsinin qarşısını almaq üçün onu öz xoşbəxt xəyal dünyası ilə birgə əbədi həyata yollayan Corc bir daha dostuna sadıq qaldığını sübut edir. Lenninin məhv olan xəyallarının təsviri H.S.Morun – “İnsanların bir çoxu xəyal qurmağa meyillidir. Lakin pis və ya yaxşı olmalarına baxmayaraq, bütün xəyallar darmadağın edilir”[4, 19]– fikri ilə üst-üstə düşür.

Yaradıcılığında Amerika tarixinə nəzər yetirən Con Steynbek xarakterlərinin hissələrini, duyğu və düşüncələrini elə açır ki, oxucu real insanlarla ünsiyyətdə olduğunu yəqin edir. “Onun obrazları qarşılaşdıqları çətinliklərə sinə gərməyə məcbur olan, çətin zamanlar yaşayan həqiqi insanlar, həqiqi miqrantlardır” [https://skemman.is/bitstream/1946/27363/5/Ragnei%C3%B0urHalld%C3%B3rsd%BA%20essay%20in%20English.pdf, 10]. Məhz buna görə də insan qəlbinə dərin təsir edən hekayələr ortaya çıxmış olur. Beləliklə, XX əsr Amerika ədəbi mühitinin müəyyən bir istiqamətini Con Steynbekin əsərlərindəki problemləri təhlil edərək anlamaq mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Con Steynbek. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərqi-Qərb” nəşriyyat evi, 2013, 888 s.
2. Hart, Richard E. Moral Experience in *Of Mice and Men*: Challenges and Reflection. *The Steinbeck Review* Vol.1, №2 (Fall 2004), pp.31-44
3. John Timmerman. *John Steinbeck's fiction: The Aesthetics of the Road Taken* Norman: University of Oklahoma Press, 1986, p.314
4. Michael J. Meyer. *The Essential Criticism of John Steinbeck's *Of Mice and Men**. UK, 2009, p.365
5. <http://kitabxana.net/files/books/file/1376680577.pdf>

6. https://525.az/site/?name=xeber&news_id=25874#gsc.tab=0
7. <https://skemman.is/bitstream/1946/27363/5/Ragnhei%C3%B0urHalld%C3%B3rsd%20BA%20essav%20in%20English.pdf>
8. <http://www.editoreric.com/greatlit/authors/Steinbeck.html>

Açar sözlər: *Con Steynbek, irqçilik, xalq taleyi, şəxsiyyət problemi, “Qəzəb salxımları”, “Siçanlar və insanlar haqqında”*

Ключевые слова: Джон Стейнбек, судьба нации, проблема личности, «Гроздь гнева», «О мышах и людях»

Key words: John Steinbeck, racism, fate of the nation, the problem of personality, “Grapes of Wrath”, “Of Mice and Men”

«Американская реальность в творчестве Джона Стейнбека»

Резюме

Мир столкнулся с новым историческим контекстом в тридцатые годы XX века. Великая депрессия сильно потрясла ряд стран. Американская литературная среда XX века уже испытывала проблемы, вызванные Великой депрессией, и влияние кризиса на людей широко проявилось. Несомненно, такая серьезная проблема должна была сказаться на творчестве великого американского писателя Джона Стейнбека. Автор статьи стремится исследовать события, характерные для тридцатых годов XX века, глядя на творчество Джона Стейнбека, который выражает спад в сельском хозяйстве, экономический кризис и бросает вызов людям в художественном плане, особенно в романах «О мышах и людях» и «Гроздь гнева». Система персонажей, которая пытается справиться с любой трудностью, с надеждой смотреть в будущее, анализируется автором статьи и позволяет получить интересные результаты.

“The American reality in John Steinbeck's creativity”

Summary

The world encountered a new historical context in the thirties of the XX century. The Great Depression severely shook a number of countries. The American literary environment of the XX century was already experiencing problems caused by the Great Depression, and the impact of the crisis on people had widely manifested itself. Undoubtedly, such a serious problem should have affected the work of the great American writer John Steinbeck. The author of the article seeks to explore the events that were typical of the thirties of the XX century by looking at John Steinbeck's creativity, who expresses agricultural recession, economic crisis and challenges people face in artistic way, especially the novels “Of Mice and Men” and “Grapes of Wrath”. A system of characters that tries to cope with every difficulty, to look forward to the future with hope is analyzed by the author of the article and enables to get interesting results.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

MAHMUD DÖVLƏTABADI YARADICILIĞINA BAXIŞ

Müasir fars nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Mahmud Dövlətabadinin yaradıcılığında kəndli mövzusu üstünlük təşkil edən yazıçılardandır. Yazıçı 1940-ci ildə Səbzəvarın Dövlətabad kəndində anadan olmuşdur. Onun uşaqlıq və yeniyetməlik dövrü anadan olduğu kənddə keçmiş, həyat təcrübəsini kənddə almış, burada kasıbçılıq və ehtiyacdən, fəhləlikdən uzaq olmamış, heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuşdur. 1955-ci ildə Məşhədə, bir qədər orada qaldıqdan sonra Tehrana getmişdir. Bədii yaradıcılıqla məşğul olana qədər o pinəçi, dəllək, zavodda və nəşriyyatda fəhlə işləmişdir. Bir müddət teatrda çalışmışdır. O, ictimai fəaliyyətinə görə teatr səhnəsindən həbs edilərək, 1975-ci ildən ömrünün ki ilini həbsxanada keçirmişdir. Onun ilk çap olunan əsəri 1962-ci ildə "Təhe şəb" ("Gecənin sonu") "Anahida" məcəlləsində çıxmışdır. M. Dövlətabadinin ilk hekayələr məcmuəsi "Layehaye biyabani" 1968-ci ildə və ilk romanı "Oysəneye Baba Sobhan" 1970-ci ildə çap olunub. 1968-ci ildən sonra Mahmud Dövlətabadinin bir-birinin ardınca əsərləri nəşr olunmağa başladı: "Qavareban" (Çoban), "Səfər və Əğil-əğil", "Əz xəmə-e çəmbər" (Çəmbərin bükiyündən), "Cəy xali-ye çoluç" (Çoluğun boş yeri) və b. Bu əsərlər 1960-1970-ci illər boyunca çap olunub. Mahmud Dövlətabadi 1968-ci ildən başlayaraq 15 il müddətində uşaq vaxtı vətəninə baş vermiş bir tarixi macərə əsasında roman yazmağa başlayır. "Kəlidar" adlanan bu romanda yarımköçəri kasıb bir ailənin -Kalmışı ailəsinin uzun tarixini qələmə almışdır.

Mahmud Dövlətabadinin bədii tədqiqatının əsas hədəfi İran kəndidir. Bu o kənddir ki, cəmiyyətin burjuva münasibətlərinə keçid dövründə kəndlilərlə mülkədarların arasında ciddi mübarizə meydanına çevrilmişdi. Yazıçı eyni zamanda şəhərin aşağı təbəqələrindən olan- sənətkarların, xırda burjuaziya nümayəndələrinin 70-80-ci illərdəki fəaliyyətini qələmə almışdır. O, böyük dəqiqliklə əyalət məişətinin özünəməxsusluğunu, sadə xalqın həyatına şahid olduğu səhnələrini təsvir etmişdir. Mahmud Dövlətabadinin əsərlərində həm surətlər, həm də baş vermiş hadisələr təkrarlanır. Onun əsərlərindəki mövzular hər hansı qeyri-adi hadisələrin təsviri ilə başlayır və sonrakı təhkiyə isə bu qeyri-adi hadisə ilə əlaqələndirilir. Müəllif elə ilk səhifələrindən bütün surətləri, iştirakçıları əsərə gətirir və sonra əsər boyu onlar qanuna uyğun inkişaf yolu keçirlər. Mahmud Dövlətabadinin yaradıcılığında realizm təmayüllü çox güclüdür. Realizmin insanın cəmiyyətdə yeri, mənəvi bərc və vəzifələri haqda daimi suallarına cavab tapmaq üçün yazıçının roman qəhrəmanlarının daxili aləminə nüfuz edib onu açmasına diqqət yetirmək lazımdır.

Mahmud Dövlətabadi qəhrəmanlarının taleyində İctimai narazılıqların təzahürü əks olunur. Əsərlərdə həyat zərbələrinə tab gətirə bilməyən qəhrəmanların ümitsiz fəryadları səslənir. Yazıçı buna nümunə olaraq "Layeha-ye biyabani" məcmuəsində bədbəxt, avara, doğma yerlərindən qoparılmış və bütün ictimai müdafiə qüvvələrindən məhrum gənclərin həyatını təsvir edir.

"Edbar" hekayəsində müflis olmuş atanın atılmış oğlu ancaq narkomanların yığışdığı yerdə xidmətçi kimi işə düzələ bilir. Lakin bir müddətdən sonra həmin işi də itirən oğlan bu qazancıdan da məhrum olur. Yazıçı əsəri oğlanın ölümü ilə qurtarır.

Mahmud Dövlətabadinin "Bənd" hekayəsində baş qəhrəman Əsədullanın valideynləri, dilənçi vəziyyətinə düşdükləri üçün evlərini tərk edib, qazanc arıyca gedirlər. Əsədullanın atası gedərkən oğlunu yerli xalça emalatxanasının sahibinə verir. Sahibkar Əsədullanı vəhşicəsinə döyür, ac saxlayır, acgöz, təmənnalı olduğundan hər zaman uşağı təhqir edir, alçaldır. Bütün bu zülmərə tab gətirməyən Əsədulla dəfələrlə qaçmağa cəhd edir, lakin hər dəfə hiyləgər sahibkar onu evə zorla qaytarır. Nəhayət, Əsədulla cana doyub son əmələ əl atır. O nifrət etdiyi emalatxananı yandırır. Mahmud Dövlətabadi əsərdə psixoloji cəhətdən cana doymuş insanın etiraz əlamətlərindən birini təsvir edir.

"Biyabani" (Səhra oğlu) eyni adlı məcmuədən olan hekayədə Zülfüqar adlı muzdur məhkəmə yolu ilə mülkədarkən özünə məxsus pulları tələb etməsindən bəhs olunur. Düşdüyü vəziyyət Zülfüqarı müxtəlif təbəqədən olan insanlarla rastlaşdırır və onun halına münasibət hər zümrəyə daxil olan adama görə müəyyənləşir, bildirilir. Müxtəlif ictimai qrupların, təbəqələrin nümayəndələrinin bu hadisəyə yanaşmaları müxtəlif olur. Nəhayət məhkəmə mülkədarın mövqeyini müdafiə edərək, Əsədullanın tələbini rədd edir. Hekayə başdan-başa feodal münasibətlərinin tənqidinə həsr edilmişdir.

Yazıçı "Səfər" hekayəsində azgün oğulun taleyindən bəhs edir. Əzablı, axtarışlı səfərdən sonra ailəyə qayıdan insan üçün müasir İran əyalətindəki köhnə qaydalarla həyatı davam etdirmək olduqca çətin olur. Yazıçı oxucunu kənddəki ənənəvi ata-baba münasibətlərinin şəhərdə təhrif olunmuş şəklləri ilə qarşılaşdırır.

Mahmud Dövlətabadinin "Əqil-əqil" və "Qavareban" povestlərində quruluş və konfliktin həlli yolları eynidir. "Əqil-əqil" povestində əsərin qəhrəmanı Əqil zəlzələ nəticəsində əsgərlikdə olan oğlundan başqa bütün qohumlarını, ailəsini itirir. Qəm-kədər içində olan Əqil oğlunun axtarışına yollanır. Hərbi hissələrdən birinə daxil olan Əqil qaravulda duran əli tufəngli əsgəri oğluna bənzədir. Yol boyu taleyin onun qismətinə saldığı faciəni düşünən qoca aqlını itirmək dərəcəsinə çatır. Nəhayət, hərbi hissədəki "oğlunun" vəzifə borcunu yerinə yetirmək üçün ona güllə atacağını düşünən ata aqlını itirir və dəli olur. Mahmud Dövlətabadinin "Əqil-əqil" povesti əsasında İranda "Zəmin" adlı kino çəkilmişdir. "Qavareban" povestində drammatik hadisələr kənddə baş verir. Hərbi hissədən gənc kəndli oğlanları zorla əsgər aparmaq üçün hərbiçilər kəndə gəlir. Onların silahlı zabiti müsəlman tarixinin ən mənfi düşməni olan Şümrə bənzədir. Kənd əhalisi gələn hərbiçilərə müqavimət göstərirlər. Bu mübahisə və dartsımda əsgərlərin fəaliyyəti bir qoca çobanın

⁵⁴ BDU

ölümünə səbəb olur. Əsərdə göstərilir ki, bu hadisə yaxın keçmişdə özləri də kənd cavanları olan əsgərlərlə kəndlilər arasında qarşılaşmanın baş verməsi üçün bir qığılcım rolunu oynayır.

Mahmud Dövlətabadinin "Əfsanə-ye Baba Sobhan" povestində əsərin qəhrəmanı qoca kişidir. O, müflisləşmiş ailə ocağının başçısıdır. Hadisələr feodalizmdən burjuva münasibətlərinə keçid dövrünə təsadüf edir. Bu o dövr idi ki, insanlar mülkiyyət əldə etmək üçün müxtəlif münasibətlərə düşür, torpağa sahib olmaq üçün kimisə öldürür. Əsərin məzmunu Baba Sobhanın faciə ilə dolu olan həyatından götürülmüşdür. İctimai formasıyanın dəyişməsi nəticəsində bir ailə tamamilə məhv olur. Mahmud Dövlətabadinin ən böyük əsəri 5 cildə çıxmış "Kelidar" əsəridir. Bu əsərdə yarımköçəri kəndli ailəsi olan Kəlmışilərdən bəhs edilir. Bu ailə ölkənin şimal-şərq vilayətlərindəndir. Romanı müasir İranın həyat görüntüsü hesab etmək olar, ancaq hadisələr əsasən Kaleçaman kəndində baş verir. "Kelidar" əsərində ictimai həyatın müxtəlif sahələrindən olan insanların surəti vardır: mülkədarlar, kəndlilər, jandarm, köhnə paltar alanlar, çayxana sahibi, xırda alverçilər, zabitlər, qulluqçular, dağalar, hamamçı, aradüzəldənlər, həbsxana işçiləri, dustaqlar, dəvəçilər, tiryək evinin sahibləri, əlaqəsizlər, dərvişlər, çobanlar, partiya üzvləri və təbliğatçılar. Hadisələr 20-40-cı illəri əhatə edir. Əsərin baş qəhrəmanı Gülməhəmməd hökumət qoşunları tərəfindən mühasirəyə düşəndə ölür.

Başqa əsərlərində olduğu kimi bu əsər də yazıçı ictimai ədalət məsələsini qoyur. O, öz idealını təsvir etdiyi utopik şəhərdə təsvir edir. Həmin şəhərdə həyata lazım olanlar hamıya bərabər surətdə paylanır, yalan, alçaqlıq və zorakılıq isə ümumiyyətlə olmur. İran cəmiyyətində köklü dəyişikliklərin tərəfdarı olan Dövlətabadi sol qüvvələrin siyasi məğlubiyyətini aydın qiymətləndirərkən, səbəb kimi varlı təbəqənin firıldaqları ilə əlaqələndirmir. Onun baş qəhrəmanı Gülməhəmməd başçılıq etdiyi hərəkatın darmadağın edilməsindən mütəəssir olaraq və hələ siyasi cəhətdən yetkin olmayan xalq kütləsi ilə vaxtından qabaq fəaliyyətə keçdiyini başa düşdüyü üçün qışqırır ki, bizi sözü olmayan xalqın əli ilə boğdular. Bu sözlər hamı tərəfindən tərki edilən və həyatını - yolunda qurban verməyə hazır olduğu xalqa ünvanlamışdır. Gülməhəmmədin və demək olar ki, yazıçının da gəldiyi nəticə - mütləq ictimai şüurda dəyişikliyin baş verməsidir. Mübarizə çılğınlığı ilə özünü qurban vermə və qəhrəmanın arzularının puç olması, Kəlmışi ailəsinin həlakı romanda fəlsəfi və dərin ictimai mənə kəsb edir. Roman yüksək bədii səviyyədə yazılmışdır. İlk növbədə bunu qəhrəmanların nitqindəki dialektdən gəlmə sözlərə, zəngin, alleqorik deyimlərə, epitet, vəsf, ləqəb və istehzah sözlərə aid edilməlidir. Müəllif insana xas olan bir çox incəlikləri təsvir edə bilmişdir. Dövlətabadinin "Keledar" əsərində epik məzmununda poetik elementlərin olması da duyulur. İran tədqiqatçısı Ehsan Yarşater M. Dövlətabadinin "Kelidar" əsərini yüksək qiymətləndirmişdir. O, göstərir ki, S. M. Camalzadənin "Yeki bud o yeki nəbud", S. Hidayətin "Bufə kur" və Ə. Əfqaninin "Şohər-e Ahu xanom" əsərləri müqabilində M. Dövlətabadinin "Kelidar" romanını əsaslı təhlil etdikdə, onda bəzi çatışmayan cəhətləri tapmaq olar. (1) Ancaq son dövrlərdə çıxan "Kelidar" əsəri və yuxarıda adı sadalanan əsərlərin fars nəsrində xüsusi rolu vardır, dövrümüzün İran ədəbiyyatında bu əsəri böyük hadisə saymalıyıq.

M. Dövlətabadinin əsərlərində qoyulan "Əbədi suallar" bütün nəsillərdən olan oxucuları həmişə həyəcanlandırır: insanın burjuva cəmiyyətində yeri, mənəvi bərc və məsuliyyət, insanın daxili aləminin mürəkkəbliyi. Ancaq M. Dövlətabadinin bədii tədqiqatının əsas hədəfi müasir kənddir. (2; 142) O İran kəndi ki, cəmiyyət burjuva münasibətlərinə keçəndə kəskin mübarizə meydanına çevrildi. Yazıçı İran cəmiyyətinin aşağı təbəqələrinin 1970-1980-ci illərdəki həyatını izləyir: kəndlilər, sənətkarlar, xırda burjuaziya. O, öz nəsrində böyük dəqiqliklə əyalət məişətinin özünəməxsusluğunu, sadə xalqın real həyat səhnələrini təsvir edə bilmişdir. Bu cəhət yazıçının ölkə həyatını şəxsi təcrübəsinə əsasən hərtərəfli bilməsinə dəlalət edir.

M. Dövlətabadi təsvir etdiyi hadisələrin psixoloji analizinə böyük əhəmiyyət verirdi. O, şəxsiyyətin ictimai mühitlə bağlılığına xüsusi önəm verir, mühitin xarakter formalaşmasına və ictimai dəyişikliklərin şəxsi həyata təsirini romanda inandırıcı və real boyalarla təsvir etmişdir. Qələmə aldığı mövzuya mükəmməl bələd olan yazıçı bütün bunlardan özü də keçdiyi üçün, əsərlərindəki realist əsas bununla izah edilməlidir. (3; 137) Onun yaradıcılığında realizm təmayülləri güclü idi. Yazıçı çox tez-tez gözəl təbiət mənzərələrini təsvir edərkən, bəzən bu təsvirlər qəhrəmanın əhval-ruhiyyəsi ilə uyğun gəlmirdi. İnsanın halı ilə ziddiyyət təşkil edən təbiət hadisələrin emosional təsirini daha çox qabardırdı.

M. Dövlətabadi çox məhsuldar sənətkar olub. Onu da qeyd etməliyə ki, əsərlərindəki surətlər və hadisələr çox vaxt təkrarlanır. Onun bir çox əsərlərində qəhrəmanın müvəqqəti uğuru və ya əldə etdiyi irəliləyiş gerçəkliklə mübarizə zəminində gah böhranlı vəziyyətlə, gah da qəhrəmanın ölümü ilə nəticələnirdi. Dövlətabadi yaradıcılığını tədqiq edərkən yadda saxlamalıyıq ki, yazıçı ictimai dəyişikliklərin son dövrlərində işləmiş, bu dəyişikliklər bəzən böhranla qurtarmışdı. Bunlar, şübhəsiz onun dünya duyumuna təsir göstərmiş və əsərlərində əks olunmuşdur. Yazıçının əsas yaradıcılıq sahəsi roman və hekayə olub. Qeyd etməliyə ki, Dövlətabadi hətta kiçik hekayələrində çoxlu sayda paralel hadisələri təsvir edir ki, bəzən hekayə sıxılmış roman təsiri bağışlayır, romanları isə daha geniş mühitə ehtiyac duyur.

Xalq həyatını yaxşı bilməsi və onun düzgün bədii inikasını vermək, ictimai problemlərin kəskinliyi, dilin sadəliyi Mahmud Dövlətabadi yaradıcılığına dərin xalq məzmunu bəxş edir, onu böyük İran yazıçıları ilə bir sıraya qoyur.

İSTİFADƏ OLUNVUŞ ƏDƏBİYYAT :

1. Həsən Mir Abədi. Səld sal-e dastan nevisi-ye İvan. Cəld 1-2.

2. Д. Дорри. Персидская литература XX века. М. 2005.

3. Д.С. Комиссаров. Пути развития новой и новейшей персидской литературы. 1982.

РЕЗЮМЕ

Взгляд на творчество Махмуд Довлатабади

В статье коротко освещается жизненный путь и творчество современного персидского писателя М. Доулатабади. Хорошо зная деревенскую жизнь, писатель в своём романе «Келидар» создал художественно реальные сцены из жизни односельчан. В конце статьи дается список использованной литературы.

RƏYÇİ: dos.N.Əfəndiyeva

PEDAQOGİKA- ПЕДАГОГІКАHümmətova Sevil Əhməd⁵⁵**ALİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ İNNOVASIYA VƏ MODERNLƏŞMƏ**

İndiki zamanda ölkəmizin təhsil sistemində həyata keçirilən yenilik və modernləşmənin əsas istiqamətlərindən biri təhsilin yüksək səviyyədə keyfiyyətinə nail olmaqdır. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində ona nəzarəti, indiki dövrün tələblərinə uyğun yeni metod və formalarla idarə olunması, yeni yollar və vasitələrin tapılması aktual bir problem kimi qarşıda duran vacib məsələlərdən biridir. Çünki müasir təhsilin dəyişən paradigması, onun yenilənməsi və modernləşməsi istiqamətində formalaşmasına yönəlməsi ilə əlaqədar olaraq onun inkişafının programlaşdırılması idarə olunması əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Bu isə təhsil siyasətində onun formalaşması və təhsilin program məqsədli idarə olunmasının, onun daxil edilməsinin müasir tələblərə uyğun yeni yollarının axtarılmasını tələb edir.

Azərbaycan dövlət qanunvericiliyində baş vermiş və baş verən dəyişikliklər ali məktəb, ali təhsil və sonrakı təhsil haqqında qanunlardakı dəyişikliklər, yeni hüquqi-təşkilati formalar haqqında qanunların layihələri ali məktəblərin inkişaf strategiyasının seçilməsinə güclü təsir göstərir. İndiki zamanda müasir bazar iqtisadiyyatının inkişafının səviyyəsi yeni bir təhsil keyfiyyəti də nəzərdə tutur. Yeni cəmiyyət üçün yeni biliklər üzərində qurulmuş iqtisadiyyat hazırlanmalıdır. Əgər dövlət təhsil sistemi bazar iqtisadiyyatı ilə əlaqəsini itirərsə, onda getdikcə öz rolunu itirməyə başlayar. İndi müəssisələr, biznes strukturları öz təhsil institutlarını yaradırlar. Hazırda müasir tələblərə uyğun olaraq Azərbaycan təhsil sisteminin qloballaşması prosesi gedir və ölkəmizin təhsil sistemi təhsil xidmətləri göstərən dünya bazarına daxil olmağa başlayır.

Respublikamızda təhsil sahəsində qurulmuş fasiləsiz təhsil sistemi uşaq bağçasından ali məktəbədək uşaq və valideynlərin sosial vəziyyətlərinin daha da yaxşılaşdırılmasının yüksək səviyyədə həll olunmasına şərait yaratmış və eyni zamanda müxtəlif tip məktəblərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu sahədə təhsil müəssisələri baş idarələri mühüm rol oynayır və ölkəmizdə təhsilin yenilənməsinin əsas stimullarından biridir. Çünki belə şəraitdə hər bir pedaqoji rəhbər və kollektiv konkret təhsil müəssisəsinin məqsədini, vəzifəsini və tələblərini dərinlən dərk edir. Bu faktlar isə tədris prosesində təhsilin humanistləşdirilməsinə, humanitarlaşdırılmasına və məktəbdaxili idarəetmənin demokratikləşməsinə şərait yaradır. Həm də təhsil sahəsində dövlət məsuliyyəti, nizamlanma, vətəndaşların təhsil tələbləri və ölkənin ictimai-iqtisadi inkişafının ümumi əhəmiyyətinə uyğun təhsilin idarə olunma sisteminin modernləşməsi vacib məsələlərdən biridir.

Respublika Təhsil Nazirliyi tərəfindən təhsil sisteminin inkişafı, vahid təhsil konsepsiyası və proqramı məsələsi tam həll olunmaqdadır. Bu yolda atılan ən mühüm addım təhsil sistemində yeni müasir tələblərə cavab verən bazis (əsas) tədris planının hazırlanmasıdır. İlk dəfə olaraq 1999-cu ildə ümumi orta təhsilin dövlət standartları və bazis tədris planı hazırlanıb təsdiq olunmuşdur. Həmin plana əsasən tədris müəssisələrində ilk dəfə olaraq xarici dilin tədrisinə üstünlük verilməsi və təmayüllü siniflərinin, ali məktəbə hazırlıq siniflərin, kompensasiya təlimi, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün siniflərin açılması mümkün olmuşdur. Hazırda yenilik, yenilənmə, modernləşmə proseslərinə şərait yaradılmasının yeni yolları axtarılır. Təhsil sistemində sağlamlığı qoruyan və tərbiyə edən yeni tədris modellərinin yaradılması üçün ölkəmizin şəhər və rayonlarında eksperimental meydançalar açılıb [1, 58].

Ölkəmizdə məktəbəqədər təhsilin inkişaf proqramı, məktəbəqədər təhsil sisteminin təhsil strategiyası müəyyən edilmişdir. "Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında" prezident fərmanı təhsil sahəsində aparılan islahatlara daha böyük sürət verməklə yanaşı, onun inkişaf perspektivlərinin, keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yeni təkan verdi. Fərmanda məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin əhalinin tələblərinə uyğun müxtəlif növlərinin inkişafı, uşaqların maraqlarının, yaradıcılığının, qabiliyyətinin inkişafına təkan verən, onların ictimai bacarığını formalaşdıran mühitin yaradılması; məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tərbiyə olunan uşaqların, habelə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə getməyən uşaqların da ailələrinə yardım edilməsi öz əksini tapmışdır. Hazırlanmış proqrama əsaslanaraq ibtidai təhsilin inkişafına dair qaydalar aparılır. Bu qaydalar təhsil prosesinin təşkilinin xüsusiyyətlərini, məzmununun spesifikasiyasını, dördillik ibtidai təhsilə keçid şərtlərini müəyyənləşdirir.

Ölkəmizdə bütün sahələrdə olduğu kimi, 1993-94-cü tədris ilində ikipilləli ali təhsil sistemində (bakalavr və magistr) keçildi. 1995-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyaya əsasən icbari ümumi orta təhsil tətbiq olunaraq təhsilin bütün sahələrində yenilik və modernləşmə işləri aparılmağa başlandı. Ölkəmizdə 1998-ci ildə Təhsil sahəsində islahat proqramı yaradıldıqdan sonra onun həyata keçməsi üçün Dünya Bankının Beynəlxalq Assosiasiyası tərəfindən kredit ayrıldı. İndiki dövrümüzdə təhsil müəssisələrinin muxtariyyəti və müstəqilliyi genişləndikcə təhsili idarə edən orqanın funksiyalarının nizamlanması, idarə edənə idarə olunan müəssisə arasında kompetensiyaların müəyyənləşdirilməsi mühüm və aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Deməli, indiki zamanda təhsilin program məqsədli idarə olunma prinsipi ən önəmli məsələlərdən biridir. Bu prinsip artıq təhsilin idarə olunmasına daxil edilmişdir, lakin burada müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Ümumiyyətlə, deyə bilərik ki, program məqsədli idarə olunma prinsipinin əsas nailiyyəti aşağıda qeyd olunanların həyata keçməsindən asılıdır: təhsil məkanında idarəetmə fəaliyyətinə üstünlük vermək; program əsasında idarəetmə fəaliyyətini alqoritmləşdirmək; əldə olunmuş nəticələrin reallaşması üçün müsbət nailiyyətlərin monitorinqini həyata keçirmək və s. Həm də respublikamızda təhsil sisteminin inkişafında əsas problemlər kimi: insan kapitalı inkişafını ölkə vətəndaşlarının rifahının yüksəlməsi ilə əlaqələndirən mexanizmlərin yaradılması; təhsilin məzmununun, təhsil texnologiyalarının; təhsil sisteminin bütün strukturunun və infrastrukturunun, kadr potensialının güclənməsi və onların seçilməsi, yeni iqtisadiyyatın tələbləri ilə təhsil arasında səddin götürülməsi; təhsil sisteminin idarə olunmasında dövlətin və özünü idarə olunmanın rolunun yenidən artırılması amillərini göstərmək olar. Ancaq etiraf edək ki, hazırda təhsilin idarə olunma strukturu təhsil fəaliyyətinin həyata keçirilməsində yaranmış forma müxtəlifliyinə uyğun gəlmir. Göstərilənlərin həyata keçilməsində əsas rol oynayan problemlərdən biri inkişaf proqramıdır. İnkişaf proqramı keçid prosesinin ümumiləşmiş ideyası olan strateji məsələdir. Təhsil siyasətindən biri də hazırlanmış bu cür inkişaf proqramının həyata keçirilməsi və qiymətləndirilməsidir, həm də əldə olunmuş dəyərlərin, məqsədlərin, hər bir idarəetmə üsulundan müxtəlif mexanizmlər vasitəsi ilə həyata keçilməsidir. Təhsil sisteminin idarə olunmasında program məqsədli prinsip üstünlük təşkil etdiyi şəraitdə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən aşağıdakı kimi mexanizmlər sistemi müəyyən edilmişdir: inkişaf proqramı; kiçik proqramların həyata keçilməsi; illik plan; monitorinq və məktəbdaxili nəzarət; təhsil proqramı. Qeyd etdiyimiz inkişaf proqramı, kiçik proq-

⁵⁵ BSU. Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ramlar və illik plan ölkəmizdə kifayət qədər öz müsbət həllini tapmış, lakin dördüncü təhsil proqramı isə yaxın vaxtlarda həyata keçiriləcəkdir [3, 151].

Dünya ölkələri arasında ən aktual məsələlərdən biri təhsilin keyfiyyəti məsələsidir. Yeni təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sisteminin formalaşdırılması problemdir. Məhz buna görə də Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyində dünya praktikasına əsaslanaraq əldə edilmiş informasiyalara əsaslanaraq bu sahədə qarşıya çıxan problemlərin həlli ardıcılıqla öz müsbət həllini tapır. Ölkə ictimaiyyəti qarşısında diqqətdən yayınmayaraq son illərdə aparılan təhsil islahatlarının nəticəsi olan yeniləşmə və modernləşmənin həyata keçməsi öz müsbət nəticələrini göstərir. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, dünya təhsil sistemində inteqrasiya və vahid təhsil məkanının yaradılmasında indiki zamanın tələblərinə uyğun yeni informasiya texnologiyalarından istifadə böyük rol oynayır. Bu məsələ ölkəmizdə uğurlu həllini tapmaqdadır.

Hazırda distant təhsil ən perspektiv təhsil texnologiyalarından biridir. İndiki zamanda gündən-günə artan əhəlinin təhsil tələbatı bugünkü tələbatla uyğun tamamilə təmin olunur. İnternet və başqa gündəlik məlumatlarla zənginləşən cəmiyyət dünyada gedən qloballaşma prosesini vaxtında mənimsəmək üçün yeni təhsil modeli, distant təhsil modelini formalaşdırır. Ölkəmizdə bu sistemin yaradılması və inkişafı 1999-cu ildən başlayaraq öz əksini tapmışdır. Bununla bağlı Rəhbər və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin rolu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizdə distant təhsil texnologiyaları inkişaf edərək Avropa təhsil sistemində inteqrasiya olunmaqdadır. Bu məqsədlə ardıcıl olaraq respublikamızda konfrans, simpoziumlar və s. tədbirlər keçirilir və qızgın müzakirələr aparılmaqdadır. Həm də müəllimlərin yenidən hazırlanması və ixtisas artırmasında distant təhsil texnologiyaları həyata keçirilir. Bu istiqamətdə ölkəmizdə vahid informasiya təhsil məkanının yaradılması qarşıda duran ən aktual problemlərdən biridir. Xarici ölkələrin təhsil-elm sahəsindəki müsbət nailiyyətləri və ənənələri Respublikamızın ali məktəblərində tətbiq olunur.

XXI əsrin başlanğıc illərində siyasi və iqtisadi sahələrdə Azərbaycanın potensialının güclənməsi əhəlinin rifahının yüksəlməsinin əsas şərtlərindən biri oldu. Qloballaşma yolu ilə gedən müasir dünya qarşısında duran beynəlxalq rəqabət şərtlərinə tezliklə uyğunlaşmaq bacarığı, onun uğurlu və davamlı inkişafı da mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biridir. Yüksək səviyyədə inkişaf etmiş ölkələrin rəqabət üstünlüyü başlıca olaraq təhsillə müəyyənləşən insan potensialının inkişafı ilə bağlıdır. İndiki zamanda ölkəmizin iqtisadi inkişafının təminatı məhz bu sahə ilə sıx bağlıdır. Hazırda ölkəmizin bütün sahələrində olduğu kimi, təhsil sahəsində də sürətli dəyişikliklər baş verir. Lakin hələ həll olunmamış bir sıra problemlər qalmaqdadır. Onların həllini əvvəldən görmək çətinidir. Çünki əldə olunan bilik sürətli dəyişikliklərə görə tez bir zamanda köhnəlir, bu səbəbdən bilik və təhsilin paradiqması dəyişilir. Məhz bu deyilənləri nəzərə alıb qeyd edə bilərik ki, insanların əldə etdiyi ali təhsil faktorları da dəyişilir. Aktual məsələlərdən biri də indiki dövrdə universitetlərdə müasir tələblərə uyğun yeniliklər və beynəlxalq rəqabətə dözümlülük yaratmaqdır. Bunu nəzərə alan dövlətimiz dünyanın bir çox nüfuzlu ölkələrində olduğu kimi, ali təhsil sahəsinə diqqəti daha da artırır.

BMT-nin YUNESKO təşkilatının dəstəyi ilə yaradılması nəzərdə tutulan vahid dünya təhsil məkanı hazırda Avropa səviyyəsində Bolonya prosesi kimi özünü göstərir. Ölkəmizdə Bolonya prosesinin qarşıya qoyduğu məqsədlərin həyata keçməsi 2010-cu ilədək nəzərdə tutulmuşdur. Bu prosesin məqsədlərindən biri də ölkəmizin ali təhsilində kredit sisteminin tətbiqidir.

Son 14 ildə bakalavr və magistr təhsil pilləsində əldə edilmiş müsbət nəticələr təhsil sistemində müasir tələblərə uyğun hüquqi-normativ bazanın yaranmasında, iqtisadi və sosial həyatın demokratikləşməsinin müvəffəqiyyət qazanmasında böyük rol oynayır. Milli təhsil quruculuğunda yenilik, yeniləşmə və modernləşmə yeni məzmun və struktur dəyişiklikləri ilə nəticələndi. Və bu dəyişikliklər həm də yeni anlayışların yaranmasına, məsələn, kurikulumun meydana gəlməsinə səbəb oldu. Ölkəmizdə bu sənəd dövlət tərəfindən təsdiq edildikdən sonra geniş pedaqoji ictimaiyyət tərəfindən müzakirə olunmuş, ayrı-ayrı fənlər üzrə kurikulumları hazırlanmış və ümumtəhsil məktəblərində tətbiq olunmaq ərafındadır. Kurrikulumla dünyanın ən qabaqcıl ölkələrində, o cümlədən Avropada təhsilin əsasını təşkil edən proqram kimi yanaşılır. Azərbaycanın Bolonya təhsil sistemində qoşulması, ölkəmizin Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olmasına hazırlıq prosesi kimi irəliləyən doğru atılan bir addımdır. Bu proqrama əsasən müxtəlif ölkələrin təhsil sisteminin qloballaşdırılması və vahid təhsil məkanı və standartları yaratmaq istiqamətində hərəkət edilir [2, 76].

Yuxarıda deyilənləri geniş şəkildə tam araşdırdıqdan sonra belə nəticəyə gəlmək olur ki, ölkəmizdə keçid dövründə bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sistemində də hazırlanmış proqramlar ardıcılıqla və ehtiyatla həyata keçir, bu isə sevindirici haldır. Yeni universitetlərin yaranması daha keyfiyyətli formaların və cəmiyyətin ali təhsilə artan tələbatını təmin etməyə qadir olan optimal modellərin hazırlanması problemlərini nəzərdən keçirir. Dövlət tərəfindən maliyyələşdirmənin ixtisar olunması, ödənişli təhsil sektorunun genişlənməsi problemləri bir çox ölkələrdə böyük əhəmiyyət kəsb edən ənənədir. Dünyanın bütün ölkələrində ödənişli təhsil sürətlə inkişaf edir. Ali məktəblər bazar iqtisadiyyatının fəal subyektlərinə çevrilir. Bu isə onların inkişafına təsir göstərməyə bilməz.

Dinamik dəyişən bazar iqtisadiyyatında bu günün tələblərinə uyğunlaşa bilən mütəxəssislərin hazırlanmasını təmin etmək üçün ali məktəb informasiya texnologiyasını, məsafədən təhsil texnologiyasını və tədrisin fəal formalarını sayılaraq həyata keçirməlidir. Biliklərin çatdırılmasına əsaslanan köhnə tədris texnologiyası ardıcıl olaraq müasir formalaşmış texnologiyaya ilə əvəz olunur. Ali məktəblər təhsilin keyfiyyətini təmin edən öz sistemlərini layihələşdirməli, təşkilati və struktur məsələlərini həll etməlidir. Başlıca məsələlərdən biri də ali məktəblərin bazar iqtisadiyyatının real sektoru ilə qarşılıqlı əlaqəsinin fəallaşmasına xüsusi diqqətin verilməsidir. Deyilənləri nəzərə almaqla indi əsas məqsəd xarici ölkələrin təhsil sistemində baş verən dəyişikliklər kontekstində onların inkişafının ümumi ənənələrini üzə çıxarmaq, bütün ölkələr üçün səciyyəvi olan ali məktəblərin müasir problemlərini nəzərdən keçirərək, milli -mənəvi dəyərləri nəzərə alınaraq onların qabaqcıl təcrübəsini təhsil sistemində gətirməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla Mehrobov, Akif Abbasov, Müdafiə Mahmudov Təhsilin modernləşdirilməsinin aktual problemləri // Bakı: Mütərcim, 2013.
2. Paşayev Ə. və b. Pedaqoji innovasiyalar // Pedaqoji tədqiqatlar. Bakı:2002, N2
3. Кларин А. Инновация в обучении. М.: Наука, 1997

Açar sözlər: yenilik, modernləşmə, monitorinq, kurikulum, dinamika

Ключевые слова: новизна, модернизация, мониторинг, куррикулум, динамика

Keywords: novelty, modernization, monitoring, curriculum, dynamics

ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Чтобы гарантировать, что динамично меняющаяся рыночная экономика развивает профессионалов, которые могут адаптироваться к современным потребностям, университет должен усердно внедрять информационные технологии, технологии дистанционного обучения и активные формы обучения. Старая технология обучения, основанная на передаче знаний, заменяется современной технологией.

INNOVATION AND MODERNIZATION IN HIGHER EDUCATION

Summary

In order to ensure that the dynamically changing market economy develops professionals who can adapt to today's needs, the university should diligently implement information technology, distance education technology and active forms of teaching. The old teaching technology, based on knowledge delivery, is replaced by modern technology.

Rəyçi: dos.Qafarova S.H.

TƏHSİLDƏ KEYFİYYƏTİN İDARƏOLUNMA MODELƏRİ VƏ ONLARIN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Təhsil sahəsində keyfiyyət dedikdə, təhsilin nəticələrinə uyğun, əvvəlcədən müəyyən edilmiş normativlə (standartlara) müvafiq öyrənmələrin səviyyəsi, ümumi halda isə təhsil sisteminin durumu başa düşülür. Qeyd edək ki, təhsilin nəticələri təkcə öyrənmənin təhsilini başa vurduqda yiyələndiyi bilik, bacarıqların səviyyəsi deyil, həm də onun dünyaya, cəmiyyətin inkişafına münasibətini göstərən müəyyən şəxsi keyfiyyətlərdir.

Müasir dövrdə təhsilin keyfiyyəti cəmiyyətin inkişafını təmin edən əsas göstəriciyə çevrilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, müstəqillik qazanıldıqdan sonra təhsildə keyfiyyətin yüksəlməsinə və onun səmərəli idarə olunma modellərinin elmi əsaslarının işlənməsinə münasibət tamamilə dəyişmiş və daha konstruktiv xarakter almışdır. Keyfiyyət ümumiyyətlə istənilən obyektin müəyyənliyini bildirən fəlsəfi kateqoriya olub onun xassələrinin məcmusunda təzahür edən obyektiv və ümumi xarakteristikasıdır. Bundan başqa keyfiyyət istənilən prosesin elə bir müəyyənləşdiricisidir ki, onun sayəsində proses başqa proses kimi yox, məhz həmin proses kimi çıxış edir və digər proseslərdən fərqlənir.

Araşdırmalar göstərir ki, müasir dövrdə təhsilin keyfiyyətinin cəmiyyətin aktual problemi kimi qəbul edilməsinin əsas səbəblərini aşağıdakı iki obyektiv halla izah etmək olar: [2,65]

- keyfiyyətli təhsil sisteminin qurulması ilə təhsil fəaliyyətinin bütün subyektləri-öyrənmələr, valideynlər, pedaqoqlar, təhsil sisteminin idarə olunması ilə müxtəlif səviyyələrdə məşğul olan rəhbər və b. işçilər maraqlanırlar.
- ümumtəhsil məktəbləri hazırda təlim prosesinin profilləşdirməsi, innovativ xarakterli yanaşmaların tətbiqi, yeni pedaqoji təlim texnologiyalarından səmərəli istifadə, yeni dərslik və dərs vəsaitlərinin, tədris proqramlarının, tədris-metodik komplekslərin seçim imkanlarına görə bir-birindən fərqlənir. Belə müxtəlifliklərin son illərdə təhsil sistemində daha geniş yer aldığı şəraitdə təhsilin keyfiyyətinin stabiləşdirici rolu prosesin səmərəli idarə olunmasına geniş imkanlar açır.

Araşdırmalara əsasən təhsildə keyfiyyətin idarə olunmasının effektivliyini təmin edən pedaqoji prinsipləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- İdarə olunan sistemin səmərəliliyinin əsas göstəricisi kimi “təhsilin keyfiyyəti” anlayışı haqqında məlumatların dəqiqliyi;
- Təhsilin keyfiyyətinin səmərəli idarə olunma sisteminin idarəetmənin ümumi qanunlarına uyğunluğu;
- Təhsilin keyfiyyətinin səmərəli idarə olunma sisteminin tədris-təlim prosesinin qanun və qanunauyğunluqlarının müvafiqliyi.

Elmi-pedaqoji ədəbiyyatda təhsilin keyfiyyətini müəyyən etmək üçün istifadə olunan yanaşmaların təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan vermişdir:

- keyfiyyətin idarə olunmasını təmin etmək üçün, idarə olunan hər bir obyekt üçün o anlayışın mənə tutumu qabaqcadan müəyyən edilməlidir;
- təhsilin keyfiyyətinin bütün təhsil sistemi üçün eyni olan ümumi, eyni zamanda hər bir idarə olunan obyektə xarakterizə edən və müvafiq xassəyə malik xüsusi elementləri özündə cəmləşdirdiyi nəzərə alınmalıdır;
- təhsilin keyfiyyəti mürəkkəb struktura malik olduğundan, onun idarə olunma üsulları barədə yekdil fikir formalaşmadığından, istənilən təhsil sistemi və təhsil müəssisəsi üçün onun ümumi tərifinin və geniş şərhini dəqiq vermək mümkün deyildir.

Müasir dövrdə təhsildə keyfiyyətin qiymətləndirilməsi ilə bağlı bir çox üsullardan istifadə olunur. Bunlara aşağıdakıları daxil etmək olar:

- təhsil müəssisələrinin lisenziyalaşdırılması;
- pedaqoji işçilərin və təhsil müəssisələrinin attestasiyası;
- öyrənmələrinin aralıq və yekun attestasiyası (buna misal olaraq hazırda ümumtəhsil müəssisələrinin buraxılış siniflərində mərkəzləşdirilmiş qaydada aparılan imtahanları göstərmək mümkündür);
- təhsil müəssisələrinin tədris və digər fəaliyyətlərinin auditi;
- professional, peşəkarlıqla bağlı müsabiqələri (məsələn, “ilin ən yaxşı ümumtəhsil məktəbi”, “ilin ən yaxşı müəllimi” kimi müsabiqələr və s).

Bu məsələlər içərisində təhsildə keyfiyyətə nəzarət və onun durumunun müntəzəm təftiş edilməsi xüsusi yer tutur. Bu halda istənilən prosesin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və bircins obyektlər üçün yeni qiymətləndirmə kriteriyalarının müəyyən edilmə prosedurası əsas kimi götürülür.

Təhsilin keyfiyyətinin effektiv idarə olunma sisteminin formalaşdırılmasında “prosesə” və ya “nəticəyə” görə idarəetmə ilə bağlı yanaşmaların hansına üstünlüyün verilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bəzi yanaşmalarda təklif olunur ki, təhsil müəssisələrində baş verən prosesləri-əsas, idarə olunan və yardımçı kimi üç qrupa bölmək mümkündür. [2,142]

Təhsil fəaliyyətinin nəticələri istehlakçının tələblərinə tamamilə uyğun gəlməlidir. Ancaq real nəticələr həmişə nəzərdə tutulmuş nəticələrdən fərqlənir. Burada əsas məsələ, hansı nəticələri təhsil fəaliyyətinin əsas göstəricisi kimi qəbul olunmasının müəyyən edilməsidir. Təəssüflər olsun ki, pedaqoji ədəbiyyatda buna birmənalı cavab yoxdur. Bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, təhsil fəaliyyətinin nəticələrini prinsipə birmənalı müəyyən etmək olmaz, bəziləri isə o nəticələrin dəqiq siyahısını verirlər. Məlumdur ki, təhsildə qarşılıqlı təsirlərin obyektə öyrənmə olduğundan məntiqi olaraq təhsilin nəticələrini öyrənməyə aid olan xarakteristikalarda vermək lazımdır. Ona görə də bəzi tədqiqatçılar təhsilin nəticələrini məhz belə yanaşmalarla müəyyənləşdirmiş və aşağıdakıları əsas götürmüşlər:

- ✓ şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin;
- ✓ öyrənmənin şəxsi inkişaf göstəricilərini;
- ✓ tədris-təlim prosesinə təsir edən mənfə təsirlərin öyrənmələrə, onların sağlamlığına təsir edən mənfə effektləri)

⁵⁶ BSU. Filologiya a üzrə fəlsəfə doktoru

aradan qaldırılmasına dair işlənmiş effektiv yanaşmaları;

- ✓ şagirdlərin səriştəlilik səviyyəsini.

Başqa tədqiqatçılar isə təhsilin nəticələri kimi aşağıdakıları ön plana çəkir:

- ✓ şəxsiyyətin yüksək özünüdərkini;
- ✓ fiziki və mənəvi sağlamlığını;
- ✓ yüksək təhsilliyini, özünün təhsilə olan tələbatını və vərdişlərini;
- ✓ Yüksək tərbiyyəliliyini;
- ✓ Vətənpərvərlik və yüksək vətəndaşlıq mövqeyini.

Başqa qrup tədqiqatçılar isə təhsilin nəticəsi kimi, təhsilini başa vurmuş öyrənlərdə aşağıdakı parametrləri özündə birləşdirən təhsillilik səviyyəsini əsas göstərici kimi qəbul edirlər:

- ✓ bilik, bacarıq və vərdişləri;
- ✓ mədənilik səviyyəsini;
- ✓ mənəvi inkişafı;
- ✓ dəyərlilik göstəricilərini;
- ✓ orqanizmin intellektual və fiziki inkişafının imkanlarını.

Qeyd etmək lazımdır ki, öyrənlərin valideynlərinin təhsil prosesinə təsirinin həlledici rolunu nəzərə alaraq onların təhsil fəaliyyətinin subyektivi kimi pedaqoji ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilməsinə olan ehtiyaclar çoxdan formalaşmışdır. Pedaqoqların peşəkarlıq səviyyələri və öyrənlərin müxtəlif xarakteristikalarına dair çoxlu tədqiqatlar aparılmışdır.

Təhsildə keyfiyyətin idarə olunmasının səmərəliliyi təmin edən xarakteristikaların, yəni keyfiyyətin idarə olunma sisteminin idarəetmənin ümumi qanunlarına uyğunluğu araşdırılmışdır. Aparılmış təhlillər göstərir ki, ümumi idarəetmənin qanunlarını nəzərə almadan təhsilin keyfiyyətin idarə olunma sisteminin qurulması, keyfiyyətin idarə olunmasının səmərəliliyi təmin edə bilməz. Təhsilin keyfiyyətinin effektiv idarə olunma sisteminin metodoloji əsasının yaradılmasında “sistemli fəaliyyəti” təmin edən yanaşmadan istifadə olunmalıdır. Ümumi halda təhsilin keyfiyyətinin idarə olunma sisteminin strukturu idarəedən və idarəolunan alt sistemlərin cəmindən ibarət olmalıdır.

Təhsildə keyfiyyətin səmərəli idarə olunması sisteminin sistem yaratmaq funksiyası onun məqsədilə bağlı olub, formalaşdırılmış məqsədə çatmaq üçün onun fəaliyyətini istiqamətləndirir. Müxtəlif təhsil müəssisələrində keyfiyyətin idarə olunması onun strukturu, məqsədin qoyuluşu və digər amillərlə bir-birindən fərqləndiyindən təhsilin keyfiyyətinin idarə olunması tədris-təlim prosesinin qanun və qanunauyğunluqlarına müvafiq təşkil edilməli, məqsəd öyrənlərə istiqamətlənməli, onların inkişafına və kamil insan kimi formalaşmasına xidmət etməlidir.

Təhsildə keyfiyyətin idarə olunma sisteminin tərkib hissəsi olan idarəolunan altsistemi özünün tərkibində struktur elementi kimi “Proses” terminini birləşdirir. Araşdırmalar göstərir ki, təhsil özünüdərk, prosesinin müxtəlif elementlərini-tərbiyəni və özünüinkişafı özündə birləşdirən proses olub sistemdə əsas amil kimi qəbul edilir. [1,5]

Təhsildə keyfiyyətin idarə olunma modelləri, innovasiya proselərinin və onların idarə edilməsinin səmərəli metodlarının təhsil sistemində götürülməsi və nəticədə yeniliyin mənimsənilməsinə, dərk edilməsinə və tətbiq olunmasına şərait yaratmalıdır. Bunun üçün tədris-təlim prosesinin qanunlarını pozmadan təhsildə keyfiyyətin pedaqoji qiymətləndirilməsi fasiləsiz olaraq həyata keçirilməli və vaxtında müvafiq korreksiya işləri aparılmalıdır.

Təhsildə keyfiyyətin təmin edilməsi və onun səmərəli olunması, öyrənlərdə yeni peşəkarlıq kompetensiyalarının formalaşdırılması üçün təlimin məzmununa və metodlarına yeni yanaşmaların tətbiqini tələb edir. Bu halda peşəkarlıq kompetensiyalarının strukturuna aşağıdakı komponentləri daxil etmək lazımdır:

- Koqnitiv;
- Tənzimləyici (yönəldici);
- Kommunikativ;
- Fərdi (şəxsi);
- Refleksiv (qeyri-iradi).

Bu komponentlərin bir qədər geniş araşdırılması, müasir dövrdə keyfiyyətli təhsil prosesinin qurulmasında həlledici məna daşıyır.

Koqnitiv komponent öyrənlərin gələcək peşəsinə dair nəzəri, tətbiqi və konkret peşəkarlıqla bağlı biliklər sistemini malik olmaları və bu biliklərin qazanılması üçün tələb olunan yanaşmalara, üsullara yiyələnmələri, eyni zamanda biliyin və dərk etmə metodlarının məzmununu tənqidid təhlil etmələri üçün tələb olunan bacarıqların formalaşdırılmasını təmin edir.

Tənzimləyici (yönəldici) komponent qazanılmış biliklərin tədris-təlimlə bağlı problemlərin qoyulmasında və onların həll olunmasında istifadəsini, həm də yeno əxlaq modellərinin layihələndirilməsi və qurulmasına imkan verən kompetensiyaların formalaşmasını təmin edir.

Kommunikativ komponent işgüzar ünsiyyət şəraitində və qarşılıqlı münasibətlərdə dioloq aparmaq, ixtilafli situasiyalardan aradan qaldırmaq, mürəkkəb kommunikasiya və kooperasiya sistemlərinə daxil olmaq bacarıqlarının formalaşmasına imkan verməklə bərabər, həm də qarşılıqlı təsirdə olan başqa insanları başa düşməyə, şəxsiyyətlərarası ünsiyyətdə refleksiyaya yiyələnməyə şərait yaradır.

Fərdi (şəxsi) komponent özünüdərk və özünüinkişaf metodlarına yiyələnməyi, peşəkarlıq səviyyəsini artırmağı, özünümotivləşdirmə bacarıqlarına yiyələnmək kimi qabiliyyətləri özündə birləşdirir. Bu komponent həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyində, peşəkarlıq səviyyəsində özünüreallaşdırma ilə bağlı modellərin seçilməsində xüsusi rol oynayır. Bunun nəticəsində öyrənlər işgüzar və şəxsi keyfiyyətlərini təhlil edərək peşənin tələblərinə uyğunlaşmaq, peşəkarlıq səviyyəsində özünüdərkli formalaşdırmaq bacarıqlarına yiyələnirlər.

Aparılmış təhlillər göstərir ki, sadalanan peşəkar kompetensiyaların komponentləri refleksiv (qeyri-iradi) proseslərin təsiri nəticəsində formalaşır. [3,11]

Öyrənlərin, müəllimlərin, əməkdaşların, valideynlərin təkliflərinin nəzərə alınması, təhsil prosesinin keyfiyyəti və səmərəli idarə olunması haqqında yeganə informasiya mənbəyi olmasa da, təhsil sisteminin xidmətlərindən istifadə edən istehlakçıları maraqlandıran keyfiyyət göstəricilərinin əsas parametrlərini də nəzərə almağı tələb edir. Bütün bunlar təhsildə keyfiyyətin təmin olunmasına və onun effektiv idarə edilməsinə yeni yanaşmaların tətbiqini ön plana çəkməklə, hazır biliklərin mexaniki transilyasiyasının yolverilməzliyini göstərərək, peşəkarlıq

sahəsində aktivliyin yüksəlməsində yaradıcı xarakterli axtarışların təmin olunmasına müvafiq şəraitin yaradılmasını təkidlə tələb edir. Ona görə Azərbaycan təhsil sistemində modernləşdirilmənin səmərəli həyata keçirilməsi, keyfiyyətli tədris-təlim prosesinin qurulması və onun effektiv idarə olunması üçün yeni pedaqoji texnologiyaların, interaktiv təlim metodlarının elmi, pedaqoji-psixoloji, metodiki əsaslarının işlənilməsi genişləndirilməli və onların nəticələrinin pedaqoji prosesə gətirilməsi təmin olunmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov Ə. Şagird nəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi: müasir baxışlar və konseptual yanaşmalar // Azərbaycan məktəbi, Bakı, 2007
2. Ağayev Ə və b. Pedaqogika. Bakı: Adiloğlu, 2003, 313 s
3. Mehrabov A., Quliyeva S. Ümumtəhsilin keyfiyyəti və onun idarə olunmasında qiymətləndirmənin rolu // Azərbaycan məktəbi, 2005

Açar sözlər: *təhsil, təhsilin keyfiyyəti, təhsilin nəticələri, attestasiya*

Key words: learning, learning outcomes, learning outcomes, attestation

Ключевые слова: образование, качество образования, результаты обучения, аттестация

МОДЕЛИ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ И ИХ ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Аннотация

Развитие научных, педагогических и психологических, методологических основ новых педагогических технологий, интерактивных методов обучения должно быть расширено для обеспечения эффективного осуществления модернизации, налаживания качественного процесса преподавания и обучения и его эффективного управления, и их результаты должны быть обеспечены в педагогическом процессе.

MODELS OF QUALITY MANAGEMENT IN THE EDUCATION SYSTEM AND THEIR BASIC CHARACTERISTICS

Summary

The development of scientific, pedagogical and psychological, methodological foundations of new pedagogical technologies, interactive teaching methods should be expanded to ensure the effective implementation of modernization, the establishment of a quality teaching and learning process and its effective management, and their results should be ensured in the pedagogical process.

Rəyçi: prof. Q. D. Udaltx

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ NƏQLİ CÜMLƏLƏRİN MƏNİMSƏDİLMƏSİ İLƏ BAĞLI İŞLƏR

Hər bir cəmiyyətin fikirlərini kütlələrə aydın, səlis, obrazlı şəkildə çatdırmağı bacaran şəxslərə böyük ehtiyac vardır. Təsadüfi deyil ki, məşhur pedaqoqlar, görkəmli metodistlər ana dili təlimində məhz nitq inkişafı məsələlərinə xüsusi önəm vermişlər. Məhz bunlara əsaslanaraq fənn kurikulumlarında ana dili tədrisinin 4 istiqamətdə aparılması nəzərdə tutulur. Bu istiqamətlərdən birincisində dinləyib anlama və danışma ilə bağlı bacarıqların formalaşdırılması daxildir. Məktəbə hazırlıq qruplarından başlayaraq məktəbi bitirənədək şagirdləri cümlə üzərində işlə bağlı müxtəlif bacarıqlara yiyələndirmək Azərbaycan dili təlimi qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri hesab olunur. Azərbaycan dili təliminin «xəmiri» nitq fəaliyyəti ilə yoxdur, təməli cümlə qurmaq vərdişləri ilə qurulur.

Məlumdur ki, dilimizdəki cümlələr məqsəd və intonasiyadan asılı olaraq aşağıdakı növlərə bölünür:

- 1) Nəqli cümlə
- 2) Sual cümləsi
- 3) Əmr cümləsi
- 4) Nida cümləsi

Bu cümlələrdən birinci və ikinci daha çox işləkdir. Bu da təbiidir. Əgər uşaq gördüyü şeyi göstərərək, ona verilməsini istəyirsə, yaxud müxtəlif suallarla gördüklərinin nə olduğunu soruşursa, deməli, nəqli və sual cümlələrindən istifadə edir. Lakin bu bacarıqlar hələ təkmilləşməmiş bir şəkildə mövcud olur. Buna görə də əlifba təliminə hazırlıq dövründə şəkil üzrə iş aparmaqla həmin bacarıqlar möhkəmləndirilir. Şagirdlər hər şəkllə baxıb orada təsvir olunanla bağlı cümlələr qururlar. Bundan başqa mətnlərə ad verilir. Daha sonra sözlərdən cümlələr qurmaq, verilmiş cümlələri genişləndirmək, dialoq qurmaq və s. kimi çalışmalar üzərində iş aparılır. Daha sonralar verilmiş mövzuda mətn tərtib etmək, plan qurmaq, yarımçıq cümlələri tamamlamaq və s. kimi təmrinlər yerinə yetirilir. Bu da onların cümlə qurmaq bacarıqlarını təkmilləşdirir.

Məlumdur ki, təlim prosesi asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə prinsipinə uyğun şəkildə təşkil olunur. Məktəbə hazırlıq mərhələsində və ibtidai siniflərdə bu prinsipə xüsusilə əməl olunur. Bu şagirdlərin yaşı, dərketmə qabiliyyəti, psixologiyası ilə sıx bağlı olan bir məsələdir.

Lakin Azərbaycan dili tədrisində bu prinsip bəzən nəzərə alınmır. Məsələn, Azərbaycan dili tədrisi dilin ən kiçik vahidləri ilə tanışlıqdan başlanmır. Əksinə, məktəbəqədər hazırlıq dövründə şagirdlərin ən kiçik dil vahidləri ilə deyil, cümlə ilə praktik tanışlığı başlayır.

Cümlə qurmaqla bağlı işlər çoxcəhətli və rəngarəngdir. Onlardan ən çox yayılanları bunlardır:

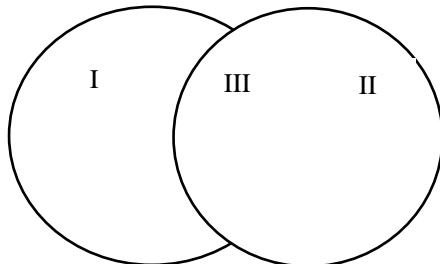
1. Suallara cavab vermək (istər yazılı, istər şifahi)
2. Müəllimin, yoldaşlarının qurduğu cümləyə şagirdlərin sual vermələri
3. Bu və ya digər mövzuya aid cümlə qurmaq
4. Dağınıq şəkildə verilmiş sözlərdən cümlə qurmaq
5. Dürğu işarələri qoyulmamış mətnə cümlələrin sərhədini müəyyənləşdirmək
6. Cümlədəki sözlərin yerini dəyişməklə mənanı dəyişdirmək
7. İki-üç cümləni bir sadə və ya mürəkkəb cümlədə birləşdirmək (3, 466).

Söz yox ki, cümlə qurmaqla bağlı işlər bununla məhdudlaşmır.

Şagirdlər kitabda verilmiş müxtəlif şəkllərə baxmaqla cümlə qurmaq bacarıqlarını təkmilləşdirirlər. İlk günlərdən başlayaraq nitqdən cümlələri ayırmağı, orada kimin və ya nəyin haqqında danışıldığını, nə deyildiyini müəyyənləşdirməyi, cümlə tərtib etməyi, sualların köməyi ilə onu genişləndirməyi, cümləni böyük hərfə yazmağı, axırında nöqtə qoymağı öyrənirlər. Sonralar isə cümlənin bir və ya bir neçə sözdən ibarət olduğunu da dərk edirlər.

Cümlə haqqında anlayışları formalaşdırmış üçün müəllim lövhədə “Azərbaycan, mən, vətən” sözlərini yazdırıb, şagirdlərin diqqətini bu sözlərə yönəldir. Onların birlikdə hansı fikri bildirdiyini, hansı məlumatı verdiyini soruşur. Şagirdlər bu sözlərim heç bir mənə ifadə etmədiklərini söyləyirlər. Müəllim onlara təklif edir ki, bu sözlərdən cümlə qursunlar:

“Azərbaycan mənim vətənimdir” cümləsi tərtib edilir. Daha sonra müəllimin köməyi ilə ayrı-ayrı sözlərlə onlardan tərtib olunmuş cümləni müqayisə edirlər.

Məlum olur ki, hər iki qrupdakı sözlər eynidir. Ancaq I halda bu sözlər bir-birilə əlaqələnmir, II halda isə birləşərək cümlə əmələ gətirir. I halda sözlər fikir bildirmir, II halda artıq bir fikir ifadə edir. I halda bir-birinin ardınca sadalanır və onlar arasında vergül qoyulur, II halda birinci söz yüksək səslə, axıncı söz isə bir qədər astadan tələffüz olunur.

⁵⁷ Bakı Slavyan Universitetinin baş müəllimi

Daha sonra cümlə anlayışını şüurlu mənimsətmək üçün şagirdlərə sərbəst məlum olmayan cümlələrdən ibarət mətn təqdim olunur. Müəllim cümlələri oxumağı tələb edir. Şagirdlər əvvəlcə mətnin məzmununu ilə səsiz oxu prosesində tanış olurlar, sonra oxuyurlar. Bu zaman cümlələr sona yaxın bir qədər alçaq tonla tələffüz edilir və cümlələr arasında fasilə edilir. Daha sonra həmin mətni düzgün yazmaq şagirdlərdən tələb olunur. İlk vaxtlar mətni düzgün yazmağı, cümlələri bir-birindən ayırmağı bacarmırlar. Hətta müşahidələr göstərir ki, bu hala V sinf qədər uşaqların yazısında rast gəlmək olur. Bu, hər şeydən əvvəl, ibtidai sinif müəlliminin cümlənin sərbəstliyini müəyyənləşdirməklə bağlı iş aparmadığının göstəricisidir.

Şagirdlər müxtəlif şəkillər əsasında cümlə qurmaqla bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirirlər.

Təbii ki, onlar ilk vaxtlar nəqli cümlələrlə tanış olurlar.

Azərbaycan dili müasir dövrdə kurikulum əsasında tədris olunur. Kurikulumda isə şagirdlərin nitq inkişafı mərhələsinə diqqət yetirdiyindən cümlə üzərində iş xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İstər ibtidai siniflərdə, istərsə də V-VI siniflərdə “cümlənin intonasiyaya görə növlərinin tərifini öyrədir onları arasındakı fərqi bəsit şəkildə şagirdə çatdırmaqla kifayətlənmək olmaz. (3, 302). Əks halda şagirdlərin istər şifahi, istərsə də yazılı nitqində xeyli nöqsanlara rast gəlmək oluruq.

Əlifbanın öyrədilməsinə başlamazdan əvvəl cümlələrdə necə sözün olduğunu müəyyənləşdirməklə bağlı iş aparılır. Şagirdlər bu prosesdə cümlənin bir və bir neçə sözdən yarana bildiyini öyrənirlər. Daha sonra cümlədə sözlərin yerlərini müəyyənləşdirməklə bağlı məşqlər aparılır. Bu işdə sxemlər müəllimlərin işini yüngülləşdirir.

Əvvəlcə şagirdlərin nəzərinə çatdırılır ki, cümlənin əvvəlində haqqında söz açılan şəxsi və ya əşyanı bildirən söz gəlir. Sonda isə hərəkət bildirən söz.

1. Biz oxuyuruq.
2. Onlar oynayır.
3. Sən geyinirsən.
4. Mən yatmışam.

Prof. A.Abdullayev cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərini öyrədikən hər şeydən əvvəl cümlələrin ifadəli tələffüz olunmasına, yəni nitqin aydınlığına, düzgünlüyünə, məntiqi vurğuya, surətə, mənaya görə fasilə etməyə və nəhayət, intonasiyanın cümlədəki fikrin məzmununa uyğun gəlməsinə diqqət göstərilməsinin vacibliyini qeyd edir (1, 184).

Görkəmli metodist nəqli cümlələrin tədrisindən danışarkən qeyd edir ki, şagirdlərə cümlədə iş, hərəkət və hökm haqqında məlumat təsdiq ya da inkar oluna biləcəyi izah olunmalıdır. Hər iki halda cümlə məqsədə görə nəqli cümlə hesab olunmalıdır. Bu məqsədlə Venn diaqramı metodundan istifadə etmək olar.

Müəllim ağıllı lövhədə iki cümlə «canlandırır»:

1. Nəğmələr bürüyüb Azərbaycanı (S.Rüstəm)
2. Xəzan vura bilməz bu gülüstanı (S.Rüstəm)

M. – Uşaqlar, bu cümlələrin xəbərini tapın

Ş₁. I cümlənin xəbəri «bürüyüb» sözüdür

Ş₂. II cümlənin xəbəri isə «vura bilmək» ifadəsidir.

M. Bu cümlələrin fərqli cəhətini tapmağa çalışın.

Ş₁. I cümlədə iş təsdiq, II cümlədə isə inkar olunur.

M. Doğrudur, amma bu cümlələrin ümumi bir cəhəti odur ki, hər ikisi nəqli cümlədir.

Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərindən danışarkən onların arasındakı fərqi bəsit şəkildə şagirdlərə çatdırmaqla kifayətlənmək düzgün deyil. İlk növbədə şagirdlərə nəqli cümlənin dildə oturuşmuş ümumi qaydalar əsasında qurulduğunu, söz sıralanmasının həqiqi, düzgün ifadənin onda təşəkkül tapdığını mənimsətmək zəruridir. Nəqli cümləni, onun ifadə vasitələrindəki zənginliyini başa saldıqdan sonra onun qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərindən söz açılır (2, 302).

Nəqli cümlələr üzərində iş yuxarı siniflərdə davam etdirilir. Belə ki, fikrin müxtəlif qrammatik konstruksiyalarla ifadəsinin mümkünlüyü praktik şəkildə izah olunur. Məsələn:

1. Hava tutuldu, ancaq yağış yağmadı.
2. Havanın tutulmasına baxmayaraq, yağış yağmadı.
3. Hava tutulsa da, yağış yağmadı.

Bu cümlələrdə yeni bir fikrin müxtəlif konstruksiyalı cümlələrlə ifadəsinin mümkünlüyü şagirdlərə praktik şəkildə izah olunur.

Cümlə qurmaq üzrə aparılan işlər şagirdlərə fikirlərini sərbəst şəkildə çatdırmağa imkan verir, nitqlərinin inkişafına səbəb olur.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1956.
2. Kərimov Y. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Naşir, 2005.
3. Balyev H., Balyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası

Açar sözlər: nitq inkişafı, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, nəqli cümlə, tədris.

Ключевые слова: развитие речи, типы предложения по цели и интонации, предложение, обучение

Key words: speech development, sentence purpose and intonation types, sentence, teaching

XÜLASƏ

Cəmiyyətin fikirlərini kütlələrə aydın, səlis, obrazlı şəkildə çatdırmağı bacaran şəxslərə böyük ehtiyac vardır. Məktəbə hazırlıq qruplarından başlayaraq məktəbi bitirənədək şagirdləri cümlə üzərində işlə bağlı müxtəlif bacarıqlara yiyələndirmək vacib şərtlərdən biridir. Nəqli

cümlələr üzərində iş yuxarı siniflərdə davam etdirilir. Cümlə qurmaq üzrə aparılan işlər şagirdlərə fikirlərini sərbəst şəkildə çatdırmağa imkan verir, nitqlərinin inkişafına səbəb olur.

РЕЗЮМЕ

Существует огромная потребность в тех, кто способен ясно, образно, образно донести идеи общества до масс. Это одно из важных условий для учеников работать над различными навыками предложения начиная с подготовительной группой до окончания школы. Работа над предложениями продолжается в старших классах. Работа по построению предложений позволяет студентам свободно передавать свои идеи и развивать свою речь.

SUMMARY

There is a great need for those who are able to convey the ideas of the society to the masses clearly, figuratively, figuratively. It's one of the important conditions for pupils to work on different sentence skills before starting schooling and ending school. Work on transplant sentences continues in upper classes. The work to build sentences allows students to freely communicate their ideas and develop their speech.

Rəyçi: dos.Qafarova S.H.

Aytən Əkbərova

ORFOQRAFIYA TƏLİMİNİN TƏDRİSİ METODİKASI

Orfoqrafiya – yazılı nitqin normalarıdır. Bu normaların konkret dil vahidlərinə görə qanunlaşdırılmış müxtəlif təzahürləri isə orfoqrafiyanın qaydalarını təşkil edir. Buna görə də ümumiləşdirilmiş halda orfoqrafiyaya belə tərif vermək olar: - Orfoqrafiya yazılı nitqdə dil vahidlərinin yazılışının tənzimedicisi qaydalar sistemidir. Yazılı nitqin formaları və onun müxtəlif təzahürləri sayılan qaydalar isə müəyyən prinsiplər əsasında müəyyənəndirilir. Bu prinsiplər dilin daxili inkişaf qanunları ilə nə qədər dürtüst və dəqiq uzlaşdırılmış olsa, bunlara əsasən verilmiş hər orfoqrafik qayda da ağlabatan bir qanun kimi asanlıqla dərk edilə bilər və tez də öyrənilir. Əslində orfoqrafiya cəmiyyətin ifadəsi üçün düzəldilmiş əməli məqsədli qaydalar halında asan və sadə olmalıdır. Orfoqrafiya qaydaları hamının məcburi surətdə riayət etməli olduğu qaydalardır. Buna görə də bu qaydaları elə düzəltmək lazımdır ki, işlədənlər könülsüz, şüursuz, məcburiyyət hissi ilə yox, könüllü məcburiyyət hissi duyaraq işləmiş olsunlar. Orfoqrafiya qaydaları dilin gözəlliyini, incəliyini, səlisliyini və ahəngdarlığını nəinki muhəvizə etmək, hətta bu xüsusiyyətləri inkişaf etdirmək, artırmaq və genişləndirmək istiqamətində qurulmuş olmalıdır.

Orfoqrafiyanın tarixinə müxtəsər nəzər salsaq, görərik ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz bu və ya digər cəhət ya heç nəzərə alınmamış, ya da bir cəhətdə daha çox meyl göstərilmiş, digər cəhətə isə çox az yer verilmişdir. Orfoqrafiyanın əsl məqsədi xalqın, millətin üzvləri arasında yazılı anlaşmanı, yazı vasitəsilə fikrin dürtüst, dəqiq ifadəsini təmin etməkdir. Orfoqrafiyanın ictimai mahiyyəti məhz bununla bağlıdır və buna görə də orfoqrafiya qaydaları ictimai qanunlar kimi hamı üçün məcburidir. Bu qaydaları pozmağa heç kəsin ixtiyarı yoxdur və heç kəsin özbaşına orfoqrafik qaydaları dəyişib başqa qaydalarla əvəz edə bilməz. Orfoqrafiya ümumxalq dilinin, vahid milli dilin, xüsusən bizim dövrümüzdə - bizim ölkəmizdə milli formalı mədəniyyətimizin ən vacib vasitələrindən biri sayılan yazılı nitqin qanunlaşmış normalarıdır. Vahid tələblərə cavab verən yazı olmadan müxtəlif yerlərdə müxtəlif cür səslənən adi danışıq nitqinin insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi sayılan yazılı nitqə çevirmək olmaz. Orfoqrafiya yazılı ədəbi dildə hamı tərəfindən qəbul edilmiş söz və onun qrammatik normalarının (morfemlərin) vahid və sabit yazılış qaydalarının sistemidir. Orfoqrafiya təlimi ədəbi tələffüzlə, ofoepik normalarla qarşılıqlı əlaqədə getməlidir. Orfoqrafiya təlimi üzrə hər bir məşğələ şifahi və yazılı nitqi inkişafı ilə qrammatikanın tədrisi ilə vəhdətdə aparılmalıdır. Orfoqrafik savadlılıq isə öz növbəsində qrammatikanın öyrənilməsini sürətləndirir, şagirdlərin nitqinin inkişafına qüvvətli təsir göstərir. Ona görə də bu sahədə işi düşünülmüş sistemlə təşkil etmək lazımdır. Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası üç prinsipə istinad edir: fonetik, morfoloji, tarixi - ənənəvi.

Fonetik prinsipə görə - sözlərin bir qismi tələffüz edildiyi və eşidildiyi kimi yazılır; məsələn, ana, ata, adam, kitab, çəmən və s. Əgər biz bütün sözləri deyildiyi kimi yazmağa çalışsaq dialekt və şivələrin təsiri ilə böyük bir hərcmərclik alınar. Buda ədəbi dilimizə böyük zərbə olar.

Morfoloji prinsip – müxtəlif şəkildə deyilən morfemlərin vahid formada yazılışını tənzim edir. Bu prinsipə görə sözlərin və ya şəkilçilərin qrammatik tərkibi yazıda eynilə əks olunur: Məsələn, soyuq sözü ayrı – ayrı şivələrdə so: ğ souq, sovux, savux, söyux şəklində yazılır. Yaxud cəm şəkilçisi dialektlərdə - dar, - dər, - zar, - nər, - nar, - rar,

- rər şəklində yazılır.

Tarixi - ənənəvi prinsip – fonetik və morfoloji prinsiplərin öhdəsindən gələ bilmədiyi hallarda tətbiq edilir. Dilimizdə tələffüz olunduğu kimi yazılmayan elə sözlər var ki, onlar həm də heç bir qrammatik qaydaya tabe olmur. Belə sözlər tələffüzündən asılı olmayaraq yazıda bir ənənə kimi öz köhnə formasını saxlayır : məsələn, dövlət sözünün nə üçün belə yazılmasını əsaslandırmaq mümkün deyil. Dialektlərdə dölət, döylət, dolət, dəvlət şəklindən işlənən bu söz ədəbi tələffüz həm dövlət, həm də devlet şəklində işlənilir. Bu sözlər bir müddət elə devlet şəklində də yazılmışdır.

Orfoqrafiya təliminə təsir göstərən amillər 5 cür qruplaşdırılır:

1) görmə; 2) eşitmə; 3) nitq hərəkəti təhlil; 4) əl - hərəkəti proses; 5) təfəkkür fəaliyyəti.

Orfoqrafiyanın mənimsənilməsində görmə qavrayışının rolu şübhəsiz böyükdür.

Yazılış çətin sözlər üzərində işin düzgün təşkili orfoqrafiya təliminin mühüm şərtlərindəndir. Əgər şagird nitqinin, ümumi inkişafının səviyyəsi, məktəbə gəlməsi, şəhərdə və ya kənddə yaşaması, nitqinə hazır dialektin təsir göstərməsi, intellektual hazırlığı, fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınarsa, bizim çətin hesab etdiyimiz bəzi sözlərin bir çoxları üçün çətinlik törətməsi, əksinə asan saydığımız bəzi sözlərin isə onlar üçün çətin olması aşkara çıxar – “ Çətin söz” deyəndə çox vaxt yalnız ədəbi tələffüz normalarına – orfoepik normalara uyğun yazmağın mümkün olmadığı hallar (teatr, vaqon, bulud, dovşan, igid, pomidor, rəng, bitki, lampa, metr, neft, səhv, ünvan) məhdudlaşdırmaq olmaz. Bəzən yazılışını çətin hesab etdiyimiz sözlərin tələffüz ilə yazılış arasında fərq olur. Bu fərqi şagirdlər özləri yaradırlar. Vərəq, palto, karandaş və s. kimi yazılması buna misal ola bilər. Məktəb təcrübəsində yazılış çətin sözlərin qruplaşdırılması imkanları əsasən belədir:

- 1) Proqramdakı ardıcılıqla üç –üç, dörd – dörd qruplaşdırmaq;
- 2) Qrammatik mövzular üzrə (qoşasamitli sözlər, isim, say və s.) qruplaşdırmaq;
- 3) Semantik məna qrupu üzrə (meyvələr, ev heyvanlar və s.) qruplaşdırmaq;
- 4) Bir – birinə əks olan orfoqramlarına görə (igid – söyüd, əgər - əyri, məgər – ləyək və s.) qruplaşdırmaq
- 5) Qrafik cəhətdən bənzərliyinə (dörd, kənd, bənd, süd və s.) qruplaşdırmaq

Yazılış çətin sözlər üzrə iş müəyyən sistemlə təşkil olunmalıdır. Yazılış çətin sözlərin mənimsənilməsi çalışmaların rəngarəngliyindən də asılıdır. Bu məqsədlə müxtəlif çalışmalar məsləhət götürülür.

Orfoqrafik qaydaların hamı tərəfindən qəbul edilmiş və qanunlaşdırılmış qaydalar olduğunu nəzərə alaraq ona hər yerdə, hamı tərəfindən məcburən əməl edilməsini vacibdir. Bunun üçün hamının riayət etdiyi vahid rejim yaradılmalıdır. Şagirdlərin sinifdə, sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlərdə yerinə yetirdikləri yazılı təlim tapşırıqları və müstəqil yazılı işlər – məktəb, qəbz, hər hansı qeydlər və s. müəllimin ciddi nəzarəti altında yerinə yetirilməlidir. Orfoqrafiya təliminin elmi əsaslar üzrə və sistemli aparılması üçün aşağıdakı tələblərə əməl olunması zəruridir:

a) Şüurluluq – şüurluluq ayrı –ayrı orfoqramların mənalarının və onların orfoqrafiya sistemində yerinin şagirdlər tərəfindən başa düşülməsini tələb edir. Şagird bilməlidir ki, *çörəyə* sözü ismin yönlük halındadır. Bu söz bəzən onları çaşdırır. Şagirdlər təhlil edərkən tələsir, yönlük hal şəkilçisinin – y samiti ilə əvəz olunur. Həmin sözdə hal şəkilçisi isə - ə - dir. Ona yönlük halın şəkilçiləri ilə (a, ya, yə) əvəz etmək olmaz.

b) Tədrislik və ardıcılıq – Qrammatik – orfoqrafik qaydalar tədrisən öyrədilməlidir. Müəllim hər bir məşğələ üçün mətn hazırlayarkən tərkibində şagirdlərin möhkəm öyrəndikləri və yeni keçilmiş orfoqramların olmasına fikir verməlidir.

c) Çalışmaların rəngarəngliyi. Orfoqrafiya təlimi müxtəlif növ çalışmaların köməyi ilə təşkil olunur. Tələffüzü yazılışından fərqlənən sözləri, əsasən, orfoqramların oxşarlığına görə qruplaşdırıb, “Belə deyilir”, “Belə yazılır” başlıqları altında təqdim edən çalışmalar kimi vermək lazım gəlir.

Elə hallar var ki, müqayisədən istifadə olunmalıdır: - da, - də yerlik hal şəkilçilərinin eyni formalı bağlayıcılarla qarşıda hallarda kontekst daxilində müqayisə faydalı olur.

ç) Yazılı orfoqrafik çalışmaların şifahi çalışmalara əsaslanması. Təcrübə göstərir ki, şagirdlərin şifahi nitqdəki nöqsanlar çox vaxt eynilə yazıya köçürülür. Ona görə də yazı təliminin ilk dövrlərindən yazılı və şifahi nitq arasındakı qarşılıqlı münasibət uşaqlara başa salınmalıdır. Orfoqrafik cəhətdən düzgün yazmaq üçün sözləri düzgün tələffüz etməyi öyrətmək lazımdır.

Orfoqrafik çalışmalar xarakterinə görə müxtəlif olur. N.S.Rojdestvenski onun üç qrupunu göstərir:

1) Şagirdlərin dərketmə xarakterinə görə;

2) Yerinə yetirilərkən iştirak edən analizatorların xarakterinə görə;

3) Dərsin məqsədinə görə.

Orfoqrafiya təlimi dövründə müxtəlif təfəkkür fəaliyyətinə istinad edən çalışmalardan istifadə olunur. Yazılı çalışmaların əksəriyyəti dil dərsinin bir hissəsində tək - tək hallarda bütöv dərs ərzində yerinə yetirilməlidir.

Orfoqrafik təhlil şagirdlərə orfoqrafik və qrammatik hadisələrin arasındakı münasibəti başa düşmək, orfoqrafik çətinlikləri görə bilmək, onları dərək etmək vərdişi aşılayır. Orfoepik təhlil öz xarakterinə görə fonetik və qrammatik təhlilə əlaqədardır. Bununla belə eyniləşdirmək olmaz. Orfoqrafik təhlil zamanı hər bir sözdə izaha ehtiyac olan bir neçə orfoqram tapmaq tapmaq mümkündür: məsələn, bulud sözünün yazılışında belə orfoqram birdir. Şagirdlər – d samitini - t ilə əvəz edirlər, kərtən sözündə iki orfoqram çətinlikdir. (- k samiti q, - t samiti isə - d ilə əvəz edilir). Sürəyya sözünün təhlil edərkən şagirdlərin diqqətini ü, ə qoşa y və a hərflərinin yazılışına yönəltməlidir. Belə olarsa, şagirdlər həmin sözü Sürəyya, Sürəyə, Sürəy, Surayya, Suraya, Surayə şəklində yazmasalar orfoqrafik təhlil yazılı və şifahi olur.

Şagirdlərin yazılarında səhvlər aşkar çıxartmaq, onların xarakterini, başvermə səbəblərini müəyyənləşdirib qruplaşdırmaq və aradan qaldırmaq son dərəcə vacibdir. Ənənəvi təlimdə məktəb təcrübəsinə nəzər saldıqda yazı işlərinin təşkili sahəsində yol verilən nöqsanları belə qruplaşdırmaq olar:

1) Əsasən yoxlama yazılar təhlil edilir, öyrədici yazılarda buna o qədər də əhəmiyyət verilmir; 2) Yazı işlərinin təşkili və təhlili bəzən gecikdirilir, nəticədə şagirdlərin yazı haqqında təsəvvürləri köhnəlir, marağı azalır; 3) Təhlil müxtəlif rəngli karandaşlarla və səliqəsiz aparılır; 4) Yazı işləri diqqətsiz yoxlanılır; 5) Səhvlərin çox olduğu yazı işləri bəzən təshih olunmur; 6) Yazı işlərində buraxılan səhvlərin hesabı aparılmır; 7) Yazı işləri qiymətləndirmək normaları pozulmur; 8) Təhlil məşğələlərində səhvlər üzərində iş aparılmır; 9) Yazı işləri təshih edilib qiymətləndirilərkən kolliqrafik xətlər nəzərə alınmır.

K.D.Uşinski haqlı olaraq yazmışdır: “*Təshihsiz qalan və ya şagirdə izah edilməyən və onların görmədikləri səhvlər düzgün olmayan yazının kök salmasına səbəb olur...*” ! Səhvlərin xarakteri və başvermə səbəbləri müxtəlifdir. Xarakterinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) orfoqrafik səhvlər, b) leksik səhvlər, c) durgu işarələri səhvləri, ç) üslub səhvləri, d) məzmun səhvləri.

Orfoqrafik səhvlər geniş mənada səhvlərin bütün növlərini əhatə edir. Dar mənada isə qrammatik – orfoqrafik qaydanın pozulması nəticəsində baş verən səhvlərdir.

1) sözlərdə hərflərin buraxılması (şagid, + və s.)

2) hərf və hecanın artırılması (oktyabır, şagirdlər)

3) sözdə hərflərin yerdəyişməsi (kəməl – kələm və s.)

4) bir hərfin başqası ilə əvəz olunması (qayıq – qarıq, manqal – mandal və s.)

Göründüyü kimi, bu səhvlər, həqiqətən, müəyyən bir qrammatik – orfoqrafik qaydanın pozulmasından irəli gəlir. Belə səhvlər, əsasən, şagirdləri tələsmələri, diqqətsizliyi nəticəsində baş verən mexaniki səhvlərdir.

Çox vaxt şagirdlər sözün səslənməsi ilə onun yazılışı arasındakı münasibəti düzgün müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər. Onların görmə qavrayışı yazdıqları sözü bütöv əhatə edə bilmədiyindən qrafik səhvlərə yol verirlər.

Orfoqrafik səhvlərin aradan qaldırılması üzrə işin təşkilindən əvvəl müəllim şagirdlərin səhvə yol verilmələrinin səbəblərini araşdırmalı, hər bir şagirdlərin hansı çətinlik qarşısında qaldığını, hansı səhvlərin daha davamlı olduğunu və bunlarla əlaqədar gələcəkdə işi hansı istiqamətdə aparmaq lazım gəldiyini müəyyənləşdirməlidir.

Görkəmli psixoloq D. N. Boqoyavlenski doğru olaraq müəyyənləşdirmişdir: Biz , əsasən, yalnız şagirdlərin fikri fəaliyyətinin nəticələri ilə iş görürük. Əgər nəticə səhvdirsə, şagirdlərin həmin nəticələrə necə gəldiklərini bilmədən onu düzəldirik. Onu görə də şagirdə əsaslı kömək göstərə bilmirik. Fikri fəaliyyət prosesi müəllim tərəfindən idarə olunmalıdır.

Səhvlərin xəbərdarlığı iki halda olur: 1) Heç bir qayda ilə yoxlanılması mümkün olmayan sözlərin yazılışında: ekskursiya, nəhayət, təcəüb, ümid, ağər və s. 2) Səhvin altından xətt çəkilir və ya orfoqram mötərizəyə alınır, haşiyədə onun yazılışına kömək göstərəcək söz yazılır. Sətdə seç (gi)i, ald (u)n, bulu (t), haşiyədə içki, qaldım, palıd və s. 3) Səhvin altından xətt çəkilir və ya orfoqram mötərizə alınır, üstündə və ya haşiyədə həmin formanın yazılışına kömək edəcək sual yazılır: əl (ivüz), kino (va) haşiyədə nəyvtüz? Haraya? və s. Səhvlər üzərində işə həsr olunmuş məşğələnin keçirilməsi zamanı aşağıdakılardan nəzərə almaq lazımdır: yazı işinin nəticələrinin elan edilməsi; müəllimin rəhbərliyi altından səhvlərin düzəldilməsi; səhvlərin şagirdlər tərəfindən müstəqil düzəldilməsi.

Bu gün bir çoxlarının yazı zamanı çoxlu səhvlər etdiyi barədə şikayətləri tez-tez eşidirik. Hətta orta məktəblərdə və qəbul imtahanlarında esse yazmaq tələbinin meydana çıxması yazı zamanı çoxlu səhvlər buraxılmasının qarşısını almaq məqsədi daşıyır. Məgər uzun illər orta məktəblərdə imla, ifadə və inşa yazan şagirdlərin yazılarında orfoqrafik səhvlər olmurdumu? Yaxud esse yazmaqla bu məsələni köklü şəkildə həll etmək mümkündürmü? Bu sualların cavabı da yenə orfoqrafiya qaydalarına gedib çıxır. Yazı zamanı buraxılan səhvlərin köklü şəkildə aradan qaldırılması üçün ən mühüm yol tələffüzlə yazı arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması, yaxud da bu fərqlərin minimuma endirilməsidir. Həmçinin, bu yol mərhələli orfoqrafiya islahatına aparın yoldur.

“ Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)” nda Azərbaycan dili təliminin məqsədi ümumi nitq və dil bacarıqlarını formalaşdırmaqla şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrini təmin etməkdən ibarətdir. Yazı, dil qaydaları məzmun xəttində məhz

orfoqrafik qaydalara əməl olunması və orfoqrafiya, üzrə zəruri vərdişlərin aşılınması, şagirdlərin qazandıqları bu vərdişlər oxu və yazı qabiliyyətlərinin, rəhbərli nitq inkişafının, kommunikativ mədəniyyətinin formalaşmasına imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1.A.Abdullayev .Azərbaycan dilinin tədrisinə dair.Azərbayc.Bakı.1958

2.H.Balyev, A.Balyev. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası.Bakı.2014

3.Azərbaycan Respublikasının Ümumi təhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili üzrə təhsil proqramı(kurikulumu)(I-XI siniflər).Bakı.2013

4.Y.Kərimov.Ana dilinin tədrisi metodikası.Bakı.2005

Açar sözlər: Orfoqrafiya, yazılı nitq, təlimin tədrisi metodikası

Key words: Spelling, written speech, methods of teaching

Ключевые слова: Орфография, письменная речь, методика преподавания

Xülasə

Orfoqrafiya təliminin tədrisi metodikası

Orfoqrafiya – yazılı nitq normalıdır. Orfoqrafiya yazılı nitqdə dil vahidlərinin yazılışının tənzimedicisi qaydalar sistemidir. Yazılı nitqin normaları və onun müxtəlif təzahürləri sayılan qaydalar isə müəyyən prinsiplər əsasında müəyyənləşdirilir. Orfoqrafiya qaydaları hamının məcburi surətdə riayət etməli olduğu qaydalardır.

Резюме

Методика обучения орфографии

Орфография является нормой письменной речи. Орфография система регулирования языковых единиц в речи письменной форме. Нормы письменной речи, и правила его различных проявлений, определяются на основе определенных принципов. Правила правописания - это правила, которые все должны соблюдать.

Summary

Teaching methods of spelling

Spelling is the norm of written speech. Spelling is the linguistic unit of written speech, regulatory system in spelling rules. Norms of written speech, rules and its various manifestations are determined on the basis of certain principles. The spelling rules are the rules that all must comply with.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

YARADICI ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ QEYRİ-STANDART
DƏRSLƏRİN ROLU

XX əsrin sonuna yaxın bütün dünyada biliyin rolu son dərəcədə artmışdır. Savadlılıq yaxud daha da ümumiləşmiş desək, informasiya səviyyəsi dövlətin siyasi və təsərrüfat statusunu təyin edir. Belə şəraitdə uğurlu iş üçün isə dövlətlərə müasir dövrün tələblərinə cavab verəcək yüksəkixtisaslı mütəxəssislər lazımdır. Ona görə də üçüncü minillikdə təhsil son nəticədə, cəmiyyətin ümumi inkişaf səviyyəsini təyin edəcək ən dəyərli strateji ehtiyat mənbəyindən birinə – insan kapitalı və biliyə çevriləcək. Bu inkişafın əsas sürətləndiricisi isə informasiya olacaq. “Cəmiyyətin informatizasiyası (məlumatlandırılması) öz növbəsində, təhsil sisteminin kompüterləşməsi olmadan, mümkün olmadığından ali təhsildə bu problem əhəmiyyətliyinə görə birinci yerdədir. Problem yeni olduğundan onun prioriteti artır. O, kompüterin yaranması ilə, yəni son iyirmi ildə meydana çıxıb keçən əsr və minilliklərin təcrübəsindən istifadə edə bilməz və yalnız “daxildən”, eyni zamanda öz elmi bazasını fəlsəfə, psixologiya, pedaqogika və metodika kimi bütün lazımi sahələrdə yaradaraq inkişaf etmək məcburiyyətindədir. Belə vəziyyət son dərəcədə praktik əhəmiyyət daşıyaraq təhsilin kompüterləşməsi probleminə yüksək aktuallıq verir və onu müasir pedaqogikanın ən önəmli məsələləri arasında birinci edir” (1, 16).

Oxucunun informasiya mədəniyyəti əsasında – mühüm informasiyaların əldə olunmasının, işlənməsinin, ötürülməsinin, saxlanılmasının və təqdim olunmasının lazımi səviyyəsini təmin edən, kompüter bilikləri və bacarıqları sistemi başa düşülən məlumat – kompüter savadlılığı dayanır.

XXI əsr – informasiya texnologiyalarının əsridir. Təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında və idarəsində xüsusi rolu məhz müasir informasiya texnologiyaları oynayır. Onların əsasını isə kompyuter və kompyuter sistemləri, müxtəlif elektron vasitələr, audio- və videotexnika təşkil edir.

E.Gərayzadənin fikrincə, “kompyuter texnologiyalarının ədəbiyyat dərslərinə tətbiqi tələbələrin marağının artırılmasına, yaradıcılıq təfəkkürün inkişafına, informativ bilik, bacarıq və vərdislərin münasibətin formalaşmasına informasiya texnologiyaları, multimediyə və internet resurslardan istifadə etməklə təhsilin şərait yaradır” (2, 21).

İnformasiya texnologiyaların dərslərdə istifadə metod və üsulları müxtəlif olmaqlarına baxmayaraq, biz onların tətbiqində yeganə məqsəd güdürük: ədəbiyyat dərsinə marağı artırmaq, onu çox maraqlı keçirmək. İnformasiya texnologiyaların tətbiqi ilə keçirilən qeyri-standart dərslər isə öz növbəsində müasir şagirdi oxumağa sövq etməli, klassik ədəbiyyatla tanışlıq prosesini asanlaşdırmalı, kitaba marağı oyatmalıdır.

Dil və ədəbiyyat müəllimləri adətən dərslərdə yeni informasiya texnologiyaların tətbiqinə çox ehtiyatla yanaşırlar və bu da təbii, çünki dil və ədəbiyyat müəllimin qarşısında duran vəzifələr, əlbətdə ki, başqa fənn müəllimləri qarşısında duran vəzifələrdən əbir çox hallarda seçilir. Bizim əsas məqsədımız – şagirdin kölnünə toxunmaq, yaradıcı şəxsiyyətin inkişaf etdirmək problemdir. Buna baxmayaraq informasiya texnologiyaların tədris başqa vasitələri ilə birlikdə dil və ədəbiyyat müəllimin köməkçisi olur.

Qeyd etməliyik ki, dərslərin kompyuterin köməyi ilə hazırlanması və aparılması müəllimdən çoxlu vaxt və səbr tələb edir, bəzi təşkilatı xarakteri daşıyan narahatlıqlar vardır, lakin belə dərslər həm müəllimə, həm də şagirdlərə çox böyük məmnunluq da verir. Müəllim Power Point proqramının vasitəsi ilə yeni dərsin izahı üçün slaydlar (yəni illyustrativ material) hazırlamalıdır. Həmin slaydlar şüura nəinki eşitmə qabiliyyəti vasitəsi ilə, hətta vizual təsir edə bilər (2, 22).

Yuxarı sinif ədəbiyyat dərslərində təlimin kommunikativ-qrup metodundan daha çox istifadə edilir, bu da öz növbəsində işin müxtəlif forma və növünü tələb edir. Bunların ən effektiv olanları sizə təqdim edirik:

Diskussiyalı dər. Bu cür dərslərdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur: problemin qoyuluşu, mətn üzərində fərdi iş, variantların kollektiv müzakirəsi, variantların vahid ümumi versiyasının tərtib edilməsi, onun təqdim edilməsinin forması – şifahi cavab, qrafik, səhnələşdirmə, konspekt.

Dərs-oyun da çox effektivdir. Bu cür dərslərin arasında bədii-rollu oyunları xüsusi qeyd etmək lazımdır. Hər qrup bir və ya bir neçə ədəbi personajı təqdim edir. Məsələn, M.F.Axundzadənin “Hacı Qara” komediyasına həsr olunmuş birinci dərsi belə adlandırmaq olar: “Tanış olun!» Şagirdlərin ifasında təqdim olunan qəhrəmanlar öz keçmişi haqqında söhbət edir, bir-birləri haqqında təəssuratları ilə bölüşürlər.

Qeyri-standart dərslərin daha bir maraqlı formasını *prezentasiyalı dər* və ya *dərs-taməşə* təşkil edir. Presentasiyalı dərsin aparılmasında fəal rol, əlbətdə ki, müəllimə aiddir. Dərsin əsasını şəkillərin, sadə və animasiyalı sxemlərin və eləcə də video-filmlərin köməyi ilə yeni materialın izahı təşkil edir. Seçilmiş materialların hamısı əksər hallarda PowerPoint proqramı vasitəsi ilə ümumi prezentasiyaya halında ümumiləşdirilir. Dərsin gedişində belə prezentasiya həm multimediyə proyektoru vasitəsi ilə, həm də ayrı-ayrı kompyuterlərdə təqdim oluna bilər.

Adətən biz ədəbiyyat dərslərində hər hansı bir yazıcının və ya şairin bir və ya iki əsərini ətraflı öyrənirik, lakin çox vaxt müəllimin ürəyindən keçir ki, həmin yazıcının və ya şairin yaradıcılığını daha geniş keçsin. Məhz bu zaman müəllimin köməyinə prezentasiyalı dərslər gəlir. Presentasiyalı dərsin gedişində qrup (və ya bir şagird) nəinki əsəri, onun problematikasını, qəhrəmanlarını, hətta sinifdə əsərə marağı, onu oxumağa böyük həvəs oyadır.

Prezentasiyalı dərsin keçirilməsində əsas yük, əlbətdə ki, müəllimin üzərinə düşür. Dərsin əsasını müxtəlif şəkillər, sxemlər, animasiya və videofilmlərlə təchiz olunmuş yeni materialın izahıdır. Dərs materialının axtarışı əvvəlcədən hazırlanır, sonra yığılmış material PowerPoint proqramı vasitəsi ilə ümumi prezentasiyaya yığılıb birləşdirilir. Dərsin gedişində belə prezentasiyalar həm multimediyə proyektoru vasitəsilə, həm də ayrı-ayrı kompyuterlərdə nümayiş etdirilə bilər.

Prezentasiyanın hazırlanması və şagirdlərin məzmunun nənimsəməsinə yönəldilmiş müəllim işinin əsas məntiqi üç mərhələdə özünü göstərə bilər (hər bir tematik blokda):

I mərhələ: trening rejimində iş üsullarının nənimsənilməsi, formalaşması;

II mərhələ: cari layihələrin şagirdlərin məsələ və mahiyyətindən asılı olaraq sənədlərin hazırlanması, iş üsulların tətbiq edilməsi; çıxış və ya yazı kommunikasiyası məqsədinin əsasında sənədin format və məzmununun işlənməsi;

III mərhələ: prezentasiyaların hazırlanması çərçivədən kənar – şagirdlərin layihənin realizasiyası üçün lazım olan müəllimin MS Power Point proqramında işləmək üçün məsləhəti.

Məktəb çərçivəsində bu layihənin realizasiyası üçün yaş həddlərini nəzərə almaq lazım gəlir. Müəllimə yalnız onu məsləhət edə biləcək ki, 5-6-cı siniflərdə prezentasiyanın realizasiyası zamanı ekranı əks etdirən minimum panel alətlərdən istifadə etsinlər (xirsa nişanların çoxluğu aşağı sinif şagirdlərin diqqətini azaldır) və eləcə də müvafiq həcm və məzmunu olan material seçsinlər (2, 333).

Prezentasiya – ekranların, yəni slaydların ardıcılığıdır. Prezentasiya zamanı mətn və vizual materiallar (şəkillər, fotosəkillər, diaqramlar, videoroliklər) göstərilə bilər. Bundan başqa slaydların nümayişi səs effektləri (musiqi, diktorun nitqi, səs tərtibatı) ilə müşahidə oluna bilər.

Prezentasiyanın aşağıdakı növləri vardır: 1. Rəsmi prezentasiya; 2. Plakatlar; 3. “İkili hərəkət”; 4. İnteraktiv seminar; 5. Sərbəst iş üçün material.

Rəsmi prezentasiya – müxtəlif hesabat, məruzə və s. şəkildə hazırlanır. Rəsmi prezentasiyaların hazırlanması üçün ciddi dizayn, bütün slaydların tərtibatının ümumi şablonu vacibdir. Animasiya effektləri isə çox az dərəcədə öz əksini tapmalıdır. Rəsmi prezentasiyası dəqiq strukturlu olmalı, ara sözlərdən çox az istifadə edilməli, mətn isə elə yazılmalıdır ki, şagirdlər slaydları asanlıqla oxusunlar. Məruzənin sonunda nəticələr yekunlaşdırılmalıdır. Adətən, hər slayd ekranında 10-15 saniyədən az nümayiş olunmamalıdır.

«**Plakatlar**»: Bu cür prezentasiyalar ən sadə texniki müşayiəti əvəz edir. Kompüter sadəcə olaraq adi slayd-proyektor kimi istifadə olunur. Slaydlar minimum yazı ilə şəkillərdən ibarətdir. Slaydlarda verilən məzmunun izahı isə müəllimin üzərinə düşür. Bu cür slaydlarda eyni şablondan istifadə olunması məsləhət görülür. Burada müxtəlif plakatlar, sxemlər, xəritələr vermək məsləhətlidir.

«**İkili hərəkət**»: Slaydlarda vizual materiallardan başqa konkret məlumat da verilir. Bunlar məzmunu ya izah, ya da “genişləndir” bilər. Əgər şagirdlərin diqqəti düzgün yönəldilsə, üç qavrayış mexanizmi eyni vaxtda işə salınır: fotosəkillərlə bağlı təsəvvürlü vizual (образное), müəllim izahının anlaması ilə əlaqəli şüurlu eşitmə və eləcə də əlavə materialın oxuması ilə əlaqəli vəlavə izual mexanizmlər.

Slaydlar elə təşkil edilməlidir ki, eyni vizual materialın nümayişində mətn cərgəsi dəyişsin və ya əksinə. İkili hərəkətin əsası ondan ibarətdir ki, adi təsirə, yəni eşitmə və vizual təsirə, üçüncü təsir də əlavə olunur. Məsələn, hər hansı bir yazarın yaradıcılığı haqqında məlumat verərkən, ekranında həmin yazarın şəklini saxlamaqla yanaşı onun yaradıcılığı haqqında məlumatları dəyişmək olar və ya həmin yazarın şəkillərini xronoloji ardıcılıqla vermək. Həmçinin animasiyadan da istifadə etmək olar: şəkilin biri sanki yavaş-yavaş solur və onu başqa bir şəkil əvəz edir.

İnteraktiv seminar (dərs). Müəllim dərslərini auditoriya ilə dialoq şəkildə aparmaq istəyirsə prezentasiya zamanı şagirdlərin müəllimin suallarına necə cavab vermələrindən asılı olaraq müxtəlif animasiya, fırlanan fotosəkillər, naviqasiya obyektləri və s.-dən istifadə edə bilər. Bu cür prezentasiyada slaydların ümumi hazırlanma şablonu yoxdur.

Dil və ədəbiyyat müəlliminin qarşısında duran məqsəd və vəzifələr “məktəbdə dərs deyən başqa müəllimlərin məqsədlərindən və vəzifələrindən seçilir” (3, 64). Belə ki, ədəbiyyat dərslərinin əsas məqsədi – şagirdin qəlbidir, onun əxlaq problemləridir, yaradıcı şəxsiyyət yetişdirməkdir və s. Bu vəzifələr, əlbətdə ki, ilk növbədə, mətnlə iş, bədii sözlə iş, kitabla işə aiddir.

Fikrimizcə, informasiya texnologiyaları başqa təlim üsulları ilə yanaşı dil və ədəbiyyat müəllimi köməyinə gəlir. Onu da qeyd etmək istərdik ki, belə dərslərin hazırlanması və keçirilməsi müəllimdən çoxlu vaxt və səbir tələb etməsinə baxmayaraq həm şagirdlərə, həm də müəllimə.

Sonda qeyd edək ki, informasiya texnologiyaları ilə iş formaları dərslərin müxtəlif etaplarında işləyə bilər: yeni materialın mənimsənilməsində, materialın təkrarı, yoxlama işləri və s. müəllimin çətinliyi isə öz vaxtını səmərəli təşkil edilməsindədir.

Ədəbiyyat

1. [Gərayzadə E.İ., Onucova M.İ. Ədəbiyyat dərslərində kompüterdən istifadə metodikası. Bakı: Mütərcim, 2009](#)
2. [Gərayzadə E.İ. Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin təfəkkür fəaliyyətlərinin fəallaşdırılmasında qeyri-standart dərslərin rolu // “Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər”. Bakı, 2016, BSU, 3-5 may, s. 320-323](#)
3. Гусевская О.В. Психолого-педагогические аспекты влияния интенсификации образовательного процесса вуза на личностно-профессиональное становление будущего учителя // Современные проблемы науки и образования, 2006, № 5, с. 63-68
4. Шутан М. И. Полифункциональность приёмов анализа художественного произведения как основа интенсификации изучения литературы в средней школе // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук. Нижний Новгород, 2007, 42 с.
5. http://pedsovet.org/component/option.com_mtree/task.viewlink/
6. <http://www.psylist.net/peagogika/inovacii.htm>
7. <http://www.ioso.ru/distant/newpteh/intro2.htm>

Ключевые слова: компьютерные технологии, литература, урок-презентация, метод, творческое мышление

Аçar sözlər: kompyuter texnologiyaları, ədəbiyyat, prezentasiyalı dərs, metod, yaradıcı təfəkkür

Key-words: computer technologies, literature, lesson-presentation, method, creative thinking

Резюме

Компьютерные технологии, используемые на занятиях, предоставляют учителю возможность повысить интерес учащихся, при этом развивается творческое мышление. Методы и приемы информационных технологий, применяемых на уроках различаются, но их использование во время презентаций имеют уникальную задачу: сделать уроки литературы более интересными. В статье рассматриваются различные формы и виды работ, применяемые во время презентаций.

Summary

Computer technologies used during the lessons gives the teachers opportunity to increase pupils' interest, to develop creative thinking, etc. Methods and receptions of information technologies used at the lessons are different, but during the presentations teachers have unique task: to make literature lessons more interesting. Various forms and types of presentation lessons are analyzed in the article.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Afət Nametova⁵⁹

İSTEHSALAT TƏCRÜBƏSİ – TƏLİM PROSESİNİN AYRILMAZ TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ: GÖSTƏRİŞLƏR VƏ TÖVSİYƏLƏR

Giriş. İstehsalat təcrübəsi və ya pedaqoji təcrübə bir neçə mərhələdən ibarət olur. Bakalavr pilləsi üçün bu mərhələlər – peşə hazırlığı və diplomqabağı təcrübə, magistr pilləsi üçün isə - elmi tədqiqat və elmi pedaqoji mərhələ kimi müəyyən edilmişdir.

İstehsalat təcrübəsinin mənşəyi, mahiyyəti, strukturu barədə daha dolğun məlumat vermək üçün, ilk növbədə, aşağıdakı suallara cavab tapan.

İstehsalat təcrübəsi nədir?

İstehsalat təcrübəsi ilə tələbələr dördüncü kursda qarşılaşırlar. İstehsalat təcrübəsi həm də diplomqabağı - pre-diplom- mərhələsi sayılır və onun müddəti 12-14 həftə arası dəyişir (və ya davam edir).

İstehsalat təcrübəsi haqqında hesabatın təhvil verilməsi - diplom işinə buraxılma və bakalavr dərəcəsinin alınmasında vacib şərtidir.

1. İstehsalat təcrübəsinin məqsəd və vəzifələri nədən ibarətdir?

2. İstehsalat təcrübəsi necə keçir?

İstehsalat təcrübəsinin məqsəd və vəzifələri hansılardır?

İstehsalat təcrübəsinin **əsas məqsədi** qazanılmış biliklərin təkrarlanması və təkmilləşdirilməsi, habelə onların istehsalatda tətbiq edilməsidir. Bu məqsəd aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

- peşə bacarıqlarının əldə edilməsi və təkmilləşdirilməsi;

- ali təhsil müəssisələrində nəzəri təlim illərində qazanmış nəzəri biliklərin genişləndirilməsi və sistemləşdirilməsi.

İstehsalat təcrübəsinin adətən tanışlıq və diplomqabağı deyə iki yerə bölünür. Birinci mərhələdə tələbələr istehsal prosesini yalnız müşahidə edirlər, həmçinin işdə fəallıq da göstərilir və universitet rəhbərinin və təşkilatın rəhbərinin göstərişlərini yerinə yetirirlər.

Diplomqabağı təcrübə isə, adından da göründüyü kimi, diplom işindən və bakalavr dərəcəsinin alınmasından əvvəl həyata keçirilir. Bu zaman tələbə kifayət qədər bilik, bacarıq və qabiliyyət toplamaq imkanına malik olur.

İstehsalat təcrübəsi necə keçir?

Təcrübədən öncə tələbə iki sənəd hazırlamalıdır: ərizə və vəsatət. İstehsal müəssisəsindəki fəaliyyətin sonunda ali məktəb tələbəsi dekanatlığa – dekana və dekan müaviniyə təcrübənin hesabatını, gündəliyi və kuratorun onun barəsində tərtib etdiyi rəyi təqdim etməlidir.

İstehsalat təcrübəsi zamanı tələbə iki rəhbərlə işləməlidir – birincisi, ali məktəb kafedrasından təhkim edilmiş, digəri isə istehsal müəssisəsinin əməkdaşı, sonuncu bütün təcrübə boyu tələbəni müşayiət edir. Tələbənin müəssisədəki vəzifələrini məhz ikinci müəyyən edir və tələbə ilə ilkin söhbəti də o aparır.

İş prosesində yaranan istənilən suallarla bağlı tələbə təcrübə rəhbərinə müraciət edə bilər. Tələbənin uğurlarına və uğursuzluqlarına əsaslanan yekun xasiyyətnamə də təcrübə rəhbəri tərəfindən hazırlanır.

İstehsalat təcrübəsinin müsbət cəhətlərindən biri gələcəkdə işlə təmin edilmək üçün faydalı əlaqələr əldə etmək imkanındır. Təcrübə zamanı özünü yaxşı tərəfdən tanıdan praktikantın müəssisədə ştata götürülməsi tamamilə mümkündür.

İstehsalat təcrübəsi – bütün ixtisaslar üzrə tələbələrin tədris planının vacib bir hissəsidir. Bu dövrdə, universitetin tələbəsi gələcək həyatında rastlaşacağı peşə mühitinə daxil olur.

Praktikant və rəhbərlər onun (praktikantın) seçilmiş peşəyə nə dərəcədə hazır olduğunu müəyyən etməlidirlər. Bu, nəzəri biliklərin təcrübədə tətbiq etmək, zəruri bilik və bacarıqları əldə etmək və real iş prosesinin bir hissəsi olmaq üçün əla şansıdır. Təcrübə sonunda hər bir tələbə layiqli olduğu qiyməti alır.

Yüksək bal qazanmaq üçün praktikant çoxlu səy göstərməlidir, yaddaşında universitetdə təhsil müddətində əldə etdiyi nəzəri bilikləri canlandırmağa və öz peşəkarlıq səviyyəsini sübut etməlidir.

Diplomqabağı təcrübənin keçirilmə müddəti və yeri

Adətən ali məktəblər diplomqabağı təcrübənin keçirilməsi üçün 12-14 həftə vaxt ayırırlar. Bu 3,5 aydan təxminən 420 saati tələbə öz tədqiqatı ilə bağlı praktiki fəaliyyətə həsr etməlidir.

Müddət aşağıdakılardan asılı olaraq dəyişə bilər:

- universitetin, fakültənin, şöbənin “istəkləri” -«пожелания»

- ixtisasın səciyyəsi -специфики специальности

- tədris və təqvim planının xüsusiyyətləri və rəhbərlərin, habelə ali məktəb rəhbərlərinin təklifləri.

Diplomqabağı təcrübənin keçirilmə yeri diplom işinin mövzusunda, ixtisasdan, həmçinin tələbənin maraqlarından asılıdır. Çox zaman təcrübənin keçirilmə yeri kimi müəssisə deyil, təhsil müəssisəsinin özü çıxış edir.

Diplomqabağı təcrübə zamanı hansı planlar tərtib edilir?

Tələbə təcrübədən keçməsə və onun qiymət kitabçasında qeyri-məqbul yazılıbsa, o, diplom işinə və müdafiəyə buraxılmır. Bundan əlavə, üzrlü səbəb olmadan təcrübə planının yerinə yetirilməməsi universitetdən xaric edilmək təhlükəsi də yarada bilər.

İstehsalat təcrübəsinin keçirildiyi yerdən tələbəyə xasiyyətnamə yazarkən nələr nəzərə alınmalıdır?

Tələbələrin böyük əksəriyyətinin fikrincə, bu prosesdə ən əsas məsələ görülmüş işlər barədə hesabat sənədlərinin hazırlanma qaydası, o cümlədən, müəssisədə təcrübədə olmuş şagirdin xasiyyətnaməsinin hazırlanmasıdır.

Bütün təcrübənin və təlim dövrünün yekun qiymətləndirməsinin nəticəsi, tələbənin təcrübədə olduğu müəssisədən aldığı xasiyyətnamənin necə savadlı yazılmasından asılıdır.

İstehsalat təcrübəsinin nəticələri üzrə xasiyyətnamənin yazılması niyə lazımdır?

İstehsalat təcrübəsi mütəxəssislər hazırlayan çağdaş pedaqoji prosesdə biliklərin əldə edilməsinin vacib və ayrılmaz bir formasıdır.

Təcrübədə tələbə alınan nəzəri biliklərin istifadə olunmasının vacibliyini və zəruriliyini anlayır.

⁵⁹ Azərbaycan Dillər Universiteti

Eyni zamanda, demək olar ki, bütün təhsil müəssisələri tələbələrə öz ixtisaslarında iş təcrübəsi ilə bağlı materialın əhəmiyyətli bir hissəsini buraxaraq proseslərin əsasları barədə yalnız səthi, ümumi biliklər verir.

Tədris prosesinin düzgün təşkil edilməsi üçün tələbəyə təhsil müəssisəsi tərəfindən təcrübi fəaliyyətin əsas istiqamətləri göstərilən təcrübə planı verilir. Müəssisələrdə bu tapşırıq əsasında bir təcrübə planı hazırlanır və təcrübi təlim keçirilir.

Tələbə işinin nəticəsi kimi tələbənin özü tərəfindən hazırlanan istehsalat təcrübəsinin hesabatı çıxış edir, tələbənin tapşırıqları hansı səviyyədə bacardığı isə rəhbərlik tərəfindən tərtib edilən xasiyyətnamədə əks olunur.

Praktikanta xasiyyətnamə kim tərəfindən verilir?

Tələbənin təcrübədən keçməsi üçün müəssisələrdə bir sıra təşkilati tədbirlər həyata keçirilir, onlardan biri tələbənin təcrübəsini təşkil etmək üçün müəssisə üzrə məsul olan bir rəhbərin əmrilə təyin edilməsidir.

Kurator rəhbər praktikantla işin necə təşkil olunmasına cavabdehdir, bütün lazımi göstərişləri verir və praktikantı təlimatlandırır.

Tövsiyə və nəticələri də əhatə edən yekun istehsalat xasiyyətnaməsinin yazılması üçün zəruri materialların hazırlanması da rəhbərin vəzifəsidir. Yekun sənəd mütləq şəkildə ya müdiriyyət, ya da onun müavinlərinin biri tərəfindən təsdiqlənir.

Beləliklə, xasiyyətnamə təcrübə rəhbəri tərəfindən hazırlanır və müəssisənin direktoru tərəfindən təsdiqlənir.

Xasiyyətnamə kimin adına yazılır?

Xasiyyətnamə məzmununa görə bir adamın işinin nəticələrini təsvir edir, bu isə o deməkdir ki, bir nəfərin adına yazılır.

Bir qrup praktikanta bir xasiyyətnamənin yazılması yolverilməzdir, ona görə ki, belə sənəd artıq fərdi tələbələrin şəxsi uğurları və problemlərinin ümumi səciyyə daşıyacağı hesabatlar kateqoriyasına aid ediləcəkdir.

Bir çox təhsil müəssisələrində tələbə-praktikantlara istehsalat təcrübəsinin gündəlikləri verilir ki, burada xasiyyətnaməyə və işin nəticələrinə dair hesabat yer ayrılır. Bu halda, rəhbərlər sadəcə formanı doldurur, həmin gündəlik müəssisə rəhbəri tərəfindən imzalanır və möhürlənir.

Sənəd qovluğunda ayrıca sənəd tərtib edildikdə aşağıdakılar göstərilməlidir:

1. Praktikantın soyadı, adı, atasının adı.
2. Praktikantın təhsil aldığı müəssisənin adı.
3. Praktikantın fakültəsi və ixtisası.

Bu məlumatların doldurulması mütləqdir, bu məlumatlar kimin haqqında söhbət getdiyini müəyyən etməyə və bu sənədin ilk növbədə kimə ünvanlandığını dərhal anlamağa imkan verir.

İstehsalat təcrübəsinin nəticələri üzrə xasiyyətnamə

_____ təcrübə keçmiş
Azərbaycan Dillər Universitetinin IV kurs tələbəsi, Hacıyeva Gülnarə Mehdi qızı

Azərbaycan Dillər Universitetinin IV kurs tələbəsi Hacıyeva Gülnarə Mehdi qızı “___” 2019-cu il tarixindən “___” 2019-cu il tarixinədək _____-də _____ üzrə istehsalat təcrübəsi keçmişdir. Təcrübə müddətində tələbə özünü yaxşı göstərmiş, iş prosesində işə maraq göstərmişdir. Əlavə işləri də sərbəst şəkildə yerinə yetirmişdir. Müəssisənin işi ilə qısa müddətdə tanış olmağı bacarmışdır. Tələbə kollektivdə də normal münasibətlər qurmuş, kollektivin hörmətini qazana bilmişdir.

Deyənləri nəzərə alaraq G.Hacıyevanın _____-də keçdiyi təcrübəni uğurlu hesab etmək olar.

Müəssisə tərəfindən təcrübə rəhbəri
f.ü.e.d., dos. Ramzanova A.

(imza, möhür)

Görülən işlər barədə hesabatı necə yazmaq lazımdır?

Bəzi tələbələr görülmüş işlər barədə hesabat yazmağı bacarmırlar.

Görülən işlər barədə hesabatın konkret məqsədləri vardır:

- müəssisənin işçiləri üçün həyata keçirilən işlərin və ya müxtəlif xidmətlərin göstərilməsinin təsdiqlənməsi.
- müəssisədə müəyyən qaydaların və əmək fənlərinin yaradılması.
- Tələbə praktikantlar tərəfindən konkret hansı işlərin görülməsinin müəyyənləşdirilməsi. Bu, mübahisələrə və ya tapşırıqların pis yerinə yetirilməsinə imkan verməməyə kömək edir.

Hesabatın quruluşu.

Hazır hesabat formaları bütün müəssisələrdə olmaya da bilər, bu səbəbdən hər bir tələbə bu hesabatı özü hazırlamalıdır.

Görülən işlər haqqında hesabat formasının ən yaygın quruluşu belədir:

1. *Giriş.* Bu bölmədə tələbə istehsalat təcrübəsi keçdiyi müəssisəni təsvir edir. Bu müəssisənin regionda və ya şəhərdə bu tipli müəssisələr arasında neçənci yerdə olduğunu göstərir.

2. *Görülən işlər barədə hesabat.* Bu bölmədə praktiki olaraq görülmüş bütün işlər təsvir edilməlidir.

3. *Nəticə.* Bu bölmədə müəyyən zaman kəsimində görülmüş iş barəsində informasiya qıscaca olaraq ümumiləşdirilir.

Görülən iş barədə hesabatda həmçinin tələbə üsluba diqqət yetirməlidir. Mütəxəssis quru mətn təqdim etməli, əlavə informasiyalardan qaçmalıdır.

Hesabatda yalnız uğurlar deyil, müəssisənin qarşılaşdığı çətinliklər də əks olunmalıdır.

İstehsalat təcrübəsində qiymətləndirmə necə keçirilir?

İstehsalat təcrübəsinə ayrılan saatlar – 420 s.

Davamiyyət müddəti – 420 s.

Davamiyyət balı – 506.

Gündəliyi aparmağa görə bal – 206.

Tələbənin gündəliyində gün ərzində görülmüş işlərin təsviri verilir.

Görülən işlər barədə hesabatla görə bal – 10 b.

Xasiyyətənaməyə görə bal - 20b.

Xasiyyətənamə tələbəyə müəssisənin təyin etdiyi kurator rəhbər təfindən təqdim edilir.

Bütün ballar 100 ballıq sistem üzrə hesablanır.

Nəticə. Beləliklə, istehsalat təcrübəsi kadr hazırlığının mühüm sahəsidir və bu təcrübə ali təhsil müəssisələrinin tədris planına mütləq şəkildə salınır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ali (orta ixtisas) təhsili müəssisələri tələbələrinin ixtisas üzrə təcrübəsinin keçirilməsi haqqında əsasnamə // <https://edu.gov.az/az/page/299/751>

2. Abdullayev A. Pedaqoji təcrübə və məktəb rəhbərliyinin nəzarəti // Azərbaycan müəllimi, 2010, 12 noyabr, s. 3

Açar sözlər: *istehsalat təcrübəsi, təlim, bilik, tələbə, hesabat*

Ключевые слова: *производственная практика, обучение, знание, студент, отчет*

Key words: *practical training, knowledge, student, report*

Производственная практика – как неотъемлемая часть процесса обучения:

указания и рекомендации

Резюме

В статье исследуются вопросы производственной практики. Как известно, главной целью производственной практики является повторение и совершенствование полученных знаний, а также их применение на деле. Задачи производственной практики включают такие задачи, как получение и укрепление профессиональных навыков, расширение и систематизация теоретических знаний, полученных за годы теоретических посещения высшего учебного заведения. В статье автор также представляет образцы документов, которые включены в программу производственной практики.

The practical training as an integral part of the learning process: guidelines and recommendations

Summary

In the article it is said about the problems of the industrial practice. As it is known, the main purpose of the industrial practice is to repeat and improve the gained knowledge, as well as their application in practice. The tasks of the practical training include such tasks as obtaining and strengthening professional skills, expansion and systematization of the theoretical knowledge gained during the years of theoretical visits to the higher education. In the article the author also presents the examples of documents that are included in the program of the practical training.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Рена Тахмазова, Наиля Ширализаде⁶⁰
**ИНТЕРЕСНЫЙ УРОК ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА, ПУТИ И СРЕДСТВА
ЕГО СОЗДАНИЯ**

Преподавание иностранных языков в средней и высшей школах всегда привлекало к себе внимание. Это вполне закономерно, так как иностранный язык в отличие от других дисциплин является постоянной обязательной составной частью среднего и высшего образования. Каждый человек, получивший высшее образование, изучал иностранный язык. Естественно, если затрата такого огромного количества времени и средств не дает удовлетворительных результатов, то преподавание иностранных языков становится предметом серьезной озабоченности общественности.

В последнее время оживленно обсуждаются на страницах печати, в теоретических сборниках и журналах, в преподавательских коллективах. Основное содержание дискуссии - критика неудовлетворительного положения в деле изучения иностранных языков.

Учащиеся средней и высшей школ должны практически овладеть иностранным языком. Эта нелегкая, но в высшей степени интересная, а также почетная задача, стоящая перед огромным коллективом преподавателей иностранных языков, вполне осуществима. У нас есть ценные достижения в методике преподавания, есть все возможности, чтобы разработать наиболее эффективную систему обучения иностранным языкам. Необходимо также использовать наиболее полезное и приемлемое из зарубежного опыта. Выполнение этой задачи будет важным вкладом педагогов в формирование человека.

Практическое владение иностранным языком - это умение пользоваться языком в жизни. Практически владеть иностранным языком можно свободно и несвободно. Но в любом случае практическое владение предусматривает способность читать и понимать без словаря литературу (если не любую, то во всяком случае специальную); способность объясняться на иностранном языке; способность понимать на слух иностранную речь; умение перевести на родной язык текст (во всяком случае текст по специальности) и, наконец, умение написать (со словарем или без словаря) небольшой текст на иностранном языке.

У нас имеется немало людей, практически владеющих иностранным языком после окончания вуза. Этот результат достигается либо благодаря хорошо поставленному преподаванию языка в данном вузе, либо благодаря интересу к языку самого изучающего. Однако при длительном отсутствии практического применения практическое владение иностранным языком постепенно превращается в пассивное и в конце концов вовсе утрачивается. Но ведь далеко не всем людям приходится практически применять свои знания по иностранному языку. Такое положение нередко порождает пессимистическое отношение к изучению иностранного языка. Особенно часто подобное отношение наблюдается среди студентов неспециальных языковых вузов. Общими разъяснениями пользы знания языка и призывами пассивное отношение к изучению языка трудно преодолеть. Решение этой проблемы, как нам представляется, тесно связано с темой, которой посвящена данная статья.

При наличии учащихся глубокого интереса к языку, привитого преподавателем, он не забывается даже тогда, когда знание иностранного языка не требуется непосредственно для работы.

Интерес к языку прививается на уроках. Поэтому очень важно, чтобы урок иностранного языка был интересным. Но что такое интересные уроки? По-видимому, это не только интересные и разнообразные приемы работы того или иного преподавателя. Индивидуальный опыт и знания одного преподавателя необязательно могут обеспечить интересный урок в любой аудитории. Интересен тот урок, в котором сконцентрирован совместный труд преподавателя и аудитории, только такой урок дает ощутимые результаты.

Понятие интересного урока широко и многосторонне. Оно содержит в себе много больших и малых проблем. Но главным условием интересного обучения языку является длительный процесс совместного труда преподавателя и его слушателей, в котором каждый урок - новый шаг от незнания к знанию. Если же на уроке трудится лишь преподаватель, то все его мастерство, разнообразие приемов не будут столь эффективными.

Вряд ли есть необходимость доказывать, что для подготовки и проведения интересного урока необходим интересный учебный материал.

Литературы по методике преподавания иностранного языка написано очень много. Но лишь немногие авторы поднимают важную педагогическую и методическую проблему заинтересованности учащихся в изучении иностранного языка. Далеко не все специалисты заботятся о том, чтобы предлагаемые ими виды работы и учебные материалы были не только методически обоснованы, но еще и интересны. Правда, следует заметить, что не все может быть интересным при изучении иностранного языка. Нельзя строить все обучение лишь на интересе. Многие учащиеся должны осваивать усилием воли. Лучше всего правильно сочетать то и другое.

Огромное значение в деле обучения иностранному языку имеет увлеченность преподавателя своим делом, любовь к своей профессии, так как его отношение к предмету очень быстро передается слушателям. Не менее важным для подготовки интересного урока является наличие у преподавателя соответствующей методической концепции, что обеспечивает творческую обстановку на уроках, заставляет самого преподавателя совершенствовать свои знания.

Таким образом, для создания интересного урока, кроме индивидуального мастерства преподавателя, необходим ряд других условий. Часто выбор человеком той или иной профессии во многом обусловлен тем, что в школе данный предмет вел высококвалифицированный и любящий свое дело преподаватель, сумевший пробудить к нему у учащихся глубокий интерес. Много ли мы можем назвать случаев, когда такой глубокий интерес был вызван к иностранному языку? Почему иностранный язык в столь многих школах и вузах стал для учащихся одним из самых неинтересных предметов?

Преподаватели, работающие со взрослой аудиторией, хорошо знают, насколько глубоко укоренилось у многих слушателей отношение к иностранному языку как к своду скучных правил, огромного количества неправильных глаголов, спряжение которых все время забывается, массы непонятных слов, которые нужно запомнить для сдачи зачета. Это отношение к языку возникло в школе и

⁶⁰ BDU

сохранилось в вузе. Крупные недостатки, были вызваны серьезными недочетами в методе преподавания иностранных языков, который существовал во многих школах и вузах до самого последнего времени и еще окончательно не перестроен.

Методическая школа формировалась, совершенствовалась и претерпевала серьезные изменения на протяжении всех лет. Истории преподавания иностранных языков известны два основных наиболее общих метода – грамматико-переводной и прямой. Эти методы коренным образом отличаются друг от друга.

Грамматико-переводной метод проник к нам Запада в XIX веке. По этому методу живые иностранные языки изучались тем же способом, что и древние языки - латинский и греческий. В основе лежало заучивание грамматических правил, форм и словаря, с тем чтобы уметь переводить тексты. Перевод был главной целью, вернее самоцелью, данного метода. В центре изучения языков была форма, но не живая речь. Поэтому в учебниках нередко встречались бессмысленные упражнения, «Если уже изучать язык, то изучать его не затем, чтобы остановиться на бесплодном знании сотни слов, склонений и спряжений», - писал К.Д. Ушинский в одной из своих работ. В противовес этому методу выдвигался сознательно-сравнительный метод изучения иностранного языка. В основе обучения лежало сравнение иностранного языка с родным. Главным видом упражнений и практики был перевод на родной язык. Этот метод широкого распространения не получил.

В конце XIX и начале XX века распространился заимствованный также у Запада прямой, или, как его еще называют, натуральный, метод. Этот метод широко применялся и в нашей системе просвещения. В своей классической форме, как, например, в американской системе Берлица, этот метод основывался на том же принципе, на котором ребенок учится говорить на родном языке. Схема его примерно такова: иностранное слово поясняется картинкой, затем следует переход от отдельных слов к простейшим предложениям с большим количеством вопросно-ответных упражнений, далее - чтение и письмо. Домашних заданий не дается (можно лишь в порядке исключения для сильных учащихся). Грамматический материал не разъясняется; нормы употребления языка заучиваются типовыми предложениями. Основная задача - добиться автоматизма в речевой деятельности. Главный девиз метода - не обременять изучающего язык трудностями. Родной язык абсолютно исключен. Преподаватель не знает или не употребляет ни одного слова на родном языке учащихся. Этим методом обучения добивались установления прямой связи, то есть минуя мысленный перевод на родной язык, между словом и предметом. Отсюда и его название - прямой метод.

Другие варианты прямого метода, основанные на тех же принципах, допускали некоторые отклонения: например, использование в определенной мере родного языка.

Прямой метод внес много интересного в построение урока. Занятия иностранным языком по этому методу идут исключительно интенсивно, при постоянной активности как преподавателя, так и слушателей. Практические результаты такого метода - учащиеся довольно быстро и неплохо начинали говорить на иностранном языке - принесли ему большую известность. Многие специалисты согласны с тем, что прямой метод сделал определенный положительный вклад в методику преподавания иностранных языков. Его положительными элементами являются обучение произношению, заучивание готовых фраз из живого языка, внедрение принципа наглядности, детальная разработка различных видов вопросно-ответных упражнений. «Звуковой натуральный метод преподавания иностранных языков и его применение к английскому языку» Одесса, 1898 г.

Критика его не прекращалась в течение всего последующего периода и продолжается до настоящего времени. Подвергается он критике и за рубежом, в том числе в Соединенных Штатах. Основывающейся на принципе сознательности в изучении иностранного языка, прямой метод непригоден, так как он основан на механическом заучивании, которое дает весьма недолговечные навыки. Он непригоден и по другой причине: прямой метод не допускает использования родного языка.

Нет надобности доказывать, как важно использование родного языка на первом этапе обучения в качестве средства семантизации. Ведь без найденного эквивалента среди слов родного языка понимание нового иностранного слова остается нечетким и приблизительным. Даже при наглядном способе работы родной язык остается средством понимания. Показывая предмет и называя его на иностранном языке, учитель рассчитывает на то, что данный предмет слушателям знаком. Но ведь этот предмет может быть знакомым лишь на основе знания родного языка. Не случайно, когда нужно было учащимся усваивать более сложные и абстрактные понятия, дело доходило до курьезов: преподавателям приходилось бегать по классу для объяснения понятия о скорости, брать с собой хлеб с маслом, объясняя соответствующее сложное действие, изображать дойку коров и т. д.

Несостоятельной оказалась и концепция прямого метода освоения иностранного языка тем же путем, как и родным. Родной язык по мере роста человека является первым единственным средством общения и орудием мышления, а иностранный не является ни тем, ни другим. При изучении иностранного языка, особенно на первой стадии, родной язык остается главным средством понимания и выражения мыслей. Если родной язык усваивается в естественных условиях, то иностранный, что обучать взрослых прямым методом очень трудно. Лицам, привыкшим к самостоятельному мышлению, к умственному труду, быстро надоедает наивность, элементарность вопросов и ответов. В то же время интересные тексты долгое время остаются для них недоступными. Интерес к языку пропадает, тем более что у взрослых зачастую не хватает времени для упорного труда, а то и просто выдержки.

Отвергнув прямой метод, в том числе и отмеченные выше его положительные достижения, методика в значительной степени вернулась к грамматико-переводному методу. Основное содержание его сводится к тому, что дается «слишком много о языке и слишком мало на языке». Внедрение так называемой рецептивной и репродуктивной методики преподавания положения не улучшило. Практическое применение этой теории привело к раздвоению грамматики и лексики: часть материала нужно было усваивать рецептивно, часть - репродуктивно. Само разделение материала носило неизбежно произвольный характер: для одних рецептивный материал становился репродуктивным, для других - наоборот.

В настоящее время полным ходом идет ломка устаревших методических положений, внедряются наиболее прогрессивные методы обучения иностранному языку, отвечающие требованиям современной средней и высшей школ.

Выработаны основные принципы современной методики преподавания иностранных языков.

Наша методика преподавания иностранных языков, исходит из следующего основного положения: через сознательное владение языком - к бессознательному, от знаний и умений - к навыкам. Процесс обучения иностранным языкам как бы включает две стадии. На

первой стадии происходит обучение произношению, грамматическим нормам языка и накопление словаря, причем все это осуществляется не путем простого заучивания, а в процессе активной работы на занятиях. На второй стадии на основе полученных, сознательно усвоенных знаний идет всестороннее развитие навыков практического владения языком: устная речь, понимание на слух, беспереводное чтение в большом количестве, различные виды перевода, необходимые для практической работы. Основная цель всех этих видов работы - развивать мышление учащихся на иностранном языке. Надобность в грамматике как в особом предмете при этих видах работы отпадает, так же как отпадает надобность в систематическом сопоставлений и сравнении с родным языком. Использование родного языка на этой стадии работы при развитии мышления на иностранном языке не способствует достижению лучших результатов.

Рассмотрим, какие виды и приемы работы, направленные на развитие навыков практического владения иностранным языком, способствуют, на наш взгляд, созданию интересного урока. Эти виды и приемы работы и типы как из опыта различных школ и вузов, описанного по многих статьях, так и из опыта работы коллекции нашей кафедры. Поскольку практическое владение иностранным языком основывается на целом комплексе умений и навыков, формы и приемы работы будут излагаться по основным аспектам преподавания иностранного языка: устная речь, чтение, понимание на слух, перевод.

Устная речь. Несомненно, что основой урока должна быть устная речь. Она практикуется начиная с самых первых уроков.

Чтение. Устная речь очень большой и важный, но не единственный аспект в работе над практическим овладением языком. Исключительно важное значение имеет чтение. Как известно, первое, что забывается при отсутствии практики, это навыки устной речи. Навыки же чтения литературы на иностранном языке, как правило, остаются навсегда.

Перевод. Большое место в изучении языка занимают различные виды перевода. Эта форма работы обычно нравится слушателям. Перевод играет двойную роль. На первой стадии обучения перевод с родного на иностранный язык является очень хорошим средством закрепления грамматического материала, так же как перевод на родной язык является средством проверки точного понимания той или иной конструкции. На стадии выработки навыков практического владения языком назначение перевода должно быть иным.

Каждый преподаватель обязан особенно тщательно следить за своей речью. Его речь должна быть безукоризненно правильной, выразительной, эмоциональной, образной. Следует искоренять монотонность и шаблонность фраз, повторяемых из урока в урок.

Вдумчивое и творческое отношение к каждому занятию создает в конечном итоге тот совместный процесс труда преподавателя и его слушателей, который мы называем интересным уроком иностранного языка.

Литература

1. А.Оллендорф. Руководство к изучению французского языка. М., 1880, стр. 70.
2. К.Д.Ушинский. Сочинения, т.3. Изд. Академии педагогических наук РСФСР, 1948, стр. 167.
3. Л.В.Щерба. Преподавание иностранных языков в средней школе. Общие выводы методики. М.Л., 1947, стр., 27

Açar sözlər: *ağızdan anlama, bacarıqlar, diqqət, pessimist yanaşma, şübhə, dilin mənimsənilməsi*

Key words: oral comprehension, skills, attention, pessimistic approach, to prepare for, mastering the language

Summary

There are different approaches to the teaching of English.

The process depends on teacher's experience. Different aspects of mastering the language must be included.

Material must be not only important, but also interesting for the students.

XƏLASƏ

İngilis dilinin öyrənilməsi üçün müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu proses müəllimin təcrübəsinə asılıdır. Dilin öyrənilməsi üçün müxtəlif yanaşmalar daxil edilməlidir. Material yalnız əhəmiyyətli, həm də tələbçilər üçün maraqlı olmalıdır.

Ряйчи: *Л.Ахундзadə*

Мехрибан Алескерова, Света Мамедова⁶¹
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА
НА ФАКУЛЬТЕТЕ ЭКОЛОГИИ

Сегодня термин "экология" стал применяться очень широко, по самым различным поводам (по делу и не по делу). И процесс этот, по-видимому, необратим. Однако чрезмерное расширение понятия "экология" и включение его в жаргон все же недопустимо. Так, например, говорят, что в городе "плохая экология". Выражение бессмысленное, ибо экология - научная дисциплина и она одна для всего человечества. Термин "экология" возник в рамках биологии. Его автором был профессор Йенского университета Э. Геккель (1866 год). Экология первоначально рассматривалась как часть биологии, изучающая взаимодействие живых организмов, в зависимости от состояния окружающей среды. Так вот - первоначально термин "экология" означал дисциплину, которая изучает эволюцию фиксированных экосистем.

Промышленная экология и мониторинг

Итак, человеческая активность меняет характер окружающей среды, причем в большинстве (не всегда, но в большинстве) случаев, эти изменения оказывают негативное влияние на человека. И нетрудно понять, почему: за миллионы лет его организм приспособился к вполне определенным условиям обитания. Но в то же время любая деятельность - промышленная, сельскохозяйственная, рекреационная - источник жизни человека, основа его существования. Значит, человек неизбежно и дальше будет менять характеристики окружающей среды. А потом - искать способы приспособливаться к ним.

Отсюда - одно из главных современных практических направлений деятельности экологии: создание таких технологий, которые в наименьшей степени влияют на окружающую среду. Технологии, обладающие этим свойством, называются экологичными. Научные (инженерные) дисциплины, которые занимаются принципами создания таких технологий, получили общее название - инженерная или промышленная экология.

По мере развития промышленности, по мере того, как люди начинают понимать, что существовать в среде, созданной из собственных отходов, они не могут, роль этих дисциплин все время растет, и почти в каждом техническом вузе сейчас существуют кафедры промышленной экологии, ориентированные на те или иные производства.

Заметим, что отходов, загрязняющих окружающую среду, будет тем меньше, чем лучше мы научимся использовать отходы одного производства в качестве сырья для другого. Так рождается идея "безотходных" производств. Такие производства, вернее, такие цепочки производств, решают и еще одну чрезвычайно важную задачу: они экономят те природные ресурсы, которые использует человек в своей производственной деятельности. Ведь мы живем на планете с очень ограниченным количеством полезных ископаемых. Об этом нельзя забывать!

Сегодня промышленная экология охватывает очень широкий круг проблем, причем проблем весьма различных и уже совсем не биологического плана. Тут уместнее говорить о целом ряде инженерных экологических дисциплин: экология горнодобывающей промышленности, экология энергетики, экология химических производств и т. д. Может показаться, что использование слова "экология" в сочетании с этими дисциплинами не вполне правомочно. Однако это не так. Подобные дисциплины - очень разные по своему конкретному содержанию, но они объединяются общей методологией и общей целью: предельно сократить влияние промышленной деятельности на процессы кругооборота веществ в Природе и загрязнения окружающей среды.

Одновременно с такой инженерной деятельностью возникает и проблема ее оценки, что составляет второе направление практической деятельности экологии. Для этого необходимо научиться выделять значимые параметры окружающей среды, разработать способы их измерений и создать систему норм допустимых загрязнений. Напомню, что незагрязняющих производств не может быть в принципе! Потому и родилась концепция ПДК - предельно допустимых норм концентрации вредных веществ в воздухе, в воде, в почве...

Это важнейшее направление деятельности принято называть экологическим мониторингом. Название не совсем удачное, поскольку слово "мониторинг" означает измерение, наблюдение. Конечно, очень важно научиться мерить те или иные характеристики окружающей среды, еще важнее свести их в систему. Но самое важное - понять, что надо мерить в первую очередь, ну и, конечно, разработать и обосновать сами нормы ПДК. Надо знать, как те или иные значения параметров биосферы влияют на здоровье человека и его практическую деятельность. И тут еще очень много нерешенных вопросов. Но нить Ариадны уже намечена - здоровье человека. Именно оно и есть конечный, Верховный судья всей деятельности экологов.

Защита Природы и экология цивилизации

Во всех цивилизациях и у всех народов издавна существует представление о необходимости бережного отношения к Природе. У одних - в большей степени, у других - в меньшей. Но то, что земля, реки, лес и обитающее в нем зверье - это непреходящая ценность, может быть, главная ценность, которой обладает Природа, человек понял давно. И заповедники возникли, вероятно, задолго до того, как появилось само слово "заповедник". Так, еще Петр Великий, который вырубил для строительства флота весь лес в Заонежье, запретил прикасаться топором к лесам, которые находятся в окрестностях водопада Кивач.

Долгое время основные практические задачи экологии сводились именно к охране окружающей среды. Но в XX веке этой традиционной бережливости, которая начала к тому же постепенно угасать под давлением развивающейся промышленности, уже оказалось недостаточно. Деградация Природы стала превращаться в угрозу самой жизни общества. Это привело к появлению специальных природоохранных законов, к созданию системы заповедников вроде знаменитой Аскании-Нова. Родилась, наконец, и специальная наука, изучающая возможность сохранения реликтовых участков Природы и исчезающих популяций отдельных живых видов. Постепенно люди стали понимать, что только богатство Природы, разнообразие живых видов обеспечивают жизнь и будущее самого человека. Сегодня этот принцип сделался основополагающим. Природа без человека жила миллиарды лет и теперь сможет жить без него, но человек вне полноценной биосферы существовать не может.

⁶¹ БДУ

Перед человечеством во весь рост поднимается проблема его выживания на Земле. Под вопросом будущность нашего биологического вида. Человечеству может грозить судьба динозавров. С той лишь разницей, что исчезновение бывших властителей Земли было вызвано внешними причинами, а мы можем погибнуть от неумения разумно использовать свое могущество.

Именно эта проблема и есть центральная проблема современной науки (хотя, может быть, это и не всеми пока еще осознано).

Изучение собственного дома

Точный перевод греческого слова "экология" и означает изучение собственного дома, то есть биосферы, в которой мы живем и частью которой являемся. Для того чтобы решить проблемы выживания человечества, надо, прежде всего, знать собственный дом и научиться в нем жить! Жить долго, счастливо! А то понятие "экология", которое родилось и вошло в язык науки еще в прошлом веке, оно относилось лишь к одной из сторон жизни обитателей нашего общего дома. Классическая (точнее - биологическая) экология - лишь естественная составляющая часть той дисциплины, которую мы теперь называем экологией человека или современной экологией.

Изначальный смысл любого знания, любой научной дисциплины - постигнуть законы собственного дома, то есть того мира, той окружающей среды, от которой зависит наша общая судьба. С этой точки зрения вся совокупность наук, рожденных человеческим Разумом, есть составная часть некоей общей науки о том, как человеку следует жить на Земле, чем он должен руководствоваться в своем поведении для того, чтобы не только сохранить самого себя, но и обеспечить будущее своим детям, внукам, своему народу и человечеству в целом. Экология - наука, устремленная в будущее. И она строится на принципе, что ценности будущего не менее важны, чем ценности настоящего. Это наука о том, как передать Природу, наш общий дом нашим детям и внукам, чтобы им в нем было жить лучше и удобнее, чем нам! Чтобы в нем сохранилось все необходимое для жизни людей.

Наш дом един - все в нем взаимосвязано, и надо уметь объединить знания, накопленные в разных дисциплинах, в единую целостную конструкцию, которая и есть наука о том, как человек должен жить на Земле, и которую естественно называть экологией человека или просто экологией.

Итак, экология - наука системная, она опирается на множество других дисциплин. Но это не единственное ее отличие от традиционных наук.

Физики, химики, биологи, экономисты изучают множество самых разных феноменов. Изучают ради того, чтобы понять природу самого феномена. Если угодно, из интереса, ибо человек, решая ту или иную задачу, сначала просто стремится понять, как она решается. А уж затем начинает думать о том, к чему бы приспособить изобретенное им колесо. Очень редко заранее думают о применении полученных знаний. Разве при рождении ядерной физики кто-нибудь помышлял об атомной бомбе? Или Фарадей предполагал, что его открытие приведет к тому, что планета покроется сетью электростанций? И эта отстраненность исследователя от целей исследования имеет глубочайший смысл. Он заложен самой эволюцией, если угодно, механизмом рынка. Главное познать, а дальше жизнь сама отберет то, что необходимо человеку. Ведь и развитие живого мира происходит именно так: каждая мутация существует сама по себе, она - лишь возможность развития, лишь "прощупывание путей" возможного развития. А дальше отбор делает свое дело: из бесчисленного множества мутаций отбирает только те единицы, которые оказываются для чего-то полезными. Так же и в науке: сколько невостребованных томов книг и журналов, содержащих мысли и открытия исследователей, пылятся в библиотеках. И однажды некоторые из них могут оказаться нужными.

Экология в этом совсем не похожа на традиционные дисциплины. В отличие от них она имеет вполне определенную и заранее заданную цель: такое изучение собственного дома и такое изучение возможного поведения в нем человека, которое позволило бы человеку жить в этом доме, то есть выжить на планете Земля.

В отличие от многих других наук, экология имеет многоярусную конструкцию, и каждый из этажей этого "здания" опирается на целое множество традиционных дисциплин.

Литература:

1. Coğrafiya və coğrafi ekolojiyanın problemləri: nəzəri və metodoloji aspektlər
2. Azərbaycan – dünya təbiətinin incisi – Azərbaycan – in the context of the world natural heritage
3. Azərbaycan meşələrinin davamlı idarə edilməsinin əsasları: bioekoloji tələblər
4. Э. Геккель (1866 год). Мировая Экология

Резюме

На сегодняшний день Азербайджан присоединен ко всем актуальным для республики международным конвенциям по охране окружающей среды. Государством был утвержден "План комплексных мероприятий по улучшению экологической ситуации в Азербайджанской Республике за 2006-2010 годы", а также были приняты ряд программы. Выполнение поставленных задач контролируются соответствующими государственными органами.

Президента Ильхама Алиева входит в приоритетные направления социально-экономического развития Азербайджана.

Реализация проектов в этой области связана со столь важными стратегическими направлениями, как сохранение макроэкономической стабильности, углубление диверсификации экономики, ускорение индустриализации, расширение применения интенсивных методов в аграрном секторе, эффективное использование транзитного потенциала страны, расширение возможностей использования информационных и коммуникационных технологий, развитие инновационной деятельности.

Постоянное внимание руководства страны к вопросам, связанным с экологией, провозглашение в стране 2010 года "Годом экологии" создают большие возможности для плодотворной работы, проводимой в направлении улучшения окружающей среды, активизации деятельности ряда государственных и частных структур, связанных с реализацией масштабных экологических проектов. На сегодняшний день Азербайджан поддерживает все актуальные международные конвенции по охране окружающей среды. В республике создан

специальный Общественный экологический совет при министерстве экологии и природных ресурсов Азербайджана.

Summary

To date, Azerbaijan has been attached to all international conventions on environmental protection relevant to the country. The state approved the "Plan of comprehensive measures to improve the environmental situation in the Republic of Azerbaijan for 2006-2010", and a number of programs were adopted. The fulfilment of the assigned tasks is controlled by the relevant state bodies.

President IlhamAliyev is included in the priority areas of socio-economic development of Azerbaijan.

The implementation of projects in this area is connected with such important strategic directions as the preservation of macroeconomic stability, the deepening of economic diversification, the acceleration of industrialization, the expansion of the application of intensive methods in the agricultural sector, the effective use of the country's transit potential, the expansion of the use of information and communication technologies, and the development of innovative activities.

The constant attention of the country's leadership to issues related to the environment and the proclamation of the Year of Ecology in the country in 2010 create great opportunities for fruitful work aimed at improving the environment, enhancing the activities of a number of public and private entities related to the implementation of large-scale environmental projects. To date, Azerbaijan supports all relevant international conventions on environmental protection. A special Public Ecological Council has been set up in the republic under the Ministry of Ecology and Natural Resources of Azerbaijan.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Иманова Рена, Джафарова Саида
ГАРМОНИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ НА УРОКАХ
РУССКОГО ЯЗЫКА

Перемены в общественной жизни побуждают педагогов решительно активизировать свой опыт, свои знания для назревшего улучшения преподавания русского языка в высшем учебном заведении. Главная цель образования на сегодняшний день – это развитие высоконравственной, гармоничной, физически развитой и духовно здоровой личности, способной к творчеству и самоопределению. Это позволяет каждому педагогу участвовать в духовном становлении своих студентов. Русский язык – это предмет, позволяющий на каждом уроке уделять внимание вопросам духовно-нравственного воспитания студентов. Требование времени – подготовка думающих молодых людей высокой гуманитарной культуры, способных принимать самостоятельные решения, – неотделимо от воспитания в них осознанного интереса к творческому изучению русского языка.

Творчество – самый мощный импульс в развитии студента. В ходе творчества устанавливается гармония всех способностей человеческого существа. Для творчества нужны воля, умение преодолевать свою лень и объективные трудности, активность во всех делах и в первую очередь – в познании. В тоже время предпосылками творчества являются мир эмоций, способность увлекаться, развитые познавательные интересы. Творчество можно расценивать как одно из проявлений разностороннего, гармонического развития личности студента. Предпосылки творческой деятельности студентов формируют такие средства обучения русскому языку, как уроки чтения, языковые игры, загадки, конкурсы, викторины, сочинения разных типов, выступления студентов на организованных самими студентами вечерами русского языка.

Есть целый ряд условий, способствующих возникновению заинтересованного отношения к изучению русского языка. Сюда относится, прежде всего, мотивация изучения предмета – активные действия студентов в процессе самостоятельного «открытия» новых знаний, разнообразие информации и способов действия в процессе учебного труда, постоянные связи с усвоенным ранее интересным материалом, достаточная трудность обучения.

Будущее нашего общества связано с решением проблем воспитания подрастающего поколения с позиций новых парадигмальных основ современного образования. Они исходят из уникальности, самоценности, целостности человека, из активной тенденции развития самого себя, своих возможностей. Задачей учебного заведения в соответствии с этим является не формирование отдельных позитивных качеств личности, а создание условий для её целостного развёртывания, формирование у молодых людей адекватных ценностей жизни на основе гармонического развития их внутренних возможностей.

Гармоническое развитие личности на уроках русского языка возможно лишь тогда, когда сам обучающийся проявляет интерес к предмету, активно участвуя в работе и в процессе обучения. Студентам необходимо дать почувствовать силу слова, показать, как «работает» слово. Надо воспитать у студентов чуткое, трепетное отношение ко всему прекрасному, в том числе воспитывать любовь к природе и Родине. Воспитание этих чувств возможно при помощи ярких художественных текстов. Отталкиваясь от литературных образов, студенты научатся образно воспринимать окружающий их мир.

Языковые наблюдения над текстом, его структурой, средствами связи, изобразительными приёмами развивают речевую культуру обучающихся, воспитывают их эстетические чувства. Внимание к слову талантливого писателя, его индивидуальному стилю обогащает духовный мир студентов, вызывает у них активный эмоциональный отклик, учит пристально всматриваться в окружающий мир.

В основе работы по воспитанию интереса к обучению русскому языку лежит постоянное внимание к изобразительным возможностям русского языка, к тем его достоинствам, которые делают русский язык одним из самых выразительных, богатых и красивых языков мира. Красота и богатство русского языка в полной мере могут раскрыться лишь в процессе повседневной кропотливой работы на каждом уроке, цель которой – пробудить интерес к слову. Прочное и осознанное усвоение орфографии на словообразовательной основе обеспечивается как формированием представлений о системообразующих категориях словообразования (словообразовательный тип, словообразовательное гнездо, словообразовательная цепочка), так и выработкой навыков словообразовательного и морфемного анализа. Такое направление работы обогащает словарный запас студентов, развивает их речь, дает возможность усваивать теоретические сведения, приобретать новые умения и навыки на базе уже имеющихся и воспринимать язык как систему. В процессе гармонического развития личности на уроках русского языка необходимо вовлекать студентов в процесс получения знания о языке из языковых фактов, смелее выходить за рамки учебника, создавать дискуссионные ситуации, учить логике изложения своей позиции, умению аргументировать точку зрения, развивать в студентах языковое чутьё, воспитывать эстетическое восприятие речи. Необходимо не ограничиваться поверхностно-морфологическими сведениями о языковых явлениях и прикреплением к ним принятых этикеток, а вести к углублённому проникновению студентов в смысловые законы сочетаемости слов и построения текстов, создающих стимулы к преодолению трудных мест – в анализе текстов и в грамматическом учении. Для языковых наблюдений можно использовать стихотворения С.Есенина, Н.Гумилёва, И.Бунина и т.п., загадки, поговорки, картины. На уроках русского языка студенты на примере художественных произведений знакомятся с такими концептами, как добро и зло, правда и ложь, милосердие и пр.

Однако недостаточно научить студентов сознательно классифицировать языковые явления. Необходимо сдвинуть акцент с классификационной, номенклатурной грамматики на обучение осознанно-практическому и творческому владению языком. Два условия могут способствовать этому. Во-первых, обеспечение перехода от грамматики предложения к функционально-коммуникативной грамматике текста. Те или иные синтаксические средства языка предназначены для использования в определенных коммуникативных типах речи. И эта сторона дела должна быть предметом обучения, так же как параллельная выработка навыков владения практикой речи в разных коммуникативно-общественных жанрах (умение написать рецензию, газетную заметку, полемическое выступление, рассуждение на отвлеченную тему, деловые бумаги и т.п.). Во-вторых, это неослабное внимание к эстетической стороне речи, к ценности слова как элементу художественного целого, стиха или прозы.

Цель уроков русского языка заключается в создании условий для разностороннего развития личности на основе усвоения общечеловеческих ценностей; воспитание личности, обладающей чувством национальной культуры. Перед преподавателями стоят

такие задачи, как работа над созданием условий для развития личности, побуждения её к самоанализу, самовоспитанию на основе литературных произведений. Также необходимо прививать студентам нравственные ориентиры в жизни;

- добиваться сознательной дисциплины в аудитории, формировать крепкий дружный коллектив;

- воспитывать потребность в заботе о других через совместную деятельность.

Сегодня среди высших ценностей, чтимых народом, особое место занимает духовность. Для человека духовность – это напряженный процесс формирования собственной души. А душа выражается через слово. Главная цель образования – воспитание гармоничной, физически развитой и духовно здоровой личности, способной к творчеству и самоопределению.

На уроках русского языка, преподаватель должен обращать внимание своих студентов на значение слов, на смысловую идейность, на нравоучительную сторону того или иного текста. Это позволяет каждому преподавателю участвовать в духовном становлении своих студентов. Ведь для гармонического развития личности необходимо приобщение к сокровищам духовной культуры русского народа, которую можно осуществить через работу над текстами разных жанров. Обсуждение на уроках прочитанного текста и его анализ формирует в студентах такие качества, как сострадание, уважение, чуткость, сопереживание, любовь, сочувствие, миролюбие, совесть, благородство, порядочность и др.

Правильно поставленные трудовое воспитание, обучение и профессиональная ориентация, непосредственное участие студентов в общественно полезном, производительном труде являются незаменимыми факторами выработки осознанного отношения к учёбе, гражданского становления, нравственного и интеллектуального формирования личности, физического развития. Учебный труд не создаёт материальных и духовных ценностей, его назначение в другом – в воспитании и формировании качественно новых умственных и нравственных особенностей личности, в развитии граждан-тружеников. Если студент изо дня в день выполняет учебные задания, если он из года в год преодолевает трудности, связанные с овладением основами наук, он становится не только образованным, но и трудолюбивым человеком. И уроки русского языка занимают особое место в трудовом становлении человека.

В силу того, что русский язык является всеобщим средством познания и важнейшим средством общения, специфические умения и навыки, формируемые при его изучении, приобретают значение общее учебных и обще трудовых. Среди этих умений и навыков, прежде всего, необходимо выделить такие, как умение читать и понимать прочитанное; писать в соответствии с правилами грамматики, правописания и нормами литературной речи; излагать свои мысли в устной и письменной форме с учётом условий общения и цели высказывания и др.

Уроки русского языка предоставляют большие возможности для совершенствования у студентов умений и навыков осмысленного чтения.

Не секрет, что студенты нередко не умеют извлекать из прочитанного выборочную информацию, отделять главное от второстепенного, новое от известного, устанавливать связи между частями целого и т.д. Эти умения формируются в процессе логико-композиционного анализа текста, которому студенты специально обучаются на уроках развития связной речи. Эффективную работу в этом направлении можно организовать при чтении материала учебника, где в большинстве случаев легко просматриваются план и логическая структура текста. Существенной задачей также является развитие умений и навыков письменной речи. Письменная речь включает в себя грамотность и соблюдение норм литературной речи. Среди многих проблем, связанных с формированием навыков грамотного письма, одна из главных – научить студентов применять знания на практике. Для этого важно так организовать работу, чтобы постоянно оттачивались ведущие умения и навыки, которые являются базой для формирования навыков правописания. Среди них необходимо выделить прежде всего следующие умения: видеть орфограммы, различать морфемный состав слова, различать части речи, видеть грамматическую основу предложения, видеть связи слов в предложении.

В процессе работы над умениями и навыками при правильной её организации у студентов формируется привычка контролировать свою деятельность в ходе письма и после его завершения. Работа над навыками самоконтроля имеет принципиальное значение для формирования обще трудовых умений и навыков студентов.

Эффективность гармонического развития личности во многом определяется правильной организацией учебного процесса, в котором студент должен быть активным участником, деятелем. В любом виде деятельности важное значение имеет мотивационная сторона. Среди задач обучения русскому языку в программе выделена и такая, как воспитание любви к русскому языку, стремление овладеть его богатствами. Желание овладеть русским языком у студентов может поддерживаться содержанием дидактического материала: высказываниями деятелей науки и культуры о русском языке; образцовыми текстами, показывающими богатые изобразительно-выразительные средства языка; отрывками из произведений художественной литературы и др. Для усиления мотивационной стороны деятельности студентов большое значение имеет правильная методика изучения нового материала, в частности, использование новых фактов, создание проблемных ситуаций и др. В ценностно-ориентированной деятельности для студентов привлекательна дискуссия.

Дискуссия обеспечивает активное включение студентов в поиск истины; создает условия для открытого выражения ими своих мыслей, позиций, отношений к обсуждаемой теме и обладает особой возможностью воздействия на установку её участников в процессе группового взаимодействия.

Литература

1. Кьеркегор С. Гармоническое развитие в человеческой личности эстетических и этических начал. Москва: Директ-Медиа, 2002.
2. Данилюк А.Я., Кондаков А.М., Тишков В.А. Концепция духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России. – М., «Просвещение», 2009. – 23 с.
3. Киреева И.А. Гармоничное развитие личности: методологические аспекты и ценностное измерение. Журнал «Современные проблемы науки и образования». – 2013. - №6
4. Хаустова В.Н., Науменко Н.А., Романенко В.М. Элементы творчества на уроках русского языка. Молодой учёный, №49(235) декабрь 2018

Açar sözlər: İnkışaf, harmonik, şəxsiyyət, rus dili

Ключевые слова: развитие, гармоническое, личность, русский язык.

Xülasə

Məqalədə rus dili dərslərində şəxsiyyətin harmonik inkişafı haqqında məsələ əks olunmuşdur. Müəlliflər bugünkü təhsilin əsas məqsədi olan, şəxsiyyətin yüksək əxlaqlı, harmonik, mənəvi cəhətdən sağlam, yaradıcılığa bacarıqlı inkişafın mahiyyətini açmağa çalışmış və bu inkişafın vacibliyini qeyd etmişdilər.

Резюме

В статье рассматривается вопрос о гармоническом развитии личности на уроках русского языка. В ней авторы анализируют вопрос о главной цели образования на сегодняшний день – о развитии высоконравственной, гармоничной, физически развитой и духовно здоровой личности, способной к творчеству и самоопределению. Русский язык – это предмет, позволяющий на каждом уроке уделять внимание также вопросам духовно-нравственного воспитания студентов.

Rəyçi: Dos. H. Tağıyeva

Искендерова Садагат Мамедага кызы⁶²
ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРАЙДЖАНЕ

Проблемы образования являются одними из ключевых для устойчивого развития республики. Образование воспитывает, дает информацию, предоставляет возможности. Именно это является сегодня ключевым для подготовки кадров, для сохранения устойчивости экономики.

Об актуальности этой проблемы свидетельствует то, что в 2010 г. в Бонне состоялась конференция ЮНЕСКО, посвященная роли образования в обеспечении устойчивого развития.

Современная экономика – экономика, базирующаяся на знаниях, и более высокий уровень образования открывает дорогу к более высокому уровню доходов и выравниванию соци-ального неравенства, являясь своеобразным социальным лифтом.

Как социально значимое благо, услуги образования имеют два основных источника финансирования: бюджетные средства и средства населения. Рост расходов на образование из госбюджета республики за исследуемый нами период составил семь раз.

В республике проводится большая работа по совершенствованию образовательной системы, переходу к европейским образовательным стандартам, претворяются в жизнь програм-мы реформирования различных ступеней образования. Однако сегодня можно говорить об отставании сектора образования от экономической динамики республики.

Система образования одной из первых в Азербайджане вступила в сферу рыночных отношений. Наряду с государственными стали функционировать и негосударственные учебные заведения. Негосударственные учебные заведения альтернативны государственным только по способу финансирования, а в остальном функционируют так же. Учеба в негосударственных учебных заведениях, как правило, высокооплачиваема. Отметим также, что для компенсации дефицита бюджетного финансирования государственные учреждения были вынуждены расширять практику платного обучения, что серьезно повлияло на доступность образования, в первую очередь, высшего. Во многих вузах страны, как государственных, так и частных, годовая плата за обучение составляет 1 000–2 000 манат, в то время как средняя зарплата по республике в 2009 г. составила 3 500 манат, а среднедушевой денежный доход – 2 700 манат.

В Законе «Об образовании» как стратегическая цель государственной политики в области образования определено повышение доступности качественного образования. По уровню и качеству подготовки – в средней школе, вузах, в послевузовском образовании мы пока еще от-стаем от развитых стран. Необходимо серьезно улучшать конкурентоспособность нашей школы и высшего образования.

В рамках небольшой статьи трудно охватить всю проблематику системы образования республики. Поэтому хотелось бы остановиться на отдельных аспектах, которые, на наш взгляд, не нашли пока должного освещения в научной литературе.

В современных условиях нельзя рассматривать образование отдельно от культуры и науки. Новые принципы финансирования научной деятельности связаны с учреждением рамочной программы «Фонда развития науки», который стал оказывать на конкурсной основе вуо поддержку различных проектов, концентрируя ресурсы на приоритетных научных влениях. Учреждение Фонда позволило расширить конкурентную среду, повысить объектность научной экспертизы, усилить инновационную направленность научного потенциала, наладить механизм коммерциализации результатов исследований и разработок.

Наряду с этим, сегодня в республике для технологического ответа на существующие вызовы, включая военные, наряду с более или менее привычными для нас техническими зонами, венчурными фондами, технопарками, необходимо разрабатывать, мер, такие современные институты и инструменты, как технологические платформы. вая надвигающуюся в мире новую технологическую волну, надо учесть, что с устаревшими инструментами, которые есть у нас в стране, мы должным образом эту технологическую не встретим.

В республике, как было отмечено выше, имеются серьезные проблемы в инновационной ости. Поэтому необходимо существенно поднять абсорбционные возможности азербай- кой экономики технологическим нововведениям, уделять более существенное внимание ированию стратегий в различных областях экономики. Принципиально важно законода- о оформить регулярное проведение научно-технологического форсайта, как базы для ботки стратегических планов долгосрочного развития республики. Успех этой многопла- работы в значительной степени зависит от качества научного сообщества республики.

Отрадно отметить, что в республике в этом направлении есть определенные наработки. Усиление конкуренции среди стран со средними доходами, частая смена профилей специальностей в результате стремительного технологического прогресса еще больше повысили требование к качеству образования. С другой стороны, повышение только уровня привлечения к образованию и расширение инфраструктуры образования не дают полных гарантий повышения знаний и умений людей. Хотя инфраструктура образования и является необходимым фактором, знания и умения приобретаются не количеством учебных заведений и сроком обучения, а качеством процесса учебы. В последнее время в ряде стран с целью развития образования были потрачены значительные средства на инфраструктуру образования, оснащение ее новым оборудованием, однако позитивного продвижения в результатах образования в этих странах не произошло. Имеется большое число людей, которые, несмотря на окончание ступени общего образования, не обладают навыками счета, чтения и письма. Поэтому обеспечение качества образования должно стать главным стратегическим приоритетом.

⁶² АГПУ, Центр Иностранных Языков

Новые требования, предъявляемые к качеству и охвату образования, обновили также взгляд на понятие «система образования». Современная система образования, наряду с формальной формой образования (завершающейся вручением государственного документа об образовании), также предусматривает информальную (получение знаний путем самообразования) и неформальную (получаемую на различных курсах, в кружках и на индивидуальных занятиях и не сопровождающуюся вручением государственного документа об образовании) формы образования. Поскольку основополагающие умения вырабатываются уже в первые годы детского периода, важно развивать умственные способности детей с ранних лет. Поэтому развитие дошкольного образования занимает значительное место в государственной политике.

Образование, не обогатившееся практическими знаниями и умениями в результате научно-технического прогресса, инноваций и модернизации последних 30-40 лет, носящее чисто теоретический характер, утрачивает свое фундаментальное значение. В этом контексте в формировании содержания образования наряду с академическими знаниями на первый план выдвигается важность практических знаний и умений, компетентности. Компетентность – это способность эффективно и рационально применять полученные знания и умения в практической деятельности. Она обеспечивает превращение полученных человеком знаний и умений в результат конкретной деятельности. Образование, опирающееся на компетентность, эффективнее служит социально-экономическому развитию. Содержание курикулумов постоянно развивается с учетом новшеств, привнесенных технологическим прогрессом, что требует специфического подхода на различных ступенях образования. При том, что на ступени общего образования приоритетом является всестороннее формирование личности, в высшем образовании за основу берутся текущие и будущие требования рынка труда. Постоянное развитие курикулума высшего образования обуславливает важность систематического изучения требований субъектов рынка труда. Данный процесс превратил всех предлагающих работу на рынке труда субъектов, функционирующих как в государственном, так и негосударственном секторе, в главную заинтересованную сторону в процессе высшего образования. Фактор учителя играет решающую роль в процессе обучения и развития, мониторинга успехов лица, получающего образование. Влияние учителя на формирование получающего образование как грамотного и компетентного лица во многом зависит от академических умений, преподавательского опыта и профессионального уровня учителя. Между этими качествами учителя и успехами лиц, получающих образование, существует тесная корреляция. Учителя, постоянно повышающие свои знания и умения, вносят дополнительный вклад в успехи получающих образование. В число факторов, влияющих на учительский фактор, входят отсутствие стимулирующей системы оплаты труда, основанной на профессионализме, неэффективность управления на уровне учебного заведения, слабость инфраструктуры по подготовке учителей. С этой точки зрения в странах, где успешно проводятся реформы образования, особое внимание уделяется созданию стимулов для развития профессионализма и усовершенствованию подготовки учителей. Опыт стран, добившихся важных подвижек в развитии образования, свидетельствует о том, что современные, активно-интерактивные методы обучения, опирающиеся на информационно-коммуникационные технологии, развивающие творческое мышление и учитывающие индивидуальные особенности получающих образование, дают более высокие результаты. Постоянное создание с этой целью прогрессивных методов обучения и повышение компетентности учителей занимают важное место в образовательной политике. Главные направления реформ управления в области образования составляют точное установление системы отношений между участниками образовательного процесса, а также функций, полномочий и ответственности регулирующих органов, повышение управленческих полномочий учебных заведений и их ответственности за результаты образования, мониторинг и оценка деятельности, усовершенствование системы показателей, измеряющих качество образования, направление финансирования образования на его качество, применение механизма душевного финансирования и усиление на этой основе стимулирующих механизмов, а также обеспечение достаточности источников финансирования. Как выясняется из опыта развитых стран, в образовании ускоряется процесс обобществления управления. Важную роль в успешном осуществлении стратегии образования и устойчивом повышении его качества играет эффективное управление, обеспечивающее привлечение заинтересованных сторон. Это, в первую очередь, требует повышения независимости всех видов учебных заведений, управления учебными заведениями с широким привлечением родителей, учащихся, студентов и других участников образовательного процесса, внедрения в процесс нацеленного на результат менеджмента и других современных управленческих технологий. Процессы глобализации обуславливают интеграцию образовательных систем различных государств. В качестве целей за основу принимается рекомендованная Советом Европы группа компетенций. С учетом возрастающего обмена студентами и преподавателями ускоряется Болонский процесс, преследующий цель унификации образовательных стандартов. В высшем образовании постепенно усиливается роль частного сектора, государственное финансирование сменяется финансами частного сектора. В то время, как объем государственного финансирования в Германии, Австрии и Италии равен 90 процентам, в США, Австралии, Японии и Канаде он составляет лишь 50-70 процентов. В последние годы в Азербайджанской Республике достигнуты существенные успехи в области развития образования. В рамках реализуемых государственных программ во всех регионах страны значительно обновилась инфраструктура общего образования. В стране создана нормативно-правовая база образования, отвечающая современным требованиям. В высшем образовании приняты государственные программы,

реализованы проекты в целях применения важнейших принципов, вытекающих из Болонской декларации, современного информационного и научно-методического обеспечения учебных заведений, обновления образовательной инфраструктуры, улучшения обеспечения учебниками, обеспечения отдаленных сельских школ педагогическими кадрами, построения услуг дошкольного и профессионального образования на уровне современных требований. В соответствии с проводимой государственной политикой государственные расходы на образование только за последние пять лет возросли в 1,3 раза. Наряду с этим, новые долгосрочные призывы по развитию человеческого капитала в Азербайджане диктуют необходимость осуществления важных мер в финансировании сферы образования. Согласно Отчету о человеческом развитии Организации Объединенных Наций за 2010 год, Азербайджан по сравнению с 2005 годом, продвинувшись на 34 ступени, поднялся со 101-го на 67-е место среди 169 стран, перешел из группы «среднего уровня человеческого развития» в группу «высокого уровня человеческого развития». Ускоряя темпы экономического развития, Азербайджан добился больших успехов с точки зрения сокращения бедности и повышения показателя средней продолжительности жизни. Вместе с тем статистические анализы ведущих международных организаций показывают необходимость повышения показателей международной конкурентоспособности образования в Азербайджане и рейтингового уровня высших учебных заведений, расположенных на территории Азербайджанской Республики. Одним из актуальных вопросов является улучшение качественных показателей учащихся и выпускников общеобразовательных учреждений. Есть необходимость в усовершенствовании учебников по высшему и общему образованию с научной и методической точек зрения. Состав выпускников высших учебных заведений не полностью соотносится с потребностями экономики. Только 1,2 процента студентов высших учебных заведений Азербайджана получают образование по группе сельскохозяйственных специальностей. 67 процентов специалистов с высшим образованием в возрасте 25-34 лет сосредоточены в государственном секторе. В частном секторе возникла проблема нехватки квалифицированной рабочей силы. Наибольшая нехватка кадров наблюдается в секторе обслуживания и в области сельского хозяйства. Показатели по количеству студентов высших учебных заведений на каждые 100 000 человек по Азербайджанской Республике должны быть значительно увеличены. Необходимо расширить возможности выхода, в частности на высшее образование, среди различных слоев населения и регионов. В последние годы проделана работа в области развития инфраструктуры учреждений начального профессионально-специального образования, налажено сотрудничество с частным сектором, работодателями и международными организациями. Несмотря на вышеотмеченное, в этой области все еще остаются серьезные проблемы, решение которых представляется чрезвычайно важным. Число лиц, окончивших учреждения начального профессионально-специального образования, не отвечает потребностям экономики.

Роль учебных заведений в управлении ограничена. Государственные учебные заведения, за исключением учебных заведений, функционирующих на основе принципа самоуправления, лишены финансовой независимости. Наряду с этим, руководство учебных заведений не несет серьезной ответственности за результаты обучения. Финансирование учебных заведений не зависит от результатов предоставляемого образования и не направлено на качество. Хотя с целью эффективного управления образованием создана информационная система, ощущается необходимость в ее развитии. Для обеспечения высокого качества образования следует развивать систему мониторинга, показателей качества и деятельности в области образования. На очень низком уровне находится привлечение работодателей к образовательному процессу и подготовке кадров, а также усовершенствованию содержания образования. Работодатели должны иметь возможность участвовать в процессе подготовки кадров, выдвигать условия относительно готовящихся кадров и в соответствии с этим осознавать свою ответственность. Необходимо совершенствовать механизм финансирования образования и поддерживать развитие конкурентной среды в системе образования. Для этого целесообразны применение на всех ступенях образования принципа подушевого финансирования, создание системы оплаты труда, основанной на компетентности и результатах деятельности, определение финансирования по качественным результатам обучения. В рамках реализуемых государственных программ построены новые здания учебного назначения, капитально отремонтированы здания общеобразовательных учреждений. Расширилось применение информационно-коммуникационных технологий в образовании, модернизировалась инфраструктура образования в целом. Соотношение учащийся-компьютер по V-XI классам общего образования в Азербайджанской Республике в 2012 году составило 20:1, только 37 процентов учебных заведений были обеспечены интернет-связью. Необходимо, расширяя возможности выхода в интернет в учебных заведениях, развивать эффективное применение информационно-коммуникационных технологий в образовании. Использование международного опыта в соответствии с требованиями глобального экономического развития диктует необходимость ускоренного применения современных информационных технологий в учебном процессе. Одна из проблем в этой области связана с отсутствием соответствующего прикладного контента на азербайджанском языке. Осуществление таких мер, как рационализация сети общеобразовательных учреждений, создание в регионах новых учебных заведений по всем ступеням образования, в том числе охватывающих ступень высшего образования, и применение инклюзивного образования, послужит развитию системы образования в Азербайджанской Республике.

Список использованной литературы

1. Государственная Программа по реализации национальной стратегии развития науки в Азербайджанской Республике на 2009–2015 гг.

2. Статистические показатели по Азербайджану 2010. Баку, 2010
3. Соколова Г.Н. Состояние и использование человеческого капитала Общество и Экономика. 2010, № 5, с. 85-104
4. Mərdanov M. Cəmiyyətin formalaşmasında ali təhsilin rolu.
5. M.Mərdanov. Ali təhsil və cəmiyyət: elmi-metodik jurnal. Bakı, 2012
6. Эйвазов Е.Р. Проблемы развития образования в Азербайджане. <https://cyberlenika.ru>

Azərbaycanda müasir təhsilin problemləri

Xülasə

Azərbaycanda müasir təhsilin problemləri bu məələdə analiz olunmuşdur. Məqələdə təhsilin problemləri və onun həlli yolları əks etdirilir.

Summary

The current state of a education is evaluated in Azerbaijan in this article. The author specifies education problems and the ways of solution.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

ATALAR SÖZLƏRİNİN TƏDRİSİ HAQQINDA

Müasir qloballaşma dövründə sivil dövlətlərin və xalqların bir-birinə yaxınlaşması, beynəlxalq münasibətlərdə qarşılıqlı anlaşma, siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrin uzlaşdırılması mühüm xarakterik səciyyəsi ilə günbəgün artır.

Belə bir yaxınlaşma, qarşılıqlı anlaşma ideyalarının ön plana çəkilməsi dövrümüzün aktual problemlərindən biri olaraq dil sahəsində də öz həllini gözləyən ən vacib məsələ kimi qarşıda durur.

Əsas diqqət mərkəzində qədim mədəniyyətə malik xalqların mənəvi sərvətlərinin məqsədyönlü öyrənilməsi ilə yanaşı, Azərbaycan xalqının mənəvi dərinlik təəcəssümü olan fikir məxəzlərinin beynəlxalq arenada öz yerini tutmasıdır.

Müxtəlif xalqların fərqli və oxşar dünyagörüşünün öyrənilməsi prizmasından atalar sözləri çox ciddi və zəruri dil faktlarına daxildir. Dil konstruksiyalarında dəyişməz olaraq qalan, dilin xüsusi layını təşkil edən atalar sözləri Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının spesifik janrlarından biridir. Atalar sözləri xalq tərəfindən yaradılan formaca kiçik, məzmunca dərin, bitkin ifadələrdir. Atalar sözləri ümumiləşdirmə gücünə, yığcamlığına və obrazlı ifadə tərzinə, fəlsəfi dərinliyinə görə neçə-neçə əsrlər, qərinələr keçərək bu günümüzədək gəlib çatmışdır.

“Dilin tarixi inkişafı nəticəsində yaranaraq mənaca da bölünməz olan atalar sözləri bu dilin əski adət-ənənələrə güzgü tutan mürəkkəb frazeoloji sistemiylə bütövləşmiş, onunla iç-içə yoğrulmuşdur. Ona görə də atalar sözündə, məsələlərdə bir sözü yerindən oynatmaq, ya sözlərin sırasını dəyişmək o ifadənin sintaksisini pozub təsir gücünü azalda bilir. Çünki həmin tərkiblər milli dil və düşüncənin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində artıq qəlibləşmiş bir şəkilməmişdir” [2, s.4].

İnsan təfəkkürünün bəşəriyyətə bəxş etdiyi “qanadlı ifadələr”, frazeoloji birləşmələr, o cümlədən atalar sözləri, zərbi-məsəllər, aforizmlər, hikmətli sözlər, nitqin gözəlliyinə salisliyinə xidmət etməklə, “fikrin dayaq nöqtəsi” gücünə malikdir.

Frazeoloji vahid dedikdə nitq prosesində dəyişməyən, dildə əvvəlcədən mövcud olub nitqdə hazır şəkildə işlədilən, sabit semantikaya malik olan söz birləşmələri və cümlələr nəzərdə tutulur. Frazeoloji vahidlərin məzmunu ilə müvafiq leksik-qrammatik tərkibi arasında sabit qarşılıqlı əlaqə onları adi söz birləşməsi və cümlələrdən fərqləndirir. Frazeoloji vahidlərdə sabitlik, emosional boya, obrazlılıq, məcazilik, mənə bütövlüyü, başqa dilə hərfən tərcümə edilə bilməmə və s. səciyyəvi xüsusiyyətlər vardır.

Frazeoloji vahidlər leksik bölünməzliyə malikdir. Frazeologizmlər elə xüsusi vahidlərdir ki, onların tərkibində olan sözlər öz həqiqi mənasında çıxış etmir və həmçinin onlar tərkib hissələrinə ayrılır. M.Adilov və G.Yusifov Azərbaycan dilinin sabit leksik birləşmələrinə “idiomlar, frazeologizmlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, qanadlı sözlər, komparativ birləşmələr, xalq dilinə məxsus mürəkkəb terminlər, mürəkkəb onomastik vahidlər, bir sıra mürəkkəb fəxri adlar”ı daxil edirlər: [1, s. 6].

Frazeologizmlərin müxtəlif növləri arasında atalar sözlərinin özünəməxsus yeri vardır. Z.Əlizadə atalar sözü və zərbi-məsəlləri birmənalı olaraq frazeologiyanın tədqiqat obyektini hesab edərək yazır: “Atalar sözü və zərbi məsəllər... səciyyəvi xüsusiyyətlərinə, özünəməxsusluğuna görə frazeologiyanın bir layını təşkil edir və bu bəhsə də daxil edilməlidir” [6, s. 89].

Atalar sözlərinə xalqın dünyagörüşü prizmasından baxmaq lazımdır. Məsələn, “İşləməyən dişləməz”, “İş insanın cövhəridir”, “Bu günün işini sabaha qoymazlar”, “Dost dar gündə tanınar”, “İgid ölər, adı qalar” və s.

Xalqın adət-ənənələrindən, bədii-estetik görüşlərindən, fəlsəfi dünyagörüşündən, zəngin mədəniyyətindən bəhrələnən atalar sözlərini ibtidai sinif şagirdlərinə çatdırmaq yüksək intellekt, səriştəlilik, dili dərinləndirə bilmək, duymaq və mənimsəmək bacarığı tələb edir.

İbtidai siniflərin “Azərbaycan dili” dərslərində bəzi oxu mətnlərinin mənası ilə bağlı atalar sözləri verilir ki, bu da onların asan dərk olunmasına şərait yaradır. Bu zaman müəllimin bələdçilik fəaliyyəti öndə olur. Məsələn, “Çovğun” (I sinif) mətni ilə əlaqədar çalışmada deyilir:

- Hansı atalar sözü mətnin məzmununa uyğundur?

1. Ehtiyat igidin yaraşığıdır. 2. Birlik harda, dirilik orda.
3. Elm zəhmət ilə başa gələr.
4. Dostluq hər şeyə qalib gəlir [3, s.89].

Bu zaman müəllimin yardımı ilə şagirdlər hər bir atalar sözünün mənası üzərində düşüncə və uyğun variantı seçirlər.

Digər bir çalışmada deyilir:

- “Güc birlikdədir” (III sinif) mətninin sonunu verilmiş atalar sözlərindən biri ilə tamamlayın.
  - A) El bir olsa, dağ oynadar yerindən.
  - B) Qərib quşun yuvası olmaz.
  - C) Yaman günün ömrü az olar [4, s.163].

Bu tipli çalışmalarda düzgün qərar verə bilmək üçün şagirdlər həmin atalar sözlərinin mənə dərinliyinə varmalıdırlar. Bu da kiçik yaşlı məktəblilərin təfəkkürünün inkişaf səviyyəsi və müəllimin fasilitasiya bacarığı ilə sıx bağlıdır. Əlbəttə, atalar sözlərində olan “dağ oynadar yerindən” “qərib quş”, “yaman gün” və s. ifadələrin mənası izah olunmalı, orada verilmiş məcazi mənaların real həyat hadisələri ilə inteqrasiyasının aparılması diqqət mərkəzində olmalıdır. Tədris prosesində müəllimin səriştəliliyi, pedaqoji üstünlüyü şagirdlərin fikrini düzgün istiqamətləndirə bilməsi, nəticədə, onların bu dərin xalq məxəzindən-atalar sözlərindən bəhrələnməsinə gətirib çıxarır.

Atalar sözlərinin öyrənilməsi zamanı bir sıra çətinliklər ortaya çıxır ki, bu da müxtəlif səbəblərlə bağlıdır. Belə ki, oxuya verilən tələblərin (oxunun düzgünlüyü, optimal sürəti, şüurluluğu, ifadəliliyi) gözlənilməməsi atalar sözlərində verilən mənənin dərk olunmasına mane ola bilər. Yaxud müəllimin izahı yetərli olmadıqda atalar sözlərində verilən mənə düzgün anlaşılmaz və s. Atalar sözlərinin öyrənilməsinin çətinliyi bir də onunla bağlıdır ki, onlar həm struktur, həm də semantik planda bütöv və bölünməzdir. Bu xüsusiyyətlərinə görə onlar sabit və bölünməz vahidlərdir.

Belə ki, dilin ən dərin qatlarına mənsub olan universal-analitik konstruksiyaları-frazeoloji vahidləri mükəmməl bilmək hər bir dilin semantik-struktur xüsusiyyətlərinin dərinləndirilməsinin vacibliyini vurğulayır. Ona görə də müəllimin elmi faktları bilməsi, yaradıcı fəaliyyəti ibtidai sinif şagirdlərinin frazeoloji vahidlər haqqında müəyyən anlayışlara malik olmasına və frazeologizmlərin bir növü olan atalar sözlərini öyrənməsinə, oradakı mənəni dərk etməsinə imkan verir.

⁶³ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Cafarova_nabat@mail.ru

Atalar sözlərində söylənilən fikrin dildə söz quruluşunun müxtəlifliyi-fonetik, leksik, semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri vardır ki, müəllim bu cəhətləri şagirdlərin dərk etmə səviyyəsinə uyğun izah etməlidir. Həmçinin atalar sözlərinin öyrənilməsi zamanı mənə dəqiqliyi, bədilik, məcazilik, emosionallıq ciddi şəkildə nəzərə alınmalıdır. Atalar sözlərinin tam gücünü saxlamaq üçün ondakı ifadələrin mənası açılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözləri özlərində frazeologizmin tərkibində olan sözlərin real mənasını yox, onun frazeoloji vahid forması kimi ümumi mənasını və xüsusiyyətlərini saxlayır. Hər bir fikrin və hissənin atalar sözlərində təzadlar və məcazlar üzərində qurulması onları daha təsirli, daha canlı, inandırıcı, emosional olmasına səbəb olur. Məcəzi məzmun üzərində qurulan atalar sözlərindən istifadə prosesində kontekstdən çıxış edərək onların həqiqi mənasının məzmununa uyğunluğunun gözlənilməsi əsas şərtidir. Məsələn, “Əkinçi və oğlu”(III sinif) mətninə dair çalışmada deyilir:

- Hansı atalar sözü hekayənin ideyasına uyğundur?

- A) Dəmiri isti-isti döyərlər.
- B) Zər qədrini zərgər bilər.
- C) Saxla samanı, gələr zamanı [4, s.164].

Yaxud, əksinə, “Alma ağacı”(IV sinif) mətninə aid belə bir çalışma verilir:

- Hansı atalar sözü mətnin məzmununa uyğun deyil?

- A) Bağ salan barın yeyər.
- B) Lovğalığın sonu xəcalətdir.
- C) Bilməmək eyib deyil, bilməyib soruşmamaq eyibdir [5, s.170].

Mətnlərdə verilən bu atalar sözlərinin hikmətini bütün çalarları ilə şagirdə verə bilmək müəllimin bacarıq və səriştəsindən asılıdır.

Atalar sözləri nitqdə bütöv, tam, dəyişməz halda situasiyaya uyğun olaraq işlədilir, eyni zamanda milli mədəniyyətin özəyi və qurucusu rolunda çıxış edir. Atalar sözləri “daşlaşmış”, “qəliblənmiş”, ifadələrdir. Atalar sözləri xalqın milli- mənəvi, maddi-mənəvi həyat tərzinin, dilin daşıyıcıları kimi meydana çıxır.

Atalar sözlərində bu özünü daha parlaq və qabarıq əks etdirir. Xalq yaradıcılığının müdriklik simvolu olan atalar sözləri, tapmacalar, “qanadlı ifadələr” və s. xalqın dərin məntiqindən, psixologiyasından, həyat tərzindən, milli-mənəvi dəyərlərindən xəbər verir. Tədris prosesində bu cəhətlərin hər biri çox diqqətlə nəzərə alınmalıdır, əks halda, mənanın təhrif olunmasına gətirib çıxara bilər.

Dil milli mədəniyyətin güzgüsüdür. Odur ki, dilin xüsusi təbəqəsi olan atalar sözlərinin öyrənilməsinin çox böyük nəzəri və təcrübə əhəmiyyəti vardır. Atalar sözləri hər bir tarixi dövrdə xalqın obrazlı təfəkkürünü səciyyələndirir.

İbtidai sinif şagirdlərinin dilə həssaslığının artmasında, Azərbaycan dilinin zənginliyini dərk etməsində atalar sözlərinin rolu böyükdür. Atalar sözlərinin oxu mətnləri zəminində öyrənilməsi tədrisin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsinə səbəb olur. Şagirdlərin xalq müdrikliyindən bəhrələnməsi, onların təfəkkür və nitqlərinin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki atalar sözləri xalqın adət-ənənələrindən, bədii-estetik görüşlərindən, fəlsəfi dünyagörüşündən, zəngin mədəniyyətindən su içib qaynaqlanmışdır.

Atalar sözlərinin hərtərəfli və düzgün təhlili bir tərəfdən linqvistik biliklərin aşkar olunmasına yardım edir, digər tərəfdən isə dilin frazeoloji fondunun özünəməxsus milli bənzərsizliyinin açılması üçün şərait yaradır.

Avropaya inteqrasiyanın gücləndiyi, sivil ölkələrin dil sisteminin dərinədən öyrənilməsi indiki dövrdə Azərbaycan dilinin zənginliyinin, o cümlədən atalar sözlərinin öyrənilməsi sahəsində uğurların əldə olunmasının ilkin mərhələsi ibtidai siniflərdə qoyulur. Atalar sözlərinin tədrisi prosesinin səmərəli təşkilində fəal təlim üsullarından istifadənin rolu böyükdür. Kiçikyaşlı məktəblilərə atalar sözlərinin tədrisinin müvəffəqiyyəti həmçinin müəllimin bu işə böyük qayğı, ciddi məsuliyyət, yüksək tələbkarlıqla yanaşılmasından çox asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Adilov M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1991, 152 s.
2. Atalar sözü. Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
3. Azərbaycan dili. 1-ci sinif. Bakı: Altun kitab, 2012, 160 s.
4. Azərbaycan dili. 3-cü sinif. Bakı: Altun kitab, 2012, 208 s.
5. Azərbaycan dili. 4-cü sinif. Bakı: Altun kitab, 2011, 240 s.
6. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözü və zərb məsələlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: ADU, 1980, 108 s.
7. Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası. Bakı: Nurlan, 2009, 296 s.

Açar sözlər: atalar sözü, mənə, mədəni, frazeoloji vahid, dil

Ключевые слова: пословицы, значения, культурный, фразеологическая единица, язык

Key words: proverb, meaning (importance), cultural, phraseological units, language

Xülasə

Məqalədə frazeologizmlərin müxtəlif növləri arasında atalar sözlərinin özünəməxsusluğundan və ibtidai siniflərdə tədrisi yollarından söz açılır. Belə ki, ibtidai siniflərdə atalar sözlərinin tədrisi Azərbaycan dilinin zənginliyinin öyrənilməsi və bu zəmində şagirdlərin nitq və təfəkkürlərinin inkişaf etdirilməsinin mühüm amilidir.

Məqalədə qeyd olunur ki, xalqın adət-ənənələrindən, bədii-estetik görüşlərindən, fəlsəfi dünyagörüşündən, zəngin mədəniyyətindən bəhrələnen atalar sözlərini ibtidai sinif şagirdlərinə çatdırma bilmək yüksək intellekt, səriştəlilik, dili dərinədən bilmək, duymaq və mənimsəmək bacarığı tələb edir.

Atalar sözü özünün ədalətli ruhu ilə şüurlara hakimdir. Onun aksiomatik səviyyəsi hökm səviyyəsidir və söylənilən fikrin çox böyük ümumiləşdirici xarakteri vardır. Bu ümumiləşdirmə müxtəlif nəsilərlə tərəfindən və müxtəlif zamanlarda aparıldığından dönə-dönə sınaqdan keçmiş, məzmunun daha aydın, yığcam və sərrast ifadəsinə görə kristallaşmış bir ümumiləşdirməyə çevrilmişdir.

Müasir dövrdə Azərbaycan dilinin zənginliyinin dərk olunması, o cümlədən atalar sözlərinin öyrənilməsi sahəsində uğurların əldə olunması üçün ilkin mərhələ ibtidai siniflərdə qoyulur. Şagirdlərin xalq müdrikliyindən bəhrələnməsi onların təfəkkür və nitqlərinin inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Atalar sözlərinin tədrisi prosesinin səmərəli təşkilində fəal təlim üsullarından istifadənin rolu isə əvəzedilməzdir.

С точки зрения изучения разных и сходных мировоззрений разных народов, пословицы относятся очень серьезным и необходимым языковым фактам. Способность передавать слова своих предков, опирающихся на традиции, художественную эстетику, философские взгляды, богатую духовность, требует высокого интеллекта, компетентности, знания языка, умения слышать и овладевать.

Пословицы, с их прекрасным духом, преобладают в умах. Ее аксиоматический уровень - это уровень суждения, и это суждение носит очень обобщенный характер. Поскольку это обобщение создавалось разными поколениями и в разное время, оно неоднократно проверялось и благодаря своему более ясному, лаконичному и компактному содержанию кристаллизовалось и превращалось в обобщение. Притчи следует рассматривать через призму мировоззрения людей. Например, “неработающий человек не ест”, “работа - это иксир человека”, “не вкладывайте сегодняшнюю работу в завтрашний день”, “друга узнают в беде” “Герой умрет, его имя останется”.

В наше время начальная стадия изучения богатства азербайджанского языка, а также успехи в изучении пословиц ставится в начальных классах. Для эффективной организации обучения пословиц использование методов активного обучения играет важную роль. Воспользование национальной мудростью студентами играет важную роль в развитии их мышления и речи.

Summary

About proverbs teaching

From the point of view of studying different and similar worldviews of different peoples, proverbs are very serious and necessary linguistic facts. The ability to convey the words of their ancestors, based on tradition, artistic aesthetics, philosophical views, rich spirituality, requires high intelligence, competence, knowledge of the language, ability to hear and master.

Proverbs, with their beautiful spirit, prevail in the minds. Its axiomatic level is the level of judgment, and this judgment is very generalized. Since this generalization was created by different generations and at different times, it was repeatedly tested and, thanks to its clearer, laconic and compact content, crystallized and turned into a generalization.

Proverbs should be viewed through the prism of people's worldview. For example, “a non-working person does not eat,” “work is the ixir of a person”, “do not invest today's work in tomorrow's day”, “the friend is being recognized in trouble” “The hero will die, his name will remain.

Nowadays, the initial stage of studying the wealth of the Azerbaijani language, as well as success in the study of proverbs, is put in the primary grades. For the effective organization of learning proverbs plays an important role the use of active teaching methods. The use of national wisdom by students plays an important role in the development of their thinking and speech.

Nabat Beydulla qızı Cəfərovanın “Atalar sözlərinin tədrisi haqqında” məqaləsinə

RƏY

Cəmiyyətdə yeni ictimai münasibətlərin yaranması, informasiya əsrinin tələbləri, sivil ölkələrə inteqrasiya diliərin öyrənilməsi sahəsində, o cümlədən atalar sözlərinin tədrisi sahəsində aparılan işlərin müasir tələblərə cavab verməsini zəruri edir.

N.Cəfərova haqlı olaraq, xalqın dünyagörüşünün öyrənilməsi prizmasından atalar sözlərindən istifadənin çox ciddi və zəruri dil faktoru olduğunu vurğulayır.

İnsan təfəkkürünün bəşəriyyətə bəxş etdiyi “qanadlı ifadələr” frazeoloji birləşmələr-hikmətli sözlər, zərb-məsəllər, aforizmlər, atalar sözləri nitqin gözəlliyinə səlisliyinə xidmət etməklə, “fikrin dayaq nöqtəsi” kimi gücə malikdir.

Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin, o cümlədən atalar sözlərinin tədrisi dil daşıyıcılarının milli keyfiyyətlərinin daha dərinləndirilməsinə kömək edir. Müəllif milli və bəşəri dəyərlərə yiyələnməkdə atalar sözlərinin tədrisinin mühüm rolu olduğunu qeyd edir.

Məqalə yüksək səviyədə işlənmişdir, cəp olunması məsləhətdir.

**Rəyçi: F.R.Xalqov, ADPU-nun Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının professoru,
filologiya üzrə elmlər doktoru,**

Bəşirli Ülvyyə⁶⁴

NƏRİMAN HƏSƏNZADƏNİN “QADIN” POEMASINDA AİLƏ TƏRBİYƏSİ

Nəriman Həsənzadə öz şəxsi həyatı və yaradıcılığında ailə məsələlərinə xüsusi önəm verən sənətkarlardandır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında ər-arvad münasibətləri və ailə problemlərinə kifayət qədər əsər həsr edilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlayaraq N.Gəncəvinin “Xosrov və Şirin”, H.Cavidin “Ana”, C.Cabbarlının “Sevil”, S.Vurğunun “Aygün”, M.İbrahimovun “Böyük dayaq” və s. əsərlərdə ailə, qadın, övlad münasibətləri geniş şərh olunmuşdur.

Xalq şairi N.Həsənzadənin də yaradıcılığında ailə, ər-arvad, övlad münasibətlərinə həsr olunmuş əsərlər çoxdur. Şair bu mövzuya dəfələrlə müraciət etmiş, Azərbaycan cəmiyyətinə örnək olacaq çox dəyərli fikir və mülahizələr irəli sürmüşdür. Cəmiyyətin sağlamlığında ailənin roluna yüksək qiymət verən sənətkar bu mövzunu daim diqqət mərkəzində saxlamışdır.

N.Həsənzadənin çoxşaxəli yaradıcılığında “Qadın” poemasının da öz yeri və əhəmiyyəti vardır. Yiğcam süjet xəttinə malik bu əsərdə ər-arvad və övlad münasibətləri geniş ictimai planda qələmə alınaraq öz bədii həllini tapmışdır. Poema keçən əsrin 60-cı illərində yazılsa da, orada əksini tapmış problemlər bütün dövrlərdə olduğu kimi bu gün də çox aktualdır. Oxucu “əsl ailə necə olmalıdır”, “ailədə ər-arvad və övladın yeri”, “qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənmə yolları”, “ailə mehribanlığı”, “qarşılıqlı hörməti və sevgini artıran, inkişaf etdirən cəhətlər hansılardır” kimi sualların uyğun və düzgün cavablarını bu əsərdə tapa bilər.

Ailə elə bir çoxistiqamətli sosial qurumdur ki, sosiologiya elminin bütün problemlərində ondan bəhs etmək zərurəti ortaya çıxır. Ailə sosial təşkilatın, strukturun, institutun və kiçik qrupun demək olar ki, bütün xassələrini özündə təcəssüm etdirir. Ailəyə maraq geniş məzmunlu cəmfunksionallığın öyrənilməsində əlavə unikal vasitəçi rolu və ona olan idraki yanaşma ilə səciyyələnir. Sosial mikromühitin sosial davranışların nəticələrinə reduksiyanı həyata keçirmək və təcrübə yolla tədqiq olunan qrup mahiyyətli faktlarda qlobal xarakterli problemləri müəyyənləşdirmək imkanlarına görə ailə formasının rolu çox əhəmiyyətlidir.

“Qadın” poemasının maraqlı bir süjet xətti vardır. Evin kişisi Nurəddin həyat yoldaşı Şirindillə ümumi dil tapmaqda çətinlik çəkir. Başlı öz peşəsinə və övladları Nənəşə qarışan gəlin ərinə az vaxt ayırmalı olur. Bu işə Nurəddinin kişilik qururuna toxunur. O istəyir ki, həyat yoldaşı hər zaman onun qulluğunda hazır vəziyyətdə dursun, ərinin yemək-içməyinə, üst-başına xüsusi diqqət göstərsin, qonaq qəbul etsinlər, qonaq getsinlər, necə deyərlər, şən həyat yaşasınlar. Şirindilin işə obyektiv səbəblərdən buna həmişə vaxtı çatmır. Ona görə də aralarında tez-tez söz-söhbət olur. Belə günlərin birində Nurəddin adi bir məişət problemini bəhanə edib evi tərk edir, paltosuz, papaqsız soyuq bir payız günündə evdən çıxır. Özü də hara gedəcəyini bilmədən əvvəl adəti üzrə bazara baş çəkir, sonra məqsədinin bu olmadığını dərk edib yenə yoluna davam edir və az qala yoldan keçən məşinin altında qalır. Düşüncə içində gəlib “Nizami” kinoteatrına çatır, fərqi nə varmadan özündən və özgülərdən qurtulmaq üçün bir ərəb filminə bilet alıb gözləyir. Filmin başlanmağına səbrli çatmır, bileti cırıb küləyə verir. Yanğısını söndürmək üçün su köşkükdən 3 manat verib bir limonad alır, verdiyi 3 manatın qalığını gözləmədən yenə şəhərin küçələrini ariş-argac edib divanələr kimi dolanmağa başlayır. Gah trolleybusa minib sonuncu dayanacağacan gedib Bayla çatır, gah yenə geri qayıdıb şəhərə dönür, amma nə özüne, nə evinə dönə bilmir, daha doğrusu dönmək istəmir.

“ – Axı niyə belə oldu, bu ayrılıq nədən oldu?” İstirahət günü olsa da, adi günlərin bütün ağırlığı elə bil yığışib bu gündə cəmləşmişdi. Qulağına nagahan 3 yaşlı qızının səsi gəlir: - Ata, bəs demişdin səni gözməyə, yellənməyə aparacağam, bəyəm istirahət günü də işdəsən?

Qızı ovunmur, atasını istəyir:

- Get, qızım ananla get!
- Anam baxmır üzümə,
Mən ata çağırıram,
Acıqlanır üstümə.
Gəl, ata, anam mənim
Heç üzümdən öpməyir,
Anam saldı əlindən,
qırıldı nəlbəkimiz.
Ata, yenə anamı
Gəl, güldürək ikimiz...
Gəl, ata, sən gəlməmiş,
çörək yeməyəcəyəm.

- Yox, qızım, yox gözləmə,
Daha gəlməyəcəyəm.

Ata və qızı arasındakı bu dialoqda valideyn-övlad münasibətlərinin, ailə qurumunun çox vacib bir məqamı öz əksini tapmışdır. Azərbaycan mentalitetinə görə, ailədə uşaq dünyaya gətirmək, onu böyüdüb cəmiyyətə qovuşdurmaq ailə institutunun əsas məqsədlərindən biri sayılır. Övladcanlılıq, övladın xatirinə ailənin dağılmasına yol verməmək ailənin saxlanılmasında mühüm amillərdən birinə çevrilir. Hələlik işə poemanın qəhrəmanı tərəddüd içindədir, öz qururunu yenə bilmir.

Xəyallar içində dostu Elşadın qapısının zəngini basır, dostunun arvadı qapıda görünəndə gəldiyinə peşman olur. Sən demə, dostları qohumlarıgilə nişana getməyə hazırlaşmışlar. Deyəsən, onun gəlişi yerinə düşməmişdi. Yoldaşı getmək təklifindən boyun qaçıran Nurəddin bir stəkan çay içməklə canını qurtarıb yenə küçəyə çıxır. Dostunun arvadının sadəliyinə, insanpərvərliyinə bir daha heyran olur, qəlbi qibtə hissi ilə dolur, öz arvadını, öz gününü yadına salıb bir daha kövrəlir, doluxsunur: “Əvvəl xoşxasiyyət, mehriban bir qız olan Şirindil ailə qurandan bir müddət sonra necə çöndü, necə dəyişdi, İlahi!”

⁶⁴ ADPU-nun “Ümumi pedaqogika” kafedrasının doktorantı

İşdə çox böyük hörmət və nüfuz sahibi olan Nurəddin evdə sanki bir heçdir. Arvadı Şirindilin isə dəlili çox adidir. "Mən də ali təhsilliyəm, özüm də sənin kimi işləyirəm, həkim kimi xalqa xeyir verirəm".

Bu fikirlərlə şəhəri gəzib dolanan Nurəddin sonda bir skamyada oturub fikrə gedir. Neyləsin? Bir tərəfdə gənc Nurəddin öz qüruru ilə, bir tərəfdə isə gənc bir ata. Hər ikisi özünü haqlı sayır. Xeyli tərəddüddən və şairin işə müdaxiləsindən sonra atalıq hissi üstün gəlir, Nurəddin evə qayıtmalı olur. Bu qərarda Şair də ona yardımçı olur:

Bir də "ərəm" deyib evindən az qaç,
Nizami deyir ki, "ər ol, qapı aç"!

Səhər tezdən yuxudan duran Nurəddin arvadının acığına köynəyini özü ütüləmək istərkən köynəyinin yaxasını yandırır. Bundan xəbər tutan həyat yoldaşı Şirindil ürəkdən gülüb məsləhət verir ki, gəl öyrədim. Bununla da küsülülük buzu sınır. Ailə normal düzənə qayıdır. Şair bu məqamda Şirindilin dili ilə ailəni dövlətə və vətənə bərabər tutaraq yazır:

Bir addım atmamış fikirləş öncə,
Gör harda ya qorxaq, ya naşı durur.
Ailə-məişət söhbəti, mənəcə,
Vətən söhbətiylə yanaşı durur.

Məlumdur ki, hər bir bədii əsər funksional cəhətdən müəyyən bir ideyanın gerçəkləşməsinə hesablanır. Yazıçı öz fikir və düşüncələrini gerçək həyatdan alaraq bədii ümumiləşdirmələr vasitəsilə yenidən cəmiyyətə-oxuculara qaytarır. Bu ideyalar nə qədər sağlam və bəşəri olursa, cəmiyyət ondan bir o qədər faydalana, qazana bilir. N.Həsənzadənin "Qadın" poemasında konkret olaraq ailə tərbiyəsi ilə bağlı oxucunun qazana biləcəyi örnək və tövsiyələr yetərincədir. Bunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- 1) Ailə qurmaq, nıgah münasibətlərinə daxil olmaq, kişi ilə qadın arasında cəmiyyət və dövlət tərəfindən təsdiqlənən, onların bir-birinə və uşaqlarına nəzərən hüquq və vəzifələrini tənzimləyən münasibətlər formasıdır ki, onu qorumaq hər bir ailə üzvünün borcudur.
- 2) Nıgah ailənin əsası olduğu üçündür ki, dostluqdan fərqli olaraq qanunvericiliyin predmeti kimi mövcuddur.
- 3) Ailə qurarkən tələsmə, yaxşı tanıyıb, bütün zəif və güclü cəhətlərə bələd olandan sonra bu akta razılıq ver.
- 4) Ailədə hər xırda şey üçün qanqaraçılıq yaratma, səbirli və güzəştçil ol.
- 5) Ömür-gün yoldaşının zəif cəhətlərini islah, güclü cəhətlərini isə inkişaf etdirməyə çalış. Buna "qarşılıqlı faydalanma" da demək olar.
- 6) N.Həsənzadənin bir əsərində deyildiyi kimi "işdə sənə nə deyiblər, deyiblər, evə gəldin danış bir az, gül bir az" yəni küçənin problemini evə daşıma.

Nəticə olaraq demək istərdik ki, ailə problemləri cəmiyyətin mövcudluğunun bütün dövrləri üçün aktual olduğundan bu cür əsərlərin tərbiyəvi əhəmiyyəti çox böyükdür və onlardan faydalanmaq zəruridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. N.Həsənzadə "Seçilmiş əsərləri" 2-ci cild, Bakı, "Promotey", 2010
2. S.Quliyev, "Məktəblilərin mənəvi tərbiyəsində ailə, məktəb və ictimaiyyətin birgə fəaliyyəti", Bakı, 1982
3. N.Kazimov, Ə.Həşimov, "Pedaqogika", Bakı, 1996
4. Ə. Paşayev, F.Rüstəmov, "Pedaqogika", Bakı, "Elm və təhsil", 2010

Açar sözlər: ailə sevgisi, tərbiyə, qayə

Ключевые слова: семейная любовь, воспитание, кредо

Key words: love of the family, bringing up, credo

Семейное воспитание в поэме Н.Гасанзаде «Женщина»

Резюме

В азербайджанской литературе существует много произведений, посвященных семейным проблемам, супружеским отношениям.

Поэма Н.Гасанзаде «Женщина» так же посвящена этой проблеме.

Сюжетная линия произведения очень проста, но здесь находят свое отражение актуальные проблемы общественной жизни.

Воспитательные выводы этого произведения можно обобщить так:

1. Нельзя создавать в семье проблемы из-за каждой мелочи;
2. Мужчина должен быть толерантным к семейным трудностям;
3. Мужчина, не любящий свою супругу, детей, не может быть счастлив в стороне;
4. Семейные отношения опираются на взаимоуважение и взаимопонимание.

Family up bringing in poem Nariman Hasnzadeh's "Woman"

Summary

In Azerbaijan literature there are plenty of works concerning the husband and wife relationships, the family challenges. Nariman Hasanzadeh's poem- "Qadın" (Woman) was also dedicated to this problem. However? The plot of the work is simple, here a number of actual problems of social life have been reflected. The educative result of the work can be summarized as well:

1. You shouldn't make a problem in the family for every small thing.
2. Anyone who is a man must endure his wife's and child's labor.
3. A man who doesn't love his wife and his child cannot be happy outside of them.
4. The family relationships are based on mutual respect and care.

ADPU-nun "Ümumi pedaqogika" kafedrasının doktorantı Bəşirli Ülvyyənin "Nəriman Həsənzadənin "Qadın" poemasında ailə tərbiyəsi" adlı elmi məqaləsinə

R Ə Y

N.Həsənzadənin yaradıcılığında qadın və ailə problemləri xüsusi yer tutur. Qadının ailədə yeri və övlad tərbiyəsi böyük şairi həmişə düşündürmüşdür. Onun bu mövzuya həsr etdiyi "Qadın" poemasını pedaqogikanın obyektinə kimi seçməkdə doktorant Bəşirli Ülvyyə heç də yanılmamışdır. Müəllif "Qadın" poemasını diqqətlə oxuyaraq geniş sosioloji təhlil süzgəcindən keçirmişdir. Poemanın ideyası və tərbiyəvi əhəmiyyəti barədə söylədiyi fikirlər problemə yanaşma baxımından diqqətəlayiqdir.

Gənc tədqiqatçı N.Həsənzadənin sənətkar qayəsini düzgün müəyyənləşdirməyi bacarmışdır. Bütün bunları nəzərə alaraq məqalənin elmi-pedaqoji əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirir və onun çap olunmasını məsləhət bilir.

İmza: *J.Ə.Mustafayeva, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru*

19.09.2019-cu il

Tağıyeva Elnarə, Günah Rəfibəyli

DİLİN FUNKSIYALARININ TƏDRİSİ METODİKASI

Dilin ictimai mahiyyəti məsələsi dilçilik elminin müasir inkişaf mərhələsində də onun əsas problemlərindəndir. Bu problemin şərhini ilə çoxdan məşğul olunduğu üçün həm Azərbaycan, həm də xarici ölkə dilçiliyində külli miqdarda filoloji ədəbiyyat meydana çıxmışdır.

Hər bir millətin inkişafında onun ən mühüm varlıq və yaşam amili olan dilinin müstəsna rolu vardır. Təsadüfi deyildir ki, Heydər Əliyevin dil doktrinasında dil amili hər bir xalqın varlığı üçün bütün başqa amillərdən uca tutulur. Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın dövlət dili məsələsinə həsr olunmuş iclaslarından birində o deyir: “İndi biz dilimizdə sərbəst danışıq və hər bir mürəkkəb fikri ifadə etməyə qadırıq. Bu böyük nailiyyətdir. Bu, iqtisadi və başqa nailiyyətlərin hamısından üstün bir nailiyyətdir ki, bizim bir millət kimi özümüzə məxsus dilimiz var və o da o qədər zəngindir ki, dünyanın hər bir hadisəsini biz öz dilimizdə ifadə edə bilirik”.

Dilin mahiyyəti probleminin şərhini üçün əvvəlcə bir sıra anlayışları, o cümlədən dil haqqında anlayışı, dilin əhəmiyyəti, dilin kimə məxsus olması, heyvanların danışıq “qabiliyyəti” və s. aydınlaşdırmaq lazımdır.

Dili nədir? İlk baxışda adama elə gəlir ki, “dil nədir?” sualının cavabı çox asandır və bu asanlıq üçün də şərhinə ehtiyac yoxdur.

Həmin sualın asan görünməsi bəlkə də ondan irəli gəlir ki, dil ünsiyyət və anlaşma üçün bizim hər zaman istifadə etdiyimiz vasitə olub, yatmaq, gəzmək, yemək və s. kimi ehtiyaclarımızla bir sırada durur.

Dil dedikdə səslənən bir hadisə nəzərdə tutulur.

Bu hadisə - dil danışıqlar, qulaq vasitəsilə eşidilir. Hər bir dil cümlələrdən, cümlələr isə sözlərdən ibarətdir. Səslərin maddi qabığını isə danışıq səsləri təşkil edir. Səssiz – sözsüz dil olmamış və indi də yoxdur. Öz mahiyyətinə görə dil çox mürəkkəb ictimai hadisədir.

İnsanların dilə olan təlabatı, demək olar ki, hər şeydən qüvvətlidir.

Cəmiyyət üzvlərindən bircə gün belə dilə müraciət etməyən, sözlərlə fikirləşməyən və ya dinib danışmayan adama rast gəlmək qeyri-mümkündür. Axı insan daim düşünmək, öz arzu və istəklərini başqalarına çatdırmaq, ətrafdakı hadisələri bilmək, öyrənmək istəyir. Dildən istifadə dairəsi çox əhatəlidir. Ondan insan həyatının və fəaliyyətinin hər bir sahəsində həmişə geniş istifadə olunmuş və indi də olunur.

İnsanların daim xidmətində olan dil cəmiyyətdə əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir. Dil insan həyatının mənasıdır.

Dilsiz cəmiyyət mümkün deyil. Bir anlığa cəmiyyəti dilsiz təsəvvür edə...

Belə halda insan hansı keyfiyyəti ilə başqa canlılardan fərqlənə bilər?

Dil ilk insanların formalaşmasında əsas amillərdən biri olaraq onların heyvanlar aləmindən ayrılmasına kömək etmişdir. Həmçinin, dil ən qədim dövrlərdən insanların birgə fəaliyyət göstərmələrinə, mübarizə aparmalarına imkan yaratmışdır. Dil – varlığı dərk etmə vasitəsidir. İnsanlar təbiətdəki əşya və hadisələri, onların çox mürəkkəb xüsusiyyətlərini dildən istifadə etməklə öyrənə bilirlər. Bunun əsasında isə elm yaranır. Dil əldə olunmuş hər bir elm və təcrübəni mühafizə edərək əbədiləşdirir, onun yaşamasına və inkişafına kömək edir. Belə ki, insanlar dil vasitəsilə özündən əvvəlki bilik və bacarıqları yeni nəsələ verirlər. Lakin bu prosesdə insan heç də hər şeyi yenidən tədqiq etmir, əvvəlcə hazır bilikləri qavrayır.

Müasir insan öz biliyini iki mənbədən istifadə əsasında inkişaf etdirir: bunlardan biri kitab, digəri isə həyatdır.

İstər kitab yazılarkən, istər şəxsi həyat təcrübəsi qeyd olunarkən, dilə müraciət edilir ki, burada da ünsiyyət vasitəsi olan dilimiz xüsusi rol oynayır.

Dil haqqında bir çox fikirlər mövcuddur. Bunlardan biri dilin “kimə məxsus olması” haqqındakı fikirlərdir. Hələ qədimdə insanlar bütün təbiəti canlı hesab edərək obyektiv aləmdə hər şeyin danışıq qabiliyyətinə malik olduğunu düşünmüşlər. Bunun əsasında, təbiətin dili, quşların dili, heyvanların dili insanların dili anlayışları meydana çıxmışdır.

Təbiətin dili varmı? Təbiət hadisələri olduqca zəngindir. Təbiətdə baş verən hadisələrə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, qara buludlar bir yerə toplaşır, külək qalxır və nəhayət, yağış yağır. Deməli, yağışdan əvvəlki hadisələr yağışın yağmasına işarədir.

Aydın məsələdir ki, bu vəziyyət heçdə yağışın yağmasına dair insanları xəbərdar etmək “məqsədini” güdmür. İnsanlar vaxtilə hadisələrin danışıqlığına inanmışlar. Əşyaların, təbiət hadisələrinin danışıması hallarına Azərbaycan nağıllarında da rast gəlinir.

Əşyalar həqiqətən, danışırmı? İnsanla canlı varlıqlar ünsiyyətdə ola bilərmı? Əlbəttə, yox. Bəs bunlar nədir? Bunlar bədii vasitələrdir.

İndi elm bunlara son qoyaraq, müəyyən etmişlər ki, danışan ancaq canlı varlıqdır. İnsanlarla bərabər, bəzi canlıların da danışıqlığını söyləyirlər.

Bu fikri belə ümumiləşdirmək olar ki, dil insan anlayışı ilə üzvi surətdə bağlıdır və dil canlı varlıqlardan ancaq insana məxsusdur. Heç bir özgə canlı varlıq insan dilini öyrənib ondan isə insan kimi istifadə edə bilməz. Çünki dil də təfəkkür kimi yalnız insan cəmiyyətində mövcud olub insanlara xidmət edir.

Dilin sahibi insanlardır.

Bəli, “Dil nədir, necə yaranıb, dilsiz cəmiyyət yaşaya bilərmı?” sualları ta qədimdən insanları düşündürüb. Çox qədimdən insanlar bu qənaətə gəliblər ki, dilsiz cəmiyyət ola bilmədiyini kimi, cəmiyyət olmadan da dil yaranı bilməz.

Dil ünsiyyət vasitəsidir. İnsanlar bir-birini dil vasitəsilə başa düşür, məhz dillə əlaqə saxlayırlar. İnsanlar bir-birilə əlaqə saxlamaq üçün müəyyən kollektiv şəklində, toplu halında yaşamağa meyllidirlər. Bu, cəmiyyət deməkdir.

Bir halda ki, dil insan cəmiyyətində meydana gəlir, ona görə də ictimai hadisə sayılır.

İnsanı ətraf mühitə hakim edən, bütün canlıların fəvqündə saxlayan dildir. İnsan dildən hər gün, hər saat istifadə edir. Çox vaxt insan həyatında idrakin, şüurun, təfəkkürün əhəmiyyətini ön plana çəkir, bunlarsız insanın insan kimi ümumiyyətlə mövcud ola bilməyəcəyini söyləyirlər. Dil olmasa idi, idrak, şüur, təfəkkür haqqında, müasir insanın özü haqqında bu gün söhbət belə ola bilməzdi.

Bir zamanlar dilin mənşəyi, yaranması ilə nəinki elm, hətta din də maraqlanmışdır. Bu halda Tövratda, İncildə, Quranda müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Yəhudilərin, xaçpərəstlərin və müsəlmanların dini kitabında dilin yaranması haqqında bir-birinə yaxın iki fikir irəli sürülür.

1) Guya Adəmi yarıdan Allah dünyadakı əşyaları adlandırmağı onun özünə həvalə edir. Birinci fikir o deməkdir ki, dil insana (Adəmə) Allah tərəfindən bağışlanmışdır. İkinci fikrə görə isə dili insan özü yaratmışdır. Dini ehkam üçün qəribə səslənsə də bu fikirdə materializmin ibtidai rüşeymini görmək olar. Yalnız eramızdan əvvəl yaşamış məşhur yunan materialist filosofu Epikurun söylədiyi - dil ehtiyac nəticəsində, insanların bir-birinə nə isə söyləmək ehtiyacı hiss etməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir fikri, dilin əmələ gəlməsinin materialist izahına yaxınlaşır.

Dil bioloji hadisə sayanlar da var. Bu fikrin tərəfdarları onu nəzərə alırlar ki, insanın orqanizmində başqa üzvlər kimi danışq üzvləri də mövcuddur. Həmin üzvlərin vasitəsilə hava axını danışq səslərini yaradır.

Ancaq nəzərə alınmır ki, insanın tənəffüs üçün alıb-verdiyi hava axını yalnız beyindən gələn siqnalla idarə olunub, danışq səsinə çevrilir. Dil orqanizmdə ikinci siqnal sisteminin nəticəsidir ki, bu da canlılardan ancaq insana aiddir.

Halbuki, başqa bioloji təzahürlər, məsələn, yemək, yatıb - durmaq və s. vərdişlər insan və heyvanlarda eyni siqnalla baş verir. Yaxud irqi əlamətlər (üzün, saçın rəngi və forması, gözün, sifətin quruluşu və başqa zahiri cizgilər) kimi dil irsi xarakter daşımır.

Bioloji varlıq kimi uşaq öz valideynlərinin dilində danışmaya bilər: doğulan uşağı ata-anasından ayrılıb başqa milli-irqi şəraitdə böyütsən, öz əhatəsindəki dildə danışacaqdır. Deməli dil bioloji yox, ictimai hadisədir, bilavasitə cəmiyyətdə formalaşır və məhz cəmiyyətə xidmət edir.

Dil cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi kimi işlənir. İnsanlara qulluq göstərən başqa ictimai hadisələr də var. Məsələn, musiqi, rəsm əsərləri və başqa sənət növləri insanların düşüncəsinə, davranışına təsir göstərir. Hətta elə vasitələr var ki, onlar konkret şərti məzmun daşıyır və onların köməyi ilə insanlar bir-birlərini başa düşürlər.

Küçə hərəkət qaydalarını göstərən işarələr, gəmilərdə bəraqarla verilən siqnallar, müxtəlif jestlər, əl-qol hərəkətləri və s. bu qəbildən ünsiyyət vasitələridir. Göstərdiyimiz bu vasitələr olsa – olsa, dilə köməkçi kimi istifadə edilə bilər. Bunlar səs - söz dilinin müqabilində çox zəif və imkanca məhduddur və heç biri insanların bir – biri ilə əlaqə yaratmasında dili əvəz edə bilməz, dilin ünsiyyət imkanları səviyyəsinə qalxa bilməz. Yalnız dil vasitəsi və insanlar bir-birlərini asanlıqla başa düşür, çətinlik çəkmədən fikirlərini, arzularını bir – birlərinə çatdırırlar.

Beləliklə, dilin birinci funksiyası insanlar arasında əlaqə yaratmaq, cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi olmaqdır. Dilin ikinci vəzifəsi insanı əhatə edən əşya və hadisələri əks etdirmək, onların adlarını bildirməkdir.

Bu baxımdan sözlər obyektiv – tarixi səciyyə daşıyır və subyektiv faktorlardan asılı deyil. Dilin üçüncü vəzifəsi isə fikir ifadə etməkdir, yəni o, insanın təfəkkür fəaliyyəti ilə bağlıdır. İnsanlar dil vasitəsilə öz düşüncələrini, fikirlərini, arzu və istəklərini bildirirlər.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq dilə vahid bütöv kimi baxılır. Son zamanlar süsüsən F.de Sössürdən başlayaraq, nitq fəaliyyətində dil və nitq qarşılaşdırılması göstərilir.

Dilin əmələ gəlməsinin elmi izahını dialektik materializm fəlsəfə vermişdir. K.Marks və F.Engelsin irəli sürdükləri bu nəzəriyyə görə, insan da, dil də eyni zamanda əməklə, əmək prosesi nəticəsində yaranmışdır. F.Engelsin “Meymunun insana çevrilməsi prosesində əməyin rolu” adlı əsərində dilin mənşəyi, “Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi” adlı əsərində isə dilin tarixi inkişafı uzaqgörənliklə əsaslandırılmışdır. Engelsin dilin mənşəyi haqqındakı fikirlərinin izahı elmi materializm baxımından tamamilə doğrudur. Engels öz əsərlərində qeyd etmir ki, dil birdən-birə yaranmışdır. Dilin yaranmasını əməklə əlaqələndirməkdə Engels tamamilə haqlıdır. İlk meymun – insanın (pitekantrop) yaranması, ilk insanın əməklə məşğul olması və ilk mənəli insan səslərinin – dilin yaranması arasında hətta tarix üçün uzun müddət keçmişdir.

Mən dil haqqında söyləniləri aşağıdakı fikirlərlə yekunlaşdırmaq istəyirəm.

Deyirlər ki, böyük yunan filosofu Sokrat bir kəsin üzünə baxmaqla onun şəxsiyyətini müəyyənləşdirərmiş. Bir dəfə onun yanına bir şəxs gətirirlər və xahiş edirlər ki, onun kimliyini desin. Sokrat bu şəxsin üzünə baxıb dillənir: “Bir səsinə çıxar, deyim ki, sən kim sən”.

Həzrət Əli deyib: İnsan öz dilinin altında gizlənidir, danışmağa başlayandan sonra ağıllı və ya ağılsız olması bilinir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. A.Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1988, 260 səh.
2. İsmayıl Məmmədov. Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı: Xəzər nəşriyyatı, 2006.
3. Həsənov H. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, ADU nəşri, 1978, 88 s.
4. Fe.de Sössür. Курс общая лингвистика. Изд. Уральского Университета 1999.
5. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M., Azərbaycan dilinin semasiologiyası.

Açar sözlər: dil, ünsiyyət, cəmiyyət, insanlar

Ключевые слова: язык, общество, общение, люди

Keywords: language, communication, society, people

Резюме

Ещё с древних времен люди пришли к такому выводу, что вне общества нет языка, как не может быть и общества без языка. Язык - средство общения. Люди понимают друг, друга, контактируют с помощью языка. Для коммуникации друг с другом люди должны жить в виде определенного коллектива. Это и есть общество. Так как язык возникает в человеческом обществе, он считается общественным явлением. Язык играет важную роль в доведении полученных людьми научно-технических и культурных богатств до всего человечества, обладании всеми имуществам.

Summary

Since ancient times, people have come to this conclusion that language cannot be formed without a society just as there is no society without a language. Language is a communication tool. People understand one-another through a language and communicate with a language. People must live in a certain collective form, in bulk in order to communicate with one-another. It means society. As language is formed in human society, it is a social phenomenon. Language plays a special role in delivering scientific, technical and cultural resources acquired by the people to all the mankind and thanks to it, everyone possesses a property.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Аскерова Рафига, Масимова Земфира
УЧЕТ ОСОБЕННОСТЕЙ РОДНОГО ЯЗЫКА ПРИ ОБУЧЕНИИ ПРЕДЛОГАМ
РУССКОВОГО ЯЗЫКА

При обучении русскому языку азербайджанских студентов необходимо учитывать особенностей родного языка (его интерферирующий фактор – сходство или различие), используя сопоставительно-сознательный метод, преподаватель должен уметь прогнозировать трудности, которые обучающиеся будут испытывать при обучении.

На начальной этапе обучения более чётко проявляются у обучающихся индивидуально - познавательные стили в их отношении к переработке информации, т. е. обучающийся ученик не зеркально отражает поступившую информацию, а преломляет её в своём сознании строго индивидуально, активно участвуя в процессе.

Здесь участвует не только мышление обучающегося, но и его эмоции.

На нашем занятии постоянное сравнение в употреблении предлогов В-ИЗ и НА-С в русском языке приведет обучающихся к негативной интерференции.

Таким способом, мы избежим постоянному возвращению мышления учащихся к родному языку.

Но это не значит, что изучение нового грамматического материала будет проходить несознательно. Поскольку язык – неотъемлемая часть человеческого разума, то к его овладению человек просто должен подходить осмысленно (или сознательно). А при овладении грамматикой языка принцип сознательности особенно велик, обеспечивая сознательный подход к учению, что ускоряет процесс обучения, очень хорошо проводить систематизацию грамматического материала. Мы полностью согласны с тем, что «логическая систематизация порознь усвоенных фактов... служит лучшему сохранению их в памяти, помогает восстановлению навыка, способствует более глубокому пониманию грамматических форм».

Используя традиционный метод, мы уже в начале занятия систематизируем новый грамматический материал. Сообщим, какая роль предлогов в речи, вспомним значение уже известных им предлогов.

При коммуникативном методе систематизируем после изучения некоторой «порции» грамматического материала. «Грамматике принадлежит организующая роль». После «порции» грамматического материала мы время от времени приводим его в систематизацию. Из этого можем сделать вывод, что только система знаний в усвоении русского языка помогает в его овладении. Нельзя отрицать тот факт, что при овладении грамматикой принцип сознательности (осмысленности) не лежит в основе всех методов обучения иностранным языкам. Касается это утверждение прямого метода.

Существует два способа систематизации грамматического материала, которые условно можно назвать «чисто грамматическим» (используемого при переводном методе обучения) и «лексико - грамматическим» (коммуникативный метод). Вне всякого сомнения, лексико-грамматическая систематизация, проводимая регулярно, в связи с каждой новой порцией слов и носящая «сквозной характер», создаёт ситуацию постоянного подкрепления, что значительно упрочивает языковую базу развиваемых видов речевой деятельности. Она помогает преодолеть ошибки и одновременно «ошибкобязнь», а это в конечном счёте «развязывает язык» обучающихся и позволяет сосредоточиться на выражении мыслей и чувств. ...грамматика по своей сути внетематична и внеситуативна». Поэтому на старшей ступени обучения русского языка как иностранного ставим перед собой задачу – привести обучающихся к полному осмыслению грамматики русского языка т. е. лингвистической системы языка, без понимания которой просто невозможна никакая серьёзная рече-мыслительная деятельность.

В связи с этим учащиеся нуждаются в целом ряде умений, которые просто необходимы для формирования креативной рече-мыслительной деятельности на русском языке. Прикладную значимость сопоставительного анализа для обучения иностранным языкам подчёркивают сторонники психологической школы П. Я. Галперина. Преподаватель должен выявить точки совпадения и расхождения систем родного и изучаемого языков и строить обучение на основе этого учёта. Сопоставительный подход при изучении иностранного языка создаёт условия для интенсификации процесса обучения иностранному языку, для достижения его результативности. Уже обучение азбуке на начальном этапе обучения хорошо изучать в сопоставлении с латинкой. Азбуку делим на три части:

- буквы, совпадающие с азербайджанской с графической и звуковой точки зрения;
- буквы интерферирующие;
- буквы, отличающиеся от русских с графической и звуковой точки зрения;

В результате овладения русским языком студент неизбежно идет по пути либо переноса, либо коррекций. « В процессе обучения даже эмпирически различают обычно явления:

- а) совпадающие в русском и родном языке, навыки употребления которых можно переносить из родного языка в изучаемый;
- б) частично совпадающие, навыки, употребления которых должны быть обязательно скорректированы;
- в) несовпадающие или отсутствующие в одном из языков; навыки употребления их в речи необходимо формировать заново».

Правилом грамотной методики должно стать умение заранее определить, какие затруднения вызовет у обучающихся тот или иной языковой материал. В связи с этим строить работу так, чтобы предупредить возникновение возможных ошибок.

Успешное обучение русскому языку зависит не только от того, каким языковым материалом обладают обучающиеся, но и от того, как они учатся. Следование коммуникативной ориентации заставляет предъявлять и группировать словесный материал не по формально-грамматическим, а по функционально-речевым и тематико-ситуативным характеристикам. Предложение является основной единицей обучения.

Преподаватель стремится формировать у обучающихся представление о языке как отражении социокультурной реальности, национальной и общечеловеческой. При этом можем использовать два способа интерпретации фактов культуры в учебных целях, которые могут быть разведены и хронологически.

Согласно первой тенденции, преподаватель идет от фактов языка к фактам культуры. Такой тип знакомства с фактами культуры разрабатывается в рамках лингвострановедения. Основными объектами рассмотрения при этом являются: безэквивалентная лексика, фоновые знания, присущие носителям языка и отсутствующие либо иначе трактуемые в иноязычной культуре, невербальные средства

общения, отражающие особенности национальной ментальности носителей языка, тактики речевого поведения в различных ситуациях межкультурного общения, отражение культурных традиций в художественной литературе. При этом культуроведческая информация извлекается из самих единиц языка, а объектом рассмотрения на занятиях становятся особенности отражения в языке культуры его носителей. Такой подход к изучению языка в контексте культуры впервые был обоснован в книге В. Г. Костомарова и Е. М. Верещагина «Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного» (М., 1973) и продолжен во многих публикациях.

Вторая тенденция в изучении языка и культуры на занятиях по практике языка рекомендует идти от фактов культуры к явлениям в языке. Эта тенденция отразила произошедшее в 90-е гг. смещение научных интересов в сторону изучения на занятиях прежде всего культуры. Взаимодействие языка и культуры в рамках этого направления изучается в новой области языкознания – лингвокультурологии, которая стремится исследовать взаимосвязь и взаимодействие культуры и языка в процессе их функционирования.

Речевое развитие обучающихся невозможно без развития мышления, интеллекта, поскольку именно мышление управляет речью. Следует также отметить, что чем больше самостоятельности проявляют ученики при решении какой-либо задачи, тем более эффективным будет усвоение и выполнение речевой деятельности. Поэтому при организации обучения следует уделять как можно больше внимания развитию самостоятельности мышления, в частности в процессе обсуждения проблем, когда у обучающегося есть потребность поделиться своими мыслями и чувствами, потребность отстоять свою точку зрения.

Коммуникативность обучения предполагает использование не языковых, а речевых упражнений, которые отличаются от первых наличием речевого партнера, речевой задачи, осуществлением определенного воздействия на собеседника. В применении этих упражнений отличаются грамматико-переводной и коммуникативный или прямой методы обучения иностранным языкам.

Коммуникативность включает в себя индивидуализацию обучения, под которой понимается учет индивидуальных и прежде всего личностных свойств ученика: жизненного опыта, эмоциональной сферы, мировоззрения, склонностей, интересов. Все это позволяет создать полноценную мотивацию. При таком подходе преподаватель подбирает для ребенка такие коммуникативные задачи, которые затрагивают его за живое, вызывают потребность вступить в общение, поделиться своими мыслями, чувствами, переживаниями.

Можем использовать речевые упражнения при обучении предлогам:

1. Где учится ваша младшая сестра? /школа/
2. Где вы гуляете? /парк/
3. Где мы сейчас сидим? /аудитория/
4. На чем сидим? /стулья/
5. Где мальчики играют в футбол? /стадион/

6. Где вы покупаете продукты? /магазин/

Или же могут учащиеся строить диалоги на тему: Куда я поеду в выходные?

Языковые упражнения мы применяем при традиционном методе для закрепления грамматического материала.

Задание 2. Вставьте вместо точек нужные предлоги. (письменно).

1. Ваши друзья сейчас ... клубе ... дискотеке?
2. Нет, они любят отдыхать ... театре ... спектакле.
3. Сергей и Ирина занимаются утром ... университете ... лекции?
4. Нет, они занимаются днём, а утром они ... музее ... выставке.
5. Твоя сестра работает ... заводе ... лаборатории?
6. Нет, она работает ... вокзале ... кассе.

Эти языковые упражнения могут быть использованы на уроке, проведенном традиционным методом, но также для закрепления нового материала при применении коммуникативного метода.

Речевые упражнения употребляются при прямом и коммуникативном методе. Коммуникативное обучение строится таким образом, что все его содержание и организация проникнуты новизной. Процесс общения характеризуется постоянной сменой предмета разговора, задач, условий, обстоятельств общения, то есть он эвристичен. И чтобы подготовить обучающихся к эвристическому общению, развить у них способность гибкого и адекватного реагирования, необходимо менять все компоненты общения, привносить элемент новизны. На уроке могут обучающиеся составлять диалоги, монологи на темы, которые их интересуют, но употребляя при этом изучаемые предлоги.

Мы можем предложить учащимся поработать в парах и составить диалоги на тему: «Где я побывал на каникулах?». При составлении диалога студенты будут использовать данные предлоги.

В современной методической науке учет родного языка в преподавании иностранного языка признается всеми. Учет родного языка проявляется в формировании навыков, умений, а также выступает в качестве специфического принципа обучения. Опора на родной язык имеет место при отборе и организации материала, при формировании произносительных, графических, орфографических, лексических и грамматических навыков. Учет родного языка при обучении лексике играет исключительно большую роль в овладении значением, словообразованием, многозначностью слов. Опора на иноязычную речевую модель позволяет осуществлять дифференцированный подход к способам семантизации (прямому и переводному), зависящих от ряда лингвистических, психологических и педагогических факторов. К лингвистическим факторам, в первую очередь, относится тип лексического значения слова (конкретное, абстрактное), наличие интернациональных и безэквивалентных слов. Поскольку объем значения слова в азербайджанском и русском языках часто не совпадает, то компоненты значения слова или полный объем его семантического описания, а также сочетаемостные и конструктивные признаки семантизируются с помощью переводного метода.

Без перевода не невозможно обойтись при толковании значения слов. Роль родного языка проявляется в установлении общего и различного. В первом случае используется перенос навыков и умений, во втором – принимают меры по недопущению интерференции. Полное устранение родного языка из обучения практически невозможно.

На сознательном подходе настаивал Б. В. Беляев, который считал, что навыки и умения вырабатываются значительно быстрее, когда процесс их образования под влиянием речевой практики подвергается должному осмыслению.

Принцип сознательности как основополагающий комплексный подход к обучению русскому языку как иностранному должен реализоваться в целенаправленном восприятии и осмыслении изучаемых явлений и их функций, всеми возможными средствами, включая родной язык, в процессе ситуативно и контекстуально обусловленного речевого общения, с опорой на самостоятельную работу студентов.

Обучение приемам учения, познания нового языкового кода, формирования умений его практического использования в целях общения – один из важнейших компонентов содержания обучения.

Бесцельное (в плане общения) произнесение каких-то предложений есть проговаривание, а не говорение. Говорящий всегда хочет достичь своим высказыванием цели: например убедить или разубедить собеседника, вызвать сочувствие или разгневать его, поддержать его мнение. Подобные цели можно назвать коммуникативными задачами.

Не считается технологией коммуникативных методов задания типа: образуйте словосочетания с употреблением предлогов В и НА. Но такие языковые упражнения хорошо использовать для закрепления грамматического материала. Из этого следует, что языковые упражнения используются перед речевыми. Или же в случае, когда обучающиеся не смогут построить предложение с использованием предлогов, мы вернемся к языковым упражнениям. (*«Расскажите, используя для построения словосочетаний предлоги В и НА, куда вы ездили отдохнуть летом, или где вы были летом»*).

Говорение как один из видов речевой деятельности несамостоятельно. С одной речью человеку нечего делать. Говорение обслуживает всю другую деятельность. Говорение не только играет служебную роль, оно во многом зависимо от общей деятельности человека. И это очень важно методически. Достаточно упомянуть два момента.

1. Первый касается содержательного аспекта говорения, который полностью обусловлен сферами деятельности человека. Этим определяется отбор речевого материала и в какой-то степени его организация.
2. Второй момент связан со стимуляцией говорения. Потребность, скажем кого-то в чем-то возникает, естественно, только в том случае, если ситуация, вызвавшая такую задачу, является следствием каких-то прежних событий, к которым причастны собеседники. Иными словами, потребность убедить кого-то, допустим, в своей правоте у человека не возникает, если обстоятельства, взаимоотношения не касаются каких-то аспектов деятельности самого человека, не связаны с ними, не включены в контекст его деятельности. И чем шире и глубже эти связи каждой данной ситуации со всем контекстом деятельности, тем легче вызывается речевая реакция.

Говорение неразрывно связано с личностью. Психологи выделяют много компонентов, присущих личности: потребности, интересы, идеалы, моральные качества, способности, интеллектуальные, волевые и эмоциональные свойства, темперамент, опыт, умения и навыки. Несомненно, что и развитие говорения должно происходить в условиях максимального подключения всех сфер сознания, всех компонентов личности. К этому и стремится коммуникативный метод. А как же быть в случае, когда в группе есть учащиеся лингвистического типа. Здесь мы сталкиваемся с ситуацией, когда будем навязывать свой стиль обучения (метод обучения) стилю обучения студентов. Например, студенты не поймут только с помощью речевых образцов или правил-инструкций употреблению предлогов В-ИЗ и НА-С. В таком случае при объяснении грамматического материала прибегаем к традиционному методу обучения. Иными словами, комбинируем разные методы обучения при объяснении нового грамматического материала.

Использованная литература

1. Астахова Е. А., Решетов А. Г.: Повышение эффективности процесса развития устной иноязычной речи на основе совершенствования содержания обучения // Иностранные языки для взрослых, № 3, 1998.
2. Барменкова О. И.: Видеозаписи в системе обучения иностранной речи. // Иностранные языки в школе, № 3, 1993, стр. 20 – 25.
3. Бим И. Л.: Обучение иностранным языкам : поиск новых путей // Иностранные языки в школе. №1, 1989.
4. Костомаров В. Г. Митрофанова О. Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. М.: Просвещение, 1984, стр. 18.
5. Рогова Г. В. Методика обучения иностранным языкам в школе, М.: Просвещение, 1991, стр. 86.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: методика, предлоги, родной язык
AÇAR SÖZLƏR: metodika, söz önü, ana dili

XÜLASƏ

Məqalədə rus söz önlərinin öyrədilməsində ana dili ilə rus dilinin qarşılıqlı təsirdən danışılır. Qeyd olunur ki, interferensiyadan uzaqlaşmaq üçün kommunikativ metodlardan istifadə etmək çox vacibdir. Söz önlərinin öyrənilməsi və onların tələbələr tərəfindən aktiv kommunikasiyada işlətmələri üçün hansı metodlardan istifadə edilməsinin yolları göstərilir.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Мурадова Лала

ОСНОВНЫЕ МЕТОДИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ КАК ИНОСТРАННОМУ

В литературе по истории преподавания русского языка термин „метод“ употреблялся и употребляется обычно в двояком смысле: как название способа, пути обучения иностранным языкам, предложенного каким-либо лицом или коллективом (тогда пишут о «методе Коменского», «методе Берлица» и т.д.), и, как название более или менее значительной совокупности принципов обучения, лежащей в основе множества частных способов обучения (тогда говорят о «прямом», «грамматико-переводном», «коммуникативном» методах). Необходимо различать эти два значения термина «метод». В последнем случае можем говорить о наличии определенных школ в методике или, если прибегнуть к более широкому понятию, о наличии определенных методических направлений.

Итак, если метод – путь или способ обучения языку, общее направление к цели, то под методическим направлением следует понимать группу методов, имеющих общие принципы. Метод обучения русскому языку как иностранному является обобщенной моделью реализации основных компонентов учебного процесса по русскому языку, в основе которой лежит определенная доминирующая идея решения главной методической задачи. Если в обучении устной монологической речи регулярно использовать одни и те же формы описания визуально воспринимаемых сюжетов (картин, рисунков, диафильмов и др.), то в таком случае этот обобщенный способ презентации материала станет методом, определенной моделью обучения. Метод проявляется именно тогда, когда происходит систематическое повторение одних и тех же форм и способов работы для успешного решения циклично повторяющихся задач учебного процесса. Метод охватывает большое количество общих учебных ситуаций, в которых он может функционировать.

Видные педагоги дают различные определения понятию "метод обучения". Метод – это способ совместной деятельности учителя и учащихся в процессе обучения, с помощью которого достигается выполнение поставленных задач.

И. Л. Бим определяет метод как "способ деятельности, в наибольшей степени обеспечивающий достижение цели".

«В методике преподавания русского языка как иностранного исторически сложилось двойственное определение метода как частнометодического понятия: а) метод – направление в обучении; б) метод – способ обучения аспектам языка или видам речевой деятельности;» Из этого следует, что к одному методическому направлению можем отнести несколько методов обучения иностранных языков.

В настоящей работе исследуется история развития методических направлений в обучении русскому языку как иностранному и методы, как способы обучения аспектам языка и видам речевой деятельности в настоящее время при обучении русского языка в Азербайджанской школе. Для того, чтобы провести анализ современных методов обучения русскому языку как иностранному, нужно вернуться в историю обучения языкам и попытаться вскрыть связи между методами обучения в прошлом и настоящем. Это даст нам возможность воспользоваться опытом прошлого и поможет разобраться во множестве современных методов обучения, следовательно выбрать из этого множества наиболее эффективные методы обучения русскому языку в Азербайджанской школе.

Классификация методов обучения русскому языку как иностранному представляет собой сложный вопрос, так как в основу их наименования были положены самые разные признаки. В зависимости от того, какой аспект превалирует в преподавании, методы могут быть лексическими или грамматическими. Какие логические категории являются основными – синтетическим или аналитическим. В соответствии с тем, развитие какого умения является целью обучения, различают устный метод и метод чтения. По способу семантизации материала – переводной и прямой методы. Название метода определяется приемом, положенным в основу работы над языком, например, аудиовизуальный, наглядный. Известны также методы получившие свое название по имени их авторов – методы Берлица, Гуэна, Пзлмера, Узста, Фрива, Ладо, Лозанова и т. д.

На протяжении ряда веков возникали разные методы или методические направления в обучении иностранным языкам. Все эти методические направления относятся к определенной цели и содержанию обучения. Но, с другой стороны, методы обучения создают предпосылки для того, чтобы содержание обучения иностранным языкам становилось шире. История методики преподавания русского языка как иностранного знает многочисленные и многообразные попытки найти наиболее рациональный метод обучения.

Новые методы обучения русскому языку как иностранному возникали в ответ на потребности общества в изучении языков. С появлением каждого нового метода часто говорилось о создании оптимального и универсального метода обучения. Однако опыт работы и исследования в области методики свидетельствуют о том, что создание универсального метода – задача вряд ли осуществимая, ибо оптимальность метода определяется конкретными целями, задачами и условиями обучения. В качестве исходного признака метода используется подход к обучению, который характеризуется как система суждений о природе языка и его усвоении. В современной методике получили обоснования разные подходы к обучению.

В педагогическом наследии видное место занимают мысли, касающиеся обучению языкам. Язык служит средством общения и образования. В процессе обучения языку следует опираться, прежде всего, на текст, словарь и грамматику. Много времени надо уделять практическим упражнениям, тесно связанных с правилом.

Ян Амос Коменский выдвинул принцип активности, систематичности, доступности и последовательности. Он рекомендовал идти в обучении от простого к сложному, от конкретного к абстрактному, от легкого к трудному. Выступал против заучивания слов без достаточного понимания называемых этими словами явлений, подчеркивал необходимость сознательного усвоения языка и соблюдения параллелизма вещей и слов. Уже он советовал употреблять сопоставительный подход к языковым фактам и учитывать родной язык учащихся, использовать принцип наглядности как «золотое правило обучения».

Самым древним методом обучения иностранным языкам является метод натуральный, который ничем не отличался от того метода, которым ребенка обучают родному языку. Иностраный язык осваивался путем подражания готовым образцам, путем многократного повторения и воспроизведения нового материала по аналогии с изученным. Естественный метод, преследовавший чисто практические цели – обучение прежде всего умению говорить и читать легкий текст, долго удовлетворял потребности общества, в котором продуктивное владение иностранным языком было привилегией его высших слоев. С возникновением школ и введением в них

иностранный язык как общеобразовательного предмета первое время также пытались обучать языку естественным методом, однако он вскоре был заменен переводным методом.

Содержание переводных методов определяют такие принципы:

- сознательности, согласно которому происходит осознание учащимися языковых фактов по мере их усвоения, способов их применения в речевом общении.

Этот принцип базируется на ведущей роли мышления в процессе овладения языком и противопоставляется принципу интуитивности, характерному для прямых методов;

- параллельное развитие видов речевой деятельности на основе письменной речи либо на основе устной речи;
- организация обучения в последовательности – от приобретения знаний к речевым навыкам и умениям;
- разграничение учебного материала на активный и пассивный и его дифференцированное усвоение в результате использования специальных упражнений;
- сопоставление сходных и контрастных явлений в двух языках с целью преодоления отрицательной интерференции и использование результатов положительного переноса;

Для этих методов характерен отрыв формы от содержания. Так, в грамматико-переводном методе все внимание направляется на грамматику, а содержательная сторона текстов и лексика игнорируется.

Таким образом, в практике преподавания русского языка как иностранному **языковая система** рассматривалась как глобальный объект обучения, вплоть до конца XX в.

Потребность в эффективном обучении русскому языку как иностранному на уровне, пригодном для коммуникации, остро поставила проблему адекватных методов обучения. Грамматико-переводный метод не соответствовал чисто практическим целям усвоения живых языков.

Прямой метод возник на базе натурального метода. Отличие прямого метода от натурального состояло в том, что принципы его обосновывались тогдашними данными лингвистики и психологии. Недаром среди его создателей были такие крупные ученые-лингвисты, как П. Пасси, Н. Суит, О. Есперсен, Г. Вендт и др. В качестве основного принципа уже выступает не перевод, а следование устному языковому образцу, его имитация и заучивание.

Процесс обучения иностранному языку был сведен "до заучивания на память готовых образцов мысли говорящего путем имитации и постоянного повторения с последующим их воспроизведением в различных комбинациях".

С позиций представителей прямого метода, иностранному языку следует обучать целостно и системно, поскольку, на их взгляд, в его основе лежат те же психологические и физиологические закономерности, что и при изучении родного языка, где память, а также акустические и моторные ощущения играют важнейшую роль.

Начало XX века ознаменовалось утверждением нового объекта обучения – речевого поведения, речевых действий, которые соответствовали прагматическим целям обучения иностранным языкам. Наиболее четко речевая практика, речевые действия на иностранном языке (как основной объект обучения) выступили в концепции крупнейшего лингвиста, основоположника структурализма в языкознании Л. Блумфилда, по мнению которого, между знаниями о языке и владением им нет никакой связи, что владение языком – это вопрос практики. Любые навыки приобретаются в процессе однотипной практической деятельности. Чтобы владеть языком, надо упражняться и пользоваться им.

Методические принципы обучения по прямому методу в методике преподавания русского языка как иностранного сводились к следующему:

- в основу обучения кладется устная речь, т. к. любой язык по своей природе звуковой и ведущее место занимают звуковые и кинестетические ощущения, что доказывала психология;
- исключение родного языка и перевода. Это положение основывалось на исследованиях младограмматиков о том, что слова родного языка не совпадают со словами изучаемого по объему значения, выражают разные понятия и т.п., так как каждый народ имеет свое мировоззрение, систему понятий, отражаемые в языке;
- особое значение придавалось фонетике и постановке произношения, поскольку овладение звуковой стороной речи – неперемное условие устного общения. Данный вывод был сделан на основе исследования звуковой стороны языка, начатое младограмматиками;
- представители прямого метода в России рекомендовали изучать слова только в контексте, т.е. в составе предложений;
- по этому методу предлагалось изучать грамматику на основе индукции. На основе хорошо изученного текста учащиеся проводили наблюдения над текстом и извлекали из него правила;

Основные посылки этого метода и сейчас являются базой, на которой строится обучение на курсах иностранных языков. Этот метод основывался на том же принципе, на котором ребенок учится говорить на родном языке. Схема его примерно такова: русское слово поясняется картинкой, затем следует переход от отдельных слов к простейшим предложениям с большим количеством вопросно-ответных упражнений, далее — чтение и письмо. Грамматический материал не разъясняется, нормы употребления языка заучиваются типовыми предложениями. Основная задача — добиться автоматизма в речевой деятельности. Этим методом обучения добивались установления прямой связи, минуя мысленный перевод на родной язык, между словом и предметом. Отсюда и его название – прямой метод.

Занятия русского языка как иностранного по этому методу идут исключительно интенсивно, при постоянной активности как преподавателя, так и слушателей. С позиций представителей прямого метода, русскому языку как иностранному следует обучать целостно и системно, поскольку, на их взгляд, в его основе лежат те психологические и физиологические закономерности, что и при изучении родного языка. Главную роль в языковой деятельности играют память и ощущения, а не мышление. В ходе применений прямого метода предусматривается создание непосредственных связей между лексическими единицами и грамматическими структурами языка и их значениями без опоры на родной язык обучающихся.

А. Н. Леонтьев в статье «Некоторые вопросы психологии обучения речи на иностранном языке», выступая за прямой метод обучения, рассказывает, почему изучение иностранного языка должно быть беспереводным. «Я высказываюсь за беспереводность потому, что сейчас мы располагаем большим числом хорошо установленных данных, говорящих о том, что речь на иностранном языке и ее понимание, с одной стороны, и перевод, с другой, – это разные процессы, имеющие разную структуру. Процесс собственно речи представляет собой процесс перехода от «речевого замысла» к его воплощению в значениях того или иного языка и далее к реализации во внешней речи – устной или письменной. Как бы ни был сложен этот процесс, он (также и случаи речи на иностранном языке) отнюдь не идет по схеме: речевое намерение – значения родного языка – значения иностранного языка – внешняя речь. Это справедливо и для процесса понимания речи на иностранном языке.

Процесс же перехода от словесных значений одного языка к системе значений другого языка, процесс перевода, образует другую и притом обычно вторичную функциональную систему, имеет другую структуру».

Л. В. Щерба тоже выступал за беспереводное обучение. «...основное правило грамотной методики преподавания иностранных языков состоит в том, что не следует даже умственно переводить с родного языка...».

При прямом методе усвоение лексики протекает без образования прочных связей между словами иностранного языка и языка родного. При таком заучивании слов включается в работу механическая память. Это значит, что если слова не повторять, то со временем они неизбежно исчезают из памяти. Но наша память работает и по другому механизму, по механизму запечатления по типу «фаз и навсегда». Тогда в памяти образуется как бы «ловушка» для слова, благодаря чему оно и запечатлевается. В этом и заключается секрет быстрого обогащения словаря в условиях, когда человек попадает в иноязычную среду и практически вступает в общение на данном языке. Вот почему на занятиях большое значение имеет живое общение на иностранном языке. Но эта речь должна быть настоящей, должно быть настоящее общение на занятиях.

Для усвоения грамматики при прямом методе обучения большую роль играют «речевые модели». При таком усвоении грамматики может случиться, что та или иная грамматическая норма может распространяться на случаи, на которые она не распространяется. Это явление речи у малышей описал К. И. Чуковский в своей книге «От двух до пяти». Ребёнок говорит, например, жирафлёнок по аналогии с известным ему словом жеребёнок или телёнок.

Практические результаты такого метода — обучающиеся довольно быстро и неплохо начинали говорить на иностранном языке — принесли ему большую известность. Многие специалисты согласны с тем, что прямой метод внес определенный положительный вклад в методику преподавания иностранных языков. Его положительными элементами являются обучение произношению, заучивание готовых фраз из живого языка, внедрение принципа наглядности, детальная разработка различных видов вопросно-ответных упражнений. Прежде всего, этот метод уделяет большое внимание произносительной стороне языка. Далее, в основу обучения кладет заучивание готовых фраз (следовательно, методику „реформы“ следует в основном признать аналитической), главным образом разговорного языка, осмысляемых предпочтительно из ситуации или тем или другим наглядным способом. В связи с этим, он отодвигает на второй план грамматику, которая, как и в родном языке, должна лишь обобщать и приводить к сознанию уже известное из практики. Наконец, стремится связать слова иностранного языка с понятием не через посредство родного языка, а непосредственно так, как это имеет место в родном языке. В связи с этим изгоняет родной язык из своих уроков и запрещает всякие переводы как с русского языка на родной, так и обратно. Этим стремится застраховать изучаемый язык от деформирующего его влияния родного языка».

Следует отметить, что представители прямого метода предложили систему беспереводной семантизации лексики: показ предмета, его изображение, демонстрация действия с использованием мимики; раскрытие значения слов с помощью синонимов, антонимов или дефиниций; раскрытие значения с помощью контекста. Все эти способы семантизации пережили многие методические направления и вошли в современную методику обучения иностранным языкам. Нашло свое место в современной методике и комментирование действий, особенно на начальном этапе, а также разыгрывание сценок. Все это позволяет утверждать, что наследие прямого метода не пропало

Правильна и мысль Л. В. Щербы о том, что обучать взрослых прямым методом очень трудно. Лицам, привыкшим к самостоятельному мышлению, к умственному труду, быстро надоедает наивность, элементарность вопросов и ответов.

Главные методические направления в обучении русскому языку как иностранному отличались друг от друга прежде всего по основному подходу к решению концептуальных проблем, которые касались соотношению практических и общеобразовательных направлений обучения, языковой теории и речевой практики, сознательности и бессознательности, устной и письменной речи, учёта родного языка, роли грамматики. Данные проблемы решались односторонне.

Использованная литература

1. Барменкова О. И.: Видеозанятия в системе обучения иностранной речи. // Иностранные языки в школе, № 3, 1993, стр. 20 – 25.
2. Бим И. Л.: Обучение иностранным языкам : поиск новых путей // Иностранные языки в школе. №1, 1989.
3. Костомаров В. Г. Митрофанова О. Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. М.: Просвещение, 1984, стр. 18.
4. Рогова Г. В. Методика обучения иностранным языкам в школе, М.: Просвещение, 1991, стр. 86.
5. Леонтьев А. А. Психоллингвистика и обучение русскому языку нерусских. М: «Русский язык», 1977, стр. 7.
6. Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. М: «Русский язык», 1958, стр. 89.

AÇAR SÖZLƏR: rus dili, istiqamətlər, metodlar, ana dili.

Ключевые слова: русский язык, направления ,методы, родной язык

XÜLASƏ

Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi öyrənilməsi metodlarının əsas istiqamətlərindən söz açılır. Qeyd olunur ki, dilin öyrədilməsi metodlarının tarixçəsi çox böyükdür və bunlar hər şeydən əvvəl yeni metodların meydana gəlməsi ilə əlaqəlidir.

Məqalədə bir neçə metodun öyrənmə istiqamətləri göstərilir, onların Azərbaycan məktəbində tətbiqinin vacibliyindən danışılır.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Arif Yusif oğlu Xəlilov, Səlmi Saleh qızı Əliyeva⁶⁵

AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNİN KEŞİYİNDƏ

Hər bir xalqın, millətin öz tarixi və bu tarixin tale yüklü yaddaşı vardır. Azərbaycan xalqı da özünün keşməkeşli tarixi ilə yaddaşlarda iz qoymuşdur. İstər xalqın siyasi, istər iqtisadi, istərsə də elm sahəsindəki hər bir irəliləyişi və bu yolda qarşılaşdığı çətinliklər tarixin yaddaşı kimi nəsil-dən-nəslə ötürülür. Belə deyirlər ki, bir xalqın, millətin məhvinə istəyirsənsə, ilk növbədə onun tarixi yaddaşını silməlisən. Bu gün biz müstəqil dövlət kimi dünyanın bir çox yerlərində nüfuz qazana bilmişik. Lakin bu müstəqilliyi əldə etmək bizə heç də asan başa gəlməmişdir.

Bildiyimiz kimi cəmiyyətin yüksək səviyyədə inkişafı onun təhsilə olan marağından və bu sahəyə ayrılan diqqətdən çox asılıdır. Təhsil elə bir sahədir ki, burada buraxılan hər bir kiçik səhv özünü gec-tez büruzə verəcəkdir. Azərbaycan ziyalıları hər zaman maarifçilik hərəkatına, dünyəvi təhsilə üstünlük veriblər. Çünki milli tərəqqinin və dövlətçilik təfəkkürünün formalaşmasında təhsilin əvəzsiz rolu vardır. Təhsil elə bir qurumdur ki, dövlətin hər bir vətəndaşı gələcək naminə bu sahə üçün hər zaman narahat olmalıdır. Yaxşı təhsil işıqlı gələcək deməkdir. Yaxşı təhsili isə ən yaxşı müəllimlərdən ala bilərik. Müəllim adını uca tutan hər bir şəxs bu yolda əlindən gələni əsirgənməməlidir, onlar dövlətə, dövlətçiliyə sevgini aşılamağı bacarmalıdır. Bu təbliğat təhsil ocaqlarında vətəni, milləti üçün düşünən müəllimlər tərəfindən hər zaman diqqət mərkəzində olmalıdır. Biz daha güdrətli bir dövlətin varlığını, məhz onun təhsilini qorumaqla həyata keçirə bilərik.

Bu fikirlərin davamı kimi sözlərimizə amerikalı yazıçı Ray Bredberin fikirlərini əlavə etmək istərdik: “ Bir mədəniyyəti yox etmək üçün kitabları yandırmağa gərək yoxdur. Oxumağın qarşısını alın, yetər.” Bəli, həqiqətən də belədir. Mədəniyyətin, dünyanı dərk etmənin yolu elmdən, bilikdən və oxumaqdan keçir. Hər bir sahənin öz məqsədləri olduğu kimi elmin məqsədi də insanların intellektual dünyasını zənginləşdirmək, həyata baxışlarını formalaşdırmaq və həyatdakı mövqelərini doğru seçməkdə yardımçı olmaqdır. Oxumağı qarşısına məqsəd qoyan biri üçün yanmış kitabların külli belə kifayət edəcəkdir. Yetər ki, insanların şüurundan oxumağı silməyə çalışmasınlar.

Bu gün Azərbaycanda təhsilin inkişafında misilsiz xidmətləri olmuş Bakı Dövlət Universiteti haqqında çox danışmaq olar. Fəaliyyətə başladığı vaxt cəmi 44 əməkdaşı olan bu təhsil ocağı 1919-cu il sentyabrın 1-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti tərəfindən təsis edilmişdir. Universitet fəaliyyətə iki fakültə: tibb və tarix-filologiya fakültələri ilə başlamışdır. Tarix-filologiya fakültəsinin tərkibində isə üç şöbə - tarix, filologiya və şərq şöbələri fəaliyyət göstərirdi. 44 nəfər əməkdaşdan ibarət kollektivi 12 professor, 3 dosent və 29 müəllim təmsil edirdi.

Universitetin yaradılması bu partiyanın rəhbəri M.Ə.Rəsulzadənin səyi nəticəsində baş tutmuşdur. Əlbəttə ki, M.Ə.Rəsulzadənin arzusu bu elm və mədəniyyət mərkəzinin türk dilində olması idi. Lakin çətin bir siyasi vəziyyətdə belə bir elm ocağının açılması da çox böyük uğur demək idi. Bu hadisəni Bakı Dövlət Universitetinin ilk rektoru olmuş professor V. Razumovski belə qiymətləndirmişdir: “ M.Ə.Rəsulzadənin sayəsində, onun güclü maarifçilik köməyi ilə qısa vaxtda universitet açmaq mümkün oldu.”

Universitetin açılıb fəaliyyət göstərilməsində H.Z.Tağıyevin də xidmətləri böyükdür. 1919-cu ilin oktyabrında keçirilmiş müşavirədə qərar alınır ki, H.Z.Tağıyevin yanına nümayəndə göndərilsin və bu nümayəndə maddi dəstək üçün Tağıyevdən kömək istəsin. Təbii ki, maarifçi H.Z.Tağıyev bu dəstəyi əsirgəməyərək lazımı köməyin göstərilməsinə vəd vermişdir.

Universitetin açılışı mövcud rejimdə heç də birmənalı qarşılanmamışdı. Hətta bu təhsil ocağının açılmasının əleyhinə olanlar çıxışları ilə, apardıqları siyasətlə universitetin bağlanması üçün əllərindən gələni əsirgənmirdilər. Azərbaycan xalqını hər addımda əzməyə çalışan xainlər belə bir iddia irəli sürürdülər ki, bu universitetdə təhsil alanlardan milliyətçə azərbaycanlı olan kimsə olmayacaqdır. Lakin dövlətini və millətini hər zaman uca tutan Cümhuriyyət rəhbərləri və ziyalılar bu iddianın əksi olaraq qeyd etdilər ki, universitetin açılması kifayət qədər milli kadrların hazırlanmasına və müxtəlif sahələr üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin yetişdirilməsinə səbəb olacaqdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil siyasəti olduqca düşünülmüş, xalqın milli mənafehinə, azərbaycançılığa xidmət göstərən, ölkəmizin təhsil və elmi potensialını daim inkişaf etdirməyə yönələn kompleks bir siyasət idi. Bu siyasətin əsasında Azərbaycan dilinin hərtərəfli öyrənilməsi, bütün dövlət idarələrində ana dilinin tətbiq edilməsi, diplomatik yazışmalarda ana dilindən istifadə edilməsi dayanırdı. Cümhuriyyətin qarşısında dayanan ən ümdə vəzifələrdən biri də Azərbaycanda ali təhsilli milli kadrların hazırlanması idi. Hökumət bu məsələni, bir tərəfdən ölkədə ali təhsil müəssisələri yaratmaqla, digər tərəfdən azərbaycanlı gəncləri xarici ölkələrin müxtəlif ali təhsil müəssisələrinə göndərməklə həll etməyə çalışırdı. (3)

Bir çox nüfuzlu alimlər, şərqşünaslar Bakı Dövlət Universitetinin aparıcı müəllimləri olmuşlar. 1920-1930-cu illərdə Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, rusiyalı şərqşünas P.K.Jüze, professor A.O.Makolevski, professor A.O.Mişel bu universitetdə çalışmışlar. Bundan başqa mühazirə oxumaq üçün N.Y.Marr, V.V.Bartold, Şərq Elmlər Akademiyasının akademiki Fuad bəy Köprülüzadə universitetə dəvət almışlar. İctimai xadim və pedaqoq olan Məmməd ağa Şahaxtinski məqalələrinin birində belə yazmışdı: “İctimai və siyasi şərait bizdən tələb edir ki, biz rus alimlərindən istifadə edib rus dilində universitet açaq...Biz rus dilində açılan bu universiteti milliləşdirməli və azərbaycanlaşdırmalıyıq.”

Azərbaycanda ilk ali təhsil ocağının açılması həm tarixi keçmişimizin, həm zəngin elmi və mədəni irsimizin öyrənilməsi və təbliği ilə yanaşı, həm də milli ruhun inkişafında çox mühüm təsirlərə səbəb oldu. Bu yolda M.Şahaxtinski, Ə.M. Topçubaşovun, A. Hacıyevin və digər Azərbaycan alimləri ilə yanaşı rus, gürcü, yəhudi və digər millətlərdən olan alimlərin də səmərəli fəaliyyətləri olmuşdur. Bakı Dövlət Universiteti haqqında belə bir fikri ürəklə deyə bilərik ki, bu təhsil ocağı bizə Azərbaycan Cümhuriyyətindən bir yadigarıdır. Buna Bakı Dövlət Universitetinin təhsilə verdiyi töhfələr, Azərbaycan dilinin, milli şüurun, vətənpərvərlik ruhunun inkişafı sübut kimi göstərilə bilər. Çünki bu ocaq elm və təhsil məbədi sayılır.

Cümhuriyyətin yaranmasını Azərbaycan xalqının taleyində çox mühüm hadisə kimi qeyd edən ulu öndərimiz Heydər Əliyev çıxışlarının birində belə demişdir: “Həmin dövrdə yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa müddət ərzində həyat keçirdiyi ciddi tədbirlər sayəsində bütün dövlətçilik atributları – öz parlamenti, hökuməti, ordusu və pul vahidi olan müstəqil, suveren bir dövlətə çevrildi. O, bütün dövlətçilik göstəricilərinə və prinsiplərinə görə Şərqdə ilk demokratik respublika idi. Azərbaycan Milli Şurasının qəbul etdiyi tarixi bəyannamə yeni yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili və xarici siyasətinin başlıca prinsiplərini bütün dünyaya bildirdi. “ (4)

Bütün təzyiqlərə baxmayaraq universitetdə türkləşmə siyasəti aparılmaqda davam edirdi. Burda əsas məqsəd universitetdə azərbaycan dilini bilən tələbələrə və işçilərin sayını artırmaq idi. Belə bir siyasətin aparılması isə sonda universitetdə təhsilin doğma dildə keçirilməsinə gətirib

⁶⁵ .ü.f.d, dosent

çıxaracaqdı. Dövrün tanınmış ziyalıları olan S.Kazımov, H.Şahtaxtinski, M.İbrahimov, M.R.Əfəndiyev, S.Hüseynov, M.K.Ələkbərli, T.Şahbazi, Ə.Haqverdiyev, B.Talıblı, F.Rzabəyli, M.Topçubaşov, A.Hacıyev, A.Talınski bə başqaları universitetə işə götürülmüşdülər. Bu cür cəsarətli addımların atılması və azərbaycan dilinin təbliği sayəsində 1926-cı ildə universitetin rektoru Tağı Şahbazi təyin olundu.

Lakin mövcud rejimin apardığı siyasət nəticəsində 1929-cu ildə Tağı Şahbazi rektor vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. Rektor kimi isə görkəmli rus alimi Vladimir Sergeyeviç Yelpatyevskini təyin olundu. Daha sonra, 1930-cu ildə universitet ləğv edildi və Ali Pedaqoji İnstitut yaradıldı. Buna baxmayaraq, 1934-cü ildə Azərbaycan elmini və onun gələcəyini düşünən bir çox insanların əməyi sayəsində universitet pedaqoji fikrin mərkəzinə çevrilərək yenidən işə başladı.

Bakı Dövlət Universiteti Böyük Vətən Müharibəsi dövründə bütün fəaliyyətini “Hər şey müharibə üçün, hər şey cəbhə üçün” deyəlti altında davam etdirirdi. Çox çətin bir şəraitin olmasına baxmayaraq, universitet kollektivi fəaliyyətini dayandırmırdı. 1941-ci ilin 22 iyununda universitetin keçirdiyi mitinq zamanı professor-müəllim və tələbə heyəti ölkənin müdafiəsinə qalxaraq, bütün qüvvələri cəmləyərək düşmən üzərində qələbəyə sərf etməyə söz verdilər. O illərdə universitetin rektoru olmuş S.A.Ələsgərov başda olmaqla bir çox müəllim və tələbələr cəbhəyə yollandılar. Universitetdən cəbhəyə yollananların sayı 1285 nəfərə çatmışdı. 1941-ci ildən 1945-ci ilədək universitetin rektoru vəzifəsinə Ş.R.Əliyev təyin edildi və həmin illərdə bu şərəfli vəzifəni layiqincə yerinə yetirdi.

Müharibədən sonra universitetin inkişafında yeni mərhələ başlandı. Bakı Dövlət Universitetinin ilk uğurlu işlərindən biri 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının təşkil edilməsində göstərdiyi xidmətlərdir. Daha sonra, Azərbaycan Tibb Universiteti, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti və digərləri məhz Bakı Dövlət Universitetinin bazasında yaradılmışdır. 1946-1947-ci tədris ilində, artıq universitetdə 8 fakültə: filologiya, tarix, şərqşünaslıq, geoloji-coğrafiya, hüquq, fizika-riyaziyyat, kimya və biologiya fakültələri fəaliyyətə başlamışdı.

Filologiya fakültəsində dekan vəzifəsində çalışan görkəmli ədəbiyyatşünas alim Cəfər Xəndan Hacıyev 1950-ci ildə universitetə rektor vəzifəsinə təyin edildi və rektor olduğu müddət ərzində bir çox islahatları həyata keçirməyə nail oldu. Daha sonra bu vəzifəyə təyin edilmiş görkəmli şəxsiyyətlərdən olan Y.H.Məmmədaliyev və akademik Ş.F.Mehdiyevin təşkilatçılıq qabiliyyətləri sayəsində universitet böyük tərəqqi yolu keçdi. Bakı Dövlət Universitetinin inkişafında universitetin nəzdində olan kitabxananın da böyük rolu olmuşdur. Abuzər Xələfov bu haqda belə yazır: “50-60-cı illərdə kitabxana fondunu universitetin tədris və elmi profilinə uyğun komplektləşdirmək üçün lazım olan bütün metodik və təşkilati tədbirlərdən istifadə edilir, SSRİ və respublikamızın nəşriyyatlarının nəşr planları qabaqcadan əldə edilir və işlənir, sifariş üçün fakültələrə, kafedralara və elmi mərkəzlərə göndərilir, gələnlər rəylər komplektləşmə vaxtı nəzərə alınır.” (5)

Azərbaycanın ilk təhsil ocağı sayılan bu universitet artıq bir əsrdən çoxdur ki, fəaliyyət göstərir. Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinin, elm və təhsilin, ədəbiyyatın inkişafı üçün bu günə qədər şərəfli yol keçmiş Bakı Dövlət Universiteti, nəinki, respublikamızda, həmçinin respublikadan kənar xarici ölkələrdə ad-san qazanmış bir elm mərkəzi kimi tanınır. Təkcə respublikamızın deyil, dünyanın bir çox ölkələrinin tanınmış alimləri, dövlət xadimləri Bakı Dövlət Universitetinin fəxri doktorları sırasındadırlar. Azərbaycan dövlətinin inkişafı yolunda misilsiz xidmətləri olmuş ulu öndər Heydər Əliyev də 1957-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir.

Ümummilli liderin universitet haqqında dediklərini xatırlayaq: “Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycanda ali təhsil sisteminin yaradılmasında, demək olar ki, liderlik etmiş və bu təhsil ocaqlarına necə dəyərlər analıq, atalıq etmişdir”. (1) Əgər Bakı Dövlət Universitetinin elm və təhsil üçün xidmətlərinin yüksəliş dövründən danışsaq, onda gözümüzün önünə 1969-cu ildən sonrakı zamanı gətirməliyik. Bunun yeganə səbəbi kimi də Heydər Əliyevin həmin illərdə Azərbaycana rəhbərlik etməsidir. Məhz bu illərdə Bakı Dövlət Universitetində müasir ixtisaslar üzrə yeni fakültələr, kafedrlar, elmi-tədqiqat laboratoriyaları yaranaraq fəaliyyətə başladı.

Universitetin, bu təhsil ocağının keçirdiyi yol heç də hamar olmamışdır. Bəzi insanlar Azərbaycan tarixini saxtalaşdırmaq niyyəti ilə Bakı Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyini 1970-ci ildə keçirməyi təklif etmiş, məhz bu elm ocağının yaranmasını hakim sovet quruluşunun yaranması ilə əlaqələndirmək istəmişdilər. Lakin universitetin 50 illik yubileyi ilə bağlı qurultayda çıxış edən ulu öndər Heydər Əliyev bu saxtılığın qarşısını alaraq universitetin yaranması tarixini qoruyub saxlamış və 50 illik yubiley məhz 1969-cu ildə keçirilmişdir.

70-80-ci illərə nəzər saldıqda universitetin maddi-texniki bazası daha da güclənmiş, tələbə qəbulu əvvəlki illərə nisbətən artmış, yeni ixtisaslar açılmış, beynəlxalq əlaqələr daha da genişlənməmişdi. 70-ci illərdə universitetdə tələbələr üçün yataqxana şəhərciyinin salınmasına qərar verilmişdi. Bu illərdə universitetin rəhbəri Faiq Bağırzadə idi. Faiq Bağırzadə universitetin rektoru kimi 17 il fəaliyyət göstərmişdir.

Haqlı olaraq Bakı Dövlət Universitetini təkcə elm ocağı adlandırmırlar. Bu universitet həm də ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında çox mühüm rol oynayan qüdrətli bir qurumdur. 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində ölkədə baş verən proseslər, iqtisadi və sosial böhran universitetdən də yan keçmədi. Tez-tez dəyişilən rəhbərliyin ümumi işə mənfəi təsiri özünü göstərməyə bilməzdi. 6 il ərzində universitetə dörd rektor təyin edildi - Məmmədov Y.M (1987-1989), Quliyev C.B. (1989-1990), Qasımov M.G. (1990-1992), Səməndərov F.V (1992-1993).

Universitet öz güclü kollektivi ilə Azərbaycanda gedən proseslərin heç birinə biganə qalmayaraq proseslərin axarına təsir göstərməyi bacarmışdır. Xalqımızın başına gətirilən müsibətlərin, 20 Yanvar, Xocalı soyqırımını, ümumilikdə Qarabağ probleminin dünyaya çatdırılmasında universitetin əvəzsiz xidmətləri vardır. Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan ənənələrinin, xalqın mədəniyyətinin carçısı kimi də xüsusi rola sahibdir. Azərbaycan xalqının tarixini təxribatdan, təhriflərdən qorumaq hər zaman ziyalıların üzərinə düşən böyük yüküdür. Bu yükün ağırlığı nə qədər çox olmuş olsa da, Bakı Dövlət Universitetinin istər müəllim, istərsə də tələbə heyəti hər zaman fəallıq göstərmiş və müsbət nəticəyə nail olmuşlar.

1994-cü ildə universitetə rəhbər kimi hüquq elmləri doktoru, professor M.Ələsgərov təyin edildi. 1996-cı ilə qədər rektor vəzifəsinə icra edən professor M. Ələsgərov Milli Məclisin sədri seçildikdən sonra onun islahatlarını fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, Əməkdar elm xadimi, professor M. Mərdanov davam etdirdi. Təhsil naziri təyin edildikdən sonra isə M.Mərdanovu 1998-ci ildə kimyaçı alim, Əməkdar elm xadimi, akademik A.Məhərrəmov əvəz etdi.

Bakı Dövlət Universitetində hal-hazırda 16 fakültə, 121 kafedra, 2 elmi-tədqiqat institutu, 4 elmi-tədqiqat mərkəzi, 1 elmi-tədqiqat hissəsi, 20 elmi-tədqiqat laboratoriyası fəaliyyət göstərir. 44 əməkdaşla fəaliyyətə başlayan universitetin, artıq 2897 əməkdaşı vardır. Elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasında Bakı Dövlət Universitetinin xidmətləri çoxdur. Universitet təkcə təhsilin yox, elmin inkişafında da çox uğurlara imza atmışdır. 1997-ci ildə fəaliyyətə başlayan magistratura şöbəsi də özünün fəaliyyəti ilə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Universitetdə elm və təhsili ən yüksək zirvəyə qaldırmaq, Azərbaycan elminin və təhsilinin dünya birliyinə inteqrasiyası üçün bir çox vacib işlər görülmüşdür. Bütün bu uğurların nəticəsi kimi 2009-cu ildə ölkə başçımız İlham Əliyev cənabları Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyi

ilə bağlı imzaladığı sərəncamda belə deyibdir: “Bakı Dövlət Universitetinin müsəlman Şərqi ilk Avropa tipli ali məktəb kimi yarandığı vaxtdan bəri ötən müddət ərzində ölkəmizdə ali təhsilin və elmin tərəqqisi naminə əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Yüksək ixtisaslı milli kadrların hazırlanması, yeni-yeni elmi istiqamətlərin formalaşdırılması, dünya təhsil sisteminə inteqrasiya, eləcə də mədəni-mənəvi dəyərlərimizin yaşadılması istiqamətində universitet üzərinə düşən vəzifələrin öhdəsindən həmiyə layiqincə gəlir”. (2)

Azərbaycan qədim və dövlətçilik ənənələrinə malik bir xalq olduğu üçün öz üzərinə götürdüyü vəzifələri hər zaman şərəflə yerinə yetirmişdir. Bakı Dövlət Universitetinin 101 illik fəaliyyət dövrünə nəzər salarkən universitetin müxtəlif mərhələli dövrlərdən keçdiyinin şahidi olarıq. Ən çətin dövrlərindən biri sayılan Cümhuriyyət dövrü hesab olunur. Bu dövr 1919-1920-ci illəri əhatə edir. 1920-1922-ci illəri xarakterizə edərkən isə bu dövrü nisbətən müstəqil inkişaf dövrü adlandırırlar. 1922-ci ildən müstəqilliyimizi yenidən qazandıqımız ilə qədər olan dövr isə SSRİ tərkibindəki dövr hesab edilir. Müstəqilliyimizi qazandıqdan sonra isə universitetin yeni dövrü başladı.

Yuxarıda fikirlərimizi bildirərkən Bakı Dövlət Universitetini Cümhuriyyətin bizə verdiyi ən böyük töhfə adlandırmışdıq. Həqiqətən də, Cümhuriyyətlə eyni ildə yaranmış bu elm ocağı illər keçsə belə Müstəqil Azərbaycan adı deyilərkən ilk xatırlananlardan olacaqdır. Bu il Müstəqil Azərbaycanın 101 illiyi qeyd olundu, həmçinin Bakı Dövlət Universiteti də özünün 101-ci ilinə qədəm qoydu. Bu baxımdan hər zaman Respublikanın nüfuzlu elm ocaqlarından birincisi sayılan Bakı Dövlət Universitetinin üzərinə ali təhsil ocağı kimi çox məsuliyyətli vəzifələr düşmüşdür.

Bu şərəfli işin öhdəsindən hər zaman layiqincə gələn universitet illər keçsə belə nüfuzunu qoruyub-saxlamağı bacaracaqdır. Bunu universitetin bir əsrdən çox müddətdə qazandığı çox böyük uğurlar bir daha təsdiq edir. İstər universiteti təmsil edən əməkdaşlar, istər tələbə heyəti, istərsə də respublikanın bir çox nüfuzlu universitet və təhsil ocaqları, bir sözlə, hər kəs inanır ki, Azərbaycan təhsilinin və elminin keşiyində layiqincə durmuş Bakı Dövlət Universiteti bundan sonra hələ bir çox yüzilliklər ərzində hər zaman azərbaycançılıq ənənələrinə sadıq qalaraq ölkəmizin elm və təhsilini, mədəniyyətini işıqlandırmaqdan ötrü bir məşəl olacaqdır.

Səlmi Saleh qızı Əliyeva BDU-nun dissertantı olmuşdur, Arif Yusif oğlu Xəlilov isə universitetin həm dissertantı, həm də hal-hazırda müəllimidir. Hər ikimiz Bakı Dövlət Universiteti ilə qürur duyuruq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. https://azertag.az/xeber/HEYDAR_ALIYEV_VA_BAKI_DOVLAT_UNIVERSITETI_BAKI_DOVLAT_UNIVERSITETI_AZARBAYCAN_XALQINI_N_MILLI_SARVATIDIR-438963
2. <http://static.bsu.az/w8/Tarix%20ve%20onun%20problem%2009%20%203/Baw%20redaktorndan.pdf>
3. Bakı Dövlət Darülfünununun Təsis. Sənədlər toplusu. Bakı, ADU, 1989. S. 82
4. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə xalqa müraciəti. Bakı, 2001. S. 26-27
5. Xələfov A. “Bakı Dövlət Universitetinin elmi kitabxanası 90 il elm və təhsilin xidmətində”. Bakı, 2009, “Bakı Universiteti” S. 77

Açar sözlər: müstəqillik, təhsil, cümhuriyyət, universitet, dövlətçilik, elmi məqalə, təhsilin inkişafı

REZUME

Bakı Dövlət Universiteti mədəniyyətin, elmin, təhsilin, ədəbiyyatın, incəsənətin inkişafında misilsiz xidmətləri olan elm ocağıdır. Bu il 101 illiyini qeyd edən universitet yarandığı gündən bu günədək Azərbaycan xalqı üçün elmi əhəmiyyətli bir çox işlərə imza atmışdır. Ali təhsilin inkişafında müstəsna rola sahib olan Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan təhsilinin və mədəniyyətinin inkişaf tarixini özündə əks etdirən bir aynadır. Universitetin görkəmli alim və elm xadimləri təkcə elm, təhsil sahəsində deyil, həmçinin Azərbaycan xalqının adət-ənənələrinin, milli mentalitetin inkişafında da çox böyük rola sahibdirlər.

Bir əsrdən çox tarixi olan Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan elminin və Azərbaycan xalqının müasirləşməsi yolunda çox böyük işlər görmüşdür və bu işlərin dəyəri əvəzsizdir. Azərbaycan xalqının milli sərvəti sayılan Bakı Dövlət Universiteti keçdiyi şərəfli yolu indən belə də qürurla davam etdirərək, Azərbaycanın intellektual potensialının formalaşmasına əvəzsiz töhfələr verəcəkdir.

Keywords: independence, education, republic, university, statehood, scientific articles, education development

Summary

Baku State University is a hotbed of science with unprecedented service in the development of culture, science, education, literature and art. Marking its 101st anniversary this year, the university has signed a number of scientifically significant works for the people of Azerbaijan since its inception. Baku State University, which plays an exceptional role in the development of higher education, is a mirror that reflects the development of education and culture in Azerbaijan. The prominent scientists and men of science of the University have a great role not only in the field of science, education, but also in the development of traditions of the Azerbaijani people and national mentality.

The Baku State University, which has more than a century of history, has done a great deal to modernize the Azerbaijani science and people, and the cost of these works is indispensable. Baku State University—the national treasure of the Azerbaijani people will continue its glorious path with pride from now on and make indispensable contribution to the formation of intellectual potential of Azerbaijan.

Ключевые слова: независимость, образование, республика, университет, государственность, научные статьи, развитие образования

Резюме

Бакинский Государственный Университет является очагом науки с беспрецедентной заслугой в развитии культуры, науки, образования, литературы и искусства. В этом году исполняется 101 год, и с момента своего основания университет подписал ряд научно значимых работ для Азербайджанского народа. Бакинский государственный университет, который играет исключительную роль в развитии высшего образования, является зеркалом, отражающим развитие образования и культуры в Азербайджане. Выдающиеся ученые и деятели науки университета играют большую роль не только в области науки, образования, но и в развитии традиций азербайджанского народа и национального менталитета.

Бакинский государственный университет, имеющий более чем вековую историю, много сделал для модернизации азербайджанской науки и народа, и стоимость этих работ незаменима. Бакинский государственный университет - национальное

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT.

достояние азербайджанского народа и впредь с гордостью продолжит свой славный путь и внесет незаменимый вклад в формирование интеллектуального потенциала Азербайджана.

Allahverdiyeva Mətanət Əliş qızı, Yunusova Elnarə Faiq qızı⁶⁶

AVOIR FELİ İLƏ OLAN FRAZEOLÖJİ İFADƏLƏRİN FRANSIZ DİLİNDƏ TƏDRİSİ HAQQINDA

Fransız dilinin tədrisində tələbələrə «avoir» köməkçi felini bütün zamanlarda öyrətməklə kifayətlənmirik.

Misal üçün indiki zamanda təsdiq formada feli təsrif edirik.

<i>J'ai</i>	<i>Nous avons</i>
<i>Tu as</i>	<i>Vous avez</i>
<i>Il a</i>	<i>Ils ont</i>
<i>Elle a</i>	<i>Elles ont</i>

Sonra felin Azərbaycan dilində hansı mənə verməsini tələbələrə izah edirik.

<i>Mənim anam var</i>	-	<i>J'ai une mère</i>
<i>Sənin bacan var.</i>	-	<i>Tu as une soeure</i>
<i>Onun evi var</i>	-	<i>Il a une maison</i>
<i>Bizim kitabımız var.</i>	-	<i>Nous avons un livre</i>
<i>Sizin bağçanız var.</i>	-	<i>Vous avez un jardin</i>
<i>Onların qələmləri var.</i>	-	<i>Ils ont des crayons</i>

Tələbələr başa düşürlər ki, «avoir» mənsubiyyət mənasını verir. Təsdiq forma ilə onlar bəzi ifadələri də öyrənirlər.

<i>J'ai un rapport</i>	-	<i>Məruzəm var</i>
<i>J'ai mal à la tête</i>	-	<i>Başım ağrayır</i>
<i>J'ai mal aux dents</i>	-	<i>Dişim ağrayır</i>
<i>Comment-allez-vous ?</i>	-	<i>Necəsiniz?</i>

Belə ifadələrin sayını çoxaltmaq və həm dərsdə, həm də ev tapşırıqlarında işlətmək vacib hesab olunur.

1. <i>J'ai froid – mənə soyuqdur</i>	5. <i>J'ai raison – mən haqlıyam</i>
2. <i>J'ai chaud – mənə istidir</i>	6. <i>J'ai peur – mən qorxuram</i>
3. <i>J'ai faim - mən acam</i>	7. <i>J'ai lieu – mənəm yerim var</i>
4. <i>J'ai soif – mən susuzam.</i>	8. <i>J'ai besoin – ehtiyacım var</i>

Belə ifadələri bütün (zamanlarda) şəxslərdə işlətməklə şifahi nitqi inkişaf etdirmək olar.

Misal üçün:	<i>J'ai froid</i>	<i>Nous avons froid</i>
	<i>Tu as froid</i>	<i>Vous avez froid</i>
	<i>Il a froid</i>	<i>Ils ont froid</i>
	<i>Elle a froid</i>	<i>Elles ont froid</i>

İnkâr formada

ne və **pas** inkâr hissəciklərinin işlənməsi haqda məlumat verilir. Ne inkâr hissəsi feldən əvvəl, pas inkâr hissəsi isə feldən sonra işlənir.

<i>Je n'ai pas froid</i>	<i>Nous n'avons pas froid</i>
<i>Tu ne as pas froid</i>	<i>Vous n'avez pas froid</i>
<i>Il n'a pas froid</i>	<i>Ils n'ont pas froid</i>
<i>Elle n'a pas froid</i>	<i>Elles n'ont pas froid</i>

Təsdiq və inkâr formanı tədris etdikdən sonra bu ifadələri cümlələrdə işlətməyi məsləhət bilirəm.

Məsələn:	<i>Bu gün mənə soyuqdur.</i>	<i>Aujourd'hui j'ai froid.</i>
	<i>Mənim isti pencyim var.</i>	<i>J'ai une veste chaude</i>
	<i>Sizə soyuqdur?</i>	<i>Vous avez froid.</i>
	<i>Xeyir mənə soyuq deyil.</i>	<i>Non je n'ai pas froid.</i>

Sadə cümlələr işlətməklə onların şifahi nitqinin inkişafına çalışıram.

Danışıqda «avoir felini indiki zamanda təsdiq və inkâr formada tədris edirəm. Sonra tələbələrə müraciət edirəm.

Sual:	<i>Bu gün hava necədir?</i>	<i>Aujourd'hui quel temps fait-il ?</i>
Cavab:	<i>Bu gün hava istidir.</i>	<i>Aujourd'hui il fait chaud.</i>
Sual:	<i>Dünən hava necə idi?</i>	<i>Quel temps était hier ?</i>
Cavab:	<i>Dünən hava soyuq idi.</i>	<i>Hier le temps était froid.</i>

Beləliklə, havanın soyuq olması ilə əlaqədar cavabın Azərbaycan dilində hansı zamanda olmasını bilib, «avoir» felini o zamanda işlədirik, yəni «imparfait» zamanında işlədirik.

Dünən mənə soyuq idi. *Hier, j'avais froid.*

<i>J'avais froid</i>	<i>Nous avions froid</i>
<i>Tu avais froid</i>	<i>Vous aviez froid</i>
<i>Il avait froid</i>	<i>Ils avaient froid</i>
<i>Elle avait froid</i>	<i>Elle avaient froid</i>

İnkâr formada

<i>Je n'avais pas froid</i>	<i>Nous n'avions pas froid</i>
<i>Tu n'avais pas froid</i>	<i>Vous n'aviez pas froid</i>
<i>Il n'avait pas froid</i>	<i>Ils n'avaient pas froid</i>
<i>Elle n'avait pas froid</i>	<i>Elle n'avaient pas froid</i>

Artıq tələbələr indiki və keçmiş zamanlar haqqında məlumatla yiyələnirlər. Keçmiş zamanda (passé composé) «avoir» feli ilə işlənən ifadələr və fellərə nəzər salağ.

Bu gün mən ac idim, mən çox yedim.

Aujourd'hui j'avais faim, j'ai mangé beaucoup.

Fel passé composé zamanında aşağıdakı kimi təsrif olunur.

<i>J'ai eu</i>	<i>Nous avons eu</i>
<i>Tu as eu</i>	<i>Vous avez eu</i>
<i>Il / elle a eu</i>	<i>Ils / elles ont eu</i>

İnkâr forma. İnkâr formada köməkçi fel «avoir»-dan əvvəl ne, feldən sonra pas hissəciyi işlənir:

<i>Je n'ai pas eu faim</i>	<i>Nous n'avons pas eu faim</i>
<i>Tu n'as pas eu faim</i>	<i>Vous n'avez pas eu faim</i>
<i>Il / elle n'a pas eu faim</i>	<i>Ils / elles n'ont pas eu faim</i>

Keçmiş zaman formasında plus-que-parfait zamanında təsnif olunan «avoir» feli ilə təsrif aşağıdakı kimi olur:

<i>J'avais eu mal aux dents</i>	<i>Nous avions eu mal aux dents</i>
<i>Tu avais eu mal aux dents</i>	<i>Vous aviez eu mal aux dents</i>
<i>Il avait eu mal aux dents</i>	<i>Ils avaient eu mal aux dents</i>

Bədii ədəbiyyatda tez-tez rast olunan passé simple zamanında aşağıdakı təsrifini tələbələrə öyrədir, cümlələrdə işlətməyi məsləhət görürəm.

<i>J'eus mal au coeur</i>	<i>Nous eûmes mal au coeur</i>
<i>Tu eus mal au coeur</i>	<i>Vous eûtes mal au coeur</i>
<i>Il eut mal au coeur</i>	<i>Il eurent mal au coeur</i>

Gələcək zamanda işlənən «avoir» feli ilə işlənən ifadəyə diqqət yetirək.

<i>J'aurai besoin</i>	<i>Nous aurons besoin</i>
<i>Tu auras besoin</i>	<i>Vous aurez besoin</i>
<i>Il aura besoin</i>	<i>Ils auront besoin</i>

Bəli tələbələrin nəzərinə çatdırıram ki, hər bir şəxsin təhsildə müvəffəqiyyət əldə etməsi üçün dərin biliyə çox ehtiyacları var. Yuxarıda qeyd etdiyimiz ifadə inkâr formada belə təsrif olunur.

<i>Je n'aurai pas besoin</i>	<i>Nous n'aurons pas besoin</i>
<i>Tu n'auras pas besoin</i>	<i>Vous n'aurez pas besoin</i>
<i>Il n'aura pas besoin</i>	<i>Ils n'auront pas besoin</i>

Beləliklə, «avoir» feli ilə işlənən müxtəlif mənə kəsb edən bəzi frazeoloji ifadələri nəzərdən keçirək.

Dildə fikir mübadiləsi zamanı istifadə edilən sabit söz birləşmələri frazeologiya adı altında qruplaşaraq bir çox dilçilərin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Fikrin ifadəsində nitqin bilavasitə tərkib hissəsini təşkil edən, mənaca sözbə, söz birləşməsinə və ya cümləyə ekvivalent olan, dildəki hazır şəkildə olan bu konstruksiyaları – frazeoloji vahidlər parçalanmaz leksik birləşmələrdir.

Fransız dilinin tədrisində frazeoloji ifadələrin qeyri-ixtisas fakültələrində tələbələrdə maraqla qarşılınması diqqəti cəlb edir. Aşağıda bəzi ifadələri təqdim edirik.

<i>à bon marché</i> <i>à bas prix</i>	}	<i>ucuz, ucuz qiymət</i>
--	---	--------------------------

A bon marché – təqdim olunan malın keyfiyyətinə və çoxlu miqdarına görə ucuz qiymətli hesab olunur. Yəni bu ucuz maldır.

Example : *Il y avait, au plein air de la rue, sur le trottoir même, un éboulement de marchandises à bon marché.*
(E.Zola. «Au bonheur des Dames»)

Mais où trouver une main – d'œuvre aussi bon marché que celle des concurrents alsaciens qui utilisaient les prisonniers de droit commun. (R.Vailland. Beau Masque)

A bas prix – Bu ifadə qiymətin alıcıya sərfəli olması üçün endirildiyini göstərir.

Example : *Sou le faux nom de soeur «Marie-Dominique de Sacré-Coeur» une veuve de 51 ans, Suzanne Michel faisait du porte à porte à Paris, en proposant à la vente des cravates, des caleçons courts et des ceintures qu'elle s'était procurés à bas prix.*

<i>Agir de concert,</i> <i>se sonner la main</i> <i>accorder ses violons</i>	}	<i>Bir yerdə nə işə etmək.</i> <i>Birlikdə, əl-ələ verib nəyisə yerinə yetirmək və</i> <i>həyacanla diqqətə çatdırmaq</i>
--	---	---

Agir de concert - Biri-birini başa düşərək, ümumi razılığa gəlmək və bir işi yerinə yetirmək.

Example : *«J'espère que l'Azerbaïdjan et la France agiront de concert à la conquête de l'espace.*

se donner la main – əl-ələ verib bir işi yerinə yetirmək.

Example : *Ils se sont donné la main pour empêcher l'union du monde arabe.*

Accorder ses violons – bu ifadənin se donner la main ifadəsindən fərqi ancaq ondadır ki, burada şin kimə aid olmasındadır.

Example : *Pendant ce temps là, certains inculpés, et d'autres qui ne le sont point encore, profitent de la liberté provisoire, pour élaborer un système commun de défense et accorder leurs violons.*

*A la file (en file indienne)
à la queue-lue-leu*

Bir-birinin ardınca sıx, əlaqəli, bərk

Bu ifadələr mənaca bir-birinə uyğun gəlirlər.

Avoir bon pied bon oeil orta yaşlı insanların öz yaşına baxmayaraq gümrəh, sağlam və güclü olmasından söhbət gedir (yəni ki, yaxşı formada qalmaq).

A pas muets, a pas de velours, a pas de loup – sakit, eşidilməyən.

Sıradakılar felin hərəkəti ilə istifadə olunur. Mənasına və dəqiqliyinə görə fərqlənirlər.

A pas muets – səssiz hərəkət etmək deməkdir.

A pas de velours – həmin mənanı kəsb edir, amma a pas muets-dən öz obrazına görə fərqlənir.

Arracher un secret à qn, tirer les vers du nez a qn – nəyisə kimdənsə öyrənmək

Arracher un secret à qn – kiminsə sirtini öyrənmək.

Tirer les vers du nez à qn. – kiminsə sirtini bədliklə, hərəkətlərlə öyrənmək. Məna dıшыıcıları ilə fərqlənir.

Au beau milieu de au coeur de – ortalıqda, ortada.

Hər ikisi stilistik əsaslanmaya uyğun gəlir, amma au coeur de.

Au hasard, au petit bonheur, à l'aveuglette – necə gəldi, uğur üçün.

Sinonimlər məna baxımından stilistik əsaslanmalara görə bir-birindən az fərqlənirlər.

Au hasard – bilmədən, baş çıxarmadan.

Au petit bonheur – eyni mənanı verir, amma fərqlənirlər.

avoir l'oeil sur qn – kiməsə diqqətlə baxmaq, nəzər yetirmək (baxışlarla).

«Vu qu'on a l'oeil sur moi, de peur que la douleur.

Ne fasse par la mort la fin de mon malheur» (5; 102).

avoir le coeur dur – daşürəkli olmaq, qəddar olmaq.

«Mais à la fin, vaincu de l'affection naturelle, étant tout ému de les voir, il ne put **avoir le coeur si dur** que de les attendre en son siège, ainsi en descendant plus vite que le pas, leur alla au devant, et baisa sa mère la première, et la tint assez longuement embrassée, puis sa femme et ses petits enfants ne se pouvant tenir que les chaudes larmes ne lui vinsent aux yeux, ni se garder de leur faire caresses. (8; 123).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Babkin A.M. Frazеологія і лексикографія. Проблемы фразеологіі (İssledovanie i material). M.-L., 1964.
2. E.N. Lirşisene-Ziburaitе. Frazеологіçесkiy sinonimі franüzskoço əzika. Leningrad, «Prosveşenie», 1971.
3. Aino Niklas Salminen «La lexicologie» Collection Cursus, série «Lettres / Linguistique». Paris, 1997.
4. Guiraud P. «Le Moyen français». P., 1966.

On the teaching of the phrases with the verb «avoir»

Summary

The article studies the phrases with the verb “avoir” in teaching French. The classification of the verb “avoir” and its use in the phrases have been considered based on the analysis of the relevant examples.

Об обучении фразеологических сочетаний с глаголом «avoir»

Резюме

Статья посвящена фразеологических сочетаний с глаголом «avoir» в процессе обучения французскому языку. Рассматривается склонение глагола «avoir» и его употребление в составе фразеологических сочетаний на основе анализа соответствующих примеров.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

РОЛЬ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Если преподавателю какого-либо языка задать вопрос о том, что он считает целью языкового курса, он, скорее всего, ответит, что это обучение грамматике и лексике данного языка. Однако, если этот же вопрос задать учащемуся, он, вероятно, ответит, что это умение общаться на данном языке. Исходя из интересов обучающихся, языковой курс должен иметь не только "лингвистическую компетенцию" в качестве цели, но и "коммуникативную компетенцию". Лингвистическая компетенция включает в себя знание грамматики и словарного запаса языка. Так, традиционное преподавание языка строится на механическом выполнении упражнений по грамматике без осознания смысловых связей. Такая форма урока обусловлена мнением, что грамматика и лексика являются основными строительными блоками языка. К сожалению, в такой традиционной модели пренебрегают другими аспектами коммуникации, такими как культура и межличностные отношения. Для большинства учителей и исследователей не существует вопроса о важности грамматики. Вопрос заключается в том, следует ли преподавать грамматику как основную часть урока, или же знакомить учащихся с грамматическими правилами, по мере возникновения необходимости в них.

Коммуникативная компетенция - это термин в лингвистике, который подразумевает грамматическое знание синтаксиса языка, морфологии, фонологии и т.п., а также и социальные знания о том, как и когда правильно использовать высказывания. Известно, что в лингвистике проблеме коммуникативной компетенции уделялось большое и серьезное внимание. Об этом свидетельствуют многочисленные труды, статьи, научно-методические работы, посвященные этой проблеме. Вполне закономерно, что проблема коммуникативной компетенции приобретает особую актуальность и в современной лингвистике. Выдвинутые Н. Хомским постулаты в «Аспектах теории синтаксиса», где он разграничил понятия компетенции (знания своего языка говорящим-слушающим) и употреблением (реальным использованием языка в конкретных ситуациях) [4, 4], внесли большой вклад в дальнейшее развитие лингвистики и методики преподавания иностранных языков, и в частности в выдвижение понятия коммуникативной компетенции. Именно на основании работы Н. Хомского, Делл Хаймс впервые ввел в научный оборот термин «коммуникативная компетенция» [1, 180], который впоследствии многие лингвисты долго обсуждали, каждый выдвигая собственное определение данного термина. Таким образом, обзор литературы убеждает в актуальности избранной темы и неразработанности некоторых ее методических аспектов.

Что означает знать язык? Многие согласны с тем, что язык является средством общения, но гораздо меньше ясности относительно того, что именно связано с умением общаться. Различие между «лингвистической компетенцией» и «коммуникативной компетенцией» либо не принимается во внимание в большинстве языковых курсов, либо подразумевается, что лингвистическая компетенция должна предшествовать коммуникативной так, что только после достижения достаточно высокого уровня лингвистической компетенции, можно предпринимать попытки функционального использования изучаемого языка. Но, к сожалению, «Изучение языка как лингвистического явления (феномена) может обеспечить знание системы языка, но оно не ведет к пользованию этой системой в целях общения. Подтверждением служит порочная практика обучения иностранным языкам, когда внимание уделялось обучению системе языка: его фонетике, грамматике, лексике в отдельности. Учащиеся, хотя и знали правила и выполняли лексические, грамматические упражнения, не могли пользоваться словами и грамматическими правилами при решении простейшей речевой задачи» [2, 36].

Когда мы говорим о преподавании и изучении языка, существуют множество совершенно разных представлений о том, что важно изучать и как лучше всего это учить, и многое зависит от контекста и целей учащегося. Традиционные подходы к изучению языка часто сосредотачиваются на знаниях о языке, включают запоминание словарных списков и изучение грамматики языка. Они часто включают в себя четкое указание правил использования языка и используют грамматическую терминологию для объяснения причин. Этот подход часто ассоциируется с формальными экзаменами в школах и университетах. Однако, как наши представления о языке, так и наши методы преподавания и оценки изменились за последние десятилетия, что отражается в смещении акцента на коммуникативные языковые способности. Акцент обучения делается на нашей способности использовать язык в повседневных целях, а не на знании грамматики и структуры языка. Вместо механического обучения, перевода, упражнений, ориентированных на грамматику языка, и использования упрощенных текстов, созданных только для изучающих язык, больше времени уделяется слушанию и чтению «подлинных» устных и письменных текстов, а также использованию языка для целей «реального мира».

Для начала задумаемся, как же это возможно, что ребенок приобретает способность строить грамматически правильные предложения и использовать слова на столь ранней стадии своей жизни с отсутствием формального обучения? Этот вопрос был поднят Ноамом Хомским, лицом ответственным за развитие генеративной грамматики (или порождающей грамматики), что стало одним из решающих факторов в определении понятия «лингвистическая компетенция». Термин «генеративная грамматика» введен в научный оборот в работах Ноама Хомского в конце 1950-х годов. По убеждению Н. Хомского, из большого, но ограниченного числа слов люди способны составить бесчисленное количество предложений, каждое из которых будет отличаться от остальных. «...когда мы размышляем над ... проблемой объяснения человеческого знания, мы не можем не поражаться огромному несоответствию между знанием и опытом, в случае языка, между

⁶⁷ Бакинский славянский университет

порождающей грамматикой, которая выражает языковую компетенцию говорящего и скудными, дефектными данными, на основе которых он построил для себя эту грамматику» [3, 96].

Таким образом, понятие «языковая компетенция» Ноам Хомский использовал для определения внутренней ментальной грамматики человека, утверждая, что язык представляется в виде абстрактных наборов правил, которые наиболее ясно отражаются в подсознательных интуитивных представлениях индивида о языке. К счастью, теперь, основное внимание в преподавании второго языка постепенно переходит от чистого преподавания грамматики и словарного запаса, к обеспечению навыками эффективного общения. Употребляя лингвистическую терминологию, языковой курс должен иметь не только «лингвистическую компетенцию» в качестве цели, но и «коммуникативную». Но что же значат эти термины? «Компетенция» - один из самых противоречивых терминов в области общей и прикладной лингвистики. Его введение в лингвистический дискурс связано с Н. Хомским, который в своей очень влиятельной книге «Аспекты теории синтаксиса» разграничил понятия компетенции (competence), т.е. знания языка говорящим-слушателем и употребления (performance), т.е. использования языка в реальных ситуациях. Для достижения высшего уровня компетенции процесс изучения языка должен осуществляться в социальном контексте, поскольку язык несомненно является социальным явлением. В любом типе языковой аудитории мы должны придать особое значение факторам социально-лингвистической компетентности, чтобы мотивировать учащихся приобрести язык как у носителя. Способность адаптировать речь к ситуации называется социально-лингвистической компетенцией, и без этой способности значение сказанного может полностью отличаться от того, что изначально предполагал говорящий.

Лингвистическая компетенция включает в себя правила языка, знание грамматики и словарного запаса языка. Компонент грамматики включает в себя знание звуков и их произношение (фонетику); правила взаимодействия звуков (фонологию); способы формирования слов (морфологию); письменное представление языка (орфографию), правила структурирования предложений посредством комбинаций слов и фраз (синтаксис); способ передачи значения через язык (семантику). Социолингвистическая компетенция - это знание социокультурных правил использования, то есть знание того, как правильно использовать язык и отвечать на него в определённой обстановке. Уместность может зависеть как от окружающей обстановки, так и темы или же отношений между общающимися людьми. Сюда также можно включить знание другой культуры, какие темы для них являются неприемлемыми, табуированными, как они выражают вежливость, практикуют политкорректность и т.д.

Дискурсивная компетенция - это знание правил построения смыслового высказывания, т.е. знание того, как производить и понимать устные или письменные тексты. Это знание того, как объединить языковые структуры в единый и согласованный устный или письменный текст. Таким образом, дискурсивная компетенция связана с организацией слов, фраз и предложений для создания разговоров, сообщений электронной почты, поэзии, газетных статей, речи для выступлений и т.д.

Стратегическая компетенция - это правила поддержания контакта с собеседником, способность распознавать и исправлять сбои в связной речи по мере их возникновения. Например, говорящий может не знать определенного слова, поэтому он может либо перефразировать, либо спросить, как это слово говорится на определенном языке. Также, во время разговора фоновый шум, прерывание, неверное понимание сказанного и другие факторы могут препятствовать общению, и говорящий должен знать, как преодолеть эти препятствия и поддержать разговор. Стратегиями для успешного поддержания разговора могут быть просьбы о повторении, разъяснении, а также просьбы о более медленной речи, использовании жестов или поочередном разговоре и т.д. [1, 180].

Таким образом, концепция «коммуникативной компетенции» впервые была введена в научный обиход Н. Хомским, названа Д. Хаймсом, и до сих пор продолжает рассматриваться в трудах различных ученых [1, 180]. Основное содержание коммуникативной компетенции можно определить, как способность эффективно взаимодействовать с другими людьми. По своей сути, компетенция рассматривается как сочетание языковых способностей, которыми обладает человек для изучения иностранного языка. Индивидуальный потенциал каждого человека способствует его достижению высокого или низкого уровня в изучении языка.

Список использованной литературы

1. Красильникова Е.В. Иноязычная коммуникативная компетенция в исследованиях отечественных и зарубежных ученых // Ярославский педагогический вестник, №1, 2009, с. 179-184.
2. Рогова Г.В., Рабинович Ф.М., Сахарова Т.Е. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М.: Просвещение, 1991, 287 с.
3. Хомский Н. Язык и мышление. Перевод с английского Городецкого Б.Ю. М.: Изд. МГУ, 1972, 126 с.
4. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1965, 247 p.
5. Hymes D. On Communicative Competence // Sociolinguistics. Harmondsworth: Penguin, 1972, pp.53-73.

Ключевые слова: язык, коммуникативная компетенция, лингвистическая компетенция, языковая компетенция

Key words: language, communicative competence, linguistic competence, language competence

Açar sözlər: dil, kommunikativ kompetensiya, dilçilikkompetensiyası, dilkompetensiyası

The role of communicative competence in the process of studying foreign languages

Summary

The article deals with various models of communicative competence in the works of some scientists. It also analyzes the most effective teaching methods for developing communicative competence.

Xülasə

Məqalədə bəzi elm adamlarının əsərlərində kommunikativ kompetensiyanın müxtəlif modelləri müzakirə olunur. Ayrıca kommunikativ kompetensiyayı inkişaf etdirmək üçün ən təsirli tədris metodları təhlili edilir.

Rəyçi: prof. T.H.Məmmədova

Vəliyeva Yamən Əziz qızı, Əhmədova Elnarə Əhməd qızı, Kazımova Kamilə Qinyaz qızı⁶⁸
ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜ TƏLİM TƏLƏBƏLƏRİN İDRAK FƏALLIĞINA TƏSİR
GÖSTƏRƏN ƏSAS AMİL KİMİ

İdrak fəallığı mürəkkəb psixoloji prosesdir. İdrak fəallığı sayəsində şəxsiyyət uğurlar əldə edir, özünün imkanlarını, cəmiyyətdəki yerini müəyyənləşdirir. Əgər tələbənin idrak fəallığı sayəsində əldə etdiyi nəticələr onun sosial inkişafına zəmin yaratmırsa, onun daxili imkanlarına inamı artmır, əksinə özünəinamsızlıq yaradır. Bu halda həm valideynlər, həm də müəllimlər müxtəlif xarakterli və ciddi çətinliklərlə üz-üzə qalırlar.

Müasir şəraitdə şəxsiyyətin ümumi fəallıq səviyyəsinin artırılması cəmiyyətin sürətli inkişafı fonunda günün başlıca tələblərindən birinə çevrilmişdir. Fəallıq səviyyəsinin artırılmasında bir sıra amillərlə yanaşı idrak fəallığı da mühüm yer tutur. İdrak fəallığının artırılması şəxsiyyətin standart olmayan situasiyalarda qarşıya çıxan maneələrin intensiv aradan qaldırılmasında, insanın gerçəkliyi və özünü, situasiyanı hərtərəfli dərk etməsində, müxtəlif vərdişlərin formalaşmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı özündə intensiv diqqəti, hərəkatə hazırlığı, həvəskarlığı, dərk etmə marağının və s.kimi elementləri də ehtiva edir ki, bu da tələbələrdə bu prosesin istiqamətləndirilməsini, onların gələcək həyat perspektivlərinə adekvat dərk etməsinə, həyat yolunun müəyyənləşdirməsinə zəmin formalaşdırır.

Bu gün ali məktəb qarşısında özünügerçəkləşdirən və inkişaf edən şəxsiyyət formalaşdırmaq, eləcə də təhsil prosesində spontan inkişaf, özünüdərk etmə, yalnız stereotiplərlə deyil situasiyaya görə öz hərəkatlərini qurmaq, dəyişən şəraitə uyğunlaşmaq və s. kimi vəzifələr cəmiyyətin başlıca tələblərindən birinə çevrilmişdir.

Təhsil cəmiyyətin bir hissəsidir. Cəmiyyətdə baş verənlər özünü ilk növbədə təhsildə göstərir. Bu baxımdan, ali məktəbdə hələ ilk günlərdən başlayaraq tələbənin qarşısına bilavasitə olanların təcrübəsi, idrak qabiliyyətləri ilə üzlaşmayan, problem situasiyaların həlli üçün maksimal səfərbərlik tələb edən müxtəlif və mürəkkəb tələblər qoyulur. Nəticədə idrak fəallığının düzgün tənzimlənməməsi səbəbindən tələbənin dərk etməsində çətinliklər yaranır. Bu çətinlik onun gələcək təhsil müvəffəqiyyətində, şəxsiyyətin potensial imkanlarının reallaşmasında da özünü göstərə bilər.

Tələbələrdə idrak fəallığının düzgün istiqamətləndirilməsi, fəaliyyətdə uğurlu nəticələrin əldə edilməsi şəxsiyyət böhranını zəiflədir, özünümüəyyənləşdirmədə, özünü dentifikasiyada və özünüdərk etmədə dinamik inkişaf baş verir. Problemin aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri də tədris prosesində informasiya yükünün artması ilə bağlı olaraq fəaliyyətin bütün növlərində köklü dəyişmələrin aparılması zərurətindən irəli gəlir. Bunlardan ən vacibi (dərk etmə) idrak fəallığıdır. İdrak fəallığı tələbələrə konstruktiv qaydada hərəkat etmək, həyat strategiyasını dərk etmə fəallığına uyğun olaraq müəyyənləşdirmək, davranış taktikası seçmək, müəllimlərlə, qrup yoldaşları ilə bərabər hüquqlu qarşılıqlı münasibətlərə girərək əməkdaşlıq təşəbbüsü əldə etmək, bu yolla demokratikləşən və humanistləşən təhsilin subyektinə çevrilmək imkanı verir. Bu imkana sahib olmaq üçün tələbələr idrak fəallığına istiqamətləndirmək lazım gəlir. Mövcud şəraitdə onların idrak fəallığının xüsusiyyətlərini və inkişaf imkanlarını öyrənmədən bu işi həyata keçirmək çətindir.

Şəxsiyyət, onun motivasiyası və idrak fəallığının qarşılıqlı əlaqəsi psixologiyada geniş öyrənilmiş məsələlərdəndir. Bu problemin tədqiqində şəxsiyyətin motivləşmiş fəaliyyətinin yüksək forması kimi onun idrak (dərk etmə) fəallığı əsas götürülür. Tələbələrin idrak fəaliyyətinin motivasiyası problemi də psixologiyada əhatəli öyrənilmiş məsələlərdəndir.

Psixoloji ədəbiyyatlarda şəxsiyyətin motivasiya sahəsinin formalaşması onun subyektiv fəallığının əsas şərti kimi göstərilir. Bu sahədə bizə A.Maslounun nəzəriyyələri tanışdır. Məlum olduğu kimi, A.Maslounun nəzəriyyəsinə görə, şəxsiyyətin motivasiya sahəsinin ireraxik quruluşunda özünüaktuallaşdırma xüsusi yer ayrılır. Bildirilir ki, özünüaktuallaşdırma, şəxsiyyətin idrak fəallığı olmadan baş verə bilməz. Bir çox insanlar, sadəcə olaraq, özünüaktuallaşdırmanın əhəmiyyətini başa düşmür, onun mövcudluğundan xəbərsiz yaşayırlar, öz potensialını görərək onu reallaşdırma bilmirlər. Bunun əvəzində onlar öz qabiliyyətlərinə şübhə etməyə, hətta, qorxmağa meyilli olurlar. Bununla da özünüaktuallaşdırma şansını zəiflətməmiş olurlar.

Tələbələrin idrak fəallığının motivasiyasının inkişafı tələbələrdə təfəkkürün imkanları ilə izah edilir. Əgər tələbələrdə təfəkkür imkanları genişdirsə, onlarda özünüfəallaşdırma motivasiyası dinamik qaydada inkişaf edir. Burada idrak motivasiyasının inkişafına təsir göstərən digər mühüm amil tələbənin təhsil aldığı ali məktəbin, o cümlədən ailənin təhsilə olan münasibətidir. Təhsilə olan münasibət son nəticədə özünü təhsil mühitində göstərir. Tələbələrin idrak motivləri onların emosionallığından asılı olaraq həm fakultələr üzrə, həm də ayrı-ayrı tələbələrdə dəyişir. Bu dəyişmə daha çox onların insanlarla, daha çox həmyaşıdlarla qarşılıqlı münasibətləri ilə bağlı olur. Bu amillər bir-birini tamamladıqda tələbələrin idrak motivasiyası onların şəxsiyyəti ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edəcəkdir.

Tələbələrin idrak fəaliyyəti onların iştirakçısı olduqları tədris prosesində qurulur. Tədris prosesində tələbələrin fəallığı onların fənnə, müəllimə, bütövlükdə təlim situasiyasına marağı ilə şərtlənir. Təlim maraqları son nəticədə özünü idrak motivasiyasında və idrak maraqlarında göstərir.

Tələbələrin özünüdərk etməsi və idrak fəallığı arasındakı əlaqə ondan ibarətdir ki, onlar özləri üçün özünəməxsus tərdə dünyanı qavramanın vahid xəritəsini hazırlamağa çalışırlar. Bu xəritədə bütün imkan, qabiliyyət, maraq, motiv, dəyər, qiymətləndirmə və münasibətlər sintez olunur. Özünüeyniləşməyə nail olmağı bacarmamaq eyniləşmə böhranına və ya rol qarışıqlığına gətirib çıxır. Belə hallarda tələbələr təhsili davam etdirmək istəmir, müvafiq fənlərə maraq göstərmir, özlərini peşə seçiminə hazırlamırlar.

Bu, özünü idrak fəaliyyəti sahəsində ki bacarıqsızlıqda aydın göstərir. İdrak fəallığı zəif olan tələbələrdə, eyni zamanda özlərinin faydasızlığı, məqsədsizliyi, gərəksizliyi, mənasızlığı kimi hisslər yaranır. Özlərini həmyaşıdlardan və yaşlılardan təcrid etməyə çalışır, ruhdan düşür, mümkün qədər gec böyüməyi arzulayırlar. Eyniləşmə bəhrasında başqalarının onlarda görmək istədikləri sosial rollara qarşı düşmənçiliklə yanaşır, özünüqiymətləndirmə və sosial qiymətləndirmələr arasında ziddiyyətlər əmələ gəlir. Bütün bunlar, təbii olaraq idrak motivasiyasının inkişafına mane olur, idrak maraqları lazım olan istiqamətdə inkişaf etmir.

⁶⁸ 1. psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos.ə., 2. psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos.3. psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, b/m

Tələbələrin özünüdərkətməsi onların idrak fəallığından nə qədər asılıdırsa, idrak fəallığının özü də təfəkkürün, eləcə də şəxsiyyətin müstəqillik xüsusiyyətindən bir o qədər asılıdır. Ə.S.Bayramov şəxsiyyətin müstəqillik xüsusiyyətini belə izah edir: "Müstəqillik məfhumu çox geniş olub, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edir...Müstəqillik, hər şeydən əvvəl, idrak fəaliyyəti sahəsində təzahür edir. Buraya insanın öz fikir və düşüncəsində başqalarını kor-koranə təqlid etməməsi, bu və ya digər məsələyə dair öz rəyini bildirməsi və s. daxildir...ümumiyyətlə, müstəqillik həm insanın təfəkkürü və iradəsi, həm də hərəkət və rəftarları sahəsində özünü bürüzə verə bilər. Lakin bu sahələrdə təzahür edən müstəqillik bir-birindən ayrı, təcrid edilmiş şəkildə olmayıb, bir-biri ilə sıx və qarşılıqlı surətdə əlaqədardır" (1.s. 89).

Ə.S.Bayramov bildirir ki, təfəkkür müstəqilliyinin təşəkkülünü kortəbii surətdə, özbaşına cərəyan edən proses hesab etmək olmaz. Buna bir sıra daxili və xarici amillər təsir göstərir. Təfəkkürün müstəqilliyi onun ən mühüm keyfiyyətlərindəndir və o, başlıca olaraq insanın:

- a) başqasının köməyi olmadan qarşıya məqsəd, sual, problem, məsələ qoymasında;
- b) qarşıdakı məqsədə çatmaq, suala cavab vermək, məsələ və ya problemi həll etmək üçün, kənar göstəriş olmadan, vasitə, cavab, yol tapmasında və müəyyən nəticəyə gəlməsində;
- c) bu və ya cisim və hadisəni törədən səbəblər haqqında müəyyən hökmlər, mülahizələr yürütməsində ifadə olunur (1.s. 91).

Tələbələr hər hansı səbəbdən deyil, yönəldikləri sahə üzrə elmi biliklərin mahiyyətini başa düşdüklerini, onun mövzusunun dərk etdiklərini, insan həyatındakı rolunu şüurlu şəkildə anlayaraq həmin məsələləri öyrənmək məqsədilə idrak fəallığı göstərir.

Tələbələr yönəldikləri idrak fəaliyyəti onun öləri maraqları ilə deyil özünüdərkətmə tələbatı və bu tələbatdan yaranan dərkətmə maraqları ilə bağlı olduqda idrak fəallığının nəticələri daha məhsuldar olur.

Tələbələrin idealları onların yaşadıkları mühitin dəyərləri və idealları ilə bağlı olduğundan idrak fəallığı da bu baxımdan mühit amilindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olur. Onlar hansı sahədə idrak fəallığı göstərməyin daha əhəmiyyətli, cəmiyyət üçün gərəkli olduğunu müstəqil olaraq müəyyən edə bilmirlər. Nəticədə öz şəxsiyyətini təsdiq etmək üçün lazım olmayan sahələrə də istiqamətlənə bilərlər.

Yaradıcı fəaliyyətə başlayan hər bir insanda nəyi axtarması haqqında ideya olur. Ancaq bu ideya onun üçün hələ qaranlıq, qarmaqarışq təsəvvürlər yığını kimidir. Yaradıcılıq prosesində bu təsəvvürlər aydınlaşır, əsas ideya tapılır və kəşf edilir. Bu zərurətdən irəli gələn və yaradıcılığın bütün sahələri üçün səciyyəvi olan bir qanun var: şüur və şüuraltı sahə ilə daha yaxşı əlaqə yarada bilən, hər iki sahənin yaradıcılıq potensialından yararlanan, özü üçün anlaşılıqlı olan yeni ideyaları başqaları üçün anlaşılıqlı, izaholunan, aydın və material baxımdan dərk olunan tərzdə təqdim edə bilən insan yaradıcı insandır.

Tələbə yaradıcı bir şəxsiyyət olmalıdır. Müasir həyatın sosial-iqtisadi şəraitində dəyişiklik, hər bir insanın intellektual qabiliyyətlərini, qeyri-standart düşüncəni, nəzəri məlumatı fəallaşdırmağı tələb edir. Bu məzmununda, tələbələrdə idrak fəaliyyətinin əhəmiyyəti artır, yaradıcı potensialın dərinləşməsi fərdin maraqlarının genişlənməsinə kömək edir və lazımi biliklərə sahib olmaq istəyi inkişaf prosesinin hər bir dövründə ən mühüm fəaliyyət prosesində yaranır.

Dərslərdə tələbələr intellektual və idrak fəaliyyətlərinin aktivləşdirilməsi icazə verən formaların və tədris üsullarının istifadəsi, ali təhsil müəssisələrində idrak maraqlarının formalaşmasına yardım edir və tədris prosesində tələbələrin inkişafı və təlimini dəstəkləyən bir sıra vəzifələri yerinə yetirir. Bu formalar və üsullar gələcək mütəxəssislərin professional təhsili şəraitində yüksək təhsil keyfiyyətini əldə etməyə kömək edir.

Tələbələrin idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsində müəllimin tədris materialının təqdimatında məntiqi və tutarlılığını dərk etməyə təşviq etmək bacarığı mühüm rol oynayır və onun əsas və ən əhəmiyyətli müddəalarını müəyyənləşdirir.

Tələbə tədrisinin aktivləşdirilməsi müəllim tərəfindən fəaliyyətin intensivləşdirilməsi olaraq deyil, tələbələrin təhsil və yetişdirmə hədəflərinə çatmaq üçün tələbələrin intellektual, əxlaqi və iradəli və fiziki gücləri xüsusi vasitələrlə səfərbərlik olaraq düşünülə bilər.

Müəllimin vəzifəsi tələbələrin fəaliyyətlərini idarə etmək vəzifələrini seçməkdir. Tələbələrin fəaliyyəti yeni məlumatlar üçün müstəqil tədqiqatdır. Tədqiqatın idarə edilməsində müəllimin ilkin təliminin vacibliyini vurğulamaq lazımdır, çünki təhsilin inkişafı şəraitində böyük və faydasız bir vaxt sərf edilə bilər, bilikdə bir qarışıqlıq, tədqiqatda olan problemə maraq itkisi və onların imkanlarına inamın zəifləməsi yarana bilər.

Tələbənin idrak fəallığı onların - yeni bilik bacarıq və vərdislərə yiyələnmək, yeni informasiyalar almaqla özü və yaşadığı mühit haqqındakı təsəvvürlərini genişləndirmək, üzvü olduğu sosial qrupda öz yerini müəyyənləşdirməyə yönəlmiş şüurlu, məqsədyönlü, əqli, fiziki və sosial fəallıqla şərtlənən fəaliyyətidir.

Burada "idrak fəallığı" anlayışının quruluşuna sosial fəallıq anlayışının daxil edilməsinin başlıca səbəbi müasir təhsilin xüsusiyyətləri, prinsipləri, vasitələri ilə bağlıdır. Belə ki, müasir təhsil yalnız hafizəyə, intellektə deyil, tələbənin sosial əlaqələr qurmaq bacarığına, qrup yoldaşları ilə münasibətlərində humanist, tolerant, sinergetik yanaşmaya, özünün sosial qrupdakı yerini yalnız pedaqoji ünsiyyət zəminində deyil, şəxsi fəallıq, yüksək səviyyədə sosiallaşma əsasında müəyyənləşdirməyə əsaslanır.

Tələbələrin təlimində idrakın fəallaşdırılması və onların şəxsiyyətinin inkişafında bir sıra qanunauyğunluqlar vardır. Bu qanunauyğunluqlara aşağıdakıları aid etmək olar: öyrənmə və fəallaşma arasındakı əlaqə; idrak fəallığı şəraitində tələbə şəxsiyyətinin formalaşması; idrak fəallığına təsir göstərən informasiyaların, onların işlənməsi və istifadəsi prosesinin tələbələrin dünyagörüşünə təsiri; idrak fəallığı prosesində fərdi (koqnitiv) üslubun yaranması və inkişafı; idrak fəallığı prosesində tələbənin şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafı və s.

Tələbələrdə idrak fəallığı qruplar üzrə müxtəlif cür təzahür edir. Belə ki, tələbə müəllimə diqqətlə qulaq asa, təklif olunan materialı yaza, onun göstərişi ilə sxemləri qura bilər və s. Belə tapşırıqlar fəallıq tələb edir, ancaq onlar təqlidçi xarakter də daşıyır. Tədris fəaliyyətinin bütövlüyü, sistemliliyi və yarıdıcı elementlərlə qurulması şəraitində özünün yerinə yetirdiyi hərəkətlər zəminində tələbələrdə dəyişmələr baş verir. Belə tədris fəaliyyəti həm də onunla xarakterizə olunur ki, onun təşkilinə aid olan vasitələr aralarında sıx əlaqə olub biri-digərini tamamlayır.

Tələbələrin fəallaşdırılması, öz qabiliyyətlərinə görə istiqamətləndirilməsi, kiçik uğurlardan böyük uğurlara doğru fəaliyyət göstərməsi sistemli qaydada yanaşma tələb edir. Bunun üçün hər bir tələbədə, idrakın fəallaşdırılması şərtlərini müəyyənləşdirmək lazım gəlir.

İnsanın fəallığı özünü bir neçə sahədə göstərir: dərkətmə fəallığı, idraki fəallıq, sosial fəallıq, əmək fəallığı və s. Deməli, idrak fəallığı - insanın ümumi fəallıq fenomeninin bir sahəsidir. İdrak fəallığı prosesində insan aqlının ən vacib xassələri iştirak edir. İdrakın fəallaşması dedikdə - insanın ətraf aləm reallıqlarına yalnız bioloji və sosial istiqamətlənməsi deyil, həm də bu reallıqların mahiyyətini dərk etmək üçün daxili və xarici imkanların birləşdirilməsi, iradi say göstərilməsi, cəhd edilməsi başa düşülür.

Şəxsiyyət nəzəriyyəçiləri tərəfindən aparılan tədqiqatlarda idrak fəallığı bütövlükdə şəxsiyyətin xassəsi kimi səciyyələndirilir. Z.Freyd və A.Freyd yeniyetmələrin idrak fəallığını - toplanmış cinsi enerjinin sərf olunması cəhdi; E.Erikson-özünüidentifikasiya tələbatından yaranan axtarıcı fəaliyyət ,

K.Xomi - daxili həyəcanlara üstün gəlməyə yönələn cəhd ; K.Q.Yunq – arxetipik şüurun fərdin həyatında sosiallaşması prosesində üzlaşdiyi reallıq; A.Adler – natamamlıq hissənin üstünlüyünə cəhdi ; A.Bandura və C.Rotter özünümöhkəmləndirmənin mühüm şərti, Q.Ollport, R.Kettel və H.Ayzenk- pozitiv fəaliyyətə yönəlişlik; A.Maslou – motivləşmənin qanunauyğunluğu; C.Kelli – şəxsi konstruktura müvafiq qaydada fəaliyyət göstərmək kimi şərh edirlər.

Bu tədqiqatların bir qisminə (Z.Freyd, K.Q.Yunq, K.Xomi) şəxsiyyətin idrak fəallığını (yaratıcılıq potensialını) sosial aləmdə deyil, şəxsiyyətin bioloji quruluşunda axtarmağa yönəlmişdir. Həmin yanaşmalara görə, məsələn, təxəyyül şəxsiyyətin qoruyucu mexanizmdir. Onun funksiyası «mən» və mühit arasındakı konfliktlərin, analızmazlıqların izahına yönəlir. Bu zaman dərk etmə təxəyyülü problemin həllində fəal çıxış edir. O, yaratıcılıq məhsullarında ətraf aləmin özünəməxsus ifadəsini tapır. Təxəyyülün köməyi ilə insan axtarılan (tədqiq olunan) məsələni, ya yaratıcı vasitələrlə, ya da ayrı-ayrı təəssüratlar əsasında mənimsəyir.

İdrak fəallığında ləngimələr yaradan təxəyyülün affektiv vəziyyəti Z.Freyd tərəfindən əhatəli təsvir edilmişdir. Belə ki, Z.Freyd bu prosədə şəxsiyyətin şüuraltı konfliktlərinin təxəyyül və yaratıcılıq prosesində təzahür edən tərəfləri kimi baxır. Onlar bir-birilə anadangəlmə bağlıdırlar. Yaratıcı qavrayışın effekti konflikt zamanı müxtəlif yollarla ifadə olunanlar – sıxışdırılmış emosiyaların dirçəldilməsidir. Deməli, affektiv təxəyyül ziddiyyətli situasiyalarda meydana çıxır. O, bir tərəfdən, hadisələrin mahiyyətinin mənimsənilməsində nizamlayıcı funksiyasını, digər tərəfdən, müdafiə funksiyasını yerinə yetirmiş olur. Müdafiə iki yolla qurulur: birincisi, konfliktli situasiyaların həllinə təsir göstərə biləcək vasitələrə ardıcıl olaraq çoxsaylı sarsıdıcı təsirlər göstərməklə; ikincisi, frustrasiyanı aradan qaldıran təxəyyül situasiyaları yaratmaqla.

Yeni freydistlər də təxəyyülün əsas funksiyasını şəxsiyyətin müdafiəsi, «mən»in qorunması üçün neqativ təəssüratların dəf edilməsinə olan cəhdlə izah edirlər. Bu sahədə Z.Freyd geniş təhlil aparmışdır. A.Adler, K.Yunq, E.Erikson, A.Freyd, E. Frommun tədqiqatlarında da bu problem diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. İzahlara görə, bunlar şüuraltı proseslər vasitəsilə yaranaraq şəxsiyyətin sosial konfliktlərinin həllini təmin etməyə yönəlir.

Bir sıra tədqiqatlarda problemə şəxsiyyətin struktur komponentlərinin inkişafı baxımından yanaşılır. B.H. Əliyev - əqli keyfiyyətlərin formalaşmasında etnik-mədəni amillərin rolu; A.O.Proxorov – təlim prosesində şəxsiyyətin inkişafının başlıca yolu; R.V. Cabbarov - yeniyetmələrdə özünüdərk etmə prosesinin tərkib hissəsi nöqtəyi-nəzərindən təhlil edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, idrak fəaliyyəti ayrı-ayrı idrak proseslərinin əlaqəli, qanunauyğun şəkildə qurulan qarşılıqlı təsiri yolu ilə tənzimlənir. İdrak fəallığının zəif olması, ya da yüksək aktivliyi bu prosədə iştirak edən ayrı-ayrı idrak prosesinin digərlərindən üstün təbii imkanlara malik olması kimi başa düşülür. Bunlar nəzərə alınaraq təlim zamanı idrak fəallığını şərtləndirən proseslərin psixoloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Tələbələrin idrak fəallığının vacib sahələri olan təfəkkür və təxəyyül prosesləri əvvəlki yaş dövrləri ilə müqayisədə yaratıcı, abstrakt, bərpəedicilik istiqamətə yönəlsə də, onların məqsədyönlü qaydada tənzimlənməsinə, inkişaf etdirilməsinə zərurət var. İdrak fəallığının inkişafı prosesində insanın psixoloji funksiyaları sistemli, avtomatik, təsadüfi olaraq baş vermir. Bu funksiyalar xüsusi sistemlə, şəxsiyyətin bütün varlığının məqsədə yönəldilmiş cəhdləri, həvəs və maraqları ilə istiqamətlənir. Öz imkanlarını düzgün götür-qoy edərək onun daha səmərəli tərəflərini fəallaşdırma bilən, fəaliyyətini iradi tənzimləməklə yanaşı, idrakın optimal işini qura bilən tələbə təhsildə nailiyyətlər əldə etməyə qadirdir. Belə tələbələrin psixikası elə qurulmuşdur ki, onlar üçün daxili tarazlığa, harmoniyaya, fiziki və psixi sağlamlığa cəhd etmək xasdır, lakin heç də həmişə bu cəhdlər gözlənilən nəticə verməyir. Bu, insanın özünüdərk etməsi sayəsində baş verir və koqnitiv sahənin effektiv işinin nəticəsində mümkün olur.

İdrak fəaliyyəti mürəkkəb quruluşa malikdir. İdrak fəaliyyətinin səmərəli qurulması üçün bir sıra komponentlərin səmərəli fəaliyyəti tələb olunur. Burada, həm idrakın təbii quruluşunu əmələ gətirən komponentlərin [(qavrama, yadda saxlama, təfəkkür, təxəyyül, iradə, emosiyalar), qabiliyyətlər (dərk etmə, anlama, mənimsəmə və s.)], həm də sosial inkişaf prosesində formalaşmış şəxsiyyət keyfiyyətlərinin birgə işi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də tələbələrin idrak fəallığından bəhs edərkən məhz bu komponentlərin assosiativ əlaqələri zəminində gedən yaratıcı, dinamik inkişafa yönələn dərk etmə və təbiiq etmə fəaliyyətindən və onun məhsuldar nəticələrindən bəhs etmiş olur. Tələbələrin idrak fəallığının psixoloji xüsusiyyətlərinin və onun inkişafına təsir göstərən amillərin geniş tədqiqinə ehtiyac vardır.

İnsanlar özlərinin bioloji quruluşuna, eyni zamanda, beyin hüceyrələrinin mexanizmlərinə uyğun olaraq, ya məhsuldar, ya da qeyri-məhsuldar idrak fəaliyyəti göstərirlər. Bunlarla yanaşı, idrak fəallığı hər bir fərdin şəxsi fəallığı və yaş xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Tələbələrin idrak fəallığını təmin etmək üçün təlim prosesində fəaliyyəti düzgün nizamlamaq, iradi iş nümayiş etdirmək, məhsuldar nəticələrə nail olmaq lazım gəlir. Göstərilən proseslərin necə baş verməsi hazırda pedaqoji sahədə çalışanları maraqlandıran məsələdir. Bu baxımdan tələbələrin idrak fəaliyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərini onun inkişafını şərtləndirən amillərlə qarşılıqlı əlaqədə aydınlaşdırmaq məqsədəuyğundur.

İdrakın fəaliyyətinin strukturunda duran komponentlər çoxdur. Q.Qeşindiq, C.Bruner, J.Piaje, L.S.Viqotski, S.L.Rubinşteyn, A.S.Zaporojes və b. tədqiqədi fəaliyyət zamanı yeni biliklərin mənimsənilməsində təəssüratların, təəssüratların və perseptiv qavrayışın rolunu önə çəkirlər.

Bu sahədə diqqət yetirilməli olan məsələlərdən ən birincisi – sensor-perseptiv proseslərdir. Belə ki, idrak fəaliyyətində məhsuldarlığın səviyyəsi duyğular və ona qarşı refleksiyanın intensivliyindən çox asılıdır. Hərəkət və əqli fəallıq zamanı sensor proseslərin adekvat formalarını yaratmaqda yalnız şüur deyil, beyin kötyündə proqramlaşmış xüsusi sahələr də cavabdehlik daşıyır. Bu baxımdan təəssüratlar və təəssüratlar əsas amillərdən hesab olunur. Təəssüratlarda keçmiş hissələrin izlərini saxlamaq qabiliyyəti də var. Bu qabiliyyət təəssüratlar, eləcə də tanıma üçün xasdır. Son nəticədə təfəkkür proseslərinə, xüsusilə müqayisə və təhlilə material verən bu qabiliyyət nə qədər güclüdürsə idrak fəaliyyəti daha məhsuldar olur. Təəssüratlar, eyni zamanda, intellektual hissələrin və emosiyaların əmələ gəlməsində, inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tələbələrin təfəkkürü daha fəal xarakter daşıdığından bu yaşda onlardan təlim prosesində daha artıq müstəqillik tələb edilir. “Bu iş dərsin daha fəal olmasını, tələbələrin ağına qida verməsini, fərdi materialların düşündürücü olmasını, əqli gərginlik tələb etməsini zəruri edir.

İdrak fəallığında əsas yük ümumilikdə koqnitiv proseslərin: hafizənin mücərrəd və məntiqi təfəkkürün, təxəyyülün, hiss və emosiyaların üzərinə düşür. S.L.Rubinşteyn idrak fəallığının stimullarından biri kimi mücərrəd təfəkkürün praktik təfəkkürlə qarşılıqlı əlaqəsini görərək qeyd edir ki, idrak fəaliyyətində istər mücərrəd təfəkkür, istərsə də yaratıcı təxəyyül ayrılıqda inkişaf etmir. Bu inkişaf əqli proseslərdə fəal iştirak edən digər çoxsaylı komponentlərlə birgə psixi inkişafda baş verir. Hər bir yeni vərdiş yiyələnmə praktik fəaliyyət tələb etdiyindən bu prosədə sensor-perseptiv mexanizmlərlə yanaşı hissi-emosional, şüuraltı amillər (intuisiya, insintlər) də qoşulur.

L.S.Viqotskinin nöqtəyi-nəzərində də idrak fəallığı yalnız təfəkkürlə bağlı deyil. Onun əsasında həm də təxəyyül durur. Təxəyyül elə idrak prosesidir ki, o həm dərk etməyə qədər, həm də dərk etmədən sonra hər iki tərəfdə fəal iştirak edir. Təxəyyülün köməyi ilə tələbə fikirləri, anlayışları,

sxemləri ya ayrı-ayrı təəssüratlar, ya da yaradıcı vasitələrlə mənimsəyir. Bu zaman təxəyyülün fəallaşması zəruridir, lakin bunu təxəyyülün affektiv vəziyyəti ilə eyniləşdirmək olmaz.

Təxəyyülün affektiv vəziyyəti Z.Freyd tərəfindən əhatəli təsvir edilir. Belə ki, Z.Freyd bu prosesə şəxsiyyətin şüuraltı konfliktlərinin təxəyyül və yaradıcılıq prosesində təzahür edən tərəfləri kimi baxır. Onlar bir-birilə anadangəlmə bağlıdır. Yaradıcı qavrayışın effekti konflikt zamanı müxtəlif yollarla ifadə olunur – sıxışdırılmış emosiyaların dirçəldilməsidir. Deməli, affektiv təxəyyül ziddiyyətli situasiyalarda meydana çıxır. O, bir tərəfdən, hadisələrin mahiyyətinin mənimsənilməsində nizamlayıcı funksiyasını, digər tərəfdən, müdafiə funksiyasını yerinə yetirmiş olur.

İdrak fəallığı zamanı subyektin həm daxili, həm də xarici imkanları məqsədyönlü fəaliyyətə istiqamətlənir. Belə fəaliyyətdə göstərilən imkanlar fəaliyyətin motivlərinə, qarşıya qoyulmuş məqsədə tabe olmalı, onlara xidmət etməlidir. Yəni, burada əsas məsələ emosiyaları normal tənzimləməklə fəaliyyəti yaradıcı istiqamətə yönəltməkdir. Əks halda idrak fəaliyyətinin nəticələri ciddi əhəmiyyət kəsb etmir. Möhkəm assosiativ əlaqələrlə tənzimlənən idrak fəaliyyəti yeni söz və hərəkət assosiasiyaların, yeni vərdişlərin, bacarıqların yaranmasını təmin edir.

İdrak fəaliyyətində yeni vərdişləri mənimsəməklə qarşıya çıxan çətinlikləri üstələmək mümkündür. Bunun üçün iradəyə zərurət yaranır. İdrak fəaliyyətində iradə aparıcı olduqda yeni vərdişlər ətrafında assosiasiyalar əmələ gəlir. "İrədi keyfiyyətlər çox və müxtəlifdir...Təşəbbüskarlıq, mütəşəkkillik, müstəqillik, qətiyyət, təkidlilik, işgüzarlıq, cəsarət...irədi keyfiyyətlərdir...Təcrübə, həmçinin ali məktəblilərlə aparılan müsahibələr göstərir ki, gənclərimizin əksəriyyəti mətin iradəyə üstünlük verib onu özlərində tərbiyə etməyə səy göstərirlər. Bacarıqlı tələbə öz fikirlərini bir axara yönəldəndə yalnız diqqət cəmləşmir, iradə də bu prosesi müşayiət edir. Onun enerjisi təsəvvürlərin ilkin gedişi ilə birləşərək yeni axtarışa doğru yönəlir. Bu zaman informasiyaların mənimsənilməsi da asanlaşır.

Bir çox pedaqoqların işi müasir şəraitdə tədris prosesinin aktivləşməsi probleminə həsr edilmişdir. Müasir pedaqogikada idrak maraqlarının səviyyəsinin artımına imkan yaradan, tələbənin intellektual qabiliyyətlərini inkişaf etdirən bir çox müxtəlif metodika hazırlanmışdır.

Pedaqoji praktikada idrak fəaliyyətini aktivləşdirmək üçün müxtəlif vollarından istifadə olunur, onların arasında əsasları tələbələrin fəaliyyəti və müstəqilliyini stimullandıran vəziyyətlərin, formaların, metodların, tədris vasitələrinin müxtəlifliyi, bu cür kombinasiyaların seçilməsidir. Tələbələrin bilik fəaliyyətinin formalaşdırılmasının əsas şərtləri dərslərin məzmunu və təşkilidir. Dərsdə seçiləcək və istifadə ediləcək texnika vasitəsilə düşünməyi öyrədən müəllim onları mövzunu maraqlandıрмаq və saxlamaq qabiliyyəti baxımından qiymətləndirməlidir. Müasir təhsil və tərbiyə prosesinin tələbləri dərsdə əyani vəsaitlərin və texniki vasitələrin möhkəm tətbiqinə cavab verir. Hər tədris alətinin didaktik funksiyaları, öz istifadə imkanları var. Müəllimin sözü vaxsı düşünülmüş vizual görüntüyə malikdirsə, müxtəlif vasitələr kömək edərsə, dərs hər bir şagird üçün canlı və maraqlı olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ə.S.Bayramov. Ə.Ə.Əlizadə «Psixologiya». Bakı: 2012
2. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.
3. Mehrafov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007, 447 s.
4. Большая энциклопедия психологических тестов. М.: Эксмо, 2007, 414 с.
5. Брунер Д. Психология познания, М. Прогресс, 1977, 247 с.
6. Исследование развития познавательной деятельности. Перевод М.И. Лисиной. М.: Педагогика, 1971, с. 17-99.
7. Зинченко В. П. Искусственный интеллект – глазами психолога // Популярная психология. Хрестоматия. М.: Просвещение, 1990, с. 295-299.
8. Маслоу А. Гуманистическое направление в теории личности// Теории личности. М.- Санкт-Петербург: Питер, 1997, с. 479-528.
9. Петровский А.В., Ярошевский М.Т. Основы теоретической психологии. М.: УН, ФРА, 1998, 329 с.

Açar sözlər. İdrak, şəxsiyyət, özünügerçəkləşdirmə, özünüdərkətmə, özünü aktualaşdırma, motivasiya, spontan, intensiv, cəmiyyət, psixologiya, qavrayış, yaradıcılıq, təfəkkür, təxəyyül, qabiliyyət, emosiya, təsəvvür, müstəqillik, didaktik, vizual, cəmiyyət

Xülasə

Müasir şəraitdə şəxsiyyətin ümumi fəallıq səviyyəsinin artırılması cəmiyyətin sürətli inkişafı fonunda günün başlıca tələblərindən birinə çevrilmişdir. İdrak fəallığının artırılması şəxsiyyətin standart olmayan situasiyalarda qarşıya çıxan maneələrin intensiv aradan qaldırılması məqalədə geniş öyrənilmişdir. İnsanın gerçəkliyi və özünü, situasiyanı hərtərəfli dərk etməsi, müxtəlif vərdişlərin formalaşmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb etməsi bu məqalədə öz əksini tapmışdır. Məqalədə idrak fəaliyyəti zamanı tələbənin yeni materialı dərk etməsi onun mənimsəmə imkanları xüsusi olaraq müəyyən edilir. Bu baxımdan idrak fəaliyyətinin mənimsəmənin keyfiyyəti ilə şərtlənməsi məqalədə göstərilir. Eyni zamanda məqalədə idrak fəaliyyətində mühüm məsələ olan informasiyanın əlaqəli şəkildə öyrənilməsi və mənimsənilməsi tədqiq edilir. Eləcə də mənimsənilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin keyfiyyəti idrak fəallığına yeni zəmin yaradır.

Məqalədə idrak fəallığının tədqiqində çox zaman diqqət mərkəzindən kənar qalmış bu komponentləri idrak fəallığının emosiya və hisslərlə qarşılıqlı əlaqəsi kontekstində nəzərdən keçirmək məqsəduyğun hesab edilmişdir. Yəni, idrak fəaliyyəti və emosional inkişaf arasındakı qarşılıqlı təsirin xüsusiyyətləri və problemlə bağlı olaraq araşdırılmalı olan məsələlər məqalədə öyrənilmişdir. Eyni zamanda tələbələrin təlimində idrakın fəallaşdırılması və onların şəxsiyyətinin inkişafında rolu araşdırılmışdır.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

İNSANŞUNASLIQ-ЧЕЛОВЕКОВЕДЕНИЕ

Babayev Elvin Əliyər oğlu⁶⁹

ÇİN MƏDƏNİYYƏTİNİN QƏDİM TÜRK LƏRİN İNANC SİSTEMİNƏ TƏSİRLƏRİ

Çin mədəniyyətinin türk inanc sistemində ciddi şəkildə təsiri olmuş dinlərdən başlıcası taoizmdir. Qurucusu Lao-tse idi. Bir saray məmuru olan Lao-tse ömrünün axırlarında güşənişin olmuş və həyatını hikmətə həsr etmişdir. Hətta Çin mənbələrində onun Türkiyəyə getdiyi, Maninin ulu babası olduğu fikri də yer alır. [3, s.20] Çinli bir filosof, taoizmin banisi Lao-tsenin həyatı haqqında geniş məlumat yoxdur. Onun əfsanəvi həyatı haqqında ilk dəfə e. ə. 100-cü ilə yaxın Tzjen tərəfindən yazılmış, Çinin tarixi “Che Ki”də məlumat verilmişdir. Lao-Tszunun Xanonda dünyaya gəldiyi bildirilir. Əsl adı Li Tandır (Lao-Tan). Lao-tse ona verilən ləqəbdir, mənası “qoca alim” deməkdir. Uzun ömür sürdüyü qeyd olunur. Çu sarayında arxivdə işləmiş, Konfutsi ilə eyni əsrdə yaşamışdır. Hətta ikisinin bir-biri ilə görüşdüyü bildirilir. Lao-Tzu ilə Konfusunun bir-biri ilə görüşməsi çox böyük bir hadisə hesab edilir. Onlar bir-biri ilə görüşdükdə Lao-tzu qocalmış, Kofusi isə gənc bir alim olmuşdur. Dəqiq olaraq nə vaxt öldüyü bilinməsə də haradansa 80 yaşa kimi yaşamış olduğu qəbul olunur. [7, s.73].

Taoizmin kitabı “Tao te çing” (həqiqət və fəzilət kitabı) adlanır. Amma bu əsərin Lao-tseyə aid olmadığı aydındır. 81 fəsildən və 5 min kəlmədən ibarət kitab, ümumiyyətlə, Tao və Tedən bəhs edir. Hər iki termin siyasi, sosial, metafizik və əxlaq düsturlarını ifadə edir. Hərfi mənada Tao “yol, həqiqət, üsul və doğru yol”, məcazi mənada isə “kainatın əvvəli” deməkdir. Te isə “fəzilət, kamal, güdrət” mənalarına gəlir. Te, əslində, Taonun insandakı təzahürüdür. [3, s.20] Bu kitab hal-hazırda kimi bütün taoist düşüncələrin mənşəyi hesab olunur və taonun nə olduğu haqqında məlumat verir. Dərk edilməsi olduqca çətin olan bu kitab, Çinin böyük klassikləri arasında yer alır. Bir çox elm adamı, “Tao te king”i qərb dillərinə tərcümə etməyə çalışsa da buna müvəffəq olmayıb. Hətta kitabın adı belə dəqiq tərcümə olunmayıb. [7, s.47] Hər bir tərcüməçi kitabın adını müxtəlif formada verir. Bu kiçik kitabın sirri ən qədim mistisizm (fövqəltəbii, ilahi, gizli bir qüvvəyə inanışı əks etdirən dini-idealist dünyagörüşü) nümunəsi olmaqla əlaqələndirilir. Lao-tzu, bu kitabında mistik ifadə və təsəvvürlərə öz ana dilində ilk dəfə bir forma verməyə çalışıb. Buna görə də seçmiş olduğu təbirlər, göstərdiyi simvollar aydın deyil qeyri-müəyyəndir.

Taoizm bəzi cəhətlərinə görə naturist (təbiət) inanc formasıdır. Kainatda əbədi nizam anlayışının olduğunu iddia edən taoizmin yaşanan hər şeyin bu nizamın ifadəsi olduğuna inanır. Tao hər şeyin əvvəli olan birdir. Bir olandan dünya yaranır və beləcə, yanq-yinq deyilən dualist prinsip əmələ gəlir. İkilikdən isə çoxluq zühur edir. Yanq-kişi və göyü, yinq isə dişi və yeri ifadə edirdi. Bunlar əks qütb olsa da zidd deyillər və vəhdət təşkil edirdilər. Taoizmi qədim türk inanc sistemində yaxınlaşdırın əsas prinsip də bu anlayışdır. Taoizmin əsas prinsipi ölümsüzlüyə çatmaqdır. Təməl prinsiplərinə görə, İslam panteizminə (vəhdəti-vücut) oxşayan taoizm sufi məktəblərinə dərin təsir etmişdir. Taoizmin bəzi prinsipləri türklər vasitəsilə İslam təsəvvürünə daxil olmuşdur. Hətta hikmət axtaran tao dərvişləri şaman kimliyinin yaranmasında da təsirli olmuşdular. Taoizmin İslam sufi təfəkkürünə təsir edən ən mühüm prinsipi “kamil insan” (ənəl-həq) anlayışıdır. Hürufilikdə bu anlayış özünün ən ideal şəklini almışdır. [3, s.20]

Lao-tzunun 80 ildən çox yaşadığı bilinməsə də, nə vaxt vəfat etdiyi dəqiq bilinmir. Onun vəfatından sonrakı dövürdə taoizmin tarixi də qaranlıqdır. Taoizmin nisbətən sonrakı vaxtlardakı inkişafını Lao-tzuda sonra gələn və taoizm haqqında məlumatlar verən müəlliflərin sayəsində qismən öyrənmək mümkün olmuşdur.

Lao-tzu təliminin əsasını mistik bir panteizm təşkil edir. Bu din Tao anlayışının üstündə təşəkkül tapmışdır. Tao dünyanı idarə edən səbəbdır. İnsan onu bilməlidir. Tao dünyadan əvvəl olan yaradıcı prinsipdir. O, gözəgörünməz, eşidilməz və dərk edilməzdir. O, əzəli və əbədidir, öz-özlüyündə vardır, hər şeydə hazır-amadadır. O, heç cür təsvir edilməz. Hər şeyin təməli odur. O, yoxluq deyil. Təbiət və kainatın mövcudluğu onun sayəsindədir. Hər şeyin arxasında və kökündə o vardır. Hər şeyi yaradıb qidalandıran odur. Bunun üçün də bəzi vaxtlar tao “ana” kimi adlandırılır. Çünki hər şey ondan yaranır. Taoizmə görə kainat mövcud olan ilə mövcud olmayan birləşmələrindən meydana çıxmışdır. Taoizmin son qayəsi ölümsüzlüyə nail olmaqdır. Hər şeyin yaradıcısı olan Taonun heç bir şeyə ehtiyacı yoxdur. [4, s.69] Qeyd olunmalıdır ki, İslamda da “Əsmaül Hüsna” ya daxil olan adlardan biri “Saməd”dir ki, bu da Allahın heçnəyə möhtac olmaması sifətinin göstəricisidir.

Taoizmdəki anlayışa görə Taodan bir dünyaya gələr, birdən də iki:- Yin və Yang; ikidən də üç:- Yin, yang və nəfəs; üçdən də kainat. Tao yerin və göyün mənşəyi, yaradan, həmçinin də yaşadan prinsipdir. Hər şeyi yaradan taonun heç nəyə ehtiyacı yoxdur. Başqa qüvvələrlə rəqabət aparmır. Bilavasitə insanlar da, tao kimi rəqabət və tamahdan uzaq olarsa, yaxşı bir yaşayışa malik olurlar. [5, s.85].

Bəzi din tarixçilərinə görə Taoizm, bir inanc sistemindən daha çox fəlsəfi bir cərəyandır. Yaşamaq üçün prinsipial olmaq lazımdır. Bunun metodu isə, gimnastika, pəhriz, tənəffüs etməyə nəzarət kimi şeylərdir. Taoizmdə meditasiya (təfəkkürə dalma) çox əhəmiyyətlidir. Lakin bu buddizmin təsiri altında deyil. Meditasiya bir daxili müvazinət yoludur. [4, s.69]

Taoizm, fərdi bir qurtuluş yolu təlqin edir. Batini (daxili) ünsürlər dinə hakimdir. Taoist panteonda “ölümsüzlər” diqqətçəlbədir. Bunlar hörmət bəslənilən əzizlər qrupudur. Taoizmdə ölümsüz olaraq qəbul olunanların siyahısının bir sonu yoxdur. Qəhrəmanlar və tarixi şəxsiyyətlər də bu siyahıya daxildirlər. Yaradılış məfhumu Dao və yaxud da Tao ilə müəyyənləşdirilib. Dao, Çin dilində yol, prinsip mənalarını verir. Həmçinin dünyanın nizamı və yaradılış müddəti deməkdir. Dünyanın bu görünməz prinsipinə birbaşa çatmaq mümkün deyil. Lakin on bir varlıq arasında o mövcuddur.

⁶⁹Bakı Dövlət Universitetinin “İslamşünaslıq” ETM-nin elmi işçisi.

Hər varlıq Taonun təsiri ilə meydana gəlir. Bu dinin özünəməxsus dini qrupları və ayinləri mövcuddur. Taoizmin sehrbazları, rahibləri, rahibələri və dini liderləri vardır. Özlərinə xas ayinləri və bu ayinlərin də özünəməxsus qədim bir ənənəsi vardır. Yazda od yandırmaq çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bahar bayramında od yandırılır, taoist rahiblər yarımçıpaq vəziyyətdə odun içinə düyü və duz atıb, ayaqyalın vəziyyətdə qaçaraq odun üstündən tullanırlar. [5, s.35]

Taoizm, bir neçə əsr sonra buddizmin təsiri altında kilsə halına gəlmişdir. Lao Tszuya görə dünyadakı bütün pisliklər və ehtiraslar öyrənilən şeylərdən meydana çıxır. Bunun üçün də insan, ehtirasları oyadan şeyləri öyrənməkdənsə, öz-özünə qulaq asmalı, özünü öyrənməyə (kəşf etməyə) çalışmalıdır. Belə olduqda o, əzəli kamilliyə nail ola bilər. Taoistlərin evlərində bir çox ilahlar (tanrılar, bütələr) vardır. İlahların təsvir olunmuş şəkilləri, evlərin böyük qapılarının önündə olan açıq bir şkafin içinə yerləşdirilir. Taoist din adamları Lao Tszunun yolu ilə gedə bilmək üçün evlənmirlər. İnzivaya çəkilərək (güşənişin olaraq) təfəkkürlə vaxt keçirirlər. Başda Çin olmaqla Tayvan, Yaponiya, Koreya və Amerika kimi ölkələrdə yaşayan 100 milyona yaxın taoist dünya əhalisinin 1, 5 faizini təşkil edir.

Türklər arasında 5-ci əsrdən etibarən taoizmə maraq artmağa başladı. Göytürk dövləti 6-cı əsrdə yaransa da ondan əvvəl bu torpaqlarda digər türk sülalələri hakim idilər. Bunlardan biri də Tabqaçlar idi. 5-ci əsrdə taoçuların ustası Çien-çi Tabqaç sarayına gədi. Onun davranışı, elmi və alicənablığı Tabqaç vəliəhdi Toba Tai-vuya dərindən təsir etdi. O taoizmin tərəfdarına çevrildi. Taoizmi imperiya ərazisində sərbəst təbliğat aparən dinlər cərgəsinə daxil etdi. Taoizm qısa müddətdə konfutsi inancına tapınan Cənubi Çin, buddist hunlar, Göy Tanrı inancına sahib abarlar arasında Tabqaç dövlətinin əsas ideologiyasına çevrildi. Üstünlüyü əldən çıxartmaq istəməyən buddistlər taoçulara qarşı kəskin rəqabətə başladılar. [2, s.125] Bələliklə nümunəvi tao ustasının sayəsində rəğbət qazanan taoizm dini təbliğat müstəqilliyi qazanaraq türklər arasında yayılmağa başladı. Çində isə ilk olaraq əsasən kəndlilər bu dini qəbul etmişdirlər.

Tabqaç xaqanı hakimiyyətinin ilk illərində dinlərarası rəqabətdə tərəfsiz olduğunu göstərsə də, sonrakı proseslər onun mövqeyini dəyişmişdir. Bələki, o, öz ölkəsində böyük bir tao məbədinin tikilməsini əmr etdi. Taoist rahiblər isə xaqanın bu himayəsindən sui istifadə edərək digər dinləri zərərsizləşdirməyə başladılar. İlk addım olaraq şamanizmi "bütperəst və fəlcilik inancı" elan etdilər və 440-cü ildə xaqanın çıxartdığı fərmanla kamları (Şaman rahibləri "kam" və ya "qam" adlanırdı. Bu sözə "Kitabi Dəqə Qorqud" da da rast gəlinir. Bamsı Beyrəyin atasının adı- Kam Bərə, Qam Bərə. [7, s.49]) qətlə yetirdilər. Bir müddət sonra budda inancına sahib rahiblər də həmin aqibətlə üzləşdilər. [2, s.125] İlk olaraq şamanları özlərinə rəqib görmələrindən dolayı onların qətlinə səbəb olmaları şamanizmin həmin dövrdəki təsirindən xəbər verir. Bütün maneələrdən sonra dövlət siyasəti taoistinancın təsiri altına düşdü.

Göytürk xaqan ailəsinin yaşadığı Şərqi Türkiyədə 4-cü 5-ci əsrlərə aid, çincə Pianq-lianq adlanan bölgədə taoist bir məbəd yerləşirdi. Hətta Göytürk xaqanı Bumının bu inanc sistemi ilə yaxından maraqlandığı da qeyd edilir. [3, s.20] Onu da qeyd etmək gərəkdir ki, Göytürk dövlətinin qurulması, müstəqillik əldə etməsi Bumın (Muğan) xaqanın adıyla bağlıdır. Bələki, o, 552-ci ildə Juan-juanlar (avarlar- Avar adı xazar, tatar, bulqar, suvar tayfalarının adı ilə bir sırada qədim türk etnosu sayılmaqdadır. Avarların adı qədim Orxon yazılarında apar şəklində işlədilmişdir, deyə Avropalı türkoloq Menges qeyd edir. Qədim rus mənbələrində "Avarlar öz silahları ilə məşhurdur" deyə rast gəlinir. Bu güclü tayfa Avropaya belə səs salmış; döyüşkən, qənimətçil juanlara avarlar demişlər. Elmi fikir aləmində qədim və güclü tayfa olan Avarlar-Aparlar (Abarlar, abazlar) hun tayfa ittifaqına daxil olduqları, tarixən Don, Dunay və Xəzər boylarında məskun olmaları ilə, sonralar Bulqar, Xəzər və Peçeneqlərlə ittifaqa girməklə, onlar arasında nüfuza malik yer tutan qədim türk tayfası kimi xarakterizə olunur. [6, s.28]) üzərində qazandığı qələbədən sonra "El Xaqanı" ünvanını alaraq rəsmən dövləti qurmuş oldu. [1, s.18]

Ədəbiyyat:

1. Ahmet Taşağıl, Gök-Türklər, 1-ci cild, s.18
2. Əkbər Nəcəf, Hun Məilliyi, Bakı, 2015, s.125.
3. Əkbər Nəcəf, İnanc yaddaşı, s.20-21.
4. Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, Dinlər Tarixi, Ankara, 2002, s.69
5. İbrahim Kafesoğlu, Asya Türk dövlətləri, Türk dünyası, I cild, ikinci baskı, Ankara 1992, s.35.
6. Türk Kitabı-unudulan tarix və dəyişdirilən adlar, Qafqaz Universiteti-Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu elmi heyəti, Bakı, 2009, s.28.
7. Yaşar Kalafat, Doğu Anadolu da Eski Türk İnançlarının İzleri, Ankara 1990, s.47.
8. Yaşar Kalafat, Türk Kültürlü Halklarda Türk Halk İnançları-Dedem Korkut-Daş Oğuz Elləri, Ankara, 2008, s.49.

Açar sözlər: türk, din, mədəniyyət, taoizm, çin.

Key words: turk, religion, culture, taoism, chinese.

Ключевые слова: тюрки, религия, культура, даосизм, китаи.

Çin Mədəniyyətinin Qədim Türklərin İnanc Sistemində Təsirləri Xülasə

Taoizm ilk dəfə Çində ortaya çıxmış bir dindir. Türklər arasında 5-ci əsrdən etibarən taoizmə maraq artmağa başladı. Lao-tzu təliminin əsasını mistik bir panteizm təşkil edir. Bu din Tao anlayışının üstündə təşəkkül tapmışdır. Tao dünyanı idarə edən səbəbdir. İnsan onu bilməlidir. Tao dünyadan əvvəl olan yaradıcı prinsipdir. O, gözəgörünməz, eşidilməz və dərkənməzdir. Göytürk xaqan ailəsinin yaşadığı Şərqi Türkiyədə 4-cü 5-ci əsrlərə aid, çincə Pianq-lianq adlanan bölgədə taoist bir məbəd yerləşirdi. Hətta Göytürk xaqanı Bumının bu inanc sistemi ilə yaxından maraqlandığı qeyd edilir.

IMPACT OF CHINA CULTURE IN TURKISH ANCIENT BELIEF SYSTEM

Summary

Taoism is a religion that first emerged in China. Since the 5th century, interest in Taoism began to increase among the Turks. The basis of Lao-Tzu's teaching is a mystical pantheism. This religion is based on the Tao concept. Tao is the reason that rules the world. Man must know it. Tao is the creative principle that precedes the world. He is invisible, inaudible and inscrutable. In East Turkestan, where the Goyturk's Khagan family lived, there was a Taoist temple about the 4th and 5th centuries, in the region called in China as Piang-Liang. Even it is noted that Goyturk's Khagan Bumin closely interested in this belief system.

ВЛИЯНИЕ КИТАЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ДРЕВНЮЮ СИСТЕМУ ВЕРЫ ТУРКОВ

Резюме

Даосизм является религией, которая возникла впервые в Китае. С пятого века среди турок начал увеличиваться интерес к даосизму. Основой учения Лао-цзы является мистический пантеизм. Это религия была сформирована на понятии Дао. Дао причина править миром. Человек должен знать его. Дао творческий принцип до начала мира. Он невидим, неразборчив и неисповедим. В восточном Туркестане, в так называемом на китайском Пианг-Линг месте, где жил Гейтюркский каган, был расположен даосский храм четвертого-пятого века. Отмечается, что даже гейтюркский каган Бумин тесно интересовался с этой системой убеждений.

Rəyçi: akademik Vasim Məmmədaliyev

Zərifə İsmayil qızı Avilova⁷⁰

**XUDU MƏMMƏDOVUN HƏYATI VƏ ONUN YAZDIQLARI
HƏR BİRİMİZ ÜÇÜN NÜMUNƏDİR**

Bir neçə il bundan əvvəl oxuduğum bir məqalənin təsiri altında yaşadığım bu illər ərzində müəllim və müəllimlik haqqındakı təəssüratlarımı bu gün məhz xalqımızın və dövlətimizin müstəqillik qazandığı bu dövrdə qələmə aldığım bəlkə də təsadüflə bağlı olmayan bir zərurətdir.

Bir oxucu kimi mən belə fikirdəyəm ki, X.Məmmədovun öz müəllimi haqqında yazdığı “Müəllim və müəllimlik” haqqındakı məqaləsi onu oxuyanların hamısını, xüsusilə bu peşə ilə məşğul olanları razı salmış, oxucuları bir daha yaxşılardan qədər-qiyətini bilməyə, müəllimlik peşəsini ləyaqətlə yerinə yetirmək üçün daha vacib məsələlər ətrafında düşünməyə səsləmişdir.

Bunu da gözləmək olardı ki, oxucular bu məqaləni oxuduqdan sonra, məqalə onları öz müəllimlərinin və həmkarlarının işi barədə söz deməyə həvəsləndirəcəkdir. Çünki bu qəbildən olan məqalələr yaxşı müəllimlərimizin iş üsulunun geniş miqyasda təbliğinə kömək edir, öz peşəsində geri qalanlara qarşı isə ümumi mübarizə əhvali-ruhiyyəsini daha da artırır.

Bu bir də ona görə çox vacibdir ki, gənc nəslin ilkin tərbiyəsi məktəbin və müəllimin təsiri altında həyata keçirilir. Daha doğrusu, gənclərin gələcək həyat mövqelərini müəyyən etməsində məktəb və müəllim ilkin amil rolunu oynayır.

Məqsədim nə yeni söz demək, nə də məsləhət vermək deyil. Bir müəllim kimi məqaləni oxuduqdan sonra məni düşündürən məsələlər barədə fikrimi oxuculara çatdırmaqdır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edirəm ki, ali məktəbdə dərs dediyim üçün daha çox müəllim – tələbə münasibətləri barədə söhbət açmaq istəyirəm.

Lakin belə bir cəhəti yaddan çıxarmaq olmaz ki, harada və kimlərə dərs deməsindən asılı olmayaraq, müəllimliyi özünə peşə seçmişlər bir şəxs öz qarşısına qoyduğu vəzifəni o zaman şərəflə yerinə yetirə bilər ki, o daim yenilik sorağında olsun, bildikləri ilə kifayətlənməyib, onu təkmilləşdirmək qayğısına qalsın. Digər tərəfdən, öz sənətinin yolunda daim axtarışda olan müəllimlər yaxşıdan yaxşı, pisdən isə yenə də yaxşı nəticə çıxarmağı bacarsın.

Müəllim təbiətində, müəllim psixologiyasında qüsurlu, bir qədər də kəskin desək, pis cəhətləri görənlər hər hansı bir yaxşı müəllim o saat həmin pisliklərin əvəzində nə kimi yaxşı işlər görmək mümkün olduğu barədə düşünür. Belə adamlara xalq içərisində pisdən yaxşı nəticə çıxarmağı bacaranlar deyilir. Mən bunu ona görə vacib hesab edirəm ki, həyatda belə hallarla rastlaşırıq. Bu gün haqqında danışdığımız məqaləni oxuyanda da, orada Heydər müəllimin antipodu kimi verilən müəllimlər haqqında bəzi ştrixlərə rast gələndə də istər-istəməz yuxarıda dediyim məsələ barədə düşünürsən.

Bizim hamımızın adını daşdıığımız müəllimlik sənəti bütün məsələlər baxımından ən şərəfli, ən fəxri yer tutur. Bunu digər peşə sahibləri də həmişə etiraf ediblər. Ona görə bu şərəfli peşə öz şərəfi naminə müəllimdən addımbaaddım məsuliyyət tələb edir. Belə bir şərəf və məsuliyyət vəhdətdə olan təqdirdə müəllim hamının gözündə ucalır, tələbələr onu ürəkdən sevir, ürəkdən ona bağlanırlar.

Mənə belə gəlir ki, Heydər müəllimi məqalə müəllifinə, həmçinin onun qədər də bizə sevdiren sirtin səbəbini məhz ilk növbədə bunda axtarmaq lazımdır. Heç şübhəsiz ki, bizim hər birimiz məqaləni oxuyarkən, tələbəsinin müəllimi haqqında ilhamla dediklərinə nəzər salarkən yaxşı müəllimlərimiz yada düşür, bizi kövrəldir, o illərə qaytarır. Kiminsə üzərimizdə nə qədər böyük əməyi olduğunu, kiməsə borclu olduğumuzu xatırladır. Onları axtarıb tapmaq istəyirik, borcumuzun heç olmasa müəyyən hissəsini qaytarmaq istəyirik, sanki, bir səs ayrılıb qulağımızda səslənir: çalış, müəlliminin dediklərinə həmişə əməl et. Əgər, doğrudan da, buna əməl edibsənsə, onda təskinlik tapırsan, rahatlanırsan, əgər etməyibsənsə, sanki böyük bir sıxıntı içərisində boğulursan. Məsələyə bu baxımdan yanaşanda onda məqalə müəllifi, hörmətli Xudu müəllim haqqında ayrıca fikir söyləmədən keçmək olmur. O, həqiqətən, öz sevimlisi, adını hörmətlə tutduğu Heydər müəllimin etimadını doğrultdu. Xudu müəllim kimya elmi sahəsində etdiyi kəşfləri ilə təkcə Respublikamızda deyil, hətta, bütün dünyada məşhurlaşdı. Bu gün Heydər müəllim sağ olsaydı, yəqin ki, öz tələbəsinin müvəffəqiyyətləri ilə fərəhlənər və ona afərin deyərdi. Biz oxucular da öz müəlliminin ümidlərini doğrultduğu üçün Xudu müəllimə çox sağ ol deyirik. Qoy bu timsal tələbə adını daşıyanlara gözəl bir nümunə olsun. Hamı belə olmağa çalışsa, həyat nə qədər gözəl və mənalı olar, cəmiyyətə nə qədər fayda vermiş olarıq.

İndi mən istərdim ki, məqalə ilə əlaqədar məni düşündürən bəzi məsələlər üzərində dayanım.

Müəllimlik peşəsi haqqında danışarkən, hər şeydən əvvəl, burada biri digəri ilə üzvi surətdə bağlı olan iki məsələ barədə düşünürsən. Bunlardan birincisi, müəllimlik sənətini seçmiş şəxsin bu sənət üçün tələb olunan keyfiyyətlərə nə dərəcədə yiyələnməsi, digəri isə müəllim - tələbə münasibətlərində öz üzərinə düşən vəzifəni necə yerinə yetirməsidir. Elə məqaləni də dərinlən və diqqətlə oxuduqda, bütün məsələlərin bu iki prinsip əsasında qurulduğunun şahidi oluruq.

Təcrübə göstərir ki, əməli fəaliyyətində bu iki cəhəti rəhbər tutan müəllimlər öz üzərinə düşən vəzifənin öhdəsindən həmişə müvəffəqiyyətlə gəlirlər.

Mən belə hesab edirəm ki, məqalə müəllifi Xudu Məmmədov Heydər müəllimi məhz bu məsələlər baxımından oxucularına təqdim edir və müəllimlik peşəsini seçənlərə belə işləməyi, belə hərəkət etməyi tövsiyə edir. Lakin məsləhət, tövsiyə başqa şeydir.

Bəs onda bu xeyirxah məsləhətlərin icraçısına necə və nə zaman çevrilmək olar? Məqaləyə diqqət yetirsək, bu suala da cavab vardır. O zaman ki, auditoriyaya qədər olan dövrdə öz sənətinin tələb etdiyi əsas keyfiyyətlərə yiyələnmiş

⁷⁰ dosent ATU

olasan. Fikrimizcə, müəllim o zaman sevinir ki, tələbələrin gözündə daim ona görə uca olur ki, o, bu keyfiyyətlərə yiyələnmiş olsun, necə deyirlər, sükan arxasında oturmaq üçün tələb olunan bütün keyfiyyətləri əxz etmiş olsun.

Müəllimlik sənətinin sirləri (əgər belə demək mümkünsə) dərinidir. Müəllim olan hər kəs bunu yaxşı bilir və bu barədə çox deyilib, çox da yazılıb. Mən də bu vacib mövzu ilə əlaqədar bəzi məsələlərə öz münasibətimi bildirmək istəyirəm.

Mənə belə gəlir ki, müəllim bir də o zaman tələbənin yanında qalır ki, keçdiyi mövzunu yaxşı mənimsətmək üçün yeni-yeni metod və üsulları soruşur. Bu bir həqiqətdir ki, keçiləcək proqram müəyyən tələblər səviyyəsində yerinə yetirilir. Məsələn, o, müəyyən akademik vaxtda, müəyyən metodika əsasında yerinə yetirilməlidir. Elə bu vaxt müəyyən tələb əsasında eyni proqramı müəllimlərdən biri, deyək ki, tələbələrə yaxşı mənimsədə bilər, çünki yeni dərslərin tədrisində müəllim orijinal üsullardan istifadə edir, buna görə də tələbələr dərsə diqqətlə qulaq asır və bunun da nəticəsində yeni keçilmiş proqram elə buradaca (auditoriyada), demək olar ki, öyrənilir. Başqa birisi isə buna nail ola bilmir. Bəs bunun səbəbi nədədir? Mənə belə gəlir ki, bu sualın bircə cavabı vardır. Müəllimin müəllimlik qabiliyyətindən, seçdiyi forma və üsuldən. Belə bir formanı tapan, proqramı dinləyicilərinə çatdıran hər bir müəllim auditoriyayı çox böyük mənəvi zövqlə tərk edir, tələbələr isə belə müəllimin obrazını öz xatirələrində uzun müddət yaşada bilərlər. Bütövlükdə dərs prosesi həm müəllim, həm də tələbələr üçün tək-cə bilik yox, həm də yüksək mənəvi zövq mənbəyinə çevrilir.

Məqalə müəllifinin oxuculara təqdim etdiyi Heydər müəllimdə bu xüsusiyyətlər var və ona görə də müəllif öz təəyyüülündən qoparıb xoş arzularla onu sehləndirir.

Bəs bütün bunları bacarıram deyib, bacarmayanlar, şöhrət naminə ali məktəbdə dərs deməyə çalışanlar, lakin vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilməyənlər haqda nə demək olar? Heç nə! Yalnız böyük Nizaminin müdrikliklə dediyi sözləri onlara xatırlatmaq istəyirəm:

Bir elmi öyrənmək istədikdə sən,
Çalış ki, hər şeyi kamil biləsən.
Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.

Məni düşündürən digər məsələlər barədə:

Məlumdur ki, universitetlərdə müəyyən predmetlər daha vacib sayılır. Çünki onlar gələcək peşə və sənət yolunun, necə deyirlər, açarını verir. Lakin bu da həqiqətdir ki, bacarıqlı, istedadlı, qabiliyyətli müəllimlər universitetlərdə tədris etdikləri qeyri-ixtisas fənni tələbələrə ixtisas qədər sevdirdir bilərlər. Bunu təcrübə də təsdiq edir, müəllimlik sənətinin sirlərinə dərinlən bələd olan müəllim yoldaşlarımızın işi də. Bu məsələnin bir tərəfi. Ancaq bəzən belə də olur ki, ixtisas belə sayılan bir predmet “öz sahibini tapmadıqda” gözdən düşür. Göründüyü kimi, hər iki hadisənin, tibbi dildə desək “oyanma” və “ləngiməsinin” səbəbkarı məhz müəllimdir.

Doğrudan da, öz işini yaxşı bilən müəllimlərin çoxillik təcrübəsi göstərir ki, uğurlu müəllimlik üçün müəllim şəxsiyyətinin və təcrübəsinin rolu biliyin rolundan çoxdur.

Adi bir misal. Əgər hamı bir müəllimi ictimai yerdə və ya tələbələr arasında göstərib deyirlərsə, “çox savadlıdır”, “elm dəryasıdır” və yaxud “kişinin savadına söz ola bilməz”, sonra isə bunu əlavə edirlərsə, heyf, təəssüf və s. Onda belə bir yəqinlik hasil olur ki, həmin müəllim nə isə şəxsiyyətcə qüsurlu adamdır. Belə olduqda bizdə həmin müəllimin tələbələrini əsl elm adamı, əsl mütəxəssis kimi hazırlamasına da şübhə əmələ gəlir. Əgər o, şəxsiyyətcə, mənəviyyətcə qüsurludursa, nə qədər çalışsa da, tələbələrini və elin gözündə ucala bilməyəcəkdir. Biliyi ilə mənəviyyəti arasında, sözü ilə işi arasında heç bir fərq olmayan müəllimlər isə həmişə bu adı şərəflə daşıyaçaqlar. Belə müəllimlər həm də öz yüksək şəxsiyyətləri hesabına dinləyicilərində gözəl hissələrin baş qaldırmasına səbəb olur. Məhz bu cür müəllimlər hətta müəllim olmağı xəyalına gətirməyənlərdə belə bu peşəyə yüksək həvəs yaradırlar.

Bəlkə elə buna görədir ki, müəllimlik sənətindən uzaq olan, lakin ləyaqətcə və şəxsiyyətcə fərqlənən bəzi adamlar müəllim adı ilə çağırılır.

Məqalə bu müəllimlik sənəti ilə əlaqədar bir məsələyə də toxunmaq istəyirəm. Məqalədə göstərdiyi kimi, müəllim həm də elm adamıdır. Demək müəllim, öz biliyi və hərəkətləri ilə həm də tələbələrinə özünü elmin bir nümayəndəsi kimi təqdim edir. Lakin heç də həmişə hər elm adamı, hər müəllim öz vəzifəsinin öhdəsindən arzu olunan qədər gələ bilmir. Buna daha çox o adamlar nail olur ki, o özü elm fədaisi olsun, həyatını bu yola sərf etsin. Elmin güdrətini, elmin qüvvəsini yalnız belə adamlar dərinlən duyur və onu öz dinləyicilərinə, öz tələbələrinə duyduca bilərlər. Elmin açarı ilə nələrə nail olmağın yollarını göstərməyi bacarır. Belə adamların dedikləri, sanki, 800 il bundan əvvəl böyük Nizaminin dediklərini bir daha yada salır.

Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.

Bir neçə kəlmə də müəllim təvazökarlığı və qayğıkeşliyi haqqında. Müəllif məqaləsində Heydər müəllimə məxsus olan keyfiyyətləri təhlil etdikcə, onun həm də yüksək təvazökarlığı və böyük qayğıkeşliyini dərin bir məhəbbətlə izah edir. Hər bir insandan həyatda kimə oxşamaq istədiyini soruşsalar, bəlkə də o, ilk növbədə, onun üçün unudulmaz olan müəlliminin adını çəkər. Lakin hər müəllimin yox, yalnız öz tələbəsinin qəlbində yüksək qayğıkeşliyi ilə iz buraxan müəlliminin. Məqalə müəllifi müəllim – tələbə münasibətində bu məsələni gözəl ştrixlərlə nəzərə çatdırır və öz müəlliminin bu sahədəki xidmətlərini böyük razılıq hissi ilə yad edir. Arzu olunardı ki, hər bir tələbə öz müəlliminin qayğısından pay alsın və bunun üçün həmişə onu minnətdarlıq hissi ilə yad etsin. Əgər belə olarsa, müəllimlik ləyaqəti də uca olar, müəllimə hörmət səviyyəsi də getdikcə artar. Mən müəllim qayğısı dedikdə, onu tək-cə müəllimin tələbəsinin

necə yaşaması, onun məişət şəraiti, çətinlikləri və s. ilə maraqlanmağı ilə məhdudlaşdırmıram. Bunlar da müəllim qayğısında mühüm yer tutur. Lakin yüksək qayğı müəllim – tələbə münasibətlərində daha geniş məsələləri əhatə edir. Tələbəsinin biliyə yiyələnməsinə qayğı, öyrəndiklərini həyatla, praktika ilə əlaqələndirməsinə qayğı, ictimai həyatda özünü aparmasına qayğı. Bütün bunlar müəllim qayğısının ayrılmaz cəhətlərini təşkil etməlidir. Fikrimizi təsdiq etmək üçün belə fakt göstərək. Tutaq ki, hər hansı bir gənc cəmiyyətimizə yad olan bir hərəkətlə məşğul olubsa və o cinayətkarlıq səviyyəsinə çatıbsa, onda qanun kimləri müqəssir hesab edir? Həmin gənci yetişdirən ailəni, onun tərbiyəsi ilə məşğul olan məktəbi və müəllimlərini.

Öz ixtisası ilə bağlı olan bilikləri dinləyicilərinə öyrətmək bizim cəmiyyətdə müəllimin müqəddəs borcudur. Lakin onu el gözündə daha çox yüksəldən, həmişə uca edən digər bir keyfiyyət onun yüksək mənəviyyata malik olmasıdır.

Azərbaycan müəllimlərinin VI qurultayında Azərbaycan xalqının dövlət başçısı Heydər Əliyev bu münasibətlə demişdir: “Müəllim mənəvi-əxlaqi siması, ideya inamı, baxışlarının sabitliyi, hərəkətlərinin ardıcılığı, maraq dairəsinin genişliyi, səmimiyyəti və vicdanlılığı ilə qüdrətli tərbiyə amili olmalıdır”.

Müəllim daim yadda saxlamalıdır ki, onun hər bir addımı dünyada heç bir adamın olmadığı ən güclü bir nəzarət altındadır. Onlarca gəncin sayıq, diqqətli, tələbkər, güzəştə getməyən gözlərin hərarəti altındadır. Müəllim öz hərəkətlərinə və davranışına məhz bu yüksək mövqelərdən yanaşmalıdır.

Müəllif öz məqaləsinə hamımızın tanıdığı və pərəstiş etdiyimiz hörmətli Bəxtiyar Vahabzadənin “Tələbələrəm” şeirindən mənalı bir epigraf seçmişdir:

Sən önümdə donursansa,
Mən də yoxam,
Sən də yox.
Başqa sındə çalmalısan
Mənim köhnə havamı.
Sən mənimsən?
Yox!
Fikrimin,
əqidəmin
davamı!

Bu misralara dərinləndirən nəzər salaq. İlk növbədə, şeirdəki fəlsəfi dərinlik, böyük məna insanı necə də düşündürür. Öz-özünə sual verirsen ki, Şair burada müəllim – tələbə münasibətlərinə aid nə demək istəyib, hansı məsələlərə toxunub? Bir oxucu və müəllim kimi mən belə cavab verərdim: nə lazımsa, onu deyib, toxunmadığı məsələ isə qalmayıb. Yaxın və Orta Şərqi ən böyük müdriklərindən biri Əbu-Əli İbn Sina deyir: “Cəmiyyət öz inkişafının hansı mərhələsində olursa olsun, onun üç böyük peşəyə daim ehtiyacı var: Müəllim, həkim, torpaqsünas! Müəllim, bu dərəcədə əvəz edilməz varlıqdır.

Göründüyü kimi, dövlətimiz, hökumətimiz müəllimin üzərinə çox böyük məsuliyyət qoyur. Bəs tələbə? Tələbə necə etməlidir ki, müəlliminin adına layiq cəmiyyətdə yer tutsun. Şair buna gözəl cavab verir. O, çalışmalıdır ki, heç zaman heç bir işdə müəlliminin önündə donmasın. Əgər o donarsa, tək özünün yox, müəlliminin də varlığını məhv edər. Bəs nə etməli? Müəlliminin özümü olmalıdır? Yəni də yox! Onun fikrinin, əqidəsinin davamçısı olmalı, müəlliminin öyrətdiklərini yaşadığı dövrün rübabında dilə gətirməyi bacarmalıdır. Budur zamanın tələbi, belədir bu sətirlərin müəllifinin düşüncüləri.

Həsən bəy Zərdabi müəllim və müəllimlik sənətini yüksək qiymətləndirmiş və demişdir: “Müəllim gərək arraq kimi yanıb, xalqın yolunu işıqlandırın”.

Müəllim bu dərəcədə əvəz edilməz bir varlıq, müəllimlik sənəti isə bütün dövrlər üçün ən şərəfli və qiymətli bir sənətdir.

Ölüm yatağında can verən M.K. Atatürk “Mən bu məmləkəti Müəllimlərə buraxıram” deməklə gələcək nəslin insanlara gərəkliliyini, cəmiyyətin daimi inkişafını, fərdlərin şəxsiyyətə çevrilməsini, insan mənəviyyatının yüksəlməsini yalnız müəllimlərin simasında görürdü. Uşaq ilkin tərbiyəni ailədə alır, lakin bu tərbiyə həmişə birmənalı olmur. O, mükəmməl tərbiyəni müəllimdən alır. Heç də təsadüfi deyil ki, bir çox dahi insanlar valideynlərindən çox müəllimlərini təqlid edir və ona minnətdarlıq edirlər. Deyirlər ki, böyük Əmir Teymur hər səfərə gedəndə müəlliminin atı ondan öndə gedərmiş. Hətta müəlliminin atının ayağından sıçrayan palçıq onun üstünə düşərkən onu nur kimi qarşılayırmış.

Cəmiyyətin inkişafı bilavasitə müəllimin zəhmətindən asılıdır. Şeyx Sədi Şirazi deyirdi: Müəllimin tənbehi valideynin nəvazişindən qat-qat üstündür. Nobel mükafatı laureatı Ahmed Savaş “Mən bu mükafat üçün müəllimlərimə borcluyam” sözünü təsadüfən deməmişdir.

Ona görə müəllim nüfuzu cəmiyyətdə hər şeydən üstündür.

X Ü L A S Ə

Xudu Məmmədovun həyatı və onun yazdıqları hər birimiz üçün nümunədir

Akademik Xudu Məmmədovun “Müəllim və müəllimlik” haqqındakı məqaləsi onu oxuyanların hamısını, xüsusilə bu peşə ilə məşğul olanları razı salmış, oxucuları bir daha yaxşıların qədir-qiyətini bilməyə, müəllimlik peşəsini ləyaqətlə yerinə yetirmək üçün daha vacib məsələlər ətrafında düşünməyə səsləyir.

Açar sözlər: Xudu Məmmədov, müəllim, haqqında.

S U M M A R Y

“Khudu Mammadov”s life and his articles are examples for all of us

The article “A teacher and about teacher” written by academician Khudu Mammadov. Was approved of the readers especially who are in this sphere. They are knowledge the importance of this profession. I the lpstore spect and value good teachers? Think much more about other things connecting with teaching.

Key words: Khudu Mammadov, article, about.

Р Е З Ю М Е

Жизнь Худу Маммадова и его статья – примеры для всех нас

Статья академика Худу Маммадов «Преподаватель и преподавание» пришлась по праву всем читателям, особенно тем, кто конкретно занят преподавательским делом. Автор призывает читателей оценивать все хорошее, а также задуматься над серьезными. Вопросами для выполнения свою профессиональную педагогического долга.

Ключевые слова: Худу Маммадов, статья, о нем.

RƏYÇİ: dos.E.VƏLİYEVƏ

Mehparə Alış qızı Quliyeva, Nəzakət Bəylər qızı İmamverdiyeva, Afət Aban qızı Bayramova⁷¹
MİLLİ LƏYAQƏT HİSSİNİN GÖZLƏNİLMƏSİNDƏ VƏTƏNDAŞLIQ BORCUNA SADİQ QALMAĞIN
ƏN TƏSİRLİ YOLU, ÖZ İŞÜNƏ DAİM NƏZARƏT ETMƏKDİR

Son illərdə respublikamızın milli-mənəvi, sosial-iqtisadi həyatında baş verən əsaslı dəyişikliklərə istinad edərək belə qənaətə gəlindi ki, milli-ləyaqət hissi təkcə cəmiyyətin sosial-iqtisadi tarazlığını deyil, həm də mənəvi tarazlığını silkələyərək yeni fəaliyyət tərzini, həyata, insanlara, yaşamağa, yeni baxışlar, yeni düşüncə tərzini tələb edir. Cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayan iqtisadi-istehsal münasibətlərinin yenidən qurulması buna gətirib çıxarmışdır ki, qurub-yaradan, nəyi isə inkişaf etdirən insanın özü bu gün meydana çıxardığı sosial-iqtisadi dəyişikliklər içərisində dəyişməyə, yeniləşməyə, yeni münasibətlər, yeni keyfiyyətlər əldə etməyə məcbur olmuşdur. Azadlıq və demokratiyanın yaratdığı sərbəstlik şəraitində insan ictimai və hüquqi qanunlar çərçivəsində qalmaqla kifayətlənmir, bu qanunlara öz münasibətlərini bildirir, ona özünəməxsus yanaşma tərzini tələb edir. Belə bir şəraitdə bir çox uşaq və gənclər milli-mənəvi borcunun gözlənilməsindən, xüsusən davranış normalarının düzgün başa düşülməsindən uzaqlaşır. Müasir gənclik bunu dərk etməlidir ki, harada olursa-olsun, tutduğu vəzifəsindən asılı olmayaraq öz qürurunu, milli-mənəvi dəyərlərini, milli davranış tərzini həmişə qorumalı və bununla başqalarına nümunəvi təsir mənbəyi olmalıdırlar. Bu gün milli respublikamızda, həyata keçirilən köklü və önəmli dəyişikliklər yalnız o halda səmərəli nəticə verə bilər ki, onu həyata keçirən şəxslər bütün münasibətlərində öz milli-mənəvi hissini hər şeydən uca tutsunlar. Belə bir ağır və çətin vəzifənin yerinə yetirilməsi bizim gələcəyimiz olan gənclərin üzərinə çox ağır və məsuliyyətli olan vəzifələr qoyur. Məhz buna görə də gənclər müasir dəyişikliklərin mənəvi tələbatını ödəmək ruhunda tərbiyə olunmalıdırlar. Həyat sübut etmişdir ki, insanın mənəvi aləminə, onun heysiyyətinə ilk növbədə insanlar üçün güclü təsir vasitəsi olan sözlə onları xeyirxahlığa, nəzakət və təvazökarlığa, milli-mənəvi davranış tərzinin gözlənilməsinə doğru istiqamətləndirmək mümkündür.

Bu gün müstəqilliyinə qədəm qoyduğumuz Azərbaycan Respublikası neçə yüzilliklərdən görə bilmədiyi bir iş görüb. Belə ki, o öz taleyini öz əlinə alıb, istiqlalıyyət qazanıb, müstəqil dövlət yaradıb, onun inkişafı üçün qabaqcıl dövlətlərlə eyni cərgədə hərəkət edir. Bu yolda çalışanların, fədakarlıq edib həyatlarını xalqın xoşbəxtliyi uğrunda qurban verənlərin qəbirləri üstündə hələ də ot bitməyib, onların qohum-əqrəbələri hələ də qara libasdan çıxmayıb, ürəyimizin bir parçasını qoparmış namərd qonşuların xarabalıqlara çevirdiyi şəhər və kəndlərdə qu deyirsən, qulaq tutulur. Bunu da qeyd etmək istərdim ki, böyük hünər, cəsarət, itkilər bahasına başa gətirdiyimiz azadlığın sütunlarını möhkəmləndirmədən, onun bərbəzəyini vurmada, onun başı üzərində xatircəmlik taxtapuşu yaratmadan bizlərə bol maddi və mənəvi həzz verəcəyinə inam bəsləmək olmaz.

Biz bir anlığa əcdadlarımızı xatırlayaq. Nənə və babalarımız öz namazını qılıb qurtarandan sonra, Allah dərgahına üz tutub, dua edərək öz arzularını belə bildirirdi: “Pərvərdigara, qışı mülayim, yazı yağışlı et, qürbətədkilərin, kimsəsizlərin, yetim-yesirlərin dadına yet. İlahi, sən adamları şeytan şərinədən, məkri niyyətlərdən qoru”.

Bu ibrətamiz fikirdən belə qənaətə gəlirik ki, bu gün bizdən qeyrətli hərəkət tələb olunur, ağıllı, düşünülmüş, qanunauyğun hərəkət, Allah yolunu tutub gənclərimizi milli-mənəvi dəyərlər ruhunda tərbiyə etmək hərəkəti düşünülmüş, ağıllı münasibətə hərəkətə təkən verən əsas vasitə isə xalqını sevən, dönməz əqidəli, yüksək məsləkli, ağıl və kamal sahibi olan, peşəsindən, vəzifəsindən, asılı olmayaraq bütövlükdə bütün xalqın birliyi tələb olunur.

O birlikdənkə, onun barəsində yalnız uca kürsülərdən danışılmasın, həm də həyatda, əməli işdə bu vəzifə borcu ağıl və kamalla, vicdanlı əqidə borcu ilə öz əksini tapsın.

Əsl xalq birliyinin mənəvi təminatı, ilk növbədə böyük-kiçik münasibətlərinin bəşəri təsirinə malikliyindən, onun səmimiyyətdən, təmənnaşılığından, insanlığın və bütönlükdə insani davranışın bərqərar olmasından, qıtlığın, məhrumiyətlərin toruna düşüb geri qalmamaqdan, fəzilətləri uca tutmaqdan ibarətdir.

Bizim Azərbaycan elində belə bir ibrətamiz məsəl var: Əgər ağsaqqal pis əməllərinə görə gənclərin etimadını itirib, yaxud yeniyetmə, gənc təkcə baş girmək, nə yolla olursa olsun yalnız pul qazanmağı qarşısına yeganə məqsəd qoyubsa, özündən böyüklərin üzünə ağ olub, valideynlərinə cavab qaytarıb, kiçiklərə biganə münasibət bəsləyirsə, o, özündən küsməlidir. Necə deyərlər: Nə tökübsən aşına, o da çıxar qaşığına.

Pedaqoji fəaliyyət dövründə tez-tez təmasda olduğumuz yaşlı nəslin nümayəndələrinin cəmiyyətdəki fəal ictimai-siyasi fəaliyyətinin, tapşırılmış iş üçün yüksək məsuliyyət hissəsinin, nümunəvi əxlaqın, dərin ağıl və kamalın – bunların barəsində xalq içərisində hörmət-izzət qazanmasının canlı şahidi olmuşuq. Belə adamların hər bir sözü, hər bir hərəkəti, hər bir düşüncəsi, təmayülü və meyli, hər bir məqsədi, hər bir niyyəti özündən böyüklər və kiçiklər üçün nümunədir. Belə insanlar özü və başqaları qarşısında daim məsuliyyət daşıyırlar. Bu hər şeydən əvvəl insanın daxili ləyaqəti və mənəvi zənginliyi ilə əlaqədardır.

Ləyaqət, mənəvi zənginlik isə insanın öz daxili mənəvi aləminə müntəzəm nəzarət etməsi və özünü dərk etməsi ilə mümkün olur. Çünki belə insan ancaq bu yolla özünün kim olduğunu, cəmiyyətdə nə üçün yaşadığını, nə kimi mövqə tutduğunu dürtüst və dərinləndirərək dərk edə bilər.

⁷¹ Bakı Dövlət Universiteti

Təsadüfi deyildir ki, qədim Çində ali məktəblərə ancaq valideynlərinə böyük hörmət bəsləyənləri, öz adət və ənənələrini qoruyub saxlayanları qəbul edirmişlər.

Tarixi şəxsiyyətlər gözəl deyiblər: Əsl və həqiqi insan odur ki, başqaları onun əlindən, dilindən və əməlindən ziyan görməsin. Görkəmli filosoflar dəfələrlə göstərmişlər ki, insanın mənəvi aləminin məzmununu ədalət, səxavət, şücaət, hikmət, iffət və şəfqət təşkil edir. Sənin şirin dilin və sözün yoxdursa, sus, danışma. Söz var insanı yola gətirir. Söz var insanı yoldan çıxarar. Lovğalığın sonu xəcalət və ölümdür.

Deyirlər bir dəfə Yunanıstanın böyük filosofu, dünyanın “əxlaq peyğəmbəri” adlandırılan Sokratdan: “İnsanda ən çox nəyi qiymətləndirirsən?” sualına filosof tərəddüd etmədən belə cavab verir: “İnsaniyyətliliyi”, “Bəs insaniyyətlilik dedikdə nəyi başa düşürsən?” sualına isə mütəfəkkir “insana layiq keyfiyyətləri” – deyər cavab verir.

Həmçinin keçən əsrdə İngiltərədə ictimai islahatlar uğrunda mübarizə aparan məşhur Çariz Dikkensə buna bənzər sual verilir. “Siz bu qədər çalışıb nə islahatı keçirmək istəyirsiniz?” Yazıçı cavab verir ki, “İnsaniyyət və xeyirxahlıq islahatı”.

Biz bu gün çəkinmədən deyər bilərik ki, indiki bəşəriyyət üçün ən zəruri islahat məhz insanlıq və xeyirxahlıq islahatıdır. İnsanların insanlığa və xeyirxahlığa olan ehtiyacı indi heç bir dövrlə müqayisə edilməz dərəcədə artmışdır.

Özünü-tərbiyə mahiyyət etibarilə çox cəhətli bir proses olub, insanın yaşadığı ictimai şəraitlə, aldığı təlim və tərbiyənin xarakteri ilə üzvi surətdə əlaqədardır. Bu mənada tərbiyə işi tərbiyəçinin istədiyi sifətləri tərbiyə olunan adama aşılması üçün onun psixologiyasına, yəni dünyagörüşünün, əxlaq və zövqünün iradə və xarakterinin, vərdiş və adətlərinin, qabiliyyət və marağının, habelə cismani xüsusiyyətlərinin inkişafına aydın məqsədlə və müntəzəm surətdə təsir göstərərək istiqamət verməsindən ibarətdir. Bu insanların fəallığının artırılması, onların özlərinin ən yüksək mənəvi keyfiyyətlərini inkişaf etdirilməsi, bütün davranış qaydalarına riayət etmələri, hərə bir işi şüurlu surətdə yerinə yetirmələri cəhətdən ictimai mahiyyətə malikdir.

Özünü-tərbiyə insanın kamilləşməsi ilə, özünü istər mənəvi, istərsə də fiziki cəhətdən cəmiyyətdəki mövqeyi və yaxud cəmiyyətdə tutmaq istədiyi mövqeyə uyğunlaşdırmaq meyli ilə əlaqədardır. Həyat sübut etmişdir ki, uşaq və gəncləri özünü-tərbiyə ruhunda istiqamətləndirmək üçün müəllim-tərbiyəçilər hər bir işdə uşaq və gəncin fərdi xüsusiyyətlərini bilməli, onlarda özünü-tərbiyəyə tələbat hissini yaratmalıdır. Bu hissi hər bir gəncdə yaratmaq o deməkdir ki, o həyata, öz davranış normalarına şüurlu şəkildə yanaşır və səmərəli fəaliyyət göstərmək üçün özündə müəyyən keyfiyyətlər tərbiyə etmək zərurətini dərk edir. Uşaq və gənclərin müasir dövrün tələbinə uyğun əxlaq normaları ruhunda tərbiyə olunması üçün özünü-tərbiyə insanın özündə müəyyən müsbət əlamətləri inkişaf etdirmək, mənfi xüsusiyyətlərin qarşısını almaq meylinin yaranması ilə şərtlənir.

Deməli, özünü-tərbiyə hər bir uşaq və gəncdən xüsusi və ağıllı hazırlıq tələb edir. yəni uşaq və gənclər ilk növbədə bilməlidirlər ki, ona hansı nöqsanlardan canını qurtarmaq, nə kimi keyfiyyətləri özündə aşılamaq vacibdir. Belə bir məqsədə nail olmaq üçün uşaq və gənclər öz üzərində daim şüurlu, planauyğun, müntəzəm və məqsəduyğun surətdə işləməlidir.

Qədim dünyanın məşhur filosofu Sokrat göstərdi ki, öz zəif cəhətlərinə bələd olmayan insan, özünə də bələd deyildir. İnsanın özünə bələd olması üçün özünə kənardan baxmağı, nöqsan və müsbət cəhətlərini dərk etməyi bacarmalıdır. A.A.Bakıxanov özünün “Təhzibul-Əxlaq” adlı əsərində yazırdı: “Mərd o adamdır ki, öz eybini özgənin eybindən artıq görsün... Gözlü o adamdır ki, özünü görə bilsin”. Fransız alimi J.Mişel görün nə gözəl deyib: “İnsanın günəşi insanın özüdür. İnsan özü-özünün xüsusi promiteyidir”. Özünü-tərbiyə insan həyatında elə bir fonomendir ki, dünyada heç bir qüvvə onu əvəz edə bilməz. Özünü-tərbiyə yüksək əxlaqi şüura istinad edir.

Aparılmış elmi-pedaqoji və psixoloji tədqiqatlar sübut etmişdir ki, özünü-tərbiyənin əsas istinad nöqtələrindən biri özünə nəzarətdir. Özünü-tərbiyəni özünənəzarətdən kənarda təsəvvür etmək olmaz. Özünü-tərbiyə ancaq özünə nəzarət sayəsində mümkün olur, insan özünənəzarət etməyi, öz hərəkət və davranışına kənardan baxa bilməyi, öz nöqsanlarını görməyi, öz əməllərində yaxşını pisdən, xeyri-şərdən, fəziləti qəbahətdən düzgün ayırd etməyi bacarmalıdır ki, bunun əsasında da öz xarakterindəki qüsurları islah etsin, özünü-tərbiyə edə bilsin.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu. Bakı 2009
2. Əliyev H. Fəal həyat mövqeyinin formalaşması: mənəvi tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri. Bakı, Azərşəf 1979
3. Qasımova L., Mahmudova R. Pedaqogika. Bakı 2012
4. Quliyev S., Quliyeva M. Gənclərin tərbiyəsində aqillərin nəsihət və vəsiyələri. Bakı 2012

Açar sözlər: vətəndaşlıq borcu, ləyaqət, mənəvi zənginlik

Ключевые слова: гражданский долг, достоинство, духовное богатство

Keywords: a civic duty, advantage, spiritual riches

Постоянный самоконтроль как наиболее эффективный метод сохранения чувства национального достоинства и верности гражданскому долгу

Резюме

Современная молодежь должна осознавать, что независимо от местонахождения, возраста и занимаемой должности необходимо всегда сохранять гордость, национально-духовные ценности, национальный образ поведения, являясь образцом подражания для других. Достоинство, духовное богатство появляются в результате самосознания и регулярного самоконтроля человека над своим духовным миром.

Constant self-checking as the most effective method of fidelity to a civic duty and preservation of feeling of national advantage

Summary

The modern youth should realise, that irrespective of a site, age and a post it is necessary to keep always pride, national-cultural wealth, a national image of behaviour, being the sample of imitation for others. Advantage, spiritual riches appear as a result of consciousness and regular self-checking of the person over the inner world.

Mobil Aslanlı Huntürk

ARIF ƏRDƏBİLİ YARADICILIĞINDA ALPLIQ-BAHADIRLIQ MOTİVLƏRİ

Azərbaycan xalqının XIV əsrdə ədəbiyyatımıza bəxş etdiyi nadir simalardan biri də Arif Ərdəbilidir. Müxtəlif zamanlarda şairin yaradıcılığı ayrı-ayrı məşhur tədqiqatçılar tərəfindən hərtərəfli araşdırılsa da, lakin onun fiziki mədəniyyət, fiziki yetkinlik və fiziki tərbiyə ilə bağlı ideyalarına qətiyyənlə toxunmamışlar.

Ədəbiyyat tarixində Nizami mövzusunda layiqli əsər yaradan A.Ərdəbili dahi şairimizə xoş münasibəti, dərin sayğısı, ondan mütəəssirlənməsi, onunla dialoqları, onun poeziyaya ilə ilgili dolaşlıq və kəskin bir səciyyə özünü biruzə verir. Mənbələrin məlumatına görə o, Şirvanşah Keykabus İbn Keyqubadın dəvəti ilə Şirvana gələrək həmin sarayın nüfuzlu şairi kimi özünə dərin rəğbət qazanmışdır.

XIX əsr Azərbaycan poeziyasının kəhkaşanında özünəməxsus yeri olan söz bahadırları kimi Arif Ərdəbili “Fərhadnamə” əsəri ilə yadda qalan həmin əsəri “Hekayəti-Fərhad” və “Hekayəti-Fərhad-Şirin” poeması iki hissədən ibarətdir.

Arif Ərdəbili Azərbaycanın güneyində doğulub, mükəmməl təhsil almış, şair-müəllim və xəttat kimi Şirvanşahlar sarayında yaşamış, burada şairlik etmiş, şəhzadələrə dərs demiş, saray kitabxanasında çalışmışdır. Şairin “Xosrov və Şirin” mövzusunda gətirdiyi bu novatorluq xeyli zamandan sonra digər bir türk (özbək) mütəfəkkiri Ə.Nəvainin poemasında daha geniş inkişaf etdirilmişdir.

Nizami mövzusu “Fərhadnaməsi” ilə ədəbiyyat tarixində xüsusi yer tutan A.Ərdəbili sarayda ümumi tərbiyə və təhsil prosesinə yaxşı bələd olmuşdur. Xalqımızın çox dəyərli, mənəvi incilərindən olan həmin poemanın əlyazması hətta dünyanın ən nüfuzlu muzeylərindən olan İstanbulda Ayasofiya muzeyi kitabxanasında qorunub saxlanılır. Odur ki, poemasında bu həyati bilik və bacarığa əsaslanmış, qəhrəmanlarının mübarizəsindəki uğurlarını, ilk növbədə onların əqli və mənəvi yetkinliklərində, fiziki sağlamlıqlarında görmüşdür. Xüsusən Çin hökmdarının oğlu olub, özünü bir sənətkar kimi qələmə verən Fərhadın gücü, qüvvəti, dözümlülüüyü onun məhz əsərdə təsviri olmayan fiziki tərbiyəsi ilə bilavasitə bağlı fakt kimi qələmə alınmışdır. Maraqlı cəhət budur ki, nəinki baş qəhrəman, elə o biri obrazlar da ağıl və saf əxlaqları ilə yanaşı, həm də fiziki güc və kamillikləri ilə diqqəti cəlb edirlər. Müəllifin ədəbi-ictimai qənaəti budur ki, fiziki sağlamlıq həm qadın, həm də kişi üçün vacibdir; qələbə, hünər, fiziki kamillik dərin bilik və saf əxlaqa bağlıdır.

Yaradıcılığı dərin ictimai məzmunu, ideya istiqaməti və pafosu baxımından bütün Şərq şairlərinin öncül sırasına mənsub olan Arif Ərdəbili poeziyasında fiziki və mənəvi yetkin insan obrazı da mükəmməl şəkildə əks olunmuşdur. Şairin Fərhadı mənəviyyatca zəngin olduğu kimi, fiziki cəhətdən də nəhəng vücuda, uca qamətə malik əzəmətli bir bahadır kimi təqdim edilir. Hərtərəfli mükəmməl fiziki hazırlığı ilə heyrət doğuran Fərhad intəhasız gücü ilə iri sal daşları yerindən oynadır, sərrast atdığı oxlar kamandan yayınmır. O, tutdurğa verməyən aygır atları ram edən mahir çapardır, əlbəyaxa döyüşdə əvəzsiz bir cəngavərdir. Bu qeyri-adi fiziki xüsusiyyətlər şairin mədh etdiyi Fərhad surətini səciyyələndirən əsas portret cisgiləridir:

Fərhad da Rüstəm tək igid, qəhrəman,
Çinin şahzadəsi, Çinə hökəmrən.
Dövrən görməmişdi hələ tayını,
Kim çəkə bilərdi onun yayını.
Döyüşdə önündə kim dayanardı?
Rüstəm nizəsi tək bir oxu vardı.
Arəş ox, yayını görsəydi əgər,
Xəcalət çəkərdi axıdardı tər.
Başının üstündən uçsaydı qartal,
Ona ox verərdi qartal da dərhal.
O, Çin çöllərində ova çıxanda,
Oxu yan keçməzdi ovdan bir an da.
Şirlərin belinə gah baş qoyardı,
Ahu göbəyində yatıb doyardı (3, 40).

Arif Ərdəbili poemada əməksevərlik tərbiyəsindən, halal zəhmətdən danışarkən fiziki əməyin, fiziki işin insan sağlamlığının cövhəri olduğu prinsipindən bir daha anladır ki, əməyin, fiziki hərəkət və əyləncələrin gümrəhliyə, qıvrıqlığa, insanın cismani durumuna, ruhun sağlamlığına dəlalətini vurğulayır. Şair, əsərdə şahzadə Fərhadın daim hərəkəti fəaliyyətdə olduğunu, habelə zəhmətsevər adamları özünə daha məhrəm bilməsi və onlarla asudə vaxtlarını səmərəli keçirmələrini də önə çəkir. Təbiətə sadə, halal, xeyirxah, sağlam ruh, əqidə və amal sahibi olan Fərhadın hətta özü üçün saray tikdirərkən orada yaxından çalışması, həmin sənətkarlarla bir yerdə işləməsi, habelə onlara fiziki dəstək, ideya və fikir birliyində yardımçı olması xüsusi qeyd edilir.

Şair Fərhadın fiziki-cismani yetkinliyinə, sənət məharətinə, əqli hünərinə pərəstiş etdiyini heç cür gizlədə bilmir. O, qəhrəmanın fiziki çevikliyi düşünə çevikliyi ilə, fiziki gücünü əqli gücü ilə paralel müstəvidə verməklə onu olduqca diribaş, hərtərəfli inkişaf etmiş kamil bir şəxsiyyət zirvəsinə qaldırır.

Arif Ərdəbili incə zövqə, həssas qəlbə malik olan, bütün varlığı ilə sevməyi bacaran fədakar aşıqın, mərdanə insanın iş başında xarüqələr yaratdığını təsvir edir. Bu və ya başqa məzmununda fikirlər Nizami Gəncəvi ədəbi məktəbinin davamçılarının əsərlərində də qədərincə ifadə olunmuşdur. Bu baxımdan Y.Məddah, M.Əvhədi, Ə.Təbrizi, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, M.Əmani, Fə dai və Məsihi poemaları qəhrəmanların fiziki yetkinliyi həyat uğrunda mübarizədə başlıca amil kimi dəyərləndirilərək təbliğ və təşviq olunmuşdur.

Poemada həmin dövrlər Azərbaycanda çox dəbdə olan atçapma, ovçuluq sənəti və s. fiziki tərbiyə məşğələləri ilə bağlı müəyyən bilgilərə rast gəlinir. Ov tədbirində bu iki sevgilinin birgə ova çıxmaları, onların at çapmaları, yay dartıb, ox süzdürmələri, bol şikar etmələrindən söhbət açan şairin qeydləri onun əsəri başlamamışdan qabaq mövzu ilə bağlı tarixi nişanələrlə maraqlanmış, habelə Fərhadla əlaqədar abidələr haqqındakı materialları diqqətlə öyrəndiyi bildirilir. Əsərdə Fərhadla Şirin arasındakı gizli məhəbbətdən Xosrovun xəbər tutmasını təsvir edən parçada aşağıdakı fikirlər diqqət çəkir: “Hər tərəfdə Çin şahından, onun Şirinin qabağında ox atmağından, rəssamlığından, hər tərəfdə şəkillər çəkməsindən danışdılar. Onun bir yanda çiyində bel kəndli şəkli bir yerdə qulağında halqa olan gözəl şəkli, bir yerdə zəncirlə bağlanmış oğrular, bir yerdə ox-kamanlı Rüstəm, bir yerdə yəhərli at, başqa bir yerdə Şirinin şəklini (çəkdiyini) danışdılar.

Arif Ərdəbilinin ən cəfəkeş və ən məhsuldar tədqiqatçılarından olan akademik Həmid Araslı şairin əqli, mənəvi və fiziki sağlamlığı və yetkinliyi kontekstində apardığı çoxşaxəli araşdırmaları dərin diqqət çəkir. Araşdırıcıya görə, belə bitkin, samballı əsərin ərsəyə çatdırılıb, xalqın ənənəvi sərəvətinə çevrilməsi müəllifin bilavasitə güclü erudusiyaya, dərin təxəyyülə və geniş dünyagörüşünə əsaslanırdı. Həmid Araslının tədqiqatlarından bəlli olur ki, Arif Ərdəbili əqli və zehni qüdrəti ilə yanaşı, həmçinin fiziki-cismani kamillik baxımdan da qıvraq, yetkin və gümrah bir insan olmuşdur: “...Arifin bədəncə sağlam, tükənməz həyat eşqi ilə dolu, gümrah bir insan olması haqqında, tam təsəvvür əldə edilir. Bütün əsər boyu, şair nə xəstəlikdən, nə də qocalıqdan şikayətlənir. Əsərdə müəllif heç yorulduğuna da işarə etmir”.

Fərhadın əsərdə hünəri ilə hamını heyran edən qoçaq, barmağını toxundurmadan yel kimi qaçan atının yalmanından yapışib qəsri-Şirinə gətirməsi səhnəsindən məlum olur ki, bu hər iki türk cavanları həm də gözəl çaparlar kimi təqdim olunur.

Şair Fərhadın cəsarət və gücünü onun həssas qəlbə, incə zövqə, elmin, mədəniyyətin dərin sirlərinə yaxın bələd olan mahir sənətkar kimi paralel şəkildə təsvirini canlandırır: “İncə sənətə malik, onu işlətməyi bacaran, nəqqaşlıqda xəyalı yüksək, məharətlə boyalar yaradan, igidlikdə daşa pəncə vuran, tişənin zərbəsilə möcüzələr göstərən, sərt daşlar üzərində insanı heyrətə gətirən surətlər nəqş edən bir adama dəli adı vermə. Belə işləri biliklə görmək olar”.

Arif Ərdəbili türkün gözəl, nazəndə şahzadəsi olan Şirinin hələ uşaqlıqdan süd içməyi xoşladığını vurğulayır. Belə ki, sürülərin otlaq yerləri Şirinin qəsridən xeyli uzaqda yerləşməsi xüsusilə isti havalarda Şirinə süd gətirilməsi çətinlik törədirdi. Odur ki, Şirin belə ağır zəhmət, dözümlü və güc tələb edəcək əzablı işin, süd arxının çəkilməsini yalnız Fərhadla həvalə edir. Ecəzkar məxluqun, Şirin tək qənsiz gözəlin, daha doğrusu düçar olduğu məhəbbətin qüdrətindən qollarına ilahi güc, vücuduna əfsanəvi qüvvət gəlmiş bu oğuz bahadırı yüksək fədakarlıq göstərək həmin tapşırığın öhdəsindən layıqlı gəlir. Beləliklə, mətin, əzmkar dəyanəti və cəfəkeşliyi sayəsində Fərhadın daşdan düzəltdiyi arxdan Şirinin qəsrinə qədər, südlə dolu bardaqlar həmin yol ilə otlaqda qəsri-Şirinə yetirilir: “Arif Ərdəbili sələfi Nizamidən fərqli olaraq, qəhrəmanlarını tərbiyə etmək, təcridən onların yüksəldiyini göstərmək məqsədini izləmir. Onun qəhrəmanları anadangəlmə müəyyən cəlbədicə müsbət keyfiyyətlərə malikdirlər, gözəldir, nəcibdirlər, sevən ürəkləri var, arzularını yerinə yetirmək üçün heç nədən çəkinmirlər, fədakarlıq, igidlik, məharət göstərirlər...” (4, 245).

Şair kişiliyə, mərdliyə məxsus olan bütün iradi-mənəvi sifətləri obrazla ifadəsinin hamısını qəhrəmanın xarakterində ümumiləşdirilmişdir. Hərtərəfli fiziki hazırlığı, bənzərsiz cəngavərlik xüsusiyyətləri, həm də yüksək nəcib, xeyirxah əməlləri ilə həmahəng vəhdət təşkil edən Fərhad barədə Arif Ərdəbili yazır: “Fərhad Çinin şahı və şahzadəsi idi. Mərdlikdə Rüstəm kişi idi. Vuruşda heç kəs onun qabağına dura bilməzdi. Rüstəmin nizəsi onun oxu idi. Əgər Arəş onun ox və kamanını görsə idi, o kaman çəkənin oxundan xəcalət çəkərdi. Əgər onun başı üzərində bir qartal uçmuş olsaydı belə, onu ox ilə vurardı. Çərx ona xidmət etməklə ucalmışdı. Hüma onun sayəsində sərvar olmuşdu” (4, 10).

Arif Ərdəbilinin məhəbbət və qəhrəmanlıqla dolu “Fərhadnamə” əsəri qoçaq, cavanmərd Fərhadın təsviri ilə başlayır. O, bu çinar boylu, div gövdəli şahzadə naz-nemət içərisində firavan yaşamasına baxmayaraq, əsərdə həm də batır güclü yenilməz pəhləvan və mahir bir səyyad kimi təqdir olunur.

Beləliklə, Arif Ərdəbilinin dərin əqli fitri düşüncəsi ilə yaratdığı Fərhad kimi su möcüzələrin arxasında hər şeydən öncə, onların fiziki-cismani sağlamlığı və sarsılmaz iradi əzmi dayanırdı. Xalqımızın bütün dövrlərdə yaratdığı həmin nəhəng fikir dühalarının, zəka sahiblərinin yenilməz qəhrəmanlarının formalaşmasında onların əqli, mənəvi və fiziki tərbiyəsi dayanırdı. Bu gün gənclərimizin fiziki və mənəvi cəhətdən yetkin bir vətəndaş tək yetişməsində, onların dərin milli ruhda və vətənpərvərcəsinə tərbiyə olunmasında Arif Ərdəbili kimi böyük klassiklərimizin ədəbi irsinə dönə-dönə müraciət olunması bizdən bəsirət və qeyrət tələb edir.

Şair Fərhadın fiziki-cismani yetkinliyinə, sənət məharətinə, əqli hünərinə pərəstiş etdiyini heç cür gizlədə bilmir. O, Fərhadı fiziki çevikliyi düşüncə çevikliyi ilə, fiziki gücünü əqli gücü ilə paralel müstəvidə verməklə onu olduqca diribaş, hərtərəfli inkişaf etmiş, kamil bir şəxsiyyət zirvəsinə qaldırır.

Arif Ərdəbili incə zövqlə, həssas qəlblə, bütün varlığı ilə sevməyi bacaran fədakar aşıqın qürurlu, ötkəm və mərdanə insanın iş başında xarüqələr yaratdığını məharətlə təsvir edir: “Onun qəhrəmanı anadangəlmə müəyyən cəlbədicə müsbət keyfiyyətlərə malikdirlər, gözəldirlər, nəcibdirlər, sevən ürəkləri var, arzuları yolundakı çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün heç nədən çəkinmirlər, fədakarlıq, igidlik göstərirlər...” (3, 7). Professor Xəlil Yusiflinin dediyi kimi, Arif hadisələri Fərhadın mənşəyi haqqındakı söhbətlərlə başlayır. Göstərir ki, Fərhad Çin Fəğfurunun oğludur.

Rüstəm kimi igid nəqqaşlığı ilə hamının diqqətini cəlb etmiş bir adamdır. Arif poma janrının poetik tələblərini yaxşı bilən bir adam kimi kənar hadisələrə uymur. Əsərini vahid bir sujet əsasında qurmağa can atır. Onun Fərhadın mənşəyi haqqında danışması sənət baxımından zəruridir. Burada hətta qəhrəmanın nəzir-niyazla doğulması, böyüməsi kimi məsələlər də yoxdur (4, 10-11).

Əsərdə Fərhadın fiziki-cismani yetkinliyi, onun dağ gövdəli, çinar boylu, polad qollu bir türk ərəni kimi təqdim edilməsi ciddi maraq doğurur. Yenilməz fiziki güc və qüdrəti, intəhasız iradi-cismani dəyanəti, habelə möhtəşəm qüvvəsi sayəsində dağ-dağ üstə qoyan Fərhadın və onun qardaşlarının fəvqəl hünərləri barədə oxuyuruq:

...Qoşunu, ölkəsi vardı obadan,
Üç oğlu da vardı, Fəğfur qızıdan.
Erkək aslan kimi cavanlar idi,
Onlarda on Rüstəm gücü var idi (4, 54).

Poemada alplıq, ərđəmlilik epizodları ilə başlanan sujetlər “Fərhadın yeznəsinin, Fəğrurun qoşunundan xəbr tutması” hekayəti ilə çəzilir. Əsərdə qeyd edilir ki, onun qəhrəmanı Fərhad Abxaziyaya çatana kimi gündüzlər gah sarğı vurub dilənçi kimi özünü aparır, gah da gecələr gözündən sarğını açıb səfərini davam edir. Əmisi qardaşı oğlunun yoxa çıxmasından agah olarkən dərhal öz oğlanlarını nizamlı bir ordusunu onun arxasınca göndərir. Əmisinə elə gəlir ki, Fərhad İrandakı yeznəsinin yanına qaçmış olar. Təhlükəni gözləyən Fərhadın yeznəsi sayaqlığını itirməyərək qarı yağların həmləsindən duyug düşüb şəbxun etməklə Çin ordusunu məğlub edir və Fərhadın əmisi oğlanlarını əsir alır. Fərhadın yeznəsi məğlub olmuş qoşun vasitəsi ilə Fəğfura sifariş göndərir ki, Fərhadı sağ-salamat İrana göndərsə oğlanları azad ediləcək, əks halda onlar qətlə yetiriləcək, ölkəsi isə talan olunub, tacı əlindən alınacaq. Həmin meydan savaş və qovğalarda cahangirlik göstərən ərənlərin hünər və fədakarlıqları dərin diqqət çəkir:

Qoşunun içində iki oğlu var,
Bizimlə bəbir tək kinlidir onlar.
Bu işdə zərrəcə qorxmasın ürək,
Ordumuz ayağa tez qalxsin gərək.
Cumun düşmən üstə şiri-nər kimi,
Vuruşun döyüşdə igidlər kimi.
Qorxmayın qoyunun çox olmasından,
O qoca qurddur ki, daim tökər qan.
İstərəm düşmənin üstünə cumum,
Qəsdim var, arxadan eyləyim hücum.
Ancaq bu sirrimi bir kəs bilməsin,
Düşmənin üstünə yel kimi əsin... (3, 55).

Poemada Fərhadın yeznəsi işrət zamanı qəfildən yaxalanır və əsir düşən həmin qarı yağının çaşbaş davranışları çox maraqla təsvir edilmişdir. Həqiqətən də əsərdəki həmin səhnə yüksək sənətkarlıqla nəzmə çəkilmiş çox maraqlı bəhslərdəndir. Həmin hekayə fiziki yetkinlik, fiziki qüdrət və qəhrəmanlıq əzəməti baxımından da dərin diqqət çəkir. Şair bu qanlı qovğada qarşı-qarşıya həmlə edən qəvi düşmən qoşunlarının hərbi texniki-taktiki hazırlıqları, fiziki-hərbi silah sursatlarla məharətcəsinə davranmaları, habelə mücadilə aparan qoşunların hərbi-siyasi səriştələri barədə də müfəssəl bilgilər verir.

Beləliklə, Arif Ərdəbili kimi nəhəng klassiklərimizin Fərhad kimi dərin əqli qüdrəti, fitri istedadı ilə yaratdığı möcüzələrin arxasında, hər şeydən öncə, onların fiziki-cismani sağlamlığı, sarsılmaz iradi əzmi dururdu. Xalqımızın həmin fikir dühalarının, zəka sahiblərinin, söz sərtaflarının bütün dövrlərdə yaratdığı yenilməz qəhrəmanların şəxsiyyət kimi təşəkkülündə onların əqli-mənəvi və fiziki kamilliyi dayanırdı. Bu gün gənclərimizin fiziki və mənəvi cəhətdən yetkin və davamlı bir vətəndaş kimi yetişməsində, onların dərin milli ruhda vətənpərvərcəsinə tərbiyə olunmasında Arif Ərdəbili kimi böyük zəka sahiblərinin ədəbi irsinə dönə-dönə müraciət olunmasına çox böyük ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. Araslı H.M. Arif Ərdəbili və onun “Fərhadnamə” poeması. Bakı, “Elm”, 1979.
2. Arif Ərdəbili. Fərhadnamə (ön söz X.H.Yusifli). Bakı, “OKA Ofset”, 2007.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, I c., Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı, 1960.
4. Səfərlil Ə.Q., Yusifli X.H. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, “Ozan”, 1998.

Açar sözlər: Fiziki mədəniyyət, fiziki kamillik, oyunlar, igidlik və qəhrəmanlıq, cismani sağlamlıq, fiziki əmək.

Xülasə

Məqalədə klassik şairimiz Arif Ərdəbilinin “Fərhadnamə” poemasında fiziki mədəniyyət, hünər və qəhrəmanlıq, ədalət və xeyirxahlıq, habelə humanizm kimi bir sıra bəşəri keyfiyyətlər öz əksini tapır.

Müəllif əsərdə şair insanın mənəvi və fiziki sağlamlığı, fiziki kamilliyi, cismani qüdrəti barədəki fikir və ideyalara xüsusi önəm vermişdir.

Мотивы богатырской храбрости в творчестве Арифа Ардави

Резюме

В статье анализируются вопросы физической культуры, храбрости, справедливости и доброты, а также ряд других общечеловеческих качеств.

В поэме «Ферхеднаме» классического поэта Арифа Ардабилли особое внимание уделяется раскрытию идей поэта о физическом здоровье, о физическом совершенстве и о телесной мощи.

Ключевые слова: Физическая культура, физическое совершенство

Səminə Abdullayeva

QƏDİM DİLLƏRİN TARIXINDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Nitq mədəniyyəti hər bir dövlət dilinin zəruri problemlərindən sayılır. Çünki dövlət dilinin vəzifəsi təkcə ölkədaxili informasiyaların təmin olunması ilə bitmir. Dövlət dili həm də beynəlxalq informasiya məkanına müstəqil bir subyekt kimi daxil olmaq imkanlarına malikdir. Həmçinin, beynəlxalq inteqrasiya mühitinin qloballaşması ilə ana dilimizə başqa dillərdən zəruri informasiya elementləri daxil olduğu kimi, ölkənin sosial, siyasi, ictimai, mədəni və iqtisadi yüksəlişi ilə bağlı ana dilində yaranmış müəyyən dil vasitələrinin də beynəlxalq informasiya məkanına daxil olması istisna deyildir. Müstəqil Azərbaycanın qurucusu və memarı Ulu Öndər, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin tarixlərdə misli görünməmiş siyasi uzaqgörənliyi və diplomatik məharəti sayəsində ölkəmiz müstəqillik əldə edərək sosial, siyasi və iqtisadi sahələr üzrə bir çox nailiyyətlər qazanmışdır. Müstəqil dövlətçilik mərhələsində müxtəlif fəaliyyət sahələri kimi ana dilinin inkişafında da bir çox irəliləyişlər əldə edilmişdir. Ulu Öndər hələ milli düşüncənin baş qaldırmasına sət qadağanlar qoyulduğu totalitar sovet rejimi zamanı ana dilinin inkişafı ilə cəmiyyətdə yeni milli oyanış mərhələsinin başlanmasını bəyan edirdi. Bu milli oyanış Ulu Öndərin 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə qayıdışı sayəsində xalqın öz tarixi müstəqilliyinə qovuşması ilə nəticələndi. Milli dilin inkişafının milli oyanışın başlanğıcına çevrilməsi prosesi həqiqətən Heydər Əliyevin müdrik siyasətində ictimai fəaliyyətin yeni bir uğurlu tarixi nümunəsinə çevrildi. Dil ictimai həyatda elə bir misilsiz fenomendir ki, burada xalqın milli mədəniyyəti, mənliliyi, ənənələri, məişət həyatı, ictimai şüuru, yaradıcı təfəkkürü özünü nümayiş etdirir. Ona görə də Ulu Öndər haqlı olaraq dilə daha qlobal bir baxışdan yanaşmışdır. Heydər Əliyevin dilə daha geniş əhatədə yanaşması ilə sovet dövründə əzbərçiliklə deyilən “Dil insanlar arasında mühüm ünsiyyət vasitəsidir” kimi stereotip xarakterli tərif öz ömrünü başa çatdırdı. Bu tərifdə dil ictimai şüurdan ayrılır və yalnız fəaliyyətdə olduğu anda mövcudluğu təsəvvürə gətirilirdi. Halbuki, Heydər Əliyevin dediyi “Dil xalqın böyük sərvətidir” kəlamında dilin tarixiliyi, milliliyi, ənənəviliyi və varisliyi əhatə olunur. Təsədüfi deyildir ki, Heydər Əliyev dili, həmçinin milli ideologiyanın bir tərkib hissəsi adlandırır. Nitq mədəniyyəti dilçiliyin elə bir vacib sahəsidir ki, informasiya mübadiləsinin düzgün qurulması, yayılması, ötürülməsi və anlaşılıqlığı onun normalarının mükəmməl və sabit olmasından daha çox asılıdır.

Qədim Yunanıstanda və Romada nitq mədəniyyəti Antik dövrdə nitq mədəniyyəti məsələləri dövlətçiliyin idarə sistemində, insanlara qarşılıqlı münasibətlərin yaranmasında çox böyük siyasi, ideoloji, mədəni və psixoloji ənənələr yaratmışdır. Nitq mədəniyyəti ənənələrinin inkişafı və zənginləşməsi sayəsində natiqlik sənəti formalaşmağa başlamışdır. Natiqlik sənətinin formalaşması, zənginləşməsi və püxtələşməsi o zaman baş verə bilərdi ki, natiqlik sənətinin dil və üslub vasitələri mükəmməl qayda və normalarla tənzim oluna bilsin. Məhz antik dövrdə qədim Yunanıstan natiqlik sənətinin, fəhətli və gözəl danışq qabiliyyəti olan, fikri incə, dəqiq, məntiqli ifadə edə bilən və bu sahədəki istedadları ilə özlərinə tarix yaradan məşhur şəxsiyyətlərin vətəni olmuşdur. Bu möhtəşəm sənətin beşiyi kimi tarixdə məşhurlanan Yunanıstanda dərin məzmunlu, bədii cəhətdən mükəmməl, məzmunca dolğun epik, lirik və drammatik əsərlər yaranır, musiqi sənətində böyük nailiyyətlər əldə edilir, heykəltaraşlıq və memarlıq sənəti də surətlə inkişaf edirdi. (1) Qədim Yunanıstanda insanların hissine, ağına, qəlbinə dərin təsir göstərən “incəsənətin şahənşahi” adlandırılan ritorika da (bəlağət elmi) son dərəcə yüksək səviyyədə qiymətləndirilirdi. (2) *Bəlağət* sözü mənşəcə ərəb dilinə məxsusdur. Mənası, fikri incə, aydın və gözəl ifadələrlə anlatma, natiqlik bacarığı və natiqlik məharəti deməkdir. Danışq mədəniyyəti ilə əlaqədar natiqlik sənətində fəhət sözü də işlədilir. Bu söz də mənşəcə ərəb dilinə məxsusdur, mənası isə gözəl və aydın danışma qabiliyyəti deməkdir. Natiqlik sənətində bu iki sözlə birlikdə *ritorika* sözü də işlədilir. *Ritorika* sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası *bəlağət* və *fəhət* sözlərinin bildirdiyi anlayışlarla üst-üstə düşür, həm də bu söz antik dövrdə və ondan sonrakı vaxtlarda natiqlik sənəti və nəzəriyyəsi mənalarda da işlənmişdir. Nitq mədəniyyəti ilə əlaqədar Azərbaycan dilçiləri və pedaqoqları tərəfindən hazırlanmış dərslik, dərs vəsaiti və monoqrafiyalarda natiqlik sənətinə aidiyyəti olan məsələlərdən də bəhs edilir. Bunlar daha çox nitqin əsas keyfiyyətlərinə aid olan düzgünlük, ardıcılıq, zənginlik, ekspressivlik, emosionallıq, bədillik, intonasionalıq, mədəni nitq, sadəlik, dəqiqlik, yığcamlıq, ifadəlilik, pafosluluq, rəbətəlilik kimi anlayışlardan ibarətdir. Həmçinin nitq mədəniyyətinə həsr olunmuş ədəbiyyatda ictimai-siyasi natiqlik, diplomatik natiqlik, məhkəmə natiqiliyi, hərbi natiqlik, akademik natiqlik, ictimai-məişət natiqiliyi, ekran natiqiliyi kimi məsələlər də işıqlandırılır. Bütün bunlar Qədim Yunanıstanda və Romada yaranmış natiqlik sənətinə məxsus məsələlərin nitq mədəniyyəti ilə ənənəvi bağlılığının davam etməsi kimi qəbul edilə bilər.

Qədim Yunanıstanda və Romada nitq mədəniyyət məsələləri daha çox danışq dilinin inkişafına və zənginləşməsinə xidmət etmişdir. Başqa sözlə, Qədim Yunanıstanda və Romada nitq mədəniyyəti danışq dili bazasında formalaşmış inkişaf etmişdir. Gözəl danışq məharətinə sahib olmaq cəmiyyətdə insanların rəğbətini qazanmaq üçün ən aparıcı vasitələrdən birinə çevrilirdi. M.Əsgərov “Natiqlik sənətinin əsasları” adlı kitabında yazır ki, “Qədim Yunanıstanda insanların hissine, ağına, qəlbinə dərin təsir göstərən, “incəsənətin şahənşahi” adlandırılan ritorika son dərəcə yüksək səviyyədə qiymətləndirilirdi. Eradan əvvəl V əsrin ikinci yarısında Yunan-İran müharibəsi qurtardıqdan sonra natiqlik sənəti siyasi mübarizə silahı kimi Afinanın ictimai həyatında mühüm rol oynamağa başlayır. Dövlət işlərinin gedişinə təsir göstərməyə cəhd edən siyasi rəhbərlər özlərinin baxışlarını kütlə qarşısında müdafiə etmək, xalq yığıncaqlarında kütlələri inandırmaq və onları öz arxalarında çəkib aparmaq üçün ən təsirli və kəsərli silah olmaq etibarını ilə natiqliyə qüvvətli meyil göstərirdilər. Bundan əlavə əhalinin əksəriyyətində də natiqlik sənətini öyrənib onun sirlərinə bələd olmaq, bu sahədə məharət göstərmək və öz istəyini ən dəqiq sözlərlə sərrast şəkildə ifadə etmək arzusu var idi” (3). Natiqlik sənəti sonralar müxtəlif fəaliyyət sahələrində, xüsusilə, məhkəmə işlərində daha çox tətbiq edilməyə başlamışdır. Burada yalanı doğru, doğru yalan kimi təsdiq edib rəqiblər qarşısında qələbə qazanmaq əsl məharət hesab edilirdi. Bununla əlaqədar natiqlik sənətində *sofizm* deyilən bir nitq variantı da formalaşmışdır. *Sofizm* sözü (sophisma) mənşəcə

yunan dilinə məxsusdur. Mənası uydurma, aldatma deməkdir. Sofizmlər qəsdən irəli sürülən yanlış mühakimələrdir ki, onu həqiqət kimi qələmə verməyə cəhd edirlər. Sofistikada billə-bilə, qəsdən çaşdırıcılıq, aldatma yolu qələbə əldə etmək məharət sayılmışdır. Bir çox alimlərin fikrincə insanların təfəkkür fəaliyyətinin müəyyən mərhələlərində sofistlik mühakiməsi üstünlük təşkil edir. Hegelin fikrincə antik sofizmin varlığı onu ifadə edirdi ki, sofistlərin özü hər bir hadisəni, prosesi “fıkrən təhlil etmək” bacarığını əsas götürürdülər. Hegelin bu fikrində sofizmin sosial mənası pərdələnir, onun insan fəaliyyətinin atributu olması ideyası ön plana çəkilir. Sokrat, Platon, Aristotel, Protakor, Evatl kimi alimlər qədim dövrün məşhur sofistləri olmuşdur” (4). Natiqlik sənətinin əsası kimi formalaşmış ritorika gözəl danışmağın qaydalar məcmusu və natiqlik təliminin metodik üsullarından ibarət olmuşdur. Ritorika elminin yaranması ilə ritor adlanan bir ixtisas da yaranmışdır. O dövrdə gözəl danışmağı öyrədən müəllimlər ritor adlandırılmışdır. (5)

Qədim Yunanıstanda ritorika elminə dərinlən yiyələnmiş Demosfen (e.ə. 384-322) həm də məşhur loqoqraf olmuşdur. Loqoqraf yunan dilindəki *loqos* (məntiq, dil) və *qraf* (şünas) tərkilərindən ibarət olan termindir. Loqoqraflar əsas etibarilə məhkəmədə söyləniləcək nitqlərin məntini tərtib edən şəxslərə verilən peşəkarlıq adı olmuşdur. Deyildiyinə görə Demosfen boydan balaca imiş, özü də xoşaləgməz cür səsle danışarmış. Odur ki, Demosfen nitqlərini yazılı şəkildə hazırlayıb şifahi şəkildə çatdırmaq üçün inadkarlıqla məşq edərmiş. Tavandan asılmış iti cidanın altında məşq hazırlığı keçməklə çiyinlərini atmaq kimi pis adətdən də uzaqlaşmağa çalışmışdır.

Demosfen çox gərgin ciddi-cəhdlə böyük siyasi xadim kimi yetişir. Afinanın satqın, ikiüzlü və xəyanətəkar hakimlərini ifşa edir onları işdə, əməldə və ən əsası, siyasətdə düzgünlüyə çağırırdı. Onun firincə natiqə söz və səs deyil, düzgün siyasi istiqaməti şərəf gətirir. Yunanıstanda antik dövrün bir çox ritorik sənətkarları yetişmişdi. Bunlardan ən məşhurları Sofist Leontinski Qriqoriy (e.ə. 483-375), natiqliyin atası AFINALI Sokrat (436-338), Trasimax (e.ə. V əsr) və Aristotel (e.ə. 384-322) olmuşdur. Aristotelə qədər yaranmış kitablarda ancaq natiqlik sənətinin üsulları haqqında danışılırdı. Aristotel isə ilk dəfə natiqlik sənətinin elmi əsaslarını yaratmışdır. Onun “Ritorika” adlanan kitabında natiqliyin dil və üslub məsələlərindən bəhs olunur. Bu kitabda nitq hazırlığı üçün materialın tətbiqi, əldə edilən nümunələrin müvafiq formaya salınması, mətnin şifahi şərh, nitqin çatdırılma üslubu, tələffüz, intonasiya, emosiya kimi qaydaları şərh edilmişdir. Yunanıstanda siyasi azadlıq aradan qaldırıldıqdan sonra natiqlik sənəti də süquta uğramışdır. Görünür, cəmiyyətdə insanları sosial, siyasi, ictimai, maddi, mənəvi sıxıntılara düşür olması sənətin, sənətkarlığın, elmin və tərəqqinin inkişafında çox ciddi mənəvi iflasa səbəb olan amillərdən biri imiş.

Qədim Romada Katon (e.ə. 234-149), Qrapxi (e.ə. 163-132), Antoniy Mark (e.ə. 83-30) kimi parlaq natiqlər yetişmişdir. Mark Qulliy Siseron bu məşhur natiqləri özünün yüksək istedadı və peşəkarlıq məharəti ilə kölgəyə qoymuşdur. Siseronun mahir natiq kimi yetişməsində öz zəmanəsinin mühüm təsiri var idi. Onun dövründə söz sənətinə çox böyük maraq var idi. Romalılar sözün gözəlliyini qiymətləndirir və müxtəlif ədəbi üslublarla maraqlanırdılar. Siseron özünün arzuladığı kimi nəslin siyasi rəhbəri ola bilmədi, lakin ən mahir yazıçı və natiq kimi yetişdi. Onun adı klassik natiqliyin əbədi simvoluna çevrildi. (6)

Qədim Hindistanda nitq mədəniyyəti

Hindistanda dilçiliyin tarixi eradan 1500 il əvvələ gedib çıxır. Hind dilçiliyinin yaranmasının səbəbi müqəddəs himenlərin dili olan sanskrit ilə xalq dili sayılan prakrit arasında fərqlənmələrin baş verməsindən ibarət idi. Prakrit dili şifahi danışığa əsaslandığından bu dildə sanskritlə müqayisədəki fərqlənmələr müqəddəs mətnlərin anlaşılmaqlığına gətirib çıxara bilən qorxu yaradırdı. Odur ki, sanskrit dili istifadəçilərinin üzleşdiyi qorxu və təlaş aradan qaldırmaq və müqəddəs mətnlərin anlaşılmasına daimi bir təminat yaradılması Hindistanda dilçilik məktəbinin bünövrəsinin qoyulmasında zəruri bir tələbə çevrildi. Hind dilçilik məktəbində müqəddəs mətnlərin qorunması məqsədi ilə dil quruluşuna dair tədqiqatlar sanskritin oxunmasını, səsləndirilməsini və anlaşılıqlı olmasını tənzimləyən qaydalar sistemindən ibarət idi. Sanskrit dilində yazılmış mənbələrdən ən çox aşağıdakıların adları qeyd olunur:

1. Riq-veda (müqəddəs himnlər kitabı)
2. Sama-veda (müqəddəs şeirlər kitabı)
3. Yacur-veda (qurban mərasimləri kitabı)

Qədim hind dilçilik məktəbində dil quruluşunun aşağıdakı məsələləri öyrənilirdi:

1. Şikşa – fonetika
2. Nirukta- leksikologiya və etimologiya
3. Byakarnada – qrammatika
4. Çxonda – üslubiyyat və poeziya

Qədim hind dilçilik məktəbində aparılan təhlillərin nitq mədəniyyətinə aidiyyəti dini mətnlərin sabitliyinin vahid qaydalar sistemi əsasında tənzim olunmasına yaradılan təminatdan ibarət idi.

Qədim Hindistanın görkəmli dilçisi eradan əvvəl IV əsrin ikinci yarısında yaşamış Panini olmuşdur. Qədim sanskrit dilinin quruluşunu təsvir edən Panini dili sistemi kimi başa düşülürdü, nitq hissələrini fərqləndirirdi. Panininin apardığı təhlildə söz əsası, kök, şəkilçi, daxili fleksiya intonasiya, vurğu barədə fikirlər mühüm yer tuturdu. Panini həmçinin, dialekt fərqlərini də diqqətdən yayındırmırdı. Çünki dialekt fərqləri daim ümumişlək danışığa dilinə təsir göstərir. Bu isə danışığa dilinin yazılı mətnlərdən fərqlənməsinə səbəb olurdu. Hindistanda yazılı dil ənənələri daha çox sanskritlə yazılmış dini kitablarda tətbiq olunduğu üçün dialekt fərqləri üstünlük təşkil edirdi. Hindistanda yazılı dil ənənələrinin qədim tarixə malik olmasına baxmayaraq bu ənənələr kütləviləşdiyi üçün indi də orada çoxlu dialektlər mövcuddur. Tədqiqatçıların araşdırmalarına görə bu gün Hindistanda aparıcı dil hindu dili olsa da dialektlərin sayı 1652-dir. Hindistan Konstitusiyasına görə ölkənin 21 rəsmi dili vardır. Əhalinin 83 faizi induslardan ibarətdir. Ölkənin biznes və inzibati işlərində ingilis dilindən istifadə edilir.

Ərəb dilçilik məktəbində nitq mədəniyyəti. Ərəb dilçilik məktəbi eramızın VII-VIII əsrlərində yaranmışdır. Ərəb dilçilik məktəbində böyük inkişaf IX-X əsrlərdə baş vermişdir. Ərəb dilçilik məktəbində də dini mənbələrin dilinin dialekt təsirlərindən qorumaq məqsədi daşmışdır. Müasir ərəb dili müqəddəs Quranın qrammatik quruluşuna əsaslandığından ərəb dünyasının ümumi rəsmi dili kimi işlədilir. Ərəb dialektləri isə ayrı-ayrı ərəb ölkələrində bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə mövcuddur. Ona görə də onların arasında başa düşülməyəcək dərəcədə kəskin fərqlər vardır. Dialektlərin arasında fərq ən çox ərəb yarımadasından kənardakı ərəzilərdə müşahidə edilir. Dialektlər arasındakı ciddi fərqlərin baş verməsinə təsir edən əsas amillərdən biri əvvəllər həmin ərəzilərdəki əhalinin başqa dillərdə danışmasından ibarətdir. Bəzi ərəzilərdə, hətta söz sırası da bir-birindən fərqlənir. Ərəb dilindəki əsas dialektlər aşağıdakılardan ibarətdir.

Misir dialekti. Bu dil ən çox kort dili təsir etmişdir. Daha sonra türk, fransız və ingilis dilinin təsiri baş vermişdir. Bütün ərəb dünyası bu dialekti başa düşür. Misirdə 52 milyon insan bu dialektə danışır. Misir dialektinin rəsmi statusu yoxdur. Misirdə rəsmi dil Qurana əsaslanan klassik ərəb dilidir.

Məğrəbi dialekti. Mərakeş, Əlcəzair, Saxara, Tunis və Liviyada 75 milyon əhali bu dildə danışır. Yaxın Şərq ərəbləri bu dialekti çətinliklə başa düşürlər. Bu dialektə fransız, ispan və italyan dilləri dialektə təsir göstərmişdir.

Mesopotamiya dialekti. Bu dialektin özü iki yerə bölünür: İraq dialekti və Şimali Mesopotamiya dialekti.

İraq dialekti. İraq dialekti üç yerə ayrılır: Bağdad, Mosul, Bəsrə dialektləri. Bu dialektlərə kürd, fars, türkmən və assurların dili təsir etmişdir. İraqda, Şərqi Suriyada və Qərbi İranda 29 milyona yaxın insan bu dildə danışır.

Şimali Mesopotamiya dialekti. Bu dialektə Bağdadın şimalında, Uzaq Şərqi Suriyada və Şərqi Türkiyənin bəzi vilayətlərində danışılır. Orta əsrlərin İraq dialektindən törəmişdir.

Yəhudi dilinin bu dialektə ünsürləri mövcuddur. Bu dialektə 7 milyon əhali danışır.

Şami dialekti. Bu dialekt Şərq dialekti də adlanır. Şərqi Aralıq dənizinin 100 kilometrlik sahilində 35 milyon əhali bu dialektə danışır. Şami dialektinin özü 6 müxtəlif dialektlərə ayrılır.

Körfəz dialekti. İraq, Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirliyi, Oman, Yəmən, Qətər və Bəhreynə 4 milyon əhali bu dildə danışılır.

Klassik ərəb dilçilik məktəbinin nümayəndələri bunlar idi: Subəveyhi, milliyətçə fars, (793-cü ildə vəfat edib), Əbu Übeyda, milliyətçə yunan (770-837), Sağan, milliyətçə hindli, Xətib Təbrizi, azərbaycanlı. (7)

Ərəb dilçilik məktəbində fonetikaya, leksikologiyaya, leksikoqrafiyaya və qrammatikaya dair çoxlu əsərlər yaradılmışdır. Ərəb dilçilik məktəbi özündən sonra çox güclü ənənə yaratmışdır. Bu ənənə başqa dillərə, o cümlədən, türk dilləri sahəsində aparılan tədqiqatlara da tətbiq olunmuşdur. Məsələn, Mahmud Kaşğarının məşhur "Divani-lügəti-türk" adlı əsəri türk dillərinin müqayisəsinə həsr olunsada təhlil üsulu ərəb modelinə əsaslanır.

Dilçilikdə klassik ərəb modelinin nitq mədəniyyəti sahəsindəki ən mühüm rolu ondan ibarət olmuşdur ki, bu model Quranın dilinin sabit saxlanılmasına və ərəb dünyasının uzun əsrlər boyu vahid struktura malik bir informasiya dilinə sahib olmasına təminat yaratmışdır.

Ədəbiyyat

1. Əsgərov M.Ə. Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı, Azərəşr, 1975, s. 21.
2. Əsgərov M.Ə., Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı, Azərəşr, 1975, s.21.
3. Əsgərov M. Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı, Maarif, 1975, s. 22.
4. İsmailov Mahir. Məntiq terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, MBM, 2007, s. 316.
5. Əsgərov M.Ə. Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı, Maarif, 1975, s. 22.

Xülasə

Məqalədə dilin xalqın milli mədəniyyəti, mənliyi, ənənələri, məişət həyatı, ictimai şüuru, yaradıcı təfəkkürü ilə bağlı olmasından danışılır. Son dövrlər nitq mədəniyyətinin xüsusi aktualıq kəsb etdiyi qeyd edilir. Qeyd edilir ki, nitq mədəniyyəti informasiya mübadiləsinin düzgün qurulması, yayılması, ötürülməsi və anlaşılıqlığı onun normalarının mükəmməl və sabit olmasından daha çox asılıdır. Məqalədə Qədim Yunanıstanda və Romada yaranmış natiqlik sənətinə məxsus məsələlərin nitq mədəniyyəti ilə ənənəvi bağlılığından bəhs edilir.

Açar sözlər: nitq mədəniyyəti, informasiya mübadiləsi, qədim dillər, Ərəb dilçilik məktəbi, milli mədəniyyət

Резюме

Статья связана с тем, что язык связан с национальной культурой, мифами, традициями, бытом, общественным сознанием и творческим мышлением людей. В последнее время культура речи стала особенно актуальной. Отмечается, что культура речи, правильная структура, распространение, передача и понимание обмена информацией в большей степени зависят от совершенства и стабильности ее норм. В статье рассматривается традиционная связь речевых вопросов в Древней Греции и Риме с культурой речи.

Ключевые слова: речевая культура, обмен информацией, древние языки, школа арабского языка, национальная культура

Summary

Feel free to talk, even if you have a very personal connection with mysticism, myths, traditions, endless, sociable creatures and mystery. In the history of culture, the most actual actuality. It is ignored, so far as culture is concerned, the structure, the distribution, the transfer of information, and the observation of the upper limit of the standard and stability. There is no traditional way of communicating with the Rebels of the Greek and Roman cultures.

Keywords: speech culture, information exchange, ancient languages, Arabic language school, national culture

JURNALİSTİKA – ЖУРНАЛИСТИКА

Əlizadə Fatma Abbas qızı⁷²

“HƏYAT” QƏZETİ DÖVRÜNÜN İCTİMAİ DÜŞÜNCƏ SALNAMƏSİDİR

Bir əsrdən artıq tarixi olan Azərbaycan mətbuatı çox təlatümlü, mürəkkəb, ziddiyyətlərlə dolu inkişaf yolu keçmişdir. Bu inkişaf keçidlərində qələbələr də olub, məğlubiyyətlər də, qazanılanlar da, itirənlər də. Əlbəttə ki, nə qədər məğlubiyyət və bu məğlubiyyətin içindən gələn itirənlər olsa da, hər bir məğlubiyyətin daxilində bir örnək olmuş və hər bir məğlubiyyətin daxilindən bir qələbə işığı, bir qələbə nuru sızılmışdır.

“Həyat”da dövrünün qələbə və məğlubiyyət çalarlarının qarışığından doğan bir mətbuat orqanı olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda nəşr olunan ilk anadilli qəzet sayılan “Həyat” siyasi, iqtisadi, ticari və ədəbi türkçə islam qəzetəsi olaraq dövrünün ictimai-mədəni həyatında baş verən hadisələri səhifələrində canlandırmış, “... dünya və həyat bir meydanı-cəngdir” deyərək bu meydanı-cəngdə, yəni döyüş meydanında millətini qələmlə müdafiə etməyi bir vəzifə borcu kimi qarşısına qoymuşdur. “Həyat” üçün “millət”, “dil”, “din”, məfhumları böyük bir fəlsəfi anlam kimi qəbul edilir, millət kimi varlığını möhkəmləndirmək üçün hər şeydən əvvəl geriləməyin səbəblərini aydınlaşdırmağı zəruri hesab edirdi: “Filhəqiqə səbəb nədir ki, bütün ətrak, bütün ələmi-islam bu gün sair əqvami-mutəməd-dinəyə nisbətən bu qədər geri qalmışdır. Bu məsələ barəsində gələcəkdə birərəfanə və biqərəzanə bilaxof sözü aşkar söyləməyi özümüzə borc biləcəyik. Ancaq doğru irareyi-təriq xüsusunda əsla etidali-lisan və etidali əfkardan ayrılmayacağız” (1, № 1, 1905). Yeni, islam dünyasının digər millətlərin fəaliyyəti boyu oxucuların nəzərinə çatdıracağı və bu xüsusda dil və fikir birliyindən ayrılmayacağını qeyd edirdi. Millətinin tərəqqisinə xidməti bir məslək kimi qarşısına qoymuşdu.

Qəzetin məsləkinə görə hər bir millət dili, dini, tarixi, adət-ənənələri, keçmişi haqda bilgi əldə etməlidir və bu fikir “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” adlı silsilə məqalədə bir qədər tamamlanır. Araşdırmalar zamanı Əlibəy Hüseynzadə bir məsələni diqqət mərkəzində saxlayır ki, bəzi türk mühərrirləri türklərin kim və kimlərdən ibarət olmaqlarını anlamırlar. Əlbəttə ki, bu millətin dünya sivilizasiyandan geri qalmasına bir işarə idi. Xalqın maariflənməsi sahəsində çalışan mühərrirlər milli varlıqlarından, milli dəyərlərindən xəbərsizdirlərsə, bu mədəni geriliyə bir işarədir və müəllif bunun səbəbini elmin zəif inkişafında görürdü. Əlibəy qeyd edirdi ki, nə keçmişə dönmək, nə də gələcəyə ümid bağlamaq lazımdır. Darülfünlər, yeni universitetlər, məscidlər, cəmiyyətlər mövcud olmalı, alimlər yetişməli, digər məmləkətlərə tədqiqatla məşğul olmaq üçün elm adamları göndərmək lazımdır.

Türklərin kimlərdən ibarət olması məsələsinə gəldikdə isə Əlibəy onların səhvən tatar adlandırılmasını qeyd edirdi. Tatarlar moğol cinsinə mənsub olub, onların bir hissəsini təşkil edirlər və məhz bu səbəbdən moğollara məxsus dil, cins və cöhrələri vardır. Türklərin bir qismi səhvən tatar adlandırılır. Bu da bəzi türklərin xarici görünüşünün moğollara benzəməsindən irəli gəlir. Bəziləri türkləşmiş moğollar və ya moğol qanı ilə qarışmış türklərdir. Tatarların bir qismini Hind-İran tayfalarına, bəzilərinin isə moğollara aid edildiyi göstərilir.

“Madam ki, hər iki cöhrə mövcuddur, o halda elmi-qəvam və elmi bəşər nöqtəyi-nəzirdən hansı çöhrəni ədd etməliyiz? Moğollarımı, yoxsa hind və avropalılara müşabəh olanları (oxşayanları); məsələ qayət müşküldür.... Ola bilər ki, ən qədim zamanlarda dəxi hər iki cöhrə mövcud idi... Lakin cöhrə məsələsinin mücərrəd, özbaşına o qədər əhəmiyyəti yoxdur” (6,213) fikrini ifadə edən Əlibəy Hüseynzadə bəzi türklərin türk ola-ola öz lisanlarını unudub digər dildə danışmalarını və bəzi qeyri-türk qövmdən olanların türkçə təkəllümə edərək bu millətin daxilində qaynayıb qarışdığını nəzərə çatdırırdı.

“Tatar” termini ilə əlaqədar tədqiqatçılar müxtəlif yanlış fikirlər yürütmüşlər. Bəziləri moğol, tunğuz, tibeti, türk və s. eyni şöbədən olaraq tatar adlandırılmış, bəziləri hər iki ifadəni (türk və tatar sözlərini) eyni mənəli kimi qəbul etmişlər və bu yanlışdır, digərləri isə tatar qövmlərini türklərin bir şöbəsi kimi qəbul etmələri idi. Məqalədə görkəmli türk leksikoqrafı Şəmsəddin Samibəyin fikrinə əsasən tatar türk millətinin qövmü olub, moğollara tatar deyilmişdir.

Məqalənin sonunda Əlibəy səhvən tatar adlandırılan türklərin üç şöbəyə bölündüyünü qeyd edir. Sibiryanın geniş səhralarında yüzlərcə müxtəlif adlar altında yaşayan qəbilələr. XIII əsrin birinci yarısında əsası Batıxan tərəfindən qoyulan Qızıl Orda hökuməti daxilində etnik mənşəli xalqlar yaşayırdı: bulqarlar, tatarlar, qıpçaqlar və s. Qızıl Ordanın dili qıpçaq dili və burada yaşayan qəbilələr əsasən qıpçaq nəslindən idi; Rusiya-avropa türkləri. Bunlar ya mənşəcə bulqarlardan, qıpçaqlardan olan türkdilli tayfaldır, ya da türk tayfalarının qıpçaq dilinə daxil olan kumlılardır: Qafqaziyanın qonşu tayfaları tərəfindən səhvən tatar adlandırılan türkləri. Qafqaz silsilə dağlarının cənub tərəfində yaşayan Azərbaycan türkləri və həmin dağların şimal tərəfində sakinləşmiş noğay, bulqar, ləzgilərə qarışan kumik, kabarda və digərləri.

“Həyat” qəzetində yer alan digər aktual mövzu oxucuların diqqətini cəlb etmiş və sonradan ziyalılar arasında dissusiyalı mövzuya çevrilmişdir. Bu, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaşamış dini xadim Axund Əbu Turabın “Həyat” qəzetinin 106-cı nömrəsində verilmiş “Bizə hansı elmlər lazımdır?” ünvanlı məqaləsi idi. Məqalədə deyilirdi: “Hikməti-təbii bilməklə insan olmaq olmaz, hikməti-ilahi ilə kamil olmaq insanı insan edər... Əgər insan dəyanəti-islamiyyəyə alim və arif ola və ülmə cahil (elmə savadsız), əlbəttə insaniyyətə zərər yetirməyəcəkdir. Əgər bir şəxs tamam ömrünü ülmü-riyazi (riyazi elmi) və hikməti-təbii təhsilində sərf edər, müəllimi əvvəl Aristotalis məqamını dərk edər, əlbəttə तरीqi-übudyyəyə, həqqa aliyyə, alim və arif olmayacaq və insaniyyət şəhrinə daxil olmayacaqdır”, Göründüyü kimi, Axund Əbu Turab fərdin insani dəyərlərə malik olması üçün dini əsas götürür, elmi isə ikinci dərəcəli amil kimi hesab edir. Əgər belə isə “Peyğəmbər (s) və Əhli_ Beyt(ə) gülüstanından bir dəstə gül” əsərinə müraciət etmək, qeyd olunur ki, “Elm öyrənən şəxs gündüzləri oruc tutan, gecələri isə səhərə kimi ibadətə keçirən şəxs kimidir. İnsanın öyrəndiyi bir elm toplusu Əbu Qubeyns dağı qədər qızılı, malı olub onu Allah yolunda əhsan etməsindən daha fəzilətlidir” (2, 74). Təbii ki, nə din elmi inkar edir, nə də elm dini. Fənni elmlər fərdin kamilləşməsinə, formalaşmasına təkan verirsə, dini elmlər insanın mənəvi zənginliyinə, təmizliyinə, saflığına və insan varlığına məxsus olan ən zərif, incə hissələrin, duyğuların

⁷² Bakı Slayyan Universiteti

oyanmasına təsir edir. Həmin fəzilətlərdən digər bir nümunə: “Əgər insanlar elm kəsb etməyin necə böyük dəyərli olduğunu bilsəydilər, onu hətta qanlarını axıtmaqla və tufanlı, dalğalı dənizləri yamaqla belə kəzb edərdilər” (2, 74-75).

Əlbəttə ki, “Həyat” qəzetinin redaktoru olan Əlibəy Hüseynzadə bu yazını qəzetin məsləkinə uyğun gəlmədiyini, lakin bununla belə müəyyən rol oynadığını “Axund Əbu Turab Həzrətləri “Elmi-əbdan” sərlövhəli məqaləsində açıqlamışdır. XX əsrin əvvəllərində ölkədə baş verən ictimai-siyasi proseslər və bu proseslərin axınında müsəlmanların qarşılıqlı çıxacaq hər hansı maneələri dəf etmək üçün və gedəcəkləri hər hansı bir yolda hansını seçəcəkləri təqdirdə “Bizə hansı elmlər lazımdır?” məqaləsi müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Əlibəy Hüseynzadəyə görə nə həqq və aydın olan din elmdən qorxur, nə də elm din və məshəbə düşməndir. İxtilafın elm və din arasında deyil, özlərini din adamı bilən mollalarla dini elmlərdən xəbərdar olmayan elm və maarif adamları arasındadır. Axund Əbu Turab yazır: “Kişi bilmədiyi elmə düşməni olur, şəxs öz gələcəyini öz düşməninə tərəf dəvət etmək qeyri-məquldur!” (1, № 106, 1906) Buna cavab olaraq Əlibəy Hüseynzadə bütün elmlərin: dini və fənni elmlərin insan üçün vacibliyini açıqlayır və hətta Rəsuli-əkrəmin buyurduğu kəlamı qeyd edir: “Elm oxumaq bütün müsəlman kişi və qadınlarına vacibdir. Beşikdən qəbrə qədər elm öyrən, Çində olsa da, elmi ara” (1, 106, 1906).

Fikirərə aydınlıq gətirmək üçün Mövlana Cəlaləddin Ruminin fəlsəfəsinə müraciət edək: “Zahir elmlər, yəni xarici, maddi aləmi öyrənən elmlər yalnız o zaman əhəmiyyətli olur ki, bədəndən çox qəlbə qulluq edir, ruhdan qida alır, surətdən mənaya keçir” (7, 154).

Qeyd olunan mövzu “Əkinçi” qəzetində də öz yerini almış, Heydəri, Əhsənül Qəvaid, Zaqafqaziyanın Şüyxülislami axund Əhməd Hüseynzadə və digərləri tərəfindən müxtəlif, bir-birinə zidd xarakterli fikirlər qəzetin məktubat bölməsində verilmişdir.

Əhsənül-Qəvaidin fikirlərinin məzmununa diqqət yetirdikdə insan təkəkkürünün inkişafında elmin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu dinin də təsdiq etdiyi və bi təsdiqin “Ağıl o şeydir ki, ona allahın özü də itaət edər” (4, 109) ifadəsində əksini tapdığı aydın görünür. Əhsənül Qəvaid yazır: “İnsan ömrünün ibtidaisindən intəhasına qədər möhtacdır təhsili-üluma. Ütlübül-elmə min əl məhdiləlləhdi (Elmi tələb elə beşikdən qəbrə kimi) (4, 109). “İnsana lazımdır ki, özün və əhlin elmi-din və məəd ilə atəşi-duzəxdən (duzəx – cəhənnəm) saxlasın, həmçinin gerek tərbiyəti-ülum ilə özün və əhlin cəhəlet odundan hifz etsin” (4, 116).

Lakin etiraf etməliyə ki, hər bir elmə sahib olan şəxs ağıl və hikmətə sahib olmur. İbtidaisindən intəhasına qədər elm ilə məşğul olan fərd insaniyyət anlayışından kənar və hətta deyərdim ki, daxilən mənəvi təmizliyə ehtiyacı olur. Bəzən həddindən artıq elmə qapanma onu ətrafında insanlarla ünsiyyətdən təcrid edir və cəmiyyətdə elmdə topladığı fikir və ideyaları öz təkəkkür baxımından qəbul etdirməyə çalışır.

Bu formada elmə qapanma bəzi hallarda şəxsi məhvə doğru aparır. Məhz bu baxımdan insanın həm fənni elmlərə, həm də dini elmlərə ehtiyacı vardır və hər bir elm cəmiyyət üçün yaşamaqlı və inkişafına xidmət etməlidir.

“Axund Əbu Turab həzrətləri “Elmi əbdan” başlıqlı məqalədə Əlibəy Hüseynzadə mübahisə xarakterli bu mövzunun qədimliyini qeyd edərək yazır ki, “Bu mübahisəyə müsəlman üləmasından Əbu Əli Sina, Fərabı, İbn Rüşd kibi dahilər girişmişlər...” (1, № 106, 1906). Həqiqətən, Şərq filosoflarının yaradıcılığına müraciət etdikdə, avropalılar tərəfindən Avisenna kimi məşhurlaşan Əbu Əli Hüseyn İbn Sina “İnsan ağıllının vəhdəti nəzəriyyəsi”nin yaradıcısı idi. Əbu Nəsr Əl-Fərabı “Etihad qarşısında ağıllın prioritetinə əsaslanan sosial utopiya konsepsiyası”nda “İnsan yalnız ağıllın sayəsində insan olmuşdur”, “Ancaq ağıllının gücü ilə insan elmə, incəsənətə yiyələnir, əxlaq və əməllərində yaxşını pisdən ayıra bilir” kimi fikirlərini əxz edərək bildirir ki, ədalətli bir şəxs olmaq üçün nəzəri müdrikliyə malik olmalı və həmin nəzəri biliyin daşıyıcısı elm və fəlsəfənin sayəsində bir insan kimi fərdiləşməlidir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələri “Həyat” da yaşayır və cərəyan edən prosesləri səhifələrində canlandırır. Çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti müxtəlif istiqamətlərdə aparılır və bu siyasətdən doğan ruslaşdırma siyasəti də həyata keçirilməyə başlayırdı. Azərbaycanda kəndlilərin torpaqlarının az olmasına baxmayaraq Rusiyadan vaqonlarla buraya gətirilən rus və erməni millətləri yerli əhəlinin torpaqlarında qovulması nəticəsində torpaqla təmin olunur, hətta Azərbaycanın ən münbit torpaqları olan Muğan və Mil düzlərində yerləşdirilirdi. Əlbəttə ki, çarizmin bu köçürmə siyasəti Azərbaycanda baş verən sonrakı proseslərə öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Belə ki, əsrin əvvəllərində baş verən iqtisadi böhranla əlaqədar işsizliyin sayının artması fəhlə tətilərinə səbəb olurdu. Sənayedə çalışan və Rusiyadan gəlmiş fəhlələr Rusiyada baş vermiş tətilərdən müəyyən təcrübə toplamış və tətilərdə əsas aparıcı rol onlar oynayırdılar. Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı geniş vüsət almışdı. Çarizm sakitliyi bərpa etmək üçün millətlər arasında münəqişə yaratmağın zəruri olduğunu hüsb edir və buna nail olur. 1905-1906-cı illərdə ermənilərlə azərbaycanlılar arasında milli qırğın başlayır.

“Həyat” baş vermiş hadisələrlə əlaqədar vəziyyəti “Bundan sonra nə etməli?” məqaləsində belə təsvir edirdi: “Şəhər iki qismə, erməni və müsəlman məhəllələri namilə iki qismə ayrılmış idi. Canını, həyatını təhlükəyə qoymadan nə bir müsəlman erməni məhəlləsinə gedə bilirdi, nə bir erməni bəri tərəfə ayaq basırdı idi. Gecə, ya gündüz kimsə əsgərsiz, mühafizəsiz bir yana hərəkat edəmiyirdi” (1, № 68, 1905).

“Böyük Ermənistan” yaratmaq arzusu erməniləri illər boyu ən mənfur əməllərə əl atmağa sövq etmiş və rusların köməyi ilə bu niyyətlərini həyata keçirməyə çalışmışlar. Əlibəy Hüseynzadə “Nə etməli?” sualına cavab olaraq millətçilik xarakterindən uzaq olmağı, insaniyyət baxımından irəli gələrək humanistik göstərməyi məsləhət görürdü. Əlbəttə ki, illər boyu xalqımızın bu səmimiyyətinə görə XXI əsrin əvvəllərində torpaqlarımızın 20 faizi ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdur.

“Erməni vətəndaşlarımıza tövsiyyə və ixtaratımız” məqaləsində nəzəri cəlb edən bir məqam diqqətdən yayınmır: “...erməniləri haqlı, insaniyyətli, bigünah və məsum bir quzu kibi göstərməyə, bizi isə bütün bunun əksi – övsaf ilə tövsif etməyə qeyrət ediyordular, qəzetlərlə, teleqraflarla, ajanslarla Avropanın bir ucundan o biri ucuna, bəlkə ta Amerika və Avstraliyaya qədər o yolda fəryadlar ediyordular” (1, № 21, 1905). Nə qədər tanış səhnə?! Tarix təkrar olunur. Bir əsr sonra, XXI əsrin əvvəllərində də ermənilər eyni siyasəti davam etdirir və törətdikləri vəhşiliklərdən sonra dünya “səhnəsində” özlərini “bir quzu kibi” təqdim edirdilər. Əlibəy çox gözəl bir ifadə verərək bildirirdi ki, ermənilər öz mənfur əməllərini söz tufanı içində boğurdular.

Hadisələrin gedişatında ermənilərin “Mşak” qəzetəsi Azərbaycanın qabaqcıl ziyalılarından olan, Bakı şəhər dumasının üzvü Fərrux bəy və Əhməd bəy Ağaoğlunun Qarabağa qarışıqlıq, nifaq salmaq üçün yollandıqları haqda yanlış məlumat vermişdi. Əlibəy göstərdi ki, Fərrux bəy və Əhməd bəy həmin məqamda Bakını tərk etməmiş, tərəfləri barışdırmaq üçün çıxışlar, məqalələrlə

mövqelərini bildirmişlər və əgər getmişlərsə, öz vətənləri Qarabağa getmişlər. Məqalədə digər xarakterik cəhət özünü büruzə verir ki, bu da emənillərin türk dünyasının ittihadından, xalqın qəflət yuxusundan ayılıb maarif və mədəniyyətə doğru yol açmalarından qorxmaları idi.

Tarix boyu millətimizin başına gələn bəlaları çox zaman başqalarında axtarır, daxilimizdə olan səbəbləri görmür və görmək istəmirik. Nəcəf bəy Vəzirovun yaratdığı Əşrəf bəy obrazının dili ilə desək, "Bu saat yer üzündə nə qədər müsəlman var, cəmənlə zəlalətdədir... Səbəb? Ehkəmi-şəriət bilmərrə yaddan çıxıb... Elm yox, tərbiyə yox, ədəb yox... Tamaşa edin, divanxanalar qapısında qoyun sürüsü kimi boyun-boyuna büzülüb yığılan kimdir? Müsəlman! Bir-birinin canına-malına düşmənlər kimdir? Müsəlman! Sərgərdan, əli qoynunda neyləyir deyən kimdir? Ah? Yazıq, bədbəxt, biçarə müsəlman!.. (3, 85).

Yuxarıda qeyd olunan fikirlər Azərbaycanın möhtəşəm ziyalı Əhməd bəy Ağaoğlunun H.Zərdabinin dəfnində söylədiyi nitqində ifadə olunur. Bu fikirlər bəlkə də nəsil-nəsil insanların öz əcdadlarına verdiyi sualdan irəli gəlir və hardasa biz, bu günkü nəslin nümayəndələri də bu məsuliyyəti öz üzərimizdə hiss edəcəyik. "Ey ali ruh! Şimdi sən gedirsən ata-babalarımızın, əcdadlarımızın hüsuruna! Onlara bizdən salam yetirib də bizim bu şikayətimizi de: Ey əcdad, ey babalar! Bizə nə gün qoydunuz?! Bizə nə növ irs qoydunuz, getdiniz?! Stanlarımız xərəbə, vilayətlərimiz viranə! Gün-gündən tənəzzül edib, gün-gündən puç və zay olmaqdayız! Əlan işimiz, sənətimiz oğurtuq, quldurtuq, bir-birinin canına, malına, irzi-namusuna qəsd etmək imiş! Ey kaş nə biz olaydıq, nə böylə irs" (8, 97).

Azərbaycan ictimai fikri mətbuat tarixində əhəmiyyətli yer tutan "Həyat" qəzeti materiallarının araşdırılmasından aydın olur ki, burada çıxış edən müəlliflər yalnız dövrün problem, fakt və hadisələrini təsvir etmir, həm də gerçəkliyə analitik münasibət bildirir, onun islah olunması və dəyişdirilməsinə çalışırdılar. Milli-mədəni dəyərlər, ictimai-siyasi yeniliklər və s. dair aydın, obrazlı və elmi obyektivlik əsasında yazılan publisistik materiallar belə bir fikri birmənalı şəkildə söyləməyə əsas verir ki, "Həyat" qəzeti XX əsrin əvvəllərini tam mənzərəsi ilə əks etdirən mətbuat orqanı, dövrünü ictimai düşüncə salnaməsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Həyat" qəzeti. 1905 – 1906-cı illər.
2. Peyğəmbər (s) və Əhli-Beyt (ə) gülüstanından bir dəstə gül. 2005.
3. "Əkinçi" 1875-1877. (Tam mətni). Bakı, Azərəşr. 1979. 463 səh.
4. Vəliyev Ş.Q. Füyuzat ədəbi məktəbi. Bakı. "Elm" nəşriyyatı. 1999. 443 səh.
5. Hüseynzadə Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. Tərtib edən, transliterasiyası Ofelya Bayramlı. Bakı. "Mütərcim". 1997. 292 səh.
6. Rüstəmov Y. Mövlana Cəlaləddin Ruminin sufilik fəlsəfəsi. Təkrar nəşr. Bakı. "Nurlan" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi. 2006. 240 səh.
7. Hənifə xanım Məlikova-Abayevanın xatirələri. Bakı. 2005.
8. Məmmədov İ.M., Məmmədov Ç.İ. Siyasi tarix. XX əsr. Bakı. "Çıraq" nəşriyyatı. 2006. 352 səh.

Açar sözlər: Ə.Hüseynzadə, "Həyat" qəzeti, türklər kimdir, hikməti-təbii, hikməti-ilahi, Axund Əbu Turab.

Ключевые слова: А.Гусейнзаде, газета «Хаят», кто такие турки, природная мудрость, божественный, Ахунд Абу Тураб.

Key words: A.Huseinzadeh, "Hayat" newspaper, who are the Turks, natural wisdom, natural divine, Akhund Abu Turab.

Газета «Хаят» как летопись общественной мысли своего времени

РЕЗЮМЕ

В научно-исследовательской работе проведены научные исследования, связанные с деятельностью газеты «Хаят», опубликованной в начале XX века. Публицистические отражения общественно-политических процессов в период печати газеты нашли место на страницах газеты. Это создает возможность обоснования мнений в необходимыми фактами. Армянский – мусульманский конфликт, возникший в начале XX века являются кровавыми страницами нашей истории. Решению вопросов в связи с этим газета «Хаят» уделял большое внимание и печатал публицистические статьи отражающие мнения творческих лиц того времени.

"Hayat" newspaper is a public thought chronicle of its period

SUMMARY

Scientific researches were carried out related to the activity of "Hayat" newspaper published in early 20th century in the scientific research work. Publicist reflection of the public and political processes occurred in the period of newspaper publication have been issued on the pages of the newspaper that, this allows to base thoughts with necessary facts. Armenian and Muslim conflict happened in early 20th century is one of the bloody pages of our history that, "Hayat" newspaper gave much importance to the settlement of the issue on this and published publicist writings in which the thoughts of creative persons of its period have been reflected.

Rəyçi: prof. Vəliyev Şamil Qiyas oğlu

Лейла Мирзоева⁷³

ЧЕРЕЗ «ТЕРНИИ» - К ВЫСОКОМУ ИСКУССТВУ

(К особенностям развития публицистики в историческом и социально-мировоззренческом контексте)

Когда мы говорим о публицистике эпохи Средневековья и Возрождения, то подразумеваем произведения, которые соответствуют данному жанру – то есть посвященные актуальным проблемам своего времени, служащие «способом организации и передачи социальной информации» (3, 1092). «Публицистика – общественно-политическая литература на современные актуальные темы. Публицистика служит интересам борющихся классов и политических групп» (1, 278). «Публицистический текст может нести отпечаток как научного, так и художественного освоения действительности». Публицистическим текстам свойственна направленность на воздействие и убеждение. Это не только констатирующая речь, но речь, призванная выразить отношение к сообщаемому, повлиять на убеждения или поведение человека, на его оценку тех или иных фактов действительности. (...) Приемы выразительного письма, которые используются в текстах средств массовой информации, сближают этот стиль с художественной речью» (2, 96).

Мировоззрение европейского социума первых веков новой эры формировалось в условиях жестокого противостояния, теряющих авторитет, языческих верований и формирующихся христианских ценностей. Это не могло не сказаться на специфике публицистики. Сначала авторы (Аристид, Юлиан Философ и др.) направляли содержание своего творчества на все еще, в количественном отношении, преобладающую языческую аудиторию, далее, уже в произведениях Тертуллиана, просматриваются определенные полемические мотивы, а после указа императора Константина о легализации христианства как господствующей религии (IV в.) – идеологический полюс публицистики смещается уже в сторону апологетики новой государственной религии – античная культура и ценности становятся главной мишенью беспощадных обличений и жестоких нападок.

Император Юлиан Отступник совершает последнюю в истории отчаянную попытку реставрировать античную культуру с ее языческими, антропоморфными богами. Эта попытка завершается сокрушительным провалом, гибелью молодого императора и окончательной победой монотеистической религии.

Падение Западной Римской империи, воцарение на ее территории варварских племен, привело, в конечном итоге, к многовековому кризису европейской культуры, упадку высокого, богатого наследия Античности. Эта эпоха вошла в историю под нелестным названием Мрачного Средневековья.

Колоритные особенности религиозной, общественной и политической жизни раннего Средневековья находят свое яркое выражение в морально-дидактической публицистике, в посланиях, проповедях, поучениях и др. (Пенитенциалии, «История франков» Григория Турского, «Corrector» Бурхарда Вормского, «Диалоги» Григория I Великого и др.).

До XIII века изготовление книг осуществлялось монахами в монастырях, в специально отведенных для этого помещениях (скрипториях) – из пергамента. Несмотря на то, что бумага появилась в Европе еще в XII веке, широкое применение она получила лишь в XIV–XV вв.

С XIII века производство книги приобретает более широкий характер. Теперь это прерогатива не только монастырских скриббов, рубрикаторов и иллюминаторов, но и образованных людей в городах. Книга становится товаром с широким потребительским спросом.

Важной фигурой средневековой французской политической публицистики считается Пьер Дюбуа (ок. 1250 – 1321 гг.).

Пьер Дюбуа, состоящий при дворе его величества Филиппа Красивого, оказался в центре жестокого противостояния между королем и римским папой Бонифацием VIII. В памфлетах публициста со всей яркостью отражен этот, так повлиявший на всю последующую историю Европы, конфликт «сильных мира». Разрешение этого конфликта Дюбуа видит в упразднении института папства, в отделении церкви от государства, в мирном урегулировании политических проблем, в консолидации европейских королевств с королем Франции во главе. Просвещенный публицист выступал также за всеобщее образование, за просвещение женщин наравне с мужчинами.

Одним из представителей английской публицистики является Джон Фортезкью (ок. 1395 – 1476), в трактатах которого превалирует идея неоспоримого преимущества ограниченной монаршей власти над абсолютной. («О природе естественного закона», «Похвала английским законам»).

Творчество мыслителя и гуманиста Томаса Мора (1478 – 1535 гг.) занимает особое место в английской публицистике периода расцвета правления тюдоровской династии.

В эпоху Ренессанса наибольшую популярность приобретает жанр так называемых реляций. Особенно яркими и содержательными принято считать реляции итальянского писателя Порчеллио, в которых подробно описываются военные действия между миланским и венецианским правителями – Франческо Сфорца и Якобо Пиччинино (сер. XV в.).

За Пьетро Аретино (1492 – 1556 гг.) – итальянским писателем и публицистом, закрепилось «говорящее» имя - «бич королей». Аретино является автором комедий, диалогов, памфлетов, писем, пародий. («Комедия о придворных нравах» (1534), «Лицемер» (1542); диалоги «Рассуждения» и т. д.)

⁷³ BSU

Красной нитью через всю публицистику эпохи Возрождения проходит так называемая «дурацкая», или «смеховая» литература. (Сатирики Германии, Франции, Нидерландов – Себастиан Брант, Томас Мурнер, Франсуа Рабле, Эразм Роттердамский и др.)

Большим спросом пользовались публицистические трактаты политического и антиклерикального характера (Николо Макиавелли, Лоренцо Балла и др.)

Эпоха европейского Возрождения отмечена едва ли не самыми противоречивыми явлениями действительности. «Пробуждение» разума человека новой эпохи, победа осознания личностной ценности и духовной свободы, торжество гуманизма граничили с жутким разгулом безумия, с жестоким попранием духовной свободы, с торжеством страха, гнева, обскурантизма, с гонениями и массовыми аутодафе. Ибо эпоха Возрождения – это и расцвет инквизиции. . . Как известно, массовые репрессии достигают своего апогея именно в XV-XVI веках, когда жили и творили величайшие умы своего времени – Л. Да Винчи, Т. Мор, Ф. Рабле, И. Кеплер, Г. Галилей, Ф. Бэкон, Р. Декарт и др. Конфликт между уходящим Средневековьем с его ригоризмом и схоластикой – и надвигающейся, исторически обусловленной обновляющимся мировоззрением общества – эпохой Возрождения – не мог ознаменоваться менее грандиозным явлением, чем незатухающее пламя инквизиции. Но есть и иная версия: ужесточение массовых гонений церковью в эпоху Возрождения объясняется, образно говоря, «горем от ума», когда «оборотной стороной возникновения блестящей культуры европейского Ренессанса было появление утонченных пороков, торжество рафинированного суеверия, до которого не доросло прежнее бесхитрое и простое время» (4, 160).

Злободневные социальные проблемы этого переломного периода в истории нашли отражение в публицистической литературе. (Франсуа Рабле, Маргарита Наваррская, Никола де Труа, Бонавантюр Десперье и др.) Произведения публицистического жанра В. Гюго, Г. Гейне, Ч. Диккенса и др. – это зеркало политической жизни и мировоззренческих особенностей общества XIX века.

К апогею своего развития публицистическая мысль пробивалась через самые тяжелые периоды человеческой истории. Это был длинный путь через «тернии» к высокому искусству.

Литература:

1. Большая советская энциклопедия. Т. 35.
2. Мельник Г. С., Ким М.Н. Методы журналистики. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2008, 272 с.
3. Советский энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1980.
4. Черняк Е. Б. Судьи и заговорщики (Из истории политических процессов на Западе). Москва, «Мысль», 1984, 304 с.

Ключевые слова: искусство, мировоззрение, эпоха Возрождения, Пьетро Аретино, Томас Мор, Себастиан Брант.

Key words: art, world view, Renaissance, Pietro Aretino, Thomas More, Sebastian Brant;

Açar sözlər: sənət, dünyagörüşü, İntibah dövrü, Pietro Aretino, Tomas Mor, Sebastian Brant.

Çətin yollardan yüksək sənətə doğru (tarixi və sosial-dünyagörüşü kontekstində publisistikanın inkişaf xüsusiyyətləri)

Xülasə

Məqalədə publisistika, onun fəaliyyət mexanizmi haqqında məsələlərə toxunulur. Tarixi faktlara, onların inkişaf mərhələlərinə müraciət olunur. Eyni zamanda jurnalistik fəaliyyətdə onun cəmiyyətin ideoloji xüsusiyyətləri ilə əlaqəsi müəyyən faktlar əsasında aydınlaşdırılır. Grigoriy Turskiy, Burchard Vormski, Böyük Qriqoriya kimi dövrünün görkəmli publisistlərinin yaradıcılığına müraciət olunur. Sonrakı zamanların tanınmış nümayəndələrindən Pyer Dyubya, Con Forteskyu, Tomas Mor və başqalarının jurnalistik fəaliyyətləri də nəzərdən keçirilir.

Summary

Ad astra per aspera – through hardships to high art (on peculiarities of development of sociopolitical journalism in historical and socio-philosophical context)

The paper defines the concept of sociopolitical journalism. It traces the development of sociopolitical journalism in history. It also determines the relationship of sociopolitical journalism with the philosophical dimensions of the society. Gregory of Tours, Burchard Vormsky, Gregory the Great become firmly established as outstanding publicists of their time. Pierre Dubois, John Fortescue, Thomas More and others are considered eminent publicists of later times.

Rəyçi: *prof. Babayev Etibar Adil oğlu*

Gülbəniz Babayeva⁷⁴

NAXÇIVAN ABİDƏLƏRİ "MOLLA NƏSRƏDDİN" JURNALININ SƏHİFƏLƏRİNDƏ

Bəşər mədəniyyətinə böyük dövlət xadimləri, yazıçı, alim və ziyalılar bəxş etmiş zəngin Naxçıvan torpağı Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi və qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Rəvayət və miflərdə, antik və orta əsr tarixçilərinin yazdığı qaynaqlarda əbədiləşən Naxçıvan toponimi haqqında Ptolomeydən başlamış Məhəmməd Naxçıvani, Həmdullah Qəzvini, Katib Çələbi, Övliya Çələbi və başqa alim və səyyahların əsərlərində maraqlı faktlara rast gəlirik. "Nəqşi-cahan" toponimi kimi təqdim edilən, "dünyanın bəzəyi" anlamını verən bu yaşayış məskəninin çox qədim tarixə söykəndiyi bir çox qaynaqlarda göstərilmişdir. Naxçıvan torpağını məşhurlaşdıran həm də onun islam mədəniyyətini özündə ehtiva edən tarixi memarlıq abidələri, qalaları, ziyarətgahlarıdır. Möminə xatun türbəsi, İmamzadə kompleksi, Yusif ibn Küseyir türbəsi, Zaviyə məscidi, Cümə məscidi və s. möhtəşəm milli-memarlıq abidələri, muzeylər və dini ziyarətgahlar bu qədim diyarın keçdiyi tarixi mərhələləri gözlərimiz qarşısında canlandırırlar. Zaman-zaman yadellilərin, xüsusilə erməni daşnaklarının işğal və soyqırımlarına məruz qalan Naxçıvan xalqı ölkəni alınmaz bir qalaya çevirərək döyüşlərdən mərdanəliklə çıxmışdır. Ümummillə liderimiz Heydər Əliyev demişdir: "Azərbaycanın qədim və zəngin tarixə, mədəniyyətə və çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinə malik olan Naxçıvan diyarı mürəkkəb və çətin inkişaf yolu keçmişdir. Orta əsrlərdə Şərqi elm, mədəniyyət, ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri kimi şöhrət qazanmış Naxçıvan dünya sivilizasiyasına dəyərli töhfələr vermişdir.

Naxçıvanlıların öz fədakarlığı, işgüzarlığı hesabına Naxçıvan yaşayır, inkişaf edir, Naxçıvanda quruculuq prosesləri gedir". (5) Ulu öndərimizin qeyd etdiyi kimi, "mürəkkəb və çətin inkişaf yolu keçmiş" Naxçıvan və onun zəngin mədəniyyət abidələri haqqında təkcə tarixi mənbələrdə deyil, həm də ədəbi-bədii əsərlərdə də geniş söhbət açılmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan satirik mətbuatının ilk orqanı olan "Molla Nəsrəddin" jurnalının rolu danılmazdır. Naxçıvan türk-islam mədəniyyət abidələrinə "Molla-Nəsrəddin" in baxış bucağından nəzər salmaq bu gün də maraqlı görünür. Əslində satirik üslublu "Molla Nəsrəddin" jurnalının ən böyük missiyalarından biri də məhz Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin, onun tarixi abidələrinin qorunması idi. Buna görə də jurnal fəaliyyət göstərdiyi 25 ildə daim Azərbaycanın hər bir bölgəsində olan tarixi yaşayış məskənlərini, şəhərləri, kəndləri, məscidləri, pirləri, elm və mədəniyyət mərkəzlərini, teatrları, kitabxanaları və s. qoruyub saxlamaq üçün mübarizə aparmış, onlara qarşı biganə qalan hakim dairələri, məmurları, məsul şəxsləri bu sərvətləri qorumağa səsləmişdir. "Molla Nəsrəddin" jurnalı ənənəsinə sadıq qalaraq bu cür əvəzsiz abidələrimizi, zəngin xəzinəmizi məhv etməyə çalışan, onları xalqın nəzərindən salmağa meyl edən məhdud dünyagörüşlü insanları ciddi tənqid atəşinə tutmuşdur.

Jurnalda Naxçıvan, Culfa, Ordubad, Şərur, Nəraşen, Şahtaxtı, Qarxun, Kosaca, Qarabağlar, Xanlıqlar, Əylis, Bilov, Yengicə, Muxta, Çərçiboğan, Nüsnüs, Düz Ərmi, Dizə, Vərməziyar, Ələkli, Vənənd, Xankənişin və başqa qədim yaşayış məskənlərinin adlarına tez-tez rast gəlmək mümkündür. "Molla Nəsrəddin" də geniş yer tutan teleqraf xəbərlərində, felyetonlarda, satirik şeirlərdə, elanlarda və digər janrlı yazılarda Naxçıvan və onun ayrı-ayrı şəhərləri, kəndləri, idarə, təşkilat, elm, təhsil ocaqları, müqəddəs yerləri haqqında zəngin məlumatlar vardır.

Jurnalda yaşayış məskənləri ilə yanaşı məscidlər, pirlər, müqəddəs məkanlar da geniş yer alır, həmin toponimlərlə bağlı olan din xadimləri, mollalar, ruhanilər də diqqət mərkəzində saxlanılırdı. Hadisə və əhvalatlara, yalançı din mübəlləğlərinə satirik tərzdə, parodiyalarla yanaşı molla-nəsrəddinçilər islam pərdəsi altında öz şəxsi mənafeyini güdən riyakar insanları tənqid atəşinə tuturdu. Naxçıvandan verilən "Teleqraf xəbərləri"ndə deyilir: "Yarımcıq qalan Zaviyə məscidi qayırılmağa başladı. Eşitdiyimizə görə guya məscidin pulundan bir ədəd yüzlük bir nəfər axundun cibinin bucağında düşüb qalmış imiş. Evdə axundun paltarını yuyanda arvadı ciblərini axtarıb tapmışdır" (8,6). Müqəddəs bir yerə gəlir mənbəyi kimi baxıb xəyanət edən, haramçılıqla məscidin təmiri üçün ayrılmış pulları mənimsəyən axundun satirik tipə çevrilməsi, tənqid obyektinə kimi seçilməsi anlaşılındır.

"Ticarət və ekonomi xəbərləri" başlığı altında verilmiş məlumatda "Molla Nəsrəddin" jurnalı Ordubadın "Yəhya bəy" məscidi ilə bağlı problemləri ön plana çəkir və minilliklər boyu xalqın inanc yeri kimi səcdəgaha çevrilən müqəddəs məkanın hərəcə çıxarılmasını ürək ağrısı və təəssüf hissilə geniş oxucu auditoriyasının nəzərinə çatdırır. Eyni zamanda bu satirik ittiham həm də əlaqədar təşkilatları və cavabdeh şəxsləri mübarizəyə səsləyən sərt, ciddi xəbərdarlıq idi. Jurnal yazır: "Bu yavuş vaxtlarda Odubadda Yəhya bəy məscidinin üçdən bir hissəsi satılacaqdır, çünki məscidə üç dənə həsir alınıb və məscid borelu düşüb. Torqa gələn əşxaslardan təvəqqe olunur ki, tərəfgirlik eləməyib insaf ilə qiymət versinlər, ta ki məscidə xəyanət olmasın, necə ki, neçə vaxt bundan irəli həmin məscidin özgə mülkü satılanda hacılar, seyidlər, mollalar və kərbəlayılar dilbir olub Allahın evinə xəyanət elədilər və məscidin mülkünü ucuz qiymətə öz təsərrüflərinə keçirdilər". (9,7) Ordubaddan verilən bu ticarət və ekonomi xəbərində maddi nemətlərin algı-satqısından deyil, minlərlə insanın tapındığı, ziyarət etdiyi mənəvi sərvətdən, Allahın evinin satılmasından söhbət gedir. Məscidin mülkünü talan edənlər isə özünü pak vücud adlandıran, islam dininin keşiyində durmalı olan, fəqət bu müqəddəs missiyanı yerinə yetirmək əvəzinə xəyanət yolunu tutan yalançı din mübəlləğləridir.

"Molla Nəsrəddin" də elm, təhsil, maarif məsələləri jurnalın əsas leymotivini təşkil edirdi. Buna görə də XX əsrin əvvəllərində hələ də savadsızlığın hökm sürdüyü bir vaxtda məktəblə məscid, elmlə din çox vaxt qarşılaşdırılırdı. Guya bunlar bir-birinə əks qütbə dayanan məfhumlardır. Bu yanlış təbliğat cəmiyyətdə ziddiyyətlər, qarşıdurmalar yaradır, yeni tipli məktəblərin açılmasına, kütləvi savadsızlığın artmasına gətirib çıxarırdı. Buna görə də "Molla Nəsrəddin" də geniş miqyas almış bu ciddi problemlər diqqət mərkəzində idi. İslam dini ilə məktəb arasında dərin bir uçurum yaradan firildaqçı, riyakar mollalar hər vəchlə bu ziddiyyətlərin dərinləşməsinə çalışırdılar. Çünki avam,

⁷⁴ AMEA

savadsız, cahil insanları aldatmaq onların var-dövlətini müxtəlif vasitələrlə əlindən almaq və istədiyi kimi idarə etmək daha asan idi. Bütün bu neqativ hallarla barışmaq istəməyən "Molla Nəsrəddin" demək olar ki, az qala hər nömrədə dönə-dönə bu taleyüklü məsələlərə qayıdırdı. Jurnal bu qarşıdurmanı belə şərh edir: "Ordubad şəhəri Vənənd kəndinin sakini bir dövlətli Rusiya hökumətindən Əshabülkəhfə ikixətli bir dəmir yolu çəkmək üçün imtiyaz istəmiş. Hərgah bu yol başa gələrsə, Naxçıvan mollaları Əshabülkəhf ziyarətinə asan gedə biləcəklər, bu şərt ilə ki, ziyarətdən sonra Naxçıvanın qız məktəbini dağıtmaq üçün bir neçəsi xətm tutsunlar" (9,7). Burada Əshabülkəhf ziyarətinin adının çəkilməsi, hətta Rusiyadan ora dəmir yolunun çəkilməsinə göstərilən cəhdlər müsbət haldır. Lakin Naxçıvandakı qız məktəbinin dağıdılması kimi mənfi hallar "Molla Nəsrəddin" də ciddi sarkazmla tənqid hədəfinə çevrilir.

Məktəb və məscid qarşılaşdırılması məsələsi jurnalın "Məzəli xəbər" başlığı altında verilmiş digər bir məlumatda da əks olunmuşdur. Xəbərdə deyilir: "Yaycı kəndində (Ordubad) cəmaət bir məscidi kulub, o biri məscidi məktəb etmək istədikdə allah dostlarından qəssab Əli oğlu Hüseyn buna etiraz edub, öz yaşadığı evini kulub və məktəb üçün verib məscidlərə əl vurulmamasını tələb etmişdir". (4,5) Müqəddəs ibadətqahlara verilən böyük dəyər Şərq aləmində həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Sovetləşmənin ilkin mərhələlərində mövcud rejim xalqı məscidlərdən, pirlərdən uzaqlaşdırmağa çalışsa da, buna nail olmamış, əsrlərcə insanların qəlbində yaşayan bu müqəddəs hissləri heç bir qüvvə yaddaşlardan silə bilməmişdir. Çağdaş dövrümüzdə də Azərbaycan dünya dövlətləri içərisində tolerant ölkə kimi müxtəlif dinlərə sitayiş edən xalqların demokratik hüquqlarını qoruyur, multikultural dəyərlərə böyük önəm verir. Respublikamızda multikulturalizm ilinin elan olunması, dünya xalqlarının bu mötəbər tədbirə qatılaraq Azərbaycandakı dini, irqi azadlıqlara şahidlik etməsi dövlətimizin bəşəri dəyərlərə yüksək qiymət verməsinin bariz nümunəsidir. "Molla Nəsrəddin" jurnalı nəsrə başladığı dövrdən islam dinini deyil, xurafatı yayanları, xalqı kölə vəziyyətində saxlamağa çalışan qaragüruh insanları şiddətli tənqid atəşinə tutmuşdur. Məhz belə qüvvələr də jurnala və onun redaktoru Cəlil Məmmədquluzadəyə qarşı yersiz hücumlar etmiş və dinsizlikdə itilhamlandırmışlar. Buna görə də jurnalda həmin məsələlərə münasibət də öz əksini tapırdı. Orada deyilir: "Biz Naxçıvan camaatı Molla Nəsrəddindən təvəqqə edirik ki, bizə dolaşmasın. Hərgah dolaşsa, işi ayrı cür başlarıq. Nəsihət qəbul etmək ədəbdəndir. Vəssalam". (6,6). "Molla Nəsrəddin"ə qarşı edilən təhdid və hədə-qorxular onu həqiqət yolundan çəkəndirməmiş, cəmiyyətdə hökm sürən çatışmazlıqlar onun tənqid hədəfindən yayına bilməmişdir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra mədəniyyətimizə, milli-mənəvi dəyərlərimizə ağır zərbələr vuruldu. Xalqımızı öz soykökündən uzaqlaşdırmağa çalışan qara qüvvələr bir çox tarixi, dini abidələrimizi yerlə yeksan etdilər. "Molla Nəsrəddin" jurnalı öz səhifələrində sovet rejiminin planlı şəkildə həyata keçirdiyi bu dağıdıcı aksiyanı pisləmiş, xalqın minilliklər boyu qoruyub saxladığı dini abidələrin məhv edilməsinə qarşı çıxmışdır. Hətta bir zamanlar xalqımızın milli bayramlarının - Novruz, Qurban, Oruculuq keçirilməsinə qadağalar qoyulub, onlara dini don geydirərək yaddaşlardan silməyə çalışanlara "Molla Nəsrəddin" jurnalı biganə qalmamış, öz münasibətini bildirmişdir. Jurnal yazır: "Oruculuqda Ordubad mollaları məscidləri belə təqsim etmişlər: Came məscidinə Ağ Seyidin oğlu, Yəhya bəy məscidinə Şeyx Qəffar axund, Hüseynxanaya molla Məhəmməd, Girdətan məscidinə molla Yəhya gedəcəkdir. Qalan məscidlər kluba verildiyindən Mir Yəqub ilə molla Hacı yersiz qalmışlar" (10,3). Burada "Molla Nəsrəddin" ayrı-ayrı məscidlərin mollalar arasında bölüşdürülməsi məsələləri ilə onların tamahkarlığını nəzərə çatdırmaq istəsə də, mətnin sonunda müəllifin sətiraltı eyhamla məscidin kluba verilməsi xəbərini təəssüflə yazması milli vətənpərvərlik və ziyalı təəssübkeşliyindən irəli gəlirdi. Çünki burada dövrün ictimai qüsurları tam reallığı ilə əks olunmuşdur.

Xalq etimologiyasında tarixi abidələrimizlə, ziyarətqahlarımızla bağlı möcüzələr uydurulmuş, onların yaradılmasında qeyri-adi qüvvələrin rolundan geniş bəhs olunmuşdur. "Molla Nəsrəddin"də dərc olunmuş "Möcüzə" yazısında da xalqın mifləşdirdiyi belə ziyarətqahların necə yaranmasından danışılır: "Bu gün Şərur uyezdində, Qaratəpə dağında üç ov var imiş: Təpədən yola səmt yenirmişlər. Bunu ermənilər görürlər, bir neçə güllə atırlar, heç birisi dəymir, onlar düzəlirlər yola. Düz Ərmi kəndindən o yana olan müsəlman kəndi Dizədə Mirsəlimin evinə gedirlər və həyətdə başlayırlar otlamağa. Otlayandan sonra gediblər evdə olan taxçada yatıblar. İndi üç gündür ki, hər yandan ziyarətə gəlirlər" (3,7). Yazıda erməni kafirlərinin atdığı güllənin ova dəyməməsi xalq təfəkküründə qeyri-adi bir möcüzənin baş verdiyini göstərir və həmin seyid ocağının müqəddəs bir ziyarətqaha çevrildiyini sübuta yetirir. Jurnalda digər məkanlarda da belə möcüzələrin baş verdiyi göstərilir. Ordubaddan verilən xəbərdə deyilir: Buğkar piri ilə Düylün pirində möcüzə olduğuna görə ziyarətə gedənlərin sayı dörd qat artmışdır" (2,6). "Molla Nəsrəddin" də Ordubad yaxınlığında olan "Malik İbrahim" pirinin yaradılması ilə bağlı məlumat da yer almışdır. Felyetonda Molla Gürzüməlinin yozumunda İmam Hüseynin düşmənlərin təqibi nəticəsində Ordubad diyarına gəlməsi və orada qeyb olması rəvayəti söylənilir. Bundan sonra həmin müqəddəs məkanın pira çevrilməsi oxucuların nəzərinə çatdırılır.

"Molla Nəsrəddin"də pirləri, ziyarətqahları öz gəlir mənbəyinə çevirən, xalqı müəyyən xoflarla qorxudaraq özündən asılı vəziyyətə salan mollalar tənqid hədəfinə tuş gəlir. Jurnalda "Yengicədən" yazısında Şərur dairəsinin Yengicə kəndinin Böyük məscidində toplaşan mollaların kəndləri öz aralarında bölüşdürməsi məsələsindən bəhs olunur. Orada deyilir: "Şeyx Molla Cəlil ağa cavan olduğu üçün ona Qarxun, Məhəmməd Sabir, Siyaqut, Aralıq kəndlərini vermişlər. O kəndlərin alçısı da, tovxanı da bu ağandır. Yalnız bir Alışa kəndi Seyid Mir Cəlil üçün verilmişdir. Onun müctəhiddən kağızı olduğu üçün bu biri mollalar ziddiyyət edərək ona artıq kəndlər verməyiblər" (11,3).

"Molla Nəsrəddin" də Naxçıvanla bağlı dərc olunmuş materiallarda hadisə və əhvalatların baş verdiyi məkanlarla yanaşı, həm də konkret şəxs adları da həmin yazılarda əksini tapır. "Nuhun gəmisini" xəbərində deyilir: "Culfada Mirzə Ələkbər ağa ki xeyli mömin və müqəddəs bir vücutdur - isbat eliyir ki, Nuhun gəmisini İrəvanın yanında olan Ağrı dağın üstündə dayanıb" (7,5). Mirzə Ələkbər ağanın fikirlərinə satirik fon verən "Molla Nəsrəddin" həm də bir həqiqəti - İrəvanın əzəli Azərbaycan torpağı olması faktını təsdiqləmişdir. Jurnal bu cür tarixi məlumatları öz

səhifələrində yazmaqla həm də xalqımızın taleyüklü problemlərini qabartmış, qədim torpaqlarımızın unudulmasına çalışmışdır.

Jurnalda konkret yer və şəxs adları ilə bağlı elanlar da diqqəti cəlb edir. Əlbəttə ki, jurnalın satirik üslubda qələmə aldığı kiçik həcmli yazı yenə də konkret faktdır: "Ordubad mahalında, Nüsnüs kəndində Hacı Mirağa Hacı Mircəfər oğlu ki əsl ocaq seyid nəslindəndir, hər gün ətrafdan ağanı ziyarət etməyə gələnləri qəbul edir. Qərribə budur ki, kor gələnlər gözlü gedir, şikəst salamat yola düşür..." (1,6).

Ümumiyyətlə, "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrindən bir əsrdən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, bu mətbu orqanımızın tarixi xidmətləri indi də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Çünki 25 il fəaliyyət göstərən "Molla Nəsrəddin" jurnalı Azərbaycanın digər əraziləri ilə yanaşı, Naxçıvanın tarixi məkanlarının, türk-islam mədəniyyətinin zəngin abidələrinin tanidilməsində və qorunub gələcək nəsllə çatdırılmasında müstəsna rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Elan. "Molla Nəsrəddin", 1909, №3.
2. Hər yerdən. "Molla Nəsrəddin", 1929, №33.
3. Möcüzə. "Molla Nəsrəddin", 1910, №18.
4. Məzəli xəbərlər. "Molla Nəsrəddin", 1929, №6.
5. Naxçıvan ensiklopediyası. Bakı, 2002, 594 səh.
6. Naxçıvan. "Molla Nəsrəddin", 1909, №38.
7. Nuhun gəmisini. "Molla Nəsrəddin", 1909, №4.
8. Teleqraf xəbərləri. "Molla Nəsrəddin", 1908, №42.
9. Ticarət və ekonomi xəbərləri. "Molla Nəsrəddin", 1908, №18.
10. Təqsimat. "Molla Nəsrəddin", 1929, №8.
11. Yengicədən. "Molla Nəsrəddin", 1927, №28.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Naxçıvan, Heydər Əliyev, türk-islam mədəniyyəti, "Molla Nəsrəddin" jurnalı Key words: Azerbaijan, Nakhchivan, Heydar Aliyev. Turkish-Islamic culture, journal "Molla Nasreddin", Ключевые слова: Азербайджан, Нахчыван, Гейдар Алиев, турецко-исламская культура.*

Naxçıvan abidələri "Molla Nəsrəddin" jurnalının səhifələrində

Xülasə

Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri Azərbaycanın ilk satirik mətbu orqanı olan "Molla Nəsrəddin" jurnalında dərc olunmuş materiallar əsasında təhlil cəlb edilmişdir. Araşdırmada əsas məqsəd "Molla Nəsrəddin" jurnalında çap olunmuş teleqraf xəbərləri, felyetonlar, ticarət və ekonomi xəbərləri, elanlar və s. yazılar əsasında Naxçıvandakı tarixi, mədəni abidələrin, müqəddəs yerlərin, ziyarətgahların, pirlərin türk-islam mədəniyyəti ilə bağlılığını aşkara çıxarmaq və jurnalın bu sahədəki rolunu müəyyənləşdirməkdir. Araşdırmada tarixi-müqayisəli və analitik təhlil metodundan istifadə olunmuşdur. "Molla Nəsrəddin" jurnalından götürülən sitatlar əsasında Naxçıvandakı tarixi abidələrin tanidilməsi və islami dəyərlərin bu gün qorunub saxlanması məsələləri ön plana çəkilmişdir.

akhchivan monuments on the pages of the journal "Molla Nasreddin"

Summary

Turkish-Islamic cultural monuments of Nakhchivan were analyzed on the basis of materials that were published in the journal "Molla Nasreddin" which is the first satirical organ of the press. The main objective of the research is to identify the connection of Turkish-Islamic culture with Nakhchivan historical, cultural monuments, holy places, sanctuaries, pilgrimages based on telegraph news, feuilletons, commercial and economic news, announcements and etc. published in the journal "Molla Nasreddin" and defining the role of the journal in this area. In the research were used historical-comparative and analysis methods. Based on quotes from the journal "Molla Nasreddin" are highlighted issues of recognition of historical monuments in Nakhchivan and preservation of Islamic values today.

Нахчыванские памятники на страницах журнала «Молла Насреддин»

Резюме

Памятники Нахчыванской турецко-исламской культуры были проанализированы на основе материалов, опубликованных в журнале «Молла Насреддин», первой сатирической прессе Азербайджана. Основная цель исследования – в основе телеграфных вестей, фельетонов, торгово-экономических новостей, объявлений, опубликованных в журнале «Молла Насреддин» и т. д. выявить связь между историческими памятниками, памятниками культуры, святынями в Нахчыване и турецко-исламской культурой и определить роль журнала в этой области. В исследовании использованы историко-сравнительные и аналитические методы. Вопросы представления исторических памятников в Нахчыване и сохранения на сегодняшний день исламских ценностей были выдвинуты на первый план на основе цитат из журнала «Молла Насреддин».

Rəyçi: professor Vüqar Əhməd

KITABŞUNASLIQ – КНИГОВЕДЕНИЕİsmayılova Könül⁷⁵**AZƏRBAYCANDA MİLLİ KİTAB MƏDƏNİYYƏTİNİN VƏ MİNATÜR SƏNƏTİNİN VƏHDƏTDƏ İNKİŞAFI**

Yaxın Şərqlin qiymətli mədəni sərvətlərindən biri minatürlərdir. Şərq minatür sənətinin ən zəngin qolu Azərbaycan minatürləridir. Minatür sənəti təkcə sənət sahəsi, rəssamlıq – incəsənət növü deyil O, ümumşərq, ümummüsəlman – türk ədəbi bədii, elmi-fəlsəfi fikrinin poetik aynasıdır. Xüsusilə Azərbaycan minatür sənəti üzvi şəkildə klassik bədii ədəbiyyatla bağlıdır. Xaqaninin, Məhsətinin, dahi Nizaminin, Nəsiminin, Xətəinin, Füzulinin əsərlərinin bədii mətnləri minatür sənətinin mövzu və ideya mənbəyi olmuşdur. Nizaminin “Xəmsə”sinə çəkilmiş minatürlərə baxan adam Şərq intibahı, Füzulinin minatürlərinə baxan Şərqdə ən böyük ədəbi-fəlsəfi hərəkat olan sufizm (təsəvvüf) haqqında mükəmməl təsəvvür hasil edə bilər. Minatürlər həm bizim kitab mədəniyyətimiz, həm də minatür sənətimiz haqqında qiymətli sənət məxəzləridir. Azərbaycan minatür sənətinin görkəmli tədqiqatçısı, AMEA-nın müxbir üzvü, professor K.Kərimov təsdiq edir ki, “Şərq xalqlarının minatür rəssamlığı tarixində hər bir məktəb kitab sənətində öz dövrünün rəssamlıq sahəsindəki nailiyyətlərini daha parlaq şəkildə əks etdirən 2-3 şah əsər yaratmışdır... “Xəmsə”nin xüsusi olaraq Təhmasib şah üçün hazırlanmış 1539-1543-cü illər tarixli əlyazması ən yaxşı əlyazmalarından biri, ona çəkilən minatürlər isə şərq rəssamlığının ən kamil əsərlərindən sayılır” [1., 7]. Bu nadir əlyazmanın minatürləri “təkcə Təbriz məktəbinin ən yüksək inkişaf mərhələsinin deyil, həm də XVI əsrdə bütün Azərbaycan və Şərq rəssamlığının ən görkəmli abidəsidir”.

Bu mülahizələr və tədqiqatımızın digər nəticələri bizə belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, minatürlər ziynətlənmiş əlyazma kitabları ədəbi-bədii mətnləri, ideya və məzmun sənətləri ilə bərabər dövrlərinin minatür rəssamlığı sahəsindəki nailiyyətlərini parlaq bir tərzdə əks etdirən nəşrlər olmuşdur. Firdovsinin “Şahnamə”si, Nizaminin “Xəmsə”si, Hafizin “Divan”ını belə nadir əsərlər idi. Bu zəmində Şərq minatür sənətinin Mani, Behzad, Sultan Məhəmməd kimi dahiləri yetişmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, cənab İlham Əliyev 20 aprel 2007-ci il tarixində kitab mədəniyyətimizi qorumaq, ən qiymətli sərvətimiz olan kitabı mühafizə etmək və inkişafına nail olmaq üçün “Azərbaycanda kitabxanaların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında” sərəncam imzaladı. Sərəncamda deyilir: “Ölkəmiz qədim dövrlərdən başlayaraq öz yüksək kitab mədəniyyəti ilə seçilmiş və zəngin kitabxanaları ilə tanınmışdır. Azərbaycanın müxtəlif kitabxanalarda saxlanılan və xalqımızın ədəbi-estetik, elmi-mədəni fikir dünyasını əks etdirən çox sayda əlyazma XIX əsrin əvvəllərindən regionda cərəyan edən hadisələr nəticəsində ölkə xaricinə aparılmış və bu gün də dünya kitabxanalarında Şərq fondlarının əsasını təşkil edərək mühafizə olunur.

XIX əsrdə Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının güclənməsi, neft sənayesinin görünməmiş yüksəlişi və ictimai siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər ölkənin elm-mədəniyyət mərkəzi kimi tanınan şəhərlərində kitabxanalar şəbəkəsinin yaradılması və genişləndirilməsinə gətirib çıxarmışdır” [2., s.3]. Orta əsrlərin Şərq və onun bir hissəsi olan Azərbaycan kitabxanaları dövlətçiliyin tərkib hissəsi, mədəniyyət mərkəzləri idi. Odur ki, kitab mövcud dövrlər tərəfindən qorunur, mailiyələşir və inkişaf etdirilirdi.

Kitabın tərtibatına, məna dərinliyi ilə bərabər forma gözəlliyinə də diqqət yetirilirdi. Bu zəmindən də xəttatlıq sənəti və minatür sənəti vüsətlə inkişaf edirdi. Xəttatlar və minatürçü rəssamlar hər şeydən öncə kitabın mətnini mükəmməl surətdə mənimsəyirdilər. Xüsusilə minatürçü rəssamlar təkcə rəngkar kimi yox, filoloq, filosof kimi yetişirdilər. Minatür sənətində təkcə kitabdakı hadisələrin təsviri yox, həm ideyası, bədii-fəlsəfi məzmunu əks olunurdu. Bədii mətnin minatür sənət üçün ideya-fəlsəfi mənbə rolundan danışarkən Azərbaycan ədəbiyyatının daxil olduğu ümumşərq arealının nəzərə almaq lazımdır. Şərq beş yüz il (750-1258) davam etmiş Abbasilər sülaləsinin hakimiyyət dövründə vahid və çox mükəmməl bir ümummüsəlman mədəniyyəti formalaşmışdır. “Ərəbi zehniyyət, farsın insanı və türkün ruhu islam əhkamları ilə birləşmişdir” [3., 295].

XIII əsrin ortalarında Abbasilər hakimiyyəti süqut etdikdən sonra ümummüsəlman mədəni birliyi də dağılmağa, türk dili və ədəbiyyatı hakim olmağa başladı. “Türk dili artıq XIII əsrdə müsəlman dünyasının üçüncü ədəbi dili kimi etiraf olunurdu”. Həm də “çiçəklənmə dövrünün (XV-XVI əsrlər) türkdilli ədəbiyyatı əslində əvvəllər üç dildə - ərəb, fars və türk dillərində mövcud olmuş bir ədəbiyyatın davamını təmsil edir. “XIV yüzildə, xüsusən də, 1340 – 1350-ci illərdə Təbriz miniatür məktəbi müstəqil bədii məktəb kimi formalaşdı, XV yüzilin əvvəllərində isə daha da təkmilləşdi. Təbriz rəssamları bu dövrdə bir çox Şərq şairlərinin – Firdovsinin, Əbdürrəhman Caminin, Nizami Gəncəvinin, Əssar Təbrizinin və başqalarının əsərlərinin əlyazmalarına yüksək bədii zövqlə zərif miniatürlər yaradırdı” [4.]. Belə bir tarixi zərurət Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbi-mədəni irsinin, incəsənətinin də sinkretizmini şərtləndirir. Sinkretizm təkcə mədəniyyət və ədəbiyyatda deyil, fəlsəfə və ideologiyada da mövcud idi. Sufizm ideyalarının bədii ədəbiyyatda ilkin təzahürü VIII-X əsrlərə aiddir. Bu dini-fəlsəfi görüşün özü təkmilləşdikcə, zənginləşdikcə və mükəmməl sistem halına gəldikcə onun söz sənətinə təsir imkanları da artır. “Artıq XII-XIII yüzilliklərdə təriqət ədəbiyyatının Fəridəddin Əttar, Sənai Qəznəvi, Əhməd Yasəvi, Cəlaləddin Rumi, Yunis Əmrə və s. kimi əzəmətli simaları yetişir. Sonrakı dövrlərdə də Sədi Şirazi, Hafiz Şirazi, Əbdürrəhman Cami və s. şərq klassiklərinin yaradıcılığında təriqət meyillərinin ciddi təzahürünü görürük [5., 56-57]. İctimai fikirdə belə sinkretizm fəlsəfi-ideoloji cərəyanlar arasında dəqiq təsnifatın olmamasından,

⁷⁵ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, p.e.n. coral_island@rambler.ru

poeziya və incəsənətdə janrların və poetik formaların hududlarının dəqiq təyin olunmamasından irəli gəli, əslində bədii-fəlsəfi universallıq əlaməti idi. Bir halda ki, fəlsəfi traktatlar şerlə yazılırdı. Məsələn, İran sufi alimi Hərəvi Şeyx Mahmud Şəbüstəriyə məktubla 15 sual göndərərək təklif edirdi ki, o, bu suallara şeirlə cavab yazsın. Ş.M.Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” əsəri belə yaranmışdır.

Belə bir qənaətə gəlmək olar ki, İslam dini müsəlman aləminin ədəbiyyatı, mədəniyyət və incəsənət üçün həyat səviyyəsində mövzular, ideyalar mənbəyi, fəlsəfi fikirlər rolunu oynayır. Fransız şərqşünası Şarl Pellanın fikrincə - İslamın gəlişi heç vaxtla İntibaha oxşamır, lakin son məqamda onların nəticələri oxşar oldu. İnamlı demək olar ki, hicrətin ilk iki əsri əqli fəaliyyətin bütün sahələrində axtarışlar erası, zəka erası oldu. Bu cəhət Azərbaycan kitab mədəniyyətinə, minatür rəssamlığına da nəinki təsirsiz qalmamış, bütün orta əsrlər boyu qüvvətli ideya-fəlsəfi təsir göstərmişdir. Nizaminin, Füzulinin minatür sənətimizə faydalı qida vermiş əsərləri Allaha, Peyğəmbərə müraciətlə yazılmış onların tərifləri – minacat və nəmlə başlanmışdır.

Dahi Nizami “Leyli və Məcnun” əsərinin başlanğıcından misal verək:

Ey adı ən gözəl başlanğıc olan
Adımla başlanır yazdığım dastan
Sən ey xatirəsi könlümə həmdəm
Adın düşməmişdi bir an dilimdən
Bütün varlıqları özün yaratdın
Bağlı qapılara açardır adın
Adının qərarı olmadan əvvəl
Qələm tutmamışdı dünyada bir əl
Ey bütün varlığın həyat təmali
Yetməz dərğahına bir insan əli
Sənin səfirindir “təbərəkallah”
Alqış cəlalına, feyzinə alqış.

Bu ənənə bütün orta əsrlər boyu – XIX əsrə qədər davam etmişdir. Mövlanə Füzulinin “Leyli və Məcnun”una nəzər salaq:

Ya rəb, kərəm et ki, xəritə zarəm
Dərğahə bəsi ümidvarəm
Torpaq idim, eylədin bir insan
Müstəvcibü - əqlü qabili – can
Gər can isə xaki dərğahindir
Vər əql isə saliki – rahindir
Mən gülşənü – can içində xarəm
Ayineyi - əqlə bir qübarəm
Həm var ki, laf edəm özümdən
Məhv eylə məni mənim gözümdən

Bu poetik ənənə ciddi ehkamlara əsaslanırdı. Bu həm də onu göstərir ki, dahi sənətkarlar yaradıcılığı, ilhamı ilahi varlıqla bağlayır, Allahdan və Peyğəmbərdən kömək umur, onlara bağlanırdılar. Belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, əslində minatür sənəti ədəbi-bədii mətnin yeni formada – rənglərin dili ilə davamıdır. Klassik bədii irsin ölməzliyi bundadır ki, özündən sonrakı bütün sənət sahələrinə - söz sənətinə, musiqiyə, rəssamlığa müsbət ideya-bədii təsir göstərir. Özü də bu təsir tükənməzdir, hər yeni tarixi dövrdə o dövrün tələbinə uyğun tərzdə ortaya çıxır. Zaman-zaman ənənə yaradaraq mərhələdən-mərhələyə keçir. Əslində hər yeni dövrün sənətində novatorluq ənənəyə münasibətin və onu ideya-bədii cəhətdən dərk etmənin nəticəsi olaraq meydana çıxır. Həm qədim və orta əsrlər Şərq, həm də orta əsrlər Avropa intibah mədəniyyətləri üçün varislik başlıca şərtidir. Əslində belə varislik, mərhələlərin dialoqu - Mədəniyyətin dərin daxili məzmununu təşkil edir. Bu mədəniyyətdə humanist düşüncənin təbiətindən gəlir. Ədəbiyyat və mədəniyyət sahəsində tədqiqatlar göstərir ki, orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti üçün sintez xarakterikdir. Bu sintezin əsasında dünyanın fəlsəfi dərk cəhdi dayanır: Həm antik yunan mədəniyyət və fəlsəfəsinin Şərq arealına daxil olması, həm sufi-mistik təriqətlər həm də islamın təsiri belə sintez üçün əlverişli zəmin yaradırdı. Bu kitab mədəniyyətinə də, minatür sənətinə də eyni dərəcədə aid idi. “Orta əsr Azərbaycan təsvir sənətinə dünya şöhrəti qazandıran minatür sənətimiz olmuşdur.

Beləliklə, Şərq xalqlarının minatür sənəti klassik Şərq poeziyası ilə sıx əlaqədə olmuş, onun təsiri nəticəsində inkişaf etmişdir. Mübaligəsiz demək olar ki, antik mifologiya qədim yunan sənəti üçün tükənməz mənbə olduğu kimi, klassik Şərq poeziyası da müsəlman Şərqinin minatür sənəti üçün tükənməz mənbə olmuşdür.

Klassik Şərq poeziyası minatür sənətini nəinki məzmununu və ideya istiqamətini müəyyənləşdirmiş, eyni zamanda onun bədii forması və ifadə vasitələrinin inkişafına da təsir göstərmişdir”. Ona görə də Azərbaycan minatür sənətinin bədii-fəlsəfi mahiyyətinin izahı bir sənət növü kimi estetik dəyərinin müəyyənləşdirməyin sirri klassik Azərbaycan poeziyasındadır. Klassik poeziya minatür sənətinin təmali olduğu kimi, kitab mədəniyyətimizin formalaşması da minatür sənətinin təsiri ilə bağlıdır. Təkcə tərtibat baxımından yox, həm də ideya-məzmun cəhətdən.

Tədqiqatçılar belə təsdiq edir ki, kolloqrafiya təkcə kitab, yazı mədəniyyəti deyildi. Avropada kolloqrafiya Renessans düşüncəsinin formalaşmasına təsir edən, “daha geniş mədəni-tarixi prosesin tərkib hissəsi idi. “Renessans bir çox səhni əhatə edən monumental bir dəyişim idi. Ancaq Renessansı düşündüyünüzə, hansı peşə ilk ağla gəlir? Cavab

yəqin ki, rəssamlıqdır. Rəssamlar sadəcə rəssamlığı radikal bir şəkildə dəyişdirmədilər, eyni zamanda cəmiyyətin rəssamlığa baxışını da dəyişdirdilər. Bu dövrün başlanğıcında rəssamlıq sosial cəhətdən “əlverişsiz” hesab olunurdu, rəssamlar yaşayışlarını təmin etmək üçün əllərini çirkəndirməli idilər”[6.].

“Dekorativ xəmsə” XVI əsr mədəni mühitində sənət növü kimi qiymətləndirilirdi. Kollıqrafiyanın kitab mədəniyyətində roluna gəldikdə isə “almanları, detalların dəqiqliyi, italyanları isə harmoniya bütövlüyü maraqlandırır”. Minatür rəssamlığının bədii mətnlə əlaqəsi qarşılıqlı xarakter daşıyır: minatürlər bədii mətnin məzmununu və ideyasını əks etdirir – mətn əsasında çəkilir. Başqa sözlə minatür bədii məzmunu rənglərin dilinə çevirir, daha çox mətnin anlaşılmasına, oxucuya tez çatmasına, geniş mənada təbliğinə xidmət edir. Bu səbəbdən minatür rəsmlərinin izahının yolu, bədii mətnlərdir. Bədii mətn olmadıqda minatür əsərlərinin bədii-tarixi, estetik mənasını şərh etmək olmaz. Bədii mətn və minatür rəssamlığı orta əsrlər (XIII-XVIII) kitab mədəniyyətinin əsas təmayülünü təşkil edir. Bu da universallığın bir formasıdır. Minatür sənətimizin görkəmli tədqiqatçısı K.Kərimov təsdiq edir ki, “Azərbaycan minatür sənətinin hələlik məlum olan ən qədim nümunələri – “Vərqa və Gülşah” (XIII əsrin əvvəli), “Mənafi əlhəyyan” (1298), “Cami ət-təvarix” (1308,1314) Şərqdə yeni bir yarandığını təsdiq edir” [7.,5].

Şərqdə kitab sənətinin ilk nümunələrindən olan “Vərqa və Gülşah” əsərinə Xoşlu Əbdül Mömin ibn Məhəmmədin çəkdiyi 70 minatürdə, eləcə də “Mənafi əlhəyyan” və “Cami ət-təvarix”in müxtəlif rəssamlar tərəfindən illüstrasiyalarda hələ bədii forma birliyi, üslub eyniliyi yoxdur”. Burada “Vərqa və Gülşah” poemasının və onun müəllifini Yusif Məddahın həyat və yaradıcılığının öyrənilməməsindən irəli gələn qeyri-dəqiqlik var. Ən yeni, ən mötəbər mənbələrdən birində altıcişli “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin üçüncü cildində oxuyuruq: “XIV əsr anadilli şeirimizin sayımlı nümayəndələrindən biri Yusif Məddah olmuşdur. Yusif Məddahın zamanəmizə qədər bütöv şəkildə gəlib çatan “Vərqa və Gülşah” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatını yeni bir mövzu ilə zənginləşdirmişdir. “Vərqa və Gülşah” əsərinin əlyazma nüsxələri Türkiyədə, Parisin Mərkəzi kitabxanasında, Hamburq Universitetinin kitabxanasında saxlanılmaqdadır. Azərbaycan əlyazmalar institutunda iki naqis nüsxə var. Paris Milli kitabxanasında “Vərqa və Gülşah”ın yeddi əlyazma nüsxəsi saxlanılır və bunların içərisində ən qədimi 1342-1343-cü ilə aiddir. Bundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, “Vərqa və Gülşah” XIX yüzilliyin başlanğıcında yazılmışdır”. XIV əsr Azərbaycan şairlərindən Suli Fəqihin 4800 beytlik, Mustafa Zəririn 2120 beytlik “Yusif və Züleyxa” poemaları, Yusif Məddahın 1700 beytlik “Vərqa və Gülşah” məsnəvisi yalnız keçən əsrin son onilliklərində ilk dəfə Bakıda nəşr edilib yayılmışdır [8.,s.4].

Beləliklə, Azərbaycan kitab mədəniyyətində minatür sənətinin təzahürü Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” əsərindən – XIV əsrdən, dəqiq desək 1342-ci ildən başlanır. Bu əsərin 7 əlyazmasına çəkilmiş minatür kitab rəssamlığının başlanma tarixi hesab olunmalıdır. Bu minvalla kitab mədəniyyəti və minatür sənətimizin vəhdətdə inkişafının 664-665 illik bir tarixi vardır. Lakin Qobustan qayaüstü abidələr bizi daha qədim dövrlərə səsləyir.

Nəticədə bir mülahizəni qeyd etməyi ehtiyac duyuruq: Azərbaycan minatür sənəti poeziyada ümummüsəlman mədəniyyəti kontekstinin dağılmağa, türk ukolonunun – ana dilli poeziyanın formalaşmağa başladığı dövrə təsadüf edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov K. “Azərbaycan miniatürləri”, s. 7.
2. Lətifə Məmmədova, Samir Abbasov (tərtib edənlər), kitabxanasınaslıq və bibliografiya. Elmi-nəzəri, metodik və təcrübə jurnali № (24) səh.3, Bakı 2009.
3. Nizaməddin Şəmsizadə. Seçilmiş əsərləri. Üç cild. Birinci cild. Bakı «Elm», 2008. 560
4. Barski N. Nizami orta əsr miniatüründə // Ədəbiyyat və incəsənət. - 1987. -18 sentyabr
5. Yaqub Babayev. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Aliməktəblərin filoloji fakültələri üçün dərs vəsaiti. Bakı, «Nurlan», 2007. – 128 səh.
6. <http://bilge.az/article/6271>
7. Kərimov K. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə çəkilmiş miniatürlər haqqında // Nizami. Xəmsə. Miniattürlər. (ön söz) Bakı. Yazıçı. 1983
8. Mustafa Zərir “Yusif və Züleyxa”, Bakı, Şərqi-Qərb, 2006, 128 səh. Saməddin Xəlilov (ön söz).

Açar sözlər: mədəni sərəvətlər, Şərq minatürü, dünya kitabxanaları, rəssamlıq sahəsi, nadir əlyazma, mülahizələr və tədqiqatlar, ədəbi-estetik, elmi-mədəni fikir, bədii-fəlsəfə məzmunu, kitabın tərtibatı.

Ключевые слова: культурные достояния, восточная миниатюра, мировые библиотеки, область живописи
Key words: cultural resources, Eastern Minatur, world libraries, painting area, rare manuscripts

РЕЗЮМЕ

Развитие национальной книжной культуры и миниатюрного искусства в азербайджане

Одной из драгоценных культурных ценностей Ближнего Востока является миниатюра. Самая богатая часть восточного миниатюрного искусства - наследие Азербайджана. Искусство миниатюры - это не просто область искусства, а живопись - не вид искусства, а вообще универсальное - поэтическое зеркало художественной, философской идеи турецкой литературы. Азербайджанское миниатюрное искусство особенно связано с классическим художественным литературным. Художественные тексты произведений Хагани, Мехсети, Низами, Насими, Хатаи, Физули были темой и идеей миниатюрного искусства. Миниатюры - ценные художественные деятели о нашей книжной культуре и нашем миниатюрном искусстве.

SUMMARY

Development of national book culture and miniature art in azerbaijan

The richest goal of oriental miniature art is the heritage of Azerbaijan. The art of miniature is not just a field of art, but painting is not a type of art, but generally universal - a poetic mirror of the artistic, philosophical idea of Turkish literature. In particular, the miniature art of Azerbaijan is organically linked with classical fiction. The artistic texts of the works of Khagani, Mehseti, Genius Nizami, Nasimi, Khatai, Fuzuli were the theme and idea of miniature art. Miniatures are valuable artistic figures about our book culture and our miniature art.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

MƏRUZƏ VƏ MƏQALƏLƏR – ДОКЛАДЫ И СТАТЬИАхундова Х.М., Агамирова Ф.Ф.⁷⁶**РАБОТА ПО ЛЕКСИКЕ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ОБУЧЕНИЯ
НА ПЕРВЫХ КУРСАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО СЕКТОРА**

При изучении любого иностранного языка основной целью является развитие речи. Речь развивается с помощью слов. С помощью слов люди общаются друг с другом, выражают свои мысли, чувства, желания, передают свои знания и накопленный опыт от поколения к поколению. Именно способность произносить слова, говорить отличает человека от всех других живых существ, именно в слове выражается человеческий интеллект и культура. Словами передаётся мир, каким его видят люди, говорящие на том языке.

Слово является основной значимой единицей языка, поэтому на начальном этапе обучения языка важное место должно отводиться лексике. Лексика – совокупность всех слов любого языка. Слова в языке служат для обозначения конкретных предметов, действий, признаков действий, количества. Существует, например, предмет и слово, обозначающее этот предмет. То, что обозначает отдельное, самостоятельное слово, является его лексическим значением.

Чтобы изучить какой-либо язык, необходимо знать слова и лексическое значение слова изучаемого языка, так как без этого невозможно понимание языка и развитие речи.

На протяжении многих лет в вузах нашей республики учащиеся изучают разные иностранные языки, выбор языка свободен. Так как русскому языку как иностранному обучаются учащиеся с нулевым знанием языка, на начальном этапе обучения большое место отводится работе по лексике, чем больше учащиеся овладевают количеством слов, тем богаче их словарный запас. Словарный запас – основа их речи, но не сама речь. Поэтому лексическая работа уже на ранней стадии обучения должна строиться так, чтобы учащиеся могли понимать значение не только отдельных слов, но осознавать связь между словами, усваивать слова в предложении. Конечно, знание большого количества слов необходимо, но усваиваются, закрепляются, активизируются они в предложении. Учащемуся нужно преподносить фразы, предложения. Эти предложения, часто на первых порах сопровождаемые жестами, помогают учащимся понять, обдумать, а может быть, перевести каждую фразу преподавателя на свой родной язык. Важно то, что в данный момент учащийся слышит и закрепляет в уме даже не одну фразу, а целую мысль.

Введение в речь определенных глаголов в императиве, облегчает общение преподавателя с учащимися. Воспринимая фразы и целую мысль, в сознании учащихся идет процесс закрепления слов и выражений – прием, дающий хорошие результаты.

Постепенно в речь вводятся новые слова, словосочетания с целью приучить учащихся узнавать незнакомые слова из контекста или из ситуации: ведется беседа на разные темы. В беседе, состоящей, например, из описания предметов, находящихся в аудитории, устанавливается умение учащихся ответить на вопросы, оформить ответы в виде связного текста в две-три строчки.

Наряду со словами, словосочетаниями, фразами учебного материала вводятся слова бытовой, обиходной речи. Пока предложения будут маленькие по объему, но они помогут учащимся при их обучении с окружающими людьми. Вокруг каждого абзаца текста можно проводить разнообразные упражнения, направленные на расширение и закрепление пройденной лексики. Иногда при объяснении новой темы или при общении, можно прибегнуть к переводу, очень малую часть слов (например, только одно слово из предложения) можно передать на родном языке, остальное все предложение переводит учащийся. Перевод слова должен занимать в работе очень малое незначительное место, так как переведенное слово не запоминается в памяти учащегося, а связь русского слова с русским контекстом оказывается крепче.

При работе над лексикой очень важным является использование всех четырех видов речевой деятельности.

Первое знакомство с чтением начинается со слов, потом с предложениями, диалогами, микротекстами. Прочитанное воспроизводится учащимися в форме ответов на вопросы. Умение ответить на вопрос – это шаг к свободному диалогу. При чтении и ответах особое внимание необходимо уделять на произношение, интонацию, постановку ударения, на порядок слов в вопросе и ответе. Это способствует выработке правильного произношения и правильного построения предложения.

Воспроизведение прочитанного – процесс говорения – непрерывно связан с процессом слушания, или аудирования. Изучая язык, учащиеся интересуются не только значением слова, но его этимология. Уже на первом уроке, при изучении русского алфавита, учащиеся интересуются: чем отличается азбука от алфавита. Преподаватель объясняет, отвечает на вопрос, рассказывает о том, что слова любой речи состоят из звуков, которые на письме передаются знаками – буквами. Буквы располагаются в определенном порядке, который называется алфавитом. Слово «алфавит» происходит из греческого слова, где первая буква называется «альфа», а вторая – «бета». А слово «азбука» состоит из названия двух первых славянских букв «аз» и «буки». Алфавит и азбука обозначают одно и то же.

⁷⁶ BDU

Слушая информацию об алфавите, учащиеся воспринимают новые слова, предложения, целую мысль. С помощью жестов, записи на доске слов и т.д. они получают огромную информацию. Пусть ещё учащийся уловил мало из услышанного, зато в его сознании вместе с закреплением слов идёт такой вид речевой деятельности, как слушание. Слушание, или аудирование – это слуховое восприятие. Почти все слова, которые учащийся усваивает на начальном этапе, должны быть им услышаны. Чем больше он их слышит – тем лучше запоминает. Слуховая наглядность – это важнейшая форма наглядности при изучении иностранного языка, это правильная выработка правильного произношения, это активизация внимания и запоминания слов.

По мере изучения языка, в речь вводятся конструкции, словосочетания, глагольное управление. Овладев ими, учащиеся начинают читать специально подобранные, адаптированные тексты, небольшие рассказы, из которых продолжают поступать новые слова. Читаются тексты в значительно большем количестве и объёме, чем на ранней стадии обучения. Далее учащиеся свободно рассказывают о себе, о своей семье, о друге, о группе, в которой учатся и т.д. Спустя полтора – два месяца читают тексты о жизни и творчестве различных писателей, небольшие рассказы, страноведческие тексты и другие.

В текстах уже меньше непонятных слов, теперь запоминаются те слова, которые в отрывке несут основную смысловую нагрузку. Учащиеся без труда могут пересказать содержание прочитанного текста, опираясь на вопросы, на план, рассказать о любимом поэте, писателе, городе, используя в речи синонимы, антонимы, омонимы и т.д. Таким образом, основным принципом лексической работы при обучении русскому языку является подчинение изучения лексики задаче развития речи, используя все разделы языка и все виды речевой деятельности.

При работе над лексикой на начальном этапе обучения встречаются определённые моменты, на которые необходимо обратить внимание:

1) Одно слово русского языка может иметь несколько значений и при предъявлении нового слова нужно учитывать его многозначность. Однако на начальном этапе нужно давать только минимум, то есть только одно значение слова, то, которое необходимо в данном случае. Позже можно дать, если это необходимо, и другие значения слова, объяснить разницу в значениях, включая грамматические элементы. Объяснение второго значения превращается практически в объяснение нового слова с новым значением и другой формой связи с другими словами.

2) Употребление учащимися одного слова, похожего или по значению, или по звучанию, вместо другого, то есть смешение слов: вчера – вечер, двенадцать – девятнадцать, учить – учиться, погода – природа, рано – раньше, слышать – слушать, тоже – также, семья – семья, остановка – обстановка и т.д.

3) Ошибки при употреблении некоторых слов, которые во множественном числе имеют двойные формы:

век – века (столетия) – веки (глазные)

материал – материя (для одежды) – материалы (документы)

пропуск – пропуска (документы) – пропуски (уроков)

учитель – учителя (в школе) – учителя (теоретики)

цвет – цвета (краски) – цветы (растения)

лист – листья (деревьев) – листы (бумаги, кордона, железа) и т.д.

4) Ошибки в правописании множественного числа имён существительных:

брата вместо (братья)

листья вместо (листья)

семья вместо (семья)

деревя вместо (деревья)

друзя вместо (друзья)

сыновя вместо (сыновья) ит.д.

5) Неправильное произношение и правописание русских слов с мягким и твёрдым знаком: кон – конь, мел – мель, был – былъ, дал – даль, мол – моль, пыл – пыль, стал – сталь, тест – тесь, гост – гость, шест – шесть, мат – мать, солю – солью, есть – ест, сел – съел, кист – кисть, брат – брать, быт – быть, вес – весь, факультет, письмо, семья, больница, мальчик, стульчик и др. Так как в азербайджанском языке отсутствуют мягкий и твёрдый знак, в словах, где присутствуют эти знаки, у учащихся происходит слияние согласных с гласными, вместо одного слова произносят слово с совершенно другим значением; в словах с мягким знаком мягкие согласные произносятся твёрдо и слова типа *мел – мель* звучат одинаково. При работе со словами этой группы особое внимание нужно уделять грамматической работе.

Кроме лексического значения слова имеют грамматическое значение и слова этой группы могут быть словами разных грамматических категорий, разных частей речи.

6) Одно слово родного языка передается двумя - тремя словами русского языка. Такое явление наблюдается во многих языках, в том числе и в азербайджанском. Значение и употребление каждого слова необходимо сразу объяснять.

Глагол азербайджанского языка *getmək* в русском языке передаётся глаголами движения *идти (пойти), ехать (поехать), ходить (ходить)*, каждый из которых имеет свое лексическое значение:

идти (пойти) – двигаться в одном направлении, переступая ногами (в личных формах: иду, идёшь, идёт, идём, идёте, идут).

ехать (поехать) – двигаться куда-нибудь при помощи транспорта (в личных формах: еду, едешь, едет, едем, едете, едут).

ходить – идти в разных направлениях в разное время.

В отличие от азербайджанского языка глагол *идти* в прошедшем времени имеет совершенно другую форму *шёл (шла, шло, шли)*.

При прибавлении к глаголам движения различных приставок образуются новые слова с различными значениями.

Глагол *gəlmək* – антоним слова *getmək* в русском языке выражается глаголом *идти (прийти)*, *ехать (приезжать)*, *приходить*.

прийти – явиться куда-нибудь, передвигаясь ногами.

приезжать – прибыть куда-нибудь, передвигаясь на чем-нибудь.

приходить – явиться куда-нибудь.

Глагол *араптаq* в русском языке выражается тремя глаголами:

нести – взять в руки или нагрузить на себя, доставлять куда-нибудь.

вести – помогать идти, сопровождать кого-то.

вести – доставлять при помощи транспорта, иметь при себе.

Глагол *gətirmək* выражается глаголами принести, привести, привезти.

Принести – доставить что-либо, неся в руках. . .

Привести – ведя кого-нибудь, помочь дойти.

Привезти – доставить, везя на чем-нибудь.

Глагол *istifadə etmək* в русском языке передается словами употреблять, использовать, применять, лексическое значение которых почти одинаковое.

Глагол *oxumaq* в русском языке передаётся глаголами петь, читать, учиться. Хотя глагол «учиться» в азербайджанском языке означает «*təhsil almaq*», но часто учащиеся употребляют выражение «*Mən universitetdə oxuyuram*» вместо «*Mən universitetdə təhsil alıram*».

читать – воспринимать написанное вслух или про себя.

петь – исполнять музыкальное произведение.

Слово *sonra* в русском языке передается словами *после, через, позже, потом*.

после – предлог с родительным падежом, обозначает спустя какое-то время, по окончании чего-нибудь.

Между действиями нет числового отрезка времени.

через – предлог с винительным падежом – спустя какое-то время. Между действиями есть отрезок времени, выраженный сочетанием «числительное + существительное».

позже – спустя некоторое (короткое) время.

потом – спустя некоторое (более длительное) время.

Существительное *il* в русском языке передается двумя словами *год* и *лет*.

Год – промежуток времени равный 12 месяцам, употребляется с числительными 1, 2, 3, 4.

Лет – промежуток времени равный 12 месяцам, употребляется с числительными 5-20. Слова *лет* и *год* употребляются также при обозначении возраста.

Союзы *da/də* (*mən də, o da*), выражающие совместность в русском языке, передаются наречиями *тоже, также*.

также – вместе с тем, равным образом, согласие.

тоже – вместе с . . . одновременно.

Окончания существительных азербайджанского языка *dan/dən* в русском языке передаются предлогами родительного падежа *с, из, от*.

с, из – обозначают место, откуда исходит действие, предлог *от* указывает на удаление от чего-нибудь, или указывает на источник, от которого получена информация.

Прилагательное *gözəl* передается словами *красивый, прекрасный, замечательный, чудесный*. В азербайджанском языке можно сказать *gözəl insan, gözəl gün, gözəl hava*, а в русском, характеризуя человека, нельзя сказать «красивый человек» (говоря о его характере), или «красивая погода», «красивый день». В этих случаях употребляются прилагательные *прекрасный, замечательный, чудесный*.

Перечисленные случаи употребления слов служат цели обогатить языковой запас, раскрыть особенности значения и безошибочного употребления слов, активизировать речь учащихся, создать базу для понимания прочитанного текста или художественного произведения. Работа по лексике постоянно должна находиться в поле зрения преподавателя, так как его цель – в короткий срок обучить учащихся русскому языку так, чтобы к концу начального этапа учащийся мог понимать русскую речь, без словаря мог изложить, перевести основное содержание прочитанного, уметь перестроить предложения, соблюдая правила русского произношения.

Использованная литература:

1. В.И.Остапенко. Обучение русской грамматике иностранцев на начальном этапе. Москва, Издательство «Русский язык». 1978.
2. Из опыта преподавания русского языка иностранцам. Сборник статей. Издательство Московского университета. Москва, 1964.
3. С.И.Ожегов. Словарь русского языка. Издательство «Советская энциклопедия», Москва, 1975.

Резюме

В статье «Работа по лексике» говорится о роли лексики и всех видов речевой деятельности в усвоении учебного материала на начальном этапе обучения.

Ключевые слова: выразительный, образный, признак, основа, выражение.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

Aybəniz Əmədova, Binə Qasimova⁷⁷
KENSINGTON PALACE

Not far from the roaring traffic of High Street Kensington in London, set amid the dusty greenery of Kensington Gardens, is a seventeenth-century royal palace. In its time, it has been home to several reigning monarchs: William III and Mary II, Queen Anne, George I and George II. It was also the birthplace and home of Princess Victoria, who became Queen in 1837. Kensington Palace is still home to some members of the royal family; in recent years the most notable residents have been Princess Margaret and Princess Diana.

William III and Mary II were responsible for the building of Kensington Palace in the 1690s. Both Protestants, they had been invited to take over the British throne in 1688, when the Catholic sympathies of Mary's father, James II, were making him increasingly unpopular. They duly arrived from the Netherlands and James tied to France, apparently running over Westminster Bridge in such a hurry that he accidentally dropped the Great Seal in the Thames.

The new king and queen had not long been established in England before William's delicate health began to suffer at Whitehall Palace, which was then the official London residence of the royal family. Whitehall was very close to the River Thames, which meant that those living there had to endure the appalling stench that arose from it, especially in the summer: raw sewage flowed into it, as it did into every London river.

Renovations had already started on Hampton Court but William and Mary needed a private London home where they could stay each winter to be near the government in Westminster; Parliament did not sit in the summer because of the smell of the Thames. They found the ideal property in Kensington: Nottingham House, a Jacobean mansion that had been built around 1605 and for which they paid £20,000. At the time, Kensington was a small village that 'esteem'd a very good Air'. Work on the house started at once and was overseen by Sir Christopher Wren. A three-storey pavilion was built on to each corner of the original house, and a wing was added for courtiers. William and Mary proved to be impatient new owners as they moved in only a few months after buying Nottingham House, even though building work was still going on around them. A second phase of improvements was carried out between 1690 and 1692. At this point, the building was known as Kensington House, to underline the fact that it was a private home rather than an official palace. Mary did not enjoy her royal retreat for long, however, dying of smallpox at Kensington on 28 December 1694. William instigated the next phase of improvements, in 1695, before also dying at Kensington on 8 March 1702.

William's successor, Queen Anne, also made her mark on Kensington. She was particularly interested in the gardens, and had the Orangery built. Designed by Nicholas Hawksmoor and Sir John Vanbrugh, the Orangery housed tender plants in the winter and was used for court entertainments in the summer, when the plants could be safely left outside. Today, the Orangery is a restaurant for visitors to the palace, and entry is no longer reliant on royal invitation.

Although Queen Anne conceived 19 children and had five live births, none of her children outlived her, so, when she died at the palace on 1 August 1714, the succession passed to her third cousin, Prince George of Hanover. Anne's death marked the end of the House of Stuart and the beginning of the reign of the House of Hanover. George I inherited the British throne through his mother, Sophia, who was a Protestant granddaughter of James I. Sophia had hoped to succeed to the crown herself, but she died a few weeks before Queen Anne and the throne passed to George. In preparation for his eventual succession, he had already become a naturalized British subject in 1705. When George I arrived in Britain, Kensington Palace became his London home. He instigated a new round of building, and was responsible for the creation of the Cupola Room, the Privy Chamber and the Withdrawing Room. In total, so much work was carried out under George's instructions that he was never able to make full use of Kensington; the place was habitually overrun with builders who were carrying out his orders.

His son, George II, was the last reigning monarch to live at Kensington Palace. He was very conscious of the unpopularity of the new Hanoverian kings and wanted to underline his English nationality. Before addressing Parliament for the first time after he became George II in 1727, he felt compelled to announce, in his heavy German accent: 'I have not a drop of blood in my veins which is not English.' On average, George II spent a good part of each year at Kensington, although large areas of the palace were locked up after the death of his wife, Queen Caroline, in 1737. Much work was carried out on the palace gardens during his reign, including the creation of the Round Pond in Kensington Gardens, on which generations have since sailed their model boats.

After George II died at the palace on 25 October 1760, it fell into disrepair. George III preferred Buckingham Palace and was really only interested in Kensington for the art treasures that it contained, many of which he began to transfer to other royal palaces. Gradually, the place became denuded and neglected, a state in which it remained until the end of the eighteenth century when accommodation was needed for various members of the royal family. Lavish amounts of money were then spent on refurbishing Kensington in order to make it habitable again.

One of the new residents was Edward, Duke of Kent. He was the fourth son of George III and, like his brother the Prince Regent, had a marked ability to run up massive debts, which even resulted in his having to leave the country for Brussels in 1816. Long before this embarrassing event took place, however, he insisted that his new residence should undergo extensive building work; this was carried out by James Wyatt. Among the rooms that were created was the Red Saloon on the ground floor.

⁷⁷ AZMIU

When the Duke of Kent moved into Kensington Palace he was a bachelor, but the sudden death of Princess Charlotte, the daughter of the Prince Regent, in 1817 concentrated his mind on marriage. It was essential to produce a future heir to the throne, as there was not a single legitimate child among all 12 of George III's descendants. Something had to be done so, in 1818, the Duke of Kent married Victoria, the German Dowager Princess of Leiningen. Their only child, Princess Victoria, was born at Kensington Palace on 24 May 1819, and the family continued to live here. Sadly, the Duke was only able to enjoy family life for a few months as he died in January 1820, shortly before the death of his father.

Princess Victoria grew up in Kensington Palace. Her canny mother managed to increase their living space by requisitioning many of the State Apartments, including the King's Gallery, which she converted into three smaller rooms. She and her daughter eventually occupied 17 rooms, much to the disapproval of William IV. When he died in the early hours of 20 June 1837, Princess Victoria was woken with the news that she had become queen. She held her first Privy Council in the Red Saloon on the same day. She and her mother moved from Kensington Palace to Buckingham Palace the following month, and she wrote in her journal: 'It is not without feelings of regret that I shall bid adieu forever to this my birthplace, to which I am really attached.' This was very typical of Queen Victoria, who went through life with one eye on the future and the other on the past.

The sudden departure of Queen Victoria meant that Kensington Palace once again fell into disrepair. It became a massive repository for anything valuable that was not wanted in other palaces, and it also developed dry rot. By the 1890s, the fate of the palace hung in the balance, with suggestions that it should be pulled down, but eventually Parliament paid for its restoration with the proviso that it be opened to the public.

Today, members of the royal family who live at Kensington Palace have private apartments that are well away from the areas that are open to the public. When visiting the palace and viewing the State Apartments, it is tempting to think of the entire building as a museum rather than a thriving network of offices and private homes. Nevertheless, it is a fascinating insight into the workings of another age. For instance, the State Apartments were laid out in such a way that only the most privileged visitors were allowed to penetrate the rooms that were furthest away. There were separate apartments for the king and queen, with the king's apartments being the more lavish of the two.

Originally built for William III by Sir Christopher Wren in 1689, the King's Grand Staircase was used by people visiting the king. The simple, plain walls and oak treads were completely altered in George I's reign to what we see today. The *trompe l'ocil* on the walls was painted by William Kent and shows an arcaded gallery crammed with George I's courtiers. The ceiling is painted to look like a dome, with more courtiers gazing down at whoever is walking up the stairs. Some Yeomen of the Guard are also portrayed on the staircase, wearing their summer uniform, which is similar to that worn today by Yeomen of the Guard at the Tower of London. Anyone visiting the king would first have had to pass the forty Yeomen who thronged the Guard Chamber on the ground floor, before climbing the King's Grand Staircase and meeting more Yeomen at the top.

After visitors to the palace had been allowed to walk up the King's Grand Staircase, they entered the King's Presence Chamber. This was designed to be as imposing and lavish as possible, in order to impress upon visitors the might and majesty of the king. In the eighteenth century, the central focus of the room was the throne, placed under a decorative damask canopy.

The walls were hung with tapestries, although they are now decorated with seventeenth-century silk embroideries. The most striking feature of this room is the remarkable ceiling, painted by William Kent in 1724 in the 'grotesque' style that was so fashionable at the time. It is square, divided by four red diagonals, with a central roundel showing Apollo, the Sun god, riding in his chariot. The choice of god was no accident, as it implied that George I was the Apollo of his day.

In the eighteenth century, a royal palace was like a mini city, full of people going about their business. Courtiers attended to the needs of the royal family, a string of visitors called on the king and queen, and members of the royal household were busy behind the scenes making sure that life ran as smoothly as possible. Both the king and queen had a number of staterooms in which they received their guests, who in turn measured their status by how far they were able to penetrate the inner sanctum of the palace. Some only got as far as the King's Presence Chamber but others, who were better dressed, were received in the King's Privy Chamber, while courtiers would meet the king in the King's Drawing Room.

The first room to be decorated by William Kent for George I was the Cupola Room, and the work was carried out in 1722. This was the main stateroom, used for the most important occasions, so it was essential that it should look the part. Kent chose the theme of Ancient Rome, with its implication that George was a latter-day Caesar. In order to stress George's legal right to the British throne, Kent painted the Star of the Order of the Garter in the centre of the ceiling. Today, the room is dominated by the clock, made by Charles Clay and John Pyke, which belonged to Augusta, Princess of Wales, the mother of George III.

The King's Drawing Room was the most important of the state apartments because it was the pivot of court life. This was where most of the king's subjects would see him. In fact, it served as an unofficial demarcation line because only courtiers and advisors could penetrate further into the palace. The ceiling, painted by William Kent in 1723, shows Jupiter, which was yet another flattering comparison to George I.

The King's Gallery was designed as a gallery for paintings from the Royal Collection. It was originally built for William III in 1695 but has recently been restored to show how it looked in George I's reign, when it had red damask

walls and curtains, and gilded woodwork. Many of the paintings are still hanging in the positions chosen for them by George I and William Kent. Looking at this imposing, regal room today it is hard to imagine that it was divided into a sitting room, study and ante-room for Princess Victoria when she lived here.

Victoria's bedroom is now known as Queen Victoria's Bedroom, although it was originally the King's State Bedroom. On the death of her uncle, William IV, on the morning of 20 June 1837, the young princess was woken and told that she had become queen. Another queen made her first appearance in this room thirty years later, in 1867, when the Duchess of Teck (a granddaughter of George III) gave birth to her daughter, Victoria Marv. She grew up to marry George V, who was the grandson of Queen Victoria, and became Queen Mary. This was her second royal betrothal as she was originally engaged to her future husband's elder brother, the Duke of Clarence, until his death in 1892. She was very regal, and the political diarist, Henry 'Chips' Channon, recorded that being in her company 'was like talking to St Paul's Cathedral'. As Queen Mary she took an active interest in Kensington Palace, and was responsible for the redecoration of Queen Victoria's Bedroom, the Ante Room and the Duchess of Kent's Dressing Room in 1932-3.

Queen Mary's Gallery was named for Mary II. It is not as ornate as the King's Gallery, but it was an important room for her because it was where she was able to enjoy her many hobbies. Mary had been an assiduous collector of porcelain since 1677, when she married William. Items from her extensive collection were arranged in as many places within the palace as possible; she even placed them on shelves over doors. They also adorned her other homes, at Het Loo and Honselaersdyck in the Netherlands, and at Hampton Court, where many are still on show. After Mary's early death in 1694, William shipped Mary's porcelain collection from Kensington Palace to the house of his dear friend, Arnold Joost van Keppel, in The Hague. Sadly, many of these items were later destroyed in a fire.

There are many rooms to visit at Kensington Palace, and they tell a fascinating story of life here through the centuries. There is the richness and splendour of the King's State Apartments, which contrast vividly with the simple style of such personal rooms as Queen Mary's Dining Room. Together, they create a memorable picture of life in a royal palace that was partly a private home and partly a building in which state business was carried out.

ƏDƏBİYYAT:

1. Royal palaces of Britain. Jane Strutherts, Paul Riddle. Published in 2004 by New Holland Publishers
2. The palaces, stately houses and Castly of Georgian, victorian and modern Britain: From George to Elizabeth II, 1714 to the Present Day.
3. The illustrated Encyclopedia of the Castles, Palaces and stately houses of Britain and Ireland. Charles Phillips 2012

Açar sözlər: *sakin, saray, muzey, şahzadə*

Keywords: *resident, palace, museum, queen, royal, century, to imagine, visitor*

Ключевые слова: *житель, музей, крал, век, посетитель.*

XÜLASƏ

Kensinqton sarayı

Məqalə oxucuları Britaniyanın ən görkəmli saraylarından biri olan Kensinqton sarayı ilə tanış edir. Bu sirli sarayın tarixi, daxili və xarici quruluşu ön plana çəkilmişdir. Kensinqton sarayının bu gün də aktual olduğu oxuculara bu məqalədə bir daha aydın izah olunur.

РЕЗЮМЕ

Дворец Кенсингтона

Статья знакомит читателей дворцом Кенсингтона, который является одним из величайших дворцов Британии. История этого загадочного дворца, его внутренняя и внешняя структура выдвинута в передний план. Статья доводит до сведения читателей то, что несколько актуален дворец Кенсингтона в настоящее время.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Arzu Sabir qızı Kərimova⁷⁸
NİTQ, SÖYLƏM VƏ DISKURS

Nitqin, sözləminin, diskursun və ya söziün istər yaranma, istərsə də mənimsənilmə mexanizmini izah etmək dilçilik elminin ən çox dəyər verdiyi məsələlərdən biridir. Sadəcə bunu demək kifayətdir ki, eramızdan əvvəl yaranan Yunan dilçilik məktəbi əşyaya verilən ad məsələsini araşdırmağa çalışırdı. Əşyaya verilən adın onun mahiyyətinə uyğun olub - olmaması məsələsini ilk dəfə yunan filosofları araşdırıb. Bu günün dilçiləri də bu məsələdən yan keçə bilmirlər. Nitqin necə yarandığını min illər boyu tədqiq edən dilçilik elmi 1950-ci illərdə yenidən bu məsələyə qayıtdı. Nitqin yaranma və mənimsənilmə mexanizmini daha dəqiq izah edə bilmək üçün, bu dəfə linqvistika və psixologiya elmlərinin ortaq imkanlarından istifadə olundu. Cəmiyyəti 70-90 il ərzində bir-birinin dalınca psixolinqvistikanın biheviorizm, neobiheviorizm, konneksionist və koqnitiv psixolinqvistika, nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi, linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi kimi yeni məktəb və istiqamətləri yarandı. Müasir dövrdə artıq sadəcə nitqin deyil, nitq sözləminin, diskursun, söziün, ümumiyyətlə, istənilən səviyyədə olan dil struktur vahidlərinin yaranma və mənimsənilmə mexanizmini tədqiq və müəyyən etmək məsələsi böyük aktualıq qazanmışdır.

Son dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyində istər ümumilikdə psixolinqvistik tədqiqatlar, istərsə də koqnitiv dilçilik və linqvo-psixologiya ilə bağlı elmi tədqiqatlara meyl sürətlə artır. Dilin və nitqin linqvo-psixoloji fenomen olduğunu nəzərə almaqla ənənəvi dilçilikdə tədqiq edilən bəzi vacib mövzular yenidən tədqiq olunur. Bu zaman məsələnin koqnitiv və linqvo-psixoloji cəhətlərinə daha böyük əhəmiyyət verilir.

İstənilən nitqin məqsədi dinləyiciyə təsir etməkdən (inandırmaq, məlumatlandırmaq, əyləndirmək və s.) ibarətdir. Nitq daha çox və ya daha az təsirə malik ola bilər. Nitq və nitq fəaliyyəti ilə bağlı fikirlərə A.A.Leontyevin, E.F.Tarasovun və L.S.Viqotskinin əsərlərində geniş həcmdə rast gəlinir. A.A.Leontyev müxtəlif illərdə yazdığı 3 əsərində ("Nitq fəaliyyətində söz", «Psixolinqvistik vahidlər və nitq sözləmlərinin yaranması», «Nitq fəaliyyətinin nəzəriyyəsi») insanın nitq fəaliyyətinin obyekt, predmeti və ümumiyyətlə, yeni ontologiyasının müasir anlayışını analiz, tənqid və köhnə təsəvvürlərdən azad olunma yolu ilə təsdiq etməyə çalışır.

Nitqin elementləri harmonik bağlılıq təşkil etməklə dinləyicinin psixoloji qavranışına tabe olmalıdır.

Dahi alman alimi V.Humbold dili insan psixikası, ruhu və təfəkkürü ilə əlaqələndirmişdir. Bunlar psixolinqvistikanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Lakin, psixoloji cərəyanın nümayəndələri bəzən yanlış olaraq dili nitqlə, təfəkkürlə, məntiqi isə qrammatika ilə eyniləşdirmişlər. Psixoloji cərəyanın əsas nümayəndələri Heyman Şteyental, Vilhelm Vund və Potebnya Afanasyeviç olmuşdur. H. Şteyental "Xalqlar psixologiyası" nəzəriyyəsinin və həmçinin, dilin mənşəyi məsələsinə həsr edilmiş "Səs təqlidi" nəzəriyyəsinin banisidir. Bu alimlər dilin xalq psixologiyası və fərdi psixologiya ilə əlaqəsi məsələsinə əsas diqqət ayırmışlar.

Psixolinqvistikanın banilərindən biri olan L.Viqotskinin tədqiqatlarında başlıca məsələ fikrin sözə olan münasibətidir. O belə hesab edir ki "fikir sözdə tamamlanır". Burada söz həm nitqə, həm də fikrə aid edilir.

Son onilliklərdə "diskurs" anlayışı humanitar elmlərdə diqqəti cəlb edir. Ondan fəlsəfə, sosiologiya, politologiya, linqvistika, psixolinqvistika və ədəbiyyatşünaslıqda geniş istifadə olunur.

Diskursa həsr olunmuş elmi işlərdə o, həcmli, çoxölçülü fenomen kimi təqdim olunur. Tədqiqatçı İ.Uxvanova-Şmiqovaya görə, diskurs və nitq yalnız bəzi nöqtələrdə kəsişirlər. O, eyni zamanda diskursu nitq kimi təyin edir, lakin göstərir ki, nitq onun yeni görüşündə, yeni oxunmasındadır.

Diskursun dil və nitqlə həm oxşar, həm də fərqli cəhətləri vardır. Nitqlə onu bağlayan odur ki, diskursda bütövlük xüsusiyyətinə malikdir, onun daxili təşkili, forması vardır. Dil universal, abstrakt mikrosistemə malikdir. Diskurs isə əksinə konkretlik tələb edir.

XÜLASƏ

Məqalədə sözləmin və diskursun yaranma, eyni zamanda mənimsənilmə mexanizmindən bəhs edilir. Məqalədə göstərilir ki, nitqin elementləri harmonik bağlılıq təşkil etməklə dinləyicinin psixoloji qavranışına tabe olmalıdır.

РЕЧЬ, ВЫСКАЗЫВАНИЕ И ДИСКУРС РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о высказывании и дискурсе, а также о механизме их усвоения. В статье указывается, что элементы речи должны быть предметом психологического восприятия слушателя путем организации гармонической принадлежности.

SPEECH, STATEMENT, DISCOURSE SUMMARY

The article describes the utterance and discourse, as well as the mechanism of their assimilation. The article states that the elements of speech should be the subject of psychological perception of the listener by organizing harmonic affiliation.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

⁷⁸ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Sadiqova Nərgiz Ayaz qızı ⁷⁹**HOW TO IMPROVE THE COMMUNICATION SKILLS AND FLUENCY IN ENGLISH**

English is a language that is indispensable in this modern day world, in every sphere of life. This widely used global language has many applications in any field of science and business. As the world is getting united with advancement in technology and communication, English oral communication skills play an important role. You are expected to be able to converse in this language if you wish to take part actively in all the happenings in this globalized world.

In this modern era one needs to have the basic skills to communicate in English. However, many people lack the ability to communicate in English and fail to reach the peak of their career because of the lack of oral communication skills.

Oral communication skills start with understanding, reading, writing and then presenting. If you keep a safe distance from English conversation or stay away from articulate English speaking person, then you should improve your oral and communication skills now. Inability to converse in English becomes your major barrier in your career improvement. You can overcome your fear, ignorance for this beautiful and rich language by improving the skills in the following ways.

Before you step into the reality and advance your oral communication skills, it is quite essential to understand the basics of communication skills. Do not refrain from practicing oral communication in English in the fear of making mistakes and getting embarrassed. Mistakes are the basic part of any learning process. Initially, you might face difficulty, yet with practice and proper guidance, you will definitely improve. Hesitation and thinking about how people perceive you if you commit mistakes while speaking is the greatest fear that almost everyone, especially non-native English speakers experience. Practice is the basic learning process! You cannot improve on your oral communication skills unless you interact more with people. In order to bring out your skills and fluency in speaking, you should practice speaking with your families, fellow students, teachers, neighbours, acquaintances, colleagues and friends in English!

Certainly, you cannot become skillful in communicating in English in a single day. Enjoy speaking in English and you would improve rapidly. Overcome all your fears and worries by practicing English speaking and participating in conversations spontaneously.

Reading regularly is considered to be the best practice that can enhance basic oral communication skills. Reading English literature, news papers, magazines, novels, fiction, etc. improves vocabulary skills. Also, this will aid you in developing your thinking process and enhance your sharpness in gathering ideas and expressing them in English.

Dictionary is a collection of new words with its synonyms, meanings, adjective and noun forms. Also, dictionary explains the word with in-depth explanation and example, helping the readers to learn best communication words for an communication and the word's usage. In your spare time, you can always look for some uncommon words and their meaning with pronunciation in the dictionaries.

Listening is another practice that will help you to train yourself for oral communication. Initially, you will be diverted from the listening as most of the words will appear to be unfamiliar and you might not be able to comprehend everything in one attempt. Also, the accent of a native English speaker might also be non-understandable as you might find difficulty in understanding the tone and accent of the spoken words and sentences. However, gradually you will learn, but for that you need to have a lot of patience. Listening to slow English songs, speech, presentations, news, debate or watching movies will help you a lot.

While you read, you generally come across some specific words that are tough to spell out. Writing makes it easier to recognize and spell such words properly. Also, writing helps you to become familiar with sentence construction, which will later help you in conversation.

Reading is indeed a good habit and you need to keep it up. Read loud so that you can clearly hear your own voice and make out the mistakes while reading. The golden tips for making your communication skills better are to pronounce each and every word clearly and loudly. Read whatever you get in your hand, whether a torn out page from old book or a column from news paper .

You can listen to the audio version for every word and can practice on your own. Moreover, you would find the phonetic transcription of each and every word which will give you a clear idea of the accent and intonation of the given word.

If watching English movies during leisure is your hobby , then it will help you in advancing your communication skills. Good quality movies can help you in improving your accent and sentence construction. Also, this effective way enhances your self-confidence. The sub-title part helps one to make out the accent.

You may find many activities going on especially during the weekends in local community halls or auditoriums. Surely attend them, just not for the sake of attending, but to learn something.

If you have few willing friends who also want to boost up their English oral communication skills, then plan a debate or discussion session with them. Contribute your ideas, your thoughts and ask them about their perspectives. A healthy and interactive session once or twice a week will definitely help you in learning and sharing.

One of the top priorities of learners of English around the world is to improve their fluency, by which they usually mean how quickly and/ or "smoothly" they can speak the language, including avoiding pauses. Unfortunately, fluency is one of the most difficult things to improve, particularly without living in an English-speaking country .

⁷⁹ Filologiya fakültəsi, H umanitar fakültələr üzrə İngilis dili kafedrası

A lot of people get stuck when they think of a word in their own language which they can't (quickly) translate into English. The easiest way around this is to mention the word in your own language and then explain it using phrases like "I don't know how to say it in English but in my language we say '...', which means something like..." and "There is an expression in my language '...' which is something like..."

Native speakers often give themselves thinking time by saying things like "something like", "or something like that", "I suppose", etc, even when in fact they are fairly or very sure about what they are saying. Other useful phrases to do this with include "I guess", "more or less", "You could say", "I'd probably say" and "or so I'd imagine". You can also use vague language like "thing" and "stuff" when you could get stuck on a word that you don't understand.

It's incredibly difficult to improve fluency and other things at the same time, so if you really want to improve how quickly and smoothly you speak, you have to put other things on the backburner. This particularly means not concentrating on accuracy, be that accurate grammar, perfect pronunciation, getting the level of politeness exactly right, or saying exactly what you mean to say.

Going off topic can also be a conscious tactic, twisting what you are asked so that you end up talking about something easier than what the person you are talking to intended. For example, if they ask "How did you learn English?" you can say "I first started studying English in school, but I didn't like those lessons very much" and continue on the easier topic of school English lessons. Useful phrases for this include "Moving on from that,..." "Changing the topic a little,..." "By the way,..." "That reminds me a little of..." and "For some reason, that makes me think of..."

It is quite natural for native speakers to say "I forgot to mention..." "Before I go on,..." "To go back to... for a minute" and "..., which brings me back to...", so feel free to do the same.

Use confident body language even if you are on the phone, sitting up straight and smiling can really help with your confidence and so your fluency. If you are face to face, make sure you also keep eye contact and it will also probably get the same positive body language from the person you are speaking to, making you feel more confident and so setting off a positive feedback loop.

Practise typical topics doing lots of speaking practice on talking about everyday topics like hobbies, work and holidays can also help prepare you for talking about just those topics in real life, prepare your answers to probable questions. You can also go beyond just preparing to talk about topics by finding or brainstorming actual questions you might be asked like "What are you working on at the moment?" and "What kind of music do you like?" then practising answering them.

Train yourself to think in English. The easiest way of doing this is simply to do it, meaning having a stream of English going through your brain as you walk to the station, tidy up your room, do the weekly shopping, etc.

Fluency will obviously mainly depend on producing the language you know well quickly and smoothly, so it's worth spending more time on reinforcing stuff you already know if fluency is your main aim. As well as a system for learning vocabulary and functional language (testing your ability to recall it in English after having learnt to understand it), you could try reading and listening to the same thing over and over, and redoing the same writing and speaking tasks.

Ways of getting the chance to speak even when you don't have someone to do with include answering (recorded or written) questions out loud, talking about topics for at least a minute or two, roleplaying both sides of conversations and everyday transactions (at the post office etc), describing everything you are doing out loud, and replaying real English conversations you have previously had. Some people like to do this in front of a mirror or picture of someone to add a feeling of a conversation to this, though I personally find having to look at my own reflection distracting! It really is best to do this out loud, but if that would disturb people or make them feel that you are crazy, then you can also rehearse in the same way in your head.

Tips for improving your spoken English and fluency: Speak, speak, speak!

Be confident and speak as often as possible to as many people as you possibly can! Do not be shy to make mistakes! The more you practice the better and more confident you will become in your pronunciation. Remember, speaking is a skill like learning a musical instrument or new sport – the only way you can get good is to actually do it!

Use technology

A smartphone can be a powerful tool for learning languages. Use it to record yourself speaking then listen back to see how your English sounds to other people. Make the most of all your favourite productivity apps to organise your practice time and make a note of all the new words you learn.

Listen

Listen to news and songs in English to pay attention to the pronunciation of words. You can also learn new words and expressions this way. The more you listen, the more you learn! Try copying what you hear to practise your pronunciation and learn which words in a sentence are stressed.

Read out loud

Read the newspaper or a magazine out to yourself. This is a great way to practise pronunciation because you only need to concentrate on making sure you English sounds great and don't need to worry about sentence structure or grammar.

Learn a new word every day

Choose a word you would like to work on and use practice it in different sentences. Use the word until you have learnt it and keep using it regularly.

Watch films

Watch movies in English and pay attention to new vocabulary and pronunciation. Imitate the actors and have fun with it.

Make friends

Make friends with English speakers or others learning to speak English and compare notes. Talk about things that you have learnt and exchange ideas.

Do interesting activities in English

Take a cooking course in English or join a book club! Anything you enjoy doing, make sure you do it and communicate it in English. Using English to talk about things you enjoy will make practising a positive experience.

Have a debate

Debate all the topics that interest you with friends in English. Try to use as much vocabulary as you can to get your point across and listen to the other arguments carefully so you can argue against them effectively.

Use a dictionary

Online dictionaries often have audio examples so you can check your pronunciation and there are lots of great dictionary apps that you can take everywhere with you on your smartphone.

Teachers' attitude and efforts in creating a favorable atmosphere in the classroom bears a major impact on the effective learning of a second language and its communication skills and fluency.

The study is to identify students' common pronunciation mistakes and problem areas in speaking to find ways to enhance their oral proficiency through the use of multimedia devices.. Only through continuous efforts and practice in the language production process can learners improve their oral fluency. The proposed strategies are to enable students understand that English is not a set of discrete skills confined to the classroom but an integral part to their success in their academic and later professional development. The ultimate goal is to empower students so that they can gain self-awareness to their English speech and improve their overall proficiency. Learners will be able to practise English in a more natural manner when the the practice tasks are similar to the real world tasks. In addition, after teachers highlight a culturally specific list of errors that might affect communication, students will be more careful to avoid making these errors. Furthermore, involving students in the analysis of their own speeches or performance can broaden their exposure to English in use. They will be more careful and consider the social and cultural context when choosing expressions to present their ideas.

The English uses *stresses* in words and sentences. That means when you speak English you'll need to stress, or emphasize, certain words and syllables (sounds) to give words and sentences different meanings.

Listen to them when they speak. Try to repeat it the same way to improve English stress in your own speech.

This won't only help you speak English well, it might even reduce misunderstandings. Sometimes the placing the stress on the wrong syllable completely changes the word. The word ADdress, for instance, isn't the same as the word adDRESS. ADdress refers to a physical location where someone lives, and adDRESS means to formally speak to a group of people.

Learn to hear the difference!

Singing along to your favourite English songs will help you become more fluent. This is a tried-and-true language learning method, too.

Rap is a great way to practice English because often the words are spoken like regular sentences. However, the rapper uses a stronger rhythm and faster speed. Some of the words might not make sense, but if you can keep up with the rapper then you're on your way to becoming fluent!

Some practice comes before you even open your mouth. Make speaking easier by learning the different forms of any words you learn. You should do this when you're learning new vocabulary. For example, if you just learned the word *write*, you should also learn some other forms like *wrote* and *written*.

Knowing the correct way to use a word in any kind of sentence is important. This knowledge will help you while speaking. You won't have to stop and think of different words—you'll know exactly when you need to use that word while speaking.

An even better idea to improve English is to learn word phrases not just words.

You might be using correct grammar and vocabulary, but it's still not how a native speaker would say it.

For example, you can say "how do you feel today?" but a native speaker might say "how're you doing?" or "what's up?" instead. Phrases and expressions can be helpful for sounding more natural when you speak.

You can be your best helper or your worst enemy when learning to speak fluently! We know it's hard, but you should try not to worry about how you sound when you speak. Just relax!

If you get stuck or confused, just take a big breath and start over. Speak slower if you have to. Take time to pause and think about your next sentence. Do whatever it takes to become more comfortable with speaking English.

Conclusion

Becoming Fluent in Speaking and Writing English is The Matter of right amount of enthusiasm and hard Work.

If you want to become a fluent English speaker you should take some advice: There are four skills in learning English which are reading, listening, speaking, and writing.

The most important thing you must bear in mind is that reading and listening are inputs whereas speaking and writing are outputs. In other words, if you want to improve your speaking and writing skills you should first master the

skills of reading and listening. Read as much as you can. But your reading must be active. It means that you must think about the structure, unfamiliar words etc as you read. There is no need that you stick to some complicated grammar structures or try to understand all the unfamiliar words you come across.

For listening you may prefer cartoons or some movies that are specially made for children and adults. Their languages are easy and do not contain complicated phrases or slang terms. You want to learn how to speak English fluently, but you do not know where to start.

Start with believing in yourself

Listen. Speak. Read. Write. Repeat.

Listen a little. Speak a little. Read a little. Write a little. Then, listen a little more. Speak a little more. Read a little more. Write a little more. Do this, till it becomes a habit.

Keep your ears open.

English is everywhere. It's in online videos, news channels, on radio. So listen and build your vocabulary.

Find the answer in the question

Questions are like mirrors. Reverse the question, and find the answer.

Make the mirror your best friend

Speak to it in English, and it will make you feel confident about the way you are speaking.

Read full sentences

You learnt your mothertongue in full sentences. Then why should learning English be any different. Read full sentences, speak in sentences.

Keep calm and do not worry about grammar.

Remember, even those who speak English fluently make grammatical mistakes. But, what they do right, is communicate without worrying about them.

Find an English newspaper and learn a word a day

Keep your fear of new English words

Literature

1. Teaching Oral Communication. Chaney, A.L., and T.L. Burk. 1998. Boston.
2. New Digital Classroom: Technology and Foreign Language Learning. Blake, R.J. (2013). Washington: Georgetown University Press.
3. Teaching the Spoken Language. Brown, G. and G. Yule. 2009. Cambridge: Cambridge University Press.
4. The Practice of English Language Teaching. Harmer, J. 2004. London: Longman.
4. A number of articles from internet sites on the relevant issue

Açar sözləri: İngilis dili, qrammatika, ünsiyyət

Keywords: English language, grammer, communication

Ключевые слова: английский язык, грамматика, общение

Gulnar Ələkbərova⁸⁰

**“THAT, IF, WHETHER” TABELİLİK BAĞLAYICILARI TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN
KOMPONENTLƏRİNİ BAĞLAYAN VASİTƏ KİMİ**

Müasir İngilis dilində tabelilik əlaqəsini ifadə edən bağlayıcılar rəngarəngdir. Bu bağlayıcılar tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitə rolunu oynayır. Onlar aşağıdakı yarımqruplara bölünür:

1) mübtəda, predikativ və ya tamamlıq budaq cümləsini (*subject, predicative, object clauses*) baş cümləyə bağlayanlar: *that, if, whether*, məsələn:

1./ *I see she speaks English fluently/That he knows English well is unbelievable//.*

2. /*He was surprised. He felt as if he were not wholly useless - indeed, in such a stress of weather, quite worthwhile about the house//.* 2) zərflik budaq cümlələrini (*adverbial clauses*) baş cümləyə bağlayanlar. Bu yarımqrupa daxil olan bağlayıcılar da öz növbəsində aşağıdakı növlərə ayrılır: Mikromətnlərə nəzər salaq:

a) məkan budaq cümlələrini (*adverbial clauses of place*) baş cümləyə bağlayanlar: *where, wherever*, məsələn: 1. /*I had something to tell you. We were invited to go back where he came from//.* b) zaman budaq cümləsini (*adverbial clauses of time*) baş cümləyə bağlayanlar: *till, until, since, before, after, while, as long as, as soon as* məsələn:

2. /*Listen to me please! I haven't thought of any one or anything else since I saw you last//.* c) məqsəd budaq cümlələrini (*adverbial clauses of purpose*) baş cümləyə bağlayanlar: *that, in order that, so that, lest* məsələn: 2./ *She was astonished. Her brother had stayed behind preparing the vessel for the voyage which was to be made on the tide in order that advantage might be taken of the weather//.* d) şərt budaq cümlələrini (*adverbial clauses of condition*) baş cümləyə bağlayanlar: *if, supposing, unless, provided* məsələn:

3. /*Supposing she was the thief, why should she let her secret to Mr. Franklin? It's very strange. I think//.* e) nəticə budaq cümlələrini (*adverbial clauses of result*) baş cümləyə bağlayanlar: *so... that, that*, məsələn:

1. /*When they reached the front it was dark, and the shutters were closed, so that nothing of the interior could be seen//.* f) müqayisə budaq cümləsini (*adverbial clauses of comparison*) baş cümləyə bağlayanlar: *as, as if, as ... as, not so ... as, than, as though* məsələn:

1./ *She was upset while seeing Roy. He was as sick as he expected to be//.* g) güzəşt budaq cümlələrini (*adverbial clauses of concession*) baş cümləyə bağlayanlar: *though, although* məsələn: 1. /*And though I had been to school in the cities and had come to Europe, I was still a son of the tribe. I was proud of it// (Abrahams).*

h) səbəb budaq cümlələrini (*adverbial clauses of cause*) baş cümləyə bağlayanlar: *because, as, since* məsələn: 1.

2. /*Write that you decline to support this scheme of hers as you hold it to be a dishonest scheme//.* 2. /*He killed her because she loved Sam du Plessis. He didn't even hesitate to do it//.* Müasir İngilis dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin mətdaxili işlənməsinə nəzər saldıqda görürük ki, budaq cümlə baş cümlədən həm (1) əvvəl həm də (2) sonra dura bilər, məsələn:

(1) /*After dinner they went straight to the hotel//.* As they entered they met Dorian Gray at the door//. (2) /*I promise. I'll give you a call when I see Sommerville//.*

Budaq cümlə baş cümlədən sonra durduqda, həm baş, həm də budaq cümlə düşən tonla oxunur, məsələn: /*I was working when he came//.*

Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl durduqda budaq cümlə qalxan, baş cümlə isə düşən tonla tələffüz edilir, məsələn: /*When he came I was working//.*

Qeyd. Müasir ingilis dilində budaq cümlə bəzən hətta baş cümlənin ortasında, yəni onun üzvlərinin arasında da dura bilər. Bu halda budaq cümlə baş cümlədən, adətən vergüllə ayrılır, yəni həm budaq cümlədən əvvəl, həm də sonra vergül qoyulur, məsələn:

/*Next evening though I asked him not to leave me, Stoeve didn't listen to me//.* /*His face, when he spoke to me, was pale but attractive//.*

Araşdırmalar nəticəsində belə aydın olur ki, müasir ingilis dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin bağlayıcı və bağlayıcısız işlənmə xüsusiyyətləri həqiqətən də zəngindir. Tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən baş və budaq cümlələrin bütöv bir fikri ifadə etməsi üçün onların tabelilik əlaqəsində birləşməsi zəruri şərtidir. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə bir-biri ilə aydınlaşdırma- obyekt münasibətində olan komponentlər arasında tabelilik əlaqəsi müxtəlif vasitələrlə formalaşır (5, 89).

İngilis dilində, digər analitik tipli german dilləri kimi, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında sintaktik əlaqənin ifadə üsullarından ən geniş yayılmışı bağlayıcılarla əlaqədir. İngilis dilində tabelilik bağlayıcılarının geniş işlənmə xüsusiyyətləri özünü tamamlıq budaq cümlələrində daha çox büruzə verir. Tamamlıq budaq cümlələrini bağlayan tabelilik bağlayıcıları əsasən aşağıdakılardır: *that, if, whether*.

“that” bağlayıcısı İngilis dilində *that* bağlayıcısı çoxmənalı tabelilik bağlayıcısıdır. Bu bağlayıcının vasitəsilə müxtəlif növ budaq cümlələr baş cümləyə bağlanır. *That* tabelilik bağlayıcısı ilə bağlanan tamamlıq budaq cümlələrinin işlənmə xüsusiyyətləri rəngarəngdir və bu budaq cümlə əksərən baş cümlənin feili xəbərinə aid olur.

Məsələn: 1. /*I am bound to state that she never told me that he was good-looking//.* (Onu bildirməliyəm ki, o heç vaxt mənə deməmişdir ki, onun görkəmi gözəldir).

80 ADU, magistr

2./ *My father then told me that he might have the money for my education* // (Sonra atam mənə dedi ki, onun mənim təhsilim üçün pulu ola bilər). Hər iki misalda budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənərək ona *that* tabelilik bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. İngilis dilinin tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar "*that*" bağlayıcısı ilə (8, 281) bağlanan tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə strukturunun tarixən "*I saw that : he is here*" tipli sintaktik modelə uyğun gəldiyini qeyd edirlər. İşarə əvəzliyi olmuş *that* həmin modeldə feilin vasitəsiz tamamlığı rolunda çıxış etmişdir. Sonradan bütöv cümlənin strukturunun dəyişməsi nəticəsində *that* sözünün semantik və sintaktik funksiyasına görə işarə əvəzliyinin tabelilik bağlayıcısı istiqamətində dəyişməsi baş vermişdir. Qeyd edilən modeldə "*that*" leksik mənasını tamam itirərək cümlənin yalnız formal cəhətdən bağlanması iştirak edir. Bəlkə də məhz bu səbəbdəndir ki, bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə *that* bağlayıcısının işlənməsi məcburi xarakter daşıyır. Toplanmış nümunələrdən baş cümləyə bağlayıcılarla bağlanan cümlələri nəzərdən keçirdikdə məlum olmuşdur ki, bağlayıcılar arasında ən fəal iştirak edən *that* bağlayıcısıdır.

"*That*" bağlayıcılı tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində feilin vasitəli şəkillərinin və əmr şəklinin işlənməsi cüzi nümunələrdə qeydə alınmışdır. Bəzi tədqiqatçılar belə fikir irəli sürürlər ki, tabeli mürəkkəb cümlədə *that* bağlayıcısının olub-olmaması mənənin reallaşmasına təsir göstərmir və ona görə də tamamlıq budaq cümlələrinin bağlayıcısız, yaxud *that* bağlayıcısı ilə işlənməsi arasında fərq qoymaq lazım deyildir (6, 123). Biz bu fikirlə razılaşa bilmərik. Belə ki, cümlədə *that* bağlayıcısının düşməsi tabeli mürəkkəb cümlənin semantik strukturunun əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə səbəb ola bilər.

Məsələn, *I don't like those who claim unadvisedly that he doesn't want to obey* (166) cümləsində *that* bağlayıcısının düşməsi ilə onun mənasında güclü şəkildə dəyişmə baş verir. Belə ki, qeyd edilən cümlədən *that* bağlayıcısını götürsək, onda *unadvisedly* zərfinin *claim* feilinə, yoxsa *doesn't want to obey* birləşməsinə aid olduğunu başa düşmək çətindir, nəticədə isə həmin cümləni iki şəkildə şərh etmək olar. 1. *Mən tabe olmaq istəmədiyini düşünmədən bəyan edən adamları xoşlamıram*. Bəzi tədqiqatçılar "*that*" bağlayıcısı ilə başlanan tamamlıq budaq cümlələrinin *that* bağlayıcısı olmayan tamamlıq budaq cümlələrinə nisbətən daha az danışıq üslubu çalarına malik olduğunu və Amerika ingiliscəsinə nisbətən Britaniya ingiliscəsində daha çox rast gəldiyini qeyd edirlər (9, 115). "*That*" bağlayıcılı tamamlıq budaq cümlələri yazı üslubu üçün səciyyəvi olan az işlək feillərdən, məsələn, *to agree, to announce, to hold, to indicate, to learn, to maintain, to object, to argue, to assume, to calculate, to conceive, to contend, to observe, to reply, to suggest* və s. feillərdən sonra geniş surətdə işlənir. "*That*" bağlayıcısı həm də *to believe, to presume, to suppose, to tell, to think* feillərindən sonra işlənmək üçün səciyyəvi deyildir. Bununla birlikdə, həmin bağlayıcı *to be told, to confess, to consider, to declare, to grant, to hear, to understand, to propose, to say, to see* kimi feillərdən sonra işlənə də, işlənməyə də bilər.

"*That*" tabelilik bağlayıcısından başqa "*if və whether*" tabelilik bağlayıcılarının da işlənmə xüsusiyyətləri rəngarəngdir. Bu bağlayıcılar da tamamlıq budaq cümləsini tabelilik və ya məna mərkəzi ilə bağlayan əlaqə vasitələrindəndir. İngilis dilində sual cümlələrinin müxtəlifliyini nəzərə alaraq qeyd edək ki, "*if və whether*" bağlayıcıları yalnız ümumi sual tipli budaq cümlələri baş cümləyə bağlayır. Əslində bu cümlələr sual deyil, nəqli cümlələrdir. "*If və whether*" bağlayıcılarının yaratdığı tamamlıq budaq cümlələri semantik cəhətdən *that* bağlayıcılı cümlələrdən fərqlənir. Belə ki, həmin bağlayıcılarla bağlanan cümlələrdə şübhə, qeyri-əminlik mənası əsas yer tutur:

/She asked me if I was going to the Red Cross and make bandages/

(*O, məndən soruşdu ki, mən Qırmızı Xaç-a gedib, sarğı sarıtdıracağammı*). "*That*" bağlayıcısı kimi, *if və whether* bağlayıcısı da müxtəlif budaq cümlələri baş cümləyə bağlaya bilər. "*If*" bağlayıcısı tamamlıq və şərt budaq cümlələrini, *whether* mübtədə, xəbər və tamamlıq budaq cümlələrini baş cümlə ilə əlaqələndirir.

"*If*" bağlayıcısı şərt budaq cümləsində işləndikdə gələcək zamanı indiki zaman əvəz edir. *You won't thank me if you get drowned. Əgər sən batıb boğulsan, mənə təşəkkür etməyəcəksən.* *The*

Austrians will wake us if you sleep too long. Əgər siz çox yatsanız, avstriyalılar bizi oyadacaq. "*If*" bağlayıcılı tamamlıq budaq cümləsində gələcək zaman indiki zamanla əvəz olunmur. *He*

wants to know if you'll invite Daisy to your house some afternoon.

O, bilmək istəyirki, siz bir gün orta Deyzinievinizə dəvət edəcəksinizmi.

"*If*" ilə baş cümləyə bağlanan şərt budaq cümlələrində budaq cümlə mütəhərrikdir, yəni baş cümlədən əvvəl və sonra işlənə bilər. "*If*" bağlayıcılı tamamlıq budaq cümləsi isə qeyri-mütəhərrikdir.

"*If və whether*" bağlayıcılı tamamlıq budaq cümlələrində onlarla birgə iştirak edən özək sözlərin dairəsi çox məhduddur. Belə özək sözlər, əsasən, aqli fəaliyyət, daxili vəziyyət, sual, şübhə, güman, təəccüb mənalı feilləri, nitq və hissi qavrayış feillərini əhatə edir.

Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin üslubi çaları çox zaman istifadə olunan bağlayıcıdan asılı olur. Bu mənada *if və whether* bağlayıcıları bir-birindən fərqlənir. *Whether* daha çox kitab, yazı üslubunda işlənir, *if* isə neytraldır. Bundan əlavə, *whether if-* dən semantik cəhətdən də fərqlənir. *Whether* ikisindən hansını bildirdiyinə görə çox zaman budaq cümlədə alternativ sualın nəqli formada ifadəsində işlənir. Məsələn, *She asked whether I preferred Mexican or Greek food.* Misaldan görüldüyü kimi, "*whether*" bağlayıcısı or bağlayıcısı ilə birləşərək qoşa şəkildə də işlənə bilər.

Belə ki, bu cəhəti nəzərə alaraq bəzi müəlliflər tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlayan bağlayıcılar içərisində "*whether ....or*" qoşa bağlayıcısını da göstərirlər. Ancaq bizim fikrimizcə, "*whether....or*" bağlayıcısı tamamlıq budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan bağlayıcı vasitədən daha çox leksik mənasında ikisindən hansını nəzərdə tutduğu *or* bağlayıcısı ilə birləşir. Əslində tamamlıq budaq cümləsində həmin bağlayıcının *...or* hissəsini atmaq da mümkündür, çünki cümlənin mənasında heç bir dəyişiklik olmur, məsələn: *I wondered whether Helen was coming or not.*

Mən maraqlandım ki, Helen gəlir, ya yox.

I wondered whether Helen was coming.

Mən

maraqlandım ki, Helen gəlirmi.

Bundan başqa, əgər

“*whether...or*” bağlayıcısını biz baş və budaq cümlə arasında bağlayıcı vasitə kimi qəbul ediriksə, onda eyni vəziyyətdə *if...or* qoşa bağlayıcısını da bağlayıcı vasitə kimi qəbul etməliyik. Çünki eyni vəziyyətdə, yəni cümlə sonunda “*if...or*” işlənməsi də mümkündür.

Bütün bu araşdırmalar bizi belə bir nəticə çıxarmağa vadar edir ki, tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin bir-birinə bağlanması tabelilik bağlayıcılarının rolu əvəzsizdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Arnold I.V., The English Word, M., “Vsshaya Shkola”, 1986. 295p.
2. Blokh M. Y., A Course in Theoretical English Grammar, M., Vsshaya Sh.1983.
3. Close R.A. The New English Grammar, Parts 3 and 4., London, 1968.
4. Curme G.O. English Grammar, New York, 1970.
5. Ganshina M.A., Vasilyevskaya N.M. English Grammar., Moscow, 1964.
6. Gordon E. M. Krylova I.P., Grammar of Present –Day, English(Parts of Speech).(Грамматика современного английского языка), Moscow, 1980.335p.
7. Harrison N. Basic Facts of English Grammar, New York, 1963.
8. Ilyish B. The structure of Modern English, Leningrad., 1971.
9. Khaimovich B.S., Rogovskaya B. L., A Course in English Grammar (Теоретическая Грамматика Английского Языка), M., 1967.
10. Kobrina N.A., Korneeva E. A., Ossovskaya M.I., Guzeva K.A., An English Grammar. Morphology .Syntax., S. Petersburg. 1999.496p.
11. Yunusov D. Xanbutaeva L. Comparativetypology of the English and Azerbaijani languages. Baku, Mutarjim, 2008
12. Leech G., English Grammar and Usage. Nelson. Printed in Hong-Kong. 1991.
13. Leech G. Svartik Y., A Communitave Grammar of English. Moscow. 1983.304.
14. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartik Y., A University Grammar of English, Moscow Vsshaya Shkola, 1982. 391p.

РЕЗЮМЕ

Подчинительные союзы “That, if, whether” как средство связывающие компоненты сложноподчиненного предложения.

В данной статье рассматриваются подчинительные союзы в современном английском языке. Здесь же мы уточнили их основные характерные особенности, которые необходимо принимать во внимание при переводе текстов с английского языка на азербайджанский язык. Подчинительные союзы связывают разные придаточные предложения с главными предложениями. Эти союзы широко употребляются в дополнительных придаточных предложениях.

SUMMARY

Subordinating conjunctions “That, if, whether” as a means of connection the components of the composite complex sentences.

This article deals with the usage of the subordinating conjunctions in the contemporary English language. In this article we clarified their main characteristic features which require special attention in translating texts from English into Azerbaijani. Subordinating conjunctions connect different subordinate clauses to the principal ones. These conjunctions are widely used in object clauses.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Кулиева И.Л., Нуриева К.М.⁸¹
**АННОТИРОВАНИЕ КАК ВИД ПИСЬМЕННОГО
 МОНОЛОГИЧЕСКОГО ВЫСКАЗЫВАНИЯ**

В современном научном мире письменная коммуникация является одним из мощнейших инструментов выстраивания успешной академической и исследовательской карьеры.

Методическая разработка по развитию письменной научной речи предназначена для работы со студентами – иностранцами. Основная задача разработки – развитие навыков письменной научной речи при аннотировании на материале текстов по специальности. Статья имеет целью обучение навыкам владения системой языковых элементов и системой правил их сочетания для построения высказывания.

Для того чтобы получить нужную информацию о статье, книге или авторе, многие используют метод аннотирования. Это своеобразный процесс, который позволяет составить предварительное представление о неизвестном печатном материале.

Аннотация – это форма письменной речи, которая содержит краткое изложение общей тематики текста в виде перечня его основных вопросов, в которых выражены ключевые положения смысла текста в авторской формулировке. Наряду с общей характеристикой аннотация включает дополнительные сведения об источнике и его авторе. Аннотация – это не только краткое изложение содержания статьи (текста, монографии, брошюры, книги), но и часто критическая оценка её. Цель аннотации – дать читателю представление о содержании текста без ознакомления с полным текстом. Одна из главных задач аннотации – показать важность или незначительность воспринятой информации. Для формального выражения этой особенности аннотации в ней используются разнообразные клише или дополнительные слова, распределяющиеся на три группы в зависимости от композиции аннотации.

Композиция – это строение, соотношение и взаимное расположение частей произведения. Композиционно любое научное произведение, независимо от области науки и жанра, содержит две взаимосвязанные части – описательную (обзорную) и основную. В описательной части отражается ход научного исследования, при этом во введении дается обоснование актуальности научного исследования, формулируется предмет и избранный метод исследования, излагается история вопроса (если нужно) и ожидаемый результат. В основной части научного произведения освещаются методика и техника исследования, достигнутый результат. Все материалы, не являющиеся существенно важными для понимания проблемы, выносятся (или могут выноситься) в приложение.

Выбор композиции научного произведения, её детализация зависят от ряда факторов: от вида решаемой научной задачи, избранного метода, области науки, жанра, традиций, индивидуального стиля автора и т.п.

Аннотация отвечает на вопрос: «О чём говорится в тексте?» Но может освещать вопросы: «Для кого предназначена...?», «Из каких частей состоит...?» Может включать указания на особенности в изложении материала.

При составлении аннотации студенту следует произвести определенную работу по сжатию текста, выделить наиболее важные моменты, максимально опустить подробности как иллюстрирующей, так и аргументирующей части, обобщить её и зафиксировать в соответствующей форме.

В аннотации условно можно выделить три части:

- а) вводную, в которой обобщенно излагается тема исходного текста, даются выходные данные (название, автор, место и время издания). Субъект действия в аннотации обычно не называется, потому что он ясен, известен из контекста;
- б) содержательную, в которой перечисляются основные подтексты (называются основные положения);
- в) заключительную, в которой говорится о главной мысли, т.е. делается вывод, к которому автор исходного текста подводит читателя.

Объем аннотации не зависит от объема оригинала, и её логическая структура не зависит от логической структуры оригинала.

Тема исходного текста заключена в заглавии и выражена номинативным предложением (словосочетанием), которое в начальном предложении аннотации поступает в его рематическую часть (рема-сообщение о теме). Основные подтемы исходного текста даются очень обобщенно, и это требует от автора аннотации новых формулировок, не содержащихся в оригинале и поэтому имеющих некоторую субъективную окраску.

Главная идея текста аннотации мысленно связывается с темой, то есть с первым предложением по принципу цепной связи. Выбор аннотации как одного из видов письменных работ определяется коммуникативными задачами обучения. Студенты пишут доклады, курсовые работы по различным темам. Они должны уметь ориентироваться в большом списке литературы, который предлагается преподавателем и встречается в библиотечных фондах, и уметь определять степень важности того или иного источника

⁸¹ Кафедра практического русского языка гуманитарных факультетов

информации, а также уметь самим доказывать степень важности используемых источников. В этом заключается цель обучения написанию аннотации.

Чтобы достичь поставленной цели, необходимы определённые умения и навыки, одни из которых являются общими для написания письменных работ с опорой на текст, другие специфичны для каждого конкретного вида. Этому способствуют вопросы, помогающие вычленив главную информацию, оформить свое письменное высказывание:

1) Какой характер носит статья? (научно-информационный, обзорный, политический, проблемный, дискуссионный).

2) Информация из какой области науки дана в данной статье? (из области политики, энергетики, космонавтики).

3) Даёт ли статья информацию по общим проблемам данной области или ставит частные вопросы?

Студентам даются различные аннотации для наблюдения и анализа. необходимо обратить их внимание на особый стиль аннотации, отработать наиболее распространенные модели языковых конструкций, употребляющихся в них.

Что касается характеристики аннотации с точки зрения языковых средств, то следует отметить, что аннотация – это вид описания, поэтому в ней преобладают глаголы настоящего времени, сложные предложения с придаточными определительными и изъяснительными, каждое из которых вводится соответствующим клише. А это:

1) Клише, касающиеся общей темы текста (статья посвящается ...; в статье излагается (говорится) ... и т.п.).

2) Клише, выявляющие основные подтемы текста (Автор уделяет основное внимание ...; автор указывает (подчеркивает) ...; автор акцентирует (останавливается на) ....

3) Клише, связанные с выводами автора текста (Автор приходит к выводу ...; главная мысль статьи состоит в том, что ...; в заключение делается вывод о том, что ...).

Итак, аннотация (от лат. *annotatio* - замечание) – предельно краткое изложение того, о чём можно прочитать в первоисточнике. В аннотации (как вторичном тексте) перечисляются главные вопросы, проблемы, изложенные в первичном тексте, а также может характеризоваться его структура. Аннотация не раскрывает содержание текста, в ней не приводятся конкретные данные, она даёт лишь самое общее представление о его содержании. Аннотация помогает найти необходимую информацию по интересующему вопросу.

При составлении аннотации студентам необходимо уметь:

- определять тему исходного текста по названию, введению или заключению; оформить тему как вводную часть аннотации;

- отделять основную тему от второстепенной (иллюстративной, дополняющей, конкретизирующей, доказывающей);

- выделять наиболее важные и интересные моменты в раскрытии темы;

- определять главную мысль текста, которая содержится в выводах автора;

- отобрать специфичные для аннотации языковые конструкции (клише, связывающие элементы, действительные и страдательные обороты речи, деепричастные обороты, сложные предложения и т.п.);

- используя клише и конструкции, зафиксировать в содержательной части основные вопросы, рассмотренные автором, расположив их по степени важности;

- обобщить основную информацию и выразить её наиболее сжатыми формами;

- провести итоговый синтез и зафиксировать отобранную информацию в соответствующей форме.

Аннотация выполняет следующие функции:

- даёт возможность установить основное содержание, определить её релевантность (соответствие источника ожиданиям пользователя) и решить, следует ли обращаться к полному тексту статьи;

- используется в информационных, в том числе автоматизированных системах для поиска информации;

- указывает, что нового несет в себе данная статья в сравнении с другими, родственными по тематике и целевому назначению.

Аннотирование – информационный процесс составления кратких сведений о первоисточнике, первое с ним знакомство, которое позволяет судить о целесообразности его более детального изучения в дальнейшем. При аннотировании происходит аналитико-синтетическая переработка текста. Это творческий процесс, требующий общего понимания, воспроизведения и обобщения содержания первоисточника и оформления соответствующей аннотации.

Существуют следующие виды аннотаций:

а) справочные (описательные или информационные), дающие наиболее обобщенную характеристику материала (план; данные об авторе; краткое содержание; жанр первоисточника; главная тема; реквизиты издания; аудитория, на которую рассчитан материал статьи);

б) рекомендательные, содержащие оценку первоисточника и рекомендации по его использованию; они призваны активно пропагандировать, убеждать в целесообразности прочтения статьи. По объему они шире, чем справочные;

в) общие, рассчитанные на широкий круг пользователей и характеризующие первоисточник в целом;

- г) специализированные, рассчитанные на узкий круг специалистов и освещающие определенные аспекты текста;
 д) аналитические (специальные), описывающие содержание только части первичного текста, статьи или книги.

Для того чтобы быстро найти в тексте рассматриваемой статьи (документа) основное, нужно пользоваться словами и словосочетаниями, которые стали устойчивыми признаками определенного аспекта.

Образцы клишированных аннотаций:

- В книге исследуется (что?) ...
 Показан (что?) ...
 Большое место в работе занимает рассмотрение (чего?) ...
 В начале статьи формулируется определение (чего?) ...
 В статье дается характеристика (чего?) ...
 Исследование ведется через рассмотрение таких проблем, как ...
 В книге анализируется (что?) ...
 Главное внимание обращается (на что?) ...
 Используя (что?) ..., автор излагает (что?) ...
 Отмечается (что?) ...
 Подчеркивается (что?) ...
 В книге дается (что?)
     раскрываются (что?) ...
     описываются (что?) ...
 Особое внимание уделяется вопросам (чего?) ...
 В работе нашли отражение разработка проблем (чего?) ...,
 вопросы (чего?) ...
 Показывается творческий характер (чего?) ...
 Устанавливаются критерии (чего?) ...
 В статье подробно освещается (что?) ...
     Рассматривается (что?) ...
     Характеризуется (что?) ...
 В хронологической последовательности излагается (что?) ...
 В статье на основе (чего?) показан (что?) ...
     Констатируется (что?) ...
     Говорится о роли (чего?) в развитии (чего?) ...
 В заключение кратко разбирается (что?) ...
 В заключительной части дается характеристика (чего?) ...

Список глаголов, употребляющихся при аннотировании

- Глаголы общего характера, передающие действия автора, а также глаголы, употребляемые для перечисления основных вопросов:

автор	рассматривает анализирует раскрывает разбирает излагает останавливается	описывает называет освещает показывает говорит сообщает
-------	--	--
- Глаголы, употребляемые для обозначения исследовательского материала:

автор	разрабатывает исследует утверждает доказывает выясняет	полагает выдвигает считает высказывает предположение
-------	--	---
- Глаголы, употребляемые для передачи определений, градаций, классификации:

автор	определяет (даёт определение) характеризует формулирует констатирует	перечисляет (признаки, свойства, черты, особенности) сравнивает сопоставляет
-------	--	---
- Глаголы, передающие слова и мысли, которые автор первоисточника выделяет особо:

	подчеркивает	обращает внимание
--	--------------	-------------------

	отмечает	заостряет внимание
автор	выделяет	акцентирует внимание
	повторяет	
	специально останавливается	
	неоднократно возвращается	
5. Глаголы, употребляемые для подведения итогов, для обобщений:		
	делает вывод	обобщает
автор	приходит к выводу	суммирует
	подытоживает	
	подводит итоги	
6. Глаголы, фиксирующие аргументацию автора первоисточника с использованием примеров, цитат, иллюстраций, цифр, всевозможных данных:		
	приводит примеры	исходит
	ссылается	противопоставляет
автор	опирается	цитирует
	аргументирует	соотносит
	обосновывает	сравнивает
	иллюстрирует	сопоставляет
7. Глаголы, используемые для выражения позиции автора:		
	соглашается	полемизирует
	возражает	критикует
автор	противоречит	приводит аргументы
	спорит	расходится во взглядах
	опровергает	выдвигает возражения, доказательства
8. Глаголы, употребляемые для перечисления вопросов, рассматриваемых в первоисточнике попутно, по ходу:		
	касается	замечает
автор	затрагивает	намечает
	упоминает	напоминает

Таким образом, аннотирование – процесс аналитически-синтетической обработки информации, цель которой – показать отличительные особенности и достоинства издаваемого, место и время издания в номинативной форме. Аннотации используются для краткой характеристики научной статьи, монографии, курсовой работы, фильма, доклада.

Главная функция этого письменного научного жанра – официально сообщать (часто в рекламных целях) о новых изданиях; в таких случаях аннотация обычно помещается в начале книги на обратной стороне титульного листа или в конце её чуть выше технических данных издательства.

Аннотацию относят к стандартизированным жанрам письменной речи, так как её композиционное устройство достаточно устойчиво. Аннотация отличается самым сильным по сравнению с другими второстепенными письменными документами сжатием текста, для неё характерны максимальная лаконичность и компактность. Желательно использование простых предложений, содержащих пассивные конструкции, однородные сказуемые, потому что сложные синтаксические конструкции препятствуют восприятию текста.

Литература

1. Барыкина А.Н. и др. Практическое пособие по развитию навыков письменной речи. М., 1979, «Русский язык».
2. Водина Н.С. и др. Культура письменной речи. М., 2006, «Флинта».
3. Водина Н.С. и др. Культура устной и письменной речи делового человека. 13-е изд. М., 1997, Флинта-наука.
4. Володина Г.И. и др. Практический курс русского языка. М., 1977, «Русский язык».
5. Голубеева А.И. Учебный курс взаимосвязанного обучения видам речевой деятельности в свете требований, предъявляемых к современному учебнику. М., 1990, «Русский язык».
6. Жаркой Г.В. Спецкурс «Научный стиль речи». М., 1990, «Русский язык».
7. Колесникова Н.И. От конспекта к диссертации. М., 2006, «Флинта».
8. Коняхина Н.А. Вопросы культуры речи в совершенствовании профессиональной компетенции. М., 1989, «Русский язык».
9. Муравьева Л.С. и др. Тексты для чтения и развития речи. М., 1978, «Русский язык».
10. Стемковская Е.П. Синтаксис научной речи. М., 1978, «Русский язык».

Велиева Секинеханум Фазиль кызы.⁸²
ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО ШАРЛОТТЫ БРОНТЕ

Шарлотта Бронте родилась 21 апреля 1816 года в Западном Йоркшире и была третьим ребёнком в семье священнослужителя англиканской церкви Патрика Бронте и его жены Марии.

В 1820 году семья переехала в Хоэрт, где Патрик был назначен на должность викария.

Мать Шарлотты скончалась от рака матки 15 сентября 1821 года, оставив пять дочерей и сына на воспитание своему мужу Патрику.

В августе 1824 года отец отправил Шарлотту в Кован-Бриджскую школу для дочерей духовенства. Кован-Бриджская школа послужила прототипом пансиона Ловуд в романе «Джейн Эйр». В феврале 1825 мистер Бронте забрал из школы заболевшую туберкулёзом Мэри; в мае того же года вторая сестра, Элизабет, была отправлена домой, совершенно больная от чахотки. Вскоре после возвращения в Хоэрт сёстры Шарлотты умерли. Двух младших девочек мистер Бронте немедленно забрал домой.

Дома в Хоэртском пасторате Шарлотта и другие оставшиеся в живых дети: Бренуэлл, Эмили и Энн принялись за написание хроники жизней и борьбы жителей их воображаемых королевств. Шарлотта и Бренуэлл писали байронические истории о вымышленных английских колониях в Африке, центром которых являлась великолепная столица — Стекланный Город (Гласс-Таун, впоследствии — Вердополис), а Эмили и Энн писали книги и стихи о Гондале. Их сложные и замысловатые саги, корнями уходящие в детство и раннюю юность писательниц, определили их литературное призвание.

В 1831—1832 годах Шарлотта продолжила своё образование в Роу-Хэдской школе (Мирфилд), которую возглавляла мисс Вулер. С Маргарет Вулер Шарлотта до конца жизни сохранила добрые отношения, хотя между ними бывали трения.

Закончив образование, Шарлотта в 1835—1838 годах работала учительницей в Роу-Хэде.

Рано начав писать, Шарлотта также рано осознала своё призвание и дарование. Первая известная нам попытка будущей писательницы войти в литературный мир относится к 1836 году. 29 декабря Шарлотта отправила письмо и стихи известному поэту Роберту Саути, прося его высказать своё мнение. Это письмо до нас не дошло, и поэтому неизвестно, какие именно стихотворения читал Саути. Ясно, однако, что своё горячее желание стать известной поэтессой Шарлотта высказала поэту-романтику в весьма экзальтированном стиле.

Саути нашёл, что мисс Бронте, несомненно, обладает — «и не в незначительной степени» — поэтическим даром, однако счёл нужным предупредить свою корреспондентку, что то экзальтированное состояние, в которое её, видимо, повергает поэзия, вредно для её душевного здоровья, может помешать её дальнейшему счастью и сделает её непригодной к выполнению традиционных женских обязанностей, которые, по мнению престарелого поэта, для женщины должны быть важнее всякого творчества.

Письмо Саути оказало на Шарлотту благотворное влияние. Хотя её видимая экзальтация была связана не с творчеством, а с невозможностью заниматься творчеством (в это время она преподаёт в Роу-Хэде и полный день занята обучением учениц и присмотром за ними), тем не менее, она хорошо осознала, что устами Саути говорит расхожая мудрость эпохи. Она приняла совет писать стихи только ради них самих, хотя практически это выразилось в том, что она принизила значение своей поэзии. Её второе благодарственное письмо произвело на Роберта Саути самое благоприятное впечатление.

Шарлотта, вероятно, так и не узнала, что на отношение к ней Саути отчасти повлияло одно постороннее обстоятельство. Немногим позднее Шарлотты её брат, Бренуэлл, также отправил письмо и стихи Уильяму Вордсворту.

Из общения с Робертом Саути Шарлотта извлекла три урока: во-первых, она решает оставить поэзию и обратиться к прозе, во-вторых, планирует отказаться от романтизма в пользу реализма, и, в-третьих, решает отныне пользоваться псевдонимом, чтобы ни лесть по отношению к женщине, ни традиционные убеждения не препятствовали оценке её сочинений.

В 1840 году она отправляет первые главы задуманного ею романа «Эшворт» Хартли Кольриджу. Кольридж, очевидно, сделал ряд замечаний, суть которых клонилась к тому, что роман не будет принят издателями. Обращение Шарлотты, видимо, было подсказано советом её брата, Бренуэлла, который виделся с Кольриджем по поводу своих переводов «Од» Горация.

Письмо Хартли Кольриджа к Шарлотте не сохранилось. Её ответное письмо существует в двух экземплярах: черновик и отосланный чистовик.

Со слов Шарлотты известно, что ещё до появления в печати сборника стихотворений Каррера, Эллиса и Эктона Беллов в каком-то журнале был опубликован её перевод из французской поэзии. Однако, как отметила писательница, публиковался он анонимно. Поскольку Шарлотта не указала, где и когда именно появился её перевод, установить дату её первой публикации пока не удалось.

В июне 1839 года Шарлотта получила свою первую должность гувернантки в семье Сиджвиков, а в 1841 году — вторую, в семье мистера и миссис Уайт.

В том же году тётя Шарлотты, мисс Элизабет Бренуэлл, согласилась снабдить племянниц деньгами, чтобы они могли основать свою собственную школу. Однако Шарлотта внезапно изменила планы, решив предварительно усовершенствоваться во французском языке. С этой целью она намеревалась отправиться в одну из бельгийских школ-пансионов. Поскольку одолженных тётей денег хватало только на один семестр, Шарлотта планировала найти работу за границей.

В 1842 году Шарлотта и Эмили отправились в Брюссель, чтобы поступить в школу-интернат, управляемую Константином Эже (1809—1896) и его женой Клэр-Зоз Эже (1814—1891). Проучившись один семестр, девушки получили предложение остаться там работать, оплачивая своим трудом возможность продолжать обучение.

Пребывание сестёр в пансионе закончилось в октябре 1842 года, когда умерла их тётя, Элизабет Бренуэлл, заботившаяся о девочках после смерти матери.

В январе 1843 Шарлотта вернулась в Брюссель преподавать английский язык. Однако теперь время её пребывания в школе не было счастливым: девушка была одинока, тосковала по дому и, очевидно, чувствовала, что занятия литературой с мсье Эже не помогут ей начать литературную карьеру. Ощущение уходящего времени и боязнь растратить свои способности впустую в ближайшее время станут постоянным лейтмотивом писем Шарлотты. Вероятно, её пугал пример брата, чьи некогда блестящие перспективы неуклонно таяли.

Наконец, в декабре 1843 года Шарлотта решает возвратиться в Хоэрт, несмотря на то, что не видит дома никаких литературных возможностей для себя.

Брюссельский опыт Шарлотты нашёл отражение в романах «Учитель» и «Виллетт» («Городок»).

Вернувшись домой 1 января 1844 года, Шарлотта вновь решает заняться проектом основания собственной школы, чтобы обеспечить себя и сестёр заработком. Однако обстоятельства, сложившиеся в 1844 г., менее благоприятствовали такого рода планам, чем это имело место в 1841 г.

Тётюшка Шарлотты, миссис Бренуэлл, умерла; здоровье и зрение мистера Бронте ослабело. Сёстры Бронте уже не имели возможности покинуть Хоэрт, чтобы арендовать школьное здание в более привлекательной местности. Шарлотта решается основать пансион прямо в Хоэртском пасторате; но их семейный дом, расположенный на кладбище в довольно дикой местности, отпугнул родителей потенциальных учениц, несмотря на сделанные Шарлоттой денежные скидки.

В мае 1846 года Шарлотта, Эмили и Энн опубликовали за свой счёт совместный поэтический сборник под псевдонимами Каррер, Эллис и Эктон Белл. Несмотря на то, что было продано только два экземпляра сборника, сёстры продолжили писать, имея в виду последующую публикацию. Летом 1846 года Шарлотта начала поиск издателей для романов Каррера, Эллиса и Эктона Беллов: это были соответственно «Учитель», «Розовой перевал» и «Агнес Грей».

Опубликовав первую книгу на семейные средства, Шарлотта в дальнейшем хотела не тратить на публикацию, а, напротив, получить возможность зарабатывать литературным трудом. Однако её младшие сёстры готовы были рискнуть ещё раз. Поэтому Эмили и Энн приняли предложение лондонского издателя Томаса Ньюби, который запросил за издание «Розового перевала» и «Агнес Грей» 50 фунтов в качестве гарантии, обещав вернуть эти деньги, если ему удастся продать 250 экземпляров из 350 (тираж книг). Этих денег Ньюби не вернул, несмотря на то, что весь тираж был распродан на волне успеха романа Шарлотты «Джейн Эйр» в конце 1847 года.

Сама Шарлотта отказалась от предложения Ньюби. Она продолжила переписку с лондонскими фирмами, пытаясь заинтересовать их своим романом «Учитель». Все издательства отвергли его, однако, литературный консультант фирмы «Смит, Элдер и компания» отправил Карреру Беллу письмо, в котором благожелательно объяснил причины отказа: роману не хватает увлекательности, которая позволила бы книге хорошо продаваться. В том же месяце (август 1847) Шарлотта отослала в фирму «Смит, Элдер и компания» рукопись «Джейн Эйр». Роман был принят и напечатан в рекордно короткие сроки.

Вместе с литературным успехом в семью Бронте пришла беда. Брат Шарлотты и единственный сын в семье Бренуэлл скончался в сентябре 1848 года от хронического бронхита или туберкулёза. Тяжёлое состояние брата усугубило пьянство, а также наркомания. Эмили и Энн скончались от туберкулёза лёгких в декабре 1848 года и мае 1849 года соответственно.

Теперь Шарлотта и её отец остались одни. В период между 1848 и 1854 гг. Шарлотта вела активную литературную жизнь. Она сблизилась с Гарриет Мартино, Элизабет Гаскелл, Уильямом Теккереем и Джорджем Генри Льюисом.

Книга Бронте породила феминистское движение в литературе. Главная героиня романа, Джейн Эйр, — такая же сильная девушка, как и автор. Тем не менее Шарлотта старалась не уезжать из Хоэрта больше чем на несколько недель, так как не хотела покидать своего стареющего отца.

В течение своей жизни Шарлотта неоднократно отказывалась от замужества, иногда воспринимая брачные предложения серьёзно, иногда относясь к ним с юмором. Тем не менее, она предпочла принять предложение помощника своего отца, священника Артура Белла Николлса.

Шарлотта познакомилась с будущим мужем весной 1844 года, когда Артур Белл Николлс прибыл в Хоэрт. Шарлотта вышла замуж в июне 1854 года. В январе 1855 года состояние её здоровья резко ухудшилось.

В феврале месяце врач, осматривавший писательницу, пришёл к выводу, что симптомы недомогания свидетельствуют о начале беременности и не представляют опасности для жизни.

Шарлотту мучила постоянная тошнота, отсутствие аппетита, чрезвычайная слабость, что привело к быстрому истощению. Однако, по словам Николлса, только в последнюю неделю марта стало ясно, что Шарлотта умирает. Причина смерти так и не была установлена.

Шарлотта умерла 31 марта 1855 года в возрасте 38 лет. В свидетельстве о её смерти причиной значился туберкулёз, однако, как предполагают многие биографы Шарлотты, она могла умереть от обезвоживания и истощения, вызванного тяжёлым токсикозом. Можно также предположить, что Шарлотта скончалась от тифа, которым её могла заразить старая служанка Табита Эйкройд, скончавшаяся незадолго до смерти Шарлотты.

Писательница была похоронена в фамильном склепе в Церкви Св. Михаила, расположенной в Хоэрте, Уэст-Йоркшир, Англия.

Шарлотта Бронте рано начала писать: её первая дошедшая до нас рукопись (*There was once a little girl*) датируется приблизительно 1826 годом (автору 10 лет). В 1827—1829 годах дети Бронте придумали несколько больших и малых игр, которые послужили основой для их дальнейшего творчества.

Артур Уэллсли, герцог Веллингтон, знаменитый полководец, ирландец по происхождению, был героем Шарлотты. Сначала она сделала его центральным персонажем своей «африканской» саги. В повести «Двенадцать искателей приключений» (апрель 1829) тринадцатилетний автор описывает отплытие 74-орудийного корабля «Непобедимый», его крушение на западном побережье Африки, основание английской колонии и помощь могущественных джиннов в создании великолепного Стеклянного Города.

Следует заметить, что некоторые произведения ювенилии не связаны с сагой (например, «Приключение в Ирландии» или «Приключения мсье Эдуарда де Крака»), однако со временем практически всё, что выходит из-под пера Шарлотты, оказывается частью её вымышленного африканского мира.

В 1830 году Шарлотта переименовывает Стеклянный Город в Вердополис. С этого момента английские колонии в Африке получают имя Вердополитанской Конфедерации (или Вердополитанского Союза). Конфедерация изначально объединяла четыре королевства: Веллингтонленд (впоследствии Сенегамбия), Пэррисленд (Эдвард Пэрри — имя солдата Эмили), Россленд (по имени солдата Энн) и Сничисленд. В 1834 году в ходе Завоевательной войны к ним было присоединено ещё одно королевство — Ангрия.

Поздняя ювенилия Шарлотты Бронте отмечена появлением нового типа героини. В детском и подростковом возрасте девочка ориентировалась на литературные романтические образцы, главным образом, на героинь Байрона и Вальтера Скотта. Однако в 1838—1839 годах Шарлотта создаёт оригинальный женский персонаж, высшей точкой развития которого станет характер Джейн Эйр. Прототипом Джейн в ювенилии является Элизабет Гастингс; её противостояние полковнику Уильяму Перси и любовь к нему образуют первый очерк будущего романа, который прославил Шарлотту Бронте.

До нас дошли практически все ранние произведения Шарлотты Бронте. Поскольку изначально они сочинялись от лица деревянных солдатиков, рукописи написаны чрезвычайно мелким почерком печатными буквами (дети имитировали книги). Благодаря усилиям учёных, трудившихся над расшифровкой бронтенианы, в XX веке разными фрагментами было издано практически всё наследие Шарлотты Бронте. Однако научное издание потребовало больше времени. В настоящее время оно близко к завершению.

В 1846 году Шарлотта Бронте полностью закончила роман, специально написанный для печати, — «Учитель». Под псевдонимом Каррер Белл она предложила его нескольким издательствам. Все отвергли рукопись, однако литературный консультант фирмы «Смит, Элдер и компания», Уильям Уильямс, увидел потенциал начинающего автора и написал Карреру Беллу письмо, в котором объяснил, что книга должна быть привлекательной для публики и, соответственно, продаваемой. Через две-три недели после получения этого письма Шарлотта отправила фирме «Смит, Элдер и компания» рукопись романа «Джейн Эйр».

Шарлотта отправила издателям роман «Джейн Эйр» 24 августа 1847 года, а 16 октября того же года книга была опубликована. Шарлотта была приятно поражена, когда получила свой гонорар. По современным меркам он был невелик: автору выплатили 500 фунтов

В 1848—1849 гг. Шарлотта Бронте написала второй из своих опубликованных романов — «Шерли». Внешние обстоятельства её жизни, однако, не благоприятствовали творчеству: в начале 1848 года скандал, касающийся авторства романов её сестёр («Грозовой перевал» Эмили Бронте и обе книги Энн — «Агнес Грей» и «Незнакомка из Уайлдфелл-Холла» были приписаны Карреру Беллу), вынудил Шарлотту приехать в Лондон и раскрыть свой псевдоним. Во второй половине этого года умерли её брат Бренуэлл и сестра Эмили. Было также очевидно, что самая младшая сестра Шарлотты, Энн, долго не проживёт; и действительно, она скончалась в мае 1849 года. Через два месяца после этого, в августе, Шарлотта закончила «Шерли». 26 октября книга вышла из печати.

В 1850—1852 годах Шарлотта написала свою последнюю (и, возможно, лучшую) книгу — «Виллетт» (Название «Городок» является ошибочным, поскольку Виллетт — название столицы Лабаскура: топонимы не переводятся). Роман отличает очень тяжёлая атмосфера — следствие пережитого автором горя. Писательница ставит главную героиню в тупиковые ситуации: смерть близких, утрата друзей, тоска по разрушенному дому. Люси Сноу, по замыслу автора, с самого начала обречена на неудачи, беды и безысходное одиночество. Она — отверженная от земного счастья и может надеяться лишь на Царствие Небесное. В некотором смысле можно

сказать, что Шарлотта выместила на своей героине собственную боль от потери семьи. Книгу отличает камерность и исключительная психологическая убедительность.

После смерти Шарлотты Бронте осталось несколько незаконченных рукописей. Одна из них, содержащая две главы под заголовком «Эмма», была опубликована вскоре после смерти автора (Клэр Бойлан закончила книгу в 2003 году, назвав её «Эмма Браун»).

Шарлотта Бронте является одной из талантливейших представительниц английского романтизма и реализма. Обладая крайне нервным и впечатлительным темпераментом, она в высокой степени владела тем, что Гёте называет секретом гения — способностью проникнуться индивидуальностью и субъективным настроением постороннего лица. При ограниченном круге наблюдений, она с поразительной яркостью и правдой изображала всё, что ей приходилось видеть и чувствовать. Если иногда чрезмерная яркость образов переходит в некоторую грубость красок, а излишний мелодраматизм в положениях и сентиментальное заключение ослабляют художественное впечатление, то полный жизненной правды реализм делает незаметными эти недостатки.

Посмертная биография Шарлотты Бронте, написанная Элизабет Гаскелл, — «Жизнь Шарлотты Бронте» — была опубликована первой среди многочисленных биографий писательницы. Книга Э. Гаскелл не всегда достоверна, однако её главный недостаток в том, что в ней практически полностью обойдено вниманием раннее литературное творчество Шарлотты Бронте.

Список использованной литературы

1. Э. Гаскелл. Шарлотта Бронте.

Nəzakət İmamverdiyeva⁸³

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN DİNİ DƏYƏRLƏRİMİZƏ QAYĞISI

Qədim və köklü milli-mənəvi dəyərlər sisteminə malik olan Azərbaycan xalqı dini dəyərləri sədəqətlə qorumuş, əsrlərlə yaşatmış və inkişaf etdirmişdir. Mənəvi dəyərlərimizin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması keçmişdə olduğu kimi bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Çünki bu dəyərlərimizin Azərbaycan xalqının formalaşmasına təsiri ilə yanaşı, milli dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsində də xüsusi rolu vardır. Dini, o cümlədən milli-mənəvi dəyərlərimizin, adət-ənənələrimizin dərinədən öyrənilməsi və araşdırılması müasir cəmiyyətimizin prioritet istiqamətlərindən biridir. Tarixi təcrübə göstərir ki, öz soykökündən, tarixindən, milli-mənəvi dəyərlərindən uzaq düşən millətlər və dövlətlər müəyyən zaman kəsiyində yox olmaq, tarix səhnəsindən birdəfəlik silinmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışlar. Milli ideologiya, mənəvi yaddaş, milli tarix, milli dil, ənənəvi dini dəyərlər, milli mədəniyyət və incəsənət, milli ədəbiyyat, milli özünüdərk, ailə sistemi, dahi şəxsiyyətlərimiz, milli musiqimiz və s. bir sözlə, milli və mənəvi olan bütün nailiyyət və keyfiyyətlərimiz milli-mənəvi dəyərlər sisteminə aiddir.

Müasir Azərbaycan tarixinə nəzər saldıqda dini dəyərlərimizin qorunması və inkişafı prinsiplərinin banisi kimi Ulu Öndər Heydər Əliyevi görürük. Müstəqillik dövrünün təməl daşları üzərində tarixi imzası olan Ulu Öndər Azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını qoyaraq dini dəyərlər sistemimizi daha da gücləndirmiş, aşınmadan xilas etmişdir. Dini dəyərlərimizə qayıdışın və milli oyanışın xalqımız üçün gərəkliliyini nəzərə alan, hər zaman bu məsələni diqqət mərkəzində saxlayan Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev bu sahədə inqilabi addımların atılmasına zəmin yaratmışdır. Ulu Öndər milli-mənəvi dəyərlərimizi təkcə milli varlığımızın yox, həm də siyasi varlığımızın – dövlət quruculuğu prosesinin mühüm atributu hesab edirdi. Mənsub olduğu xalqın tarixi keçmişinə, mənəvi irsinə və milli dəyərlər sisteminə, dininə sönməz məhəbbət duyğularıyla yanaşan Ulu Öndər deyirdi: “Hər xalqın özünə, öz tarixi köklərinə, əcdadları tərəfindən yaradılmış milli-mənəvi dəyərlərinə bağlılığı böyük amildir. Biz də indi dünyanın mütərəqqi mənəvi dəyərlərindən istifadə edərək, xalqımızın mədəni səviyyəsini daha da inkişaf etdirərək, gənc nəslə daha da sağlam əhval-ruhiyyədə, saf əxlaqi əhval-ruhiyyədə tərbiyələndirməliyik”.

Xalqımız 70 il Sovet rejimində ateist təbliğatın aparıldığı bir şəraitdə yaşasa da, dini dəyərlərini unutmamış, onları gizli də olsa, yaşatmışdır. Lakin bununla belə, o dövrdə dini dəyərlərin sərbəst şəkildə yaşadılması və inkişafı mümkün deyildi. Həmin dövrdə ölkəmizdə cəmi 17 məscid fəaliyyət göstərirdi. Dini ibadətgahlarımızın və abidələrimizin bərpası və yenidən inşası da Ulu Öndərin müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrə təsadüf edir. Məhz bu dövrdə yüzlərcə ibadətqah inşa və ya bərpa edilmiş, dini dəyərlərimiz yenidən canlanmışdır. Xalqımızın əsrlərcə ziyarət yeri olan, lakin Sovet rejimi tərəfindən dağıdılan Bibi Heybət məscidi və ziyarətgahının Heydər Əliyevin göstərişi ilə dövlət hesabına yenidən inşa edilməsi onun bu sahədəki xidmətlərinin bir göstəricisidir. Belə misalların sayı olduqca çoxdur. Heydər Əliyev İslam dinini bizim milli-mənəvi kimliyimizin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qəbul edirdi. “Bizim dinimiz mütərəqqi dindir. Əsrlər boyu İslam dini özünün mütərəqqi olduğunu və eyni zamanda İslam dininə itaət edən insanlara özünün nə qədər tərəqqipərvər və nə qədər dünyəvi əhəmiyyətli olduğunu sübut edir, müsəlmanlara daimi xoşbəxtlik bəxş edir. Bizim dinimiz müsəlmanları həyatlarında rast gəldiyi çətinliklərdən xilas etməyə, düşmənlərə qarşı mübarizədə qalib gəlməyə və özlərini, öz ölkələrini, öz dinini, öz məsləkini qoruyub saxlamağa həmişə yardım etmişdir. Heç şübhə yoxdur ki, İslam dini indiyə qədər olan tarixində dünyaya nümayiş etdirdiyi əzəmətini, qüdrətini bundan sonra daha da gücləndirəcək və bütün İslam dininə itaət edən adamların hamısını xoşbəxtliyə, səadətə gətirib çıxaracaqdır” sözləri onun dinə baxışını çox aydın şəkildə xülasə edir. Ulu Öndər dinimizin əxlaqi dəyərlər sistemi kimi mənimsənilməsinin gənclərin formalaşmasında müsbət bir funksiya icra edəcəyini düşünürdü. Ulu Öndər Heydər Əliyev, eyni zamanda Azərbaycan multikulturalizminin də əsasını qoymuşdur. Azərbaycan xalqının təkidli tələbi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə gələn Ümummilli Lider ölkədə mövcud olan xaos və özbaşınalığa son qoymuş, ölkəmizi vətəndaş qarşudürməsi kimi böyük bələlərdən xilas etmişdir. Belə bir dövrdə Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların və dinlərin nümayəndələrinin ortaq dəyərlər ətrafında birləşməsinə ehtiyac var idi. Ulu Öndər Azərbaycançılıq məfkurəsinin prinsiplərini bəyan etməklə ölkəmizin inkişafı və tərəqqisi üçün işıqlı yolun təməlini qoymuşdur. Heydər Əliyev öz çıxışlarının birində deyirdi: “Azərbaycanda qədim dövrlərdən müxtəlif xalqların nümayəndələri yaşamış, bir çox xalqların dinləri mövcud olmuşdur. Azərbaycan və onun xalqı həmişə dini dözümlülüyü ilə fərqlənmişdir. Azərbaycanda heç vaxt dini zəmində heç bir münaqişə, heç bir toqquşma olmamışdır. Hətta ötən əsrin 80-ci illərinin axırı və 90-cı illərinin əvvəllərindəki ağır dövrdə belə heç bir mənfi fakt qeydə alınmamışdır. Bu gün də müstəqil Azərbaycanda biz hər bir insanın azadlığı üçün, o cümlədən dini mənsubiyyət azadlığı, vicdan azadlığı üçün hər cür şərait yaratmışıq. Hər kəs hansı dinə mənsubdursa, həmin dinə etiqad edir. Lakin bu, Azərbaycanda insanların mehriban, qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamasına mane olmur, burada milli və dini mənsubiyyətlə əlaqədar heç bir ayrışdırıcılıq yoxdur”. Məhz bu fikirlər dahi şəxsiyyətin uzaqgörən siyasətini ifadə etməyə kifayət edir. Ulu Öndər Azərbaycançılıq ideologiyası ilə diləndən, dinindən, millətindən, irqindən, sosial mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün ölkə vətəndaşlarını ümumi vətənə həmrəyliyə dəvət etdi. Milli-dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər bir vətəndaşın bu torpaq üçün milli ziyəlik hissini yaşaması isə torelantlığın bariz təzahürünə çevrildi. Təbii ki, Ulu Öndərin milli-mənəvi sahədə həyata keçirdiyi mütərəqqi islahatlar bununla məhdudlaşmır. Milli-mənəvi, xüsusilə dini dəyərlər sisteminin sağlam müstəvidə inkişaf etdirilməsi və qorunması üçün güclü siyasi iradə, habelə dövlətçilik təcrübəsi tələb olunurdu. Heydər Əliyev bu xüsusiyyətləri özündə ehtiva edən tarixi şəxsiyyət kimi bu işin öhdəsindən də

⁸³ Bakı Dövlət Universiteti Dos.

məharətlə gəldi. Dini təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün hüquqi-inzibati sferada lazımi addımlar atılmaqla yanaşı, məzhəbcilik, dini-nifrət və ayrı-seçkilinin ölkəmizə ayaq açmasının da qarşısı qətiyyətlə alındı. O dövrdə Azərbaycanın düşdüyü çətin vəziyyətdən çıxmasını istəməyən daxili və xarici qüvvələr Heydər Əliyevə hər vəchlə mane olmağa çalışsalar da, xalqın Ulu Öndərə verdiyi böyük dəstək nəticəsində bu çirkin təxribatların sonu uğursuzluqla bitdi. Azərbaycanın ən böyük ziyalı Ulu Öndər Heydər Əliyev çox çətin bir vaxtda məsuliyyəti öz üzərinə götürüb xalqımızın dəyərlər sistemini məhv olma təhlükəsindən xilas etdi. Ulu Öndərin bilavasitə rəhbərliyi ilə həmin dövrdə ictimai və milli təhlükəsizliyə yönəlmiş son dərəcə təhlükəli təhdidlərdən biri kimi dini ekstremizm və radikalizmə qarşı mübarizə dövlət siyasətinin prioritet istiqamətə çevrildi. “Totalitar rejimlərin və ideologiyaların süquta uğradığı indiki dövrdə dinlərin cəmiyyətin həyatında oynadığı rol dinamik şəkildə dəyişir. Pozitiv proseslərlə yanaşı, bəzi qüvvələrin dinlərdən terrorizmə və ekstremizmə təhrükə vasitəsi kimi istifadə etmək halları da artır. Bax, belə halların baş verməsinin qarşısının qətiyyətlə alınması üçün cəmiyyətin bütün təbəqələrinin, xüsusilə siyasətçilərin, alimlərin, dindarların və din xadimlərinin səfərbər edilməsi zəruridir” deyən Ümummilli Lider bu səfərbərliyi uğurla həyata keçirərək dini təhlükəsizliyi təmin etməyi bacardı. Azərbaycan günümüzdə müasir, dünya birliyinə sürətlə inteqrasiya edən bir ölkədir. Təbii ki, müasir dünyada sürətlə davam edən qloballaşma prosesi bizim ölkədən də yan keçməyib. Buna baxmayaraq, biz qloballaşma adı altında öz dəyərlərimizi unutmamalı, bu dəyərlərə sadıq olmalı, gənc nəsli vətənpərvərlik ruhunda yetişdirməliyik. Hər bir ölkə və xalq üçün onun dini, milli-mənəvi dəyərləri hər şeydən üstün tutulmalı, bu dəyərlər hər zaman müdafiə edilməlidir. Qloballaşma heç də digər xalqlara məxsus dövlət-din modellərinin, adət-ənənələrinin, milli mentalitetimizə xas olmayan dəyərlərinin ölkəmizə idxalı deyildir. Biz qloballaşma deyəndə Azərbaycanda beynəlxalq əməkdaşlığı və səmimi dostluğu nəzərdə tutmaqla yanaşı, milli dövlətçiliyimizi, mənəvi dəyərlərimizi, Ulu Öndərin biza əmanət etdiyi Azərbaycançılıq məfkurəsinə sahib çıxmağı, milli məniyimizi qorumağı nəzərdə tuturuq. Bu gün Heydər Əliyevin yaratdığı müasir Azərbaycan Ümummilli Liderimizin siyasi kursunun layiqli davamçısı Prezident cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə gələcəyə doğru inamla addımlayır. Ölkəmiz iqtisadi, siyasi, mədəni, sosial və digər sahələrdə böyük uğurlara imza atır. Azərbaycan mötəbər beynəlxalq tədbirlərə, idman yarışlarına, forumlara ev sahibliyi edir. Bütün regional layihələrin təşəbbüskarı və ya iştirakçısı olan Azərbaycan hər bir vətəndaşımızın gerçək mənada fəxrinə çevrilibdir. Bu uğurlu siyasət mənəvi sahəni də əhatə edir. Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə inşa edilmiş Qafqazın ən möhtəşəm məscidi olan Heydər məscidi dindarların istifadəsinə verilmişdir. Bununla yanaşı, Təzə Pir məscidi, Hacı Əjdərbəy məscidi, Şamaxı Cümə məscidi dövlət hesabına təmir-bərpa edilmişdir. Milli-mənəvi dəyərlərimizin yaşadılmasında, onun təbliğində genişmiqyaslı fəaliyyəti ilə ictimaiyyətimizin rəğbətini qazanan Heydər Əliyev Fondu da böyük uğurlara imza atmışdır. Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyeva tarixi-dini, mədəni abidələrin qorunmasını və bərpasını daim diqqət mərkəzində saxlayır.

Hər bir xalqın, millətin mövcudluğu onun ana dilinə, adət-ənənələrinə, öz mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, tarixinə bağlılığından asılıdır. Azərbaycan xalqı məhz milli-mənəvi dəyərlərinə sadıqlıyı sayəsində özünün mövcudluğunu, milli özünəməxsusluğunu bugünədək qoruyub saxlaya bilmişdir. Xalqımızın ən böyük sərvətlərindən biri onun zəngin milli, mənəvi, mədəni, maddi, ədəbi, dövlətçilik irsinə sahib olmasıdır. Bu zəngin mənəvi irs xalqımız tərəfindən əslər boyunca yaradılmış və onun böyük hissəsi bugünədək qorunub saxlanılmışdır. Milli dövlətin formalaşmasında, güclü və əbədiyaşar olmasında onun mənəvi əsaslarının milli dəyərlərlə səsleşməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar:

5. Əliyev H. Müstəqil dövlətimizin gələcəyini bu günün gəncləri qurmalıdır. Bakı, Azərneşr, 1993
6. İslamda ailə tərbiyəsi. Bakı, Dünya, 1996
7. Kərimov Y.Ş., İslam dəyərləri işığında. Bakı, Nasir, 1999
8. Fətəliyev X. Ailədə milli tərbiyə. Bakı: ADPU, 1996
9. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N., Ailə həyatının etika və psixologiyası. Bakı, Maarif, 1988

Açar sözlər: mədəniyyət, şəxsiyyət, dəyərlər, nəsihətlər

Ключевые слова: культура, личность, ценности, увещевания

Keywords: culture, personality, values, advice

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, Azərbaycan islam mədəni irsinin qorunması və dünyaya çatdırılması baxımından seçilən bəlgələrdən sayılır. Qeyd edilir ki, müstəqil Azərbaycanda dini dəyərlərə olan hörmət və qayğının əsası ümummilli lider H.Əliyev Tərəfindən qoyulmuşdur.

Резюме

В статье раскрывается мысль о том, что сегодня Азербайджан известен как одно из значимых пространств с точки зрения сохранения и доведения до мира в подлинной форме исламского культурного наследия. Обосновываются существующие в Азербайджане образование государственно-религиозные отношения. Отмечается уважение и забота о религиозных ценностях а независимом Азербайджане, основа которых была определена общенациональным лидером Г.Алиевым.

Summary

The article reveals the idea that today Azerbaijan is known as one of the significant spaces from the point of view of preserving and bringing to the world in the true form of Islamic cultural heritage. State-religious relations existing in Azerbaijan are substantiated. Respect and concern for religious values in independent Azerbaijan are noted, the basis of which was determined by the national leader Heydar Aliyev.

Мустафаева Дилара Ахмедага гызы НАВЫКИ ВЕДЕНИЯ ДИАЛОГА

Выпускники национальной школы обычно слабо владеют навыками ведения диалога. Поэтому особое внимание обращается, прежде всего, на закрепление и дальнейшее развитие навыков говорения на бытовые темы, сложившихся в той или иной мере в школе. Лишь после проведения подготовительной работы оказывается возможным переход к обучению более сложной формы диалогической речи-говорению на темы по специальности. Эта работа проводится с учетом следующих принципов: 1) учет уровня владения русской диалогической речью выпускниками национальной школы; 2) отбор и строгая последовательность при введении в речь научной лексики и грамматического материала; 3) определение минимума тем по развитию устной речи по специальности; 4) активизация специальной лексики и синтаксических конструкций научной речи и формирование на их базе навыков ведения диалогов по специальности; 5) ситуативность, моделирующая естественную речевую деятельность-основа работы по развитию речи; 6) дифференциация приемов и методов обучения диалогической речи.

Диалог предполагает хорошее знание предмета говорения, знание лексики и синтаксических конструкций, обеспечивающих его. Возникает вопрос, что должно явиться стимулом к говорению и на каком языковом материале должны вырабатываться навыки диалогической речи на темы, связанные со специальностью.

В качестве такого источника для развития навыков диалогической речи быть использован текст по специальности.

Текст, избранный в качестве основы обучения диалогической речи, должен дать четкое и ясное представление о том, что является предметом разговора. Этот текст должен быть в меру насыщен специальной лексикой и синтаксическими конструкциями научной речи. Так, например, одно из первых занятий в группе по специальности «водоснабжение» проводилось на материале текста «Физические и химические свойства воды»; составленного на основе изучения учебника по специальности.

Качество воды - это ее физические и химические свойства, степень загрязнения. К физическим свойствам воды относятся температура, мутность или прозрачность, цветность вкус и запах.

Температура воды неодинакова. В открытых водоемах она зависит от температуры воздуха. Вода подземных источников имеет постоянную температуру (обычно 5-8°). Мутность воды определяется содержанием в ней частиц песка, глины, ила. Вода прозрачна, если через тридцать сантиметров ее можно прочитать текст, отпечатанный типографическим шрифтом. Вода может быть желтоватого, коричневого или желто-зеленого цвета. Химическим свойством воды называется наличие в ней растворимых веществ (магния, железа, марганца и др.).

Бактериальная загрязненность воды характеризуется количеством загрязнений. Загрязнения выносятся в воду со сточными водами. Для очистки воды применяются осветление, обеззараживание, умягчение. Осветление воды достигается путем отстаивания воды в отстойниках или осветлителях, фильтрованием воды.

Уничтожение содержащихся в воде бактерий получило название обеззараживания воды. Обеззараживание производится путем введения сильных окислителей, которые разрушают бактерии, и облучением воды ультрафиолетовыми лучами. Умягчением воды называется удаление из воды солей жесткости. Его производят путем введения в воду реагентов, которые ускоряют процесс выпадения солей в осадок.

В предлагаемом тексте содержится лексика знание которой обеспечивает составление диалога. Текст включает в себя также ряд синтаксических конструкций, характерных для научной речи. Основными формами работы по тексту являются слушание, чтение его, словарная работа, выписывание из текста активизируемых конструкций, беседа по тексту; пересказ его. Здесь используются реплики, которые являются речевым штампами разговорной речи на специальные темы. Широкое использование готовых фраз - характерная особенность диалогической речи по специальности.

Обучение диалогической речи предполагает усвоение штампов речи. К числу их относятся формулы, содержащие сообщение (Да, я хочу тебе сказать...), побуждение (Послушайте, Объясните..., Расскажите..., Выполните), выражающие подтверждение, согласия (Да, конечно, я согласен одобрение, неодобрение), (Верно.. Это правильно. Это неправильно удивление (Неужели зло так...).

Для активизации речевых штампов в диалогической речи проводится серия упражнений:

Упражнение 1. Охарактеризуйте физические свойства воды.

- Разве температура воды всегда одинакова?

- Да, я думаю так.

- Я не согласен. Я думаю, вкус и запах относятся к физическим свойствам воды.

Упражнение 2. Дополните данные предложения словами и словосочетаниями из текста.

Образец: Объясни, пожалуйста..

Объясни, пожалуйста что такое физические свойства воды.

Охарактеризуйте, пожалуйста... Говори точнее... правильно...

Таким образом, ... Нет. Это не так.

Упражнение 3. Присоединитесь к высказыванию собеседника, используя словосочетания: это верно; я согласен; я тоже так думаю; я тоже так считаю.

Образец: - Вода подземных источников имеет постоянную температуру.

- Да я тоже так думаю.

Качество воды - это физические, химические свойства воды, степень ее загрязнения. К физическим свойствам воды относится температура. Вода может быть желтоватого, коричневого или желта зеленого цвета. Для очистки воды применяется осветление.

Упражнение 4. Возразите собеседнику, употребив выражения:

Нет, это не так, нет, я не согласен. Нет, я так не думаю. Вода всегда прозрачно. Очистить воду от примесей можно только путем осветления.

В открытых водоемах температура вода не зависит от температура воздуха.

После выполнения упражнений данного типа начинается усвоение вопросно - ответных конструкций, которое преследует две задачи: закрепление и максимальную активизацию изучаемого языкового материал и развитие диалогической речи. Эти задачи осуществляются путем выполнения упражнений вопросно - ответного характера.

1. Ответьте на вопросы:

Что такое прозрачность воды? От чего зависит цвет воды?

2. Ответьте на вопросы неопределенно, употребив слова по - моему, кажется, вряд ли.

Какие процессы применяются для очистки воды?

Умягчение воды - это удаление из воды солей жесткости?

Вода подземных источников имеет постоянную температуру?

Эти упражнения выполняются под руководством преподавателя. при этом предполагается чтение предложения одним студентом, ответной реплики - другим.

Активизация типичных формул разговорной речи предполагает также и развертывание ответов на вопросы, расширение их.

Диалогические вопросно - ответные конструкции отличаются неполнотой предложений. По этому перед преподавателем стоит задача научить студентов правильно строить неполные предложения. Для этого можно предложить выполнить следующей упражнении:

Ответьте на вопросы, употребив неполные предложения.

Образец: - От чего зависит температура воды?

- От температура воздуха.

Какие процессы применяются для очистки воды?

Что называется обеззараживанием воды?

Какие растворимые вещества содержатся в воде?

При обработке вопросно-ответных конструкций можно усложнять предложенное выше упражнение, предусмотрев обучение диалог-переспросу. При этом студентам предлагается поете ответа на вопрос повторить сказанное, употребив выражение. Повторите, пожалуйста, я не понял, что вы сказали? и т.г.

Кроме серии упражнений, развивающих навыки ответа на вопрос, следует учить студентов и составлению вопросов к специальному тексту. Преподаватель произносит предложение, в котором, например, содержится информация о свойствах воды, ее очистке и т.д., и предлагает студентам задать вопросы к высказыванию, В зависимости от характера высказывания студенты задают различные вопросы.

Предложении преподавателя: В открытых водоемах температура воды зависит от температура; воздуха.

Студенты: 1. От чего зависит температура воды?

2. Температура воды зависит от температуры воздуха?

3. В каких водоемах температура воды зависит от температура воздуха?

Все названные виды работы способствуют активизации слова синтаксических конструкций, необходимых для ведения диалога, готовят студентов к речевой практике. Следующий этап - заучивание диалога.

Представляется целесообразным заучивание коротких диалогов. Длинные диалоги носят обычно книжный характер. Разучивание их недостаточно эффективно: в них теряются активизируемых стереотипы разговорной диалогической речи.

Короткий диалог должен дать первое представление о естественной диалогической речи. Он содержит лексику и синтаксические конструкции к изучаемой темы по специальности, реплики, стимулирующие собеседника высказыванию. Короткий диалог не должен ограничиваться вопросами и ответами. Он представляет собой в определенной степени штамп, по аналогии с которым студент составляет уже собственные диалоги. Кореи кий диалог целесообразно инсценирован. Например:

Ситуация. Идет экзамен. Разговор между преподавателем и студентом.

Преподаватель: Какие свойства имеет вода?

Студенты: Вода имеет физические и химические свойства.

Преподаватель: О характеризуйте физические свойства воды?

Студенты: Физическесвойства воды - температура, прозрачность, вкус, цветность.

Преподаватель: И только?

Студенты: Нет, к физическим свойствам воды относится также запах.

Преподаватель: Что называется химическим составом воды?

Студенты: Химическим составом воды называется наличие в ней растворимых веществ,

Преподаватель: Магния?
 Студенты: Да конечно. Кроме того, железа, марганца.
 Преподаватель: Можноли сказать, что обеззараживание воды - это уничтожение содержащихся в ней бактерий?
 Студенты: Я думаю, что можно?

При инсценировке и заучивании данного диалога преподаватель обращает внимание на те штампы, которые составляют диалогический речь (Только? Да, конечно. Можно ли сказать? Я думаю, что можно и т.д.). Как показывает практика, после заучивания коротких диалогов студенты не всегда могут в разговоре использовать образцы его, так как составить неподготовленный диалог даже по пройденной теме - довольно трудная задача. Поэтому формирование навыков диалогической речи следует продолжать.

Следующие этап обучения диалогической речи - распространение диалога.

При распространении диалога к каждому предложению придумываются различные варианты, уточняющие, дополняющие его. При выполнении этого вида работы студентам предлагается использовать выражения, взятые из учебного текста или из учебника по специальности. В отдельных случаях при распространении диалога преподаватель предлагает использовать определенные термины и синтаксические конструкции нужной смысловозначительной ситуации. При распространении диалога следует предупредить студентов, что короткий диалог - основа нового диалога, заменить его другим нельзя. Распространение диалога творческий вид работы, вызывающий у студентов интерес, повышающий активность их так как выполняется он фронтально, в ускоренном темпе. В системе творческих работ по обучению студентов диалогической речи ведущее место занимает составление диалога по аналогии. При проведении этого вида работы предлагается тема диалога, определенная ситуация, опорные слова выражения, конструкции.

При обучении диалогической речи по специальности можно предложить студентам составлять диалог парами. Данная работа обеспечивает высокий уровень активного говорения. Каждый в паре слушает и говорит. Недостаток работы - невозможность исправления преподавателем ошибок студентов в процессе составления диалога. Но, как показывает практика при составлении диалогов преподаватель не всегда исправляет ошибки говорящих во время работы, а проводит анализ типичных ошибок в конце занятия.

К эффективным видам работы по развитию диалогической речи можно отнести составление диалогов по схеме и таблице.

Одним из важнейших видов работы по развитию диалогической речи является составление диалога на основе словесного описания ситуации. Например, студентке предлагается составить диалог по следующей ситуации: Ваш товарищ учится на химическом факультете. Он готовится к экзамену по химии. Вы спрашивает его о физических свойствах воды, он вам отвечает.

Заключительный этап работы - проведение беседы по теме. Беседа - сложная для студентов форма общения. Она должна стать итогом всей работы, показать степень усвоения изученного языкового материала и навыков ведения диалога. Для проведения беседы необходима соответствующая подготовительная работа.

До занятий преподаватель продумывает план беседы, затем определяет синтаксическую структуру вопросов, на основе которых будет проводиться беседа и намечает реплики, которые должны быть употреблены. Студенты повторяют дома выученные ранее диалоги, прочитывают заново текст, на основе которого изучалась тема подготавливают сообщения по теме. Проведение беседы начинается с сообщения студента. После сообщения студенту задаются вопросы. При этом вопросы формулируются так, чтобы они стимулировали ответы, подготавливали к дальнейшему расспросу по теме, уточнению, конкретизации. Ответы разговаривающих должны быть развернутыми, не сводиться к словам «да», «нет». Студенты в процессе беседы дополняют ответы говорящих, подтверждают или опровергают их. В случае незнания студентом какой-либо грамматической формы возможна подсказка преподавателя.

Проведение беседы на тему по специальности намного сложнее беседы на бытовую тему. В начале студенты даже на родном языке с большим трудом говорят на специальные темы, поэтому преподаватель должен хорошо знать предмет беседы, чтобы на всем протяжении ее побуждать студентов задавать вопросы, дополнять, уточнять высказывания. Студентам, слабо владеющим языковым материалом, ограничивающимся репликами «да», «нет», преподаватель задает вопросы: Почему вы так думаете? Разве это так? В конце беседы преподаватель комментирует выступления студентов, делает обобщение по всему занятию.

В заключение следует отметить, что работа по обучению диалогической речи по специальности сопряжена со значительными трудностями, однако, она вызывает у студентов большой интерес, желание говорить на русском языке, пользуясь им как средством коммуникации в сфере своей специальности. Систематическая работа по обучению говорению на специальные темы способствует овладению основами научной речи и в то же время дальнейшему развитию и совершенствованию навыков ведения диалогов.

Литература

1. Орловская Т.И. Распространение диалога - иностранные языки в школе, 1965. №5.
2. Безносенко Л.Н. О некоторых видах работ по развитию устной речи на продвинутом этапе. Русский язык за рубежом. 1972, №4.
3. Толетикова Л.П. Учебная дискуссия - один из приемов развития навыков не подготовительной речи. Сборник Русский язык для студент иностранцев. М., 1975.

M.A. Quliyeva⁸⁴

HEYDƏR ƏLİYEV: - TƏHSİL MİLLƏTİN GƏLƏCƏYDİR

Böyük türk dünyasının inkişaf mərhələləri, tac ulduzu, xalqımızın, təhsilimizin, mədəniyyətimizin, adət-ənənələrimizin, mənəviyyətimizin, qorunub saxlanılmasında ulu öndərimiz Heydər Əliyevin əvəzedilməz xidmətləri olmuşdurş ümummilli liderimiz Heydər Əliyev bütün sahələrdə olduğu kimi elm adamlarına böyük qiymət verərək ölkəyə rəhbərliyinin istər sovet dövründə istərsə də müstəqillik dövründə təhsil-tərbiyə sahəsini həmişə diqqət mərkəzində saxlamış, milli elmimizin, təhsilimizin güclüclü himəyadarı olmuşdur.

Ulu öndərimiz mənəvi ideallarının təntənəsini ilk növbədə təhsildə, xalqın maariflənməsində və xalqın gələcəyində görərək təhsili həyatımızın ən gərəklisi, ən mühüm sahəsi hesab edirdi. H.Əliyevi görə “Təhsil cəmiyyətin inkişafını təmin edən ən mühüm və zəruri vəzifədir”.

Ulu öndərimiz respublikaya rəhbərlik etdiyi 30 illik bir dövrdə təhsilə iqtisadiyyatı inkişaf etdirən bir amil kimi baxaraq, iqtisadiyyatımızı təhsilimizin başqa formada inkişafı adlandırır. Təsadüfi deyildir ki, H.Əliyev təhsil sisteminin qurulmasında və həm də təhsilin məzmununda milli və bəşəri dəyərlərin vəhdət təşkil etdiyini göstərərək deyirdi: “Biz həm öz ölkəmizdə olan potensialdan, həm də digər ölkələrlə hazırki azad əlaqələrdən istifadə edərək inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini təhsil sahəsində tətbiq etmək mümkündür”. Ulu öndərimiz bütün sahələrdə olduğu kimi, demokratiya, azadlıq, ədalət, humanizm, insan haqlarına hörmət, elmi-texniki yaradıcılığa meyillik, informasiya və zamanı dəyərləndirə bilmək qabiliyyətini xalqımıza, xüsusən gənclərə öyrətməyi təhsilin başlıca vəzifəsi hesab edirdi.

Ölkəyə 30 illik rəhbərliyi dövründə ulu öndərimiz gənclərin gələcəyi ilə çox maraqlanaraq deyirdi: “Azərbaycanın gələcəyi gənclərdir. Bu günkü gənclər gələcəyin çətinliklərini öz çiyinlərində aparacaq şəxsiyyətlərdir. Belə ibrətəməz kəlamları ilə ulu öndərimiz həm mənəvi tərbiyəyə, həm də təhsilə böyük qiymət verərək göstərirdi ki, nə qədər pul olsa da, nə qədər zənginlik olsa da mənəviyyət olmayan yerdə bunlar heç bir şeydir. İnsanın mənəviyyəti də elm və biliyi də təhsilin məhsuludur”.

Respublikamızın və xarici ölkələrin ali məktəblərinə qəbul olunmuş tələbələrin bir qrupu ilə görüşlərindəki nitqində ulu öndərimiz gənclərə müraciətlə deyirdi: “Bu günkü gənclər gələcəyin çətinliyini öz çiyinlərində aparacaq vüqarlı şəxsiyyət olmalıdır. Bu cür şəxsiyyətlərdən dövlət daha çox bilik və bacarıqlara yiyələnməyi və cəmiyyətin bütün sahələrində tətbiq etməyi tələb edir. Çünki gələcək vətənimizin çiçəklənməsi və quruculuq işi gənclərimizin ağıl və kamalı ilə həyata keçirilir”.

Ulu öndərimizin bir çox çıxışlarında gənclərə müraciətlə haqlı olaraq onuda qeyd edirdi ki, xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq elm və bilik sahiblərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olurş bu bizim üçün böyük fəxrdir ki, Azərbaycan mədəniyyəti tarixində iki böyük şəxsiyyət, bunlardan biri XV əsrdə yaşamış Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsinə qaldıraraq ona dövlətçilik dili möhrü vuran Şah İsmayıl Xətai, ikincisi isə XX əsir keşməkeşli dövründə yaşayan Azərbaycan dilini beynəlxalq aləmdə dövlət dilinə çevirən H.Əliyev olmuşdur.

Ulu öndərimiz çıxışlarında dəfələrlə qeyd edirdi ki, hər bir məktəblidə, xüsusilə yuxarı sinif şagirdlərində milli iftixar hissənin tərbiyə edilməsi onların cəmiyyətdə münasibətlər sistemində tutduğı mövqeylərini müəyyən edir. Milli iftixar hissənin komponentlərinə H. Əliyev ilk növbədə xalqımızın mədəniyyətini, tarixi şəxsiyyətlərini, sərkərdələri və generallarını, yazıçı və şairlərini, idmançıları, elm adamları ilə öyrənməyi, ana dilinə, vətən torpağına məhəbbəti daxil edirdi.

Müəllimlər, təhsil işçiləri şagirdləri başa salmalıdırlar ki, Ulu Öndər Heydər Əliyev milli ilə ümumbəşəri dəyərlərin vəhdətinin təmin edilməsini həmişə zəruri saymışdır. Azərbaycan məktəbləri bu gün də bu istiqamətdə çalışmalı, milli və ümumbəşəri mənəvi sərvətlərə yiyələnməyi özünün müqəddəs borcu saymışdır.

Azərbaycan Respublikasına 30 illik rəhbərliyi dövründə müxtəlif maneələr və çətinliklərlə qarşılaşsada, Ulu Öndər Heydər Əliyev Həmin maneə və çətinlikləri dəf edərək ana dilimizin qorunub saxlanılmana dövlət dili kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına (1978-ci il) daxil edilməsinə nail olmuşdur. H.Əliyev bütün varlığı ilə 73-cü maddənin həyata keçirilməsinə çalışmışdır. O, respublikanın milli potensialını, imkanlarını hərəkətə gətirərək, ana dili kadrların müxtəlif dövlət idarələrində mühüm yer tutmalarına şərait yaratmışdır. Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyinə həş olunmuş təntənəli mərasimdə Heydər Əliyev aşağıdakı hikmətli kəlamları bilavasitə onun özünə şamil etmək gərəkdir. O, haqlı olaraq deyirdi ki, xalqın dilini yaşatmaq inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik adamlarının fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur.

Ulu Öndər H.Əliyevin çıxış və nitqlərində Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi beynəlxalq nüfuzunun yüksəldilməsinə, gənclərin ana dili və xarici dilləri dərindən öyrədilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı “Bizim ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz xalqımızın milli sərvətidir və intellektual mülkiyyətdir” adlı nitqində H.Əliyev haqlı olaraq qeyd edir ki: “Bu gün fəxr etdiyimiz birdə odur ki, bizim gözəl Azərbaycan dilimiz var. Bu dil əsrin əvvəlindəki dil deyil, amma ondanda qat-qat təmiz dildir. Bu bizim ən böyük sərvətimizdir. Xalqı xalq edən millət edən onun ana dilidir. Ana dilindən bəhrələnmə bilməyən xalq, millət ola bilməz. Azərbaycan dili çox mükəmməl dildir. Çox inkişaf etmiş dildir, böyük söz ehtiyatına malik dildir. Bu da həqiqətdir ki, ümumtəhsil məsələsi, Xalqın mentalitetidir. Dünya xalqları ilə müqayisə olunacağı səviyyədədir”.

⁸⁴ Dos. Bakı Dövlət Universiteti

İslam dininin bəşəriyyətə bəxş etdiyi bütün nemətlərdən hər bir azərbaycanlı səmərəli istifadə etməlidir. Xüsusi cəmiyyətdə insanların davranışı islam dininin tələblərinə uyğun olaraq özünü göstərməlidir. Azərbaycan dövlətinin bayrağına məhəbbət, onun müqəddəsliyinə dərin ehtiram uşaqlarda, yeniyetmələrdə daxil olmalıdır.

Bu gün Azərbaycan müəllimləri qarşısında çox böyük və şərəfli bir vəzifə durur, oda hər bir idarə və məktəbdə, hər bir ailədə Azərbaycan bayrağı olmalıdır. Azərbaycan bayrağı bizim dövlətçiliyimizin, müstəqilliyimizin rəzmidir. H.Əliyevin həyata keçirdiyi müdrik xarici siyasətinə məhəbbət, ehtiram etmək, mərd, yenilməz gənclər hazırlamaq, XXI əsrin ləyaqətli qurucularını hazırlamaq deməkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev H. Müstəqil dövlətimizin gələcəyini bu günün gəncləri qurmalıdır. Bakı, Azərəşr, 1993
2. Əliyev H. Təhsil millətin gələcəyidir (tərtib edənlər: prof. M.Mərdanov, Ə.Quliyev). Bakı: Təhsil, 2002
3. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008
4. Sadıqova S. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik hissənin inkişaf etdirilməsi üzrə işin sistemi. B. ADPU, 2010
5. Quliyeva M.A. Müasir gəncliyin əxlaq normaları. Bakı: APU, 2002

Açar sözlər: *Təhsil, gənc nəsil, cəmiyyət, mədəniyyət, maarif, inkişaf*

Ключевые слова: *образование, молодое поколение, общество, культура, образование, развитие.*

Keywords: *Education, the younger generation, society, culture, education, development*

Heydər Əliyev: - Təhsil millətin gələcəyidir

Xülasə

Məqalədə ulu öndər Heydər Əliyevin xalqımızın təhsilinə və maariflənməsinə göstərdiyi qayğıya nəzər salınmışdır. Ulu öndərimiz bütün sahələrdə olduğu kimi təhsilin inkişafını diqqətdə saxlamış, elm adamlarını daim uca tutmuşdur. Gənclərə hər müraciəti zamanı ölkəmizin gələcəyi ilə bağlı onlara olan inam və ümidini vurğulayırdı.

Гейдар Алиев: - Образование - это будущее нации

Резюме

В статье делается акцент на заботу Г.Алиева об образовании и просвещении народа, о его внимании к деятелям науки, о доверии и надежду возлагаемое на молодое поколение во имя будущего страны.

Heydar Aliyev: - Education is the future of the nation

Summary

The article looks at the care of the great leader Heydar Aliyev for the education and enlightenment of our people. Our great leader, as in all areas, has focused on the development of education and has always honoured scientists. In every appeal to young people, he emphasized the confidence and hope for the future of our country.

A.H.Yahyayev⁸⁵

İRAN DİLLƏRİNDƏ FEL ŞƏKİLLƏRİ

Fmumiyətlə, fel şəkillərinin əmələ gəlməsi, ifadə fəvçulları və vasitələri, şəkillərin ehtiva etdiyi semantik və qrammatik mənalara həm fars dilində, həm də bir çox İran dillərində əsasən oxşar olsa da, mifəyyən fərqli cəhətlərə də malikdir. İran dillərində fel şəkillərinin miqdarı ilə bağlı mifxtəliflik dilçilik ədəbiyyatında yzfnə yer almı şdı r. Məsələn, tacik dilində dyrd (xəbər, şərt-arzu, əmr, ehtimal) (5), əfqan dilində f3 (xəbər, əmr, ehtimal) (2), şuqnan-ruşan, yazqulam və işkaşim dilləri qrupunda iki (xəbər, əmr) (3), osetin dilində iki (xəbər, əmr) (7), farsı-dəri dilində iki (xəbər, əmr-arzu) (10), Lur və bəxtiyar dialektlərində dyrd (xəbər, iltizam, əmr, arzu) (8), Gilan-mazandaran dialektlərində f3 (xəbər, iltizam, əmr) (12), Yaqnob dilində f3 (xəbər, iltizam, əmr) (15) şəklin olduğu qeyd edilir.

Əgər qədim İran dilində felin əsası nyv, tərz, modallı q, şəxs sonluqları isə zaman, nyv, modallı q, tərz mənasını daşıyırdısa, mifasir İran dilləri f3fn artıq bu xarakterik deyil, fel əsası və şəxs sonluqları zaman baxımından xarakterikdir.

Yeni fars dilində şəkil kateqoriyasını n təşəkkilənməyə başladıran Y.N.Şarova qeyd edir ki, “erkən yeni fars dilində, imperativ və qədim konyunktiv istisna olmaqla, bftfn şəxsi fel formaları modallı q cəhətdən bftvylyə malik olmaqla mifxtəlifli modal mənalara n ifadə edilməsində iştirak edə bilirdilər” (16, c.99). Deməli, myvcud fel formaları ilə həm hərəkətə gerzək mifnasibəti, həm də subyektiv mifnasibət bildirmək olurdu.

Bu səbəbdən də ک (konə) forması ilə indiki, gələcək zamanı ifadə etməklə yanaşı, arzu, meyl, xahiş, yumşaq əmr, şərt, vaciblik və s. bu kimi subyektiv mifnasibətlərin ifadəsi f3fn vahid forma kimi zıxı ş etmişdir.

Təsəffü deyildiyi ki, işkaşim, vaxan, şuqnan-ruşan dillərində felin təkəcə xəbər və bir də əmr şəkli myvcuddur. Qeyri-mifəyyən şəkil formaları məhz, felin xəbər şəkli vasitəsilə ifadə olunur. D.Edelman yazı r: “Qrupa daxil olan dillərin çoxunda felin xəbər şəkli təsdiq formada praktik olaraq fəvçümi şəkil kimi zıxı ş edir, çnki onun bftfn formaları, şfbhə, arzu, istək, tərəddfd, qətiyyətsizlik, yumşaq əmr, mfmkfnsfzlfk və s. modallı qlar daxil olmaqla, geniş modallı q planında işlənə bilər” (18, c. 397).

A.L.Xromovun fikrinə gyrə, bezi İran dillərində şəxs sonluqları fel şəkilləri və zaman formaları baxımından fərqlənirlər. Yeni fars dilində xəbər şəklində işlədilən şəxs sonluqları mifzare-ye iltizam (aorist) f3fn sinonim təşkil edirsə, Osetin və Yaqnob dillərində bu təmənilə başqa cərdfr (15, c. 30).

Felin iltizam şəkli (сoслoгaтeлфнoе нaклoнeниe) fars dilində olduğu kimi digər İran dillərində də geniş diapozonda işlənən şəkil formasıdır, amma şuqnan-ruşan və işkaşim dilləri bu cəhətdən istisna təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, fars və bir sıra İran dillərindən fərqli olaraq, tacik dilində mifzare-ye iltizam felin şəkil kateqoriyası yox, xəbər şəklinin gələcək zaman forması kimi təqdim edilir, eyni zamanda felin şərt-arzu (sicayi-şerti xohişmandı) şəkli ilə qarşılaşdırılır (6, c. 279).

Qeyri-mifstəqil şəkil forması olan mifzare-ye iltizami (aorist) nə səbəbdənsə iş, hal və hərəkətin mifəyyən zaman daxilində mifəyyən şəxs tərəfindən icrası nı xəbər verməyə xidmət gystərən felin xəbər şəkli daxilində izah edilmişdir.

Misallara diqqət yetirək: «Biyo dadaram, xar du yak kuştin biqirem». «Said Amon mexost biquyad, ki in mazarare nadida xam medonist, ki xama muntazarand».

Misallarda işlənən «biqirem» və «biquyad» felləri «biyo» və «mexost» kyməkzi syzlərinin təsiri ilə (birinci halda dəvət, ikinci halda isə arzu, meyl) felin mifzare-ye iltizam şəklində işlədilmişdir. Əslində misallarda «subyektiv mifnasibət» yñ planda, zaman məfhumu isə arxa planda verilir.

İran dillərini tədqiq edən dilçilər felin iltizam şəklinin həmin dillərdə işlənmə hallarını (prefiksə, prefiksiz, mifstəqil və budaq cəmlələr tərkibində və s.) mifəyyən qədər işıqlandırsalar da, bu myvzu daha geniş tədqiqat tələb edir.

Qohum İran dillərində felin əmr şəklinin tədqiqi vəziyyətinin nəzərdən keçirilməsi gystərir ki, əksər tədqiqatçılar mifasir fars dilində olduğu kimi felin əmr şəklinin yalnız II şəxsin təkində və cəmində (Şuqnan-ruşan dilində yalnız II şəxsin təkində) işləndiyi fikrindədirlər. Bu, onunla izah edilir ki, əmr təkəcə II şəxsə verilir və ya II şəxs sonluq qəbul etmədiyindən əmr şəkli (formasını) hesab edilir.

Bu fikirlə razılaşmaq zəttindir, çnki felin əmr şəklində intonasiya fellə f3vf surətdə bağlıdır. V.V.Vinaqradov rus dilində felin əmr şəklində intonasiyanın rolu haqqında

danı şarkən 3ox dfgfn qeyd etmişdir ki, əmr şəkli sistemində intonasiya fel forması nı n fZvi mənsubiyyətidir.

Digər tərəfdən Osetin dilində felin əmr şəklinin I və III şəxsin təkində və cəmində nə indiki zamanda, nə də aoristdə işlənən şəxs sonluqları na oxşamayan şəkilzilər miyyəddur (7, 616-618). Bu da tarixən əmr şəklinin avtonom şəkilzilərə malik olması nı bir daha sfbut edir (7, 616-618).

Felin əmr şəkli		Diəqor ləhcəsi	Felin mFzare-ye iltizam şəkli	
tək	cəm		tək	cəm
I -	I -		I on	I əen
II əe	II etəe		II ay	II aytəe
III əed	III əntəe		III a	III ansəs
		I ran ləhcəsi		
I -	I -		I on	I əem
II nul	II ut		II ay	II at
III əed	III əent		III a	III oy

A.Xromov İran dilləri f3fn belə bir maraqlı faktı aşkar etmişdir ki, Yaqnob dilində başqa dillərdən (İ ran dilləri qrupu nəzərdə tutulur) fərqli olaraq felin mFzare-ye iltizami (aorist) şəkli II şəxsin təkində felin əmr şəkli kimi şəxs sonluğu qəbul etmir. Bu baxı mdan şaw – «getmək» felinin iltizam şəklinin indiki gələcək zaman forması nda təsrifini nəzərdən keçirək

tək	cəm
I sawom	I sawit
II saw	II sawt, saws
III sawot	III sawant

Belə halda əmr şəkli təkə II şəxsə aid edilirsə, onun ayrı ca bir şəkil kimi miyyədduluğu haqqı nda danı şmaq olarmı ? Yaqnob dilində felin əmr şəkli I şəxsin təkində şəxs sonluğu qəbul etmir. II şəxsin cəmində isə t (qərb ləhcəsi), ı (şərq ləhcəsi) şəxs sonluğu qəbul edir ki, bu da felin iltizam şəkli ilə eynidir.

Deməli, yuxarı da qeyd edildiyi kimi, hələ şəkilzilər formaca oxşarlığı onları n eyniliyini təsdiq etmir və bu cfr şəkilzilər bəlkə məzmunca bir-birindən təmamilə (məzmun, intonasiya, kontekstdən asılı olaraq) fərqlənə də bilirlər.

Qeyd etmək lazı mdır ki, İ ran dilçisi Doktor Pərviz Natel Xanlari qədim və orta fars dilində əmr şəklinin tam paradıqması nı belə mFqayisə edir:

Feli qədim fars dilində		Orta fars dilində	
tək	cəm	tək	cəm
I bar-ani	bar-ama	I bar-am	bar-om
II bar-a	bar-ata	II bar-	bar-ad
III bar-atu	bar-antu	III bar-ad	bar-and

Felin iltizam şəkli. İ ran dillərinə aid yazılı mı ş qrammatika kitabları nda «siğai şarti» «siğai şarti xoxışmandi» (9), «сослагательное наклонение», «условно-челательное наклонение» (11) və s. adlandı rılı r.

Bildiyimiz kimi, aoristin mənası cfmledə mFəyyən edilir. Belə hallarda şfbhəsiz bu və ya digər məna zalarları nı n (arzu, istək, xahiş, şərt, imkan və s.) fZƏ 3i xması fellə işlənən kyməkzi syzlərdən 3ox asılı dır.

İ stər klassik, istərsə də mFasir fars dilində felin iltizam şəklinin əsasən iki zaman forması (ماضيالترامي. مضارعالترامي) qeyd olunmuşdur. Bəzi İ ran dillərində, o cfmledən əfqan (puştu) dilində iki (indiki zaman /aorist/ keçmiş zaman) (2), Yaqnob (15), Gilan (Расторгуева В.С., Кделфман Д.И. Гиланский мазандаранский язык // Основы иранского языкознание. Ново-иранские языки. М., 1982) dillərində iki (aorist (ماضيالترامي), Mazandaran, Leninabad, Kanjabad, Şahristan ləhcələrində (13) dyrd (indiki-gələcək /aorist/), keçmiş zaman (ماضيالترامي) indiki mFəyyən gələcək (настоящее определенное), Sox ləhcəsində isə bir (13) (indiki mFəyyən zaman) gystərilir.

Felin ehtimal şəklinə nə klassik, nə də mFasir fars dilində təsadıf edilməmişdir. Felin bu şəkli tacik dilində f3 zamanda – keçmiş, indiki və gələcək zamanda işlədilir (5).

Felin bu şəkli tacik dilinin bir 3ox dialektlərində, o cfmledən Riştan, Sox, Ura-tfbin,

Şəhristan dialektlərində əsasən iki zaman forması nda (keçmiş, indiki mərəyyən zaman) işlədilir.

Tacik dilində işlənən felin ehtimal şəkli Azərbaycan dilində işlənən felin vacib şəkli ilə uyğun gəlir. Məfəyisə edək:

Gələcək zaman:

I xondaqıstam- oxumalı yam

II xondaqısti- oxumalı san

III xondaqıst- oxumalı dı r

Davamedici zaman:

I xonda istodaqıstam- oxumaqdayam

II xonda istodaqısti- hxumaqdasan

III xonda istodaqıst- oxumaqdadı r

V.A.Yefimovun fikrinə görə, felin ehtimal şəkli Xəzəri dilinin Yakolanq dialektində daha geniş formada işlənir:

- indiki-gələcək zamanda f3 şəklidə;

- keçmiş zamanda (длительнаə форма) iki şəklidə;

- keçmiş zamanda (ماضييعد) iki şəklidə işləndiyi hallar göstərilmişdir (4).

Zadu «vurmaq» felinin ehtimal şəklinin zamanlara və şəxsə görə təsrifi:

настоəhee-будуhee время			длительнаə форма		прошедhee время	
tip I	tip II	tip III	tip I	tip II	tip I	tip II
xod	xod		mizada	zadu xod	zada xod	zada xod
zadum	zanu m		xod budum	mibudum	budum	başum

Felin arzu şəkli mərəstəqil formada İran dillərindən Bəxtiyari, Osetin, Talı ş dillərində saxlanılmışdır. X.A.Tokazov Osetin dilində arzu şəklindən danışarkən yazır: "Qədim İran optativi əsasdan və ya sait şəxs şəkilisindən ibarətdir və Diaqor dialektində hələ «əə» şəkilisinə birləşir. İran dialektində cəm şəklinin şəkilisindən əvvəl geminatlaşmış k (kk) əmələ gəlir" (14, c.357).

D.Edelman yazır ki, Talı ş dilində arzu şəklinin bir-birinə qarşı qoyulmuş tərz-i-zaman forması yoxdur. Təkcə kykdən (indiki zaman) prefiks və saitləşmə ilə şəxs sonluğu – 0 (məsələn: bzsom «gedə bilsəydim») forması nəzərə zarpı r (17, c.437).

Məfəsir fars, tacik və digər İran dillərində arzu mənası əsasən iltizam şəkli vasitəsilə ifadə olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Natəmi N.Z., Fars dili. Bakı, 1984.
2. Гронберг А.П., Эдельман Д.И., Афганский язык // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. М., 1987
3. Гронберг А.П., Кделгман Д.И., Афганский язык. В.кн.; ОИЭ Новоиранские языки. М., 1981
4. Ефимов В.А., Личные глагольные аналитические конструкции как особый тип сочетания частичного и полного слова // Вопросы грамматического строя. М., 1955
5. Забани адабии хозираи тоҷик, қисми I. Душанбе, 1973
6. Забани адабии хозираи тоҷик, қисми I. Душанбе, 1977, с. 279.
7. Исаев М.И. Осетинский язык // Основа иранского языкознания. М., 1987, 616-618.
8. Исаев М.И., Осетинский язык. В.кн.; Основа иранского языкознания. М., 1987
9. Ниязмухаммедов Б., Ниязи Ш., Грамматика таджикского языка. Сталинабад, 1953
10. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки.; восточная группа М., 1987
11. Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии. М., Изд-во АН СССР, вып. 4, Л., 1961
12. Расторгуева В.С., Кделгман Д.И. Гиланский мазандаранский язык. В.кн.; ОИЭ. Новоиранские языки. М., 1982
13. Смирнова Л.П., Язык «Торих-и систан», Тр. АН Тадж. ССР, т.С.Х. 1959
14. Токазов Х.А. Исторический оптаив в современном осетинском языке. Изв.СоНии. Ордчоникидзе, 1957, т.ХІХ, с.357.
15. Хромов А.Л., Ягнобский язык, М., Наука, 1972
16. Шарова Е.Н., Использование форм изъяснительного и сослагательного наклонения в точдественных синтаксических условиях. – В.кн. Индийская и иранская филология. М., Наука, 1964, с. 99
17. Кделгман Д.И., Категория наклонения. В.кн.; ООТИ ИЭ, т.П., М., Наука, 1975, с. 437.
18. Кделгман Д.И., Шугнано-рушанская языковая группа // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. М., 1987, с. 397

RƏYÇİ: dos.N.Əfəndiyeva

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ OXUNUN ROLU

Ölkəmizdə xarici dillərin tədrisi gənc nəslin təlim və tərbiyəsində böyük rol oynayır. Xarici dilə praktiki yiyələnməkdə və bu dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilməsində nitq fəaliyyətinin başqa növləri kimi oxu da özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir.

Mürəkkəb psixolinqvistik proses olan oxu mətnin məzmununun qavranılmasında və informasiya əldə edilməsində mühüm rol oynayır.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, tələbələrin əksəriyyəti xarici dildən oxu qaydalarını dəqiq bilmir. Qrammatik hadisələri zahiri əlamətlərinə görə fərqləndirməyi bacarmadığından ixtisas üzrə mətnlərdən informasiya əldə etməkdə çətinlik çəkir. Ali məktəblərdə informasiyanın qavranılmasının xüsusiyyətindən və xarakterindən asılı olaraq oxunun aşağıdakı növlərindən istifadə olunur:

1. Analitik oxu;
2. Sintetik oxu.

Sintetik oxu öz növbəsində ucadan oxu və səssiz oxu şəklində mövcuddur. Məqsəddən asılı olaraq səssiz sintetik oxu mətnin məzmununun tam şəkildə qavranılması yaxud şifahi nəzərdən keçirilmə formasında ola bilər.

Təlimin səciyyəsinə görə oxunun 2 növü vardır: hazırlıqlı və hazırlıqsız.

Ali məktəblərdə təlimin son məqsədi hazırlıqsız səssiz sintetik oxu olub ixtisas üzrə orijinal mətnlərin məzmununun qavranılmasına xidmət edir. Bu mətnlər əsasən öyrənilməmiş leksik və qrammatik materialı əhatə edir. Başqa oxu növləri isə ikinci dərəcəli və köməkçidir. Mətdən lazımi informasiya əldə etməkdən ötrü hər şeydən əvvəl oxu qaydalarına əməl etməyi bacarmaq lazımdır. Savadlı oxu qavranılmış qrafik işarələri bir tam halında əlaqələndirməyi bacarmağı nəzərdə tutur. Bu cür əlaqələnmə üçün ümdə məna vahidi sözdür. Deməli oxu texnikası təlimində tələbələrin diqqətini əvvəl ayrı-ayrı sözlərin, sonra cümlələrin, daha sonra isə mətnin səlis oxunuşuna yönəltmək lazımdır.

Müəllim oxu zamanı tələbələrin mətni bütövlükdə başa düşmələrinə onu məna parçalarına ayıra bilmələrinə, vurğuları yerli- yerində işlətmələrinə, səs tonunun düzgün olaraq alqaldıb ucaltmalarına xüsusi diqqət yetirməlidir. Müəllim təlimin elə ilk mərhələsindən başlayaraq çalışmalıdır ki, tələbələr düzgün oxu vərdişləri əldə etsinlər. Bunun üçün yeri gəldikcə ucadan oxudan istifadə etmək lazımdır. Ucadan oxunun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu yalnız mətni oxuyan şəxs üçün deyil, eyni zamanda başqa tələbələrdən ötrü də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz ucadan oxu sayəsində tələbələrin ifadə tərzləri və tələffüz vərdişləri təkmilləşir. Buna görə də müəllim dərslərdə verilmiş çalışmalardan məqsədmüvafiq şəkildə istifadə olunmasını təşkil etməyi bacarmalıdır.

Tələbələrdə rəvan oxu vərdişlərini təkmilləşdirmək üçün əvvəlki semestrərdə öyrənilmiş mətnlərin təkrarən ucadan oxunmasını həyata keçirmək lazımdır.

Müşahidələr göstərir ki, tanış mətnin yenidən oxunuşu cümlə stereotiplərinin stabilliyinə müsbət təsir edir. Ona görə də elə məsələlər hazırlamaq lazımdır ki, oxunulan mətnin məzmunu yeni məna ilə bağlı olsun. Məsələn, müəllim tanış mətnin oxunuşu zamanı tələbələrdən birinə məntiqi vurğunun köməyi ilə "xəbəri", ikincisinə "zərfliyi", üçüncüsünə isə "mübtədani" nəzərə çatdırmağı tapşırır.

Bu və ya buna bənzər tapşırıqların köməyi ilə oxu zamanı mətdə tələbələr daha yeni məna çalarlıqları əldə etməş olurlar.

Tanış mətnin təkrarən oxunması tələbələrin şifahi nitq vərdişlərinin daha da təkmilləşməsinə müsbət təsir göstərir.

Ucadan oxu ilə yanaşı təlim prosesində səssiz oxudan da istifadə edilir. Bu oxunun məqsədi mətdən informasiya əldə etməklə əlaqədardır. Bu məqsədlə həm vaxtilə keçilmiş və həm də yeni mətnlər istifadə oluna bilər.

Mətnin təkrarən səssiz oxunuşu obyektin xarakterini müəyyənləşdirməyə, illüstrasiya və s. aid cümlələrin tapılmasına kömək edir.

Tanış olmayan mətnin oxunuşu prosesində müəllim tələbələrə onun əsas ideyasını müəyyənləşdirmək üçün veriləcək suallara qabaqcadan cavab hazırlamaq və s. kimi tapşırıqlar verə bilər. Belə hallarda materialın həcmi, üslubun mürəkkəbliyi, vaxt bölgüsü təlimin mərhələsinə uyğun olmalıdır.

Materialın qavranılmasına verilən vaxt qüvvətli və zəif qruplarda eyni olmalıdır.

İxtisas üzrə mətnin məzmununun mənimsənilməsinə onun qabaqcadan şifahi nəzərdən keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə hallarda tələbə mətnin ümumi məzmunu başa düşmək deyil, oradakı ayrı-ayrı cümlələrin, cümlələrin ayrı-ayrı hissələrinin, kitabın, məqalənin nəyə həsr olunduğunu müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır.

İndi də analitik və sintetik oxunun təşkili və aparılmasından bəhs edək.

Qeyd etmək lazımdır ki, oxunun növündən asılı olmayaraq mətn informasiya mənbəyi hesab olunur. Bəzən analitik oxunu "tərcüməli oxu" ilə eyniləşdirirlər. Əlbəttə, bu fikir ilə razılaşmaq çətindir. Analitik oxu zamanı mətnin məzmununu başa düşmək üçün heç də həmişə tərcümədən istifadə olunmur. Oxunun dil ünsürlərinin məqsədyönlü təhlili mətnin məzmununu başa düşülməsinə kömək edir. Belə təhlil tərcüməyə əsaslanma da bilər, əsaslanmaya da bilər.

Analitik oxu zamanı əsas diqqət qrammatik və leksik çətinliklərin aradan qaldırılmasına yönəldilməlidir. Bu zaman fonetik və üslubi çətinlikləri nəzərə almamaq da olar.

Leksik çətinliklərin aradan qaldırılmasında leksik təhlil mühüm rol oynayır. Belə hallarda ikidilli lüğətdən istifadə edilməsi məqsədmüvafiqdir. Leksik təhlilin əsas məqsədi sözün mənasının mətnin məzmununa uyğun gəlib-gəlməməsini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu təhlil morfoloji və mənaca təhlillə üzvi surətdə əlaqəli olur. Mətndəki frazeoloji vahidləri başa düşmək üçün onların ana dilindəki qarşılığını tapmaq lazımdır.

Qrammatik çətinliklərin aradan qaldırılmasında isə qrammatik təhlildən istifadə olunur.

Sintetik oxu — tədrisin əsas məqsədi olub təhlil və tərcümənin köməyi olmadan informasiya alınmasına xidmət edir. Bu oxu növü tədris prosesinin bütün mərhələlərinin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Artıq tədrisin aşağı mərhələsində analitik oxu zamanı dil materialı mənimsənilməkdən sonra intensiv sintetik oxunun köməyi ilə tələbələrdə müvafiq bacarıq və vərdislər yaranmağa başlayır.

Sintetik oxu nitq bacarıq və vərdislərinin inkişafına kömək etməklə yanaşı, dil hadisələrinin təkrarını və onların mənimsənilməsini də təmin edir. Çünki tələbənin diqqəti bu zaman oxunulan mətn ətrafında cəmləşmiş olur.

Sintetik oxu mətnləri tələbələr üçün tanış leksik material üzərində qurulur. Bu mətnlərin tərkibində 5 - 7% naməlum söz də ola bilər. Tələbələr bu sözlərin mənasını lüğətə müraciət etmədən sözdüzəldici şəkildə, mətnin məzmununun ümumi ahənginin köməyi ilə başa düşməyi bacarmalıdır.

Tanış olmayan qrammatik hadisə mətnin tərkibinə o vaxt daxil oluna bilər ki, həmin qrammatik hadisə ana dilindən tələbələrə tanış olsun. Buna ana dilində keçmiş zaman formalarının tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin və s. işlənməsini misal göstərmək olar.

Sintetik oxu mətnləri məzmunca bitmiş bir məsələni əhatə etməli və tələbə üçün informasiya xarakteri daşmalıdır. Mətnlər məzmunu əks etdirən konkret başlıqlarla verilməlidir. Təcrübə göstərir ki, belə hallarda tələbələr mətnə təsvir edilmiş hadisəni qavramaq üçün müəyyən istiqamətə malik olurlar.

Təsviri, elmi-kütləvi və texniki mətnlər müvafiq illüstrasiyalarla təchiz edilməlidir. Verilmiş illüstrasiyalar mətnin məzmununun tam açılmasını deyil, onun başa düşülməsini asanlaşdırmağa kömək etməlidir.

Sintetik oxu vərdislərini dil hadisələrini dəfələrlə təkrar olunduğu yalnız və yalnız böyük həcmli materialın köməyi ilə inkişaf etdirmək olar.

Sintetik oxu üçün material dərslərdən, qəzetlərdən, fototekstlərdən və s. mənbələrdən istifadə oluna bilər. Bu zaman aparılan iş oxu xatirinə deyil, hökmən informasiya əldə edilməsinə yönəlməlidir.

Bu məqsədlə aşağıdakı tapşırıqlar olduqca faydalıdır:

1. Verilmiş suala cavab olan cümləni mətnə tapın və nəzərə çatdırın.
2. Ana dilində verilmiş cümlənin mətnə xarici dildə ekvivalentini tapın.
3. Mətni oxuyun, onun məzmununa aid verilmiş suallara ana dilində, yaxud xarici dildə cavab verin.
4. Mətni oxuyun, abzaslara müvafiq başlıqlar verin.
5. Mətni məna hissələrinə ayırın və hər hissənin əsas mənasını nəzərə çatdırın.
6. Mətni məna hissələrinə ayırın və hər hissəyə aid müvafiq ad verin.
7. Mətnə plan tərtib edin.
8. Verilmiş illüstrasiyalardan mətnin hər hissəsinin məzmununa uyğun olanları seçin.
9. Oxunmuş kitabın yaxud məqalənin annotasiyasını yazın.
10. Məqalənin yaxud kitabın əsas məsələləri üzrə referat yazın.
11. Mətnəki yaxud kitabdakı məsələlər üzrə rəy yazın. Bu zaman söylənilmiş fikir təsviri xarakter daşımamalıdır.

Sintetik oxu dərslər zamanı və evdə aparıla bilər. Onun yoxlanılması isə dərslər zamanı həyata keçirilir.

Sintetik oxu tələbələrdə sərbəst işləmək, fikirləşmək və müstəqil surətdə informasiya əldə etmək bacarıq və vərdislərini aşılayır. Oxunun bu praktiki və ümumi təhsil əhəmiyyəti ilə yanaşı böyük tərbiyəvi imkanları da vardır. Bundan ötrü oxu mətnlərinin məzmunu elmi cəhətdən maraqlı olmalıdır.

Müşahidələr göstərir ki, oxu mətnləri öyrənilərkən praktiki, ümumi təhsil və tərbiyə müəssisələri kompleks şəkildə həyata keçirildikdə tələbələrdə müvafiq bacarıq, vərdislər aşılanır, onların dünyagörüşü genişlənir və gənc nəsidə Azərbaycan xalqına, vətənə, doğma torpağa olan məhəbbət xeyli qüvvətlənir, milli qürur hissi daha da inkişaf edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Гурвич П.Б., Шлямберг Р.З. Дефиниция неподготовленной речи. журн. «Иностранные языки в школе», 1965, №6.
2. Егорова М.С., Зыкова Н.Н. Синтетическое чтение и вопросы усвоения устной речи на иностранном языке. «Методические материалы по вопросам преподавания иностранных языков в средней школе», Горький, 1959.
3. Хадеева-Быкова А.А. Место синтетического (курсового) чтения в процессе обучения иностранному языку. Сб. «Вопросы филологии», Вып. I, М., 1962.

Annotasiya

Ölkəmizdə xarici dilin tədrisi gənc nəslin təlimvə tərbiyəsində böyük rol oynayır. Xarici dilə praktiki yiyələnməkdə və bu dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilməsində nitq fəaliyyətinin başqa növləri kimi də oxu da özünə məxsus əhəmiyyətə malikdir. Mürəkkəb psixolinguistik proses olan oxu mətnin məzmununun qavranılmasında və informasiya əldə edilməsində mühüm rol oynayır.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Musayeva Sevinc Abbas qızı⁸⁷

N.A.NEKRASOVUN ƏSƏRLƏRİ ABDULLA FARUKUN TƏRCÜMƏLƏRİNDƏ

Rus milli obrazlı təfəkkürünün ən parlaq ifadəçilərindən biri olan N.A.Nekrasovun poetik irsi XIX əsrin sonlarından Azərbaycan maarifçilərinin və şairlərinin diqqətini çəkməyə başlayır. Xüsusən onun yaradıcılığına diqqət sovet dövründə güclənir, əsas əsərləri dilimizə çevrilir, haqqında araşdırmalar aparılır.

Bədii tərcümələr müstəqil Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət siyasətinin tərkib hissəsidir. Bu mənada klassik rus poeziyasının, o cümlədən böyük rus şairi N.Nekrasovun ədəbi irsinin tərcüməsi, təbliği və tədqiqi mədəniyyətlərimizin qarşılıqlı ünsiyyət əlaqələrinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nekrasov irsinin öyrənilməsi Azərbaycan-Rusiya ədəbi, mədəni prosesin ayrılmaz hissəsi olaraq maraq doğurur. Azərbaycan ziyalılarının Nekrasov irsi ilə tanışlığı XIX əsrin sonlarından başlayır. Digər rus klassikləri ilə (A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, İ.A.Krilov ...) müqayisədə N.A.Nekrasov yaradıcılığına münasibət müəyyən qədər gecikmiş və zəif olmuşdur. Bu, böyük şairin şəxsiyyətinə və yaradıcılığına zaman-zaman ziddiyyətli yanaşmalardan irəli gəlmişdir. Sosial-tarixi, ictimai-siyasi şərtlərin dəyişməsi Nekrasov irsinə münasibətə də təsirsiz ötürməmişdir.

Nekrasovun Azərbaycanda resepsiyası ilə bağlı həlledici dönüş sovet dövründə baş verir. Sovet dövrünə qədər Azərbaycan oxucusunun Nekrasov irsi ilə tanışlığı ardıcıl və davamlı olmamışdır. Azərbaycan sovet poeziyasının formalaşması SSRİ xalqlarının ədəbiyyatı ilə, xüsusən rus ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişdi. Böyük Vətən müharibəsi illərində Nekrasov poeziyası yenidən gündəmə gəlir, onun çağırış ruhlu, vətənpərvərlik şeirləri dövrün ideoloji, patriotik kontekstinə uyğun gəlirdi. Nekrasov patetikası vətən müharibəsinin fəlsəfəsini ifadə edirdi. XIX əsrin ikinci yarısında - XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan şairlərini və ziyalılarını N.A.Nekrasovun ədəbi irsinə cəlb edən səbəblərdən biri də "qadın və cəmiyyət", "vətənə və xalqa inam", "cəmiyyətdə şairin və poeziyanın yeri", "qəhrəman və zaman" kimi problemlərin aktual olması ilə, onun yaradıcılığının rus poeziyasının ən yüksək uğurlarından biri kimi qəbul edilməsi ilə bağlı idi. Nekrasov yaradıcılığının Azərbaycan oxucularına tanınmasında O.Sarıvəllinin, A.Faruqun, B.Qasımzadənin, Ə.Ziyatayın, Ə.Tələtin, Ə.Kürçaylının, V.Rüstəmzadənin tərcümələri əhəmiyyətli rol oynamışdır. Nekrasov irsinin Azərbaycanda tanınmasında istedadlı şair Abdulla Farukun danılmaz rolu olmuşdur. Nekrasov şerinin inqilabi-vətəndaşlıq pafosu A.Faruqun ruhuna yaxın idi. Bildiyimiz kimi, Abdulla Faruk inqilabdan əvvəl Bakı bolşeviklər komitəsinin nəzdində fəhlələr arasında inqilabi təbliğat apararı "Faruk" adlı sosial-demokratik qrupun adını özünə ləqəb götürməklə yaradıcılığının inqilabi istiqamətini müəyyən etmiş oldu. 1938-ci ildə Azərbaycanda Nekrasovun ölümünün 60 illiyi təntənəli şəkildə qeyd olunur. Məhz bu dövrdə Farukun tərcüməsində Nekrasovun "Yolda", "Vətən", "V.Q.Belinskiyə", "Şair və vətəndaş", "Dəmiryolu" və digər əsərləri çap olunur.

"Şair və vətəndaş" şeiri (1855) Nekrasovun ilk şeirlərindən biridir. Bu şeir 1856-cı ildə "Sovremennik" jurnalının 11-ci sayında çap olunmuşdur. Şeir senzuranın diqqətini cəlb etdiyinə görə 1861-ci ildə qısaltılmış formada çap verilmişdi. Dialoq şəklində yazılmış bu şeirdə şairin vətəndaş mövqeyi aydın hiss olunur:

Ayıbdır səndəki talantla yatmaq,
 Ələm illərində borcu unutmaq,
 Gözəl vadilərin, mavi göylərin,
 Dənizin hüsnünü, yosma dilbərin
 Nəvazişlərini tərənnüm etmək,
 Daha çox ayıbdır, anlamaq gərək! (8)

Nekrasov əsərinin özəllikləri olan çovğun, sakit dənizin mənzərəsi, şairin həyəcanlı etirafı, öz bacarıqsızlığı haqqında acı fikirləri və s. Farukun tərcüməsində öz əksini tapmışdır. Mexaniki prinsiplərə əsaslanmasına baxmayaraq, tərcüman orijinalın mənasını oxucuya düzgün çatdırmağa müvəffəq olmuşdur:

Tüfan sükut edir, açılır hava,
 Göylər bəhsə girir mavi sularla....
 Yolcular, o dilsiz sular həmdəmi
 Sakit bir ürəklə durub baxırlar (8)

Daha artıq sözdən istifadə etməyi mənaya xələl gətirsə də tərcüməçi şeirin intonasiyasını düzgün çatdır bilmişdir. Vətəndaşın alovlu sözləri, inqilaba çağırışı tərcümə olunan mətnlə vəhdət təşkil edir:

Иди в огонь за честь отчизны
 За убежденья, за любовь,
 Иди и гибли безупречно,
 Умрешь не даром: дело прочно,
 Когда под ним струится кровь (7, c.2, s.9)
 Vətənin şərəfi, məslək, məhəbbət
 Uğrunda oda gir, şərəflə məhv ol!
 Ey sadıq vətəndaş, namuslu oğul!
 O iş ki, görünür qan bahasına
 Əsrlərə zəfər toxunmaz ona (8)

⁸⁷ Bakı Slavyan Universiteti. sevinc333@rambler.ru

Bəzi yerlərdə isə tərcüməçi mənanı catdırmaqda çətinlik çəkmişdir. Məsələn, vətəndaş şair öz vətəndaşlıq borcundan danışarkən:

И среди нас судьба являла
Достойных граждан.. Знаешь ты
Их участь? Преклони колени! (7, с.2, s.11)

Nekrasov bu misralarda dekabristləri nəzərdə tutur. Tərcümədə isə buna rast gəlinmir, 10 misradan ibarət olan bu şeirdə şairin görünüşündən söhbət gedir. Nəticədə şeir formasını itirir, bu da sərt Nekrasov cümlələrinə xələl gətirir. Müəyyən çatışmazlıqlara baxmayaraq, A.Faruk tərcümələri bu yolda atılmış ilk addımlar olduğu üçün çox dəyərlidir.

Təəssüf ki, bəzən tərcüməçilər Nekrasov poeziyasında bədii obrazların mənsəyini izləyə bilməmiş, şairin fikrini oxucuya catdırmaqda çətinlik çəkmişlər. Nəticədə əsas obrazlar, metaforalar və ya simvollar, Ezop dili və s. oxucuya dəqiq çatdırılmır. Bundan başqa, Nekrasovun sevimli epitetləri (роковой, суровый, унылый, злобный, угромый), dəfələrlə təkrarlanan sabit anlayışlar (злоба, терпение, дело, цепи) var ki, vətəndaşlıq poeziyasının ənənələr ilə sıx bağlıdır və Nekrasovun realist düşüncə sistemində “xüsusi statusa” malik olduqları üçün tərcümədə imkan daxilində qorunub saxlanmalıdır. Bu tərcümələrdə rus şairinin orijinal intonasiya melodika yaxınlığı Azərbaycan dilində səslənməsi ilə birləşir. Məna - söz itkiləri isə yalnız onda yaranır ki, tərcüməçi sözün məna və emosional qatların duya bilmir, yəni bədii əsərin üslub sistemi saviyyəsində baş verir.

Nekrasov “Yolda” şeirini 1845-ci ildə qələmə alıb. “Bu şeir rus ədəbiyyatında ağır istismar şəraitində yaşayan təhkimli rus kəndlisinin iztirablı həyatını aydın, parlaq və cəsarətli boyalarla təsvir edən ilk qiymətli şeirlərdən idi” (3,207). Şeirdə sadə təhkimçi kəndlilin həyat yoldaşı haqqında fikirləri göstərilir. Nekrasov təhkimçi kəndli obrazında bütün rus xalqının bədbəxtliyini və çətinliklərlə dolu həyatını əks etdirmiş, sadə adamların iztirablarını göstərməyə müvəffəq olmuşdur. Zadəgan evində tərbiyə almış kəndli qızı Qruşanı bir müəllim sevir. Bundan xəbər tutan ev sahibi onu cəzalandırmaq məqsədi ilə kəndə göndərir və təhkimçi kəndliyə ərə verir. Kənd həyatından uzaq olan Qruşanın bundan sonra ağır günləri başlayır. Şeirin kiçik olmasına baxmayaraq, bir neçə obrazla tanış oluruq: arabaçı və onun arvadı, qoca və cavan mülkədar, müəllim və lirik qəhrəman. Şair xalq həyatının dərinliklərini şifahi xalq ədəbiyyatından nümunələrlə göstərməyə nail olmuşdur. Bu şeir Nekrasov yaradıcılığında yeni dövrün başlanğıcını göstərirdi. İlk dəfə şair təhkimçilik hüququna qarşı belə sərt çıxış etmiş və mülkədar özbaşnalığını göstərmişdir. Kəndli bir qızın sahibkarın arzusu ilə əvvəl mülkədarın evində yaşaması, sonra isə kəndə göndərilməsi arabaçının dili ilə oxuculara catdırılır. Bəzən tərcüməçi poetik mətnin etnoqrafik çalarlarına diqqət yetirə bilməmiş bəzi anlaşılmasızlıqlara və uyğunsuzluqlara yol vermişdir. Arvadının mülkədarın evində yaşamasından danışarkən onun kəndlilər kimi deyil, atlas libaslar geydiyini bildirir. Tərcümədə isə onun kəndliləri bəyənmədiyi göstərilmişdir. Bu fakt qəhrəmana olan sonrakı münasibəti müəyən edir.

Orjinalda:

При чужих и туда, и сюда,
А украдкой ревет, как шальная (7, с.1, s.12)

Tərcümədə:

Bir yad adam olsa, ya gəlsə qonaq
Sarafan geyməzdi, eşidirsənmi? (10,36)

Müəllif onun insanlar arasında ağlamaqdan utandığını, tərcüməçi isə qonaqlar yanında kəndli paltarında olmağından utandığını bildirir. Bu tərifi tək mətnin mənasına yox, eləcə də ideyasına xələl gətirir. Bəzi sözlərin leksik mənasında da səhvlər özünü göstərir. *Ямищик* sözü *çarvadar* (погонщик) kimi, *вращать* – *cevlan etmək*, *получить воспитание* – *pərvəriş tapmaq* kimi tərcümə olunub. Lakin bu çatışmazlıqlar tərcümənin müsbət xüsusiyyətlərinə xələl gətirmir.

“Vətən” şeiri 1846 -cı yazılıb. Şeirdə Nekrasov Volqa sahillərində fəryad edən ictimai həyat ziddiyyətlərini yada salır, rus kəndlisinin ağır, mənasız məişətinə diqqəti cəlb edib, bu ziddiyyətli həyatın bədii mənzərəsini verir. Şair uşaqlıq illərindən onu əhatə edən mühiti ittiham edirdi. “Vətən” şeirində şair yalnız mənsub olduğu ictimai-siyasi, sosial mühiti deyil, həm də özünü mühakimə edirdi. Şeir əlyazma şəklində inqilabi dairələrdə tanınmış və rəğbət qazanmışdı. Tərcümə ilə orjinal mətni müqayisə etdikdə bir neçə üslubi xətalara rast gəlirik. Məsələn, aşağıdakı hissədə şair uşaqlıq illərini yaşadığı mühiti şiddətli tənqid atəşinə tutur və özünü də tənqid etmiş olur:

..где научился я терпеть и ненавидеть,
Но, ненависть в душе постыдно притая,
Где иногда бывал помещиком и я (7,с.1,s.45)

Tərcümədə isə belə catdırılır:

Öyrəndim səbr etməyi, artıd kinim, nifrətim,
Utanmayıb gizlətdim qəlbimdə bəzi kini,
Bu yerlərdə bir zaman mən də mülkədar kimi..(9)

Nekrasovun “Dəmir yolu” (1864) şeirində sərt reallıq, qəmgin kinayə hiss olunur, sosial problem ön plana çəkilir. Kəndlərdən aclıq və ehtiyac ucbatından şəhərə qaçan kəndlilərin amansız istismar olunmalarından söhbət açılır. Rusiyada kapitalizmin inkişaf etdiyi bir dövrdə fəhlə və kəndlilərin həyat şəraitinin ağırlaşdığını, köləliyin, əsarətin daha da möhkəmləndiyinin şahidi oluruq. İnsan şəxsiyyətinin, insan ləyaqətinin alçaldığını, zəhmətin, insan əməyinin daha da ucuzlaşdığını göstərən “Dəmir yolu” şeirində rus xalqının qüdrətinə və azad gələcəyinə inamı xüsusilə diqqəti cəlb edir: Rus xalqı çox davamlıdır, onun gücünə inan!

Sinəsilə maneələri vurub yıxaraq,
Gözəl-göyçək əyyam olar...təssüf, ancaq,
Onu nə mən görəcəyəm, heyf, nə də sən... (5)

Əsərin epiqrafında Peterburq və Moskva arasında çəkilən dəmir yolunun qraf Kleynmixel tərəfindən çəkildiyi bildirilir. Epigraf oğulun ataya sualı və atanın oğula cavabı əsasında yazılıb. Əsəri sözün əsil mənasında xalqın qəhrəmanlığı haqqında yazılmış bir dastan adlandırmaq olar. Xalqın hünəri, mərdliyi böyük sevgi ilə göstərilmişdir. Müəllif bununla tarixi abidələrin yaranmasında xalqın rolunun böyük olduğunu göstərməklə yanaşı, onların çəkdikləri əziyyətləri, fiziki işgəncələri də göstərmişdir. Təssüf ki, bu emosional rəngarəngliyi tərcümədə görmürük. Bu özünü şairin gənc nəsə müraciətində aydın şəkildə göstərir:

Эту привычку к труду благодородную
Нам бы не худо с тобой перенять..
Благослови же работу народную
И научись мужика уважать (7, с.2, s.170)

Tərcümədə:

Biz də sənənlə görüb belə xeyirli işlər
Onlardan vərmiş olsaq, yaman olmazdı, yaman.
Öyləysə, xalq işinə sən də xeyir-dua ver,
Öyrən muşjklərə hörmət etməyə əlan (5)

60-cı illərin gənclərinə müraciət edən Nekrasovun bu misraları A.Farukun tərcüməsində nəinki öz parlaqlığını, eləcə də aydınlığını itirir.

Да не робей за отчизну любезную..
Вынес достаточно русский народ.
Вынес и эту дорогу железную –
Вынесет все, что господь ни пошлет! (7, с.2, s.170)

Tərcümədə:

Bir də ki qorxma, qacma bu sevimli vətəndən,
Rus xalqı çox dözmüşdür, hər cəfaya dözəcək,
Bu dəmir yoluna da dözəcəkdir bu vətən,
Allahın göndərdiyi hər bəlaya dözəcək (5)

Nekrasovun maraqlı şeirlərindən biri isə “Lay-lay” (1845) şeiridir. Şeirdə dövlət məmurlarının, çar çinovniklərinin və təhkimçi dvoryanların alçaqlığı, yaltaqlığı sərt satirik boyalarla göstərilmişdir.

Yat, nə qədər məsumsan, yuxuya ver özünü,
Yat dəcəl bala laylay...
Gün gələr, böyüyərək sən görkəmcə bir məmur
Olarsan qəlbən alcaq,
Mən də çıxaram səni daim yola salmağa,
Əlimi qaldıraraq,
İstədiyən zamanda bacarsan belini
Əyərək edəsən yay...
Tez zamanda olarsan adlı-sanlı bir ağa,
Böyük rus dvoryanı.
Sakit, gözəl bir həyat icində öz ömrünü,
Sürüb edərsən tamam,
Yat, mənim çinovnikim, yat gözəl çinovnikim,
Yat, mənim dəcəl balam (6)

“Baş qarçı yanında düşüncələr” (1858) və “V.Q.Belinski” (1855) şerləri A.Farukun tərcüməsində orjinala daha yaxındır. “Baş qarçı önündə düşüncələr” adlı əsərinin yaranması tarixi də maraqlıdır. Şairin həyat və qələm yoldaşı Natalya Panayeva nağıl edir ki, “bizim evin qarşısında Dövlət Əmlakı Nazirliyinin binası yerləşirdi. Bir səhər nazirliyin qarşısında çoxlu kəndli toplaşmışdı. Qarçı onları söyür, döyür, təhqir edib qovurdu. Heç kim şikayətə gəlmiş zavallı kəndliləri qəbul etmək istəmirdi. Bayaqdan bəri əli qoynunda pəncərə qarşısında durub bu kədərli mənzərəni seyr edən Nikolay Alekseyeviçin birdən-birə rəngi tutuldu, dodaqları əsdi... O, son dərəcə əsəbi, həyəcanlı halda iş otağına keçdi və iki saatdan sonra gözəl “Baş qarçı önündə düşüncələr” şeiri hazır oldu” (3,217).

Bu misralarda tərcüməçi Nekrasovun tənqidi gücünü duymuş və tərcümədə aydın şəkildə çatdırı bilmişdir:

Еу sırtıқ yaltaqlığı sevən, еу азqınlığı,
Süründürməciliyi, yekəqarınlığı,
Qumarı məsud sayan, xoş həyat sayan! (2)

Xalqın belə ağır, acınacaqlı vəziyyətdə olması Nekrasovu kədərləndirir və onu ayılmağa, mübarizə aparmağa çağırır.

Ayılacaqsan sən, bir qüvvətə gələrək,
Yoxsa tale hökmünə bir itaət edərək... (2)

Əsərin dili danışıq dilinə daha yaxındır. Bəzi səhvlər, qeyri adekvat leksik komponentlər tərcüməyə xələl gətirir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Nekrasov yaradıcılığı lirizmi, yüksək vətənpərvərliyi ilə Faruk yaradıcılığına yaxın idi. Bu tərcümələr Farukun istedadlı bir tərcüməçi kimi tanınmasına imkan verdi. 30-cu illərdə dövrü mətbuatda onun tərcümələrinin çap olunması o dövr üçün böyük hadisə idi.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Alməmmədov A. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri (1900-1920-ci illər). Bakı, 215s.
2. "Baş qarı önündə düşüncələr" // "Ədəbiyyat" qəzeti, 1938, 12/2, №7
3. Сәфәр М. XIX əsr rus ədəbiyyatı 3 cildə. Cild 2, Bakı: Maarif, 1974, 326 s.
4. Чуковский К.И. Реалистическое искусство. М., 1963, 515с.
5. "Dəmir yolu" // "Ədəbiyyat" qəzeti, 1937, 1/VIII, №32
6. Lay-lay // "Ədəbiyyat" qəzeti, 1938, 15/1, №2
7. Некрасов Н.А. Полн.собр.соч. и писем в 15 томах. Л.:Наука,Т.1-2,1981
8. "Şair və vətəndaş" // "Ədəbiyyat" qəzeti, 1937, 18/V, №21
9. "Vətən" // "Kommunist" qəzeti, 1938, 8/1, №6
10. Zəmfira Qarabaqlı/ Şərlərim, canlı şahidlərim (N.A.Nekrasovun lirik poeziyası azərbaycan dilində). Bakı: "Elm"-2000, s.130

Ключевые слова: *перевод, творчество, стихи, поэт, переводчик*

Açar sözlər: *tərcümə, yaradıcılıq, şeir, şair, tərcüməçi*

Keywords: *translation, creativity, the poet, poem, translator*

Резюме

Произведения Н.А.Некрасова в переводах Абдуллы Фарука

В популяризации творчества Н.А.Некрасова в Азербайджане большую роль сыграл Абдулла Фарук. Он перевел на Азербайджанский язык целый ряд стихотворений Некрасова как «В дороге», «Родина», «В.Г.Белинский», «Поэт и гражданин», «Железная дорога». Лиризм творчества Н.А.Некрасова и его высокий патриотизм были близки характеру творчества А.Фарука. Эти переводы прославили А.Фарука как талантливого переводчика и стали особым этапом для периодической печати 30-х годов XX годов.

Summary

Nekrasov's works in Faruk's translations

Talented poet Abdulla Faruk played an important role in the recognition of Nekrasov's works to Azerbaijani readers. He translated Nekrasov's works "On the Road", "Homeland", "To V.Q.Belinskiy", "Poet and Citizen", "Railway" and many other works into Azerbaijani. Nekrasov's creativity was close to Faruk's with its lyricism and high patriotism. These translations made him to be recognized as a talented translator. Printing of his translations in the periodical press in the 1930s was a great event for that time.

Rayçi: prof. R.K.Rəsulov

Müslümova Ofelya Suxay qızı⁸⁸
DƏRS PLANINDA İNNOVATİV LAYİHƏLƏR

Məktəblər mövcud olduğdan bəri, planlaşdırılmış innovasiyalar yaxud islahatlar məktəb təcrübəsində dəyişikliklərin bölünməsinə bir vasitə kimi istifadə edilir və bu üsulla həyat gerçəkliyindəki dəyişən şərtləri hesaba almaq məqsədi qoyulur. Planlaşdırılmış innovasiyanın həyata keçirilməsinə tədris planları ən yaxşı nümunədir. Bu həyata keçirilmə tədbirləri həmişə uğurlu olmayıb, bunlar yalnız bu sahədə aparılmış təcrübələrin balansıdır. Fullan göstərmişdir ki, əgər islahatlara şans verilsə, bir çox şərtlərin birlikdə ortaya çıxması lazımdır. Məsələn üçün, əgər yalnız yeni materiallar yaxud kurikulum təyin edilsə bu kifayət etmir. Bunun üçün digər dərs metodları, digər təşkilati ölçülər və didaktik əsas rəylər (fikirlər) də daxil edilməlidir. İnnovasiyanın dərslə faktiki olaraq görülməsi çox uzun bir yoldan keçir. Ancaq təsəvvür tələfindən baxıldıqda elmi idrakın və tələblərin konkret təhsil planı məzmununa qarışması uzun sürən bir prosesdir.

Artıq 1990-cı illərin əvvəllərində dərs planlarından müəyyən şeylərin xaric edilməsi tanındı. “Təşkilati inkişafda əlavə olaraq dərs, tərbiyə və təhsilin əsil səbəbi kimi çıxış edir, yəni də can atılan məqsəd, məktəb inkişafının daha da yaxşılaşdırılmasıdır, yəni məktəb nailiyyətlərinin, keyfiyyətlərinin yüksəlməsidir” (Şrats 1995, 269). Əvvəlki araşdırmalarda artıq açıqlanmışdır ki, dərs planındakı innovasiyalar şərti olaraq dərslərə paylanır. Məlum olmuşdur ki, məktəbin gündəlik həyatındakı yeniliklər heç vaxt böyük çevrilişlə əlaqədar ola bilməz, çünki bununla mövcud normalar və təcrübələr təhlükəyə düşür və bu, bu günə qədər olan işlərin bərk tənqidinə gətirib çıxarır. Hər halda aydın haşiyələnmiş yeniliyin məzmunu məlum olmalıdır və indiyə qədər buna cavabdeh olan yalnız bir hissəni ayıra bilər. İndiyə qədər çox güclü yayılmış təcrübənin, yeniliklərinin çox az şansı olur. Əksər məktəb pedaqoji islahatları çox ideal və optimal layihələrdə təbliğ edən yeniliklər müəllimləri məyus edir və buna görə qorxuducu və əsaslandırıcı təsir edir.

Digər aspekt isə dərs planlarının yenilənmə məqsədlərini nə dərəcədə aydınlaşdırmağı və dəqiq formalaşdırması, üstünlüklərin və arxa planın göstərilməsi və öz mənasında müəllimlər üçün təsvir edilməsi məsələsidir. Bu zaman, əgər müəllimlər üçün harada yüngülləşmə və yükə azalma aydınlaşdırılırsa, bu çox pozitiv təsir edir. Bununla əlaqədar olaraq tədris planlarının məzmunu, praktiki yerləşdirilməsi konkret göstərişlər və misallar anlamını sürətləndirməyə və qorxunu aradan qaldırmağa çox yardımçı olur. Həmçinin bir-birilə bağlı tələblərin arasındakı məhdudluq bir tərəfdən məsləhət və təklifləri, digər tərəfdən isə anlaşılmaqları və qeyri – müəyyənlikləri aradan qaldıra bilər.

Bununla yanaşı, tədris planı öz şəxsi formalaşması üçün açıqlıq buraxmalıdır: Rəhbər xətlər və tədris planları ən tez o zaman əlverişlidir ki, təkcə bunun üçün ən kiçik formalaşmış ölçülər deyil, həmçinin əsas məqsədlərin və geniş mövzu sahələrinin açıq təsvir edilmiş tələblərlə uzaqlaşdırılmış olsun. Bunlarla təkcə material bolluğu deyil, həm də öyrəndənlərə olan təzyiqlə məhdudlaşdırılır, həm də onlarda, başlıca işlərinə inam hissələri yaradılır və ümumiyyətlə, onlara öz şəxsi yaradıcı və müvafiq şagirdlərə aid olan yollarla getməyə imkan və şərtlər verilməlidir.

Inkişaf prosesində anlaşmanın yaranması və şəxsi təsirin qəbulu, aid olanların iştirakını imkanlaşdıranda innovasiyalar bir o qədər təsirli olur və ona nail olunur. Müxtəlif fəaliyyətlər, o cümlədən iclaslar, nöqtəyi – nəzərlər, məktəbdaxili konfranslar və təkmilləşmələr, internet sorğuları ümumi inkişaf dövründə intensiv və fikir mübadiləsi ilə fəaliyyətə gətirilməlidir. Bu tədbirlərin məqsədi, müəllimləri – yenilənmə dövrünün ilk vaxtında həssaslaşdırmaq, inkişafın aktual vəziyyəti haqqında məlumat vermək və inkişaf prosesinə inteqrasiya etməkdən ibarətdir. Əgər müvafiq olan fənlər “transportlaşdırılırsa” və daha anlaşılana edilərsə, yenilənmənin gündəlik məktəb həyatında həyata keçirilməsi şansı daha çox olur.

Haynişin fikrincə, müəllimlər ciddi qəbul edilsə və etimadlar inkişaf etdirilsə, burada fənlər öz yerini almış olur və hər iki şərt pedaqoji və digər innovasiyaların daha asan qəbul edilməsi və nəhayət onlarla eyniləşdirilməsinə imkan verir. Tədris planındakı innovativ layihələr ixtisasca konkretləşdirilməsə, əyanlaşdırılməsə və əməliyyatlaşdırılməsə onlar məzmunuz və anlaşılmaqla olaraq qalır. Bunlara ixtisasca genişlənmiş işlər layihəsində də rast gəlinir. Burada həmçinin fənlərə istinad edən impulslara istinad etmək lazımdır və bundan da addım-addım vacib olan sonrakı inkişaf yolu göstərilir. Bununla bərabər pedaqoji innovasiyaların dövr etməsi şansı müvafiq olan zaman tələb edir; Hayniş bir neçə zaman kəsiyi fərqləndirmişdir: innovasiyaların yerinə yetirilməsinin ən çətin anları və yeni pedaqoji rəhbər ideyaların qəbul edilməsinin əlverişli anları, buna misal məktəblərin özünün artıq müvafiq istiqamətlərini düşünüb tapmasıdır.

Holtappels isə “düzgün zaman” dəyişikliyi ilə əlaqədar “bərabər çəkiliyə istinad edən paradigma” dan danışır. Bir məktəbin bərabər çəkili sistemi xarici sahə faktorları və daxili təşkilati problemlərlə işə maneçilik törədə bilər. Dəyişikliyə çağırış bu zaman narazılıq və yaxud məktəb üzvlərinin işinin ağırlaşması ilə nəticələnir, müəyyən vəziyyətlər və yaxud gedişətlər artıq nə dözülməsi, nə də yararlı hesab edilir. Bu ruhi vəziyyətlər yaxud onların təsir nəticələri (məs: şagirdlərin uğursuzluqları, qəribəlikləri, aşağı düşmüş valideyn dəstəyi) dəyişiklik tələbatına səbəb ola bilər, bu isə yenidən “bərabər çəkini” yarada bilər (yəni razılıq yaratmış məktəb keyfiyyəti). İnnovasiya prosesində maneçilik yaradan faktorların üst-üstə düşən təhlilindən bərabər çəkini yenidən yaranmasında yeni istiqamətlənmənin kommunikativ inkişafından söhbət gedə bilər”. (Holtappels 1995, s.38)

Məktəb strukturu və innovasiyalar

İnnovasiyaların uğurlu olması üçün onlara təkan verilməsi, irəli aparılması, həmçinin dəstəklənərək sürətləndirilməsi həlledici bir addımdır. Hər hansı bir məktəbin pedaqoji- təşkilati, özünü yeniləmə qabiliyyəti, xüsusi ilə

⁸⁸ Gəncə Dövlət Universiteti, ofelva.muslimova@inbox.ru

müəllim kollegiyası innovasiya potensialından, məktəbdaxili şəxsiyyətin inkişafı, hər şeydən əvvəl isə məktəb rəhbərliyinin pedaqoji menecmentliyindən asılıdır.

Məktəbdə pozitiv innovasiya iqliminin inkişafı

Təşkilatların adi anlayışının vacib əlamətlərindən biri də bürokratiya modeli mənasında şəxsiyyət müstəqilliyi və göstərişlərin əlaqədarlığıdır. Burada xidməti göstərişlər innovasiyaların kateqoriya ardıcılığına səbəb olur; məktəb dəyişikliyi idarəçilik tətbiqi ilə yerinə yetirilir, məs: bir fənn üçün yeni əsas xətt. Həyata keçirilən innovasiyaların səmərəliliyi rəşional-təcrübi strategiyalarda özünü doğruldur, deməli onda innovasiya səbəbləri həm ağıllı və irəliyə aparandır.

“İdarəetmə və rəşional-təcrübi strategiyaların məktəb innovasiyalarında müəyyən sərhədi var, əksər halda onlar fəaliyyətə başlayanda müəyyən mübahisə doğursasa, bu zaman innovasiyaları öz dəyərində, motivlərinə və təcrübəsinə, qabiliyyətlərinə, bacarıqlarına və səmtləşməsinə görə səhələ ayırmaqla yerləşdirmək lazımdır. Əgər məktəb rəhbərliyi bu zaman qəti, impulsverən rol oynayarsa, innovasiyaların məktəbdə yalnız bir şansı olur. Bunun bir növü psixoloji dəstək mənasında yeniliklər cəmləşdirilərək müəllimlər tərəfindən əminliklə və ciddi olaraq məktəb rəhbərliyinin ruhlandırma, müracət və hörmət etməsi ilə qəbul edilməsidir. Digər tərəfdən isə rəhbər şəxsləri ideya, impuls verən və həmçinin tələbatın inkişafını sürətləndirən kimi anlamaq bu zaman yenilikləri kollegiyadan keçirərək inkişaf etməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Kollegiyada mövcud olan səlahiyyətlərlə əlaqədar və bunların kolleqalar tərəfindən birlikdə qəbul edilməsi və işlənilib hazırlanması, öz şəxsi sınaqlarına qəbul edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman dinamik inkişaf elə bir vüsət almalıdır ki, digər müəllim qüvvəsini də burada iştirak etməyə cəlb etməlidir, çünki onlar yeniliklə öz şəxsi təcrübələrində tanış ola bilərlər. Bu zaman məktəb rəhbərliyinə xas olan bir öhdəlik qalır ki, bu cür baza təşəbbüskarlığını əldə bərk tutmaq, yeni yollar axtaran, işə qəbul edilmiş heyəti dəstəkləmək vacibdir.

Rəhbərliyin ən ardıcıl məqsədi məktəbdə əhatəli öyrənmə mədəniyyətini yaratmaqdır. Bu isə öyrəndənlərə yeni sınaqlar etmək, dərstdə yeni perspektivləri yaşamaq, alternativ metodlarla tanış olmaq və bununla da yeniliyin ardıcıl olaraq ən yaxşı anlaşılmasına nail olmağa imkan verir. Yenə də kooperasiya və kommunikasiya üçün mürəkkəb məktəbdaxili infrastrukturun qurulması əsas şərtədir, bu isə problem həlli qabiliyyətini sürətləndirir. Bu cür əməkdaşlıq və öyrənmə mədəniyyətinin qərarlaşması yolunu hazırlamaqla deyil, onu həm də çoxlu halda tez-tez informasiya səhələrində bünövrəsini qoymaq lazımdır. Artıq bu adları çəkilən şərtlər məktəb və rəhbərliyi tərəfindən (məktəbə xas səlahiyyətlərin səfərbərliyi, kommunikasiya və əməkdaşlıq strukturunun yaranması) ümumi pozitiv innovasiya iqliminin inkişafına yönəldilir, yeniliklərin məktəbdə yayılması əsasən məktəbin əhvali-ruhiyyəsidən, kollegiyadakı normalar və mədəniyyətdən, təşkilatın ruhundan asılıdır. Əgər söhbət “Səhvlər mədəniyyətindən gedirsə, kollegiyada toleranslığa əməl edilməsi çox həlledici rol oynayır və bunlar nüfuza zərər vermədən şəxsi problemlər haqda danışmağa imkan verir.

İnnovasiya prosesində valideynlər

Nəhayət, bu əldə edilmiş innovasiya prosesində valideynlərin də öz payı var. Bütün bunlara yalnız o zaman nail olmaq olar ki, əgər məktəb və məktəb nəzarətində valideynlər innovasiya haqqında məlumatlandırılısın və valideynlərlə tez-tez aparılan birgə işlərlə irəli getsinlər. Bütün bu fəaliyyətin əsas məqsədi o olmalıdır ki, məktəb işlərini valideynlərə daha yaxşı anlatmaq, pedaqoji dialoq imkanlaşdırmaq və bununla valideynlərin də özlərinin məktəb işinə dəstək olmasına və möhkəmləndirilməsinə təsirini gücləndirmək lazımdır.

İnnovasiyalar və müəllimlər

Tədris planı, aidiyyəti olan müəllimlərin ümumi həyata keçirmə prosesində hansı rolu oynamağından asılıdır. Yeni pedaqoji dərş deyənlər tərəfindən vaxt intensivliyi ilə öyrənmə prosesində yeni qabiliyyətlərin inkişafı və yeni təcrübələrin qəbul edilməsi ilə həyata keçirilir. Burada məqsəd indiyə qədər təcrübələşdirilmiş əsaslı hərəkət nümunələrini yerləşdirmələrini dəyişdirməkdən ibarətdir. Dəyişikliklər üçün ənənəvi hazırlıq çox vaxt problemlərlə üzleşir. İnnovasiyaların məktəb həyatında daha təsirli olması üçün mütləq müəllim heyətinə öyrənmə üçün kifayət qədər vaxt ayrılmalıdır, yəni misal olaraq gündəlik praktikada treninq və sınaq imkanları yaradılmalıdır və bu yenilənməni tam mənası ilə qavramağa şərait yaradır. Əgər bu faktorlar nəzərə alınarsa müəllimlərə indiyə qədər olan təcrübələri yaymaq məqsəduyğundur. Bunlar hamısı kolleqaların köməyi ilə baş verərsə, bu çox əhəmiyyətli olar, çünki kollegiyanın əldə etdiyi məlumatlar, digər eyni situasiyalarda olan kommunikasiyada olduğu kimi çox vacibdir.

Yekun

Əgər yuxarıda qeyd olunan əlverişli şərtlər yerinə yetirilsə belə, innovasiyaların vəziyyəti ümumilikdə belə məktəblərdə asan vəziyyətdə olmur. Hayniş bu haqda demişdir: “Bir çox inkişaf edən, ancaq stabil inkişafı yenidən zəiflədə bilən təsirlər vardır. Misal üçün belə innovativ inkişaf təzyiq altına düşürlər və ola bilsin hətta diqqətsizlik nəticəsində səhvə yol verilir. Əgər məktəb sisteminin yaxın hissələri getdikcə ənənəvi əsas pedaqoji ideyaları kurikular əhəmiyyət kəsb edərsə. Köməkçi vasitələr mənbəyi səhəsindəki kəsmələr də inkişafa ləngidici təsir edir və motivasiyanı məhdudlaşdırır. Nəhayət elə çətinliklər də vardır ki, müəllimlərin didaktik təfəkkürləri nəticəsində baş verir, o vaxta qədər özünü doğrultmuş vərdişlər etablaşdırılır və güclü təsirə məruz qalır və yalnız tədriscən dəyişikliyə uğrayır. Bütün bunları nəzərə alsaq belə qənaətə gəlmək olar ki, innovasiyalar uzun müddətli vaxt horizontlarına təyin edilir, çox səbirli olmağı, xeyli dəstək və toleranslığı, ruhlandırma və misallarla yeni didaktik təfəkkür nümunələri ilə inkişaf etdirilir. Artıq bu adları çəkilən şərtlər məktəb və rəhbərliyi tərəfindən pozitiv innovasiya iqliminin inkişafına yönəldilir, yeniliklərin məktəbdə yayılması əsasən məktəbin əhvali-ruhiyyəsidən, kollegiyadakı normalar və mədəniyyətdən, təşkilatın ruhundan asılıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. ISB(2005 a):Glossar. Begriffe im Kontext von Lehrplänen und Bildungsstardats, s.30

2. Die Anforderungszufen für die Zielklasse Wisse waren
3. Tillmann K.J. Lehrplan und alltägliches Handeln von Lehrer, 1997
4. Schlegel P.S. Zur Situation der empirischen Lehrplanforschung, 2003, s. 41
5. BMBF, Zur Entwicklung nationaler Bildungsstandards, 2003, s.36
6. Der Lehrplan der ehemaligen DDR, Völlstädt 1995 S.17-42
7. T.Heinisch, Bedingungen für eine erfolgreiche Umsetzung curricularer Innovationen in der Schule, 1994, s.10

Xülasə

Müəllifin qeyd etdiyi kimi tədris planları ən tez o zaman əlverişlidir ki, təkcə bunun üçün ən kiçik formalaşmış ölçülər deyil, həmçinin əsas məqsədlərin və geniş mövzu sahələrinin açıq təsvir edilmiş tələblərlə uzaqlaşdırılmış olsun. Bunlarla təkcə material bolluğu deyil, həm də öyrədənlərə olan təzyiq məhdudlaşdırılır, həm də onlarda başlıca işlərində inam hissələri yaradılır və ümumiyyətlə, onlara öz şəxsi yaradıcı və müvafiq şagirdlərə aid yollarla getməyə imkan və şərtlər verilir. İnnovasiyaların məktəb həyatında daha təsirli olması üçün mütləq müəllim heyətinə öyrənmə üçün kifayət qədər vaxt ayrılmalıdır, yəni misal olaraq gündəlik praktikada trening və sınaq imkanları yaradılmalıdır və bu yenilənməni tam mənası ilə qavramağa şərait yaradır.

İnkişaf prosesində anlaşılanın yaranması və şəxsi təsirin qəbulu, aid olanların iştirakını imkanlaşdıranda innovasiyalar bir o qədər təsirli olur və ona nail olunur. Müxtəlif fəaliyyətlər, o cümlədən iclaslar, nöqtəyi-nəzərlər, məktəbdaxili konfranslar və təkmilləşmələr, internet sorğuları ümumi inkişaf dövründə intensiv fikir mübadiləsi ilə fəaliyyətə gətirilməlidir. Müəllifin bəhs etdiyi bu tədbirlərin məqsədi, müəllimləri –yenilənmə dövrünün ilk vaxtında həssaslaşdırmaq, inkişafın aktual vəziyyəti haqqında məlumat vermək və inkişaf prosesinə inteqrasiya etmək deməkdir.

Açar sözlər: *innovasiya, məktəb, təhsil müəssisəsi, tədris planı, müəllimlər, innovativ layihələr*

Innovative projects in the lesson plan

Summary:

In this article the author deals with the suitable moments for the curriculum and shows that for this, not only the least formed nuances, but also main objectives and large topic areas should be coordinated. Not only the abundance of materials but also the pressure on the teachers is limited by this and also confidence is made in their main work and generally opportunities and conditions are given to them to go on their own creative ways and on the ways belonging to different students. In order to make the innovations more effective in school life, you need to allow enough time for the teaching staff, ie, training and testing opportunities in daily practice, for example, to make sense of the update. In the process of development when the formation of understanding and adoption of the individual influence and the presence of belongings are realised, the more effective the innovation becomes and is achieved. Different activities and also meetings, viewpoints, conferences at the school and improvements, internet surveys should be brought into activity with intensive opinion exchanges during the period of general development. The aim of these events which the author deals with is the sensitivity at the early stage of innovation, to inform about the actual situation of progress and to integrate into the process of progress.

Key words: *innovation, school, educational institution, curriculum, teachers, innovative projects*

Иновационные проекты в плане урока

Резюме:

По мнению автора, учебная программа наиболее уместна, когда она имеет не только самые маленькие размеры, но и с четкими требованиями основных целей и широких предметных областей. Это не только недостаток материала, но и давление на учащихся, они также создают чувство уверенности в своей основной работе, и им, как правило, предоставляются возможности и условия, которым они должны следовать в своих собственных творческих и актуальных отношениях. Чтобы сделать инновации более эффективными в школьной жизни, учителям важно уделять достаточно времени обучению, то есть предоставляя возможности обучения и тестирования, например, в повседневной практике, которые позволят им полностью понять обновление.

Появление понимания и личного влияния в процессе развития и инноваций гораздо эффективнее, когда оно позволяет участвовать. Следует активизировать различные виды деятельности, в том числе сессии, тематические исследования, внутри школьные конференции и улучшения, а также интернет-опросы с интенсивным обменом идеями в течение всего периода разработки. Цель этих действий, как описано автором, состоит в том, чтобы обучить своих учителей на ранних этапах цикла обучения, информировать их о текущем состоянии развития и интегрировать в процесс развития.

Ключевые слова: *инновации, школа, учебное заведение, учебный план, учителя, инновационные проекты*

Innovative Projekte im Stundenplan

Nach Ansicht des Autors ist der Lehrplan am besten geeignet, wenn es sich nicht nur um die kleinsten Dimensionen handelt, sondern auch um die expliziten Anforderungen der Hauptziele und der breiten Fachbereiche. Dies ist nicht nur ein Mangel an Material, sondern auch der Druck auf die Lernenden, sie schaffen auch ein Gefühl des Vertrauens in ihre Kernarbeit und sie erhalten im Allgemeinen die Möglichkeit und die Bedingungen, auf ihre eigene kreative und relevante Weise zu folgen. Um die Innovationen im Schulleben effektiver zu gestalten, ist es wichtig, dass

die Lehrkräfte ausreichend Zeit für das Lernen aufwenden, d.h ihnen Schulungs- und Testmöglichkeiten, beispielsweise in der täglichen Praxis, bieten, damit sie die Aktualisierung vollständig verstehen können.

Das Aufkommen von Verständnis und persönlichem Einfluss im Entwicklungsprozess und Innovation ist viel effektiver, wenn es die Teilnahme ermöglicht. Verschiedene Aktivitäten, einschließlich Sitzungen, Fallstudien, Schulkonferenzen und Verbesserungen sowie Internetumfragen, sollten während der gesamten Entwicklungsphase durch einen intensiven Gedankenaustausch intensiviert werden. Ziel dieser vom Autor beschriebenen Aktivitäten ist es, die Lehrer zu Beginn des Lernzyklus auszubilden, sie über den aktuellen Entwicklungsstand zu informieren und sie in den Entwicklungsprozess zu integrieren.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Orucova Mələhət İsa qızı b/m
EINLEITUNG

Unter Wortfeld versteht man allgemein eine Menge (Gruppe) von partiell synonymen Wörtern, deren Bedeutungen voneinander abhängen.

Nahezu gleichbedeutend mit „Wortfeld“ sind: Lexikalisches Feld, Bedeutungsfeld, Begriffsfeld, Sinnbezirk sowie semantisches Feld. In der neueren Lexikologie wird in diesem Zusammenhang auch von „Synset“ gesprochen.

Den Begriff des „Wortfeldes“ hat Jost Trier 1931 in der linguistischen Diskussion etabliert. Er bezeichnete damit eine Gruppe von sinnverwandten Wörtern einer Sprache, deren Bedeutungen sich gegenseitig begrenzen und die lückenlos einen bestimmten begrifflichen Bereich abdecken sollen.

Wortfelder sind strukturiert als vielschichtige Gebilde. Den Kern des Feldes bildet ein Hyperonym, ein Oberbegriff, ein neutrales Wort, das ein beliebiges Element des semantischen Feldes ersetzen kann. In der Peripherie liegen stilistisch markierte Wörter und feste Wortkomplexe. Sie enthalten in ihren semantischen Strukturen begrifflich wertende Seme oder Einstellungsseme.

Betrachten wir das Wortfeld mit dem Hyperonym bzw. Archilexem Pferd. Pferd ist ein Kernwort, neutral, ersetzbar für alle Glieder des Feldes. Folgende Wörter bilden die Peripherie des Feldes nach den Merkmalen:

- 1) männlich - weiblich: Hengst, Stute;
- 2) nichterwachsen: Füllen, Fohlen;
- 3) Farbe: Schimmel, Apfelschimmel, Rappe, Brauner, Fuchs;
- 4) Wertung: positive - idem(poetisch), negative - Gaul, Klepper, Mähre;
- 5) Gangart: Renner, Paßgänger.

Syntaktische Felder

Einen weiteren Einblick in paradigmatische Bedeutungsbeziehungen der Wörter im lexikalisch-semantischen System ermöglicht die Wortfeldforschung in ihrer theoretischen und empirischen Entwicklung der letzten Jahrzehnte. Das Wortfeld ist ein lexikalisch-semantisches Paradigma höherer Ordnung als Synonymgruppen.

Der Begriff des Feldes wurde von Gipsen eingeführt (1924), der sich darunter eine bestimmte „Sinneinheit höherer Ordnung“ vorstellte, die sich aus Wörtern bildet, wobei die Wörter nicht nach ihrer etymologischen Zusammengehörigkeit gruppiert werden, sondern nach ihrem gegenständlichen Sinngehalt. Mit anderen Worten, Lexeme, die etymologisch und assoziativ miteinander nicht verbunden zu sein brauchen, fügen sich zu einem Mosaik zusammen, und alle zusammen gehen in „einer Sinneinheit höherer Ordnung“ auf.

In der Wortforschung seit Gipsen gab es zahlreiche Versuche, die Lexik in Wortfelder zu gliedern. Von W.Porzig stammt die Theorie der syntaktischen Felder. Syntaktische Felder entstehen durch die „wesenhaften Bedeutungsbeziehungen“, die zwischen Wörtern bestehen, die linear d.h. durch die semantische Fügungspotenz, zu einer Redekette verbunden werden können. So setzt das Verb greifen die Verbindung mit Hand voraus; sehen - das Auge; reiten - das Pferd; bellen - der Hund; oder: blond - menschliches Haar u.a.

In der Geschichte der Wortfeldforschung sind ferner die Konzeptionen der Wortfelder von J.Trier und L.Weisgerber zu nennen, die in der Fachliteratur mehrfach kritisch besprochen wurden. Kritisiert wurden vor allem die Auffassungen der Autoren vom Wesen der Sprache und ihrer Einheiten, wonach diese angeblich dem Menschen a priori eigen seien und das Denken des Menschen formen. Das Bedeutungssystem der Sprache sei nach einem vorgefaßten Plan entstanden und ausgebaut und werde von geheimnisvollen geistigen Kräften der Sprachgemeinschaft geformt.

Das Einzelwort trägt nach J.Trier keine Bedeutung. Es „empfängt seine inhaltliche Bestimmtheit vom Gefüge des Ganzen“. Es „bedeutet“ nur in diesem Ganzen und kraft dieses Ganzen. Die Geltung eines Wortes werde erst dann erkannt, wenn man sie gegen Geltung benachbarter und gegensätzlicher Wörter abgrenzt, denn nur im Feld gebe es ein Bedeuten.

Die praktische Schlussfolgerung aus Triers Wortfeldtheorie, nämlich - das Wort einer Sprache könne erlernt und richtig gebraucht werden, wenn dem Sprechenden das ganze Feld gegenwärtig sei - hat sich experimentell nicht bestätigt.

Diese Konzeption der Wortfeldtheorie wurde von L.Weisgerber besonders konsequent entwickelt, ganz im Sinne des Neohumboldtianismus, d.h. in Bezug auf das Wesen der Sprache, die Bedeutung der Einzelwörter u.a. Betrachtet man aber die Gliederung der Wörter in Wortfelder als Resultat einer realen sprachlichen Entwicklung des Wortschatzes, so erweist sich die Wortfeldforschung äußerst produktiv.

Paradigmatische Bedeutungsbeziehungen bestehen auch zwischen den Gliedern eines sog. Wortfeldes. Die Gruppenbildung von Lexemen im Wortschatz aufgrund von Bedeutungsbeziehungen erfaßt man in der Linguistik, genauer in den semantischen Theorien mit globalen semantischen Organisationseinheiten, die als Wortfeld bezeichnet werden. In der linguistischen Fachliteratur gibt es recht unterschiedliche Auffassungen und Definitionen zum Wortfeldbegriff.

Dabei pflegt man onomasiologische Felder einerseits und semasiologische Felder andererseits zu unterscheiden.

Bei einem onomasiologischen Feld wird ein Begriff, z.B. „Verwandtschaft“ vorgegeben, dazu werden alle Lexeme ermittelt, die sich diesem Begriff zuordnen lassen, z.B. Vater, Mutter, Tante, Onkel, Vetter, Base, Schwiegertochter, Schwägerin usw. Die Lexeme des onomasiologischen Feldes können im Text ohne erhebliche Bedeutungsveränderungen wechselseitig nicht ausgetauscht werden.

Onomasiologische Felder können einzelsprachspezifische Unterschiede aufweisen. Die Schwiegereltern werden im Deutschen unabhängig davon, ob sie die Eltern der Frau oder des Mannes sind, immer gleich bezeichnet, als

Schwiegermutter bzw. Schwiegervater. Nicht so etwa im Russischen, wo unterschiedliche Wörter zur Bezeichnung der erwähnten Familienrollen vorhanden sind. Im Deutschen unterscheidet man auch nicht zwischen den Geschwistern der Eltern, die Schwestern des Vaters nennt man genauso Tante, wie die der Mutter und Gleiches gilt auch für den Onkel. Im Lateinischen dagegen macht man einen Unterschied zwischen den Elternbrüdern väterlicherseits und mütterlicherseits.

Die semasiologische Betrachtungsweise des Wortfeldes fragt danach, welche Bedeutung ein Lexem oder mehrere Lexeme besitzen, und sie macht durch Vergleich der Bedeutungen Übereinstimmungen und Differenzen sichtbar. In diesem Sinne spricht man von semasiologischen Feldern oder Bedeutungsfeldern.

Zu einem Wortfeld gehören nach Löbner (2003):

- a) Lexeme, die zu derselben grammatischen Kategorie gehören, d.h. Lexeme mit der gleichen Wortartzugehörigkeit,
- b) Bedeutungen haben gemeinsame Bestandteile, d.h. die Mitglieder eines Wortfeldes sind über mindestens ein Bedeutungs- element/Sem semantisch aufeinander bezogen,
- c) zwischen ihnen bestehen klar definierte Bedeutungsbeziehungen, d.h. die einzelnen Lexeme sind inhaltlich durch ihren jeweiligen Platz im System näher bestimmt. Jedes Wort bestimmt auf diese Weise die Bedeutung der Feldnachbarn mit, wie es selbst ebenfalls durch seine Feldnachbarn bestimmt und begrenzt wird. Je mehr Wörter eines ganzen Wortfeldes der Sprachteilhaber kennt, um so mehr ist er in der Lage, die sprachlichen Möglichkeiten bis ins Einzelne auszunutzen, das treffende Wort zu finden. Daher haben die Wortfelder für die Stilistik eine besondere Relevanz.

d) eine solche Gruppe der Lexeme ist bezüglich dieser Beziehungen beschlossen. Die Lexeme eines Wortfeldes bilden also ein Mikrosystem. Wortfelder sind dem komplexen Netzwerk aus sprachlichen Ausdrücken, also dem mentalen Lexikon ähnlich. Betrachten wir als Beispiel das Wortfeld „Aufhören des Lebens“ mit seinen Synonymen. Dieses Wortfeld läßt sich nach Weisgerber in verschiedene Kreise gliedern, verfügt also über eine interne Struktur:

Im ersten Kreis befinden sich Lexeme, die das Sterben vom Subjekt her bezeichnen, (Menschen) sterben, (Tiere) verenden, (Pflanzen) gehen ein.

Im zweiten Kreis befinden sich Lexeme, die die Ursachen des Sterbens benennen, z.B. erfrieren, verhungern, verdursten, fallen, verbrennen, ersticken usw.

Im dritten Kreis schließlich sind Lexeme zu finden, die das Sterben subjektiv benennen, z.B. entschlummern, entschlafen, verrecken, abkratzen.

In einem Wortfeld gibt es meistens ein Archilexem, das als Hyperonym mit allgemeiner Bedeutung funktioniert. Im obigen Beispiel könnte das Verb sterben als Archilexem anerkannt werden. Dabei darf die Bemerkung nicht fehlen, daß ein Archilexem als konkretes Lexem auch fehlen kann. Die Ursache liegt darin, daß das Wortfeld nur eine Art Möglichkeit darstellt, Bedeutungsbeziehungen zwischen Wörtern zu modellieren, es gilt als ein Typ von Bedeutungsbeziehungen, der aufgedeckt und hineininterpretiert werden kann.

Das folgende Beispiel illustriert ein Wortfeld, als dessen Archilexem etwa das Verb sich äußern angesehen werden kann:

allgemein: sagen, reden, sprechen, darlegen, ausdrücken, klären ...

sachlich: mitteilen, berichten, beschreiben, fragen, erwidern, antworten, vorlesen, erklären, referieren, zitieren usw...

erlebnishaft: schildern, erzählen...

zustimmend - nicht zustimmend: bejahen, billigen, bestreiten, anfechten, widersprechen, kritisieren...

herausfordernd: provozieren, reizen, behaupten...

wertend: urteilen, schönfärben, meinen...

leise - laut: flüstern, murmeln, hauchen, anschreien, anbrüllen

fehlerhaft: radebrechen, lispeln, versprechen

negativ: spotten, witzeln, höhnen, große Töne reden, leere Worte reden, angeben, aufspielen

salopp: quasseln, babbeln, schwatzen, Phrasen dreschen, protzen, große Töne spucken

regional-dialektal: süddt. schwätzen

Das erörterte Beispiel beweist eindeutig, dass das behandelte Feld keinesfalls als vollständig ausgebaut ist, es können noch andere Verben, insbesondere vulgäre und weitere regionale Entsprechungen hinzutreten.

Auch Hyperonyme mit ihren Hyponymen können ein Wortfeld bilden, z.B. Tierbezeichnungen, Bezeichnungen für Musikinstrumente, Nahrungsmittel oder Pflanzen.

Tier gilt als Hyperonym, die nächsttiefe Ebene bilden Hyponyme, wie Pferd, Kuh, Schwein, Hund, Katze, Elefant, an die sich nach unten noch eine weitere Ebene anschließt mit Lexemen als Kohyponymen wie Pudel, Dackel, Mops, Spitz zu Hund als Hyperonym. In diesem Wortfeld geht es um eine bestimmte Art von Begriffshierarchie, wobei die Unterbegriffe die Hyponyme sind.

Bei polysemen Lexemen müssen wir mit mehreren antonymischen Wortfeldern rechnen, z.B. alt neu vs. alt ↔ jung. So entstehen polysemische antonymische Reihen, z.B.

Hoch ↔ niedrig (Berg, Haus)

↔ niedrig (Luftdruck, Blutdruck)

↔ niedrig (Preis einer Ware)

↔ flach (Wellen am Strand)

↔ klein, gering (Betrag)

↔ tief (Stimme)

Dieses Beispiel zeigt uns, dass Wortfelder nicht aus Lexemen sondern aus Lexemen in einer konkreten Bedeutung, also Lesarten bestehen. So gehört z.B. das Verb husten sowohl zum Wortfeld der Krankheitsbezeichnungen (Sie hustete die ganze Nacht), als auch zu dem der Geräusche (Ihr Husten störte meinen Schlaf).

Bisher wurde betont, dass Wortfelder aus einer Menge von Lexemen mit gleicher Wortart bestehen. Experimentell wurde jedoch nachgewiesen, dass im Langzeitgedächtnis nicht nur solche homogenen, nach Wortart geordneten Felder sondern auch semantisch ähnliche Wörter unterschiedlicher Wortarten eng miteinander verknüpft abgespeichert sind, z.B. Hund und bellen, Gras und grün. Zwischen solchen Lexemen bestehen aber nicht mehr paradigmatische sondern sog. syntagmatische Bedeutungsrelationen.

Lexikalisch-phraseologische Felder

Wortfelder stellen eine Gliederung der Spracheinheiten dar, die über die Synonyme hinaus in weiteren semantischen Beziehungen zueinander stehen. Die Wortfeldforschung von heute kennzeichnet sich dadurch, dass im Bereich des Feldes sämtliche Sprach einheiten-minimale sprachliche Zeichen bzw. Lexeme und komplexe sprachliche Zeichen bzw. feste Wortkomplexe erfasst werden. Dementsprechend werden solche semantischen Felder als lexikalisch-phraseologische Felder bezeichnet.

Felder sind strukturiert als vielschichtige Gebilde. Den Kern des Feldes bildet ein Hyperonym oder ein Archilexem, um dieses gruppieren sich neutrale Lexeme, und in Richtung Peripherie liegen stilistisch markierte Wörter und feste Wortkomplexe, d.h. Spracheinheiten, die in ihren semantischen Strukturen begrifflich wertende Seme oder Einstellungsseme enthalten.

Das kann man an dem lexikalisch-phraseologischen Feld mit dem Hyperonym bzw. Archilexem „tadeln“ illustrieren:

tadeln: neutral, einsetzbar für alle Glieder, enthält Hyperseme, die in allen übrigen Konstituenten des Feldes enthalten sind („Prozessualität“, „objektgerichtete Handlung“, sein „Mißfallen über ihn oder sein Verhalten, Tun zum Ausdruck bringen“);

differenzierende begriffliche Seme:

„Intensität“ (gründlich, scharf, tüchtig, heftig)

zurechtweisen, rügen, schelten, schmähen, schimpfen, ausschimpfen, bespotten u.a.

Резюме

Словосочетание это не предложение, а сочетание двух или нескольких синтаксических и семантических слов следующих друг за другом.

Summary

A phrase is not a sentence, but a combination of two or more syntactic and semantic words following each other.

Ключевые слова: *принимать во внимание, лекция, стать неработоспособным, принять, она доступна, структурированная*

Keywords: *take into account the lecture, become inoperative, accept, it is available, structured*

Rəyçi: Piriyeva Əsli Camal qızı

Sevinc Abasova (Abdullayeva)⁸⁹
GÜCLÜ VƏTƏNDAŞLIQ, TƏVAZOKARLIQ VƏ QÜRUR HISSİ BƏDİİ
SƏNƏTİN SƏRVƏTİDİR

Əzəli və əbədi olaraq insana-dövrə, zəmanəyə ismarlanan poeziyanı yaşadan, ucaldan böyük istedadlarla yanaşı, onun xiridarı olan dövr, zəmanə və oxucuları olub. Şükürlər olsun ki, Azərbaycan şeiri zaman-zaman bütün sədləri aşaraq maneələrdən uğurla keçdi. Dünya və Azərbaycan klassikasına söykənib qüdrətli poeziya səltənəti yaratdı. İldən-ilə, əsrdən-əsrə klassik şeirin təcrübə yoluna arxalanaraq böyük ustadlar-dahilər yetişdirdi. N.Gəncəvidən baş alıb gələn pak-müqəddəs təsrübə-poeziya yolu, Azərbaycan şeirinə İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, M.P.Vaqif kimi ustadlar bəxş etdi. Klassik ənənələri yaradıcı şəkildə davam və inkişaf etdirən XIX-XX əsr şeir məktəbləri ilə; Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, A. Bakıxanov və s. Azərbaycanın şair xalq, poeziya məkanı olduğunu təsdiq etdi. Zirvələr fəth edən XX əsr Azərbaycan şeiri ilə (M.Ə.Sabir, S.Vurğun, R.Rza) klassik ənənələri yaradıcı şəkildə davam və inkişaf etdirməyin əsaslarını, yollarını hazırladı. Yeni nəsil poeziyası ilə; B.Vahabzadə, B.Azıroğlu, N.Xəzri, H.Arif, N.Həsənzadə 60-cı illər şeir məktəblərini, daha irəli gedərək F.Sadiq, A.Babayev, F.Qoca, M.Araz C.Novruz və s kimi ustad şairlər nəslini yetişdirdi. Yüksək fitri istedadları, həyata-insana aydın baxışları ilə seçilən müasir sənətkarlar nəslinin görkəmli nümayəndələrindən olan Hidayət Orucov, özünün poeziya buketi, nəغمə çəlgisi ilə bu milli-bəşəri şeir məkanının layiqli davamçılardan olduğunu sübut edə bildi. Böyük S.Vurğunun "Bizdə şeir də var, sənət də vardı, şairə, sənətə hörmət də vardı" kəlamını – məfkurəsini əsas götürdü, ona sadıq qaldı, yazı-yazı özünə və şeirinə dərin hörmət və məhəbbət qazandırdı.

H.Orucov poeziyasının müəyyən bir hissəsi ömrünün bahar çağlarında qələmə alınan, yaşadığı sovet zamanında, Ermənistan adlanan doğma Azərbaycan torpağında kamala yetən şeir nümunələridir. H.Orucov yalnız şairlik eləmədi, o, akad. N. Cəfərovun dediyi kimi "Azərbaycanlıların yaşadığı hər bir rayonu, kəndi gəzərək azərbaycanlılıq ideyalarını cəsarətlə, təmkinlə, özünəməxsus yüksək mədəniyyətlə təbliğ edən enerjili gənc, təbii ki, artıq "yadlaşmış vətən"də qala bilməzdi. Azərbaycan ziyalılarının XIX əsrdən başlayaraq həmişə "dost" adlandırdıqları (və məhz dost görmək istədikləri) xəyanətkar erməni "ideoloq"ları nəhayət son görkəmli Azərbaycan ziyalisini da Ermənistandan uzaqlaşdırdılar." (1.səh. 5.)

H. Orucov bələd olduğu, doğma Azərbaycanda, sinkretik mahiyyətli, estetik fəallıq və intensiv xarakterli elmi-sənət, poeziya mühitində yaradıcılığını davam etdirdi. Tez bir zamanda, Bakı poeziya mühitinin səviyyəli şairlərindən biri kimi şöhrət qazandı. Bakı poeziya mühitinin üstünlüyü bir də onda idi ki, bu mühit ötən illərin uğurlu ənənələrini qoruyub saxlamaqla yanaşı, növbəti ədəbi proses və mərhələlərə istiqamət vermək prinsiplərinin əsaslarını hazırlamaq üçün klassik və müasir bədii inkişafın uğurlu təcrübə yolunu gələcək ədəbi proseslər üçün nümunə kimi gündəmə gətirdilər. Müasir bədii ədəbiyyatı; poeziyanı, bədii nəsr, dramaturgiyanı, tənqid və ədəbiyətşünaslığı yaradan, qoruyan, gələcək nəsillərə çatdıran müasir bədii söz ustaları mənəvi-əxlaqi kamilliyin inkişafı üçün çox işlər gördülər, dəyərli əsərləri ilə nümunə göstərdilər. Xüsuslə, 60-cı illər, orta nəsil nümayəndələri; B. Vahabzadə, B. Azəroğlu, N. Həsənzadə, F. Sadiq, A. Babayev, F. Qoca, N. Xəzri, H. Arif, M. Araz, C. Novruz və b. səmərəli fəaliyyətləri ilə müasir ədəbi növ və janr anlayışına dəyərli yeniliklər gətirdilər, poeziyanın hüdud və imkanlarını üzə çıxardılar. Vaxtilə N. Gəncəvinin dediyi "Sözü mənzum demək asandır, asan, gərək nəzm üstündə möhkəm durasan" tövsiyəsi-hökmü müasir ədəbi proseslərdə hakim mövqeyə çıxdı. Poeziya pak, müqəddəs insan, hiss və duyğuları kimi doğmalaşmağa başladı. Bədii sözə hakim və sahib olmaq arzusu xüsusi surət aldı. Yaxşı mənada rəqabət XX-XXI əsr üçün bir neçə ustad sənətkar yetişdirdi. Belə yaradıcı, poetik surət yarışına qoşulan və özünün nümunəvi yaradıcılıq yolu ilə fərqlənən sənətkarlardan biri də H. Orucov oldu.

Yaradıcılığına bələdçilik bunu deməyə haqq verir ki, H. Orucov bir müddət əslən Azərbaycan torpağı olan Ermənistanda yaşasa da, yazıb-yaratsa da bütün ömrü, yaradıcılığı boyu bir an da olsa azərbaycanlı, türkçü, islamçı olduğunu unutmamış, milli ruhunu, milli zövqünü azalmağa qoymamış, indinin özündə də azərbaycançılıq, türkçülük məfkurəsi ilə yazıb yaradan ustad qələm sahiblərindən biri kimifəaliyyətini davam etdirir. Şeir toplularını vərəqlədikcə onun milli ruh, amal və məqsəd uğrundakı şair fəaliyyəti çox aydın görünməkdədir.

Məmməd Araz, dağlar məndən gen düşdü-

Kim eşidər harayımı, hayımı?

Bu nə möhnət, nə amnsız gərdişdi-

Yaşamıram halal ömür payımı.

Yada qaldı babaların Vətəni,

Kim aradı şəhid olub-itəni?

Quş çəkili-bura gəlib yetəni...

Tanımadım öz dostumu, tayımı. (1.səh.121)

Vətəndaşlıq, milli ləyaqət, qürur hissi, bütövlükdə azərbaycançılıq məfkurəsi H. Orucovun ilk şeirlərindən baş alıb gəlsə də, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarının işğal etməsindən sonra daha ciddi görkəm aldı, həm də müasir tələblər səviyyəsində ictimai məzmun kəsb etdi.

İgidlər hünərlə gəzib-dolanar,

Bircə qorxaqlardı meydandan qaçan.

Yoxuşlu, burumlu bir yol uzanar.

Körpə beşiyimdən məzarımacan...

⁸⁹ BDU, f.ü.f.d.

***

Günlərin, illəri adi deyilsə,
Yıxılsan nə acı, nə də ki, usan.
Dünyada kişi tək yaşaya bilsə,
Məzardan sonra da yaşayar insan. (1.səh.163-164)

İnsan və zaman problemi, həyata, müasirliyə, ictimai həqiqətlərə fəal münasibət H.Orucovun əsas poetik obyektləri oldu. Vətəndaşlığın yüksək sənətkarlıqla poetikləşməsi onun bir çox şeirlərinin ictimai məzmununu müasir tələb və ehtiyaclar səviyyəsinə qaldırdı. Əksər şeirlərində bədii amal-düşüncə, müsbət idealın tələb və prinsipləri əhatəsində, zaman və insan kontekstində cəmiyyət həyatının real qənaətləri kimi bədii həllini tapdı.

Qardaş, məhəbbətdən nələr yazılıb,
Bundan sonra neçə kitab yazılar?
Torpaq, sinən neçə yerdən qazılıb?
Bundan sonra neçə yerdən qazılar?

***

Adsız cığırarla qalxaq yuxarı,
Ömür parçasıdı hər eniş-yoxuş.
Meşələr –qəlbimin həmdəmi, yarı,
Onun yaşını da torpaqdan soruş!

***

Seyr et zirvələri, dağı-dərəni,
Allah, dağları da insansız qoyma.
Könül, göz çiçəkli çöllü, çəmənli,
Ömürdən ötüşən günləri sayma.(1.səh174)

H.Orucovun şair xarakterini səciyyələndirən "Qara çaylıq daşıyam", "Şeirim, bağışla", "Yol gedirəm", "Dağlar, sahillər", "Taleyin göndərişi", "Salam dünya" silsilə şeirlərində təsvir obyektinin reallığı və ona şair münasibəti (obyekt mövzu-subyekt ideya-məzmun), ümumən həyata-insana real, müasir baxış, zamanın psixologiyasını, cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatını konkret fakt və detallarla, bədiiləşdirilməsi, müşahidə və axtarıqlarının səviyyəsi haqda xoş təəssürat yaradır. "Haqq, ədalət özü didərgin düşüb" silsilə şeirləri H.Orucovun əsl ziyalı-vətəndaş qələm sahibi olduğunu bütün əzəməti ilə təsdiq edir.

Küləkli çöllərdə, qarlı havada
Kəsə cığır ları gəzən tapılmaz.
Göz yaşları qalan isti yuvada
Təndirlər üşüyər-
Çörək yapılmaz.
Düşmənim gizləni, düşməni dalında,
Bu daş hansı dağdan qopub sürüşüb?
Bizim bu günlərin qovğalarında
Haqq, ədalət özü didərgin düşüb.(1.səh.180-181)

"İnsan və zaman" problemi H.Orucovun poeziyasında qırmızı xəttlə keçən mövzular sırasındadır. Həyatın tələbi, ictimai həqiqətlər onun poeziyasında müasir ehtiyaclar, tipik görüntülər kimi üzə çıxır, özü də şairin sənətkarlıq-vətəndaşlıq səviyyəsini, həyata-insana baxışını, istedadının sonsuzluğunu göstərir. "Təbiət tərifləyib", "Uşaqılıqla üz-üzə", "Ana gözləri", "Cəsarət" və digər şeirlərində səviyyəli vətəndaşlıq ruhu hakimdir.

H. Orucovun "Dağlar və mən", "Dərələr qovuşanda", "Payızla qış arasında", "Təbiət tərifləyib", "Ata yurdunda" və digər təbiət şeirlərində də bədii düşüncə müasir zaman və cəmiyyət həyatının real qənaətləri kimi bədiiləşdirilir. "Köçmüş dağ kəndinin nəğməsi" .eirində şair təbiətlə insan münasibətlərinin əbədiliyinə toxunur.

Meşə də, təpə də, yalçın qaya da
İsinmək, canlanmaq niyyətindədir.
Yox, gərək bu kəndi kimsə oyada,
Bu kənd insanların həsrətindədir.

***

Sular da, quşlar da həvəssiz dinər,
Köçmüş kəndin yurdu batıbdır yasa.
Məbəd də qaranlıq zindana dönər,
Orda addımlayan insan olmasa!(1.səh. 201)

H.Orucovun şair xarakterini səciyyələndirən "Mıgırçayı", "Araz" qatarı", "Çinar", "Vətən həsrəti", "Cəsarət", və s. əsərlərində təsvir obyektinin reallığı, insan psixoloiası və cəmiyyət mənəviyyatının konkret faktlarla təsviri yüksək səviyyədə poetikləşir.

Mənəvi borca sədaqət, ömür və həyat üçün cavabdehlik, ümumən nikbin poetik ruh H. Orucovun poeziyasının mövzular aləmində ilk sırada dayanır. Poetik səviyyə, mövzusunun asılı olmayaraq H. Orucovun əksər .eirlərində kövrək insan hissləri, şirin xatirələrtək ümumiləşir. "Sən ,o, mən", .eirində həzin bir ruh, kövrək bir arzu-istək kimi, lirik-romantik xarakterlər, yaşanan və davam edən arzular kimi ümumiləşir.

Bir kövrək misrasan,
gül ləçəyisən,
Büllurdan şəffafsan,
göylərdən təmiz.
Bülbül nəğməsisən,
dağ çiçəyisən,
Həm qaynar çeşməsən,
həm çağlar dəniz.

***

İlahi kitabın, oxunmasan da,
Hələ açılmayıb heç bir varığın.
Bir sevgi hissini toxunmasan da,
Mən sevən ürəkdə gəzir sorağın.(1.səh.322-323)

H. Orucov poeziyasının səmimi təvazökar xarakterinin təbiiliyi, bir də ondadır ki, əksər şeirlərində oxucuların istək və arzuları ilə, şairin müsbət ideali vahid bir ruh, mətləb və məqsəd kimi birləşir-təzahür edir. İnsan və həyat üçün cavabdehlik, insan hissələrinə, həyatın görünən və arzu edilən ehtiyac-tələb və məqamlarına yüksək poetik baxış H. Orucov poeziyasının mövzular aləmində ilk sırada dayanır. Onun lirik-romantik, təbiət və məhəbbət şeirləri də bu qəbildəndir. Bu tipli əsərlərində də, mənəvi borca sədaqət, vətəndaşlıq hissi sinkretik xarakterdədir. Nəzərə alsaq ki, buraya sənətkar xarakterindən, şəxsiyyətindən tutmuş, müasir zamana, insana, ədəbi proses və mərhələlərə, xüsusilə də oxucuların tələb və ehtiyaclarına aydın münasibət-baxış vardır., özü də bu amal H. Orucovun şair məramnaməsinin əsas məğzini təyin və təşkil edir, onu 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə latin qrafikasında çap olunmuş "Seçilmiş əsərləri"ni real-təbii və tipik mövzular aləminə, dərin və səviyyəli ideya-məzmununa, qürur və vətəndaşlıq hissini görə XXI əsrin nümunəvi poeziya toplusu adlandırmaq –saymaq olar. Bir də ona görə ki, "Seçilmiş əsərləri"ndə toplanan şeirləri müasir bir amal, möhtəşəm bir poetik-ictimai ruh birləşdirir. O da qüdrətli vətəndaşlıq, yüksək mənəvi-əxlaqi kamilliklə yığılmış vahid-müqəddəs azərbaycançılıq məfkurəsidir. Bu ruh-bu məfkurə azad və müstəqil Azərbaycana dərin məhəbbətlə bağlı olan şairin vətənpərvərlik-vətəndaşlıq ruhu-məhəbbətidir. Şair haqlı yazır:

Yayın odunda da buztək donarsan,
Nə canın isinər, nə də yanarsan,
Doğma ananı da ögey sanarsan,
Qəlbində çağlayan məhəbbət yoxsa!(1.səh.320)

"Seçilmiş əsərləri"ndə H. Orucovun mahir ziyalı-vətəndaş sənətkar olduğunu təsdiq edən zəngin faktlar, rəngarəng mövzular aləmi, dərin və müasir ideya-məzmun belə bir mülahizə deməyə haqq verir ki, səviyyəli yaradıcılıq yolu keçən, məzmunlu və məqsədli fəaliyyəti ilə böyük publisist, nasir, ədəbiyyatşünas alim, dramaturq, qüdrətli ictimai xadim kimi ad qazanan H. Orucov şərəfli və davamlı fəaliyyət yoluna bu gün də inamla irəliləyir. Bu yolda ona yeni-yeni uğurlar, nailiyyətlər arzu edirik

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Hidayət. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2007. 488 səh.

Резюме

Статья посвящена поэзии поэта-гражданина И.Оруджева. И.Оруджев, в основном являясь одним из представителей литературного этапа 60-х годов XX века, и сегодня успешно продолжает свое литературно-художественное творчество. В статье рассказывается об идейном содержании его поэзии и некоторых художественных задачах, даются примеры его стихов.

Ключевые слова: поэзия, литературный этап, мастерство, идейное содержание, поэт.

Summary

The article is dedicated to the poetry of the citizen and poet I. Orudzhev. I. Orudzhev, mainly being one of the representatives of the literary stage of the 60s of the XX century, and today successfully continues his literary and artistic work.

The article tells about the ideological content of his poetry and some artistic tasks, also was given examples of his poems.

Key words: poetry, literary stage, mastery, ideological content, poet.

Rayçı: dos.İ.Rəhmanova

Sevcanova Aidə Rəsim qızı⁹⁰
GRAMMATIKANIN KOMMUNİKATİV YÖNÜMLÜ
TƏDRİSİNDƏ ÇALIŞMALARIN ROLU

Dil uzun müddətdə öyrənilən prosesdir. Xarici dilin öyrənilməsində əsas məqsəd ünsiyyətdir, lakin qrammatika da dilin öyrənilməsində əsas vasitələrdən biridir desək, zənnimizcə yanlışdır. Uzun illər orta və ali məktəblərdə əsas məqsəd kənara qoyulmuş və tədris prosesində yalnız qrammatika öyrədilmişdir. Son zamanlar belə mühakimə yayılıb ki, qrammatikanı öyrənmək lüzumsuzdur. Düşünürük ki, bu mühakimələr əsassızdır.

İngilis dilinin qrammatikasının kommunikativ səviyyədə mənimsənilməsi ali təhsil müəssisələri qarşısında duran əsas məsələlərdəndir. İngilis dilinin daha səmərəli təlim üsulları ilə mənimsədilməsi müasir dövrün başlıca tələblərindən sayılır.

Məlumdur ki, dilin fonoloji sistemini, lüğət ehtiyatını və qrammatik quruluşunu dərinlən mənimsəmədən ona hərtərəfli ünsiyyət vasitəsi kimi yiyələnmək mümkün deyil. Tədris prosesində qrammatikanın, onun qaydalarının əzbərlənməsi arzu olunan nəticələri vermədiyi üçün, dərslərin kommunikativ yönümlü təşkilini ön plana çəkilir.

Xarici dilin təlimində kommunikativliyin formalaşdırılması məsələləri haqqında G.C. Hüseynzadə, D.Ə. İsmayılova, G.Şirəliyeva və başqaları bir sıra tədqiqatlar aparmışlar.

Kommunikativ yönümlü təlimin əsas xüsusiyyəti tələbələrdə xarici dili öyrənilən ünsiyyət qurmağa ruhlandırmaqdır. Təcrübələr göstərir ki, dili qrammatik və leksik cəhətdən yaxşı bilən tələbələr bəzən kommunikasiyadan qaçır. Düşünürük ki, bu onlarda kommunikativ səriştənin formalaşmamasından irəli gəlir. Kommunikativ yönümlü təlimin əsas iştirakçıları müəllim və tələbələr olmalıdır.

Kommunikativlik qabiliyyəti nə vaxt yaranır? Bu suala cavab vermək üçün aşağıdakılara diqqət yetirmək lazımdır: tapşırıqlar inkişafetdirici olmalıdır. Belə tapşırıqlar tələbələrdə özünə əminlik yaradır, bu metodika tələbələrdə xarici dildə danışmaq vərdişlərinin formalaşmasına müsbət təsir göstərir və bunlar monoloji nitqin müxtəlif növlərinin- dialoqların, oyunların, situasiyaların təqdim olunması ilə təmin olunur. Bu metodik bacarıq və vərdişlərin aşılanmasına deyil, birbaşa anlamaya yönəldilir.

Ənənəvi metod və üsullardan fərqli olaraq, kommunikativ yönümlü təlim zamanı tələbələrin yol verdiyi səhvlər müəllim tərəfindən düzəldilmir. Diqqət yalnız nitqin səlisliyinə cəlb edilir.

Tədris prosesində kommunikativliyin tətbiq edilməsi tələbələrə konkret situasiyada verbal və qeyri-verbal davranış normalarının və verilən kontekst çərçivəsində dildən düzgün istifadə etmək bacarığının yaranmasına yardımçı olur.

Kommunikativ yönümlü təlimin əsas göstəricilərindən biri də qrammatik materialın planlaşdırılmış, sistemli şəkildə deyil, kommunikativ məqsədlərə uyğun təqdim edilməsi və mənimsənilməsidir. Qrammatikanın kommunikativ yönümlü təlim sistemini ənənəvi sistemdən fərqləndirən əsas cəhət qrammatika haqqında məlumat və biliklərin verilməsi deyil, mənimsənilməsi nəzərdə tutulan qrammatik materialların praktikaya tətbiq edilməsi, yəni nəzəri biliklərin müxtəlif nitq fəaliyyəti növlərində istifadə edilməsidir. Qrammatikanın kommunikativ yönümlü təlim prosesini səmərəli şəkildə təşkil etmək üçün ən uğurlu olan təlim modeli PPP (Presentation – Practice – Production, Təqdim etmə mərhələsi – Təcrübə mərhələsi – Yaradıcı mərhələ) modeli hesab olunur.

Müasir metodikada ESA (istifadə et - öyrən - fəaliyyət göstər) modelinin PPP modelinə nisbətən daha geniş yayılmasını qeyd edən Ə.Şirəliyev PPP modelinin bir çox metodistlər tərəfindən tənqid olunduğunu vurğulayır. O, ESA modelinin daha effektiv dil öyrənməyə xidmət etdiyini qeyd edir (1, s.56).

Qrammatikanın tədrisində əsas məsələlərə diqqət yetirilməlidir: 1) Dilin qrammatik quruluşuna yiyələnmək onun qrammatik kateqoriyalar əsasında mənimsənilməsini təmin etmək; 2) Qrammatikanın öyrənilməsi maraqlı və əyləncəli xarakter daşmalı, tələbələr qrammatik materialın mənimsənilməsinə sövq etməlidir; 3) Xarici dilin qrammatikasının öyrənilməsi ana dilin daxili quruluşunu daha aydın dərk etməyə imkan yaradır; 4) Dilin qrammatik əsasda mənimsənilməsi məntiqi tərffəkkürü inkişaf etdirir, yaddaşı möhkəmləndirir; 5) Qrammatik vərdişlərin formalaşması şifahi və yazılı nitqin qarşılıqlı əlaqədəsinə imkanlar yaradır.

Təlim prosesində dilə kommunikativ yönümlü yanaşmanın bir sıra xüsusiyyətləri mövcuddur. Buraya aşağıdakılar daxildir: dilə məna ifadəedici sistem kimi yanaşma; dilin əsas funksiyası onun kommunikativliyidir; dilin əsas funksiyası onun funksional və kommunikativ əlaqəsidir; dilin əsas elementini təkcə qrammatik və struktur göstəricilər deyil, həm də funksional və kommunikativ mənadır (2, s. 26).

Kommunikativ yönümlü qrammatik çalışmalar sistemində təkrar və sistemləşdirilmiş çalışmalara da müəyyən yer verilir. Bu zaman illüstrasiyalardan, sxemlərdən, cədvəllərdən və s. istifadə etmək məqsəduyğundur.

Qrammatikanın kommunikativ yönümlü materiallarının canlı nitqə daxil edilməsi məqsədlə ünsiyyətin müxtəlif növlərindən, o cümlədən cümlələrlə və qruplarla işdən istifadə etmək məqsəduyğundur. Qrammatika dərslərində kommunikativ çalışmaların əsas hədəfi məqsəddir. Müəllimin əsas məqsədi müəyyən qrammatik formaların istifadə edilməsi üçün şərait və vərdiş yaratmaq, tələbənin məqsədi isə müəyyən kommunikativ vəzifəni icra etməkdir. Kommunikativ niyyət ünsiyyət prosesində iştirak edən danışanın konkret məqsədini ifadə edir. Bu məqsəd sual vermək, təsdiq etmək, mühakimə yürütmək, alqışlamaq və s. formada özünü göstərir.

⁹⁰ aida_khana@mail.ru

Qrammatikayönümlü çalışmaların işlənilməsində tələbələrin kommunikativ tələbatlarının da nəzərə alınması vacib şərtlərdəndir. Qrammatika üzrə kommunikativ yönümlü çalışmalar sisteminin əsasını nitq vərdişlərinin yaranmasının mərhələləri təşkil edir - modelin situasiyada təqdim edilməsi, nümunənin intensiv olaraq müxtəlif situasiyalarda işlənilməsi, yeni model ilə əvvəlkilərin bir kontekstdə və sonra sərbəst olaraq işlədilməsi.

Qeyd etmək istərdik ki, sadələşdirdiyimiz məsələlərin heç də hamısı ali məktəblərdə keçirilən müasir qrammatika kitablarında öz əksini tapmır. Eksperiment üçün Azərbaycan Dillər Universitetinin I və II kurslarında əlavə material kimi tədris olunan L. Cəfərova və başqalarının tərtib etdikləri "English Grambridge" adlı dərsliyini götürmüşük. İngilis dilinin qrammatikasında çətinliyi ilə digər mövzulardan seçilən "Feilin şərt şəkli" və ona aid çalışma formaları məqaləmizdə təhlil olunmuşdur. Məqsədimiz bu məqalədə həmin çalışmaların kommunikasiyaya necə təsir etdiyini araşdırmaqdan ibarətdir.

Çalışma 1. Comment on the use of the Conditional Mood.

I am busy today. I should so like to meet her. (But for the meeting, we should call on her at once).

Çalışma 2. Answer the questions using the proper forms of the Conditional Mood.

Why did not you let him take his ball? - (to lose) - He would have lost it.

Çalışma 3. Complete the sentences using the proper form of the Conditional Mood.

But for her illness... .

But for his missing the last train.... .

Çalışma 4. Compose the sentences with the pattern but for+the conditional mood or a modal verb in the past and the past perfect subjunctive mood.

It began to rain and we did not go for our work. - But for the rain, we should have gone for our work.

Çalışma 5. Replace the infinitives in brackets using the proper form of the conditional mood.

Even if it (to rain), it would not have spoiled the party. - Even if it to rained, it would not have spoiled the party.

Çalışma 6. Open the brackets using the proper form of the Conditional Mood.

It is getting too cold for comfort, otherwise we (can stay) here a little longer. - It is getting too cold for comfort, otherwise we could stay here a little longer.

Çalışmaların tərtibatından görüldüyü kimi onların əksəriyyəti (çalışma 1, 2, 3, 4) situativ tapşırıq olub, tələbələrdə danışıq inkişaf etdirməyə xidmət edir. Düşünürük ki, çalışmalar içərisində kommunikasiyaya xidmət edən tapşırıqlar tələbələrin bildikləri söz və qrammatik qaydalardan istifadə edərək öz şəxsi təşəbbüsü ilə qurduqları ifadə və situasiya tipli tapşırıqlardır, çünki kommunikasiya prosesində nitq nümunələri mexaniki olaraq hazır situasiyalarda istifadə edilmir və beləliklə, onlar nitq kompetensiyasının formalaşmasına xidmət etmiş olur.

Tələbələr şərt budaq cümlələrindən nitq prosesində istifadə edərək cümlələrin hər iki hissəsinin kəsb etdiyi mənanı tam anlaya bilmirlər. Bu problem mövzunun nə qədər çətin olduğunu bir daha təsdiqləyir. Məhz buna görə də kommunikativ tipli tapşırıqların əhatə dairəsini daha da genişləndirmək lazımdır. Bu tapşırıqlara misal olaraq tələbələrin özlərinin yaratdığı dialoq şəkilli, situativ tapşırıqları göstərə bilərik. Adı çəkilən kitabda bu tip çalışmalara demək olar ki, yer verilməmişdir.

Tələbələr qrammatik strukturları müvafiq qrammatik mövzu ilə bağlı müxtəlif çalışmaları yerinə yetirmək yolu ilə mənimsəyirlər. Bu qrammatik vahidlərin seçilməsi isə dilöyrənmə mərhələsində onların praktik istifadəsinə olan tələbatdan irəli gələrək həyata keçirilir. Müasir dövrdə dil çalışmalarının kommunikativ tapşırıqlara inteqrasiyası tədris prosesində əhəmiyyətli dərəcədə mühüm rol oynayır.

Qrammatika dərslərində nitqin qrammatik qaydalar vasitəsilə deyil, digər bacarıq və vərdişlər, normalar vasitəsilə həyata keçirilməsi qarşıda duran əsas məsələdir. (3, s. 118)

Beləliklə, xarici dilin qrammatikayönümlü təliminin əsas göstəricisi tələbənin nitqində qrammatik strukturların səhsiz tətbiq edilməsi hesab edilir. Müvafiq olaraq, qrammatikayönümlü təlim irəli sürülən məqsədə, yəni xarici dil materiallarının düzgün şəkildə istifadə etmək bacarığının formalaşdırılmasına nail olmaq istiqamətində qurulur, lakin kommunikasiyaya xidmət etmir. İngilis dili qrammatikasının kommunikativ yönümlü təşkili aşağı kurs tələbələrinin rəhbərlikli nitq qabiliyyətlərinin inkişafına müsbət təsir göstərir, onların nitq imkanlarının inkişaf etdirilməsi üçün münasib şərait yaradır, onlarda kommunikasiya qurmağa motivasiya yaradır, öyrənilən xarici dildə nitq fəaliyyətini stimullaşdırır.

Ədəbiyyat:

1. Orta məktəblərdə xarici dil müəllimliyi ixtisası üzrə pedaqoji təcrübənin təşkili və aparılması. Metodik vəsait. Tərt. ed. Ə.Ş.Şirəliyev. Bakı: Mütərcim, 2012.

2. Гусейнзаде Г. Обучение речевой коммуниуации на иностранном языке. Баку. Мугарджим. 2001.

3. Cəfərova L., Hüseynov A., Mirzəyeva M., Mustafayeva S. English Grambridge, " Science and Education". Bakı, 2011.

4. Shiraliyeva G. From Grammar to Communication. Bakı: Mutarcim, 2017.

Acar sözlər: qrammatika, kommunikativ çalışmalar, təlim prosesi, situativ çalışmalar, nitq fəaliyyəti, feilin şərt şəkli.

Ключевые слова: грамматика, коммуникативные упражнения, учебный процесс, ситуативные упражнения, речевая деятельность, условная наклонения глагола.

Keywords: grammar, communicative exercises, learning process, situational exercises, speech activities, the conditional mood of the verb.

The role of exercises in teaching communicative grammar

SUMMARY

The article is devoted to the role of exercises in communicative learning grammar. In modern world, learning of foreign languages in the communicative level is one of the main challenges that higher education institutions are facing. Mastering the English language with more effective teaching methods is one of the main requirements of modern

era. The main feature of teaching grammar communicatively is to encourage students to learn a foreign language. In this case grammatical material should be presented and mastered communicatively, not systematically. The main distinguishing feature of the grammar-generalized learning system is that it does not provide information and knowledge about grammar, but implements the grammatical material to practice, i.e. the use of the theoretical knowledge in different speech activities.

**Роль упражнений в обучении коммуникативной
грамматике английского языка.**

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена роли упражнений в обучении коммуникативной грамматике. В современном мире общение на иностранных языках на коммуникативном уровне является одной из основных задач, стоящих перед высшими учебными заведениями. Овладение английским языком с помощью более эффективных методов обучения является одним из основных требований современной эпохи.

Главной особенностью коммуникативного подхода в грамматике является поощрение студентов к изучению и общению на иностранных языках. В этом случае грамматический материал не должен воспроизводиться в систематизированной форме, а представлен и изучен в соответствии с коммуникативными задачами. Главной отличительной особенностью системы обучения является не предоставление определенных знаний о грамматике, а практическое применение грамматического материала, то есть, использование теоретических навыков в различных языковых процессах.

Rəyçi: p.f.d., dos. Günay Şirəliyeva

Кази-Заде Динара Адиль кызы, Расулова Гюльнар Мамедхан кызы⁹¹
НАУЧНЫЙ СТИЛЬ В ЯЗЫКОВОЙ РЕЧИ

Язык научно-технической литературы выделяется по его особенностям в отдельный стиль речи, так называемый - научный стиль речи.

Наука как форма общественного сознания характеризуется тем, что в ней преследуется цель наиболее точного, логичного, однозначного выражения мысли. Основной формой мышления в области науки является понятие, а языковое воплощение динамики мышления выражается в суждениях и умозаключениях. Назначение науки - вскрывать закономерности. Отсюда - обобщенный и абстрагированный ход мышления. Из этого вытекают основные черты научной речи: объективность, абстрактность, интеллектуальность и сжатость (краткость). Внутри системы научной речи выделяется несколько ее подстилей: собственно научный (академический) - принятый для написания научных трудов, диссертаций; научно-информативный или научно-деловой - это стиль патентных и технологических описаний; учебно-научный - подстил учебной литературы; научно-популярный и др.

Научный стиль отличается рядом общих черт, обусловленных особенностями научного мышления, в том числе отвлеченностью и строгой логичностью изложения. Ему присущи и некоторые частные черты, упомянутые выше. В каждом функциональном стиле действуют свои объективные стилеобразующие факторы. Каждый из функциональных стилей имеет к тому же свою цель, своего адресата, свои жанры. Основной целью научного стиля является сообщение объективной информации, доказательство истинности научного знания.

Однако цели (а особенно их соотношение) в большей или меньшей степени могут корректироваться в процессе создания текста. Например, вначале диссертация может быть задумана как сугубо теоретическое исследование, а в процессе работы (написания) откроются перспективы практического применения теории, и работа приобретает ярко выраженную практическую направленность. Возможна и противоположная ситуация. Цели конкретизируются в задачах данного текста. Цели и ситуация определяют отбор материала, который используется на всем протяжении создания текста. Однако вначале этот процесс имеет количественный характер, а ближе к концу - качественный.

Адресатами произведений научного стиля преимущественно являются специалисты - читатели, подготовленные к восприятию научной информации.

В жанровом отношении научный стиль довольно разнообразен. Здесь можно выделить: статью, монографию, учебник, рецензию, обзор, аннотацию, научный комментарий текста, лекцию, доклад на специальные темы, тезисы и др. Научный стиль отличается рядом общих черт, обусловленных особенностями научного мышления, в том числе отвлеченностью и строгой логичностью изложения.

В каждом функциональном стиле действуют свои объективные стилеобразующие факторы.

Каждый из функциональных стилей имеет к тому же свою цель, своего адресата, свои жанры. Основной целью научного стиля является сообщение объективной информации, доказательство истинности научного знания.

Однако цели (а особенно их соотношение) в большей или меньшей степени могут корректироваться в процессе создания текста. Например, вначале диссертация может быть задумана как сугубо теоретическое исследование, а в процессе работы (написания) откроются перспективы практического применения теории, и работа приобретает ярко выраженную практическую направленность. Возможна и противоположная ситуация. Цели конкретизируются в задачах данного текста. Цели и ситуация определяют отбор материала, который используется на всем протяжении создания текста. Однако вначале этот процесс имеет количественный характер, а ближе к концу - качественный.

Адресатами произведений научного стиля преимущественно являются специалисты - читатели, подготовленные к восприятию научной информации.

В жанровом отношении научный стиль довольно разнообразен. Здесь можно выделить: статью, монографию, учебник, рецензию, обзор, аннотацию, научный комментарий текста, лекцию, доклад на специальные темы, тезисы и др. Однако при выделении речевых жанров научного стиля следует обращать внимание на то, что в любом функционирующем языке существует своя иерархия стилистических систем - подсистем. Каждая низшая подсистема имеет в основе элементы систем более высокого ранга, по-своему комбинирует их и дополняет новыми специфическими элементами. "Свои" и "чужие" элементы, в том числе и функциональные, она организует в новую, иногда качественно иную целостность, где они приобретают в той или иной степени новые свойства. Например, элементы научного и официально-делового стилей, соединяясь, порождают научно-деловой под-стиль, который реализуется в разных жанрах, таких, например, как отчет о проведении научно-исследовательской работы, автореферат диссертации и др.

Структура текста научного стиля обычно многомерная и многоуровневая. Однако это не означает, что все тексты имеют одинаковую степень структурной сложности. Например, они могут быть абсолютно разными по чисто физической конструкции. Чтобы понять, о чем идет речь, достаточно сравнить научную монографию, статью и тезисы. При этом следует иметь в виду, что степень сложности не носит здесь абсолютного характера,

⁹¹ BDU

ибо те же самые тезисы трудно написать, не написав хотя бы чернового наброска, статьи и не рассмотрев его критически.

Каждый из жанров научного стиля имеет свои особенности и индивидуальные черты, но в связи с тем, что в одном учебном пособии трудно дать описание специфических черт всех жанров и видов научного стиля, мы остановим свое внимание на жанре научных тезисов, который является одним из наиболее общеактуальных жанров языка науки. Тезисы могут писаться человеком для себя - в этом случае они не являются объектом данного рассмотрения, ибо к ним не предъявляются строгие требования жанра и стиля. Предмет нашего интереса - это тезисы, создаваемые для публикации. Именно они должны отвечать определенным нормативным требованиям, прежде всего требованию содержательного соответствия заранее объявленной проблемой теме. Не менее важен и фактор научно-информативной валентности, содержательной актуальности и ценности информации, оставляемой в рамках объявленной проблемной темы. Тезисы являются одним из наиболее устойчиво-нормативных жанров речевого произведения, поэтому нарушение жанровой определенности, нормативности, чистоты, жанровые смешения оцениваются в нем как грубые нарушения не только стилистических, а вообще коммуникативных норм. Среди типичных нарушений, какими являются, например, подмена тезисов текстом сообщения, резюме, рефератом, аннотацией, проспектом, планом и т. д., наиболее неприятное впечатление производит смешение форм разных жанров. Такое смешение демонстрирует отсутствие научно-речевой культуры у автора и подвергает сомнению его научные данные в целом.

Тезисы имеют и строго нормативную содержательно-композиционную структуру. В ней выделяются: 1) преамбула; 2) основное тезисное положение; 3) заключительный тезис. Четкое логическое деление тезисного содержания подчеркивается рубрикацией, а в некоторых случаях - и выделением абзацев под одной рубрикой. Тезисы имеют и свои строгие нормы речестилистического оформления, свойственные научному стилю в целом, но в данном конкретном случае действующие еще более жестко.

К тезисным произведениям предъявляются требования стилистической чистоты и однородности речевой манеры. Здесь абсолютно недопустимы эмоционально-экспрессивные определения, метафоры, инверсии и другие иностилевые включения. Тезисы носят характер модального утверждающего суждения или умозаключения, а не характер конкретно-фактологической констатации, поэтому здесь и требуется особенно внимательно следить за соблюдением определенной речевой формы.

Таким образом, на примере одного из конкретных жанров научного стиля мы убедились в жестком действии в данной функциональной сфере языка некоторых стилистических норм, нарушение которых вызывает сомнения в научно-речевой культуре автора. Во избежание этого при создании произведений научного стиля необходимо неукоснительно следовать всем вышеназванным основным требованиям жанра.

Наиболее существенным для языка науки является лексика. Словарный состав научного стиля речи резко отличается от других наличием терминов. Под термином понимается слово, словосочетание или аббревиатура, выражающие определенное научное понятие в данной системе терминологии или науки. К терминам предъявляются особые требования. Термин должен быть однозначен и стилистически нейтрален. Собственно термин - это условный и условленный знак науки. В качестве терминов употребляются не только заимствованные слова. Много терминов, в основе которых лежат русские корни. Ресурсы даже самого богатого языка ограничены. Язык оказывается вынужденным разносить бесчисленное множество вновь возникающих научных понятий по готовым языковым единицам. Образование терминов идет по пути развития многозначности слов.

Языку науки, как показывают исследования, присуща ярко выраженная избирательность использования и устойчивость использования разных морфологических категорий, словоформ, словосочетаний и типов предложений, которые создают "морфолого-синтаксическое лицо" данного подвида общелитературного языка. Предпочтение, отдаваемое употреблению определенных морфологических категорий, составляет специфическую черту не какой-либо отдельной науки, а характерную примету научно-технического языка в целом.

Язык науки носит номинативный характер, т.е. наука называет, определяет. В языке науки господствуют имена существительные и прилагательные, оттеснившие глагол на третье место.

Морфологическая избирательность затрагивает не только характер распределения частей речи, но и сферу распределения их значений. Наиболее частотным в научном стиле речи является родительный падеж. Известно, что в современном русском языке словоформы отличаются многозначностью, особенно в родительном, творительном и предложном падежах. Однако в научной сфере падежные формы реализуют лишь некоторые, весьма немногочисленные значения. Для научного стиля характерны некоторые лексические, грамматические и синтаксические особенности. Появление синтагм знаменовало новый этап в развитии отношений между звуками и предметами во второй сигнальной системе: они способны теперь к некоторой динамической независимости друг от друга, могут образовывать отдельные дипластии. Однако им не оторваться вполне друг от друга: они тотчас взаимно связываются в трипластии и тетрапластии. ...Они далее образуют уже целые параллельные цепочки или строчки. В речевой деятельности над синтагмой надстраивается такая цепная, или линейная, речь, т.е. сложное предложение, фраза, неограниченный в принципе текст; это обязательно высказывание о чем-то - план выражения коррелирован с планом содержания. Допустим, это эпос или миф; даже туманное словесное заклинание или пророчество имеет какую-то переключку со смыслом. Со

своей стороны содержание представляет собою здесь цепь событий, лиц, вещей; этот линейный ряд, может быть, развернут либо во времени (эпос, миф, культовая церемония), либо в пространство (наскальные изображения охотничьих эпопей, пиктограмма, столб с серией личин, аллея предков). Линейность этих сложных знаковых комбинаций имеет среди прочего ту важную нейрофизиологическую специфику, что каждое звено цепи служит одновременно и тормозящим фактором по отношению к предыдущему знаку и возбуждающим фактором по отношению к последующему знаку. Следовательно, в линейной, цепной системе знаков всякий знак является единством торможения и возбуждения - тождеством противоположностей.

1. Общекнижная лексика: звук, предмет, цепочки, строчки, речь, предложение, фраза, текст, смысл, ряд

2. Большое количество терминов: Синтагм, дипластии, трипластии, тетрапластии, линейность, нейрофизиологическую специфику, пиктограмма.

Термины являются смысловым ядром специального языка и передают основную содержательную информацию. В современном мире в результате роста научно-технических знаний свыше 90% новых слов, появляющихся в языках, составляют специальные слова. Потребность в терминах гораздо выше, чем в общеупотребительных словах. Рост числа терминов некоторых наук обгоняет рост числа общеупотребительных слов языка, и в некоторых науках число терминов превышает число неспециальных слов. Бурное образование новых дисциплин (в среднем каждые 25 лет число их удваивается) влечет за собой потребность в собственной терминологии, что приводит к стихийному возникновению терминологий. В условиях "терминологического потопа" перед специалистами встает серьезная проблема упорядочения всего массива терминологии. И в этом случае на первый план выдвигается такой важный аспект, как нормативность. Терминология, занимая в специальных языках центральное место, обладает определенной самостоятельностью формирования и развития. Отсюда неизбежно вытекает и некоторая самостоятельность лингвистического критерия оценки термина, и в частности, нормативной его оценки.

Лингвистическая нормативность в общем виде - это правильность образования и употребления термина. Процессы терминообразования и терминопотребления - не стихийные, а сознательные процессы, подконтрольные лингвистам и терминологам. Норма в терминологии должна не противоречить, а соответствовать нормам общелитературного языка, в то же время существуют и особые требования, которые предъявляются к термину. Вопрос этот имеет давнюю традицию. Нормативные требования к термину впервые были сформулированы основоположником русской терминологической школы Д.С.Лотте. Это - системность терминологии, независимость термина от контекста, краткость термина, его абсолютная и относительная однозначность, простота и понятность, степень внедрения термина.

Остановимся подробнее на каждом из этих требований.

1. Следующее требование - точность термина. Под точностью обычно понимается четкость, ограниченность значения. Эта четкость обусловлена тем, что специальное понятие, как правило, имеет точные границы, обычно устанавливаемые с помощью определения - дефиниции термина. С точки зрения отражения содержания понятия точность термина означает, что в его дефиниции есть необходимые и достаточные признаки обозначаемого понятия. Термин должен также (прямо или косвенно) отражать признаки, по которым можно отличить одно понятие от другого. Термины обладают разной степенью точности. Наиболее точными (или правильно ориентирующими) представляются мотивированные термины, в структуре которых особенно ярко переданы содержание понятия или его отличительные признаки, например: чувствительная поверхность полупроводникового детектора ионизирующего излучения, сплошность внешней зоны диффузионного слоя. Значение множества немотивированных терминов не выводится из значения входящих в них терминологических элементов (соединение типа ласточкин хвост). Сюда же относятся и ложномотивированные термины типа атом или фамильные термины (термины-эпонимы). Последние имеют то положительное качество, что не вызывают никаких ассоциаций. Но здесь есть и отрицательный аспект: в большинстве случаев фамильные термины не вызывают представлений и не отражают связи данного понятия с другими (многочлены Чебышева, кератопротез Федорова), поэтому освоить их чрезвычайно трудно.

2. В требовании фиксированного содержания (одному знаку соответствует одно понятие) заключается положение о том, что термин должен иметь ограниченное, четко фиксированное содержание в пределах определенной терминосистемы в конкретный период развития данной области знания (последнее уточнение представляется важным, так как с углублением знания содержание понятия может развиваться и с течением времени тот же термин может получить иное значение). Обычные слова уточняют свое значение, приобретают разные смысловые оттенки во фразеологическом контексте, в сочетании с другими словами. Контекстная же подвижность значения для термина совершенно недопустима. Нужно подчеркнуть, что здесь содержится логическое требование к термину - постоянство его значения в рамках определенной терминосистемы.

3. Требование однозначности термина. Термин не должен быть многозначным. Особенно неудобна в данном случае категориальная многозначность, когда в пределах одной терминосистемы одна и та же форма используется для обозначения операции и ее результата: облицовка (конструкция) и облицовка (операция), гидроизоляция (работа и конструкция); процесса и явления: обвал (в геологии), карст (там же); объекта и его описания: грамматика (строй языка) и грамматика (наука, описывающая этот строй). Упорядочивая терминологию, т. е. фиксируя значение каждого термина данной системы понятий, устанавливают однозначность термина.

4. Термин не должен иметь синонимов. Синонимы в терминологии имеют другую природу и выполняют иные функции, чем в общелитературном языке. Под синонимией в терминологии обычно понимают явление дублетности (офтальмолог - окулист, бремсберг - спуск, генитив - родительный падеж). Между дублетами нет тех отношений, которые организуют синонимический ряд, нет эмоционально-экспрессивных, стилистических или оттеночных оппозиций. Они тождественны между собой, каждый из них относится прямо к обозначаемому. И если в общелитературном языке существование синонимов оправдано тем, что употребление тех или иных из них влияет на содержание речи, или изменяет стилистическую окраску, или придает ей индивидуальный оттенок, то дублеты ни в общем языке, ни в языке науки этими свойствами не обладают и представляют собой явление нежелательное и даже вредное. Синонимия (дублетность) особенно характерна для начальных этапов формирования терминологий, когда еще не произошел естественный (и сознательный) отбор лучшего термина и имеется несколько вариантов для одного и того же понятия. Само понятие синонимии в терминологии до настоящего времени не может считаться общепринятым.

5. Термин должен быть систематичным. Систематичность терминологии базируется на классификации понятий, исходя из которой выделяются необходимые и достаточные признаки, включаемые в термин, после чего подбираются слова и их части (терминоэлементы) для образования термина. С систематичностью термина тесно связана его мотивированность, т. е., семантическая прозрачность, позволяющая составить представление о называемом термином понятии. Систематичность дает возможность отражения в структуре термина его определенного места в данной терминосистеме, связи называемого понятия с другими, его отнесенности к определенной логической категории понятий.

6. Краткость термина. Термин должен быть кратким. Здесь можно отметить противоречие между стремлением к точности терминосистемы и - к краткости терминов. Для современной эпохи особенно характерно образование протяженных терминов, в которых стремятся передать большее число признаков обозначаемых ими понятий. Намечается тенденция к усложнению структуры терминов-словосочетаний, появляются длинные, громоздкие названия, приближающиеся к терминам-описаниям. Потребность в усложненных конструкциях объясняется тем, что средствами развернутого словосочетания передается большее число признаков специального понятия и тем самым увеличивается степень семантической мотивированности термина, что для него очень существенно. Кроме того, в развернутых терминах возможно сочетание детализированного понятия с таким терминированным обозначением деталей, которое делало бы это обозначение понятным вне контекста, т. е. было бы однозначным. Но оборотной стороной подобной однозначности оказывается громоздкость текста: оборудование грузовой кабины транспортного самолета для парашютного десантирования личного состава; синхронный режим работы управляющего устройства коммутационной техники связи с программным управлением.

Употребление отглагольных существительных:

Появление в развитии независимости деятельности высказывание содержания заклинание пророчества изображения Широкое использование абстрактной лексики, как правило, в ее прямом значении: этап звуками предметами цепочки предложение фраза текст цепь событий, лиц, вещей

1. Использование сложных прилагательных в качестве терминов:

второй сигнальной системе, параллельные цепочки или строчки, речевой деятельности, цепная, или линейная, речь, туманное словесное заклинание, линейный ряд, сложных знаковых комбинаций, предыдущему знаку, последующему знаку, линейной, цепной системе

2. Клишированные словосочетания: новый этап в развитии отношений, независимости друг от друга, могут образовывать речевой деятельности, представляет собою тождеством противоположностей

3. Преимущественное использование кратких форм: Способны, вполне, взаимно, обязательно, развернуто

4. Использование формы единственного числа существительного в значении множественного числа: аллея предков

5. Избирательность значений проявляется при употреблении глаголов: могут образовывать, не оторваться, образуют, имеет, служит, является

1. Использование безличных конструкций:

Появление знаменовало, они способны, могут образовывать, им не оторваться вполне друг от друга

они образуют содержание представляет собою

Линейность ... имеет звено цепи служит

2. Сложноподчиненные предложения с придаточными изъяснительными, следствия, уступки, определительными:

Появление синтагм знаменовало новый этап в развитии отношений между звуками и предметами во второй сигнальной системе: они способны теперь к некоторой динамической независимости друг от друга, могут образовывать отдельные дипластии. В речевой деятельности над синтагмой надстраивается такая цепная, или линейная, речь, т.е. сложное предложение, фраза, неограниченный в принципе текст; это обязательно высказывание о чем-то - план выражения коррелирован с планом содержания.

На основе проведенного анализа, можно говорить о том, что данный текст принадлежит к научному стилю. Научную речь отличают следующие особенности: подчеркнутая информативность; обращение к

ограниченной группе подготовленных собеседников; отвлеченность и обобщенность; точность, однозначность и единообразие высказывания; экономное использование образных и эмоционально-экспрессивных средств; логичность, последовательность повествования. Для научного стиля характерны некоторые лексические, грамматические и синтаксические особенности:

Обще книжная лексика; большое количество терминов и других обозначений; повышенное употребление отглагольных существительных; широкое использование абстрактной лексики, как правило, в ее прямом значении; интернациональная лексика; использование сложных прилагательных в качестве терминов; клишированные словосочетания; преимущественное использование кратких форм; использование формы единственного числа существительного в значении множественного числа; употребление вещественных и отвлеченных существительных во множественном числе; употребление глагольно-именных конструкций вместо глагольных в функции сказуемого; использование определенно-личных предложений со сказуемым в форме первого лица множественного числа; использование безличных конструкций; простые предложения с существительными в роли подлежащего и сказуемого; сложноподчиненные предложения с придаточными изъяснительными, следствия, уступки, определительными; использование в качестве связи частей сложного предложения сложных подчинительных союзов и союзных конструкций; большое количество обособленных определений и обстоятельств; широкое использование ссылок, цитат и сносок; обилие вводных конструкций; хорошо выраженная формальная организация текста: четкое разделение на абзацы, параграфы.

Выделяют несколько подстиле научного стиля. В данном случае использован научно-популярный, так как текст представляет собой научную информацию в доступном виде для широкой аудитории: термины объясняются, не допускаются громоздкие синтаксические конструкции.

Формы родительного падежа развивают в научной сфере, прежде всего определительные отношения - они составляют до 40% употреблений. Это проявляется в широком употреблении как имен собственных: закон Ньютона, таблица Менделеева, теорема Гауса и т. п., так и в словосочетаниях типа: сила трения, сила тяжести, закон преломления света, теория комплексных чисел. Достаточно распространенным является значение форм родительного падежа в словосочетаниях с отглагольными существительными. Особенность этих словосочетаний состоит в способности образовывать цепочки родительных падежей, чтобы точно назвать объект исследования. В разговорном и художественном стилях наиболее употребительны сочетания с предлогами о, в, на. В научном стиле формы предложного падежа чаще употребляются с предлогом при и имеют условно-временное значение, например, при нагревании, при образовании, при скважинных способах добычи, при подземной добыче угля и др. Также употребительны в этом значении эквиваленты при котором, при этом. Та же тенденция к избирательности значений проявляется при употреблении глаголов. Глаголы "утрачивают" часть своих значений, специализируясь в употреблении лишь в одном, реже двух значениях. Наиболее частотными для языков разных наук являются глаголы: влиять, возникать, возрастая, выяснять, зависеть, изменяться, измерять, иметься, использовать, различать, соответствовать, развиваться и др.

Список литературы

1. Введение в языкознание. / Под ред. Василькова П.М. – СПб.: Речь, 2004
2. Волков А.А. Курс русской риторики. – М.: ВЛАДОС, 2003.
3. Голуб И.Б. Стилистика современного русского языка. – М., 1986.
4. Культура русской речи. Учебник для вузов. / Под ред. проф. Л. К. Граудиной и проф. Е. Н. Ширяева. - М.: НОРМА-ИНФРА М, 2003

X Ü L A S Ə

Dilçilikdə elmi danışq tərzi məqaləsində dilçiliyin əsasları haqqında müxtəlif morfoloji kateqoriyalara, söz formalarına, söz birləşmələrinə və müxtəlif növ cümlələrə dair fikirlər parlaq ifadə olunmuşdur.

RƏYÇİ: dos.E. Vəliyeva

Təranə Adil oğlu Nağıyeva⁹²**GÖRKƏMLİZƏRBAYCANSÜNAS ALİ, DÜNYA SÖHRƏTLİ DİLCİ ƏBDÜLƏZƏL DƏMİRCİZADƏ AZƏRBAYCAN DİLCİLİYİNDƏ FONETİKA BƏHSİNİN İLK SİSTEMLİ TƏDQIQATCISI KİMİ**

Görkəmli alim, türk dünyasının tanınmış dilçilərindən biri Əbdüləzəl Dəmirçizadə ana dilimizin dərinə öyrənilməsində əvəzsiz xidməti olmuşdur. Azərbaycan dilçilik sahəsində, eyni zamanda türkoloji sahədə dərin elmi arasdirmaların aparılması və sanballı elmi əsərlərin yazılması Əbdüləzəl Dəmirçizadənin adı ilə bağlıdır.

Azərbaycan dilçiliyinin inksafında, dilin hərtərəfli arasdırılması və tədrisində böyük xidmətləri olan Ə.Dəmirçizadə "Türk dili"(1936) "Azərbaycan ədəbi dili tarixinin xülasələri "(1938) "M.F.Axundov dil haqqında və Axundovun dili"(1941) "Azərbaycan dilinin tarixi"(1948) "Azərbaycan ədəbi dilinin inksaf yolları"(1959) "Kitabi-Dədə Qorqud"dastanın dili"(1959), "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi" (1967), "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası" (1967) və ölümündən sonra çap olunmuş "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi"(II hissə) və 200-dən artıq elmi və elmi-metodik məqalələri çap olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində 20-dən çox kitab müəllifi olan böyük alim tədqiqatları ilə yalnız Azərbaycan dilçiliyinin deyil, eyni zamanda türk dilçiliyinin zənginləşməsində də böyük rolu olmuşdur. Görkəmli dilçi arasdirmalarında yenilikçi alim kimi daha çox Azərbaycan dilçiliyinin işlənməmiş sahələri (fonetika, orfoepiya, etimologiya, üslubiyat, dil tarixi və s.) tədqiq olunmuşdur.

Ə.Dəmirçizadənin "Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi" kitabı bu nailiyyətlərin önündə gedən, dilçiliyimizin qızıl fonduna daxil olan əsərlərdəndir. Bu dərsliyi Azərbaycan dilçiliyində fonetika mövzusunda yazılan ilk geniş və əhatəli dərslik hesab etmək olar. İlk variantını 1947-ci ildə yazdığı bu əsəri müəllif eksperiment əsasında genişləndirərək ayrıca kitab halında çap etdirmiş və sonralar daha da təkmilləşdirərək dərsliyə çevirmişdir. Bu əsərdə məntiqi mühakimə çox güclüdür. Mövzular məntiqi olaraq bir-birindən doğur. Ona görə də əsərin bölmələri böyük bir zəncirin həlqəciklərini xatırladır. Bəzən tələbələr böyük alimin dilinin, ifadə tərzinin cətinliyindən danışırlar. Bu xüsusiyətlər təkcə "Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi" kitabında deyil, onun əsərlərinin çoxunda özünün göstərir. Biz buna alimin dilinin və ifadə tərzinin cətinliyi deyil, mühakimə və təfəkkür tərzinin zənginliyi deyərək.

Ümumi fonetika məsələlərindən danışan alim başlanğıcda fonetikanın mövzusu və növləri haqqında danışaraq fonetikanı iki yerə ayırır: 1.Ümumi fonetika; 2. Xüsusi fonetika. "Səslərin ümumi akustik və fizioloji cəhətləri, səslərin təsnifində tətbiq olunan ümumi prinsiplər, eləcə də vurğu, heca, intonasiya, səs, fonem, səs sistemi səslərin dəyişməsi, əvəzlənməsi kimi bir sıra məsələlərin nəzəri əsasları ümumi fonetikanın mövzusunı təşkil edir. Xüsusi fonetikada isə bu məsələlər ayrıca olaraq bu və ya digər konkret bir dil əsasında tədqiq olunur və həmin dilin özünə xas olan cəhətləri aydınlaşdırılır, hətta məxsusi qanunlar müəyyənləşdirilir. Ümumi fonetikada ümumiləşdirilmiş halda verilmiş bir sıra qanunlar, təsnifat bu və ya digər dilin materialları əsasında nümünələrlə xüsusi fonetikada bir qədər də dəqiqləşdirilir.(1.8). Professor fonetikanın müxtəlif növlərini göstərir: təsviri fonetika, tarixi fonetika, təcrübi, yaxud eksperimental fonetika, fizioloji fonetika, müqayisəli fonetika(1.9-10)

İlk dəfə olaraq fonetika haqqında hərtərəfli və geniş məlumat verən dilçi səsin formalaşma mənbələri və əlamətləri haqqında danışaraq səsin akustik fiziki əlamətlərinin sərhəni verir, səsin varanmasında fizioloji mənbələrin rolu haqqında geniş danışır. Səslərin təsnifi haqqında fikir söyləyən alim onları iki əsas meyar ayırır: a)fizioloji meyar; b)akustik meyar (1.32).

Fizioloji təsnifdə səslərin əmələ gəlməsində danışmaq üzvlərinin vəzifə və vəziyyəti nəzərə alınır, səslərin əmələ gəlməsində danışmaq üzvlərinin düşdüyü vəziyyət fizioloji təsnif kimi dəyərləndirilərək izah olunur. Saitlərin və samitlərin bəzi əlamətdar cəhətlərini aydınlaşdırmaq üçün akustik meyardan istifadə etmək lazım olduğunu bildirir. Səslərin əsas növləri, onların fərqli və oxşar xüsusiyyətləri: səs tellərinin ıstrakı, ağız üzvlərinin ıstrakı, səsdə tonun və küyün üstünlüyü əsasında bölgü aparır(1. 32-34). Saitlərin təsnifini verən dilçi ilk dəfə olaraq onları geniş şəkildə akustik əlamətlərinə görə aşağıdakı prinsiplər əsasında təsnif edir:

1. Dilin üfuiqi vəziyyətinə görə; 2. Dilin saquli vəziyyətinə görə; 3. Dodaqların vəziyyətinə görə; 4. Məxrəc sabitliyinə görə; 5. Kəmiyyətə görə; 6.Gərginliyə görə (1.35). Dilin üfuiqi vəziyyətinə görə müəllif saitləri üç növə bölür: dilönü, dilortası,d ılaxası(1:35). Dilin saquli vəziyyətinə görə qapalı, açıq, varımqapalı olmaqla 3 yerə ayıran dilçi bu növlərin formalaşmasında dilin qalxma və alt cənənin açılma dərəcəsini əsas götürür. Dodaqların vəziyyətinə görə saitlərin iki növü olduğunu:dodaqlanan, dodaqlanmayan saitlər göstərir. Məxrəc sabitliyinə görə cütavaz və təkavaz saitlərinə ayırır. Kəmiyyətə görə saitlər üç növdür: adi saitlər, uzun saitlər, qısa saitlər(1,38). Gərginliyə görə saitlər iki qrupa bölünür: gərgin saitlər, qeyri-gərgin saitlər (1.20)

Professor gərgin saitlər dedikdə bu saitlərin tələffüzündə dil, dodaq, damaq, qırtlaq kimi orqanların gərgin vəziyyətdə olduğunu bildirir. Müəllif uzun saitləri gərgin saitlər sayır(1.40) Sonrakı bölmədə müəllif hər bir sait səsin əsas xüsusiyyətlərinin geniş şəkildə şərh edir. Bununla da Azərbaycan dilçiliyində sait səslər sistemini hərtərəfli və geniş şəkildə təsnif etmiş olur.

Ümumiyyətlə, professor müraciət etdiyi hər bir dilçilik mövzusunun elə isləmişdir ki,həmin mövzu ilə bağlı özündən sonra deyilməmiş fikir saxlamamışdır. Onun fonetika bəhsi üzrə apardığı tədqiqatın mükəmməlliyini bir daha onunla təsdiqləmək olar ki, sonrakı illərdə fonetika mövzusunda yazılan bütün arasdirmalar üçün əsas mənbə olmaqla yanaşı,

⁹² Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, **filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**, terane.nagiyeva.79@mail.ru

həm də elmiliyinə görə onu ötüb keçən əsər olmamışdır. Məhz buna görə də Əbdülzəl Dəmirçizadəni Azərbaycan dilinin fonetik sisteminin ilk mükəmməl tədqiqatçısı hesab etmək olar.

Azərbaycan dilində samitləri alim aşağıdakı əsaslar üzrə təsnif edir: 1. Küyün kəmiyyətinə görə; 2. Küyün yaranma yerinə görə; 3. Küyün yaranma üsuluna görə (1.54).

Müəllif fonetikaya aid olan digər bəhslər haqqında da əhatəli məlumat verir.

Nitqin fonetik parçalarını: ibarə, qitə, heca, səs anlayışlarını bir-birindən fərqləndirir və dövrü üçün bəzi terminlərin anlaşılmaqlığını aradan qaldırır. Ə. Dəmirçizadə Azərbaycan dilindəki hecaları fonetik tərkibinə görə saf və qovusuq heca olmaq üzrə iki qrupa bölür: saf və qovusuq heca (1.83). Təkcə bir hecadan ibarət olan heca saf heca, sait və samitdən ibarət olan hecaya qovusuq heca adlanır. Müəllif qovusuq hecanı da sait və samitlərin mövqeyinə görə iki qrupa bölür: 1) Saitin mövqeyinə görə; 2) Samitin mövqeyinə görə. Bundan sonrakı mərhələdə professor saitin mövqeyinə görə hecaları örtüsüz və açıq heca olmaqla iki yerə bölür. Samitin mövqeyinə görə isə örtülü, qapalı, örtülü-qapalı heca olmaqla 3 yerə bölür. (1.83) Heca haqqında bütün incəliklərinə qədər fikir söyləyən dilçi Azərbaycan dilində heca tiplərində sait və samitlərin sayını göstərməklə ədəbi dildə işlənən sözlərin tərkibində 17 heca tipinin mövcudluğunu sadalayır. Heca tiplərində samit və saitlərin işlənmə cərgələrini, heca üçbucaqlarının müxtəlif formalarını, səslərin güc dərəcəsinə görə heca tiplərinin variantlarını, nitq axınının hecalanma meyarının hər bir detalını dəqiqlik və incəliklə izah edən dilçi Azərbaycan dilinin heca sistemi haqqında hər bir oxucunun qarşısında geniş bir işıqlı heca pəncərəsi açır və oradan baxmaq bizə qalır.

Fonetika kitabında fonetik hadisə və qanunlar da geniş bir bəhs kimi öz əksini tapır.

Ə. Dəmirçizadə Müasir Azərbaycan dilində, əsasən, aşağıdakı fonetik hadisələrin adını çəkir və dil nümunələri əsasında geniş izahını verir: 1. Uvusma; 2. Səsartımı; 3. Səsdüsümü; 4. Səsfərləsməsi; 5. Yerdəvismə (1.99-100)

Ahəng qanunu haqqında danışan dilçi dilçilikdə bəzi qarışıq məqamlara da aydınlıq gətirir, bu qanunun özəl xüsusiyyətlərini ilk dəfə olaraq əhatəli elmi faktlarla sərhəddir. Ümumiyyətlə, iltisacı dillərdə, xüsusən türk dillərində və o cümlədən Azərbaycan dilində ahəng qanunu adlanan bir qanun vardır ki, bu qanuna görə sözün tərkibində olan səslər, xüsusən sait səslər həmahəngləsirlər. Elə buna görə də son zamanlara qədərki dilçilik ədəbiyyatında sinharmonizm istilahı ilə bu hadisə ancaq "saitlərin ahəngi" (rus dilində yazılmış ədəbiyyatda qarmoniya olarsın) kimi izah edilmiş və beləliklə də, "ahəng qanunu" təkcə sait səslərin həmcinsləsməsi, həmahəngləsməsi kimi birtərəfli anlaşılmışdır. (1, 104)

Müəllif sonrakı fikirlərində bu məsələyə aydınlıq gətirərək yazır: "Əslində isə türk dillərində başlanğıcdan, hətta söz köklərində səslərim uyusması -həmcinsləsməsi hadisəsi təkcə saitlərdə deyil, samitlərdə bir çoxunda, eləcə də sait və samitlərin münasibətində müəyyən şəkildə təzahür etmişdir və bunların izi indi də türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində qalmaqdadır.

Bütün bunların nümunələri Orxon-Yenisey kitabələrində, uyğur dilində yazılmış ilk mənbələrdə müşahidə etmək mümkün olduğu kimi, indiki türk dilinin bir çoxunun orfoqrafiya qaydalarında da görmək mümkündür. XI əsrin böyük türkoloq-dilçisi Mahmud Kaşğari bu hadisəni müşahidə etmiş və ahəng qanunun həm saitlərlə, həm də saitlərlə samitlərin əlaqəsinə aid olduğunu təsbit edən misallarla yanaşı bu qanun haqqında ağılabatan izahlar vermişdir. Bütün bunları nəzərə aldıqda ahəng qanunu dar mənada, yəni təkcə saitlər ahəngi mənasında deyil, geniş mənada, həm saitlər ahəngi, həm də samitlər ahəngi kimi başlıca üç növdə təzahür edən genişdairəli bir qanun kimi başa düşmək lazımdır. (1, 104)

Vurğu və intonasivə məsələləri də kitabda əhatəli formada işlənmişdir. Müəllif yazır: "Nitq axınındakı müxtəlif fonetik bovaların məqamından, məqsəd və şəraitdən asılı olaraq vurğunun müxtəlif növləri varanır ki, bunlardan, xüsusən aşağıdakı növlər ədəbi dildə daha geniş şəkildə işlənir: heca vurğusu, məntiqi vurğu, həyəcanlı vurğu (1, 123). Sərbəst və sabit vurğu anlayışlarına aydınlıq gətirən professor Azərbaycan dilli sözlərdə heca vurğusunun sabit olduğunu faktlar və sübutlarla təsdiqləyir. Müəllifin nümunə göstərdiyi milli sözlərin tərkibindəki hecaların məkanına, yəni sonuncu heca məkanına təhkim olunan vurğunun keçici sabit vurğu olması açıqlanır. Bunun isə Azərbaycan dilinin təbiəti ilə, quruluş sistemi ilə əlaqədar bir xüsusiyyət olduğunu qeyd edir. Heca vurğusunu müəllif sözün ölçüsü adlandırır. Onun fikrincə, nitq axınında necə əsas heca vurğusu varsa, o qədər də əsas nitq hissəsi halında işlənən söz vardır (1, 124). O, heca vurğusunu güclü və avazlı vurğu olmaqla iki yerə ayırır.

Müəllif təkcə sözlərdə deyil, sözlərə birləşən şəkilçilərdə də vurğunun yerindən və əhəmiyyətindən danışmaqla ilk dəfə olaraq dilimizdə işlənən şəkilçiləri bu istiqamətdə təhlil edir.

Fonetikasünas alim bu bölmədə ən xırda məsələləri belə diqqətdən kənar saxlamamış, fonetikanın leksika, morfolojiya və sintaksisə bağlı cəhətlərini də tədqiqatə cəlb etmişdir. Belə ki, kitabın vurğuyla bağlı hissəsində vurğu qəbul etməyən şəkilçiləri ardıcılıqla göstərməklə yanaşı, həm də bu şəkilçilərin bəzilərinin morfoloji omonimliyinə də (vurğuva görə) aydınlıq gətirmişdir (1, 128-129).

İntonasivadan aslı olaraq cümlədə məntiqi vurğunun yerini dəyişməsinin xüsusi mənə çalarlığı ilə bağlı olduğunu diqqətə çatdırır.

1969-cü ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları" kitabından orfoepik normalar haqqında kifayət qədər məlumat almaq mümkündür. Ümumiyyətlə tələffüz və xüsusən orfoepik tələffüz, ədəbi tələffüzün mənbələri və pozulma səbəbləri, tələffüz üslubları, lüğəvi, qrammatik və qrafik şəraitdə tələffüz və s. haqqında professorun qeydləri yeni və orijinaldır. Vahid tələffüz qaydalarına əməl etməyin zəruriliyi hələ hamıya eyni dərəcədə aydın olmadığından bu əsər yalnız dar ixtisas sahibləri üçün deyil, hər bir mədəni şəxs üçün faydalıdır. Ədəbi və mədəni tələffüz vərdişlərinin yayılma və inkişafında, düzgün tələffüz normalarının təlim və tədrisində bu əsərin mühüm rolu vardır. (2)

Orfoqrafiya və orfoepiyanın fonetikanın tərkib hissəsi olduğunu bir daha təsdiqləyən Ə.Dəmirçizadə bu bəhslər haqqında "Müasir Azərbaycan dili"(fonetika) kitabında bir daha geniş məlumat verir (1,140-248).

Fonetika mövzusu Ə.Dəmirçizadə yaradıcılığında "Müasir Azərbaycan dili" kitabı ilə məhdudlaşmır, həmçinin onun digər mövzularla bağlı Azərbaycan dilçiliyində ilk tədqiqatları olan "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi"(3), "[Kitabi-Dədə Qorqud](#)" [dastanlarının dili](#)(4), "Azərbaycan dilinin üslubiyatı"(5) kitablarında da fonetika məsələlərindən dövrü xüsusiyyətlərlə bağlı geniş şəkildə bəhs olunur.

Bütün bunları vəkunlaşdıraraq demək olar ki, illər keçəcək, əsrlər dolanacaq Azərbaycan dili hər zaman yaşayacaq, bu dilin fonetik sistemi hər zaman öyrəniləcək, fonetika bəhsi öyrənildikcə Ə.Dəmirçizadəyə müraciət olunacaq.

Ə.Dəmirçizadənin bu sahədəki gördüyü işlər hər zaman xalqımız tərəfindən qiymətləndiriləcək. Hər bir Azərbaycan dilçisi bu məktəbin- "Ə.Dəmirçizadə məktəbi"nin tələbəsi olacaq.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. III nəsr. Bakı, 2007. 256s
2. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, API, 1969. 82s.
3. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, Maarif, 1979. 267s.
4. Ə.Dəmirçizadə. "[Kitabi-Dədə Qorqud](#)" [dastanlarının dili](#). Bakı, Elm, 1999.- 140 s.
5. Ə. Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azərtədrisnəsr, 1962.- 270s.

Açar sözlər: dilçi, dilçilik, fonetika, orfoqrafiya, orfoepiya.

Key words: linguist, linguistics, phonetics, spelling, orfoepia.

Ключевые слова: лингвист, лингвистик, фонетик, орфография, орфоэпия.

Summary

The prominent Azerbaijani scientist, world-fame linguist Abdulazel Demirchizada, as the first systematic researcher in the field of phonetics in Azerbaijani linguistics

In the article it has been given information about the using of the phonetics section, which has a special place and weight in the scientific activity of Abdulaziz Demirchizada. In addition to specific language issues such as the phonetics of the modern Azerbaijani language and its components, processing forms, peculiar features, types, and specificity analyzes, the article also deals with general concepts and a number of themes, more precisely, the sound system of the language.

Резюме

Выдающийся азербайджанский ученый, всемирно известный языковед Абдулазал Демирчизаде как первый систематичный исследователь фонетических задач в Азербайджанской лингвистики.

В статье даны сведения об использовании раздела фонетики, занимающие особое место и вес в научной деятельности Абдулазала Демирчизаде. В дополнение к конкретным языковым проблемам, таким как фонетика современного азербайджанского языка и его компоненты, формы обработки, особенности, типы и анализ специфики, он также имеет дело с общими понятиями и рядом с тем, точнее звуковой системой языка.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

AĞBABA ŞİVƏSİNDƏ FEİLİN XƏBƏR ŞƏKLİ

Azərbaycan dilində feilin mühüm kateqoriyalarından biri də zaman kateqoriyasıdır. Hər hansı bir iş, hal və hərəkət müəyyən zaman və məkanla bağlıdır. Ona görə də feilin zamanları iş və hərəkətin icrasının danışq vaxtına olan münasibəti ilə müəyyən edilir [1, s.4]. Bir çox türkoloqlar (V.A.Qordlevski, M.Şirəliyev, A.Kononov, M.Kazımbəy, M.Əfşar və s.) feilin zamanları haqqında geniş tədqiqatları vardır [8, s.227-228].

Feilin xəbər şəklinin xüsusi şəklə əlaməti yoxdur. Feilin xəbər şəklində feil, zaman və şəxs şəkilçiləri ilə ifadə edilir. Ağbaba şivəsində feilin xəbər şəklinin bəzi özəllikləri var. Bu özəlliklər əsasən indiki və qəti gələcək zamanlarda daha çox səciyyələnir. Bu şivədə də feilin xəbər şəklinin üç zamanı vardır: a) Şühudi və nəqli keçmiş zaman; b) İndiki zaman; c) Gələcək və qeyri-qəti gələcək zaman.

Keçmiş zaman. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, Ağbaba şivəsində də feilin keçmiş zamanı iki formada (şühudi və nəqli) təzahür edir.

a) *Şühudi keçmiş zaman.* Şühudi keçmiş zaman dörvariantlı –dı, –di, –du, –dü zaman şəkilçisi və 1, 2 və 4 variantlı şəxs şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Məsələn:

		Təsdiqdə			
	Tək		Cəm		
I		pisix'di-m		I	pisix'di-x'
II		pisix'di-ŋ		II	pisix'di-ŋjiz
III		pisix'di		III	pisix'di-lər
		İnkarda			
I		kirimədim		I	kirimədix'
II		kirimədiŋ		II	kirimədiŋjiz
III		kirimədi		III	kirimədilər

-Çovannarı sədrin sözünnən pisix'dirdilər (Qç.); Səhərətən danışdınız, heş kirimədiŋjiz və s.

Göründüyü kimi, II şəxsin təkində və cəmində sağır nun (ŋ) səsi iştirak edir. Digər türk ədəbi dillərində də feilin xəbər şəklində sağır nun (ŋ) səsi şəxs şəkilçisi kimi işlənir.

b) *Nəqli keçmiş zaman.* Nəqli keçmiş zaman II şəxsin təkində və cəmində –ıf, –ıf, –ıf, –ıf; bəzi kəndlərdə isə –ıp, –ıp, –ıp, –ıp şəkilçiləri ilə ifadə olunur.

Mahmud kişi çatıyı inəyin başına salıf; Dağın döşündəki sallamalarda taxıl əkiflər (İ.)

		Təsdiq			
	Tək		Cəm		
I ş.		işdəmişəm		I ş.	işdəmişix'
II ş.		işdiyişən		II ş.	işdiyişiniz
III ş.		işdiyif		III ş.	işdiyiflər
		İnkarda			
	Tək		Cəm		
I ş.		isdəmamişəm		I ş.	isdəmamişix'
II ş.		isdəmiyişən		II ş.	isdəmiyişiniz
III ş.		isdəmiyişif		III ş.	isdəmiyişiflər

Əlbəttə bunlarla birlikdə –miş, –miş, –muş, –miş şəkilçiləri də aktiv işlənir. Lakin p səsi ilə bitən feillərdə bəzən –miş, –miş, –muş, –miş şəkilçisi əvəzinə –bış, –bış, –buş, –büş şəkilçisi də işlədilir. Məsələn: öpbüşük, səpbişik, çapbışam yaxud tapbışiq, köpbüşix', təpbişix' və s.

-Yerin toxumunu səpbişix' (B.)

-Bulağın qırağının buzunu çapbışix və s (T.)

Nəqli keçmiş zamanın rəvayətində də –miş, –miş, –muş, –miş şəkilçiləri ilə yanaşı bəzən –bış, –bış, –buş, –büş şəkilçiləri işlənir. Məsələn: alıfbış/alıpbış, görüfbüş/görübüş, qaçıfbış/qaçıpbış, söküfbüş, yatıfbış və s. Onun oğuruğunu Kərəm kişi görüfbüş (Qn.); Mal-qoumu səhər alaflyıfbış (D.).

Göründüyü kimi, yarımçıq irəli assimilyasiya nəticəsində –m > b, f > b əvəzlənmələri ilə şəkilçinin fonetik variantı dəyişmişdir.

İndiki zaman. Ağbaba şivəsində indiki zaman şəkilçiləri bəzi xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dildən fərqlənir. Belə ki, samitlə bitən feillərdə –ır, –ir, –ur, –ür, saitlə bitən feillərə –yır, –yir, –yur, –yür şəkilçiləri indiki zamanı ifadə edir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, Amasiya rayonunun Xozu (1935, Quzəkənd), Balıxlı, Göllü, Ellərkənd, Sultanabad (1935, Şurabad) qismən də Təpəköy kəndlərində yaşayanların danışığında indiki zaman üçvariantlı er//er, -or//or, ör//ör şəkilçiləri ilə də ifadə olunur. Məsələn: aler, gələr, oturur, durur, bölör, uzanniyer, qavriyer, dəhməriyer, qımışer, soyyor, oturo.rux, otdor, iste.rəm və ilaxır. Göründüyü kimi, axırcı feillərdə müəyyən səslər düşdüyü üçün (otduyur, oturur, iştəyir) o və e səsləri uzun tələffüz edilir. Qərbi Azərbaycanda Lori-Pəmbək bölgəsinin şivəsində də həmin üçvariantlı indiki zaman şəkilçisi işlənir. Qazax, Gədəbəy, Borçalı və Qərb qrupunun Ayrıım şivəsində də yuxarıda göstərilən üçvariantlı indiki zaman şəkilçisi (-or, -er, -ör) işlənməkdədir [5, 117]. Oğuz qrupuna daxil olan müasir qaqaüz dilində indiki zaman –er, türk dilində isə –yor şəkilçiləri ilə ifadə edilir. Məsələn: qaçer, altyor və s. [5, 217].

Bundan başqa, qırpaq qrupuna daxil olan dillərdə (qırğız, qazax qaraqalpaq, noqay və s.) də –or, –ör, –er şəkilçiləri indiki zaman anlayışı bildirməkdədir [6, 262].

⁹³ Sumqayıt Dövlət Universiteti

		Təsdiqdə	
	Tək	Cəm	
I ş.	alafliyrəm		I ş. alafliyrım
II ş.	alafliyrən		II ş. alafliyrəniz
III ş.	alafliyr		III ş. alafliyllər
I ş.	çitiye:rəm		I ş. çitiye:rix'
II ş.	çitiye:rsən		II ş. çitiye:rsiniz
III ş.	çitiye:r		III ş. çitiye:llər
I ş.	çözdüye:rəm		I ş. çözdüye:rix'
II ş.	çözdüye:rsən		II ş. çözdüy:rsinüz
III ş.	çözdüye:r		III ş. çözdüye:llər
<i>İnkarda</i>			
I ş.	görmö:rəm		I ş. görmö:rux
II ş.	görmö:rsən		II ş. görmö:rsünüz
III ş.	görmö:r		III ş. görmö:llər (E., B.)

Danışellar kin, biyl kış sət olajax (G.); Görörəm kin, erməni tərəzidə mənı yalladır (O.); Gənə bu Kar Nağı nə qımışer? (D.) və s.

Gələcək zaman. Ağbaba şivəsində feilin gələcək zamanında şakilçi müxtəlifliyi vardır. Bu müxtəliflik təkcə şəxslər üzrə işlədilən zaman şakilçilərində deyil, həm də ayrı-ayrı kənd şivələrində özünü göstərirdi [19, 124]. Xüsusilə Amasiya rayonunun Quzükənd, Ellərkənd, Balıqlı, Göllü Sultanabad şivələrində qəti-gələcək zamanın –ajax, –əjəx', –əjək variantlarının da işlənməsi, inkarda işlənen feilin şəxsə görə dəyişmələrində fərqlər daha çox nəzərə çarpır.

Gələcək zaman iki növü var: qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək zaman.

a) *Qəti gələcək zaman.* Ağbaba şivəsində qəti gələcək zaman və şəxs şakilçiləri aşağıdakılardır: –ac, –əc; –yac, –yəc; acağ, –əcəx', –əcək, ajax, –əjəx' II şəxsin təkində həm gələcək zaman, həm də şəxs şakilçisi ixtisar olunur. Məsələn:

Təsdiqdə

		Tək		Cəm	
I ş.	gələcəm	saxle:jam	I ş.	gələciyix'	saxlejəyix
II ş.	gələcən	saxle:jaxsən	II ş.	gələcəx'siniz	saxleyajaxsiniz
III ş.	gələcəx'	saxle:jax	III ş.	gələcəx'lər	saxleyajaxlər

Qarsın Arpaçay kəndlərinin şivələrində də qəti gələcək zaman II şəxs təkində –ac, –əc zaman və –an, –ən şəxs şakilçisi ilə işlənir. Məsələn: Ya çıxıp oynuyacan, ya mil duracan, ya türkü deyəcəm (Kinəyi kəndi) [2, 4-5].

II şəxsi tək və cəmində –as, –əs şakilçisi də işlənir. Məsələn:

		Tək		Cəm	
I ş.	gələcəm		I ş.	gələcix'	
II ş.	gələssən		II ş.	gələssiniz	
III ş.	gələcəx'		III ş.	gələcəx'lər	

Nənəm xastalanıf, kürəyini avvışdıyajam; O, burdan genimiyəjəx' işimizi görəh (S., G.); Siz toa gələssiniz (B.)?

		Tək		Cəm	
I ş.	geniyəjəm		I ş.	geniyəjəyix'	
II ş.	geniyəjəx'sən		II ş.	geniyəjəxsiniz	
III ş.	geniyəjəx'		III ş.	geniyəjəxlər	

Gələcək zamanın inkarında işlənen –mo, –me; –m, mu, –mi, –mu, –mü şakilçiləri zaman şakilçiləri ilə yanaşı qovuşuq işlənir. Məsələn:

		İnkarda	
		Tək	Cəm
I ş.	dişəmiyəcəm	I ş.	dişəmiyəcix
II ş.	dişəmiyəcəx'sən	II ş.	dişəmiyəcixsiniz
III ş.	dişəmiyəcəx'	III ş.	dişəmiyəcəx'lər
I ş.	gəlmə:rəm	I ş.	gəlmiyəjix'
II ş.	gəlmə:rsən	II ş.	gəlmiyəjəx'siniz
III ş.	gəlmə:r (E.,X.)	III ş.	gəlmiyəjəxlər (Gb.,M.)

b) *Qeyri-qəti gələcək zaman.* Ağbaba şivəsində feilin qeyri-qəti gələcək zamanı –ar, –ər; –er; –yar, –yə, –yer şakilçiləri ilə düzəlir. Məsələn: citiyərəm, hasilliyərəm, anşırđaram, qandıraram, allam, gəlləm, verrəm və s. Məsələn: Mən dabbaxdakı gönü hasilliyərəm, sən də köşə kəsərsən; Burax bu işi, qonun şakıldığını mən allam (G).

Qeyri-qəti gələcək zamana aid nümunələr:

Təsdiqdə

Tək		Cəm	
I ş.	qandıraram	I ş.	qandırırıx
II ş.	qandırarsan	II ş.	qandırarsıñız
III ş.	qandırar	III ş.	qandırallar
İnkarda			
I ş.	qatmaram	I ş.	qatmarıx
II ş.	qatmazsan	II ş.	qatmarsıñız
III ş.	qatmaz	III ş.	qatmazdar
İnkarda			
Tək		Cəm	
I ş.	tapbaram	I ş.	tapbarıx
II ş.	tapbazsan	II ş.	tapbazsıñız
III ş.	tapbaz	III ş.	tapbazdar
I ş.	almanam	I ş.	almarıx
II ş.	almassan	II ş.	almassıñız
III ş.	almaz (M., Ox.)	III ş.	almazdar

Göründüyü kimi, sonu l, n, r sonor səsləri ilə bitən feillərə artırılan şəkilçilərdə cüzi dəyişiklik baş verir. Assimilyasiya nəticəsində şəkilçilərdəki r səsi l, n, z səsi ilə əvəzlənir. Bu hadisə əsasən birinci şəxsin tək və cəmində daha çox nəzərə çarpır. Məsələn:

I ş.	allam	I ş.	allıx
II ş.	alarsan	II ş.	alarsıñız
III ş.	alar	III ş.	alallar

Qeyri-qəti gələcək zamanın şəkilçisi –ar, -ər cümlədə müxtəlif semantik mənə çalarlıqları ifadə edə bilər. Məsələn:

Şərtlik çalarlığı ifadə edir: Qo getsin, qalar, (yəni qalsa) onun üçün daha yaxşı olar, qalmaz da heç (Ox.).

Lazımlılıq çalarlığı ifadə edir: Mən gedər (yəni gedəsi olsam), dalımcax gəlməsin (D.).

Xəbər şəklinin mürəkkəbi. Xəbər şəklinin mürəkkəbi bütün zamanlarda işlənir. Xəbər şəklinin hekayəsi, rəvayətə görə çox müşahidə edilir. Feil formalarının şərtində də işlənir. Məsələn: kiryərdi, kiryirsə, kiryərmiş, çavalyardı, çavalyırsa, çavalyarmış alsaymış, alsaydı və s.

a) Xəbər şəklinin rəvayəti. Ağbaba şivəsində xəbər şəklini dördvariantlı –miş, -miş, -muş, -mü; -bış, -biş, -buş, -büş şəkilçiləri ilə ifadə edilir.

Tək		Təsdiqdə		Cəm	
I ş.	tapbışammış	I ş.	tapbışıxmış	I ş.	tapbışıxmış
II ş.	tapıfsanmış	II ş.	tapıfsıñızmış	II ş.	tapıfsıñızmış
III ş.	tapıfış	III ş.	tapıfışdar	III ş.	tapıfışdar
I ş.	eymənmişəmmiş	I ş.	eymənmişix' miş	I ş.	eymənmişix' miş
II ş.	eymənifsənmiş	II ş.	eymənmişsıñızmış	II ş.	eymənmişsıñızmış
III ş.	eymənifmiş	III ş.	eymənmişlərmış	III ş.	eymənmişlərmış
İnkarda					
Tək		Cəm			
I ş.	çatılamırmış	I ş.	çatılamırxmış		
II ş.	çatılamırmışsan	II ş.	çatılamırsıñızmış		
III ş.	çatılamırmış	III ş.	çatılamırlarmış		
I ş.	alıfışam	I ş.	alıfışıx		
II ş.	alıfsanmış	II ş.	alıfışsıñız		
III ş.	alıfış	III ş.	alıfışdar		

-O, İrəvanda oxuyanda özüne bir qız tapıfış (E.); Dər o geçə siz irayonnan gələndə bir xancal tapıfsıñızmış (X.) və s.

Feil formalarının şərti ədəbi dildən fərqlənir. Məsələn:

Tək		Cəm	
I ş.	görsoydum	I ş.	görsöydux□
II ş.	görsoydum	II ş.	görsöydünüz
III ş.	görsoydu	III ş.	görsöydülər

b) Xəbər şəklinin hekayəti. Ağbaba şivəsində də xəbər şəklinin hekayət dördvariantlı şəkilçilərlə ifadə olunur. İkinci şəxsin təkində və cəmində sağır nun işlənir.

Tək		Cəm	
I ş.	səperdim	I ş.	səperdix'
II ş.	səperdin	II ş.	səperdiñiz
III ş.	səperdi	III ş.	səperdilər

İnkarda

	Tək		Cəm
I ş.	bulullamıyıdım	I ş.	bulullamıyıdız
II ş.	bulullamıyıdın	II ş.	bulullamıyıdınız
III ş.	bulullamıyıdı	III ş.	bulullamıyıdılar

-Hamasa yolunun altına toxum səperdilər (Q., B.); Ələhvər kişi tayı çox hündür qurordu (Q., E.); Birqadir deməşydi, zoğu bulullanmıyıdız və s (S.).

Göründüyü kimi, Ağbaba şivəsində feil zamanlarını ifadə edən şəkilçilər və şəkilçi variantları Azərbaycan ədəbi dilinə, qərb qrupu dialekt və şivələrinə və Qars vilayətində yaşayan azərbaycanlıların şivələrinə uyğundur.

Qeyd: göstərilən feillərdən bəziləri Ağbaba şivəsi üçün xarakterikdir: pisikdirmək (uzaqlaşdırmaq), kirmək (susmaq), çitmək (tikmək), çözdəmək (sökmək), genimək (uzaqlaşmaq), tişmək (diş açmaq), çatılmaq (bağlamaq), alaflamaq (ot vermək), eymənmək (qorxmaq), bulullamaq (otu topa yığmaq) və s.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Axundov A. Feilin zamanları. Bakı, 1961.
2. Arpaçay köylərindən dərləmələr. Ankara, 1976, 398 s.
3. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967, 278 s.
4. Dialektoloji atlas. Bakı, 1990, Elm, 780 s.
5. Bayramov A.Ə. Bayramov A.A. Ağbaba şivəsi sözlüyü. Sumqayıt, AM-965, 2014, 280 s.
6. Xəlilov Buludxan. Türkologiyaya giriş. Bakı, 2004.
7. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, Maarif, 1971, 305 s.
8. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1971, 305 s.

Açar sözlər: feil, forma, oğuz, xəbər, sonor.

Kənd adlarının ixtisarı

B – Balıxlı
Q – Quzükənd
E – Elləkənd

SUMMARY

Indicative mood in Agbaba dialect

Tenses of indicative mood used in Agbaba dialect and phonetic versions of suffixes that indicate tenses have been shown in the article. The complex forms of indicative mood have been introduced with samples.

Key Words: *Verb, form, Oguz, predicate, sonorous*

РЕЗЮМЕ

Изъявительное наклонение в говоре Агбаба

Ключевые слова: *глагол, форма, огуз, сказуемое, сонор*

В статье показаны временные формы изъявительных глаголов и фонетические варианты суффиксов, выражающие времена глаголов используемые в говоре Агбаба. Предъявлены в примерах сложные формы изъявительных глаголов.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

QLOBAL İNGİLİS DİLİNDƏ TURİZM LEKSİKASININ FORMALAŞMASINDA ALINMA SÖZLƏRİN ROLU

Bu gün bəşəriyyət necə adlandırılmasından asılı olmayaraq inkişafın tamamilə fərqli bir mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Dünyanın inkişaf parametrləribaxımından müşahidə olunan və “qloballaşma” adlandırılan bu proses bugünkü dövrdə də öz aktuallığı ilə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həyatımızın bütün sahələrinə təsiri ilə müşahidə olunan qloballaşma dilçiliyə də nüfuz etmişdir. Xüsusilə də, ikinci dünya müharibəsindən sonra çox vüsət alan bu proses dünya dilləri arasında ingilis dilinin bütün dillərdən fərqlənən üstünlüyü öz əlinə almasına səbəb olmuşdur.

Niyə başqa dil yox məhz ingilis dili? Qlobal ingilis dilinin mənbəyini tapmaq üçün tarixə nəzər salmaq kifayət edər. Beləki, dil daim hərəkətdədir. XV əsrdə o, şimali Amerikaya gəlib çıxan kimi Britaniya adalarına yayılmağa başladı. Bundan sonra ingilis dilinin qlobal dil statusuna atılan ilk addım 300 il müddət ərzində stabil qaldı. O dövrdə ingilis dilində danışanların sayı 5-7 milyon idi və bu ancaq Britaniya adalarını əhatə edirdisə, I Elizabetin hakimiyyətinin sonu (1603) və II Elizabetin hakimiyyətinin başlanğıcı (1952) arasındakı dövrdə bu rəqəm 50 dəfə artaraq 260 milyona çatdı. Artıq bu dildə ana dili kimi danışanlar yalnız Britaniya adalarını əhatə etmirdi. Çoxluq isə Amerikanın payına düşürdü. Beləliklə, Britaniyanın Amerika, Kanada, Karib adaları, Avstraliya, Yeni Zenlandiya, Cənubi Afrika, Cənubi Asiyada koloniyalarının qurulması ingilis dilinin bütün dünyaya yayılmasına gətirib çıxartdı.

David Crystal özünün “English as a global language” kitabında ingilis dilinin müasir dünyada statusunu əsas olaraq iki amilin nəticəsi kimi izah edir: XIX əsrin sonlarında son həddə çatan Britaniya koloniyalarının yayılması və XX əsrdə ABŞ-ın dünyanın aparıcı iqtisadi gücünə çevrilməsi. Təbii ki, ikinci amil ingilis dilinin bugünkü mövqeyini izah edir. İngilis dili ana dili olan insanların 70%-i ABŞ-ın payına düşür.

İngilis dili artıq tam formalaşmış, mükəmməl, sabit normalara əsaslanan bir dil olmasına baxmayaraq, bu gün də əcnəbi dillərin təsirindən kənar qala bilmir. Bu təsir xüsusi ilə də turizm sahəsində özünü açıq aşkar büruzə verir. Ölkədaxili və beynəlxalq turizmin inkişafı, ingilis dilinin beynəlxalq statusu kütləvi surətdə dildə yeni sözlərin yaranmasına və digər dillərdən yeni sözlərin alınmasına gətirib çıxarır.

Dilçilər hələ də mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesində beynəlxalq sözlərin rolu ilə əlaqədar razılığa gələ bilmirlər. Turizmə aid sözlər barədə danışarkən onların semantik xüsusiyyətlərinə xüsusi fikir vermək vacibdir. Beləki, tədqiq olunan leksik vahidlərlə yanaşı, turizm sahəsi özü də qloballaşmaya meyli edir. Bu halda mövcud məlumatın keyfiyyətli şəkildə şifrələnməsi məsələsi də qlobal əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat işinin məqsədi qlobal ingilis dilinin turizm leksikasında işlədilən alınma sözlərin formalaşmasına təsir edən amilləri müəyyən etmək, qloballaşma dövrünün alınma prosesinə necə təsir etdiyini araşdırmaq, leksik semantik qruplarını tədqiq edərək, alınma sözlərin mənimsənilməsindəki qanunauyğunluqların spesifikasiyasını verməkdən ibarətdir.

İngilis dilində turizm leksikasının formalaşması və inkişafına təsir edən linqvistik amillər.

Lüğət dilin ən sürətlə inkişaf edən hissəsidir. Ədəbi dilin lüğət tərkibi onun daxili imkanları əsasında başlıca olaraq iki yolla zənginləşir: birincisi yeni söz və ifadələr yaradılmaqla, ikincisi, dilin daxili imkanlarından əlavə olaraq alınma sözlər də dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində və formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Yeni sözlərin yaranması qeyd olunan üsullar arasında aparıcı yer tutur. Yeni söz və ifadə yaratmaq ingilis dilində müntəzəm davam edən zəruri bir prosesdir. Bu proses daha çox məhsuldar olub, elm, texnika, sənaye, ədəbiyyat, mədəniyyət və s. sahələrin sürətlə inkişafı fonunda yüzlərcə söz və ifadələrin yaradılması mənbəyinə çevrilir. Bu fəsilə eyni zamanda turizmə aid sözlərin alınma üsulları (semantik, morfoloji, sintaktik, kalka və sözlərin ixtisarı (qısdılması) üsulu (abreviatura)) geniş aspektdə tədqiqatə cəlb ediləcək. Bəzi hallarda sözün semantikasi genişlənir, digər hallarda semantik konversiya və semantik sıxılma baş verir: “Sözlərin alınması sistemi çox mürəkkəb orqanizmdir. Bu orqanizm elmi dilin yaranıb inkişaf etdiyi dövrdə cəllanaraq formalaşmışdır. İngilis dilinin leksik sistemində morfoloji üsulla söz yaratma mühüm rol oynayır.

Morfoloji üsulla yaranan bütün sözlər quruluşca düzəlmədir, yəni “kök+ leksik şəkilçi” sxemi ilə düzülür. İngilis dilində söz yaranan məhsuldar şəkilçilərə -er/or şəkilçisini aid etmək olar. Bu şəkilçi vasitəsilə ingilis dilində çoxlu söz yaranır. Məsələn: waiter (ofisiant), wanderer (səyyah), voyager (dəniz səyyahı).

Leksik sistemin digər sahələrində olduğu kimi, turizmə aid mürəkkəb sözlər də sintaktik yolla iki model əsasında formalaşır: leksik-sintaktik və morfoloji-sintaktik. Leksik-sintaktik üsulla yaranan sözlərdə heç bir morfoloji vasitədən istifadə olunmur. Burada leksik vahidlər birləşərək yeni bir anlayışı ifadə edən sözlər əmələ gətirir. Morfoloji-sintaktik üsulla yaradılan sözlərdə komponentlərin birləşməsində morfoloji əlaqələrdən – həm leksik, həm də qrammatik şəkilçilərdən istifadə edilir və yeni anlayışlı sözlər əmələ əlir. Məsələn: kitesurfing – çalağan uçurtma, check-in – qeydiyyatdan keçmə və s.

Uzun müddət bir sıra ekstralingvistik amillərin təsiri ilə digər dillərdən kalkalar xüsusi yer tutur. Termin yardıqlığında, o cümlədən turizm terminlərinin yaradılmasında kalkanın ən çox istifadə olunan növü sintaktik kalkalardır. Kalka üsulu ilə yaradılan turizm sözlərin əsas hissəsini isimlər təşkil edir. Qrammatik quruluşuna görə turizm kalkaları ya bir sözdən (sada), ya da bir neçə termin-sözdən (mürəkkəb) ibarət olur.

İngilis dilində turizm leksikasının formalaşması və inkişafına təsir edən ekstralingvistik amillər.

Dilin lüğət tərkibində baş verən dəyişikliklər birbaşa olaraq cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərlə əlaqəlidir. Dünyada gedən proseslər, qloballaşma, xarici əlaqələr, diplomatik münasibətlər, turizmin müxtəlif sahələrinin hərtərəfli inkişafı, ticarətin inkişafı və s. kimi ekstralingvistik amillər, ilk növbədə dilə təsir edir. Dilin ən dinamik qatı leksikologiyadır. Ekstralingvistik amillərin dilə təsiri nəticəsində dilin lüğət tərkibinə, leksik sisteminə alınma sözlərin, beynəlmiləl terminlərin axını sürətləndirir. Sözlərin bir dildən digərinə keçməsi müxtəlif tarixi şəraitlə və müəyyən səbəblərlə bağlıdır. Çağdaş dövrdə dilə təsir edən ekstralingvistik amillərdən biri də qloballaşmadır. Qloballaşma beynəlxalq səviyyədə baş verən prosesdir. Bu proses insan fəaliyyətinə, cəmiyyətin bütün sahələrinə, o cümlədən dilə təsirsiz ötüşmür. Dil daim inkişafda olan, sabit qalmayan hadisədir. Cəmiyyətdə gedən proseslər, dəyişikliklər dilə təsir edir, onun inkişafına, təkmilləşməsinə səbəb olur. Qloballaşma dünya dillərinin lüğət tərkibinə, terminologiyasına təsir edən prosesdir. Bu zaman dilin lüğət tərkibi istər cəmiyyət, istərsə də keyfiyyət baxımından alınma, beynəlmiləl termin, sözlərlə zənginləşir. İnformasiya mübadiləsi, sosial-iqtisadi inkişaf, dünyanı bürüyən qloballaşma dilin lüğət tərkibini, leksikologiyasını zənginləşdirən və genişləndirən yeni sözlərin, terminlərin meydana çıxmasına zəmin yaratdı. Həmin terminlərin özləri ilə əvəzlənmək uğursuz alınır, yaxud da tərcüməsi müəyyən çətinliklər yaradır.

⁹⁴ Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

r, ya da təhrif olunur. Bu zaman söz hazır şəkildə alınır, yaxud da ki, cüzi dəyişiklik edilərək mənimsənilir. Bu zaman dünya dilləri bir-birinə təsir edir, dillərin birindən digərinə sözləmə, sözvermə mübadiləsi baş verir. Ekstralingvistik amillərdən biri də elm sahələrində olan ixtira və kəşflərdir.

XX-XI əsrlərdə kompüterin, internetin kəşfi elmi inqilaba səbəb oldu və bu elm sahəsində bir partlayış yaratdı. Dünya əhalisinin internetdən istifadəsi, sosial şəbəkələrə marağın artması nəticəsində sözləmə prosesi daha da intensivləşdi. Nəticədə dilə bu sahə ilə bağlı xeyli sayda beynəlmiləl sözlərin axını sürətləndi. Məsələn, login, display, e-audit, portal, server və s. Hazırda KİV-lərin, müxtəlif xarici agentlik, mətbuat orqanlarının geniş vüsət alması, xarici telekanalların, peyklərin dünyaya yayımlanması nəticəsində dilə alınma, beynəlmiləl söz, terminlərin birbaşa daxil olmasını müşahidə etmək Turizm sektorunun dinamik inkişafı turizm leksikasının formalaşmasını asəbəb oldu Leksik fond yeni sözlərlə zənginləşdi: turoperator (turoperator), ecotourism (ekoturizm), turagent (turagent), etnocultural tourism (etnokultural turizm) və s.

Qloballaşma dövründə alınma prosesinin ingilis dilinə təsiri.

Qlobal ingilis dilinin söz ehtiyatının zənginləşməsində əsas yeri 700 dildən keçmiş alınma sözlər tutur. Beləki, bu ölkələrin biocoğrafi nadirliyi, flora və faunası, həmçinin yerli əhalinin yaşayış tərzini ingilis dilinin leksikasına kütləvi surətdə yeni sözlər daxil olmasına yol açmışdır. Buraya qida, içki, dərmanlarla yanaşı, qidalanma, sağlamlıq, xəstəlik və ölüm kimihəyat təcrübələri də daxildir. Müstəmləkələrin dini etiqadları, astronomiya sahəsində təcrübələri, inanclar və marasimlər - yeni anlayışlar lüğət tərkibinə yeni sözlər gətirib. Bu təsir dilin bütün sahələrində özünü göstərir.

Beləliklə, gördüyümüz kimi dil yeni əraziyə qədəm qoyduğu gündən dilə yeni sözlər daxil olur. Xüsusilə də yerli dillərdən alınan sözlər daha çox nəzərə çarpır. Britaniyanın ilk koloniyaları zamanı ingilis dilinə hind dilindən keçən alınma sözlər dilin yazı sistemində öz yerini tapmışdır. Amerikan ingilis dilində XVII-XVIII əsrlərə aid alınma sözlər müasir dilinin əsas elementinə çevrilmişdir. Menchen 132 Algonquin alınma sözü arasında yalnız 36-sı müasir amerikan ingilis dilində işləndiyi halda digərləri ya istifadədən çıxmış, ya da bəzi yerli dialektlərdə yaşamışdır (məs, squantersquash, cockarouse və s.).

Xarici ölkələrə səfərlərin səbəbləri çoxdur və fərqlidir. Onlar planlı biznes səyahətlərdən hər il təkrarlanan tətillərinə, dini ziyarətlərdən idman yarışlarına kimi dəyişir. Hər səyahətin özünü linqvistik anlamı olur – dil tərcümə olunmalı, öyrənilməlidir. Zaman keçdikcə səyahət əsas təsir vasitəsinə çevrilə bilər.

Turizm sənayesində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən beynəlxalq çatmalar (arrivals) 2000-ci ildə 700 milyona çatıb. Turizmdən gəlir götürən və turizmə pul xərcləyən aparıcı ölkə ABŞ-dir. Dünyanın turist mərkəzlərində dükan vitrinlərindəki yazıların əksəriyyəti ingilis dilindədir. Restoran menyuları yerli dillə bərabər ingilis dilində yazılmalıdır. American Express, Mastercard kimi aparıcı kredit kartları ingilis dilində olur. Lakin unutmamaq lazımdır ki, ingilis dili dünyanın 1/3-ni əhatə etsə də, 2/3-sini etmir. Belə ölkələrə səyahət edərkən dil bilgimiz həmin ölkəni kəşf etməyi daha rahat, daha maraqlı edir. Bunun əksinə olaraq tətillərin paketləri, iş görüşləri, elmi konfranslar, beynəlxalq konvensiyalar, idman tədbirləri və digər rəsmi yığıncaqlar zamanı nəqliyyat və otel xidmətlərindən istifadə edənlər ingilis dilindən köməkçi dil kimi istifadə edirlər.

Beynəlxalq uçuşlar və dəniz səyahətləri zamanı təhlükəsizlik təlimatları, otellərdə fəvqəladə hallar zamanı görüləcək tədbirlər barədə məlumatlar və s. ingilis dili ilə bərabər yerli dildə təqdim olunur. 1985-ci ildə Tokyoya səfər edən ingilis dilli turist ingilis dilində xəritə olmadan şəhəri görə bilmirdi. 1995-ci ildən isə quraşdırılan ingilis dilində yol işarələri bu gəzintini asanlaşdırıb.

Qlobal ingilis dilinə keçən turizmə aid söz və ifadələr.

XX əsrdə turizm artıq qlobal səviyyənin ciddi siyasətinə çevrilmişdi. Varankovanın sözlərinə görə, turizm ərazilərinin genişləndirməkdə məqsəd olaraq beynəlxalq bazarda turizm biznesinə onun rentabelliyi üçün investisiya qoyulması vacibliyi meydana çıxdı.

XX əsrdə beynəlxalq kütləvi turizmin inkişafı ilə bağlı beynəlxalq turist təşkilatlarının yaranması dövrü başladı.

XX əsrdə turizmin yeni iqtisadi dövrə keçməsi nəticəsində turizmin növlərinin artmasına səbəb oldu. Məs, *FAM – familiarization tourism – tanışlıq turizmi, cultural tourism – mədəni turizm, balneological tourism – müalicəvi turizm, sport tourism – idman turizmi, cruise tourism – dəniz turizmi, business tourism – iş turizmi.*

XX əsrdə sürətli həyat tempi yeni ictimai qidalanma sisteminin inkişafına səbəb oldu. Məsələn, *fast-food* sözü amerikan ingiliscəsində ictimai qidalanma simvoluna çevrildi.

Elm və texnikanın inkişafı, orta təbəqə üçün istifadə imkanlarının genişlənməsi, qonaqpərvərlik sisteminin inkişafında yeni mərhələ açdı.

XX əsrin ortalarında avtomobilin həyatımıza qəfil daxil olması turoperatorların köməyi olmadan istədiyimiz istiqamətdə səyahət etməyə imkan yaratdı.

Bu yolla, avtoturistlərin sığınacaq və qida ilə təmin olunması zərurəti “Hot-Shoppe” – “avtomobillər üçün ilk restoranlar şəbəkəsi”, motel – motel (avtoturistlər üçün kiçik otel)

Ədəbiyyat siyahısı

1. Crystal, David (2003). *English as a Global Language*. Cambridge: Cambridge University Press. 229 s.
2. Chanev, Edward (2000). *The evolution of the grand tour: Anglo-Italian cultural relations since the Renaissance*. Portland OR: Routledge. 404 s.
3. Cox & Kings. (2014). *About us History*. <http://www.coxandkings.co.uk/about-us-history>
4. Griffiths, Ralph, Griffiths, G. E. (1772). Pennant's tour in Scotland in 1769. *The Monthly Review; or, Literary Journal XLVI*: 150.
5. Expedia, Inc. (2013). *Expedia: Annual report 2013*. [PDF] http://files.shareholder.com/downloads/EXPE/3546131959x0x750253/48AF365A-F894-4E9C-8F4A-8AB11FF8D2A/EXPE_2013_Annual_Report.PDF
6. Flightglobal. (2002). *Sixty years of the jet age*. <http://www.flightglobal.com/features/jet-age/>
7. Thomas Cook Group of Companies. (2014). *Thomas Cook history*. <http://www.thomascook.com/thomas-cook-history/>

SUMMARY

The role of borrowings in the formation of tourism lexicology in Global English

A language achieves a global status when it shows a special role that is accepted in every country. The existence of a global language has a logical consequence. Rapid change after World War II has been extremely important stage for English to achieve a global status. The rapid development of technologies, marketing, advertising, development of science opens broad ways in the expansion of the language around the world.

Rich vocabulary, flexibility, simple grammar, cosmopolitan character plays an important role in defining English as the international language among the other leading languages. This paper reveals the importance of English as a global language in the professional context of the tourism industry.

Key words: *global language, global status, tourism industry, international language, dominant language, borrowings, lexico-semantic groups.*

Резюме

Роль заимствований в формировании лексикологии туризма в глобальном английском языке

Язык достигает глобального статуса, когда он показывает особую роль, которая принята в каждой стране. Существование глобального языка имеет логическое следствие. Быстрые изменения после Второй мировой войны были чрезвычайно важным этапом для английского языка для достижения глобального статуса. Бурное развитие технологий, маркетинга, рекламы, развития науки открывает широкие возможности для распространения языка по всему миру. Богатый словарный запас, гибкость, простая грамматика, космополитический характер играют важную роль в определении английского языка как международного языка среди других ведущих языков. Эта статья раскрывает важность английского языка как глобального языка в профессиональном контексте индустрии туризма.

Ключевые слова: *глобальный язык, глобальный статус, индустрия туризма, международный язык, доминирующий язык, заимствования, лексико-семантические группы.*

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

Nəzərova Arzu İsfəndiyar qızı⁹⁵
İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN
DİLİNDƏ QARŞILIQ LARI

Tərcümə prosesində milli özünəməxsusluğunu itirmiş bir əsər mütləq bədilikdən də məhrum olur, kökündən də məhrum olur, kökündən qoparılmış ağacın yarpaqları kimi tərəvətini itirir, solğunlaşır. Milli koloritini itirmiş bədii əsərin tərcüməsinin uğurlarından söhbət açmağa dəyməz. Milli psixologiya ilə daha sıx bağlı olan poeziyanın tərcüməsində isə milli koloritin qorunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Milli kolorit bədii əsərin bütün elementlərinə hopur. Bu, özünü həm forma baxımından, həm leksik-qrammatik və semantik cəhətdən, həm də mənə və məzmun istiqamətində göstərir.

Tərcümə, geniş mənada, insanlar arasında ünsivət vasitəsidir. Birinin anlamadığını ona anlatmaq üçün vətənə və məsələyə onun bildiyi anlayışlar vasitəsi ilə acar axtarmaqdan ibarətdir. Uşağı bilmədiyi bir sözün mənasını valideynindən soruşduqda valideyn yalnız uşağın bildiyi sözlər vasitəsilə onu başa sala bilər. Bu halda söz ehtivatı böyük olan valideynin dilindən söz ehtivatı dar olan uşaq dilinə tərcümə isə bas verir. Mənimsəmiş olduğumuz söz, ifadə və anlayışlar vasitəsilə elmi anlayışların sadə tərifini vermək də elmi dildən daha sadə dilə tərcümə etmək deməkdir. Birisi bilərəkdən, süni surətdə və ya bacarıqsızlıq üzündən anlaşılmaz ifadələrlə danışsın – “tərcümə et, görək nə deyirsən” deyər müsaibləri onu vüqulə qınayır. Dilimizdə işlədiyimiz “Tarixi-Nadiri yarıya kimi oxumuşam, amma sənə nə danışdığını başa düşürəm” kimi ifadələr də, bəzən doğma dilində də tərcüməyə ehtiyac olduğuna işarədir. Beləliklə, bir dildə danışanlar da öz aralarında arasıkəsilmədən tərcümə fəaliyyətindədirlər. Tərcümə həm böyük coğrafi məkanda, ölkələr və xalqlar arasında, həm də keçmişlə bu gün arasında əsas ünsivət vasitəsidir, gediş-gəlişi təmin edən körpüdür. Tərcümə bir yerdə və ya bir dövrdə əldə olunmuş məlumatları, elmi-texnoloji nailiyyətləri, bədii gözəllikləri başqa yerə və ya başqa dövrə daşıyan zəhmətkeşdir. Puşkin gözəl demişdir: “tərcüməçilər maarifin poçt atlarıdır”. Elmi-ədəbi aləmdə tərcümə termini, əsasən bir dildə danışılanların və ya o dildə yazılmış əsərlərin başqa dilə çevrilməsini izah etmək üçün işlədilir. Azərbaycanca bunu bir tərcümə (və ya, bəzən, onunla eynigüclü hesab olunan çevirmə) sözü ilə ifadə edirlər, sadəcə iki növ tərcüməni fərqləndirmək üçün yazılı tərcümə və şifahi tərcümə ifadələrini də işlədirlər. Geniş yayılmasa da, şifahi tərcümə edənə dilmanc, şifahi tərcümə işinə isə dilmənçlik də deyirlər. Ruscada “perevod” sözü oxşar mənada və formalarda tətbiq edilir, yazılı və şifahi tərcümə uyğun olaraq “ustny perevod” və “pismenny perevod” ifadələri ilə verilir. İngiliscə, almanca və fransızca da isə yazılı və şifahi tərcümə üçün nəzərdə tutulmuş iki ayrı söz, uyğun olaraq “translation”, “traduction” və “interpretation” terminləri mövcuddur.

Araşdırmanın əsas məqsədi hər iki dilə mənsub atalar sözlərinin leksik-semantik, semantik-struktur xüsusiyyətlərini, həmçinin onların tərcüməsinin prinsip, üsul və vasitələrinin müəyyənləşdirilməsini açıb göstərməkdir. Bu məqsədlə bağlı tədqiqatda aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi vacib bilinmişdir:

- atalar sözlərinin daxili mənə strukturunu və xarici formal əlamətlərini araşdırmaq, onların hər birinin arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirmək,
- nitq prosesində atalar sözlərinin daxilində baş verən struktur variasiyaları geniş təhlili etmək, onların tərkibində gedən transformasiyaların xarakterini açmaq;
- Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji birləşmələrin tərkib hissələrindən biri olan atalar sözlərini onları tematik və məzmun cəhətdən təsnifləşdirmək işlənmə dairələrini nəzərdən keçirmək;
- Atalar sözlərinin tərcümə və kalkaolunma prinsip, üsul və imkanlarını, onların semantik baxımdan “beynəlmiləşdirilməsi” yollarını aydınlaşdırmaq və müxtəlif sistemli dillərdəki paralellərini müəyyən etmək;
- Müxtəlif sistemli dillərdə atalar sözlərinin tərcümə olunma, qarşılaşdırma, əvəzəlmə imkanlarını öyrənmək.

Elmi işin elmi-nəzəri yeniliyi problemin qoyuluşu və onun həlli ilə bağlıdır. İlk dəfə olaraq bu araşdırmada İngilis və Azərbaycan dillərinə məxsus atalar sözləri semantik-struktur cəhətdən təhlil edilir, xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilir, leksik-semantik, morfoloji-sintaktik baxımdan qarşılaşdırılır, onlardakı oxşar və fərqli cəhətlər aşkarlanır ki, bu da tədqiq edilən hər iki dilin daşıyıcılarının – İngilis və Azərbaycan xalqlarının düşüncə və təfəkkürlərində olan ümumi və ayrılan (fərqləndirici) cəhətləri müəyyənləşdirməyə imkan yaratmışdır. Araşdırmada həmçinin İngilis və Azərbaycan atalar sözlərinin, mövzu və anlayış baxımından təsnifatı verilmişdir ki, bu da əsərin elmi yeniliyinə dəlalət edir. Atalar sözlərinin nəzəri cəhətdən tədqiq edilməsində və praktik tərcüməsi qanunau uyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsində əsasən sinxron planda təsviri və müqayisəli-tutuşdurma metodlarından istifadə olunmuşdur. Bunların köməkliliyi ilə faktlar ümumiləşdirilmişdir.

Araşdırmanın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq İngilis və Azərbaycan dillərində atalar sözləri sistemə salınmış, təsvir edilmiş, bir-birindən fərqli olan müxtəlif sistemli dillərə məxsus belə leksikləşmiş vahidlər tipoloji-lingvistik cəhətdən təhlil edilmiş, ümumi və ayrılan əlamətlər aşkara çıxarılmışdır. Tədqiqatın nəticələrindən ümumi dilçilikdə, dil nəzəriyyəsi sahəsində, habelə qarşılaşdırılma istiqamətlərində aparılan araşdırmalarda istifadə edilə bilər. Araşdırma müvafiq nəzəri və praktik seminarlarda, leksikologiyadan xüsusi kurslarda, tərcümə nəzəriyyəsinə, müqayisəli tipologiya fənnində, lüğətçilik tədqiqatları da daxil olmaqla, xüsusilə də ingiliscə-azərbaycanca (və ya əksinə) lüğətlərin tərtibində, azərbaycandilli auditoriyada ingilis dilinin tədrisində gərəkli material rolunu oynaya bilər. İngilis və Azərbaycan dillərində atalar sözlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinin əhəmiyyəti göstərdiklərimizdən daha geniş və perspektivlidir. Əsərdə irəli sürülən nəzəri fikirlər tərcümə nəzəriyyəsinin inkişafı üçün də faydalı ola bilər. Tədqiqatda gəlinən qənaətlər bir çox dillərin frazeoloji və atalar sözləri lüğətlərinin tərtib edilməsində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər. Həmçinin araşdırmadan hər iki dilə aid mətnlərin adekvat tərcüməsində istifadə etmək olar. Atalar sözləri nəsillərdən nəsillərə sosial tərübünə və mənəvi sərəvətlərin ötürülməsində gərəkli, əvəzəlməz qənaətlər, tövsiyələr şəklində olsa da, tərəvətini, çəkisini qoruyub saxlayacaqdır. Ona görə ki, belə ifadələr, cümlələr insan nitqinə xüsusi bir mənə çaları, qətiyyətlik verir, fikrə sərrastlıq, ifadəlilik güdrəti, əlavə güc, enerji verir. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözlərində İkilili xarakter də özünü göstərir, bəzi hallarda atalar

⁹⁵ Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

sözləri beynəlmiləl, universal uyğunluğa malik olur. Universallıq mahiyyəti daşıyır, eyni zamanda bir neçə dildə eyni, yaxud yaxın məzmununda işlənir və analoji baxışlar qovşağında inteqrasiya baş verir. Ancaq burada da unutmamaq olmasın ki, heç də hər bir uyğunluğu, eyniliyi təsir kimi, mənimsəmə kimi, alim kimi qəbul etmək düzgün deyildir, həyat şəraitinin, yaşayış münasibətlərinin, təbii-coğrafi mühitin uyğunluğu, eyniliyi də oxşar təcrübə, qənaət və qiymətləndirməyə gətirib çıxara bilər. Q.L.Permyakov heç bir əlaqəsi olmayan xalqlarda da tamamilə paralel atalar sözlərinin varlığını aşkarlamışdır. Amma söhbət eyni atalar sözündən getmir, uyğunluqlardan gedir. Bu atalar sözlərində eyni məna, obyektlərin eyni nisbəti olsa da, təsvir olunan obyektlər başqa-başqa olur.

Atalar sözləri dilçilik baxımından G.Yusifovun namizədlik dissertasiyasının tədqiqat obyektinə olmuşdu. Lakin bu zəngin söz sərvətinin elmi-nəzəri baxımdan dolğun və sistemli şəkildə araşdırılması Z.Ə.Əlizadənin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan atalar sözü və zərbi-məsəllərinin dilinin əsaslı və obyektiv mövqedən elmi təhlilini Z.Əlizadənin “Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı (atalar sözlərinin yaranması, təkamül və dil xüsusiyyətləri)” adlı monoqrafiyasından daha aydın görmək olar. Tədqiqatçı bu mövzuya elmi-nəzəri yöndən ciddi sürətdə araşdırılmasına zərurət duyulan problem kimi yanaşmış, - faktoloji materialı diqqətlə təhlil süzgəcindən keçirərək, onun bu günə qədər öyrənilib başa çatdırılmamasının obyektiv səbəblərini açıqlamışdır.

Araşdırmanın bu bölümündə atalar sözlərinin tərcüməsi zamanı əsas götürülən prinsiplər, tərcümə üsulları və vasitələri araşdırılır. İlk öncə tərcüməçilik işinin, tərcümə sənətinin xalqlar arasında mədəni, ədəbi, elmi-mənəvi əlaqələr yaradıb formalaşdıraraq, genişləndirən bir xeyirxahlıq vasitəsi, xidmət forması olmaqdan başqa, eyni zamanda ictimai-siyasi, elmi münasibətlərin, təmasların da yaranmasında, elmi fikirlərin inteqrasiyasında əhəmiyyətli olduğunu göstərmək istərdik. Bəzən doğru olaraq belə mülahizə edirlər ki, Azərbaycan dili öz lüğət və ifadə imkanlarının rükənməzliyi ilə seçilən dillərdəndir. Məhz buna görə arzu olunan hər bir əsəri ana dilimizə tərcümə etmək mümkündür. Bu fikrə bütövlükdə haqq qazandımaq doğru olmazdı. Əgər istənilən əsərin tərcüməsinin mümkünlüyünü söyləsək inandırıcı çıxmaz. Bu məsələyə K.Abdulla münasibət bildirərək belə yazır: “Əksəriyyət, bəlkə də hamı tərəfindən qəbul edilmiş belə bir müddəə var ki, hər hansı bir dilə tutalım ki, Azərbaycan dilinə dünya dillərində nə varsa, hər şeyi tərcümə etmək mümkündür... Bu fikir mütləq həqiqət kimi qəbul edilə bilməz. Elə şeylər var ki, Azərbaycan dilinə tərcüməsi prinsip etibar ilə mümkün deyil, amma buna dilimizin imkansızlığı göstəricisi demək olmaz. Bu, müxtəlif duyum və müxtəlif dünyagörüşü səthlərinin müxtəlif bədii-estetik potensial və arsenalının bir-birinə uyğun gəlməyinin nəticəsidir.” Bundan başqa bəzi yazıçıların fərdi üslubu onların əsərlərinin başqa dillə tərcüməsini də qeyri-mümkün edir. Elmi iş göstərir ki, İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı qarşıya bir çox dilçilik problemləri çıxır ki, bunların da olması olduqca təbii haldır. Bu zaman birinci növbədə tərcümənin aparılması üçün bir sıra müvafiq prinsiplər müəyyənləşdirilir, üsul və vasitələr meydana çıxır. Araşdırmada bu prinsip, üsul və vasitələr belə sıralanmaqla səciyyələndirilir: a) leksik-semantik eyniyyəti olan birləşmələrin tam qarşılığı və kalka yolu ilə tərcüməsi; b) tam qarşılığı mümkün olan tərcümələr; c) sərbəst söz birləşmələrinin tərcüməsində mətnə müvafiq sinonim və ya variantlardan istifadə edilməsi; ç) leksik-semantik və leksik-qrammatik eyniyyəti olmayan birləşmələrin mətni tərcüməsi.

Əlbəttə, ədəbi dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirən dilimizin sintaktik quruluşuna, cümlə strukturlarına yeni, orijinal sintaktik konstruksiyalar gətirə bilən tərcümə ədəbiyyatı az deyil, bunlar yüksək sənətkarlıqla edilmiş tərcümələrin nəticəsində qazanılmışdır. Bu mənada A.Axundov ana dilimizə edilən tərcümə əsərinə böyük əhəmiyyət verərək yazır: “... uğurlu tərcümə ana dilinin bütün imkanlarından istifadə etmək, ümumxalq dilinin lüğət tərkibindən ədəbi dilə təzə sözlər, cümlə quruluşları gətirmək, yeni sözlər və cümlə strukturları yaratmaq tələb edir, bu iş öz növbəsində ədəbi dili zənginləşdirir və inkişaf etdirir. Lakin ədəbi dilimizin inkişafında bu müsbət hallar yalnız uğurlu tərcümələr nəticəsində mümkün olur.” Atalar sözlərinin tərcüməsində ayrı-ayrı üsullardan istifadə olunur. Bu üsullardan hansının daha münasib, sərfəli, uğurlu olması tərcümə olunan orijinal mətnin məzmunu və forması ilə şərtlənir. Belə üsulların sayı müxtəlifdir: 1. Ekvivalent tərcümə; 2. Analoji tərcümə; 3. Təsviri tərcümə; 4. antonomik tərcümə.

Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin ekvivalentliyi probleminə müasir frazeologiya elminin ən vacib məsələlərindən biri kimi yanaşmaq lazımdır. Atalar sözlərinin dilin frazeoloji fondunun xüsusi bir layını təşkil edən məxsusi qrup kimi, frazeoloji ifadələrin bütün başqa tipləri ilə eyni səviyyədə götürüb araşdırmaq lazımdır.

Ekvivalent tərcümə. Atalar sözlərinin tərcüməsində ekvivalent tərcümə üsulunu tətbiq etmədən keçinmək olmaz. Bu elə bir üsuldur ki, burada dilin fəaliyyət göstərən normalarına riayət olunmaqla müxtəlif məzmunu xələl gətirmədən yüksək səviyyədə tərcümə aparılır. Tərcümə vahidi kimi elə atalar sözləri seçilməlidir ki, onlar bütün hallarda orijinaldakı mənanı qrammatik, leksik və üslubi normalara əməl etməklə tam əks edə bilsin. Faktlar da açıq-aydın göstərir ki, ekvivalent tərcümə alman atalar sözlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin üstün üsuludur, çünki o, sözün tam mənasında nəinki atalar sözlərinin mənasını, həmçinin onların ifadəliliyini, ekspressivliyini də saxlamağa imkan verir. **Analoji tərcümə üsulu.** İngilis atalar sözləri və məsəllərinin Azərbaycan dilində analoji üsulla tərcüməsi, elə sabit konstruksiyaların – predmetlərin tapılmasıdır ki, o, məna etibarı ilə ingilis atalar sözlərinə adekvat olmalı, lakin əsasına görə ondan tamamilə və ya qismən fərqlənəlidir.

Analoji üsuldən istifadə onunla bağlıdır ki, İngilis və Azərbaycan dillərində nominativ əsasına və konnotativ mənasına görə bir-birinin eyni olan atalar sözləri nisbətən azdır. Bu zaman tərcüməçi daha çox mənasına görə ingilis atalar sözlərinə analoji yaxın olan, lakin başqa ifadəlilik əsasına malik Azərbaycan atalar sözündən istifadə etməyə məcbur olur. İngilis atalar sözlərinin Azərbaycan dilindəki qarşılıqlarını müəyyənləşdirərkən qarşılaşdırma, müqayisə və struktur-semantik üsullara əsaslanmaq daha məqsədə uyğundur və bu üsullar vasitəsilə bir sıra prinsipləri dəqiqləşdirmək mümkündür. Tərcümə prosesində dil vahidlərinin seçilməsi, yerində işlənməsi, orijinal və tərcümə olunan dilin ruhunun saxlanması tərcüməçidən hər iki dilin səciyyələrini bilib duymasını tələb edir. Xüsusilə xalqın əsrlərdən bəri yaratdığı milli sərvəti olan atalar sözü, zərbi-məsəllər, frazeoloji ifadələr, idiomları başqa dildə verməkdə, onun milli koloritini saxlamaqda tərcüməçilər bir sıra ciddi çətinliklərlə rəhbərlik edirlər.

Həm tərcümənin prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsində, həm tərcümədə analoqların axtarılıb tapılmasında, həm atalar sözlərinin məzmununun münasib üsul və vasitələrlə verilməsində, həm də tərcümə atalar sözlərinin lüğətlərinin tərtibində mövcud uğurlarımız olsa da, bu göstərdiyimiz məsələlərin aşkarlanmasında, incələnməsində hələ də problemlər qalmaqdadır. Atalar sözlərinin toplayıcıları, habelə bunları bir dildən başqasına tərcümə edənlər bu söz xəzinəsini bütün xalqlarda ən çox işlənən dil vahidləri kimi göstərmişlər. Doğrudur, hər iki xalqın atalar sözü forması müxtəlif olsa da, əksəriyyəti məna və məzmunca bir-birinə uyğun gəlir. Məsələn, “vaxt qızıldır” atalar sözü rus dilində “Время деньги”, İngilis dilində “Zeit ist Gold”, ingilis dilində “time is money” və s. Şəklində işlənməkdədir. Əlbəttə, Azərbaycan və İngilis dillərində yaranıb işlənən atalar sözləri hər bir millətin təfəkkür tərzini, adət-ənənələrini özlərində yaşatdığına, qoruyub saxladığına görə onların tərcüməsi işində qarşıya bir çox məsələlər çıxır. Tərcüməçiləri birinci növbədə atalar sözlərinin tərcümə olunan dildə necə verilməsi maraqlandırır.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, mənbə dildən başqa bir dilə tərcümə zamanı fərqlənən hallar müşahidə olunsada, üsul və vasitələr seçilərkən oxşar və eyni meyarlar da ortaya çıxabilir ki, bunu əksər tədqiqatçılar da söyləmişlər (B.H.Tahirbəyov, N.F.Seyidəliyev, S.Ə.Abdullayev və b.).

Əlizadə, atalar sözlərinin semantik sözün özünəməxsusluğu ilə səciyyələnməsini göstərməklə, qeyd edir ki, leksik-semantik baxımdan aparılan təsnifat bilavasitə müstəqim mənada qanunauyğunluğu ifadə edib, yalnız eyni obyektlərə köçürülür, əşya, hadisə, əlamət və keyfiyyət ifadə edir, ən çox hikmət, nəsihət, çağırış, təhrik, səciyyənin ziddinə ola bilər xoşagəlməz əməllərdən çəkilmə, həyatı faktlara fəal müdaxilə səciyyəsi bildirir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. İbrahimov M. "Bədii tərcümə yaradıcılığıdır". "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 29 aprel Bakı, 1967, s.116.
2. İbrahimov M. "Tərcümə sənəti" kitabına müqəddimə. Bakı, Elm, 1990 s.5-11. 322
3. İsaخانlı Hamlet. Poetik tərcümə. Məhdud çərçivə içində xoş ahəng və gözəllik axtarışı. Poetik tərcümələr, 1-ci toplu, Bakı, 2005, 80 s.
4. Rza Ə. "Milli kolorit", "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 13 may Bakı, 1967. s.13-14
5. A.Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı, Elm, 1988, 280 s.
6. Rzayev Ə. İ. "İngilis poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri". s. 35-36
7. Z.Əlizadə "Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı" Bakı, Elm, 1985 180 s

SUMMARY

English proverbs and their equivalents in Azerbaijani

The term translation in the scientifically literary world, mainly spoken in our language is used to explain works written in that language to another language. It is expressed by a translation in Azerbaijani but they also use written translation and verbal translation to distinguish two types of translation.

Changes in language, literature and culture without looking at the history of translation, it will not be easy to understand and evaluate trends. The age of the translation work is probably the same as the age of civilization.

An adequate translation of the proverbs in the works of English writers translated into our language, but also to explore the quality of literary works from other languages as well as from the original edit the basis of the work.

Key words: *proverbs, adequate translation, equivalent translation, translator, written translation, verbal translation, linguistics.*

Резюме

Английские пословицы и их эквиваленты на азербайджанском языке

Термин перевод в научно литературном мире, в основном на нашем языке, используется для объяснения произведений написанных на одном языке для перевода на другой язык. Это выражается переводом на азербайджанский язык, но они так же используют письменный перевод и устный перевод, чтобы различать два типа перевода. Изменения в языке, литературе и культуре, не исследуя историю перевода будет нелегко понять и оценить тенденцию. Возраст переводческой работы вероятно совпадает с возрастом цивилизации. Адекватный перевод пословиц в произведениях английских писателей, переведенных на наш язык, так и исследовать качество литературных произведений из других языков.

Ключевые слова: *пословицы, адекватный перевод, эквивалентный перевод, переводчик, письменной перевод, устный перевод, лингвистика*

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Mustafayeva Səidə Şirzad qızı⁹⁶

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN DÖVRLƏŞDİRİLMƏSİ TARİXİNDƏN

Azərbaycan türkcəsinin təşəkkülü tarixi ilə bilavasitə bağlı olan Azərbaycan ədəbi dili qədim və zəngin dil ənənələrinə sahibdir. Bu dil türk dilləri ilə tarixi-tipoloji əlaqədə mürəkkəb bir inkişaf yolu keçərək təşəkkül tapmış və milli əsaslar üzərində yenidən formalaşmışdır.

Azərbaycan dili tarixşünaslığının qarşısında duran aktual məsələlərdən biri də Azərbaycan ədəbi dili tarixi təzahürformalarının, yazıdili, ümumxalq, yaxud xalq danışığı dili və digər bu kimi xüsusiyyətlərinin araşdırılması məsələsidir. Bu məsələni aktual edən Azərbaycan ədəbi dili tarixinin mərhələləri və inkişaf dövrləri haqqında indiyə qədər fərqli fikirlər irəli sürülməsi və dövrlərin də müxtəlif meyarlar əsasında müəyyənləşdirilməsidir. Tədqiqatçılar dövrləşdirmə apararkən, hər dövr üçün fərqli bir meyarı əsas götürürlər. Ona görə də, dövrlərdən birinin adı hansısa bir ictimai quruluşla əlaqələndirilsə də, digəri ya ədəbi şəxsiyyətlərdən birinin adı ilə, ya da müəyyən bir əsr müddətilə adlandırılır.

İstər Azərbaycan dili, istərsə də Azərbaycan ədəbi dili tarixi sahəsi istiqamətində aparılan ən geniş və əhatəli araşdırmalar XX əsrə təsadüf edir. Lakin Azərbaycan dövləti yenidən öz müstəqilliyinə nail olduqdan sonra Azərbaycan ədəbi dili tarixi və onun dövrləşdirilməsi məsələsinin araşdırılmasında yeni, fərqli fikirlər yaranmağa başlayır. Hər iki dövrdə aparılan araşdırmalar və yazılan əsərlər Azərbaycan ədəbi dili tarixinin əsaslarını müəyyənləşdirir. Onun inkişaf mərhələlərinin təşəkkül və formalaşma dövrlərinin hansı prinsiplər üzrə, hansı təcrübəyə əsaslanaraq müəyyənləşdirildiyinə aydınlıq gətirir. Bəzi tədqiqatçıların Azərbaycan ədəbi dili tarixini «qədimləşdirmək», eramızdan əvvəlki əsrlərdə, hətta minilliklərdə Azərbaycanda türk etnosunun mövcud olmasını israr etməsi (1, səh.39) fikri də ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsi məsələsinə öz təsirini göstərir. Nəticə olaraq isə, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin dövrləşdirilməsi məsələsinə münasibətdə üç mərhələnin formalaşdığı məlum olur.

1930- 50-ci illəri əhatə edən I mərhələdə, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin dövrləşdirilməsi ümumtürkoloji kontekstdən –türkdilləri tarixindən təcrid olunmuş şəkildə, yəni ictimai-siyasi prinsip və janr-üslub prosesləri əsas götürülərək müəyyənləşdirilmiş; 60-90 ci illəri əhatə edən II mərhələdə Azərbaycan ədəbi dili tarixinin dövrləşdirilməsində norma prinsipi əsas götürülmüş; III mərhələdə isə Azərbaycan ədəbi dili tarixi türk ədəbi dilinin ümumi türk dil poselərinin tarixi tərkib hissəsi kimi təqdim edilərək dövrləşdirilmişdir.

Birinci mərhələdə aparılan araşdırmalar içərisində diqqətə çox cəlb edən professor Əzəl Dəmirçizadənin tədqiqatlarıdır. Alim 1938-ci ildə çap etdirdiyi «Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri (XX əsrə qədər)» əsəri ilə bu sahəyə ilk töhfəni verdi. Azərbaycan ədəbi dilinin yaranma və inkişaf tarixi həmin əsərdə altı mərhələdə dövrləşdirilərək, təhlil edilmişdir: 1. XIII-XIV əsrlərdə formalaşdırılan Azərbaycan ədəbi dili; 2. XV-XVI əsrlərdə

⁹⁶ Dosent BDU

Azərbaycan ədəbi dili; 3.XVII əsrdə Azərbaycan ədəbi dili; 4.XVIII əsrdə (xanlıqlar dövründə) Azərbaycan ədəbi dili; 5.Azərbaycan ədəbi dilinin yeni dövrü (XIXəsr); 6.XIX əsrin sonlarında Azərbaycan ədəbi dili (2).Əsərdə Azərbaycan ədəbi dilinin XII əsrdə formalaşdığı fikri qeyd edilse də ədəlim birinci dövrü, «XIII-XIV əsrlərdə formalaşdırılan Azərbaycan ədəbi dili» (2, s.27,32,34) adlandırmışdır.XIII –XIVəslərin «Azərbaycanədəbidilideylərkən isə ədəbi-bədii dil nəzərdə tutulur. Alim həmin dövrü araşdırarkən yalnız klassik sənət nümunələri, yəni Q.Bürhanəddin və İ.Nəsiminin «Divan»ları ilə kifayətlənməli olur. Bununla da, müəllif həmin dövrlərdə Azərbaycan dilində elmi və fəlsəfi əsərlərin yazılmadığı fikrini irəli sürür. Ümumiyyətlə, ədəbidilin inkişafının bütün tarixi dövrlərində Şifahi xalq ədəbiyyatının dili də eyni intensivlik də təsir göstərmir. Deməli, XVII əsrdəki və XVIII əsrin birinci yarısındakı təsir tarixi təsirdir (3,s.65-66). Müəllif Azərbaycan ədəbi dilinin XX əsrə qədərki inkişafından bəhs etsə də, XX əsri də yeni bir dövr kimi qeyd etmişdir. Dövrün dil-üslub mənzərəsi haqqında isə geniş məlumat verməmişdir. Bu dövrləşdirmədə, demək olar ki, ədəbi dilin funksional məzmunu aydınlaşdırılmamışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini ən mühüm mənbələr («Kitabi-dədə Qorqud», İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.P.Vaqif...) əsasında araşdıran alim, normanın təkamülündən çox, janr-üslub proseslərinə diqqət yetirərək, bir növ «fundamentalizm»ə meyl göstərir (4, s.3).

40-cı və 50-ci illərdə ənəşir olunmuş bir sıra proqram və məqalələrdə isə XVIII əsr (Vaqif mərhələsi) xüsusi şəkildə fərqləndirilmiş, lakin ədəbi dilin həmin mərhələdəki funksional məzmunu aydınlaşdırılmamışdır (5).

1938-ci ildən 1971-ci ilədək 5 variantda dövrləşdirmə təqdim edən alim, hər dəfə müxtəlif kəmiyyətdə dayanmışdır (altıdan ikiyə qədər). Dövrləşdirmələrin ən təkmi isə sonuncusudur. Bu bölgüdə 3 dövr təklif olunur: (6, s.71-72).

I. Ümumxalq dili əsasında Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması inkişaf etməsi dövrü(XI-XII əsrlərdən XVIII əsrin sonuna qədər); II. Azərbaycan milli dili əsasında ədəbi dilin sabitləşməsi dövrü (XIX əsrin əvvəllərindən 1920-ci ilə qədər); III. Azərbaycan ədəbi dilinin dövlət dili kimi yenidən qurulması və sosialist milli dili əsasında inkişaf etməsi dövrü–sovet dövrü(7, s.100).Ədəbi dilin şifahi və yazılı dil formalarının əsas nümunələrini lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu və üslubi imkanları üzrə nəzərdən keçirən alim Azərbaycan ədəbi dili tarixini dövr-ləşdirərək janr-üslub xüsusiyyətlərini əsas götürmüşdür. Bölgüyə əsasən, I dövr, təqribən XI-XII əsrlərdən başlayır və XVIII əsrin sonlarına qədərki müddəti əhatə edir. Tədqiqatçının fikrincə, həmin dövr, aşağıdakı mərhələlərə bölünür: 1.Başlangıç mərhələsi; 2.Xətai-Füzuli mərhələsi; 3.Vaqif mərhələsi(7). Ə.Dəmirçizadənin bölgüsündə XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dili I mərhələnin sonuna düşür –bu isə o deməkdir ki, XVIII əsrdə dilin qədim dövrü yekunlaşır (3, s.61-62). Alimin 1938-ci ildə təqdim etdiyi ilk dövrləşdirmədən sonra, Azərbaycan ədəbi dili üzrə tədqiqat aparən alimlər tərəfindən bir sıra fərqli dövrləşdirmələr verilmişdir.

Görkəmli alim Bəkir Çobanzadədə Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül və formalaşma tarixi istiqamətində araşdırma apararaq aşağıdakı şəkildə bir dövrləşdirilmə təqdim etmişdir: LXV–XIX əsrlər; II.XIX əsr–1905-ci il; III. Ondən sonrakı dövr. Bölgüdə məlum olur ki, alim dövrləşdirməni apararkən dilin normalar sistemində, quruluşuna, funksional üslubların inkişafına deyil, ictimai-siyasi şəraitə önəm vermişdir.

İctimai-siyasi prinsipləri əsas götürərək dövrləşdirmə aparən digər bir alim, Əkrəm Cəfər isə, 1941-ci ildə çap etdirdiyi «Müasir Azərbaycan dili öçerkləri» kitabında XX əsr Azərbaycan ədəbi dilini buşəkildə mərhələlərə bölmüşdür:

1. Azərbaycan ədəbi dili 1905 – 1917-ci illərdə;2. Azərbaycan ədəbi dili 1917 – 1920-ci illərdə; 3. Azərbaycan ədəbi dili bərpa dövründə; 4. Azərbaycan ədəbi dili rekonstruksiya dövründə; 5. Azərbaycan ədəbi dili bu gün.

Həmin prinsiplər üzrə aparılan dövrləşdirmədən birinə də Y.Əliyevin 1940-cı ildə çap etdirdiyi «Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixinin əsas mərhələləri» adlı məqalədə rast gəlirik. Azərbaycan ədəbi dili tarixinin IX-X əsrlərdən başladığını, yəni Dədə Qorqud kitabından başlayaraq Molla Pənah Vaqifə qədərki dövrü birinci dövr kimi təqdim edən müəllif, «Azərbaycan ədəbi dilinin sonrakı dövrü şair Vaqif, Vidadi və Zakirə başlanır» fikrini söyləyərək, mötərizədə XIII əsr (XIII əsr) i vurğulayır. 1944-cü ildə M.İbrahimovun nəşr etdirdiyi «Dilimizin inkişaf yolları» adlı məqalədə isə tamam fərqli bir dövrləşdirmə ilə tanış oluruq. Yazıçı «Kitabi-Dədə Qorqud»u Azərbaycan ədəbi dili tarixinin ilk dövrünü kimi götürərək, ədəbi dilimizin ikinci mərhələsini Nəsimi dövrü, Səfəvilərin hakimiyyətdə olduğu dövrü, yəni Şah İsmayıl Xətai dövrünü, M.Füzulinin klassik ədəbiyyat dilinin inkişafındakı xüsusi rolunu dəyərləndirərək, Füzuli dövrü adlandırmışdır. Sonrakı dövr isə məqalədə XVIII əsrdə Vaqiflə açılan yeni bir səhifə kimi təqdim edilmişdir. XIX və XX əsrlər isə dövrləşdirmədə ictimai-siyasi meyarlara nəzərə alınaraq fərqli prinsiplərlə verilmişdir

Ədəbi dil tarixinin dövrlərindən hansısa birinin tarixi şəxsiyyətin, şairin, yazıçının və yaxud ictimai-siyasi hadisənin adını daşması Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında həmin şəxsiyyətin, yaxud hadisənin rolunun çox olmasından irəli gəlir. Məlumdur ki, belə dövrləşdirmələr nisbi xarakter daşıyır.«Ədəbi dilin subyektiv təsirlərlə bağlı olması, ayrı-ayrı üslubların onun inkişafını şərtləndirməsi faktlarını etiraf etmək eyni zamanda o deməkdir ki, konkret tarixi şəxsiyyətlərin xidmətləri mübahisəsiz hesab olunur. Ədəbi dilin cilalanmasında, xalq dili üzərində seçmə əməliyyatı aparılmasında söz ustalarının işini təbii daşıyaraq sənət abidəsi hazırlayan heykəltaraşın əməyi ilə müqayisə etmək olar. Bu mənada demək olar ki, söz ustaları bədii yaradıcılıq prosesində iki iş görür, yaxud eyni zamanda iki abidə yaradırlar: biri quruluşu, süjeti, obrazları, ideyası ilə müəyyənləşən bədii əsərin özü, biri də onun materialı olan sözlü, qrammatik materialın yığılı. Yəni bədii təfəkkür istedadın bir tərəfidir, xalq dili xəzinəsindən söz incilərini dəyərində, çəkisinə görə müəyyənləşdirmək bacarığı başqa mühüm tərəfidir (6, s.33)». Ədəbi janrların dil xüsusiyyətlərinin ədəbi dilin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi də bu cür bölgülərin aparılmasının səbəblərindən ola bilər.Məlumdur ki, klassik poeziyanın janrları ərəb-fars dillərinin leksik-qrammatik xüsusiyyətini təbliğ etdiyi halda, bayatı, qoşma, gəraylı və digər bu kimi janrlar da xalq dilinə meyli gücləndirməklə yanaşı, həm də Azərbaycan dilinin şifahi və ilkin yazılı dil xüsusiyyətlərinə geniş imkanlar verir. Dövrələrin əsrlərə görə bölünməsi də düzgün deyil. Bəzən bir əsrin daxilində, ədəbi dilin inkişafı baxımından fərqli hadisələr baş verir. Beləliklə də, əsrin əvvəli bir dövrü, sonu isə başqa bir dövrü təşkil edir. Əslində, ədəbi dilin inkişaf dövrləri müəyyənləşdirilərkən, dilin lüğət tərkibində, qrammatik quruluşunda, ədəbi dilin norma və üslublar sistemindəözünü göstərən xarakterik cəhətlərə və dəyişikliklərə diqqət yetirilməlidir.

Azərbaycan ədəbi dili tarixi sahəsindəki ilkin araşdırmalar sovetdövründə aparıldığından, həmin dövrdə nəinki, Azərbaycan dili, ümumilikdə, bütün türkdilləri bir-birindən təcrid olunmuşşəkildə araşdırılmışdır. Ona görə də, Azərbaycan dilinin formalaşma və inkişaf tarixidövrləşdirilərkən ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni hadisələrdən bəhs edilmiş, etnodil prosesləri unudulmuş, etnik proseslər isə diqqətdən kənar qalmışdır.

Azərbaycan ədəbi dili tarixi istiqamətindəki araşdırmaların ikinci mərhələsində norma prinsipini əsas götürərək dövrləşmə aparən akademik Tofiq Hacıyev məsələyə fərqli aspektdən yanaşır: «Ədəbi dil, birinci növbədə, norması ilə səciyyələnən seçmə fonetik, leksik və qrammatik faktların sistemidir. Norma ədəbi dilin baş atributudur. Buna görə də ədəbi dilin dövrləşdirilməsində başlıca ölçü kimi məhz normaya, onun tarixi inkişafına əsaslanmaq daha münasibdir.

(1,s.72) ».

Alim 1976-cı ildə çap etdirdiyi «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» kitabında Azərbaycan dilində olan yazılı mənbələr üzərində apardığı araşdırmalara əsasən Azərbaycan ədəbi dilini iki dövrə bölmüşdür: 1) Təşəkkül dövrü (IX-X əsrlərdən XVII əsrin əvvəllərinə qədər); 2) Sabitləşmə dövrü (XVII əsrin

ortalarından XX əsrin 70-80-ci illərinə qədər). Bölgüdən də aydın olduğu kimi, müəllif Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül və inkişaf tarixini IX əsrdən götür-düyü üçün, dövrləşdirmənin də ilk mərhələsini IX-X əsrlərdən başlayır (8, s.53).

Tədqiqatlarını davam etdirən akademik Tofiq Hacıyev 2012-ci ildə hazırlayıb çap etdirdiyi «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» kitabında fərqli bir dövrləşdirmə təqdim etmişdir. Bu dəfə alim Azərbaycan ədəbi dili tarixini türk dillərinin tarixi tərkib hissəsi kimi götürərək, belə bir dövrləşdirmə aparmışdır: 1) Yazıyaqədərki dövr və 2) Yazılı dövr (6, s.75). İkinci dövrləşdirmədə, I - Yazıyaqədərki dövr, e.ə. II əsrdən eramızın VI əsrinin sonuna qədərki dövrü, yəni Azərbaycan xalq türkçəsinin formalaşması və fəaliyyəti dövrünü; II - Yazılı, yəni sabitləşmə dövrü isə VII əsrdən tədricən, XIII əsrdən isə, xüsusən divan ədəbiyyatının yaranmasından XXI əsrin ilk illərinə qədərki dövrü əhatə edir (9). Nəzərə alsaq ki, ədəbi dil xalq dili əsasında seçmə və əvəz etmə yolu ilə formalaşan nitq təzahürüdür, deməli bu dilin danışığı (yəni şifahi) və ədəbi (yazılı) təzahürləri də mövcuddur.

Görkəmli türkoloq N.Xudiyevin dövrləşdirməsində də ikili xüsusiyyətlə üzləşirik. Birinci dəfə Azərbaycan ədəbi dili tarixini dövrləşdirərkən dövrləri böyük alim Ə.Dəmirçizadənin əsas götürdüyü prinsiplərə uyğun bölür. 1995-ci ildə çap etdirdiyi «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» adlı əsərində isə yeni, türk dillərinin inkişaf tarixi kontekstindən yanaşma prinsipini əsas götürərək dövrləşdirməni bu cür kimi təqdim edir: I. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül dövrü (q. dövrlərdən XIII əsrə qədər). II. Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (XIII əsrdən XVII əsrə qədər). III. Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişafı dövrü

(XVII əsrdən bu günə qədər) (4, s.4). Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, ədəbi dil inkişaf etdikcə dil sistemindəki fərqlənmələr də özünü göstərir. Həmin fərqlənmə əvvəlkinin dəyişməsinin nəticəsi kimi yeni bir mərhələnin formalaşdığını göstərir. Əslində, ədəbi dil tarixi dövrləşdirilərkən də həmin sistem-mərhələləri müəyyənləşdirilməsi əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulur.

Əslində, ədəbi dil mükəmməl mərhələyə çatmaq üçün dilin şifahi forması ilə qidalanır, cəmiyyət tərəqqi etdikcə də, o da yenilənir və inkişaf edir.

Həm də, «ədəbi dil tarixi kateqoriyadır. Müxtəlif icimai-tarixi inkişaf mərhələlərində, o, eyni keyfiyyətdə, eyni məzmununda qala bilməz və qalmır. Onun hər tarixi şəraitə uyğun əlamətləri və vəzifələri olur (1, s.24)»

Ədəbi dilin mahiyyətini təşkil edən keyfiyyətlərdən biri də dilin ümumi sistemi əsasında müəyyənləşən normadır. Xalqın dilində, yəni bütövlükdə dilin özündə mövcud olan norma, həm də dilin ümumi sistemi əsasında müəyyənləşir. Norma məqsədə uyğun fəaliyyətin nəticəsi olduğu kimi, dilin qanunları da obyektivdir və insan iradəsindən də asılı deyildir. Eyni zamanda, ədəbi dil üslublar sistemidir. Üslublar sisteminin nəzərdən keçirilməsi və təhlili ədəbi dilin dövrlərini və bu dövrlər arasındakı fərqi müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayır. Məzmunla formanın dialektik rəhbəri, ifadə və məzmunun münasibliyi ədəbi dilin dövrləşdirilməsində çox önəmlidir. Çünki üslubların hamısı dövrün ümumi dil mənzərəsini eyni səviyyədə əks etdirə bilmir. Aparıcı üslubun məzmunu ədəbi dilin dövrlərinin səciyyətləndirilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül və inkişaf tarixinin dövrlərini müəyyənləşdirərkən əvvəlcə, məsələyə hansı kontekstdən yanaşmanın doğru olduğunu təyin etmək lazımdır. Düzgün yanaşma imkan yaradır ki, bəhs edilən ədəbi dilin hansı əsaslar üzərində qurulduğunu, aid olduğu xalqın hansı köklərə bağlı olduğunu müəyyənləşdirərək dövrləşdirmə aparılsın. Həmin ədəbi dilin hansı — ümumxalq, yaxud milli dildən ibarət olduğunu, nüfuz dairəsinin genişlik dərəcəsini nəzərə alaraq, ədəbi dilin dövrlərini müəyyənləşdirmək olar. Bu tərz müəyyənləşdirmə imkan yaradacaq ki, ədəbi dilin normalaşma dərəcəsi və dialektləşmə yaxud sabitləşmə imkanları, düzgün təyin edilsin.

Ümumiyyətlə, ədəbi dil tarixi dil tarixi ilə eyni dövrə təsadüf etmir. O, özünü dilin inkişafının müəyyən bir mərhələsində göstərir. Məlumdur ki, ilkin mərhələdə dilin əsas nümunələri şifahi formada olur. Sonra, yazıya köçürüldüyü zaman isə müəyyən dərəcədə dəyişikliyə uğrayır. Göründüyü kimi, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin müxtəlif təcrübə və prinsiplər əsas götürülərək dövrləşdirilməsi istiqamətində aparılmış tədqiqatlar, Azərbaycan ədəbi dilinin dövrləşdirilməsi tarixini ümumtürkoloji kontekstdən — türkdilləri tarixindən təcrid olunmuş şəkildə araşdıran və 1930- 50-ci illəri əhatə edən I mərhələ; Azərbaycan ədəbi dilinin dövrləşdirilməsi tarixində norma prinsipini əsas götürən və 60-90 ci illəri əhatə edən II mərhələ; Azərbaycan ədəbi dilinin türk ədəbi dilinin ümumi türk dil posəslərinin tarixi tərkib hissəsi kimi təqdim edən III mərhələ olmaqla, ümumilikdə üç mərhələni əhatə edir.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov N.Q. Azərbaycan: dil, ədəbiyyat və mədəniyyət. Bakı, «Bakı Universiteti nəşriyyatı», 2001
2. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri (XX ə. q.). Bakı, 1938
3. Cəfərov N.Q. Azərbaycan türkçəsinin milliləşmə tarixi. Seçilmiş əsərləri. I c., Bakı, Elm, 2007 s.56-120
4. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, Maarif, 1995
5. Dəmirçizadə Ə.M. Azəri ədəbi dili tarixi. ADPI, Bakı, 1967.
6. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I c., Bakı, Elm, 2012
8. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II c., ADU, Bakı, 1976
9. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II h., «Elm» nəş., Bakı, 2012

Açar sözlər: Azərbaycan, ədəbi dil, tarix, dövrləşdirmə, mərhələ

РЕЗЮМЕ

Из истории периодизации азербайджанского литературного языка

В статье рассматривается один из актуальных вопросов - исследования, проводимые в направлении истории периодизации азербайджанского литературного языка. В то же время мы проанализировали этапы исследований, проведенных в направлении истории периодизации азербайджанского литературного языка: первый этап охватил 1930 - 1950 годы и исследовал историю периодизации азербайджанского литературного языка изолированным способом. общий тюркологический контекст - история тюркских языков; Второй этап охватывал 1960 - 1990 годы и основывался на принципе нормы в периодизации истории азербайджанского литературного

языка; Третий этап - представление азербайджанского литературного языка как исторической составляющей турецкоязычных процессов турецкого литературного языка.

Ключевые слова: *Азербайджан, литературный язык, история, периодизация.*

SUMMARY

From the periodization history of the Azerbaijanian literary language

In the article, It deals with one of the topical issues – the researchs conducted in the direction of the periodization history of the Azerbaijanian literary language.

At the same time, we analyzed the stages of the researchs conducted in the direction of the periodization history of the Azerbaijanian literary language: The first stage covered the 1930 – 1950 years and investigated the periodization history of the Azerbaijanian literary language in an isolated way of the general turkological context – the history of Turkic languages; The second stage covered the 1960 – 1990 years and based on the principle of the norm in the the periodization history of the Azerbaijanian literary language; The third stage presenting the Azerbaijanian literary language as a historical component of Turkish language processes of the turkish literary language

Key words: *Azerbaijan, literary language, history, periodization*

Rəyçi: dos. Ə.H. Cavadov

**Эфендиева Наргиз К.
ДЖИРДЖИ ЗЕЙДАН ОБ ЭВОЛЮЦИИ АРАБСКОГО ЯЗЫКА**

С целью рассмотрения существующих теорий происхождения и развития арабского языка следует проследить эволюцию данного языка с точки зрения классических арабских лингвистов. В фундаментальном труде Джирджи Зейдана (знаменитый арабский ученый, лингвист, публицист) «Тарих адаб аль-луга аль-арабийя» («История арабского языка») автор дает развернутую характеристику арабского языка, показывает влияние на него других языков. Здесь он доказывает, что арабский язык находится не в застывшем состоянии, а постоянно развивается. Этим он опровергает мнения грамматистов о том, что арабский язык – это нечто раз навсегда данное, неизменное.

Джирджи Зейдан отмечает, что язык испытывает влияние всех тех изменений, которым подвергаются народы, говорящие на нем и территории, населенные этими народами. В языке сохраняются следы любых изменений. Он отмечает, что еще с древности арабский язык претерпевал очень много изменений. Языки различных арабских племен смешивались друг с другом в процессе торговли между племенами и перекочевки племен с места на место. Племена кочевали из Сирии в Ирак, Египет; отсюда – на юг, в Йемен, на восток – к Персидскому заливу; на запад – в Эфиопию; сплачивались вокруг Каабы. Во время торговли происходил контакт между персами, набатеями, йеменцами, эфиопами, египтянами. Большинство из них эмигрировали в Мекку из колоний евреев и христиан.

Автор связывает развитие арабского языка и с рядом исторических причин.

Так, например, в ранние доисламские времена происходили большие перемены в Эфиопии, Персии, Йемене, Хиджазе. В V веке н.э. король Йемена, жестокий Зи Нуvas (еврей по происхождению) требовал от крестьян Йемена принятия с их стороны еврейской веры, а в случае отказа последних он сжигал их. Большинство этих крестьян просило помощи у Эфиопии. В ответ на их просьбы Эфиопия совершила поход на Йемен и, захватив его, сделала своей колонией на определенное время. Один из князей Йемена Зу Йазан, живший во времена Ану Ширвана, просил Персию о помощи. Помощь подоспела вовремя. Эфиопы, властвовавшие в Йемене около 70 лет, были изгнаны с этой земли. За эти 70 лет эфиопы наведывались не только в Хиджаз, но и приходили в Мекку со своими слонами и войском; однако Мекку они не смогли покорить. Поход оказал такое большое влияние на жителей Хиджаза, что этот период вошел в историю и в календарь под названием «год слона».

Йемен был захвачен и персами, которые, смешавшись с его населением в результате торговли и женитьб, становились гражданами Йемена. Вышеупомянутые факторы глубоко повлияли на развитие арабского языка. В арабский язык вошло много слов из других языков. Однако, их большинство растаяло в нем, и их форма изменилась до такой степени, что порой невозможно отличить их от исконно арабских слов.

В основном – это названия лекарств, инструментов, изделий, металлов и других предметов, которые привозились в арабские страны из Персии, Рима, Индии и других стран; слова, которые ранее не были знакомы арабам, или же слова, взятые из религиозной и литературной терминологии. Большинство таких слов заимствовано из древнееврейского и эфиопского языков, потому что евреи и эфиопы были вооружены уже в то время Священным писанием. Пристальное внимание уделялось лексикологами словам, имеющим место в Коране. Некоторые из заимствований, встречающихся в Коране, считались арабизованными, перешедшими в язык из еврейского или ассирийского языков. Многие доказывали их исконную принадлежность к арабским корням. Существовали сомнения относительно происхождения многих слов, чаще других встречающихся в Коране и Сунне. Исследователи считали их последовательными заимствованиями. Среди них выделяются слова, употреблявшиеся в период поклонения евреям Божеству, и перешедшие в арабский язык. Они встречаются в Коране и «используются арабами для истинного поклонения; многие слова обретают истинный смысл лишь в соответствующем контексте, и не стоит пренебрегать таким важным критерием; неведение об их последовательном соответствии нормам синтаксиса и морфологии – часто встречающаяся ошибка исследователей».

По мнению многих исследователей, «в Коране нет ничего неарабского». Хотя некоторые утверждают, что в Коране много слов греческого, коптского и набатейского происхождения. Следует обратить внимание, что в Коране написано: («И создал Он для нас его в виде арабского Корана, на ясном арабском языке»). Считается, что большинство заимствований перешло в арабский язык из персидского, ассирийского языков и иврита. Некоторые, а именно, единичные заимствования, - из других языков. Последних очень мало и по причине их большого несоответствия нормам синтаксического и морфологического уровня. Имеются примеры последовательных заимствований, которые редко встречаются в Коране. Это некоторые названия дней, месяцев, времен года.

Однако, многие ученые считают, что арабами из персидского языка заимствовано больше слов, чем из какого-либо другого языка. Поэтому лингвисты, при затруднении нахождения корней слов иностранного происхождения, считали их персидскими (вероятно, именно в связи с этим термин заимствования в арабском обозначает и «иностранные слова», и «персидские слова»). Однако Джирджи Зейдан указывает на греческое происхождение определенных слов. Также многие заимствования в арабском языке, схожие с персидскими словами, он относит к латинскому языку. Большинство слов в арабском языке, заимствованных из эфиопского языка, не всегда выдают свое происхождение, в связи с тем, что эфиопский и арабский языки относятся к одной языковой группе, и имеется много общего в их происхождении и произношении. В основном в арабском языке имеют эфиопское происхождение слова, относящиеся к религиозной терминологии. Например, слово, обозначающее в арабском языке – высокое место в мечети или церкви, на котором стоит проповедник, исследователь относит к эфиопскому происхождению. Слово, которое используют, говоря о чистоте души и поступков, дало название и хаваристам. Корень этого слова означает в переводе «белизна». Автор находит очевидным взятие этого слова из эфиопского языка. Точным его значением в переводе с арабского языка является слово «посланник». Согласно современным исследованиям, в арабском языке наблюдается небольшое количество слов, имеющих эфиопское

происхождение.

Нет сомнения в том, что арабы заимствовали много слов и из санскрита (Санскрит – литературный язык Древней, Средневековой и отчасти Современной Индии). Смешение этих языков происходило в результате индийских путешествий, торговых экспедиций, паломничества (Арабский полуостров являлся средством и местом общения между востоком и западом, и весь торговый вывоз из Индии в Египет, Сирию и Марокко проходил через арабские страны). Надо сказать, что и сами арабы играли большую роль в этих экспедициях. Джирджи Зейдан указывает на наличие слов санскритского происхождения в арабском языке. Он предполагает, что большинство их – это слова, относящиеся к торговле, названия кораблей, снаряжения, драгоценных камней, медикаментов, ароматических веществ, которые вывозились из Индии в арабские страны. Хотя сами арабы считают, что в их языке отсутствуют слова из санскрита, и относят эти термины к персидскому происхождению.

Большое влияние на арабский язык оказал и греческий язык. Многие слова в нем имеют греческое происхождение. Говоря о влиянии, которое оказывали греки на арабов, известный языковед В. А. Звегинцев пишет: «Факты греческого культурного влияния на арабов общеизвестны. Недаром у некоторых ученых проскальзывала тенденция рассматривать арабов, лишая их всякой оригинальности, только как простых передатчиков Европе нового времени классического культурного наследия».

По этому же поводу высказывает свое, скажем – довольно сомнительное, мнение и ученый Э. Ренан: «Часто говорят о науке и философии арабов: действительно, арабы были нашими учителями в продолжение одного или двух из средних веков, но это было до тех пор, пока мы не познакомились с греческими оригиналами. Эта арабская наука и философия были не что иное, как жалкий перевод греческой науки и философии. Но лишь только оживает сама Греция, эти худосочные переводы теряют всякое значение, и не без основания все филологи эпохи Возрождения предприняли против них своего рода крестовый поход. Кроме того, при более точном анализе эта арабская наука, оказывается, не имеет в себе ничего арабского. Ее сущность чисто греческого происхождения; среди ее творцов не было ни одного чистого семита – это были испанцы и персы, которые писали по-арабски». Естественно, данное заключение лишено подтверждающей базы.

Конечно, невозможно согласиться с данным заявлением. Оно отрицается всем ходом исторического развития арабского языка, арабской культуры. Но отметим, что влияние греков на арабов, влияние греческого языка на арабский – велико. Помимо вышеуказанных языков в арабском языке имеют слова и латинского происхождения.

Очень сложным для исследователей является детальное изложение и определение всех изменений, которые произошли в арабском языке до Ислама в виду того, что имеется очень мало письменных источников, на которые можно было бы опираться, сравнивая и сопоставляя их друг с другом. Основными источниками считаются надписи на могильных плитах и на могиле «Амр-Гейс».

Какие бы изменения не происходили в арабском языке, он (язык), подошел к наступлению Ислама прекрасным, разбросанным по разным племенам и странам.

Если смотреть на карту, то можно увидеть, что страны, население которых говорит на арабском языке, распространяются по западному побережью Средиземного моря и его южной части: Сирии, Ираку, Междуречью и по всему Арабскому полуострову, Египту, Ливии, Тунису, Алжиру, Марокко, берегу Красного моря, Судану, в середину Африки, побережью Восточной Африки и далее.

Толчком для изучения арабского языка большинством народов являлась и является религия. В основном это население Персии, Хорасана, Афганистана, Туркестана, Индии, Китая, островов Восточной Индии, а также стран, в которые проник Ислам, расположенных на всех пяти континентах.

Относительно распространения арабского языка в доисламский период, можно сказать, что он в основном существовал на Аравийском полуострове, в Сирии, Ираке, в пустыне Междуречья, в Китае и меньше – в Египетской Восточной пустыне.

Трудно предположить, что в то время существовала перепись населения. И трудно что-либо сказать об истории языка, поскольку народы в то время кочевали и пересекали на верблюдах пустыни. Однако, исследователи предполагают, что людей было не больше нескольких миллионов.

Большинством из них были различные, рассеянные по пустыне племена, семейства; жили в Хиджазе, Неджде, Йемене, Тихаме, Хадрамауте, Оммане, Ахсае, Бахрейне, в пустынях Сирии и Ирака. Довольно редко среди них встречались оседлые, потому что не было тогда благоустроенных городов на Аравийском полуострове, кроме как в Мекке, Медине, Таифе, в Хиджазе, Сане, Йемене и в некоторых святых местах, находящихся в центре полуострова и береговых портов.

Так, Джирджи Зейдан дает характеристику региональной распространенности арабского языка в средние века и картину эволюционного развития языка.

Говоря об арабском языке на современном этапе, следует отметить мнения ученых по вопросу о национальной норме языка в странах Арабского Востока. Этот вопрос осложняется тем, что в каждой из этих стран, помимо литературного языка “ал-фусха”, принятого во всех арабских странах в качестве официального, существует свой территориальный диалект, на котором говорит подавляющее большинство населения данной территории, который является языком богатейшего фольклора, становится языком сцены, кино и литературы.

Большой интерес по этим вопросам представляет работа профессора литературного факультета Александрийского Университета в Египте «Арабский язык и его грамматика»). Им является доктор Хасан Аун. Его работа отличается новизной постановки вопросов происхождения и дальнейшей истории языка.

Автор ее стремится связать исторический анализ арабского языка с фактами территориальных диалектов, необходимость изучения которых подчеркивается им. Хасан Аун отмечает, что большинство арабских ученых средневековья и многие ученые последнего времени рассматривают арабский язык, как нечто застывшее, статичное, не подверженное изменениям, раз навсегда данное. Поэтому всякое отклонение от норм классического языка они считали «искажением правил», «резким нарушением норм арабского языка». Ввиду этого Хасан Аун отмечает, что старые грамматисты VII – VIII столетий написали «вечные правила языка в том виде и на том уровне, на котором они застали арабский язык в свое время, не учитывая ни существования других диалектов, ни исторических

этапов возникновения, развития и изменения языка». Данный подход несомненно реабилитирует подход знаменитых филологов средневековья к этому вопросу.

Примечательно, что автор начинает исследование с изучения социальной природы языка. В I главе своей книги он пишет: «Язык является орудием выражения и взаимопонимания в человеческом обществе, он является таким безусловно важнейшим орудием общения, посредством которого можно объяснить другим свои ощущения и чувства. Язык в этом смысле – социальная необходимость. Общество не может существовать без этого орудия, обеспечивающего его единство, объединяющего членов общества... Какую бы форму он не имел, язык возникает вместе с человеческим обществом и является одним из основных элементов формирования человеческого общества, одним из эффективнейших орудий его роста и развития».

Рассмотрение особенностей арабского языка с точки зрения известных современных исследователей – тема отдельного исследования. Однако отметим, что постановка вопросов происхождения и развития арабского языка характерна в той или иной степени для большинства авторов современного периода. Данный вопрос связан с внешними, экстралингвистическими условиями функционирования языка в обществе. В силу своего многостороннего характера он постоянно привлекает внимание не только языковедов, но и литературоведов, и историков. С другой стороны, языковеды в этом вопросе также обращаются к историко-экономическим и культурным условиям существования языка (современные ученые Ибрахим Анис, Мурад Камиль, Абдулкерим Джерманус, Мухаммед Рида аш-Шабиби, Мухаммед ал-Мубарак). По общему мнению всех этих исследователей, существование единого или «неединого» языка определяется исторической обстановкой и государственной политикой. Последней в настоящее время придается все большее значение в создании языковой ситуации. Во всех работах названных исследователей выражается вера в политику государства и силы общества, способного влиять на употребление языка и на выбор между литературным языком и диалектами.

Все языковеды едины во мнении, что язык – явление общественное. Следовательно, помимо исторических условий функционирования языка необходимо определить его связь с обществом, т.е. с его носителями. Зависят ли изменение языка и его особенности от носителей?

Язык характеризуется как средство взаимопонимания, как орудие обучения и познания, как средство передачи культуры и науки от поколения к поколению и как результат умственной деятельности поколений, как верное отражение (зеркало) общества, его специфики, фиксирующее все его развитие, как основа культурной деятельности.

Естественно, что такая трактовка определяет другие свойства языка: язык биологически не наследуется, а приобретается обучением и практикой. Ибрахим Анис в своем труде («Будущее арабского языка»), в главе «Языковая интуиция» отмечает, что язык приобретается подражанием, превращаясь в интуицию. По данному языку можно получить представление о характере его носителей, о самосознании общества, о его способе отражать окружающий мир, о его культуре и истории.

Наиболее четко это проявляется в области словопроизводства. Мухаммед ал-Мубарак посвящает большую часть своей книги «Языковедение» этому вопросу: «Способ названия вещей у народов свидетельствует об их подходе к этой вещи, о среде их обитания, об их обычаях. Так, слово ‘друг’ в арабском языке образуется от основы ‘быть искренним’, а во французском языке слово ami ‘друг’ образуется от основы aimer ‘любить’; ‘враг’ в арабском языке образуется от основы ‘нападение’, а во французском языке то же слово ennemi образуется от основы со значением ‘не любить’».

Далее он опровергает представления Ашари, Джабаи и др. о неизменности арабского языка, считая, что их взгляд на язык, как на нечто раз навсегда неизменное, восходит ко временам древних вавилонян и ассирийцев. Затем он перешел к арабам. Западные ученые способствовали его закреплению, поддерживая представление о Востоке как родине религий.

Цель исследования автор видит в «освобождении умов от старых, отживших взглядов на научное наследие, освобождении от слепого преклонения подражания старине».

Исследователь считает, что арабский язык – явление историческое, исследует социальные предпосылки его возникновения и развития. Автор рассматривает арабский литературный язык как язык курейшитского племени, ставший к VII веку, в силу исторических причин общенародным языком всех арабов.

Историческое изучение арабского языка и сравнительное исследование живых диалектов приводят к созданию подлинно исторической грамматики арабского языка.

Использованная литература:

1. Арабская и иранская филология (сборник статей). М.: «Наука», 1972.
2. Арабский сборник. Ученые записки ИВ АН СССР. т. XIX. М., 1999, статья А.Султанова и В.Ушакова. Доктор Хасан Аун «Арабский язык и его грамматика». Рецензия.
3. Звигинцев В.А. История арабского языкознания. Краткий очерк. М.: Издательство МГУ, 1958.
4. Освоение арабизмов в азербайджанском языке /лексико-грамматический анализ/. Баку: БГУ, 1998.
5. Эфендиева Н.К. Вопросы арабской лексикологии в труде Джалаладдина ас-Суйути «Аль-Музхир фи улуми-л-луга ва анваиха». АКД, Баку, 2000.
6. Джирджи Зейдан. Тарих адаб ал-луга ал-арабийя. 1989, Каир (на арабском языке).

РЕЗЮМЕ

Существование теории неизменности арабского языка, имеющей место в арабском языкознании, в частности в языкознании средневекового периода, обоснованно развенчивается в трудах классических арабских филологов. С этой точки зрения фундаментальный труд Джирджи Зейдана «Тарих адаб аль-луга аль-арабийя» («История арабского языка») представляет значительный интерес. В ней приводятся теоретические и практические доказательства постоянного развития арабского языка как с точки зрения его грамматики, так и лексики данного языка. Перечень факторов влияния изменений, наблюдавшихся в процессе его исторической эволюции довольно внушительный и заслуживает внимания современного исследователя. Сквозь призму более поздних исследований современных арабских филологов делается акцент на необходимость изучения социальной природы языка.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Vüsal Ağayeva⁹⁷

TOFIQ HACIYEVİN ELMİ İRSİNDƏ XX ƏSRİN ƏDƏBİ DİLİ VƏ DİL SİYASƏTİ

XX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin tədqiqi dilçiliyimiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına bir sıra amillər təsir edir. Belə ki, bu dövrdə Azərbaycanda məktəb və universitetlər şəbəkəsi yaranır və inkişaf edir, mətbuat və milli teatr öz ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatır və ən nəhayət müstəqil dövlət yaranır. Bütün bunlar Azərbaycan ədəbi dilinin bütün üslublarının inkişafına şərait yaradır və Azərbaycan ədəbi dili tam mənada formalaşır.

XX əsr Azərbaycan ədəbi dilindən danışarkən mütəxəssislər onu bir neçə mərhələyə bölürlər. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili və sovet dövründə, yəni XX əsrin 20-30-cu illərdən sonrakı Azərbaycan ədəbi dili və müstəqillik dövrü ədəbi dili (1, s.391-436). Tofiq Hacıyev də bu dövr ədəbi dilindən danışarkən onu şərti olaraq bir neçə mərhələyə bölür: Azərbaycan xalq cümhuriyyəti dövründə dil siyasəti və ədəbi dil və Sovet dövründə dil siyasəti və müstəqillik dövrü Azərbaycan dili (2, s.206-420). Dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də dil siyasətidir. “Ümumiyyətlə, Azərbaycanda dövlət dil siyasətinin formalaşması tarixini aşağıdakı dövrlərə bölmək mümkündür:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü (1918-1920);
2. Azərbaycan SSR dövrü (1920-1991);
3. Azərbaycan Respublikası dövrü (1991-ci ildən sonra) (3).

Tofiq Hacıyev doğru olaraq qeyd edir ki, dil siyasəti dövlətin millətə münasibətinin baş göstəricisidir. Dil millətin varlığının və yaşamasının ən mühüm əlaməti olaraq onun (millətin) vəziyyətini – tərəqqisini və tənəzzülünü birbaşa əks etdirir. Dilini bilməyən, əcnəbi dili özünə şifahi ünsiyyət və yazı-pozu vasitəsi kimi seçən dövlət millətindən təcrid olunmuş olur və demək, millətin dərdindən xəbərsiz yaşayır (5, s.285).

Məlumdur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunanda dövlət dili Azərbaycan türkcəsi elan olundu. “Şərqdə ilk demokratik respublikasının qurucusu olan dövlət xadimləri Azərbaycanın başqa görkəmli ziyalıları ilə birlikdə bütün fəaliyyətləri ərzində Azərbaycan dilinin hüquqları uğrunda mübarizə aparmışdılar. M.Ə.Rəsulzadə, H.B.Ağayev, S.M.Qənizadə və başqaları dil məsələlərinə həsr etdikləri məqalə və çıxışlarında ana dilinin qorunması uğrunda mübarizə aparırdılar” (7, s.10).

ADR hökumətinin ana dilinin – Azərbaycan dilinin bütün sahələrdə dövlət dili kimi işlənməsini təmin etmək üçün müntəzəm tədbirlər gördüyünü qeyd edən alim, 1918-ci il avqustun 28-də Azərbaycan hökumətinin ibtidai və orta məktəblərdə təhsilin ana dilində aparılması haqqında fərmanı verdiyini qeyd edir. “Beləliklə, bir neçə gün sonra sentyabrda məktəblərdə dərslər bütünlüklə ana dilində, türkcə gedəcəkdi. Deməli, təhsil sistemi milliləşdirilmiş olurdu. Bu dövlət dili haqqında fərmandan sonra ana dilinin yeganə dövlət dili kimi hazırlamaq yolunda atılan ən həlledici addım idi” (5, s.285). AXC hökumətinin dil siyasətindəki növbəti tədbiri dövlət dilinin orduda tətbiqi işi ilə əlaqədar idi. 1918-ci il noyabrın 1-də yaradılmış Hərbi Nazirlik həmin dövrdə dövlət strukturunda xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə ilk vaxtlar ona Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski özü başçılıq etmişdi. 1918-ci il dekabrın 25-də artilleriya generalı S.Mehmandarov hərbi nazir təyin olundu. Dekabrın 27-də Səməd bəy Mehmandarov orduda türkcənin mütləq işlədilməsi haqqında əmr verdi, türkcə bilməyən zabitlər bir ay möhlət verildi ki, türkcə komanda verməyi öyrənsinlər.

Dil siyasətində tam milliləşmə üçün iki il vaxt nəzərdə tutulurdu. Ancaq dövlət dili haqqında fərmandan (27 iyun) iki ay sonra (28 avqust) məktəblərdə tədrisin ucdantutma türkcə getməsi haqqında əmr verilməsi o demək idi ki, milliləşməni sürətləndirmək üçün dövlət dili olan türkcənin tədrisi icbari şəkildə həyata keçirilir. Bu, təbii, ciddi çətinlik törədirdi; ən pisi də o idi ki, xeyli uşaq türkcəni bilmədiyi üçün məktəbdən kənar qalırdı. Buna görə də fərmanın icrasında yumşaltma kənar qalırdı. Buna görə də fərmanın icrasında yumşaltma aparıldı. 1918-ci il 7 sentyabr əmri ilə azyaşlı xalqların uşaqları sinifdən nəfərdən az olmadıqda onlara ana dili və öz ilahiyyət fənləri icazə verilirdi. Təhsilin bütün ölkə uşaqlarını əhatə etməsi üçün həmin ilin 13 noyabr göstərişinə görə, bir şəhərdə bir orta məktəb olduqda Xalq Maarif Nazirliyinin razılığı ilə yuxarı siniflərdə rus bölməsinin də açılmasına icazə verilirdi. Bir şəhərdə bir neçə eyni tipli (orta məktəb, gimnaziya və s.) bir neçə tədris müəssisəsi olduqda bir qismi milliləşdirilməli, bir hissəsində tədris rusca aparılmalı idi. Ancaq rus məktəblərində dövlət dilinə geniş yer verilir, türk dili çox intensiv tədris olunurdu. Eyni zamanda həmin qərarda deyilirdi ki, türk ailələrindən olan uşaqlar ancaq milliləşmiş məktəblərdə oxumalı idilər.

Alimin fikrincə, 1918-ci ilin 23 iyulunda Türkiyədən müəllimlər dəvət olunması və dərslilər gətirilməsi haqqında Azərbaycan hökumətinin qərarı və bu qərarla Türkiyədən xeyli kitab və əlli müəllimin gətirilməsi kimi tədbirlər dövlət dilinin surətlə öyrənilməsinə yönəldilmişdi. Beləliklə, ana dilimizin, Azərbaycan türkcəsinin dövlət dili kimi işlənməsi üçün geniş meydan açıldı, dövlətçilik imkanları yarandı və bu dilə sahiblik edən dövlət hakimiyyəti tarix səhnəsinə gəldi. Tofiq Hacıyev doğru olaraq yazır: “Azərbaycan ədəbi dilinin zəngin tarixi, Nəsimi, Füzuli, Mirzə Fətəli, Nəcəf bəy Vəzirov, Həsən bəy Zərdabi tərəfindən işlənilib cıllanmış dolğun lüğəti, kamil qrammatikası ilə dövlət dilinin hər bir ehtiyacını ödəməyə hazır idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti həmin dillə özünü elan etdi” (5, s.288). Dövrün sənədlərinin təhlilindən sonra alim bu qərara gəlir ki, “dövlət sənədlərinin dili, kifayət qədər aydındır”. Daha sonra isə bu fikri belə izah edir: “Bu o deməkdir ki, Nəsiminin, Füzulinin, Q.Zakirin topladığı dil xəzinəsini eninə-boyuna bütün üslublar işlədə bilər – bunu yenidən yaranan müstəqil Azərbaycan dövlətinin rəsmi sənəd dili təsdiq etdi” (5, s.294).

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Tofiq Hacıyev XX əsr Azərbaycan ədəbi dilindən danışarkən Sovet dövrünü xüsusi

⁹⁷ Azərbaycan Dillər Universiteti. vagayeva905@gmail.com

qeyd edir. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində yeni qurulan respublikanın xalqın hökuməti adı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə başlamış milli mənafeli işləri davam etdirirdi. Bu prosesdə Nəriman Nərimanovun dövlət rəhbəri olmasının da mühüm rol oynadığını qeyd edən alim, cümhuriyyət ideyasından gələn yeniliyin çox intensiv şəkildə sirayət etdiyi mədəni-mənəvi faktorlar silsiləsində dil məsələsi (həm ədəbi dil, həm də ümumiyyətlə, xalqın ana dili – ünsiyyət vasitəsi) xüsusilə seçildiyini vurğulayır (3, s.358).

Dil haqqında söhbətlərin dövrün əsas məsələsini təşkil etdiyini qeyd edən alimin fikrincə, bu ona görə belədir ki, dilə, bir tərəfdən, yeni, milli mədəni-maarif işinin tərkib hissəsi və onun vasitəsi – bu tədbirin həyata keçiricisi, digər tərəfdən, onu daşıyan xalqın cismən yaşama və mənəvi varlıq faktoru kimi baxılır. Beləliklə, məktəblə, maariflə bağlı əlifba, imla məsələləri, elmi tərəqqi ilə bağlı termin məsələləri ətrafındakı dava-dalaş səviyyəli söhbətlər də, teatrın, səhnənin, ədəbiyyatın, mətbuatın xalqiliyi, anlaşılıqlı olması haqqındakı mükəllimlər də, geniş siyasi auditoriya və dövlət ünsiyyət forması bəzəsindəki tədbirlər də bilavasitə dillə bağlanır, dil qızğın siyasi müharibə meydanında sosialist deyilən inqilabın fəth etməli olacağı vacib qalalardan birinə çevrilir. Həqiqətən, dilin azad fəaliyyəti, onun geniş, məhdudiyətsiz tətbiqi olmadan nə mədəni-maarif işləri sürətlə yüksələr, nə də yeni hakimiyyətin xalqa vəd etdiyi siyasi imtiyazlar çiçəklənirdi (5, s.319).

Cümhuriyyət dövründə olduğu kimi, sovet dövrünün ilk anlarından savadsızlığa qarşı mübarizə elan olunduğunu qeyd edən görkəmli dilçi alim, bu hərəkatın iki şəkildə həyata keçirildiyini qeyd edir: bir tərəfdən, məktəblər şəbəkəsi genişlənir, uşaqlar, məktəbyaşlılar təhsilə cəlb olunur; ikinci tərəfdən, gecə kursları təşkil olunur, kitabxanaların, klubların, müxtəlif tipli mədəniyyət ocaqlarının nəzdində fəhlə və kəndlilərə - orta və yaşlı nəslə əlifba dərsləri keçirilir, yazmağı və oxumağı bacarmaq səviyyəsində savad öyrədilir. Savadlanma dairəsinin genişlənməsi, təhsilin dərinləşməsi ümumi mədəni, texniki tərəqqini təmin etməklə, həm də bilavasitə ədəbi dilin inkişafına güclü təsir göstərir. Bu yolla ədəbi dilin fəaliyyət auditoriyası genişlənir: əhali savadlandıqca mətbuat, ədəbiyyat oxuyur, oxu prosesi kütləvi elmi, siyasi, mədəni, tərbiyəvi məlumat verməklə, eyni zamanda ona nitq mədəniyyəti aşılayır.

Mədəni-maarif hərəkatı ilə bağlı başqa bir iş də ədəbi dilin dərininə inkişafını şərtləndirirdi – ana dilinin tədrisi onun qayda-qanunlarının tədqiqi və təhlili ilə bağlanır. Azərbaycan dili mühüm fənn kimi məktəblərdə tədris olunurdu. Akademik doğru olaraq qeyd edir ki, ana dilini dürüst öyrənmək üçün onun qrammatikasını yazmaq lazım idi. Sovet hakimiyyəti illərində kütləvi tədris olunan Azərbaycan dili şüurlu öyrənmək mərhələsinə çatır. Azərbaycan dili qrammatikasının (sərfinin) yaradılması günün inqilabi tələblərindən biri sayılır.

Azərbaycan dili ətrafında müzakirələr gedir və dövlət dil ətrafındakı söhbətlərin həm böyük elmi, həm də ciddi siyasi tərəfini götürür və buna görə də onları intensivləşdirmək, mərkəzləşdirmək, əməli məqsədə yönəltmək üçün ştab – orqan yaradır: “Dilimizin islahı” (Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə komitəsinin nəzdində olan Mərkəzi islah komissiyasının nəşri-əfkarı). “Kommunist” qəzetinin xüsusi əlavəsi olub həftədə bir dəfə çıxan bu səhifələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin müxtəlif məsələləri müntəzəm müzakirə olunur. Burada ziyalıların elmi-polemik yazıları ilə yanaşı, zəhmətkeşlərin replikalarına da yer verilir (5, s.323).

Alim doğru olaraq qeyd edir ki, başında hələ Cümhuriyyətin havası olan Azərbaycan mühiti, xalqın qeyrətli övladları ikiüzlü Lenin milli siyasətindən istifadə edərək ana dilinin tətbiqi və işləməsi ilə bağlı gızğın işlər görürdülər. Azərbaycan hökuməti və Azərbaycan ziyalıları Leninin saxtakarlıqla dediyi sözləri müstəqim şəkildə həyata keçirməyə çalışırdılar, guya Leninin sözlərinə əməl edirdilər. “Milli məsələyə dair tənqidi qeydlər”, “Məcburi dövlət dili lazımdır mı?” kimi əsərlərində guya çarizmin ruslaşdırma siyasətini ifşa edən, onu rus dilini məcburi dövlət dili kimi çar imperiyasındakı bütün xalqlara qəbul etdirilməsinə etirazını bildirən V.İ.Lenin milli mədəniyyəti və milli dili bir-birinin inkişafını təmin edən amillər kimi qeyd edir və guya xırda xalqların milli mədəniyyətə inkişafını sürətləndirmək üçün onların dilinə sərbəstlik verilməsini zəruri sayırdı (5, s.324).

Dilçi alim doğru olaraq qeyd edir ki, ilk dövrlərdə Leninin milli dillər haqqında fikirləri Azərbaycanda da həqiqət kimi qəbul edilir və bu məsələ ilə bağlı dövlət siyasətində, ümumi tədbirlərdə rəhbər tutulur.

Azərbaycan milli dilinin respublika miqyasında məhdudiyətsiz tətbiqi ilə bağlı yuxarıdan ardıcıl tədbirlər görülməsinə baxmayaraq, hələ 20-ci illərdə də ədəbi dilimizin normasında ana dili xüsusiyyətlərinin nəinki tamam reallaşmadığını görürük, hətta Azərbaycanda Türkiyə türkcəsi ədəbi dil norması kimi rəsmiləşdirildi. Bu işdə Türkiyədən çağırılan müəllimlər, gətirilən kitablar öz işini görürdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Türkiyə ilə təhsil əlaqəsi sahəsindəki razılaşmanı N.Nərimanov təzələdi. Yəni Azərbaycanın bir çox yerlərində, xüsusən də iri şəhərlərdə tədrisdə Türkiyə türkcəsi işlənməyə başladı. “Molla Nəsrəddin” istisna olmaqla mətbuat Türkiyə türkcəsində yazmağa başladı.

Yeni siyasi-ictimai, tarixi və mədəni şəraitin ədəbi dilin normasını əvvəlki yabançı ünsürlərdən birdən-birə təmizləmədiyini qeyd edən alim, birinci onillikdə əksinə, ədəbi dil norması daha da qarmaqarışmış şəkllə düşür, aşkarca korlanır və “Molla Nəsrəddin” jurnalı istisna olmaqla, bütün mətbuat orqanları əcnəbi dil faktlarını bol-bol işlədirdi (5, s.350). Bu prosesin - əcnəbi ünsürlərin ədəbi dildə üstünlüyünün XX əsrin 20-30-cu illərində də davam etdiyini qeyd edən alim ədəbi dilin bütün qatlarında (fonetik, leksik və qrammatik) əcnəbi ünsürlərin normada xüsusi çəkiyə malik olduğunu qeyd edən alim bu onilliklərdə müəyyən fərqlərin olduğu da qeyd edir. Belə ki, Azərbaycan ədəbi dilində 20-ci illərdə ərəb və fars, 30-cu illərdə isə rus və Avropa mənşəli sözləri üstünlük təşkil edir.

Alim qeyd edir ki, bu dövrdə Türkiyə türkcəsi ünsürləri təkcə əcnəbi meyllər ərəb və fars, rus-Avropa meylləri arasında birinci yeri tutmaqla qalmır, hətta milli, Azərbaycan ana dili faktlarını üstələyir. Türkiyə türkcəsi dərsləklərə sirayət edir və məktəbə gedən Azərbaycanlı balaları ana dili yerinə türkcə öyrənirlər; evdə atasına **ata** deyən uşaq məktəbdən evə qayıdanda **baba**, anasına **anne** deməli olur; evdə **bu**, **indi**, **necə** deməyə vərdiş etmiş uşaq məktəbdə ədəbi norma kimi **şu**, **şimdi**, **nasıl** formalarını öyrənir. Üçüncü sinif dərsliyi inqilabdan əvvəl “Üçüncü il” adlandığı

halda, sosialist inqilabından sonra “Üçüncü yıl” adlanır. Kitabdakı şeirlərin əksəriyyəti türk şairlərinindir.

Dərslərdə Azərbaycan şairlərinin təmiz ana dilində yazdıqları şeirləri deyil, ərəb və fars, türkcə ünsürlər olan şeirlərinin istifadəsini qəribə olduğunu qeyd edən Tofiq Hacıyev dərslərin nəsr dilinin də eyni vəziyyətdə olduğunu qeyd edir və publisist və nəsr nümunəsi olan bu mətnin leksik tərkibinə, morfoloji-sintaktik quruluşuna, fonetik tələffüz cəhətlərinə və bütövlükdə intonasiasına görə Türkiyə türkcəsi olduğunu vurğulayır (5, s.355).

Daha sonra alim yazır: “Dövrün mətbuatında müəlliflər türkcənin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini qanuni, məcburi fakt kimi işlətməli olurlar. Anadolu türkcəsinin xüsusiyyətləri bütün üslublarda eyni səciyyədə işlənir. Bədii üslubda türkcənin işlənməsində üç səciyyə görünür: 1) molla-nəsrəddinçilər onu norma kimi saymır və işlədəndə də kinayə üçün işlədirdilər; 2) N.Vəzirov, S.S.Axundov kimi sənətkarlar çox seyrək işlədirdilər; əvəzlilikləri çıxmaqla, ümumiyyətlə, leksik türkcədən imtina edirdilər; 3) inqilabdan əvvəl türkcəyə meyl edənlər indi ona ürəklə üz tutur, leksik, fonetik, qrammatik-morfoloji faktlarını eyni dərəcədə gen-bol yazıya alırlar; cavan qələm sahibləri də bu meyləqoşulurlar (5,s.356).

Ümumiyyətlə, S.Rüstəm, S.Vurğun, M.Müşfiq, R.Rza, M.Rahim və başqalarının 20-ci illərdəki və 30-cu illərin əvvəllərindəki əsərlərin dilinin Türkiyə türkcəsi ilə dolu olduğunu qeyd edən alim, şeir dilindəki Türkiyə türkcəsi ünsürlərinin nəsrəkindən işlək olduğunu qeyd edir. Alim dövrün elmi və rəsmi-ışğuzar üslublardan gətirdiyi konkret nümunələrdə Türkiyə türkcəsinin leksik və morfoloji xüsusiyyətlərinin açıq-aydın nəzərə çarpdığını göstərir.

20-ci illərin ədəbi nitq normasında ikinci nüfuzun ərəb və fars dilləri olduğunu qeyd edən alim, ərəb və fars sözlərinin elmi, publisistik və bədii ədəbiyyatın dilində bol-bol işləndiyini qeyd edir. Alim, qəribə səslənsə də, belə bir doğru nəticəyə gəlir ki, əslində müxtəlif üslublarda ərəbcə, farsca ünsürlərin çoxluğu da ədəbi dilimizdə türk – osmanlıca normanın təsiriidir. Buna səbəb kimi isə alim, tarixən osmanlı dilinin ərəb və fars faktlarının bolluğu ilə səciyyələnməsini göstərir. 20-ci illərdə rus-Avropa sözlərinin işlənilməsində, o biri əcnəbi faktların əksinə olaraq, ciddi əndazə olduğunu qeyd edən alim bu mənbədən alınmaların bir qayda olaraq, terminoloji səciyyə daşdığını yazır (5, s.362). 30-cu illərin normasının müasir leksik-qrammatik normanın əsası olduğunu qeyd edən görkəmli alim bu dövr ədəbi normaların həm də sinkretikliyi ilə diqqəti çəkdiyini yazır. Bir tərəfdən, bu normaların 20-ci illər norması ilə səsləşdiyini, digər tərəfdən (və daha çox) müasir normaya uyğun olduğu qənaətinə gəlir. Bədii üslubda da bunun özünün bürüzə verdiyini qeyd edən alim, bu dövrdə türk sözlərinə rast gəlinə də bunların əvvəlki onilliklə müqayisədə minimuma endiyini qeyd edir (5, s.366).

Sovet hakimiyyəti dövründə ədəbi dilin bütün funksional üslublarının inkişafı üçün real mədəni-maarif şəraitinin yarandığını qeyd edən alim, 20 illərdən publisist, 30-40-cı illərdən elmi üslubun da vüsətli inkişaf yoluna düşdüyünü, yeni hökumətin Azərbaycan dilini dövlət dili etdiyini və Aprel çevrilişinin ilk günlərindən Cumhuriyyətdən gələn ənənə kimi idarə və müəssisələrdə rəsmi üslubun işləndiyini qeyd edir. 40-cı illərin sonlarından ədəbi dildə gedən standartlaşma müqabilində 50-ci illərdə, 30-cu illərdəki seçmə xəlqilikdən fərqli olaraq, bədii üslubun canlı danışıq meyilləndiyini, yeni məzmununda ifadə, təşbeh və frazeologiyanın işlətməyə başladığını yazır. Canlı danışıq leksik və frazeoloji səviyyələrdə həmin münasibətin 70-ci illərdən qrammatik normaya da nüfuz etdiyini (nəqli keçmiş zamanda **-ib** şəkilçisinin tezləşməsi, *var, deyil* sözlərinin xəbər məqamında xəbərlik şəkilçisi qəbul etmədən işlənməsinin fəallaşması, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlə formalarının bir sıra hallarda tərkibləri sıxışdırması və s.). Alim bədii üslubun həmin məzmununda təsirinə başqa üsullarlarda da hiss olunduğunu qeyd edir.

Xalq dilinin ədəbi dilə təsirinə dalğa-dalğa, seanslarla olduğunu qeyd edən Tofiq Hacıyevin fikrincə, bir dalğa gəlir, ədəbi dili tutur, alınmaların mövqeyini sarsıdır, donuqluğunu əridir, sükutu pozur, üzün müddətə ədəbi dilə hopur, onun tərəfindən həzm olunur və sonra təzə dalğa gəlir. Məsələn, Vaqif dalğasından sonra Mirzə Fətəli dalğası başladı. Onun həzm olma prosesi gedə-gedə “Molla Nəsrəddin” seansı gəldi, Sabir təsiri başladı. Həmin təsir sovet dövründə, 30-cu illərdə həzm olunub qurtardı, xəlqi zəmində güclü normativ müəyyənləşir. Alimin fikrincə, sovet dövründə, maraqlı olsa da, 50-ci illərdə sovetlərdəki bütün xalqların ədəbi dillərində öz canlı danışıq dillərində təmas gücləndi. O zaman Azərbaycan bədii üslubunda da danışıq dilinə təzə meyl yarandı. Təsədüfi deyil ki, S.Vurğun “Komsomol poeması”nı 50-ci illərin başlanğıcında və 40-cı illərdəki ifadə tərzilə yox, məhz 30-cu illərdəki canlı dil təzahürü ilə tamamlanır. Tofiq Hacıyevin fikrinə, həmişə neologizmə can atan R.Rza bu zaman ancaq canlı danışıq söykəndi və neologizmini orada axtardı. 50-ci illərdə yetişən ədəbi gənclik həmin meyli tutdu. Həmin dalğa sonrakı onillərdə kiçik seanslarla təzələndi. Canlı dilə, xalq yaradıcılığına və klassiklərə söykənən bugünkü gənc ədəbiyyatımız həmin dalğanın əhvalı bütövlükdə ədəbi dilə aşılamağa çalışır. Həmişə olduğu kimi, bu gün də xalq dili ilə ədəbi dil arasında birbaşa əlaqəçi bədii üslubdur. O, ədəbi dili canlı ana dili ovqatında kökləyən nizamlayıcıdır (5, s.369).

1950-ci illərdən kənd cavanlarının kütləvi şəkildə şəhərə axımının ədəbi dildə çevriliş yaratdığını qeyd edən alim, gənclərin bir tərəfdən, şəhərdə (paytaxtda) fabrik və zavodlara işçi kimi, digər tərəfdən, ali məktəblərə, texnikuklara, peşə-sənət məktəblərinə təhsil almağa gəlirdilər və bu da şəhərdə danışıq nisbətini dəyişir; həm insanların trafaret ədəbi nitq canlı kənd danışıqına meyillənir, həm də ölkənin müxtəlif yerlərindən gələn dialekt-şivə xüsusiyyətləri paytaxtın küçələrində, mədəni-kütləvi tədbirlərdə, iclas kürsülərində səslənməyə başlayır. Bu danışıq təkcə fonetik – tələffüz fərqləri deyil, həm də lüğət və frazeologiya fərqləri olduğunu qeyd edən Tofiq Hacıyev, bu ikinci qrup danışıq materiallarının içindən dərhal ədəbi dilə seçmələr başladığını qeyd edir. 1930-cu illərdən qəlibləmə-qəlibləmə gələn ədəbi nitqin bu prosesdə elastikləşməyə başladığını və şeir dilində həmin danışıq, daha doğrusu, yeni ədəbi – danışıq dilinin, yaxud ədəbiləşmiş danışıqın bir əks-sədası kimi nəsr ünsürlərinin girdiyini və bunun ədəbi və bədii dildə xüsusi təzahürü olduğunu yazır.

Həqiqətən də, məhz bu dövrdə müxtəlif ixtisaslar üzrə termin yaradıcılığında, Türkoloji qurultayın tövsiyə etdiyi

kimi, canlı dildən, dialektlərdən rus dilində olan terminlərə qarşılıq olan milli sözlər axtarılmğa başlandı. Bu işi yazıçı, şair və jurnalistlər daha dəqiq şəkildə yerinə yetirirdilər. 50-ci illərdən başlanan bu iş sonrakı onilliklərdə daha da fəallaşdı və davam etdi. Bu işin XX əsrin 90-cı illərinə qədər əndazə ilə, özündən çıxıb ifrata varmadan, necə deyirlər, bir ciddi intizamla (nizamla) getdiyini deyən alim, bu zaman mətbuatın üzərində ciddi dövlət nəzarətinin olmasının prosesi münasib məcrada saxladığını, 90-cı illərdən müstəqillik dövründə mətbuat üzərindən yasağın götürülməsinin ilə isə mətbuatın dilində bir sıra halaldır (əslində bir sıra mühərrirlər və özəl qəzetlərin, dərgilərin) sərbəstliyinin özbaşnalıq kimi işlətməyə başladığını haqlı olaraq vurğulayır. Əvvəlki onilliklərdəki **çimərlik** (plyaj), **əyləc** (tormoz), **nəfəslik** (fortoçka), **toplu** // **dərgikimi** uğurlu milli tapıntı sözlərinin sırasının 90-cı illərdə **soyad** (fəmiyyə), **yetərsay** (kvorum), **bilgisayar** (kompüter), **üzçixarma** (kserokopiya), **atəşkəs** kimi neologizmlərin qoşulduğunu qeyd edən alim, bu milli dil yaradıcılığında Türkiyə türkcəsi ilə təmasın xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edərək, 90-cı illərdən Azərbaycan türkcəsində həmin mənbədən xeyli söz işləndiyini qeyd edir və bu misaləri nümunə gətirir: *gündəm, seçim, öndər, uluslararası, önəmli, özəl, özəllik, özəlliklə, özleşmə, özət, iqtidar, müxəlifət, durum, dəstəkləmək, ödül, dönəm, yüzdə yüz, (...səksən, ...əlli)*. Alim doğru olaraq qeyd edir ki, bunlar içərisində uğurlu olanı da var: **qurum** (təşkilat), **yayınlamaq** (nəşr etmək), **iqtidar**, **müxəlifət**, **uluslararası** (beynəlxalq), **özəl** (xüsusi), **özəllik** (məxsusilik), **özəlliklə** (xüsusiyyətlə), **özleşmə** (dil termini kimi: milliləşmə), **özət** (rezümə). Alimin fikrincə, qalanlarını işlətmək də olar, işlətməmək də, məsələn, əhəmiyyət yerinə **önəmli**, vəziyyət yerinə **durum**, müdafiə // həmrəy olma – **dəstəkləmə**, mərhələ – **dönəm**, məcbur olmaq – **zorlanmaq**. Alim yazır: “Burada bunu nəzərə almaq lazımdır ki, gələcək nəsillər **əhəmiyyət, vəziyyət, müdafiə, mərhələ** və onlarla sözü anlamadıqda M.P.Vaqif, Q.B.Zakir, Ə.Vahid, S.Vurğunu başa düşməyəcəklər – bugünkü Türkiyə tələbələri, gəncləri Yunus Əmrəni, Qaracaoğlunu anlamaqda çətinlik çəkdiyə kimi. Hələ **helikopter** (vertolyot – hər ikisi alınmadır, ancaq hamının bildiyi alınmanı niyə dəyişsən), **depresyon** (sıxıntı, sarsıntı), **gövrə, öyrətmən, sacaq, çarşı** və onlarla bu qəbildən başqaları” (5, s.371).

Alim doğru olaraq qeyd edir ki, sosialist cəmiyyətindən kapitalizmə keçməklə yeni siyasi, iqtisadi, texnoloji vəziyyətin öz söz-terminləri olmalıdır. Bu lüğət bu gün var və yaradılmaqda da davam edir. Lakin alim ürək ağrısı ilə qeyd edir ki, bu yeni anlayışın ifadəçisi sözlərin təxminən hamısının alınmaları öyünüləsi hal deyil. Lakin heç olmasa, orası yaxşıdır ki, bu alınmaların bəziləri bu vaxta qədər dilimizdə işlənilib və mənalara müəyyən vərdiş var. *Bazar iqtisadiyyatı, əsrin müqaviləsi, kommersiya bankı, sahibkarlıq fəaliyyəti, səhmdar, səhmdar cəmiyyəti, audit, auditorlar palatası, antivirus, tender, birja, biznes, biznesmen, sammit, internet, yevro, brikinq, legitim, avtoçağırış, spiker, investisiya...*

Bəzi terminlər paralel işlənir: *kserokopiya // sürətçixarma, konsensium // yekdil, əməkdaşlıq // iş birliyi, ofis // müəssisə, ianə // yardım, innovasiya // yenilik, məhsul // produksiya, evolyusiya // təkamül, diləkcə // ərizə, açıqca // otkritka, provinsiya // əyalət.*

Nəticə olaraq alim bu qənaətə gəlir ki, “hər halda milli termin axtarışında 1950-1960-cı illərdəki işgüzarlıq yoxdur. Bir tənbellik var. Qloballaşma nəminə hazırına nazir olmaq duyğusu hakim kəsilib. Hətta bəzən aşkar saxtakarlığa əl atılır, vaxtilə işlənilib vərdiş olunmuş sözlər əvəzlənir. *Fəza – speys, Salyanəft – Salyanoyl, Şirvanəft – Şirvanoyl, ulduz – star, vaxtölçən – taymer, qisas – vendetta, məşğələ – trening, dəyişmə, keçmə – transfer olunma, xəbər otağı – nyusrum, dəllal – makler, naməlum – inkoqnito, bayağı – banal, birlik – alyans, mətbuat – media...* (5, s.372). Alim haqlı olaraq qeyd edir ki, küçələrdə, yollarda, mətbuatda və televiziyaadakı reklamlar xüsusilə dözülməzdir. Reklamın milli fonetikasi verilmədiyindən təlffüzü bilinmir: Coca-cola, Bipi, Word, Rok-Pro, Excel... Alim doğru olaraq qeyd edir ki, ədəbi dilimiz bu gün möhkəm bünövrə üzərində inkişafı üçün hər bir şəraitin olduğunu qeyd edir. Lakin reklam kompaniyaları öndə olmaqla bir sıra özəl mətbuat orqanlarının qanunun çərçivəsini sındırdığını, televiziya aparıcılarının, müğənnilərin ciddi səhvlərə yol verdiyini konkret nümunələrlə izah edir, vurğu və təlffüz qüsurlarının baş alıb getdiyini qeyd edir.

Qeyd olunmalıdır ki, akademik Tofiq Hacıyevin XX əsrin ədəbi dilinin tədqiqində özünəməxsus yeri vardır. Görkəmli dilçi alim ədəbi dilimizin digər dövrləri ilə yanaşı XX əsrin tədqiqində də özünəməxsus mühakimələri ilə seçilir.

Ədəbiyyat:

1. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ankara, 1997, 492 s.
2. Əhmədova S. Heydər Əliyevin dil siyasəti. B., İncə, 2010, 212 s.
3. Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri. I cild (II hissə). Bakı, Elm, 2017, 448 s.
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. İki cildə, I hissə, B., Elm, 2012, 476 s.
5. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. İki cildə, II hissə, B., Elm, 2012, 392 s.
6. Hacıyev T. Birinci türkoloji qurultayda dil məsələləri // Bakı Universiteti xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. BDU nəşr, 2006, №2, s.18-26
7. Sadiqova S., Həsənli-Qaribova Ş. Az. Xalq Cümhuriyyəti və milli ədəbi dilin inkişaf tarixi (1918-1920). B., Avropa, 2018, 488 s.
8. İbrahimov E. Türk xalqlarının ortaq əlifba, imla və ünsiyyət dili. B., Mütərcim, 2017, 184 s.

Açar sözlər: dil tarixi, ədəbi dil, dil siyasəti, XX əsr Azərbaycan dili, müstəqillik dövrü Azərbaycan dili

Ключевые слова: история языка, литературный язык, языковая политика, азербайджанский язык XX века, период независимости азербайджанский язык

Keywords: language history, literary language, language policy, 20th century Azerbaijani language, period of independence Azerbaijani language

Xülasə

Görkəmli Azərbaycan dilçisi akademik Tofiq Hacıyev Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində xüsusi çəkiyə malik dilçilərdəndir. Onun XX əsrin ədəbi dilinin tədqiqi ilə bağlı yazdığı fikirlər də özünəməxsusluğu ilə seçilir. Məlum olduğu kimi, XX əsr Azərbaycan tarixində önəmli yer tutur. Bu dövrdə Azərbaycan iki dəfə müstəqillik əldə etmiş,

müxtəlif ictimai formasiyalarda yaşamışdır. Heç şübhəsiz, bütün bu proseslər Azərbaycan ədəbi dilində özünü göstərmiş, dilimiz hər bir dövrün xüsusiyyətlərinə uyun olaraq müəyyən istiqamətdə inkişaf etmişdir. Əgər əsrin əvvəllərində ədəbi dilimizin inkişafında XIX əsrin təsiri hələ də hiss olunurdusa, Cümhuriyyət dövründə bu təsir nisbətən azaldı və dilimizin inkişafında yeni mərhələ başladı. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinə Osmanlı türkcəsinin təsiri olduqca böyük idi. Bu proses sovet hakimiyyətinin ilk illərində də davam etdi. Lakin bir müddət sonra xüsusən də 30-cu illərin sonundan sovet Azərbaycanında baş verən proseslər dildə də özünü göstərdi və durğunluq illərində dildə də durğunluq özünü göstərdi. 60-cı illərdən ölkədə gedən demokratikləşmə dildə də özünü büruzə verməyə bilməzdi. Bu proses dilin bütün sahələrində özünü göstərirdi. Bu dövrdə dilin bütün üslubları inkişaf edir, terminlər sabitləşir. Azərbaycan dilinə bir çox dillərdən edilən tərcümələr sozalma prosesini də tənzimləyir və dilin inkişafı üçün zəmin formalaşdırır. Tofiq Hacıyev dildə gedən bütün bu müsbət prosesləri öz əsərlərində qeyd edir. Heç şübhəsiz, görkəmli dil tarixçisi müstəqillik dövrü dil tarixinə də toxunur. Alim bu dövrdə dildə gedən prosesləri və qloballaşmanın dilə mənfi təsirlərini qeyd edir. Ümumilikdə qeyd olunmalıdır ki, Tofiq Hacıyev Azərbaycan dil tarixinin tədqiqində özünəməxsus yerə malik tədqiqatçıdır və onun əsərləri dil tariximizin araşdırılması baxımından müstəsna rola malikdir.

SUMMARY

Prominent Azerbaijani linguist Tofiq Hacıyev is one of the linguists in the history of the Azerbaijani literary language. His remarks on the study of literary language of the 20th century are also remarkable. As you know, the 20th century has a significant place in the history of Azerbaijan. During this period, Azerbaijan gained independence twice and lived in various social forms. Undoubtedly, all these processes are reflected in the literary language of Azerbaijan, and our language has developed in certain directions in accordance with the peculiarities of each period. If in the early nineteenth century the influence of the nineteenth century was still felt in the development of our literary language, this effect was considerably reduced during the Republic and form the basis for the development of the language. The Ottoman Turkish influence on the Azerbaijani literary language during this period was quite significant. This process continued in the early years of Soviet rule. But some of the processes that took place in Soviet Azerbaijan some time later, especially in the late 30s she also showed himself in the language and stagnation in the language during the years of stagnation also manifested itself. The democratization of the country since the 60s could not even express itself in the language. This process manifested itself in all areas of the language. During this period all styles of language are developing, terms are stabilized. Translations from many languages into Azerbaijani also regulate the process of refining and lay the groundwork for language development. Tofiq Hacıyev notes all these positive processes in the language. Without a doubt, a prominent language historian touches upon the history of the language during the period of independence. The scientist notes the negative effects of language processes and globalization on language during this period. In general, it should be noted that Tofiq Hacıyev is a researcher who has a special place in the study of the history of the Azerbaijani language, and his works have an exceptional role in the study of our language history.

РЕЗЮМЕ

Известный азербайджанский лингвист Тофик Гаджиев является одним из лингвистов в истории азербайджанского литературного языка. Его замечания по изучению литературного языка 20-го века также замечательны. Как известно, XX век занимает значительное место в истории Азербайджана. За этот период Азербайджан дважды обрел независимость и жил в разных социальных формах. Несомненно, все эти процессы проявились на литературном языке Азербайджана, наш язык развивался определенным образом в соответствии со спецификой каждой эпохи. Если в начале века влияние XIX века на развитие нашего литературного языка все еще ощущалось, в республике этот эффект был относительно небольшим, и начался новый этап в развитии нашего языка. Влияние османских турок на литературный язык Азербайджана в этот период было довольно значительным. Этот процесс продолжался в первые годы советской власти. Но через некоторое время, особенно в Советском Азербайджане, в конце 30-х годов Процессы, которые происходили в языке, также проявили себя застой в языке в годы застоя также проявился. Демократизация страны с 60-х годов не могла даже выразиться на языке. Этот процесс проявился во всех областях языка. В этот период развиваются все стили языка, стабилизируются термины. Переводы с многих языков на азербайджанский также регулируют процесс уточнения и закладывают основу для развития языка. Тофик Гаджиев отмечает все эти позитивные процессы в языке. Без сомнения, выдающийся историк языка затрагивает историю языка в период независимости. Ученый отмечает негативное влияние языковых процессов и глобализации на язык в этот период. В целом следует отметить, что Тофик Гаджиев - исследователь, занимающий особое место в изучении истории азербайджанского языка и его работы играют исключительную роль в изучении истории нашего языка.

Rayçi: dos.A.S.Cəfərova

Əhmədova Günel Rzaqulu qızı⁹⁸

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ KAUZATİVLİK KATEQORİYASI

«Kauzativ» termini ingilis dilində «*causative*» sözündən olub, Azərbaycan dilində səbəblilik mənasını ifadə edir. Terminin leksik mənası işin icrası üçün səbəb (bəhanə) anlamıdır. «Azərbaycan dilində bu mənanı icbar feillər ifadə edir». (1, s.326 (516 s.))

«Kauzativlik» (*causative*) sözü ingilis dilində «*cause*»- səbəb olmaq, bais olmaq, nəticələnmək, törətmək, oyatmaq, doğurmaq; məcbur etmək, vadar etmək mənalarında işlənir.

Kauzativ formalar adı altında demək olar ki, bəhs olunmuşdur. K.V.Lomtadidze abxaz dilində kauzativlik kateqoriyası haqqındakı kitabında qrammatik təzahür, göstərilmə, ifadənin yaranması və rolu, tranzit, valentlik, distributiv kimi kauzativ formaların imkanlarını müəyyənləşdirir. Kauzativ aspektdə təhlil müəllifin əsərinin əsasını təşkil edir. (2)

Kauzativlik bir sıra dillərdə leksik-qrammatik kateqoriya kimi analiz olunur. Bu kateqoriya şəxs, təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası kimi səciyyələndirilir.

Cümlənin semantik özəyi ənənəvi olaraq cümlənin agentiv strukturuna əsaslanır. Agens yalnız o situasiyada mövcud ola bilər ki, orada işləmənin daxili aspekti, yəni səbəbi olsun. Hər hansı bir cümlənin semantik strukturunda agens rolunun olub-olmadığını yoxlamaq üçün «*qəsdən*», «*bilə-bilə*», «*ixtiyari olaraq*», «*iradi olaraq*» kimi söz və ifadələrdən istifadə edilə bilər, yəni bunları cümləni məntiqsiz vəziyyətə salmadan işləmənin subyektinə, baş vermə səbəbinə şamil etmək olursa, deməli, agensdir. Məs.: *Mən də (qəsdən, bilə-bilə) bu evdə gizləniib, elə bunlara qulaq asım (C.Cabbarlı); Uşaq (ixtiyari olaraq, bilə-bilə...) işığın diyməsini basdı.*

Kauzativ zərflər hərəkətin icrasının və ya əlamətin meydana çıxmasının səbəb və ya bəhanəsini bildirir. Azərbaycan dilində kauzativ zərflər feili bağlama və feili bağlama tərkibləri; çıxışlıq hal şəkilçili məsdər və məsdər tərkibləri, mücərrəd isimlər, ikinci tərəfi *uc, üz* köməkçi sözlərindən ibarət ikinci və üçüncü növ ismi birləşmələri; yönlük və ya çıxışlıq hal şəkilçisi ilə işlənən *səbəb* sözünün müxtəlif nitq hissəsi və söz birləşməsi ilə yaratdığı tərkiblər; ismin yerlik hal şəkilçisi ilə işlənən *nəticə, sayə, üst* sözlərinin ikinci tərəf kimi çıxış etdiyi ikinci və üçüncü növ ismi söz birləşmələri və *üçün, ötrü, görə* qoşmaları ilə işlənən sual əvəzlilikləri, feili sifət və feili sifət tərkibləri ilə təzahür olunur. Bu ifadə imkanlarını genişləndirmək olar. Aşağıdakı nümunələrin məzmunu bu misallərin məzmunu ilə uyğun gəlir:

Azərbaycan dilinə xas olan feili bağlama adlanan şəxssiz feil forması müasir ingilis dilində yoxdur. İngilis dilində bu funksiyaları *cerund* adlanan forma yaradır. Demək, kauzativ zərflər ingilis dilində *cerund*, Azərbaycan dilində isə feili bağlama formaları ilə ifadəsini tapır.

Kauzativ zərflərin ifadə formaları hərəkətlə əsas hərəkətin icra səbəbini bildirir və daim feili xəbəərə aid olur. Məs.:

O, ağır xəstəliyə davam gətirməyib vəfat etdi.

Bu mənzərəni görərk ürəyi bulandı.

Əsgər onun ardınca kimsənin gəlmədiyini gördükdə, bir an özünü itirdi.

Haqsız təhqirlərə dözməyərək Vətəni tərk etdi.

Qəsdən evinə hücum etdi.

Yollara baxmaqdan gözlərim yoruldu.

İntizardan səbri tükəndi.

Həmin səbəbdən də tələf oldu.

Heç nəyin üstündə məhkəməyə düşdülər.

Müəllimin sayəsində sağaldı, ayağa qalxdı.

Bir təsadüf nəticəsində sağ qaldı.

Uşaq ölkədən gəldiyinə görə bir çox şeylərdən xəbəəri yox idi.

Kauzativ mənalar müəyyən situasiyalar doğurur. Situasiya dildə əks edilən reallığın, hərəkətdə olan materiyanın hissəsidir. Situasiya maddi obyektlərin və onların hal-vəziyyətlərinin koordinasiyası nəticəsində əmələ gəlir. Situasiya insanın istər xarici, istərsə də daxili dünyasına xas ola bildiyi kimi, onun fikirlərinin obyektinə də ola bilər.

Kauzativ mənə yaradan situasiyaları öz növbəsində 4 qrupa bölmək olar:

- 1) İnsanın insana təsiri ilə yaranan səbəb məzmunu: *Qız məlum olmayan adamların hesabına yaxşı geyindirilir.*
- 2) İnsanın cansız əşya, yaxud hadisəyə təsiri ilə yaranan səbəb məzmunu: *Ən dadlı plovu da nənəm mənə bişirirdi.*
- 3) Hadisənin (cansız əşyanın) insana təsiri ilə yaranan səbəb məzmunu: *Yoxsulluq qətiyyəni onu dərdə salmışdı.*
- 4) Hadisənin (cansız əşyanın) başqa hadisə və ya cansız əşyaya təsiri ilə yaranan səbəb məzmunu: *Quru odun sobanın içində çırtçırt yanub evi isindirdi.*

Bir sıra feillər icbar formaları ilə ifadə olunur: *yazdırmaq, etdirmək, gördürmək, təhrək etmək, həvəs oyatmaq, sövqetmək* və s.

İcbar növ feillər subyektin tapşırığı, əmri, xahişi, göstərişi ilə işin, hərəkətin başqasına icra etdirildiyini bildirən feillərdir. Feilin icbar növündə iş, hərəkət başqa şəxsə göndürülür. Danışan işin icraçısı deyil, onu icra etdirəndir. Feilin icbar növü təsirlilə *-dir, -dir, -dur, -dür* şəkilçiləri artırmaqla düzəlir. Məs.: *İngiltərədəki dostlarıma, hətta arvadıma belə sizin haqqınızda yazdımışam (M.İbrahimov).*

İcbar növündə işin icraçısı olan subyekt qeyri-fəal olduğundan bilinmir və əmr, xahiş, tapşırıq yolu ilə işi başqasına icra etdirən subyekt isə fəal olur.

Azərbaycan dilində *-t+-dir* şəkilçisi kauzativ morfoloji göstərici kimi özünü göstərir. Q.Kazımov yazır ki, təsirlilə *-t* şəkilçisindən sonra *-dir* işləndikdə icbar mənə daha da güclənmiş olur. (3, s.251)

-t şəkilçisi təsirsiz feildən (*qurut, çürüt*) təsirlilə feil əmələ gətirir. Lakin icbar növü əmələ gətirən şəkilçidən sonra təsirlilik mənası deyil, subyekt silsiləsi düzəlir.

Nümunələrə nəzər salmaq: *Anam yunu özü yorulduğu üçün başqasına daratdırdı. Bacım saçını mənə daratdırdı.*

⁹⁸ Azərbaycan Universitetinin doktorantı

Bizim həyatımızda müxtəlif situasiyalar baş verir. Həmin situasiyalarda vəziyyət, şərait, hadisələrin gedişi müəyyən səbəblərdən irəli gəlir.

Kauzativ situasiyalar tabesiz mürəkkəb cümlələrə məxsus səbəb-nəticə mənə əlaqəsində də özünü göstərir. Səbəb-nəticə əlaqəsində öncə gələn tərkib hissədəki hal və hərəkət səbəb, sonra gələn tərkib hissədəki hal və hərəkət isə nəticəni bildirir. Bu əlaqə əsasında əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələr Azərbaycan dilində geniş yayılmışdır. Belə kauzativ konstruksiyalar ya hal və hərəkətin birbaşa səbəb və nəticəsini bildirir, ya da dolayısı ilə birinci tərkib hissə ikinci tərkib hissə üçün üzvi səbəb olur. Məs.: *Yağış kəsdi, hava işıqlandı. Bu il yağınlıq çox oldu, taxıl çürüdü.*

Kauzativ budaq cümlələr həm hal-hərəkətin, həm də hökmün səbəbini ifadə edir. Tədqiqatçılar Azərbaycan dilinin tarixində ən çox işlənən tabeli mürəkkəb cümlə növlərindən birinin səbəb budaq cümlə olduğunu göstərirlər. Doğrudur, budaq cümlənin bu növünü intensiv işlənmə imkanlarına görə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrlə müqayisə etmək olmaz, lakin həqiqətdə budaq cümlənin bu növü də ədəbiyyatda geniş yer tutur. Bu hal bədii fikrin dəlillərlə irəliləməsindən asılı olduğu kimi, bağlayıcı vasitələrin (*çün, ki, onuncun, çünki, çün kim, çünün, çü, ta, ta ki, ta kim, zira, zira ki, neçün, neçün ki, ondan ötrü kim* və s.) imkanları ilə də bağlıdır. (4, s.536-548)

Azərbaycan dilində səbəb məzmunlu cümlələrdən çox istifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində: *Müstəntiq elə etdi ki, cinayətkar çaşdı.* Həmin cümləni bir qədər dəyişdirərək «*elə etdirdi*» məzmununu real şəkildə ifadə etmək olar. Məs.: *Müstəntiqin qəfil təklifi cinayətkarı çaşdırdı.* Belə durumda mübtədə (yuxarıdakı nümunədə *müstəntiqin qəfil təklifi*) ayrıca situasiyanı işarələyir və cümlə səbəb mənə aktantı keyfiyyəti kəsb edir.

Səbəb semantik aktantı nə deməkdir? Lüğətlərdə bu anlayış belə şərh edilir. Aktant cümlənin vrdosentrik nəzəriyyəsinə aid anlayış ilk dəfə vəziyyəti ifadə edən «sirkonstant» anlayışına qarşı qoyulmuşdur. Aktant cümlə daxilində feillə əlaqədar prosesdə iştirak edən şəxs və əşyanı ifadə edir. Cümlənin aktant strukturu dedikdə, feilə aid aktantların sayı və xarakterləri nəzərdə tutulur. Buna əsasən cümlələr aktantsız, biraktantlı və s. qruplara ayrılır. Aktant dəyişmə dedikdə isə, cümlə daxilində aktantlararası semantik və sintaktik əlaqələrin dəyişməsi nəzərdə tutulur. (5, s.24 (912 s.))

Bu cəhətdən, dilin sintaktik quruluşunda digər formalarla yanaşı, kauzativ formalar da (*causative form*) fəaliyyət göstərir. İngilis dilində həmin forma «*have something done*» qəlibidir. Bunlar ingilis dilində aktiv və passiv formalarda özünü göstərir. Aktiv və passiv formalar kauzativ tərkiblər əmələ gətirirlər. Həmin formalar adətən ingilis dilində «mübtədə+kauzativ feil+tamamlıq» modeli ilə qurulur. *Subject- have/get-object. To have something-to şave something done.*

Konstruksiyaların aralarındakı fərq «*have*» və «*get*» sözlərində olan seçimdir. Məs.: *I wash my car every Saturday- Mən öz maşınımı hər şənbə günü yuyuram.*

Kauzativlik və onun nəticəsi müasir Azərbaycan dilində *buna görə, ona görə, bu zaman, o zaman, bu zamandan, o zamandan, onun üçün, bunun üçün, bu səbəbdən, o səbəbdən* və s., ingilis dilində isə *therefore, because, since, to the meeting, as, accordingly* və s. səbəb və nəticə ifadə edən zərflərlə ifadə olunur. Məs.:

Buna görə də sizə zəng edə bilmədim. Ona görə biz çətin yaşayıyıq. O zamandan həyat üzümüzdə gülmədi. Bu səbəbə görə onlar yarı yolda qaldılar.

He was ill. Therefore he must keep the bed. His friend could not tell him that he was ill, and that is because he could not go to the meeting yesterday. They were ill and did not go to meeting.

Kauzativlik kateqoriyası funksional-semantik kateqoriya kimi funksional qrammatika nəzəriyyəsi səviyyəsində meydana çıxır. Bu məsələyə funksional qrammatika çərçivəsində baxılır. Bu istiqamətdə kauzativlik universal funksional-semantik kateqoriyalardan biridir. Necə ki, possessivlik, zaman, məkan və s. kateqoriyalar kimi. Kauzativlik kateqoriyası dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində ifadə olunur. Kauzativlik və onun ifadə vasitələrinin mühüm vəzifəsi ilk növbədə insan həyatında səbəb münasibətlərinin məzmununu öyrənməkdir. (6, 126 s.)

Kauzativlik səbəb-məqsəd əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlələrlə ifadə olunur. Azərbaycan dilində səbəb-məqsəd əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlələr xüsusi-mürəkkəb zərflilik konstruksiyalarının daxilində sintaktik strukturunun təknüvəliyinə və cütnüvəliyinə görə fərqlənir. Obyektiv gerçəkliyə münasibətdə yaranan yaxın semantik-sintaktik əlaqə burada səbəb-məqsəddir. Belə ki, hadisə və predmetlərin arasında baş verən səbəb-məqsəd əlaqələrinin dildəki işarəsi kimi (7, s.191) həmin əlaqəli mürəkkəb cümlələr hipotaktik quruluşda bir sistem yaradır. Hipotaktik keyfiyyət Azərbaycan dilinə məxsus aşağıdakı cümlədə özünü göstərir: *Sən xoşbəxtsən ki, sənün belə rəfiqən var.*

Kauzativ konstruksiyalar Azərbaycan dilində sintetik və analitik vasitələrlə ifadə olunur.

Kauzativliyin səbəb-nəticə əlaqəli qoşulma tabeli mürəkkəb cümlələrlə ifadəsi də mümkündür. Qoşulma budaq cümləsi baş cümlədən sonra əlavə edilərək, ondakı məzmunu qiymət verir, ya da ona aid əlavə məlumat verir. Məs.: *Ancaq birçə eybi var idi ki, o da onun çox danışması və özünü öyməsi idi.*

Bir sıra mənalara qovuşuq şəkildə dildə ifadə olunur. Bu mənalara şərt və səbəb mənasını misal göstərmək olar. Bu məqamda şərt və səbəb mənası bir-birinin içərisində əriyir. T.Müzəffəroğlu bu xüsusda yazır ki, şərt mənası ilə səbəb mənası arasında bir yaxınlıq vardır. Bunların hər ikisində budaq cümlədəki fakt, hadisə baş cümlədəki üçün əsas şərt olur, yəni səbəbin özü geniş mənada şərtədir. Ona görə də şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlər arasında eləcə də səbəb mənasının olması təbii bir haldır. (9, s.197 (304 s.))

Qovuşuq mənə «Kitabi-Dədə Qorqud»dan verilmiş aşağıdakı cümlədə də özünü göstərir: *Çünki sən Qazana düşmən oldun, biz də düşməni-dedilər («Kitabi-Dədə Qorqud»).*

Beləliklə, aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

Maddi aləmdə kauzativlik-səbəbiyyət ən ümumi, universal xarakter daşıyır. Kauzativlik reallığın özünə xasdır və insan tərəfindən idrak və praktika prosesində aşkar olunur. Kauzativ hadisələr arasında elə bir əlaqə mövcuddur ki, hər dəfə biri olduqda, digəri də onun ardınca gəlir.

Kauzativ münasibətlərin ilk və başlıca xüsusiyyəti iki hadisə arasında istehsal və yaxud yaranmağın mövcudluğudur.

Kauzativ mənə dildə öz ifadəsini bu və ya digər formalarda tapır.

Kauzativ bir sıra dillərdə leksik-qrammatik kateqoriya kimi analiz olunur, bir kateqoriya kimi şəxs, təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası kimi səciiyələndirilir.

Kauzativ situasiyaların bir neçə tipi məqalədə təhlil olunur.

Səbəb budaq cümləli kauzativlərin başlıca xüsusiyyətlərindən biri, bir qayda olaraq, budaq cümlənin səbəbi, baş cümlənin isə həmin səbəb əsasında alınan nəticəni ifadə etməsidir. Kauzativ konstruksiyaların sözügedən dildə tədqiqi onun fərqli tiplərinin, fərqli səbəb mənalının mövcudluğunu göstərir.

Səbəb mənası şərt konstruksiyalarında da ehtiva olunur. Səbəb və şərt mənası belə konstruksiyalarda qovuşur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dilçilik ensiklopediyası. 1-ci cild (dərs vəsaiti), prof. F. Veysəlinin redaktəsi ilə, Bakı, Mütərcim, 2006.
2. Lomtadidze K. V. Kateqoriya kauzativa v abxazskomyazıke. Soobşeniya AN QSSR, t. VI, № 1, Tbilisi, 1945.
3. Kazımov Qəzənfər. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya, sintaksis, «Elm və təhsil», Bakı, 2017.
4. Kazımov Qəzənfər. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, Elm, 2019.
5. Sadıqova S., Hüseynova N. və b. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 2018.
6. Daduyeva E. A. Funktsionalno-semantiçeskaya kateqoriya kauzativnosti v russkom i buryatskom yazıkax. Ulan-Ude: İzdatelstvo Buryat Qosudarstvennoqo Universiteta, 2011.
7. Pörbeev Q. Ü. Ob osnovnix konsepsiyax predlojeniya v teorii sintaksisa. «Suşnost, razvitiye i funksii yazıka». M.: 1987.
8. Dluqoş A. M. Anqliyskiy analitiçeskiy kauzativ so slucebnim qlaqolom *Get*. Avtoref. Diss. ..kand. filol. nauk, Kiyev, 1980.
9. Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikası. Bakı, Azər məşr, 2002.

Açar sözlər: *kauzativlik, səbəblilik, kauzativ kateqoriyası, funksional-semantik kateqoriya, leksik-qrammatik kateqoriya.*

Xülasə

Azərbaycan dilində kauzativlik kateqoriyası

Məqalə Azərbaycan dilində funksional-semantik kateqoriyalardan olan kauzativlik mənasının hansı dil vahidləri vasitəsi ilə reallaşması məsələlərinə həsr edilmişdir. Bu kateqoriya dilin sintaktik səviyyəsində öyrənilir. Kauzativliyin hər iki dildə - Azərbaycan və ingilis dillərində formalaşma tarixi qədimdir. Həmin dillərdə kauzativ mənalər hər bir dilin öz qanunları üzrə müəyyənləşir. Səbəb zərfliləri, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsini təşkil edən səbəb-nəticə mənası, səbəb budaq cümlələr bu məntiqi-fəlsəfi anlayışı əks etdirir.

Резюме

Категория каузативности в азербайджанском языке

Статья посвящена вопросам, выясняющим какими средствами языковых единиц реализуется каузативное значение, являющееся функционально-семантической категорией в азербайджанском языке. Эта категория изучается на синтаксическом уровне языка. История формирования каузативности каждого из двух языков древняя. В этих языках каузативные значения определяются соответственно их законам. Обстоятельство причины, причинно-следственное значение, формирующее составную часть неподчинённого сложного предложения, придаточные предложения причины отражают это философско-логическое понятие.

Summary

Category of causation in the Azerbaijani language

The article is devoted to questions finding out by what means of linguistic units the causative meaning is realized, which is a functional-semantic category in the Azerbaijani language. This category is studied at the syntactic level of the language. The history of the causation of each of the two languages is ancient. In these languages, causative meanings are determined according to their laws. The adverbial modifiers of the cause, the meaning of cause and effect, which forms the component part of the in subordinate complex clauses, the subordinate clauses of the cause reflect this philosophical and logical concept.

Rəyçi: dos.S.Assasova

Ələsgərova Zərifə İsrail qızı, Qurbanova Tamilla İmran qızı⁹⁹
İNGİLİS DİLİNDƏ BƏDƏN ÜZVLÜ İDİOMLAR VƏ ONLARIN
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI

Hər bir dil üçün əsas material sözdür və dil öyrənmək istəyən hər kəs gündəlik olaraq yeni söz və söz birləşmələri öyrənir. Həmin söz birləşmələrinin tərkibində idiomlar xüsusi yer tutur. İngilis dili idiom və idiomatik birləşmələrlə zəngin bir dildir. İdiomlara bütün üslublarda rast gəlmək mümkündür: yazıda, danışmada, bədii ədəbiyyatda və s. Hətta qəzetlər belə idiomatik ifadələrlə zəngindir.

İdiomların öyrənilməsi nə üçün zəruridir? İlk əvvəl «idiom nədir?» sualına cavab tapmaq lazımdır. İdiomları təşkil edən sözlər bir yerdə öz əvvəlki mənalarını itirir və birləşmə tərkibində yeni mənə çalarlığı yaradır.

İdiomatik vahidlərin həm quruluşca, həm də mənə və ekpressivlik çalarlıqlarına görə rəngarəngliyi onların üslubi istifadə imkanlarının zənginliyini təmin edən əsas cəhətdir.

İdiomlardan ədəbi dilin, demək olar ki, bütün üslublarında istifadə olunur. Lakin bu vahidlərin ən geniş istifadə meydanı, əlbəttə ki, bədii üslub və ictimai-siyasi üslubdur. Məhəbbət, nifrət, istehza, kinayə, gülüş, qəm-qüssə, eyham və s. mənə çalarlıqlarının daha bariz olduğu idiomatik vahidlərə həm bədii üslubda, həm də ictimai-siyasi üslubda təsadüf edilir. Bədii üslubda təsirliliyi artırmaq, canlı və obrazlı səhnələr yaratmaq üçün epitet, metonimiya və digər çalarlıqlara malik olan idiomlardan istifadə edilir.

Ümumiyyətlə idiomlar danışmaq-məişət leksikasının böyük hissəsini təşkil edir və danışmaq prosesində fikrin obrazlı, təsirli, bir sıra hallarda isə ironik-ekspressiv istifadəsinə xidmət edir.

İdiomları öyrənmək ilk baxışdan asan görünə bilər, əslində bu yolda bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmalı oluruq. İdiomlar özlərinə məxsus quruluşa malik olan söz birləşmələridir. İdiomları təşkil edən sözlər bizə bəzən qəribə, qeyri-məntiqi və qrammatik cəhətdən düzün görünməyə belə, biz onlarda dəyişiklik apara bilmirik. Onlar dilin lüğət tərkibinə daxil olduqları kimi öyrənilməlidir. Beləliklə, idiomlar aşağıdakı quruluşa malik olan sözlərdir:

- İdiomlar dilin lüğət tərkibinə daxil olduqları kimi istifadə olunmalıdır; biz onları dəyişə bilmərik.
- İdiomları təşkil edən sözlər həm həqiqi, həm də məcazi mənaya malikdir.
- İdiomların özlərinə məxsus dəyişməz qrammatik quruluşları olur (Biz onların quruluşunda ancaq zamanı və ya əvəzlilikləri dəyişə bilərik).

Beləliklə, ingilis dili idiom və idiomatik birləşmələrlə zəngindir və onları öyrənmək dil öyrənən hər bir şəxs üçün zəruridir. Bu yolda bizə istək, diqqət, zəhmət və təcrübə köməklik göstərəcək. Sonda bir ingilis misalını yada salmaq istəyirik: *“Practice makes perfect and all things are difficult before they're easy”*.

Every language has some phrases or sentences that cannot be understood literally. Even if we know the meaning of all words in a phrase and understand the grammar completely, the meaning of the phrase may still be confusing. Many cliches, proverbs, slang phrases, phrasal verbs and common sayings pose this kind of problem. Phrases or sentences of this type are usually said to be idiomatic. One of the ways of mastering language is to learn its idioms. An idiom is a multiword expression whose units are mostly semantically ambiguous, i.e. individual units of an idiom may have several meanings. Idioms have always attracted attention of not only linguists but also everybody. They are an inseparable piece of spoken English. Expressions that are called idioms are used more widely in everyday conversations. Adam Makkai, in his book *Idiom Structure in English* sees the following criteria decisive for characterization of idioms:

1. the term idiom is a unit realized by at least two words;
2. the meaning of an idiom is not predictable from its component parts, which are empty of their usual senses;
3. idioms display a high degree of disinformation potential, i.e. their parts are polysemous and therefore can be misinterpreted by the listener;
4. idioms are institutionalized, i.e. they are conventionalized expressions whose conventionalization is the result of initially ad hoc expressions.

The idioms are organized into semantic categories — such as the human body, food, clothing, colour, number, animals, and nature. A large portion of idioms contains the image of human body parts. Azerbaijani and English are two different languages with their own cultural backgrounds. It is known that language and culture are related. In order to improve speech, make everyday conversations more natural, to increase comprehension one must understand idioms and have an ability to use them in his speech. Most people think that idioms present a difficulty in their speech. In many cases it is so. Because it is difficult to figure out the meaning of idioms. There are similarities and differences between Azerbaijani and English idioms. It is important to learn idioms and to translate them correctly into one's mother tongue. This article deals with English idioms which have in their structure a word, denoting a part of human body (hand, leg, heart, eye, head, ear, finger etc.) and their corresponding forms in Azerbaijani. Head, eye, ear, mouth, arm, leg, etc. are some common organs that are used in idioms. Body-parts idioms are frequently used in our daily life. Such types of idioms in modern linguistics are called *Semitisms* or *body-parts idioms* (from gr.soma- body).

Somatic phraseologisms are linguistic universals.

1. take (or put) it into one's head, come to believe it - başına girmək, inanmaq, ağına batmaq.

I have grave doubts whether she ought to be allowed to return to London in the present state of affairs, but she is so selfwilled that she might **take it into her head** to come up at any moment. J.Galsworthy. *The Man of Property*.

The bananas aren't so bad; you get a bit of fun out of them - criminals slipping on the skin. I eat bananas myself - that's what **put it into my head**. But I don't bite my nails. A.Christie. *Death in the Clouds*.

2. enter (come into) one's head, come into one's mind - başına girmək, ağına gəlmək.

"Do you mean to say," I asked, slowly adapting myself to the new idea, "that Dr. Bauerstein is a spy" Poirot nodded. "Have you never suspected it?"

"It never **entered my head**." A.Christie. *The Mysterious Affair at Styles*.

⁹⁹ BDU

Among the friends of these two at this time was a certain Polk Lynde, an interesting society figure, whose father owned an immense reaper works, and whose time was spent in idling, racing, gambling, socializing - anything, in short that **come into his head** to do. Th.Dreiser. The Titan.

3.a bad (or poor) hand at something, not having special skill or special training - əlindən gəlməmək, qabiliyyəti olmamaq, təcrübəsiz, bacarıqsız, nədəsə zəif olmaq.

He would have liked to hurt 'the pet of the Panjoys' himself, but it didn't console him to hear Fleur utter that sentiment; it meant more from her than from himself, who, when it came to the point, was **a poor hand** at hurting people. J.Galsworthy. The Silver Spoon.

I'll watch him," Morrey said. They played poker beside the camp fire now and then. One evening Morrey drawled: "You're **a poor hand** at that trick, Frisco! I could do better myself." K.Prichard. The Roaring Nineties.

4.have something at one's finger-tips (or finger-ends), know a thing thoroughly - beş barmağı kimi bilmək, əlinin içi kimi bilmək.

I took off my wristwatch and put it at the top of the desk, within sight as I wrote, **I had at my fingers' end** the divises which made an answer easy to read. C.Snow. Time of Hope.

Naturally, one does not expect a magistrate to **have** all the details about the customers **at his fingers' ends** - pretty good, of course, remembering his clientele at all - but one can't just keep passing a thing like that off tactfully. P.Wodehouse. The Code of the Wooster's.

5. have a head like a sieve, be incapable of remembering anything - kütbeyin,

başiboş, huşsuz, unutan, heç nəyi yadda saxlamayan.

"It's true. **I had a head like a sieve**. However, the other young lady was most kind. She was sorry for my disappointment, and showed me everything in the kindest way." A.Christie. The Mysterious Affair at Styles.

6.have no head for something, be unable to understand something - başına girməyən, başı işləməyən, heç nə başa düşməyən, heç nə xatırlamayan.

And change every garment you have. This is unpardonable of me. I said - 'not for politics!' - I begin to think I **have not a head for** anything. G.Meredith. The Egoist.

...He had never been able to prescribe with the requisite accuracy of detail. In fact, he said he **have no head for detail**. Ch.Dickens. Bleak House.

7. prick up one's ears, pay sharp attention to something being said; listen closely - qulaqlarını şəkləmək, döyükmək, duyuxmaq, diqqətlə qulaq asmaq.

Biggers **pricked up his ears**. This social journalism was thin picking at best, and he had very few ways of turning an honest penny. Th.Dreiser. The Titan.

8.keep one's eyes open (peeled or skinned, or keep one's weather eye or weather -eye open), be on the alert; be on the look-out (for trouble, etc.); be watchful - diribaş olmaq, cıvraq olmaq, gözaçıq/ayıq-sayıq olmaq, zirək olmaq.

He offered me a hundred guineas to come down here and **keep my eyes open** -

said I'd got a reputation for being a good man in a tight spot. A.Christie. Ten Little Niggers.

'I don't mind saying I know a thing or two,' he admitted. 'I mean, I've **got my eyes peeled** all right. You can't put much over on me. S.Maugham. Gigolo and Gigolette.

Speck Jones and Bill Jehosaphat said they had never had any trouble with the blacks...They **kept their eyes skinned** in country where the blacks were known to be hostile, all the same: slept a good way from their camp fire, and tethered the horses handy. K.Prichard. The Roaring Nineties.

9.have (or keep) an (or one's) eye on, look after; watch; keep a watch on - gözü üstündə olmaq, gözdən qoymamaq, izləmək, nəzarət altında saxlamaq.

There, old Monty and Ma Buggins were always at hand and could **keep an eye on her**. K.Prichard. The Roaring Nineties.

And I think I ought to stay her to - **keep an eye on** things, you know. I.Murdoch. An Unofficial Rose.

He felt he'd be happier if he knew that some responsible person with expert knowledge was **keeping an eye on her**. A.Christie. Murder in Mesopotamia.

10.on one's toes, alert, ready for action - hazır olmaq, həyəcanlı olmaq.

"See, he's shrewd. Saved himself two hundred and fifty nicker notes. If you had been **on your toes** you could have told him you had Marion up the pole and with a birth imminent you needed a little nest egg. Now look at you. All you need to do now is flunk your law exams and bingo." J.Donleavy. The Ginger Man.

In Azerbaijani we use head-idioms, hand-idioms, eye-idioms etc. much. They can denote positive or negative meanings (yolunda baş qoymaq, baş əyməmək, başa bəla etc.; əl tutmaq, əl üstündə saxlamaq, əlaltı, gözü su içməmək etc.). Some idioms are guessed by the students easily because they use a similar idiom in their colloquial language. Sometimes they cannot understand the idiom because they have no similar corresponding idiom in their language. Contrastive analysis between Azerbaijani and English body-parts idioms help us to learn idioms better, use them in an appropriate situation correctly. While learning new idioms it is advisable to find their equivalents and use them in the conversations. Sometimes we cannot find equivalents and we use idioms of similar meanings. But it is necessary to use them in a particular situation correctly. Learners must use them frequently in their speech in order not to forget.

Literature

1.Spears A.R.American Idioms Dictionary.USA.1991.

2.Makkai, A. Idiom Structure in English. The Hague: Mouton, 1972.

3.Кулин А.В.Англо-русский фразеологический словарь.М.,Советская Энциклопедия, 1967,1264 с.

4.Ə.Nasıyeva.İngilis və azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, Nurlan, 2004.

5.Hornby A.S.Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English.Oxford University Press,2001,1539p.

6.İngiliscə-Azərbaycanca Lüğət. Bakı, Qismət, 2003, 1674 s.

7.Alekhina A.Idiomatic English. Minsk. Vishaya Shkola. 1982.

Açar sözlər: idiom, idiomatika, frazeologiya, bədən üzvlü idiomlar.

Ключевые слова: идиом, идиоматика, фразеология, идиомы с частями тела.

Key words: idiom, idiomatic, phraseology, body-parts idioms.

XÜLASƏ

**İngilis dilində bədən üzvlü idiomlar və onların
azərbaycan dilində qarşılığı**

Bu məqalə idiomların böyük hissəsini əhatə edən, danışıqda çox işlənən bədən üzvlü idiomlardan bəhs edir. İngilis idiomlarının azərbaycan dilində qarşılığının verilməsi idiomların öyrənilməsinə, nitqdə düzgün işlədilməsinə kömək edəcəkdir.

РЕЗЮМЕ

**Идиомы с частями тела в английском языке и их соотношение
в азербайджанском языке**

Данная статья посвящена идиомам с частями тела в английском языке. Их соотношение в азербайджанском языке поможет изучить идиомы и использовать их правильно в разговоре.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

ÜNSİYYƏT ETİKASI

Dil xalqın mənəvi sərvətidir. Bunsuz nə istehsal prosesində maddi sərvətlər yaratmaq, nə də başqa mənəvi sərvətləri qorumaq mümkün olar, xalqın özü də, qurduğu cəmiyyət də təhlükə qarşısında qalar. Bütün maddi və mənəvi sərvətlər kimi dilin də böyük qayğıya, qorumağa ehtiyacı var. Dilin vəzifəsi yalnız ünsiyyət qurmaq və informasiya vermək deyil, həm də etik mədəniyyətin, milli şüurun və təfəkkürün mühüm göstəricisidir. Dilin ictimai vəzifəsi kommunikativlik, ən mühüm ünsiyyət vasitəsi, milli-mədəni, ekspressiv-estetik funksiyaları yerinə yetirməsidir. Dil bu funksiyaları nitq vasitəsilə həyata keçirir. Yazıçı A.Kuprin dil haqqında demişdir: "Dil yaşayır, çünki o dildə danışan xalq yaşayır. Dil sivilizasiya və mədəniyyət yoludur." Latin-yunan (latınca "ehtica", yunanca "ethos" adəm, xarakter)mənşəli ümumişlək sözlər sırasına keçməmiş "etika" müasir ədəbi dilimizdə termin kimi işlənir. Etika termini ədəbi dilimizdə əxlaq və ədəb qaydaları haqqında fəlsəfi nəzəriyyəni, insanın cəmiyyətə, bir-birinə münasibətini tənzim edən davranış normaları sistemini əhatə edir. Nitq mədəniyyətində mədəni danışmaq etikası və müraciət qaydaları mühüm yer tutur. Hər kəs ictimai yerlərdə, kollektivdə və ailədə danışmaq etikasını gözləməli və kimə necə müraciət etmək qaydalarını yaxşı bilməlidir. Başqa normalar kimi "ünsiyyət, danışmaq etikası"nın da öz normaları var və bu, bir sistemdir. Bu sistem aşağıdakılardan ibarətdir: 1) görüşmə və hal-əhval tutma qaydaları; 2) müraciət qaydaları; 3) dinləmə qaydaları; 4) şad və ya bəd xəbərləri çatdırma qaydaları; 5) söhbətə qoşulma qaydaları; 6) verilən suala cavab vermə qaydaları; 7) mimika və jestlərdən düzgün istifadə qaydaları; 8) məqamına görə susmağı bacarma qaydaları.

Hər gün rast gəldiyimiz dost-tanışla biz salamlayıb, hal-əhval tuturuq, bəzən də əllə görüşürük. Əli ilk dəfə yaşca böyük olan şəxs uzatmalıdır. Tanış qadın əl uzadırsa, onunla əllə görüşmək olar. Ədəbi dilimizdə "Sabahınız xeyir!", "Salam!", "Axşamınız xeyir!", "Hər vaxtınız xeyir!", "Sabahınız xeyir!", "Günortanız xeyir!", "Keyfiniz necədir?" və s. ifadələrdən, sözlərdən məqamına görə istifadə edirik. Uzun-uzadı hal-əhval tutmaq, salamlaşmaq, məqamına düşməyən suallar vermək qəbahət sayılır. Salam verən şəxs dinləyənlə informasiya ötürür: insanın nə dediyini bilir, bu məntiqi informasiyadır; kim deyir, danışanın xarakterik fərdi xüsusiyyətini bilir; necə deyir, yəni hansı emosional münasibətdə deyilir. Adətən, nitqin emosional konteksti onun məntiqi mənası ilə həmahəngdir və onu xeyli gücləndirir, lakin o nitqin məntiqi mənasından asılı deyildir. Ona görə də hətta ona zidd ola bilər. Bəzən elə olur ki, söhbət əsnasında adam qeyri-ixtiyarı ona maraqlı olan söhbətə qoşulmaq istəyir, istər-istəməz öz fikrini bildirməli olur. Belə məqamda mədəni danışmaq qaydaları yada düşür. Elimizdə belə məsəl var ki, danışanın sözünü kəsmək ədəbsizlikdir. Bu halda söhbətə qoşulmaq istədikdə, "sözünü balla kəsim", "sözünün arasında əzizlərin dursun" deyirlər. Yaxınlarımızdan, dostlarımızdan, iş yoldaşlarımızdan bir neçəsinin bir yerdə qızgın söhbət etdiyinin şahidi oluruq. Dərhal söhbətin nə haqda getdiyi barədə maraqlanıyıq, onların yanında dururuq, söhbət edənlərə isə bu hərəkətimiz bir çox hallarda yaxşı təsir bağışlamır, tez mövzunu dəyişdirir, diqqətini başqa məsələyə yönəldirlər. Biz isə bu incəliyi çox vaxt hiss etmirik, yenə də söhbətə qulaq asmaq istəyirik. Əgər diqqətli olsaydıq onların mövzunu dəyişməsindən bizim bu söhbətdə arzuolunmaz şəxs olduğumuzu anlayardıq. Biz etik incəliyi gözləməmişik, bizə aid olmayan söhbətə qoşulmaq istəmişik. Halbuki, həmin tanışlara salam verib yanlarından keçməliydik.

Söylənən nitqi dinləmə, başqasını dinləmə bacarığı böyük məharət tələb edir. Başqasının nitqinə, söhbətinə səbrlə, təmkinlə qulaq asmaq, onu diqqətlə dinləmək yüksək mədəniyyətin, nəzakətliliyin, əsil əxlaqın təzahürüdür, ədəb qaydalarına əməl etməkdir. Səbir əsas şərtidir. Mütəfəkkir alim Tusi "Əxlaqi-nasiri" kitabında söz demək qaydaları haqqında demişdir: "Çox danışmamalı, başqasının sözünü yarımçıq kəsməməli, başqasının nağıl etdiyi hekayət və ya rəvayəti bilirsə, bunu üzə vurmamalı və onun danışmaq qurtarmasına imkan yaratmalıdır. Başqasından soruşulana cavab verməməli, ümumidən edilən sualda camaatı qabaqlayıb hövləki irəli düşməməlidir. Biri cavab verməklə məşğul isə, daha qabil cavab verməyə qabil olsa da səbir etməli, o, sözünü qurtardıqdan sonra, öz cavabını verməlidir, lakin əvvəlinə tənə etməməlidir. Onun yanında iki adam söhbət edərsə, qarışmamalı, ondan gizlədilsə, gizlin qulaq asmamalıdır; özləri müraciət etməsələr söhbətə qoşulmamalıdır." (9.162) Bir filosofdan soruşurlar: "Nə üçün az danışır, çox qulaq asırsan?" Dedi: "Çünki mənə iki qulaq veriblər, bir dil, yəni: iki eşit, bir de". (9.163) Bəli, bu doğrudan da belədir, insan məqamına görə danışmalı və ya susmağı özündə tərbiyə etməlidir. Danışmaq zamanı məqamına görə susmağın da əhəmiyyəti vardır. Susmaq bir çox hallarda əhəmiyyətlidir: ağısaqqal danışanda; özündən bilikli şəxsin yanında; səninlə bağlı olmayan söhbət zamanı; nəzakətsiz, ədəbsiz adam danışanda; sənə müraciət edilməyəndə və başqa məqamlarda.

Hər hansı bir məsələni öyrənmək, müsahibi söhbətə cəlb etmək məqsədi ilə-zəhmət olmasa, deyin görüm; zəhmət olmasa, izah edin-belə ifadələr işlətmək olar. Müsahibə zamanı fikir dinlənilir, suala cavab alındıqdan sonra razılıq əlaməti olaraq belə ifadələr işlədilməsi məqsədəuyğundur: cox sağ ol, sizdən razı qaldıq, təşəkkür edirəm, minnətdaram və s. Hər bir dinləyən adam müsahibinin söhbətinin məzmununu ilə maraqlanır: məzmun onu qane edir və ya etmir. Bir çoxlarına elə gəlir ki, söhbətin mövzusu, məzmunu maraqlı doğurur, yeri gələndə danışan söhbətə öz münasibətini bildirir. Ürəyə yol tapmaq ilk növbədə, dindirməkdən, müraciətdən başlanır. Bu zaman dindirənin-müraciət edənin dünyagörüşü, mədəni səviyyəsi, "nə yuvanın quşu olduğu" nəzərə çarpır, dinləyicidə ya ehtiram, ya da nifrət hissi oyanır. "Söz var insanı dağa çıxarar, söz var dağdan endirər" atalar sözümlə elə bil bu məqam üçün yaradılıb. Bəzi yaşlılar, hətta orta yaşlılar da, gənclərə müraciət edərkən onların yaş xüsusiyyətləri ilə bağlı olan cəhətləri unudur, kobud danışirlar. Unudurlar ki, müasir gənclərimiz bir necə onilliklər öncəki gənclər deyil. Müasir gənclər inkişaf etmiş, dövrün tələblərinə

¹⁰⁰ Bakı Slavyan Universiteti

cavab verə bilən şəxsiyyətdirlər. İndiki dövrdə, şəxsiyyət yönümlülüüyün ön sıralara çəkildiyi bir zamanda, şəxsiyyəti təhqir etmək, alçaltmaq olmaz. Onlarla ədəb-ərkanla, mülayim tərzdə danışmaq lazımdır. Eyni fikri müxtəlif tərzdə ifadə etmək mümkündür. Məsələn, qapı açıqdır və onun örtülməsini istəyirik. Bu situasiyada danışanın güddüyü məqsəd birdir, qapının örtülməsi: -Sənan, dur qapını ört.-Oğlum, qapını ört.-Sənan,oğlum, mümkündürsə ,qapını örtün.-Mənə soyuqdur.Bəlkə qapını örtək. -Oğlum, qapı niyə açıqdır? Nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq olar. Belə məqamda mehribanlıq, səmimiyyət daha güclü təsir göstərir.

Müraciətin də özünəməxsus məqamları vardır: şəxsiyyətin yaşı, cinsi, vəzifəsi, ictimai mövqeyi, nitqin söyləndiyi məkan(ev, məktəb, idarə, küçə, iclas, dərs zamanı və s.), müraciət edilən müraciət olunan arasındakı münasibət(şəxsi münasibət, rəsmi münasibət, qohumluq və dostluq münasibəti və s.). Belə məqamlar gözlənilməyində narazılıq əmələ gəlir. Müraciət formalarından biri də "müəllim"dir. Qərribə bir dəb düşüb: vəzifəsindən, peşəsindən asılı olmayaraq bütün kişilərə"müəllim" deyər müraciət edirlər. Məsələn, bir dəfə bazara getmişdim. Piştaxtaya yaxınlaşmışdım ki, meyvə alım. Satıcının arabasürənə etdiyi müraciət mənim fikrimi onlara yönəltdi. Satıcı arabasürənə" müəllim" deyər müraciət etdi. Hər şeydən əvvəl, müəllim gənc nəslin tərbiyəçisidir, mənəvi atasıdır. Həmçinin, "müəllim" dərindən bilikli, savadlı bir şəxsdir. Biz müəllimlərlə elmlə yanaşı tərbiyə də alırıq. Bu zaman belə bir sual ortaya çıxır: biz kişilərə necə müraciət edək? Bir zamanlar "əfəndi", "bəy", "mirzə", "vətəndaş" sözləri dilimizdə müraciət kimi işlənib. Lakin bu müraciət formalarından hər zaman, hər yerdə istifadə etmək olmur. Fikrimcə, məqamından, münasibətdən, qohumluq münasibətindən, yaşından və s. asılı olaraq kişilərə müxtəlif cür müraciət etmək olar. Dilimizdə çox gözəl müraciət formaları var: müəllim, həkim, yazıçı, qardaş, əmi, dayı, ağsaqqal və s.

Qadınlara müraciət zamanı çox vaxt "xanım" sözünü işlədirik. Həmin sözü əksər hallarda adın sonuna əlavə edirik. Məsələn, Solmaz xanım, Leyla xanım, Əsmər xanım və s. Bakı və Bakı ətrafı kəndlərdə qadınlara" bibi" deyər də müraciət edirlər. Məsələn, Bibi, qonşunuz İbrahimi görməmişsiniz? Bilmirsiniz nə vaxt gələr? Müraciət zamanı "sən", "siz" əvəzliyi də mühüm rol oynayır. Rəsmiyyət və ehtiram məqamlarında ikinci şəxsin təkinə çox vaxt "siz" deyər müraciət edirik, həm də öz mədəni səviyyəmizi nümayiş etdiririk. "Sən" ən əziz, yaxın adama, övlada, bacı-qardaşa, ata-anaya, özündən yaşca çox kiçik olan şəxsə deyilir. Yaşca özündən böyük olan şəxsə, müəllimə "sən" demək nəzakətsizlikdir. Sevinc-kədər, şadlıq-qəmginlik, xoşbəxtlik-bədbəxtlik insan həyatında qoşa yaşanır, ömrün əkiz qardaşlarıdır. Xoş xəbər, şən əhval-ruhiyə ifadə edən sözlər insanlara sevinc bəxş edər, onları şənəndirər, pis xəbər, bədbəxt hadisə isə insanları bədbəxtliyə düşür edər. Yalnız ağılsız, qəlbətsiz adamlar başqasının kədərinə, bədbəxtliyinə sevinər. Bəzən şad, bəzən də bəd xəbəri sahibinə çatdırmalı oluruq. Belə məqamlarda danışmaq etikasını unutmamalıyıq. Qəfil verilən xəbərin ağır fəsadları ola bilər. Xəbər vermənin ifadə tərzinə ədəbiyyatımızda da böyük əhəmiyyət verilmişdir. Bu haqda istər şifahi xalq ədəbiyyatında, istərsə də bədii ədəbiyyatda çoxlu faktlar vardır. Məsələn, nağıllarımızda şahların gördükləri pis yuxuları hər hansı yuxuyozan şərh edərkən ağıllı, tədbirli tərpənib yuxunu efemizmlərdən(sərt mənanın yumşaldılması) istifadə edərək yozardısıa həmin yuxuyozana zaval olmazdı, onu cəzalandırmazdılar. Hadisəni uzada-uzada demək, sözdə psixoloji hazırlıq aparmaq insanı yorur, o qədər də yaxşı təsir göstərmir. Bəzən bədbəxt hadisə ilə nəticələnir. Məsələn, S.Ə.Şirvaninin"Bir qarı ilə şagirdin əhvalatı" adlı münəzzəm hekayəsində olduğu kimi. Hər sözü xüsusi əda və tələffüzlə deyilməsi tələb edilən şagirdlər müəllimin təsadüfi qığılcımdan alışan əmmaməsinin yanması xəbərini müəllimin öyrətdiyi tərzdə çatdırırlar. Əmmamə yanır. Səhvini başa düşən müəllim daha bu tərzdə danışmağı öyrətmir. Deməli, xəbərin çatdırılmasında hadisənin baş verdiyi vaxt, zaman, məkan vacib şərtlərdəndir.

Ədəb insanı səciyyələndirən əxlaqı keyfiyyətdir. İnsana hörmət əxlaqın gündəlik normasıdır. Hər bir adam əxlaq, tərbiyə, nəzakət, hörmət qaydalarına riayət etməli, öz hərəkət və sözlərində tərbiyəli, nəzakətli olmalıdır. Bəs biz söz soruşana ədəb-ərkanla cavab veririkmi? Etiraf etməliyik ki, bəzən yox. Küçədə rast gəldiyimiz bir şəxsədən tanımadığımız yeri soruşmalı oluruq. Cavab gözlədiyimiz kimi olmur, kobud və nəzakət qaydalarından uzaq.Geyimi, sir-sifəti belə adamı mədəni bir şəxs kimi nəzərə çarpdırsa da, danışmaq tərz- cavabı onu dərhal nəzərdən salır. Amma başqa tərzdə cavab vermiş olsaydı özü haqqında nə qədər xoş təsəvvür yaratmış olardı, həm də qarşısındakı insan da müsahibindən inciməzdi. Verilən suallara ədəb qaydaları cərcivəsində cavab vermək lazımdır. Ədəbi dilimizdə işlənən "bəli", "xeyir", "buyurun", "baş üstə" və s. ifadələrlə sual verənə, soruşana cavab vermək sözün əsl mənasında mədənilikdir. S.Ə.Şirvani "Öyüd"lərinin birində deyir: Ədəbin rəsmidir cavabı xitab,

Bəlkə rəyi-mətinü qövme-səvab,
Hərəkətdən olur ədəb məlum,
Qövlü köftardan olur məfhum...
Bir sual olursa ol şaiq,
Ver ona sən cavabını layiq.
Mətləbindən ziyadə vermə cavab,
Xahiş etsə deyil bu naqisi-xitab .(8.515-516)

Mədəniyyət təkcə danışmada deyil, jestlərdə, mimikada-dodaqlarda, gözlərin, üzün ifadəsində də təzahür edir. Hər dövrdə jestlər hiss olunmadan dəyişir, gözəlləşir, ifadəli olur. Belə bir sual meydana çıxır: mimika və jestlərimiz ifadə etdiyimiz fikrin təsir gücünü həmişə artırırımı? Çox vaxt yox. Nizami bu haqda belə demişdir:

Söz gözəl olursa-olsun nə qədər,
Pis əda o sözü tamən pislər. (5.117)

Danışarkən dinləyicinin çiyinə tez-tez vurub, onun diqqətini özünə cəlb etmək istəyənlər də az deyil. Bu tip hərəkətlər adamı yorur, narahat edir, həmsöhbətdən tez ayrılmaq istəyirsən. Yersiz əl-qol atmaq, üzünə,gözüne, qaşına,

saçına, barmaqları ilə saçını daramaq, ağız-burnunu büzmək, cəmiyyət arasında əsnərkən ağızını tutmamaq, əlini belinə qoyub ehoistəsinə durmaq, barmaqlarını oynatmaq həmsöhbətə pis təsir bağışlayır. Jest və mimika ifadə edilən fikri bir növ tamamlamalıdır. İfadəlilik baxımından jestin bir necə növü müəyyənləşdirilmişdir:

Əsgəri çağırış jesti. Bu zaman, adətən, sağ əl üz nahiyəsinə yönəlir;

Hədələyici jest. Ya sağ əli yumruq vəziyyətinə salırıq – yumruğumuzu düyünləyirik, hədələyici vəziyyət alır, ya da bir barmağımızı sikələyərək hədələyirik; Göstərici, diqqətyönəldici jest. Ya sağ əlimizi, ya da işarə barmağını həmin obyektə tərəf yönəldirik; Diqqətli olmaq jesti. Qaşları, gözləri hərəkət etdirməklə diqqətli olmağı bildiririk; Hiss – həyəcan jesti. Hiss- həyəcan qəflətən yarandıqda əllərimizi üzümüzə, sinəmizə doğru yönəldərək narahatlığımızı hiss etdiririk. İkrax hissini nəzərə çarpdıran jest. Üzümüzün sərt ifadəsi ilə, burnumuzu qırıqşdıraraq çimçəsməmizi, nifrətimizi bildiririk. Sevinc hissini ifadə edən jest. Bu hissi hər kəs özünə müvafiq şəkildə ifadə edir. Məsələn: eldə deyim var ki, sevincdən filankəsin gözləri gülürdü. Bəziləri rəqs edir, bəziləri sevincdən qarşısındakını qucaqlayır. Nəzakətli danışq vərdisləri insana körpəlikdən aşılır. Valigeynlər öz övladları ilə mülayim bir tonla danışmalıdır. Ağıllı valideynlər körpənin “dilinə bal qatırlar”, yəni uşaq zərif sözləri ilk növbədə ailədə eşidir,bağça mühitinə düşür – tərbiyəçidən öyrənir. Sonra orta məktəb, ali məktəb, ictimai yerlər və s. Maarifçilərimizin fikrincə, evdə ata – ana, təhsil müəssisələrində müəllim, ictimai yerlərdə el ağsaqqallarının, özündən böyükərin tərbiyəsi bir – birini tamamlamalıdır. Adamlar ünsiyyət zamanımüxtəlif məqsədlərlə gəlaqədar hamının işlətdiyi ifadələrdən istifadə edirlər. Bu ifadələr bütün hallarda insanlarıtazi salır, onlarda xoş ovqat yaradır. Səmimiyyət və qarşılıqlı anlaşılmanı təmin edir. Müəyyən məqsəd və məqamlarda istifadə olunan mədəni nitqin etiketlərinə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: sevinci, şadlığı, xoşbəxtliyi bildirmək məqsədilə: “cox xoşbəxtəm”, “şadam”, “ürəyim quşətk qanadlandı”, “ürəyim dağa döndü”, “məni sevindirdiniz” və s.; kədəri, qəmi, bədbəxtliyi bildirmək məqsədilə: “cox üzöldüm”, “Allah rəhmət eləsin”, “Allah səbir versin” və s.; kömək etmək, qulluq göstərmək məqsədi ilə: “icazə verin kömək edim”, “siz əziyyət çəkməyin”, “bu işi mən görərəm”, “qulluğunuzda olum”.”Köməyə ehtiyacınız varmı?” və s.; arzu-dilək və təbrik etmək məqamında: “yaxşı yol”, “sağlıqla qalın”, “uğur olsun”, “xoşbəxt olun”, “işiniz avand olsun”, “bayramınız mübarək” və s.; icrası hər hansı səbəbdən mümkün olmayan işin müqabilində: “sizə zəhmət verdim”, “əziyyət çəkdiniz” və s.; görülən işin müqabilində razılıq: “afərin”, “əhsən”, “minnətdaram”, təşəkkür edirəm”, “Allah sizdən razı olsun” və s.; vidalaşmaq məqamında: “sizi səbirsizliklə gözəyirik”, “salamat qalın”, “xüdəhafız”, “gecəniz xeyrə qalsın”, “yuxunuz şirin olsun” və s; intizama dəvət etmə, məzəmmət: “belə hərəkətlər sizə yaraşmır”, “siz adınıza layiq hərəkət etməlisiniz”, “danışığıınıza fikir verin”, “bir qədər səmimi olun” və s; təskinlik vermək, razı salmaq: “əsəbləşməyin”, “darıxmayın”, “özünüzü ələ alın”, “səbir edin”, “imkan verin” və s; razı olmaq məqsədi ilə: “razıyam”, “xoşuma gəlir”, “etiraz etmirəm”, “sizin fikrinizə şərikəm”, “xoşuma gəlir”, “çox şadam”, “sizi unutmaram” və s.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.Əfəndiyev T.,Əxlaq necə yaranmışdır.B., “Qızıl Şərq”,1965
- 2.Əliyev K., Nitq mədəniyyəti və üslubiyətin əsasları.B,2001
3. Əliyev K.,Ünsib haqqında söhbət.,B.,1991.
4. Əliyev K.,Ünsiyyət və üsullar sistemi.B.,1985
5. Gəncəvi N. “İlahnamə”.B.”Lider”.2004. s.117
6. Həsənov N.H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyətin əsasları.Bakı.Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003
7. Qabusnamə. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası matbəəsi,1963, s.61
8. Şirvanı S.Ə.Əsərləri, II cild,s.515-516
9. Tusi N. Əxlaqı-nasiri.Bakı,”Elm”,1989

Açar sözlər: ünsiyyət, etika, davranış, müraciət, dinləmə, görüşmə

Keywords: communication, ethics, behavior, appeal, listening, meeting

Ключевые слова: общение, этика, поведение, обращение, слушание, встреча

Summary

Ethics of communication

Language is the spiritual wealth of the people. Without this, it would be impossible to create material resources in the production process or to protect other spiritual resources. The nation itself and the society it builds, without language may be in danger. Like all material and spiritual resources, the language needs great care and protection. The duty of the language is not just to communicate and provide information. Language is also an important indicator of ethical culture, national consciousness and thinking. Everyone should expect ethics of conversation in public places, collective and family. They must know well the rules of appeal.

Резюме

Этика общения

Язык - это духовное богатство людей. Без этого было бы невозможно создавать материальные ресурсы или защищать другие духовные ресурсы в процессе производства. Сама нация и общество, которое она строит, находятся в опасности. Как и все материальные и духовные ресурсы, язык нуждается в большой заботе и защите. Задача языка не просто общаться и предоставлять информацию. Язык также является важным показателем этической культуры, национального самосознания и мышления. Каждый должен ожидать этики разговора на публике, в коллективе и семье. Он должен знать, как обращаться к кому.

Rayci: dos. Qafarova Səməngül Hüsi qızı

Əsmətəxanım Məmmədova¹⁰¹

¹⁰¹ BDU Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent E-mail: kamillik@mail.ru

FARS DİLİNDƏ [m] SONANTININDİSTRİBUTİV VƏ FONETİK XÜSUSİYYƏTİ

Giriş: Sonor, yaxud sonantlar elə səslərdir ki, tələffüzləri zamanı küyü ya heç iştirak etmir, və ya çox az miqdarda iştirak edir. Səslər akustik baxımdan sonora (səslərə) və küylülərə bölünür. Sonor səslər rezonator tonu ilə müəyyənləşir (4, s. 256).

Müqəddimə: Fars dilinin bir samit fonem kimi formalaşan hər bir səsi ayrı-ayrılıqda söz daxilində bir neçə cür tələffüzə malik ola bilər. Bunlar qonşuluq etdikləri səslərin fiziki-akustik xüsusiyyətlərinə, hecaların növünə, söz daxilində yerləşmə şəraitinə, vurğulu və vurğusuz heca tərkibində olmalarına görə bir fonemin müxtəlif variantları kimi təzahür edirlər, lakin bu səslərin hər biri nə qədər fərqli tələffüz variantlarına malik olsalar da idrakda, başa düşülmədə adətən eyni bir səsin müxtəlif allafonları olurlar. (5, s. 271)

1. Fars dilinin sonantları

Fars dilinin [m], [n], [l], [r] sonor samitlər hansı rezonatorla əmələ gəlmələrinə görə ağız və burun sonorlarına bölünür. Danışq səslərinin formalaşmasında 2 əsas rezonator- ağız və burun boşluğunun mühüm rolundan danışmaq lazımdır. Damaq pərdəsi, dilçək aşağı düşərək ağız boşluğunun yolunu kəsəndə bronxlardan gələn hava ağız boşluğuna deyil, burun boşluğuna gedir və buradan keçib, xaricə çıxır. Nəticədə fars dilinin [m], [n] burun sonantları formalaşır ki, bunlardan da [m] qoşa dodaq burun sonoru; [n] isə dilönü, burun sonorudur.

Əgər damaq pərdəsi yuxarı qalxıb burun boşluğunun yolunu kəsərsə, nəticədə səs axını ağız rezonatoruna gedər. Bu zaman fars dilinin ağız sonorları [l], [r] və küylü samitlərin hamısı əmələ gəlir. Bu məqalədə biz burun sonoru [m] fonemini fonetik, fonoloji, distributiv xüsusiyyətlərini araşdırmağa çalışacağıq. Tədqiqatda məqalə müəllifinin müxtəlif illərdə Sankpeterburq Dövlət Universitetinin Rus dili kafedrasının L.R. Şerba adına Eksperimental fonetika laboratoriyasında apardığı təcrübə işlərinin nəticələrindən istifadə olunmuşdur. (6, s. 52)

/n/ fonemi. Əlaqədar ədəbiyyatda dilönü, cingiltili, burun sonoru, kipləşən – partlayışlı samitdir. Bu səsin tələffüzü zamanı dilin ucu üst dişlərin ön tərəfinə sıxılır. Əsas hissə geriyyə çəkilir. Damaq pərdəsi və dilçək aşağı düşərək, ağız boşluğunun yolunu kəsir və səs axınının burun boşluğuna getməsi üçün şərait yaradır. /m/- də olduğu kimi, burada da ton küydən çox olur. Başqa bir cəhətdən burada partlı az olur. Bu samit ətrafdakı səslərin təsirindən, yəni, fonetik şəraitindən asılı olaraq, müxtəlif şəkildə tələffüz olunur:

a) sait səslərdən əvvəl və söz sonunda, eləcə də samitlərin bir çoxundan əvvəl dilin ön tərəfində tələffüz olunur. Məsələn, /nan/, /nirumənd/, /nešan/, /nəvənd / və s.

b) /k/ və /g/- dan bu samitlərin incə qarşılıqlarından əvvəl /ç/ və /j/-dan əvvəl dil ortasında tələffüz olunur: /səng/, /pələng/, /rəng/, /jəng/ və s.

c) /k/ və /g/ dilarxası samitlərindən, eləcə də /q/-dan əvvəl dilin arxasında tələffüz olunur. Məs.: /mənqəl/, /əng/, /enkar/, /mənqub/, /tənqid/, /ənqəşt/ və s.

/n/ samiti müxtəlif səslərin qonşuluğunda onların təsiri altında müxtəlif akustik çalarlar əldə edir. “/jan/, /nan/ kimi sözlərin tələffüzü zamanı bu samitin formalaşmasında dilin ucu yuxarı dişlərin yavuqlarına toxunduğu halda, /cəng/, /bang/ kimi sözlərdəki /n/-nin tələffüzündə dilin nisbətən arxa hissəsi yumşaq damaqla təmasda olur.” (9, 100)

/n/ samiti fars dilində hər cür fonetik şəraitdə işləyə bilər.

/a/-dan əvvəl və sonra: /nan/, /anan/, /an/;

/e/-dən əvvəl və sonra: /sen/, /çenin/, /senf/;

/o/-dan əvvəl və sonra: /onf/, /noh/, /nov/;

/i/-dən əvvəl və sonra: /in/, /kin/, /niz/;

/ə/-dən əvvəl və sonra: /nəm/, /mən/, /damən/;

/u/-dan əvvəl və sonra: /nuş/, /nur/, /qanun/ və s.

Uzun saitlərdən sonra gələn bu samit danışq dilində bəzən düşür. Tehran dialektində /n/-dan əvvəl gələn /a/ → /u/-ya çevrilir. Məsələn: /nan/ → /nun/; /an/ → /un/, /anan/ → /unan/ və s.

Hecaların uzun və qısalığına əsaslanan ərüz vəznində söz sonunda bəzən bu samit nəzərə alınmır. Məsələn :

چون نگارین روی تو دلداری نیست

چون نگاری روی تو دلداری نیست

Belə ki, bu misraların birinci və ikincisindəki **نگارین** və **نگاری** sözləri ərüz baxımından bərabər kəlmələrdir. Dediymiz kimi, burada sondakı /n/ ərüzə hesaba alınmır. Bu samit səs /a, u, i/ saitlərindən sonra gələrsə belə hecalarda işləyən saitləri مصوت خيوشمی /mosəvvət-e xeyuşemi/-“burun saiti” adlandırılır.

Orta fars dilində نون (nun-e gonne) deyilən və burunda tələffüz edilən bir /n/ samiti də olmuşdur. Burunda tələffüz edilən bu səs müasir fars dilində mövcud olan “nun”- dan fərqli olan bir səsdir. Bu səs indiki tələffüzdə unudularaq sıradan çıxsada Xorasan, Send əyalətlərində hicri ilinin YI-YII-YIII əsrlərinə qədər tələffüz edilmişdir. Bu gün də Hindistanın fars dilli xalqının tələffüzündə bu səsi eşitmək mümkündür. “Fars dilli hindlilərin tələffüzündə sözün sonunda “əlif” hərfindən sonra gələn “nun” ları bu şəkildə deyir və hətta qrafikada onun üçün xüsusi bir əlamət, yəni nöqtəsiz “nun” qəbul etmişlər. Məs.: /aseman/ sözünün sonundakı “nun”-u nöqtəsiz yazırlar. Belə ki, Pəncab və Əfqanıstanda /mən/ sözünə /mə/-deyir və “nun-e gonne” kimi burunda tələffüz edirlər. Məhz bu səbəbdən də /mən/ → /mə/ olduğundan Dəri fars dilində /mə-ra/ sözündəki “nun” da tələffüzdən düşmüşdür. (5, 190)

10. Burun sonoru /n/ samiti

/n/ samit dilönü, cingiltili, burun sonoru, kipləşən – partlayışlı samitdir. Bu səsin tələffüzü zamanı dilin ucu üst dişlərin ön tərəfinə sıxılır. Əsas hissə geriyyə çəkilir. Damaq pərdəsi və dilçək aşağı düşərək, ağız boşluğunun yolunu kəsir və səs axınının burun boşluğuna getməsi üçün şərait yaradır. Aşağıdakı cədvəldə /n/ -nin CC birləşməsi zamanı kipləşən, novlu, sonor samitlərlə hansı münasibətdə olduğu araşdırılmışdır.

Cədvəl: 1

Burun sonoru /n/ samiti /CC/ birləşməsində:

CC birləşməsinin birinci tərəfi			CC birləşməsinin ikinci tərəfi		
kipləşən	novlu	sonor	kipləşən	novlu	sonor
jobn	dəfn	əmn	jənb	ənf	
mətn	hosn		bənd	əns	

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT.

rokn	vəzn		rəng	tənz	
tə'n	jəšn		mən'	senx	
	pəhn			konh	

Dil faktlarını araşdırdıqda görürük ki, /n/ 8 kipləşən samitlə birləşmə yaradıb, CC- nin hər iki tərəfində gələ bilsəydi o zaman 16 birləşmə əmələ gəlməli idi. Lakin 10 -1 cədvəlindən də göründüyü kimi belə fonetik şəraitdə yalnız 8 nümunə mövcuddur. Buradan belə nəticəyə gəlmək mümkündür:

1. /n/ sonoru CC birləşməsində 4 dil faktında /b, t, k, ʔ/ kipləşən samitlərdən sonra /bn, tn, kn, ʔn / nümunələrində yanaşı gələ bilməmişdir.
2. Cədvəldəki misallardan fars dilində /dm,qm/ birləşmələrinin olmadığını görürük. Bu da dilin özünün daxili məhdudiyyəti ilə bağlıdır.
3. /m/ samiti /p,g/ kipləşən samitlərini də CC tərkibində izləyə bilmir. /p/ və /g/ samitlərinin dildə işlənmə tezliyi az olduğundan /pn,gn/ kimi birləşmələr dildə mövcud deyildir
4. Kipləşən samitlərdən /b, d, g, ʔ/ CC birləşməsində /nb, nd, ng, nʔ/ kimi yanaşı gələrək, /n/ samitini izləyə bilirlər.
5. Deməli /n/ samitini kipləşənlərdən dördü /p, t, k, q/ bir heca daxilində izləyə bilmir. /np/- nin olmaması /p/-nin az işlənməsi; /nt/ (Qeyd etmək lazımdır ki, Qədim vəOrta fars dilində /nt/ birləşməsi olmuş, zaman keçdikcə /nd/ birləşməsinə çevrilmişdir. x^vatavant→xodavənd; gəospənta→gusfənd; çəvənt→çənd və s.(1,s.130)
/nt/ samit birləşməsi isə fars dilinin döğmə sözlərində olmasa da, Avropa dillərindən alınmış /lent, sement, stent və s./ sözlərdə iştirak edir.
6. /dn/ birləşməsinin fars dilində olmaması təsadüfidir. Ona görə ki, heca ayrıcında, ikihecalı sözlərdə bu samitlər yanaşı işləyə bilər. (məs.: ədna, bədnam və s.)
7. /nk/ samit birləşməsi də fars dilinin öz sözlərində deyil, /bank, tank/ kimi alınma sözlər daxilində işlənilir. Onu da demək lazımdır ki, belə sözlər adi danışmada /bang, tang/ kimi tələffüz edilir.
8. /n/ fonemini 8 novlu samitin hər biri izləyə bilsəydi o zaman 8 dil nümunəsi olmalı idi. Halbuki dildə 5 nümunə mövcuddur. Belə ki, novlulardan /f, s, z, x, h/ CC birləşməsində tərkibin ikinci tərəfi ola bilər.
9. CC birləşməsinin ikinci tərəfində novlu samitlərdən /v, ʃ, ʒ/ /n/ samitini izləyə bilmir :
- /ʒ/ samitinin /n/ fonemini izləməməsinin səbəbini əvvəlki bəhslərdə şərh etmişik.
- /v/ və /ʃ/ samitlərinin /n/- ni izləməməsi isə təsadüfidir. Ona görə ki, dildə ikihecalı /nanva,mənval/ kimi sözlərdə /nv/; eləcə də /monʃi, enʃa / kimi sözlərdə /nʃ/ birləşmələri işlənilir.
- CC birləşməsində /n/ sonoru samiti /deyn, ʔyn / kimi sözlərdə /y/ - dan əvvəl gələ bildiyi halda, heç bir ləkəmdə onu izləyə bilmir

Nəticə: Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, hər bir fonemdə olduğu kimi /m/ sonorusunun da distributiv xüsusiyyəti(4, 270), variativliyi, allafonları , bir sözlə akustik və fonoloji təhlili aparıldıqda maraqlı nəticələr əldə edilir. Fars dilində /m/ foneminin yuxarıdakı şərtlərdən asılı olaraq 6 allafonu mövcuddur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bağeri M. Tarix-e zəban-e fərsi, neşr-e çətre,çap-e 6,Tehran, 1380, s. 130; üm. səh. 212
2. David Cristal, A Dictionary of Linguistics and Phonetics, Fifth edition, USA, Oxford: 2003, p.508
3. Dilçilik Ensiklopediyası, F.Veysəllinin redaktorluğu ilə, I cild, "Mütərcim", Bakı: 2006, səh.514
4. Dilçilik Ensiklopediyası, F.Veysəllinin redaktorluğu ilə, II cild, "Mütərcim", Bakı: 2008, səh.526
5. Məhəmməd Təqi Bəhər. Səbəkənəsi,cəld əvvəl.Moəssese-ye entəşarat-e Əmir-e Kəbir, Tehran 1382,səh.467
6. Məmmədova Ə. B. Fars dilində vurğu, AMEA, Nafta-press nəşriyyatı,; Bakı: 2007 səh. 242
7. Məmmədova Ə.B., Müasir fars dili samit fonemlərinin distribusiyası Az.MEA, akad. Z.M.Bunyadzadə adına Şərqsünəşliq İnstitutunun Elmi tədqiqləri, Şərq filologiyası məsələləri, IY buraxılış, səh. 252-275, Bakı: 2009
8. Мамедова А.Б., Фонемный инвентарь современного персидского языка, «Перспективы науки», Научно-практический журнал, № 10, октябрь, стр. 125-129, Тамбов: 2013
9. Yəddəllah S., Avəşənəsi-ye zəban-e fərsi, virayəş-e dovvom, Mərkəz-e nəşr-e danəşqahi, Tehran: 1392, 195 s.

Açar sözlər : samit, sonant, fonem, heca, artikulyasiya, distribusiyə

Ключевые слова: согласный, сонант, слог, фонем, артикуляция, дистрибуция

Key words: consonant, sonant, phoneme, syllable, articulation, distribution

Xülasə

Fars dilində [n] sonantının distributiv və fonetik xüsusiyyəti

Bu məqalədə fars dilinin sonoru samiti [n] araşdırılmışdır. Tədqiqat işləri Sank-Peterburq şəhəri Dövlət Universitetinin Pus dili kafedrasının L.V. Şərba adına Eksperi-mental Fonetika laboratoriyasında yerinə yetirilmişdir. Diktorlar dörd iranlı tələbə olmuşdur. Təcrübə işlərində dövrün müasir aparatlarından istifadə olunmuşdur. 3600 söz, tərkiblərdən düzəldilmiş proqramlar diktorlar tərəfindən oxunduqdan sonra maqnit lentləri 102 tipli 8 şeyfli ossilloqraf, spektroqraf C3Ç, "Görünən nitq" nümunələri vasitəsilə tədqiq edilmişdir.

Sonor, yaxud sonant elə səslərdir ki, tələffüzləri zamanı küy ya heç iştirak etmir, və ya çox az miqdarda iştirak edir. Səslər akustik baxımdan sonorlara (səsilərə) və küylülərə bölünür. Sonor səslər rezonator tonu ilə müəyyənləşir. Sonorların ağız sonorları, burun sonorları, dilyanı kimi növləri mövcuddur.

Tədqiqat göstərir ki, hər bir fonemdə olduğu kimi [n] sonorusunun da distributiv xüsusiyyəti, variativliyi, bir sözlə akustik və fonoloji təhlili aparıldıqda maraqlı nəticələr əldə edilir. Fars dilində [n] foneminin yuxarıdakı şərtlərdən asılı olaraq 6 allafonu mövcuddur.

Резюме

Фонетический и дистрибутивный характеристика сонант

[n] в персидском языке

В данной статье исследуются сонорный консонант персидского языка [n]. Наши исследования были проведены в фонетической лаборатории имени Л.В.Щербы Кафедра русского языка Санкт-Петербургского Государственного Университета. Дикторами были

четыре студента иранцы. В исследовании была использована современнейшая аппаратура. После чтения различных программ составленных из 3600 слов и словосочетаний, были анализированы в образцах аппарата восьми шлейфного осциллографа типа 102 и спектрографом СЗЧ и «Видимой речью».

Сонорный или сонант - согласный звук, в образовании которого голос играет главную роль, а шум либо вообще отсутствует, либо участвует в минимальной степени;

противопоставленный шумный. Существует различные виды сонорных звуков: сонорные боковые; сонорные боковые; сонорные дрожащие; сонорные носовые.

Исследование показывает что, как и во всех фонемах также и сонорный фонема

[n] в зависимости фонетической позиции, дистрибутивности, вариативности, акустический и фонологический анализ этого сонанта получаем интересные выводы.

В персидском языке сонорный фонема /m/ зависима, от вышеуказанного условия имеет 6 аллофонов.

The phonetic and distributives feature of the sonant

[n] in Persian language

This article deals with sonant consonant's [n] in the Persian language. The investigations were carried out at the phonetics lab of the department of Russian language of Sank-Petersburg's State University of Experiment ales Phonetics named after L.V.Sherba with the participation and pronunciations of four Iranian students using the contemporary apparatus. After reading programmers consisting of 3600 words and structure at oscillograph apparatus with 102 types and 8 chutes, at spectrometry with SZC type "visual speech examples" they were dialyzed and investigated as well.

Resonant term used by some phoneticians to refer to speech sounds produced at the glottis with a relatively wide articulatory channel, so that no subsequent audible friction is produced, e.g. vowels, laterals, nasals, frictionless continuants.

The investigation shows that as in every phoneme the distributive feature of the sonant [n], its variety with one world if we make their acoustic and phonological analyses we come across with interesting results. Depending on the above mentioned conditions, the phoneme [n] has 6 allophones.

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent: N. Musayeva

Nərgiz Əkbərova¹⁰²

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” LİŊVOSTATİSTİK ARAŞDIRMALARDA

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı dilimizi, tariximizi, ədəbiyyatımızı, dastan yaradıcılığımızı və ümumiyyətlə, mədəniyyətimizi ən gözəl şəkildə əks etdirən möhtəşəm söz abidəsidir. Bu günə qədər bir çox elmi tədqiqatçıların apardığı araşdırmalardan çıxış edərək deyə bilərik ki, qədim türk dastanlarının və əlyazmalarının yaranma tarixi iki dövrü əhatə edir. Bunlara islamdan öncəki dövr və islamdan sonrakı dövrü aid etmək olar. Birinci mərhələyə aid edilən türk dastanları əsas etibarı ilə e.ə. I-ci minilliyin ortaları və eramızın I-ci minilliyinə qədər olan aralıq dövrü əhatə edir. Bu dastanlara əsasən, hunlar , göytürklər və uygurlarla bağlı dastanlar aid edilir.

Türk xalqlarının ən dəyərli mədəni irsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı da birinci mərhələyə aid olub, yuxarıda adları çəkilən dastanlar arasında xüsusilə seçilir. Bəzi tarixçilərin fikrincə, bu qədim yazılı abidənin tarixi X-XI ci əsrlərə aid edilir. Bəzi tarixçilərə görə isə, dastanın tarixi daha qədimdir. Belə ki, dastanda baş verən bəzi hadisələr islamdan öncəki zamanlara təsadüf edir. Bu yazılı abidə türk toplumunun mifologiya təfəkküründən mükəmməl bir təfəkkürə -tarixi dövrə keçidinin təzahürüdür. “Kitabi-Dədə Qorqud” türk dünyasının yaratmış olduğu yüksək mənəvi dəyərləri əks etdirən yazılı abidələr içərisində ən zəngin və möhtəşəmdir. Görkəmli alim M.F.Köprülüzadə dastan haqqında fikirlərini belə ifadə etmişdir: “Türk ədəbiyyatının bütün əsərləri tərəzinin bir gözünə, “Kitabi-Dədə Qorqud” o biri gözünə qoyulsa, yenə “Kitabi-Dədə Qorqud” tərəfi ağır gələr.” (1)

Rus şərqşünaslıq məktəbinin yaradıcısı, görkəmli tarixçi, türkoloq V.V.Bartold isə apardığı araşdırmalara əsasən dastandakı coğrafi koordinatların məhz Qafqaz ərazisinə təsadüf etdiyini iddia edərək belə deyirdi: “ Dədə Qorqud adı ilə bağlı olan dastanın Qafqaz mühitindən kənarında yaranması qeyri-mümkündür.” (2)

Ümumimillil liderimiz Heydər Əliyevin abidənin 1300 illik yubileyi münasibəti ilə imzaladığı fərmanında abidə haqqında söylədikləri milli dəyərlərimizi yüksək şəkildə tərənnüm etdirən bu qədim abidənin böyük əhəmiyyətə malik olduğunu vurğulayır :

“Azərbaycan xalqının mühüm tarix və mədəniyyət qaynaqlarından biri olan Kitabi -Dədə Qorqud dastanının yaranmasından 1300 il keçir. Oğuz türklərinin tarixini əks etdirən “ Kitabi- Dədə Qorqud ” yüksək bəşəri ideallar tərənnümçüsü kimi dünya xalqlarının mənəvi sərvətlər xəzinəsinə daxil olmuşdur.” (3)

Bu dəyərli mənbə uzun müddət nəinki türk dünyasının, eləcə də bütün dünya alimlərinin maraq dairəsində olmuş, onun mənşəyi, üslubu, dili ilə bağlı bir sıra xüsusiyyətlər uzun müddət bir çox dilçi- alimlər tərəfindən incəliklərinə kimi işlənmişdir.

Dastanın linqvostatistik baxımdan tədqiqi isə yeni yanaşma hesab olunur. Linqvostatistika dilçiliyin son dövrlərdə kompüterlərin meydana gəlməsi ilə əlaqədar yaranmış yeni sahə olduğu üçün dastan bu cəhətdən tam təfərrüatı ilə araşdırılmamışdır.

Ümumiyyətlə, son zamanlar statistik dilçiliyin yaranıb inkişaf etməsi abidələrin statistik təhlili ilə bağlı da öz böyük töhfəsini vermişdir. Yazılı abidələrin dili dinamik deyil, dəyişməz olduğundan statistik araşdırmalar üçün daha əlverişli mənbə hesab olunur. Son dövrlər tezlik və əks lüğətlərinin tərtibi bu qədim abidələrin təhlilinə də tətbiq olunmağa başladı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Kitabi Dədə -Qorqud” dastanları uzun illər müxtəlif cəhətlərdən araşdırılsa da, 1999-cu ilə kimi heç bir dilçi- alim tərəfindən statistik cəhətdən təhlil edilməmişdir. Məhz həmin ildə, abidənin 1300 illik yubileyi münasibəti ilə Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab Heydər Əliyevin göstərişi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun bir neçə əməkdaşının məhsuldar və gərgin əməyi sahəsində “ “Kitabi Dədə -Qorqud ”un statistik təhlili” adlı kitabı ərsəyə gəlmişdir.

Sözügedən kitab Azərbaycan yazılı abidələri sahəsində statistik araşdırmalar baxımından ilk təcrübədir və dastanın statistik tədqiqi Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsi nöqtəyi nəzərindən çox yararlı mənbədir.

“Kitabi Dədə -Qorqud ”un statistik təhlili ” adlanan bu kitab meydana gəlməyə kimi uzun, maraqlı yol keçmişdir. Belə ki, öncə kitabın sanballı tənqidi mətni olmadığı üçün 1978 -ci ildə “Gənclik” nəşriyyatında çapdan çıxmış variantı müraciət olunmuşdur. “ Məlum olduğu kimi, nüsxələrdə işlənən “sağır nun” hərfi burada “n” kimi verilmiş, dastanın dili müəyyən dərəcədə müasir orfoqrafiyaya uyğunlaşdırılmışdı. Drezden nüsxəsində “mən”/ “bən”, “ox” / “oq” , “yox” / “yoq” kimi işlənmiş və bir çox sözlərin birincisi əsas götürülmüş, klassik ədəbiyyatda işlənən “bæg” , “dügün”, “öğüt” , “yüz”, “yüzük” , “yılan” , “soy”, “soylamaq” və başqa bu qəbildən olan sözlər müasirləşdirilərək, orfoqrafiyamızda olduğu kimi verilmişdir.” (4,s.5)

Kitabda aparılmış bütün bu kimi dəyişikliklər -sözlərin azərbaycanlaşdırılması və müasirləşdirilməsi baxımından qədim mənbənin elmi təhlilinin araşdırılmasında və statistik cəhətdən tədqiq olunmasında böyük maneə yaratmışdır.

1988-ci ildə tərtibçilər Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadənin tərəfindən “Yazıçı” nəşriyyatında “Kitabi Dədə -Qorqud ” dastanının orijinal mətnlə tam səsleşən, mükəmməl, tam tənqidi mətni işıq üzünə gəldi. Sözügedən mənbə 1978-ci ildə çapdan çıxmış “Kitabi Dədə -Qorqud ” dastanından xeyli fərqlənirdi. Belə ki, bu nəşrdə ərəb-fars sözləri heç bir təhrifə uğramadan orijinal mətdə olduğu kimi saxlanılmış, tələffüz qaydalarında heç bir dəyişiklik edilməmiş, tarixi fonetika baxımından söz kökləri, həmçinin, leksik-qrammatik şəkilçilər olduğu kimi saxlanılmışdır. Məlum olduğu kimi, qədim oğuz dili üçün sözün əvvəlinin və sonunun cingiltili samitlə bit səciyyəvidir. Bu qəbildən olan fonetik xüsusiyyətlər də həmin nəşrdə tam olaraq öz əksini tapmışdır. Beləliklə, belə üstünlüklərə malik tənqidi mətn üzərində statistik araşdırmalar nəticəsində Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi işçiləri K.A.Vəliyeva, M.Ə.Mahmudov, B.Y.Pines, C.Ə.Rəhimov, V.Y.Sultanovun təşəbbüsü və əməyi sayəsində 1999 -cu ildə “Elm” nəşriyyatında “ “Kitabi Dədə -Qorqud ”un statistik təhlili” kitabı işıq üzünə görmüşdür. Bu dəyərli xəzinə yuxarıda adları çəkilən müəlliflər tərəfindən xalqımızın milli-mənəvi dəyəri, söz abidəsi olan “Kitabi Dədə-Qorqud” un 1300 illiyinə həsr olunmuşdur. Abidədə aparılmış sözlər üzərində təhlil əsasında tezlik, əlifba-tezlik və əks -əlifba siyahıları yaradılmışdır.

“Kitabi Dədə -Qorqud ” dastanının tezlik siyahısı 10 minə yaxın söz -formanı ehtiva edir. Dastanda qeydə alınmış leksik vahidlər işlənmə tezliklərinə əsasən burada çoxdan aza doğru sıralanmışdır. Belə ki, abidədə ən yüksək tezliyə malik sözlərin göstəricisi 200- dən yuxarı olan sözlərdir. Bunlara : dedi (758) , aydır (714) , bir (505) , qara (348) , Qazan (313) , nə (305) , gəldi (284) , ağ (230) , xanım (227) , bu (224) , ol (213) , oğul (212) , mərə (201) aiddir. Onu da vurğulamaq yaxşı olardı ki, abidədə tezliyi az olan sözlər də tədqiq baxımından maraq doğurur.

¹⁰² Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Nəsimi Dilçilik İnstitutunun doktorantı. nargizli@gmail.com

Əlifba-tezlik siyahısında yuxarıda adı çəkilən siyahıdan fərqli olaraq, söz-formalar işlənmə tezliyinə görə deyil, həmin formaların başlanğıc hərflərinin əlifbada yer aldığı sıraya əsasən nizamlanır. Bu istənilən söz-formanın tezliyini əlifba sırasındakı yerinə əsasən tez bir zamanda axtarıb tapmağa imkan verir. Maraqlıdır ki, burada müxtəlif tezliyə malik sözlər yanaşı gələ bilər. Məsələn, kitabda tezliyi 79 olan “söylənmiş” sözü, tezliyi 5 olan “söylər” sözü ilə, tezliyi 1 olan “dəfi” sözü tezliyi 199 olan “dəxi” sözü ilə yanaşı gələ bilər. (4,s.73,s.35)

Əks əlifba siyahısında isə, adından məlum olduğu kimi, söz formalar hər birinin sonuncu hərfinə görə əlifba sırasına əsasən nizamlanmışdır. Məsələn, bu siyahıda “oğuznamə”, “adəmə”, “söyləmə” kimi sözlər yanaşı gəlir. Bu cür siyahıların tərtibi dil tarixi baxımından çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, belə sıralama hər hansı şəkliçi formalarının işləkliyini və ya qeyri-ışləkliyini aşkarlamağa imkan verir.

Dastanın lingvostatistik təhlili ilə bağlı İlhamə Şixiyevanın filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi “Kitabi Dədə-Qorqud” un lingvostatistik təhlili” adlı dissertasiyası abidə üzərində aparılmış maraqlı statistik araşdırmalardan biridir. Bəhz etdiyimiz elmi iş, abidənin fonetik, leksik, morfoloji səviyyədə statistikasını tədqiq edir və həmin statistik nəticələrə əsasən tədqiqatçı bir çox maraqlı nəticələr əldə edir. Müəllifin əldə etdiyi nəticələrə əsasən abidənin yaranma tarixi və dil xüsusiyyətləri barədə bəzi mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmək olur. Həmçinin, dastan üzərində lingvostatistik araşdırmalar əsnasında dilimizin lüğət tərkibinin inkişaf mərhələlərini, meyil və istiqamətlərini tutarlı dəlillərə izləmiş olur.

“Abidənin yarandığı, formalaşdığı, qələmə alındığı dövr haqqında da bir sıra tədqiqat əsərləri mövcuddur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə əlaqədar belə mübahisələrə son qoymaq üçün statistik araşdırmaların son mərhələsində bu abidənin yarandığı dövrlə səsleşən digər abidələrin lingvostatistik təhlili və alınmış nəticələrin dastan mətni ilə müqayisəsi olduqca vacibdir.” (5,s.6)

Abidənin fonetik xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda həm müasir ədəbi dilimizlə səsleşən, həm də arxaikləşib bəzi regionların şivələrində daşlaşan və ya hələ də bəzi türk dillərində qorunub saxlanan fonetik paralellərə qarşılaşırıq. Bunlardan birinə dastanda işlənən “y” səsinin işləndiyi paralellərdir.

“Dastanın dilində yil sözü 21, il isə 10, yuca sözü 17, uca sözü isə 19, yucaldı 1, ucaldı 1, yürək 9, ürək 3 dəfə işlənmişdir.” (5, s.10)

Yuxarıdakı nümunələrdən bir daha belə bir nəticəyə gəlirik ki, “y” səsinin sözün əvvəlində gəlməsi türk dilləri üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətdir. Bununla yanaşı, bu kimi fonetik hadisəyə Zaqatala-Qax şivələrində və Naxçıvanın qərb rayonlarında rast gəlmək mümkündür.

Abidənin leksik cəhətdən statistik təhlilinə gəldikdə isə burada daha çox qohumluq münasibətləri bildirən, müasir dilimiz üçün arxaikləşən sözlər, həmçinin şəxs adları tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Qohumluq əlaqəsi bildirən “baba” sözü abidədə 199 dəfə işlənmişdir. Toponimlərə gəldikdə isə dastanda ən yüksək tezliyə malik şəxs adlarına Qazan (477), Aruz (114), Beyrək (229) adlarını misal göstərmək olar ki, bu adlar da mənşəcə türk mənşəli adlardır. Ümumiyyətlə, ərəb mənşəli adların tezlik göstəricisi 1-15 aralığında dəyişir və 77 şəxs adından 50-si türk, 24-ü isə ərəb əsilli adlardır. (5,s.67) Abidənin yalnız giriş hissəsində Zəlixə, Zübeyrə, Ürtiydə adlarının işlənilməsi və sonradan heç rast gəlinməməsi, dastanın islam dinin yarandığı dövrdə üzünün köçürüldüyünə və sonradan əlavə olunduğuna dəlalət edərək dastanın tarixinin daha da qədim olduğuna zəmin yaradır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının lingvostatistik təhlili” adlı dissertasiya işində, həmçinin, abidənin morfoloji cəhətdən statistik təhlili də yer almışdır. Bu bölmədə müasir dilimizlə uzlaşan qrammatik kateqoriyalara və ya öz işləkliyini itirib bəzi şivələrdə hələ də yaşayan qrammatik kateqoriyalara rast gəlinir. Məsələn, ismin hal, kəmiyyət və xəbərlilik kateqoriyaları, fe’lin şəkilləri və s.

Tariximizi, kimliyimizi, milli mənsubiyyətimizi, mənəvi dəyərlərimizi, həyat tərzimizi ən gözəl şəkildə əks etdirən bu yazılı abidə xalqımızın həyatında önəmli və əhəmiyyətli rol oynayan mənbələrdən biri olduğundan onunla bağlı bu kimi statistik, elmi araşdırmaların aparılması hər cəhətdən tədqiqə layiqdir. Dastan üzərində aparılmış təhlillər bir daha onu sübut edir ki, bu abidənin tarixi fərz olduğundan daha da qədimdir. Burada nəzərdən keçirdiyimiz fonetik paralellər, leksik paralellər, şəxs adları üzərindəki statistik göstəricilər onların böyük fəizinin türk mənşəli olduğunu sübut edir. Bir sıra dil hadisələrinin müasir dilimizlə uzlaşması və ya arxaikləşib şivələrdə öz əksini tapması dastandakı hadisələrin məhz Azərbaycan ərazisində cərəyan etdiyindən xəbər verir. Nəticə olaraq onu deyə bilərik ki, abidə üzərində aparılmış lingvostatistik təhlillər ana dilimizin tarixini və onun inkişaf qanunauyğunluqlarını müşahidə etməyə geniş imkanlar verir. Yaxın gələcəkdə dastanın statistik təhlili ilə bağlı araşdırmaları həmin dövrə aid digər türk mənşəli dastanlarla müqayisə etmək maraqlı elmi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bundan əlavə, dastanın həm Drezden, həm də Vatikan nüsxələri üzərində statistik tədqiqatlar aparılarsa, ola bilsin ki, bu statistik nəticələr də həmin nüsxələr barədə bəzi suallara aydınlıq gətirsin. (4,s.7)

Ədəbiyyat

1. Körtülü M.F. “Azəri edebiyatına ait tetkiklər” Bakı, Yeni Türk Əlifba Komitesi, 1926. s.31
2. В.В.Бартольд«Гурецкий эпос и Кавказ. Книга моего Деда Коркута.» Москва. 1962, стр. 19-129.
3. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi nəzəri konfransın materialları. - N.Tusi adına ADPU-nun xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. - 1999.-№ 1. s.3-5)
4. Vəliyeva K.A., Mahmudov M.Ə., Pines B.Y., Rəhmanov C.Ə., Sultanov V.S. “Kitabi-Dədə Qorqud” statistik təhlili (İlkin nəticələr). Bakı, Elm, 1999-248s.
5. Şixiyeva İ. X., “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının lingvostatistik xüsusiyyətləri (filol. e. n. a. dar. al. üçün təq. ed. dis.: Nəsimi ad. Dilçilik İn-tu., Bakı 1995 -132
6. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, Elm- 2012
7. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı bibliografiya, Azərbaycan Milli Kitabxanası. Bakı, 2015.- 590 s.
8. Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi. Bakı, Elm və təhsil 2013, 356

Açar sözlər: tezlik siyahısı, lingvostatistika, dil tarixi, fonetika, leksika, morfolojiya

Ключевые слова: частотный список, лингвостатистика, история языка, фонетика, лексика, морфология

Keywords: frequency list, lingvostatistics, the history of the language, phonetics, lexicology, morphology

Xülasə

Məqalədə türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının şifahi xalq yaradıcılığında önəmli yer tutan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı üzərində aparılmış statistik araşdırmalardan bəhs edilir. Bu araşdırmalar nəticəsində abidədəki sözlərin statistik siyahısı tərtib olunmuş və həmin statistik siyahılar sözlərin düzülmə qanunauyğunluğuna əsasən əlifba-tezlik, əks-əlifba tezlik, tezlik siyahılarına bölünmüşdür. Tezlik siyahısında sözlər ən yüksək tezlik göstəricisinə əsasən, əlifba tezlik siyahısında əlifba sırasına əsasən, əks-əlifba tezlik siyahısında isə sonuncu hərflərin əlifba sırasında aldığı yerə əsasən sıralanmışdır. Ümumiyyətlə, dastanla bağlı statistik araşdırmalar dastanın tarixi və mənşəyi barədə bəzi tutarlı faktlar verir. Bundan əlavə, dastan üzərində aparılmış fonetik, leksik, morfoloji statistik təhlillər nəzərdən keçirilmiş və maraqlı məqamlar məqalədə əks olunmuşdur.

Summary

The article is based on statistical studies on the epos "Kitabi-Dede Gorgud", which plays an important role in the oral folklore of the Turkish peoples, including the Azerbaijani people. As a result of these studies, a statistical list of words in the monument was compiled, and these statistical lists were subdivided into alphabetical frequency, reverse alphabet, frequency lists based on the sequence of their formation. In the frequency list, words are ranked according to the highest frequency index, while in the alphabetical frequency list they ranked according to the alphabetical order, and in the reverse-alphabetical frequency list, they were arranged according to the last letter of the given word in the alphabetical order. In general, statistical investigations of the epos give us compelling facts about the history and origin of it. In addition, phonetic, lexical, and morphological statistical analyzes of the written monument have been reviewed and interesting points are highlighted in the article.

Резюме

Статья основана на статистических исследованиях эпоса «Китаби-Деде Горгуд», который играет важную роль в устном фольклоре тюркских народов, в том числе азербайджанского народа. В результате этих исследований был составлен статистический список слов этого **письменного** памятника, и эти статистические списки были разделены на алфавитную частоту, обратнo-алфавитную частоту и частотные списки на основе частотности слов. В списке частот слова ранжируются в соответствии с индексом самой высокой частоты, в алфавитном частотном списке на основе алфавитного порядка, и в обратнo-алфавитном частотном списке, на основе порядка последней буквы определенного слова в алфавитном списке. В целом, статические исследования эпоса дают нам убедительные факты об истории и происхождении его. Кроме того, были проанализированы фонетический, лексический и морфологический статистический анализ памятника, и в статье выделены интересные моменты.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLİNDƏ CÜTTƏRKİBLİ VƏ TƏKTƏRKİBLİ
SADƏ NƏQLİ CÜMLƏLƏR

Cüttərkibli cümlələr - baş üzvlərin hər ikisinin iştirakı ilə qurulan sadə cümlələrə cüttərkibli cümlələr deyilir. Cüttərkibli cümlələrdə adətən fikir predmeti mübtədə və ya mübtədə qrupu şəklində, fikir predmetinin hərəkət və əlaməti xəbər və ya xəbər qrupu şəklində ifadə olunur. Hər iki baş üzvün iştirakı ilə formalaşdığı üçün bu cür cümlələr cüttərkibli hesab olunur. Cüttərkibli cümlələrdə əksərən mübtədə məntiqi subyektdə, xəbər məntiqi predikata uyğun gəlir. Cümlə genişlənmiş olduqda iki qütbə, iki zonaya - mübtədə və xəbər zonalarına ayrılır. Mübtədə ona aid olan üzvlə - təyinlə birlikdə mübtədə zonasını (və ya mübtədə qütübünü), xəbər ona aid olan üzvlərlə - tamamlıq, zərflik və təyinlə birlikdə xəbər zonasını (və ya xəbər qütübünü) əmələ gətirir. Cüttərkibli cümlələrdə mübtədə (və mübtədə zonası) adətən "verilən"i, xəbər (və xəbər zonası) "yeni"ni bildirir, yəni söhbətin predmeti mübtədə və mübtədə zonası vasitəsilə, yeni məlumat isə xəbər və xəbər zonası vasitəsilə ifadə olunur. Cüttərkibli cümlələr dildə ən çox işlənən cümlə növüdür, ona görə də bədii əsərlərin dilində böyük üstünlük təşkil edir. Cüttərkibli cümlələrin qurulma şərtləri aydındır: hər iki baş üzvün iştirakı vacibdir. Lakin bəzən təkrara yol verməmək, fikri sadə, səlis və yığcam ifadə etmək üçün cümlələrin mübtədəsi buraxılır, mübtədə bilavasitə cümlədə iştirak etmir. Belə cümlələr təkərkibli deyil, cüttərkibli hesab olunur, çünki bu cür cümlələrin buraxılmış mübtədəsini mətnə əsasən asanlıqla bərpa etmək olur. Cüttərkibli cümlələr sadə cümlənin əsas xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən cümlə tipidir. Bu cür cümlələr feili və ismi xəbərli, təsdiq və inkar ola bilər.

Cüttərkibli cümlələr ya baş üzvlərdən mübtədə və xəbərdən, ya da baş üzvlər qrupundan mübtədə və xəbər qrupundan ibarət olur. Cüttərkibli cümlələri təşkil edən baş üzvlərin biri və ya hər ikisi eyni zamanda öz ətrafına II dərəcəli üzvlər toplamaqla mübtədə və xəbər qrupu yaradır.

Baş üzvlərdən biri əsasında qurulan sadə cümlələrə təkərkibli cümlələr deyilir. Təkərkibli cümlələr iki növə ayrılır: 1) Xəbər əsasında formalaşanlar; 2) Mübtədə əsasında formalaşanlar. cüttərkibli cümlələr kimi, təkərkibli cümlələr də müxtəsər və geniş olur. Əşyanın, hadisənin adını çəkməklə onun mövcudluğu haqqında məlumat verən təkərkibli cümlələrə adlıq cümlə deyilir. Məs: Qışın ortaları... Axşam... Yenə həmin yer... və s. Adlıq cümlələr vasitəsilə hər hansı bir hadisənin danışılan vaxtda mövcud olduğu bildirilir, lakin həmin hadisə haqqında əlavə məlumat və ya hökm verilmir. Adlıq cümlələrdə baş üzv (mübtədə) isimlə, ismi birləşmələrlə ifadə olunur. Adlıq cümlələr də müxtəsər və ya geniş olur. Məs: cəbhə bo-yu. Çöl. Sükut (müxtəsər). Dağın ətəyində gözəl bir ev. Ön tərəfdə bir hovuz (geniş). Onlar müxtəsər və geniş bütöv cümlələrə ayrılırlar. Müxtəsər cümlələr yalnız baş üzvlərdən ibarət olur. Bu cümlələr öz növbəsində məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkibli ilə ifadə olunan geniş baş üzvlər və özünəməxsus intonasiya xüsusiyyətlərinə malik olur.

"These were simple joys of a simple man" (Bunlar sadə insanın sadə sevincləri idi.)

"Fəqət o kimsəni sevmək halda deyildi"

Hər iki dildə geniş bütöv cümlələr isə öz ətrafına II dərəcəli üzvlər toplayır. Eyni zamanda tərkibindəki II dərəcəli üzvlə görə müxtəlif növlərə ayrılırlar. Yeri gəldikcə bunlar barədə bəhs edəcəyik.

«Clare in this crisis lived up to all Frank's expectations of her» (Kler bu çıxılmaz vəziyyətdə Frənkın onunla bağlı ehtimallarını yaşadı)

«Əhəd qarşı divardakı uzun xalçaya baxdı»

Müxtəsər cümlələrdən fərqli olaraq, müasir ingilis dilində geniş cümlələr bir nəfəsə deyilməyib, məna və sintaktik quruluşdan asılı olaraq, sintaqmlara bölünür. Bir – birinin yanında gələn sintaqmlar mənacə əlaqədar olarsa, birinci sintaqm bitmədiyi üçün qalxan tonla tələffüz edilir. Müasir Azərbaycan dilində bu növ cümlələr də nəqli intonasiya ilə hüdudlanır və müxtəlif semantik mənalar yaradır.

Z.Budaqova yazır: «Cüttərkibli cümlədə predikativliyin ifadəsində şəxs kateqoriyası zaman və şəkil kateqoriyası ilə birlikdə xidmət edir. [2, 30]

Cüttərkibli cümlələr mətn, yarımmətn və s. kimi sintaktik birləşmələr tərkibində fəaliyyət göstərir, buna görə də onların bir sıra növlərinin formalaşması və mənalandırılması da məhz həmin sintaktik birləşmələr tərkibində mümkün olur. Beləliklə də, sadə nəqli cümlələrin müxtəlif kontekstual növləri meydana gəlir ki, bunlardan daha çox maraq doğuranları hər iki dildə yarımçıq cümlələrdir. A.Axundov yazır: «Danışıq zamanı xüsusi sual cümlələrinə verilən cavablardan ibarət olan yarımçıq cümlələr cümləlik hüququnu məhz intonasiya vasitəsilə qazanır».

Yarımçıq cümlələrdə intonasiya özünün zəngin və rəngarəng xüsusiyyətləri ilə diqqəti daha çox cəlb edir. Bu mənada A.M.Peşkovski yazır: «Yarımçıq cümlələrdəki formal tərkib baxımından çatışmazlıq xarakterik intonasiya ilə müşayiət edilir və tamamlanır. Ton və intonasiya dialektik surətdə bir – birini tamamlayırlar. Bu mənada dialoq nitqi maraqlıdır. Cümlədəki fikir nə qədər müstəqil olursa, tam olursa ton enməyə meyilli olur. Tonun düşməsi məna və təməli göstərir. Qalxan ton natamam fikri şərtləndirir. Tonun bir cümlə daxilində bir neçə dəfə qalxıb enməsi həmin cümlədəki ümumi mənənin, məntiqi yükün sintaqmlar arasında düzgün qruplaşmadığını bildirir.

- *Mənim fikrim zadım yoxdu. Mən nə karayam ki?*

- *Bu vaxtaca ağsaqqaldım.*

- *Bu işdə ağsaqqal Vələd özüdü.*

- *Deyirsən Vələdlə Qafar düşmən olsunlar?*

- *Bunu Vələdin özündən soruş.*

Bu cümlədə replika dialoq nitqinin tərkib hissəsi və bütöv sintaktik vahidin tabe üzvü kimi işlənir. Bu cür replikalar ayrılıqda işləyə bilmir. Burada müsahib yeni məlumat almaq məqsədini güdür və semantik asılılıq meydana çıxır. Cümlə həm formal, həm mənacə əvvəlki kontekstdən asılı olub, müstəqil çıxış edə bilmir.

Yarımçıq cümlələrdə rema açıq şəkildə işlənərək, eksplisit formada təzahür edir və bu zaman işlənməyən (implicit) formalar onun işlənməsinə yardım göstərmişdir. Cümlə bəzən formal-qrammatik baxımdan bitmiş olmasa da, burada psixoloji fasilə onun tam şəkildə dərk edilməsinə yardım edir. Belə bir fasilənin yaranması məntiqi semantik baxımdan maraq doğurur. Bildiyimiz kimi, dialoq vahidinin II replikasına məxsus qoşulma və təkrar replikalarda intonasiya ən mühüm fərqləndirici əlamət kimi çıxış edir. Burada təkrar sorğu olmadığı hallarda həmin cümlələrdə

adətən nəqli intonasiya öz müxtəlif çalarları ilə təzahür edir. Aşağıdakı cavab cümlədə müstəqil çıxış edə bilən cavab cümlə işlənmişdir.

Bəs mən neynəyim, Bənövşə?

- *Adamlarını göndər atamın yanına.*

Bu cümlədə adi bir fakt qeydə alınır, müəyyən intonasiya dəyişikliyi ilə cümləyə təəssüf çaları hakimdir. Nəqli intonasiya ilə hüdudlanaraq enən tonla sərhədlənir. Məna mərkəzi cümlənin təsdiq məlumat təqdim etdiyi üçün axırıncı vurğulu sözə düşür. Göründüyü kimi melodiya sintaqmın sayı qədər təkrarlanır. Göründüyü kimi, dil dəyişmələri dialoqda meydana çıxır. Cavab replikalar iki səciyyədə özünü göstərir:

1. Bir qismi deyilmiş fikrə cavab olur.

2. Bir qismi danışanın öz söylədiyi fikri təsdiq, inkar, sual şəklində soruşmasına cavab olur.

"İndi Bakı onlar üçün işıq və bilik mənbəyi olmuşdur. Hamı buraya ideal kimi baxır. Elə deyilmi?"

- *Elədir, - qoca köksünü ötüürdü."*

Yuxarıdakı yarımçıq cavab cümlədə akustik göstəricilərin sona doğru zəifləməsi fikrini söyləməmiz eksperimentdən alınmış nəticələrə əsaslanır.

- *So what?(Beləliklə nə ?)*

- *So I told it. (Beləliklə, mən onu dedim .)*

Müasir ingilis dilində dialoq nitqində işlənən yarımçıq cümlələrdə «what» sual əvəzliyi müxtəlif emotiv çalarlar ifadə edərək, melodiyanı dəyişə bilirlər. Bu çox hallarda təkrar sorğu zamanı işlədilir. Belə halda onlar tam sualı əvəz edir və qalxan tonla hüdudlanırlar.

Lakin həm müasir Azərbaycan, həm də müasir ingilis dillərində şəxsin özünün söylədiyi fikrə cavab olan replikalar da vardır. Aşağıdakı replika söz cümləyə nəzər salmaq:

1. Birinci replikadakı sözlərdən birisi söz cümlədə yaxud ondan sonrakı cümlədə işlənir. Burada danışanın əvvəlki replikadakı fikrə münasibəti daha qüvvətli ifadə olunur.

- *Elə bilirdim şəhərlilərin hamısı ağ olur... Amma sən qarasan.*

- *Qara deyiləm, qarabənizəm.*

- *Nə təfovutu var?*

- *Var, Bənövşə var. Qarabəniz qaradan bir az yaxşıdı.*

- *Qarabəniz olsan da ... qəşəngsən...*

2. Birinci replikadakı sözlərdən heç biri işlənmir.

- *Atlı yaxınlaşdıqca onun qucağındakı heyvan da aydın görünməyə başladı*

- *Yox, ceyrandır, xala.*

- *Will you show us the way?(Bizə yolu göstərə bilərsiniz ?)*

- *Yes, sir (Bəli, cənab)*

Göründüyü kimi dialoq nitqi intonasiyanın bütün zəngin vasitə və xüsusiyyətlərini əks etdirir, ona əsaslanır.

Təhlillər göstərir ki, nitq taktları kəskin intonativ konturlar vasitəsilə seçilir.

Hər bir cümlə nitqin vəziyyəti ilə bağlı olduğundan, müəyyən məzmun ifadə edən cümlə leksik – qrammatik və fonetik ünsürlərlə şərtlənir.

Müasir ingilis dilindəki təsdiq və inkar məqamlarında işlənmiş cümlələrə nəzər salmaq.

- *I do feel that the mistake you made in the address was somehow... (Mən hiss edirəm ki, ünvanı etdiyiniz səhv necədir?)*

- *Fortuitous?(Təsadüfi ?)*

- *Yes, oh, yes (Bəli, oh, bəli)*

Cavab cümlədə «yes» sözləri arasında nida sözü işlənərək, melodiyanın axını dəyişir, vurğunu qüvvətləndirərək, əsas tonun diapazonunu genişləndirir, nitqin sürətini dəyişir, ritmi pozur və səsin əsas tembrini başqalaşdırır. «Oh» sözünün vasitəsilə danışan şəxs məlumata olan münasibətini emosional intonasiya çalarlıqları ilə verir. Enən – qalxan – enən tonla səciyyələndirərək, müvafiq tembr və səs rəngarəngliyi ilə formalaşır və digər başqa tip replikalardan fərqlənir. Deməli, emosiyanın ifadə edilməsi heç də həmişə nida cümləsi ilə əlaqədar deyildir. Beləliklə, nida sözləri replikalar daxilində istifadə etməklə emosiyalarımızı ifadə edə bilərik. Qeyd etdiyimiz cümlə də təkrar replikalı olub, kontekstual – situativ xarakter daşıyır eyni zamanda melodiya sintaqmların sayı qədər təkrarlanır. Bu da onları bağlayan [bir tam kimi] vasitə kimi üzə çıxır.

- *Dünya ölüb? – Daha o anam demirdi.*

- *Hə, yox – deyə Əbdül kəkələdi*

Burada isə cavab replikada sintaqmın son sözü məna daşıyıcısı olub, xüsusi melodik intervalla seçilir. Sintaqmlar fasilələrlə ayrılaraq, bir növ sintaqmlar arası sərhəd siqnalları kimi çıxış edir. Qoşulma replikaya nəzər salmaq: -*Why didn't you send him ?(Nə üçün onu göndərmədin ?)*

- *I couldn't believe him. It seemed so improbable. (Mən inana bilmədim. Bu çox da həqiqətə uyğun görünmürdü .)*

Bu cümlə müstəqil kommunikativ məna və əhəmiyyəti olan informasiya ifadə etmiş, narazılıq məna çaları yaradaraq, qalxan tonla bitir. Sintaktik cəhətdən bitkin olub, situativ xarakter daşıyır. Semantik və struktur – qrammatik cəhətdən müstəqildir, məna mərkəzi inkar və axırıncı vurğulu sözə düşür. «So» sözü remanın eksplisit formada təzahür etməsinə yardımçı olmuşdur ki, bu da müasir Azərbaycan dilində «elə» sözünə uyğun gəlir.

F.Yadigar qeyd edir ki, üzvlənmə zamanı sözlərin morfem tərkibindəki dəyişikliyi onların sintaqmatik əlaqələrinin nəticəsidir.

Məsələn: / *sing – sings – singing – sang – song* /

Müəllif əlavə edir ki, bu sözlər semantik və qrammatik xüsusiyyətinə görə qruplara bölünürlər.

Burada aktual üzvlənmənin də rolu danılmazdır. Belə ki, hər dəfə məlum olan məlumat yeni çalarlıq kəsb edərək nəzərə çatdırılır və bu yolla təzə istənilən məlumata (nə zaman, kim, kimə, nəyə) yer açılır. Yeni məlumat isə söz sırası və vurğu ilə verilir, nüvə heca əsas rol oynayır. Nəticə etibarilə tema-rema münasibətləri formalaşır. Bu zaman onun intonasiya qəlibi dəyişir.

Aşağıdakı ümumi şəxslə cümləyə nəzər salaq.

«*Bir yana da baxanda kişi pis demir . Gəzən ayağa daş dəyər*» .

Bu cümlədə müxtəlif keyfiyyətdə leksik-semantik funksional münasibətlər vardır. Burada atalar sözündən istifadə olunur, həm də ümumi şəxslə cümlə həm ayrıca sadə cümlə kimi, həm də mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri kimi işlənir. Cümlədəki tonlar appelyasiya funksiyalarını yerinə yetirir. Müəyyən hissələrdə tonun bir qədər düşməsi müxtəlifləşərək az da olsa qalxıb enməsi bir sözün digərindən tam şəkildə ayrılmasına səbəb ola bilər.

Nəql yaxud təsvir adlıq cümlələrlə başlanıla bilər. Təktərkibli cümlələrdə verilən təsvir yarımçıq cümlə əsasında tərtib edilmiş təsvirə nisbətən daha qüvvətli olur.

Sintaktik vahid kimi cümlənin bütün göstərici və xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onun çox şəxslə təbiətə malik olduğunu qeyd etməliyik. Cümlə - predikativ xüsusiyyətə malik, müəyyən bir qrammatik forma vasitəsi ilə qurulan sintaktik vahid hesab edilir. Hər iki dildə cümlənin təsnifatını müqayisəli tədqiq edərkən aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar: 1. Hər iki dildə cümlələr mütləq olaraq iki komponentə - mübtədə və xəbərə malikdirlər. Cümlələr xəbər və mübtədə tərkibli cümlələrə bölünür. Xəbər əsasında formalaşan cümlələr. Hər iki dildə olan bu tip cümlələr arasındakı əsas fərq xəbəri cümlədəki yeri ilə bağlıdır: ingilis dilində xəbər mübtədadan sonra gəldiyi halda, Azərbaycan dilində isə xəbər əsasən cümlənin sonunda işlənir. İngilis dilində söz sırası sabit olduğu halda, Azərbaycan dilində sərbəst xarakter daşıyır. Məs.: I told my plan to the captain – Mən planım barədə kapitana danışdım. Mübtədə əsasında formalaşan cümlələr. Bu tip cümlələr xəbər əsasında formalaşanlardan onunla fərqlənir ki, bu tip cümlələr yalnız məhdud sayda fellərlə ifadə oluna bilər: to beolmaq 2. Hər iki dildə təktərkibli cümlələr isə ya mübtədadan, ya da xəbərdən ibarət olurlar. İngilis dilində bu tip cümlələr çox az hallarda istifadə olunduğu halda, Azərbaycan dilində kifayət qədər işlənir. Azərbaycan dilində “Qaranlıqdır”, “Soyuqdur”, “Çətinidir” cümlələri təktərkibli olsa da, ingilis dilində onların ekvivalentləri “It is getting dark”, “It is difficult”, “It freezes” cümlələridir.

Müasir ingilis dilində adlıq cümlələrdə vurğu nisbətən zəif olduğundan digər vahidlərdən fərqlənir. Amma tonun enməsi müşahidə olunur. Burada da onlar həm adı, həm yüksək intonasiya ilə deyilə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı -1984
2. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı -1963
3. Пешковский А.М. Интонация и грамматика. Москва-1959.

Açar sözlər: *cümlə, təktərkibli, intonasiya, ton*

Keywords: *two-member, one-member, intonation, tone*

Ключевые слова: *двухчленные, интонация, тон*

Summary

The teaching of two-member sentences in Azerbaijan auditorium

This article is devoted to The teaching of intonational-grammatical characteristics of two-member sentences in Azerbaijan auditorium.

While analyzing these sentences great attention was given to the linguistic facts taken from the experimental analyses. One of the important goals of the article is to defect and find out –their intonational use in different positions.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Aysel Səfərova¹⁰⁴
**METAFORLAŞMA HADİSƏSİ DİSKURSİV TƏHLİL
 OBYEKTİ KİMİ**

Dil – mədəniyyətin, mədəniyyətdə dilin aynasıdır, bu aynada təkcə real dünya deyil, insan, onun həyat şəraiti, xalqın social dərkətməsi, onun mentaliteti, milli xarakteri, obraz ənənələri, adətləri, mənəvi əlaqı və s. öz əksini tapır.

Bu gün dilçilik tədqiqatlarında diskurs təhlilləri xüsusi önəm daşıyır. Bu sahədə fərqli mövzular təklif olunur və tədqiqatlar aparılır. Həmin mövzulardan biri də konkret situasiya çərçivəsində yaranan, dinamik, yəni inkişafda olan mətnin ixtiyari fraqmenti olan diskursdur. Dilin təbiəti elədir ki, onda müəyyən qanunauyğunluqlar çərçivəsində təbii hadisələr baş verir. Həmin hadisələrdən biri də diskurs şəratində özünü göstərən metaforlaşmadır. «Diskurs təbii ki, həyatın müxtəlif sahələri ilə əlaqədardır və müvafiq olaraq, hüquqi, elmi, bədii, siyasi, media, dini və s. diskurslar var. İnsanın hər hansı bir dilə yiyələnməsi universal diskurs qabiliyyətinə gətirib çıxarır. Diskursiv bilik, bacarıq və vərdislər şəxsiyyətlərarası münasibətlərin nəticəsi kimi mədəni spesifikasiya ilə fərqlənir və hər hansı bir diskurs konkret dil toplumunun qanunları ilə qurulur» (1, s.4-5 :96).

Müxtəlif aspektli müasir tədqiqatların mərkəzində mətn və insane qavramları dayanır. Bu ikilik antroposentrik yanaşmanı reallaşdırır. Mətnə diskursiv yanaşma da tələb edir ki, unikal faktiki mətn və insane problemləri kompleks təhlil olunsun, dialektik prinsiplərlə bu məsələlər forma və məzmunca çözülsün.

Bir ritorik fiqur, ifadə vasitəsi kimi metafora bir çox diskurs tiplərində koqnitiv - əqli prosesləri canlı şəkllə salır, müəllif fikri haqqında müəyyən informasiya ötürür. Metafora və metaforlaşmış ifadələr diskursun emosional, emotive səviyyəsini təmin etməkdir. Bundan savayı, metaforikləşmiş ifadələr müəllif mövqeyinin, niyyətinin yaranmasının aktiv vasitəsi kimi özünü göstərir. Elə bu və ya digər səbəblərdən müasir koqnitiv nəzəriyyə metaforanın, metaforlaşmış ifadələrin diskursda tədqiqini çox vacib hesab edir. Diskurs və metafora problem də bu üzəndən yaranır və tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, metaforanın diskurslarda rolu təfəkkürün formalaşmasını, cəmiyyətin mədəniyyətinin və ideologiyasının formalaşması vasitələrini və mədəni-tarixi təcrübənin qorunub nəsilədən-nəslə ötürülməsini ehtiva edən dəyərlər və ənənələr sistemlərindəki görünməyən mənaların müəyyənlişməsinə yardım etmək baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir» (1, s.6). Diskursun yoxluğu mətn (əqli-nitq prosesinin nəticəsi) və kontekstin yoxluğu deməkdir. Əlaqəlilik, bitkinlik, qapalılıq, daxili mətnin qaydalı ardıcılığa malik olduğunu və diskurslardan fərqləndiyini göstərən amillərdəndir. Mütləq müəyyən gerçək situasiya daxilində var olan, müəyyən qaydalara əsasən struktur təşkil edən, xətti ardıcılıq əmələ gətirən, məna ardıcılığı ifadə edən mətn diskurs səviyyəsinə enəndə bütöv bir nitq parçasını, danışıq məhsulunu xatırladır. «Diskurs təhlilinin mahiyyəti mətnin məna ilə dolumunu və nəyin onu əlaqəli və dərk edilən etdiyini müəyyənlişdirməkdən ibarətdir. Diskurs mətnlərarası xarakterə malikdir. Mətnlə müqayisədə diskursəqli (mental) proseslər çərçivəsində öyrənilir. Yəni, diskurs əlaqəli nitq kəsiyi kimi nəzərdən keçirilir. Diskurs situasiyanın bir hissəsidir, bu hissələr mətnin arasında gerçəkləşir və «mətnlərarası sahə» formalaşdırır» (2, s. 39).

Bu sahədə metaforlaşmış konstruksiyalar relevantlığı ilə görünür. Bədii discuslarda metaforadan, metaforlaşmadan istifadə etməklə yazıçı yeni-yeni ifadələr yaradır, sözlərə yeni mənalar verməyə çalışır, bədii dilin zənginlişməsinə kömək edir, təsvir obyektinə öz nəzərində tutduğu qiyməti daha asan verə bilir və h.b.» (3, s. 111). A.A.Kubrik yazır ki, «metafora bədii mətnin strukturundadır, onun məna diapozonu genişdir, fiqural mənalar təbii şəkildə ifadə vasitəsi kimi müxtəlif növ ekspressiyalar yaradır» (4,s. 126-139). Metafora və metaforlaşma əlamətinə xas olan funksiyalardan biri koqnitivlikdir. Bu funksiya metaforikləşmənin koqnitiv və linqvo-mədəni xüsusiyyətləri ilə əlaqədarlıdır. «İnsan şüurunda ortaya çıxan yeni informasiyanı başqasına ötürmək istəyi həm də bu informasiyanı ötürən fikrinin əsaslandırılmasını, motivlişdirilməsini şərtləndirir. Koqnitiv funksiya bu ideyanı özündə əks etdirir. Bu baxımdan metafora müasir dünyanın dil mənzərəsində mühüm rol oynayır. O, güclü dil mənzərəsi yaradır, geniş koqnitiv-funksional imkanlara malikdir (5, s.54). Bəlli olduğu kimi, metaforikləşmə prosesinin dünyanın dilmənzərəsinin yaradılmasında rolu böyükdür. Bu prosesin xarakterik əlaməti sintezlə - bütöv fəaliyyətlə əlaqədar olmasıdır. Metafora «yaradıcılıq məhsuludur», subyektin yaratdığı «kiçik bir əsərdir» (mötərizədəki fikirlər bizim özümüzə məxsusdur). Fəaliyyət yalnız nominasiyaları oriyentasiya etmir, həmçinin də praqmatik işlər görür. Öz növbəsində bu faktlar adres atda yaranan metafora nümunələrini insan şüurunda proqnozlaşdırır. Yaranan metaforik ifadələr realiləri xatırladır. Bu metaforalar kompleks şəkildə obraz – assosiasiya yaradır. Burada keçid mənalar xarakterizə olunur, assosiasiyalar aktivlişir. Semantikada isə xüsusi cəhətlər motivlişir. Nitq yeni mənalı ifadələrdə dolur və davam edir, idiomatic tiplər formalaşır. Bu gedişdə metaforikləşmə unikal xarakter daşıyır. Dil inventarları- leksik və qrammatik proseslər ikinci nominasiyanı - avtonom, semantic transpozisiyanı əmələ gətirir. İdiom yaradıcılığı fəallaşır. Burada şair və yazıçıların əməyi görünür. Yaranan idiomatik ifadələr – konkret və mücərrəd olaraq tutuşdurulur, müqayisə olunur. Mücərrəd metaforalar antropometrik əlamətlərlə səciyyələnir. Doğrudur, burada etalonlar, stereotiplər, paradokslarda meydana çıxır, amma dilin müqaviməti hər birini «islah edir».

Metaforikləşmə ilə bağlı bütün bu məsələlər koqnitiv funksiyanın üzərinə düşür. Koqnitiv funksiya iki yerə ayrılır: 1) ekspressiv funksiya - hiss, emosiya və şəxsi subyektiv münasibətləri ifadə edir; 2) inandırma funksiyası (6,s. 295;515). Bu dərkətmə, anlama funksiyasıdır. Bu funksiya təfəkkürün alətidir.

Metaforikləşmə adi sözləri yaratmır, yaranan yeni ifadələrdə qapalı, örtülü müqayisələr aparıcı yer tutur (7). Son illərin tədqiqatlarında metafora və metaforlaşma hadisəsinin müxtəlif diskurslarda işlənmə şəraiti, istifadə olunma

¹⁰⁴ Odlar Yurdu Universitetinin doktorantı. novruzova.099@gmail.com

imkanlarından bəhs olunmuşdur.

Dildə sosial-siyasi həyatın, informasiya texnologiyalarının coşqun inkişafı, kütləvi informasiya vasitələrinin qloballaşma şəratinə uyğunlaşması və s. amillər metaforlaşma hadisəsinin diskursiv təhlilini də daha da zəruriləşdirir. Görkəmli dilçilər (N.D.Arutyunova, M.P.Brandes, Y.M.Skrebnev, J.Lakoff, M.Jonson, V.V.Vinoqradov və başqaları) öz əsərlərində həmin prosesi izləmiş, maraqlı elmi-nəzəri nəticələrə gəlmişlər. Bir sıra alimlər (A.N.Baranov, A.A.Fedosev, E.İ.Şeyqal) müxtəlif diskurslara məxsus olan yüksək konseptual metaforlaşma dərəcəsinin meydana gəlmə və istifadə olunma cəhətlərini işıqlandırmışlar.

Konseptual metaforalar həm dar, həm də geniş mənada dərk edilir və tarixən bu iki səviyyədə (antik ritorikada, üslubiyyatda və hazırda müasir mətnlərdə, nitq sintaksisində) iki növ tropla bağlıdır; metonimiya və oksimoron, ironiya və alleqoriyaya. Antik ritorikada metafora «qısa müqayisə» adlandırılır (8, s.69)

Linqvistik ensiklopedik lüğətdə metafora trop və nitqin mexanizmi, daha geniş anlamda, ümumiyyətlə, obrazlı nitq kimi (məs.: *Avropa evi*) təqdim olunur. Bu, koqnitiv fenomenidir. Diskursiv yanaşmada metafora yalnız sadə şüur prosesi deyil (koqnitiv baxış), fikrin fenomeni kimi müxtəlif situasiyaları əks etdirir.

Bütün sahə leksikaları metaforlaşma üçün mənbədir. Zəngin sahə təcrübələri ənənəvi olaraq hər zaman milli mentaliteti, cəmiyyətin mürəkkəb problemlərini bu yolla həll etməyə çalışır. «Dilin semantikasi ikinci nominasiya hesabına dünyanın dil mənzərəsini dəyişir, Son zamanlar müasir sosiolingvistik maraq dairəsində hər bir dil hadisəsinin öyrənilməsinə antroposentrik yanaşma ön plana çəkilir. Əgər XX əsrin birinci yarısında humanitar biliyin statistic paradıqması mövcud olmuşsa, əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəli, paradıqmaların dəyişməsi ilə səciyyələnir. Dil sistemində antroposentrik və dinamik paradıqmalar meydana gəlir. Elmi axtarışların mərkəzində insan, onun şəxsiyyət parametrləri və oriyentirləri durur. Dünyanın dil mənzərəsinin öyrənilməsi ilə əlaqədar diskursda metaforlaşma probleminin, o cümlədən insane şüurunun ən vacib komponentlərindən biri kimi, dünyanın həm dil, həm də konseptual mənzərəsinin hissəsi olan metaforaya dair tədqiqatların rolu artmaqdadır» (9, s.4 ;148).

Tədqiqatçılardan Y.A.Belçikov, A.N.Baranov, Y.N.Karaulov, N.A.Kuzmin, A.P.Çudinov və digərləri metaforanı mətnlərin aydın əlaməti hesab etmişlər (10, s. 189). Metaforlaşma prosesi nitqin ən mühüm keyfiyyətlərindən biridir. Bu proses nitqə gözəllik, aydınlıq gətirir. Metaforlaşma prosesi həm də ideologiya alətidir. «Siyasi diskurs müəyyən mənada «ideolojişmiş diskursdur». Müxtəlif siyasi mətnlərdə, diskurslarda bu proses gerçəkləşərək siyasi həyatın əsas hissəsinə çevrilir, instrument təsirə malik olur. Hazırda demokratik cəmiyyətlərdə ünsiyyət prosesində müxtəlif diskursiv formalar yaranır və müasir dövrün xarakterini səciyyələndirir. Diskurs cəmiyyətin dərk etmə mexanizminin ümumi aspektlərinin şərhini təmin edir və ayrı-ayrı konseptləri (təsəvvürləri, anlayışları) rəngarəng metaforikləşmiş ifadələrlə bağlayır. Metaforlaşmış ifadənin dərk olunması diskurs mətnini gerçəkləşdirən və qəbul edən üçün məqbul sayılan sosio-mədəni freymlərin müvəffəqiyyətli vəzifəsindən asılı vəziyyətdə ola bilər. Metaforaları yaradan və canlandıran diskurslar geniş fəaliyyət dairəsinə malik olur. Bu prosesdə əmələ gəlmiş insane təcrübəsi informasiyaları həm gizli, həm də açıq şəkildə ifadə etmək gücünə malik olur. Beləliklə, metaforikləşmiş mənə tədqiqata cəlb etdiyimiz hərbi-siyasi və idman diskursları üçün mühüm amilə çevrilir. Azad Məmmədov, Məşğər Məmmədov «Diskursiv təhlilin koqnitiv aspektləri» adlı kitablarında yazırlar: «Müxtəlif diskurs tipləri arasında siyasi diskurs xüsusi maraq kəsb edir. Siyasi diskursun spesifikasiyası onun siyasi mətni göndərən ilə müvafiq auditoriya arasında qarşılıqlı fəaliyyəti sayəsində formalaşmasında və onu zənginləşdirən etno-mədəni məzmununun dil biliklərinin ifadə formalarında qarşdakının idrakı davranışı üçün stimül rolu oynamasındadır. Hələ qədim Yunan filosoflarının ritorika adlandırdıqları natiqlik qabiliyyəti siyasi diskursun əsasını təşkil edir. Əlbəttə ki, bu zaman yada, ilk növbədə, sözlər düşür. Lakin sadəcə sözlər şərti olaraq qəbul edici adlandırdığımız auditoriyaya təsir etmək imkanında deyil. Buna görə də Aristotel sözlərlə yanaşı, müxtəlif ritorik fiqurlarında mütləq istifadə olunmasını vurğulayırdı. Ritorik fiqurlar arasında metaforaya daha geniş şəkildə müraciət olunur. Bu zaman yeni bir sual meydana çıxır: min illər bundan öncə öyrənilmiş metaforanın yenidən tədqiqinə nə ehtiyac var? Məsələ burasındadır ki, metafora kimi ritorik fiqurlar yalnız siyasi deyil, digər diskurs tiplərində də koqnitiv əməliyyatlara təkan verən elementdir» (1, s.5). Siyasi diskursda konseptual metaforalar evristik xüsusiyyəti ilə siyasi müstəvidə aktivlik qazanır. İnsan, danışan ön nitqində məcazi mənalı arqumentlərdən istifadə etməyə cəhd göstərir. Beləliklə, siyasi məzmunlu diskurs arqumentləşir. Sübutlarla, dəlillərlə əsaslandırılır. Siyasi arqumentləşmə siyasi diskurs üçün xarakterik əlamətlərdəndir. Bu xarakterik cəhətləri biz dövlət başçılarının siyasi söhbətlərində görə bilərik. Sabiq Amerika prezidenti Barak Obama ilə sabiq Fransa prezidenti Nikolya Sarkozi arasında gedən söhbətləri bura aid etmək olar. Aktiv müzakirələrdə ölkələrarası hərbi durumun necə olması ayrı-ayrı leksik-terminoloji vahidlərin söz birləşməsi biçimində yeni mənalar qazanması hesabına mental (əqli) nitq səviyyəsinə yüksəlir. Aktiv metaforik nitq prosesində ölkələrin sosial-siyasi və iqtisadi məsələləri, eləcə də ayrı-ayrı münaqişələr həll olunmağa başlayır. Biz qəzet və internet səhifələrindən seçdiyimiz nümunələr əsasında hər iki ölkənin prezidentlərinin «hərbi-əsgəri» metaforalardan necə bəhrələndiyini əyani şəkildə görə bilərik. Danışıqlar prosesində reallaşan metaforik modellər çox mühüm konseptual problemləri əhatə edir və onun həll olunmasına istiqamətləndirilir. Bəzi örnəkləri nəzərdən keçirək:

1) Siyasi fəallıq - bu müharibədir. Məs.: 1) *In the struggle for peace and justice, we cannot walk alone.* 2) *In the struggle to health is nation and repair this world, we cannot walk alone* (Barack Obama, Speech at Ebenezer Baptist Church)

2) Metaforik model siyasi fəallığın uğurlarını təyin edir. Məs.: 1) *But above all, I will never forget who this victory truly belongs to- it belongs to you.* 2) *But politics won today, Politics won* (Barack Obama, Night Speech in Grant Park).

3) Metaforik model məndəki, diskursdakı epitetlər vasitəsilə texniki (ağır, yüngül və s.) aspektləri əks etdirir. Məs: müq.ət: *Kingunderstoodthatunity cannot bewonon the cheer; hat wewouldhavetoearnitthroughgreateffortand*

determination (Barack Obama, Speech in Atlanta: The Great Need of the Hour).

4) Diskurslardakı metaforik model hər bir hərəkətin nəticələrini təqdim edir. Nəticə isə təsdiq və mənfəət konnotasiyalar vasitəsi ilə səciyyələnir. Nədənsə Amerika prezidentinin nitqində metafora sanki dağılmış şəkildə istifadə olunur. Məs.: müq.ət: To those who would *tear this world down*- we will defeat you. 2) we can no longer a word to build ourselves up by *tearing someone else down* (Barack Obama, Speech in Atlanta: The Great Need of the Hour).

5) Metaforik model, həmçinin düşməni məhvəddicə zərbə vurmaq üçün prezidentin nitqində işlədilir, president düşməni həmrəylikə çağırır. Metafora bu zaman obrazlı şəkildə desək, «divarları dağıdır» və s. məs.: müq.ət: 1) Together, we can renew our commitment to justice. Together, we can join our voices together, and in doing so make even the *highest of walls fall down*. 2) *The wall that we must tear down* before the hour grows too late. 3) And if enough of our voices coin together; we can bring *those wall stumbling down* (Barack Obama, speech in Atlanta: The Great Need of the Hour). Metaforik model: «Siyasi hərəkət-bu silahdır». Bu modelə uyğun gələn diskurs: what you won't hear from this campaign or this party is the kind of politics that *uses religion as a wedge, and patriotism as a bludgeon* – that sees our opponents not as competitors to challenge, but enemies to demonize (Barack Obama, Final Primary Night). «*Bomba*» həm güclü, həm dağıdıcı silah növüdür, müharibədə istifadə olunur. Amerika prezidentinin nitqində bu sözün mənası dəyişir, dövrün bəlası olan SPİD-in üzərinə keçirilir **bomb; yandırıcı silah, atom\atomic bomb-atom bombası**. Diskursa nəzər salmaq: The idea that in some places, nine in ten people with HIV have no idea they're infected is more than frightening- it's a *ticking time bomb waiting to go off* (Barack Obama, World AIDS Day Speech: Race Against Time). Düşməni qarşı texniki silahlardan da çox mənalı söz öz təsirini göstərə bilər. Bəzən münaqişələr həmin metaforik mənanın köməyi ilə həll olunur. Məs.: One of the *strongest weapons your country has against corruption is ability of you, the people, to stand up and speak out about the injustices you see* (Barack Obama, speech in the University of Nairobi).

Digər nümunə: 1) Let us resist the temptation to fall back on the same partisanship and pettiness and immaturity that *has poisoned our politics our politics* for so long. 2) *It is the poison* that we must purge from our politics (Barack Obama, Election Night). Metaforik model: *Siyasət – bu həvəsdır*. Sözü gedən metaforik mənada siyasi fəalliyətin ovçuya bənzədilməsi «gizlənilir». Məs.: *we are targeting* the same al Qaeda terrorists who have struck from New York to London, and helping the Afghan people take responsibility for their future (Barack Obama, speech in Prague). Hərbi təhlükə siyasəti fransız prezidenti Nikolya Sarkozinin nitqində təsdiq konnotasiyası ilə öz ifadəsini tapır. Bu metaforik model «siyasi fəalliyət- bu mübarizədir» modelinə müvafiq özünü göstərir. Məs.: müq.ət: La France est pleine mentenga geedansla *lutte contre le terrorisme* aux cotés des alliés et des amis. *La lutte contre la déforestation* doit également être poursuivie. . . (11; 12). Mübahisə - bu müharibədir – Argument dəqiqdir.

«*Müharibə*» (savaş) freymi və onun görünüşü: metaforik ifadələr: informasiya savaşı, ideoloji savaş, *Ekonomik sahədə: almaz müharibəsi, qaz müharibəsi, alüminium müharibəsi*.

İngilis və Azərbaycan dillərində analogi metafora tipləri: civil war-vətəndaş müharibəsi, partisan war fare – partizan müharibəsi, the Great Patriotic-Böyük Vətən müharibəsi, just war-ədalətli müharibə, cold war – soyuq müharibə, war time, time of war, during the war - müharibə illəri və s.

İngilis və Azərbaycan dillərində analogi metafora tipləri: aluminium war (alüminium müharibəsi), cold war (soyuq müharibə), price war (qiymət müharibəsi), post-cold war (post soyuq müharibə), propaganda war (aqtasiya müharibəsi), all-out war (total müharibə), həmçinin battle (döyüş), enemy (düşmən) feud (mübarizə, daxili ədavət), fight (döyüş), combat (vuruşma, yarış), duel (duel) və s.

«Hərbi qulluğun təşkili» freymi. Bu freymləri yerarxik münasibət yaradır. Məs.: əsgər, general, flaqman, «gənc», «baba», «azad», «irəlilər», hərbi əmr, squaddie (adi, sırası), lieutenant (leytenant), war-lord (sərkərdə, qoşun başçısı) v.s.

Freym «hərbi bölmə»: rota, diviziya, polk, batalyon, army (armiya), qvardiya, battalion (batalyon), corps (korpus).

«Düşmən» freymi ilə əlaqədar metaforikləşmiş ifadələr: hostility, enmity, animosity; feelings of hostility-düşmənçilik hissləri (Azərbaycanca-İngiliscə lüğət. Bakı, 1998, s.171); düşmənçilik etmək, düşmənçilik gözü ilə baxmaq-özünə düşmən saymaq, düşmən kəsilmək-düşmən olmaq, dilim özümə düşməndir (məsəl), düşmən şahını mat etmək (şahmatda) (13, s.185 (576 s.))

İdman freymi ilə əlaqədar aid metaforik ifadələr. Dilçiliyin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri idman freymi ilə bağlı metaforik ifadələrin öyrənilməsindən, habelə tutuşdurulan dillərin inkişafında onların oynadığı rol müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. İdman sahəsində istifadə olunan bu kimi ifadələrin dilimizə ingilis dili vasitəsi ilə daxil olması təbii bir prosesdir. Dünya proseslərinə ən fəal müdaxilə edən idmanın özünəməxsus freymləri mövcuddur.

İdman leksikasında məcazlaşma prosesi fəaldır. Məna dəyişmələri bu prosesdə canlı şəkildə təzahür edir. Məs.: «*живой стенка*»-canlı hasar (futbolda), «fil», «top» (şahmatda)

«İdman növü» freymi ilə bağlı metaforikləşmiş söz və ifadələr: football to play football – futbol oynamaq, football-player; footballer (futbolçu), the profession of a football - player (futbolçuluq, futbolçu kimi oynamaq, təcrübəli kapitan, şahmat yarış, yad oyun, «ikinci siyasi liqa», finiş çıxmaq, çempion, «bronz» uğrunda mübarizə, favorit, düzgün oyun, futbol meydançasında qırmızı kart göstərildi. «allahəli», «əllə oynamaq»

Bələliklə, kommunikasiya situasiyası olan diskurs qlobal bağlılığı, qapalılığı, əlaqəliliyi təmin edən koqnitiv funksiyaya malikdir. Dil fəalliyəti gedişində diskurslar meydana çıxır, özünəməxsus struktura sahib olur. Məna bitkinliyi və inandırma strategiyası xüsusiyyəti mövcuddur. Dil vasitələrindən biri kimi metaforikləşmiş ifadələr diskursu təşkil edir, yəni formalaşdırır bilir. Həm hərbi-siyasi, həm də idman sahəsində özünü göstərən diskurslarda baş verən semantic dəyişmələr mütəmadi səciyyəlidir. Semantik dəyişmələr, ümumiyyətlə, ayrı-ayrı diskurslardakı ifadələrin

mənası arasında bənzərliyə, əlaqəyə əsasən özünü göstərir (ağır zərbə, tutarlı cavab, «mat zonası» (şahmatda). Beləliklə, metaforlaşma iki və daha çox freymin formal prosedur birliyidir. Diskursiv təhlil prosesində arqumentləşmə əlaməti daşıyır. Bu proses nəticənin reallığı üçün əlverişli sayıla bilər. Diskurs iştirakçıları isə metafora yaratmaqla irəli sürülən ideya və fikirləri ciddi cəhdlə inandırmağa çalışırlar. Elə diskursun gücü də burasındadır. Metaforalar isə diskurslarda müxtəlif implikasiyaları formalaşdırır, güclü təsir əmələ gətirir, öz denotatına işarə edir və elə bu şərtliyin əsasında metaforik qanunauyğunluqlar dayanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Azad, Məmmədov Məşgər. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çapaşğı, 2010
2. Musolf A. Metaphor and Political Discourse. – Cognitive Linguistics, 2004, № 1
3. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti / tərtib edən Ə.Mirəhmədov, Bakı: Maarif, 1978
4. Кубрик А. Когнитивные исследования по дискурсу // Вопросы языкознания. Москва: 1994, №5
5. Кассирер Г. Сила метафоры // Теория метафоры. Москва: 1990
6. Рəcəби Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı: Nurlan, 2003
7. Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в сознании языковой мира // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. Москва: 1988
8. Plelenz M. Arqumntation und Metapher. Tbbingen, 1993, s.65-66; Sjhmidt R. Metaphemdes Helfens. V.Veinheim, 1995
9. Kazımov İ.B. Azərbaycan dilinin semantikasi və ikinci nominasiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2018
10. Баранов А.Н., Караулов Ю.Н. Русская политическая метафора (материалы к словарю). М., 1999.
11. Мохова Е.К. Военная метафора в политическом дискурсе президентов Барака Обамы и Николая Саркози // Молодой ученый № 3 (14) март 2010 г.
12. Hesse R. Metaphern der EU-Erweiterung als Konstruktionen europäischer Identität. Berlin, 2002.
13. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı: Elm, 1980

Açar sözlər: metafora, metaforlaşdırma, diskurs, diskursiv təhlil, siyasi diskurs

Ключевые слова: метафора, метафоризация, дискурс, дискурсивный анализ, политический дискурс.

Key words: metaphor, metaphorization, discourse, discourse analysis, political discourse.

Феномен метафоризации как объект дискурсивного анализа

Резюме

Результаты исследования показывают, что в центре внимания современных исследований находятся текст и человеческое восприятие. Этот союз делает возможным осуществление антропоцентрического подхода к данной проблеме. Дискурсивный подход к тексту также требует комплексного анализа текста и человеческих проблем как уникального факта, а также решения этих проблем по форме и содержанию, согласно диалектическим принципам. Метафорические выражения в дискурсе являются активным инструментом формирования взглядов и намерений автора.

The phenomenon of metaphorization as an object of discourse analysis

Summary

The results of the research show that the text and human perception are in the focus of attention of modern studies. This union makes it possible to implement an anthropocentric approach to this problem. A discursive approach to the text also requires a comprehensive analysis of the text and human problems as a unique fact, as well as solving these problems in terms of form and content, according to dialectical principles. Metaphorical expressions in discourse are active means for the formation of the views and intentions of the author.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Şələlə Əliyeva¹⁰⁵

I TÜRKOLÖJİ QURULTAYA QƏDƏRKİ DÖVRDƏ ƏLİFBƏ MƏSƏLƏSİ

1906-1907-ci illərdə əlifba məsələsi yenidən gündəmə gəldi. 1906-cı il may ayının 21-də Nəriman Nərimanov (1870-1925), Həsən bəy Zərdabi (1842-1907), Fərhad Ağazadə (1880-1931) və başqalarının fəal iştirakı ilə bir sıra müəllimlər Bakıda, "Nicat" Cəmiyyətində bir yerə yığılaraq rus-azərbaycan məktəblərindəki vəziyyəti müzakirə edirlər. May ayının 21-dən avqust ayının 11-nə qədər 12 iclas keçirilir və müzakirələr nəticəsində keçiriləcək müəllimlər qurultayına hazırlıq işləri tam başa çatdırılır və qurultay avqustun 15-də başlayır. Birinci qurultayda, əsasən, yeni tədris proqramları, bu tədris proqramlarına uyğun dərsliklərin hazırlanması, tədrisdə «lal metod»un ləğv edilməsi, yeni təlim metodunun müəyyənləşdirilməsi yolu ilə məktəblərdə tədrisin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, müəllimlərin hüquqlarının qorunması, Azərbaycan dili dərslərinin həftəlik saatlarının artırılması və bir sıra başqa məsələlər üzrə vacib qərarlar qəbul edilir. Fərhad Ağazadə qurultayın katibi olmuşdur.

İkinci qurultayın bir il sonra keçirilməsi planlaşdırılır və bu dövrə qədər Azərbaycan dilində müxtəlif dərslər kitablarının yazılması tövsiyə edilir. İkinci qurultay 1907-ci il avqust ayının 25-də başlayır. Birinci qurultayın tövsiyələrinə uyğun olaraq, Fərhad Ağazadə Abdulla Əfəndizadə və Süleyman Sani Axundovla birlikdə ərəb əlifbasının ciddi islahı üzərində qurulmuş bir "əlifba" kitabının layihəsini hazırlamışdılar. Qurultayın 28 avqust tarixli iclasında bu "əlifba"-nın üstünlüklərini sübut etmək üçün Fərhad Ağazadə ətraflı çıxış edir və əlifbanın tətbiq edilməsi məsələsini qaldırır. Bu məsələ ətrafında iclasda möhkəm müzakirələr və hətta mübahisələr olur. Sonda belə qərara alınır ki, şərti olaraq Fərhad Ağazadəyə və başqa bir müəllimə bu əlifbanı tətbiq etməyə müvəqqəti icazə verilsin, müəyyən müddətdən sonra bunun məktəblilər tərəfindən necə qavranılması, uşaqların hansı zaman ərzində kitab və ya qəzet oxumaq səviyyəsinə çatması yoxlanılsın və sonra qəti qərar qəbul edilsin. Başqa mənbələrdə bu məsələnin sonralar necə cərəyan etməsi haqda məlumat tapa bil-məsək də, Fərhad Ağazadəyə istinad edərək deyə bilərik ki, qurultayda qəbul olunan bu qərar elə oradaca unudulmuş və nəticəsiz qalmışdı. Bizim təklif etdiyimiz əlifba da əllərimizdə qalıb dünya işığını görmədi. Bundan istifadə edərək, yoldaşlarımızdan Mahmud bəy Mahmudbəyov cənabları, Çernyayevskinin üsuluna tabe olaraq müsəvvər türk əlifbasını (M. Mahmudbəyovun «Türk əlifbası və ilk qiraət» dərslisi nəzərdə tutulur-İ. İsxanlı) yaratdı ki, indiyə qədər davam edən əlifbaların ən dəyərlisidir». (1. s 39).

Fərhad Ağazadə İkinci Müəllimlər qurultayında əlifba məsələsinin müzakirəsinə nail olsa da bundan uzağa getmək mümkün olmadı və bununla bağlı hər hansı bir ciddi qərar qəbul edilmədi. Artıq müzakirələrlə ciddi nailiyyət əldə ediləcəyinə inanmayan Fərhad Ağazadə bir neçə nəfərlə birlikdə (Süleyman bəy Əbdürrəhmanzadə, Süleyman Sani Axundzadə, Abdulla Talıbzadə, Abdulla bəy Əfəndizadə və Mahmud bəy Mahmudbəyov) 1907-1908-ci illərdə, nəzərdə tutulmuş bütün ciddi dəyişiklikləri özündə birləşdirən "ikinci il" (əlifba təlimindən sonra oxunan birinci kitab) kitabını çap etdirirlər. Bu kitaba qarşı çox böyük narazılıqlar və hücumlar olsa da, kitab nailiyyətsiz ötürülmədi. Faktik olaraq bu kitaba və onun təsiri altında yazılmış bir sıra başqa dərsliklərlə köhnə ərəb əlifbasının zəifliyi və yararsızlığı sübut olundu, islah olunmuş yeni əlifba və yazı qaydaları yavaş-yavaş Azərbaycanda və Azərbaycandan kənarında müxtəlif mətbuat orqanlarında, o cümlədən məşhur "Tərcüman" qəzetində təbliğ olunmağa başlandı. Lakin bütün bu cəhdlərə baxmayaraq, əlifba məsələsində rəsmi qaydada ciddi dəyişikliyə nail olunması müşkül bir iş çevrilmişdi. "Sanki bu bir müqəddəs şeydir, buna dolğanın əlləri quruyarmış" (ifadə Fərhad Ağazadəninindir). (2. s 97).

Artıq əlifba məsələsinin kifayət qədər ciddi müzakirə obyektinə çevrildiyini görəndə hökumət 1919-cu ildə məsələyə müdaxilə edir, bu məsələ ilə bağlı mart ayının 21-də hökumətin nümayəndəsi Xudadat bəy Məlik Aslanovun məruzəsi dinlənir və nəticə olaraq 427 sayılı xüsusi qərar qəbul edilir. Qərarla Xudadat bəy Məlik Aslanovla birlikdə əlifba islahatı ilə bağlı xüsusi komissiyanın yaradılması xalq maarifi nazirinə həvalə edilir və bu qərara uyğun olaraq xalq maarifi naziri yanında xüsusi komissiya yaradılır. Fərhad Ağazadə bu komissiyanın üzvü olsa da, o vaxt xəstə olması ilə əlaqədar komissiyanın iclaslarında iştirak edə bilmir. Lakin bu məsələlərlə bağlı öz fikirlərini «Azərbaycan» qəzetinin 276, 278, 281, 294, 296 və 302-ci nömrələrində çap etdirdiyi «Əlifba tarixində türklərin vəziyyəti» və «Dilimizin türkləşməsinə çarələr» adlı silsilə məqalələrində bildirir. O, bu yazılarında ərəb əlifbasının faydasızlığını sübut edir və inkişafa nail olmaq üçün latın əlifbasına keçidin yeganə düzgün yol olduğunu ciddi dəlillərlə əsaslandırır.

Beləliklə, «Son türk əlifbası» tətbiq olunmamış qalır. Bu haqda Fərhad Ağazadə yazır. "Abdulla bəyin əsəri olan "Son Türk əlifbası" həm ərəb, həm də latın hərflərilə çap edilib ortalığa çıxmışdansa da, aprel döndərişi səbəbilə məktəbə, məişətə tətbiq edilməyib, boş-boşuna əllərdə qalmışdı". 3. s.53

Vacib bir faktı da qeyd edək ki, ikinci qurultayda Fərhad Ağazadə ərəb əlifbasının ciddi islahı uğrunda çalışsa da, hələ 1906-cı ildə o, latın qrafikalı bir əlifba layihəsi hazırlamışdı. Görünür, o zaman ərəb əlifbasının yeni latın qrafikalı əlifba ilə əvəz edilə bilməsinə ciddi inanmadığına görə o, qurultayda daha real məsələni - ərəb əlifbasının islah edilməsi məsələsini qoymuşdur. Lakin bu fakta söykənərək hələ o illərdə Fərhad Ağazadənin latın əlifbası haqqında düşündüyünü deyə bilərik. Əlifba məsələsində yeni canlanma Rusiyada Oktyabr inqilabından sonrakı dövrə təsadüf edir. 1917-ci ildə Rusiyada dalbadal baş verən iki inqilab çar Rusiyasının devrilməsi və Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə nəticələndi. Həmin illərdə Azərbaycanda Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955), Əlimərdan bəy Topçubaşov (1865-1934) və başqalarının rəhbərliyi altında aparılan siyasi iş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasına gətirib çıxartdı. Bu dövrdə Azərbaycanda ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçirilməsi prosesi çox geniş vüsət almaqda idi və bu məsələdə ən fəal yenə Fərhad Ağazadə olmuşdur. O, tez-tez mətbuatda əlifba ilə bağlı məqalələrlə çıxış edir, müxtəlif müəlliflər

¹⁰⁵ Bakı Dövlət Universiteti. Shelale.aliyeva.1969@mail.ru

tərəfindən təklif olunan əlifba layihələri haqqında məlumatlar verir, əlifba məsələsini mətbuatın diqqət mərkəzində saxlayırdı.

1922-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Yeni Əlifba Komitəsi (AYTÖK) təşkil edildi. Komitənin yaradılmasında məqsəd dilimizi, yazı və oxu sistemimizi sadələşdirmək məqsədilə ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi prosesini tənzimləmək və həyata keçirmək idi. Komitənin ilk tərkibi 5 nəfərdən ibarət idi. Səməd Ağamalıoğlu, Fərhad Ağazadə, Xudadat Məlik Aslanov, Abdulla Tağızadə və Əhməd Pepinov. Komitənin ilk sədrinin kimliyi haqqında da qarışıq məlumatlar var. Məsələ ilə bağlı dərc olunmuş bütün mənbələrdə komitə sədrinin Səməd Ağamalıoğlu olduğu göstərilir, arxiv materialları bu məsələyə tam aydınlıq gətirir. Komitənin 1922-ci ildə müxtəlif təşkilatlarla çoxsaylı yazışma sənədlərindən, o cümlədən Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlunun özünün imzası ilə aparılmış yazışmalardan tam aydın olur ki, 1922-ci ilin noyabr ayının 20-nə qədər komitənin sədri Fərhad Ağazadə olmuş, Səməd Ağamalıoğlu isə komitənin fəxri və siyasi sədri olmuşdur.

AYTÖK-nin 14 iyul 1922-ci ildə Fərhad Ağazadənin sədrliyi ilə keçirilən iclasında Azərbaycanın rayonlarında və Azərbaycandan kənarında komitənin bir sıra yerli təşkilatlarının yaradılması məsələsi müzakirə edilir və çox keçmir ki, komitənin aşağıdakı yerli təşkilatları yaradılır. 1922-ci ildə Şuşada, Qazaxda, Tovuzda, Gəncədə, Şəkiddə, Ağdamda, Şəmkirdə, Zakatalada, Göyçayda, Ağdaşda, Sabirabadda, Salyanda, Şamaxıda, eləcə də Azərbaycandan kənarında Türkiyəstanda, İrəvanda, Tiflisdə, 1923-cü ildə Qubada, Cəbrayılda. Fərhad Ağazadə və latın əlifbasına keçid Ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsində bu komitə həlledici rol oynadı və Yeni Türk əlifbasının düzülüşü müəyyənləşdirildi. Bu əlifba qəbul edilərkən təqdim edilən 4 layihədən Abdulla Tağızadə və Mirəziz Seyidovun layihəsi daha çox istifadə edilmişdi (Qalan 2 layihə Abdulla Əfəndizadə və Məhəmməd Şaxtaxtlının layihələri idi). Burada bir məqama diqqət yetirək. 1919-cu ildə Maarif Naziri yanında yaradılan komissiyada müzakirə edilən 3 layihədən biri məhz Abdulla Tağızadə və Mirəziz Seyidovun birlikdə təqdim etdikləri layihə idi. Lakin o zaman bu layihə deyil, Abdulla Əfəndizadənin layihəsi əsas olaraq götürülmüşdü. Göründüyü kimi keçən 2 il ərzində Abdulla Tağızadə və Mirəziz Seyidov hər biri öz layihəsini hazırlamış, «latınçılar» komissiyasında öz layihələrinin əsasən qəbuluna nail ola bilməmişlər.

Ümumiyyətlə, latınlaşma uğrunda müburizə bir hərəkət şəklini aldığı vaxtdan, bu prosesin sonuna qədər bir sıra şəxslər, o cümlədən Fərhad Ağazadə, Məhəmməd Ağa Şaxtaxtlı, Həmid bəy Şaxtaxtlı, Abdulla Əfəndizadə, Abdulla Tağızadə, Mirəziz Seyidov müxtəlif layihələr təklif etməkdə daha fəal olmuşlar. Adı çəkilənlərdən hər birinin öz əlifba layihəsi olmuşdur. Aparılan işlər nəticəsində «Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1923-cü il 20 oktyabr tarixli qərarı ilə yeni əlifba, ərəb əlifbası ilə bərabərhuquqlu və 1924-cü il 27 iyun tarixli qərarla məcburi və dövlət əlifbası hesab olundu». Qeyd edək ki, bu komitə yeni əlifba ilə bərabər, müsəlman dünyasında istifadə olunan rəqəmlərin əvəzinə indiki Avropa rəqəmlərini də qəbul etmişdi. Onu da qeyd edək ki, bu avropa rəqəmlərini Azərbaycanda ilk dəfə F. Ağazadə işlətməmişdir. Fərhad Ağazadənin AYTÖK-dəki fəaliyyəti o qədər genişşəhatəli və məhsuldardır ki, bu rolu dərk etmək və əyani surətdə görmək üçün onun təşkilatın iclaslarında iştirakı və fəaliyyəti ilə bağlı məqamların xronoloji ardıcılıqla verilməsini ən doğru yol hesab edirik. Beləliklə: AYTÖK-nun 13 iyun 1922-ci il tarixdə keçirilən sayca 1-ci iclasında Səməd Ağamalıoğlunun təklifi ilə, «komitənin işlərinin tez və səliqəli getməsi, təşkilatın qüvvətlənməsi və canlanması məqsədilə» komitə daxilində 8 nəfərdən ibarət xüsusi idarə yaradılır, Fərhad Ağazadə idarənin sədri seçilir və 27 iyul tarixdə ona bu vəzifəsini təsdiq edən vəsiqə verilir.

Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın çağırılması zərurəti Azərbaycanda 1922-ci ildən fəaliyyət göstərən Yeni Türk Əlifba Komitəsinin apardığı işlər nəticəsində Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1924-cü il 27 iyun tarixli qərarı ilə yeni əlifba məcburi və dövlət əlifbası hesab olundu. Belə bir dövrdə, təbii ki, Sovetlər Birliyi ərazisində yaşayan başqa türk-tatar xalqlarının bu məsələyə münasibəti və bu prosesin həmin xalqlar arasında yayılması diqqətdən kənar qala bilməzdi. «Məhz bu məsələdə real mənzərəni öyrənmək üçün 1924-cü ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə xüsusi nümayəndə heyəti yaradıldı və bu heyət Simferopol, Daşkənd, Orenburq, Ufa və Kazan şəhərlərinə səfər edərək, orada yeni əlifbanın tərəfdarları və əleyhdarları ilə görüşlər keçirildi». (4.s.67)

Yeni əlifba vasitəsilə əldə edilən müvəffəqiyyət komitəyə (Azərbaycan Yeni Türk Əlifba Komitəsi - İ.İsaxanlı) daha artıq cəsarət verdi. O, müvəffəqiyyətlərin yekununu göstərməyə və qonşu türk cümhuriyyətlərinin fikrini almağa qərar verdi. Bunun üçün bir konfrans çağırmaq lazım idi. Komitə bundan əvvəl onlar ilə (ayrı-ayrı türk-tatar xalqları ilə - İ.İsaxanlı) xüsusi surətdə görüşməyi daha müvafiq gördü. 1924-cü ilin sentyabr ayında bir heyət səfəriyyə təşkil edildi. Bunlar Şuralar ittifaqında olan bütün türk cümhuriyyətlərinin mərkəzlərinə gedəcək, səlahiyyətli adamlar ilə görüşəcəklərdir». (5, s.71).

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı

1. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı 2002. 612 səh.
2. Qurbanov. A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı 1967. 434 səh.
3. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı 2000. 621 səh.
4. Tannverdiyev Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı. 2010. 335 səh.
5. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı 2000. 621 s.ih.

Açar sözlər: I Türkoloji qurultay, Azərbaycan dili, əlifba məsələləri, ərəb qrafikası, latın qrafikası, türk xalqları.

Советская Россия, положившая конец политической независимости Азербайджанской Демократической Республики, применив новый (латинский) алфавит в Советском Азербайджане, ставила тем самым под удар и его национальную культуру. С этой точки зрения данный шаг для советских идеологов был «новшеством», нацеленным на колонизаторство. Иными словами, поспешный переход на новый латинский алфавит был рассчитан на скорое сожжение мостов между прошлым и будущим азербайджанских тюрков, и, в то же время, разрыв их духовных и политических связей с мусульманскими и тюркскими (особенно анатолийскими) народами, имеющими до недавнего времени общий алфавит. Еще в период АДР национал-демократы предлагали перейти с арабской графики на латинскую.

Ключевые слова: I Туркологический съезд, азербайджанский язык, вопросы алфавита, арабская графика, латинская графика, тюркские народы.

THE ALPHABET QUESTIONS BEFORE THE 1ST TURKOLOGICAL CONGRESS SUMMARY

The Soviet Russia which has put an end to political independence of the Azerbaijan Democratic Republic, having applied the new (Latin) alphabet in the Soviet Azerbaijan, endangered thereby and its national culture. From this view, the given step for the Soviet ideologists was the “innovation” which aimed on colonization. Differently, hasty transition to the new Latin alphabet has been on fast burning of bridges between the past and the future of the Azerbaijani Turks, and, at the same time, rupturing of their cultural and political connections with Muslim and Turkic (especially Anatolian) peoples having the common alphabet before. National democrats still in ADR period suggested passing from the Arabian to the Latin alphabet.

Keywords: 1st Turkological Congress, the Azerbaijani language, alphabet questions, the Arabian way of writing, the Latin way of writing, the Turkic peoples.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Hasilova Laləndər Hafiz qızı¹⁰⁶

ƏRƏB XALQ VƏ YA LƏHCƏ MƏSƏLLƏRİ VƏ İNSANLARA GÖNDƏRİLƏN MƏSƏLLƏR

Xalq məsəlləri təcrübəyə əsaslanan kəlamlar olmaqla tam cilalanmamış və sənət əsəri təəssüratı bağışlamayan və ləhcə dilinə yaxın olan məsəllərdir ki, onlar xalqın dilində yaranmışdır. Bu məsəl növündən bəhs edən prof. Əhməd Rüşdi Saleh özünün "الفلسفة المتلى الشعبي" əsərində yazır: "Xalq məsəlləri aşağıdakı dörd cəhəti ilə xarakterizə olunur: 1) "üslubda məcazin üstünlük təşkil etməsi; 2) müxtəsər(qısa) olması; 3) bəlağət xüsusiyyəti daşması; 4) ahəngdar (axıcı) olması". O, fikrinə davam edərək yazır: "Məsəllər də xalqın hər hansı bir təfəkkür tərzinin əks olunmasıdır ki, xalqın maddi və mənəvi həyatını gözəl təbirlər vasitəsilə ortaya qoyur" [1, 10-11].

Prof. Şakir Heykəl xalq məsəllərinin psixologiya elminin nəzəri fikirləri ilə müəyyən bağlılığını qeyd edir, onların cəmiyyətin ictimai həyatındakı təcrübələrdən qaynaqlandığını vurğulayır. O, cəmiyyətdə baş verən hadisələrdən ibrətlənərək bədii ifadə vasitələrinin köməyi ilə lakonik şəkildə ifadə etməyi xalq deyimlərinin əsas xüsusiyyəti kimi qeyd edir. Professor məsəllərin "xalqın səsi" (صوت الشعب) adlanmasını da məhz onun bu xüsusiyyəti ilə bağlayır. Prof. Şakir Heykəlin xalq məsəllərini bilavasitə psixologiya elmi ilə əlaqələndirməsi fikrini ötən əsrin bir çox qərb alimləri, o cümlədən rus mütəxəssisləri də dəstəkləmişlər.

Xalq məsəllərinin ləhcə məsəlləri ilə fərqli xüsusiyyətindən danışarkən ilk növbədə ərəb xalqının bir çox ləhcələrə bölünməsinə və xalqın hər bir ləhcədə özünəməxsus ifadə imkanları və lüğət fondunun olmasını qeyd etməliyik. Məhz buna görə də özünün daha xarakterik xüsusiyyəti ilə seçilən "İraq məsəlləri" (الأمثال العراقية), "Misir məsəlləri" (الأمثال المصرية), "Məğrib məsəlləri" (الأمثال المغربية), "Şam məsəlləri" (الأمثال الشامية) və s. kimi lokal xarakterli məsəllər mövcuddur. Həmin məsəllər ümumərəb xalq məsəllərindən özünün ləhcə xüsusiyyətləri və uzun əsrlərdən bəri formalaşmış dil qaydaları, ifadə tərzii və üslubu ilə seçilməkdədir.

Tədqiqatımızın texniki imkanları və həcminə qoyulmuş məhdudiyyətləri nəzərə alaraq, müxtəlif ərəb ləhcələrinin araşdırılması ilə bağlı yuxarıda deyilənlərlə kifayətlənirik. Məşhur şərq mütəfəkkiri Şeyx Məhəmməd əl-Qəzali məsəllərlə bağlı apardığı tədqiqatında Quranın "Əl-Kəhf" surəsinin 54 – cü ayəsinin

"وَلَقَدْ صَرَقْنَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ لِلنَّاسِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ وَكَانَ الْإِنْسَانُ أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا" (الكهف: 54)

"Biz bu Quranda insanlar üçün cürbəcür məsəllər çəkdik. İnsan isə ən çox mübahisə edəndir" (Əl-Kəhf:54) şərhində yazır: "Quranda insanlar üçün çəkilən məsəllər gözəl mənalar yaratmaq üçün ecaz xüsusiyyəti daşıyır və bununla təkrar-təkrar insan zehində müəyyən hadisələr canlandırılır. Quran üslubu daxilində müxtəlif hökmlərin mənalarının aydınlaşdırılması, onların mahiyyətinin insanlar üçün daha aydın açılmasından ötrü qaranlıq fikirlərin aydınlaşdırılmasında məsəl götürmə əvəzolunmaz vasitələrdən hesab olunur. Burada əsas hədəf götürülən məsəllərlə insanı sözügedən hadisələrin bir növ iştirakçısına çevirmək, başqa sözlə, təsvir olunan hadisələrin dadını hiss etdirməkdir [2, 168-169]. Orta əsrlərin məşhur filoloqlarından və Quran müfəssirlərindən biri Əz-Zərqani bu bərdə belə yazır: "Quranın belə bir ifadə vasitəsinə müraciət etməsi onun ümumi üslub ecazının üsullarından biridir. Bu eyni zamanda Allahın insanlara bəxş etdiyi bir həyatı qiüvvədir. Bununla Quran məsəlin insanlara onların bildirmək istədikləri fikirləri qarşı tərəfə çatdırmaqdan ötrü istifadə edəcəkləri ən qiymətli vasitələrdən biri olduğunu bildirir. Əgər məsəllərin Quranda Allahın neməti olduğuna şübhəniz varsa, o zaman Allah kəlamına nəzər salın".

"وَلَقَدْ صَرَقْنَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنَ كُلِّ مَثَلٍ فَلْيُبَيِّنْ لَنَا الْإِسْرَاءَ" (الإسراء: ٨٩)

"Biz bu Quranda insanlar üçün hər cür misal çəkib onları izah etdik. Lakin onların əksəriyyəti küifrdən başqa bir şeyə razı olmadı". (əl-İsra: 89)

"أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبَدًا رَابِيًا وَمِمَّا يُوقُونَ عَلَيْهِ فِي النَّارِ لَبِغَاءَ حُلِيٍّ أَوْ مَنَاعَ زِبْنَمَةَ كَذَلِكَ يُضْرَبُ بِالْأَمْثَالِ فَلَمَّا لَرِزْدٌ فَيَهْبُ جَاءَ وَمَا يَنْفَعُ النَّاسِيَةَ كَثُورٌ فِي الْأَرْضِ كَذَلِكَ يُضْرَبُ بِالْأَمْثَالِ" (الرعد: ١٧)

"Allah göydən bir yağmur endirdi, vadilər öz tutumlarına görə onunla dolub daşdı. Sel, üstə çıxan köpüyü alıb apardı. Bəzək şeyləri və ya əşya düzəltmək məqsədilə insanların od üzərində qızdırıb əritdikləri üstündə də buna bənzər köpük vardır. Köpük heç bir şey olmadığı üçün uçub gedər. İnsanlara fayda verən bir şey isə yer üzündə qalar. Allah belə misallar çəkir. (Ər-Rəd:17)

Ərəb filoloqu Şeyx Məna Əl-Qattan bu məsələyə münasibət bildirərək, qeyd edir: "Qurandakı məsəllər mənaların üzə çıxarılmasına, hiss olunacaq dərəcəyə gətirilməsinə və gözəl mənərələr yaratmağa xidmət edir. Məsəllər zahiri təsvirləri verməklə yanaşı, batini mənaların verilməsində də əvəzsiz vasitədir. Buradakı bənzətmələr müxtəlif şəkildə təzahür edir: bəzən göz önündə olmayan, yalnız haqqında söhbət gedilən məfhumlar mütəmadi şəkildə qarşımızda cərəyan edən hadisə və məfhumlara bənzədilməklə onlar hiss olunacaq, görünəcək və toxuna biləcək vəziyyətə gətirilir. Məhz bunlar Quranın bəyan və ecaz xüsusiyyətlərini ortaya çıxaran üslub vasitələrindəndir" [3, 131].

Dr. Əbdül-Qəni Ər-Racih Qurandakı məsəllərin sayının kifayət qədər çox olması ilə bağlı iddialara cavab verərək, bildirir: "Qurandakı məsəllərin nəzərə çarpacaq qədər, zahirən çox görünməsi bu ilahi kəlamın özünəməxsus xüsusiyyətlərindən olub, təsvirlərin yaradılmasına xidmət edir və özlüyündə bəyan elminin obyektidir [4, 56].

İstər Əbu Hilal Əl-Əsgəri, istərsə də İbn Quteybə Qurandakı məsəllərin mahiyyəti bərdə apardığı tədqiqatlarda məsəllərlə təşbehlərin və bənzətmələrin, məsələn:

"مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ" (لعنكوت: 41)

"Allahdan başqa özlərinə dost qəbul edənlər özlünə yuva qurmuş hörümçəyə bənzəyirlər. Evlərin ən zəifi isə, şübhəsiz ki, hörümçək yuvasıdır. Kaş biləydilər!" (əl-Ənkəbut: 41)

İbrətlərin, məsələn:

"فَجَعَلْنَاهُمْ سُلَاقًا وَمَثَلًا لِّلْآخِرِينَ" (الزخرف: 56)

"Və onları sonradan gələnlər üçün bir və örnək etdik" (əz- Zuxruf: 56)

Surət və təsvirlər, məsələn:

"مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَاءٍ غَيْرِ آسِنٍ وَأَنْهَارٌ مِنْ أَلْبَنٍ يُغَيَّرُ طَعْمُهُ وَأَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لَّيْسَ فِيهَا سُمٌّْ وَأَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى وَلَهُمْ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرِ اتَّوَمَّعُوا فِيهَا مِنْ رَبِّهِمْ كَأَنَّهُمْ خَالِدُونَ فِي النَّارِ وَسُقُوا مَاعَمِيمًا قَطُّعَ أَمْعَامُهُمْ" (محمد: 15)

“Mütəqilərə vəd olunan Cənnətin təsviri belədir: orada dadı dəyişməyən sudan irmaqlar, tamı çönməyən süddən çaylar, içənlərə ləzzət verən şərəbdən nəhlər və təmiz baldan irmaqlar vardır. Orada onları hər cür meyvə və Rəbbi tərəfindən bağışlanma gözləyir. (Məgər bu cənnətdə olanlar) cəhənnəm odunda əbədi qalıb bağrsaqları parça-parça edən qaynar su içirdiləcək kəsər kimi ola bilərlərmi?!” (Məhəmməd: 15) nəzərdə tutulduğunu bildirirlər [5, 121].

Ərəb məsəlləri və onların Quranda istifadə üsullarından söhbət açan Kəmaləddin Ət-Tai yazır: “Quranın məsəllərdən istifadə qaydalarının orijinallığı ondan ibarətdir ki, orada ilahi kəlamın nüzuluna qədər müxtəlif ərəb qəbilələri arasında yayılmış məsəllərlə yanaşı, o vaxta qədər heç bir ərəbin işləmədiyi və ümumilikdə ərəblər arasında heç zaman işlənməmiş, yalnız Quranın öz mətni daxilində rast gəlinən, belə demək mümkünsə, Quran məsəlləri yer almışdır”. Müasir dövrün məşhur Misir alimi Şeyx Məhəmməd Şərafi Quran məsəlləri mövzusunda apardığı tədqiqat işində problemin mahiyyətinə vararaq, ümumiyyətlə məsəllərin həqiqəti əks etdirib - etdirməməsi barədə yazır: “Məsəllərə diqqət edərkən, onların həm özlüyündə, həm də mahiyyətini açmaq istədiyi mövzuda eyni şəkildə həqiqəti əks etdirməsi barədə düşünməkdə ehtiyatlı olun! Onlar yalnız bir məsəl və yaxınlaşdırma xüsusiyyəti daşıyan ifadələrdir. Məsələn, Allah – Təala bizə cənnətin mahiyyətini və şəklini bildirmək üçün onu məsəl vasitəsilə “Məhəmməd” surəsinin 15-ci ayəsində izah edir.

“Görəsən bu cənnətdirmi?! Təbii ki, yox. Bu yalnız onun təsviridir. Allah-təala insan zehmində cənnətin müəyyən mənada, bizim dərk etdiyimiz şəkildə surətini yaradır. Bu, cənnət ola bilməz, çünki heç bir göz indiyə qədər cənnəti görməmişdir. Bunlar sadəcə olaraq təsvirlərdir” [6, 17-19].

Məsələnin mahiyyətinə aydınlıq gətirəcəyini və Şeyx Şərafinin dediyi fikirlərə dəstək olduğunu düşünərək, İslam Peyğəmbərindən (s.) belə bir hədisi nəql etmək istəyirik: “Siz cənnətin gözəl olması barəsində düşünür və onu gözləriniz önündə canlandırırırsınız. Lakin o, sizin fikirləşdiyinizdən qat-qat gözəldir və siz onu təsəvvür edə bilməzsiz. Siz cəhənnətin azablı olması barəsində düşünür və onu gözləriniz önündə canlandırırırsınız. Lakin o, sizin fikirləşdiyinizdən qat-qat dəhşətli və siz onu təsəvvür edə bilməzsiz”. Madam ki, söhbət insanın görə bilmədiyi məfhumların təsvirindən gedir, deməli məsəl və təşbehlər yalnız mənaların açılmasına köməkçi vasitə rolunda çıxış edə bilər və onlar həmin məfhumları tam şəkildə təsvir edə bilməz. Axı insan onun üçün əvvəlcədən nələr hazırladığından xəbərsizdir? Məgər biz qeybin işlərini bilirik?! Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün Qurani-Kərimə müraciət edək:

(السجدة: 17) "قَالَ تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا لَخَلْقِهِمْ مِّنْ فَرْءٍ أَعْيُنُ جَزَاءِ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ"

“Etdikləri əməllərin mükafatı olaraq onlar üçün göz oxşayan nə cür nemətlər gizlənilib saxlandığını heç kəs bilməz!” (Əs-Səcdə: 17)

Madam ki, insan onun üçün məhz nəyin hazırlandığını, onun nədən ibarət olduğunu və mahiyyətini bilmirsə, görəsən, bilmədiyi və görmədiyi həmin məfhumları ifadə etmək üçün söz tapa bilərmiz?! Təbii ki, yox!

Allah-Təala bizə bilmədiyimiz, rastlaşmadığımız bir şeyi öyrətmək istədiyi zaman məsəl vasitəsilə onun müəyyən təsvirlərini verir və məsəl çəkdiyi zaman onu dünya nöqşanlarından təmizləyir. Qeyd olunduğu kimi, cənnətin təsviri verildiyi zaman qoxumayan, dadı dəyişməyən sular, tamı çönməyən süddən, içənlərə ləzzət verən şərəbdən və təmiz baldan ibarət olan çaylar misal gətirilir. Bu ayə özlüyündə cənnətin təsvirini verməklə, eyni zamanda ərəb qəbilə həyatının məişətilə bağlı məsələləri işıqlandırır. Belə ki, ərəblər adətən yağış nəticəsində dolmuş gölməçələrin suyundan yalnız uzun müddətdən sonra, yəni həmin sular durulduqdan sonra istifadə edə bilirdilər. Təbii ki, bu müddət ərzində sular müəyyən dərəcədə qoxulanır və dadı dəyişirdi. Ərəblər üçün pak, təmiz, duru, tamı və dadı dəyişməyən su həyat mənbəyi, gözəllik və paklıq rəmzi idi. Südə gəlincə, Ərəbistanın isti iqlimində dəvə və keçilərdən sağılmış süd bir gecə ərzində tamamı dəyişir və xarab olurdu. Allah-Təala isə ərəblərin bu məişət məsələsini dəyişik bir şəkildə Quranın cənnət təsvirlərində işıqlandırır. Cənnət çaylarının şərəbdən ibarət olması və həmin şərəbin fərqli xüsusiyyətləri, qeyri-adi ləzzəti və insanı məst etmədiyi vurğulanır. Belə ki, cənnətdəki şərab dünya şərəbinin içilərkən acılığı, insanı məst etməsi və baş ağrılarına səbəb olma xüsusiyyətlərindən xalidir. O cümlədən, həmin şərab dünya şərəbinin məxsus olduğu xəbəslilik və çirkinliklərdən kənarıdır.

Balın təsviri də bu baxımdan diqqətə cəlb edir: Bal anıların dünyada istehsal etdikləri müxtəlif növlü, rəngli və qatqılı baldan fərqli olaraq, cənnət çaylarının ibarət olduğu bal saflaşdırılmış və digər cənnət ruziləri kimi Allahın pak bildiyi nemətlərdir.

Mövzu ilə bağlı olaraq, Quranın cənnətdəki sidr ağacının təsvirinə nəzər salmaq:

(الواقعة: 28) "أَفِي سِدْرٍ مَّخْضُودٍ" (الواقعة: 28)

“Onlar tikansız sidr ağacları” (Əl-Vaqiə: 28)

Göründüyü kimi, sidr ağacı tikansız şəkildə təsvir edilmişdir. Bununla da ərəblərin tikanlı şəkildə gördükləri və öyrəşdikləri sidr ağacı daha gözəl – tikansız təsvir olunmaqla cənnətdəki gözəlliklərə uyğunlaşdırılır. Lakin bütün bunlar cənnətin tam təsvirini verə bilmir. Burada “Əl-Səcdə” surəsinin yuxarıda qeyd olunmuş 17-ci ayəsinin mənasının öz təsdiqini tapmasının şahidi oluruq. Hz. Peyğəmbər (s.) həmin ayəni şərh edərkən, belə buyurur:

فِيهَا مَا لَا آعْيُنٌ رَأَتْ وَلَا لَأَن سَمِعَتْ

“Orada gözlərin görmədiyi, qulaqların eşitmədiyi və başər övladının ağına gəlməyən nemətlər vardır”. Bu məsələ ilə bağlı həm Quran ayələrində, həm də Hz. Peyğəmbərin (s.) hədislərində deyilənləri nəzərə alsaq, oradakı nemət və gözəlliklərin ifadə və təsviri üçün dildə sözlərin olmadığına qənaətə gəlmək çox məntiqli və inandırıcıdır [7, 17-19]. Dr. Mustafə Mahmud da həmin ayənin təsviri ilə bağlı Şərafinin fikirlərini dəstəkləyərək, cənnət və cəhənnəmin insanlara nisbətə qeyb ələminə məxsus məfhumlardan olduğunu deyir və gözlərin görmədiyi, digər hiss orqanlarının dadmadığı məfhumların təsviri üçün leksikonumuzda sözlərin olmasını mümkünsüz hesab edir. Alim bu məsələni uşaqların cinsi yaxınlığın ləzzətini bilmədikləri halda, onun haqqında danışımlarına bənzədir [8, 84-85].

İstər cənnətin, istərsə də cəhənnəmin təsvirlərinin bilavasitə qeyb ələmi ilə - insanın düşüncə və hissiyyatlarının fəvqündə olan məfhumlarla bağlı olmasına baxmayaraq, onlar bizim anladığımız, gördüyümüz və hiss etdiyimiz məfhumları ifadə edən sözlər və kəlmələrlə bildirilir, müxtəlif rəmz və ehyamlar vasitəsilə insanlara çatdırılır. Bütün bunlar qeyb ələminin təsvirlərinin insana çatdırılması üçün çox təbii və məntiqli vasitələrdir. Əks təqdirdə, bənzətmələr olmadan insan heç zaman görmədiyi məfhumlar barədə necə təsəvvür əldə edə bilər?! Burada məcazi mənələrdən istifadə etmək yeganə vasitə deyilmi?!

Qeyd etmək lazımdır ki, Cənnətdə süddən, saf baldan və içənlərə ləzzət verən şərəbdən ibarət çaylar vardır. Məgər bu söz və ifadələrdə hər hansı bir qaranlıq məqam varmı?!

Bu təsvirlərdən göründüyü kimi, Allah Təala insanın görmədiyi, eşitmədiyi və hiss etmədiyi gözəllikləri xatırladır. Lakin məsələ ondan ibarətdir ki, həmin nemətlər dünyada deyil, qeyb ələmindədir. Məhz buna görə də, həmin nemətlər xatırladılarkən onlar bənzətmələr və məsəllərlə

aydınlaşdırılır. Əks təqdirdə insan düşüncəsi həmin nemətlərin mahiyyətini dərk etmək və təsəvvür etmək iqtidarında deyil. İstər cənnət, istərsə də cəhənnəm təsvirlərindən söhbət açan prof. Mustafa Mahmud onların gördüklərimiz, eşitdiklərimiz və hiss etdiklərimizin fəvqündə dayandığını və mahiyyətinin tam şəkildə bəlli olmadığını nəzərə alaraq, onların insanlar üçün aydınlaşdırılması üçün məhz məsəllərdən istifadənin ən optimal və doğru variant olduğunu qeyd edir [8, 61].

"Lisan əl-arab" lüğətində Əl-Cövhərinin məsəl barədə belə dediyi qeyd olunur: "مثل الشيء أيضا صفته" – "Bir şeyin bənzəri həm də onun xüsusiyyətidir". O, yuxarıda qeyd olunmuş ayədə "məsəl" sözünün xüsusiyyət, bənzərlik mənasını ifadə etdiyini bildirir. Məşhur ərəb dilçiləri Ömər ibn Əbu Xəlifə, Əbu Əmr, Yunus ibn Həbib, Əbu Mənsur və digər filoloqlar da həmin ayə barədə eyni fikirdə olduqlarını artıq bildirmişlər [9, 211-212].

Dr.Hicazinin bu barədə maraqlı fikri vardır. O, qeyblə bağlı olan cənnət məfhumunu yalnız və ya yalnız bənzətmələr vasitəsilə insanlara çatdırılmasının mümkünliyindən danışır. Belə ki, oradakı təsvirlərin nə qədər dəqiq olmasından asılı olmayaraq, onun mahiyyəti və ləzzətləri tam aydınlığı ilə oraya daxil olduqdan sonra meydana çıxacaq. Məhz buna görə də, görünməyən, hiss olunmayan "cənnət" məfhumu insanların dünyada gördükləri, daddıqları ləzzətlər vasitəsilə təsvir olunaraq çatdırılır. Lakin bütün bunlar cənnətin tam təsvirini verməkdə acizdir [10, 26]. Dr.Əhməd Fəthi Amir yazır: "Həmin ayədə təşbehlər mövcuddur, başqa sözlə, Quran canlı təbiətdən, bitkilərdən, heyvanlardan və s. varlıqlardan müəyyən lövhələri iqtibas edərək məcazlar üçün geniş meydan açır. Məhz iki məfhum arasında bənzərliyi ön plana çəkən Quran mənanın açılmasından ötrü təşbehi ifadə tərzinin ən yüksək dərəcəsində işləmişdir" [11, 243].

Ərəb məsəlləri ilə bağlı digər bir problem həmin məsəllərdə adı çəkilmiş qəhrəmanların tarixi bir şəxsiyyət kimi mövcud olub-olmamları ilə bağlıdır. Bu məsələdə üç qismə bölünmüş alimlərdən birinci qrup məsəllərin qəhrəmanlarının xəyali, düşünülmüş olmasını iddia etdikləri halda, digər qrup həmin qəhrəmanların həyatda mövcud olub yaşadıklarını bildirmişlər. Üçüncü qrup alimlər isə, ərəb məsəllərində iştirak edən qəhrəmanların tarixi şəxsiyyət olub-olmadıqları ilə bağlı müəyyən qədər diqqətli olmağın tərəfdarıdır. Onların fikrincə, Quranaqədərki məsəl qəhrəmanlarının tarixi şəxsiyyət olması müəyyən mənada şübhələrə səbəb olsa da, Quran mətnində yer alan bütün məsəl qəhrəmanlarının tarixdə yaşamaları barədə heç bir şübhəyə yer yoxdur. Bu fikri deməyə əsas verən ən tutarlı dəlil kimi Allah kəlamından misal gətirilir:

"...وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ أَتَى اللَّهَ حَيَاتًا" (النساء:87)

"...Allahdan daha doğru danışan kim ola bilər?!" (Ən-Nisə:87)

Quranda adı çəkilmədən, haqqında məsəl çəkilən şəxslərə gəlincə, onlardan yalnız ibrət məqsədilə məsəl çəkildiyi üçün ümumi ilə xüsusinin, xüsusi ilə də ümumünün tərbiyələndirilməsi metoduna üstünlük verilmişdir.

Məlum olduğu kimi, islamın gəlişi ilə xilafət mərkəzlərində, xüsusilə də İraqda şifahi xalq ədəbiyyatı və poeziya nümunələrinin qeydiyyatı məsələsi geniş vüsət aldı. Bu qeydiyyat zamanı atalar sözləri və məsəllərinin təhlili ilə bağlı maraqlı faktlar ortaya çıxdı. Təxminən eyni mənə daşıyan, lakin ayrı-ayrı qəbilələrin dilində müəyyən cüzi kəlmələrlə fərqlənən məsəllər vahid və daha çox işlənən variantda qeydə alınmağa başlandı [12, 166-167]. Burada Quran mətninin və oradakı məsəl və hikmətli sözlərin böyük təsiri danılmazdır. Bu məsələdən bəhs edən dr.Əbdül Məcid Abidin yazır: "Qurani-Kərim ərəb ədəbi dilində qeydə alınmış və heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan günümüzdə gəlib çatan ilk kitabdır. O, islama dövətdə məsəlin ən cilalanmış nümunələrindən istifadə etməklə özünəqədərki məsəl deyiminin fəvqündə dayanır. Quran özünün, yəni Allahdan gələn məsəlin bəyan baxımından tamamilə fərqli, kafir və qeyri-müsəlmanların o vaxtaqədərki məsəllərindən fərqliliyini belə bəyan edir".

"...وَلَوْلَا الْمَلَكُ الْأَعْلَى فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ..." (الروم:27)

"...Göylərdə və yerdə ən yüksək sifət yalnız Ona məxsusdur..." (Ər-Rum:27)

Günümüzdə qədər qələmə alınmış Quran məsəlləri ilə bağlı kitabları təhlil etdikdən sonra Allah kəlamındakı məsəllərin dörd növə bölündüyünü deyə bilərik:

1. "الأمثال للكلمة" – Bu qrupa daxil olan məsəllərdə Quran maraqlı bir mövqə tutaraq, onları məsəl kimi işıqlandırmır və alimlər həmin məsəlləri digər geniş yayılmış məsəllərlə müqayisə edərək onları ləfzi baxımdan deyil, mənə baxımdan məsəllərə bənzətməmiş, başqa sözlə, onların digər məsəlləri ehtiva etdiyini bildirmişlər, məsələn: "خير الأمور أوسطها" – "İşlərin ən yaxşısı orta (mötədil) olanıdır". Bu məsəl Quranda dörd yerdə çəkilmişdir.

2. Quranın nüzuluna qədər ərəblər arasında məsəl kimi yayılmamış, yalnız Quranın nüzülu ilə zaman-zaman məsəl kimi işlənməyə başlamış ibarələr, məsələn:

"الَّذِينَ تَأْتُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ..." (ال عمران:92)

"Sevdiyiniz şeylərdən (Allah yolunda) sərf etməyincə savaba çatmazsınız..." (Ali İmran:92)

3. "الأمثال القياسية" – "qiyasi məsəllər". Bu məsəllər yazılı məsəllər olub ərəblər və digər xalqlar arasında yayılmış məsəllərdir. Məsələn, "مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْفَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاعَتْ مَا حَوْلَهُ" (البقرة:17)

"Onların (münafıqların) halı (qaranlıq gecədə) od yandıran şəxsin halına bənzər. Od (yanıb) ətrafındakıları işıqlandırdığı zaman (onlar) bundan faydalanmazlar..."

Və ya:

"وَأَضْرَبَ لَهُمْ مَثَلِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَا أَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ..." (الكهف:45)

"Bu dünyanı onlara misal çək: (Bu dünya) göydən yağdırdığımız yağmura bənzər..." (Əl-Kəhf:45)

4. Loğman surəsində hikmət sahibindən rəvayət edilən məsəllər. Bu məsəllər özünün geniş mənalar ehtiva etməsi və ümumsami xalqlarına aid olması baxımından diqqətli cəlb edir, məsələn:

"وَلَوْ قُلَّ لَقَمَانُ لِإِنِّهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ" (لقمان:13)

"Yadıma gətir ki, Loğman öz oğluna nəsihət edərək belə demişdi: "Oğlum! Allaha şərik qoşma. Doğrudan da, Allaha şərik qoşmaq böyük zülmüdür!" (Loğman:13)

Və ya:

"وَأَقْصِدْ فِي مَشْيِكَ وَاعْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ لَنْ تُكْرَهَ الْأَصْوَاتُ لَصَوْتِ الْحَمِيرِ" (لقمان:19)

"Yerişində müvazinət gözlə və səsini qaldırma. Çünki ən çirkin səs uzunqulağın səsidir!" (Loğman:19)

Ədəbiyyat siyahısı:
Ərəb dilində

1. محمد إبراهيم أبو سنة فلسفة المثل الشعبي. من سلسلة المكتبة، عام 1968
 2. الشيخ محمد الغزالي. نظرات في القرن. ط. 3، القاهرة، 1962
 3. الشيخ مناع القطان. مباحث في علوم القرن. لدار السعودية، 1379 هـ.
 4. عبد الغني عوض الراجحي. النهج القويم في دراسة علوم القرن الكريم. القاهرة، 1989
 5. ابن القيم الجوزية. أعلام الموقعين عن رب العالمين. تحقيق عبد الرحمن الوكيل. القاهرة، 1983
 6. الشيخ محمد متولى الشعراوي. الأمثال في القرن. القاهرة، 1980 ص. 234
 7. الشيخ محمد متولى الشعراوي. الأمثال في القرن. القاهرة، 1970
 8. مصطفى محمود. محاولة لفهم عصرى للقرن. دار الشروق، 1970، ودار المعارف بمصر عام 1976
 9. محمود بن الشريف. من لسان العرب، المجلد 11، الجزء 1، 1978
 10. محمد محمود حجازى. التفسير الواضح. القاهرة، 1977
 11. فتحى أحمد علم. فكرة النظم بين وجوه الإعجاز في القرآن الكريم. القاهرة، 1975
 12. عبد المجيد عابدين. الأمثال في النثر العربي القديم. ط. 1، دار المعارف

Açar sözlər: *ərəb filologiyası, ərəb atalar sözləri və məsəllər, antik dövr, hikmətli kəlamlar, ibri dili, İncil, Tövrət, cahiliyyə dövrü, ərəb məişəti, bütpərəst ərəblər, islamaqədərki dövr, ərəb söz sənəti, nəsr, şeir, Qurandan ibarələr.*

Ключевые слова: *арабская филология, арабские пословицы и поговорки, слова, античный период, мудрые изречения, иврит, Библия, Тора, джахилийский период, арабы-идолопоклонники, арабское словесное искусство, проза, поэзия, изречения из Корана.*

Keywords: *Arabic philology, Arabic proverbs and sayings, words, ancient period, wise sayings, Hebrew, Bible, Torah, Jahili period, idolatrous Arabs, Arabic verbal art, prose, poetry, sayings from the Koran.*

Арабские народные и диалектные пословицы и поговорки, ниспосланные людям

Резюме

В статье подчеркивается различие между арабскими народными и диалектными пословицами, о способах их применения в Коране. В первую очередь, следует обратить внимание на то, что арабский язык имеет большую ветвь диалектов, что соответственно отличает их друг от друга языковыми особенностями, специфической лексикой и своеобразным словарным составом, которые формировались на протяжении веков.

Arabic folk and dialect proverbs and proverbs sent to people

Summary

The article emphasizes the difference between Arabic folk and dialect proverbs, about how to use them in the Qur'an. First of all, one should pay attention to the fact that the Arabic language has a large branch of dialects, which accordingly distinguishes them from each other by linguistic features, specific vocabulary and a peculiar vocabulary that have been formed over the centuries.

Rəyçi: prof. Nəsrullah Məmmədov

Putayeva Elnarə Eldar qızı¹⁰⁷

HİNDU DİLLƏRİNDƏN AMERİKAN İNGİLİSCƏSİNƏ KEÇMİŞ ALINMA SÖZLƏRİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Avropa xalqlarının nümayəndələri Şimali Amerikaya gəlmiş zaman yerli aborigenlər artıq bu torpaqlarda uzun illər idi ki, yaşamaqda idilər. Arxeoloji qazıntılar göstərir ki, yerli tayfaların bu ərazilərdə məskunlaşması avropalıların yeni qitəylə tanışlığından təxminən 30.000 əvvəl baş vermişdir. Bu tayfaların böyük bir qismi işğalçılarla mübarizədə, digər qismi isə avropalıların özləri ilə gətirdikləri xəstəliklər səbəbindən məhv olmuşdular. İşğalların sonunda torpaqların çox hissəsini itirən yerli tayfalar hal-hazırda ümumi ABŞ əhalisinin cəmi 2%-ni təşkil etməkdədir. Lakin bununla yanaşı olaraq, yerli tayfaların dilində işlənən xeyli söz amerikan ingiliscəsinə daxil olmuş və dilin lüğət tərkibinə qəbul edilmişdir. Şimali Amerikada ingilis dilinin formalaşmasına təsir göstərmiş dillər arasında hindu dillərin təsiri danılmazdır. Qərbi yarımkürəsində yaşayan bu aborigen tayfaları yerli amerikalılar, Amerika hinduları, hindu tayfaları və ya Amerhindular deyər adlandırmışlar. Aparılan araşdırmaların sonunda məlum olmuşdur ki, bu tayfaların dillərindən alınmış sözlərin daha çoxu XVII əsrdə, bir qismi isə XVIII-XIX əsrlərdə Amerikan ingiliscəsinə daxil olmuşdur. Amerikan ingiliscəsinin yaranmasında rol almış amillərdən biri isə yerli hinduların həyat təzi ilə bağlı olmuşdur. Hindu tayfalarının həyat təzini, dini mərasimlərini və baxışlarını, onların istifadə etdikləri özünəməxsus alət, silah və digər əşyaları bildirən söz və ifadələrin sayı isə olduqca çox idi. Yeni yaşayış şərtləri, təbii və ictimai şərait Amerikan ingiliscəsinə alınma sözlər hesabına zənginləşdirirdi. Yerli əhalinin həyat təzini və məişətini əks etdirən sözlər sayca çox olmuşdur. Məsələn: hindu mənşəli *tomahawk* – *balta*, *mocassin* – *dəri ayaqqabı* mənasında ingilis dilinə daxil olmuşdu.

Hindularla gəlmə avropalıları arasında əlaqənin əsas formalarından biri ticarət əlaqələri idi. Məsələn: çinuk dilinin geniş danışıldığı ərazilərdə hindularla avropalıları arasında olan ticarət əlaqələri hindu ifadələrinin daxil olduğu ingilis dialektlərinin yaranmasına səbəb olurdu. Həmin əlaqələr nəticəsində amerikan ingiliscəsinə xeyli miqdarda söz və ifadələr daxil olmuşdu. Bu alınma sözlərin çoxu hinduların həyat təzi, məişəti, adət və ənənələri, gündəlik işlədikləri alətlərlə bağlı idi. Bu sözlərin böyük əksəriyyəti hal-hazırda da dildə işlədilməkdə davam edir. Amerikanın böyük hindu xalqlarından olan irokezlər və apaçilərlə mühacirlər arasında xüsusilə geniş əlaqələr yaranmışdı. Bu azsaylı xalqlar əkinçiliklə məşğul olurdular və öz torpaqları uğrunda gəlmə avropa xalqları ilə hər zaman mübarizə apardırtdılar. Lakin zaman-zaman yerlilərlə gəlmələr arasında müəyyən ticari əlaqələr yaranır, qarşılıqlı ünsiyyət mümkün olurdu. Xüsusilə Cənubi və Şimali Dakota, Nebraska, Montana və digər ştatlarda xırda yaşayış ərazilərində yaşayan hindu tayfaları məşğul olduqları əmək növlərinə uyğun olaraq müvafiq sözlərin də ingilis dilinə daxil olmasına səbəb olmuşdular.

¹⁰⁷ Azərbaycan Dillər Universiteti. Linqvokulturologiya kafedrasının müəllimi və dissertantı

XVII əsrin əvvəllərində rast gəlinən alınmaların böyük əksəriyyəti hindu tayfalarının dilindən alınmışdır. Bunun əsas səbəbi avropa xalqlarına tanış olmayan məfhumların ifadəsi zərurəti ilə bağlı olmuşdur. Yalnız flora və fauna ilə bağlı aborijenizmlərin deyil, həmçinin onların məişəti, mifologiyası, adət və ənənələri ilə əlaqədar sözlərin də istifadəsinə ingilis dilində ehtiyac duyulmuşdu. Çünki həmin məfhumların dildə əks olunması ingilis dilində müvafiq aborijen sözlərinin mənimsənilməsi yolu ilə mümkün ola bilərdi. Aborijenlərin özünəməxsus mənəvi və maddi mədəniyyətinə aid olmuş məfhumlar və əşyalar gəlmə xalqlara tanış deyildi. Bu tip sözlər müəyyən dərəcədə fonetik və morfoloji assimilyasiyaya uğrayaraq dilin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Həmin sözlərin semantik xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda bu sözlərin əsasən yerli xalqların həyat təzi ilə bağlı əşyaların, nəqliyyat vasitələrinin və əmək alətlərinin adlarını əhatə etdiyini görürük. Məsələn: *oamiac* – heyvan dərisindən hazırlanmış böyük qayıq; *kayak* – yüngül qayıq; *comiac* – xizəklə sürüşmə; *toboggan* – dağda sürüşmək; *wangun* – qayıq, ərzaq məhsulları üçün sandıq; *wigwam* – çadır, alaçıq; *tomahawk* – balta, kəsici alət; *wampum* – pul vahidi; *coollamon* – su saxlamaq üçün taxta qab; *dilly* – otdan toxunan çanta və s. [9].

Hindu tayfalarının dillərindən keçmiş alınma sözlərin böyük əksəriyyəti yaşayış məskənlərinin adlarını ifadə edir. Məsələn: *gunyah* – ev, *daxma*; *wurley* – ev, yaşayış yeri; *humpy* – yaşamaq üçün yer, *wigwam* – ev, yaşayış məkanı; *wickiup* – koma; *tepee* – viqvam; *igloo* – qardan hazırlanmış ev və s.

Yemək və qida adları da hindu tayfalarının dilindən amerikan ingiliscəsinə keçərək həmin tayfaların milli mətbəxinə xas olan yeməkləri adlandırmaq üçün dildə geniş işlənmə arealı qazanmışdır. Bu sözlərin böyük əksəriyyəti assimilyasiyaya uğrayaraq mənimsənilmişdir. Bir neçə nümunəyə nəzər yetirək: *tapioca* – xüsusi bitkidən hazırlanmış un növü, *hickory* – şirə, *pemmican* – qurudulmuş ətdən yemək, *hominy* – əzilmiş qarğıdalı sıyığı, *succotash* – babua ağacının meyvəsindən hazırlanmış yemək, *hooch* – spirtli içki və s.

Yüksək inkişaf etmiş cəmiyyət üçün səciyyəvi olan peşə, vəzifə bildirən sözlər Amerika aborijenləri üçün səciyyəvi olmadığından, onların dilindən ingilis dilinə yalnız primitiv cəmiyyətlərdə fəaliyyət göstərən şəxsləri bildirən sözlər alınmışdır. Həmin primitiv cəmiyyətlərdə cadugərlik, bitkilərlə müalicə edən ara həkimi kimi peşələr səciyyəvi olmuşdur. Belə cəmiyyətlərdə monarxlar, krallar, cəngavərlər tayfa başçıları ilə əvəz olunurdu və bunun nəticəsi olaraq, hindu dillərindən ingilis dilinə məhz həmin inkişaf səviyyəsinə uyğun sözlər alınmışdır. Məsələn: *sachem* – başçı; *cockarouse* – rəhbər, *boss*; *pow-wow* – din xadimi, *cadugər*; *mugwump* – böyük başçı; *coradgee* – müdrik adam; *squa* – hindu qadın; *papoose* – hindu uşağı; *gaucho* – çoban və s. [5].

Hindu tayfalarının qədim və zəngin mifoloji, dini ənənələri onların dilində özünün geniş ifadəsini tapmışdır. Təbii olaraq, həmin leksik təbəqənin bir qismi kontaktların nəticəsi olaraq ingilis dilli əhalinin nitqinə qəbul edilmişdir. Məsələn: *manitou* – ruh, *Allah*; *corrobore* – səsküylü dini bayram; *didgoridoo* – dini mərasimlə işlənmə musiqi aləti; *bora* – aborijenlərin keçirdiyi dini ayin; *borak* – dini şənlik və s.

Amerikan ingiliscəsinin üslubi-emosional leksikasının formalaşmasında bir çox amillərin rolu olmuşdur. Onlar arasında ekstralingvistik amillər – ölkənin flora və faunası, həyat təzi, mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri və s. mənbə rolunu oynamışdır. Amerikan ingiliscəsinin üslubi leksikasının zənginləşməsi həm sözlərə yeni mənənin verilməsi, həm də başqa dillərdən söz alınması hesabına həyata keçirilmişdir. Hal-hazırda bir çox ştat, ərazi, bölgə, çay və göl adları hələ də bu tayfaların dilində alınmış sözlərlə adlandırılır. Ştat adları – *Illinois*, *Delaware*, *Massachusetts*, *Iowa*, *Kansas*, *Alabama* və s.; şəhər adları – *Biloxi*, *Cheyenne*, *Miami*, *Montauk*, *Mobile*, *Natchez*, *Spokan*, *Wichita*, *Walla*, *Yuma* və s.; çay və göl adları – *Erie*, *Ohio*, *Huron*, *Missouri*, *Michigan*, *Minnesota* və s.; dağ və səhra adları – *Apalachee*, *Mohave*, *Shasta*, *Teton* və başqalarını nümunə göstərə bilərik. Əgər alınma sözlərin semantik xüsusiyyətlərinə nəzər yetirmək istəsək, onların əsasən aşağıdakı mənələri ifadə etdiyini görə bilərik: *Massachusetts* – dağ adamları, *Kansas* – cənub küləyinin insanları, *Connecticut* – uzun çay, *Illinois* – üstün insanların tayfası, *Oklahoma* – qırmızı dərililər, *Michigan* – böyük göl, *Ohio* – gözəl çay, *Tahoe* – iri su hövzəsi, *Arkansas* – tayfa, *Missisipi* – böyük çay, *Minnesota* – bulanıq su, *Utah* – dağ adamları, *Delaware* – düzənlik torpaq və s. [4; s.155].

Bu tip alınmalar arasında Şimali Amerika ərazisində rast gəlinən coğrafi adlar, bitki, heyvan, quş, həşərat, balıq adları və hinduların məişət əşyalarının adları var. Məsələn: *sequoia* – sekvoya, *chinquapin* – çox kiçik şabalıd ağacı; *hickory* – findıq ağacı; *pecan* – pekan qozu, *sequia* – sekvoya ağacı; *moose* – Amerika sığıni; *musquash* – ondatra; *terrapin* – su tısbağası; *raccoon* – yenot; *quahog* – iri ilbiz; *cariboo* – karibu; *wigwam* – ev, koma; *tepee* – xüsusi ev növü; *hogan* – yarım qazma; *pemmican* – heyvanın qurudulmuş ətindən bişirilmiş yemək; *barren* – torpaq zolağı; *sachem* – qəbilə başçısı; *vapiti* – maral; *hommy* – qarğıdalı yeməyi; *pone* – qarğıdalıdan bişirilmiş şirin kökə; *mash* – qarğıdalı sıyığı və s. [1].

Şimali Amerikalıların yeni həyat təzinin formalaşması gəlmələrin burada rastlaşdığı yeni şəraitlə bilavasitə bağlı olmuşdur. Gəlmələr öz həyatlarını tamamilə yeni reallıqlar əsasında qurmaları olmuş, üzləşdikləri təbii, coğrafi şəraitə uyğunlaşmaq, bu yolda qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müxtəlif yollar axtarmalı olmuşlar. Yeni həyat şəraitinə uyğunlaşmaq, öz yaşayışlarını təmin etmək istəyən amerikalılar bir çox şeyləri yerli hindulardan öyrənməli olmuş və nəticə etibarilə məhz ölkənin iqtisadi şəraitinə uyğun adət və ənənələr formalaşdırmışdılar. Eyni hal təsərrüfatın digər sahələrinin – maldarlığın, ovçuluğun və s. inkişafında da özünü göstərmişdir.

Hindu dilindən keçmiş ifadələrin içərisində bitki adları da geniş yer tutmaqdadır. Bir neçə nümunəyə baxaq: **squash** – hindu dilində **askutasquash**, **askoat**, **askuash** kimi işlədilər və yaşıl, kal, dəyməmiş mənəsinə ifadə edən bu tərəvəz növü sonralar məcazi mənada nəyinsə formasını dəyişməkdən ötrü ona təzyiq edərək düzləşdirmək, hamarlatmaq mənəsinə qazanmış və hal-hazırda öz ilkin mənəsinə daha çox işlədilməkdədir. Digər tərəfdən, balaca məkanda həddən artıq çox insanın olması səbəbindən sıxlıq, basabas olması mənəsinə da ifadə etməkdədir.

XVII əsrin əvvəllərində ədəbiyyatda rast gəldiyimiz nisbətən əvvəlki alınmalar hindu sözləri olub ingilislərin gəlişinə qədər bu ərazidə məskunlaşmış xalqlara aid idi ki, bu xalqlar əsas etibarilə alqonkin qrupuna daxil olan dillərdə danışdırlar. Belə alınmalardan çoxu tədricən itib getmiş, müəyyən hissəsi isə bugünkü dövrdə saxlanılmışdır. **Oamiac** – Eskimos dilindən Amerikan ingiliscəsinə daxil olmuş bu söz heyvan dərisindən hazırlanmış böyük qayıqı ifadə edir. Eskimos dilindən alınmış **attigi** sözü içərisi dəridən olan köynək mənasında, **kuletuk** – dəridən düzəldilmiş jaket, **parka** – dəridən hazırlanmış geyim, **toboggan** – xizək və başqaları gündəlik yaşam tərzini ifadə edən sözlərdir. Hindu dilindən alınma sözlərin bəziləri kalka yolu ilə dilə daxil olmuşdur. Bu sözlərdən bəziləri amerikan ingiliscəsində semantik inkişafa məruz qalaraq əlavə mənalar əldə etmişdir. Məsələn: **toboggan** – ismindən konversiya üsulu ilə ingilis dilində **totoboggan** felini (xizəkdə sürüşmək) əmələ gətirir və bufelin iştirakı ilə mürəkkəb söz yaranır: **toboggan-slide** – xizəklə sürüşmək üçün dağ və yaxud **pricestobogganed** – qiymətlər kəskin olaraq düşmüşdür.

Hindu dilindən bir çox alınma sözlər həm fonetik, həm də semantik cəhətdən assimilyasiyaya uğrayaraq mənimsənilmişdir. **Wangun** sözü ərzaq məhsulları üçün sandıq mənasında işlənən alınma sözdür ki, onun mənası və original forması atawangan olaraq qeydə alınmış olsa da, daha sonralar assimilyasiyaya uğrayaraq bugünkü formasının almışdır. **Wigwam** – alaçıq və ya çadır mənasını ifadə etsə də, daha sonralar wiwam kimi işlənməyə davam etmişdir. **Currare** – oxları zəhərləmək üçün istifadə edilən zərərli maddə mənasını bildirsə də, uzun müddət assimilyasiyaya uğrayaraq ilkin **oorari**, **urari**, **woorali** formasının dəyişilməsinə səbəb olmuşdur. Başqa nümunələrə baxaq: **pemmican** sözü ilkin forması olan **pimecan**-in qismən də olsa, dəyişdirilməsinə və mənə olaraq xüsusi yemək növü mənası ilə yanaşı yığcam fikir mənasını da əldə etmişdir. Amerikanın koloniyalaşmasının ilk çağlarında hindu dilindən alınmış **pow-wow** “din xadimi, ara həkimi, cadugər” mənalarında işlənməmişdir. Sonralar o, sehrbazlıqların icra olunduğu, rəqs ayinləri ilə və ziyafətlərlə müşahidə olunan mərasimləri ifadə etməyə başlamışdır. Daha sonra isə, **pow-wow** Amerikan ingiliscəsində konfrans, yığıncaq mənasında işlənməyə başlamışdır. Hindu dilindən alınmış **mugwumps** sözü haqqında da eyni fikri söyləmək mümkündür. Bu söz Natik hindu tayfasının dilində **kimuquomp** – böyük başçı, rəhbər sözünün fonetik assimilyasiyası nəticəsində yaranmışdır. Hindu dilindən aborijenlərin primitiv ictimai quruluşunu ifadə edən **totem** sözü də alınmışdır. **Totem** Alqonkin tayfasının dilində **kitotam**, **toodaim**, **ododam**, **ototetams** sözündən törəmişdir. Həmin dildə *ote* və *ya otem* – ailə, tayfa mənasını da ifadə etməkdədir. Bu söz morfoloji assimilyasiyaya da uğrayaraq bir çox sözlərin yaranmasına əsas vermişdir. **Totem-exogamy** – başqa totemə sahib olan tayfadan qız almaq adəti, **totemist** – totem qrupunun üzvü, **totem-pole** – totem dirəyi kimi yeni ifadələr məhz alınma sözün köməyi ilə yaranmışdır. **Blanket** – ABŞ-in şimal-qərbində yaşayan hinduların, xüsusilə meşəbəylərin istifadə etdikləri yun örtük. **Poncho** – Arakian dilində *pontho* olaraq işlədilən bu söz yun parçadan hazırlanmış geyim növünü ifadə etmiş və daha çox kovboyların geyindiği bir forma hesab olunurdu. **Hurricane** – Mayaların külək Allahı olan Hunkaranın adı ilə eyni cür səslənən və güclü külək mənasında işlənməmiş bu söz XVI əsrdə Amerikan ingiliscəsinə ispan dili vasitəsilə daxil olmuş və dilin orfoqrafik yazı qaydalarına uyğunlaşdırılaraq bugünkü formasını əldə etmişdir [4].

Yerli hinduların dilindən alınmış sözlər ingilis dilində frazeoloji birləşmələr yaradaraq dilə rəngarənglik gətirmişdir. Bir neçə nümunəyə baxaq:

Mug-wump – səs verməyi bilməyən insanı təsvir etmək üçün istifadə edilən söz birləşməsidir. İlkin forması **muquomp** – böyük rəis olaraq işlənsə də, daha sonralar **to be a mug-wump** birləşməsinin daxilində işlənərək məcazi mənada Demokratik Partiyayı dəstəkləyən Respublikaçıları adlandırmaq üçün işlədilmişdir. Bəzən də gah bir partiyayı, gah da başqa bir partiyayı dəstəkləyən tərəfdarları təsvir etmək üçün istifadə olunmaqdadır. **To smoke the pipe of peace** ifadəsi uzunmüddətli münaqişədən sonra barışmaq mənasını əxz edir. Bu ifadənin tarixi qədim hindu tayfalarının ənənələrinə gedib çıxır, belə ki, iki rəqib tayfa sülh üçün razılığa gəldikdən sonra xüsusi siqar çəkməklə bunu təsdiqlədiklərindən bu ifadə sülhə gəlmək mənasında işlənməyə başlamışdır. Başqa bir ifadədə balta mənasını verən hindu dilindən keçmiş *tomahawk* sözünün **to bury the tomahawk** və ya **to raise the tomahawk** söz birləşməsində müharibəni, münaqişəni dayandırmaq və ya başlamaq mənaları yenə də hindu tayfalarının adət-ənənələri ilə sıx bağlıdır. Burada da müharibəni dayandırmaq istədikdə tayfalar silah kimi istifadə etdikləri baltanı basdırdıqları zaman bu münaqişənin bitdiyini; baltanı torpaqdan qazıb çıxardıqda isə qarşıdurmanın başladığını ifadə edirdi. **Opossum** – Alqonkan tayfasının dilində işlənən və ağ it, vəhşi heyvan mənasını ifadə etsə də, söz birləşməsi daxilində **to play opossum** birləşməsini yaradaraq özündən daha güclü heyvanı görən zaman özünü yalandan ölüliyə vurmaq mənasında işlədilməkdədir. **Skunk** – balaca ağ-qara dərilili bir heyvandır, özünü müdafiə etmək üçün xoşagəlməz iy buraxması ilə tanınır. Daha sonralar bu söz ifadələrin daxilində özünü müdafiə etmək üçün istənilən variantda əl atan insanları təsvir etmək üçün istifadə olunur. Alqonkan dilində **squumcke** kimi yazılan bu söz də zaman keçdikcə assimilyasiya olunaraq ingilis dilinə uyğunlaşdırılmışdır [6].

Sözlərin hansı tayfaların dilindən keçməsinə araşdırmaq istəsək, ilk olaraq ABŞ-da tarixən hansı yerli tayfaların olması haqqında bir neçə kəlmə söyləmək yerinə düşərdi. Belə ki, yerli tayfaların dillərindən alınmış sözlər ingilis dilinə heç də birbaşa keçməmişdir, çünki ingilislər bu ərazilərə digər Avropa xalqlarına – ispanlar, fransızlar, portuqallar və digərlərinə nisbətən daha gec gəldiyindən heyvan və meyvə, ağac və tərəvəz, məişət əşyaları və alətlər, bütünlükdə gündəlik həyat tərzini ifadə edən bir çox sözlərin ispan və fransız dilinə keçməsi prosesartıq reallaşmış hesab olunurdu. Məhz bu səbəbdən Amerikan ingiliscəsinə yerli hindu tayfalarının müxtəlif dillərdə işlətdikləri sözlər daha çox ispan, portuqal və fransız dili vasitəsilə daxil olmuşdur.

Son olaraq Amerikan ingiliscəsinin zənginləşməsinə daha çox töhvə vermiş bir neçə hindu dillərindən keçmiş alınma sözlərə nəzər yetirək. *Mississippi, Illinois, Massachusetts, Michigan, Connecticut, Chicago, Algomavə* s. Alqonkan dillərindən alınmış toponimlərdir. Bundan əlavə gündəlik məişət həyatında işlədilmiş onlarla söz vardır ki,

məhz bu xalqların dilindən alınmış və ingilis dilinin lüğət fonduna daxil olmuşdur. Bu sözlərə bir neçə nümunə göstərək: *caribou – karibu, caucus – gizli iclas, chipmunk – qırmızı sincab, hickory – fındıqdan hazırlanmış südlü içki, mocassin – ayaqqabı, moose – Amerika sığıni, mugwump – böyük başçı, opossum – ağ it, pemmican – qurudulmuş ətdən yemək, persimmon – xurma, raccoon – yenet, squash – kal meyvə, skunk – ağ-qaradərili heyvan, toboggan – xizəklə sürüşmək, totem – dini simvol* və s.

Nahuatl dilindən: *avocado – avokado (meyvə), cacao – kakao, chocolate – şokolad, tequila – tekila (içki növü), tomato – pomidor* və s.

Keçua dilindən: *alpaca – alpaka, coca – içki, cocaine – narkotik, guano – heyvan gübrəsi, inca – kral, lord, rəhbər, gran chaco – ovlamaq, tutmaq, jerky – ət qurusu, lagniappe – əlavə etmək, lima – danışmaq, pampa – geniş ərazi, pisco – quş, puma – pumavə* s.

Eskimo-Aleut dillərindən: *igloo – ev, koma, ilanaaq – dost, kayak – qayıq, muckluck – heyvan dərisindən ayaqqabı, nanook – qütb ayısı* və s.

Aravakan dillərindən: *barbecue – çubuqlardan düzəldilmiş çərçivə, buccaneer – manqal, canoe – qayıq, hammock – nənni, qamak, iguana – iquana, potato – kartof, savannah – savanna, tobacco – tütün* və s. [2; s.11].

Araşdırmanın sonunda belə bir nəticəyə gəlirik ki, Amerikan ingiliscəsi alınma sözlərin hesabına zənginləşmiş və özünəməxsus lüğət fondu formalaşdırılmışdır. Bu alınma sözlər yerli tayfalar və gəlmə xalqların əsrlər boyu davam edən tarixi əlaqələrinin və qarşılıqlı ünsiyyətlərinin bariz nümunəsi olaraq qəbul edilməkdədir. Amerikan ingiliscəsinə hindu tayfalarının danışdıqları dillərdən keçmiş alınma sözlərin semantik xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda həyat tərzi ilə bağlı sözlərin, bitki və heyvan adlarının, toponimlərin, yemək və nəqliyyat adlarının üstünlük təşkil etdiyinin şahidi olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Boas F. Handbook of American Indian languages. Harvard University. 1911. 1091 p.
2. Campbell L. American Indian Languages. Oxford University Press. 1997. 527 p.
3. Greenberg J.H. Classification of American Indian languages. Stanford University Press. 1988.
4. Petsko E. Common English words from Native American languages. Mental Floss. 2018.
5. Потеряева Е.Ю. Американдские заимствованные этнонимы в американском варианте английского языка. Языкознание, 2009. N 12 (90). ст. 154-158.
6. Puri V. Focus on Indian English. Published online. 26.07.2016.
7. Thomas P., Salmons J. Contact and development of American English. Oxford: Blackwell, 2010. pp.454-477.
8. Zappia N. Native American History. Timeline Paper, 2013.
9. <https://subscribe.ru/archive/job.lang.englishnews/201408/18130519.html>

Açar sözlər: *amerikan ingiliscəsi, hindu dilləri, alınma sözlər, assimilyasiya*

Keywords: *American English, indian languages, borrowings, assimilation*

Ключевые слова: *американский вариант английского языка, индейские языки, заимствованные слова, ассимиляция*

Some characteristic features of borrowings taken from American Indian languages into American English

Summary

The role of indian tribes in the formation of American English is undeniable. The main fact of the influence of these indian tribes is the correlation in everyday life of native Americans and new-comers. Any discussion of the impact of these languages on English must also observe that displacement and devastation of American Indian peoples and languages they spoke was a direct consequence of the settlement of the New World by the European nations. The number of new words expressing their lifestyle, religious viewpoints, weapons and things was very high indeed. New environment for living, main natural and public circumstances helped to enrich the word stock of the English language due to the assimilation of borrowings from languages of Native Americans. Significant contribution to English was the great amount of words naming animals, fruit, meals, birds, fish, trees and others; at the same time names of states, rivers and lakes, cities and towns.

Некоторые особенности заимствований из языков Американских Индейцев в Американском варианте английского языка

Резюме

Роль индейских племен в формировании американского английского языка неоспорима. Главным фактом влияния этих индейских племен является соотношение коренных американцев в повседневной жизни. Любое обсуждение влияния этих языков на английский язык должно также наблюдать факт перемещение американских индейских народов и языков, на которых они говорили, что является прямым следствием заселения Америки европейскими нациями. Количество новых слов, выражающих их образ жизни, религиозные взгляды, оружие и вещи, было очень высоким. Новая среда для жизни, основные природные и общественные обстоятельства помогли обогатить словарный запас английского языка за счет ассимиляции заимствований из языков коренных американцев. Значительный вклад было большим количеством слов, называющих животных, фрукты, блюда, птицы, рыб, деревья и др., в то же время названия штат, рек и озер, городов и поселков.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

İBRİ DİLİNİN DIRÇƏLDİLMƏSİ PROSESİNDƏ SÖZ YARADICILIĞININ
ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Bütün dünya dillərində olduğu kimi ibri dilində də söz yaradıcılığı qrammatika bölməsində morfolojiyanın tərkibində öyrənilir və sözdüzəltmə ilə sözdəyişdirmə bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir. Müxtəlif dilçilik ədəbiyyatlarında bu iki məfhumu müxtəlif təriflər verilmişdir. Sözdüzəltmə müxtəlif nitq hissələrinin köklərdən və yaxud birinin digərindən yaradılması haqqında təlimdir, sözdəyişdirmə isə hər hansı bir sözün digər sözə münasibətdə və ya cümlədə hansı dəyişikliklərə uğraması haqqında təlimdir. B.M.Qrande isə «Современный иврит» kitabında qeyd edir ki, söz yaradıcılığı semantik funksiya daşıyır və buna görə də ayrıca sistem halında öyrənilməlidir (5, 38).

Müasir ibri dili özünün inkişaf etmiş sözdüzəltmə və sözdəyişdirmə sistemi ilə xarakterizə olunur. Dilin formalaşması və inkişafı prosesində ibri dilində Bibliya, Talmud və orta əsrlərə xas olan bir çox morfoloji model və qrammatik formalar toplanmışdır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, müasir ibri dili göstərilən dövrlərdəki dildən köklü surətdə fərqlənir. Müasir dövrdə ibri dilinin söz yaradıcılığı vahid sistem əsasında öyrənilir. Belə ki, yeni dirçəldilmiş bir dildə söz yaradıcılığı mühüm rol oynayır. Müxtəlif linqvistik yollar, modellər, affikslər – prefiks və suffikslər və s. araşdırılıb onların semantik, morfoloji və s. xüsusiyyətləri sistemləşdirilir.

Bütün sami dillərində olduğu kimi, ibri dilində də sözlər köklərin dəyişərək müxtəlif formalara düşməsi ilə yaranır. İbri kökü, adətən, üç samitdən ibarət olur. Samitlər, sanki, sözün skeletini təşkil edirlər. Onlara artırılan digər samitlər və sait səslər isə bu kökün daşdığı mənadan doğub az və ya çox dərəcədə oxşar mənə ehtiva edən sözləri yaradırlar. İbri dili morfoloji cəhətdən daha çox inkişaf edən dil olduğundan yeni sözlər əsasən morfoloji üsulla yaradılır. Bu flektiv söz yaradıcılığı 3 formada təzahür edir (8, 13):

- 1) söz tərkibinin dəyişdirilməsi və sözdə sait səslərin bölgüsündən ibarət daxili fleksiya vasitəsilə yeni sözlərin yaradılması;
- 2) affikslər vasitəsilə yeni sözlərin yaradılması;
- 3) əsasın daxili vasitələrlə genişləndirilməsi- geminasiya və reduplikasiya vasitəsilə yeni sözlərin yaradılması

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim yəhudi dili ilə müasir dilin müqayisəsi göstərir ki, müxtəlif dövrlərdə ibri dili bu morfoloji vasitələrdən eyni şəkildə istifadə etməmişdir. Qədimyəhudi dilində daha çox fel köklərindən daxili fleksiya vasitəsilə yeni sözlərin yaradılması aparıcı idi, affiksasiya hadisəsi isə bir o qədər də məhsuldar deyildi. Lakin müasir ibri dili dirçəldikdən sonra isə müasir dildə affiksasiya daha geniş yayılmışdır. Adları qeyd olunan sözdüzəldici vasitələrin məcmusu hər hansı bir sözdə, daha doğrusu hər bir söz tipində düstur əmələ gətirir və bu düstur vasitəsilə müxtəlif köklərdən ibarət olan oxşar sözlər yaradılır. Sözdüzəldici vasitələrdən başlıca olaraq isim və fel əsaslarının daxili fleksiya və affikslərin söz köklərinə əlavə olunması ilə olan söz yaradıcılığı üstünlük təşkil edir.

Dildə qrammatik mənə ifadə edən və yeni sözlərin yaranmasına xidmət edən əsas qrammatik vasitələrdən biri də fleksiyadır (7, 115). İbri dilində daxili fleksiya kökün samitləri arasındakı saitlərinin dəyişərək yeni söz yaratmasıdır (4, 128). Dilin lüğət tərkibinə nəzər saldıqda çoxsaylı sözlərin fel və isim əsaslarının daxili fleksiya məruz qalmasından yarandığını müşahidə etmək olar.

Qədimyəhudi dilində fel köklərindən daxili fleksiya vasitəsilə adların yaradılması üstün mövqə tutmuş, şəkilçilərlə sözdüzəltmə isə məhdud funksiya daşımışdır. Müasir ibri dilində isə affiksial söz modelləri vasitəsilə fel əsaslarından adların düzəldilməsi və aqqlüünativ yolla, yəni ismi əsasla sözdüzəldici affikslərin birləşməsi ilə yeni sözlərin yaradılması çox inkişaf etmiş bir sistem təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sözün tərkibində baş verən hər səs əvəzlənməsi daxili fleksiya hesab olunmur. Daxili fleksiya bu və ya digər kökdə baş verən sait səslərin ələ dəyişməsidir ki, bu zaman həmin kökə yaxın mənalı sözlər yaranır. İbri dilində daxili fleksiya ilə yeni sözlərin yaranması geniş yayılmışdır. Bu zaman yaranan sözlər mənə ehtibarlı digər sözlə bağlı olur. Məsələn, לָמַד – [qimel, dalet, lamed] kökündən לָמַד – [qadal]-[böyütdü], לָמַד – [yiqdal]-[böyüdəcək], לָמַד – [qadol]-[böyük], לָמַד – [qodel]-[böyüklük] və s. sözlər yaratmaq mümkündür. Nümunələrə diqqət yetirdikdə, “böyük” sözü ilə bağlı olan bu söz qrupunda sait səslər və onların söz daxilində bölgüsünün qrammatik formalardan asılı olaraq dəyişdiyini görmək olar. Və yaxud da לָמַד – [lamed, mem, dalet] kökündən daxili fleksiya vasitəsilə çoxsaylı söz yaratmaq olar: לָמַד – [lamad]-[öyrəndi], לָמַד – [yilmad]-[öyrənəcəkdir], לָמַד – [limed]-[öyrətdi], לָמַד – [yelamed]-[öyrədəcək], לָמַד – [limud]-[dər, öyrətmə], לָמַד – [talmid]-[şagird] və s. Əgər hər iki qrupa daxil olan sözlərdən prefiks, affiksləri atsaq üçsamitli kökü görə bilərik.

İbri dilində geniş yayılmış morfoloji vasitələrdən biri də affiksleşmədir. Bir çox şərqşünas alimlər müəyyənləşdirmişlər ki, sami affikslərinin tərkibində əvəzliliklərin ifadə olunduqları samitlər iştirak edir. Kök samitlərindən fərqli olaraq sözdəyişdirmə və sözdüzəltməyə xidmət göstərən bu samitləri, yəni affiksləri ərəb dilçiləri “huruf-əz-ziyada”, yəni “əlavə hərflər”, “artırılmış hərflər” adlandırırlar. Buna əsasən belə bir fərziyyə yaranmışdır ki, sami dilçiliyində xarici affikslər əvəzliliklərdən törəmişdir (14). V. Qezenius əsasın qarşısında, yaxud sonunda yaradıcı hərf və hecalar qəbul edən belə “əlavə hərfləri”n adlarını aşağıdakı kimi qeyd edir (4, 240):

ה – [he], א – [alef], מ – [mem], נ – [nun], ת – [tav], י – [yud], ו – [vav].

L.Zeliqer isə sözdüzəldici hərfləri aşağıdakı kimi qeyd edir (6, 59):

- 1) א – [alef]- adətən prefiks kimi çıxış edir;
- 2) ב – [bet]- adətən prefiks kimi çıxış edir;
- 3) ו – [vav]- prefiks kimi çıxış edir;
- 4) כ – [kaf]- prefiks kimi çıxış edir;
- 5) ל – [lamed]- prefiks kimi çıxış edir;
- 6) מ – [mem]- prefiks kimi çıxış edir;
- 7) ש – [sin]- prefiks kimi çıxış edir;
- 8) י – [yud]- həm suffiks, həm prefiks kimi çıxış edir;
- 9) נ – [nun]- həm suffiks, həm prefiks kimi çıxış edir;
- 10) ה – [he]- həm suffiks, həm prefiks kimi çıxış edir;
- 11) ת – [tav]- həm suffiks, həm prefiks kimi çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ibri dilində bir sıra şəkilçilər sinonimlik xüsusiyyətlərinə malikdir. Belə ki, eyni bir şəkilçi həm relyasion, həm də derivasion şəkilçi kimi xidmət edə bilər. Məsələn, ם ([ot]) şəkilçisi həm relyasion (qadın cinsi isimlərin cəm şəkilçisi), həm də derivasion şəkilçi (sifətdən zərf düzəldən şəkilçi) hesab olunur (8, 41). Bundan başqa ם gələcək zaman I ş.t. göstəricisi kimi çıxış etdikdə relyasion, dördsamitli əsasları yaradarkən isə derivasion şəkilçi kimi çıxış edir.

Bildiyimiz kimi, dünya dillərində kökə münasibətdə işlənmə yerinə görə şəkilçilərin bir çox növləri vardır. İbri dilində mövcud olan affikslərlə tanış olaq:

1) Prefikslər (lat. praefixum). Sözüün əvvəlinə artırılan şəkilçilərdir. Bəzi dillərdə (türk, fin-üqor) prefikslərə rast gəlinir. Bu dillərdə söz köklə başlayır və şəkilçilər yalnız sözüün kökünə artırılır. Prefikslər daha çox flektiv dillərdə müşahidə edilir. Prefikslər həm derivasion, həm relyasion ola bilər. Məsələn, ibri dilində gələcək zaman şəkilçiləri relyasion hesab olunur: ן ,א ,ת ,י. Lakin ן ,א ,ת isə derivasion prefikslərdir və söz yaradıcılığında geniş istifadə olunur.

2) Postfikslər (lat. postfixum). Sözüün sonuna artırılan şəkilçilərdir. Postfikslərə aqqlütinativ dillərdə daha çox rast gəlinir. Lakin postfikslər müxtəlif formada flektiv dillərdə də çıxış edir. İbri dilində isimlərin cəm şəkilçiləri (ם, י, ת, ם), keçmiş zaman şəkilçiləri postfikslər hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi dillərdə (suaxili, taqal və s.) postfikslərdən istifadə olunmur. Postfikslərin yerinə yetirdiyi vəzifə prefikslər vasitəsilə həyata keçirilir.

3) İnfikslər (lat. infixum). Sözüün ortasına artırılan şəkilçilərdir. İbri dilində infikslərlə sözdüzəltməyə rast gəlinir. İnfikslərlə sözdüzəltmə alman, latın, yunan və s. dillərdə müşahidə olunur.

4) İnterfikslər (lat. interfixum). Mürəkkəb söz yaradıcılığında iki sözüün arasında işlənen morfemlərdir. Bu şəkilçilərdən mürəkkəb sözlərin komponentlərini birləşdirmək üçün istifadə olunur və müstəqil mənaya malik deyildir (13). Bəzən interfikslər “birləşdirici morfemlər” (Verbindungsmorphemen) adlandırılır (1, 118). İbri dilində yalnız ם və ן hərfli interfiks qismində çıxış edir (2, 67).

5) Konfikslər (lat. confixum). Konfikslər həm də sirkumfikslər adlanır. Prefiks və postfiks morfemlərinin kombinasiyasından əmələ gələn, lakin vahid vasitə kimi çıxış edən şəkilçilərdir. Belə şəkilçilərdə prefiks sözüün önünə, postfiks sözüün sonuna artırılır. Bu tip şəkilçini bu düsturla göstərmək olar: prefiks+kök+postfiks. Məsələn ibri dilində ם-מב-ם [maxberet]-[dəftər] sözü konfikslərlə düzəlmişdir. ם prefiksi ם-מב-ם əsasına öndən artırılmış, ם sonluğu isə sona əlavə olunmuşdur.

6) Transfikslər (lat. transfixum). Konsonant dillərdə samitlərin arasına artırılan morfemlərdir. Transfikslər sanki kökü parçalayaraq samitlərin arasına artırılır və həmin köklə bağlı yeni sözlərin yaranmasına xidmət edir. Flektiv dillərdə (qədimyəhudi, akkad, assir-babil, finikiya, ərəb və s.) çox rast gəlinən şəkilçilərdəndir. Transfikslər saitlərdir. Sami dilçiliyində samitləri ayıran sait transfikslər affiks kimi qəbul edilmirdi: transfikslər daxili fleksiya hesab olunurdu. XIX əsr linqvistləri də transfiksləri kökün daxili dəyişməsi kimi qəbul edir və samitlərdən ibarət kökləri birmorfemli vahidlər adlandıraraq transfiksləri bu vahidləri dəyişdirən daxili fleksiya hesab edirdilər. İlk dəfə olaraq V.P. Starinin «Структура семитского слова» (“Sami sözüünün quruluşu”) kitabında, sonralar isə İ.A.Melçuk «О «внутренней флексии» в индоевропейских и семитских языках» (“Hind-Avropa və Sami dillərində daxili fleksiya haqqında”) məqaləsində transfikslərin daxili fleksiya təzahürü olmadığını qeyd etmiş və onları derivasion şəkilçilərin bir növü kimi qeyd etmişdir. İbri dilində transfikslərin sayı beşə bərabərdir. İbri dili transfikslərlə zəngindir:

שמר –[šmor]-[qorumaq]

שמר –[šamar]-[qorudu]

שומר –[šomer]-[qoruyan]

שמור –[šamur]-[qorunan]

Göstərilən nümunədə ם-שמר –[šin, mem, reys] kökü abstrakt anlamda “qoruma” mənasını ifadə etsə də, ayrılıqda heç bir mənə daşımır. Lakin kök samitlərinin arasına müxtəlif transfikslər artırmaqla həmin kökə yaxın mənalı sözlər yaratmaq olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, ibri əlifbasına daxil olan 22 hərfdən 11-i affiks kimi çıxış edə bilər. XI əsr dahi yəhudi mütəfəkkiri Şlomo ibn Qabirol bu affiksləri aşağıdakı söz birləşməsində cəmləyir: ם-שמר-ם (2, 46)

İbri dilində affiks morfemləri qədimyəhudi dilində olduğu kimi fonematik strukturuna görə bir-birindən kəskin surətdə fərqlənən iki əsas növdən ibarətdir: prefiks və suffiks. Müasir ibri dilinin prefiks morfemləri suffiks morfemlərlə müqayisədə daha sadə fonematik quruluşa malikdir. Müasir dilin affiksləri vahid formada çıxış edir. Dilçilik əsərlərində ibri dilində 19 sözdüzəldici, 15 sözdəyişdirici affiksin olduğu qeyd olunur.

Geminasiya fonetik hadisə olub samitlərin qoşalaşmasına deyilir. Geminasiya hadisəsinə ibri dilində aşağıdakı hallarda rast gəlmək olar:

1) פיעל –[piel], פיעל –[pual] –[hitpael] bablarının yaranması zamanı. Bu zaman kökün ikinci samiti qoşalaşır.

2) פאל –[paal] modeli üzrə sənət adları düzələrkən ikinci kök samitinin qoşalaşması zamanı.

3) assimilyasiya hadisəsi zamanı, yəni kökün ilk samiti düşərsə ikinci samit qoşalaşmaya məruz qalır.

İbri dilində samitlərin qoşalaşması daqəş işarəsi (samitin içində qoyulan nöqtə) vasitəsilə ifadə olunur. Daqəş ya samitlərin qoşalaşmasına, ya da bəzi samitlərin partlayan formada tələffüzünə xidmət edir. İbri dilində daqəşin iki növü ayırd edilir: güclü daqəş ([דגש חזק]-[daqəş xazak]) və zəif daqəş ([דגש קל]-[daqəş kal]).

İbri dilində כ, ב, פ samitləri partlayan samitlər adlanır və ikili tələffüzə malikdir. Beqad kefat qrupuna daxil olan bu samitlər zəif daqəşlə işlənməsindən asılı olaraq fərqli tələffüz olunur. Belə ki, כ, ב, פ samitləri zəif daqəşlə işlənərkən [bet, kaf, pe], zəif daqəşsiz işlənərkən [vet, xaf, fe] səsinə verir.

Zəif daqəşdən iki halda istifadə olunur (6, 74):

1) sözüün əvvəlində gələn beqad-kefad samitlərinin içində: כסף –[kesef]-[pul], בוד –[beqed]-[paltar], פלא –[pele]-[möcüzə] və s.

2) səssiz şvadan sonra: כלי –[kalbi]-[mənim itim], דרך –[darki]-[mənim yolum] və s.

Zəif daqəş ם, ן, ך –[qimel, dalet, tav] samitlərinə təsir etmir. Bu samitlər vahid tələffüz formasına malikdir.

Güclü daqəş isə boğaz samitlərindən və başqa ר –[reys] hərfindən başqa bütün samitlərlə işlənir və hərfi qoşalaşdırır. Bəzən hərfin qoşalaşmasının əsas səbəblərindən biri də, əgər sözdə eyni hərf yanaşı gələrsə və onlardan birincisi səssiz şvaya malik olarsa, bu zaman bu hərlərdən yalnız biri yazılır, lakin qoşa tələffüz edilir. Məsələn, ם-ננו –[natannu] əvəzinə ם-ננו –[natannu]-[biz verdik] yazılır. Əksər hallarda isə, qoşalaşma assimilyasiya və ya bir neçə samitin qovuşması zamanı müşahidə edilir. İbri dilində ן hərfi assimilyasiya daha meyillidir və adətən özündən sonrakı samitlə qovuşur və bu samitin qoşa tələffüz edilməsinə səbəb olur. Bəzən isə ן, ן, ן –[jud, lamed, he] samitləri də assimilyasiyaya məruz qalır.

Məsələn, מצוק-[eyçok] əvəzinə צוק-[eçok]-[əridəcəm], חלקק-[elkax] əvəzinə חקק-[ekax]-[götürəcəm], איננו-[eynenu] əvəzinə אינו-[eynenu]-[o, yoxdur] deyilməsi.

Güclü daqəşin iki növü ayırd edilir (2,66):

1) דגש משלים-[daqəş maşlim]-[tamamlayıcı daqəş]. Əgər sözdə assimilyasiya (söz düşümü) hadisəsi baş verirsə, həmin düşən səsi ifadə etmək üçün növbəti səsin içində güclü daqəş qoyulur. Məsələn, נפל-[nafal]-[yığılmaq, düşmək] feli gələcək zamanda təsriflənərkən birinci kök samiti olan נ-[nun] hərfi düşür və bunun nəticəsində ikinci kök samiti qoşalır. Məsələn: הוּ יפול-[hu yippol]-[o, yığılacaq].

2) דגש תבנית-[daqəş tavniti]. פיעל-[piel], פועל-[pual] və הפעיל-[hitpael] bəblərinin ikinci kök samiti həmişə qoşalır. Bu bəblərin içində qoyulan daqəş güclü daqəş hesab olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, güclü daqəşdən yalnız fel bəblərində istifadə olunmur. İbri dilində sözdüzəldicilik prosesində də güclü daqəşdən istifadə olunur. Müəyyən sözdüzəldici modellər mövcuddur ki, onlarda qoyulan daqəş də, güclü daqəşin ikinci növü olan daqəş tavniti hesab olunur. Həmin sözdüzəldici modellər aşağıdakılardır:

1) → (kattal)→ זמר-[zammar]-[müğənni], חייל-[xayyal]-[əsgər] və s.

2) ת→ (kattelet)→ זמרת-[zammeret]-[müğənni (q.c)], חיילה-[xayyelet]-[əsgər (q.c)] və s.

3) י→ (kittel)→ אלם-[ellem]-[lallıq] və s.

Söz kökünün və ya əsasının təkrarının qrammatik vasitə, qrammatik məna yaradan vasitə kimi işlənməsi dilçilikdə reduplikasiya və ya təkrarlar adlanır (3, 175). Reduplikasiya termini tərcümədə “ikiləşmə” mənasını verən latın sözü olan “reduplicatio” sözüdən götürülmüşdür (9, 52). Reduplikasiya dünya dillərində geniş yayılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təkrarlar həm də yeni sözlərin yaranmasına xidmət edir. Reduplikasiya sözdüzəldicilik ibri dilində də mövcuddur. İbri dilində müşahidə olunan reduplikasiya üçüncü kök samitinin təkrarı, son iki samitin təkrarı və yaxud da ilk iki samitin təkrarı ilə həyata keçirilir. Daha çox dördsamitli köklərdə ifadə olunan belə sözlər müxtəlif mənalı isimləri bildirir: גלגל-[qalqal]-[təkər, çarx], סיכסוך-[sixsux]-[mübahisə, konflikt], שרשרת-[şarşoret]-[zəncir] və s. İbri dilində tam və yarımqıç təkrarların köməyi ilə müxtəlif sözlər yaranır.

İbri dilində, reduplikasiya isim, sifət, fel və zərflərdə müşahidə edilir. İbri dilində həm tam, həm də yarımqıç təkrarlara rast gəlinir. Tam təkrarlar isimlərdə və zərflərdə müşahidə olunur. Bu və ya digər isim təkrarlanaraq mənanın daha qüvvətliyinə və effektivliyinə xidmət edir. Məsələn, גבר גבר-[qever qever] ifadəsində גבר-[qever]-[qəhrəman] sözü təkrarlanaraq mənanın qüvvətlənməsinə xidmət edir və “qəhrəmanlar içərisində qəhrəman” anlamına gəlir. Zərflərdə isə müxtəlif sözlər təkrarlanaraq mənanın ya şiddətlənməsinə, və yaxud da zəifləməsinə xidmət edir. Məsələn, לאט לאט-[leat leat] ifadəsində לאט-[leat]-[yavaş] zərflər təkrarlanaraq “çox yavaş, daha yavaş” mənasını yaradır. Bəzən bir sıra isimlər də tam reduplikasiya olunaraq müxtəlif zərflərin yaranmasına xidmət edir: יום יום-[yom yom]-[hər gün, gündən günə] və s. Fəllərdə isə ikinci kök samiti və ya son iki samir təkrarlanaraq bir sıra yeni fəllər yaradır. Məsələn, דל-[dal]-[arıq, yoxsul] əsasında ל-[lamed] təkrarlanarsa (ללל-[dillel]) “seyrəkləşdirmək, durulaşdırmaq” mənasını, hər iki samit təkrarlanarsa (לללל-[dillell]) “zəiflətmək, əldən salmaq” mənasını ifadə edir. Və yaxud da, נד-[nad]-[sərgərdən gəzmək, sərəsrilik etmək] əsasında נדנד-[nadanad] təkrarlanarsa (נדנדנד-[nadanad]) “səyahət etmək, gəzmək, köçmək, köçərlik etmək” mənasını ifadə edən fel, hər iki samit təkrarlanarsa (נדנדנדנד-[nadanad]) “tərpətmək, yellətmək” mənasını ifadə edən fel yaranar.

İbri dilində tam və yarımqıç reduplikasiyanın köməyi ilə diminutivlər də yaradılır. Bu zaman bəzi isim və sifətlərdə əzizləmə, oxşama və ya kiçiltmə mənasını ifadə etmək üçün son iki samit təkrarlanır:

כלב-כלב-[kelev-klavlav]-[it- küçük]

חול-חוללחול-[xatul- xataltul]-[pişik- pişik balası]

תמונה-תמונות-[tmuna- tmunonet]-[şəkil- kiçik şəkil]

לבן-לבנבן-[lavan]-[lvanban]-[ağ- ağımtıl] və s.

Uşaq ədəbiyyatında reduplikasiyaya məruz qalan bu və ya digər isim eyni anda həm də kiçiltmə mənasını ifadə edən sonluqlarla da işlənir (10,54):

כלב-כלבב-כלבבב-[kelev-klavlav-klavlavon]-[it-küçük- küçükiyəz].

Ədəbiyyat siyahısı

- 1) Ə.Rəcəbli «Dilçiliyə giriş kursu», Bakı, 2008
- 2) А.Ю.Айхенвальд «Современный иврит», Москва 1990
- 3) О.С.Ахманова «Словарь лингвистических терминов», Москва 1956
- 4) В.Гезениус «Еврейская грамматика» СПб- 1879
- 5) Б.М.Гранде «Введение в сравнительное изучение семитских языков», Москва. 1972
- 6) Л.Зелигер «Иврит: Фонетика и Морфология», Москва 1992
- 7) В.И.Кодухов «Введение в общее языкознание» Москва, 1979
- 8) И.Раковская «Морфология иврита: словообразование», Иерусалим, 2011,
- 9) А.А.Реформатский «Введение в языковедение» Москва 1967
- 10) א.לאודן ורות שושן "שפת עברית", תל-אביב 1991
- 11) <http://dic.academic.ru>
- 12) <http://www.eleven.co.il>
- 13) <http://ru.wikipedia.org/wiki/Аффиксация>
- 14) <http://lugovsa.net/sites/default/files/images/2007/04/hebrew>

Açar sözlər: amerikan ingiliscəsi, hindu dilləri, alınma sözlər, assimilyasiya

Keywords: American English, indian languages, borrowings, assimilation

Ключевые слова: американский вариант английского языка, индейские языки, заимствованные слова, ассимиляция

Summery

The main directions of the word formation in the process of reviving of the Hebrew

In linguistics, word formation is the creation of a new word. Word formation is sometimes contrasted with semantic change, which is a change in a single word's meaning. Morphological derivation, in linguistics, is the process of forming a new word from an existing word, often by adding a prefix, suffix or inner inflection.

Резюме

Основные направления словообразования в процессе возрождения иврита

В лингвистике словообразование – это создание нового слова. Словообразование иногда противопоставляется семантическому изменению, которое является изменением значения одного слова. Морфологическое словообразование в лингвистике – это процесс формирования нового слова из существующего слова, часто путем добавления префикса, суффикса или с помощью внутренней флексии.

Elmi rəhbər: dos.əv. T.H.Hüseynbalayeva

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ QAYIDIŞ NÖV ƏVƏZLİKLƏRİNİN
İFADƏ ÜSULLARI

Şəxsləri, əşyaları və ya onlara xas olan əlamət və keyfiyyətləri adlandırmadan bildirən nitq hissəsinə əvəzlik deyilir.

Əvəzlik əsas nitq hissələrindən biri olub, malik olduğu leksik-qrammatik məna baxımından digər nitq hissələrindən fərqlənir: əvəzlilərin bildirdiyi məna, adətən, nisbi olur, onların əvəz etdikləri sözün mənasından asılı olmur. Məsələn, üçüncü şəxs tək əvəzliyi **ittəkdə** olan müxtəlif isimləri əvəz edə bilər: a book—it, a table—it, a tree—it və s.

Əvəzliləri digər nitq hissələrindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də onların ümumiləşdirmə xassəsinə malik olmasıdır. Fərdi xüsusiyyət və keyfiyyətlərinə baxmayaraq bütün danışanlar **I**, dinləyənlər **you**, haqqında danışılanlar isə **he (she, it)** əvəzliyi ilə göstərilir.

Ümumiləşdirmə xassəsi işarə əvəzlilərinə daha dərindən kədir: maddi aləmdə mövcud olan bütün şəxs, əşya və şeyləri, onlara xas olan əlamət və keyfiyyətləri işarə etməklə göstərmək üçün əksər dillərdə, demək olar ki, əsasən cəmi iki işarə əvəzliyi vardır. İngilis dilində: **this, that**; Azərbaycan dilində: **bu, o**; rus dilində: **etot, tot**; alman dilində: **dieser, jener**.

Müasir ingilis dilində əvəzlilər ismi əvəzlilər (noun pronouns) və sifəti əvəzlilər (adjective pronouns) deyərək iki qrupa bölünür. Şəxs əvəzliləri (I, you, he, she və s.) yiyəlik əvəzliyinin mütləq forması (mine, yours, hers, ours, its və s.), qayıdış əvəzliləri (myself, himself, themselves və s.) bir qayda olaraq isim rolunda işləndiyi üçün **isim əvəzlilər**; yiyəlik əvəzliyinin isimlə işlənən formaları (my, his, her, our və s.) həmişə təyin funksiyasında işləndiyi üçün onlara **sifəti əvəzlilər** deyilir.

Müasir ingilis dilində elə əvəzlilər də var ki, onlar cümlədə həm isim, həm də sifət kimi çıxış edə bilər. Buna misal olaraq işarə əvəzlilərini (this—these, that—those), qeyri-müəyyən əvəzlilərini (some, any, other, all və s.) göstərmək olar.

İsmi əvəzlilər, isim kimi, hal və kəmiyyət kateqoriyasına malikdir. Lakin əvəzlilər hal kateqoriyası baxımından isimlərdən fərqlənir: isimlər (canlı) ümumi və yiyəlik hala malik olduğu halda, əvəzlilərin bir qismi (şəxs və who — sual əvəzliləri) adlıq və obyekt hala, digərləri (each other, one another və s.) isə ümumi və yiyəlik hala malikdir.

Müasir ingilis dilində əvəzlilərin kəmiyyət kateqoriyası müxtəlif üsul və vasitələrlə ifadə olunur: bir qisim əvəzlilər cəmdə isim kimi -s (-es) şəkilçisi qəbul edir, məsələn: one-ones, other-others, yourself-yourselves və s.; bir qisim əvəzlilər cəmdə xüsusi formaya malik olur, məsələn: this—these, that—those, digər qisim əvəzlilər isə eyni formada həm cəm, həm də tək işlənir, məsələn: all, any, some, who və s.

Müasir ingilis dilində elə əvəzlilər də var ki, onlar ancaq tək işlənir, məsələn: each, every, somebody, everybody, something, little və s. Şəxs əvəzlilərində kəmiyyət suppletiv yolla, yəni müxtəlif sözlərlə ifadə edilir. Müqayisə edin: I — we, he (she, it) — they.

Müasir ingilis dilində mövcud olan əvəzlilər istər malik olduqları leksik-qrammatik məna, istər sintaktik funksiya, istərsə də morfoloji kateqoriya baxımından bir-birindən fərqlənir. Buna görə də əvəzlilər müxtəlif qruplara ayrılır, təsnif edilir.

Qayıdış növ öz mahiyyətinə görə, hərəkətin, onu icra edənin (subyektin) öz üzərinə yönəldiyini bildirir: Still, she comforted herself, this was she chance of a lifetime (D. James). I undressed, and when I got down to the hide I looked at my belly. Beləliklə, problemi morfoloji cəhətdən nəzərdən keçirdikdə onu müəyyənləşdirmək zəruridir ki, “fel+qayıdış əvəzliyi” (məs: she comforted herself) birləşməsinə qayıdış növ forması hesab etmək olar. yəni belə hallarda qayıdış əvəzliyi ayrı-ayrı növ formalarının təşkilində iştirak edirmi? Məsələnin sintaktik aspekti də mövcuddur: qayıdış əvəzliyi onun aid olduğu fellə birlikdə cümlənin bir üzvüdülmü, yaxud qayıdış əvəzliyi cümlədə müstəqil sintaktik funksiyanı daşıyırmı? Məna nöqtəyi-nəzərindən təsdiq edə bilərik ki, “She comforted herself” cümləsində comfort ləksemi “she comforted him” cümləsindəki kimi, eyni diatezə malikdir. Hərəkət subyekt tərəfindən yerinə yetirilir və birinci halda subyektə uyğun gələn obyektə yönəlmişdir, ikinci halda isə, hərəkət subyektə münasibətdə kənarda qalır. Bu halda o fakt aıkar görünür ki, “She comforted herself” cümləsində herself əvəzliyi vasitəsiz tamamlıq funksiyasını (“She comforted him” cümləsindəki kimi) yerinə yetirir. Bir sırahallarda “fel+qayıdış əvəzliyi” birləşməsinin mənası onun komponentlərinin mənasının məcmusuna uyğun gəlir. Məsələn: And then he found himself on the street (R. Shekley). One night I found myself on an operating table. . . (R. A. Heinlein) Verilən nümunələrdə “to find oneself” birləşməsi, sadəcə olaraq, “özünü tapmaq” kimi başa düşülə bilməz. Buna görə də, “to find oneself” tipli birləşmələrin frazeoloji vahidlər kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. B. İlyiş “fel+qayıdış əvəzliyi” birləşmələrinin statusu barədə məsələnin həllində həmin birləşmələrin iştirak etdiyi sintaktik kontekstlərin təhlilinə müraciət etməyi təklif edir. Məsələn, belə hallarda qayıdış əvəzlilərinin sintaktik müstəqilliyinə “fel+qayıdış əvəzliyi+isim, yaxud əvəzlik”, yaxud “fel+(qayıdış əvəzliyi+əlavə)” tipli birləşmələr nümunə ola bilər: I see this man Week doing everything that is natural to a complete man: carpentering, painting, digging, pulling and hauling, fetching and carrying, helping himself and everybody esse. . . (B. Shaw) I am defending myself-an accused communist (R. Fox) Fikrimizcə, ingilis dilində belə cümlələrin mövcudluğu imkanlarının özü “fel+qayıdış əvəzliyi” konstruksiyalarının qrammatik səlisliyini şübhə altına alır, hətta autentik mənbələrdə yuxarıda göstərilən nümunələr müşahidə olunmadıqda belə, bu şübhə yenə də qalmaqdadır. “Fel+qayıdış əvəzliyi” birləşmələrini qayıdış növün analitik formaları kimi qəbul edilməsinə, həmçinin, onların semantik cəhətdən müxtəlifcinsli səciyyəli olması da mane olur. Bir sıra hallarda qayıdış əvəzliyi fellə birlikdə (bu, xüsusilə ditranzitiv fellərə aiddir) hərəkətin birbaşa yönəldiyi obyektə deyil, hərəkətin ünvanını ifadə edir. This was ridiculous, she told herself (S. Weston). She lit herself a cigarette (R. Dahl). She comforted herself və she told herself cümlələrinin zahirən oxşarlığı

qeyriidentik diatezlər əsasında yaranır, onların tərkibinə daxil olan herself əvəzliyi isə müxtəlif sintaktik funksiyaları-vasitəsilə və vasitəsiz tamamlıq funksiyalarını yerinə yetirir. Belə diferensiasiya “fel+qayıdış əvəzliyi” birləşmələrinin kifayət qədər qrammatikləşmədiyinə əlavə sübutdur. Yuxarıda deyilənlərin hamısı belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, fellə qayı- dış əvəzliyinin birləşməsindən yaranan konstruksiyalar qrammatik növün xüsusi növü kimi nəzərdən keçirilə bilməz. She comforted herself tipli cümlələrdə fel məlum növdə çıxış edir, qayıdış əvəzliyi isə vasitəsiz tamamlığın funksiyasını yerinə yetirir. Fel və qayıdış əvəzlilərinin iştirakından yaranmış birləşmələr müəyyən idiomatiklik səciyyəsi (məs: to find oneself “görünmək, iştirak etmək” mənasında, to help oneself “qonaq olmaq”, to enjoy oneself “vaxtını yaxşı keçirmək” mənasında) daşıdıqda, söhbət komponentlərin qrammatik deyil, leksik uyurlığından gedə bilər. Ənənəvi tərifə görə, qarşılıq növ iki və daha artıq subyektin müştərək hərəkətlərini ifadə edir: ...they take to...trying to comfort one another with stories (R.Dahl). ...I would give us both time to get to know each other again (C.Lamb). ...the next time we met he might be the colonel and I the sergeant (R.A.Heinlein). İngilis dilində qarşılıq növü tədqiq edərək qayıdış növə aid olan məsələlər kimi, bir sıra suallara cavab vermək zərurəti yaranır. Onlardan ən başlıcası - “fel+qayıdış əvəzliyi (each other/one another)” birləşməsinin qarşılıq növün analitik forması kimi qiymətləndirmək mümkündürmü sualına cavab tapmaqdır. Bu suala cavab vermək üçün aşağıdakıları müəyyənləşdirmək vacibdir: 1. “Fel+qayıdış əvəzliyi” birləşməsinə sabit analitik forma kimi qəbul etmək üçün bu konstruksiya semantik uyardığa malikdirmi? 2. Həmin birləşmələr cümlədə bir üzv kimi, yaxud müstəqil sintaktik tərkiblər kimi çıxış edirmi? “Fel+qayıdış əvəzliyi” konstruksiyalarının idiomatikliyi haqqında danışmaq düzgün olmaz, çünki həmin birləşmələrin semantikasi onların komponentlərinin mənalının məcmusu ilə müəyyənləşir. Semantik cəhətdən They comforted one another cümləsi The comforted the neighbours cümləsinə uyğundur. Hər iki halda subyektin hərəkəti obyektə yönəlmişdir: birinci halda obyekt subyekt ilə oxşardır, ikinci halda isə ondan fərqlənir. Nəzərdən keçirilən konstruksiyalarda qayıdış əvəzliyinin tam mənə yükünə malik olması faktı onu analitik konstruksiyaların köməkçi elementi hesab etməyə imkan vermir, yəni “fel+qayıdış əvəzliyi” konstruksiyasında qarşılıq mənası morfoloji yolla deyil, leksik vasitə ilə ifadə edilir. Konstruksiyanın tərkibinə həmcins tamamlıqların daxil olması imkanı belə birləşmələrin qeyri-morfoloji səciyyəsinə bir daha nümayiş etdirir (Məsələn: They comforted one another and the neighbours). Beləliklə, qayıdış əvəzliyinin təhlili zamanı olduğu kimi, burada da ingilis dilində qarşılıq növünün olmadığını etiraf etməliyik. They comforted one another tipli cümlələrdə fel məlum növün forması kimi çıxış edir, qarşılıq əvəzliyi isə burada vasitəsiz tamamlıq funksiyasını yerinə yetirir. Müştərəklik mənası sırf leksik vasitələrlə ifadə olunur. Dilçilikdə geniş qəbul olunmuş fikrə görə, orta növ göstərir ki, subyekt tərəfindən yerinə yetirilmiş hərəkət onun özünün əhatəsində sona yetir: His head did not turn as he spoke (L.Asimov). The door opened, a girl stepped in... (R.Sherley) Rob’s expression had changed several times... (D.James) Yuxarıdakı nümunələrdə fellərin işlənməsini aşağıdakı cümlələrlə müqayisə etdikdə problemin mahiyyəti daha dəqiq özünü göstərir: 1. Von send her into the cellar on some errand and then turn they key upon her... 2. She opened the envelope and drew out the contents (R.Dahl). 3. I really must try to make him change the way he dresses... (R.Dahl) His head did not turn cümləsində turn fel leksemnin diatezi yalnız hərəkətin subyektini ilə, Von turn the key cümləsində isə hərəkətin subyektini və obyektini ilə təmsil olunmuşdur. Semantik planda bu onu göstərir ki, ikinci nümunədə hərəkətin, subyektin obyektə keçidi müşahidə edilir, birinci nümunədə isə hərəkət, onkret olaraq, subyekt tərəfindən yerinə yetirilir, lakin bu halda to turn felinin semantikasında fərqlər rast gəlirik. Belə ki, His head did not turn cümləsində to turn (“dönmək, çevrilmək”) feli “fırlanmaq” hərəkətini sərbəst yerinə yetirmək mənasını ifadə edir, Von turn the key cümləsində to turn (“çevrilmək”) feli “obyektini fırlanma hərəkətinə çağırmaq” mənasını verir. Felin bu aşkar leksik mənalının oxşarlığı zamanı onlar arasındakı fərq əhəmiyyətli dərəcədədir, belə ki, məhz onun bazasında to turn felinin iki mənası meydana çıxır-təsirli və təsirsiz mənalı və məhz bu fərq felin sintaktik uyurluğunu müəyyənləşdirir: ikinci nümunədə to turn (təsirli fel) feli vasitəsiz tamamlığı qəbul edir, birinci nümunədə isə bu fel həmin imkana malik deyil. Bununla əlaqədar olaraq, göstərdiyimiz nümunələrdəki bəzi fellərin qayıdış və müştərək mənalarda işlənməsi kimi nəzərdən keçirmək məqsəduyğun sayıla bilər. Məsələn: I really must try to make him change the way he dresses... the next time we met he might be the colonel and I the sergeant. Nümunələrdəki “geyinmək” mənalı to dress feli ilə to dress oneself felinin mənalı ekvivalentdir. Lakin onlardakı qayıdışlıq mənası müxtəlif üsulla reallaşır: -to dress (“geyinmək”) felində hərəkətin qayıdışlıq elementi felin özünün semantikasına daxildir, hərəkətin obyekt yönünün zahiri ifadəsi buna uyğun olaraq, özünü göstərmir. Həmin fel göstərilən mənada tamamlıqla formal cəhətdən uyşmur və buna görə də təsirsiz fel sayılır. -to dress oneself birləşməsində to dress feli vasitəsiz tamamlığı (qayıdış əvəzliyini) qəbul edərək təsirli mənada çıxış edir. Beləliklə, bu tip birləşmələrdə hərəkətin qayıdış mənası leksik vasitələrlə ifadə olunur. Təhlil belə sxemi müştərək mənalı “fel+əvəzlik” birləşmələrinin felləri (to meet, to kiss, to fight, to divorce, etc.) üçün də məqbul sayıla bilər. Beləliklə, aşağıdakı cümlələri müqayisə edək: 1. The door opened, a girl stepped in... 2. I really must try to make him change the way he dresses... 3. ...the next time we met he might be the colonel and I the sergeant. Morfoloji nöqteyi-nəzərdən, bizi maraqlandıran fel formaları vahid, ümumi əlamətlə səciyyələnir – bu da onların fərqləndirilməməsidir. Bu mənada həmin fellər məlum növə tam uyğun gəlir. Həmin formaların semantik yükünə gəldikdə isə, deməliyik ki, bu üç forma verilmiş kontekstlərdə subyektiv mənalı reallaşdırır, yəni “xarici” obyektlərə aid olmayan subyekt sahəsində baş verən hərəkəti bildirir. Həm də bu zaman mübtədə ya hərəkətin fəal icrasını, yaxud da, sözün geniş mənasında (he dresses nümunəsindəki kimi), onun başlanğıc nöqtəsini (the door opened nümunəsindəki kimi) bildirir. Bu hal nəzərdən keçirilən formaları bir qrupda birləşdirməyə və onları məchul növə qarşı qoymağa imkan yaradır. Bu məsələni aşağıdakı cümlələrin müqayisəsində nəzərdən keçirək: 1. The door opened, a girl stepped in... (R.Shekley). 2. Just as I arrived, the door was opened... Əlavə etmək lazımdır ki, bu sxem “he dresses – he is dressed”, “we met – we were met” cümlələrinin müqayisəsində qayıdış, yaxud qarşılıq mənası təsirli fellərə də tətbiq oluna bilər. Beləliklə, biz yenə də təsdiq etməli oluruq ki, orta növdə həm semantik, həm də morfoloji baxımdan məlum növün formalarını müşahidə edirik. Beləliklə, tədqiqatımızın nəticəsi kimi, qeyd etməliyik ki, ingilis dilində mü- bahisəli qrammatik növ formalarının üçsəviyyəli təhlili onları növ kateqoriyasının ayrıca qramemləri kimi qiymətləndirmək məqsəduyğun deyil. Qayıdış və qarşılıq əvəzlilikləri iştirak edən feli birləşmələrin semantik təhlili göstərir ki, əksər hallarda belə birləşmələrin mənası onları təşkil edən elementlərin mənalının məcmusuna uyğun gəlir, yəni qayıdış və qarşılıq mənası bu birləşmələrdə sırf leksik vasitələrlə reallaşır. Qayıdış və qarşılıq mənalı fellərdən “fərqləndirilmədən” istifadə halları, həmçinin “orts növ” adlanan kateqoriya formalarını isə növ formaları kimi hesab etməmək olar, çünki onlar xüsusi formal ifadə vasitələrinə malik deyil və bu mənada məlum növün formalarına tam uyğun gəlir. Bu formaların mənalı aktiv növün formalarının mənasına uyğundur, ona görə ki, aktiv formalar kimi onlar ya subyektin fəallığı ilə implikativlik təşkil edir, yaxud da (sözün geniş mənasında) subyekt belə hallarda hərəkətin adlandırılmasında məntiqi əsas kimi çıxış edir. Beləliklə, qayıdış, qarşılıq və orta növlərini növ kateqoriyasının ayrı-ayrı qramemi kimi qiymətləndirilməsinin məqsəduyğun olmadığını bir daha qeyd edirik.

Ədəbiyyat

1. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası Bakı: Qismət, 2007, 608s.

2. Ilyish B. The Structure of Modern English (2d ed.) Leningrad, 1971, 397p.
3. Quirk R. Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A University Grammar of English. M., 1982, 391p.
4. Swan M. Practical English Usage (2d ed.) London: Oxford University Press, 1998, 658p.

Açar sözlər *Əvəzlik, ingilis dili, Azərbaycan dili.*

Key words: reflexive verbs, English language, Azerbaijani language

Ключевое слова: английском язык, возвратного залога родственных отношениях.

Ways of expressing of reflexive verbs in English and Azerbaijani

Summary

The article deals with the study of the reflexive voice in the English language. Considering the problem of the voice from the point of view of morphology, the author makes up if the combination “the verb+reflexive pronoun” is the form of the reflexive voice; from syntactical point of view if the mentioned combination is a single syntactical unit or a reflexive pronoun has an independent syntactical function in the sentence. In the course of investigation the author comes to the conclusion that the recognition of voice forms (reflexive, mutual and middle) in the English language as separate grammemes is not justified and active/passive is the only stable accepted voice opposition on the semantic and grammatical levels.

Способы выражение возвратных глаголов в английском и Азербайджанским языках

Резюме

Статья посвящена изучению возвратного залога в английском языке. Рассматривая проблему залога с позиции морфологии, автор устанавливает, является ли сочетание «глагол + возвратное местоимение» формой возвратного залога; а с позиции синтаксиса, является ли данное сочетание одним членом предложения (чаще всего сказуемым), либо же возвратное местоимение выполняет в предложении самостоятельную синтаксическую функцию. В ходе исследования автор приходит к выводу, что признание залоговых форм в английском языке в качестве отдельных граммем категории залога является неправомерным, и что актив/пассив составляют единственную стабильную, подтвержденную на семантическом и грамматическом уровнях залоговую оппозицию.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

**О НЕКОТОРЫХ СЕМАНТИЧЕСКИХ И МОРФОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ
МАСДАРОВ В ПОЭЗМЕ Н.ГЯНДЖЕВИ «МАХЗАН ОЛЬ-АСРАР»**

Непрерывный рост словарного состава и его качественные изменения являются проявлением объективного закона развития лексики любого существующего в настоящее время языка. Современная персидская лексика, будучи продуктом ряда эпох, формировалась постепенно, начиная с глубокой древности вплоть до настоящего времени. Мы находим в ее составе слова, возникшие в разное время, в результате разных путей формирования и различных способов ее пополнения. Главными и наиболее интенсивными процессами развития лексики на всех этапах истории персидского языка были внутреннее модельное словообразование, заимствование иноязычной лексики и изменение семантической структуры слов.

Иноязычная арабская лексика в персидском языке, составляющая значительную часть его словарного фонда, включает в себя широкий круг вопросов, и прежде всего вопрос о возникновении подобной лексики, изучении грамматической структуры арабских масдаров, определении и дифференциации их значений, а также об их участии в словообразовательных процессах и пополнении словарного фонда персидского языка.

В данной статье нами исследуются некоторые морфологические и синтаксические особенности масдаров в поэзии Н.Гянджеви «Махзан оль-асрар».

Масдары занимают особое место в грамматическом строе персидского языка. Они отличаются от других слов тем, что сочетают в себе целый ряд особенностей как имени существительного, так и глагола.

Различение конкретного глагольного или именного значения масдаров весьма важно для более полного описания природы этого разряда слов.

Одним из существенных факторов в выявлении конкретного значения масдаров являются как раз предлоги, послелог [ра] ۹, изафетная связь и др.

В поэме Н.Гянджеви «Махзан оль-асрар» сравнительно широко представлены случаи употребления персидских масдаров в сочетании с различными морфологическо-синтаксическими элементами, которые рассматриваются в настоящей статье. В поэзии Н.Гянджеви «Махзан оль-асрар» встречаются следующие случаи употребления персидских масдаров с указанными показателями:

1) масдары принимают изафетный показатель, например:

زارزوی تو که شده نو برو خوردن گندم بیکی جو برو

گ Из-за обновленный любви к нам,

Есть пшеницу для него было ячменем (ничтожным) делом.

گرد سرد و لتین چرخ ساز تا شوی از چرخ زدن بی نیاز

Ты крупись вокруг (духовно) богатых,

Дабы избавиться от кружения (вокруг богатых).

یفت فرخی گهر از درج تنگ نیست عجب زادن گوهر ز سنگ

Этот камень стал внушать эликсир,

Если бы не разбил жемчужины и не потерялся бы о рубина (пророка).

2) масдары сочетаются с предлогами:

а) с предлогом [аз], например:

از آمدن مرگ شماری بکن میرسدت دست حصاری بکن

Ты страшись наступления смерти,

Ее рука доберется и до тебя, сделай себе крепость (из добрых деяний).

سرو شد از بند خود ازاد باش شمع شو از خوردن خود شاد باش

Будь ты кипарисом и освободись от собственных оков,

Будь ты свечой и радуйся тому, что ты самоед.

امنم از دلم و دغلهای تو مار غم از گشتن سودای تو

Прежде у тебя водилась жирная еда,

Но после этого ты не будешь отведывать жирной лисицы.

سر ز هوا تاقتن از سرو ریست ترک هوا قوت پیغمبر یست

Отречение от страсти (признак) величия,

Отрешение от страсти лишь в пророческой силе.

شمع ز بر حاستی بر نشست مه ز تماس طلبیدن شکست

Свеча опускается вниз от чего, что возвышается,

А месяц терпит ущерб, стремясь к полноте.

امدن این سفرت رای چیست باز شدن حکمت از اینجا چیست

В чем был смысл твоего путешествия (в этот) мир?

В чем мудрая цель твоего возвращения отсюда?

б) с предлогом به

انجم و فلک بگشتن درند راحت و محنت بگشتن درند

Созвездия и небеса (в размеренном) вращении текут,

Покой и страдания (всегда) проходят.

3) перед масдаром употребляется также послелог [pa] را , который выполняет функцию изафета, т.е. выражается в сочетании отношение принадлежности между компонентами изафетного сочетания. При этом масдар составляет второй компонент данного сочетания.

خام کش کن که صواب ان بود سوخته را سوختن اسان بود

Убивай диких (силачей) – это будет благое дело,

Сжигать сожженное – (дело) легкое.

Из содержания этого примера ясно, что здесь сочетание سوخته را سوختن семантически соответствует современному سوختن (сухтэн-е сухте), где سوخته является субстантивированным существительным.

4) масдары сочетаются с указательными местоимениями, например:

بیشتر از خواتن ان دیواری خیز و برو تاش بیاری بجای

Храньше, чем позовет тебя этот безумный (дьявол),

Встань и пойд к нему, что бы успокоить его.

5) масдары принимают энклитику, например:

دیدنش از دیده نیاید نهفت کوری لکس که بدین نگفت

Нельзя закрыть глаза на то, что он увидел Его,

Слепы те, кто утверждает, что он увидел Его не глазами.

6) масдары сочетаются также с союзами, например:

تا کی و تا کی بود این روزگار آمدن و رفتن بی اختیار

До каких пор, до каких пор будет продолжаться этот кругооборот времени,

Когда приход (в этот Мир) и уход (из него совершается) без доброй воли (людей).

Масдары, как самостоятельные имена существительные могут выступать производительными корнями, сочетаясь с словообразующим суффиксом (и) XXXی, например:

زامدنت رنگ چرا چون میست کامنی راشنی در پیست

Почему твое лицо (красное), как у вина, того что пришел ты (в этот мир),

Не забывай о том, что (вслед) за приходом, приходит и уход.

В этом примере масдары آمدن X выступают в значении آمدن X приход (а не придти), آمدن X в значении уход (а не уйти).

Приведенные выше случаи употребления масдаров говорят о том, что данный разряд слов еще с начала функционирования новоперсидского языка в одинаковой степени сочетал в себе значение имени и глагола, что такие морфологическо-синтаксические элементы, как предлоги, послелог را и изафетные сочетания способствуют выявлению в конкретных контекстах их субстантивного значения. Изучение масдаров в этом плане имеет, конечно, большое значение для более полной характеристики этого разряда слов в историческом плане. Это важно также для исследования процесса перехода одного разряда слов в другой.

В данной статье так же анализируются некоторые особенности арабских масдаров первой породы в составе сложного глагола персидского языка на материале поэмы Н.Гянджеви «Махзан оль-асрар», которые играют важную роль в образовании сложных глаголов в персидском языке.

При этом они, сочетаясь с основой вспомогательных глаголов персидского языка, составляют, как правило именную часть сложных глаголов. Разумеется в составе сложного глагола масдары выступают в роли именного компонента, теряют свою лексико-морфологическую самостоятельность поскольку превращаются в одно из средств выражения лексической семантики сложного глагола в целом. Наличие такой основы для составных частей сложного глагола особенно подтверждается тем, что в современном персидском языке в составе сложного глагола данный компонент морфологически не изменяется, т.е. не принимает предлогов, послелогов, показателя множественного числа и т.п. Однако в поэме Н.Гянджеви «Махзан оль-асрар» встречаются и такие факты, в которых выраженная арабским масдаром первой породы именная часть составного глагола употребляется во множественном числе, принимая аффикс множественности [ha]ها например:

همت از لجا که نظرها کند خوار مگیرش که اثرها کند

Как известно, в современном персидском языке XX نظر کردن представляет собой полностью оформившийся сложный глагол и поэтому его именную компонент не может выступать во множественном числе. Употребление же этого именного компонента во множественном числе следует рассматривать как отражение определенной ступени процесса перехода арабского масдара от самостоятельной лексической единицы к несамостоятельному или составному вспомогательному компоненту персидского глагольного сочетания. Это подтверждается еще и тем функционально-смысловым различием, которое наблюдается XX نظر کردن в современном персидском языке и نظرها کردن в поэме «Махзан оль-асрар» Н.Гянджеви. Так, в современном персидском языке глагол نظر کردن означает «смотреть», «взирать», между тем в приведенном бейте, благодаря наличию показателя множественного числа данный глагол в виде نظرها کردن имеет более широкую семантическую нагрузку: он означает не просто «смотреть», «взирать», а «смотреть вокруг», «внимательно смотреть», «обратить свои взоры» и т.п.

По-видимому, исходя именно из этого контекстуального значения и проф. Р.Алиев данный бейт переводит следующим образом: «Ты не принимай силы внушения духом (магнетизма), ибо она куда бы не обратила своих взоров оказывает свое воздействие».

Стало быть, наличие показателя множественного числа служит в данном случае расширению сферы распространения данного действия и приводит к большей интенсивности его воздействия на тот или иной объект. Это вполне ясно наблюдается в употреблении другого составного глагола XX نظرها کردن во второй строке приведенного нами бейта: خوار مگیرش که اثرها کند

В современном персидском языке XX نظر کردن имеет значение «влиять», но в примере из «Махзам-оль асрар» этот глагол, благодаря наличию в его составе показателя множественного числа, выступает в значении «оказывать воздействие, оказывать сильное влияние».

Если учесть тот факт, что масдар первой породы в арабском языке является, в основном, именем действия, т.е. существительным, то нетрудно догадаться, что в составе подобного типа сложных глаголов масдар первой породы (نظرXX) сохраняет свое исходное значение, т.е. значение предметности.

Сопоставительный анализ фактов показывает, что употребление арабского компонента сложного глагола в поэме «Махзан-оль асар» носит сугубо стилистический характер: не случайно, что оно не стало лексикологической нормой персидского языка.

Литература

1. Пейсигов Л.С. Лексикология современного персидского языка. М.1975
2. Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. М.2001

Резюме

Масдары занимают особое место в грамматическом строе персидского языка. Они отличаются от других слов тем, что сочетают в себе целый ряд особенностей как имени существительного, так и глагола.

В поэме Н.Гянджяви "Махзан-аль асар" сравнительно широко представлены случаи употребления персидских масдаров в сочетании с различными морфологическими и синтаксическими элементами, такими как предлоги, послелог, изафетная связь и др. Изучение масдаров в этом плане имеет большое значение для более полной характеристики этого разряда слов в историческом плане.

Summary

Masdars occupy a special place in the grammatical structure of the Persian language. They differ from other words in that they combine a number of features of both the noun and the verb.

In the poem by N. Ganjavi "Mahzan-al asyar", the use of Persian masdars in combination with various morphological and syntactic elements, such as prepositions, afterword, izafat connection, etc. are relatively widely represented. The study of masdars in this regard is of great importance for a more complete description of this category of words in historical terms.

RƏYÇİ: dos. N. Əfəndiyeva

Abdurahmanova Röya Qəzənfər¹¹¹
 ƏSAS SÖZÜN TRANSFORMASIYASI ZAMANI KÖMƏKÇİ
 FEİLİN YERDƏYİŞMƏSİ

İlk dəfə qədim yunan filosofları sintaksisi bir elm kimi öyrənmişlər. Onlar bu termindən ifadənin məntiqi quruluşunu təyin etmək üçün istifadə etmişlər. Bu yanaşma özünü orta əsr dilçilərinin nəzəriyyələrində də özünü açıq aşkar biruzə verir, belə ki, XVII əsrdə A.Amo və K.Lanslo Fransada dilçilik tarixində ilk dəfə olaraq sintaktik nəzəriyyəni yaratmağa cəhd etmişlər. XIX əsrin sonunadək dilçilikdə sintaktik, məntiqi və psixoloji məqamlar arasında dəqiq sərhəd qoymaq mümkün olmamışdı. Həmin dövrdə Vilhelm fon Humboldtun yaradıcılığının təsiri ilə dilçiliyə psixoloji yanaşma üstünlük təşkil etmişdi. Bunun nəticəsi olaraq məntiqi kateqoriyalar yerlərini psixoloji kateqoriyalara vermişdi. Bu dövrdə şərqdə ərəb dilçiləri bir çox əsas sintaktik anlayışları formalaşdırmışlar. Bu da Avropa dilçiliyinə öz təsirini göstərmiş və dilçilər sintaksisə xas anlayışları digər elmlərə aid terminlərlə deyil məhz dilçilik terminləri ilə ifadə etmişlər. N.Y.Şvedovanın sintaktik konsepsiyasında cümlə və söz birləşməsinin qarşılaşdırılması mücərrəd struktur sxemlər şəklində verilir. Formal yanaşmaya alternativ olaraq semantikaya yönəlmiş sintaktik konsepsiyalar irəli sürüldü. O.Yespersen “mənadan formaya” olan qrammatik təsvir proyektini, yəni “daxildən” olan qrammatikaya yanaşmanı “sintaksis” adlandırmaq ideyasını bildirmişdi. O, “anlayış kateqoriyaları” fərziyyəsi ilə zamanı qabaqladı, bu universal mənalar müxtəlif dillərdə qrammatik vasitələrlə ifadə olunaraq müqayisə üçün imkan yaratdı [7].

“Sintaksis bir-biri ilə bağlı sözlərdən ibarət söz birləşməsi və cümlələrlə məşğul olduğundan, əlaqə anlayışı və onun ifadə üsulu sintaksisdə əsas məqamlardandır. Sintaksis qrammatikanın bir hissəsi olaraq, söz birləşməsi və cümlə kimi vahidlərlə iş görür” [5,19]. L.Kelner qrammatikanın sintaksis və morfolojiyaya bölündüyünü qeyd edərkən “morfolojiyanın qrammatik formalarla, sintaksisin isə bu formaların funksiyaları və münasibətlərini öyrəndiyini” yazır [8, 3].

Sintaksis söz birləşməsi və cümlə haqqında elm kimi iki əsas vəzifə daşıyır: təsviri və izah (nəzəri). Sintaktik təsvir dil haqqında biliyin sintaktik komponentini səciyyələndirən qaydaları öyrənir. Bu qaydaların təşkil olunmasında qrammatik metadildən istifadə olunur. P.H.Matyu qeyd edir: “Sintaksisin məqsədi sözlərin necə seçilməsi”, “birləşdirilməsi”ni öyrənmək, dilin müxtəlif konstruksiyalarının təhlili və onların cümlələr kimi birlikdə necə işlənməsini göstərməsidir” [9,4].

F.Y.Veysəlli “Struktur Dilçiliyinin Əsasları” adlı kitabının II cildində qeyd etmişdir ki, sintaktik tərkiblərə görə təhlil sintaksisdə mühüm rol oynayır. Bu təhlilin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cümlə “ibarətdir” sözü ilə bağlanan vahidlərin əlaqələri şəbəkəsi kimi götürülür. Onlardan ən kiçiyi elə sintaktik sözlərdə ki, onlar da bir neçə sözdən ibarət ola bilər. Bu cür vahidləri konstituentlər adlandırırlar. Cümlənin strukturu (onun konstituentlər strukturu, qısaltma kimi: K-struktur) konstituentlərin iyerarxiyasıdır [2, 209].

İngilis dilində sintaktik quruluşlar bir tərəfdən birləşdirmə əməliyyatı, digər tərəfdən isə köçürmə və yaxud yerdəyişmə əməliyyatı ilə yaranır. Söz birləşmələri ilə bağlı olan tədqiqatlar kifayət qədər çoxdur və onlar müasir dövrə qədər əhatəli şəkildə araşdırılmışdır. Köçürülmə ilə bağlı əməliyyatlar isə müasir dövrdə daha da aktualdır.

Bu cür yerdəyişmələrdən biri də əsas sözün sintaktik quruluşda önə keçməsidir. Bu yerdəyişməyə ingilis dilli ədəbiyyatda “Head Movement” adı altında rast gəlinir. Əsas sözün önə keçməsinin bir çox növləri vardır. Bunlardan biri müasir ingilis dilində köməkçi feillərin yer dəyişməsi, digəri isə daha çox ingilis dilinin əsasən erkən mərhələlərində baş vermiş əsas feilin yerdəyişməsidir. Bu məqalədə köməkçi feillərin yerdəyişməsi məsələsinə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq. Bağlayıcı ifadələr təqdim etdiyi cümlələrdə mübtədadan əvvəl dayanır. Onlar cümlədə ayrıca proyeksiyaya başçılıq edir ki, bu da Complemenizer Phrase (CP) (Bağlayıcı İfadə) adlandırılır. CP-dəki C mövqeyi that/if/for bağlayıcıları tərəfindən tutulur. Bununla belə, bağlayıcılar mübtədadan əvvəl gələn yeganə nitq hissəsi deyildir. İngilis dilində köməkçi feillər ümumi sual cümlələrində bağlayıcılardan əvvəl gəlir.

Məsələn: Do you have a library at home? (Sizin evdə kitabxananız var?) [10,90].

Bu baxımdan inversiyada iştirak etmiş köməkçi feillər bizə bağlayıcıları xatırladır. Qeyd etdiklərimizə aşağıdakı nümunədə aydınlıq gətirək:

Speaker A: Sonny, there is something I want to ask you.

(Oğlum, sənə deyiləsi sözüüm var)

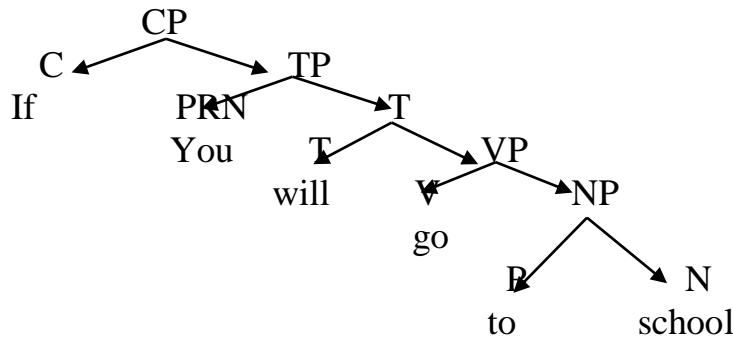
Speaker B: What, mommy? (Nədir anacan?)

Speaker A: If you will go to school? (Məktəbə gedəcəksənmi?)

Speaker B: What do you say mommy? (Nə deyirsən, anacan?)

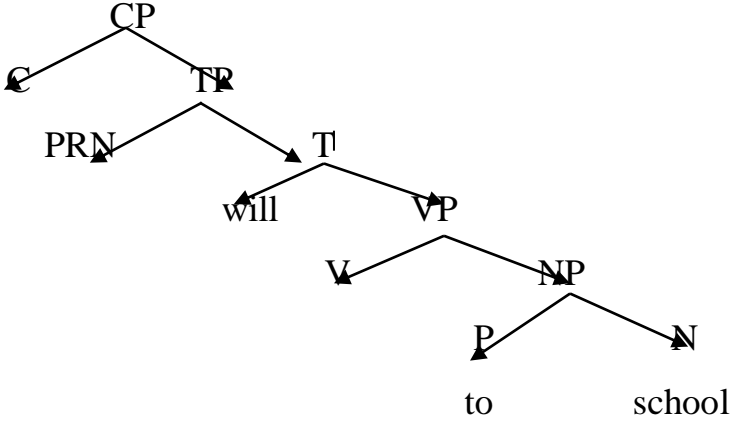
Speaker A: Will you go to school? (Məktəbə gedəcəksən?)

Danışan şəxslərdən birincisinin ifadə etdiyi sual cümlələrinin quruluşuna nəzər yetirsək görərik ki, “If you will go to school?” cümləsi sual cümləsində işləən bilən CP ilə başlayan cümlənin quruluşu aşağıdakı kimidir:

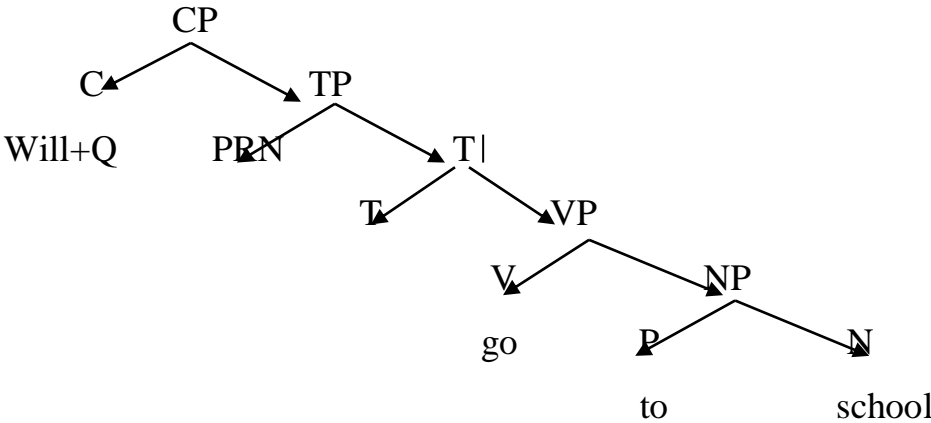

¹¹¹ Azərbaycan Dillər Universiteti

İkinci təklif olan “Will you go to school?” cümləsinin quruluşuna nəzər yetirsək görürük ki, “will” isimdən əvvəl gələrək bağlayıcı “if”-in tutduğu mövqeni tutur yəni CP-dəki C mövqeyində oturur. Belə olduğu təqdirdə “if” və “will”-in qarşılıqlı iştirakı olduqca mühümdür. Bu o fərziyyəyə əsaslanır ki, B mövqeyinə yalnız bir söz daxil etməliyik, yəni iki sözün daxil edilməsi mümkün deyildir. Başqa sözlə baxmayaraq ki, CP-də də əsas C vəzifəsini həm köməkçi feil, həm də bağlayıcı tuta bilər, hər ikisinin birgə iştirakı mümkün deyildir. Bu zaman cümlə qrammatik baxımdan düzgün olmayacaq. Yəni “If will you go to school?” cümləsi qrammatik baxımdan düzgün deyildir. Bu fakt bizi köməkçi feilin bağlayıcının yerində işlənməsi barədə olan təcrübədə təsdiqlənmiş sübutla təmin edir. Bilirik ki, köməkçi feil Tense Phrase (TP) (Zaman İfadəsinin-Zİ-nin) tərkibindəki T diyyünlündə olur. Köməkçi feil T-dən C-yə gəlmək üçün özünün mübtədadan sonrakı mövqeyindən mübtədadan əvvəlki mövqeyinə köçür. Buna verilən ənənəvi cavab köməkçi feilin inversiyasıdır. Fərziyyədə də qeyd olunduğu kimi inversiya olunmuş köməkçi feil TP-dəki T vəzifəsindən CP-dəki C vəzifəsinə köçür və bu da aşağıdakı budaqlanmada aydın görünür:

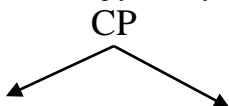

Deməli, sual cümlələrində köməkçi feilin inversiyası T-to-C Movement-i (Z-B yerdəyişməsinə) cəlb edir. T-dən C-yə köçmə zamanı üzərində duracağımız ən mühüm məsələ köməkçi feillərin sual cümlələrində nəyə görə bir mövqedən digərinə köçməsidir. N. Xomski tərəfindən qəbul olunmuş metaforadan istifadə edərək biz deyə bilərik ki, ingilis dilində C mövqeyi sual cümlələrində olduqca güclü mövqedir və buna görə də müvafiq növün aydın konstituenti tərəfindən tutulmalıdır. Aşağıda verilmiş tamamlıq budaq cümləli ümumi suallar kimi “She asked (If I would go to school)” C mövqeyi C bağlayıcısı tərəfindən tutulur. Onsuz da, natiqin təklifinin birinci hissəsi “I wanted to ask you (if you will go to school)” –nin mötərizələnmiş tamamlıq budaq cümləsinə təqdim edən “if” ilə elliptik forması kimi nəzərdən keçirilməlidir. Mötərizələnmiş budaq cümlədən kənar qalan konstituentlər ellipsisə məruz qalır. “If” kimi bəğlayıcılar İnilis dilində baş cümləni təqdim edə bilməz, ona görə də baş cümlədəki C mövqeyini tutması üçün başqa vasitə tapılmalıdır. Güman edilir ki, baş cümlədə sual xarakterli C mövqeyi sual xarakterli boş olan Q (sual sözü) sual ədati tərəfindən tutulmalıdır və Q will köməkçi feilini T-dən C-yə köçməyə sövq edir və beləliklə, güclü C mövqeyini zəbt edir [10,91]. Bu zaman belə bir sual yaranır ki, nəyə görə Q köməkçi feilin T-dən C-yə köçməsinə səbəb olur? Ehtimal olunan cavablardan biri Xomskiyə görə Q-in təbiətən şəkilçili olması və buna görə də açıq-aydın görünən əsas sözü özünə birləşdirməsidir. Şəkilçilərin adətən xüsusi növ sözlərə təhkim olunduqlarına görə (məsələn: keçmiş zaman şəkilçisi -ed/-d yalnız feillərə artırılabilir, isimlərə, sözlüklərə və yaxud sifətlərə deyil) və yalnız zaman bildirən (yəni indiki ya da keçmiş zaman) köməkçi feillərin B-yə köçmə bildiyinə görə Xomski tərəfindən təklif olunan ideyaların həyata keçirilməsi bizi S-in gücü zaman xüsusiyyəti daşmasına və beləliklə, TP-si daxilindəki əsas T konstituentinin T-dən C-yə köçməsinə cəlb edir [10,92]. Bu baxımdan köməkçi feil “will” T-dən C-dəki görünməyən Q şəkilçisinə köçür. Aşağıdakı budaqlanmaya diqqət yetirək:

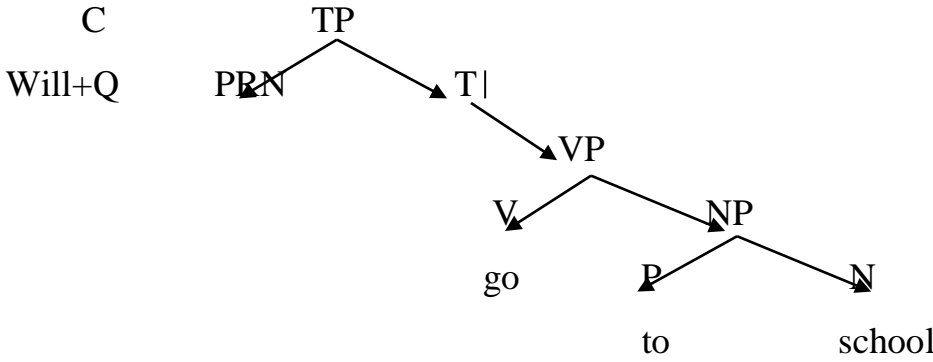

Köməkçi feil will T-dən C-yə ona görə köçür ki, Q-nın özünə birləşdirə biləcəyi (indiki və ya keçmiş zaman konstituenti) müvafiq sözü olsun. Əgər biz sualın şəkilçili xarakterini qəbul etsək deyə bilərik ki, T-dən C-yə köçməyə səbəb sual xarakterli (bu əsas sual cümlələrinin boş Q şəkilçisi olması faktına əsaslanır) C-nin şəkilçili mövqeyidir. İngilis dilinin əsasən şəkilçili dil olduğunu nəzərə alsaq (o baxımdan ki, o əsasən sözdüzəldici və infleksional şəkilçilərdən (inflectional suffixes) istifadə edir. Biz Q-i təbiətən şəkilçili hesab edə bilərik, belə ki, cəlb olunmuş köməkçi feil will S-in sol tərəfində öz mövqeyini tapacaqdır.

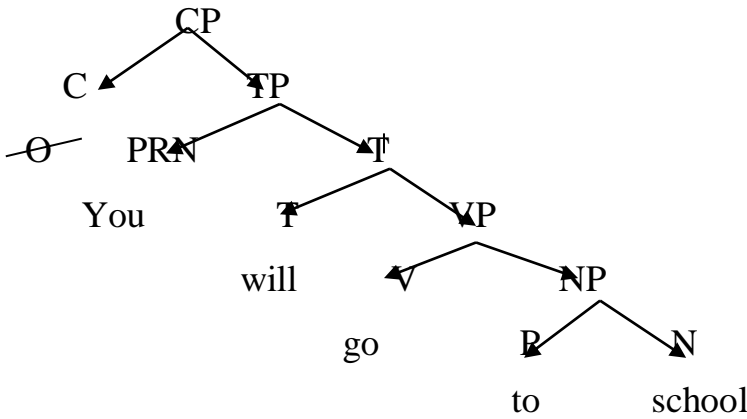
T-dən C-yə köçmə zamanı maraqlı məqam bunun köməkçi feil üçün hansı əhəmiyyəti daşmasıdır. Əgər T-dən C-yə köçmə TP-dəki T vəzifəsindən iz qoymadan yoxa çıxmaqdırsa, “Will you go to school?” cümləsinin quruluşu aşağıdakı kimi olacaqdır.

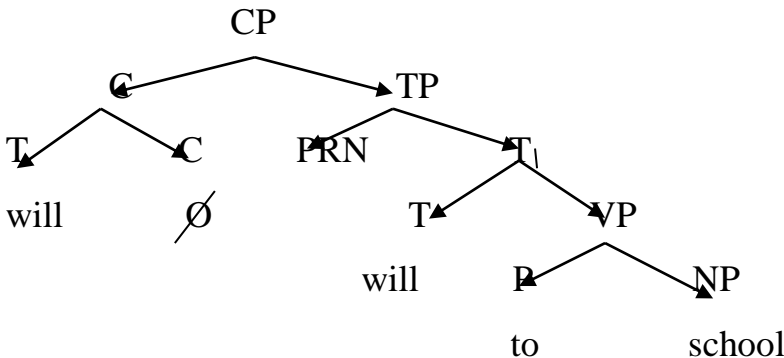

Lakin, bu cür quruluş problemli hesab olunur. Çünki bu cür budaqlanma iki konstituent quruluşu prinsipinə tabe olmur. Bunlar “Əsas söz və Binarlıq” prinsipidir. Əsas söz prinsipinə görə hər bir sintaktik quruluş əsas sözün proyeksiyasıdır. Binarlıq prinsipinə görə isə hər bir sintaktik quruluş qoşa budaqlanmalıdır. Belə budaqlanma əsas söz prinsipini həm TP-də həm də T-nin özündə pozacaqdır. Belə ki, nə zaman ifadəsində, nə də ki, zamanda T konstituenti yoxdur. Bu budaqlanma həmçinin qoşalığ tələbini də pozmuş kimi hesab olunacaqdır. Bu T səddinin qoşa budaqlanmamasına görə (çünki T həddinin iki qızı yoxdur.), lakin daha çox tək şaxələnməsinə görə bu cür budaqlanma düzgün hesab olunmur. Bu zaman aydın olur ki, köməkçi feilin T-dən C-yə köçməsi TP-yə başçılıq edən original T konstituentinin itkisi ilə nəticələnə bilməz. Ona görə də T bir növ boş konstituent kimi yerində qalmalıdır. Bu T-dəki köməkçi feilin nüsxəsinin əvvəlcə C-yə köçməsi və daha sonra T-dəki köməkçi feilin orijinal mövcudluğunun ləğv olunaraq (fonetik xüsusiyyətlər özünü biruzə vermir və buna görə də tələffüz olunmur) T-nin özündə boş köməkçi feil nüsxəsi qoyan mürəkkəb əməliyyatdır. Köçmənin mürəkkəb əməliyyat olması və özündən sonra daha iki “nüsxələmə və ləğv etmə” adlı əməliyyatları tələb etməsi N. Xomskinin yerdəyışmənin nüsxələnməsi əməliyyatının təməl daşdır. Əgər biz yerdəyışmənin nüsxələyən komponentini diqqətlə nəzərdən keçirəksək, onu bir mövqedə qovuşan konstituentin nüsxəsinin daha sonra başqa bir mövqedə birləşməsinə cəlb edən birləşdirmə əməliyyatının bir formasını ehtiva etməsini görürük [10,93]. Fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün “Will you go to school?” cümləsinin budaqlanmasına yenidən baxaq:

T konstituenti “will”-in nüsxəsi tərkibində sualı ehtiva edən bağlayıcı ilə birləşərək mürəkkəb B konstituentini əmələ gətirir. Bu konstituent original C konstituentini (Q-ni ehtiva edən) və will-i ehtiva edən T konstituentini ehtiva edir. “Will”-in T-dəki orijinal mövcudluğunun fonetik xüsusiyyətləri ardıcıl ləğvi aşağıdakı quruluşa gətirib çıxarır.

Bu baxımdan inversiya olunmuş köməkçi feil will iki ayrı birləşdirmə əməliyyatına məruz qalır. Əvvəlcə o T-nin tərkibində feili ifadənin tamamlığı marry me ilə birləşərək Z səddi will marry me-ni əmələ gətirir sonra will-in nüsxəsi C-dəki boş sual ədatı ilə birləşərək “will+Q”-i “You will go to school?”-u əmələ gətirir. “Will” köməkçi feilinin T-dəki orijinal mövcudluğunun ardıcıl fonetik ləğvi öz növbəsində “will+Q” “you will go to school?”-u əmələ gətirəcək. Nəticələnən quruluş həm əsas sözün öndə gəlməsi prinsipini, həm də binarlıq prinsipinin tələblərini ödəmiş olur.

Beləliklə, sintaktik quruluşlarda əsas sözün önə keçməsinin xüsusi bir növü köməkçi feilin yerdəyışməsi təsadüfi baş vermir. Bu əməliyyat müvafiq qaydalara tabe olaraq baş verir. Mövcud yerdəyışmələr bütün sintaktik quruluşlarda baş verir. Bu o deməkdir ki, əsas sözün yerdəyışməsinin baş verməsinə heç, bir maneə yoxdur. “T-to-C Movement” bu köçmə əməliyyatının əsas sütünüdür. Mövcud yerdəyışmənin

nəticəsində cümlədəki konstituentlər müvafiq mövqə qazanır. Bunun nəticəsində də söz sırası müvafiq qaydalara tabe olmuş olur. Bu da öz növbəsində bizə qrammatik qaydaları başa düşməyə kömək edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Məmmədov A. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı: ADU Nəşriyyatı, 2006, 86 s.
2. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: Təhsil, 2005, 342 s.
3. Чейф У. Значение и структура языка. Москва, «Прогресс», 1975, 432 с.
4. Теньер Люсьен. Основы структурного синтаксиса. М., Прогресс, 1988, 653 с.
5. Тестелец Я. Введение в общий синтаксис. М.: Издательство РГГУ, 2001, 800 с.
6. Chomsky N. Syntactic structures, New York, 2002. 256 p.
7. Jespersen O. Growth and Structure of the English Language L., 1924, 230 p.
8. Kellner L. Historical Outlines of English Syntax. London-N.Y., 1913, 315 p.
9. Matthews P.H. Syntactic Relations. A Critical Survey. Cambridge University Press, USA, 210 p.

Açar sözlər: *sintaktik quruluş, xətti düzülüş komponenti, ağac budaqlanması, diüüm, proyeksiya, hərəkət*

Key words: syntactic structure, immediate constituent, tree diagram, node, projection, movement

Ключевые слова: синтаксические структуры, непосредственно составляющая, принцип возглавляемости, древовидная схема, узел, проекция, движение

Summary

The present article is devoted to the Head Movement in the Syntactic Structures existing in word combinations and sentences. T-to-C Movement, the position of C and Q in the sentences containing CP are also dealt with. The extended information of the constituent to the null suffix Q is provided in the article. These movements are proved to be the means of the differentiation of the semantic and syntactic placement as well. Besides, the structures of the sentences are presented and analyzed with the help of tree diagrams in this article. The article also deals with the investigation of the satisfaction of the requirements of Headedness and Binarity Principle in syntactic levels. It is proved, in the article, that the tree branching is the projection of the head word. Instead of traditional grammar the minimalist principles are discussed. Various examples demonstrating T-to-C Movement are provided too. Moreover, the traces and copies of the moved constituents are presented and analyzed in this article. The suffixal nature of Q is also taken into consideration, which is considered to be the main component of sentence.

Резюме

Статья посвящена изучению "Head Movement" в синтаксических структурах, существующих в словосочетаниях и предложениях, а также позиций "C" и "Q" в предложениях, содержащих "CP". Расширенная информация о составляющей нулевого суффикса также раскрывается в статье. Эти движения являются способами дифференциации семантического и синтаксического расположения. Также анализируется структура предложений с помощью древовидных диаграмм. Статья отражает исследования по требованиям принципов "Headedness" и "Binarity" на синтаксическом уровне. В статье указано, что древовидный принцип - это проекция главного слова. Вместо традиционных принципов грамматики рассматриваются минималистические принципы и демонстрируются следы и копии передвинутых составляющих. Суффиксальная природа "Q" также принята во внимание и считается одним из главных компонентов структуры предложения.

Rəyçi: prof.L.M.Cəfərova

Mehriban Zeynal qızı Hacizadə¹¹²

DİL VƏ TƏFƏKKÜR

Dil – mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Dil – düşüncələrimizin ifadə formasıdır. Biz gördüklərimizi, düşündüklərimizi ünsiyyət prosesində nitqimizlə ifadə edirik.

Dil və nitq, dil və təfəkkür anlayışları dilçilikdə öz əksini çox geniş formada tapmışdır.

Dil – ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı insanların düşünmə vasitəsi, təfəkkürün ifadə olunma alətidir (1, s.81).

Bəs təfəkkür nədir? Təfəkkür – maddi aləmin cisim və hadisələri arasındakı əlaqə və münasibətlərin insan beynində məqsədə yönəlmiş, ümumiləşmiş və vasitəli inikasından ibarət psixi prosesdir.

Dil və təfəkkür bir-birilə sıx əlaqədardır. Dil – təfəkkürün mövcud olması üçün əsasdır.

Dil fikrin ifadə aləti kimi təzahür etdiyinə görə beyinin fəaliyyəti ilə bağlı olan təfəkkürlə sıx əlaqədardır. Dilin başlıca səciyyəvi əlaməti ondan ibarətdir ki, o, bir neçə ilin, yaxud müəyyən bir dövrün məhsulu deyil, bir çox əsrlər boyu yaranır və inkişaf prosesi keçərək daha da formalaşır, zənginləşir (2, s.9).

Dil – ictimai hadisədir və cəmiyyətlə sıx bağlıdır. Dil cəmiyyətdə yaranır. Cəmiyyət mənsub olduğu dili yaşadır, inkişaf etdirir. Cəmiyyətsiz dil, dilsiz cəmiyyət mövcud ola bilməz. İnsanların ünsiyyət saxlaması üçün kollektiv şəkildə, toplum halında yaşamaları mühüm şərtidir. Bu isə cəmiyyət deməkdir (7, s.1).

Nəzərə almaq lazımdır ki, dil yeganə ünsiyyət vasitəsi deyildir. İnsanlar arasında mövcud olan digər ünsiyyət vasitələri də var. Məsələn, *him-cim, əl-hərəkət “dili”, jestlər* və s.

Bunların köməyi ilə insanlar öz düşüncələrini, hiss etdiklərini bir-birinə başa sala bilirlər. Bunlar emosional ünsiyyət vasitəsi hesab edilir (1, s.76).

Dil – ictimai hadisə olsa da, digər ictimai hadisələrdən onunla fərqlənir ki, o heç bir halda ümumbəşəri olmayıb, daim milli səciyyə daşıyır. Hazırda yer üzündə 3000-ə yaxın dil vardır. Dillərin bir qismi sayca çox böyük xalqlara, bəzən də sayı bir neçə yüz olan kiçik etnik qruplara mənsub olur.

Dil və təfəkkür, söz və məfhum – dilçilik elmi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Söz dilə, məfhum isə təfəkkürə aid bir anlayışdır. Sözlə dilçilik elmi, məfhumla məntiq məşğul olur. Dil ilə təfəkkürün qırılmaz əlaqəsi özünü söz ilə məfhum arasında da göstərir (1, s.84).

Dil və təfəkkür probleminin konkret məsələlərindən biri də hökm və cümlə məsələsidir.

Hökm məntiqi kateqoriya olub fikrin formalarından biridir. Hökm bir qayda olaraq, subyekt-predikat strukturuna malik olur, yəni o, əşya və ya hadisədə müəyyən əlamət, xüsusiyyət və s. olub-olmamasını bildirir. Hökm özündə həmişə müəyyən bir məlumat əks etdirir (1, s.87).

Məfhum və söz arasında olduğu kimi, hökm ilə cümlə arasında da müəyyən fərqlər vardır:

1. Bütün hökmlər cümlə olmadan mövcud ola bilmir, lakin, hökm ifadə etməyən cümlələr mövcuddur. Məsələn, sual və nida cümlələri hökm bildirmir.

2. Hökm ümumbəşəri səciyyə, cümlə isə milli səciyyə daşıyır. Məsələn,

O, çox səxavətlidir.

Она очень великодушная.

She is very generous.

Bu cümlələr müxtəlif səslənməyə ifadə formalarına malikdirlər, lakin hamısı eyni bir hökmü ifadə edir.

3. Hökm üç ünsürdən ibarətdir: subyekt, predikat, bağlama.

4. Bir cümlədə bir neçə hökm ifadə edilə bilər. Məsələn,

1. *John doesn't study well.*

2. *Everyone studies well.*

Lakin bu fərqlər fikrin forması olan hökmlə dilin forması olan cümlə arasındakı qarşılıqlı əlaqəni heç də inkar etmir. Bu əlaqə dillə təfəkkürün qırılmaz vəhdətinə əsaslanır.

Dil və təfəkkür problemi fəlsəfinin əsas məsələsi ilə sıx bağlıdır. Bu əsas məsələnin həllində filosofların fikir ayrılığı, onların 2 əks qütbə toplanması şüur və nitq, dil və təfəkkür probleminə münasibətdə də özünü göstərir. Belə ki, bu problem və bununla bağlı bir çox məsələlər filosofların kəskin mübahisələrinə səbəb olmuşdur. Onların bir qismi dil və təfəkkürü eyniləşdirir, digər bir qismi isə onları ayırırlar. Birincilərin fikrincə zəka dildir. İkincilər isə təfəkkürün dildən ayrı fəaliyyət göstərdiyini və dilin məhz təfəkkürün məhsulu olduğunu söyləyirlər.

Mövcud fikrə görə, “*Təfəkkürsüz dil mövcud ola bilməz. Eynilə, dil olmadan təfəkkür də, fikir də mövcud ola bilməz... Şüurla nitqin, fikirlə dilin ayrılmaz vəhdətdə olması o demək deyildir ki, bunlar bir-birinin eynidir. Şüur və fikirlə söz arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, şüur obyektiv gerçəkliyi əks etdirir, dil isə həmin gerçəkliyi və fikri ifadə edir*” (4).

Dil və təfəkkür, ilk baxışda, ayrı-ayrı hadisələr kimi görünür. Belə ki, dil insanlar tərəfindən həssaslıqla dərk edilən səslər şəklində çıxış edir. Bu, dilin maddi təbiətinin təzahürüdür. Təfəkkür isə, əksinə olaraq, ruhi hadisə kimi çıxış edir; onu biz bilavasitə dərk edə bilmirik.

Dil və təfəkkürə ümumi və səthi mənada yanaşmaq doğru deyildir. Hər iki anlayışı daha yaxından öyrəndikdə görürük ki, onların müqayisəsi nisbi xarakter daşıyır.

Belə məlum olur ki, dil və təfəkkürün bir-birinə münasibətini materialist və idealist münasibətlər kimi fəlsəfinin əsas məsələsi fonunda öyrənmək olmaz. Dillə təfəkkürü qarşı-qarşıya qoymaq olmaz.

Dil və təfəkkürün bəzi məsələlərinə toxunmaq zəruri hesab edilir.

Təfəkkür maddi aləmin beynimizdə inikasındadır. Obyektiv aləm, onun əlaqə və münasibətləri təfəkkürün vahid məzmununu təşkil edir. Belə ki, təfəkkür... ayrı-ayrı düşüncələrin ümumi formada olmasıdır. Təfəkkürün fəaliyyəti yalnız insana məxsus olub ictimai həyatın məhsuludur. O, cəmiyyətlə bir yaranıb, bir inkişaf edir. Onun fəaliyyəti insanların ictimai münasibətlərinin inkişafı və onların arasında ünsiyyətin tələb olunması ilə

¹¹² Azərbaycan Dillər Universiteti

müəyyənləşir. İnsan xarici aləmlə bağlıdır. O, hiss üzvləri vasitəsi ilə bu aləmdəki əşyaları, hadisələri duyur və eks etdirir. Lakin hadisələrin daxili aləminin, onların inkişaf qanunauyğunluqlarının dərk olunması üçün yalnız hiss üzvləri kifayət deyildir. Çünki bu zaman hadisələr haqqında yalnız təsəvvür əmələ gəlir ki, bu da hadisələr haqqında ümumiləşdirmə yaratmağa imkan vermir. *“İnsan yalnız abstrakt təfəkkür, məntiqi idrak pilləsinə qalxmaqla hadisələrin əsas və mühüm cəhətlərini ümumiləşdirir və məşhum əmələ gətirir”* (4).

Dil və təfəkkür bir-birindən ayrı mövcud olmur. Onlar vəhdət təşkil edirlər. İ. Disgenə görə, *“onların (dil və təfəkkürün) vəhdətini rəssamla fırçanın əlaqəsinə bənzətmək olar”*. Belə ki, təfəkkür də rəssam kimi aləmin inikasını verir, dil isə hadisələrin əksini yaradan fırça rolunu oynayır (4).

Dillə təfəkkürün vəhdəti, hər şeydən əvvəl, fikrin bilavasitə gerçəkliyi olmasındadır. Lakin, dil və təfəkkür eyni deyildir. V.Z. Panfilovun bu barədə söylədiyi fikir maraqlıdır: *“Həm məntiqi quruluşu, həm də psixoloji qanunauyğunluqları ilə ümumbəşəri xarakter daşıyan təfəkkür bir-birindən təkcə fonetik baxımdan deyil, qrammatik quruluşuna, dil vahidlərinin xarakterinə və leksik məna sistemində görə kəskin fərqlənən müxtəlif tipli dillərlə ifadə olunur... Əgər dilin təfəkkürdən asılılığı mövcud olsa idi, onda müasir xalqların təfəkkürlərinin məntiqi quruluşunun ümumiliyi müqabilində onların dilləri də ümumi quruluşa malik olmalı və sözün mənası sahəsində fərq olmamalıdır”* (4).

İnsan təfəkkürü ümumbəşəri səciyyəyə malik olduğu halda, dil milli xarakter daşıyır. Buna görə də müxtəlif xalqların təfəkküründə eyni şəkildə formalaşan məşhum ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif səs kompleksləri ilə ifadə olunur.

Dil toxunulmaz, milli mənsubiyyətli əvəzsiz, müqəddəs bir nemətdir. Dil milli sərvətdir. Hər birimiz dil vasitəsilə fikrimizi dolğun verir, maddi-mənəvi, ən ümdə isə milli ehtiyaclarımızı çatdırmaqla bilirik (3, s.72).

Çox vaxt dilçilik ədəbiyyatında dilin yalnız iki funksiyası olduğu göstərilir: kommunikativ funksiya və ekspressiv funksiya. Dilin ekspressiv funksiyası onun məlumatı (informasiyanı) ifadə etmək, nəql etmək və müsahibə (dinləyənin) təsir funksiyasıdır. *“Dilin fikri təəssüm etdirməsi onun ekspressiv vəziyyəti adlanır”*. Ekspressiv funksiya dilin ifadə funksiyasıdır. Dilin ekspressiv funksiyası təkcə fikrin ifadəsi ilə məhdudlaşmır, insan emosiyasının dildə ifadə edilməsi də dilin bu funksiyasına daxildir. Bəzi dilçilər ekspressiv funksiyayı dilin əsas funksiyası hesab edirlər. Məsələn, K. Fosslerin fikrincə, dilin kommunikativ funksiyasının insan həyatında o qədər böyük rolu yoxdur. O, dilin ekspressiv funksiyasına böyük əhəmiyyət verir və onun öyrənilməsinə dilçiliyin əsas vəzifəsi hesab edir. V.A. Avrorin yazır: *“Həqiqətdə dilin kommunikativ və ekspressiv funksiyaları bir medalın iki üzünü kimidir. Onların hər biri məlum müstəqilliyə malikdir, lakin onları (birini digərindən) ayırmaq qeyri-mümkündür. Dilin bu iki funksiyası zəruri surətdə bir-birini şərtləndirir, sosial əhəmiyyətinə görə isə üstünlük kommunikativ funksiyanın tərəfindədir”* (6, s.34-35).

Dünyanı dilsiz təsəvvür etsək o anlayışsız, mədəniyyətsiz olardı. İnsan – onlar arasında rabitə rolunu oynayır. Dil insanın fikirləşdiyi, qavradığı və yadda saxladığı şeylərə təsir edir. Müvafiq olaraq təlim insanın sözlü (fikri) gücünü artırmaq məqsədi daşıyır. Lakin, fikri proseslər əksər hallarda sözsüz baş verir. Dilin təfəkkürə təsiri psixologiyada çox mübahisəli məsələdir. Dilçi B. Uorf təsdiq etmək istəyirdi ki, dil təfəkkür üsulunu müəyyən edir. Uorfun linqvistik nisbilik nəzəriyyəsinə görə müxtəlif dillər gerçəkliyi müxtəlif cür qavramağa gətirib çıxarır. *“Dil özü insanın əsas ideyasını formalaşdırır”* (5).

Dili öyrənməklə mədəniyyət haqqında çox şey öyrənmək olur. Dili itirməklə dilə bağlı olan təfəkkürü də itiririk.

Dilin təfəkkürə təsir etməsi qabiliyyəti söz ehtiyatının artırılması hesabına təhsilin əsas hissəsi üçün mühüm rol oynayır (5).

Dilin fikri formalaşdırmaq və ya ifadə etmək vasitəsi kimi qiymətləndirilməsi dilin idraki fəaliyyəti ilə bağlıdır. Dil ünsiyyət prosesində fikrin ifadə vasitəsi kimi həm də qarşılıqlı anlama üçün vasitədir. Dilin fikri ifadə etmək, ünsiyyəti yaratmaq, inikas vasitəsi, ətrafda baş verən hadisələrin əlamət və xassələrini əks etdirmək keyfiyyəti vardır (5).

Təfəkkür – reallığı onun münasibət və əlaqələrində onun çoxobrazlı vasitəli tərəfləri ilə birlikdə əks etdirir. Təfəkkürün əsas məqsədi cisim və hadisələr arasında münasibət və əlaqələrin açılmasına yönəlib. Təfəkkür – fikrin hərəkətidir ki, əlaqələrin açılmasına xidmət edir, təkdən ümumiyyə, ümumidən təkə və oradan da xüsusiyyə doğru gedir. Təfəkkür əlaqə, münasibətlərin vasitəli kəşfinə əsaslanır və real aləmin ümumiləşmiş dərkidir. Təfəkkür vasitəsilə insan dünyanı dərk edir, ona təsir edərək dəyişdirir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 2006.
2. Bayramov A., Z.Məhərrəmov. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. “Ulu”, Bakı, 2015.
3. Əlizadə F. Dil norması və cəmiyyətimiz. “Təhsil”, yanvar 2018.
4. Mirzəliyeva M. Dil və təfəkkür fəlsəfi problem kimi.
5. kayzen.az.>blog> Dil və nitqin təfəkkürlə əlaqəsi, 2017.
6. www.achiq.info>anadil. Dil, cəmiyyət, şüur.
7. linqvist.blogspot.com. Dil və nitq problemi, 2015.

Açar sözlər: dil, təfəkkür, ünsiyyət, düşüncə, ictimai hadisə, psixi proses

Key words: language, mentality, communication, meditation, social event, the mental process

Ключевые слова: язык, мышление, коммуникация, размышления, социальная события, психический процесс

Language and mentality

Language is the most important means of communication. Language is the expression of the idea. Language and thinking complement each other. Language is the basis for thinking. Language is closely related to thinking.

Thought is universal and language is national. Language has social character. Language is formed in society and develops in society.

Thought is a reflection of our material world. The unity of language and thinking, first of all, is the fact that the idea is right.

Язык и мышление

Резюме

Язык – это самый важный способ общения. Язык – это выражение идеи. Язык и мышление дополняют друг друга. Язык является основой для мышления. Язык тесно связан с мышлением. Мысль универсальна, а язык является национальным. Язык имеет социальный характер. Язык возникает и развивается в обществе. Мысль – это отражение нашего материального мира.

Единства языка и мышления, в первую очередь, заключается в том, что идея правильная.

BƏDİİ TƏRCÜMƏNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Bədii tərcümə hər hansı əsərin bütün ədəbi növ və janrlarda orijinaldan başqa bir dilə çevrilməsi, onun özgə dildə oxucuya çatdırılmasıdır. Bədii əsərin özünəməxsus ifadə vasitəsi olduğundan bu proses çox çətin və mürəkkəbdir. Çünki, hər hansı bir bədii əsərin tərcüməsi zamanı sözlərin birbaşa müstəqil mənası kifayət etmir. Başqa sözlə, bədii obrazlar, surətlər vasitəsilə, bədii təxəyyül məhsulu olaraq yaranan əsər üçün sözlərin müstəqil lüğəti mənalardan daha çox başqa şərtlər və şərtliliklər də mövcuddur. Bədii əsərin strukturu, dilin sintaksis quruluşu, semantikasi və özünə xas olan xüsusiyyətləri, söz birləşmələrinin ifadə və deyim tərz, ahəngi, məhəlli dialektlər və həmin dilə aid olan bir sıra başqa xüsusiyyətlər mühüm rol oynayırlar. Həm də tərcümənin məqsədi yalnız tərcümə olunan yazıçının məramı və ya onun əsərlərinin mətnini oxucuya çatdırmaqla bitmir. Bu zaman həm də tərcümə olunan ədəbi nümunənin məxsus olduğu xalqın milli özünəməxsusluğunu, adət-ənənəsini, məişətini, ictimai-siyasi baxışlarını, tarixini, psixologiyasını özgəddilli oxucuya çatdırmaqda böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bu şərtlərə əməl etmək tərcüməçi üçün çox çətindir. Poeziya nümunələrinin tərcüməsində isə bu, ikiqat çətinlik təşkil edir. Nəzmlə yazılan əsərlərin tərcüməsi zamanı mütərcimdən yalnız böyük vərdiş və zəhmətlə yanaşı həm də xüsusi istedad tələb olunur. Məsələn, bədii tərcümənin bir növü olan sətiri tərcümədə orijinalın mətni eynilə verilir, forma xüsusiyyətləri-şeyrdə bəndlərin və qafiyələrin quruluşu, rədiflər, vəzn və s. saxlanılır. Bunların haqqında tərcüməçi ancaq məlumat verməklə kifayətlənir. Bədii tərcümənin filoloji tərcümə növünün başlıca tələbi isə orijinalın mövzusu və strukturu ilə bərabər onun ifadə vasitələrini, bədii təsvir priyomlarını, üslub və yazılış dəst-xəttini qoruyub saxlamaqdır. Bu növün əsas şərti son dərəcə dəqiqlikdir. Burada hər hansı sərbəstliyə, artırma və itisarlara yol vermək məqbul deyildir. Filoloji tərcümədə mətnin oxucuya daha yaxşı çatması üçün ona dair izahlar, qeydlər və lüğətlər də verilir. Ən keyfiyyətli tərcümə isə o zaman olur ki, mütərcim hər iki dili-həm orijinal, həm də tərcümə dilini kamil səviyyədə bilsin, tərcümə etdiyi əsərin milli koloriti, ifadə forması, poetik özünəməxsusluğu mühafizə olunmaqla oxucuya həmin əsəri məhz orijinal məqamda çatdırılsın və əsərin ideyası ikinci dildə mümkün qədər tam və dolğun şəkildə oxucuya çatdırmaqla bədii təsvir vasitələrinin və priyomlarının mümkün qədər orijinalda olduğu kimi verilməsidir.

Bədii tərcümənin insan həyatında mühüm rolu, cəmiyyətin inkişafında onu zəruri edən səbəbləri vardır. Qeyd etdiyimiz kimi bədii tərcüməni digər tərcümələrdən fərqli edən özəllikləri və əsas meyarları var. Ümumiyyətlə tərcümənin bəşər tarixində baş verməsini labüd edən səbəbləri araşdırmaq üçün insanların bir cəmiyyət üzvü kimi formalaşmasına nəzər salsaq görərik ki, qloballaşmaqda olan dünyanın ən vacib ünsürü olaraq mədəniyyətlərə arası körpü yaratmaq, xalqların bir-birini anlaması üçün onların həyatında olan məfhumları, təbiət, cəmiyyət hadisələrinin daşdıqları məna yükünü bir-birinin dilində ifadə edə bilmələrinə can atmaları tərcüməni zərurətə çevirdi. Xalqın məşəqqətlərindən, həyat və məişətdən qaynaqlanan mövzulardan ədəbiyyatın digər xalqın dilində ifadəsi isə həmin xalqı daha da yaxşı tanımağa, onun mədəniyyətinə dərinlən nüfuz etməyə imkan verir. Bu prosesi Ənvər Rza belə izah edir: "Bədii əsər bir dildən başqa dilə tərcümə edilərkən yenidən doğulur; lakin onun ayaq tutub yeriməsi, dil açması, ikinci həyatını yaşaması hələ bir sirr kimi qalır. Əsərin obrazları sanki səyahətə çıxır, adət-ənənəsinə bələd olmağı, özünəməxsus məişət tərzinə malik bir xalqın qonağı olur. Bu obrazlar qeyri-adi görünməmək üçün, necə deyirlər ev yiyəsinin xasiyyətinə müəyyən qədər uyğunlaşır. Şeyrin tərcümə prinsipləri nəsrinkindən əsaslı surətdə fərqlənir. Şeyrdə söz emosional təsir, poetik vüsət, incə ahəngin vəhdətində meydana çıxır. Bu vəhdət elə ritmik axın yaradır ki, biz bu axında poetik obrazın daxili, mənəvi aləmini görürük. Təsədüf deyildir ki, bir xalq şeyirini suyun, bir xalq göy gürlütusunun, bir xalq yarpaq pıçılısının, başqa bir xalq isə yağış səsinin, dəvə yerişinin ahəngi ilə mayalandırılmışdır." (1)

Bədii tərcümə bir sənət kimi lap qədimdən mövcud olduğu çoxdan sübut edilmişdir. Bədii tərcümə məlum mərhələlərlə yaranıb formalaşmışdır (Antik dövr, orta əsrlər dövrü, intibah dövrü). Luçiy Liviy Andronik hələ e.ə. III-II əsrlərdə Homerin məşhur "Odiseya" əsərini latın dilinə tərcümə edərkən dünya ədəbiyyatı tarixində bədii tərcümənin bizə məlum nümunəsini yaratmışdır. Hələlik mütəxəssislər bədii tərcümə tarixini bu əsərin adı ilə bağlasalar da bədii tərcümə tarixi daha qədimlərə gedib çıxır. Qədim tərcümələrdə bir qayda olaraq, təşkilati cəhətdən plansız, pərakəndə şəkildə aparılırdı. Tərcümə əsərlərinin seçilməsi bəzən müasir ədəbi yaradıcılığın real mənzərəsilə əlaqədar olmayıb təsadüfi xarakter daşıyırdı. Keçmişdə dini xurafat mövzulu əsərlər dünyavilərə nisbətən daha çox tərcümə olunurdu. Üstəlik tərcümənin texnikası və texnologiyası da hələ ibtidai səviyyədə idi, lazımı mütərcimlik təcrübəsi toplanıb sistemləşməmişdi. Buna görə də həyata keçirilən tərcümələr arzu olunan səviyyədə deyildi.

Orta yüzillikdə Yaxın və Orta Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda tərcümənin əsas iki növü olmuşdur: hərfi tərcümə, sərbəst tərcümə. Hərfi tərcümədə mətnə toxunulmur və tərcümədə olduğu kimi qorunub saxlanılır. Bu növ tərcümələrdə orijinala tam sədaqət prinsipi gözlənilmişdir: "Müsləman Şərqində bu tərcümə prinsipi ilk dəfə VIII-IX əsrlərdə ərəb dilinə edilən tərcümələrdə tətbiq olunmuşdur. Orta əsr Azərbaycan tərcümələrindən bəzilərinə hərfi tərcümə prinsipinə üstünlük verilmişdir. Belə tərcümələrə nümunə olaraq Sədi Şirazinin məşhur "Gülüstan" əsərinin XVI əsrə aid sətiraltı tərcüməsini və Əbdürrəhman Caminin "Yusif və Züleyxa" poemasının XVII-XVIII əsrlərə aid sətiraltı tərcümələrini göstərmək olar. XVI yüzilliyin məşhur tərcümələrindən sayılan Məhəmməd Hüseyn Nişatinin "Şühədanamə" və "Şeyx Səfi təzkirəsi" adlı tərcümə əsərində də başlıca olaraq bu tərcümə prinsipi əsas götürülmüşdür." (2, s.235)

Sərbəst tərcümələrdə isə orijinalın mətni əvvəlcə oxunur, qavranılır, sonra isə onun tərcüməsi işinə başlanılırdı. Qaynaqlarda verilən məlumatlara görə orta yüzilliklərə aid tərcümələrdə bu prinsipə daha çox üstünlük verilmişdir. Belə tərcümələrdə dil sərbəstliyi əsas götürülmüş, orijinalın məzmununun daha gözəl və bədii şəkildə verilməsinə səy göstərmişdir. Bu zaman orijinal mətnin oxuculara dürtüst çatdırılması üçün tərcüməçi hər cür qondarma, süni ifadələrdən uzaq qaçmalı, cümlələrin səlisliyinə diqqət yetirməli, hər bir sözü zövqlə seçməlidir. Belə ki, həmin söz və ya ifadə orijinaldakı fikri əvəz edəcək ən düzgün və yeganə nümunə olmalıdır. Çünki, bədii tərcümə ədəbiyyatımızın zənginləşməsində, ədəbi estetik zövqün formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan bədii tərcümədə bilik, bacarıq, qabiliyyət, istedad, xüsusi duyum tələb edir. Ona görə də bədii tərcümə başqa tərcümələrdən fərqli olaraq tərcümə orijinal yaradıcılığın tərcümə obyektindən asılılığı ilə fərqlənir. Bədii tərcümə tərcüməçiliyin elə bir sahəsidir ki, orada sadəcə, bir dildən başqa dilə sözləri mexaniki tərcümə etmək kifayət etmir. Belə ki, tərcüməçi tərcümə etdiyi əsəri öz dilində yenidən yazmalıdır. Çünki, tərcüməçinin tərcümənin nəzəri və praktik problemlərinə baxışı orijinal və özünəməxsusdur. Əsəri öz dilində yenidən yaradan tərcüməçi yüksək nəticəyə nail olmaq üçün əsl yazıçı, əsl rəssam, əsl usta kimi əlinin altında olan bütün vasitə və resurslardan istifadə etməlidir. Tərcümə olunan əsərin dilini bütün incəlikləri ilə, həmçinin ədəbi ana dilini dərinlən bilmək, əsərdə haqqında bəhs

113 BDU. Fil.ü.f.d.

olunan ölkənin, xalqın həyatına, tarixinə və ədəbiyyatına, milli psixologiyasına və mədəniyyətinə, tərcümə olunan müəllifin bütövlükdə yaradıcılığına bələd olmaq bədii tərcümənin əsas şərtlərindəndir. Tərcümə həm də dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən vacib faktorlardan biridir.

Tərcümə prosesi tərcümə olunan mətnin məqsəd və istifadə yerinə görə də dəyişir. Bu skopos nəzəriyyəsinin əsas müddəalarındandır. Bu nəzəriyyənin məqsədi, istifadə yeri isə kitab olunan auditoriya ilə müəyyənləşir və tərcümə prosesində götürülən mətn yaradıcısı kimi tərcüməçinin rolunu ön plana çıxarır, yeni bir mətnin meydana gəlməsinə geniş imkan yaradır. Burada funksionalizm linqvistik ekvivalentlikdən çıxıb funksional uyğunluğa yerdəyişmək üçün əsas çıxışdır. Beləliklə, bu nəzəriyyəyə görə tərcümə əsasən mədəniyyətlərəarası kommunikasiya prosesi hesab edilir və ərsəyə gələn mətn hər iki kult üçün xüsusi situasiyalar və istifadə edildiyi yerin kontekstində mənə mətni tamamilə əvəzləyə bilsin.

Əslində “Tərcümə” məfhumunun əhatə etdiyi fəaliyyət dairəsi çox genişdir. Bütün tərcümələr üçün iki hal ümumdür:

- 1.Tərcüməninməqsədi- həmin dili bilməyən oxucunu verilmiş mətnlə daha yaxından tanış etməkdir.
- 2.Tərcümə etmək- əvvəllər başqa bir dilin vasitəsilə düzgün və tam ifadə etməkdir.

Tərcümədə dilin rolu onun həmişə cəmiyyətdə oynadığı rol kimidir. Dil burada da “İnsan ünsiyyətinin ən vacib vasitəsi” kimi çıxış edir.

Tərcümə işində yüksək bədiiyyət böyük əhəmiyyətə malikdir. Orijinaldakı ifadə və fikirlər nə dərəcədə dürüst tərcümə edilirsə edilsin, bədiiyyətdən məhrum olan bir tərcümə əsəri müvəffəqiyyətli sayılmır və geniş oxucu kütləsini qane etmir. Orijinalın bədii keyfiyyəti yüksək olduqda isə, tərcüməçinin qarşısına qoyulan bu tələb daha ciddi və daha məsuliyyətli bir şəkildə alınır.

Orijinalın oxuculara dürüst çatdırılması üçün tərcüməçi hər cür qondarma, süni ifadələrdən uzaq qaçmalı, cümlələrin səlisliyinə diqqət yetirməli, hər bir sözü zövqlə seçilməlidir. Belə ki, həmin söz və ifadə orijinaldakı fikri əvəz edəcək ən düzgün və yeganə nümunə olmalıdır. Bədii tərcümənin maraqlı olduğu qədər də çətinliklərdən bəhs edən Samirə Məmmədli qeyd edir ki, “Mövcud prosesin iştirakçısı hər iki dilin dil imkanlarını – dil struktur məsələlərini yaxşı mənimsəməli, mətn qavrayışı güclü olmalı, obyekt həm detal, həm də bütöv variantda görməyi bacarmalıdır. Bədii tərcümə prosesində ən çox rast gəlinən çətinliklərdən biri, bəlkə də birincisi, orijinal mətnin dil-üslub məsələlərini qoruyub saxlamaq, yoxsa, onun oxucu tərəfindən qavranılması tendensiyasına sadıq qalmamaq, dilemmasıdır. Əgər nəzərə alsaq ki, tərcümə prosesində iştirak edən mövcud mətnlər həm də müxtəlif xalqları və mədəniyyətləri bir-birinə daşımaq funksiyasını yerinə yetirir, o zaman tərcüməçinin məsuliyyəti anlaşılır.”(3,s.237)

Bədii tərcümənin tarixi hər ölkənin ədəbiyyat tarixinin ayrılmaz hissəsidir. Bütün xalqların qədim yazılı abidələrində tərcüməçilik fəaliyyəti nəzərə çarpır. Azərbaycanda bədii tərcümənin ilk nümunələri hələ orta əsrlərdə yaranmış, XIX əsrdə geniş inkişaf etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatından dünyaya ilk pəncərəni dahi şairimiz N. Gəncəvi açmışdır. Məlumdur ki, Şərqi xalqların ədəbiyyatı uzun illərdən bəri Nizaminin təsiri altında olmuş və onun əsərlərindən mövzulara, poetik obrazlara, ədəbi qəhrəmanlara müraciət etmiş, onun məktəbinin davamçıları olmuşlar. Nizamidən sonra Nəsiminin, Füzulinin və digər klassik şairlərimizin də yaradıcılığı məkan hüdudlarını aşmış, zaman-zaman Avropa tədqiqatçıların maraqlı fikir və mülahizələrinin yaranmasına təkan vermişdir. Bu mənada böyük alman şairi və filosofu İ.V.Hötenin N.Gəncəvi poeziyasına münasibəti çox dəyərlidir.

Həmçinin İngilis ədəbiyyatşünaslığında N.Gəncəvi yaradıcılığına maraqlı böyük olmuşdur. Belə ki, C.Braunun dörd cildli “İrənin ədəbi tarixi” adlı əsərində N.Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı haqqında maraqlı faktlara rast gəlmək olar. Bu tarixi əsər ədəbiyyatımızın ingilis ədəbiyyatşünaslığındakı köklərini araşdırmaq üçün əsas mənbələrdən biri hesab olunur. U.Cons da dahi Azərbaycan şairi N.Gəncəvinin sənətinə çox yüksək dəyər vermişdir və ondan tərcümələr etmişdir: “İngilis şərqşünaslığında klassik sənətkarlarımızdan N.Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumatlara daha çox rast gəlmək mümkündür. İngilis ədəbiyyatında Nizaminin əsərlərinin tərcüməsinə və tədqiqinə göstərilən marağın tarixi 1786-cı ilə təsadüf edir. O vaxt ingilis ədəbiyyatşünası U.Consun “Sirlər xəzinəsi” poemasını tərcümə etmişdi. U.Cons bu poemanın 24 hekayətli mətnini ingilis dilinə sətri tərcümə ilə ilk dəfə Kəlkütdə nəşr etdirmişdir. Bunu Azərbaycan ədəbiyyatından ingilis dilinə edilmiş ilk yazılı tərcümə hesab etmək olar. Bu həmçinin çox uğurlu tərcümə olmuşdur.”(4,s.324)

Eyni zamanda görkəmli Azərbaycan şairinin ingilis dilində öyrənilməsi və nəşri tarixinə xüsusi tədqiqatlar və məqalələr həsr olunmuşdur. İ.Atkinson ilk dəfə Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasını üç min altmış iki beyt həcmində ingilis dilinə çevirərək Londonda çap etdirmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatı ilə tanışlığı və əlaqələri isə XIX əsrdə təməlləri qoyulmuşdur. Burada görkəmli ədibimiz M.F.Axundzadənin xidmətlərini unutmamaq olmaz. XIX əsrin II yarısından etibarən ədibin əsərləri qərb dillərinə tərcümə edilmişdir. E.Ross,E.Vilson,İ.Parsineçad kimi şərqşünaslar Axundzadənin yaradıcılığını yaxından izləmiş, dramaturqun əsərlərini öz ana dillərinə tərcümə etmişlər: “M.F.Axundzadənin “Krap Asiya Cəmiyyəti” jurnalında dərc olunan “Aldanmış Kəvəkib”povestinin tərcüməsi daha uğurlu hesab olunur.Tərcüməçi E.Ross hadisələrin Şərqdə baş verdiyi bildiyindən dini, milli haqiqətlərin tərcüməsinə diqqətlə yanaşmış, milli kaloritin daha çox saxlanılmasına çalışmışdır.”(4,s.325)

Azərbaycan yazıçıları üçün Amerika ədəbiyyatının U.Folkner,Q.Q.Markes,E.Hemenquey, T.Drayzer, T.Vulf, T.Eliot, fransız ədəbiyyatının R.Rollan, V. Hüqo, A.Kamü, L.Araqon,ingilis ədəbiyyatının V.Şekspir, U.Moyem, ispan ədəbiyyatının F.Q.Lorka, italya ədəbiyyatının U.Eko, Norveç ədəbiyyatının K.Hamsun,rus ədəbiyyatının M.Qorki, A.Blok, V.Mayakovski, S.A.Yesenin, A.N.Tolstoy,A.İ.Kuprin,İ.A.Bunin,A.Blok əsərlərinin tərcümələri Azərbaycan oxucularına təqdim olunmuşdur. Həmçinin alman ədəbiyyatından Hötenin “Faust”,Şillerin “Orlean qızı”, “Qaçaq”, A.Zegersin “Yeddinçi qaç”, H.Hauptmanın “Toxucular”adlı dramı və s. əsərlər Azərbaycan oxucularına təqdim olunmuşdur.Bu təqdimatlarında məqsəd fərqli epoxaların bir-birindən çox fərqli dil, üslub, təhkiyyə vasitələrinin dilimizdə necə səslənməsini, hər cəhətdən bizdən çox uzaq yazıların Azərbaycan dilində ifadə edilməsi üçün dilimizin hansı imkanlara malik olduğunu müəyyənləşdirməkdir. Tərcümə olunan əsərdə ədəbi şəxsiyyətin keçirdiyi ömür yolu ilə onun çoxcəhətli yaradıcılığını oxuculara çatdırmaq üçün təbii ki, rasionallıqla emosionallığın vəhdəti özünü göstərməlidir. Məsələn, F.Kafkanın əsərlərində rasionallıq və emosionallığın vəhdətini aydın görmək olar. Tərcüməçinin onun həyatını araşdırmadan yaradıcılığına müraciət etməsi uğursuz cəhd hesab oluna bilər. Yazıcının yaradıcılığında əsas bədii çalar metafora, yəni ikiqat bənzətmədir. Məhz metafora onun əsərlərinə böyüklük, absurdluq, dərinlik və faciəlilik gətirir.Bədii tərcümədə yuxarıda qeyd etdiyimiz vəhdət olmadıqda nəticədə tərcümə orijinaldan qat-qat zəif çıxır.Ona görə də tərcümə prosesində tərcümə olunan əsərin üslub və emosional xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.Eləcə də bədii tərcümə tərcümə edilən əsərin ruhunu ötürməlidir və oxucuda orijinalın öz orijinal oxucusunda yaratdığı təəsüratı yarada bilməlidir.Bədii tərcümədə dilin estetikası da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tərcümədə müəllifin üslubuna, əsərin ümumi ahəngini, ritmini təşkil edən ünsürlərə riayət etmək əsas amillərdən biridir.Azərbaycan dili zəngin, nəfis,yüksək bədii əsərlərin yaratdığı gözəl bir dildir. Biz tərcümə zamanı öz dilimizin bütün gözəllik və incəliklərini qorumağıq. Müxtəlif dillərin bir-birini zənginləşdirməsi təsadüfi deyildir. Bu zaman hər iki xalq

qarşılıqlı mənəvi mübadiləsi nəticəsində müasir dünyada zirvəyə doğru birgə addımlamış olur. Həm də bədii tərcümə başqa prespektivlər axtarmaq imkanı verir, onun baxışlarının üföqlərini genişləndirir.

Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı ilə əlaqələrinin XX əsrdə ən yüksək mərhələyə çatdırıldığı şübhəsizdir. Dünyanın ən görkəmli sənətkarlarının əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə olunması bu işdə güclü stimuldür. Azərbaycan oxucuları Homerdən başlamış müasir dünya ədəbiyyatının korifeylərinə qədər əsərlərini böyük sənətkarlarının yaradıcılıq irsi ilə tanış ola bilməmişlər. Əgər bədii tərcümə dünya ədəbiyyatı ilə tanışlıqda misilsiz dərəcədə praktiki iş görmüşsə, ədəbiyyatşünaslıq bu işi elmi-nəzəri-pedaqoji səpkidə davam etdirmişdir. Bu zaman görkəmli ədəbiyyatşünaslarımız – M. Rəfilinin, Ə. Sultanlının, M. Arifin, M. Cəfərin, Ə. Ağayevin adlarını çəkmək lazımdır. Azərbaycanın ən görkəmli şair və yazıçılarından S. Vurğun, A. Şaiq, R. Rza, S. Rüstəm, M. İbrahimov və başqaları bu sahədə çox faydalı iş görməklə əslində Azərbaycanda bədii tərcümənin müstəqil ədəbi sənət qolu kimi formalaşmasını təmin etmişlər.

Hazırda Azərbaycan ədəbi platformasında bu sahəyə diqqət və üstünlüyün olması bədii tərcümədəki tezliyin artması milli ədəbiyyatın inkişafına və zənginləşməsinə müsbət mənada təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Ənvər Rza " Milli Kalorit" Ədəbiyyat və incəsənət, Bakı, 1967, 13 may
2. Nağısoylu Möhsin "Orta əsr tərcümələrində orijinal mətninə münasibət" Abbas Zamanovun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş "Müasir Azərbaycan filologiyası: axtarımlar, problemlər, perspektivlər" Respublika elmi elmi konfransının materialları. Elm və təhsil, Bakı, 2011, 13-14 may, səh. 235
3. Məmmədli Samirə "N. Əbdürrəhmanın tərcümələri müasir tərcüməşünaslıq nəzəriyyəsi kontekstində" Filologiya məsələləri. №19, Elm və təhsil, Bakı, 2017, səh. 237
4. Quliyeva Reyhan "Azərbaycan və ingilis ədəbi əlaqələri" Filologiya məsələləri. №6, Bakı, 2007, səh. 324-325
5. Бархударов Л.С. Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода. М: Международные отношения, 1975, 240с.
6. Казакова Т.А. Художественный перевод: В поисках истины.- СПб.: Издательство СПбГУ, 2006, 224 с.
7. Əsgəri F. Bədii tərcümənin prinsipləri. ADPU-nun nəşriyyatı, Bakı, 2009, 226 səh.

Резюме

Актуальные проблемы художественного перевода

В статье рассказывается об актуальных проблемах художественного перевода. В статье анализируется сложность перевода художественных текстов. А также статья повествует об азербайджано-мировых литературных связях.

Summary

The actual problems of the artistic translation

In this article we had spoken about the actual problems of the artistic translation. In this article we had analysed the difficulties of the artistic translation. We had also spoken about the literary contacts between Azerbaijan and the world.

Rayçı: S.M. İbrahimov

İbrahimova Üliyevə, Məmmədov Hamlet¹¹⁴

ÜSLUBİ FRAZEOLoji VAHIDLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Leksikologiyanın sahələrindən biri də frazeologiyadır. İndiyə qədər "frazeologiya" termininə müxtəlif yanaşmalar olub və onun birmənalı tərfi verilməyib. Frazeologiyanın tədqiqat obyektini barədə hələ də konkret fikir yoxdur. Azərbaycan frazeologiyasının müasir dövrü çox zəngindir. Dilçilər arasında frazeologiyanın obyektini, mahiyyətini, frazeoloji vahidlərin təbiətini ilə bağlı da müəyyən fikir ayrılığı mövcuddur. Azərbaycan dilçiliyində atalar sözlərinin və məsələlərin frazeologizmlərə aid edilib, edilməməsi bu günə kimi problem olaraq qalmaqdadır. Atalar sözlərini frazeoloji vahid hesab edən alimlər bu konstruksiyaların obrazlı olmasına və nitqdə düzəlmədiyinə, hazır vəziyyətdə işlədildiyinə əsas götürürlər. S. Cəfərov atalar sözlərini və zərb məsələləri frazeologiya bölməsində araşdırmışdır. O, fikrini əsaslandıraraq yazır: "Bütün atalar sözləri həyati hadisələrlə əlaqədar olaraq yaranır və zaman keçdikcə, daha doğrusu öz mənşəyindən uzaqlaşdıqca abstraktlaşır, ümumiləşir və öz həqiqi mənasını tamamilə itirir. (1.s.117) H. Bayramovun fikrinə görə, atalar sözlərinin frazeologiyaya aid edilməsinin heç bir elmi əsasları yoxdur. (2.s.44) A. Qurbanov isə nəinki atalar sözlərini, hətta bədii əsərlərdən sitatları belə frazeologiyaya aid edir. (3.s.367) Z. Əlizadə tədqiqatlarında yazır: "Atalar sözləri və zərb məsələlər frazeologiya sistemində xüsusi lay təşkil edib bitmiş fikri ifadə edən cümlə şəkilli ifadələrdir." (4. s. 79)

Frazeoloji vahidlər sərbəst birləşmələrdən fərqli olaraq dildə hazır şəkildə mövcud olur, məcazi mənada işlədilir, tərkibi və sırası dəqiq olur. Müasir dilimizdə frazeoloji vahidin komponentlərinin arasına bəzən söz əlavə etmək olur. Milli xüsusiyyətlərə malik olan frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti başqa dilə eynilə tərcümə edilmir. Frazeoloji vahidlər tərcümə edilərkən onun başqa dildə qarşılığı yoxdursa, onda onun sinonimi, yaxud üslubi baxımdan yaxın olanları seçilir.

Bədii təfəkkürün ifadəsinə xidmət edən üslubun əsas xüsusiyyətləri ekspressivlik, emosionallıq, obrazlılıq olmasıdır. Dil vahidlərinin məcazi mənası əsas götürərək müəyyən fikirlər poetik, təsirli bir dillə oxuculara çatdırılır ki, bu da bədii üslubun əsas məziyyətlərindəndir. Sözü poetik imkanları ən çox məcazlarda meydana çıxır. Bədii təsvir vasitələrində sözlər həqiqi mənasında yox, məcazi mənada işləndiyinə görə onlar məcazlar adlandırılır. Mətnə sözü mənada ən mühüm dəyişiklik onun məcazi mənada işlədilməsi ilə bağlıdır. Xalqın düşüncə tərzini və obrazlı düşünmək qabiliyyəti frazeoloji birləşmələrdə öz təzahür formasını tapır. Bədii ədəbiyyatda üslubi frazeoloji birləşmələrə müraciət mətnin obrazlı olmasına xidmət edir. Frazeologizmlər məqsəddən asılı olaraq, müəyyən üslubi funksiya yerinə yetirir.

Məcazlar dildə yüksək obrazlılıq yaradır. Bədii üslubda ona görə də məcazlara çox yer verilir. Frazeoloji vahidlər dilin rəngarəngliyini, obrazlılığını, ünsiyyət prosesinin estetik kamilliyini, gözəlliyini, emosionallığını təmin etməkdə böyük rol oynayan vasitələrdir. Onlar leksik vahidlərin obrazlı qarşılığıdır. Frazeoloji vahidlər araşdırılarkən onların fərqli çalarları ifadə etməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Ədəbi dilimizin zənginləşməsində şair və yazıçılarımızın rolu böyükdür. Frazeoloji ifadələr bədii ədəbiyyatın elə mühüm ifadə vasitələridir ki, onları öyrənmədən hər hansı yazıçının dilini,

¹¹⁴ Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci

üslubunu hərtərəfli tədqiq etmək mümkün deyil. Təqdirə layiq haldır ki, son dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyində şair və yazıçıların dilinin frazeologiyası ilə bağlı müxtəlif istiqamətlərdə maraqlı tədqiqatlar aparılmış, əsərlər yazılmışdır. Bədii əsərin frazeoloji materialının tədqiqi şair və yazıçının ümumxalq frazeologiyasından necə istifadə etdiyini, ifadənin semantik imkanlarını necə nəzərə aldığı müəyyənləşdirməyə xidmət edir.

Qədim tarixə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatı bütün dövrlərdə frazeoloji vahidlərlə zəngin olmuşdur. Görkəmli sənətkarlarımız hazır şəkildə mövcud olan ənənəvi ifadələrdən bəhrələnməklə yanaşı, yeni frazeoloji birləşmələr yaratmışlar. Frazeoloji novatorluq baxımından dilimizin potensial imkanlarını üzə çıxarmağa çalışmışlar. Frazeoloji novatorluğun uğuru onun xalq düşüncəsindən bəhrələnməyidir. Ədəbi dil tarixinin bu və ya digər mərhələsində işlənmiş frazeoloji vahidlərin sistemli tədqiqi ədəbi dilin həmin dövrdəki inkişaf səviyyəsi haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Müasir ədəbi dilin frazeologiyası dilin tarixi yaddaşına əsaslanır. Frazeoloji ifadələr bədii dil, bədii üslub üçün poetik ifadə vasitəsidir. Onlar ifadəliliyi, bədiiliyi, obrazlılığı ilə nitqdə xüsusi üslubi funksiya daşıyır. Yazıçı və şairlərinin yaradıcılığında frazeoloji vahidlər xalq dilinin, folklorun zənginliyindən xəbər verir. Azərbaycan dilinin folklor nümunələri üslubi frazeoloji nümunələrlə zəngindir. Məsələn:

Bala dadı bal dadı,
Bala adam aldadır,
Şirini şirin olur,
Acısı da bal dadır. (Bayatı)

Antonimleksik vahidlərə atalar və məsələlərdə rast gəlinir: Dost başa baxar, düşmən ayağa. Aslanın dişisi, erkəyi olmaz. İlanın ağına da lənət, qarasına da. Qurunun oduna yaş yanar. Azərbaycan

şair və yazıçıların əsərlərində mövcud olan frazeoloji vahidlərin üslubi-kontekstual məqamlarını üzə çıxarmaq, onların qrammatik-struktur tərkibini müəyyən etmək dilçiliyimiz üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bədii əsərin frazeologiyası ümumxalq dilinin frazeoloji materialı ilə zəngin olur. Frazeoloji vahidlərin semantik xüsusiyyətlərini çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik, antonimlik əsasında təyin etmək mümkündür. İnsanın bədən üzvlərinin adlarını bildiren bütün leksemlər frazeologizmlərin yaranmasında fəal iştirak edir. Somatik frazeoloji vahidlər dedikdə, insanın bədən üzvlərini bildiren sözlərin iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlər nəzərdə tutulur. Bədii ədəbiyyatda somatik frazeologizmlərdən geniş istifadə olunur.

Frazeoloji ifadələrin tədqiq edilməsi bədii dilin ifadə və təsvir imkanlarını üzə çıxarmağa imkan verir. Frazeoloji vahidlərdən bədii ədəbiyyatda müxtəlif səpkili əsərlərdə istifadə olunur. Qəlib halına düşmüş tərkiblərə bəzən müəyyən dəyişikliklərə uğradılaraq müraciət olunur. Bədii əsərlərin dilinin obrazlı və milli xüsusiyyətlərə malik olması üçün frazeoloji ifadələrin böyük əhəmiyyəti vardır. Frazeoloji birləşmələr yazıçı və şairlərin dilində böyük ifadəlilik imkanlarına malikdir. Əsərin dilində mövcud olan frazeoloji vahidlərin üslubi-kontekstual məqamlarını üzə çıxarmaq, onların qrammatik-struktur tərkibini müəyyən etmək vacib məsələlərdəndir.

Frazeoloji vahidlərin mahiyyətinə nüfuz etmək sənətkarın yaradıcılıq uğuruna zəmin yaradır.

Hər bir sənətkar dilin frazeoloji fonundan özünəməxsus şəkildə istifadə edərək bəhrələnir. Şair və yazıçılar yeni yaratdıqları frazeologizmlərlə dili zənginləşdirməklə yanaşı yazıb-yaratdıqları dövrün ədəbi dilinə öz töhfələrini verirlər. Hər bir yazıçının, şairin dilinin səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır və əsərləri öz üslubuna görə fərqlənir. Frazeologizmlərin müxtəlif mənə çalarlarını tuta bilmək bacarığı dilin bütün potensiallığını hərəkətə gətirir. Frazeoloji novatorluq xalq təfəkkürü və xalq dilindən mayalanır. Ən əsası da budur ki, frazeoloji novatorluq nəyinsə naminə süni surətdə işlədilmir, onlar daha çox şeirin ümumi ruhunda doğur. (S. 140)

Şair və yazıçının dilinin daxili xüsusiyyətlərini izləmək üçün əsərin dilində işlənmiş dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirən ifadələrin, deyimlərin tədqiqi olduqca zəruridir. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında xidmətləri olan bir çox şair və yazıçılardan dil materialları ilə bədii üslubu təmin etmişlər. Şair və yazıçılar bu və ya digər şəxs, əşya və hadisəni, obrazı xəlqiləşdirmək üçün məhz danışıq-məişət leksikasından istifadə etmişlər. Məsələn, Vaqif əsərlərindən götürülmüş mısralara diqqət yetirək: Bənd olmuşam şirin-şirin sözünə Hər sözün bir kəlməsi yüz qəndü şəkərdən gözəl. (M. P. Vaqif)

Frazeoloji birləşmələrin bir qismi leksik-semantik mənə yükünə, üslubi, funksiyasına görə sözlərə ekvivalent olsa da, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlərə də sahib olur. Eyni məfhumə bağlı olub mənaca üst-üstə düşsələr də mənə çalarlarına görə bir-birindən fərqlənirlər. Frazeologiya leksik-semantik kateqoriyalarla əlaqədardır. Üslubi frazeoloji sinonimlər, antonimlər bədii dili gözəlləşdirir, onun təsir gücünü artırır. Bədii əsərdə fikrin rəngarəng verilməsində sinonimlər mühüm rol oynayır. Bədii üslubda onlar tez-tez işlənirlər. Söz ustaları dildəki sinonimlərdən istifadə edərək frazeoloji sinonimlər yaradırlar. Dildə frazeoloji vahidlərin öz çox mənalılığı müxtəlif mənə çalarlılığı yaratmağa imkan verir. Üslubi sinonimlər isə üslubi rəngarəngliyə görə fərqlənən sinonimlərdir. Azərbaycan dilində sinonimlik ancaq ədəbi dilin frazeologiyasında deyil həm də danışıq dilində mövcuddur. Bədii əsərlərdə frazeoloji sinonim vahidlər işlədilir ki, onlar da dildə ifadəni qüvvələndirir, rəngarəng edir, dildə ahəngdarlıq yaradır. Qənd heyrandır şirin-şəkər dilinə,

Dağ çəkirsən dağda qara, sevgilim. (M. Rahim)
Qoyma ki yerlər yerlərdə sürünsün bəşər
Dünyada qalmasın nə pislilik, şər,
Yaxşılıq insana bir sənət olsun. (S. Vurğun)

Antonim frazeoloji vahidlər mətndə, bədii əsərlərdə işlənməklə aydın, təsirli mənzərə yaradır. Kontekstual antonimlər elə antonimlərdir ki, onlar kontekstdən kənarında antonimlik kəsb etmirlər. Antonim frazeoloji vahidlər fikri,

mənanı dəqiq və təsirli ifadə etmək üçün münasib təsvir vasitələrindəndir. Onlar qüvvətli kontrastlar yaradır, müxtəlif anlayışların əks əlamətlərini qarşı-qarşıya qoymaqla hadisələri daha obrazlı və təsirli şəkildə əks etdirir.

Heyif sabahına, acı sözləri

Şirin sözlərindən çox olan dilin (B.Vahabzadə)

Aşağıdakı nümunələrdə acı və bal sözləri üslubi antonimdir.

O acı günlərim balda da şirindi,

Birsevincə dönüb o zamankı qəm.(C.Novruz)

Frazeoloji vahidlər mürəkkəb dilçilik vahidlərindəndir. Azərbaycan şair və yazıçılığının əsərlərinin dilindəki frazeoloji ifadələrin bütün səviyyələrində tədqiq olunması Azərbaycan dilçiliyi üçün aktual olaraq qalır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı: Maarif, 1982, 216 s.
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, 174 s.
3. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, 1985, 450 s.
4. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı. Yazıçı. 1985. 245 s.
5. Hüseynov. M. Poetik frazeologiya. Bakı. 2013. 169 s.

Açar söz: frazeologiya, semantika, üslub, ifadə, dilçilik, söz

Ключевые слова: фразеология, семантика, стиль, выражение, лингвистика, слово.

Key words: phraseology, semantics, style, expression, linguistics, word

Xülasə

Bədii əsərin frazeologiyası ümumxalq dilinin frazeoloji materialı ilə zəngin olur. Frazeoloji materialın tədqiqi nəticəsində şair və yazıçının ümumxalq frazeologiyasından necə istifadə etdiyi, ifadənin semantik imkanlarını necə nəzərə aldığı müəyyən olunur. Frazeoloji vahidlərin semantik xüsusiyyətlərini çoxmənalılıq, omoimlik, sinonimlik, antonimlik əsasında təyin etmək mümkündür. Frazeoloji ifadələrin tədqiqi poetik dilin ifadə və təsvir imkanlarını üzə çıxarmağa əsas verir. Frazeoloji ifadələr bədii ədəbiyyatın elə mühüm ifadə vasitəsidir ki, onları öyrənmədən hər hansı bir yazıçının dilini, üslubunu hər tərəfli tədqiq etmək mümkün deyildir. Frazeoloji vahidlərdən bədii ədəbiyyatda müxtəlif səpkili əsərlərdə istifadə olunur. Azərbaycan şair və yazıçılığının əsərlərində mövcud olan frazeoloji vahidlərin üslubi-kontekstual məqamlarını üzə çıxarmaq, onların qrammatik-struktur tərkibini müəyyən etmək dilçiliyimiz üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Summary

Semantic features of stylized phraseological units.

Semantic features of stylized phraseological units The phraseology of the work is enriched with the phraseological material of the national language. The study of the phraseological material reveals how the poet and writer used national phraseology and took into account the semantic possibilities of expression. The semantic properties of phraseological units can be defined on the basis of multidimensionality, survival, synonymy, antonym. The study of phraseological expressions provides the basis for revealing the possibilities for expressing and expressing the poetic language. Phraseological expressions are such an important means of expressing fiction that it is impossible to explore the language and style of any writer without learning them. Phraseological units are used in various stylized works in fiction. It is of great importance for our linguist to uncover the stylistic-contextual aspects of the phraseological units present in the works of Azerbaijani poets and writers, and to determine their grammatical and structural composition.

Резюме

Семантические особенности стилизованных фразеологизмов

Фразеология произведения обогащена фразеологическим материалом национального языка. Изучение фразеологического материала показывает, как поэт и писатель использовал национальную фразеологию и учел семантические возможности выражения. Семантические свойства фразеологизмов могут быть определены на основе многомерности, выживаемости, синонимии, антонимов. Изучение фразеологических выражений обеспечивает основу для выявления возможностей выражения и выражения поэтического языка. Фразеологические выражения являются настолько важным средством выражения художественной литературы, что невозможно изучить язык и стиль любого писателя, не изучая их. Фразеологические единицы используются в различных стилизованных произведениях в художественной литературе. Для нашего лингвиста очень важно раскрыть стилистически-контекстуальные аспекты фразеологизмов, присутствующих в произведениях азербайджанских поэтов и писателей, и определить их грамматический и структурный состав.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Bədii ədəbiyyatda dilin bütün vahidlərindən məqsəduyğun şəkildə istifadə etmək vacib məsələlərdəndir. Bədii üslub obrazlı dildir. Bu üslubda ən əlverişli sözü və ya ifadəni tapıb işlətmək tələb olunur. Təsirlilik məqsədinə uyğun olaraq sözlər seçilir. Ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq leksik vahidlər müəyyənləşir. Leksik vahidlərin yaratdığı mənə çalarları mənə incəliklərini, obrazlılığı, ifadəliliyi və sözün təsir gücünü təmin edir. Bədii ədəbiyyatda onomastik vahidlərin işlənməsi ədəbi dil baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onomastik vahidlərin tədqiqində zəngin mənbələrdən biri də bədii əsərlərdir. Azərbaycan ədəbiyyatı onomastik vahidlərlə zəngindir. Dilçilikdə onomastik vahidlərin poetik və üslubi xüsusiyyətlərini öyrənən sahə poetik onomastika adlanır. "Poetik onomastika onomastikanın mürəkkəb və maraqlı şöbəsi hesab edilməlidir. Poetik onomastik tədqiqatlar üslubi onomastik metoddan istifadə olunmasını tələb edir. Onomastikada üslubi metod isə bədii ədəbiyyatda xüsusi adların öyrənilməsinin üsul və qaydalarını şərh edir" (1.s. 3)

Onomalogiyanın maraqlı doğuran sahələrindən biri də poetik onomastikadır. Poetik onomastika Azərbaycan dilçiliyinin az öyrənilmiş sahələrindəndir. Bu günədək dilçiliyimizdə onomastik leksika sistemli şəkildə tədqiq olunmamışdır. Onomastik vahidlərin üslubi imkanlarının öyrənilməsi üslubiyyat, dialektologiya və başqa sahələrin öyrənilməsi baxımından da faydalıdır.

Dilçiliyin xüsusi adlardan bəhs edən şöbəsi – onomalogiyaya daxil olan və onomastik vahidlərin bədii ədəbiyyatda öyrənilməsi Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərindəndir. Bu məsələ müstəqillik illərində daha da aktuallaşıb. Akad. A.Axundov bu barədə yazır: "XX əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycan dili onomastikasında köklü dəyişikliklərə rəvac vermiş amillərin nəzərdən keçirilməsi, müxtəlif mənbələrdən toplanan toponim, antropomim və s. nümunələrin linqvistik təsnifatı müstəqillik dövründə Azərbaycan dili onomastikasında baş vermiş proseslərin elmi baxımdan qiymətləndirilməsi qarşımızda duran ən vacib məsələlərdən biridir" (2.s.5-6).

Son dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyində ayrı-ayrı klassik və müasir ədəbiyyat nümayəndələrinin yaradıcılığına müraciət olunur. Məsələn, M.Adilov "Füzuli qəzəllərində xüsusi adların üslubi poetik xüsusiyyətləri", A.Paşayev "Nizami Gəncəvinin poetik antropomimiyası", F.Bağirovanın "S.Rəhimovun əsərlərinin onomastik leksikası", D.Əliyevanın "M.S.Ordubadinin romanlarında onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri", Həmzəyeva E.H. "Üzeyir Hacıbəyovun əsərlərində antropomimlər", L.Piriyevanın "Molla Nəsrəddin jurnalında onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri", T.Vəliyevanın "M.Hüseynin onomastikası", Q.Mustafayevanın "Folklorda işlənən şəxs adlarının poetik xüsusiyyətləri", R.Babayevanın "Sabir şeirlərində xüsusi adların üslubi mövqeyi", R.Xalqovun "Kitabi-Dədə Qorqud dastanları"nda antropomimlərin struktur-semantik təhlili", Ə.Tanrıverdiyevin "Kitabi-Dədə Qorquda şəxs adları", E.Quliyevanın "Rəşiddədinin "Oğuznamə" əsərində antropomimlər", F.Məmmədlinin "Bədii dilin estetik mənbələri", Ə.Mikayilovun "XIX əsrin II yarısında Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunun onomastikası (nəsr əsərlərinin əsasında linqvistik tədqiqat)və s. kimi tədqiqatlar bədii əsərlərin dilinin üslubi məqamları açmaq məqsədi daşıyır. (3.s.4-5)

Bədii ədəbiyyatda onomastik vahidlər iki istiqamətdə öyrənilir: a) şifahi ədəbiyyatda onomastik vahidlər; b) yazılı ədəbiyyatda onomastik vahidlər.Şifahi ədəbiyyatda işlənən onomastik vahidlər yazılı ədəbiyyatda işlənən onomastik vahidlərdən fərqlənir. Bu baxımdan üslubi onomastikanın ən zəngin sahələrindən olan antropomimika və toponimika daha geniş imkanları ilə seçilməkdədir. Ayrı-ayrı yazıçı və şairlərin bədii yaradıcılığında öz əksini tapmış xüsusi adlar, onların komik təbiəti, surətlərin adları, yer adları və onların üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin müasir Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran vəzifələrdən biridir. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərdən istifadə edən hər bir yazıçı və şairin özünəməxsus yanaşma tərzidir. Onomastik leksikadan bədii əsərlərdə istifadə dilin onomastik mənzərəsinin aşkara çıxarmaqla yanaşı, əsərin yazıldığı dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti ilə bağlı müəyyən təsəvvür yaradır.

Şifahi ədəbiyyatda onomastik vahidlər müxtəlif məqamlarda işlənərək real və əfsanəvi planda işlənirlər. Yazılı ədəbiyyatda real adlar üstünlük təşkil edirsə də, uydurma adlara da təsadüf edilir. Hər bir şair və ya yazıçının özünəməxsus yaradıcılıq üslubu vardır. Onların yaradıcılıq keyfiyyətlərinin araşdırılması dildə onomastik vahidlərdən istifadənin yeni imkanlarını üzə çıxarır.

Adların üslubi imkanları barədə M.Səfərov qeyd edir ki, "Hər bir sənətkar yaradıcılığında uğur qazanmaq üçün sözə, o cümlədən, xüsusi sözlərə – onomastik leksikaya daxil olan dil vahidlərinə də həssaslıqla yanaşmalı, onların əsərin növünə və janrına, təsvir olunan hadisə və əhvalata uyğun gəlməsinə diqqət etməlidir. Çünki onomastik leksikaya daxil olan dil vahidləri digər söz qrupları kimi bədii dilə gəldikdən sonra üslubi çalılara malik olur. Bu isə sənətkarın həmin söz qruplarına necə yanaşmasından və istifadə etmək bacarığından çox aslıdır" (4. s. 123).

Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi adlardan komik vasitə kimi istifadə olunur. Buna əsasən, satirik əsərlərdə rast gəlinir. Bədii əsərlərdə yazıçının surətlərə ad verməsi müəyyən məqsəddə xidmət edir. Müsbət və mənfi surətə verilən ad əsərin janrı ilə bağlı olması ilə yanaşı həm də yazıçının həmin surətə münasibəti ilə əlaqədar olur.

M. Ə.Sabir öz yaradıcılığında bu vəzifənin öhdəsindən uğurla gəlmişdir. Onun bədii yaradıcılığında xeyli miqdarda antropomim vardır ki, onlar yazıçının satirik üslubunun tələbləri ilə bağlıdır. M. Ə.Sabirin yaradıcılığında xüsusi adlardan müəyyən məqsədlə istifadə olunmuş və təqdim etdiyi surətin adı yazıçı üçün çox böyük üslubi mənə kəsb edir. Böyük şairin əsərlərində işlənmiş antropomimlər daha çox onun satirik üslubunun gerçəkləşməsində oynadıqları rola görə diqqəti cəlb edir. Onlardan əsasən gültüş, kinayə və sarkazm yaratmaq üçün istifadə edir. Bədii əsərlərdə şəxs adından istifadə o zaman uğurlu olur ki, adla obraz bir-birini tamamlayır.

Böyük şair cəmiyyətin avamlığını, cahilliyini nəzərə çarpdırmaq üçün ənənəvi adlardan istifadə etmişdir: Xanbaci, Tükəzban, Xəndostu və s. Bu da Azərbaycan onomastikasının üslubi imkanlarının zənginliyini göstərir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi bir mərhələ təşkil edən XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı və publisistikasının inkişafında xüsusi xidmətlər göstərmiş "Molla Nəsrəddin" in banisi Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının həm ədəbi dil tariximizdə, həm də ədəbi dilimizin üslubi imkanlarının zənginləşməsində böyük rolu olmuşdur. O, satirik və yumoristik üslubun aparıcı və yaradıcı nümayəndələrindən biri olmuşdur. Onun yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslıqda, dilçilikdə dəfələrlə tədqiqat obyektinə olmuşdur. Cəlil

Məmmədquluzadə yaradıcılığı Azərbaycan üslubi onomastikasının zənginləşməsinə öz maraqlı töhfələrini vermişdir. Ədibin istifadə etdiyi onomastik vahidlər Mirzə Cəlil komizminin mühüm vasitələrdəndir.

Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərinin məzmununun zənginləşməsində onomastik vahidlərin rolu böyükdür. Yazıçının əldə etdiyi uğurların böyük bir qismi onomastik vahidlərdən xüsusən, antropomim və toponimlərdən məqsədyönlü, lazımı səviyyədə istifadə etməsi sayəsində

¹¹⁵Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci

mümkün olmuşdur.

“Obrazlara ad vermə məsələsi satirik yazıçıdan daha çox düşünməyi, axtarmağı, daha artıq işləməyi tələb edir. Bədii əsərlərdə “danışmayan” ad yoxdur, lakin komik əsərlərdə bu cəhət, yəni obrazın səciyyəsi barədə hələ onun adında məlumat almaq, adın özünün obrazı müəyyən dərəcədə xarakterizə edə bilməsi aktı nisbətən qabarıq olur. Komik sənətin görkəmli ustaları bunun üçün daha uğurlu, daha münasib, ümumi isim kimi anlaşılan, bədii dildə və xalq dilində simvola çevrilə bilən adlar seçmək qüdrətinə malik olurlar. (5.s.48)

Bədii əsərlərdə toponimlər hadisələrin baş verdiyi məkanı bildirməklə yanaşı, müəyyən üslubi vəzifəni də yerinə yetirir. “Yazıçı keçmiş daha dolğun, hərtərəfli, tarixi koloriti və ruhu düzgün vermək üçün müəyyən hadisələr, epizodlar düşünür, tarixən bizə məlum olmayan insan adları ilə yanaşı, yer adları da tapır ki, buna bədii uydurma deyilir. (3.s. 100)

Toponimlərin üslubi xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün ayrı-ayrı şair və yazıçıların əsərləri tədqiqata cəlb olunmalı, geniş şəkildə təhlil edilməlidir. Bədii ədəbiyyatda işlənən toponimlərin çox böyük və zəngin üslubi poetik imkanları vardır. Onomastik tədqiqatlarda toponimlərin üslubi xüsusiyyətləri ilə bağlı problemlərə də toxunulmuşdur.

Toponimlərin bədii əsərdə üslubi keyfiyyət və çalar qazanması hər bir sənətkarın fərdi üslubundan asılı olur. Bədii ədəbiyyatda toponimlərin üslubi xüsusiyyətləri də, başlıca olaraq, iki istiqamətdə özünü göstərir: həqiqi, real, mövcud olan obyektləri ifadə edən toponimlər və uydurma, yazıçı təxəyyülünün məhsulu olan toponimlər. Bədii ədəbiyyatda satirik üslubun aparıcı xüsusiyyətlərindən birini uydurma onomastik vahidlərdən geniş istifadə təşkil edir. Bədii ədəbiyyatda uydurma toponimlərin də geniş yer tutduğunu qeyd etmək lazımdır. Bədii nəsrə uydurma toponimlər müxtəlif üslubi funksiyaları yerinə yetirir. Mirzə Cəlil yaradıcılığında uydurma toponimlər müxtəlif üslubi funksiyaları yerinə yetirməsi ilə diqqəti cəlb edir. Ədibin bədii yaradıcılığında uydurma toponimləri bu baxımdan qiymətləndirən A.Qurbanov yazır: “Bədii əsərdə onomastik vahidlərin seçilməsinə yazıçılar şüurlu münasibət bəsləyirlər, onları əsərin məqsədi ilə uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində işlənmiş İtqapan, Ulağlı, Zumalı kənd adlarını ədib təsadüfən işlətməmiş, inqilabdan əvvəl xalqın mədəni geriliyinin, savadsızlığının, avamlığının timsalı kimi həmin adları seçmişdir” (6. s, 12).

Böyük ədibin bədii əsərlərində işlənmiş yer adlarının üslubi imkanları çox zəngindir. Bu baxımdan örnək kimi İtqapan, Dovşantutan, Danabaş toponimlərini göstərə bilərik. “Danabaş” uydurma toponimdir. Xalq arasında hər hansı bir adamın intellektual cəhətdən savadsızlığını bildirmək üçün ona “danabaş” deyirlər. Ədib danabaş sözü ilə kəndi adlandıraraq və bu uydurma toponim ilə kəndəki ictimai geriliyi, cəhaləti, ətaləti nəzərə çatdırmaq istəmiş və bu məqsədinə sözün üslubi çaları vasitəsilə çox gözəl nail olmuşdur.

Onomastik vahidlərin rəngarəng üslubi imkanları və çalarları yazıçı və şairin əldə etdiyi uğurun əsas qaynaqlarından

birdir.

ƏDƏBİYYAT

1.Paşayev A.M. Nizami Gəncəvinin poetik adlar aləmi (Poetik antroponimika) – Bakı: “Mütərcim”, 2010, 208 s.

2.Axundov A. “Ön söz” Azərbaycan onomastikasında gedən proseslər: Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 2008

3.Quliyeva Z. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində şəxs və yer adlarının üslubi xüsusiyyətləri. Bakı. 2017. 135 s. dis.

4.Səfərov M. Bədii üslub və onomastik leksika. Azərbaycan onomastikasına problemlərinə həsr olunmuş VII elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, 2000, “ADPU”, s.123

5.Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, II cild, Bakı: “Nurlan”, 2008, 478 s.

6.Qurbanov. A. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. II c. Bakı. 2019. 431 s.

Açar söz: onomastik vahid, poetik onomastika, antroponim, toponim, üslub

Xülasə

Bədii ədəbiyyatda onomastik vahidlərin işlənməsi ədəbi dil baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan ədəbiyyatı onomastik vahidlərlə zəngindir. Dilçilikdə onomastik vahidlərin poetik və üslubi xüsusiyyətlərini öyrənən sahə poetik onomastika adlanır. Bu günədək dilçiliyimizdə poetik onomastik leksika sistemli şəkildə tədqiq olunmamışdır. Onomastik vahidlərin üslubi imkanlarının öyrənilməsi üslubiyyat, dialektologiya və başqa sahələrin öyrənilməsi baxımından da faydalıdır. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərdən istifadə edən hər bir yazıçı və şairin özünəməxsus yanaşma tərzidir. Onomastik leksikadan bədii əsərlərdə istifadə dilin onomastik mənzərəsinin aşkara çıxarmaqla yanaşı, əsərin yazıldığı dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti ilə bağlı müəyyən təsəvvür yaradır. Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi adlardan komik vasitə kimi istifadə olunur. Buna əsasən, satirik əsərlərdə rast gəlinir. Bədii əsərlərdə yazıçının surətlərə ad verməsi müəyyən məqsədə xidmət edir. Müsbət və mənfi surətə verilən ad əsərin janrı ilə bağlı olması ilə yanaşı həm də yazıçının həmin surətə münasibəti ilə əlaqədar olur. Bədii əsərlərdə toponimlər hadisələrin baş verdiyi məkanı bildirməklə yanaşı, müəyyən üslubi vəzifəni də yerinə yetirir. Bədii ədəbiyyatda işlənən toponimlərin çox böyük və zəngin üslubi poetik imkanları vardır. Onomastik tədqiqatlarda toponimlərin üslubi xüsusiyyətləri ilə bağlı problemlərə də toxunulmuşdur. Toponimlərin bədii əsərdə üslubi keyfiyyət və çalar qazanması hər bir sənətkarın fərdi üslubundan asılı olur. Onomastik vahidlərin rəngarəng üslubi imkanları və çalarları yazıçı və şairin əldə etdiyi uğurun əsas qaynaqlarından biridir.

Summary

Poetic onomastics.

The development of onomastic units in the literary literature is of particular importance in terms of literary language. Azerbaijani literature is rich in onomastic units. The field of study of the poetic and stylistic features of onomastic units in linguistics is called poetic onomastics. To this day, poetic onomastic lexemes have not been systematically investigated in our linguistics. Studying the capabilities of onomastic units is also useful in terms of learning styles, dialectology and other areas. Every writer and poet who uses onomastic units in fiction has his or her own unique approach. The use of onomastic vocabulary in artistic works not only reveals the onomastic picture of the language, but also provides some insight into the socio-political context of the work. Special names are used as comics in Azerbaijani literature. It is found in satirical works. The name of the writer in the works of fiction serves a particular purpose. The positive and negative name is associated with the genre of the work, but also with the writer's attitude. In art works, toponyms, in addition to reporting the location of events, also have a specific style. The toponyms used in the

literary literature have a great and rich poetic potential. Problems with the characteristics of toponyms in onomastic studies have also been addressed. The quality and style of toponyms in artistic work depends on the individual styles of each artist. The colorful styles of onomastic units and their colors are one of the main sources of success for the writer and poet.

Key words: *onomastic unit, poetic onomastics, anthroponym, toponym, style.*

Резюме

Поэтическая ономастика

Развитие ономастических единиц в литературной литературе имеет особое значение с точки зрения литературного языка. Азербайджанская литература богата ономастическими единицами. Область изучения поэтических и стилистических особенностей ономастических единиц в лингвистике называется поэтической ономастикой. По сей день поэтические ономастические лексикемы систематически не исследовались в нашей лингвистике. Изучение возможностей ономастических единиц также полезно с точки зрения стилей обучения, диалектологии и других областей. Каждый писатель и поэт, использующий ономастические единицы в художественной литературе, имеет свой собственный уникальный подход. Использование ономастической лексики в художественных произведениях не только раскрывает ономастическую картину языка, но также дает некоторое представление о социально-политическом контексте произведения. Специальные имена используются как комиксы в азербайджанской литературе. Это найдено в сатирических работах. Имя писателя в художественных произведениях служит определенной цели. Позитивное и негативное имя связано как с жанром произведения, так и с отношением писателя. В произведениях искусства топонимы, помимо сообщения о местонахождении событий, также имеют особый стиль. Топонимы, используемые в литературной литературе, имеют большой и богатый поэтический потенциал. Проблемы с характеристиками топонимов в ономастических исследованиях также были рассмотрены. Качество и стиль топонимов в художественном произведении зависит от индивидуальных стилей каждого художника. Красочные стили ономастических единиц и их цвета являются одним из основных источников успеха для писателя и поэта.

Ключевое слово: *ономастическая единица, поэтическая ономастика, антропоним, топоним, стиль.*

Rəyçi: dos.E.Vəliyeva

İNGİLİS DİLİNDƏ ŞƏKİLÇİLƏRİN FONOLOJİ, FUNKSIONAL VƏ DİSTRİBUTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məfəsis ingilis dilində məhsuldar şəkilçi morfemlərin fonoloji funksional və distributiv cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir.

allomorfların tərkibi

- 1) fonoloji invariant
- 2) bitişmə növü
- 3) fonoloji məna
- 4) distribusiyası
- 5) qrammatik funksiya
- 6) qrammatik ardıcılıq və bağlılıq
- 7) semantik funksiyası (bin neçə şəkilçiyə xasdır)

Morfəmlərin üzvlənməsi ingilis dilinin əlifbası sırası ilə verilir.

- **able** -

1) Allomorflar

[ə'bl]- able, -ible

profitable – gəlirli, mənfəətli

capable – qabiliyyətli, bacarıqlı

passible – mümkün olan

responsible – məsuliyyətli

- able, -ible, -abl, -ibi şəkilçisi – ness, -ly şəkilçilərindən əvvəl.

advisable – tövsiyə olunan, advisablü – kamalla

incompatibleness – uyumsuzluq, insompatibly – uyusmaz halda

[jubl] - ubble, dissoluble – tərkib hissələrinə ayrılan

dissolubleness – tərkib hissələrinə ayrılma

[ə'bil] - abil, -ibil şəkilçisi – ity – şəkilçisindən əvvəl:

affability – mehribançılıq, agreeability – xoşluq, alibility – qidalılıq,

alternability - dəyişmə qabiliyyəti, responsibility – məsuliyyət.

[i'bil] - abil- şəkilçisi – ity- şəkilçisindən əvvəl:

incredibility – ağılasığmazlıq

[əbil] - abi-, -ibil- şəkilçisi –ism, -ist-dən əvvəl:

probabilism – ehtimal

probabilist – ehtimal nəzəriyyəsinin tərəfdarı.

2. Fonematik invariant: [bl]

3. Bitişmə növü: a) sərbəst, məsələn,

dur/able – davamlı

enjoy/able – yeməli

b) yarım sərbəst, məsələn,

aud/ible - eşidilən

communic/able – adama yovuşan

b) sərbəst olmayan: məsələn,

sompat/ible – uyğunlaşan

vulner able – tez sınıan, zəif, dişbatan

4. **Fonoloji məna:**

Fonoloji mənada vokalizmin dəyişməsi – inflame [in'fleim] – alovlanan

ekstensiya – damn [dæm] – qarğımaq

damnable ['dæmnəbl] – lənətlənmiş

son saitin reduksiyası:

administer [əd'ministə] – idarə etmək

administrabe [əd'ministəbl] idarə olunan son saitin əlavə olunması –

lamina ['ləminəbl] – nazik qat

laminable [ləminə] - nazik qatlı

5. Distribusiyası: a) – avle – şəkilçi morfemi – iti- (ity), -isle, -iz – (ize), -ut- (-ute), -i (-y), -ic, -ice, -ion, -it (-ity), -ur- (-ure), -ve (-ive)

morfemlərindən sonra işlənir. Məsələn:

cert/ifi/able – təsdiq edilə bilən, ver/iti/able – sübut oluna bilən,

anal/yz/able – təhlil oluna bilən, distributable – bölüşdürülə bilən,

serv/ice/able – möhkəm, bərk, sarsılmaz

char/it/abe – xeyriyyə/

б) – абле- шякилчи морфеминдян яввял.

-al, -ze (ize), -ic, -iz-, -il, -ize, -at, -ivmorfəmləri işlənə bilər: məsələn.

gener/al/iz/able – ümumiləşdirilə bilər.

critic/iz/able – tənqid oluna bilər

cult/iv/at/able – becərilə bilər

b) -able- şəkilçi morfemi – ic, -ness, -ic, -ity, -iti, -y, -ish, -ity, -ion şəkilçilərindən əvvəl işlənə bilər. Məsələn:

pract/ic/able/ness – həyata keçirilə bilər

pract/ic/abil/ity – məqsəduyğunluq

serv/ice/able/ness – sarsılmazlıq, möhkəmlik

serv/ice/abil/ity – möhkəmlik, etibarlılıq

charit/able/ness – xeyriyyəçilik

compan/ion/abl/y – adama yovuşmaqla

favour/able/ness – əlverişlilik

- асу

1. Allomorflar: [əsi] – асу, - icy, - осу, - оsy. Məsələn: advocacy – vəkillik,

hypocrisy – ikiüzlülük

leprosy – cüzam

[isi] – есу, - еsy; prophecy – qabaqcadan demə

courtesy – nəzakətlik

[si] – cy, - sy, normalcy – norma, adi vəziyyət

surgeoncü – hərbi həkim vəzifəsi

[is] – ace – populace – xalq kütləsi

[əs] – ac ious – dən əvvəl: efficacy təsirlilik, veracity – doğruluq, gercəklik.

[ei] – ac, - ious – dən əvvəl:

efficacious – təsirli, veracious – doğru, gerçək.

1. Fonematik invariant: [si]

2. Bitişmə növü: a) sərbəst,

suprem /acy-üstünlük, alilik

bankrupt /cy – müflislik

vaqon et /cy – baronet titulu.

v) yarımsərbəst – delis/acy – incəlik, zəriflik

led/acy – irs, varislik

adefu/acy – kafilik, kifayət etmə

3. Distribusiya: -acy şəkilçi morfemi – er, - et (- ot-), -eon, -al şəkilçilərindən sonra işlənir. Məsələn:

lept/osy – cüzam,

vaqon /et/ еcy, abbot/ cy – abbatlıq, rahiblik

surgeon /cy – hərbi həkim vəzifəsi,

norm /al /cy – norma, adi vəziyyət.

Qrammatik funksiyası ondan ibarətdir ki, isim düzəldir.

- аэе

1. Алломорфлар:

[идз] – аэе. Мяслян: стораэе – анбар, сахлама

исаэе – истифадя

ъоураэе – мярдлик

марриаэе – ниэаш

манаэе – идаря.

- мент, -абле, -инэ, -ер шыкилчиляриндя яввял: дисъоур/аэемент –
рущдан дцшмя,

марри/аэе/абле – евянмя йашына чатан

бангажер – сарьыбаьлайан

- оус, шыкилчисиндя яввял: [еидз] –

адвант/аэе/оус – газанълы, мянфяятли

umbrageous – kölgəli

courageous – mərd,

2. Fonematik invariant: [idz]

Bitişmə növü: a) sərbəst – passa/ge keçid, light/er/age – yükləmə, yüklənmə

b) sərbəst olmayan: voya/ge – səyahət

for/age – yem

Fonoloji mənası: şəkilçi vurğusuz vəziyyətə düşür. Fonetik birləşməyə əsasən ekstensiya hadisəsi baş verir.

porter [pə:tə] – yükdaşıyan, hambal

porterage [po:təridz] – hambalıq

Distribusiya: a) – age şəkilçi morfemi – er (or), -ent şəkilçilərindən sonra gəlir. Məsələn:

brok/er/age – dəllallıq
factor/age – vasitəçilik
client/age – müştərilik.

b) – ous, - ly, - ness, - able, - er, - ment şəkilçilərindən əvvəl işlənir.

advantage ous – xeyirli, mənfəətli,
umbr/age/ous/ ily – kölgəli şəkildə
damage/able – tez korlanan
discouragement – ruhdan düşmə

- age isim düzəldən şəkilçi morfemdir. Bir neçə düzəltmə sözlər konversiyaya uğramışdır. Məsələn: voyage səyahət, camouflage pərdələmə, ört-basdır etmə, sabotage – sabotaj.

1. Allomorflar:

[əl] – al, - ial – normal

partial – qismən, natamama,

facial – səthi, üzdən

- al şəkilçi morfemi – ly, -ism, - ize şəkilçilərindən əvvəl gəlir:

normally – normal halda,

partially – qismən,

portalize – normallaşdırmaq

[l] – al edusational – təhsili

emotional – hissi, həyəcanlıq

[iəl] – ial equatorial

- ial – ly şəkilçisindən əvvəl:

conspiratorially – müəmmalı şəkildə

[juəl] – ual: factual – faktik,

contextual – kontekstual

[vəl] – ual – usual – «adi»

[tl] – tal – horizontal -horizontal

[inl] – inal longitudinal – uzununa,

[æ] – al – ily şəkilçisindən əvvəl gəlir:

fantastically – əfsanəvilik

normality – normallıq

partiality – natamamlıq

[juəl] – ual şəkilçisi – ity şəkilçisindən əvvəl:

spirituality – mənəviyyat, ruhilik.

Bitişmə növü: a) sərbəst – person/al – şəxsi

b) yarımsərbəst: fosal – fokuslu

v) sərbəst olmayan – celest/ial – göy cisimlərinə aid.

Distribusiya: - al şəkilçi morfemi – ori (- ory), -ur (-ure), - ment, - ent, - l (-y), - ion, - ic (-ice), - or, - et (ety), - ism, - iv (ive) şəkilçilərindən sonra işlənir. Məsələn:

govern/ment/al – hökumətə aid

au/r/al eşitmə (sifət)

aug/ul/al - uğursuz

arriv/al – çatma, gəlmə

consequent/al – məntiqi nəticədən çıxan

emotion/al - həyəcanlı,

music/al – musiqili

doctor/al – doktorluq

bapt/ism/al – bantizmə aid

fest/iv/al – festival.

b) – at, -or, - ion şəkilçilərindən sonra işlənir:

conspir/ator/ial – müəmmalı, şübhəli

congregat/ion/al – kilsəyə aid.

Bunlardan başqa – ize, - ig, - ation, - ism, - ly, -ity şəkilçilərindən əvvəl də işləyə bilər. Məsələn, socia/lize – ictimailəşdirmək,

focolize – fokuslaşdırmaq

spirit/ual/iz/ation –

leq/al/ly – qanuni [li: gəlz]

part/ial/ity – tərəfçilik, qərəz

fundament/al/ist – fundamentalist

fundament/al/ism – fundamentalizm

- al –

1. Allomorflar:

[əl] – al: arrival – varid olma, gəliş
 burial – dəfn
 [i] – al saitedən və ya diftonqdan sonra
 betrayal [bi'treial] – xəyanət, satqınlıq
 trial [trəial] – sınaq
 signal – siqnal
 [jvəl] – ual [t] samitindən sonra:
 intellectual – ziyalı, intellektual
 Fəl köklərinə əlavə olunur, dismiss/al – qovulma, approval bəyənmə/
 Konversiyaya uğrayan əsaslarda – ism, - dom
 Şəkilçilərindən əvvəl gəlir:
 offic/ial/ism – rəsmiyyətçilik,
 offic/ial/dom – rəsmilik

- ate-

1. Allomorflar:

[eit] – ate: designate – təyin edilmiş
 dimidiate – 2 bərabər hissəyə bölünmüş
 discriminate – aşkar, aydın, məlum
 intimidate – qorxutmaq,
 locate – yerləşdirmək, animate – canlandırmaq, narrate – nəql etmək.

- at - şəkilçisi – or, - ed, - ing şəkilçilərindən əvvəl, məsələn:

propagator – yayan,
 intoxicated – cüşa gələn,
 vacillating – tərəddüd edilən.

- at – şəkilçisi – or -, ive şəkilçilərindən əvvəl. Məsələn: marrator – nəql edən,

vibrative – titrəyən.

[juet] – uate: eventuate – sona çatdırmaq,
 [ie] – iade: substantiate – düzgünlüyü sübut etmək
 [ət] – at – şəkilçisi – ory, - ite, -ive şəkilçilərindən əvvəl işlənir.
 sreculatory – müşahidə olunan
 pacifisatory – sakitləşdirici,
 narrative – povest, hekayə
 vibrative – titrəyiş yolu ilə olan.

Bitişmə növü aşağıdakılardan ibarətdir: a) sərbəst prognostic/ate proqnozlaşdırmaq; eventu/ate həll olunmaq; b) yarımşəbət locate – yerini təyin etmək,

v) sərbəst olmayan opinton/ated – rəy vermək, cult/ivate – bəcərmək.

Bu allomorf vurğusuz mövqedə durur: [':spis]: [':spikeit]: samit əvəzləməsi baş verir; [kə'pæsiti]: [kə'pæsiteit] saitin reduksiyası müşahidə olunur. Distribusiya: - ate morfemi əsasda – it – (-ity), - ic-, - if-, şəkilçilərindən sonra gəlir: məsələn:

capasit/ate – qabiliyyətli etmək,
 prognos/tic/ate – proqnozlaşdırmaq
 pacif/ic/ate - sakitləşdirmək

- or, - ion, - ive, - ly, - ing, - ory, - ed, - ness, - ion, - al, - ile, - il, ity, - ion, - ship, - able, - abil, - less, - ure şəkilçilərindən əvvəl işlənir:

intimid/at/or – qorxudcu,
 excavat/ion – qazıntı,
 speculat/ive/ness – xəyalpərəstlik,
 vibrat/ion/less – titrəyişsiz
 vibrat/il/ity – titrəyiş
 relat/ion/ship – əlaqə
 dilat/abil/ity – genişləndirmə
 exaggerat/ed/ly – şişirdilmiş.

Bu şəkilçidən fəl düzəlir. İsmə və sifətə əlavə olunur. Məsələn:

eventuate – həll etmək,
 capacitate – qabiliyyətli etmək
 substantiate – düzgünlüyü sübut etmək
 prognosticate – proqnozlaşdırmaq
 autbenticate – təsdiq etmək,
 racificate – sakitləşdirmək.

Ис тифа дя олуна н ядя бийят

1. Ад илов МИ, Ве рдийева З.Н., Аь а йева Ф.М. Из а щь дилчилик мяктя би. Ба кы 1980
3. Щц с ейна д а М. Мц а с ир Аз ь р ба й ь а н д и ли, Мор фолоэ и я Ъ Ъ Ъ щ и с с я. Ба кы 1983
4. Ъ ь а ф ь р о в С. Аз ь р ба й ь а н д и ли н д я с ю з й а р а д ь ь ь ь ь ь ь. Ба кы 1960
5. Курилович Е. Аллофоны и алломорфы, «Очерки по лингвистике», М. 1962

6. Arnold: «The English word» M. 1977
7. Ярцева К.Н. Историческая морфология английского языка. Изд-во АН СССР. М.1960
8. Ginoburg R.S. Khidakel, Knyazeva G. Y, Sankin A.A. A course in Modern English Lexicology. M.1966
10. Harris Z.S. Morpheme alternates in linguistic analysis. "Language", 1942, vol 18, №3
11. Hockett Ch F. Problems in morphemic analysis "Language"; 1948, vol. 24. №4
12. Nida E.A. The Identification of morphemes. "Language", 1948, vol. 24

Açar sözləri: *İngilis dili, şəkilçi, fonoloji, funksional*

Key words: English, affix, phonological, functional

Ключевые слова: английский, аффикс, фонологический, функциональный

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Ofelya Piriyeva¹¹⁷

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BAĞLAYICILARIN İŞLƏNMƏ FUNKSIYALARI

Dilimizdə nitq hissələri iki qrupa bölünür: əsas nitq hissələri və köməkçi nitq hissələri. Əsas nitq hissələri dedikdə isim, sifət, say, əvəzlilik, zərf və feil nəzərdə tutulur. Köməkçi nitq hissələri isə ədat, modal sözlər, qoşma, bağlayıcı və nidadır. Sadaladığımız hər bir nitq hissəsinin morfoloji xüsusiyyətləri vardır ki, bu cəhətlərinə görə onlar təhlil olunur və əsas və köməkçi nitq hissələri adlı iki qrupdan birinə daxil edilir. Deməli, bütün nitq hissələrinin özünəməxsus morfoloji xüsusiyyətləri vardır. Köməkçi nitq hissələrindən biri olan bağlayıcıların da morfoloji xüsusiyyətləri ilə bərabər, sintaktik və semantik cəhətləri vardır. Bağlayıcıların əsas funksiyası sözlər və cümlələr arasında əlaqə yaratmaqdır. “Bağlayıcı dildə çox mühüm rol malik olan nitq hissəsidir, lakin əsas yox, köməkçi nitq hissəsidir. O, cümlədə müəyyən vəzifə daşıyır, lakin cümlə üzvü olmur. Bağlayıcı ayrılıqda lüğəvi mənaya malik müstəqil söz olmadığı üçün söz yaradıcılığında iştirak etmir, yəni sözdüzəldici şəkilçi qəbul edib, başqa nitq hissəsinə çevrilə bilmir. Bütün bunlara əsasən bağlayıcıya belə tərif vermək olar: söz birləşməsinin və cümlənin tərkibindəki sözlər, birləşmələr, cümlələr və cümlə qrupları arasında sintaktik-məntiqi əlaqə yaradan, lakin lüğəvi mənası olan, müstəqil bir söz kimi cümlə üzvü ola bilməyən köməkçi nitq hissəsinə bağlayıcı deyilir” (1, s. 228).

Demək olar ki, tədqiqatçıların hamısı yekdilliklə bağlayıcının əlaqə yaradan, bağlayıcı funksiyasına sahib olan köməkçi nitq hissəsi hesab edirlər. “Azərbaycan dilində çox işlənən köməkçi nitq hissələrindən biri də bağlayıcıdır. Bağlayıcılar sadəcə cümlənin söz-formaları, mürəkkəb cümlənin tərəfləri, mətnin komponentləri cümlələr arasında məntiqi-qrammatik əlaqə yaratmağa xidmət edir və tərəfləri bir-birinə bağlamaqla konstruksiyanın tamamlanmasını şərtləndirir” (2, s. 60). “Sözlər, cümlə üzvləri və ya cümlələr arasında əlaqə yaradan köməkçi nitq hissəsinə bağlayıcı deyilir. Bəzən bağlayıcılar ayrı-ayrı müstəqil cümlələri, abzasları, hətta mətnin müxtəlif hissələrini bir-birinə bağlayır” (3). Gətirilmiş sitatlarla əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, bağlayıcıların bir nitq hissəsi kimi əsas funksiyası sözləri və cümlələri bir-birinə bağlamaqdır. S.Hüseynova bağlayıcılardan bəhs edərkən belə yazır: “bağlayıcılar köməkçi nitq hissələrindən biri kimi morfolojiyaya aiddir. Lakin onların bir sıra sintaktik vəzifə daşıdıqları da danılmazdır. Bağlayıcılar qrammatik, semantika, sintaktik vəzifəsinə və quruluşuna görə təsnif edilir. Sintaktik vəzifəsinə görə bağlayıcılar iki qismə ayrılırlar.

- 1) tabelilik bağlayıcıları;
- 2) tabelilik bağlayıcıları” (4, s.131).

Qeyd edək ki, bağlayıcıların sintaktik vəzifəsi onların semantikasi ilə sıx bağlıdır. Elə buna görə bağlayıcıların mənə növlərindən bəhs olunarkən tabelilik və tabelilik əlaqəsinə əsaslanaraq onların mənə qruplarına bölünür. Ancaq bağlayıcılar köməkçi nitq hissəsi olduğu üçün onların leksik mənası yoxdur, yəni onlar cümlələri, mətnləri bir-birinə bağlayarkən müəyyən mənə qruplarına bölünür, təklidə isə bağlayıcılar heç bir semantik yük daşıya bilmir. F.Zeynalov bu haqda yazır ki, “Tabelilik və tabelilik bağlayıcılarını mənə qruplarına bölmədən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, burada qrammatik mənə ilə leksik mənanın sərhəddini müəyyənləşdirmək məsələsi ortaya çıxır. Bağlayıcıların mənəyə görə bölgüsünə şərti yanaşmaq lazımdır. Köməkçi nitq hissələri kimi bağlayıcıların da nominativ leksik mənası olmadığı üçün, söhbət onların öz mənə bölgüsündən yox, söz birləşməsi və cümlələri, xüsusilə tabeli mürəkkəb cümlələri birləşdirdikdən sonra meydana çıxan mənə çalarlıqlarının bölgüsündən getməlidir” (5, s. 272).

Tabelilik bağlayıcılarının əlaqələndirdiyi dil vahidləri bir-biri ilə bərabər hüquqlu olur, yəni biri digərindən asılı olmur. Hər ikisi arasında eyni əlaqə olur. Tabelilik bağlayıcıları həmcins üzvlər, həm də tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında olur. Q.Kazımov tabelilik bağlayıcılarının mənə qruplarından bəhs edərkən onları dörd qrupa bölür:

- 1) Birləşdirmə bağlayıcıları;
- 2) Qarşılaşdırma bağlayıcıları;
- 3) Bölmə bağlayıcıları;
- 4) Aydınlaşdırma bağlayıcıları (6, s. 357-362).

B.Xəlilov tabelilik bağlayıcılarının mənə qruplarından danışarkən onları altı mənə qrupa bölür. Belə ki, Q.Kazımovun bölgüsündən fərqli olaraq o, mənə qrupuna iştirak və inkarlıq bağlayıcılarını da daxil edir (7, s. 303). Biz də tabelilik bağlayıcılarının mənə növlərindən bəhs edərkən onları altı qrupa böləcəyik. Q.Kazımov iştirak və inkarlıq bağlayıcılarını birləşdirmə bağlayıcıları kimi versə də, inkarlıq bağlayıcılarının semantikasında inkarlıq, iştirak bağlayıcıların da isə iştirak məzmunu vardır. Onların daşdığı mənə qruplarına müvafiq olaraq tabelilik bağlayıcılarının altı qrupa bölünərək təhlil edilməsinin tərəfdarıyıq.

Müasir Azərbaycan dilində tabelilik bağlayıcıları aşağıdakı mənə qruplarına bölünür.

1) Birləşdirmə bağlayıcıları: *və, ilə*. Bu bağlayıcıların əsas semantik yükü cümlələri, mətnləri bir-biri ilə birləşdirməkdir. *İlə* bağlayıcısı yalnız həmcins üzvləri birləşdirə bildiyi halda ondan fərqli olaraq *və* bağlayıcısının sintaktik vəzifəsi daha genişdir o həm həmcins üzvləri bir-biri ilə birləşdirir, həm də tabeli mürəkkəb cümlələri bir-birinə bağlayır. Məsələn, *Oktay ilə Humay olimpiyadada qalib gəldilər*. Bu cümlədə *ilə* bağlayıcısı həmcins üzvləri – Oktay və Humayı bir-birinə bağlamışdır. Nitq prosesində ünsiyyət qurulan zaman bəzən iki və daha artıq cümləni və hətta böyük mətnləri bir-biri ilə birləşdirmək lazım gəlir ki, bu zaman *və* bağlayıcısından istifadə edilir. *Oktay və Humay olimpiyadada qalib gəldilər*. *Doğma vətənim günü-gündən çiçəklənir və ölkəmiz dünya miqyasında tanınan ölkələrdən birinə çevrilir*. Birinci cümlədə həmcins üzvlər arasında *və* bağlayıcısı işlənmiş, ikinci cümlədə isə *və* bağlayıcısı iki sadə cümləni bir-biri ilə birləşdirməklə tabeli mürəkkəb cümlə yaranmışdır.

2) Qarşılaşdırma bağlayıcıları: *amma, ancaq, lakin, isə, fəqət, halbuki və s.*

Bu bağlayıcılar sözlər, cümlələr və mətnin tərkib hissələrini bağlayarkən qarşılaşdırma mənası yaradır. Belə ki, qarşılaşdırma bağlayıcılarının işləndiyi cümlədə iki tərəfin bir-biri ilə qarşılaşdırılması aydın şəkildə ifadə olunur. Qarşılaşdırma bağlayıcıları bir-birinə əkslik təşkil edən iki tərəfi bir-birinə bağladığı üçün onların semantikasında qarşılaşdırma anlamı vardır. Q.Rüstəmov qarşılaşdırma bağlayıcılarının yaratdığı mənadan bəhs edərkən qeyd edir ki, “Bu qrupa daxil olan bağlayıcılar sadəcə cümlənin həmcins üzvlərində tabeli mürəkkəb cümlənin və mətnin komponentlərində ifadə olunmuş müəyyən əlamət, keyfiyyət və təsvirləri qarşılaşdırma yolu ilə bağlamağa xidmət edir” (2, s. 69). Məsələn, *Qonaqların gələcəyini bildirdi, ancaq nə vaxt gələcəklərindən xəbəri yox idi. Həyatı gözlədiyindən də çətin idi, lakin o gələcəyə ümidlə baxırdı*. Qarşılaşdırma bağlayıcıları bir-birini asanlıqla əvəz edə bilərlər. “Lakin bağlayıcısı bağladığı cümlə üzvlərinin və eləcə də bir-birinə üzvi

surətdə bağlanmış cümlənin mənası ilə əlaqədar bir sıra xüsusiyyətlər kəsb edir. Bu bağlayıcı qarşılaşdırma, inkaretmə məzmunu ilə yanaşı, sadalanan həmcins üzvlərin mənasını, məzmununu daha da qüvvətləndirməyə, bu və ya digər xüsusiyyəti fərqləndirməyə xidmət edir” (2, s. 70).

İsə bağlayıcısı da qarşılaşdırma bağlayıcısıdır. Q.Rüstəmov *isə* bağlayıcısından bəhs edərkən yazır ki, “qeyd etmək lazımdır ki, *isə* bağlayıcısı işlənmə yerinə görə digərlərindən fərqlənir. Qarşılaşdırma məzmunu bildirən bağlayıcıların bəziləri bağladığı cümlələr və yaxud həmcins üzvlər arasında işləndiyi halda, *isə* bağlayıcısı ikinci cümlənin obyektindən sonra gəlir” (2, s. 72). Belə ki, *Hava soyuq idi, ancaq uşaq nazik paltar geymişdi*. Bu cümlədə ancaq bağlayıcısı *uşaq* obyektindən sonra gəlir. Eyni cümləni *isə* şəkilçisi ilə versək, *isə* şəkilçisi *uşaq* sözündən sonra gələcək. Məsələn, *Hava soyuq idi, uşaq isə nazik paltar geymişdi*.

3) Bölişdürmə bağlayıcısı: *ya, ya da, gah, gah da, yaxud, istər, istərsə, və ya*. Məsələn, *Sən ya mühəndis olmalı idin, ya da həkim, başqa yolun yox idi. Dünənki məclisdə gah cavanlar, gah da qocalar şeir söyləməklə bir-biri ilə bəhsə girirdilər. İstər kişi olsun, istərsə də qadın onların hər biri üçün şərafət yaşamaq çox vacibdir*.

4) İştirak bağlayıcısı: *həm, həm də, habelə, həmçinin, hətta və s.*

Həm anam, həm də atan mənimlə razı olduqlarını bildirdilər. Əhmədin toyunda bütün dostları, hətta onların ailələri iştirak edirdi.

5) İnkərlilik bağlayıcısı: *nə, nə də, nə də ki və s.*

Nə qız oğlanı danışırdı, nə də oğlan qızı dindirdi. Bizə indi nə sənin, nə də ki dostunun köməyi lazım deyil.

6) Aydınlaşdırma bağlayıcısı: *yəni, yəni ki, məsələn.*

Sən bu işdən xəbərsizsən, yəni nə olduğunu bilmirsən.

Dilimizdə işlədilən tabelilik bağlayıcısı tabeli mürəkkəb tərkib hissələrini bir-birinə bağlayır və onun bir-birinə bağladığı hissələrin biri digərindən asılı olur. Tabesizlik bağlayıcıları həm sadə cümlənin tərkibindəki dil vasitələrini bir-biri ilə bağlamaqla yanaşı, eyni zamanda tabesiz mürəkkəb cümlələrin də tərkib hissələrini bir-biri ilə bağlayır. Tabelilik bağlayıcıları tabesizlik bağlayıcılarından fərqli olaraq ancaq tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bir-biri ilə bağlayır. Elə bu zaman tabeli mürəkkəb cümlədə işlənən tabelilik bağlayıcılarının mənə qrupları yaranır. Tabelilik bağlayıcılarının hansı mənəni ifadə etməsindən asılı olmayaraq onların işləndiyi cümlədə bir tərəf digər tərəfdən asılı olur və asılı tərəf əsas tərəfdəki mənəni izah edib aydınlaşdırır. Tabelilik bağlayıcılarının aşağıdakı mənə qrupları vardır.

1) Aydınlaşdırma bağlayıcısı: *ki, belə ki.*

Məktubda o da yazılmışdı ki, sabah səhər xarici qonaqlar gəlib çatacaqlar. Bütün işlər aydınlaşdırılmalı idi, belə ki, şübhəli insanlar çox idi.

2) Səbəb bağlayıcısı: *çünki, ona görə ki, odur ki və s.* Səbəb bağlayıcılarından yazılı və şifahi nitqdə ən çox istifadə ediləni *çünki* bağlayıcısıdır. *Atasının son sözləri onu göz yaşlarına qarşq etdi, çünki bu onun vəsiyyəti idi. Kəndə gedən bütün yollar bağlanmışdı, ona görə ki, axşam sel bütün körpüləri dağıtmışdır.*

3) Şərt bağlayıcısı: *əgər, hərəgah, indi ki və s.*

Əgər düşməni işğal etdiyini ərazilərimizi tərk etməsə, biz torpaqlarımızı azad etmək üçün digər vasitəyə əl atmalı olacağıq. İndi ki, işlər bu qədər çətinləşdi, əsl günahkarın kim olduğunu siz də biləcəksiniz.

4) Güzəşt bağlayıcısı: *hərçənd, hərçənd ki, madam, madam ki, və s.*

Hərçənd bütün işlərimiz tamamlanmamışdı, yəni də bizi məzuniyyətə göndərəcəklər. Madam ki, bizi günahkar bilir, onda biz ona kömək etməyi düşünmürük.

Bağlayıcılar köməkçi nitq hissələri içərisində ən çox istifadə olunandır. Onlar sintaksisdə cümlələr, abzaslar və mətnlər arasında əlaqə yaradır, onları bir-birinə bağlayır. Cümlələr, abzaslar, mətnlər arasında mövcud olan mənə əlaqələrini bir-biri ilə əlaqələndirir və bağlayır. Belə olan halda həmin bağlayıcılar müəyyən mənə ifadə etmək imkanı qazanır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.

2. Rüstəmov Q. Köməkçi nitq hissələrinin tədrisi. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 160 s.

3. <http://unec.edu.az/application/uploads/2015/07/Komekci-nitq-hisseleri.pdf>

4. Hüseynova S. Ərəb dilçiliyində və Azərbaycan ərəbşinasiyasında bağlayıcıların müqayisəli tədqiqinə dair. Bakı: BDU İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, 2008, № 9, s.131-141

5. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, 312 s.

6. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Nurlan, 2010, 400 s.

7. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə. Bakı: Papirus NP, 2016, 352 s.

Açar sözlər: bağlayıcı, mənə qrupları, sintaktik vəzifə

Key words: conjunction, meaning group, syntactic task

Ключевые слова: конъюнкция, смысловая группа, синтаксическая задача

Function of conjunction in Azerbaijani language

Summary

The article deals with conjunction, one of the supporting parts of the contemporary Azerbaijani language. In Azerbaijani language, conjunction create links between sentences and texts, and connect them to each other. At this point, conjunction are able to express a certain meaning. Note that conjunctions do not mean any meaning separately. They can only express the meaning within sentences, texts.

Функции конъюнкция на азербайджанском языке

Резюме

В статье рассматривается конъюнкция, одна из опорных частей современного азербайджанского языка. В азербайджанском языке конъюнкция создает связи между предложениями и текстами и соединяет их друг с другом. В этот момент конъюнкция способна выразить определенный смысл. Обратите внимание, что союзы не означают никакого значения отдельно. Они могут выразить смысл только в предложениях, текстах.

Rəyçi: dos.E.Vəliyeva

**TRANSFORMASIYAYA AİD TƏDQIQATLARDAN R.VAN VALİN VƏ U.FOLİNİN
REFERENSIAL-ROL QRAMMATİKASININ ƏHƏMİYYƏTİ**

Sintaktik və qrammatik təsvirə funksional baxımdan yanaşmanı səciyyələndirən referensial rol qrammatikası ötən əsrin 70-ci illərinin ortalarında meydana gəlmişdir. Referensial rol qrammatikasında qrammatik vahidlər və sintaktik konstruksiyalar, hər şeydən əvvəl, onların linqvistik sistemdə (nitqdə) funksional roluna görə təhlil olunur və yalnız bundan sonra formal (struktur) xüsusiyyətləri baxımından öyrənilir. Bu qrammatikada cümlənin strukturu iki hissəyə - semantik rol komponentinə və praqmatik komponentə ayrılır. Sonuncunun çərçivəsində nitqdə seçilməyə (müəyyənlik, konkretlik, məlumluq və maraq fokusu kateqoriyaları) əsaslanan "üstünlük" iyerarxiyasını ayırırlar. Belə praqmatik struktur eyni semantik rol topluluğu cümlələr üçün müxtəlif ola bilər və cümlənin kommunikativ strukturuna uyğun gəlir.

Cümlə strukturunun tədqiqi, onun generasiyası, törəməsi, qeyri-generativ modellərin yaradılması N.Xomskinin transformasiya metodu, törədic qrammatika, standart modelinin formalaşması dövründə geniş vüsət alaraq 1970-80-ci illərdə bir

çox yeni nəzəriyyələrin meydana çıxmasına səbəb oldu. XX əsrin ikinci yarısında generativ linqvistikanın yaradılması ilə dilçilikdə qrammatika ilə bağlı yeni mərhələ başlandı. Qeyd olunduğu kimi generativ linqvistika bir sıra mərhələlərdən keçmişdir və ilk hər bir mərhələ N.Xomskinin yeni kitabının çapı ilə başlamışdır. Bu da tədqiqatçının öz işlərinə tənqidi yanaşması, irəli sürdüyü nəzəriyyəni daim təkmilləşdirməyə çalışdığını və nəticədə yeni model yaratdığını təsdiq edir. Təbii ki, generativizmi yalnız N.Xomski deyil, onun ardıcılıları, həmçinin mövcud ideya və müddəaları bu və ya başqa şəkildə qəbul etməyənlər də inkişaf etdirmişlər. Bunun sayəsində dilçilikdə fərqli generativ və qeyri-generativ nəzəriyyələrin, modellərsayı artmışdır. Birinci paragrafda göstəriləyi kimi, əvvəl standart nəzəriyyə və onun hüdudları daxilində sintaktik strukturlar və "aspektlər" modelləri yaradılmışdır. Yalnız bundan sonra genişləndirilmiş standart nəzəriyyə və ya leksikalizm meydana çıxmışdır. N.Xomskinin "Nominalizasiya haqqında qeydlər" məqaləsi və "İdarəetmə və birləşdirmə haqqında mühazirələr" kitabı əsasında "İdarəetmə və birləşdirmə" (idarəedic birləşmələr) nəzəriyyəsi formalaşır. Bu nəzəriyyəyə keçid zamanı başlıca dəyişmə konkret dillərin sintaktik strukturunu təsvir edən spesifik qaydalardan bəziləri universal məhdudlaşdırmalarla əvəz edilmişdir. Bütün transformasiyalar bir dəyişmə ilə dəyişdirilmişdir. Bu ideya çərçivəsində xüsusi modullar (X ştrix nəzəriyyə; məhdudlaşdırma; birləşdirmə, idarəetmə, hal, teta-nəzəriyyə) işlənilib hazırlanmışdır. Bu modullardan hər biri qrammatikanın müəyyən hissəsini əhatə edərək, öz prinsipləri ilə fəaliyyət göstərir, konkret dil spesifikasiyasını təyin edən tənzimləyici parametrlərə malik olur. Prinsip və parametr anlayışları generativizmin sonrakı inkişafında da qaldığına görə bəzən prinsip və parametr nəzəriyyələrindən bəhs olunur ki, bu da nəzərdən keçirilən sahənin ikinci və üçüncü mərhələlərini əhatə edir.

Generativ linqvistikanın diqqət mərkəzində qrammatika nəzəriyyəsi dursa da, bu istiqamət fonologiya, psixolinqvistika, koqnitiv, hesablama və kompüter dilçiliyinə əsaslı təsir göstərmiş, onlarda yeni tədqiqat metod və modellərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Tədqiqatçıların əksəriyyəti XX əsrin sonlarında, bir-birini bu və ya digər aspektdən tamamlayan linqvistik nəzəriyyələrin yaradılmasını qeyd-şərtsiz təsdiq edir, onlar əvvəlki və müasir nəzəriyyələr əsasında dilin müasir mövqedən hərtərəfli şərhini verməyə, daha ümumi nəzəriyyənin formalaşdırılmasına çalışırlar. "Müxtəlif məktəblər öz yolu ilə inkişafını davam etdirməklə yeni predmet sahələrini, tədqiqat istiqamətlərini də ortaya atır. Bununla yanaşı, müxtəlif məktəblərin inteqrasiyası, mövqe yaxınlaşmaları da aşkar müşahidə olunur. Belə olan təqdirdə, müasir linqvistikanın da poliparadixmalılığını təsdiq etmək lazım gəlir [Kubryakova 1995, s. 228]. Doğurdan da, bu gün dilçilikdə yer almış elmi istiqamət və nəzəriyyələrin sayı artmaqdadır.

Funksional istiqamətlənmiş tədqiqat metodlarında təsvir nöqtəyi-nəzərindən funksiya formadan əhəmiyyətli sayılır. Çünki forma cümlə strukturunda lazım gələn konstruksiya və elementlərin seçimində forma əlverişli vasitə olsa da, funksiyanın təyini belə təcrid olunmuş konstruksiyalar əsasında tam müəyyənləşə bilmir və təkrar kontekstə, daha doğrusu, cümləyə qayıtmaq tələbi meydana çıxır. Funksiyanın təyindən sonra bu funksiyanı ifadə edən, verballaşdırılan formaların qruplaşdırılması sadələşir. Yəni konkret funksiyanın yerinə yetirilməsində iştirak edən fərqli formalar çoxluğunu qurmaq mümkün olur. Funksiyanı təyin etmək və ondan çıxış edərək formaları müəyyənləşdirmək dilin ünsiyyət rolunu araşdırmaq üçün əhəmiyyətli bir istiqamətdir. Bu məsələdə yenə də "dil sənəti" və "dildən istifadə" kimi anlayışların ifadə etdiyi məzmun, onların qarşılıqlı əlaqəsi, eləcə də təsirini aydınlaşdırmağa ehtiyac duyulur. Dilin kommunikasiya məqsədilə istifadəsi, onun sosial qarşılıqlı münasibətlərdə oynadığı rol, təbii ki, dilin təbiətini başa düşməkdə əsaslı əhəmiyyət daşıyır. N.Xomskinin göstərir ki, dildən istifadənin öyrənmək onun əsasında duran dil sənətini dərk etmək səviyyəsindən asılı olaraq inkişaf edəcəkdir [9, s.14]. Burada dilin öyrənilməsindən əvvəl onun hansı psixoloji əsaslar zəminində reallaşmasını nəzərə almaq ön plana çəkilir. Əvvəl insan şüurunda müəyyən fikir yaranır, sonra bu fikri ifadə etmək tələbi meydana çıxır. Bu mövqedən məsələyə yanaşma, aydındır ki, ilk növbədə idrak mexanizmində gedən prosesləri öyrənməyi aktuallaşdırır. Şübhəsiz ki, fikrin yaranması mütləq və zəruridir. Lakin fikrin yaranması ilə onun ifadəsinin eyni zamanlılığının mümkünlüyü çox vaxt nəzərə alınmır. Referensial rol-qrammatikasında N.Xomskinin irəli sürdüyü müddəaya əks mövqedən yanaşma özünü göstərir. Burada dilin təbiətini öyrənmək üçün kommunikasiyanı araşdırmağın zəruriliyi ideyası ortaya atılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə bir ideya ilə çıxış edərkən, tədqiqatçılar hər cür verbal davranışın kommunikativ akta çevrilməsi tezisini irəli sürmür və qeyd edirlər ki, bu məsələyə münasibətdə onların mövqeyi çəkinin mahiyyətini və strukturunu başa düşmək üçün əvvəlcə bu alətin əsas təyinatının mıxı harasa çalmaq olduğunu təsdiq etmək, sonra onun başqa məqsədlərlə istifadə olunduğunu nəzərə almaq kimi müddəaya oxşardır [Van Valin, Foli, s. 378]. Bu cür fikirlər, daha doğrusu, əşyanı müxtəlif məqsədlərlə istifadə etməyin mümkünlüyü geniş yayılmış hadisədir.

"Niyə demədiniz, siz, əzizlərim

Əl yalnız görüşmək deyil,

Bəzən yumruq kimi, gərək olacaq" [Nəriman Həsənzadə].

R.Van Valin və U. Folinə istinad edilmiş bu nümunə əslində, forma və funksiya qarşılaşdırılmasını, eyni funksiyanı müxtəlif formalarla ifadə etmək, bir formanın fərqli funksiyaları bildirmə prinsipini təsdiq edir.

Referensial rol qrammatikasında sintaksis, semantika və praqmatikanın qarşılıqlı təsiri nəzərə alınır. Belə münasibət zamanı sintaktik konstruksiyalar semantik və praqmatik təsirlər istisna edilmədən təyin olunur. Başqa sözlə desək, söyləmin sintaktik strukturuna, bir tərəfdən

danışanın propozisional formalaşdırılan informasiyanı ötürmək niyyəti ilə, digər tərəfdən, söyləmin reallaşdığı sosial və linqvistik kontekstlərin gətirdiyi məhdudiyyətlərin qarşılıqlı təsiri fonunda baxılır.

Van Valin və U.Foli sintaksisin tam şəkildə semantika və praqmatika ilə eyniləşdirilməsini iddia etmir. Morfosintaktik strukturun bəzi aspektləri xalis funksional terminlərlə təsvir oluna bilmir. Məsələn, ingilis dilində sifətin isimdən sonra deyil, əvvəl işlənməsi qaydaları funksional terminlərlə təsvirini tapmır. Belə məsələlərin əksəriyyəti formal tipoloji prinsiplər əsasında həllini tapır. [Van Valin, Foli, s. 378]. Ümumiyyətlə, morfosintaktik strukturlar müstəqil səviyyə təşkil edir və bu səviyyə semantik və praqmatik amillərdən asılı olmur. Bununla belə, səviyyə transformasiya qrammatikasında olduğu kimi mütləq avtonom sayılmır. Sinxron səviyyədə referensial rol qrammatikası dillərin formal xassələrini universal terminlərlə elə şəkildə izah etməyə çalışır ki, praqmatik və semantik, başqa cür desək, funksional münasibət həlledici olub formal münasibəti üstələyir.

Referensial rol qrammatikasında sintaksis, semantika və praqmatika arasında qarşılıqlı təsirin konkret xarakteri universal hesab edilmir, bu istiqamətdə tədqiqatların vacib predmeti olur [Foley-Van 1982, s.378]. Müəlliflər göstərirlər ki, belə qarşılıqlı təsirlər bütün dillərdə eyni şəkildə reallaşmır və bu faktın özü vacib tipoloji əhəmiyyət kəsb edir. Əlbəttə, bütün dillər semantik və praqmatik amillərin konkret qrammatik sistemdə formal reallaşmasından asılı olmayaraq eyni bir kommunikativ fəaliyyəti həyata keçirə bilər.

Referensial rol qrammatikasında belə qəbul edilir ki, bütün dillərin qrammatik strukturu iyerarxik səviyyələrin terminləri ilə təşkil olunur. Eyni zamanda bu qrammatika təqmem nəzəriyyəsinə istinad edir (Jones 1980). Standart təqmem iyerarxiyasına abzas – müstəqil cümlə - elementar cümlə (clause) – təşkilədiçi – söz - əsas – morfem daxildir. Foli və Van Vilinin təklif etdiyi qrammatikada cümlə səviyyəsi əsas götürülmüşdür.

Referensial rol qrammatikası adı elementar cümlə səviyyəsində iki əsas qrammatik sistemin şərhilə əlaqədar yaranmışdır. Bir sistem elementar cümlənin semantik (hal) rol strukturu, digəri isə sadə cümlədə ismi qrupların referensial və ya praqmatik xassələri ilə bağlıdır. Bu iki sistem xalis universal qrammatika hesab edilir, lakin onların hər ikisi bütün dillərdə reallaşır. Həm semantik rol strukturu, həm də praqmatik yönümlü sistemin nəzərdən keçirilməsi vacibdir.

Ünsiyyət prosesində insan müəyyən fəaliyyətdən, hadisədən və ya haldan bəhs edir. Bütün bunlar real gerçəklikdə mövcuddur və müəyyən obyektlərlə əlaqədardır. Belə obyektlər insanlar, heyvanlar, əşyalar və s. ola bilər və onlar müxtəlif situasiyalarda fərqli rolları oynayır. Dil insanlara imkan verir ki, onlar bu obyektlər haqqında danışsınlar, situasiyanın və onun iştirakçılarının təqdimatı üçün vasitələr seçsinlər. Belə vasitələrin bir hissəsi elementar cümlənin semantik rol strukturları olub şəraitin (fəaliyyətin, hadisənin, halın), onun iştirakçılarının və onların təsvir edilən situasiyadakı rəngarəng rollarının ifadə olunması üçün istifadə edilir. Bu sistemin ən vacib hissəsi predikatdır. Predikat situasiyanın təsvirinin əsas elementidir. Predikatlar bir sıra meyarlarla təsnif olunur. Onlardan ən vacibi ikidir. Birinci tip hadisənin statik və ya dinamik olmasını ifadə edir. İkincisi, situasiyanın hansısa iştirakçının nəzarəti altında olduğunu bildirir.

Situasiyanın iştirakçıları dildə müxtəlif tipli ad qrupları ilə ifadəsini tapır. Rol strukturuna münasibətdə ad qruplarının ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti onların daxili leksik məzmunu ilə bağlıdır. Bura şəxs, kəmiyyət, şəxsiyyət, canlılıq və konkretlik aiddir. Məlumdur ki, partisipantın xüsusiyyəti situasiyada oynanılması mümkün olan rolları təyin edir. Məsələn, agenslər, eləcə də alıcılar və eksperienslər fiziki və ya mental halla bağlı olub, demək olar ki, həmişə canlı, çox zaman insanlardır. Instrumental və lokativ partisipantlar isə mahiyyətə həmişə cansızdır. Oxşar şəkildə ad qruplarının öz predikatları ilə bağlı ola biləcəyi semantik münasibətlər məhduddur. Bu məhdudiyyət daxili leksik məzmunla əlaqəlidir. Məsələn, agens və eksperienser, adətən, canlı olursa, instrumental və lokativ ismi qrupları canlıdır. Belə paralellizmi gözləmək olardı. Çünki predikatlar və ad qrupları situasiyanın və onun iştirakçılarının təsviri üçün vacib olan linqvistik vasitələri əhatə edir.

R.Van Valin iştirakçıların birinci tipini aktor, ikinci tipi “məruz qalanlar” adlandırmışdır [R.Van Valin 1977 b, s.25]. Qeyd edək ki, daxil edilən aktor anlayışı agensin hal roluna ekvivalent olmadığı kimi, ikinci anlayış da pasiensin hal roluna ekvivalent gəlmir. Onların seçilməsi situasiyanın təsvir olunacağı perspektivi ifadə edir. Bir çox hallarda eyni situasiya birdən artıq aktor seçməyə imkan verir.

Danny bought the cup from Bill. (6a)

Denny fincanı Bildən aldı.

Bill sold the cup to Danny. (6b)

Bil fincanı Deniyə satdı.

(6a) və (6b) cümlələrində eyni bir alqı-satqı hadisəsi təsvir olunmuşdur. Bu iki cümlədə hadisəni inisiyasiya və ona nəzarət edən tərəflər dəyişir. Verilmiş situasiyada rolların dəyişməsi baş verir. Sintaktik mübtədə birincidə Danny, İkincidə isə Bil olur.

Bill was sold the cup by Danny (7)

Bil (6b) və (7) cümlələrində mübtədə olsa da, aktor funksiyasını (6a) cümləsində yerinə yetirir. Çox sayda prediaktlarda (məsələn, öldürmək, vurmaq, yemək, etmək) yalnız bir aktor olur.

Aktor və məruz qalanın qarşılaşdırılmasını təsirli feillərdə daha aydın hiss etmək mümkündür. Məsələn,

The man killed the bird – Kişi quşu öldürdü. The bird was killed by the man. – Quş kişi tərəfindən öldürüldü.

İngilis dilində “məruz qalan” ad qrupunda vasitəsiz tamamlıq durur və cümlə üzvü feildən sonra gəlir.

Aktor və məruz qalanın qarşılaşdırılması hal rolları sisteminin təşkilədiçi prinsipidir. Ənənəvi qəbul edilmiş hal rollarını ilk dəfə Filmor təklif etmişdir (12, s.434). Əgər hal rollarından yalnız ən əsaslarını sadalasaq bunlar agens, pasiens, instrument, məqsəd, mənəb və lokativ olacaqdır. Referensial rol qrammatikasının başqa nəzəriyyələrdən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, hal rollarına sadə ilkin konseptlər kimi deyil, törəmə münasibətlər kimi baxılır. Bu onu göstərir ki, onlar deduktiv nəticə olaraq köçürülür və dörd amili əhatə edirlər. Qeyd olunan dörd amil predikatın semantikasi, xüsusi halda onun hal, hərəkət, vəziyyət və s. ifadə etməsi, ad arqumentinin daxili leksik məzmunu, perspektivin seçilməsi (aktor və ya məruz qalan) və arqumentlərin morfosemantik statusudur. Hər bir feilin lüğət məqaləsi onun arqumentinin hal göstəricisi haqqında informasiya daşıyır.

F.Veysəlli göstərir ki, “hal qrammatikasının N.Xomskidən fərqi ondadır ki, xüsusi alt qat sintaksisinin olması inkar edilir və üst qatdan fərqli olaraq (subyekt və obyekt) alt qatda semantik əlaqələr daha qabarıq üzə çıxır.

C.Filmor qrammatik cəhətdən eyni cür təyin edilən sözləri mənaya görə tamam başqa hallara aid edir [13, s. 75].

Doğurdan da, C. Filmorun hal qrammatikasında ilkin struktur semantik alt struktur qəbul edilmiş, ona modal komponent və propozisiya daxil edilmişdir. Propozisiya predikat və semantik münasibətlərlə ("alt hallar": agens, pasiens, dativ, lokativ və s.) əlaqələndən arqumentlərdən təşkil olunur.

F.Veysəllinin hal qrammatikası bərdə verdiyi məlumatlardan da görünür ki, referensial rol qrammatikasının terminoloji bazası hal qrammatikasına əsaslanır.

Referensial rol qrammatikasında "sintaktik derivasiya", eləcə də derivasiya yoxdur. Bu cəhət təqmem nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının işlərində də aşkar görünür. Cümlənin "məntiqi strukturu" ilə real forması arasında predikat yanındakı aktantlararası əlaqələri qeyd edən uyğunluqlar təyin olunmuşdur. Digər tərəfdən NS strukturunun elementləri arasındakı əlaqələr də müəyyənləşdirilir. Bu əlaqələr məhz semantik rollar kimi şərh edilir. Təsirə məruz qalınan eyni zamanda tema funksiyasını yerinə yetirməsi də qəbul olunur.

Referensial rol qrammatikası müasir Amerika təqdimat konsepsiyası üçün tipikdir. Bu nəzəriyyədə praktik olaraq bütün anlayışlar – mücərrəd məntiqi formullar (müjərrəd predikatlar), rol nişanları, ünsiyyətin praqmatikasını nəzərə almaq cəhdi, dilin cümlələrinin təsvirində universallığa köklənmək nəzərə alınmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Veysəlli F.Y. Sintaqmatika //Veysəlli F.Y., Kazimov Q.S., Kazimov İ.B., Məmmədov A.Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası. Sintaqmatika,söz birləşmələri,sadə cümlənin sintaksisi. Bakı,2014
2. Foley W., Van Valin R. Functional syntax and universal grammar. Cambridge etc 1984.
3. Хомский Н. Логические основы лингвистической теории//Новое в зарубежной лингвистике. Вып.4.М., 1965
4. Фильмор Ч. Дело о падеже// Новое в зарубежной лингвистике. Вып. X.М.,1981
5. Кубрякова Е.С. Когнитивная лингвистика. Известия РАН.Серия литературы и языка. 2002.Том.61.№1,с.14-31
6. Marchand H. On the attributive and Predicative Derived Adjectives and some 7. Problems Related to the Distinction. Anglica 84,1966.
7. Magnus.L. EnglishDenominalAdjectives.A Generative Study of the Semantics of a Group of High FrenquencyDenominal Adjectives in English,1970.

Аçar sözlər: *referensial-rol qrammatikası, sintaksis, semantika,praqmatika*

Ключевые слова: *референциально-ролевая грамматика, синтаксис, семантика, прагматика*

Key words: *Role and Reference Grammar, syntax, semantics, pragmatics*

Резюме

Важность Референциально-ролевой грамматики Р. Ван Валина и У. Фоли в учениях трансформации.

Важность Референциально-ролевой грамматики Р. Ван Валина и У. Фоли в учениях трансформации.

Данная статья посвящена теории грамматики, которая охватывает типологически отличные языки и которая способна охватить взаимосвязь между синтаксисом, семантикой и прагматикой.

В начале 70-х г.г. прошлого столетия появляется референциально-ролевая грамматика (РРГ), характеризующая подход синтаксического и грамматического описания с функциональной точки зрения. Референциально-ролевая грамматика (РРГ), прежде всего, изучает грамматические единицы и синтаксические конструкции, они анализируются по их функциональной роли в лингвистической системе (речи) и только после этого изучаются с точки зрения формальных (структурных) особенностей. В РРГ структура предложения подразделяется на две части- на семантически ролевой компонент и прагматический компонент.

Описание противопоставления синтаксиса, семантики и прагматики учитывается в референциально-ролевой грамматике. Во время таких отношений синтаксические конструкции, описание семантики и прагматики определяются без исключения.

Р. Ван Валин и У.Фоли полностью не утверждают сходства семантики и прагматики. Некоторые аспекты морфосинтаксической структуры не могут выражаться чисто функциональными терминами. Например, в английском языке правила использования прилагательного до существительного, а не после него не находят своего описания с помощью функциональных терминов. Большинство таких вопросов находят свое решение на основе формально типологических принципов.

Summary

The importance of Role and Reference Grammar of D. Van Valin and U. Foley in studies of transformation.

This article is devoted to the theory of grammar which covers typologically distinct languages and which is able to capture the interaction between syntax, semantics and pragmatics.

In the early "70s of the last century comes up Role and Reference Grammar (RRG) characterizing the approach of syntactic and grammatical description from the functional point of view. RRG, first of all, studies grammatical units and syntactical constructions, they are analysed according to their functional role in linguistic system (speech) and only after that they are studied from the point of view of the formal (structural) peculiarities. In RRG the structure of the sentence is divided into two types-into semantic role component and pragmatic component.

The description of interaction of syntax, semantics and pragmatics is taken into account in Role and Reference Grammar. During such kind of relations syntactical constructions, the description of semantics and pragmatics are determined absolutely. Van Valin and U. Foley do not claim the similarity between semantics and pragmatics. Some aspects of the morphosyntactic structure can not be expressed by means of purely functional terms. For example, in the English language the rules of the use of the adjective before the noun, not after it, can not be described by means of the functional terms. The most of such questions find their way out on the basis of formal typological principles.

Rayci: prof. Ə.Ə. Abdullayev

MÜXTƏLİF DİLLƏRDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN YARANMASI
VƏ İŞLƏNMƏ METODLARI

Frazeoloji vahidlərin yaranması haqqında fikirlər hələ də bir çox dillər arasında mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır. Amma, buna baxmayaraq, müxtəlif dil materialları əsasında frazeoloji vahidlərin hərtərəfli tədqiqatını aparmaq fikirləri özünü son dövr tədqiqatlarında doğrmaqdadır. Belə ki, bir çox tədqiqatçıların gəldikləri qənaətlərə görə frazeoloji birlik, frazeoloji qovuşmadan fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, frazeoloji vahidləri təşkil edən komponentlər arasında əlaqə zəif olur. Frazeoloji vahidləri təşkil edən ayrı-ayrı vahidlər struktur cəhətdən birləşməirlər. Bu qəbildən olan vahidlər semantik cəhətdən sıx bağlı olur. Əşyanın və ya hərəkətin əlamətini deyil, onun bütövlükdə adını bildirir. Bu baxımdan frazeoloji qovuşma tamamilə müstəqilləşmiş nitq vahidi kimi formalaşır. Bu tipli frazeoloji birləşmələrdə komponentlər çox möhkəm sıx əlaqədə olub “qovuşur” və semantik cəhətdən qətiyyə bəllinmür. Cümlə şəklində formalaşmış və sabitləşmiş frazeoloji vahidlər isə predikativ frazeoloji vahidlər hesab olunur. (1., səh. 313-314).

Mübahisə predmeti olaraq qalan digər məsələlərdən biri də frazeologiyanın özünün predmeti məsələsidir. Yəni idiomların, atalar sözlərinin, zərb-məsəllərin, hikmətli və ya qanadlı sözlərin frazeologiyanın tərkib hissəsinə qatılması məsələsidir. Belə ki, adlarını qeyd etdiyimiz bu nümunələrin frazeoloji vahidlərin tərkib hissəsinə nə dərəcədə aid edilib-edilməsi məsələsi problem olaraq qalmaqdadır.

Müxtəlif sistemli dillərlə bağlı olaraq M.Mirzəliyevanın türk dillərinin frazeologiyasının nəzəri problemləri ilə əlaqəli apardığı tədqiqat əsərində də çox maraqlı fikirlərə rast gəldik. M.Mirzəliyeva yazır: “Türk dillərinin frazeologiyasının həm diaxron, həm də sinxron planda dəfələrlə tədqiq olunmasına baxmayaraq, bu günə kimi hələ də bir çox məsələlər mübahisəli qalmış və öz həllini tapa bilməmişdir. İstər ümumi dilçilikdə, istərsə də türkologiyada frazeologiyanın öz xüsusi yeri olmamış, ondan ya, “leksikologiyanın bir qolu kimi danışılmış, ya da ən uğurlu halda o, həmin bəhslə yanaşı öyrənilmişdir. Bu da ilk növbədə frazeologiyanın sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi, onun dilqanunauyğunluqları və işlənmə imkanlarının üzə çıxarılması, ona məxsus kateqoriyaların müəyyənləşdirilməsindən irəli gəlir” (3., səh. 3).

Tədqiqatçılar arasında yaranmış fikir ayrılığı nəticəsində frazeologiyaya “dar” və “geniş” mənada işlənir. Yalnız bir ad bildirən sabit birləşmələr frazeologiyada “dar” mənada işlənir. Atalar sözləri, idiomlar, zərb-məsəllər, qanadlı və ya hikmətli sözlər geniş mənada işlənən frazeologiyaya aiddir.

Geniş mənada işlənən və yuxarıda adlarını çəkdiyimiz məfhumların frazeologiyaya daxil edilməsi məsələsinə tədqiqatçı Z.Əlizadənin öz xüsusi baxışları var. Z.Əlizadəyə görə linqvistik və ekstralingvistik amillər leksik-semantik əsasla atalar sözləri, zərb məsəlləri frazeologiyaya daxil etməyə iman verir. Metaforlaşma dərəcəsinə görə onları üç qrupa ayırmaq olar. Təkcə idiomları frazeologiyanın obyektinə hesab etməklə kifayətlənmək olmaz. Elə idiomlar var ki, onların mahiyyətini açmaq üçün bir və ya bir neçə cümlənin tətbiqi lazım gəlir. Mürəkkəb semantik – sintaktik vahid kimi çıxış edən atalar sözləri və məsəllər də həmin əlamətlərə malikdirlər. Onlar mürəkkəb konstruksiyalı cümlələrdə müxtəlif cümlə üzvləri funksiyasında çıxış edə bilirlər (4., səh. 4).

F.Fərhadov yazdığı tədqiqat əsərində Z.Əlizadənin fikirlərini, nəticələrini aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirərək yazır: “Z.Əlizadə elmi araşdırmaların yekunu olaraq aşağıdakı nəticələrə gəlir: Atalar sözləri və məsəllər frazeologiyanın xüsusi qatını təşkil edir. Onlar emosional – ekspressiv mənalarla müxtəlif münasibətlərdə ola bilirlər. Frazeoloji sistemə daxil olan sözlərin daxili forması dəyişilmiş olur. Ayrı-ayrı sözlərin semantik yükü azalır, onlar daha çox ümumi mənə daşımağa başlayırlar. Dilin frazeoloji vahidləri hər bir milli dilin özünəməxsusluqlarını əks etdirir. Tam metoforikləşmə nəticəsində atalar sözləri və məsəllər söz-anlayışa və cümlə-anlayışa uyğun gəlir. Söz – anlayışa ekvivalent olan atalar sözləri və məsəllər insanın xüsusiyyət, davranış və tipini müəyyənləşdirir. Məsələn: Yetənə yetir, yetməyənə bir daş atır – Кого может с хвотит, хвотает, кого не может – бросает камень в него (narahət, sakit olmayan, şiltaq, cəncəl adam haqqında). Digər bir misal: Nə ölüyə hay verir, nə diriyyə pay – не плачет по мертвому, ни дает долю живому (bacarıqsız, əfəl adam haqqında) (2., səh., 12).

Bəzi tədqiqatçılar atalar sözləri və zərb-məsəllərin heç də hamısını frazeologiyaya aid etməirlər. Bunu onunla əsaslandırırırlar ki, heç də bütün atalar sözləri və zərb-məsəllərdə metoforikləşmə baş vermir, orada olan fikirlər öz həqiqi mənasında ifadə olunur. Azərbaycan dilində buna bir neçə misal göstərək: *Yüz ölç, bir biç; asta gedən yorulmaz; axtaran tapar: sinq qabda su qalmaz* və s. Burada maraqlı olan odur ki, öz həqiqi mənasında işlənən atalar sözlərini və zərb-məsəllərin digər dillərə, məsələn, ingilis, fransız, rus və s. tərcüməsini verdikdə ekvivalentlikdən daha çox həqiqi tərcüməyə fikir verilir. Burada isə frazeologizmlərdən söhbət belə gedə bilməz. Çünki, frazeologizmlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, buraya metaforikləşmə, ekvivalentlik, məcazilik və s. daxildir. Məsələn: *Yalan ayaq tutar yeriməz. Kor tutduğunu buraxmaz. Ucuz ətin şorbası olmaz* və s.

Bütün bunlar barədə F.Fərhadov yazır: “Müxtəlif sistemli dillərdə, Azərbaycan, rus, ingilis, fransız dillərinin materialları əsasında frazeoloji sistemin linqvistik təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, frazeologiyaya hər bir xalqın özünəməxsusluqların, adət-ənənələrini, coğrafi mühitini, iqlim şəraitini özündə əks etdirən yaradıcılıq nümunəsidir. Məhz ona görə hər hansı bir xalqın frazeoloji yaradıcılığını başqa bir dildə dəqiq ifadə etmək qeyri-mümkündür. Frazeoloji birləşmələrin məzmununu başqa dildə təxmini ifadə etmək və ya qarşılığını, ekvivalentini vermək mümkündür. Məsələn: 1. *Axırı yaxşı olar* – (Azərbaycan dilində) – *Better late than never* (ingilis dilində); *Лучше поздно чем никогда* (rus dilində).

2. *Gülmə qonşuna, gələr başına* (Azərbaycan dilində) – *He смеется над соседом, с тобой тоже может что-то случиться* (rus dilində), - *Make onether's misture your say* (İngilis dilində) və s. (3., səh. 14).

Məlumdur ki, frazeoloji vahidlərə məxsus olan xarakterik xüsusiyyətlər, sərbəst söz birləşmələrindən fərqlənir. Əgər sərbəst söz birləşmələrindən hər hansı bir dilin sintaktik qanunauyğunluqları öz əksini tapırsa, onlar sintaktik baxımdan da komponentlərə ayrılaraq təhlil də oluna bilirlər. Məhz belə birləşmələr tarixi inkişafın müəyyən dövründə yaranaraq inkişaf edir, müəyyən zaman kəsiyində nitq prosesində formalaşır və yeniləri ilə əvəz oluna bilər. Amma sabit söz birləşmələrində, bu xarakterik xüsusiyyətlər mövcud deyildir. Doğrudur, onlar da dilin inkişafının müəyyən pilləsində yaranır, lakin onları əmələ gətirən, komponentlər sərbəstliyə malik deyillər, keçici səciyyə daşıyırlar. Bu barədə Y.Seyidov yazır: Belə birləşmələri əmələ gətirən sözlər, öz əvvəlki mənalarından az və ya çox dərəcədə uzaqlaşırırlar, onların mənaları birləşmələrin ümumi mənası formunda itir, hissedilməz olur və beləliklə, bu sözlər birləşmənin leksik-semantik ünsürlərinə çevrilmiş olur. Səslər yığışaraq sözlər əmələ

119 Azərbaycan Tibb Universiteti

gətirdikləri və buradan da müəyyən anlayışların, məfhumların ifadəsi alındığı kimi, belə birləşmələrdə də sözlər ümumilikdə bir məna, bir məfhum ifadə edirlər. Burada sözlər öz aktivliyini itirir, bir qədər irəli getsək, demək olar ki, onlar birləşmələrin daxilində heç bir məfhum ifadə etməyən “mənasız” formalara çevrilir, halbuki həmin sözlər ayrılıqda müstəqil mənələrə malik olurlar (5., səh. 46).

Bəzən elə hallar da olur ki, həm sərbəst söz birləşmələri, həm də sabit sözbirləşmələrini yalnız kontekst daxilində müəyyən etmək olur. Məsələn, “ağız açmaq”, “əl uzatmaq”, “əl tutmaq” kimi ifadələr həm sərbəst söz birləşmələri, həm də frazeologizm kimi işlənir. Məsələn: Ana uşağın **əlindən tutdu** (sərbəst söz birləşməsi); kasıb – kusubun **əlindən tutmaq** savab işdir (frazeologizm). O, ağzını açaraq dişlərini həkimə göstərdi (sərbəst söz birləşməsi). O, qonşusu ilə dalaşan zaman, **gözünü yumub, ağzını açdı, nə gəldi qonşusuna dedi** (frazeologizm).

Yuxarı hissələrdə də və misallarda da qeyd etdiyimiz kimi, sərbəst söz birləşmələrində hər bir söz həqiqi mənada, sabit birləşmələrdə isə məcazi mənada işlənmişdir. Bu da frazeologizmlərə xas olan əsas əlamətlərdir.

Digər maraqlı bir cəhət isə frazeoloji vahidlərin tərcüməsi zamanı ortaya çıxır. Belə ki, ortalığa çıxan əsas fərq, dil ailələri arasında olan xüsusiyyətlərdir. Məsələn: Azərbaycan dilində elə frazeoloji vahidlər ola bilər ki, onların digər dillərə tərcüməsi mümkün deyildir. Burada dil ailələrini əmələ gətirən qrupların (Roman – german), onların dil daşıyıcılarının müxtəlif adət və ənənələrə malik olmaları, dünyagörüşü, mənəvi - əxlaqi keyfiyyətləri əsas götürülür. Bu xüsusiyyətlərlə əlaqədar olaraq H.Bayramovun fikirləri çox maraqlı kəsb edir. O, yazır: “Dil faktorlarından aydın olur ki, türk dillərinin frazeoloji vahidləri Hind-Avropa dillərindən fərqli olaraq, bir sıra ortaqlar əlamətlərə malikdirlər. Buna görə Hind – Avropa dilləri frazeoloji vahidlərinə xas olan meyarı eynilə türk dilləri ailəsinə daxil olan dillərə tətbiq etmək mümkün deyil. Müasir Azərbaycan dilindəki *öc almaq, dil tökmək, baş qaldırmaq, ağzını aramaq, əl çəkmək, əldən çıxmaq, gözə gəlmək, yolu düşmək, ağzından süd iyi gəlmək, ağılı itirmək, ad qazanmaq, ayağı düşmək, ayağı yer tutmaq, ayağını kəsmək (bir yerdən), aradan çıxmaq, baş əymək, boyun əymək, boyun olmaq, boynunu burmaq, burnundan götürmək, qan ağlamaq* kimi frazeoloji vahidlər həm komponentlərin və onların arasındakı sintaktik əlaqələrin səciyyəsinə, həm də ümumi mənalarına görə bir neçə müasir türk dilində tam eyniyyət təşkil edir. Fərq yalnız belə sabit birləşmələrin komponentlərinin bu və ya digər fonetik fərqlə ifadə edilməsindədir” (6., səh. 65).

Hüseyn Bayramovun fikirlərinə münasibət bildirərkən onu vurğulamaq yerinə düşər ki, Azərbaycan frazeologiyasında ortaqlıq türk dillərindən fərqli olaraq, həm də rus və fars frazeologizmlərində işlənən sözlərdə olduğu məlum məsələlərdən biridir.

F.Fərhədov ingilis dilində işlənən frazeoloji vahidlərin struktur tiplərini sxem əsasında qruplaşdırmışdır. Onlar aşağıdakılardır:

1. Frazeoloji söz birləşmələri;
2. Tabesizlik frazeologizmləri;
3. Birzəvəli frazeologizmlər;
4. Feli-post pozitiv frazeologizmlər;
5. Predikativ strukturlu frazeologizmlər (2., s. 41).

Müxtəlif tədqiqatçılar yuxarıda qeyd olunmuş frazeologizmlər barədə ayrı-ayrı fikirlər irəli sürmüşlər. Məsələn: N.Amosovaya görə **tabesizlik frazeologizmlərinin** özünəməxsus formal əlamətləri olmuşdur. Bu hər şeydən əvvəl komponentlərin sıralanma sabitliyidir. Bu sıralanmaların pozulması, söz birləşməsinin frazeologizmlərdən çıxarır. Frazeologizmləri təşkil edən ayrı-ayrı komponentlər müstəqildirsə, sabit kontekstdə daşdığı vahid mənanı itirir, real lüğət mənasını əldə etmiş olur. Məsələn, ingilis dilindəki **“beer and skittles”** – **“şən oylanca”** frazeoloji birləşməsində komponentlərin mənası onların yerdəyişməsi ilə tamamilə başqa olur. Belə ki, “skittles and beer” artıq frazeoloji birləşmə deyil, kontekstə aid olmayan müstəqil lüğət mənasında işlənən sözlərin tabesizlik bağlayıcısı ilə birləşməsi (işlənməsi) yolu ilə yaranan söz birləşməsinə çevrilir: **“Skittles and beer”** – **“kefli və pivə”** mənasını verir. (7., səh. 122).

Frazeoloji söz birləşmələri – Komponentləri arasında tabesizlik əlaqəsi olan qeyri-sabit söz birləşmələrindən ibarət frazeologizmlərdir. Dünya dillərinin əksəriyyətində frazeoloji vahidlər, söz birləşmələri ilə struktur baxımdan müvafiq gəlir. Burada belə bir cəhəti unutmamaq lazımdır ki, əgər qeyri-sabit geniş sözbirləşməsi hələ də tam linqvistik həllini tapmamışsa, frazeoloji birləşmələr bu baxımdan daha sadə izah olunurlar. Onlarda söz birləşməsi ayrı-ayrı komponentlərinə ayrılmayan semantemə malikdir. frazeologizmlər sadə söz birləşməsinə uyğun gəlir. İdiomlar isə sadə və geniş söz birləşmələrində ibarət ola bilər (6., səh. 41).

Birzəvəli frazeologizmlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri isə odur ki, burada frazeologizmlər əsasən əsas və köməkçi nitq hissəsinin birləşməsindən düzəlir. İngilis dilində də köməkçi nitq hissəsi funksiyasında isə sözünü bağlayıcı, artikl çıxışı edə bilər.

Feli – postpozitiv frazeologizmlər əsasən əsas və köməkçi nitq hissəsinin köməyi ilə düzəlir. Qoşmaların özlərinin məna qruplarına uyğun olaraq belə frazeologizmlər özləri də üç qrupa ayrılır.

- 1) İstiqamətləndirici: **to come back, to go away, to ture away;**
- 2) Şəkilləndirici: **to sit, to sit down, to stand, to stand up;**
- 3) Gücləndirici: **to end up, to hush up, to fix up** (7., səh. 132).

İngilis dilində maraqlı doğuran digər frazeoloji birləşmələrdən biri də predikativ strukturlu frazeologizmlərdir. Onları iki qrupa ayırmaq olar: qismən predikativ, tam predikativ. Qismən predikativ frazeologizmlərdə predikativlik qabarıq nəzərə çarpır. Belə birləşmələr tabelilik bağlayıcıları ilə əmələ gələn zərflik budaqlı cümlələri şəklində təzahür edir (2., səh. 44).

İngilis dilində frazeoloji vahidlərin daha maraqlı bir növü də mövcuddur. Buraya **komparativ frazeoloji vahidlər** daxildir. Belə frazeoloji vahidlərdə kontekst daxilində olan komponentlərdən biri semantik cəhətdən intensiv və müstəqil, digəri isə leksik cəhətdən zəif olur. Onun bu dərəcədə zəif olması isə əsasən birinci komponentlə əlaqəsindən daha çox asılı olmasıdır. Belə ki, komparativ birləşmələrdə, əsasən frazeologizmin elementləri arasında kontekstual əlaqə özünü göstərir. Burada isə hər hansı komponentlərdən biri, semantik cəhətdən ikincisindən asılı olmur, əksinə ikinci komponent tamamilə birincidən və ona olan sintaktik münasibətdən asılı vəziyyətdə olur. Amma əsas fərqləndirici cəhət isə ondadır ki, digər frazeoloji vahidlərdən fərqli olaraq komparativ frazeologizmlərdə ikinci komponentlərdə məna zəifləməsi baş verir: mad as hatter – a mad hatter.

Frazeoloji vahidlərin yaranma yollarına aid vahid bir prinsip mövcud deyildir. Müxtəlif tədqiqatçılar da bu məsələlərə müxtəlif nöqteyi-nəzərdən yanaşmışlar. Məsələn, H.Bayramovun fikirlərinə görə, o, şərti olaraq “ismi frazeoloji vahidlər” adlandırılan frazeologizmləri “qeyri-feli frazeologizmlər” adlandıraraq, onları da öz növbəsində qruplara bölmə, özü də bu qrupları iki hissəyə ayırır.

1. Qrup təşkil edənlər;
2. Qrup təşkil etməyənlər.

Qrup təşkil edənlərə əsasən sifət – isim, isim – isi, isim – sifət, isim – zərflər modelləri daxildir. Qrup təşkil etməyənlər sırasına isə sintaktik əlaqələr üzrə birləşməyən bir sıra qeyri-feli frazeoloji birləşmələr daxildir (6., səh. 110).

Azərbaycan dilində hər iki komponenti isimdən ibarət olan frazeoloji vahidlərə aşağıdakıları göstərmək olar: **qəm dəryası, çiçək yağışı, söz yarası, küçə uşağı, ağıl dəryası, ara söhbəti, bazar adamı** və s.

Rus dilində hər iki komponenti isim olan frazeoloji vahidlərə bunları misal göstərmək olar: **голова на плечах, камень на душе, на краю земли, игра природы** и др.

İngilis dilində hər iki komponenti isim olan frazeoloji vahidlərə isə aşağıdakıları misal göstərən olar: **affair of the heart – ürəkdən gələn; the age of consent – evlənmə yaşı; the colour bar – irqi ayrı seçkilik; bed and board – (ər və arvad) ailə münasibətləri** və s.

Qrup təşkil etməyənlər sırasına rus dilində aşağıdakıları göstərmək olar: **He по адресу; до безумия, до бесконечности; под видом** и др.

İngilis dilində qrup təşkil etməyənlərə isə aşağıdakıları göstərmək olar: **the observed of all observes – diqqət mərkəzi; against heavy adds – olduqca əlverişsiz şəraitdə; often and often – tez-tez; the bar of public opinion – ictimai rəy; in short offer – cəld tez, dərhal; all over again – yenidən, təkrarən** və s.

Müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji vahidləri araşdıran tədqiqatçılar ayrı-ayrılıqda öz dillərinə məxsus olan frazeoloji vahidləri müxtəlif aspektlərdə araşdırmış və onlara uyğun da təsnifatını vermişlər. Bu təsnifatlara uyğun olaraq belə qənaətə gəlirik ki, bəzi frazeoloji vahidlər qohum olmayan dillərdə belə yaranma üsuluna görə, bir-birinə uyğun gəlməklə yanaşı, ümumi semantikasına görə bir-birindən fərqlənə də bilərlər. Buna isə biz yuxarıdakı qeydlərimizdə toxunmuşduq.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Adilov M.L., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989, 362 s.
2. Fərhadov F.M. Frazeoloji birləşmələrin yaranma yolları. Dissertasiya, 2009, 121 s.
3. Mirzəyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, 1996, 428 s.
4. Ализаде З.А. Азербайджанские пословицы и поговорки и их лексикологический анализ. Баку, АДД. 1981, 55 с.
5. Seyidov Y. Azərbaycan dilində sözbirləşmələri. Bakı, Universiteti nəşriyyatı, 1992.
6. Bayramov H.A. Azərbaycan dilində frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1979, 176 s.
7. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л., Лен. Унив. 1963, 208 с.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, atalar sözləri, zərflər məsələlər, hikmətli sözlər, ismi birləşmələr; feli-birləşmələr; işlənmə metodları.

Ключевые слова: фразеологизмы, пословицы, ударные притчи, мудрые слова, сочетания имен; глагольные сочетания; методы разработки.

Keywords: Phraseologicalism, interdisciplinary, permissive pritchier, erroneous, non-existent; glaucous counting; Methods of Development

Xülasə

Dilin bütün vahidlərinin əmələgəlmə mənbəyi nitq fəaliyyətdir. Bu fikri eynilə frazeoloji vahidlərə aid etmək də olar. Məlumdur ki, frazeoloji vahidlər hər şeydən əvvəl söz birləşməsi olub, nominativ və kommunikativ xarakter daşıyır. Bu xarakterik xüsusiyyətlər nəinki Azərbaycan dilində, həmçinin digər dillərdə də özünü göstərir. Belə ki, frazeoloji vahidlər frazeoloji eyniləşdirmə metodu üzrə seçilir, yəni onlarda sabitlik əmsalının frazeoloji səviyyədə minimaldan aşağı olmaması, onların tərkib hissələrindən başqa mənalandırılması və müxtəlif şəkillərdə formalaşması nəzərə alınmalıdır.

Резюме

Источником всех языковых единиц является речевая деятельность. То же самое можно сказать и о фразеологизмах. Известно, что фразеологизмы - это, прежде всего, комбинация слов, номинативная и коммуникативная. Эти характеристики показывают вам не только на азербайджанском, но и на других языках. Таким образом, фразеологические единицы выбираются в соответствии с методом фразеологической идентификации, то есть кроме их составляющих и их интерпретации коэффициент устойчивости у них не меньше минимального, различные формы принимаются во внимание.

Summary

The source of all language units is speech activity. The same can be said about phraseological units. It is known that phraseological units are, first of all, a combination of words, nominative and communicative. These characteristics show you not only in Azerbaijani, but also in other languages. Thus, phraseological units are selected in accordance with the method of phraseological identification, that is, in addition to their components and their interpretation, their stability coefficient is not less than the minimum, various forms are taken into account.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

TERMİN YARADICILIĞINDA ALINMALARIN YERİ

Termin (lat. *terminus* — sərhəd, son hədd) — hansəsa elm sahəsində, texnikada, incəsənətdə və s. hansəsa anlayışa bildirir. Adi sözlərdən fərqli olaraq terminlər birmənalıdır və ədəbi izah deyil.

1. Термин – hər hansəsa elm, texnika, incəsənət və s. sahədə müəyyən anlayışın adı olan söz və ya söz birləşməsi;
2. Терм – hesabi, simvolla və ya məntiqi ifadənin tərkib hissələrinə ayrılmayan elementi;
3. “Terminal emulyatoru” ifadəsinin qəsaltması kimi başa düşülür.

Terminlər- dünyaya inteqrasiya, cəmiyyətin inkişafı, dilimizin yeni leksik vahidlərlə zənginləşməsinə səbəb olan amillərdəndir. Cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr ictimai hadisə olan dilə bilavasitə təsir edir. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq, meydana gələn belə sözlər xüsusilənşmiş məna kəsb edir və adi sözlərdən fərqlənir. Belə sözlər termin adlanır. Dilin bu leksik qatı cəmiyyətin inkişafına uyğun olaraq, hər an dəyişikliyə məruz qalır və yeni-yeni leksik vahidlərlə zənginləşir. Dilin leksik sistemini təşkil edən sözlər öz semantikasi baxımından fərqlənir və müəyyən qruplara bölünür. Leksik qatın qruplaşma prinsiplərini ümumiləşdirərək, onu spesifik əlamətləri ilə seçilən iki hissəyə bölmək olar: lüğət tərkibinin daha çox hissəsini təşkil edən ümumi leksika və xüsusi leksika. Xüsusi leksikanı təşkil edən söz qruplarının mənası, ümumi leksikadan fərqli olaraq, dil daşıyıcılarının hamısına məlum olmur. Lakin müəyyən dövrdən sonra xüsusi leksik vahidlərin bir qismi ümumişlək leksik fonda keçir. Bu proses daimi olduğundan, ümumi və xüsusi leksikanın dəqiq sərhədləri olmur. Ümumi leksikanı təşkil edən söz qruplarının mənası isə hamıya məlum olur.

Əlbəttə, "alınma terminlər"dən bəhs edərkən əsas məsələlərdən birincisi "alınma söz", ikincisi isə "termin" anlayışlarını müasir elmi-intellektual, analitik-funksional təfəkkür mövqeyindən dəqiqləşdirməkdən ibarətdir. Hər bir dilin terminologiyasının formalaşması tarixinin həmin dilin elmi üslubunun təşəkkülü tarixinin üzvi tərkib hissəsi olması barədəki ümumelmi təsəvvür, prinsip etibarilə, ciddi mübahisə doğurmasa da, elmi təfəkkürün digər təfəkkür formaları, məsələn, bədii, publisistik və s. ilə müqayisədə daha çox ümumbəşəri xarakter daşması, haqqında söhbət gedən təsəvvürü, ilk növbədə, o baxımdan şübhə altına alır ki, bu və ya digər dilin daşıyıcıları üçün elmi- intellektual təfəkkür, heç də həmin dilin miqyası ilə məhdudlaşmayıb, çox hallarda onun həddlərindən kənara çıxaraq, bir növ, transmilli məzmunu malik olduğundan terminologiyanın ümumbəşəriyyəti ilə elmi üslubun milliliyi arasında müəyyən ziddiyyət və ya diskomfort mövcuddur. Azərbaycan dilinin XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapmağa başlayan, təxminən XX əsrin ortalarına doğru həm humanitar- ictimai, həm təbiət, həm də texniki elmlər üzrə kifayət qədər diferensial bir səviyyədə təzahür edən elmi üslubunun istər türk, istər Şərqi, istərsə də Qərbi mənşəli əsas terminoloji materialının, yaxud bazasının daha əvvəllərdən Azərbaycan elmi-intellektual təfəkkürünün istifadəsində olduğunu göstərən xeyli mənbələr mövcuddur ki, onların meydana çıxdığı tarix və ya tarixlərlə Azərbaycan dilinin elmi üslubunun təşəkkül tarixi arasında müəyyən fərq olduğunu etiraf etməmək mümkün deyil. Lakin fakt faktlığında qalır ki, terminologiya yalnız o zaman bir dilin kontekstində onun linqvistik əlaməti olaraq təhlilə cəlb edilə bilər ki, həmin dilin elmi üslubunun az-çox stabil faktına- materialına çevrilmiş olsun.

Dünyanın əksər dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin də lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınmaların xüsusi rolu vardır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə onun xarici aləmdə, digər xalqlarla əlaqələri genişlənir, müxtəlif dillərdə danışan insanların bir-biri ilə ünsiyyəti yaranır və bunun nəticəsində dillərin bir-birinə təsiri özünü göstərir ki, bu da ayrı-ayrı dillərdə alınmaların meydana çıxmasına şərait yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dilin leksik-semantik sistemində xüsusi yer tutan alınmalar terminoloji qatla daha çox özünü göstərir və əksər dünya dillərinin terminoloji qatında, o cümlədən hərbi terminoloji sahədə alınmalar tarix boyu özünü göstərmiş, bu gün hərbi terminlərin bir dildən digərinə keçmə prosesi ardıcıl və qanınauyğun şəkildə davam etməkdədir.

Müasir Azərbaycan dili leksikasının hərbi terminoloji sistemi üzərindəki aparılan müşahidələr göstərir ki, bu qatda müxtəlif mənşəli alınma hərbi terminlər müəyyən cəmiyyət göstəricilərinə malikdir ki, bu cür terminləri mənbə dilinin müxtəlifliyi baxımından iki qrupa bölmək olar: ərəb-fars mənşəli alınma terminlər və rus mənşəli alınma hərbi terminlər.

Lüğət tərkibi, çox mütəhərrik və dəyişkən olmaqla, dilin daim inkişafda olan və zənginləşən qatıdır. Bu qatdakı leksik vahidlərin bir hissəsi zaman keçdikcə köhnəlib arxaikləşir, sıradan çıxır və yeni yaranan və ya başqa dillərdən alınan vahidlərin - terminlərin hesabına isə zənginləşir, cəmiyyətcə çoxalır. Cəmiyyət, təfəkkür inkişaf etdikcə yeni yaranan əşya və məfhumları adlandırmaq üçün dilin lüğət tərkibi daim yenilənməyə meyilli olur. Məhz bu qatdakı dəyişmələrin böyük bir qismi nominativ xarakterli olduğu üçün dildə yaranan yeni leksik vahidlərin çoxu nominativ keyfiyyət daşıyır. Ona görə də lüğət tərkibində baş verən dəyişmələrin əsas hissəsini nominativlik ifadə edən terminlər təşkil edir. Dilin ümumi leksik tərkibinin zənginləşməsində müşahidə olunduğu kimi, terminoloji qatın vahidlərinin də cəmiyyət baxımından çoxalmasında dilin daxili imkanları ilə yanaşı, başqa dillərdən sözləmə də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Dilçilik elmi sübut edir ki, dünyada yalnız öz milli sözlərindən ibarət olan saf bir dil yoxdur”. Ona görə də bu və ya digər dildə yeni yaranan əşya və məfhumları ifadə etmək üçün çox zaman müxtəlif səbəblərə görə dilin milli bazası, bu tələbi ödəyə bilmədiyindən digər dillərə müraciət olunması zərurəti meydana çıxır. Məhz bu tələbat və zərurət nəticəsində digər dillərdən söz almaq ehtiyacı yaranır, bu və ya digər anlayışı adlandırmaq üçün alınma dil vahidlərinə müraciət edilir. Hərbi termin yaradıcılığında isə alınmaların rolu böyük olmaqla, dildə müxtəlif növ hərbi anlayışları ifadə etmək üçün əlaqədar dillərdən söz almağa daha çox ehtiyac yaranır. Çünki, “Hərbi terminologiyada alınmalardan qaçmaq mümkün deyildir. Əvvəla, ona görə ki, döyüş taktikası xalqlarda müxtəlif olsa da, döyüş texnikası, ya adətən eyni olur, ya da azacıq fərqlə eyni adlı olur” [1, 16]. Buna görə də hərbi terminoloji qatda da, ümumi leksik qatda olduğu kimi, dil vahidlərinin müəyyən qismini alınmalar təşkil edir. Zaman keçdikcə bəzən bir çox alınmalar dilin arxaik fonundakı söz və ifadələrin aktivləşdirilməsi yolu ilə özəlləşdirilir, yeni yaranan anlayışları bildirmək üçün milli dil vahidlərinə yeni həyat verilir. Dilçilikdə bu hadisə utilitarizm adlandırılır və dilin bütün semantik sahələrini, o cümlədən terminoloji sahəni də əhatə edir.

Azərbaycanda milli ordu quruculuğunun ikinci həyat yaşadığı və keçən əsrin doxsanıncı illərindən başlayan demokratikləşmə dövründə hərbi işinin milliləşdirilməsi zamanı hərbi terminoloji qatda da bu dilçilik hadisəsinə xüsusi diqqət yetirilmiş, bir çox arxaikləşmiş hərbi terminlər yenidən "canlandırılmış" və dilimizdəki çoxlu sayda hərbi anlayış və məfhum adları milli dil vahidləri ilə əvəz olunmuşdur.

Artıq dilimizin hərbi terminoloji qatında özünə möhkəm yer tutmuş və möhkəmlənmiş diləyatımlı *gizir, çavuş, alay, bölük, tabor, bölmə* və s. kimi hərbi terminlər aktiv terminoloji vahidlər kimi işlənməkdədir. Bu tipli milli dil vahidləri dilimizin hərbi leksikasının zənginləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə lüğət tərkibinin saflaşmasında və alınmalardan təmizlənməsində də öz əhəmiyyəti ilə seçilir. Bununla yanaşı dilimizin daxili imkanları və sözyaratma qanunları əsasında da yeni hərbi leksik vahidlər formalaşır ki, bu da hərbi anlayışları ifadə etmək baxımından milli dil vahidlərinin rolunun durmadan artdığını sübut edir. Lakin bəzən milli termin yaradıcılığında ifrata varmaq, yeni söz yaratmaq xatirinə söz yaratmaq həmişə səmərəli olmur və özünü doğrultmur. Çünki bu zaman çox vaxt süniliyə yol verilir, süni şəkildə termin yaradılır.

Ərəb mənşəli hərbi terminlərin dilimizə daxil olması, əsasən, VII-XI əsrlərlə bağlı olduğundan və uzun zaman dilimizdə işləndiyindən onların əksəriyyəti Azərbaycan dilinin səs quruluşuna və qrammatik qanunlarına uyğunlaşmışdır. Bir çox ərəb mənşəli alınma terminlər dilimizə məxsus şəkildə qəbul edərək yeni məzmun ifadə edən sözlər yarada bildiyi kimi, bəziləri türk mənşəli sözlərlə birləşərək müxtəlif hərbi anlayışlar bildirən termin-söz birləşmələri də yarada bilər. Məs, *mühafizə-çi, istila-çı, müdaxilə-çi, rəbitə-çi, fərari-lik, təxribat-çı, təslim-çi-lik, kəşfiyyat-çı* və s. dilimizə hərbi terminlər bilavasitə ərəb mənşəli sözlərlə dilimizə məxsus şəkildə (əsasən –ç⁴) birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Həmin dildən alınmış hərbi termin səciyyəli sözlərlə dilimizə məxsus fel və isimlərin birləşməsindən yaranan termin-söz birləşmələri də digər mənalarla yanaşı, hərbi anlayışların da ifadə olunmasına xidmət edir. Məsələn, *mövqe-mövqe döyüşü, mövqeni qorumaq – kəşfiyyat dəstəsi, kəşfiyyata getmək, kəşfiyyat aparmaq; müharibə -müharibə etmək; müharibəyə başlamaq; mühafizə-mühafizə dəstəsi, mühafizə etmək; təlim-təlim dəstəsi, təlim vermək, təlim keçirmək* və s.

Nümunələrdən də aydın olduğu kimi, dilimizin hərbi terminoloji leksikasına ərəb dilinin təsviri müəyyən kəmiyyət göstəricilərinə malikdir. Lakin VII əsrdən başlayan bu təsir uzun müddət davam etməmiş, təxminən XI əsrdə azalaraq öz yerini fars dilinə vermişdir. Deməli, bu dövrlərdən başlayaraq saray dili kimi şöhrət tapan fars dilinin funksional fəaliyyət dairəsi genişlənməyə və dilimizin lüğət tərkibinə, o cümlədən onun hərbi terminoloji qatına fars mənşəli sözlər daxil olmağa başlayır. Elə həmin dövrlərdə də Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin formalaşdığını, yazılı abidələrimizin dilində dilimizin özünə məxsus lüğəvi vahidləri ilə yanaşı, onunla paralel şəkildə alınma sözlərin də işləndiyini nəzərə alsaq, fars mənşəli sözlərin Azərbaycan ədəbi dilində özünə möhkəm yer taparaq bugünə qədər yaşaya bilmə səbəbi aydınlaşmış olar. Müasir Azərbaycan dilində hələ də aktiv terminoloji vahidlər kimi işlədilən bir çox ərəb və fars mənşəli sözlər azacıq semantik, fonetik dəyişikliyə uğrasa da, tarixən mövcud olmuş hərbi termin semantik məzmununu saxlamış, bu gün də həmin terminlər hərbi işi ilə bağlı bu və ya digər məfhumları bildirməklə dilimizdə işlənməkdədir.

Dilimizin leksik- terminoloji qatında daim təkmilləşmə və inkişaf prosesi baş verməkdədir. Avropa mənəbli terminlərin bu prosesdə fəal iştirakı Avropa ölkələri ilə müxtəlif xarakterli birbaşa əlaqələrin, ünsiyyət vasitələrinin yaranması, elmi-kəşflərin geniş vüsət alması, müstəqil respublikanın ictimai- siyasi fəallığı, mədəni həyatda dəyişikliklər, Avropa dillərinin öyrənilməsi intensivliyinin artması, fəallaşması və s. amillərlə bağlıdır.

Azərbaycan dili terminoloji sisteminin zənginləşməsinin əsas xarici mənbəsini təfəsilatı ilə müəyyənləşdirən bu interpretasiya, fikrimizcə, tamamilə doğrudur. Və o da doğrudur ki, alınma terminlərin hər hansı bir dilə keçməsi mürəkkəb dilxarici və dildaxili amillərlə müşayiət olunur. "Dilxarici amillər sosiolinqviistik, dildaxili isə mənimsəmə prosesidir. Birincini terminin dilə keçməsi, onun səbəbləri, ikincini isə onların milli dilin tələblərinə, normalarına uyğunlaşması şərtləndirir".

Kifayət qədər zəngin dil faktlarına əsaslanaraq alınma terminlərin dilimizin normalarına tabe olması mənimsəmə prosesinin bitməsidir, dilimizin müvafiq qanunlarına uyğun inkişafı onların sonrakı "həyatı"dır".

Ədəbiyyat

1. Məmmədli Y. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası. Bakı, 1997, 131s.
2. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, 1971, 367 s.
3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, 376 s.
4. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966, 340s.

Açar sözlər: termin, alınma sözlər, dil vahidləri, sözyaratma qanunları, termin-söz

Ключевые слова: термин, заимствованные слова, языковые единицы, правила словообразования, термин-слово

Key words: term, borrowed words, language units, rules of word-building, term-word

The place of borrowed words in creation of terms

(Summary)

The article mainly focuses on the place of borrowed words in creation of terms, especially military terms. Here is noted that although many Arabic and Persian words still used as active terminological units in the modern Azerbaijani language have undergone some semantic and phonetic changes, the military terms that are existed historically retained their semantic content and today these terms are used in our language, expressing some or all of the concepts associated with the military service.

Место заимствованных слов в создании терминов

(Резюме)

В статье основное внимание уделяется месту заимствованных слов в создании терминов, особенно военных терминов. Здесь отмечается, что, хотя многие арабские и персидские слова, все еще используемые как активные терминологические единицы в современном азербайджанском языке, претерпели некоторые семантические и фонетические изменения, военные термины, которые существовали исторически, сохранили свое семантическое содержание, и сегодня эти термины, выражая некоторые или все понятия связанные с военной службой, используются в нашем языке.

ZAMAN KATEQORİYASININ ROMAN DİLLƏRİNDƏ İŞLƏNMƏSİ

Zaman kateqoriyası obyektiv zamanın spesifik dil əksidir və hadisə və vəziyyətin temporal lokallaşdırılmasının cümlədə ifadəsinə xidmət edir. Bu kateqoriya hadisənin əvvəl və sonra baş verməsini göstərərək bir çox dillərdə üç zamanı özündə ehtiva edir (10).

Roman dillərinin səciyyəvi xüsusiyyəti onun feil zaman sisteminin inkişaf etməsidir, belə ki, italyan, ispan və fransız dillərində səkkiz, portəgiz dilində isə on zaman forması mövcuddur. Bu nə ilə bağlıdır? Bu, əsasən, latın dilində növ kateqoriyasının olmaması ilə bağlıdır. Klassik latın dilində altı zaman forması mövcud idi ki, bu da sonradan roman dillərinin əsasını təşkil etdi. Bu, indiki zaman, keçmiş zamanın üç forması və gələcək zamanın iki formasıdır. Roman dillərində bu altı zamana digər zaman formaları əlavə olunmuşdur. Məsələn, italyan dilində yaxın keçmiş və onun törəməsi əvvəl keçmiş zamanı misal gətirmək olar. Bundan əlavə, italyan, ispan və portəgiz dillərində sabit feil konstruksiyalarına rast gəlmək olar (digər terminologiyada perifrazlar və ya təsiri təsriflənmə). Fransız dilində bu sabit birləşmələr xəbər formasında adi feil zamanları statusunu qazandı.

Zamanların belə çoxluğu hərəkətin axınının xarakterinə işarə etməyə imkan yaradır, həqiqətdə hərəkətin bitmiş və ya bitməmişliyinə işarə edərək bir hərəkətin digərindən əvvəl və ya sonra baş verməsini göstərir. Məsələn, fransız dilində yaxın keçmiş zaman indiki bitmiş hərəkəti göstərir; *Nous venons de retrer* “Biz indicə nahar etdik”. Bu perifrazlar hərəkətin başlanğıcını, onun təkrarlanması, intensiv axıcılığınə və ya onun inkişafına, konkret məqsədə yaxınlaşmasına, hərəkətin uzunmüddətliyinə və bitməsinə işarə edə bilər. Bu zaman onun ulu hind-Avropa dili ilə əlaqəsini görmək olar. J.Vandriyes bu xüsusiyyətinə işarə edir: “Hind-Avropa ulu dili zamana deyil, müddətliyə işarə edirdi. Bu, onun hərəkətdə hansı anda (keçmiş, indiki və ya gələcək) baş verməsi deyil, hərəkətin necə baş verməsidir, yəni hərəkət müddətliydirmi, bu, hərəkətin başlanğıcı və ya sonu idi, o bir dəfə və ya bir necə dəfə təkrarlanmışdı və ya onun son nöqtəsi var idi, hərəkət nəticəli idi və bu kimi məsələlər maraqlandırır” (3, 99). Bu deyilənlərdən belə çıxır ki, hind-Avropa ulu dili, əsasən, növü göstərirdi, latın dilində zaman daha dəqiq ifadəsini tapmış, sonradan bir çox Avropa dilinə və roman dillərinə keçmişdir.

İ.V.Zaykova və Y.P.Penzeva müştərək şəkildə apardıqları tədqiqatda həyata keçirdikləri təhlillər nəticəsində belə bir fikir irəli sürürlər ki, latın və roman dillərinin zaman kateqoriyasının göstəriciləri eyni prinsip əsasında təşkil edilib. Formalar arasındakı aşağıda qeyd edilən ziddiyyətlər, fərqliliklər zamanların fərqləndirilməsinin əsasını təşkil edir:

– nitqin “aktual” anına görə və ya obyektiv şəkildə təsvir edilən “tarixi” keçmiş anına görə hərəkətin müəyyən edilməsi. “Aktual” və ya “tarixi” zamanın seçimi (bu bir o qədər də vacib hesab edilmir) söhbət və ya haqqında danışılan hadisədən aslıdır;

– zaman oriyentirinə görə daha əvvəl baş vermək (retrospektivlik), eynizamanlılıq və ardıcılıq (perspektivlik). Eynizamanlılıq neytrallıq kimi qəbul edilə bilər. Yəni qeyri-retrospektivlik və qeyri-perspektivlik olaraq görülə bilər;

– məntiqi hüdud çərçivəsində hərəkətin və ya hadisənin baş verdiyi zamanın perfektliyi (bitkin zaman) və imperfektliyi (bitməmiş zaman).

Klassik latın dilində hərəkətin zamanı perfekt və imperfekt sistemləri üzrə paylaşılıb ki, bunlar da bitmiş/bitməmiş növlərə ayrılır. Bu forma latın dilindəki bütün feillərin hallanmasını özündə ehtiva edir (5).

İlk əvvəllər bu iki əsas bir-birindən asılı deyildi. Belə ki, perfektin formasına görə ona münasib imperfekt seçmək və ya müəyyən etmək mümkün deyildi. Lakin zamanla latın dilində hər iki əsasın bir-birinə yaxınlaşması ənənəsi müşahidə edilməyə başladı. Nəticədə imperfekt və perfekt bir-birinə inteqrasiya etdi. Bu dildəki feillərin ilkin variantında isə imperfekt və perfekt bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənməyə davam edirdi (8).

Roman dillərinə gəlincə isə qeyd etməliyik ki, roman dilləri qrupunda sadə feil formalarının sistemləri bir-birindən elə də əsaslı şəkildə fərqlənmir. Bu dillərdə müşahidə olunan dörd zaman forması – prezens, imperfekt, perfekt və plyuskamperfekt kimi təsnif edilir. I və II gələcək zaman forması qall-roman dillərində öz təcəssümünü tapmır. “Olnmaq” feilinin ayrı-ayrı dillərdə futurum I izlərinin müşahidə edilməsi isə bu dil qrupunda I gələcək zaman paradixmasından müasir səviyyədə rekonstruksiyaya ilə bağlı fikir və mülahizə irəli sürməyə əsas vermir. II gələcək zaman isə ayrıca olaraq rekonstruksiyaya ümumiyyətlə, uyğun gəlir.

Qall-roman feil sistemindən fərqli olaraq proto-roman feil sistemində imperfekt konyuktivi olmuş, lakin daha sonrakı inkişaf mərhələlərində protoroman dillərində feilin zamanları sistemin periferiyasına sıxışdırılmışdır.

Zamanla latın dilinin feil sistemi əsaslı dəyişikliklərə məruz qalıb. Qrammatik zamanların bir qismi ixtisara uğrayıb, bəzi perifrastik konstruksiyalar roman dillərində zaman kateqoriyasının başlanğıcını, əsasını qoyub. Nəticədə latın dilinin son fonetik dəyişiklikləri və fonetik prosesləri artıq roman dillərinə nüfuz etmiş və bununla da əvvəlki feil sonluqları reduksiyaya uğramışdır. Bu da yeni feil sonluqlarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır ki, İ.N.Milyayeva öz məqaləsində bunları ikinci dərəcəli sonluqlar adlandırır (7, 26). Feil paradixmasının daxilində, bir qayda olaraq, həm birinci, həm də ikinci dərəcəli sonluqlar var idi və bu da təbii olaraq, roman feilinin morfoloji strukturuna özünəməxsusluq verir. Məsələn, italyan dilində konyuktivin presensinin təkində birinci şəxsə feil sonluğu kimi (-are əvəzinə) ikinci dərəcəli sonluq olan -i, ikinci və üçüncü şəxslərdə isə (-ere və -ire əvəzinə) -a işlədilir.

Ümumiyyətlə, latın dilindən roman dilinə keçid zamanı feil sistemində müşahidə olunan dəyişiklikləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) iki və dördüncü şəxslər arasında olan 3-cü şəxsin yoxa çıxması; 2) latın dilində “başlamaq” mənası ifadə edən və daha sonra bu mənanı itirən və -sc-suffiksli bir qrup feil yarandı ki, bunlar da, ikinci və dördüncü hal feilləri kimi bütün roman dillərində yüksək məhsuldarlıq qazandılar (1, 329). Beləliklə, ispan, portəgiz, italyan və fransız dillərində infinitiv sonluqdan asılı olaraq feillər indiki zamana görə 3 cür hallanaraq qrup təşkil edirlər.

Feillərin roman dillərində feillərin şəxslərə görə sonluqlarını aşağıdakı cədvəl üzrə nəzərdən keçirmək olar:

	Birinci şəxs	İkinci şəxs	Üçüncü şəxs
İspan	-ar	-er	-ir
Portəgiz	-ar	-er	-ir
İtalyan	-are	-ere	-ire
Fransız	-er	-re	-ir

¹²¹ Azərbaycan Tibb Universiteti F.f.d., dos.

Qaydalı feillərin indiki zamana görə hallanması isə aşağıdakı cədvəldə göstərilən şəkildə baş verir:

	Tək	Cəm
İspan dili	I şəxs: -o, -as, -a, II şəxs: -o, -es, -e, III şəxs: -o, -es, -e	I şəxs: -amos, -ais, -an, II şəxs: -emos, -éis, -en III şəxs: -imos, -ís, -en
Portəgiz dili	I şəxs: -o, -as, -a, II şəxs: -o, -es, -e, III şəxs: -o, -es, -e	I şəxs: -amos, -ais, -am, II şəxs: -emos, -éis, -em III şəxs: -imos, -ís, -em
İtalyan dili	I şəxs: -o, -i, -a, II şəxs: -o, -i, -e, III şəxs: -o, -i, -e III şəxs: -isco, -isci, -isce	I şəxs: -iamo, -ate, -ano, II şəxs: -iamo, -éte, -ono III şəxs: -iamo, -íte, -ono III şəxs: -iamo, -ite, -iscono
Fransız dili	I şəxs: -e, -es, -e, II şəxs: -s, -s, -, III şəxs: -s, -s, -t III şəxs: -is, -is, -ist	I şəxs: -ons, -ez, -ent, II şəxs: -ons, -ez, -ent III şəxs: -ons, -ez, -ent III şəxs: -issons, -issez, -issent

Qeyd etmək lazımdır ki, roman dillərində hərəkət perifrəz ilə ifadə olunur; məsələn: *ir a + infinitiv* gələcək və keçmişdə gələcəyi ifadə etmək üçün işlədilir. İspan dili ilə müqayisədə portəgiz dilində infinitivli perifrəzlər azlıq təşkil edir, məsələn, *acabar de + məsdər* yaxın keçmiş zamanı, *vir a + məsdər* hərəkətin nəticəsinə işarə edir; *Eu vou sabê-lo* “Mən bu haqda indi öyrənirəm”; *Acabo de jantar* “Mən indi nahar etdim”. Digər *estar para + məsdər* yaxın gələcəkdə hərəkəti və ya onun yerinə yetirilməsinə hazırlığı ifadə edir (4, 212). Q.Abramenko göstərir ki, *venire* feili ilə konstruksiyalar bütün sadə zamanlarda istifadə olunur və hərəkətin axıcılığı prosesini önə çəkir (2, 61). *Venire* feilindən başqa, *rimanere, restare, trolvarsi* köməkçi feillərindən də istifadə olunur. Katalon dilində *anar* “getmək” feili + məsdər əsasında keçmiş bitmiş perifrəz qrammatikləşmişdir, məsələn:

Katalan

Ahir vaig anar a casa de= meu amic.
dünən getmək. I ş.t. getmək məsdər evdə -ın= yiy. mənim dostum
“Dünən mən dostumun evinə getdim” (9, 77).

Hərəkət real zaman planlarından (indiki, keçmiş və gələcək) birinə münasibətini müəyyənləşdirən zaman kateqoriyası roman dillərində formaların müxtəlifliyi ilə səciyyələnir. Rus dilində hərəkətin bitmiş və ya bitməmişliyi feillərin köməyi ilə ifadə olunursa, roman dillərində bu məna feil zamanları – perfekt və imperfekt vasitəsilə göstərilə bilər. Lakin bu zamanları eyni cür qəbul etmək olmaz, belə ki, onların funksiyası, xüsusilə imperfekt funksiyası müxtəlifmənalıdır. Beləliklə, portəgiz dilində, eləcə də bir çox roman dillərində imperfekt hərəkətin məhdudlaşmayan zaman çərçivəsində ifadəsindən əlavə, digər funksiyaları da yerinə yetirir, yəni o, hərəkətin təkrarlığına və ya digər hərəkətin bitmişliyə fon kimi xidmət edən və ya iki bitmiş hərəkətinin müəyyənləşməsi üçün istifadə edilir. İmperfektədən sonrakı hadisələrin nəqli üçün fon olan təsvir zamanı da istifadə edilir, məsələn: *Policrates governava a ilha de Somos. Era o rei mais feliz da terra* “Polikrat Somos adasını idarə edirdi. O, yer üzündə ən xoşbəxt kral idi (Mochado de Assis)”. Belə hadisə, roman dillərində, eləcə də fransız dilində müşahidə olunur (6, 141). Rus dillərinin bitmiş növünə rumın dilinin imperfekti yaxındır, o da bir növ bitməmiş hərəkəti göstərir; *Dimineața mă sculam devreme, mă înbrăcam repede, mîncam, luam autobuzul și plecăm la complexul sportiv* “Səhər tezdən durdum, tez geyindim, səhər yeməyini yedim, abtobusa mindim və sport kompleksinə getdim”. Əvvəl keçmiş zaman və ya plyuskvamperfekt keçmişdə hərəkəti göstərir. Bu hadisəyə roman qrupundakı dillərdə deyil, bir sıra Avropa dillərində rast gəlinir. İspan dilində plyuskvamperfekt keçmişdə bitmiş ifadəsinə xidmət edir, bununla belə, bu hərəkət və digər hərəkət arasında zaman intervalı qısa, eləcə də uzun ola bilər. İtalyan dilində əvvəl keçmiş zamanın iki növü vardır - *Trapassato prossimo* və *Trapassato remoto*. Bu növlər arasında prinsipial müxtəliflik çox deyil. İşlənməsinə gəlincə, müasir italyan dilində *Trapassato remoto* nadir hallarda və yalnız yazılı nitqdə işlənir. *Trapassato prossimo* zamanı daha çox istifadə olunur, o, tabeli cümlələrdə və müstəqil cümlələrdə rast gəlinir. Portəgiz dilində iki əvvəl keçmiş zaman mövcuddur, onlardan biri sadə, digəri isə köməkçi feillərin köməyi ilə mürəkkəb olanıdır. Uzaq keçmiş mürəkkəb zaman ispan *Plusquamperfecto* və italyan *Trapassato prossimo* imperfektə təsirlənən *ter*, habelə, *haber* köməkçi feili ilə əmələ gəlir.

İtalyan və qərbi roman dillərində gələcək zaman məsdərə əsaslanır. Latin dilində *abere* feili məsdərdən sonra qoyulurdu, sonradan o, feil sonluğuna çevrildi, məsələn: latin dilində *fabulare a(be)s* qədim ispan dilində *fablarás* –a çevrildi. Portəgiz dilində bunu məsdər və *abere* obyekt əvəzlik tərəfindən parçalandığında görə bilərik, məsələn, *fablare te abemus* (hərfi: sizlə danışmaq üçün bizim var), *falar-te-emos* “biz sizinlə danışırıq”.

Gələcək zaman sonluqları qərbi roman dillərində məhduddur. Rumın, sardin və cənib italyan dilləri bu xüsusiyyəti paylaşmır. Rumın dilində gələcəyi ifadə etmək üçün indiki lazım formasından istifadə edilir, məsələn: o sə mergi “siz gedərsiniz”. Sardin dilində *debere* və məsdərdən istifadə edərək gələcək formaları qururlar, məsələn: *des faeddare* və ya *faeddare* “danışacaqlar”. Reteroman dialektində *vegnir* ad konstruksiyasından istifadə edilir, məsələn: *el vegn ad esser* “o olacaq” (11)

Nəticə etibarilə qeyd etməliyik ki, iber-roman dillərinin feil sisteminin formalaşması zamanı keçmiş zaman feili sifətinin “var” köməkçi ilə müştərək olaraq işlənməsi indiki Antepresente, gələcək Antefuturo və ya keçmiş Antecopreterito, eləcə də gələcək və keçmiş Antepospreteritodan əvvəl icra edilən hərəkətdən əvvəl baş verənləri ifadə edən zaman formalarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Алисова Т.Б., Репина Т.А., Таривердиева М.А. Введение в романскую филологию. М.: Высшая школа, 2007, 453 с.
2. Абраменко Г.А. Итальянский язык. Трудности перевода. М.: Восток-Запад, 2009, 217 с.
3. Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. М.: Соцэконом издат, 1937, 409 с.
4. Евсюков П.Н. Самоучитель португальского языка. М.: Межд. отн., 1972, 314 с.
5. Зайкова И.В., Пензев Е.П. К вопросу о диахроническом аспекте императива в испанском языке// Вестник ИргТу, № 5 (88), 2014, с. 231-235
6. Кузнецов А.Г. Формы выражения вида и времени в романских языках. Вестник КРСУ. 2012. Том 12. № 8, с. 141-146.

7. Миляева И.Н. О морфологических способах выражения темы презенса и темы перфекта в романских языках (на примере итальянского, старо провансальского и испанского языков// Вестник ТГУ, выпуск 10 (54), 2007, с. 25-30.
8. Миляева И.Н. О тенденции к утрате латинской темы перфекта в романских языках: тез. докл./ Степановские чтения. Москва, 2007, с. 168-170
9. J.Kabatek and Claus D. Pusch. The Romance languages. p.70-96, <http://www.rose.uzh.ch/dam/jcr:fffff-f143-b75e-0000-00003939b2e7/C77.pdf>.
10.http://uchebnikirus.com/documentovedenie/vstup_do_movoznavstva_kochergan_mp/gramatichni_kategoriyi.htm
11.<http://www.nativlang.com/romance-languages/grammar/verbs-tense.php>.

Açar sözlər: zaman, dil, kateqoriya, hərəkət, səciyyəvi xüsusiyyəti

Ключевые слова: время, язык, категория, действие, характерная черта

Key words: tense, language, category, action, characteristic feature

The use of tense category in Romance languages

Summary

The notion of "time" is the core of a person's interests not only from the beginning of his appearance on earth as a species, but also the main problem of every individual living here and now. This term has been discussed in the scientific community many times, mainly in the field of philosophy. We assume that the tense category in Romance languages isn't investigated, so we tried to reveal the main characteristics of these languages and investigate this category in this article.

Использование категории времени в романских языках

Резюме

Понятие «время» является ядром интересов человека не только с самого начала его появления на земле как вида, но и главной проблемой каждого человека, живущего здесь и сейчас. Этот термин много раз обсуждался в научном сообществе, в основном в области философии. Мы предполагаем, что категория времени в романских языках не исследована, поэтому попытались выявить основные характеристики этих языков и исследовать эту категорию в этой статье.

R/YÇİ: dos. S.Sadıgov

Məmmədova Ziyafət

KLASSİK FARS DİLİNDƏ FEİLLƏRİN ARXAİKLƏŞMİŞ BƏZİ LEKSİK – SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hər bir xalqın dilinin lüğət tərkibi onun tarixini əks etdirən ən tutarlı bir mənbədir. Dilin lüğət tərkibini təşkil edən bu sözlər keçmişdə olduğu kimi indi də daim nizamlı şəkildə dəyişikliyə və inkişafa məruz qalır. Belə ki, zaman keçdikcə cəmiyyətlə birlikdə tarixi hadisələrin canlı şahidləri olan bu dil vahidləri yalnız məna və məzmunca deyil, həm də qrammatik xüsusiyyətlərinə; leksik, orfoqrafik, fonetik, sintaktik və s. cəhətdən dəyişməli olur. Tarixin hər bir mərhələsində baş verən bu dəyişikliklər yalnız qədim mənbələrə, tarixi əsərlərə müraciət edərək hiss olunur. Aydın məsələdir ki, fars dili də özünün 1200 illik tarixi dövründə müəyyən inkişafa və dəyişikliyə məruz qalmalı olmuşdur. Bu müddət ərzində yazılan nəzm və nəsr əsərlərinin yazı üslubu da tarixin müxtəlif dövrlərində bir-birindən fərqli olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilin ən zəngin, rəngarəng, mütəhərrik və fəal üzvü və ən böyük tərkib hissəsi feildir. Elə ona görə də klassik fars dilində feilin leksik – semantik xüsusiyyətləri başqa niyyət hissələrinə nisbətən daha çox dəyişikliyə məruz qalmışdır. Fikrimizi sübuta yetirmək məqsədilə Hicri tarixi ilə Y əsrdə yazılmış dövrün ən mötəbər nəsr əsərlərindən biri kimi tanınan “Tarix-e Beyhəqi ya resale-ye padşahan-e qəznəvi” (1) əsərinə müraciət etdik.

“Tarix-e Beyhəq”- də diqqətli cəlb edən cəhətlərdən biri feillərin təsrifində onların zaman formalarının müxtəlif şəkillərdə verilməsidir. Belə ki, sadə və düzəltmə feillər müvafiq önqoşma, önsəkilçi, sonşəkilçi və sonqoşmaların əlavə olunması ilə müxtəlif fonetik – qrafik dəyişikliklərə məruz qalırlar. Klassik fars dilində də müasir fars dili ilə müqayisədə daha fərqli xüsusiyyətlərə malik olan və daha çox nəzər-diqqətli cəlb edən önqoşma və sonqoşmaların artıq arxaikləşmiş variantlarını nəzərdən keçirək.

1. به (be) önqoşması. Müasir fars dilində feilin əmr şəklini və indiki zaman iltizam formasını əmələ gətirmək üçün feil kökünün əvvəlinə artırılır. Bu önqoşma həm də sözdüzəldici şəkilçi olmaqla müasir fars dilində hərəkətin istiqamətini göstərir, aid olduğu məfhumu bildirir, vasitə, məşğələ, alət mənasını və bəzən də yerlik hal məfhumunu ifadə edir. Klassik fars dilində isə bu önqoşma daha geniş mənada işlədilmiş və zaman keçdikcə onun ifadə etdiyi mənalar arxaikləşərək azaldılmışdır. Beləliklə “be” önqoşması müasir fars dilində mövcud olan mənalarından əlavə qədim mənbələrdə aşağıdakı hallarda da təsadüf olunur:

a) Feilin şühudi keçmiş zaman formasının əvvəlində yazılır. Bu halda “be” hissəciyi işin təkidlə yerinə yetirilməsini bildirir. Məsələn:

1/ ... و قوم محمودی از این فرو گرفتن علی نیک بشکو هیند (50,1)

(... və Mahmudilərin yaxınları Əlinin tutulmasından çox qorxdular)

2/ حق ما را بشناختند و حق خدمتکاران رعایت کرده آید (41,1)

(Bizim haqqımızı tanıdılar və qulluqçuların da haqqına riayət olunsun)

Misallardan göründüyü kimi feilin keçmiş zamanında işlədilən sözlərin əvvəlinə “be” önsəkilçisi əlavə olunsun da heç bir məna dəyişikliyi vermir.

b) Nəqli keçmiş zaman formasında işlənən feillərin əvvəlində yazılır:

1/ امیر گفت: شما حال آن دیار ندانید و من بدانسته ام (66,1)

(Əmir dedi: siz o diyarın vəziyyətini bilmirsiniz və mən bilmişəm)

2/ ... اما چون تعدیها رفت از وی که پیش از این در تاریخ بیابورده ام یکی آن بود که عبدوس را گفتم... (10,2)

(... amma bundan qabaq tarixdə yazdığım kimi, Əbdusa dediyim, onun etdiyi zülmərdən biri idi)

Yuxarıdakı misallarda isə bu önqoşma mənəni sanki gücləndirməyə xidmət edir. Birinci misalda “bedanesteəm” yəni “yaxşı bilmişəm və ikinci misalda “dər tarix bryavərdeəm” yəni tarix kitabında dəqiq yazmışam” mənasını ifadə edir.

c) Davamlı nəqli keçmiş zaman formasında işlənən feillərin əvvəlində gəlir:

1/ ... و نگویی که در کتاب می بخوانده است (617,1)

(... və deməyəsən ki, kitabdan oxumuşdur)

2/ این خاندان از معروفترین خاندانهای ایران در قرن چهارم و پنجم بشمار می برفته است (8,2)

(Bu tayfa İY və Y əsrlərdə İranın ən məşhur tayfalarından sayılmışdır)

d) Uzaq keçmiş zaman formasında olan feilin əvvəlində yazılır:

1/ ... بحکم آنکه از غزنین غلامان را بگردانیده بود ... (45,1)

(... ona görə də qulları Qəzneyn şəhərindən geri qaytarmışdı)

2/ مردم آمل بیشتر آن بود که بگریخته بودند در بیشه ها پنهان شده، در این میان مردی رفته بود یخ و برف آرد (34,2)

(Amel camaatı çox hallarda qaçmışdılar və meşələrdə gizlənmışdilər, bu arada bir nəfər qar və buz gətirməyə getmişdi)

e) “Xastən” (خواستن) köməkçi feili vasitəsilə düzələn istək, arzu bildirən feillərin əvvəlində işlədilir. Müasir fars dilində “be”-nin bu funksiyası da artıq arxaikləşmişdir.

1/ ... قضا کار خویشتن بخواست کرد (56,1)

(Qəza öz işini görmək istədi)

2/ ... در آن هفته بخواست رفت (84,1)

(O həftə getmək istədi)

Hazırda bu cümlələrin xəbərləri "خواست بکرد، خواست برود" kimi işlədilir.

Klassik fars dilində cümlənin xəbəri feilin bitməmiş keçmiş zaman formasında işlədilərkən “mi” və ya “həmi” önsəkilçisindən istifadə olunmuşdur. Zaman keçdikcə “həmi” istifadədən çıxmış və sonralar, hazırda da yalnız “mi” hissəciyi işlədilməkdədir. Bu hissəcik müasir fars dilində də adətən sadə feillərin əvvəlində yazılır. “Həmi” önsəkilçisinə daha çox nəzm əsərlərində rast gəlirik.

1/ ... سوار و پیده می رفت و مردمان را می گرفتند و می آوردند... (33,2)

(...atlılar və piyadalar gəzdirdilər, insanları tuturdular və aparırdılar...)

- Düzəltmə və ya önqoşmalı feillərdə hər iki dövrdə adətən “mi” hissəciyi önqoşmadan sonra, əsas feilin əvvəlində yazılır:

1/ غلامان سراى ايشان را باز مى ماليدند و ما به تن خويش نپرو مى كرديم (29،2)

(onların saray qullarını cəzalandırırdılar və biz öz gücümüzlə mübarizə aparırdıq)

2/ ... سه روز کار مى ساختند و مردم فراز مى آوردند (34،1)

(... üç gün yardım edərildilər və insanlar toplaşardı)

Klassik fars dilində isə bəzi hallarda feillə “mi” hissəciyi arasında “be” önsəkilçisi və ya müstəqil mənəli önqoşmalar da yazılır. Başqa sözlə desək, “mi” önsəkilçisinin “be” hissəciyindən və önqoşmalı feillərdən əvvəl gəlməsi hallarına da təsadüf olunur.

1/ ... عمر من به شست و پنج آمده و بر اثر وی مى ببايد رفت (8،2)

(... yaşıım 65-ə çatdı və onun ardınca getmək lazımdır)

- Feil əsasının əvvəlinə “be” və axırına “mi” - ye estemrari əlavə olunması da artıq müasir dildə işlədilmir və arxaikləşmişdir:

1/ من با دبيران بودم و کارها مى براندى (47،1)

(Mən katiblərlə olurdum və işləri idarə edirdim)

2/ ... از عيان و مقامين لشگر بخواندىمى و قصد بغداد كرديمى... (8،1)

(... ordunun yüksək rütbəliyini və öndə gedənlərini çağırırdıq və Bağdada yola düşürdük)

Birinci misaldə hətta “mi” hissəciyi həm sözün əvvəlində həm də sonunda işlədilmişdir (mi brandim). Müasir fars dilində birinci cümlənin xəbəri “mirandim”, ikinci cümlənin xəbəri “mikərdim” şəklindədir.

Məlum olduğu kimi fars dilində feillərin inkar formasını əmələ gətirmək üçün “nə” inkar əlamətindən istifadə olunur. Bu inkar əlaməti müasir fars dilində həmişə feillə bitişik yazılır. Lakin klassik fars dilində həm bitişik həm də ayrılıqda yazılması hallarına təsadüf olunur. “Nə” inkar əlaməti hər iki dövrdə feilin bütün qrammatik formalarında işlənmiş və işlənəkdədir:

1/ ... على نامه اى بخط امير مسعود كه ايشان نديده بودند به بو سعيد داد... (7،1)

(...Əli onların görmədikləri, Əmir Məsudun xətti ilə yazılmış məktubu Bu Səidə verdi...)

2/ فرموده بود كه كوس نبايد زد تا بجا نيارند كه او برفت (71،1)

(Tapşırırdı ki, onun getdiyini bilməyincə təbil çalmaq olmaz)

Qeyd etmək lazımdır ki, “Tarix-e Beyhəqi”-də “nə” inkar əlaməti ayrılıqda işlənərək müvafiq feilin mənfi mənəli olduğunun göstəricisi kimi də işlənmişdir.

1/ ... و از اين كه گفتم بدود باش نه ن خواستم كه بر اثر شما نخواهم آمد... (43،1)

(... və sizə yaxşı yol deməklə onu demək istəmədim ki, sizin aranızca gəlməyəcəm...)

2/ ... و لگر زمين و لب مسلمانان به غضب بستند نه زمين ملند و نه آب (21،2)

(...və əgər müsəlmanların torpağı və suyu qəsbkarlıqla qarət olursa, nə torpaq qalar nə də su)

- Klassik fars dilində “nə” inkar əlamətinin təklidə işləndikdə “deyl”, “yoxdur” mənasını verməsi hallarına da təsadüf olunur:

1/ پس از باز گشتن به غزنین ما را بنشانند و معلوم نه كه در باب حسنك چه رفت (13،2)

(Qəzneyinə qayıtdıqdan sonra bizi işdən uzaqlaşdırdılar və məlum deyil ki, Həsənəkin işi necə oldu)

2/ ... ديوان باز نهاده و سلطان از اين نگاه نه و كسى را زهره نه كه باز نمايد... (33،2)

(... divanı (məhkəməni) açıq qoyub və sultanın bundan xəbəri yoxdur və bir kəsin də cürəti yoxdur ki ona söyləsin...)

Müasir fars dilində olduğu kimi klassik fars dilində də önqoşmalı yaxud düzəltmə feillərdə adətən “nə” inkar əlaməti önqoşmadan sonra və əsas feillə bitişik yazılır.

1/ ... و بخانه باز فرستاد ، چنانكه بخدمت باز نيايد (25،1)

(... evə göndərdi ki, bir daha xidmətə geri qayıtməsın)

2/ پس از مجلس نیز بو سهیل البته فرو ناستاد از كار... (15،2)

(Əlbəttə ki, məclisin işindən sonra da Əbu Səhl öz işindən geri qalmadı...)

- Bəzi hallarda “nə” inkar əlaməti bitməmiş keçmiş zamanın göstəricisi olan “mi” hissəciyindən və əsas feildən əvvəl də gələ bilər.

1/ ... يكى فكه محموديان از دم اين مرد مى باز نشند (277،1)

(... birisi də o idi ki, Məhmudilər bu kişidən əl çəkəndilər)

- Amma bəzən önqoşmalı feillərdən əvvəl də yazılır:

1/ ... و اين تدبير كه نه باز نمودند... (56،1)

(... və bu tədbiri açmadılar...)

Qeyd etmək lazımdır ki, Y əsrdə yazılmış nəsr əsərlərində çox təsadüf olunan və hazırda arxaikləşmiş hallardan biri də “nə” inkar əlamətinin işin icrasını təkidlə yerinə yetirilməsini bildiren “be” önqoşmasından sonra yazılmasıdır:

1/ ... اما تشويش اين خاندان بننشيد و سر آن من باشم (8،1)

(... amma bu tayfanın qorxusu azalmaq bilmir və bunun da əsil səbəbkarı mənəm)

2/ ... اما در ميلاء كارى بزرگ شده بود، نيكو بنشود و قضا چنين بود (51،1)

(... amma bu arada iş böyümüşdü, yaxşı qulaq asmadı və təqdir belə idi)

Məlum olduğu kimi şəxs sonluqları feilin bütün zaman formalarında feilin kökündən və ya əsasından sonra yazılaraq müvafiq şəxslər üzrə təsərif olunurlar. Klassik fars dilində də müasir fars dilində olduğu kimi çox zaman cümlənin xəbəri mübtədə ilə sintaktik cəhətdən bağlı olaraq şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır və mübtədanın ifadə etdiyi şəxsə məxsus olan xəbər şəkilçiləri yaxud şəxs sonluqları qəbul edir:

1/ ... چون روز شد مردمان آمدن گرفتند... (27،1)

(...səhər açılarda adamlar gəlməyə başladılar...)

Lakin klassik farsdilli mətnlərdə belə məqamlara çox da riayət olunmur və cümlədə bəzən mübtədə ilə xəbərin kəmiyyətə görə uzlaşmadığı hallara da rast gəlirik:

1/ دوش بسیار مردم از شهر بگریخت و ما را ممکن نبود گریختن (20،2)

(Dünən axşam çox adamlar şəhərdən qaçdılar və bizim qaçmağımız mümkün olmadı)

Misallardan göründüyü kimi ilk iki cümlədə toplu isim olan “mərdom” sözündən sonra cümlənin xəbəri cəmdə yox təkdə verilmişdir.

Üçüncü misalda da “sərhəng” sözü cəmdə olsa da cümlənin xəbəri təkdə verilmişdir.

Beləliklə klassik fars dilində cümlənin mübtədasından asılı olmayaraq xəbəri təkdə də, cəmdə də ola bilər. Mənsubiyyət şəkilçiləri hər iki dövrdə adətən feilin sonunda gələrək bitişik yazılır:

1/... و پدريان را نیک از آن دردمی آمد و می ژکیند و آخر بیفکنندش (52،1)

(... və ataları (böyükləri) ondan çox inciyirdilər (narahat olurdular) və qəzəblə deyindirilər və axırda onu ordu başçılığından azad etdilər)

Klassik fars dilində feilə aid olan mənsubiyyət şəkilçiləri bəzən müxtəlif cümlə üzvlərinə də bitişik yazıla və ya aid ola bilər:

1/... اما یک چیز خطا کرد که او را بفریقتد تا بر خدو نندش مشرف باشد... (52،1)

(... amma bir şeyi səhv etdi ki, onu yoldan çıxartdılar ki, öz hökmdarına gizlidə və aşkarda olan xəbərləri çatdırırsın...)

2/ چون مرگ فراز آید از یکدیگر بازمان نتوان شناخت (502،1)

(Ölüm yaxınlaşanda onları bir-birindən ayırmaq olmur)

Yuxarıdakı misallarda mənsubiyyət şəkilçisi birinci cümlədə mübtədəyə, ikinci cümlədə isə tamamlığa bitişik yazılaraq ikinci şəxsin təkini və cəmini ifadə etmişdir.

Klassik fars dilində təsadüf etdiyimiz bu qaydalar, yəni feilin keçmiş zamanının ifadə vasitələri Monqol istilası dövründən sonra yazılan nəsr əsərlərində demək olar ki təsadüf olunmur və arxaikləşmişdir. Lakin nəzm əsərlərində belə hallara rast gəlirik. Bu da yəqin ki şeirin özünə məxsus tələblərindən irəli gəlir.

ƏDƏBİYYAT

1/ تاریخ بیهقی تصنیف خواجه ابو الفضل محمد بن حسین بیهقی ، بکوشش دکتر خلیل خطیب رهبر استاد دانشگاه تهران، انتشارات سعدی 1368

2/ حسنک وزیر از تاریخ بیهقی ، به کوشش دکتر زهراى خنلری (کیا) ، موسسه انتشارات امیر کبیر، تهران 1369

3/ دکتر پرویز نائل خنلری ، زین و جمعه ، لینک منبع :

(<http://morour.ir/index.php/maghalat/1606-2014-11-15-17-33-23>)

4/ دکتر زهراى خنلری (کیا) ، راهنمای ادبیات فارسی ، (فرهنگ اعلام و اصطلاحات) ، نشر کتابخانه لین سینا ، تهران 1340

РЕЗЮМЕ

Некоторые лексико- семантические особенности архаических глаголов в классическом персидском языке

Изучая тексты в исторические периоды можем сделать вывод, что персидский язык изменился с точки зрения лексически, орфографии, фонетически, синтаксиса и т.д. В данной статье рассматриваются лексико-семантические особенности глаголов в историческом произведении 5-го века «Тарих-е Бейхаки». Одним из особенностей произведения «Тарих-е Бейхаки» является изменение времен глаголов в спряжении. Так что при добавлении префиксов и послелого к простым и префиксальным глаголам происходит различные фонетическо-графические изменения.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Mürsəlov Rizvan Cavanxan oğlu¹²²

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ "7" SAY TƏRKİBLİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN SEMANTİKASI

Bir çox dilşünas alimlərin gəldikləri qənaətlərə əsasən (2., səh. 176-179) məlum olur ki, dilçilik ədəbiyyatlarında say tərkibli frazeoloji vahidlərin istifadə qaydası çox dar çərçivədədir. Bu bir çox saylara şamil olunur. Müəyyən saylar vardır ki, onların iştirakı məhz frazeoloji vahidlərdə (vahidlərdə) müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu saylardan "bir, iki, üç, yeddi, qırx, yüz, min" daha çox məhsuldar saylar hesab olunurlar. Düzdür digər saylar da işlənir, amma onlar kifayət dərəcədə deyillər.

R.Xəlilova görə Azərbaycan dilində işlənən frazeoloji vahidlərin bir növünün də say tərkibli söz birləşmələri təşkil edir. (3., səh. 74).

Digər bir rus tədqiqatçısı Rojayski A.Y. isə say tərkibli frazeoloji vahidlərdən bəhs edərkən, xüsusilə "yeddi" miqdar sayının bir çox dillərdə frazeoloji vahidlərin yaranmasında müstəsna rolunun olduğunu vurğulamış və onun çox məhsuldar bir say olduğunu qeyd etmişdir. (4.)

Azərbaycan dilində işlənən frazeoloji vahidlər əsasən iki sahədən formalaşır: 1. Miqdar saylarından; 2. Qeyri-müəyyən miqdar saylarından.

Onu da qeyd etmək ki, qeyri-müəyyən miqdar saylarından düzələn frazeologizmlərə az təsadüf olunur. Bu özünü həm danışıq dilində, həm də əsərlərdə göstərir. Bu zaman əsasən "az", "çox" və "xeyli" sözlərindən istifadə olunur. "Xeyli" sözü demək olar ki, işləmir, onu "çox" sözü əvəz edir.

Qeyri-müəyyən saylara nisbətən miqdar sayları ilə işlənilən frazeoloji vahidlər üstünlük təşkil edir. Belə ifadələrdə bir say bəzən də iki say iştirak edir. Bu baxımdan tərkibində say olan frazeoloji vahidləri müəyyən qrup halına salmaq olar. 1. Tərkibində bir sayı olan frazeoloji vahidlər; 2. Tərkibində iki və daha artıq say olan frazeoloji vahidlər.

"7" say tərkibli frazeologizmlərə daha çox idiomlar şəklində təsadüf olunur. Ona görə ilk öncə "7" say tərkibli ifadələrin yaranmasına səbəb olan amillərin haradan qaynaqlandığını araşdıraq. Demək olar ki, frazeoloji vahidlərdə idiomlara ona görə çox rast gəlmək olur ki, atalar sözləri və zərb-məsəllər də bəzən idiomlar şəklində özünü göstərir. Bunları ayırmaq çətinlik yaradır.

İdiomlar kommunikativ dil vahidləridir. Çünki onlar leksik tərkibinə və qrammatik quruluşuna görə dildə hazır şəkildə işlənmiş dil vahidləridir. İdiomarda işlənən məfhumlar dolayı yolla ifadə olunduğuna görə onlar təkcə leksik vahid kimi deyil, həm də nitqdə canlılıq və obrazlılıq ifadə edir.

İdiomlarda insanlar özünəməxsus fikirlərlə keçirdiyi həyat tərzini ifadə edirlər: "Be in seventh heaven"- "Çox xoşbəxt olmaq, özünü göyün yeddinci qatında hiss etmək". İngilislərdə belə bir ifadə və ya inanc vardır ki, guya göydə yeddi səma, yəni yeddi qat vardır. Allah və mələklər ən yüksək ali qatda, yəni yeddinci qatda yaşayırlar. Məhz bu inamdan da belə bir idiom ifadə formalaşmışdır. Bundan da aydın olur ki, bu və ya buna bənzər idiomlar təsadüfən yaranmayıb.

Şübhəsiz, hər bir idiomun tarixini, onun kökünü, həmin dilin daşıyıcıları bilmir və ümumiyyətlə bunu bilmək belə vacib deyildir. Orjinal hərfi mənə yalnız etimoloqlara məlum olsa da, belə ifadələr işləndikcə yaddaşlara həkk olunur. Onları işlədərkən, tərkibindəki sözlərin ayrı-ayrı mənaları deyil, idiomun bütöv mənası əsas götürülürək fikir ifadə olunur. Bu zaman hansı qrammatik və semantik xüsusiyyət əsasında idiomun yaranması deyil, onun yalnız müvafiq situasiyaya uyğunluğu vacib hesab edilir. Bu bərdə tədqiqatçı Günel İzzəddin qızı Yusifova özünün yazmış olduğu dissertasiya işində ətraflı məlumat verilmişdir. (5., səh. 35).

Bir çox tədqiqatçılar idiomları əsasən iki xüsusiyyətli hesab edib, bunu öz tədqiqat əsərlərində də bənzər ifadələrlə sübut etməyə çalışırlar: 1. leksik-mürəkkəblilik (yəni idiomun ən azı iki leksik vahiddən ibarət olması). 2. Tək minimal semantik vahid Məsələn: *All at six and seventh* (1., səh 17)-idiomunda ümumi mənə belə ifadə olunur- "Mən deyirəm həmdən-həmə, sən deyirsən dəmdən-dəmə" və yaxud "Kimisi Əli deyir, kimisi Pırvəli". Kontekstdən götürüldükdə "All" sözü mücərrədlik bildirən semantik tərkibi özündə ehtiva edir. (six and seventh) Bunlar isə ayrı-ayrılıqda say tərkibli ifadələrdir "6" və "7" rəqəmini bildirir. Birlikdə isə işlənərək öz leksik mənasını itirir və semantik tərkib bildirir. Tərcümədə də məcazi mənada işlənilir. Burada işlənən tərcümə sözbəsöz deyil, kəsb etdiyi mənə əsasında baş verir. Bu zaman da leksik mürəkkəblilik baş verdiyinə görə semantik xüsusiyyət meydana çıxmış olur. Belə birləşmələrdə tərkibi hissələr bir neçə sözdən ibarət olsalar da, daxili birlik nümayiş etdirərək tək bir sözə malik olur və onun yerinə yetirdiyi funksiyayı yerinə yetirir. Yox əgər burada işlənən "All" mücərrəd ifadəsi ən kiçik element kimi (semantik cəhətdən) götürülürsə, bu baxımdan işlənən idiomun leksik xüsusiyyəti ortaya çıxmış olur.

Məzmunlardan göründüyü kimi belə məsələlər çox mübahisəlidir. Müxtəlif tədqiqatçılar müxtəlif mövqələr bildirirlər. U.Vaynrayx öz araşdırmalarında idiomatikliyi semantik quruluş, sintaktik quruluş və tərkib hissələrinin semantik xüsusiyyətləri fonunda müəyyən etməyin mümkün olmadığı mürəkkəb ifadələrin işlənməsi kimi xarakterizə edir. (6., səh. 23; 81). Digər tədqiqatçılardan olan İ. Melçukunda idiomatiklik bərdə çox maraqlı fikirləri var. İ. Melçuka görə insanlar sözlə deyil frazemlərlə danışırlar Bu isə o mənəni verir ki, bir çox dillərdə istifadə olunan və leksem-lərdən ibarət olan bir çox ifadələr sərbəst birləşmələr deyil, sabit, daşlaşmış frazalarlardır. İ. Melçuka görə frazemlər sabit frazeologizmlərdir. (frazalardır). Amma bununla yanaşı onun bu tədqiqatında təkcə idiomlar deyil, həmçinin digər frazeoloji vahidlərdən də istifadə olunur. Melçukdan başqa digər tədqiqatçılar da bu fikirlərlə razılaşırlar. (7., səh. 167; 232)

Digər bir tədqiqatçı S.İ. Abakumov isə idiomlarda əsasən beş xüsusi əlamətin olduğunu bildirir.

1. İdiomlar sözlərin birləşməsindən ibarətdir. 2. İdiomlar tam mənə ifadə edir. 3. Tam mənənin idiomun tərkib hissələrinin nominativ mənəni olmaması 4. İdiomlar leksik və sintaktik cəhətdən parçalanmır. 5. İdiomlar başqa dillərə hərfən tərcümə olunmur. (8., səh. 19)

Hər üç tədqiqatçı özü-özlüklərində haqlıdırlar. Amma bizim fikrimizcə idiomların belə xarakterizə olunması o halda özünü doğruldar ki, belə ifadələr sırf idiom xarakterli olsun. Biz isə yuxarıdakı qeydlərimizdə bildirmişdik ki, bəzi atalar sözləri və zərb-məsəllər də idiom kimi xarakterizə olunur. Ona görə də tədqiqatçıların gəldikləri bu qənaətlər ancaq ingilis və ya rus dillərindəki idiomlara xas olan xüsusiyyətlər toplusunda mövcud ola bilər. Unutmaq olmaz ki, frazeologiya təkcə ingilis və rus dillərində deyil, dünya dillərində mövcuddur. Məsələn ola bilər ki, tədqiqatçıların gəldikləri qənaətlər Azərbaycan dilində işlənən frazeologizmlərdə özünü göstərmiş olmasın. Çünki, Azərbaycan dilində işlənən atalar sözlərini və zərb-məsəllərini bir-birindən ayırmaq çox çətinlik yaradır. Bu haqda da, Azərbaycan dilçilərinin özünəməxsus fikirləri var. Məsələn "Yeddi fərsiz oğuldan bir fərlı qız yaxşıdır". Bu frazeoloji vahidi, tədqiqatçı Ə. Hüseynzadənin özü belə müəyyənləşdirməyə çətinlik çəkib. Bizim

¹²² BDU. rizvan.murselov@vandex.ru

fikrimizcə isə bu atalar sözü deyil, zərb-məsəldir və bunun ingilis dilinə tərcüməsini olduğu kimi vermək mümkündür deyil. Bu digər Azərbaycan atalar sözü və zərb-məsəllərə də şamil oluna bilər.

1. **İlan yeddi qardaş olar.**
2. **Yeddi dəfə ölç, bir dəfə biç.**
3. **İnsan yeddində nə isə yetmişində də odur.**
4. **Yeddi gündə bir bazar, onu da dərviş pozar.**
5. **Bir dəliddən yeddi məhəlləyə zərər dəyər.** (9., səh. 78; 140; 170; 260; 486).

Ola bilsin ki, İngilis dilində işlənən atalar sözü və zərb-məsəlləri, eləcə də aforizmləri və hikmətli sözləri, idiomları Azərbaycan dilinə tərcümə edən zaman heç bir mənə uyğunluğu olmasın. Bu zaman əsas güc tərcüməçinin üzərinə düşür. Yəni tərcüməçi elə bir uyğunluq tapmalıdır ki, qismən də olsa Azərbaycan dilindəki frazeologizmlərə bənzəsin. Bu zaman isə ingilis dilində olan frazeologizmlər (idiomlar, atalar sözləri, zərb-məsəllər, aforizmlər) olduğu kimi işlənməyə bilər. Yəni atalar sözü-atalar sözü kimi, idiomlar-idiomlar kimi, zərb-məsəllər-zərb-məsəllər kimi deyil, idiomlar-atalar sözü kimi, atalar sözləri-idiomlar kimi, zərb-məsəllər-idiomlar kimi və ya atalar sözləri kimi işlənsin. Məhz bunun özü yuxarıdakı fikirlərimizin (tədqiqatçılar haqqında) təsdiqi kimi təzahür edə bilər. Bunun daha dəqiq sübutu aşağıdakı ingilis dilində işlənən atalar sözləri, zərb-məsəl və idiomların Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı özünü təsdiq edəcəkdir.

1. **Keep a thing seven years and you will find a... use for it**-Saxla zamanı gələcək zamanı və yaxud hər şeyin öz vaxtı var. (1., səh 301)
2. **One year seeding makes seven years weeding**-Bir ilin toxumu, yeddi ilin əlaqə otunu bitirir. (1., səh 409)
3. **Rain at seven, five at eleven**-Hər yaman günün bir yaxşı günü də olur. (1., səh. 434).
4. **When you go for a trip, which is one day long, it is bread for seven days you should take along** – Bir günün səfərinə bir həftəlik azuqə gərək; ehtiyat igrinin yaraşığıdır (1., səh. 318).
5. **You should know a man seven years before you stir his fire//. You make poke a man's fire after you are known him seven years, but not before** – Yaxından tanımadığın adamın işinə qarışma (10., səh. 379).

Tərcüməçi A.Abbasov özünün yazmış olduğu lüğətdə bunları əsasən atalar sözləri və zərb-məsəllər kimi qələmə almışdır və tərcüməsini də ona uyğun olaraq vermişdir. İndi isə ingilis dilində işlənən idiomlara nəzər yetirək.

- **Seventh heaven** – a situation of great happiness – xoşbəxtlik.
- Məsələn. The woman has seen **in seventh heavens** since she moved to the new department – Qadın yeni mənzilə köçdüyünə görə özünü xoşbəxt hiss edirdi.
- **At six and seventh** – in a state of confusion – çalışqanlıq içində.
- **Twenty – four – seven** – Yeddi günün 24 saati. This term refers to something which is available or happens twenty-four hours a day, seven days a week.

Məsələn, The tourist office provided a list of 24 supermarkets in the area – Turistlərin ofisini ərazidə olan supermarketlər yeddi günün iyirmi dörd saati təmin etdi (11).

Bütün bu misallarda da görürük ki, bəzi hallarda (demək olar ki, bu bəzən də çoxluq təşkil edir) istifadə olunan söz öz həqiqi mənasında işlənmə xüsusiyyətlərini tamamilə itirir və hal-hazırkı zamanda dildə işlədilsə ancaq məcazi mənada idiomatik birləşmə daxilində işlənilir. Bununla bərabər idiomlar həm də bir semantik vahid kimi istifadəyə malikdir. Bir çox tədqiqatçılar, məsələn, U.Vaynrayx, A.Kunin, Ç.Fernando (12., səh. 163) idiomları yarımqruplara ayırmışlar. İdiomların bir çox yarımqruplara ayrılması onların müxtəlif növ xarakterlərindən irəli gəlir. Bu xarakterik xüsusiyyətlərə əsasən U.Vaynrayx idiomları 2 hissəyə ayırmışdır. 1. İfadələrin idiomatikliyi; 2. Dildə sabit formada işlədilən birləşmələr. O, belə birləşmələri yalnız sabit birləşmələr adlandırır və onların heç bir idiomatiklik və ya frazeoloji xüsusiyyətə malik olmadığını göstərir (6., səh. 23-27).

A.Kunin frazeologiyasını aşağıdakı struktur-semantik qruplara bölmür.

1. Nominativ;
  2. Nominativ – kommunikativ;
  3. Nida və modallıq ifadə edən birləşmələr;
- Ç.Fernando isə idiomları üç yarımqrupa bölmür:

1. Pure idioms;
2. Semi idioms;
3. Literal idioms.

İdiomları bu növ yarımqruplara ayırmaq cəhdləri müxtəlif növ idiomların xarakterindən irəli gəlir. Belə ki, bəzi idiomlar semantik baxımdan tamamilə qeyri-müəyyən, digərləri isə tərkib hissələri əsasında qismən anlaşılabilir olur. Bu baxımdan tərkib hissələri əsasında şərh edilə bilməyən idiomları ayırmaq mümkündür. Aparılan tədqiqatların rəngarəngliyi də məhz bu xüsusiyyətlərin aşkar olunması səpkisində olmuşdur, çünki bu xüsusiyyətlər təkcə semantik baxımdan deyil, eləcə də sintaktik edilə bilər (5., səh. 65).

Bəs idiomatikliyin özü nə vaxt yaranır? – İdiomatiklik əsasən forma, məna və kontekstin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır. İdiomların semantik bütövlüyü isə o zaman baş verir ki, yüksək idiomatik xüsusiyyətə malik olanı daha az idiomatikdən və ya idiomatik olmayandan fərqləndirmək mümkündür olsun. Bütün bu qeyd olunanlardan isə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, müasir ingilis dilində və eləcə də Azərbaycan dilində işlənən sabit söz birləşmələri həm semantikasına, həm də forma xüsusiyyətlərinə görə daha çox maraqlıdır. Belə birləşmələr həm semantikasına, həm də forma xüsusiyyətlərinə görə daha çox maraqlıdır. Belə birləşmələr hər iki dilin lüğət tərkibinin ən zəngin bir qismini təşkil edir. Onlar məfhumu məcazi yolla ifadə etsələr də, öz miqdar etibarını ilə həm qeyri-məhdud, həm də çox geniş bir sahəni əhatə edir. Buradan da belə nəticəyə gəlik ki, frazeoloji vahidlər hər bir dilin zəngin ifadə vasitələri olmaqla o dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Bunlar içərisində isə əsas yerləri, idiomları, atalar sözləri və xalq məsəlləri (zərb-məsəllər) tutur.

Ədəbiyyat

1. A.Abbasov. English – Russian Azeri proverbs. Bakı, 2018, AzTu-nun mətbəəsi, 568 s.
2. Bayramov.H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları Bakı, Maarif. 1978. 176-179; Murtuzayev İ.N Axundovun Komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri(frazeoloji materiallar əsasında) Bakı "Azərşəf"1962.114.s
3. R.Xəlilov. Sözlər. Bakı, Azərşəf, 1975, 74 s.

4. Рожайский.А.Я. Устойчивые словосочетания с глагольным смержнест современном туретском языке. Автореферат ...Тбилиси 1968
5. G.İ.Yusifova. İngilis dili idiomlarının leksik semantik və koqnitiv xüsusiyyətləri. Dissertasiya, Bakı, 2015.
6. Weinreich.İ. Problems in Analysis of Idioms Substance and Structure of Language. Berkeley and Los Angeles: University of California press.1969. 232 s.
7. Melchuk İ. Phrasemes in language and phraseology in linguistics/Everaest M., J Van der Linder, A.Schenk, R.Schreuder. idioms: Structural and psychological perspectives, New Jersey: Lawrence Erlbaum, 1995, pp. 167; 232).
8. Абакумов.С.И.Современный рус ский литературный язык. Учебник. Пособие для пед. и. учит.ин-тнов. Москва. сов. наука. 1942. 184 s.
9. Hüseynzadə Ə. Azərbaycan atalar sözü, zərb-məsəllər, hikmətli sözlər. Bakı, Yazıçı, 1981, 366 s.
10. Abbasov A.O. İngiliscə - Azərbaycan atalar sözü və zərb məsəlləri lüğəti, Bakı, Turan evi, 2009, 470 s.
11. <http://www.idiom.connection.com/number.html>
12. F.Chitra Idioms and idiomacity. Oxford. Oxford University press, 1970, 360 s.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, say tərkipli ifadələr, idiomlar, atalar sözləri, zərb məsəllər, hikmətli sözlər, semantika, semantik xüsusiyyətlər.

Ключевые слова: фразеологические единицы, числовые выражения, идиомы, пословицы, барабаны, слова мудрости, семантика, семантические особенности.

Key words: phraseological units, numerical expressions, idioms, proverbs, drums, words of wisdom, semantics, semantic features.

Xülasə

Son dövrlərdə frazeoloji vahidlərin tədqiqi problemləri önə çəkilməkdədir. Buna səbəb isə hələ də müxtəlif tədqiqatlar arasında frazeoloji vahidlər haqda yetkin bir qərara gəlinməməsidir. Kəmiyyət tərkipli frazeoloji vahidlər tam olar hələ də araşdırılmadığından belə profillər ortalığa çıxacaqdır. Digər bir səbəb isə dilə daxil olan yeni-yeni ifadələrdir ki, bunların da nə dərəcədə frazeoloji vahidlər sisteminə daxil olub – olunması aktual problem olaraq qalmaqdadır.

Резюме

В последние годы проблемы изучения фразеологизмов были подняты. Причина этого заключается в том, что до сих пор нет зрелого соглашения между различными исследованиями фразеологизмов. Профили будут опубликованы, хотя количественные соединения еще не полностью изучены. Другая причина - новые выражения в языке, в какой степени они включены в систему фразеологических единиц - остаются ли они актуальными или нет.

Summary

In recent years, the problems of studying phraseological units have been raised. The reason for this is that there is still no mature agreement between various studies of phraseological units. Profiles will be published, although quantitative compounds are not yet fully understood. Another reason is new expressions in the language, to what extent they are included in the system of phraseological units - whether they remain relevant or not.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

ПОНЯТИЕ О ДЕТЕРМИНАНТАХ

Детерминант - член предложения, относящийся ко всему составу предложения, распространяющий его в целом и не связанный ни с каким отдельным его членом. Детерминант соединён с предложением связью *свободного присоединения*, внешне сходного с примыканием, но отличающегося от него своим неприсловным характером. Например: *Катюше было много дела по дому, но она успевала всё переделать (Л. Н. Толстой); Дорога в нетерпении показалась ему чрезвычайно длиною (Достоевский).*

Детерминанты по семантике разнообразны, чаще всего это обстоятельства, но м.б. и субъектные и объектные детерминанты. В предложении может быть несколько детерминантов. (*Вчера ему стало плохо.*)

Выражаются они разными способами: косвенными формами существительных, наречия, деепричастия, деепричастные обороты, субстантивные обороты.

Предложение любого грамматического строения может – все в целом – иметь при себе распространяющий член предложения. Таким распространителем служит надежная форма имени, наречие, деепричастие, союзное введение. Распространитель, относящийся ко всему составу предложения и не связанный ни с каким отдельным его членом предложения или детерминантом. Детерминант присоединяется как к нераспространенному, так и к распространенному предложению. Одно предложение может быть распространено несколькими детерминантами.

Детерминант не подчинен какому-либо определенному члену предложения. Однако это не значит, что связь его с предложением в целом вообще отсутствует: он связан с предложением свободным присоединением, внешне сходным с примыканием, но отличающимся от него своим неприсловным характером. Детерминант сохраняется во всех формах предложения и во всех его регулярных реализациях.

Детерминант всегда участвует в формировании семантической структуры предложения. Во многих случаях он является её обязательным компонентом, выражая семантический субъект или объекта. Одно предложение может быть распространено несколькими детерминантами с разными значениями.

Нормальной грамматической позицией детерминанта является позиция в абсолютном начале предложения, но он может и изменять свое место под влиянием тех правил словорасположения, которые определяются актуальным членением. Один и тот же детерминант может распространять предложения разной грамматической организации. Однако существуют определенные тенденции и даже правила распространения детерминантов между предложениями разного грамматического строения и особенно между предложениями разной семантической структуры.

Детерминанты, как и все другие члены предложения, участвуют в формировании его семантической структуры. С этой точки зрения их роль неоднородна. Различаются:

- 1) детерминанты, формирующие элементарные основные семантические компонент-субъект, объект, а также компоненты, совмещающие в себе эти значения друг с другом или с разными видами определительных (обстоятельственных значений) и
- 2) детерминанты, формирующие неэлементарные семантические компоненты, т.е. разнообразные обстоятельственные определители (квалификаторы).

Детерминанты первой группы вместе с главными членами предложения формируют его элементарную семантическую структуру; детерминанты второй группы соотносят сообщаемое с сопровождающими его обстоятельствами, окружают и расширяют эту структуру. С информативной точки зрения роль обстоятельственных детерминантов может быть весьма существенна, но элементарных компонентов семантической структуры предложения они не формируют.

Детерминанты, формирующие элементарные семантические компоненты с субъектно-объектным, субъектно - или объектно-обстоятельственными значениями, выражаются формами косвенных падежей или наречиями, главным образом местоименными с пространственным значением. Такие детерминанты обозначают того, от кого исходит, кем порождается или с кем связана какая-либо ситуация, либо того, на кого направлено действие, к кому обращено чье-либо отношение, эмоциональное состояние, оценка. Как уже сказано, и то и другое значение может быть осложнено значениями обстоятельственными.

Сравним: *У этого человека нет жалости – В этом человеке нет жалости; Семье дано знать о случившемся – В семью дано знать о случившемся*

Следует отметить, что в учении о детерминантах нашли выражение верные наблюдения о том, что в предложении существуют члены, связанные с предикативным центром предложения, которые:

- а) не обусловлены его грамматической формой или лексическим значением;
- б) не непосредственно относятся к нему, а определяют его вместе с непосредственно относящимися к нему членами (2, с.44).

Их не обусловленность грамматической формой или лексическими свойствами предикативного центра предложения проявляется в том, что они могут входить в состав предложений, построенных по разным структурным схемам.

Сравним: *Сегодня идет дождь; Сегодня потеплело; Сегодня снег; В городе шумно; В городе никого не нашли.*

Возможность или невозможность появления таких компонентов предложения связана лишь с обобщенными семантическими свойствами предикативного центра и смысловой организацией предложения. Так, при сказуемом или главном члене предложения со значением нецеленаправленного действия или состояния невозможны ситуативные определители с целевым значением.

Но главное, что отмечают детерминанты и что, по Н.Ю. Шведовой, дает нам право рассматривать их в качестве членов предложения, это то, что «они являются самостоятельными распространителями предложения» с другими словами (3, с.104).

Детерминанты, как и другие второстепенные члены предложения, находятся в подчинительной связи со сказуемым и только благодаря этому приобретают определенные семантико-синтаксические функции. Но их включение в состав предложения не зависит от формальной и лексической репрезентации сказуемого, и поэтому они оказываются на более далеком семантико-синтаксическом расстоянии от сказуемого по сравнению с другими второстепенными членами.

Именно семантико-синтаксическая отдаленность от сказуемого и позволяет детерминантам относиться ко всему составу предложения, и именно это их единственное свойство выделяет детерминанты среди других второстепенных членов предложения. Что касается остальных признаков детерминантов, то они либо необязательны, либо неспецифичны.

Таким образом, понятие детерминантов имеет лишь тот смысл, что подчеркивает особое положение некоторых разрядов второстепенных членов (дополнений и обстоятельств) в иерархии тех связей и отношений, которые складываются в составе предложения.

Субъективные детерминанты.

Субъективные детерминанты – один из основных видов распространителей предложения. Они выражаются рядом падежных форм без предлогов и с предлогами. При этом в одних случаях эти формы выражают субъективное значение без каких-либо семантических осложнений.

Например: *С женщиной беда; Между нами все кончено.*

В других же случаях детерминант формально осложняет это значение, т.е. накладывает на значение субъекта свое собственное значение как формы слова. Поэтому, например, в таких случаях, как *У меня нет денег* и *Со мной нет денег* при общем значении субъекта обладающего, детерминирующие члены явно различаются теми значениями, которые идут от их формальной организации: в форме *у меня* значение обладателя оказывается в форме *со мной*, это значение осложнено элементом значения ситуативного соприсутствия (*со мной + при мне*).

Субъективные детерминанты в одних случаях не взаимодействуют с другими детерминирующими формами, т.е. являются единственно возможной формой для выражения субъекта в предложениях данной грамматической и семантической структуры, в других случаях возможен выбор детерминанта. Этот выбор диктуется взаимным действием семантической структуры предложения и грамматического значения самой детерминирующей формы, а иногда и лексическим значением слов. При этом детерминанты образуют ряды взаимозамещающихся форм.

В качестве детерминантов, не взаимодействующих с другими субъектно-детерминирующими формами, т.е. не входящих в ряд взаимозамещающихся распространителей предложения, могут выступать формы *кому; у кого; для кого; от кого; из кого; с кого; с кем*, в некоторых случаях, в нестрогой полированной речи, - а также *кого* (местоимением показана падежная форма имени; личное местоимение говорит о преимущественности здесь одушевленного существительного). Ниже перечисляются наиболее характерные случаи такой детерминации; одновременно показывается грамматическая структура распространяемого предложения.

Дательный падеж – *кому*.

- 1) Со значением субъекта возрастного, временного состояния: *Сыну год; Длинной ночи наступил конец;*
- 2) Со значением субъекта желания, волеизъявления: *Ему не хочется ехать;*
- 3) Со значением того, кто должен, тоже, кто вынужден к чему-либо: *Ему надо ехать; Нам здесь не пройти; А нам, значит, погибать?*
- 4) Со значением субъекта внутреннего – интеллектуального, эмоционального состояния: *Ему претит и думать об этом; Мне весело; Ему не до сна; Мне его жаль.*
- 5) Со значением субъекта физического, внешнего (ситуативного) состояния или субъекта воспринимающего: *Путникам снег по колено; Старик у нездоровится; Нам не видно звезд; Подростку повезло с учителями.*

Родительный падеж – *у кого*.

- 1) Со значением субъекта владеющего, обладающего: *У нас есть время; У отца три сына; У ученика нет книги.*
- 2) Со значением субъекта – носителя свойства, качества, обладателя постоянного признака: *У девочки приятная; У нее плохой характер.*
- 3) Со значением субъекта внутреннего или внешнего состояния: *У старика нет сил; У ребенка жар.*
- 4) Со значением субъекта состояния и, одновременно, субъекта действия: *У хозяйки накрыто на стол; У нее еще обеда не приготовлено (Разг.).*
- 5) Со значением субъекта действия, деятельности: *У рабочего прогул; У учителя сегодня нет занятий.*
- 6) Со значением субъекта ситуации: *У волейболистов победили мужчины; У меня эта неделя как неделя.*

Для кого.

- 1) Со значением субъекта воспринимающего и оценивающего: *Для спортсмена дисциплина – это контролировать себя.*
- 2) Со значением субъекта действующего и одновременно квалифицируемого, с элементом значения уступки: *Для любителя он хорошо поет; Для начинающего у тебя неплохо получается.*

От кого.

- 1) Со значением носителя свойства, состояния, признака: *От его фигуры веет мощью; От муравьев польза.*
  - 2) Со значением того, от кого исходит ситуация, кто ее стимулировал, создал: *От отца пришло письмо; От нее – ни строчки.*
- Из кого-чего* – со значением субъекта возникающего состояния: *Из него вопрос ученый; Чертовски талантливый парнишка, из него будет инженер (Панова).*

Творительный падеж – *с кем-чем* – со значением субъекта внутреннего или внешнего состояния: *С сердцем плохо; Со мной неладно.*

Ряды, открывающиеся детерминантом в форме дательного падежа без предлога.

Кому – у кого – со значением субъекта разнообразных состояний; в форме родительного падежа с разной степенью определенности выражено значение субъекта обладающего: *Ему / у него есть время писать; Мне / у меня захватило дыханием. Молодым / у молодых не о чем грустить.*

Детерминант (детерминирующий член предложения). Свободная словоформа, находящаяся обычно в начале предложения и осуществляющая грамматическую связь со всей последующей предикативной единицей, являясь ее распространителем. По вечерам доктор оставался один (Панова)— детерминирующее обстоятельство времени к составу подлежащего и составу сказуемого. В сених пахло свежими яблоками и висели волчьи и лисьи шкуры (Л.Толстой) - детерминирующее обстоятельство места к двум предикативным единицам. Без него пришлось бы остаться на сухоядении (Лермонтов)— детерминирующее дополнение в составе безличного предложения. У Ивана Ивановича большие выразительные глаза табачного цвета и рот несколько похож на букву ижицу (Гоголь) — детерминирующее дополнение к двум предикативным единицам.

Таким образом, можно сделать вывод, что детерминант сохраняется в предложении во всех его регулярных реализациях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Белошапкина В.А. Современный русский язык. Синтаксис. Москва, 1977.
2. Белошапкина В.А. Современный русский язык. Москва. Высшая школа, 1989.
3. Вопросы синтаксиса современного русского языка. 1950.
4. Грамматика современного русского литературного языка. Москва, 1970.

Açar sözlər: *determinantlar, mövqe, yayılma, situativ təyinedici.*

Key words: determinants, position, spreading, situative determinant

Ключевые слова: детерминанты, позиция, распространение, ситуативные определители.

Xülasə

Determinant haqqında

Hər cümlədə determinant mövcüd ola bilər. Determinant həm bütün cümləyə aid ola bilər, həm bir hissəyə cümlə üzvünə. Cümlədə hətta bir neçə determinant ola bilər. Determinant cümlədə müxtəlif yer tuta bilər. Determinant bütün cümlə üzvləri kimi cümlə semantikasının formalaşmasında mühüm rol oynayır və bu nöqtəyi nəzərdən bir neçə növlərə bölünür: təyin determinantlar, zərflik determinantlar. Bütün bu formalar isimi, zərf, sifət ilə və bağlayış vasitəsi ilə ifadə olunur.

About determinant

Summary

Determinant can be in any sentence. Determinant can belong both to the whole sentence and to any part of sentence. There can be several determinants in a sentence.

Determinant can take different places in a sentence. As all parts of sentence determinant plays an important role in formation of semantics of the sentence, and from this point of view it is divided into several types: attributive determinants, adverbial determinants. All these forms are expressed by noun, adverb, adjective and copula.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Rəcəbova Aytən Arif¹²⁴
SADƏ CÜMLƏNİN VARIATİVLİYİ

Dilçilik ədəbiyyatlarında variativlik dilin əsas struktur-semantik vahidi olan sözün hər üç tərəfini əhatə edir: fonetik, morfoloji və semantik. Sözün variativliyində əsas problem eyniyyət məsələsidir, çünki variativləşmə sözün eyniyyət itirmədən əsas tərkibinin dəyişməsi və ya struktur dil vahidinin mənasının dəyişməsi ilə bağlıdır. Sözün semantik eyniliyi dilçilikdə müxtəlif aspektlərdən müzakirə edilir. Bir tərəfdən hansı qrammatik dəyişmələri birinin digərinə münasibətdə sözün qrammatik forması hansılar ki, müxtəlif sözlərdir məsələsi araşdırılır. Digər tərəfdən eyni sözün qrammatik formaları (bizim variantda sadə cümlələrin) və ya ayrı-ayrı sözlər haqqında deyil, onun variantları, yəni bir söz hüdudunda mümkün dil dəyişmələrinin dərəcəsi müəyyənləşdirilir.

Cümlənin strukturunun variativliyinə keçməzdən əvvəl hesab edirik, əvvəlcə sözün variativliyi məsələsinə dilçilikdə hələ də yekdil fikir olmadığını nəzərə alaraq həmin məsələyə bir qədər aydınlıq gətirməyimiz yerinə düşərdi.

V.V.Vinoqradov sözün strukturunda qrammatik formalarla yanaşı, variant adlandırdığı leksik formaları da fərqləndirir müəllif bir qədər də öz tədqiqatında irəli gedərək leksik variantlara müxtəlif expressiv-morfoloji və ekspressiv üslubi formalarını da fərqləndirmişdir. (5,17)

Başqa bir rus dilçisi A.İ.Smirnitski də V.V.Vinoqradovun fikrinə tərəfdar çıxaraq, kök birliyi nəticəsində leksik-semantik ümumiliyi hiç edib saxlayan müxtəlif söz formalarını eyni sözün variantları hesab edir. Bu uyğunluqlar pozulduqda sözün daimi şəkil dəyişmələrini isə o, müxtəlif sözlər ilə qarışdırır (7,25)

Sözün leksik-semantik və ya daxili variativliyi A.İ.Smirnitski tərəfindən söz eyniyyəti nəzəriyyəsi ilə əlaqəli araşdırılmışdır. Həmin müəllifə görə, leksik-semantik variantlar arasındakı fərq öz əksini ya sintaktik quruluş fərqlərində, ya da digər sözlərlə birləşmələrində tapır (7,37). Əlbəttə daxili variativliyin belə anlaşılması sözün mənasındakı təkcə üslubi, ekspressiv fərqlərə deyil, həm də semantik fərqlərə baxmayaraq eyniyyətin qorunmasını tələb edir. Sözün ifadə və məzmun planında modifikasiyalar yol verəndir, lakin o sözün nominativ mənasında kardinal şəkildə öz əksini tapmamalıdır və ya leksem nominasiyasını dağıtmamalıdır.

Sözün formal-qrammatik variativliyi yəni onun səs və morfoloji formalarının variativliyi daimi tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Semantik eyniliyin qorunub saxlanması dil vahidlərinin eyni sözün variantları kimi identifikasiyasında əsas şərtədir. Dilçilər arasında əsas mövqə ayrılığı sözün eyniyyətinin və variantların müstəqil sözlərə çevrilməsinə səbəb ola biləcək məzmun və ya formada müxtəlifliklərin sərhədini müəyyənləşdirərkən özünü göstərir. Bir sıra dilçilər variantların bir dil vahidində birləşməsində təkcə leksik mənanın eyniliyini deyil, həm də üslubi və sintaktik funksiyaların eyniliyini vacib olduğunu qabartmağa çalışırlar. Qrammatik səviyyələrdə variativlik onunla təzahür edir ki, eyni bir qrammatik formada müxtəlif məzmunları ifadə etmək üçün istifadə edilə bilər və həm də eyni bir məzmun müxtəlif qrammatik formalar vasitəsilə ifadə edilə bilər. Variativlik dilin bütün yarım sistemlərinin və vahidlərinin ifadə və məzmun planında təzahür edir və dil sisteminin obyektiv immanent xüsusiyyətidir (8,121)

Dilin dəyişmələri hadisəsi dilin bütün səviyyələrinə və onun danışığa konkret realizasiyasına nüfuz edir.

Məlumdur ki, qrammatik variativlik dilin inkişafının istənilən anında dilin funksiya göstərməsinin ayrılmaz cəhətidir. Lakin onun dilçilər tərəfindən dəqiq işıqlandırılması və nəzəri cəhətdən qiymətləndirilməsi (yuxarıda vurğuladığımız kimi) yalnız XX əsrdə baş vermişdir. Həmin dövrə qədər ingilis dilinin qrammatikasında məşhur bədii söz ustalarının əsərlərindən götürülmüş misallara əsaslanan illüstrativ materialdan istifadə edilirdi. Bununla yanaşı müəlliflər hansısa bir məzmunu ifadə etmək üçün formanın yalnız bir variantının qrammatik baxımdan düzgün olmasında təkid edirdilər və digər mümkün formaların qrammatik olmadığını göstərirdilər və yaxud onların heç adını belə çəkmirdilər. Strukturalizim əsrinin başlanması ilə tədqiqatçılar şifahi nitq diqqət yetirməyə başladılar. Lakin bununla belə, klassik və struktur qrammatikalar o yerdə kəşiflər ki, qrammatiklərin təhlilinin obyektini toplanmış nümunələrin korpusu təşkil edir. Struktur dilçilikdə xüsusilə də amerikalı deskriptivizimində qrammatikanın obyektinin genişləndirilməsi planında irəliyə doğru bir addım atıldı. Toplanmış misallar külliyyatına daxil olan və real yazılmış və ya tələffüz edilmiş hər bir cümlənin öyrənilməsi nəzərdə tutulurdu.

Ünsiyyətin məqsədini təşkil edən informasiya danışan və dinləyən arasında cümlələr vasitəsilə ötürülür və qəbul olunur. Bu baxımdan hər bir dildə sintaktik vahid kimi cümlənin əhəmiyyəti böyükdür. Başqa sözlə ifadə etmiş olsaq, cümlə dilin özüdür.

Tanımış dilçi alim H.Paul yazırdı ki, hər bir nitq fəaliyyəti cümlənin yaranması ilə fəaliyyətə başlayır. (6,143)

Cümlə dilçilik elminin bütün sahələrinin tədqiq etdiyi dil fəaktlarının, müxtəlif dəyişmələrin, rəngarəngliklərin yekunudur. Deməli dildə təsadüf edilən bütün hadisələr son anda bir məqsədə istiqamətlənir, o da fikrin ifadə formasını təşkil edən cümlənin qurulmasıdır. Dildə elə vahidlər vardır ki, onların sayı bəllidir (fonem, morfem, leksem və s.) lakin tədqiqata cəlb etdiyimiz sadə cümlələrin sayı qeyri müəyyəndir.

İngilis dilinin tədqiqi ilə məşğul olmuş F.Palmer cümlənin struktur xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərkən yazmışdır: Dildə işlənən cümlələrin sayı saysız-hesabsızdır, lakin bu heç də o demək deyil ki, qrammatika sonsuzdur, onun həddi yoxdur. Generativ qrammatika eksplisitdir. O eksplisit şəkildə göstərir ki, qaydalar və konvensiya ilə yaranan mümkün cümlələrin hansıları bu və ya digər dilə məxsusdur. (10,141)

Deməli cümlənin reallaşması dildə danışığa aktı ilə əlaqədardır. Danışığa aktında danışan dilin sintaktik yarusunun bu vahidindən məqsədə uyğun olaraq istədiyi formada istifadə edir. Danışan cümləni kontekst və situasiyadan asılı olaraq formalaşdırır, yəni müxtəlif variantlarda ifadə edir.

Bu da məlum faktdır ki, heç də bütün dil daşıyıcıları dildən eyni səviyyədə istifadə etmirlər yəni eyni bir fikir müxtəlif dil daşıyıcıları tərəfindən müxtəlif strukturlu cümlələrlə ifadə olunur. Elə bu səbəbdən də belə qənaətə gəlmək olar ki, hər hansı bir dilin öyrənilməsi və mənimsənilməsi danışanın fikrini ifadə etmək üçün onun rəngarəng vasitələrindən necə istifadə edə bilmə bacarığı ilə ölçülür.

İngilis dilini öyrənən hər bir Azərbaycanlı əgər bir dildən digərinə tərcümə etməli olursa, bu zaman o, koqntiv biliklərini səviyyəsindən asılı olaraq yeni mətn yaratmış olur, çünki dilə nə səviyyədə bələd olunursa, bir o qədər də onun qrammatik imkanlarından sinonimiya və omonimiyasından geniş və yetərincə istifadə olunur. Belə bir vəziyyət xarici dilin tədrisi ilə məşğul olan müəllimlərin fəaliyyətində daha çox müşahidə edilir. Nümunə kimi qeyd etmək istərdik ki, həm ana dilimiz olan Azərbaycan dilində, həm də öyrəndiyimiz və öyrətdiyimiz ingilis dilində sayı bəlli olan vahidlər (sözlər) ünsiyyət üçün tam yetərli deyil, çünki onlar ayrı-ayrılıqda fikir ifadə etməyə qadir deyil. Yalnız suprasegment vahidlərin iştirakı ilə leksik

¹²⁴ Azərbaycan Dillər Universiteti f.f.d.

vahidlər fikir ifadə etmək üçün bütöv vahid şəklində birləşir. Məsələn : she drives her boat slowly to avoid hitting the rocks- o qayıq qayalara vurmamaq üçün asta sürürdü.

Qeyd etdiyimiz bu cümlələrin strukturlarında leksik vahidlər həm sintaktik semantik həm də intonasiya ilə birləşərək müəyyən fikir ifadə etmək üçün sintaktik bütövə çevrilir. Bu cümlələrin variantlarını da vermək olar.

In order not to hit the rock she drivers her boat slowly.

Qaydalara çırpılmamaq üçün o qayıq yavaş (asta) sürürdü. Öz strukturuna görə bu cümlələr hər iki dildə nəqli cümlələrdir və cümlədə iştirak edən vahidlərin müəyyən mənada yerdəyişməsi bütövlükdə ötürülən informasiyanın ümumi ahənginə o qədər xələl gətirmir.

Yeri gəlmişkən burada bir məqamı vurğulamaq istərdik. Cümlənin cümlə kimi formalaşmasının üç şərtin olmasının vacibliyi göstərilir:

1. Cümlə bitmiş fikir ifadə etməlidir
2. Cümlə bir neçə sözün birləşməsindən əmələ gəlir
3. Cümlə bir sözdən də ibarət olar(3,93)

Şübhəsiz ki, irəli sürülən bu fikirlə tam razılışmaq qeyri-mümkündür, çünki cümlənin müstəqil fikir ifadə edib etməməsi də mübahisəli məsələlərdəndir

Q.Kazımov rabitəli nitq vahidi kimi, cümlənin bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi göstərmişdir.

1. Cümlə bitmiş fikri ifadə edir
2. Cümlənin əlamətləri arasında peridikativlik mühüm yer tutur
3. Cümlənin mühüm əlamətlərindən biri intonasiyadır
4. Hər bir cümlədə modallıq olur (2,523)

Bizə elə gəlir ki, belə məsələlər qeyd olunarkən cümlənin peridikativlik, modallıq və intonasiya faktları digərləri ilə birlikdə nəzərdə tutulmalıdır, çünki bu faktorların hər biri cümlənin yaranmasında mühüm rol oynayır.

Azərbaycan dilində cümlənin monopredikativ quruluşunun təşəkkülü problemini araşdıran K.Abdullayev belə qənaətə gəlir ki, məntiqi qrammatik hadisə sayılan predikativlik dilçilikdə cümlənin müəyyənləşdirilməsini əsas meyarlarından biridir. Dildə müxtəlif fikir ifadə edən cümlələr müxtəlif – də sturuktur xüsusiyyətlərinə malik olur.

German dillərində cümlənin iki üzvlü nominativ və xəbərlı olması öz təsdiqini tapmış hadisədir və əksər dilçilər bunu təsdiq edirlər (Karl Büller, H.Paul, N. Xomski, O.Yesperson, F.Palmer, Omusayev, F.Veysəlli və b) İngilis dilində bəzən cümlədə nominativ tərəf ifadə olunmur. Bu halda ifadə olunmayan ifadə tərəfi əvəz etmək üçün cümlə sturukturuna uyğun olaraq formal mübtədadan istifadə olunur ki, bu da “it” əvəzliylə ifadə olunur.

İngilis dilində həmçinin sadə cümlənin xəbərlı sadə feili xəbər də ola bilər, mürəkkəb feili xəbər və bu zaman variativlik müşahidə etmək o qədər çətin deyildir.

Splended game, football Mr. John Remarked

Football is a splended game Mr.John Remarked

Gördüyümüz kimi hər iki cümlədə eyni informasiya ötürməklə yanaşı onların mənaları da eyni olur, lakin birinci cümləyə xas olan danışıq üslubu ikinci cümlədə təbii olaraq yoxdur.

Sadə ismi xəbərlərə diqqət yetirək və onların da özlüyündə variativlərinə rast gəlmək olar.

My son a footplayer!- he is a sportsman

She, butter woman! She is a butter Women

Sifətlərlə ifadə oluna bilər.

His ideas obsolite!

Corry, good-looking ! –Corry is good -loking və s

Burada daha başqa bir məsələni də vurğulamaq istərdik. Sadə ismi xəbərlı cümlələr quruluş etibarilə yarımçıq (yəni elleptik cümlələr) cümlələrə oxşasa da onları qarışdırmaq olmaz . Bu barədə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, yarımçıq cümlələrdə buraxılan üzvləri cümlənin mənasına xələl gətirmədən bərpa etmək mümkün olduğu halda, sadə ismi xəbərlı cümlələrdə bu mümkün deyil. Bununla əlaqədar müəllif vurğulayır ki, bağlayıcı feilin belə cümlələrdə işlənməsi cümlənin mənasında çox dəyişiklik yaratmasa da onun məna çalarlarında fərqlər yaradacaqdır. (9,201)

Q. Kazımov yazır ki, sadə cümlə sözlərdən, söz birləşmələrindən, mürəkkəb cümlə isə sadə cümlələrdən ibarət olur. Sadə cümlənin bir mürəkkəb cümlənin iki və daha çox predikativ mərkəzi olur. Sadə cümlə ünsiyyətin fikir mübadiləsinin ən kütləvi vasitəsi olub, başqa cümlə növləri ilə müqayisədə dildə daha çox işlənir. Sadə cümlə tərkib etibarilə iki baş üzvün mübtədə və xəbərlı birliyi əsasında formalaşır. Odur ki, cümlənin qrammatik əsaslarını təşkil edən baş üzvlərə, tərkibə görə sadə cümlə iki növə ayrılır:

Cüttərkibli cümlələr

Təktərkibli cümlələr

Həm cüttərkibli cümlələr həm də təktərkibli cümlələr ikinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib etməməsinə görə müxtəsər və geniş ola bilər. (2,527)

Bu qeydlərimizə əsasən onu qeyd etmək istərdik ki, ingilis dilində sadə feili xəbərlı olan cümlələrlə yanaşı mürəkkəb feil xəbərlı olan cümlələr də mövcuddur və belə cümlələrdən bir neçəsini nəzərdən keçirməyimiz yerinə düşərdi. İki feilin birgə iştirakı ilə ifadə edilən feili xəbər mürəkkəb feili xəbər deyilir. Mürəkkəb feili xəbərlı özünü vurğuladığımız kimi iki hissədən ibarət olur. Əsas hissə (the notional part) və köməkçi hissə (the structural part)

Mürəkkəb feili xəbərlı əsas hissəsi isim, sifət, vəziyyət bildirən sifət, zərf verbal (feili sifət, məsdər) fraza, predikativ konstruksiya ilə ifadə oluna bilər.

Köməkçi hissə isə şəxslı feillə yəni təkrar bildirən feillə, modal feillə, münasibət, təkid, plan və s bildirən feillə və ya bağlayıcı feillə ifadə olunur.

Məsələyə məna baxımından yanaşdıqda mürəkkəb feil xəbərlı ən vacib hissəsi əsas hissədir, çünki burada mübtədə tərəfindən ifadə edilən şəxs və ya qeyri-şəxs haqqında informasiya öz əksini tapır.

Məsələyə struktur baxımından yanaşarkən M.A.Belyayevə vurğulayır ki, mürəkkəb feili xəbərən ən vacib hissəsi onun köməkçi adlandırılan hissəsidir. Bunun əsas səbəbi xəbərən bu hissəsinin feilin qrammatik kateqoriyalarını ifadə etməsidir, yəni o, feilin zaman, şəxs, kəmiyyət, şəkil və s kimi kateqoriyalarını ifadə edir (4,228)

Öz növbəsində birinci komponentin ifadə etdiyi məna baxımından mürəkkəb feili xəbər iki komponentdən ibarət olur. Burada birinci komponent feilin şəxslı formasından ibarət olub, hərəkətin tərzini, yəni başlanğıcını, təkrarını, müddətini və ya sonunu bildirir. Həmçinin mürəkkəb feili xəbərən birinci komponenti modal feil can, must, may və b eləcə də infinitiv, məsdər və cerundla birləşmə yaradan feillərlə ifadə oluna bilər (to begin, to start, to end, to continue, to want, to decide, to intend və s)

You are to follow the doctor's prescription

Həkimin məsləhətinə əməl etməlisən

You should follow the doctor's prescription

Həkimin məsləhətini nəzərə almaq vacibdir

I want to remind you of a promise you made to me

Mənə verdiyiniz sözü sizə xatırlatmaq istəyirəm

Nick and John began to talk about the famous businessman

Nick and John began talking about the famous businessman

Hər iki variantın semantikasi təxminən eynidir, yəni hansısa məşhur iş adamı haqqında informasiya ötürülür.

As we continued to laugh his surprise gave way to annoyance

As we continued laughing his surprise gave way to annoyance

Vali kept glancing at Vugar the rest of the time

Vali kept to glance at Vugar the rest of the time

Vali kept to watch Vuqar the rest of the time

Sonuncu dörd cümlə cüzi semantik çalarlıqla təxminən eyni informasiya haqqında bəhs olunur, yəni Vəlinin qalan müddət ərzində Vüqara göz qoyması, onu izləməsi barədə məlumat verilir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. B., 2016, 356
2. Kazimov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikasi, morfologiya, sintaksis. B. 2017, 942
3. Müasir Azərbaycan dili Sintaksis. B. 1962, 271
4. Беляева М.А. Грамматика английского языка. М., 1971, 324
5. Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. М. 1975, 559
6. Пауль Г. Принципы истории языка. М. 1960, 500
7. Пешковский А.М. Интонация и грамматика. Избранные труды М. 1972, 420
8. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. М., 1957, 285
9. Chomsky N.A. Aspects of theory? of Syntax Cambridge Mit Press 1965,380
10. Palmer F. Grammar. London. 1973, 184

Açar sözlər: variant, invariant, cümlə, semantik çalarlıq.

Key words: variant, invariant, sentence, semantic shade.

Ключевые слова: вариант, инвариант, предложение, смысловой оттенок.

Summary

Variation of simple sentence

This research paper deals with variation of simple sentence in the English language. Various scholars' hypothesis and approaches to the study of variation, variant and invariant are investigated in the article. Variation is considered specifically at a simple sentence level here. Having observed numerous examples of simple sentences it became obvious that variants not always have matching semantics, they can differ at least in one semantic component or semantic shade. Thus, the main aim is to research that semantic diversity and contrast between them.

Резюме

Вариативность простого предложения

Данная статья посвящена исследованию вариативности простого предложения в английском языке. В статье рассматриваются основные гипотезы и подходы различных ученых к исследованию вариативности, вариантов и инвариантов. Вариативность рассматривается здесь строго на уровне простого предложения. Изучив многочисленные примеры, становится очевидным, что значение вариантов часто не совпадают, они разнятся как минимум в одном семантическом компоненте либо в семантическом оттенке. Таким образом, именно данные семантические расхождения выступают основным предметом исследования в данной статье.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Халилова Офелия Джалад кызы¹²⁵
СЛОВСОЧЕТАНИЕ В РУССКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

ПРОБЛЕМА словосочетания ИЗУЧАЕТСЯ в синтаксической науке еще со времен античности. Много внимания уделяли разработке этого вопроса русскими и советскими лингвистами. Но, несмотря на это, категория словосочетания принадлежит к числу наименее изученных, объясненных объектов советского языкознания.

Проследив историю развития различных синтаксических концепции, можно заметить, что самый важный вклад был внесен в теорию словосочетания классиками русской грамматики - лингвистами конца прошлого и начала нашего века. В современном синтаксисе продолжают и развиваются традиции Ф.Ф.Фортунатова и В.В.Виноградова. Их школы взаимоисключают и взаимодополняют друг друга

Словосочетание как основная единица синтаксиса было предложено еще в синтаксисе Аполлония Дискола. Наиболее ярко внимание к словосочетанию в русском синтаксисе проявилось в грамматических трудах М.В.Ломоносова. Основной задачей синтаксиса он считал изучение и описание сочетаний слов в языке.

Заложив фундамент изучения о словосочетании в русской лингвистике, М.В.Ломоносов не пришел, однако, к пониманию словосочетания как особой синтаксической категории. В отрыве от словосочетания им рассматривается предложение, являющееся в его трудах единицей риторики.

В.В.Виноградов, подробно изучивший труды М.В. Ломоносова говорит о громадном значении «Российской грамматики» в развитии русской грамматической мысли последующего периода.

Сам термин словосочетания обязан своим рождением А.Х.Востокову. *Отираясь* на синтаксическую теорию М.В.Ломоносова, А.Х.Востоков определяет учение о словосочетании как «Часть грамматики, показывающую *правила* по коим совокуплять должно слово в речи», заявляя при этом, что словосочетание – это единица грамматики, а предложение - единица риторики.

Таким образом, к началу 19 века в русском языкознании было положено начало глубокому изучению словосочетаний, наметились ведущие принципы этого изучения, и создана основа для разработки теории словосочетания и определения последнего как синтаксической единицы.

В определении предмета и задач синтаксиса и в построении его системы некоторые языковеды искали опору в синтаксической теории Аполлония Дисколы. В русской науке по такому пути в своих трудах пошел А.В. Добиаш, перу которого принадлежит труд «Синтаксис Аполлония Дисколы». А.В.Добиаш подвергает резкой и обстоятельной критике синтаксические построения логоистов (Беккера, Буслаява), в которых предложение отождествлялось с логическим суждением.

Следуя за Аполлоном Дисколом, но внося в его учение много нового, оригинального, А.В.Добиаш, по свидетельству Н.Н.Прокоповича, строит свою синтаксическую теорию, основанную на семасиологии частей речи и их форм. Основную задачу синтаксиса А.Добиаш видит в том, чтобы «установить способность разных разрядов слов распространять свой смысл разными формами сочетаний с другими словами». Такой способностью, по мнению А.Добиаша обладает, прежде всего, глагол. Однако распространяться могут и другие части речи - имена существительные, имена прилагательные. «Прилагательные имена, - пишет он, могут быть распространены именными несклоняемыми (наречиями), косвенными падежами существительного имени, косвенными падежами существительного местоимения, глагольными именами (инфинитивами) и другими словами, способными занять роль существительных»: «Очень ценным представляется указание на то, что распространяемое и распространяющее слово (т.е. то, что можно назвать словосочетанием) не всегда представляют собой соединение только двух слов; синтаксическая единица образуемая путем распространения и представляющая собой единое целое, может быть выражена целой группой слов», - пишет о достоинствах учения А.Добиаша Н.Н.Прокопович.

С именем А.Добиаша связано в русском языкознании возрождение интереса к учению о словосочетании.

Дальнейшие искания в построении синтаксиса на новых началах связываются в России с именем Ф.Ф.Фортунатова, создавшего целостную систему, которая до сих пор развивается и дополняется современными советскими синтаксисами. Синтаксис, по его мнению, - это наука о словосочетании: «Словосочетанием я называю такое целое, которое образуется сочетанием в мышлении, а поэтому и в речи одного цельного полного слова с другими цельными полными словам как к с частью в предложении». Как видно из этого определения, Ф.Ф.Фортунатов четко определяет границы словосочетания. Словосочетание по мысли ученого, могут быть законченными и незаконченными. Незаконченным словосочетанием он считает такое словосочетание, «самостоятельная часть которого образует собою также и часть другого словосочетания». Таким образом незаконченное словосочетание входит в состав другого словосочетания. Свою мысль Ф.Ф.Фортунатов иллюстрирует примером, ставшим в языкознании классическим, - большая птица.

Законченным словосочетанием ученый считает словосочетание, содержащее подлежащее и сказуемое: «Следовательно законченное словосочетание и предложение полное - синонимы в языкознании». Ф.Ф.Фортунатов признает существование предложения, которое синонимично с законченным словосочетанием. Законченное словосочетание «летит большая птица» одновременно является и предложением.

Кроме того, Ф.Ф.Фортунатов говорит и о психологическом суждении («предложение в мысли»), и грамматическом предложении («предложение в речи»). Грамматическое предложение (т.е. законченное словосочетание) облачается в интонацию, становится психологическим суждением. Кти **рассуждению свидетелствуют** о том, что Ф.Ф.Фортунатов **отчетливо осознавал** необходимость **разграничения** понятия фразы и предложения.

Заслугой Ф.Ф.Фортунатова считается и разграничение словосочетаний на свободные и несвободные. Такое деление сохранено и в современном синтаксисе «Свободным словосочетанием является тогда, да МОЖЕТ БЫТЬ ИЗМЕНЯЕМ БЕЗ ИЗМЕНЕНИЯ значения или без утраты значения данных слов как частей словосочетания, а несвободным бывает тогда, когда не может быть изменяем свободно без изменения или без утраты значения данных слов как частей словосочетания», - пишет он. Ученый приводит следующие примеры свободных и несвободных словосочетаний: читает книгу, большая птица, железная дорога, великий пост. Иногда несвободные словосочетания Ф.Ф.Фортунатов называет слитными.

Несомненным достоинством его теории является описание законченных словосочетаний. При всей своей глубине, оригинальности Ф.Ф.Фортунатова несколько противоречива. Определив словосочетание как соединение двух полнозначных слов, он не удерживается в границах данного определения, когда говорит о сложных словосочетаниях, которые состоят из трех и более полнозначных слов. Таким образом, к словосочетаниям он относит не только двухсловные, но и многословные конструкции: перейти железную дорогу. Следовательно, понятие словосочетания у Ф.Ф.Фортунатова фактически не получает сколько-нибудь удовлетворительного определения. Однако сказанное отнюдь не умаляет заслуги этого великого лингвиста, с именем которого связано целое направление в науке о языке. «Определив словосочетание как самостоятельную категорию и выдвинув его в качестве основного объекта синтаксического исследования, Ф.Ф.Фортунатов построил оригинальную теорию, послужившую основой для научной разработки проблем синтаксиса в трудах видных русских ученых - его учеников и последователей», - замечает П.Н.Прокопович.

Непреодолимой традиции учения Ф.Ф.Фортунатова и в современном отечественном синтаксисе. Ряд лингвистов (В.П.Сухотин, О.С.Скобликова, Э.С. Маслов, В.Н. Перетрухин, А.Н.Гвоздев, П.С.Кузнецов), развивали мысли Ф.Фортунатова о сущности словосочетания

Словосочетания понимаются очень широко: в них входят все синтаксические соединения слов, начиная от словесных групп и кончая предложением. Большое внимание уделяет И.Рис словесным группам. По значениям и синтаксическим функциям он приравнивает словесные группы к отдельному слову. И.Рис строит сложную классификацию словесных групп, исходя из характера синтаксических связей компонентов этих групп. Из такой классификации следует, что словосочетания, выполняющие номинативную функцию, подразделяются на непредикативные и словесные группы, компоненты которых объединены сочинительной связью (книга и тетрадь; тихий и задумчивый; книги, тетради, журналы). Предикативные конструкции не входят в данную классификацию, хотя, по мнению И.Риса составляют объект теории словосочетания. На дальнейшее развитие учения о словосочетании в русском языкознании, как уже отмечалось, большое влияние оказала концепция Ф.Ф.Фортунатова и И.Риса. Наиболее последовательное проведение их взглядов на предмет и задачи синтаксиса на словосочетание находим в трудах М.Н. Петерсона, А.М.Пешковского и других лингвистов.

Тщательно изучив историю научной разработки синтаксиса в русском и зарубежном языкознании, М.Н.Петерсон приходит к выводу о том, что «обнепризнанного определения синтаксиса нет; взгляды на предмет исследования находятся в непримиримом противоречии».

Первая попытка подробного описания типов словосочетаний современного русского языка принадлежит М.Н.Петерсону. Развивая взгляды Ф.Фортунатова М.Н. Петерсон в книге «Очерк синтаксиса русского языка» трактует синтаксис как учение о словосочетании, не включая в него теорию предложения. Словосочетание, по М. Петерсону, - это всякое соединение слов, в том числе и простое предложение любого объема только сложное предложение рассматривается в этой работе как «объединение словосочетаний».

Таким образом, термин словосочетание М.Н.Петерсон употребляет в широком смысле. Кто и парные соединения слов (предикативные и непредикативные конструкции) и многословные образования вплоть до простого распространенного предложения. Недостаточно теории проф.Петерсона было «игнорировано» им несвободных словосочетаний. **Несвободные словосочетания оказались у него в одном ряду со свободными.**

Несомненной заслугой М.Н.Петерсона по мнению Н.Н.Прокоповича является то, что он «пытается описать типы словосочетаний и функций их и определить происхождение словосочетаний, т.е. разрабатывает основы описательного и исторического синтаксиса».

Особняком в синтаксической науке стоит теория А.М.Пешковского. Словосочетание у него является еще более широким понятием, чем у его учителя Ф.Фортунатова и М.Петерсона «Словосочетание есть два слова или ряд слов, объединенных в речи и в мысли», - такое определение он дает словосочетанию. Соответственно под словосочетание подводится любой отрезок речи при условии «внешне-внутреннего, физико-психологического единства» составляющих его слов.

На этом основании рассматривается в качестве словосочетаний все предложения (включая и сложное). Стремясь построить учение о предложении, исходя из словосочетания, А.М.Пешковский относит к словосочетанию и слова-предложения, т.е. предложения, состоящие из одного слова. Оперу для этого он ищет в понятии формы словосочетания. Пользуясь понятием формы словосочетания, А.Пешковский пытается доказать, что однословные предложения также представляют собой словосочетание. Критикуя синтаксическую теорию А.Пешковского, В.В.Виноградов заметил, что он «смешивает понятие словосочетания не только с понятием предложения, но и с понятием синтагмы или, по его (А.Пешковского) терминологии, фразы как интонационно-смыслового единства».

В книге А.Пешковского нет систематического описания различных разрядов и типов словосочетаний и их функций. Анализируя «глагольные предложения», он говорит об именных и глагольных словосочетаниях. Эти словосочетания он называет как «второстепенные члены предложения».

По несколько иному пут пошел А.А.Шахматов. Не отвергае понятие словосочетания, А.А.Шахматов вместе с тем признает основной единицей синтаксиса предложение, а не словосочетание как и Ф.Фортунатов, **А.А.Шахматов различает законченные и незаконченные словосочетания: «Учение о предложении, с одной стороны, учение о словосочетании, с другой, - пишет он, имеет своей задачей исследовать все элементы, входящие в состав предложения...».**

Определив словосочетание как «такое соединение слов, которое образует грамматическое единство, обнаруживаемое зависимостью одних из этих слов от других», он подчеркивает: «Предложение, состоящее из двух или более слов, является также словосочетанием, но словосочетанием законченным».

В отличие от своих предшественников А.А.Шахматов в своей работе описывает структурные признаки словосочетания. Он делит их на два вида: независимые и зависимые. По существу, такое деление равносильно членению предложения на главные и второстепенные члены

В роли главных членов выступают независимые, а в роли второстепенных членов зависимые словосочетания, то есть А.А.Шахматов отождествляет функции словосочетания с функциями членов предложения.

Рассматривает А.А.Шахматов и лексическую спаянность членов словосочетания. Лексически ограниченные словосочетания, названные Ф.Фортунатовым несвободными, А.Шахматов именует неразложимыми. Такие словосочетания подвергаются им тщательному анализу в отдельно написанной им главе «Неразложимые словосочетания». Внимание к этой проблеме весьма актуально, т.к. между компонентами несвободного словосочетания существует совершенно иная связь по сравнению со связью в свободных.

Отличительным признаком неразложимых словосочетаний он считает «взаимную зависимость» членов, «невозможность признать которое-нибудь из них самостоятельным». Формальным признаком их является соединение с числительным (девять человек), несклоняемость (одна за другой, больше народа, рука с рукой).

Синтаксическая теория А.А.Шахматова впервые в науке пытается установить тесные взаимоотношения между словосочетанием и предложением. Мысли об определении роли предложения весьма интересны и актуальны. Как справедливо замечает В.М.Сухотин, «Шахматову не удалось все же провести четкой грани между этими двумя синтаксическими единицами»

В разработке теории словосочетания исключительно большое значение имеет труды В.В.Виноградова, основавшего свою школу в науке о русском языке. На основе изучения предшествующей лингвистической литературы В.В.Виноградов создает свою теорию словосочетания. В русском синтаксисе акад. Виноградов первым сумел рассмотреть все вопросы учения о словосочетании: сущность, объем и границы, структурные и морфологические типы словосочетаний, виды связей между их компонентами, степень лексической ограниченности компонентов, а также историю разработки вопроса.

В.Виноградов, по существу, не приводит определенных и веских доводов в защиту того положения. Он пишет: «деление словосочетаний на два главных разряда - непредикативные и предикативные - лишено внутреннего основания: оно возникло вследствие смешения вопросов изучения словосочетания и структуры предложения». Далее следует доказательство той мысли: «.. предложение имеет интонацию, словосочетание имеет систему форм, предложение не эволюционирует наименованием, оно спаяно в единство категориями лица времени и склонения».

Если словосочетание лишено интонации и имеет систему форм, - кто еще не опровергает наличие предикативных отношений в нем. Таким образом, мысль В.Виноградова (введенная в синтаксис русского языка им впервые) о невозможности предикативных связей между компонентами словосочетания бездоказательна.

В.В.Виноградов признает за словосочетанием номинативную функцию (это также может служить доказательством невозможности предикативных отношений в нем). Однако, говоря о морфологической классификации, он выделяет глагольные словосочетания. Являются ли глагольные словосочетания средством номинации?! Кроме глагольных словосочетаний (говорить шепотом), в его системе имеются и именные (белый потолок, весьма старательный), и наречные (ужасно громко).

По структуре В.Виноградов делит словосочетания на простые и сложные, отличие которых заключается в распространении одного компонента другими словами (спросить о здоровье — взволнованно спросить о здоровье сына).

Признавая непредикативную подчинительную связь в словосочетании, Виноградов не допускает и сочинительную связь в нем, т.е. здесь нет «грамматической зависимости» компонентов. В словосочетании, по его мнению, возможна лишь подчинительная связь в виде согласования, примыкания и управления. Такова в кратких чертах система В. Виноградова

Говоря о его учении, необходимо заметить ту подробнеешую и научную работу, которую ученик проделал по истории того вопроса. Благодаря его трудам, мы имеем научную картину прошлых учений о словосочетании и предложении. Причем эти труды посвящены не только критике и анализу всевозможных учений синтаксиса но и подробному обзору взглядов всех ученых, их научных трудов. Такого рода исследовательская работа была впервые проведена В.В.Виноградовым, что является неоспоримой в силу научности, строгости и объективности автора.

Традиции В. Виноградова эволюционируют в русском языкознании. Последователями его является большая плеяда ученых, среди которых Н.Ө.Шведова, О.С. Ахманова, Н.С. Валгина Г.И. Кодухов, Д.К.Розентал, П.С.Лекант и другие.

Список использованной литературы

1. Виноградов В.В. Из истории изучения русского синтаксиса М, 1958.

2. Прокопович Н.Н. Словосочетание в современном русском литературном языке. М., 1966.
3. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1938.
4. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка Л., 1941

Ключевые слова: словосочетание. синтаксис. подчинение. русский язык

Keywords: word combination, syntax, subordinate, russian language.

Açar sözlər: sözbirləşməsi, sintaksis, təbəçilik, rus dili

XULASƏ

Rus düçiliyində söz birləşmələri

Məqalədə rus linqvistlərinin sözbirləşmələri haqqında fikirləri cəmləşdirilib oxuculara çatdırılır. Akademiklərdən V.V.Vinoqradov, F.FFortunatov, A.X.Vostokov, A.A.Şaxmatov və onların tələbə və şagirdləri tərəfindən deyilmiş bu fikirlər araşdırmalara təkan verir.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

FRANSIZ DİLİNDƏ MORFOLOGİZMLƏR

Leksik-semantik yolla sözdüzəltmədən fərqli olaraq morfoloji üsulla sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması ilə dildəki mövcud modellər üzrə yeni sözlər düzəldilir. Nəticə etibarilə dildəki mövcud sözlər şəkilçilər artırılması nəticəsində həm məna, həm də fonetik–morfoloji baxımdan yeni sözlərə çevrilir.

Müasir fransız dilində morfoloji üsulla yeni sözlər mövcud sözlərə son şəkilçilərin (suffikslərin), ön sözlərin (prefikslərin) və eləcə də prefikslərlə suffikslərin eyni zamanda artırılması yolu ilə düzəldilir.

Şəkilçilərin artırılması yolu ilə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi məsələsi fransız dilində söz yaradıcılığı sistemində həmin üsulun məhsuldar olub-olmaması məsələsi kimi mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Məsələn, müxtəlif şəkilçilərin məhsuldarlığının öyrənilməsi lüzumunun xüsusi olaraq qeyd edən K.Goryen, A.Qoldis, M.A.Qurçova və digərləri müdafiə edirlər.

A.Doza görə suffikslərin köməyiylə söz yaradıcılığı fransız dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm mənbə kimi çıxış edir. Prefiks sözə suffiks qədər möhkəm bağlanmış, öz müstəqilliyini nisbətən daha çox saxlayır. Bununla yanaşı A.Doza bu deyilənlərə zidd olan digər bir fikir də irəli sürür. Onun fikrinə görə, şəkilçilərin işlənməsi yolu ilə sözdüzəltmə müasir fransız dilində analitizm meyillərinin güclənməsi nəticəsində baş verir.

F.Brüno şəkilçilərin işlədilməsi yolu ilə söz yaradıcılığının fransız dilinin bütün dövrləri üçün məhsuldar olmasını iddia edir.

Digər fransız dilçisi E.Püson belə hesab edir ki, suffikslərin artırılması yolu ilə yeni sözlərin yaradılması müasir fransız dilində məhsuldar üsul olaraq qalmaqdadır.

Sovet dilçisi M.S.Qurıçeva roman dillərində söz yaradıcılığı yollarında müşahidə edilən qanunauyğunluqların tədqiqi zamanı belə nəticəyə gəlir ki, fransız dilində söz yaradıcılığı sahəsində, şəkilçilərin işlədilməsi yolu sabit xarakter daşıyır. M.A.Kataqoşina və A.K.Stepanov müasir fransız dilində yeni sözlərin yaranmasında ən məhsuldar olan suffiksləri göstərir.

Ş.Baldi, C.Maruz, V.Brödal, L.A.Bulaxovski və digər dilçi alimlər isə belə hesab edirlər ki, şəkilçilərin artırılması ilə yeni sözlərin yaranması müasir fransız dilində məhsuldar xarakter daşımır. Ş.Baldi belə nəticəyə gəlir ki, ilk baxımdan suffikslərin məhsuldar olması nəzərə çarpır. Lakin daha dərin tədqiqatlar aparılsa aşkar ola bilər ki, suffikslərin məhsuldarlığının artması fikri yanlış olsun. Ş.Baldi bunun səbəblərini müasir fransız dili üçün səciyyəvi olan analitizm meyillərinin daha da müxtəlif xarakter daşdığı iddia edir.

Fransız dilçisi C.Maruçovun fikrinə görə müasir fransız dilində şəkilçilərin işlədilməsi yolu ilə söz yaradıcılığı imkanlarından zəif istifadə edilir.

Dilçi alim L.A.Bulaxovski yeni sözlərin yaradılmasında məhdud ifadə vasitələri olan fransız dilini, bu baxımdan nisbətən zəngin imkanları olan digər dillər ilə, məsələn, (rus, alman) müqayisə edir.

Burada nəzərdən keçirdiyimiz nöqtəyi-nəzərlərin hər ikisindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, suffikslərin işlədilməsi söz yaradıcılığının müasir fransız dilində hal-hazırda məhsuldar olub-olmaması məsələsi çox mürəkkəb məsələdir. Fransız dilinin leksikologiyası məsələləri ilə məşğul olan Z.N.Zlever yazır ki, əgər fransız dilində söz yaradıcılığının məhsuldar olub-olmamasından söhbət gedirsə, bu müddəanı dəqiqləşdirmək lazımdır; belə ki, söhbət əsasən sintatik yolla baş verən söz yaradıcılığından gedə bilər və bu söhbət yalnız hamı tərəfindən anlaşılan fransız mənşəli çoxişlənən sözlərə aid ola bilər. Daha sonra o qeyd edir: «Lakin bu qeyri-məhsuldarlıq ümumdənışıq nitqində işlədilən ümumişlək sözlər əsasında inkişaf edən analitik yolla yaradılan sözlər hesabına əvəz olunur».

Z.N.Hevinin fikrinə leksik-analitik vahidlər bəzi əlamətlərinə görə kitab dilinə xas olan söz yaradıcılığına uyğunlaşır, çünki onlar informasiya cəhətdən dolğun, təkmənalı və çoxhəcalı olur.

Fransız dilinin tədqiqatçıları göstərir ki, bəzi şəkilçilərin işlədilməsi ilə yaranan sözlər (məsələn: subyektiv qiymətverici mənası olan sözlər) situativ xarakter daşıyaraq dildə möhkəmlənə bilmir. Digər tərəfdən isə ümumdənışıq nitqində şəkilçilərin köməyiylə söz yaradıcılığının həm mütləq, həm də nisbi məhsuldarlığının zəif olması və eyni zamanda onların işlədilməsinin elmi və texniki terminlərin yaradılmasında zəngin və məhsuldar rol oynadığı qeyd olunur.

Demək lazımdır ki, morfoloji üsulla söz yaradıcılığı sahəsində məhsuldar üsul olub-olmaması baxımından söhbət getdikdə bəzi dillər əsassız olaraq məhdud dil materialları üzərində aparılmış, müşahidələrdən çıxış edərək bu və ya digər ümumi xarakter daşıyan müddəalar irəli sürürlər. Bu baxımdan söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən, mümkün qədər çox şəkilçini əhatə etməklə aparılan geniş tədqiqata ehtiyac duyulur.

Məlumdur ki, bu və ya digər şəkilçinin məhsuldarlığını müəyyənləşdirmək üçün müvafiq metod olmalıdır. Əslində belə bir metod son illərin tədqiqat əsərlərində hazırlamaq üzrədir. Bu baxımdan tərkibində eyni bir suffiks olan sözlərin içərisində müəyyən tarixi müddət əzində köhnəlməkdə olan sözlər ilə yeni yaranan sözlərin kəmiyyət göstəricilərinin müqayisəli şəkildə tutuşdurulması, şübhəsiz ki, sözdüzəldici şəkilçilərin məhsuldarlığının hansı istiqamətdə inkişaf etdiyini qiymətləndirmək üçün müəyyən bir əsas verir.

1). «itude» şəkilçisi vasitəsilə düzələn isimlər

Qadın cinsli isimlər düzəldən hal və keyfiyyət bildirən «itude» suffiksi az məhsuldar şəkilçilərdəndir. Tərkibində bu şəkilçinin olduğu isimlər qrupunda dinamik dəyişikliklər çox zəif şəkildə baş verir. Buna misal olaraq köhnəlməkdə olan «inhabitude» (défiant dihabitude), yeni qeydə alınan «complétude» (caractère d'un système hypothético-déductif on toute proposition *issal_d* aux règles de formalisation peut-être soit démontré, soit misal), «issal_de» (condition des personnes de race notre caractère misal à cette race) sözlərini misal göstərmək olar.

2) «aie» şəkilçisi ilə düzələn isimlər

Həmin şəkilçi ismə artırıldıqda sözə müəyyən iş aləti, yaxud vasitəsi bildirən, kişi cinsli isimlər düzəldən «aie» suffiksi az məhsuldar şəkilçilərdəndir. İsimlər qrupunda baş verən dinamik proseslərdə bu suffiksin iştirakı zəifdir. Belə ki, burada köhnəlməkdə olan 2 söz qeydə alınmışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1). «*aspirail*» (ouverture pratique dans un fourneom, poêle pour donner passage à l'art) ;
- 2). «*bucail, bucaille*» (sarassin, blé noir) ;
- 3). «*gemail*» (vitrail sans plombes obtenu par juxtaposition et superposition de verre colorée) ;

3). «and» şəkilçisi ilə düzələn isimlər

Məhsuldarlığı azalmağa olan «and» şəkilçisi kişi cinsli isim düzəldici şəkilçilərdəndir.

Bu şəkilçi adətən kiçildici, istehza mənası bildiren isimlərin tərkibində işlənir. Bu qəbildən olan sözlər sırasında da köhnəlmə prosesi getməkdədir. Aşağıdakı sözləri buna misal gətirmək olar :

«*pitand, e*» (paysan lourd et grossier, niai),

«*sourdand*» (ful n'entend qu'avec peine).

Ümumişlək leksikaya «*corniaud*» (chien matinée pop. Imbesille) sözü yeni daxil olmuşdur.

4). «âtre» şəkilçisi vasitəsilə düzələn isimlər

Müəyyən istehza bildiren və kiçildici mənası olan, eyni zamanda müəyyən bir fikri, dini cərəyanı və s. Bildirən şəkilçilərdəndir. Tərkibində «*âtre*» şəkilçisi olan «*androlâtre*» (qui pratique l'androlâtre, culte divin rendu à un homme), «*gentillâtre*» (fam: gentilhomme pauve ou de petite noblesse) kimi sözlər köhnə sözlər qrupuna, «*parâtre*», «*palastre*» (boit qui contient de mécanisme d'une serrure) sözü isə yeni qeydə alınan sözlər qrupuna daxil edilmiş və bu proses hal-hazırda davam etməkdədir.

5). «age» şəkilçisi haqqında məlumat

Fransız dilində əsasən kişi cinsli isimlər yaradan «age» şəkilçisi ən məhsuldar şəkilçilərdən biridir. Hərəkət mənasının ifadə edən «age» şəkilçisi bəzən ümumi cəmlilik mənasını da ifadə edə bilər. Bu şəkilçinin iştirakı ilə yaranmış isimlər, adətən sənayenin, kənd təsərrüfatının müxtəlif sahəsinə aid olan anlayışları ifadə edir.

«Age» şəkilçisi eyni zamanda müasir fransız dilində baş verən dinamik proseslərdə fəal iştirak edir. Belə ki, köhnəlməkdə olan sözlər arasında «age» şəkilçisi olan sözlərin sayı 263, yeni yaranan isimlərin sayı isə 248-dir.

Tərkibində «age» şəkilçisi olan bir çox sözlərin köhnəlməsi ifadə etdikləri texnika, istehsalat ilə bağlı olan anlayışların özlərinin köhnəlməsi, müasirlikdən çıxması ilə izah olunur.

Tərkibində «age» şəkilçisi olan yeni isimlərin meydana gəlməsinə əsas səbəb də məhz yeni elmi-texniki anlayışların əmələ gəlməsidir. Bunlara aşağıdakı sözləri misal göstərmək olar : «*furboforage*» (forage fait par une turbine) ; «*dégasolinage*» (action de degasoliner traiter un gaz naturel pour en séparer les hydrocarbures liquides) və s.

«Age» şəkilçisi təkcə müəyyən bir leksik üslubi qrup sözlər ilə bağlı olmayıb, həm də geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Belə ki, gündəlik həyatın müxtəlif sahələri ilə bağlı sözlərin içərisində bu şəkilçi ilə yaranmış sözlərin sayı az deyildir. Bunlara misal olaraq köhnəlməkdə olan «*farinage*», «*avenage*» və s. Göstərmək olar. Bəzi dilçilər belə hesab edirlər ki, «age» şəkilçisinin tərkibində «*iss*» elementi olan «*issage*» variantı da var. Lakin «*iss*» elementi «age» şəkilçisinin ifadə etdiyi hərəkət mənasına əslində heç bir mənə incəliyi əlavə etmir.

«*iss*» elementi ilə düzələn isimlərə misal olaraq «*clissage*» (le clissage d'un bouteille) ; «*alunissage*» (action d'alunir – aya enmək) ; «*amerissage*» (action of d'amerrir – suya enmə) və s. Göstərmək olar.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, «age» şəkilçisi məhsuldar olaraq qalır.

III. «Age» şəkilçisi ilə bitən isimlərin Azərbaycan dilində işlənməsi

Məlum oduğu kimi, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində fransız dilinə mənsub söz və terminlər başqa əcnəbi alınmalara nisbətən sayca üstünlük təşkil edir. Bir dildən başqa dilə sözlər keçdiyi kimi sözlərlə birlikdə şəkilçilər də keçə bilər. Fransız dilinə mənsub Azərbaycan dilində işlənən şəkilçilərdən ən çox məhsuldar olanları «*gie*» və «*age*» şəkilçiləridir.

«*gie*» şəkilçisinə aid bir neçə sözü misal gətirək : *metodologie, technologie, morfologie, metallurgie* və s.

Azərbaycan diliçiliyində həmçinin müqayisəli dilçilik nəzəriyyəsinə fransızşünasların elmi-tədqiqat əsərlərində tezis və məqalələrdə morfoloji üsulla yaranan yeni söz və terminlər haqqında demək olar ki, bəhs edilməmişdir. Təkcə Nizami Xudiyevin «Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları» kitabında bu problem haqqında öləri də olsa bəhs edilmiş və həmin şəkilçilərin qeyri-məhsuldar olması haqqında yanlış fikrə gəlmişdir.

Morfoloji yolla yaranan «age» şəkilçisi ilə bitən dilimizdə işlənən fransız dilinə mənsub aşağıdakı terminlərə nəzər salaq : *bangaj, massaj, garaj, metraj, dublyaj, mantaj, makiyaj, arbitraj* və s.

Fransız dilində *-tion, ation* suffiksleri hərəkət və nəticə bildirməkdən başqa çox vaxt hal vəziyyəti bildirir. Onların kimya, nüvə fizikası, metallurgiya, kənd təsərrüfatı və s. Sahələrinə aid sözlərdə işlənməsi bununla izah olunur. Belə hala aşağıdakı modelləri misal göstərmək olar : *disposition, réaction, construction, attraction, conversation* və s.

Müasir fransız dilində affiks şəkilçilər artırmaqla əmələ gələn terminlərin sistemləşdirilməsində «*iser*», «*isation*» suffiksleri özünə diqqət cəlb edir.

I – hərəkət ifadəsi bildirir,

II – hərəkətin nəticəsini.

Məsələn : *insonoriser – insonorisation*

transistoriser – transistorisation

rentabiliser – rentabilisation.

IV Azərbaycan dilində ifadə üsulları

Fransız dilində morfoloji yolla yaranan sözlərin Azərbaycan dilində ifadə üsullarını aşağıdakı misallardan aydın görmək olar:

Scolaire- scolaire təli, dərs- kurs, tədris dövrü

Reelible- reeligibilite- yenidən, təkrar seçilən- yenidən, təkrar seçilmə

Scissipare- scissiparite bölünməklə çoxalan- bölünməklə çoxalma

Müasir sözdüzlətmə prosesində *-isme*, ist suffiksleri fəal və məhsuldarlıqlar. Onlar çox vaxt eyni, qoşa törəmələr verirlər.

Ədəbiyyat

1. «Книга для чтения на французском языке». Москва «Высшая школа». 1985 г.

2. «Учебник французского языка». Москва. «Высшая школа». 1982 г.

3. В.Л.Кодухов: «Введение в языковедение». Москва. «Просвещение». 1978.

4. R.C.Cəfərov: “Manuel de français”. Bakı. 1996 il.

5. "Cours pratique de grammaire Française". Москва. «Высшая школа» 1969.

6. А.В.Коржавин и др.: «Учебник французского языка». М. 1980 г.

7. И.Р.Прудникова: «Тренировки по французскому языку». М. «Высшая школа».1982 г.

Açar sözlər: *fransız dili, morfologizmlər, leksikologiya, suffikslər.*

Ключевые слова: *французский язык, морфологизмы, лексикология, суффиксы.*

Key words: *french, morphologisms, lexicology, suffixes.*

Morphologisms in French

Summary

The article speaks about the forming of words in French helping of grammar method, appearance of the new words and their translation into Azerbaijani meant multimeaningual kinds of expression in various aspects in Azerbaijani reality. The article also speaks about morphologisms in French, presents ideas and thoughts of scientists and investigators, analyses suffixes and prefixes in morphological system of French, also word formation by means of morphological method in the lexics of French, and some words and forms formed with the help of morphologisms.

Морфологизмы во французском языке

Резюме

В статье рассматриваются морфологизмы во французском языке, изучается мысли и мнение ученых и исследователей, анализируются суффиксы и префиксы в морфологическом системе французского языка, и некоторые слов и терминов образующиеся с помощью морфологизмов.

RƏYÇİ : dos.L..Ələkbərova

Səminə Abdullayeva

QƏDİM DİLLƏRİN TARIXINDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Nitq mədəniyyəti hər bir dövlət dilinin zəruri problemlərindən sayılır. Çünki dövlət dilinin vəzifəsi təkcə ölkədaxili informasiyaların təmin olunması ilə bitmir. Dövlət dili həm də beynəlxalq informasiya məkanına müstəqil bir subyekt kimi daxil olmaq imkanlarına malikdir. Həmçinin, beynəlxalq inteqrasiya mühitinin qloballaşması ilə ana dilimizə başqa dillərdən zəruri informasiya elementləri daxil olduğu kimi, ölkənin sosial, siyasi, ictimai, mədəni və iqtisadi yüksəlişi ilə bağlı ana dilində yaranmış müəyyən dil vasitələrinin də beynəlxalq informasiya məkanına daxil olması istisna deyildir.

Müstəqil Azərbaycanın qurucusu və memarı Ulu Öndər, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin tarixlərdə misli görünməmiş siyasi uzaqqörənliyi və diplomatik məharəti sayəsində ölkəmiz müstəqillik əldə edərək sosial, siyasi və iqtisadi sahələr üzrə bir çox nailiyyətlər qazanmışdır. Müstəqil dövlətçilik mərhələsində müxtəlif fəaliyyət sahələri kimi ana dilinin inkişafında da bir çox irəliləyişlər əldə edilmişdir. Ulu Öndər hələ milli düşüncənin baş qaldırmasına sət qadağanlar qoyulduğu totalitar sovet rejimi zamanı ana dilinin inkişafı ilə cəmiyyətdə yeni milli oyanış mərhələsinin başlanmasını bəyan edirdi. Bu milli oyanış Ulu Öndərin 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə qayıdışı sayəsində xalqın öz tarixi müstəqilliyinə qovuşması ilə nəticələndi. Milli dilin inkişafının milli oyanışın başlanğıcına çevrilməsi prosesi həqiqətən Heydər Əliyevin müdrik siyasətində ictimai fəaliyyətin yeni bir uğurlu tarixi nümunəsinə çevrildi.

Dil ictimai həyatda elə bir misilsiz fenomenidir ki, burada xalqın milli mədəniyyəti, mənliliyi, ənənələri, məişət həyatı, ictimai şüuru, yaradıcı təfəkkürü özünü nümayiş etdirir. Ona görə də Ulu Öndər haqlı olaraq dilə daha qlobal bir baxışdan yanaşmışdır. Heydər Əliyevin dilə daha geniş əhatədə yanaşması ilə sovet dövründə əzbərciliklə deyilən “Dil insanlar arasında mühüm ünsiyyət vasitəsidir” kimi stereotip xarakterli tərifi öz ömrünü başa çatdırdı. Bu tərifi dil ictimai şüurdan ayrılır və yalnız fəaliyyətdə olduğu anda mövcudluğu təsəvvürə gətirilirdi. Halbuki, Heydər Əliyevin dediyi “Dil xalqın böyük sərvətidir” kəlamında dilin tarixiliyi, milliliyi, ənənəliliyi və varisliyi əhatə olunur. Təsədüfi deyildir ki, Heydər Əliyev dili, həmçinin milli ideologiyanın bir tərkib hissəsi adlandırır.

Nitq mədəniyyəti dilçiliyin elə bir vacib sahəsidir ki, informasiya mübadiləsinin düzgün qurulması, yayılması, ötürülməsi və anlaşılıqlığı onun normalarının mükəmməl və sabit olmasından daha çox aslıdır.

Qədim Yunanıstanda və Romada nitq mədəniyyəti

Antik dövrdə nitq mədəniyyəti məsələləri dövlətçiliyin idarə sistemində, insanlara qarşılıqlı münasibətlərin yaranmasında çox böyük siyasi, ideoloji, mədəni və psixoloji ənənələr yaratmışdır. Nitq mədəniyyəti ənənələrinin inkişafı və zənginləşməsi sayəsində natiqlik sənəti formalaşmağa başlamışdır. Natiqlik sənətinin formalaşması, zənginləşməsi və püxtələşməsi o zaman baş verə bilərdi ki, natiqlik sənətinin dil və üslub vasitələri mükəmməl qayda və normalarla tənzim oluna bilsin. Məhz antik dövrdə qədim Yunanıstan natiqlik sənətinin, fəhətli və gözəl danışq qabiliyyəti olan, fikri incə, dəqiq, məntiqli ifadə edə bilən və bu sahədəki istedadları ilə özlərinə tarix yaradan məşhur şəxsiyyətlərin vətəni olmuşdur. Bu möhtəşəm sənətin beşiyi kimi tarixdə məşhurlanan Yunanıstanda dərin məzmunlu, bədii cəhətdən mükəmməl, məzmunca dolğun epik, lirik və drammatik əsərlər yaranır, musiqi sənətində böyük nailiyyətlər əldə edilir, heykəltararlıq və memarlıq sənəti də sürətlə inkişaf edirdi. (1) Qədim Yunanıstanda insanların hissənə, ağına, qəlbənə dərin təsir göstərən “incəsənətin şahənşahi” adlandırılan ritorika da (bəlağət elmi) son dərəcə yüksək səviyyədə qiymətləndirilirdi. (2)

Bəlağət sözü mənşəcə ərəb dilinə məxsusdur. Mənası, fikri incə, aydın və gözəl ifadələrlə anlatma, natiqlik bacarığı və natiqlik məharəti deməkdir. Danışq mədəniyyəti ilə əlaqədar natiqlik sənətində fəhət sözü də işlədilir. Bu söz də mənşəcə ərəb dilinə məxsusdur, mənası isə gözəl və aydın danışma qabiliyyəti deməkdir. Natiqlik sənətində bu iki sözlə birlikdə *ritorika* sözü də işlədilir. *Ritorika* sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası *bəlağət* və *fəhət* sözlərinin bildirdiyi anlayışlarla üst-üstə düşür, həm də bu söz antik dövrdə və ondan sonrakı vaxtlarda natiqlik sənəti və nəzəriyyəsi mənalarda da işlənmişdir. Nitq mədəniyyəti ilə əlaqədar Azərbaycan dilçiləri və pedaqoqları tərəfindən hazırlanmış dərslik, dərs vəsaiti və monoqrafiyalarda natiqlik sənətinə aidiyyəti olan məsələlərdən də bəhs edilir. Bunlar daha çox nitqin əsas keyfiyyətlərinə aid olan düzgünlük, ardıcılıq, zənginlik, ekspressivlik, emosionalıq, bədillik, intonasiyalıq, mədəni nitq, sadəlik, dəqiqlik, yığcamlıq, ifadəlilik, pafosluluq, rabitəlilik kimi anlayışlardan ibarətdir. Həmçinin nitq mədəniyyətinə həsr olunmuş ədəbiyyatda ictimai-siyasi natiqlik, diplomatik natiqlik, məhkəmə natiqiliyi, hərbi natiqlik, akademik natiqlik, ictimai-məişət natiqiliyi, ekran natiqiliyi kimi məsələlər də işıqlandırılır. Bütün bunlar Qədim Yunanıstanda və Romada yaranmış natiqlik sənətinə məxsus məsələlərin nitq mədəniyyəti ilə ənənəvi bağlılığının davam etməsi kimi qəbul edilə bilər.

Qədim Yunanıstanda və Romada nitq mədəniyyət məsələləri daha çox danışq dilinin inkişafına və zənginləşməsinə xidmət etmişdir. Başqa sözlə, Qədim Yunanıstanda və Romada nitq mədəniyyəti danışq dili bazasında formalaşq inkişaf etmişdir. Gözəl danışq məharətinə sahib olmaq cəmiyyətdə insanların rəğbətini qazanmaq üçün ən aparıcı vasitələrdən birinə çevrilirdi. M.Əsgərov “Natiqlik sənətinin əsasları” adlı kitabında yazır ki, “Qədim Yunanıstanda insanların hissənə, ağına, qəlbənə dərin təsir göstərən, “incəsənətin şahənşahi” adlandırılan ritorika son dərəcə yüksək səviyyədə qiymətləndirilirdi. Eradan əvvəl V əsrin ikinci yarısında Yunan-İran müharibəsi qurtardıqdan sonra natiqlik sənəti siyasi mübarizə silahı kimi Afınanın ictimai həyatında mühüm rol oynamağa başlayır. Dövlət işlərinin gedişinə təsir göstərməyə cəhd edən siyasi rəhbərlər özlərinin baxışlarını kütlə qarşısında müdafiə etmək, xalq yığıncaqlarında kütlələri inandırmaq və onları öz arxalarınca çəkib aparmaq üçün ən təsirli və kəsərli silah olmaq etibarını ilə natiqliyə qüvvətli meyil göstərirdilər. Bundan əlavə əhalinin əksəriyyətində də natiqlik sənətini öyrənib onun sirlərinə bələd olmaq, bu sahədə məharət göstərmək və öz istəyini ən dəqiq sözlərlə sərrast şəkildə ifadə etmək arzusu var idi” (3).

Natiqlik sənəti sonralar müxtəlif fəaliyyət sahələrində, xüsusilə, məhkəmə işlərində daha çox tətbiq edilməyə başlamışdı. Burada yalanı doğru, doğruyu yalan kimi təsdiq edib rəqiblər qarşısında qələbə qazanmaq əsl məharət hesab edilirdi. Bununla əlaqədar natiqlik sənətində *sofizm* deyilən bir nitq variantı da formalaşdı. *Sofizm* sözü (*sophisma*) mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası uydurma, aldatma deməkdir. Sofizmlər qəsdən irəli sürülən yanlış mühakimələrdir ki, onu həqiqət kimi qələmə verməyə cəhd edirlər. Sofistikada billə-bilə, qəsdən çəşdircilik, aldatma yolu qələbə əldə etmək məharət sayılmışdır. Bir çox alimlərin fikrincə insanların təfəkkür fəaliyyətinin müəyyən mərhələlərində sofistlik mühakiməsi üstünlük təşkil edir. Higelin fikrincə antik sofizmin varlığı onu ifadə edirdi ki, sofistlərin özü hər bir hadisəni, prosesi “fikirən təhlil etmək” bacarığını əsas götürürdülər. Hegelin bu fikrində sofizmin sosial mənası pərdələnir, onun insan fəaliyyətinin atributu olması ideyası ön plana çəkilir. Sokrat, Platon, Aristotel, Protakor, Evaf kimi alimlər qədim dövrün məşhur sofistləri olmuşdur” (4).

Natiqlik sənətinin əsası kimi formalaşmış ritorika gözəl danışmağın qaydalar məcmusu və natiqlik təliminin metodik üsullarından ibarət olmuşdur. Ritorika elminin yaranması ilə ritor adlanan bir ixtisas da yaranmışdır. O dövrdə gözəl danışmağı öyrədən müəllimlər ritor adlandırılmışdır. (5)

Qədim Yunanıstanda ritorika elminə dərinləndirilmiş Demofen (e.ə. 384-322) həm də məşhur loqoqraf olmuşdur. Loqoqraf yunan dilindəki *loqos* (məntiq, dil) və *qraf* (şüna) tərkiblərindən ibarət olan termdir. Loqoqraflar əsas etibarilə məhkəmədə söyləniləcək nitqlərin məntiqi tərtib edən şəxslərə verilən peşəkarlıq adı olmuşdur. Deyildiyinə görə Demofen boydan balaca imiş, özü də xoşaləgəməz cür səslə danışmış. Odur ki, Demofen nitqlərini yazılı şəkildə hazırlayıb şifahi şəkildə çatdırmaq üçün inadkarlıqla məşq etmiş. Tavandan asılmış iti cidanın altında məşq hazırlığı keçməklə çiyinlərini atmaq kimi pis adətdən də uzaqlaşmağa çalışmışdır.

Demofen çox gərgin ciddi-cəhdlə böyük siyasi xadim kimi yetişir. Afananın satqın, ikiüzlü və xəyanətkar hakimlərini ifşa edir onları işdə, əməldə və ən əsası, siyasətdə düzgünlüyə çağırırdı. Onun firincə natiqə söz və səs deyil, düzgün siyasi istiqaməti şərafət gətirir. Yunanıstanda antik dövrün bir çox ritorik sənətkarları yetişmişdi. Bunlardan ən məşhurları Sofist Leontinski Qriqoriy (e.ə. 483-375), natiqliyin atası Afinalı Sokrat (436-338), Trasimax (e.ə. V əsr) və Aristotel (e.ə. 384-322) olmuşdur. Aristotel qədər yaranmış kitablarda ancaq natiqlik sənətinin üsulları haqqında danışılırdı. Aristotel isə ilk dəfə natiqlik sənətinin elmi əsaslarını yaratmışdır. Onun "Ritorika" adlanan kitabında natiqliyin dil və üslub məsələlərindən bəhs olunur. Bu kitabda nitq hazırlığı üçün materialın tətbiqi, əldə edilən nümunələrin müvafiq formaya salınması, mətnin şifahi şərh, nitqin çatdırılma üslubu, tələffüz, intonasiya, emosiya kimi qaydaları şərh edilmişdir. Yunanıstanda siyasi azadlıq aradan qaldırıldıqdan sonra natiqlik sənəti də süquta uğramışdır. Görünür, cəmiyyətdə insanları sosial, siyasi, ictimai, maddi, mənəvi sıxıntılara düşür olması sənətin, sənətkarlığın, elmin və tərəqqinin inkişafında çox ciddi mənəvi iflas səbəb olan amillərdən biri imiş.

Qədim Romada Katon (e.ə. 234-149), Qrəpxi (e.ə. 163-132), Antoniy Mark (e.ə. 83-30) kimi parlaq natiqlər yetişmişdir. Mark Qulliy Siseron bu məşhur natiqləri özünün yüksək istedadı və peşəkarlıq məharəti ilə kölgəyə qoymuşdur.

Siseronun mahir natiq kimi yetişməsində öz zamanının mühüm təsiri var idi. Onun dövründə söz sənətinə çox böyük maraq var idi. Romalılar sözün gözəlliyini qiymətləndirir və müxtəlif ədəbi üslublarla maraqlanırdılar. Siseron özünün arzuladığı kimi nəslin siyasi rəhbəri ola bilmədi, lakin ən mahir yazıçı və natiq kimi yetişdi. Onun adı klassik natiqliyin əbədi simvoluna çevrildi. (6)

Qədim Hindistanda nitq mədəniyyəti

Hindistanda dilçiliyin tarixi eradan 1500 il əvvələ gedib çıxır. Hind dilçiliyinin yaranmasının səbəbi müqəddəs himenlərin dili olan sanskrit ilə xalq dili sayılan prakrit arasında fərqlənmələrin baş verməsindən ibarət idi. Prakrit dili şifahi danışığa əsaslandığından bu dildə sanskritlə müqayisədəki fərqlənmələr müqəddəs mətnlərin anlaşılmaqlığına gətirib çıxara bilən qorxu yaradırdı. Odur ki, sanskrit dili istifadəçilərinin üzlaşdığı qorxu və təlaş aradan qaldırmaq və müqəddəs mətnlərin anlaşılmasına daimi bir təminat yaradılması Hindistanda dilçilik məktəbinin bünövrəsinin qoyulmasında zəruri bir tələbə çevrildi. Hind dilçilik məktəbində müqəddəs mətnlərin qorunması məqsədi ilə dil quruluşuna dair tədqiqatlar sanskritin oxunmasını, səsləndirilməsini və anlaşılıqlı olmasını tənzimləyən qaydalar sistemindən ibarət idi. Sanskrit dilində yazılmış mənbələrdən ən çox aşağıdakıların adları qeyd olunur:

1. Riq-veda (müqəddəs himnlər kitabı)
2. Sama-veda (müqəddəs şeirlər kitabı)
3. Yacur-veda (qurban mərasimləri kitabı)

Qədim hind dilçilik məktəbində dil quruluşunun aşağıdakı məsələləri öyrənilirdi:

1. Şikşa – fonetika
2. Nirukta- leksikologiya və etimologiya
3. Byakarnada – qrammatika
4. Çxonda – üslubiyyat və poeziya

Qədim hind dilçilik məktəbində aparılan təhlillərin nitq mədəniyyətinə aidiyyəti dini mətnlərin sabitliyinin vahid qaydalar sistemi əsasında tənzim olunmasına yaradılan təminatdan ibarət idi.

Qədim Hindistanın görkəmli dilçisi eradan əvvəl IV əsrin ikinci yarısında yaşamış Panini olmuşdur. Qədim sanskrit dilinin quruluşunu təsvir edən Panini dili sistemi kimi başa düşülürdü, nitq hissələrini fərqləndirirdi. Panininin apardığı təhlildə söz əsası, kök, şəkilçi, daxili fleksiya intonasiya, vurğu bərdə fikirlər mühüm yer tuturdu. Panini həmçinin, dialekt fərqlərini də diqqətdən yayındırmırdı. Çünki dialekt fərqləri daim ümumişəkildə danışığa təsir göstərir. Bu isə danışığa dilinin yazılı mətnlərdən fərqlənməsinə səbəb olurdu. Hindistanda yazılı dil ənənələri daha çox sanskritlə yazılmış dini kitablarda tətbiq olunduğu üçün dialekt fərqləri üstünlük təşkil edirdi. Hindistanda yazılı dil ənənələrinin qədim tarixə malik olmasına baxmayaraq bu ənənələr kütləviləşdiyi üçün indi də orada çoxlu dialektlər mövcuddur. Tədqiqatçıların araşdırmalarına görə bu gün Hindistanda aparıcı dil hindu dili olsa da dialektlərin sayı 1652-dir. Hindistan Konstitusiyasına görə ölkənin 21 rəsmi dili vardır. Əhalinin 83 faizi induslardan ibarətdir. Ölkənin biznes və inzibati işlərində ingilis dilindən istifadə edilir.

Ərəb dilçilik məktəbində nitq mədəniyyəti

Ərəb dilçilik məktəbi eramızın VII-VIII əsrlərində yaranmışdır. Ərəb dilçilik məktəbində böyük inkişaf IX-X əsrlərdə baş vermişdir. Ərəb dilçilik məktəbində də dini mənbələrin dilinin dialekt təsirlərindən qorumaq məqsədi daşınırmışdır. Müasir ərəb dili müqəddəs Quranın qrammatik quruluşuna əsaslandığından ərəb dünyasının ümumi rəsmi dili kimi işlədilir. Ərəb dialektləri isə ayrı-ayrı ərəb ölkələrində bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə mövcuddur. Ona görə də onların arasında başa düşülməyəcək dərəcədə kəskin fərqlər vardır. Dialektlərin arasında fərq ən çox ərəb yarımadasından kənardakı ərəzələrdə müşahidə edilir. Dialektlər arasındakı ciddi fərqlərin baş verməsinə təsir edən əsas amillərdən biri əvvəllər həmin ərəzələrdəki əhalinin başqa dillərdə danışmasından ibarətdir. Bəzi ərəzələrdə, hətta söz sırası da bir-birindən fərqlənir. Ərəb dilindəki əsas dialektlər aşağıdakılardan ibarətdir.

Misir dialekti. Bu dil ən çox kort dili təsir etmişdir. Daha sonra türk, fransız və ingilis dilinin təsiri baş vermişdir. Bütün ərəb dünyası bu dialekti başa düşür. Misirdə 52 milyon insan bu dialektlə danışır. Misir dialektinin rəsmi statusu yoxdur. Misirdə rəsmi dil Qurana əsaslanan klassik ərəb dilidir.

Məğrəbi dialekti. Mərakeş, Əlcəzair, Saxara, Tunis və Liviyada 75 milyon əhali bu dildə danışır. Yaxın Şərqi ərəbləri bu dialekti çətinliklə başa düşürlər. Bu dialektə fransız, ispan və italyan dilləri dialektə təsir göstərmişdir.

Mesopotamiya dialekti. Bu dialektin özü iki yerə bölünür: İraq dialekti və Şimali Mesopotamiya dialekti.

İraq dialekti. İraq dialekti üç yerə ayrılır: Bağdad, Mosul, Bəsrə dialektləri. Bu dialektlərə kürd, fars, türkmən və assurların dili təsir etmişdir. İraqda, Şərqi Suriyada və Qərbi İranda 29 milyona yaxın insan bu dildə danışır.

Şimali Mesopotamiya dialekti. Bu dialektə Bağdadın şimalında, Uzaq Şərqi Suriyada və Şərqi Türkiyənin bəzi vilayətlərində danışılır. Orta əsrlərin İraq dialektindən törəmişdir.

Yəhudi dilinin bu dialektə ünsürləri mövcuddur. Bu dialektə 7 milyon əhali danışır.

Şami dialekti. Bu dialekt Şərq dialekti də adlanır. Şərqi Aralıq dənizinin 100 kilometrlik sahilində 35 milyon əhali bu dialektə danışır. Şami dialektinin özü 6 müxtəlif dialektlərə ayrılır.

Körfəz dialekti. İraq, Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirliyi, Oman, Yəmən, Qətər və Bəhreynə 4 milyon əhali bu dildə danışılır.

Klassik ərəb dilçilik məktəbinin nümayəndələri bunlar idi: Subəveyhi, milliyətçə fars, (793-cü ildə vəfat edib), Əbu Übeydə, milliyətçə yunan (770-837), Sağan, milliyətçə hindli, Xətib Təbrizi, azərbaycanlı. (7)

Ərəb dilçilik məktəbində fonetika, leksikologiyaya, leksikoqrafiyaya və qrammatikaya dair çoxlu əsərlər yaradılmışdır. Ərəb dilçilik məktəbi özündən sonra çox güclü ənənə yaratmışdır. Bu ənənə başqa dillərə, o cümlədən, türk dilləri sahəsində aparılan tədqiqatlara da tətbiq olunmuşdur. Məsələn, Mahmud Kaşğarinin məşhur "Divani-lügəti-türk" adlı əsəri türk dillərinin müqayisəsinə həsr olunsun da təhlil üsulu ərəb modelinə əsaslanır.

Dilçilikdə klassik ərəb modelinin nitq mədəniyyəti sahəsindəki ən mühüm rolu ondan ibarət olmuşdur ki, bu model Quranın dilinin sabit saxlanılmasına və ərəb dünyasının uzun əsrlər boyu vahid struktura malik bir informasiya dilinə sahib olmasına təminat yaratmışdır.

Ədəbiyyat

6. Əsgərov M.Ə. Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı, Azərəşr, 1975, s. 21.
7. Əsgərov M.Ə., Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı, Azərəşr, 1975, s.21.
8. Əsgərov M. Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı, Maarif, 1975, s. 22.
9. İsmailov Məh. Məntiq terminlərinin izahlı lügəti. Bakı, MBM, 2007, s. 316.
10. Əsgərov M.Ə. Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı, Maarif, 1975, s. 22.
11. Əsgərov M.Ə. Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı, Maarif, 1975, s. 28; Qasımov Ə.Ə. Nitq mədəniyyətinin tarixi; Siseron, Sokrat, Demosfep. Bakı Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. 2013, № 3, s. 73-84.
12. Rəcəbov Ə. Dilçilik tarixi. Bakı, Maarif, 1988, s. 33-41.

Xülasə

Məqalədə dilin xalqın milli mədəniyyəti, mənliliyi, ənənələri, məişət həyatı, ictimai süuru, yaradıcı təfəkkürü ilə bağlı olmasından danışılır. Son dövrlər nitq mədəniyyətinin xüsusi aktualıq kəsb etdiyi qeyd edilir. Qeyd edilir ki, nitq mədəniyyəti informasiya mübadiləsinin düzgün qurulması, yayılması, ötürülməsi və anlaşılıqlığı onun normalarının mükəmməl və sabit olmasından daha çox asılıdır. Məqalədə Qədim Yunanıstanda və Romada yaranmış natiqlik sənətinə məxsus məsələlərin nitq mədəniyyəti ilə ənənəvi bağlılığından bəhs edilir.

Açar sözlər: nitq mədəniyyəti, informasiya mübadiləsi, qədim dillər, Ərəb dilçilik məktəbi, milli mədəniyyət

Резюме

Статья рассказывает о том, что язык связан с национальной культурой, мифами, традициями, бытом, общественным сознанием и творческим мышлением людей. В последнее время культура речи стала особенно актуальной. Отмечается, что культура речи, правильная структура, распространение, передача и понимание обмена информацией в большей степени зависят от совершенства и стабильности ее норм. В статье рассматривается традиционная связь речевых вопросов в Древней Греции и Риме с культурой речи.

Ключевые слова: речевая культура, обмен информацией, древние языки, школа арабского языка, национальная культура

Summary

Feel free to talk, even if you have a very personal connection with mysticism, myths, traditions, endless, sociable creatures and mystery. In the history of culture, the most actual actuality. It is ignored, so far as culture is concerned, the structure, the distribution, the transfer of information, and the observation of the upper limit of the standard and stability. There is no traditional way of communicating with the Rebels of the Greek and Roman cultures.

Keywords: speech culture, information exchange, ancient languages, Arabic language school, national culture

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Orucova Aynur

BƏDİİ MƏTNDƏ OBRAZLAŞDIRICILIĞIN AKTUALLAŞMA PROBLEMİ

Bədii mətnlərdə hadisələrin canlı ifadəsi, personajların xarakterlərinin açılması və eyni zamanda hər hansı yerli koloritin obrazlaşdırılması üçün informasiyaların aktuallaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nitqdə aktuallaşma baş verməsi prosesində obrazlaşdırıcılıq vasitəsi ilə informasiya mübadiləsi canlandırılır. İnformasiya mübadiləsinin intensivləşdirilməsi yolu ilə hadisələrə fikir və münasibətlər emosional şəkildə çatdırılır. Bu da hadisə və situasiyaların bədiiləşdirilməsində aparıcılıq təşkil edir. Obrazlaşdırıcılıq problemi tədqiqat işlərində daha çox ekstralinqvistik hadisə kimi şərh olunur. Bununla birlikdə onu da qeyd etmək lazımdır ki, obrazlaşdırıcılıq nominativ mənaları canlandırıdığı kimi çox zaman daxildə olan, gizləndə qalan anlayışları da özündə cəmləşdirir. Obrazlaşdırıcılıq həm bədii mətnlərdə və həm də bədii improvizasiya vasitəsi ilə çatdırılan məlumatlarda öz ifadəsini tapır. Bu tipli bədii mətnlərdə emosionallıq və ekspersivlik əsas ifadə imkanlarına malik olur. Bəzi tədqiqatçılarda ifadəliliyin baş verməsinə ekspersivliyin və emosionallığın aparıcı vasitə olması barədə ətraflı və müfəssəl şərhlər verildiyi halda onların məndaxili gizli, örtülü mənaları barədə demək olar ki, aydınlıq gətirən məlumatların verilməsinə diqqət yetirilmir.

Obrazlaşdırıcılıqla əlaqədar olan izahlarda obrazlılıq, bir qayda olaraq bədiiyyətə xas olan bir keyfiyyət kimi şərh edilir, lakin demək olar ki, onun mentallıq xüsusiyyətləri, bir növ, nəzərdə qəçirilir. Məsələn, "İzahlı dilçilik terminləri" adlı kitabda obrazlılığa aşağıdakı keyfiyyətlərə malik olan bir emosional hadisə kimi şərh verilir: "Bədii obrazlılıq əsərdə özünü göstərən obrazlı dil vasitələrindən ibarətdir və ya məhz bu vasitələrin köməyi ilə əldə edilir. Potensial və evident obrazlılıq dil faktı kimi söz və ifadələrdə mövcuddur, lakin yalnız nitqdə təzahür edir, reallaşır. Bədii obrazlılıq isə həmişə nitq faktı kimi mövcuddur və bədii dildə reallaşır. Obrazlılıq təkə söz və ifadələrin məcazi şəkildə işlənməsindən ibarət deyildir. Hər cür konkret əşya və hadisələri bildirən sözlər obraz üçün bir əsas təşkil edə bilər" [1, 204]. Obrazlılıq geniş mənada bədii təxəyyülün, bədii təfəkkürün, milli mentallığın, etnik və ictimai münasibətlərin, insanların sosial və məişət həyatında formalaşmış milli düşüncənin məhsuludur. Obrazlılıq bədii mətnlərdə emosionallıq vasitələri ilə ifadə olunduğu kimi, canlı nitqdə də tonallıqla, epitetlərlə, bənzətmələrlə və təsiredici nitqin digər amilləri ilə çatdırılır. Obrazlılığın oxucuya və dinləyiciyə təsirlərinin informasiya aktivliyi ilə əlaqədar aparılan tədqiqatda deyildiyi kimi, "Obrazlılıq bədii təfəkkürün məhsulu olan poetik yaradıcılığın ilkin şərtidir və mühüm üslubi-estetik kateqoriya kimi gerçəkliyi qavrama və əksətdirmə xüsusiyyəti onun başlıca atributlarından. Gerçəkliyə məxsus əşya və hadisələr haqqında linqvistik materialların müqayisələr və assosiasiyalar zəminində canlı təsəvvür yaratma qabiliyyəti obrazlılığın əsasını təşkil edir və onların təzahürü nitq vahidlərinin potensial imkanlarına əsaslanır" [6, 3].

Obrazlaşdırıcı dil vasitələrinin obraz yaratmaq keyfiyyəti bilavasitə semasiologiya ilə, o cümlədən sözlərin həqiqi və məcazi mənaları ilə bağlıdır. Obrazlılıq emosionallıqla səciyyələndiyi üçün burada təkə çoxmənalılığın və məcaziliyin mövcudluğu hər şeyi həll etmir, eyni zamanda sözlərin nominativ mənada işlədilməsi ilə də obrazlılıq yaratmaq imkanları məhdud deyildir. Obrazlaşdırıcılıq elementlərinə məxsus bütün dil vahidlərinin araşdırılması və təhlili onu göstərir ki, hələ dil vahidlərinin çoxmənalılığı, məcazlığı, onların frazeoloji-vahidlər kimi, həmçinin, atalar sözləri və zərbi-məsəllər kimi istər bədii mətdə və istərsə də şifahi nitqdə işlədilməsi obrazlılığı ifadə etmək üçün yetərli deyildir. Bu mənada nominativlərin obrazlılıq yaratması kontekstində işlədilməsinə də məhdudiyət yoxdur. O halda ki, dil vasitələrinin işlədilməsində intensivlik baş verə bilsin. Ancaq nədənsə tədqiqat işlərində obrazlılıq daha çox semasioloji bir problem kimi nəzərdə tutulur. Məsələn, Həsərət Həsənov çoxmənalılığı "Bədii əsərlərdə, xüsusən, şeirdə obrazlılıq yaratmaq üçün istifadə olunan nümunələr" adlandırır [5, 43].

Halbuki obrazlılıq yaradılmasında intensivləşdiriciliyin olduqca mühüm rolu vardır. İntensivləşdiricilik o mənada başa düşülməməlidir ki, dil vahidlərinin ifadəsində sürətlilik baş verir. İntensivlik anlayışların çatdırılmasında fikrin, məqsədin, düşüncənin emosional tərzinin canlandırılması kimi anlaşılmalıdır. Fikrin ifadəsində emosionallığın canlandırılmasının ən bariz nümunəsini dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin poetikasında görmək olur. Məsələn, Füzulinin aşağıdakı beytində deyilir:

Bərqi-ahim göy üzün tutmuş sirişkim yer üzün
Söhbətimdən həm vühuş etmiş tənəffür, həm tüyür.
Beytin zahirən anlaşılan mənası belədir:

"Ahımın şimşəyi göy üzünü tutmuşdur, göz yaşım yer üzünü; Söhbətimdən də yerdə (mənimlə birlikdə gözən) heyvanlar, göydə uçan quşlar bezikmişlər".

Aydın məsələdir ki, insanın bərqi-ahı (ahının şimşəyi) olmur, göz yaşı da yer üzünü tutub dəniz-dərya yaratmır; həmçinin yerdə gözən vəhşi heyvanlar və göydə uçan quşlar insanın həmsöhbəti deyildir. Ancaq burada elə bir güclü bədii fantaziya yaradılmışdır ki, istər-istəməz bir beytdə yaradılan obrazlaşdırıcılıq insanın xəyalını özü ilə çəkib aparır. Beytdən başa düşülür ki, insan nə qədər zülm içində həyat sürmüş olar ki, çəkdiyi ahları şimşəyə bənzərdə, göz yaşını təkə sel ilə yox, dəniz-dərya ilə müqayisəyə gətirər. Obrazlaşdırıcılığın ən canlı nümunəsi budur. İntensivlik bu obrazlaşdırıcılıqda bənzətmələrin, təşbehlərin təbiət hadisələri ilə üzvi şəkildə qarşılaşdırılmasından ibarətdir. Obrazlarda intensivlik ən adi həyat hadisələrini ən qlobal təsvir nümunəsinə çevirməyə qadirdir. İntensivləşdiricilik hətta dil elementlərinin özündə nitq aktı vasitəsi ilə baş vermiş anomaliyaların normalaşmasını da təmin edir. Məsələn, Azərbaycan dilində söz tərkibinin saitlər sırasında dilönü qapalı damaq saitindən sonra dilarxası damaq saitlərinin işlənməsi normadan kənarlaşmadır. Lakin intensivlik bu normasızlığın özünü normaya çevirir: İliq, işiq, islaq, iraq və s. sözlərlə olduğu kimi. İntensivlik, eyni zamanda söz birləşmələrində və cümlələrdəki yerdəyişmələri, inversiyaları, parselyasiyaları normalaşdırır və onları emosionallığın ifadəsinə çevirir. Emosionallıq isə obrazlaşdırıcılığın vacib atributlarından biri hesab olunur. Azərbaycan dilində söz birləşmələri aqlütinasiyanın tələbi əsasında təyin-təyinolunan prinsipi üzrə formalaşır (yaşıl yarpaq, qırmızı işiq, sərin hava, dadlı meyvə). Lakin elə söz birləşmələri də vardır ki, onlarda komponentlər təyinolunan-təyin qaydası üzrə formalaşmışdır: ayaqyalın, başaçıq, yol uzun, gecə qaranlıq, hava məğşuş.

Bu birləşmələr aqlütinasiya tələbləri üzrə yalın ayaq, açıq baş, uzun yol, qaranlıq gecə, məğşuş hava şəklində olmalı idi. Lakin aqlütinasiya tələbi üzrə işlənməyən və analitik dillərin quruluşuna uyğun olan bu cür birləşmələr intensivlik tələbi ilə normalaşaraq əslində ifadə etdiyi obyektin obrazlaşdırılması vasitəsinə çevrilmişdir (ayaqyalın gəzmək, başaçıq qalmaq, yol uzun görünmək, gecə qaranlıq düşmək, hava məğşuş olmaq). Eynilə inversiya və parselyasiyalarda da cümlə üzvləri və cümlənin tərkib hissələri aqlütinasiyaya zidd olaraq yerdəyişməyə məruz qalır, ancaq intensivləşmə onları normalaşdıraraq emosionallaşdırır və obrazlaşdırıcılıq vasitəsinə çevirir: Məsələn, danışıq dilində inversiyalı variantda işlənen "Getdi gedər-gəlməzə"; "Yandı bağrımın başı"; "Bildi işin tərsliyini" kimi cümlələr intensivləşərək emosional ifadə tərzinə düşmüş və hadisənin

obrazlaşdırıcılığı vasitəsinə çevrilmişdir. Parselyativ cümlələrdə də eyni qayda müşahidə edilir: “Otağa bir qız girdi, yanağı xalli”, “Qaç-qaç bir adam gəldi, rəngi saralmış”.

Nominativ mənalı sözlər də mənacə intensivləşərək obrazlaşdırıcı elementə çevrilə bilərlər. Məsələn, daş sözü nominativ mənada ağırlıq, tərənəmzlik, dinməzlik, bərklik kimi anlayışları bildirir. Bu sözə müəyyən epitetlər qoşulduqda onun nominativ mənası intensivləşir və emosional çalarlıq yaradır. Nəticədə daş sözü intensivləşmə üzrə obrazlaşdırıcı vasitəyə çevrilir: daş kimi yatmaq, daş kimi ağır, daş kimi yerindən durmaq, daş kimi lal olmaq, daş kimi möhkəm dayanmaq və s. Bədii mənlərdə nominativliyin intensivləşmə vasitəsi ilə emosionallığa çevrilməsi hesabına obrazlaşdırıcılıq yaradılır. Məsələn, qarğa və darğa sözləri adi ümumişlək dil vahidi kimi nominativ mənalıdır. Ancaq Mirzə Ələkbər Sabir hər iki sözü epitetlərlə işlədərək onları intensivləşdirir və obrazlaşdırıcı vasitəyə çevirir:

Gecələr sübhə qədər darğa kimi
Yatmayı, qır-qır edir qarğa kimi

Ümumişlək sözlərdən fərqli olaraq arxaizmlər, terminoloji alınmalar, sahə terminologiyasına aid olan sözlər, o cümlədən, digər təkmənalı sözlər semantik intensivləşmə prosesinə daxil ola bilmədiyi üçün onlar obrazlaşdırıcılıq vasitəsinə çevrilə bilmir. Obrazlaşdırıcılıq vasitələrinin yaranmasında intensivləşmə hesabına emosionallıq yaradılması başlıca şərtir. Məhz emosionallıq sözün semantik mühitində məcazlaşmanın baş verməsinə olduqca mühüm təsir göstərir. Azərbaycan dilinin bədii üslubu məsələlərinə həsr olunmuş kitabda obrazlılığın məcazlaşma ilə bağlılığı ilə əlaqədar göstərilir ki, “Obrazlılıq bədiilikdən daha geniş anlayışdır. Məcəzi məna o vaxtadan mövcud olur ki, əsas məna ilə tam əlaqəsini kəsməmişdir. Məcəz incə əlamətləri və xüsusiyyətləri ilə fərdiləşməyə xidmət edir. Məcəzlərin fərdiləşdirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o nitqə daha kəskin subyektiv qiymət verir, sənətkar tərəfindən təsvir edilən əşyanı, hadisəni daha dərinədən açmağa xidmət edir” [2, 113].

Obrazlaşdırıcı dil vasitələrində emosionallıq üzrə məcazlaşma xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çünki məcazlaşma ifadə tərzində intensivliklə müşayiət olunduğuna görə keyfiyyətcə mənanın canlandırılmasına xidmət edir. Məcəzlaşma sözlərdə, söz birləşmələrində və emosionallıqla ifadə edilən digər vasitələrlə obrazlaşdırıcılıq yaratdığı kimi, məcazlaşma əsasında formalaşan frazeoloji vahidlərdə xüsusilə geniş mənzərə əmələ gətirir. “Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı” kitabında bu münasibətlə göstərilir ki, “Frazeoloji vahidlərdə az və ya çox dərəcədə özünü göstərən obrazlılıq, emosionallıq, yığcamlıq, sərrastlıq, ahəngdarlıq və sair xüsusiyyətlər onları bədii dil nümunəsinə çevirmişdir. Buna görə də frazeoloji vahidlərin üslubi imkanları bədii ədəbiyyatda daha genişdir” [2, 139]. Frazeoloji vahidlərdə xalqın milli mental xüsusiyyətləri, təfəkkür tərz, etnik və mədəni həyat təcrübəsi daha canlı şəkildə ifadə edildiyindən onlar şifahi nitqdə, danışq dilində və eləcə də bədii üslubda hadisə və obrazlar bəradə daha canlı mənzərə yaratmağa xidmət edirlər. Səlim Cəfərov frazeologiyadan idiomlar adı altında bəhs edərək onların bədii ədəbiyyatdakı rolu haqqında yazır ki, “Bədii ədəbiyyat idiomları yatağı olmaqla bərabər, eyni zamanda onların törəmə mənbəyidir. Çünki idiomların yaranmasında rol oynayan məcazi mənalılıq bədii ədəbiyyata, xüsusilə, şeir dilinə xas olan əlamətlərdən biridir” [4, 105]. Elə buradaca onu əlavə etmək lazımdır ki, idiomların yaranmasının mənbəyi xalqın etnik-millət təfəkkürüdür, bədii ədəbiyyat isə onun ifadə zənginliklərini təcəssüm etdirən mənbələrdən biridir. Bədii ədəbiyyatda frazeologizmlərin obrazlaşdırıcılıq vasitəsi kimi işlədilməsi sənətkarın məharətindən asılıdır. Frazeologizmlər xalq təfəkkürü qaynaqlarının məhsulu olduğu üçün dildə onların işlədilmə arealı xüsusilə genişdir. Geniş olduğu qədər də populyardır. Frazeologizmlərin başlıca funksiyası obrazlı dilin yaranmasına və hadisələrin daha canlı ifadəsinə xidmət etməkdən ibarətdir. Buludxan Xəlilov yazır ki, “Obrazlı dilin yaranmasında frazeoloji vahidlərin rolu az deyildir. Personajların fərdi xüsusiyyətlərini açmaqda, hadisələrin dinamik inkişafını çatdırmaqda, dinləyiciyə emosional təsir göstərməkdə bədii lövhələr yaratmaqda frazeoloji vahidlərdən məqsədlə şəkildə istifadə olunur” [7, 190]. Obrazlaşdırıcı dil vasitələrinin mənbəyi xalqın milli və etnik təfəkkürü olmaqla onların formalaşmasında, cilalanmasında canlı danışqda və bədii ədəbiyyatda kütləviləşməsində bir sıra amillərin də iştirakı mühüm yer tutur. Bunlar metaforalardan, metonimiyalardan, təşbehlərdən, epitetlərdən, mübaligələrdən və digər emosionallıq yaratmaq imkanlarına malik olan ifadə vasitələrindən ibarətdir. Bundan başqa obrazlaşdırıcı dil vasitələri kimi üslubi fiqurlardan da istifadə olunur. Üslubi fiqurlar da məcazlar sistemi kimi emosionallıqla müşahidə edilir. Üslubi fiqurlar elmi tədqiqat əsərlərində təkrir, anafora, epifora, inversiya, xitab, ritorik nida, ritorik sual, antiteza, alleqoriya, anadiplosis kimi ifadə vasitələri kimi qeyd olunur [3, 11]. Bəzi hallarda isə üslubi fiqurlar emosional səciyyəli olduğu üçün məcazlar sisteminin tərkib hissələrinə daxil edirlər. Əslində isə məcazlar sistemi ilə üslubi fiqurlar arasında emosionallığa görə uyğunluq olsa da məcazlaşmaya görə fərq vardır. Ümumilikdə isə Azərbaycan dilində bütün məcazlaşma və emosionallaşma vasitələri obrazlaşmaya xidmət edir. Həm məcazlaşma və həm də emosionallığın digər vasitələri Azərbaycan dilində qədim ənənələrə malikdir. Dilin müstəqil inkişafı ondan istifadə məkanının genişləndirdiyi kimi, anlayışların intensiv çatdırılmasına xidmət edən obrazlaşdırıcı vasitələrin daha canlı və daha kütləvi xarakter daşmasının təminatçısına çevrilir.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzhahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989.
2. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, Nurlan, 2008.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1970.
4. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif, 1988.
5. Hüseynov M. Poetik frazeologiya. Almatı, Ülğam, 2013.
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Nurlan, 2008.

Açar sözlər: məcazlar, üslubi fiqurlar, intensivlik, obrazlılıq, nominativlik

Ключевые слова: тропы, стилистические фигуры, интенсивность, образность, коминативность

Key words: trails, stylistic figures, intensity, imagery, conuinativity

Bədii mətnə obrazlaşdırıcılığın aktuallaşma problemi

Xülasə

Məqalədə obrazlaşdırıcılığın aktuallaşma problemləri anlayışların intensivləşməsi ilə əlaqədar şərh olunur. Göstərilir ki, bütün obrazlaşdırıcı vasitələrin təməlinə intensivləşmə amili aparcılıq təşkil edir. İntensivləşmə burada anlayışların daha dinamik çatdırılmasına xidmət edən amil hesab edilir. İntensivləşmə dil vahidlərində emosionallıq yaradır, emosionallıq isə öz növbəsində obrazlaşma yaranmasına səbəb olur. Buna görə də hətta dildəki üslubi fiqurların özləri də bəzi hallarda məcazlar sisteminə daxil edilir. Dildəki bütün obrazlaşdırıcı vasitələr milli-etnik təfəkkürün məhsulu kimi mental xarakter daşıyır. Obrazlaşdırıcılıq vasitələri mentallığa görə dildə kütləviləşmə meyilli vahidlərə çevrilir.

Актуальные проблемы образования в художественных текстах

Резюме

В этой статье актуализация образования изложена в связи с интенсификацией. Указывается, что на основе образования всех средств стоит интенсификация. Интенсификация считается здесь важным диалектическим фактором. Интенсификация зарождает эмоциональный тон языковых единиц. Все средства иллюстрации связаны с народным мышлением и носит ментальный характер. Средства иллюстрации из за ментальности переходят к массовым тенденционным единицам.

Actualization problem of image making in artistic text

Summary

Actualization problems of image making are interpreted with intensification factor takes a leading part in the bases of all image making means. Intensification is understood here as the factor delivering the notions in a more dynamic way. Intensification creates emotion in language units, and emotions in turn, create image making. Therefore, even stylistic figures themselves in some cases are included in figurative system. All the image making means in the language have a mental character as a product of nationaethnic thinking. The means of imagemaking according to mentality become units tending to be widespread.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MORFOLOJİ ÜSULLA SÖZ-TERMİN YARADICILIĞININ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qədim, zəngin və keşməkeşli bir tarixə malik olan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində bu dildə mövcud olan yeni söz yaradıcılığı üsullarının mühüm rolu vardır. Dilimizdə söz yaradıcılığının müxtəlif üsulları mövcuddur. Dilçilik ədəbiyyatlarının əksəriyyətində əsasən leksik, morfoloji və sintaktik üsullardan bəhs edilir. Terminologiyaya həsr edilən nəzəri mənbələrdə isə Azərbaycan dilində termin yaratma üsulları kimi leksik (semantik, leksik-semantik), morfoloji, sintaktik, kalka və abreviatura öz əksini tapır. Bu üsulların hər birinin özünəməxsus prinsip və qayda-qanunları var. Dilimizdə yeni söz yaradıcılığı prosesində adları qeyd olunan üsulların məhsuldarlığı hazırda olduğu kimi tarixən də eyni olmamışdır. Müəyyən dövrdə leksik üsul aktiv olsa da, başqa bir zamanda morfoloji və ya sintaktik üsulların aktivliyi müşahidə olunmuşdur. Lakin mövcud sözyaratma üsullarının içərisində morfoloji üsul əksər vaxtlar zəngin söz yaradıcılığı prosesində aparıcı olmuşdur. Bunun isə bildiyimiz müəyyən səbəbləri var.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dili morfoloji-tipoloji baxımdan iltisacı – aqlütinativ dillər qrupuna daxildir. Bu tipli dillərdə isə müstəqil mənaya malik olan söz köklərinə leksik şəkilçilər artırmaq yolu ilə xeyli sayda yeni söz-terminlər yaradılmışdır, hazırda da yaradılmaqdadır və ya bu proses davam etdirilir. Onu da qeyd edək ki, bu üsul digər üsullarla birlikdə dilimizin daxili imkanlarına əsaslanır. M.Qasımov yazır ki, “Termin yaradıcılığında morfoloji üsul daha məhsuldar xarakter daşıyır. Belə bir cəhət dilimizdə sözdüzəldici şəkilçilərin çox zəngin olması ilə əlaqədardır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində morfoloji üsulla terminlərin yaradılması üçün geniş imkanlar vardır. Hazırda Azərbaycan dilində terminlər yaradılarkən əlliyyə qədər şəkilçidən istifadə olunur” (3, s. 126-127). Həqiqətən də, Azərbaycan dilində söz yaradıcılığında istifadə olunan leksik şəkilçilər öz zənginliyi ilə seçilir. Hətta vahid bir kökdən müxtəlif yeni sözlər yaranmış olur. Məsələn, yaz sözü müvafiq olaraq bir neçə leksik şəkilçi artıraraq ayrı-ayrı mənalı (lakin bir-biri ilə bağlı) söz-termin yaranır: yaz+ı, yazı+çı, yazı+lıq. Belə nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq olar.

Azərbaycan dilində mövcud olan əsas nitq hissələrinin hər birinin yaradılması özünəməxsus xüsusiyyətlərə və şəkilçilərə malikdir. Yəni isimlər isim düzəldən, sifətlər sifət düzəldən, feillər isə feil düzəldən şəkilçilərin vasitəsi ilə, onların müxtəlif nitq hissəsindən olan sözlərə artırılması yolu ilə yaradılır. Bu deyilənlərə uyğun olaraq Azərbaycan dilində morfoloji yolla yeni sözlərin yaradılması prosesini şərti olaraq belə qruplaşdırma bilirik:

1. İsim düzəldən şəkilçilər:

- a) isimdən isim düzəldən şəkilçilər;
- b) sifət və saylardan isim düzəldən şəkilçilər;
- c) feildən isim düzəldən şəkilçilər.

2. Sifət düzəldən şəkilçilər:

- a) isimdən, zərfdən və əvəzlilikdən sifət düzəldən şəkilçilər;
- b) feildən sifət düzəldən şəkilçilər;

3. Feil düzəldən şəkilçilər:

- a) isimdən, saydan, sifət və zərfdən feil düzəldən şəkilçilər;
- b) feildən feil düzəldən şəkilçilər;

4. Zərf düzəldən şəkilçilər:

- a) isim, sifət, feil və saydan zərf düzəldən şəkilçilər;

İsimdən isim düzəldən şəkilçilər bunlardır:

-*çf* dörd variantlı bu şəkilçinin köməyi ilə bir sıra yeni sözlər, əsasən də, sənət, peşə bildirən isimlər düzəlir və bunlar ahəng qanununa tabe olaraq variantlardan birini qəbul edir. Məsələn, *qrafikaçı, çörəkçi, balıqçı, qrimçi, qışqırqçı, ondunçu, qaçısqı, kərkici, üzümçü, kəndçi* və s.

-*lq* şəkilçisinin köməyi ilə daha çox yer və cansız əşya anlayışı bildirən isimlər düzəlir. Məsələn, *daşlıq, meşəlik, çəmənlik, kəsəklik, əkinlik* və s. Bu şəkilçinin köməyi ilə müxtəlif əşya adları da düzəlir. Məsələn, *önlük, başlıq, gözlük* və s. Bunlardan başqa mücərrəd anlayışları ifadə edən sözlərin tərkibində də çıxış edirlər: *kəramətlik, kərimlik, kəsəklik, kasıblıq, kəsicilik, igidlik, həzinlik, sıxdıq* və s. Onu da deyək ki, bu şəkilçinin sözyaratma məhsuldarlığı qeyd edilənlərlə bitmir və o daha zəngindir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün dilçi alimlərin fikirlərinə müraciət edək. Belə ki, M.Hüseynzadə bu şəkilçi haqqında yazır ki, “-lıq şəkilçisi dilimizdə geniş yayılmaqla, isim, sifət, say, əvəzlilik və bəzən də əvəzlilikdən müxtəlif məzmunlu isim düzəldir. Bu şəkilçi, hər şeydən əvvəl, isim və başqa nitq hissələrindən hal-vəziyyət, keyfiyyət, adət, xasiyyət və sair məzmunlu isimlər əmələ gətirir. Hətta isimlərdən əmələ gətirdiyi bəzi düzəltmə isimləri tərkib daxilində işlədib sifət halına salmaq belə mümkün olmur. Məsələn: adamlıq, dostluq, qohumluq, qardaşlıq, yoldaşlıq, atalıq, insanlıq, nənəlik kimi sözlər həmişə düzəltmə isim olaraq qalır və tərkib daxilində sifət rolu oynaya bilmir. Bu şəkilçi sifətlərlə işləndiyi zaman onlardan keyfiyyət, xasiyyət və sair bildirən isimlər əmələ gətirir: yaxşılıq, pislik, tənbellik, böyüklük, avaralıq, peşməliq, dilxorluq, qoçaqlıq və s.” (2, s. 13-14).

-*lf* şəkilçisi də dörd variantlı şəkilçidir, o, ahəng qanununa müvafiq olaraq sözlərə artırılır və insan anlayışı bildirən isimlər düzəldir. Məsələn, *şəhərli, məktəbli, atlı, isveçli, otaylı* (1) və s.

-*çə* şəkilçisi kiçiltmə mənalı isimlər düzəldir. Məsələn, *kitabça, dəftərçə, meydança, bağça, gölməçə, badyaça* və s.

-*laq* şəkilçisi də yer, məkan anlayışı bildirən isimlər düzəldir. Məsələn, *yaylaq, qışlaq, otlaq, düzlaq, buzlaq* və s.

-*daş* şəkilçisi də insan anlayışı bildirən isimlər düzəldir. Məsələn, *vətəndaş, yoldaş, sirdaş, əməkdaş, boyaş, dildaş* və s.

-*çığaz*, -*ciq* şəkilçilərindən birincisi daha çox əzizləmə, ikincisi isə kiçiltmə mənalı isimlər düzəldir. Məsələn, *qızcığaz, daxmacıq, gəlinciyaz, evcik, arvadciyaz, bağacıq, çaycıq, davacıq, kürəkciq, kürəciq, krancıq, kristalcıq, oğulcuq, qadincıq, durnaçıq* və s.

Bundan başqa dilimizdə isim düzəldən bəzi alınma və ya milli şəkilçilər də vardır ki, onlar qeyri-məhsuldar şəkilçilərdir. Məsələn, -*kar*, -*şinas*, -*gər*, -*zadə*, -*dar*, və s. Məsələn, *sənətkar, ədəbiyyatşinas, misgər, Rzazadə, anbardar, maşınşinas, materialşinas*, və s.

Sifət və saylardan isim düzəldən şəkilçilər:

¹²⁷ BDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının müəllimi

-luq^f şəkilçisinin köməyi ilə sifət və saylardan isim düzəlidir. Məsələn, *onluq, şadluq, isilik, yüzlük, çoxluq, azluq, incəlik, böyüklük, onluq, təklik, deyinqənlik, arsızluq, arıflıq, batıqluq, dəcəllik, köləlik, dəlilik, xarabluq, yayğınluq* və s.

Bu şəkilçinin köməyi ilə əvəzlilərdən də isim düzəltmək mümkündür. Məsələn, *mənlik, kəmlük* sözləri *mən* şəxs, *kim* sual əvəzliyindən yaranan isimdir.

-er əsasən saylardan isim düzəldir və qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Məsələn, *milyoner*.

Feillərdən isim düzəldən şəkilçilər də dilimizdə çox istifadə olunan şəkilçilərdir və aşağıdakılardır.

-ış^f şəkilçisi ahəng qanuna uyğunlaşaraq dörd variantda işlədilir və müxtəlif mənəli isimlərin düzəldilməsində iştirak edir. Məsələn, *baxış, göndəriş, döyüş, vuruş, çağırış, irəliləyiş, dirləyiş, çapış*, və s.

-aq^f iki variantlı bu şəkilçinin də iştirakı ilə müxtəlif mənəli ifadə edən isimlər düzəlidir. Məsələn, *yataq, daraq, döşək, ələk*, və s.

-ma^f şəkilçisi də iki variantlı şəkilçidir və feil morfemlərə qoşularaq müxtəlif anlayışlı isimlər düzəldir. Məsələn, *vurma, bölmə, toplama, çıxma, qovurma, dondurma* və s.

-qu^f şəkilçisi də feil köklərinə qoşulan şəkilçidir və müxtəlif mənəli isimlər düzəldir. Məsələn, *yanğın, qaçqın, basqın, qurğın, daşqın* və s.

-unt^f ahəng qanuna uyğun olaraq dörd cür yazılır. Məsələn, *qazıntı, tikinti, söküntü, töküntü, ərinti, döyüntü, görüntü* və s.

-qt^f əsasən mücərrəd mənəli isimlər düzəldir. Məsələn, *asqı, qurğu, sürükü, seçki* və s.

-t^f göyərti, qızartı, döyüntü və s. kimi müxtəlif mənəli isimlər düzəldir.

Qeyd edək ki, isim düzəldən şəkilçilər bununla tamamlanmış, çünki dilimizdə məhsuldar və qeyri-məhsuldar hesab olunan xeyli isim düzəldən şəkilçilər vardır. Bu tipli leksik şəkilçilər hesabına dilimizdə xeyli sayda yeni sözlər yaradılmışdır və uğurla istifadə edilməkdədir.

2. Sifət düzəldən şəkilçilər:

a) İsmədən sifət düzəldən şəkilçilər bunlardır:

-lt^f həm keyfiyyət, həm də əlamət bildirən sifət düzəldən bu şəkilçi dörd variantlıdır. Məsələn, *parıltılı, dadlı, duzlu, dənli, ütülü, sirkəli, sirlə, tərifli, kədərlə, infarktlı, iniltülü, inkişafly, insafly, intizarly, ionlu, inversiyalı, kinayəli, kinli, qapaqlı, markalı* və s.

-dak² iki cür yazılan bu şəkilçi daha çox hansı? Sualına cavab verən sifətlər düzəldir. Məsələn, *bağdakı, şəkildəki, qutudakı, meşədəki, dildəki, ürəkdəki, otaqdakı* və s.

-cıl^f əsasən insanlara xas olan keyfiyyəti bildirən sifətlər düzəldən bu şəkilçi ahəng qanuna uyğun olaraq dörd variantlıdır. Məsələn, *zarafatcıl, ölümcül, yığmcıl, işcıl, qabaqcıl, bahacıl* və s.

-sız^f semantik baxımdan **-lt^f** şəkilçisi ilə antonim olan bu şəkilçi əsasən mənfi anlamı sifətlər düzəldir. Məsələn, *savadsız, maraqsız, ümitsiz, duzsuz, axarsız, bağçasız, düzəlsiz* və s.

-i, i (vi) bir cür yazılan bu şəkilçi ahəng qanununa tabe olmur. Məsələn, *elmi, kütləvi, badamu, inqilabi*, və s.

-luq^f aylıq, donluq, illik, həftəlik, gündəlik və s.

Zərfdən sifət düzəldən şəkilçilər:

-kt^f şəkilçisinin köməyi ilə zaman zərflərindən sifət düzəldir və belə sifət necə? sualına deyil hansı? sualına cavab verirlər. Məsələn, *dünənki, indiki, bayaqkı, sabahkı, bildirki* və s.

Qeyri-məhsuldar **-əl** şəkilçisindən də sifət düzəltmək mümkündür. Məsələn, *özəl*. Bu şəkilçi əsasən əvəzlilərdən isim düzəldir.

b) Feildən sifət düzəldən şəkilçilər bunlardır:

-ağan iki variantlı bu şəkilçi feil köklərinə artırılaraq əsasən keyfiyyət bildirən sifətlər düzəldilir. Məsələn, *ağlağan, güləyən* və s.

-qu^f satqın, kəskin, küskün, düzgün, əzgin, durğun, azgın və s.

-qan deyinqən, dalaşqan, çalışqan, döyüşqən, və s.

-ic^f qorxunc, gültün və s.

-ict^f yandırıcı, inandırıcı, qırıcı, öldürücü, cəmləyici və s.

-inc^f qorxunc, gültün və s.

3) İsim, sifət, say və zərfdən feil düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardır:

-la başla, yağla, gerilə, təmizlə və s.

-lən şənlən, səslən, dillən və s.

-laş hazırlaş, dostlaş, birləş, vidalaş və s.

-ar göyər və s.

Feildən feil düzəldən şəkilçi morfemlər bunlardır:

-ınd^f döyündü, silindi, deyindi və s.

-it^f söyüldü, döyüldü, yazıldı, örtüldü və s.

-ış^f yazış, mələş, hötürüş və s.

-du^f (t) yazdır, döyüdür, pozdur və s.

Qeyd edək ki, feildən feil düzəldən şəkilçilər feilin qrammatik mənə növlərinin şəkilçiləridir.

4) Müxtəlif nitq hissələrindən zərf düzəldən şəkilçilər bunlardır:

-ca sakitcə, dinməzcə, fransızca, xəlvətcə və s.

-casına igidcəsinə, qəhrəmancasına, hiyləgərcəsinə və s.

-yana, anə dahiyənə, şairənə və s.

-dan ucadan, qəfildən, çoxdan və s.

-la cəsarətlə, ehtiyatla və s.

-ən daxilən, qəlbən və s.

-aku yanaku, çəpəki və s.

-da həftədə, gündə, ildə, ayda və s.

Dilimizdəki mövcud leksik şəkilçilərin yeni söz yaradıcılığında roluna aid konkret misallar verdiyimiz nümunələrdən Azərbaycan dilində morfoloji üsulla söz yaradıcılığının aparıcılığını və zənginliyini bir daha götürürük. Təsadüfi deyildir ki, M.Qasimov yazırdı: “Azərbaycan dilində morfoloji üsulla terminlər yaradılmasının kök və əsas müxtəlif şəkilçilər artırılması ilə əlaqədar olan növü daha çox inkişaf etmişdir. Bu üsul Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin yeni terminlərlə zənginləşməsinin əsas mənbəyi hesab olunur. Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, yeni yaranan hər bir termin onun yaranmasında iştirak edən şəklçilərin xüsusiyyətindən asılıdır” (3, s. 127). Verilən nümunə və sitata əsaslanaraq xüsusi vurğulaya bilərik ki, morfoloji üsulla termin yaradıcılığını morfoloji üsulla söz yaradıcılığından ayrı təsəvvür etmək olmaz. Belə ki, məlum şəkilçilərin vasitəsilə yaranan sözlərə aid təqdim etdiyimiz sözlərin əksəriyyəti dilimizin terminoloji layında müəyyən elm sahəsinə aid termin kimi çıxış edir. Ona görə də morfoloji üsulla termin yaradıcılığı morfoloji üsulla söz yaradıcılığının mühüm bir hissəsidir və onlar vəhdət təşkil edir.

Morfoloji üsulla söz-termin yaradıcılığı ilə bağlı bütün deyilənlərə əsasən gəldiyimiz qənaətlər belədir:

1. Azərbaycan dilində morfoloji üsulla söz yaradıcılığının zənginliyinin səbəbi bu dilin iltisacı dillərə aid olması və bu dildə leksik şəkilçilərin çoxluğu, yaxud onların söz yaradıcılığı prosesində aktiv iştirak etməsidir.

2. Morfoloji üsulla söz-termin yaradıcılığı dilimizin tarixi inkişafında daim mövcud olmuş və aktivliyi ilə seçilmişdir.

3. Morfoloji üsulla söz yaradıcılığı prosesində dilimizdə mövcud olan leksik şəkilçilərin aktivliyi heç də eyni deyildir, bu xüsusiyyətinə görə onlar məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər kimi qruplaşdırılır.

4. Azərbaycan dilində morfoloji üsulla söz yaradıcılığı zamanı -lıq, -çı, -lı, -sız, -ma, -dakı, -ış və s. şəkilçilər daha çox fəalığı ilə seçilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. 6-cı nəşr. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 840 s.
2. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
3. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.
4. Terminologiya komitəsinin qəbul etdiyi terminlər // Terminologiya məsələləri. № 1. Bakı: Elm, 2014, 200 s., səh: 202

Açar sözlər: Azərbaycan dili, söz-termin yaradıcılığı, morfoloji üsul, leksik şəkilçilər

Ключевые слова: азербайджанский язык, образованные слова-термина, морфологический метод, лексические суффиксы

Keywords: Azerbaijani language, creation of a word-term, morphological method, lexical suffixes

Azərbaycan dilində morfoloji üsulla söz-termin yaradıcılığının bəzi xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının xüsusi bir sahəsi olan morfoloji üsulla söz-termin yaradılması prosesindən bəhs olunur. Göstərilir ki, bu üsulla yeni sözlərin yaradılması tarixən dilimizdə mövcud olmuş və hazırda da öz aktivliyi ilə diqqət çəkir. Həmçinin morfoloji üsulla söz-termin yaradıcılığının mahiyyəti açıqlanır və ona aid konkret nümunələrlə əsaslandırılır. Belə nəticəyə gəlinir ki, morfoloji üsulla termin yaradıcılığı ümumi söz yaradıcılığının ayrılmaz bir hissəsidir və onlar vəhdət təşkil edir. Yeni söz yaradıcılığında iştirak edən leksik şəkilçilərə aid nümunələr verildikən onların məhsuldarlığı və digər özünəməxsus xüsusiyyətləri də diqqətə çatdırılır.

Некоторые особенности образованные слова-термина в морфологических отношениях в азербайджанском языке

Резюме

В статье рассказывается о процессе создания словосочетания морфологическим способом, который является особой областью словообразования на азербайджанском языке. Показано, что создание новых слов этим методом исторически существовало в нашем языке и сейчас привлекает внимание своей активностью. Также морфологическим способом раскрывается суть творчества слова-термина, и его принадлежность основывается на конкретных примерах. Вывод заключается в том, что морфологический способ создания термина является неотъемлемой частью общего словарного творчества, и они составляют единство. При составлении примеров, относящихся к лексическим фигурам, участвующим в создании новых слов, также доводится до сведения их продуктивность и другие специфические особенности.

Some peculiarities of word-term in morphological ways in the Azerbaijani language

Summary

The article describes the process of creating phrases in a morphological way, which is a special area of word formation in the Azerbaijani language. It is shown that the creation of new words by this method historically existed in our language and now attracts attention with its activity. Also, in a morphological way, the essence of the creation of a word-term is revealed, and its affiliation is based on specific examples. The conclusion is that the morphological method of creating the term is an integral part of the general vocabulary, and they form a unity. When compiling examples related to lexical figures involved in the creation of new words, their productivity and other specific features are also brought to the attention.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

ИДИОЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЙ

Всякий цвет может быть прочтен, как слово, или истолкован, как сигнал, знак или символ. «Прочтение» цвета может быть субъективным, индивидуальным, а может быть коллективным, общим для больших социальных групп и культурно-исторических регионов. Ряд исследователей пытаются определить «цветовой вкус» этноса народа через призму языковых данных современной эпохи. Современный язык, особенно в своей общенародной речевой форме, особых дифференциальных норм в плане установления степени значимости того или иного цвета (и его обозначения) для этноса не предъявляет. Многие современные языки проявляют интерес к охвату всего многообразия «цветопроявлений», в силу чего в них появляется тенденция к «скрупулезной» точности передачи цветовых оттенков. Вследствие этого, в историческом развитии языков сложные по своему строению цветообозначения, типа бело-розовая (полоса), сине-зеленые (водоросли) и т.д. (4, с. 89). Современный язык пестрит обозначениями, которые охватывают весь комплекс как хроматонимов, так и ароматических цветов. Своеобразие цветообозначений наиболее ярко проявляется во фразеологической картине мира в силу способности цветолексем ярко и образно отражать черты мировосприятия народа, влияние культурологических, мифо-символических, социально-исторических и других факторов на образование производных смыслов» не так велико. Большое значение цвету его символике придается в художественной литературе в основном это проявляется в идиостиле писателя. Писатель через цвет передает настроение, внутреннее состояние героя, его мир. Иными словами, изучение цветовой лексики в творчестве отдельных мастеров художественного слова – один из аспектов изучения системы цветообозначений того или иного языка. Подобное освещение проблемы идиостиля помогает выявлять так называемые авторские (несистемные) употребления в противовес общенародного применения данной лексемы и общенародного ее значения, поскольку в структуре художественного (особенно поэтического) текста каждый уровень построения отвечает общей художественно-философской и этической направленности индивидуально творческой системы автора. В художественно-поэтическом тексте, как известно, всякое цветоименование живет своей тройной жизнью – в качестве обычного прилагательного со значением цвета, в качестве элемента метафорической конструкции и, наконец, в качестве особого символического, философско-обобщенного понятийного знака. Анализ цветолексем в системе творческого воплощения помогает строить модель предметного лексико-фразеологического мира автора на материале его произведений, создавать материальную базу для словаря языка писателя. Степень мастерства в художественном использовании хромолексем, действительно один из ярких моментов идиостиля того или иного автора. Рассматривая функционально семантическое усиление понятия за счет сочетания несочетаемого (оксюморонизации) в языке И. Бунина, Л.М. Грановская дает, на наш взгляд, глубинную трактовку данного приема, широко используемого писателем: «В ряде случаев прилагательные, обозначающие цвет, сочетаются с существительными, которые сами заключают значение цвета. Таковы «малиновая краснота», «черная темнота», «голубая бледность», «темная смуглость», «лиловая синева» и др. В создании таких сочетаний проявилось умение писателя дать очень четкие оттенки тона, доступные в большинстве случаев только восприятию художника. Бунин, в сущности, решает здесь чисто живописные задачи» (2, с. 259).

Впрочем, И.В.Дубинский, исследовавший явления системных форм перефраз устойчивых паремий фразеологических единиц в русском языке, отмечает мастерское владение художественным словом в речи именно тех поэтов и писателей, которым удается искусное употребление фразеологизмов с цветокомпонентами. Он приводит примеры на случаи окказионального употребления фразеологизмов «зеленая тоска» (зеленая скука), «молодо-зелено» в их нетрадиционных формах, которыми авторы художественных произведений достигают особого эффекта: «Это еще вопрос, что вреднее – мелкие ли соленые слова или такие пресные слова, от которых» (Д.Заславский); «Все учреждения наши были до зелени молодь» (И. Селвинский) и др. (3, с. 311-312).

Анализируя использование цвета в романе «Преступление и наказание», можно сказать, что все произведение создано практически на одном желтом фоне. Действительно, желтый цвет встречается в романе наиболее часто. Но цветовая гамма в описаниях писателя вовсе не ограничивается только желтым цветом, так как на протяжении всего романа мы встречаем и белый, и красный, и черный цвета, которые играют немаловажную роль во всех описаниях. Например: «Она поставила перед ним свой собственный надтреснутый чайник, со слитым уже чаем, и положила два желтых кусочка сахара»; «Когда он оглянулся, то увидел, что сидит на стуле, что его поддерживает справа какой-то человек, что слева стоит другой человек, с желтым стаканом, наполненным желтой водою... «Здесь “желтый сахар” сочетается с надтреснутым сломанным чайником и “слитым чаем”, который также имеет желтый цвет. Во втором примере — “желтый стакан”, т.е. давно не мытый, с налетом желтой ржавчины, и желтая рисовая вода непосредственно связаны с болезнью героя, с его обморочным состоянием.

У каждого поэта или писателя есть свои излюбленные понятия, которыми они «манипулируют». Цветовая символика также часто встречается у азербайджанских писателей. Например, у Б.Вахабзаде, когда цветоименования включаются в систему поэтической символики в предикативных конструкциях, рисующих метафорико-символический «эпизод» глобально-универсального существования человека:

– *Aradan nə keçdi? İyirmi beş ildə*

Qara saçımızda ağardı il (B.Vahabzadə. “25 il”)

«Годы, побелевшие в черных висках» – представляет не только оригинальную метафору; конструкция в силу своей семантической полнокровности, реализующейся в предикативной единице, поднимается до уровня логически верно «исчисляемого» афоризма. А это уже уровень символического воплощения факта, глобального явления:

– *Seyr edib yaxın, qah da uzağı*

Bir az seçə bildim qaranı ağdan (B.Vahabzadə. Səadət nədir?)

Как видим, предикативно-актуализированный символический намек поэта «*Bir az seçə bildim qaranı ağdan*» восходит к народной азербайджанской поговорке «*qaranı ağdan seçəndə gəl*», т.е. тогда, когда станешь

мудрей.

Аналогичное символическое использование цветолексем и конструкций является обычным для творческо-поэтического мышления и С.Вургуна:

*Gülür təbiətin o göyçək qızı
Üfüqlər qırmızı, göylər qırmızı
Qırmızı bir cahən əməlimizdir
İşığı yandıran öz əlimizdir. (Ordenli qəhrəman)*

Подобный эффект высокой символики достигается, на наш взгляд, использованием цветопонятий не как свойства предмета, а в качестве категорий, приобретающих силу совмещения времени и пространства: цветообозначения при этом выдвигаются в качестве категории слов, обладающих процессуальным значением структурированным обязательным наличием категорий времени и пространства, как у глаголов финитных, у глаголов-сказуемых. Считаем, что этот эффект идет не от авторов, которые пользуются «удачным моментом», а рождается в лоне семантической структуры самих понятий ağ (белый), qırmızı (красный) и т.п. Чем выше степень абстракции их семантики, тем ярче они выражают это актуализированное состояние. Думается, что использование цветоименований в функции глаголов-сказуемых служит цели достижения эффекта процессуального состояния. Как видно из приведенных примеров, очень часто в поэтической речи стирается грань между логико-лингвистическим понятием цвета и понятием, выражающимся словами со значением цвета в его многообразии, т.е. вторичных обозначений, что отмечается и Н.Б.Бахилиной (1, с. 7).

Цветолексика А.Ахматовой может быть примером для подражания. Вопрос в другом – в системном представлении этой категории слов. Здесь и обычные «сочные» сочетания типа «красные листья» (Осень смуглая в подоле/ Красных листьев принесла) или «белые крылья ангелов», «синяя тетрадь», представляющие «безобидные», нормативно-общеупотребительные значения. На втором уровне понятийно-переносного значения (таких конструкций очень много в поэзии Ахматовой) употребляются оригинально высеченные «памятные» метафоры, типа «непоправимо белая страница» («Вечерние часы...»), «месяц розовый воскрес над Летним садом» («Сердце бьется ровно»). Как видно из приведенных примеров, очень часто в поэтической речи стирается грань между логико-лингвистическим понятием цвета и понятием, выражающимся словами со значением цвета в его многообразии, т.е. вторичных обозначений, что отмечается и Н.Б.Бахилиной (1, с. 7). Ахматова, если исходить из материала сочинений в двух томах (Изд. Правда, 1990), не использует окказионализмы. Стиль поэтессы отличается еще одной особенностью – фронтальным опредмечиванием цвета, его субстанции. Говоря о «багровом закате», автор преподносит его как живое мифическое существо: оно дышит, движется, оно не статично. Для сравнения обратимся к выражению «время идет». Выражение это в русском языке уже не воспринимается как персонификация времени. У А.Ахматовой понятие времени оживляется вторично:

*– И тихо, как Господи, тихо,
Что слышно, как время идет («В 40-ом году»).*

Оживление этой архаической метафоры достигается включением в его состав конструкции «Слышно, как...», т.е. вовлечением элементов дистрибуции. Так же поэт достигает возрождения многих метафор колористического характера. Цветообозначения функционируют в промежуточной области между представлением и понятием – на уровне восприятия. Восприятие может развиваться в сторону представления или в сторону понятийной семантики, оно также может усиливать конкретно – чувственные элементы, которые, прежде всего, использует художник – автор (5, с.13).

В статье, мы обратились к некоторым писателям, но в основном использование цветообозначений почти у всех писателей в основном одинакова. Только видение цветов у русских и у азербайджанских писателей может различаться.

Литература

1. Бахилина Н.Б. История цветообозначений в русском языке. М., 1975, 288с.
2. Грановская Л.М. Из наблюдений над языком И.А. Бунина (о некоторых особенностях употребления определений-прилагательных) // Ученые записки Азербайджанского педагогического института языков им. М.Ф.Ахундова, Вып. IX, 1961, с.253-266.
3. Дубинский И.В. Природа фразеологических единиц и возможность замены их компонентов // Ученые записки Азербайджанского педагогического института языков им. М.Ф.Ахундова. Вып. 9.Серия: филологическая, Баку, 1961, с.309-Зольникова Ю.В. Цветообозначения во фразеологической картине мира немецкого и русского языков // Вестник Челябинского государственного университета. Вып. 35, 2009, №30 (168), с. 88-93.
4. Солганик Г.Я. Значение цвета и представление // Семантика слова и синтаксической конструкции. Воронеж: ВГУ, 1987, с.6-15.

Ключевые слова: *цвет, идиостиль, символика, значение, форма.*

Açar sözlər: *rəng, idioüslub, simvolika, məna, forma.*

Key words: *colour, idiostyle, simbolizm, mean, form.*

RƏNGBİLDİRMƏLƏRİN İDİOLİSTİK XARAKTERİSTİKASI

Xülasə

Rəng xüsusi tərzə malik substansiya, cismin ayrılmaz məna forması, insanın ətraf aləmdə istiqamətinin xüsusi tipidir. Bir halda ki, bədii (xüsusən mənzum) mətnin strukturunda quruluşun hər səviyyəsi müəllifin fərdi yaradıcılıq sisteminin ümumi bədii-fəlsəfi və əxlaqi təmayülünə cavab verir, idioüslub probleminin bu kimi izahı həmin ləksəmin ümumxalq işlədilməsinin və ümumxalq mənasının əksinə olaraq, müəllif (qeyri-sistemi) işləmələrini aşkar etməyə yardım edir. Xromoleksemlərin bədii istifadəsində ustalq səviyyəsi həqiqətən, bu və ya digər müəllifin idioüslubunun aydın cəhətlərindən biridir. Məqalədə əsasən rus və azərbaycan yazıçılarının idioüslubu ön plana çəkilir. Hər bir şairin və yazıçının özünün digərlərindən fərqli “manipulyasiya” etdiyi çox sevdiyi anlayışlar var.

IDIOLISTIC CHARACTERIZATION OF COLOUR DESIGNATIONS

Summary

Color is a substance of a special kind, an integral essential form of an object, a special type of orientation of a person in the world around him. In the article, the idiosyncrasy of the writer comes to the fore. Such coverage of the problem of idiosyncrasy helps to identify the so-called author's (non-systemic) uses as opposed to the nationwide use of this lexeme and its nationwide significance, since in the structure of the artistic (especially poetic) text, each level of construction corresponds to the general artistic, philosophical and ethical orientation of the individual creative author system.

Rəyçi: dos. Xəlida Əlabbas qızı Babasova

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN FRAZEOLOGİZMLƏRDƏN FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

Söz birləşməsi - iki və daha artıq müstəqil sözün mənaca və qrammatik cəhətdən birləşməsi. Məsələn: ağıllı uşaq, ana laylası, dağ çiçəyinin ətri, Vətəni sevmək, Vətəni qoruyan əsgər, Vətəni qorumaq şərəfi, Vətəni şərəflə qoruyanda və s.

Söz birləşmələrinin quruluşu. Söz birləşmələri quruluşca iki cürdür: sadə söz birləşmələri, mürəkkəb söz birləşmələri.

Sadə söz birləşmələri iki müstəqil sözdən ibarət olur. Məsələn: doğma yurd, əlaçı şagird, dəniz havası, yaz ayları, məktəb illəri, məktəbin həyəti, oxumaq həvəsi, kitabı oxumaq və s.

Mürəkkəb söz birləşmələri üç və daha artıq müstəqil sözdən ibarət olur. Məsələn: qədim torpağın övladları, doğma yurdun gözəl mənzərələri, Vətənin azadlığı yolunda şəhid olanlar, Füzuli qəzəllərinin yeni şərhı və s.

Frazeologizmlər iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn hər hansı birləşmə yox, mənaca bütöv, sabit leksik tərkibli, məcazi mənalı birləşmələrdir.

Frazeologizmlər mənaca müxtəlifdir. Onları bir neçə qrupa ayırmaq olar: somatik frazeologizmlər, zoofrazeologizmlər, dini-mifoloji frazeologizmlər, adət və mərasimlərlə, bitki adları və s. ilə bağlı frazeologizmlər. Məsələn: dilim dönmür, qulaqlarını şəkəlmək, gözlərini zilləmək, barmağına dolmaq, dəvənin quyuğu yerə dəyəndə, dəvəni çömçə ilə sulamaq, şeytanın ağına gəlməz, şeytan baş çıxarmaz, cin atına minmək, cini başına vurmaq; anası soğan, atası sarımsaq; nə ətdir, nə balıq və s. Dünya dillərində frazeoloji vahidlərin əksəriyyətini somatik frazeologizmlər təşkil edir.

Söz birləşmələri dilin hərtərəfli inkişafında aparıcı mövqə tutur. Elə bu səbəbdən də söz birləşmələrinin müxtəlif növləri dəqiq şəkildə tədqiq və təhlil olunmalıdır.

Jackendofun qeyd etdiyi kimi dilçilikdə söz birləşmələrinin əhəmiyyəti onların indiyə qədər ənənəvi şəkildə şərhindən və işlədilməsindən daha böyükdür. O hesab edir ki, daşınanın leksikonunda olan birləşmələrin kəmiyyəti adi sözlərin sayı ilə təqribən eynidir. (4, s. 156) Əlbəttə, göründüyü kimi, bu tam dəqiq şərh hesab oluna bilməz, çünki biz həтта dildə olan leksik birləşmələri də bura daxil etsək kəmiyyətcə eynilik qismən uyğun gələr. Dildə olan birləşmələrin ətraflı şərhı və kəmiyyəti tam dəqiq şəkildə verilə bilməz. Çünki bu birləşmələrin bir çoxu şifahi nitqdə istifadə olunur və sayı getdikcə artmaqdadır.

Söz birləşmələrinə bütün mətn janrlarında rast gəlinir və təbii dilin inkişafında mühüm problemlər yarada bilir. Bunlardan birincisi "yeni sözdüzlətmə" (overgeneration) problemidir ki, bu da ədəbi dilin qanunlarına uyğun olmayaraq müəyyən dialektlərdə söz birləşmələrinin yaranmasına səbəb olur. Məsələn: *telephone booth(american)* və ya *telephone box (british/australian)*. Bəzən isə dildə tam tərkibi, ancaq xoşagəlməz, qəbul olunmaz nümunələr yaranır: *telephone cabinet, telephone closet* və s.

İkinci problem isə "idiomlaşdırma" (idiomaticity) problemidir ki, birləşmə tərkibində olan sözlərin əsas mənalı ilə heç bir uyğunluğu olmur. Məsələn: *kick the bucket (ölmək)*

Çoxları birləşmələrə öz ciddi məhdudiyətləri olan "məsafəli və ya boşluqlu sözlər" (words with spaces) kimi yanaşırlar. Məs: fel-qoşma tərkibli haqqında kifayət qədər biliyə malik olmayan şəxs *look up the tower* birləşməsinə 2 cür tərcümə verə bilər: *qalaya baxmaq (glance up at the tower)* və ya *qala haqqında məlumat kitabına müraciət etmək (consult a reference book about the tower)*, ancaq *look up the tower* birləşməsinin iki yox yalnız bir mənası var ki, o da *qala haqqında məlumat kitabına müraciət etməkdir*.

Nəhayət sonuncu birləşmələrin "leksik cəhətdən sürətli artımı" (lexical proliferation) problemidir. Məs: belə birləşmələrə tez-tez fel nümunələri şəklində təsadüf olunur: *take a walk (gəzişmək), take a hike (yürüyüş etmək), take a trip (səyahət etmək), take a flight (uçmaq)*. Belə birləşmələri isə öyrənmək və fərqləndirmək çətin olur.

Ümumiyyətlə birləşmələr problemi tam inkişaf etməmiş və ətraflı şəkildə tədqiq olunmamışdır. Elə buna görə də birləşmələrin hərtərəfli öyrənilməsi üçün onların növlərini aid etmək lazımdır.

Birləşmələri geniş şəkildə leksik birləşmələr və tərkibi birləşmələr adı altında təsnif etmək olar.

Leksik birləşmələr ən azı qismən də olsa xüsusi sintaksisə və ya semantikaya malik olur və ayrı – ayrılıqda işlənməyən "sözləri" özündə cəmləşdirir və nəhayət üç qrupa bölünürlər: "*fixed expressions*", "*semi-fixed expressions*", "*syntacticallyflexible expressions*". Nitqdə danışıq zamanı yaranan birləşmələr isə sintaktik və semantic cəhətdən tərkibi olur və onlara gözə çarpacaq qədər tez-tez rast gəlinir. İndi isə hər bir kateqoriyanı dil faktları ilə əsaslandırmaq:

Sabit ifadələr (Fixed expressions).

İngilis dilində bir qrup dəyişməz ifadələr vardır ki, onlar ümumi qrammatik qaydalara riayət etmir. Bu birləşmələrə *by andlarge (bütövlüklə), in short (qısaca), kingdom come (axirət), every which way (hər yerdə)* və başqaları daxildir. Bir çox dilçilər tərəfindən mənsəyi tədqiq olunan və danışıqda tez-tez rast gəlinən bəzi birləşmələr də bu qrupa daxil edilir: *ad hoc (xüsusilə, bu halda) (ad nauseam (mənfur dərəcədə), ad hominem (şüurdan daha çox emosiyaya qapılan)...), Palo Alto (Kaliforniyada şəhər adı) (Los Altos (Kaliforniyanın şərqində şəhər adı), Alta Vista...)* və başqaları.

Sabit ifadələr tamamilə leksikləşmiş birləşmələrdir və nə morfosintaktik dəyişikliyə, növ müxtəlifliyinə (*in shorter*), nə də daxili dəyişikliyə (*in very short*) məruz qalır. Əgər sabit ifadələrin təqribi sayı təyin olunsaydı, onda "hoc" ilə işlənən ifadələrin leksik xüsusiyyətləri açıqlanardı.

Yarı-sabit ifadələr (Semi-fixed expressions) Bu ifadələrin söz sırasında vətərkibində ciddi məhdudiyətlər olur, ancaq leksik dəyişmənin (növ müxtəlifliyinin) bir neçə formasına görə dəyişir. Məsələn: fleksiya (sözlərin hallanma və ya təsərif zamanı dəyişən sonluğu) formalarında, variantların qayıdış formasında və determinative (təyinedici) seçimində. Bu imkan verir ki, onlara xüsusi hallarda leksik cəhətdən dəyişən ayrıca nitq

hissəsi olaraq söz kompleksi kimi yanaşılırsın. Onlara da öz növbəsində bölinə bilməyən (nondecomposable) idiomların, müəyyən mürəkkəb adların və xüsusi adların müxtəlif formalarını daxil etmək olur.

Bölinməyən idiomlar (Non-decomposable idioms) Nunberg və başqaları idiomlara aid semantik tərkiblilik (semantic compositionality) adlı xüsusi anlayış, ideya hazırlayıb, idiomun bütöv mənasının onun komponentləri ilə əlaqəli olduğunu göstərirlər (6, s. 492). Məsələn: *spill the beans* və *reveal the secret (s)* idiomları belə təhlil oluna bilər: *spill* (tökmək), *reveal* (aşkara çıxartmaq) mənasında və *the beans* onun *reveal the secret(s)* (sirin üstünü açmaq) mənasına uyğun gəlir. Ancaq digər tərəfdən tez-tez sitat gətirilən *kick the bucket* frazeoloji birləşməsinə belə təhlil etmək olmaz.

Müşahidəyə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olur ki, semantik cəhətdən belə parçalanma və ya bölünmə prosesi idiomla başlanılır və tam xüsusi komponentlərinin ayrı-ayrı hissələri ilə əlaqələndirilir və "semantik tərkib hissələrinə bölünən" (semantic decomposability) kimi yenidən düzəldilir.

Mürəkkəb nominallar (Compound nominals). *Car park* (avtodayanacaq), *attorney general* (baş prokuror) və *part of speech* (nitq hissəsi) kimi mürəkkəb adlar bölinməyən idiomlara bənzəyir, yəni onlar da bölinməyən idiomlar kimi sintaktik cəhətdən dəyişməyən vahidlərdir. Mürəkkəb nominallar kəmiyyət şəkilçisi qəbul edə bilər və şəkilçilər əsasən birləşmədəki əsas sözə əlavə olunur. Məsələn: *car park* birləşməsi cəm formasında işlənməyən *car parks*, yəni "s" cəm şəkilçisi ikinci komponentə əlavə olunur, amma *attorney general*, *congressman at large* (bir ştatın kongresmeni) və *part of speech* birləşmələrində isə birinci komponentə artırılır.

Xüsusi adlar (Proper names) sintaktik cəhətdən çox fərqlidir. Məsələn, ABŞda idman komandasının adları, əsasən, təşkilatın adı və ya yer adlarına uyğun qoyulur bəlkə də özlüyündə birləşmə olan *San Francisco* kimi) və ya komandanın olduğu yerin adı bütünlüklə rəqəmlə idmançılara aid edilir. Məsələn: 49 – cular (*40ers*)

Sintaktik cəhətdən tez uyuşan ifadələr (Syntactically-flexible expressions) Yarı-sabit ifadələr əsas söz sırasını hər yerdə qoruyub saxlaya bilməsinə baxmayaraq sintaktik cəhətdən tez uyuşan ifadələrdə sintaktik dəyişkənliyə daha çox hallarda rast gəlinir. Biz bu dəyişmənin növlərini sözlü feli frazeoloji birləşmələrdə, bölünən idiomlar və xüsusi feli birləşmələrdə (light verbs) görə bilərik.

Sözlü feli frazeoloji birləşmələr (Prepositional phrasal verbs) Fel + qoşma tərkibləri feldən, bir və ya daha çox sözlü və zərfdən ibarət olur. Məsələn: *write up* (təsvir etmək), *look up* (axtarmaq), *brush up on* (təkrarlamaq) və s. Onlar ya *brush up on* kimi semantik cəhətdən unikal, ya da *break up* (parçalanmaq) kimi – *the meteorite broke up in the earth 's atmosphere* tərkibi olur.

Təsirli sözlü feli frazeoloji birləşmələr ya birləşmədən sonra, ya da fellə sözlü arasında isim və ya ismi birləşmə qəbul edir. Məsələn: *call Tom up* (Tomazərtg etmək) və *fall off a truck* (yük maşınından düşmək). Bu birləşmələrin təsirli formalarının bir çoxunda isim həm sözlüdən əvvəl, həm də sonra işləyə bilər.

Məsələn: *Call Tom up* və ya *Call up*. Hətta sözlü feli frazeoloji birləşmələrin təsirsiz formalarında da zərf fellə sözlü arasında işləyə bilər. Məsələn: *fight bravely on* (səylə mübarizə aparmaq). Onu da qeyd etmək olar ki, sözlü feli frazeoloji birləşmələrin təsirli formalarının leksik variantlarını "məsafəli, boşluqlu sözlər" (words with spaces) kimi təyin etmək qeyri-mümkündür. Hətta bunu da qeyd etmək olar ki, bəzi sinonimlik təşkil edən fellər eyni qoşmalarla işlədilir. Məsələn: *call/ring/ phone + up* (zəng etmək).

Bölinən idiomlar (Decomposable Idioms). *Let the cat out of the bag* (sirri dilindən qaçırtmaq) və *sweep under the rug* (üstünü örtmək) (promlemin və s.) kimi hissələrə bölünə bilən idiomlar sintaktik cəhətdən tez uyuşan ifadələrə müəyyən dərəcədə yaxındır. Ancaq daha dəqiq desək, verilən hər hansı bir idiomun sintaktik cəhətdən dəyişməsinin hansı növünə məruz qalmasını qabaqcadan söyləmək qeyrimümkündür. Çünki bölinən idiomların hər biri müəyyən dərəcədə sintaktik cəhətdən dəyişkəndir, yəni onların hər birində yalnız bir, özlərinə xas olan sintaktik xüsusiyyəti görmək mümkündür. Əvəzində onlar bir-birinə semantik cəhətdən bağlı hissələrdən ibarət olan idiomlar kimi görünür, onlar yalnız semantik yanaşma ilə müəyyənləşdirmək olar (6, s. 494). Çünki onlar sintaktik cəhətdən müxtəlifdir.

Bölinən idiomlarla (decomposable idioms) belə ki, *spill the beans* və *let the cat out of the bag* və tərkib hissələrinə bölünə bilməyən idiomlar (non-decomposable idioms) belə ki, *kick the bucket*, *trip the light fantastic* (həvəslə oynamaq, rəqs etmək) və *shoot the breeze* (boş-boş danışmaq) "arasındakı fərqləri müəyyənləşdirmək heç də asan deyil. Ümumiyyətlə anlaşılması çətin olan, mənalarmın görə bölinməyən idiomlar sintaktik dəyişkənliyə tabe olmur. Məsələn: bölinməyən idiomlar daxili dəyişiklik formasında: *kick the great bucket in the sky* və ya məchul formada: *the breeze was shot* işlənilə bilmir. Bölinməyən idiomlarda müşahidə olunan leksik dəyişmə yalnız şəkilçi əlavə olunma: *kicked the bucket* və qayıdış formasıdır: *wet oneself* (qorxudan paltarına ishal etmək).

Xüsusi feli birləşmələr (Light verbs). Bu birləşmələr çox fərqlidir (məsələn: *make a mistake* (səhv etmək), *give a demo* (nümayiş etmək) və hamıya məlumdur ki, verilən hər hansı bir isimlə hansı felin işlənməsini öncədən söyləmək çətinidir. Buna baxmayaraq belə birləşmələrin bəzən idiom olduğu iddia edilir: idiom normal mənada istifadə olunur və felin mənası isə idiomdan daha çox anlaşılır olur.

Bu birləşmələr tam sintaktik dəyişkənliyə tabedir, yəni məchul formaya (məsələn: *demo was given*), sitat (məsələn: *How many demos did Tom give?*) və daxili dəyişməyə, modifikasiyaya (məsələn: *give a revealing demo*) məruz qalır.

Tərkibi birləşmələr (Institutionalized phrases). Bu birləşmələr semantik və sintaktik cəhətdən xüsusi quruluşa malik olsalar da statistik cəhətdən fərqlidir. *Traffic light* (işıqfor) birləşməsinə əsaslanaraq demək olar ki, həm *traffic*, həm də *light* sözlərinin leksik mənalarmı saxlayır və struktur cəhətdən birləşib tərkibi birləşmələr yaradırlar.

Bu quruluşa diqqətlə baxdıqda görə bilərik ki, həmin anlayış başqa cür də ifadə oluna bilər. Məsələn: *Traffic director* və ya *intersection regulator* və s. Buna baxmayaraq, belə əlavə forma mövcud deyil, çünki *traffic light* forması ümumişlək olub, üslubi cəhətdən işlənməmişdir. Tərkibi birləşmələrə nümunə olaraq başqa birləşmələri də göstərmək olar: *telephone booth* (və ya *telephone box* british/australian English), *fresh air* (təmiz hava), *kindle excitement* (həyəcan signalı) və s. Bu birləşmələr bütün sintaktik variantlara məruz qalırlar.

Ədəbiyyat

1. Bauer, Laurie "English Word-formation" Cambridge University Press 1983, 243 səh
2. Dixon, Robert "The grammar of English phrasal verbs" Australian Journal of Linguistics, 2 1982, səh 149-247
3. Hacıyeva Ə.H., Neceföv E.B. "English Phraseology" Bakı 2009, 228 səh
4. Jackendoff Ray "The Architecture of the Language Faculty" Cambridge 1997. Nunberg, Geoffrey, Ivan A. Sag & Thomas Wasow "Idioms" Language, 70 1994,
6. Riehemann, Susanne "A constructional approach to idioms and word formation" Stanford 2001, 312 səh

7. Vəliyeva N.Ç. "Müxtəlif sistemli dillərdə fəli birləşmələrin tipoloji təhlili" Bakı 2008.

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, idiomlar, sintaktik və semantik xüsusiyyətlər

Ключевые слова: фразеологические соединений, идиомы, синтаксические и семантические особенности.

Key words: phrasal combinations, idioms, syntactic and semantic features

О некоторых словосочетаний на английском языке

Резюме

В этой статье словосочетания классифицируются под названием лексических словосочетаний и составных словосочетаний и доказывается что они более интересные и разные чем были отмечены до сих пор. Семантический и синтаксические особенностей каждого из них описывается отдельно с пояснительными примерами.

About some combinations in the English language

Summary

In this article phrases are classified in terms of lexicalized phrases (made up of fixed, semi-fixed and syntactically flexible expressions) and institutionalized phrases are far more diverse and interesting to master than is standardly appreciated. Semantic and syntactic features of each type of multi word expressions are analyzed separately with some examples.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Əliyeva Rəna Camal qızı, Səfərova Şəhla Zahid qızı¹³⁰

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İSMİN CİNS KATEQORİYASININ NÖVLƏRİ

İsim ümumi qrammatik mənasına görə əşyaların, canlı və cansız varlıqların adlarını bildirir. Kim?, nə? (bəzən də hara?) suallarından birinə cavab olur. Məsələn: *müəllim, şagird, uşaq* və s. isimləri **kim?** sualına; *at, quş, ağac, daş* və s. isimləri **nə?** sualına; *Bakı, Təbriz, Gəncə* və s. isimləri isə **hara?** sualına cavab olur.

İsmın əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri tək və cəm olması, mənsubiyyətə görə dəyişməsi və hallanmasıdır.

Konkret və mücərrəd isimlər

Əşya dedikdə bütün varlıqlar nəzərdə tutulur. Varlıqlar iki cürdür: gözlə görünə bilən və görünə bilməyən. Bu baxımdan isimlər iki növə bölünür: konkret isimlər və mücərrəd isimlər.

Konkret isimlər – gözlə görünə bilən əşyaların adlarıdır. Məsələn: *dağ, çiçək, qoyun, insan, meşə, ev* və s.

Mücərrəd isimlər isə gözlə görünə bilməyən əşyaların adlarıdır. Məsələn: *arzu, xəyal, yuxu, məqsəd* və s.

Dildə mövcud olan gerçək həqiqətlərlə sıx surətdə bağlı olan kateqoriyalar aid olduğu dilin daşıyıcıları olan xalqın təfəkkürünün və dilinin inkişafının müəyyən dövrlərində yaranmış, inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Kateqoriya eyni cinsli əşya və hadisələrin müəyyən qrupları üzrə toplanması haqqında anlayışdır.

Kateqoriyalar içində cins kateqoriyasının ingilis dilində qrammatik səviyyədə deyil, leksik-semantik səviyyədə müşahidə etmək mümkündür. İngilis dilində cins (gender) kateqoriyası III şəxs əvəzliliklərinin tək formasında və isimlərdə müşahidə olunur. III şəxsin təkində əvəzliliklərdə özünü biruzə verən cins kateqoriyası suppletivizm yolu ilə düzəlir.

Bu və ya digər sözün öz leksik mənasını mühafizə edərək, başqa sözə çevrilməsi və çevrilmə zamanı müəyyən bir mənanın əks olunması (6, s. 170) nəticəsi olan suppletivizm hadisəsi nəticəsində ingilis dilində III şəxs əvəzliliklərinin təkində kişi, qadın və orta cinsin təzahür forması belədir.

He - (o-kişi cinsi); *She* - (o-qadın cinsi);

It - (o-orta cins, heyvanlar və cansız əşya və məfhumlara aiddir)

İsimlərdə cins kateqoriyası bir-biri ilə qarşılaşan, yəni qarşı-qarşıya duran iki oporisiyadan yaranır. Bu iki oporisiyadan biri isimləri iki yerə - insane (human) anlayışı və qeyri-insan (non - human) anlayışı isimlərlə ayırır və bu qarşılaşmada əks olunur. II oporisiya isə şəxs bildirən isimləri qadın (feminal) və kişi (masculine) cinslərinə ayıraraq onlardan təzahür edir və cinsin səciyyəvi sistemində burdan yaranır.

Bu ənənəvi terminalogiya tərəfindən kişi (masculine), qadın (feminal) və orta cins (neuter) adlanır. İngilis dilində orta cins həm cansız isimləri, həm də heyvan anlayışı bildirən sözləri əhatə edir. Məsələn: *“book”, “hill”, “world”, “city”, “friendshio”, “love”, “ant”, “horse”, “hen”* və s. isimləri orta cinsə aiddir.

Müasir ingilis dilində ismin cinsini göstəricisi ola biləcək xüsusi morfoloji forma, səciyyəvi şəkilçi yoxdur. Cins ingilis dilində leksik mənada özünü göstərir.

Cins göstəricisi ola biləcək morfoloji vasitənin olmamasına baxmayaraq ismin cins mənə leksik səviyyədə yetərincə təzahür edilir. Kişi (male), qadın (female) və orta (neuter) isimlər bu dilin leksik tərkibində, lüğətində mühüm yer tutur. İsimlərin kişi cinsi bildirən sözləri kişi cinsinə, qadın cinsi bildirən sözləri qadın cinsinə aid olunur.

Qalan bütün isimlər orta cinsə şamil edilir. İngilis dilində kişi və qadın cinsinə aid oluna isimlər struktur baxımından üç prupa bölünürlər.

1) Sadə isimlər

2) Düzəltmə isimlər

3) Mürəkkəb isimlər.

1. Sadə quruluşlu kişi və qadın cinsli isimlər yalnız bir kökdən ibarət olur.

Məsələn: kişi cinsində: *man, boy, husband, uncle* və s., qadın cinsində: *woman, girl, wife, ant* və s.

2. Düzəltmə quruluşlu kişi və qadın cinsli isimlər analitik - flektiv quruluşlu ingilis dilində sözdüzəldici şəkilçilərin vasitəsilə düzəlir. Bu söz düzəldici şəkilçilər ingilis dilinə əsasən fransız dilindən keçmiş və qeyri-məhsuldar şəkilçilərdir. Belə şəkilçilər əsasən kişi cinsli isimlərdən müvafiqqadın cinsli isimlər əmələ gətirir.

Məsələn:

- *ess* - Bu şəkilçi kişi cinsli isimlərlə artıraraq qadın cinsli isimlər əmələ gətirir:

actor - actress; host - hostess; poet - poetess; prince - princess; emperor - empress;

peer - peeress; duke - duchess; count - countess; waiter - waitress və s.

- *ine* - *hero* (qəhrəman) - *heroine* (qəhrəman (qadın c.))

- *ette* - *usher* (teatrda bilet yoxlayan kişi) - *usherette* (bilet yoxlayan qadın);

cosmonette

- *rix* - *testate* [testit] - (miras qoyan kişi) - *testatrix* (miras qoyan qadın)

Bu şəkilçilərdən başqa ingilis dilində fel və isim köklərinə əlavə olunaraq kişi cinsli isimlər əmələ gətirən məhsuldar şəkilçi -er və onun variantı (-or) düzəltmə isimlər əmələ gətirir: *actor* (aktyor); *widower* (dul kişi); *lover* (məşuq); *waiter* (xörəkpaylayan kişi) və s.

3) Mürəkkəb quruluşlu kişi və qadın cinsli isimlər iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranır və əmələ gəlmə üsullarına görə fərqlənirlər. Belə ki, bu tip isimlərin bəzisi iki sözün birləşib işlənməsindən, digərləri isə defis ilə yazılması yolu ilə yaranır. Buna görə də bu mürəkkəb isimlər iki növə ayrılır:

1) Bitişik yazılanlar: İki sözün bir-birinə yanaşma əlaqəsi ilə yanaşılıb birləşməsindən yaranır. Məsələn:

Kişi cinsli isimlər: *grandson, stepfather, stepson, fosterfather, godfather, godson, sportsman.*

Qadın cinsli isimlər: *grammother, granddaughter, stepmother, stepdaughter, fostersister, godmother, goddaughter, sportswoman.*

2) Defislə yazılan kişi və qadın cinsli isimlər iki və üç sözdən yaranır.

Məsələn:

Kişi cinsli isimlər: *father-in-law, brother-in-law* və s.

Qadın cinsli isimlər: *mother-in-law, sister-in-law* və s.

İngilis dilində kişi və qadın cinsli isimlər ifadə etdikləri mənə və aid olduqları siniflərə görə aşağıdakı qruplara bölünürlər.

I. İnsan anlayışı bildirən isimlərdə cins mənəsi. Bu isimlər də öz növbəsində yarımqruplara bölünürlər:

1) Qohumluq mənəsi bildirənlər: kişi cinsi: *father, brother, son, husband, nephew, heir, uncle, grandfather, grandson, father-in-law, brother-in-law, son-in-law*; qadın cinsi: *mother, sister, daughter, wife, niece, heiress, aunt, grandmother, granddaughter, mother-in-law, sister-in-law, daughter-in-law*.

2) Ümumi cins fərqi bildirən isimlər: kişi cinsi: *man, boy, fellow, lad, kid, male*; qadın cinsi: *woman, girl, amid, lass, dame, female*.

3) Zadəgan titulu bildirən isimlər: kişi cinsi: *king, prince, baron, count, czar, duke, peer, emperor, marguess*; qadın cinsi: *queen, princess, baroness, countess, tzarina, duchess, peeress, empress, marchioness*.

4) Nigah prosesi ilə bağlı isimlər: kişi cinsi: *bridegroom (bəy), fiance (bəy –toya qadər), lover (məşuq, sevgili), windower (dul kişi), birdesman (bəyin sağ dişi), bachelor (subay kişi)*; qadın cinsi: *bride (gəlin - toyda), fiancée (gəlin - toya qadər), sweetheart (sevgili), widow (dul qadın), spinster (ərə getməmiş qız, qarımış qız), bridesmaid (gəlinin sağdişi)*.

5) Müxtəlif əlaqələr əsasında yaranan isimlər: kişi cinsi: *godfather - xaç atası, godson - xaç oğulluğu, stepfather - ögey ata, stepson - ögey oğul, foster father –atalıq, foster brother - süd qardaşı*; qadın cinsi: *godmother - xaç anası, goddaughter - xaç qızlığı, stepmother - ödey ana, stepdaughter - ögey qız, foster mother - analıq, foster sister - süd bacısı*.

6) Nəciblik, alicənablıq bildirən isimlər: kişi cinsi: *gentleman, knight (cəngavər)*; qadın cinsi: *lady (xanım)*.

7) Müraciət forması kimi işlənən isimlər: kişi cinsi: *mister (Mr.)*; qadın cinsi: (ərə getməmiş qıza müraciətdə işlənir), *mistress* (ərə getmiş qadına müraciətdə işlənir, (Mrs.)).

8) Peşə bildirən isimlər: kişi cinsi: *actor, waiter, poet, milker (süd sağan kişi), salesman (satıcı kişi), cowboy (çoban), cowherd (çoban), policeman (polis), craftsman (sənətkar), sculptor (heykəltəras), sportsman (idmançı)* və s.; qadın cinsi: *actress, waitress, poetess, nurse, (təbb bacısı), midwife (akuşer), needle woman (dərzi), saleswoman (satıcı qadın)*.

9) Sahiblik bildirən isimlər: kişi cinsi: *host (ev sahibi), landlord (torpaq sahibi)*; qadın cinsi: *hostess (ev sahibəsi), landlady (torpaq sahibəsi)*.

II. Heyvan anlayışı bildirən isimlərdə cins mənəsi: erkek cinsli: *lion (şir), tiger (pələng), boar (donuz), bick (maral), bull (kə, öküz), ram (qoç), dog (it)*; dişi cinsli: *lioness (dişi şir), tigeress (dişi pələng), sow (dişi sonuz), dol (dişi maral), cow (inək), ewe (qoyun), bitch (dişi it)*.

III. Quş anlayışı bildirən isimlərdə cins mənəsi: erkək cinsli: *cock (xoruz), cockerel (beçə), drake (ördək), gander (qaz)*; dişi cinsli: *hen (toyuq), pullet (fərə), duck (ördək), goose (qaz)*.

İngilis dilində isimlərdə cins mənəsi göstərmək üçün ismin qarşısına onun cinsini göstərə biləcək sözlər yazılır. Kişi və qadın cinsinin göstəricisi ola biləcək bu sözlərin yaranmasının öz səciyyəvi cəhətləri var. Belə isimlərin yaranmasında vastəçi olacaq sözlər bunlardır.

1) *Man, woman, maid, boy, girl, he, she* sözləri cins mənəsi göstərmək üçün əsasən peşə yönümlü sözlərin qarşısında işlənir:

kişi cinsi: qadın cinsi:

man - teacher woman - teacher

man - doctor woman - doctor

boy - friend girl - friend

he - cousin she - cousin

2) “*Male*”, “*female*”, “*he*”, “*she*” sözləri heyvan mənəli isimlərin cinsini göstərmək üçün onların qarşısında işlənir:

kişi cinsi: qadın cinsi:

male - elephant female - elephant

he - wolf she - wolf

male - frog (qurbağa) female - frog

3) İnsan adları heyvan mənşəli isimlərin cinsini göstərmək üçün onların

qarşısında cins göstəricisi kimi işlənir.

kişi cinsi: qadın cinsi:

Jack - ass (eşşək) Jenny - ass

Tom - cat Tabby - cat

Billy -goat Nanny - goat

4) “*Cock*” və “*hen*” sözləri quşların cinsini göstərmək üçün quş adlarının

qarşısında nə sonunda işlənir.

kişi cinsi: qadın cinsi:

cock - sparrow (erkək sərçə) hen - sparrow (dişi sərçə)

cock - pheasant (erkək qırqovul) hen - pheasant (dişi qırqovul)

heath - cock (erkək tetra quşu) heath - hen (dişi tetra quşu)

peacock - (erkek tovuz quşu) peahen - (dişi tovuz quşu)

İngilis dilində quş, balıq, heyvan adları, mücərrəd isimlər orta (neuter) cinsə aid edilir. Ancaq müəyyən qrup isimlərin cins mənəsi ilə bəzi ənənəvi əlaqələri mövcuddur. Bu hal cümlə daxilində ismin əvəzicisi kimi əvəzliliklər işləniləndə təzahür edir. Məsələn:

1) “*Sun*” (günəş) kişi cinsinə aid edilir.

It is pleasant to watch the sun and his chariot of gold.

2) “*moon*” və “*earthly*” qadın cinsinə şamil edilir.

It is pleasant to watch the moon in her chariot of pearl.

At first the earth was large, but every moment she grew smaller.

3) Gəmi adları qadın cinsinə aid edilir.

(ship, boat, steamer, ice - breaker, cruiser, etc)

The new ice - breaker has started on her maiden voyage/

4) Nəqliyyat vasitələrinin (car, carriage, coach) adları qadın cinsinə aid edilir.

Bu hal ən çox bu vasitələrin sahibləri tərəfindən haqlarında danışıqları anda mümkündür.

She is a fine car.

4) Ölkə adları əsasən qadın cinsinə aid edilir.

England is proud of her poet; Azerbaijan is famous for her oil.

Ümumiyyətlə, bəzən heyvan adları və məcra isimlərin situasiya içərisində cins mənası kəsb etməsi halına təsadüf etməsi mümkündür. Belə halda güc, qüvvət, dəhşət, vahimə bildirən sözlər kişi cinsinə; zəiflik, zəriflik, gözəllik ifadə edən isimlər qadın cinsinə aid edilir. Bu halda ancaq kontekst daxilində mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Arnold I.V. "The English Word" Moskva «Высшая школа» 1986.
2. Əsədova M.N. "İngiliscə - Azərbaycanca tematik sözlər lüğəti", Bakı, Nurlan - 2001.
3. Blokh M.Y. "A Course in Theoretical English Grammar", Moscow - Vishay Shkola - 2000.
4. Gordon E.M., Krylova I.P. "A Grammar of Present Day English", Moscow - Vishay Shkola - 1980.
5. Коврина Н.А., Корнеева Е.А., Оссовская М.И., Тузеева К.А. «Грамматика Английского языка». С.Петербург - Союз - 1999.
6. Məmmədov H., Axundov A., "Dilçiliyə giriş" Bakı - Maarif - 1980.
7. Möhsün Nağısovlı. "Azərbaycan dili". Bakı, 1999.
8. Ə. Dəmirçizadə və D. Quliyev: Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, 1938
9. Смиринский А.И. «Лексикология Английского языка», Москва – 1956.

Açar sözlər: İsim, ingilis dili, cins kateqoriyası

Key words: Noun, english language, category.

Ключевое слова: существительное, английском язык, категория род.

The category of gender in English

Summary

This article deals with the Category of Gender in Modern English. The author proves it as a lexical category but not a grammatical category. She also mentions the borrowed French gender suffix endings with the examples used in English language. The article also speaks about the simple and compound nouns, the use of the category of gender in relations and analyses the English words such as "*man, woman, maid, boy, girl, he, she*" which are used with the category of gender.

Категория рода в английском языке

Резюме

В статье описываются категории рода в современном английском языке. Автор отличает, что категория рода является лексической категорией а не грамматической. В тоже время автор доказывает, а наличии взаимоственных французских грамматических родовых окончаний, которые используются в современном английском языке, и приводит свои примеры. В статье также рассматриваются простые и сложные существительные, употребление категория рода в родственных отношениях и анализируются английские слова как "*man, woman, maid, boy, girl, he, she*" которые употребляется с категориям рода.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Hüseynova Ülviyyə, Mehdiyeva Mehriban¹³¹

ORİJİNAL İLƏ TƏRCÜMƏ ARASINDA LEKSİK UYGUNLUQ PROBLEMİ

Tərcümə və orijinalda adekvatlığın semantik səviyyədə analizi hər iki dildəki mətnlərin lüğətinin, yəni müvafiq sözlərin qarşılaşdırılmasıdır. Belə ki, təkmənəli sözlərin tərcüməsi heç bir çətinlik yaratmadığı halda çoxmənalı sözlərin mənasının açılması bir qədər mürəkkəb məsələdir. Çoxmənalı sözləri bir dildən başqa dilə tərcümə edərkən onların həmin dildə hansı mənada fikri daha düzgün ifadə etdiyinə diqqət yetirmək lazımdır. Orijinal ilə adekvatlığı təmin etmək üçün tərcüməçi çoxmənalı sözlərin bütün mənaları içərisindən kontekstə uyğun ən doğru variantı seçməyi bacarmalıdır. Tərcümə və orijinalda adekvatlıq sintaktik cəhətdən nəzərə alınmalıdır, yəni söz birləşmələri və cümlələr səviyyəsində də leksik uyğunluq yaradılmalıdır. Bu zaman təkcə söz birləşmələri və cümlələrin strukturu və leksik mənası düzgün çatdırılmamalı, həm də orijinal müəllifinin üslubu, yaradıcılıq ruhu da qorunub saxlanılmalıdır.

Adekvat tərcümənin əsas prinsiplərindən biri orijinaldakı bu tərzə tərcümədə doğma dilin qayda-qanunlarına uyğun olaraq qoruyub saxlamaqdır.

Tərcümənin adekvatlığını təmin edən şərtlərdən biri də linqvistik təhlildir ki, burada bir sıra cəhətlərə diqqət yetirmək lazımdır. Tərcüməçi orijinaldakı mənanı düzgün çatdırmaq üçün öz ana dilinin zənginliklərindən məharətlə istifadə etməyi bacarmalıdır, bu zaman, əlbəttə ki, orijinal müəllifinin ifadə tərzə də qorunmalıdır. Həmçinin tərcüməyə ağırlıq gətirən arxaizmlər, eləcə də, istifadədən çıxmış köhnəlmiş ifadələrdən istifadələrdən mümkün qədər uzaqlaşmaq lazımdır. Bundan başqa, hərfi və ya sərbəst tərcüməyə yönəlmək orijinalın məzmununun yanlış çatdırılmasına səbəb ola bilər. Bəzən tərcümə zamanı orijinaldakı müxtəsər və təsirli cümlələrin lakonikliyi itirilir və nəticədə yaranan mürəkkəbləşmə orijinala qeyri-adekvatlıq təşkil edir. Nəzm əsərlərində yol verilən bu cür səhv çox zaman misraların sayının artırılmasına gətirib çıxarırt yaxud da hər hansı bir digər misranın qarşılığının bütövlüklə tərcümədən çıxarılması ilə kompensasiya edilir. Orijinaldakı mürəkkəb cümlələrin sadə cümlələrlə əvəz edilməsi və ya əksinə edilən dəyişikliklər, mövcud aforizmlərin düzgün tərcümə edilməyərək itirilməsi, dialekt və jarqonların yersiz artıqlığı ilə dilin saflığına xələl gətirilməsi, nəzm əsərlərinin tərcüməsində fonetik qayda-qanunların nəzərə alınmaması da tərcümə əsərinin orijinala adekvat olmamasına səbəb olan cəhətlərdəndir.

Adekvat tərcümə üçün çətinlik yaradan cəhətlərdən biri də əsərdə eyni zamanda bir neçə mənada yozula bilən cümlələrin (ifadələrin) olmasıdır. Bu zaman çətin bir seçim qarşısında qalan tərcüməçilər belə hissələri yanlış tərcümə edəcəklərindən ehtiyatlanaraq bəzən heç tərcümə etməməyi üstün tutur və həmin hissələri ötürürlər. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün həmin cümlə və ya ifadələrin mənasını təcrid olunmuş halda ayrılıqda deyil, kontekst daxilində müəyyənləşdirmək lazımdır. Filoloji kontekst (yəni müəyyən bir hissə abzas, fəsil hətta bütöv bir əsər) mənanı açmağa kömək etməzsə, tərcüməçi geniş kontekstə müraciət etməlidir. Buraya orijinal dilin mənsub olduğu xalqın adət-ənənələri, məişəti və həyat tərzə, tarixi orijinal müəllifin yaradıcılığı, əsərin aid olduğu janr ədəbi cərəyan onun yazıldığı dövr və s. haqqında məlumatlar daxildir. Bütün bunlar nəinki anlaşılmaz hissələrə aydınlıq gətirir, həmçinin tərcümənin daha dəqiq və mükəmməl olmasına kömək edir.

Tərcümə zamanı rast gəlinən uyğunsuzluqlar tərcüməçi üçün çətinlik yaradır. İngilis və azərbaycan dilləri müxtəlif dil ailələrinə mənsub olduğundan onlar arasında fərq böyükdür və bu tərcümə zamanı tərcüməçi qarşısında problemlər yaradır. İki dilin leksik vahidləri arasındakı semantik uyğunluqların bütün növlərini üç əsas hissəyə bölmək olar:

- 1) tam uyğunluqlar;
- 2) qismən uyğunluqlar;
- 3) tam uyğunsuzluq.

Hər bir hala ayrılıqda baxaq, qeyd edək ki, nəzəri və praktiki tərcümə üçün əsasən axırıncı iki hal maraq və çətinlik təşkil edir (qismən uyğunluqlar və tam uyğunsuzluq).

Müxtəlif dillərin leksik vahidlərinin referensial məna həcminin tam uyğunluğu olduqca nadir haldır. Qayda üzrə bu birmənəli yəni, hər iki dildə ancaq bir leksik mənaya malik olan sözlərdir; onların sayı dilin leksikon həcmində olan başqa söz kütlələri ilə müqayisədə olduqca azdır. Bura aşağıdakı leksik qruplara daxil olan sözlər aiddir:

1) Hər iki dilin lüğət tərkibinə daxil olan xüsusi adlar və coğrafi yer adları. Məsələn: *Qomer - Homer, Moskva - Moscow, Polşa - Poland və sairə*.

2) Elmi və texniki terminlər. Məsələn, *loqarifm - logarithm, altıüzli - hexahedron, hidrogen - hydrogen, natrium - sodium, məməlilər - mammal, xaçgüllü - cruciferous, proton - proton, ekvator - equator, voltmetr - voltmeter və sairə*.

3) Bəzi başqa göstərilən iki növə semantik yaxın olan sözlər qrupu, məsələn, ay adları və həftənin günlərinin adları. Məsələn, *yanvar - January, bazar ertəsi - Monday və sairə*. Bura həmçinin özünəməxsus, sayları bildirən sözlər qrupu da daxil olur: *mün - thousand, milyon - million və sairə*.

Lakin fikirləşmək lazım deyil ki, yuxarıdakı qruplara aid olan sözlərin hamısı tam uyğunluqlar sırasına daxildir. Bəzən elə hallar olur ki, verilən sözlərin semantik dərəcəsi daxilində eynimənəli uyğunluqlar müşahidə olunmur. Beləki, bir çox hallarda sözlər - terminlər çoxmənalılığı ilə xarakterizə olunur, buna görə də başqa dildə bir yox, bir neçə uyğunluğa malik olurlar, məsələn: ingilis termini *power* (həmçinin uyğun olaraq azərbaycan ekvivalenti) fizikada: güc, qüvvə, enerji, riyaziyyatda isə dərəcə kimi məna daşıyır.

Bundan başqa terminoloji uyğunluqların eynimənəliliyinə və sabitliyinə dillərdə mövcud olan sinonim-terminlər də mane olur; binominal və polybinominal kimi ingilis riyazi terminləri, uyğun olaraq azərbaycan dilində binom, polinom və ikihəddli, çoxhəddli kimi (bu azərbaycan terminlərinin referensial mənalılarında heç bir fərq nəzərə alınmadan) verilə bilər. Çox nadir hallarda tam uyğunluğa, yəni iki dilin sözlərinin referensial mənalıları həcmində uyğunluğa, həmçinin çoxmənalı sözlərdə də rast gəlinir. Belə ki, azərbaycan dilində *şir* sözü, ingilis dilində *Lion*, aşağıdakı mənalara malikdir: 1) «məməlilərin pişikimilər ailəsinə daxil olan nəhəng yırtıcı»; 2) «məşhur, yiiksək təbəqənin moda - geyiminin qanunvericisi»; 3) «Ulduzlar və Burc işarələri». Lakin bu tamlıq, yəni semantik uyğunluq, cəm halı formasında pozulur. Yəni, ingilis sözü - lions cəm halda, həmçinin «mənzərəli, görkəmli yerlərdən biri» kimi (məsələn, *to see, / to show the lions*), mənaya da malikdir ki, bu isə azərbaycan dilində mövcud deyil.

Aydındır ki, tam uyğunluq tərcüməçi üçün heç bir əsaslı çətinlik yaratmır, onların verilməsi kontekstdən asılı deyil və tərcüməçidən ancaq uyğun ekvivalenti tam bilmək qabiliyyəti tələb olunur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, biz indiyə kimi referensial mənələrdən danışmışıq. Dil işarələrinin əksəriyyətindən, həmçinin pragmatik mənələrdən yayınmışıq. Bundan başqa dildə referensial mənəyə MD-in sözlərinə uyğunluq həmişə təyin olunmuş kimi MD və TD-də sözlərin pragmatik mənası fərqi istifadə edilə bilməz. İngilis dilində digət sözü mövcuddur, bu söz referensial mənə həcni baxımından tamamilə azərbaycanca barmaq (həm əldə, həm də ayaqda) sözünə uyğun gəlir. Lakin bu söz ancaq elmi mətnədə azərbaycanca barmaq kimi istifadə edilə bilər, ona görə ki onun üslubi xüsusiyyətləri onun danışıq dilində və bədii ədəbiyyatda istifadə olunmasını inkar edir. (O mənə barmaqla göstərdi - azərbaycan cümləsini - He pointed his digit at me - kimi tərcümə etmək mümkün deyil). Bu həmçinin ingilis timepiece sözünə aiddir. O da həmçinin azərbaycanca saat sözü (o qol yaxud cib, həm stolüstü, divar yaxud qüllə saatlarını ifadə edir, yəni həm watch, həm də clock kimi səslənir) ilə eyni referensial mənəyə malik olub, lakin kitab xarakteri daşıyır və nə nitqdə nə də ki, bədii ədəbiyyatda istifadə olunmur.

İki dilin müqayisəsi zamanı belə «leksik sahələrin» müqayisəli baxılması yaxınlıq baxımından və bu dillərdəki «leksik sahələr»də semantik yaxınlıq arasındakı fərq əsas maraq kəsb edir. İki müxtəlif dilin leksikasının müqayisəli analizinin belə təcrübəsi artıq mövcuddur. Əsasən də linqvistik ədəbiyyatda dəfələrlə leksik sahələrdən, müxtəlif dillərdə rəngləri ifadə edən sifətlərdən tədqiqat sahəsi kimi istifadə edilmişdir. İngilis dilində qeyri differensial blue sifəti var, lakin azərbaycan dili həmin sözü spektrin iki rəngi arasında göy və mavi arasında bölür. Doğrudanda fizika dərslərində (ancaq fizika, azərbaycan dili yox) azərbaycan dili müəllimi şagirdlərə deyir ki, spektrin əsas yeddi rəngi var - qırmızı, qəhvəyi, sarı, yaşıl, mavi, göy və bənövşəyi, eyni zamanda ingilis məktəbində fizika dərslərində artıq yeddi yox, altı rəngdən söhbət açılır - red, orange, yellow, green, blue, purple (bəzi kitablarda isə purple əvəzinə violet yazılır). Axırncı purple sözü özüne azərbaycan dilində birbaşa uyğunluq tapmır. 1) bənövşəyi rəng; 2) purple rəngi. Elə bir təsəvvür yarana bilər ki, ingilis sözü purple çoxmənalıdır; lakin o azərbaycan sözü ilə müqayisədə semantik qeyri differensialdır. Ona görə ki, bir mənəyə malikdir. Oksvord lüğəti onu belə müəyyən edir: «mixture of red blue in various proportions». Əgər o biri ingilis rənglərinin məsələn, crimson, scarlet və sairə ifadə edilməsinə baxsaq, eyni şəkil alınır. Onların heç biri öz semantik «sahə» həcminə azərbaycan dilinin sifətləri ilə uyğun gəlmirlər.

Əgər biz digər dillərə də baxsaq, görürük ki, onların hər birində rəngin elə adı sistemi mövcuddur ki, biz ona adət etməmişik, ancaq öz ana dilimizdən istifadə etmişik.

Bu problem nə qədər maraqlı olsa da biz onun üzərində daha dayanmayacağıq. Ona görə ki, o elmi ədəbiyyatda çox yaxşı təsvir olunmuşdur. Biz müqayisəli planda digər semantik qruplaşmaya baxaq. Bu isə azərbaycan və ingilis dillərində günlərin hissəsi ilə bağlı olacaq. İngilis dilini öyrənməyə başlayan istənilən şəxs elə ilkin dərslərdə bilir ki, azərbaycanca səhər ingilis dilində morinq, azərbaycanca gündüz, ingiliscə day, azərbaycanca axşam-evening və gecə - night, yəni onların arasında əvvəlcə belə bir bərabərlik olur.

Morning	=	səhər
Day	=	gündüz
Evening	=	axşam
Night	=	gecə

Lakin öyrənənlər ingilis dilində təkmilləşdikcə bu bərabərliyin çox sadə olduğunu görürlər. Əslində isə şəkil daha mürəkkəbdir. Tezliklə öyrənənlər ingilis sözü afternoon ilə rastlaşır, o isə bu bərabərlikdə ifadə olunmamışdır. Sonra isə o orijinal ingilis ədəbiyyatını oxuduqda daha tez-tez morinq və night ingilis sözləri ilə rastlaşacaq. Bu sözlər isə azərbaycanca səhər və gecə sözlərinə tərcümə olunmayacaq. Məsələn,

They were not summoned to Hitler's presence until 1.15 a.m. ... And he saw at once, as he entered the Fuehrer's study in early - morning hour, that... (V.L. Shirer, *The Rise And Fall of Third Reich*)

Rawdon left her And went home rapidly. It was Nine o'clock at night. (V. Thackeray, *Vanity Fair*)

Əslində ingilis və azərbaycan dillərinin leksik sistemi eyni bir hissəni eyni cür obyektiv şəkildə göstərmir. Əvvəlcə onu deyək ki, ingilis dilində sutka anlayışlarını vermək üçün xüsusi söz yoxdur, uyğun anlayış ingilis dilində ancaq təsvir oluna bilər. Necə ki, day And night yaxud twenty - four hours. Sonra, günün 24 saati ərzində hər hansı zaman parçası hissəsi azərbaycan və ingilis dillərində müxtəlif cürə bölünür. İngilis dilində danışanlar onu bu müddəti üç hissəyə ayırırlar: morinq - o-dan 12-yə qədər olan vaxt, afternoon (gündüzdən saat 18-ə qədər olan vaxt), və evening - (günəş batandan gecə yarısına qədər olan vaxt), sonra yenə də morinq başlayır. Day və night sözlərinə gəlincə isə onların sutkanın digər bölgüsünü təsvir edirlər, üç yox, iki hissəni: işıqlı (day) və qaranlıq (night). Ondan başqa day sözü, yəni azərbaycanca sutka sözü, qısaca olaraq day and night sözlərinin ixtisar olunmuş şəkildir.

Azərbaycan dilində isə mənzərə tamamilə başqa şəkildədir. Sutka dörd yerə bölünür: səhər - (sübhdən saat 10-a 11-ə qədər), cündüz - (saat 10 yaxud 11-dən günəş batana kimi), axşam (gün batandan saat 10-a 11-ə kimi), gecə (axşamla səhər arasında, o vaxt ki, hamı yatır). Nəzərə almaq lazımdır ki, ikidilli lüğətlərin leksik qruplarının qarşıqoyulması analizin ilkin mərhələsidir. Bundan sonra, hər bir söz qrupunun bir dilli lüğətlərdə yəni izahlı lüğətlərdə mənasını müəyyən etmək lazımdır. Ancaq onda aydın olar ki, onların semantik məzmunu arasındakı fərq nədən ibarətdir. Hələlik yadda saxlayaq ki, biz ancaq sözlərin semantik mənasından danışırıq. Lakin onların stilistik çalar kimi pragmatik mənələrdən yan keçirik. Sözlərin semantikasına daha dərin yaxınlaşmaq üçün onların lüğətlərdə verilən mənələri ilə kifayətlənmək lazım deyil. Onların həmçinin kontekstdə real nitqimizdəki mənələrini də izləmək lazımdır (məsələn, bədii ədəbiyyat materialları üzrə).

Bu halda tam leksik uyğunsuzluqdan danışmaq olar. Qeyri ekvivalent leksika dedikdə dillərdən birinin başqa dilin leksik vahidləri arasında heç bir tam yaxud qismən ekvivalenti olmayan leksika vahidləri (söz və sözbirləşmələri) nəzərə alınır. Bura əsasən sözlərin aşağıdakı qrupları aiddir: 1) Xüsusi adlar. Coğrafi adlar, müəssisə, təşkilat, qəzet, gəmi və sairə, başqa dildə sabit uyğunluğu olmayan adlar. 2) Realilər adlandırılan, yəni əşyaları ifadə edən, anlayışlar və hadisələr, əcnəbi dildə danışan adamların praktiki təcrübəsində məvcud olmayan sözlər. Bura maddi və mənəvi mədəniyyəti ifadə edən, ancaq verilən millətə məxsus, məsələn milli mətbəxin yeməkləri, milli geyimlər, ayaqqabılar, milli rəqslər, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri kimi sözlər daxildir. Bura həmçinin verilən ölkə üçün siyasi müəssisələr və cəmiyyət hadisələrini ifadə edən, ticarət və inzibati binalar və sairə sözlər və sözbirləşmələri də daxildir.

Hansı halda realini ifadə edən söz yaxud sözbirləşməsi qeyri ekvivalent leksik sıraya daxil etmək mümkün deyil. Okkazional tərcümə ekvivalenti daha sərrast lüğəti uyğunluğa keçə bilər. Belə ki azərbaycan dilinə aşağıdakı söz və sözbirləşmələri: icma palatası - House of Commons, möhürü saxlayan lord- Lord Privy Seal, spiker- Speaker, uikend - week-end, striptiz - strip-tease kimi ingilis mənşəli leksik vahidlər

keçmişdir. Nəticədə uyğun ingilis leksikasını azərbaycan dili ilə müqayisədə artıq qeyri ekvivalent hesab etmək olmaz. Bu zaman xüsusi adlar kimi, okkazonal uyğunluğun uzual uyğunluğa keçməsi zamanı həmişə tamamilə dəqiq müəyyən oluna bilməz.

3) Təsadüfi lakun adlandırılan leksik vahidlər. Biz dillərdən birinin lüğətinin elə vahidlərini nəzərə alırıq ki, başqa dilin leksik tərkibində hansı səbəbdənsə onlara uyğunluq (söz yaxud sözbirləşmələri şəklində) yoxdur.

Artıq qeyd edilmişdir ki, ingilis dilinin lüğətində elə vahid yoxdur ki, azərbaycan dilindəki sutka sözüne uyğun gəlsin. Ona görə də verilən anlayışı ingilis dilində belə yəni, saatların miqdarını göstərməklə təsvir etmək lazım gəlir. Məsələn, - Mən bir neçə sutkadan (iki sutkadan) sonra gələcəm, - I shall come back in twenty-four (forty-eight) hours, əgər hərəkətin kəsilməzliyi, sutka ərzində olacağı day and night ifadəsi ilə göstərilirsə, məsələn, Onlar dörd sutka işlədilər. They worked four days and nights. Uyğun olaraq ingilis dilində azərbaycan dilində olan qaynar su, ad günü olan adam, yanmış adam, yangın sözlərinə lüğəti uyğunluq yoxdur. Digər tərəfdən isə azərbaycan dilində, glimpse, florer, exposure (təbii qüvvələrinə yəni, yağışa, günəşə, küləyə, soyuğa və sairə məruz qalmaq) ingilis sözlərinə leksik uyğunluq yoxdur. Bəzi hallarda dillərdən birində belə leksik cinsli ekvivalentliyin olmaması özünə mədəni - tarixi və sosial izah tapa bilər. Azərbaycan dilində yanmış adam sözü belə izah olunur ki, deməli yangınlar və onlarla bağlı kəndli ailələrində kasıbçılıq onunla izah olunur ki, deməli azərbaycan kəndlərində evlər taxtadan tikilmiş ona görə də yangınlar törənmişdir. Lakin bu zaman İngiltərədə evlər adətən kərpicdən yaxud daşdan tikildiyinə görə belə hadisələr orada çox nadir hallarda olduğundan belə sözün yaranmasına ehtiyac olmamışdır. Əksər hallarda bir dildə müəyyən mənə daşıyan lakin o diri dildə mövcud olmayan sözə rəşional izah tapmaq çox çətin dir. Biz məcburuq ki, iki dilin arasında olar fərqi təsvir etmək üçün bu yaxud başqa dilin «milli ibtidai mənşəyinə» müraciət edək. Bu zaman isə verilən dildə mövcud olan bu yaxud digər vahidin konkret səbəblərinin olması yaxud olmamasını müəyyən etməyə cəhd göstərmək lazım deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Рецкер Я.Н. "Пособие по переводу с английского языка на русский". М., 1982.
2. Комиссаров В.Н. "Теория перевода". М., 1990.
3. Левицкая Т.Р., Фиттерман А.М. "Проблема перевода". М., 1976
4. Крупнов В.Н. "Курс перевода". М., 1979
5. Фёдоров А.В. "Основы общей теории перевода", Высшая школа, М., 1968.
6. Encyclopedia of Translation Studies". Mona Baker, 1998
7. Komissarov B.N., Koralova A.L. "A Manual of translation from English into Russian"; "Высшая школа" М., 1990

Resume

Problems lexical correspondence between original and translation Semantic analysis of the adequacy between the translation and original is the comparing of text , dictionaries, i.e. certain words of both language. Thus, the translation of simple words does not create any difficulties ,the translation of the polysemantic words some difficulties occur . While translating polysemantic word from one language into another it is important to pay attention in which meaning this word is used . In order to provide adequacy with the original one, a translator is to choose the correct variant according to the context.

The adequacy between the translation and the original be taken into consideration from the syntactical point of view that is the lexical correspondence shall be create on word combinations and the sentence level .In this case , not only the structure of word combinations and sentences and lexical meanings shall be conveyed properly but the style of the author, his her creative shall be kept as well.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Kərimova Leyla¹³²

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SADƏ NƏQLİ CÜMLƏLƏRİN EKSPERİMENTAL -FONETİK TƏHLİLİNİN BƏZİ NƏTİCƏLƏRİ HAQQINDA

Cümlə bitmiş fikri ifadə edir və bu cəhət onun ən mühüm əlamətidir. Cümlələr məqsəd və intonasiyaya görə dörd qrupa ayrılır: nəqli, sual, əmr və nida cümlələri. İnsanın ünsiyyət zamanı üç kommunikativ məqsədi ola bilər: məlumat vermə, soruşma və təkid-tələb etmə. Cümlə intonasiyasının tədqiqi zamanı dilin intonasiya və sintaktik vasitələrinin qarşılıqlı fəaliyyətini öyrənmək məqsədilə eksperimental-fonetik tədqiqat apararaq intonasiya üç paramet- tonun tezliyi, uzunluq və intensivlik göstəricilərinə görə təhlil edilmişdir.

Tədqiqat işində müasir ingilis və Azərbaycan dillərində sadə nəqli cümlə nümunələrində istifadə olunmuşdur. Buraya ara sözlü, şəxssiz, qeyri-müəyyən şəxslı, xitablı, həmcins üzvlü, əlavəli və s. sadə nəqli cümlələr daxildir. Qeyd edək ki, eksperimentə hər iki dildə bədii ədəbiyyatdan seçilmiş ən tipik, yığcam cümlələr cəlb edilmişdir.

Eksperimentdən alınan maraqlı nəticələr sadə cümlələrin kommunikativ növləri ilə bağlıdır. a) Eksperimentə cəlb olunan İngilis dilindən seçilmiş məlumat xarakterli cümlələrin intonasiya strukturunda yüksək akustik qiymətlər başlanğıc mərhələdə qeydə alınmışdır. İntensivlik cümlənin sonuna doğru sönən istiqamətdə hərəkət edir. cümlənin əvvəlində 126-130 m/san civarında qeydə alınan tələffüz tempi sonda 73 m/san – dək aşağı düşür. Melodiklik sona doğru zəifləyir.

Azərbaycan dilindən götürülmüş cümlədə də maksimum akustik parametrlərə başlanğıc hecalarda rast gəlinir. Amplitudların maksimum titrəməsi başlanğıcda aşkarlanır. Ossiloqrafik təhlil cümlədə əsas ton tezliyinin sona doğru xeyli aşağı göstəricili olmasını göstərir. Müqayisəyə cəlb olunan dildə olduğu kimi, burada da tələffüz tempinin zəifləməsi müşahidə olunur. Beləliklə, hər üç parametr üzrə akustik göstəricilər ingilis dilinə xasdır.

b) Elan ifadə edən cümlənin intonasiya təhlili göstərir ki, ingilis dilində nisbətən yüksək göstəricilər başlanğıc mərhələdə qeydə alınır. Bu cümlələrdə orta tələffüz sürəti başlanğıcda qeydə alınmış göstəricilərdən aşağı, sondakı göstəricilərdən isə xeyli yüksəkdir. Eksperimentə cəlb olunan Azərbaycan dilindən götürülmüş cümlədə maksimum zaman sərfi və intensivlik zirvəsi başlanğıc hecalarda qeydə alınır. Minimum ton tezliyi isə sonda müşahidə olunur. İngilis dilindəki cümlə daxilində intensivlik zirvəsi başlanğıca təsadüf edir. Əsas ton tezliyi cümlənin başlanğıcında çox yüksək olduğu halda, sonda enmə ilə müşaiyət olunur.

a) Müqayisə olunan müasir ingilis və Azərbaycan dillərində şəxssiz cümlələr əksər hallarda enən tonla tələffüz olunur. Eksperimentə cəlb olunan Azərbaycan dilindən seçilmiş şəxssiz sadə nəqli cümlədə maksimum zaman göstəriciləri cümlənin başlanğıcında qeydə alınmışdır. Bu cümlədə amplitudların sükunət xəttindən maksimum uzaqlaşması başlanğıcda qeydə alınmışdır.

İngilis dilindəki cümlədə maksimum ton tezliyi başlanğıcda qeydə alınmış və enən-qalxan-enən xətt üzrə hərəkət edir. Deməli, hər iki dildə cümlənin sonuna doğru hər üç parametrin göstəricilərində zəifləmələr müşahidə olunur. Müqayisə olunan hər iki dildə maksimum akustik göstəricilər başlanğıc üçün səciyyəvidir. 128 hs-dən başlayan ton tezliyi cümlənin ortasında 145 hs-dək yüksəlir, sonra isə 115 hs-dək aşağı düşür.

b) Qeyri-müəyyən şəxslə sadə nəqli cümlələrə gəlincə, ingilis dilindəki nümunədə cümləboyu amplitudlar sönən istiqamətdə hərəkət edir. İntensivlik zirvəsi başlanğıcda qeydə alınmışdır. Təhlilə cəlb olunan ingilis dilindən seçilmiş cümlədə də maksimum akustik göstəricilər başlanğıc üçün səciyyəvidir. Cümlədə intensivlik zirvəsi yenə də başlanğıcda müşahidə olunmuşdur. Hər iki dildə qeyri-müəyyən şəxslə sadə nəqli cümlələrin akustik göstəricilər onun cümlənin əvvəlində və ortasındakı göstəricilərindən xeyli aşağıdır. Buna həmin qiymətləri tutuşdurduqda əmin olmaq mümkündür. Azərbaycan dilindəki cümlədə danışq tempi sona doğru zəifləyir. Əvvəlki parametrlərdə olduğu kimi, ton tezliyi də cümlənin sonunda hiss olunacaq dərəcədə zəifləyir.

Cümlənin qrammatik mənasının ifadə üsuluna (predikativliyinə) görə üzvlənən cümlələr təktərkibli (bir baş üzvdən ibarət olan) və cüttərkibli (baş üzvlərinin ikisinin də iştirak etdiyi) cümlələrə bölünür.

Təktərkibli cümlələrin aşağıdakı növləri mövcuddur: qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr, ümumi şəxslə cümlələr, şəxssiz cümlələr və adlıq cümlələr. Yuxarıda sadalanmış təktərkibli cümlə növləri xəbər əsasında formalaşdığı halda, adlıq cümlələr isə mübtədə əsasında qurulur.

Cüttərkibli sadə nəqli cümlələrdə hər iki müqayisə olunan dillərdə bütün parametrlər üzrə maraqlı nəticələr əldə edilmişdir.

Azərbaycan dilində eksperimentə cəlb olunan cümlənin əvvəlində ton tezliyi artan, sonra isə azalan xətt üzrə hərəkət edir, intensivlik azalan istiqamətdə cərəyan edir. İngilis dilindən seçilərək eksperimentə cəlb olunan cümlələrdə ton tezliyi cümlənin əvvəlində yuxarı, sonra aşağıdır. Minimum zaman sərfi cümlənin sonunda qeydə alınmışdır. Nəticələr göstərir ki, hər üç parametr üzrə göstəricilər ingilis dilində irəlində dayanır.

III.3. a) Müqayisə olunan ingilis və Azərbaycan dillərində sadə müxtəsər cümlələrin eksperimental təhlili xüsusi maraq doğurur. Təhlil olunan cümlələrdə akustik göstəricilərin paylanması həmin cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərindən birbaşa aslıdır. İngilis dilindən seçilmiş cümlədə intensivlik zirvəsi ikinci hecadakı saitedə qeydə alınmışdır. Minimum intensivlik göstəricisi cümlənin sonuncu sait səsində məxsusdur. Yüksək ton tezliyi ikinci hecada aşkarlanır. Cümlənin sonuna doğru melodiklik xeyli zəifləyir. Təhlil olunan Azərbaycan dilindən seçilmiş cümlədə sona doğru akustik göstəricilər xeyli zəifləyir. Maksimum zaman sərfi cümlənin əvvəlindəki hecalara məxsusdur. Cümlənin ossiloqramı maksimum intensivliyin başlanğıc hecalarda əks olunduğunu göstərir. Cümlənin başlanğıcında saitin əsas ton tezliyi sonra birdən-birə düşür.

III.3. b) Təhlil üçün nəzərdə tutulan cümlələr arasında yarımçıq cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri də maraqlı nəticələr verir. İngilis dilindən seçilmiş yarımçıq cümlələrdə maksimum akustik göstəricilər birinci hecanın payına düşür. Məsələn, yarımçıq cümlələrin ilk hecasında saitin tələffüzünə sonuncu hecadan 24 m/san çox sərf olunur.

Maksimum amplitudlar əvvəldə qeydə alınmışdır, melodik xətt enən istiqamətdə hərəkət edir. Azərbaycan dilindən eksperimentə cəlb olunan cümlələrdə akustik göstəricilər sona doğru zəifləyir. Cümlənin sonundakı saitlərdə əsas tonun tezliyi aşağı düşür.

Qeyd etmək lazımdır ki, eksperimentə cəlb olunan hər iki dildəki cümlələr üçün enən ton səciyyəvidir. Bunu təhlil olunan cümlələrin nəqli intonasiya ilə tələffüz olunması ilə əlaqələndirmək olar.

a) Qeyd edək ki, məsdər tərkiblərinin akustik parametrləri cümlə daxilində ifadəli şəkildə özlərini göstərir və bu da onların müstəqil şəkildə sintaqm kimi çıxış etməsilə bağlıdır. Azərbaycan dilindən seçilmiş cümlənin əvvəlində məsdər tərkibindən təşkil olunmuş sintaqmda ton korrelyatının hərəkəti qalxan-enən-qalxan istiqamətdə hərəkət edir. Birinci sintaqmda zaman göstəriciləri artan istiqamətlidir. Burada dinamik göstəricilər sonra nisbətən yüksəkdir. Sintaqmın əvvəlində amplitudların sükunət xəttindən uzaqlaşması dəyişkəndir.

İngilis dilindən seçilmiş cümlədə orta ton tezlikləri azalan xətt üzrə hərəkət edir. Orta intensivlik birinci sintaqmın xeyrinədir. Təhlil olunan cümlənin sonunda nəqli cümlələr üçün xarakterik olan akustik göstəricilər qeydə alınmışdır.

Belə ki, Azərbaycan dilindən seçilmiş cümlənin sonunda səs tonunun intensivliyi zəifləyir, tələffüz sürəti azalır.

Müasir İngilis dilindən seçilmiş cümlədə sonra məsdər tərkibindən təşkil olunmuş sintaqmda akustik parametrlərin göstəriciləri həmin sintaqmın digər mövqələrdəki (əvvəldə və ortada) göstəricilərindən xeyli aşağıdır. Cümlənin birinci sintaqmında orta ton tezliyi məsdər tərkibindən təşkil olunmuş sintaqmda xeyli yüksəkdir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində cümlədə sintaqmların başlanğıc hecaları sürətli tempdə, son hecaları ləng tempdə tələffüz edilir.

Əldə olunan nəticələrə əsasən demək olar ki, müqayisə olunan hər iki dildə məsdər tərkibləri cümlə daxilində tutduqları mövqedən asılı olaraq intonasiya xüsusiyyətlərini nümayiş etdirirlər. Hər iki dildə məsdər tərkibləri üçün maksimum göstəricilər cümlənin əvvəlindəki mövqedə özünü biruzə verir.

b) Müqayisə etdiyimiz ingilis və Azərbaycan dillərində feli sifət tərkiblərinin işlənməsində də məhdudiyətlər müşahidə olunur. Cümlədə xüsusi semantik yükə malik olan feli sifət tərkibləri işlənmə mövqələrindən asılı olaraq müxtəlif akustik göstəricilərə malik olurlar.

Qeyd edək ki, cümlə daxilində feli sifət tərkiblərinin maksimum akustik göstəriciləri başlanğıc mövqələrdə qeydə alınmışdır. Minimum akustik göstəricilər isə cümlənin sonunda reallaşan variant üçün səciyyəvidir.

İngilis dilindən seçilmiş cümlədə eksperimental təhlildən əldə olunmuş nəticələri göstərir ki, hər üç parametrin akustik əlamətlərinin əvvəldə, feli sifətdən təşkil olunmuş sintaqmda yüksək olduğunu əks etdirir. Lakin cümlənin sonunda həm ton tezliyi, həm temp, həm də amplitudlar sönməyə doğru hərəkət edir. Əgər cümlənin əvvəlində ton tezliyi 152 hs-dirsə, sonra bu göstərici 112 hs-ə qədər enir. Müasir Azərbaycan dilindən seçilmiş cümlədə də eyni göstəricilər əldə olunmuşdur.

c) Azərbaycan dilindəki feli bağlama tərkibli sadə nəqli cümlədə əvvəldə feli bağlama tərkibindən ibarət sintaqmda akustik göstəricilər ikinci sintaqmdan xeyli yüksəkdir. Burada akustik parametrlərin göstəriciləri feli bağlama tərkiblərinin parametrlərindən xeyli aşağıdır. Eyni vəziyyəti İngilis dilindən götürülmüş müvafiq cümlədə də müşahidə etmək mümkündür. İngilis dilindən seçilmiş cümlədə başlanğıcda hər üç parametr yüksək göstəricilidir. Burada da cümlənin sonunda həm ton tezliyi, həm temp, həm də amplitudlar zəifləməyə doğru gedir.

Eksperimentə cəlb olunan ingilis dilindən seçilmiş həmcins üzvlü sadə nəqli cümlədə ton tezliyi ana dilindən fərqli olaraq, ikinci sintaqmın sonuna doğru zəifləmələrlə müşayiət olunur. Azərbaycan dilində isə intensivlik və zaman göstəriciləri sona doğru enən istiqamətdə hərəkət edir.

Proqrediyent sintaqmda ton tezliyi artan xətt üzrə hərəkət edir. Cümlədə sonra gələn həmcins üzv terminal sintaqımın intonasiya konturuna tabe olur. Sintaqımın sonuna doğru tələffüz sürəti ləngiyir, intensivlik isə sönən istiqamətdə hərəkət edir. Lakin cümlənin II sintaqımında ton tezliyi xeyli aşağı düşür. Ton korrelyatında olduğu kimi intensivlik və zaman göstəriciləri də II sintaqmda ənənə istiqamətdə hərəkət edir.

III.8. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilindən seçilmiş əlavəli sadə nəqli cümlədə maksimum akustik göstəricilər cümlənin əvvəlində gələn hecalarda özünü göstərir. İngilis dilindəki cümlədə akustik göstəricilər sönən xətt üzrə hərəkət edir. Orta tələffüz tempinin qiyməti birinci sintaqmda digər sintaqlardan xeyli irəlində dayanır. Birinci sintaqımın sonunda ton qalxan-ənənə-qalxan istiqamətdə hərəkət edir. Eksperimentdən alınan intensivliyin nəticələri də ton tezliyinin nəticələrini təkrar edir. İngilis dilindən seçilmiş cümlədə birinci sintaqmda orta tələffüz müddəti geriləmələrlə müşayiət olunur. Cümlə daxilindəki sintaqlarda orta intensivlik və orta ton tezliyinin qiymətləri sönən xətt üzrə geriləyir.

Beləliklə, müasir İngilis və Azərbaycan dillərində sadə nəqli cümlələrin eksperimental təhlili bəzi maraqlı məqamları üzə çıxararaq bizə müəyyən fikirlər bildirməyə əsas verdi. Belə ki, doğrudan da lazımsız heç bir söz cümləyə gətirilmir. Gətirilən hər bir söz özü ilə müxtəlif mənə çalarları, səs tembrləri, melodikliklərlə və s. şərtlənir. Bununla da, rəngarəng akustika, mənalı nitq, rəvan danışıq formalaşır. Mövqe tiplərinin dəyişməsi ilə baş verən akustik göstəricilər tədqiqat üçün maraqlı faktlar ortaya qoyur, motivlər formalaşdırır. Bir daha aydın olur ki, müqayisələr, tutuşdurmalar, yeni-yeni faktların öyrənilməsinə yol açır. Öyrənilən dillə ana dili arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin Aşkarlanması daha dərin mənimsənilməyə meyar olur.

İngilis dilində cümlələr iki prinsipə (strukturuna, məqsəd və intonasiyasına) əsasən təsnif edilsə də, Azərbaycan dilində cümlələr bir neçə prinsip əsasında təsnif edilir. Beləliklə, hər bir cümlə modallıq və sintaktik zaman kateqoriyalarına malikdir. Bu iki kateqoriya birləşərək bir vahid yaradırlar, bu isə predikativlikdir. Bu xüsusiyyət hər bir cümləyə xas olub onun qrammatik mənasını ifadə edir və onu digər sintaktik cəhətdən birləşmiş sözlərdən (sözbirləşmələrindən) ayırır [3, s.138]. Hər iki dil müxtəlif dil ailələrinə məxsus olduğundan bu dillərin sintaktik strukturu fərqlənir və buna görə də bir sıra fərqli cəhətlər üzə çıxır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 390 s.
2. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində əsas cümlə problemləri və onun tədqiqi tarixi// Dillər və ədəbiyyat, Seriya 12, 1978, s. 12-16.
3. Babayev S.M. Nitq intonasiyasının fonetik və funksional təbiəti// Axundov adına APXD-nin elmi əsərləri, 1996, Seriya 12, Dil və ədəbiyyat, №3, s. 82-87.
4. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I, Bakı: 2005, 344 s.
5. Veysəlli (Veysəlov) F.Y. və başqaları. Eksperimental fonetika. Bakı, ADU, 1980, I; 1981, II
6. Brazil D. Coulthard M. Intonation and Language Teaching. London: Longman, 1980, 400 p.
7. Widdowson H.G. Exploration in Applied Linguistics. London: Oxford University Press, 1979, 187 p.

Summary

Some results of experimental-phonetic (ALU)researches of simple sentences in modern Azerbaijani and English.

This article is devoted to the teaching of simple declarative sentences in Azerbaijan auditory. While analyzing the simple declarative sentences great attention was given to the linguistic facts taken from experimental analyses.

Резюме

О некоторых результатах экспериментально фонетического исследования простых повествовательных предложений в современном английском и азербайджанском языках.

Статья посвящена сопоставительному анализу интонационно- грамматических особенностей простых повествовательных предложений в английском и азербайджанском языках. На основе экспериментальных (аудиторных) данных определяются сходные и различительные особенности этих предложений в исследуемых языках.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Məmmədova Aynur İbrahim qızı, Mehdiyeva Aygün Elxan qızı¹³³

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TƏRCÜMƏ TRANSFORMASIYALARI

Tərcümə - insanın nitq – dil fəaliyyətinin mürəkkəb növlərindən biridir. Tərcümə prosesi (və onun nəticəsi) ikidillik şəraitində baş verir ki, bu prosədə ən azı iki dil iştirak edir, daha doğrusu, dillərarası situasiyada inkişaf edir. Belə olduğu halda, tərcüməni dillər arasında gedən dəyişmə, şifahi və yaxud yazılı mətnin transformasiyası kimi də nəzərdən keçirmək olar ki, əgər dil cəmiyyətin mövcud kommunikativ təbii sistemdirsə, nitq – kommunikasiya prosesində informasiya ötürülməsində dilin fəaliyyətdirsə, deməli, konkret nitq əsərində onun digər dil vasitələrinin köməyi ilə informasiyanın mahiyyətinin verilməsi prosesi gedir. Bu tərifdən, definisiyadan başqa tərcüməni həm də bir dildə deyilmiş fikirlərin (hisslərin, emosiyaların) digər dilin vasitələrinin köməyi ilə verilməsi kimi başa düşməliyik. 2. Tərcümə dil fəaliyyəti növlərindən biri kimi bir dildə deyilmişlərin digər dilin vasitələri ilə yetkin və adekvat şəkildə verilməsidir. Adekvat və yetkin tərcümə əslin (orijinal) məzmununu və keyfiyyətlərini, onun bütün struktur xüsusiyyətlərini, üslubunu, leksika və qrammatikasını tərcümə dilində bütün cəhətləri ilə düzgün, dəqiq və tam şəkildə verilməsini nəzərdə tutur.

Mövcudluğun insan beynində inikası olan təfəkkür və ünsiyyət vasitəsi olan dil arasında təbii vəhdət və əlaqə vardır. Dilin mövcudluğu üçün şüurun məhsulu olan təfəkkür əsasdır. Dillərin müxtəlif olması təfəkkür formalarının universal xarakterini aşkarlayır. Bu, tərcümə prosesində daha aydın baş verir. Aydın olur ki, insan təfəkkürü, məntiqi ilə bağlı hər bir anlamın müxtəlif ifadə aktualizatoru dildə fəaliyyət göstərir. Tərcümə mexanizmində məntiqi anlam semantikasını bir dildən digər dilə çevirmək üsulları elmi mövcudluğu təsdiqlənmişdir. Bizə təqdim olunmuş tədqiqat işi leksik vahidlərin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə transformasiyası zamanı yaranan problemlər və onların həlli yollarına həsr olunmuşdur.

İnsanların tarix boyu bir – biri ilə müəyyən iqtisadi və siyasi əlaqələrində əsas ünsiyyət vasitəsi dil olub. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu ünsiyyət heç də həmişə şifahi yolla həyata keçməyib. Burada da insanların köməyinə tərcümə çatıb və müəyyən siyasi – iqtisadi sövdələşmələr tərcümə olunaraq sənədləşdirilib və beləliklə, xalqlar arasında ünsiyyətə kömək edib.

Tərcümədən danışarkən bu prosesi həyata keçirən insan – tərcüməçini unutmaq olmaz. Tərcüməçi elə bir insan olmalıdır ki, hər iki dil – həm əsərin yazıldığı dil, həm də əsərin tərcümə olduğu dili – və mədəniyyəti bilməli, hər iki dildə tarix boyu baş vermiş dəyişikliklər və məişətlə yaxından tanış olmalıdır. Bu cəhətdən, tərcüməçini biz yeni əsərin yazıçısı da adlandırma bilərik. Çünki bildiyimiz üzrə, heç bir əsəri bir dildən başqa dilə olduğu kimi tərcümə etmək qeyri – mümkündür, burada mütləq müəyyən oxşar, sinonim və ya ekvivalent söz, ifadə və konstruksiyalardan istifadə olunacaqdır. Həm də burada mədəniyyətlərin “toqquşması” da baş verir ki, bu tərcümədə müəyyən çətinliklərə yol açır. Bu cəhətdən tərcüməçini ayrılıqda və haqlı olaraq “yeni əsərin yaradıcısı” adlandırma bilərik. “Tərcümə mexaniki iş deyil, yaradıcılıqdır. Tərcüməçi gərək bədii gözəlliyi dərinədən duyan olsun, ürəyinin qanını, hərərətini, ehtiraslarının gücünü, fikrinin işığını tərcümənin yaxşı çıxmasına həsr etsin. Bu baxımdan Haynrix Haynenin qiymətli bir fikri yada düşür: “Orijinalın hərfini, hətta dəqiq fikrini qrammatikani öyrənib söz ehtiyatına malik olan hər kəs tərcümədə verə bilər. Lakin əsərin ruhunu tərcümə etmək hər adamın işi deyil.”

Ekvivalentlik tərcümə prosesində əsas amillərdən biri olmaqla yanaşı, həm də üslubi cəhətdən yeni mətn yaranmasında da xüsusi rol oynayır. Belə ki, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, hər bir dilin özünəməxsus qrammatik qayda və qanunları ilə yanaşı, bu qaydalara daxil olan söz və mətn yaradıcılığı da mövcuddur. Məhz bu səbəblərdən də tərcümə zamanı orijinal mətn olduğu kimi – orijinalın bütün leksik və qrammatik vasitələri saxlanmaqla tərcümə olunmur, burada tərcümə ediləcək dilin öz leksik, qrammatik və sintaktik qayda – qanunlarına riayət olunmalıdır. Təbii ki, burada da tərcümə ekvivalentliyinin nisbi olaraq səviyyələri və ya tipləri ayrd edilir. O da qeyd olunmalıdır ki, bütün mətnlər nitqdə əsas olaraq ünsiyyət funksiyası daşıyır və bu funksiyanın da əsas məqsədi informasiya mübadiləsidir. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, tərcümə bu prosədə əvəzolunmaz rola malikdir və “dillərarası ünsiyyət”də əsas rol oynayır. Ekvivalentliyin tipləri barədə V. N. Komissarov belə qeyd edir: “1) Tərcümə ekvivalentliyinin birinci tipi orijinalın yalnız ünsiyyət məqsədini özündə ehtiva edən hissəsinin saxlanması kimi göstərilir. 2) Ekvivalentliyin ikinci tipində orijinalın və tərcümənin məzmununun ümumi hissəsi təkcə ünsiyyətin eyni məqsədini vermir, həm də eyni dilxarici situasiyanı əks etdirir. 3) Əsas anlayışların ümumiliyi ismarıcın quruluşunun saxlanması bildirir, bu zaman orijinal və tərcümədə vəziyyətin təsviri üçün eyni əlamətlər seçilir. 4) Ekvivalentliyin dördüncü tipində üçüncü tipdə saxlanan məzmunun üç komponenti ilə yanaşı, tərcümədə orijinalın sintaktik quruluşunun anlayışlarının əsas hissəsi öz əksini tapır. 5) Ekvivalentliyin beşinci tipində müxtəlif dillərdəki mətnlər arasında mövcud ola bilən orijinal və tərcümənin məzmununun maksimal yaxınlıq dərəcəsinə çatmaq olar.”

Məlum olduğu üzrə, dildə əksər sözlər həm müstəqim, həm də məcazi mənada işlənir, bu səbəbdən də həmin sözlər bir dildən digərinə tərcümə olunduqda kontekstdən asılı olaraq ya tam ekvivalenti ilə və ya tərcümə olunan dildə ona yaxın digər sözlə transformasiyaya uğrayır.

Transformasiya barədə “Tərcüməşünaslıq lüğəti”ndə belə bir tərif verilmişdir: “Tərcümə transformasiyaları – müvafiqliyin üçüncü kateqoriyasıdır ki, burada nitq vahidlərinin mənalardan asılı olan uyğunluğu tərcüməçinin özü yaradır. Belə olduğu halda, təsviri tərcümə tərcüməçinin köməyinə çatır və məntiqi təfəkkürün mənanın konkretləşməsi ilə bağlı, mənanın generalizasiyası, anatomik tərcümə və s. köməyə gələ bilər.” Daha bir tərif isə həmin lüğətdə belə əks olunur: “Tərcümədə transformasiya – tərcümə zamanı orijinalın dilinin, mövzusunun, üslubunun modifikasiyası, tərcümənin yaradılması şəraitində orijinalın invariant nüvəsi. Tərcümədə transformasiya müəyyən dərəcədə ekvivalentlik dərəcəsi yaradır, daha doğrusu, burada tərcümənin orijinala yaxınlaşdırılma dərəcəsi nəzərdə tutulur.”

Verilmiş bu tərifdə transformasiyanın tərcümədə rolunu müxtəlif səmtlərdən olan yanaşmalarla əks etdirir. Amma bunları birləşdirən ümumi cəhət odur ki, təriflərin hər biri tərcümə olunan mətnin yeni məlumat çatdırma funksiyasının həyata keçməsinə xidmət edir. “Transformasiya” sözünün mənası “dəyişmə, çevirmə, əvəzlənmə” kimi verilə bilər. Bu sözün lüğəvi mənası onun tərcümədə rolunu birbaşa əks etdirir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, tərcümədə transformasiya ekvivalentliyin üçüncü növünə uyğun gəlir, burada da transformasiyalar ekvivalentliyin daha aşağı səviyyəsində qəbul edilərək leksik səviyyədə götürülür.

Dilçi alim Z. Proşina tərcümə transformasiyalarından danışarkən bu məsələyə bir qədər fərqli formada yanaşmış və yuxarıda verilən təsnifatın özündə də müəyyən bölgü aparmışdır. O, öz tədqiqatında tərcümə transformasiyalarını leksik və mürəkkəb transformasiyalara ayıraraq onları belə təqdim edir:

Leksik transformasiyalar:

1. Leksik əvəzləmələr – a) ümumiləşdirmə, b) xüsusiləşdirmə, c) differensiasiya.

2. Kompensasiya

3. Metaforik transformasiyalar

Mürəkkəb transformasiyalar – bu növ transformasiyalar həm leksik (semantik), həm də qrammatik səviyyəni əhatə edir, yəni bu, struktur və mənaya toxunur. Aşağıdakı üsullar leksik və qrammatik transformasiyalarla assosiasiya oluna bilər: a) izahedici transformasiya, b) təhrif etmə (azaltma, gizli mənə), c) tam transformasiya, d) antonimik tərcümə, e) metonimik tərcümə, f) mürəkkəb kompensasiya.” [9]

Yuxarıda adları çəkilən transformasiya növlərinə aid bir neçə illüstrativ nümunələrə nəzər salaq:

1. Adı çəkilən ilk növ **xüsusiləşdirmədir**. Bunlara aid bədii əsərlərdən nümunələrə nəzər salaq.

“Aw,” he said, “what are you looking so blue about? Come on out to breakfast. You want to get your other clothes today.” (Th. Dreiser “Sister Carrie”, 102)

“Burnunuzu niyə sallamısınız? – deyə o soruşdu. – Hər şeydən əvvəl nahar etməyə gedək. Siz bu gün hələ bəzi paltarlar da almısınız.” (T. Drayzer “Kerri bacı”, 78)

“Что это вы нос повесили? – спросил он. – Прежде всего пойдем завтракать. Вам еще нужно купить сегодня кое – что из платья.” (Т. Драйзер «Сестра Керри», 75)

Gətirilən bu nümunədə altından xətt çəkilmiş ifadədə - *what are you looking so blue about* – “blue” sözü azərbaycan dilində müxtəlif mənalarda işləyə bilər, bu söz ingilis dilində çoxmənalı sözdür və aydındır ki, bir dildə çoxmənalı olan söz digər dilə müxtəlif sözlərlə tərcümə oluna bilər. Bu nümunədə də eyni vəziyyət yaranmışdır: burada işləyən bu söz bizim dildə “*burnunu sallayıb oturmaq*” kimi tərcümə olunmuşdur. Həmin əsərin rus dilində olan variantında isə vəziyyət azərbaycan dilində olduğu kimidir, çünki burada da həmin “blue” sözü bizim dildə olduğu kimi verilmişdir - *Что это вы нос повесили*.

2. Leksik transformasiyalardan biri də **ümumiləşmədir** – dar mənalı sözlərin geniş mənalı sözlərlə əvəz olunmasıdır.

“Don’t believe that,” said Fagin. “When a man’s his own enemy, it’s only because he’s too much his own friend; not because he’s careful for everybody but himself. Pooh! Pooh! There ain’t such a thing in nature.” (Ch. Dickens “Oliver Twist”, 507)

“- Elə şeylərə inanmayın, - Fecin dedi. – Əgər insan özü özünə düşməndirsə, bu ona görədir ki, o həddindən artıq özü özünün dostudur, yoxsa ona görə deyildir ki, guya hamunun haqqında fikirləşir, qayğısına qalır, özünü isə fikirləşmir. Boş söhbətdir! Dünyada belə iş olmur.” (Ç. Dikens “Oliver Tvist”, 383)

Ümumiləşmə üslubi cəhətdən tərcümədə çox istifadə olunan bir vasitədir. Yuxarıda göstərilən nümunəni təhlil edərkən bir faktla rastlaşırıq ki, bu transformasiya növü tərcümə zamanı qarşılaşan problemlərin həllinə çox kömək edir. “Oliver Tvist” əsərindən gətirilən bu nümunənin təhlili zamanı qarşımıza çıxan “*in nature*” sözü azərbaycan dilinə daha geniş mənalı “*dünyada*” kimi tərcümə olunmuşdur. Bu isə daha ümumiləşmiş və genişlənmiş tərcümə sayılır, həm də bu söz mənanı daha da qüvvətləndirir.

3. Digər leksik transformasiya növlərindən danışarkən **əlavəni (artırma)** və **əksiltməni (azaltma)** də qeyd etmək lazımdır. Bunları nümunələr əsasında təhlil edib aydınlaşdıraq: Artırmaya aid nümunələr:

“It is a world of disappointment: often to the hopes we most cherish, and hopes that do our nature the greatest honour.” (Ch. Dickens “Oliver Twist”, 623)

“Bizim yaşadığımız bu dünya – məhv olan və itirilən arzu və ümidlər dünyasıdır və çox zaman bizim o arzularımız məhv olur ki, biz onları hər şeydən daha çox oxşayıb əzizləyirik, o ümidləri itiririk ki, onların varlığı bizim insani təbiətimiz üçün böyük şərəfdir.” (Ç. Dikens “Oliver Tvist”, 470)

Nümunədə tərcüməçi burada oxuduğu əsərdən aldığı təəssüratlarını oxucuları ilə bölüşmək istəyir və beləliklə, öz yazı üslubunu da bura qataraq daha rəngarəng və dolğun yeni mətn əmələ gətirmişdir. Buradakı “*cherish*” sözü “*o ümidləri itiririk ki, onların varlığı bizim insani təbiətimiz üçün böyük şərəfdir*” bütöv bir cümləsi ilə əvəz olunmuşdur.

Əksiltməyə aid nümunələrə nəzər salaq:

“So the weeks passed on, till one fine day there came a letter addressed to Dr. Livesey, with this addition, “To be opened, in the case of his absence, by Tom Redruth or young Hawkins.” Obeying this order, we found, or rather I found – for the gamekeeper was a poor hand of reading anything but print.” (R. L. Stevenson “Treasure Island”, 53 – 54)

“Həftələr bir – birini təqib edirdi. Nəhayət, günlərin bir gününü biz bir məktub aldığımız. Məktubu həkim Livsiyə göndərmişdilər. Ancaq zərflər üzərində belə bir qeyd vardı: “Əgər həkim Livsi hələ qayıtmamışsa, zərfləri Tom Redrut və ya gənc Hokins açsın.” Zərfləri açıb aşağıdakı məlumatı oxuduq – daha doğrusu mən oxudum, çünki qoca ovcu ancaq çap hərflərini oxuya bilirdi.” (R. L. Stevenson “Dəfnələr adası”,

Transformasiyaların növlərindən biri də əksiltmə sayılır ki, buna bir az şübhə ilə yanaşırlar, çünki orijinalın məzmununa toxunulur və bura tərcüməçinin üslubu və tərz qatılır. Yuxarıdakı nümunədə də eyni vəziyyətlə rastlaşırıq.

Yuxarıda deyilmiş bütün elmi fikirlərə və bədii əsərlərdən gətirilmiş nümunələrin təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, tərcümə zamanı meydana çıxan problemlər və onların həlli yolları müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edir və tərcüməçiyə kömək edən müxtəlif yollar və transformasiya növləri meydana çıxır ki, bunlar da tərcüməçiyə bu işdə yardım etməklə yanaşı, onun öz şəxsi yaradıcılıq qabiliyyətinin də meydana çıxmasına şərait yaradır. Burada artıq sərbəst və dəqiq tərcümə məsələləri ortaya çıxır. R. Rövşən öz dissertasiyasında buna aid belə bir fikir səsləndirir: “Əlbəttə, yaradıcı sahə olduğuna görə tərcüməçilikdəki bu problemləri, fikir ayrılıqlarını təbii qəbul etmək lazımdır. Orijinal əsəri dəqiq və ya sərbəst tərcümə etmək məsələsinin həlli hər bir tərcüməçinin öz ixtiyarına buraxılmalıdır.”

Tərcümə insanlar arasında siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni, elmi əlaqələrin qurulması və daha da möhkəmlənməsində əvəzsiz rola malikdir. Tərcümə, həmçinin, bir elm kimi daha qədim mətnlərin oxunmasına və bununla da digər elmlərin də inkişafına yardım edən bir sahədir.

Transformasiya zamanı meydana çıxan problemlərdən danışarkən o da qeyd olunmalıdır ki, bu problemlərin həlli tərcüməçidən yüksək bacarıq və səbr tələb edən bir işdir. Bu problemlər özünü nəzəriyyəçi alimlərin qarşılaşdığı qaydada deyil, tamamilə başqa, yəni kontekst, yazıçının emosional vəziyyəti, əsərdə əks olunan tarixi dövr, əsərdəki personajın psixoloji aləmi və s. bu kimi ekstatik amillər də tərcümə zamanı müəyyən çətinliklər yaradır. Bunların həlli zamanı, nümunələrdən göründüyü kimi, tərcüməçi öz üslub və dilindən də istifadə edir.

Ümumilikdə götürüldükdə, tərcümə insanlar arasında birbaşa sosial və mədəni əlaqələrə yönəlmiş bir prosesdir.

1. Qurbanov A. "Ümumi dilçilik: 2 cildə". Dərslik "Nurlan", 2004, II cild
2. Manafoğlu R., N. Tağısoy, R. Kamal "İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti" Bakı – 2010
3. Dikens Ç. "Oliver Tvistin macəraları", "Gənclik", Bakı – 1977.
4. Drayzer T. "Kerri bacı", "Avrasiya Press", Bakı – 2006.
5. Stivenon R. L. "Dəfinələr adası", "Öndər Nəşriyyat", Bakı – 2004.
6. Dikens Ch. "Oliver Twist", 641 pages (www.planetebook.com)
7. Dreiser Th. "Sister Carrie", 500 (www.planetebook.com)
8. www.translit.az (Ə. B. Qubatov "Bədii tərcümə sənəti və tərcüməçi")

Açar sözlər: *tərcümə, dil, ekvivalentlik, transformasiya, problemlər, kontekst*

Key words: translation, translator, language, equivalency, problems, context

Ключевые слова: перевод, переводчик, эквивалентность, проблемы, контекст

ТРАНСФОРМАЦИИ ПЕРЕВОДА

Резюме

Настоящая статья посвящена исследованию переводческих трансформаций в современном английском и азербайджанских языках. В ней критическому анализу и решению проблем подвергается состояние изученности проблемы на сегодняшний день. В статье приводятся типы трансформаций в сравнимых языках.

TRANSLATION TRANSFORMATIONS

Summary

The given article is dedicated to the investigation of translation transformations in modern English and Azerbaijani languages. Studystate of the problem at the present time is critically analyzed in the article. The types of transformations in compared languages are shown.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLÖGİZMLƏRİN MAHIYYƏTİ

Frazeologiya (yunan συζή olub **phrasis** - ifadə və **logos** - təlim συζήndən ibarətdir) dildə myvcud olan bəfən frazeoloji birləşmələrin məcmusu deməkdir.

Dildə myvcud olan frazeoloji birləşmələr, əsas etibarilə, qeyri-sabit, daha doğrusu, qrammatik birləşmələrin əsası nda əmələ gəlir.

Hər bir dil mürəkkəb frazeoloji sistemə malikdir. Dildə frazeologizmləri tiplərə ayırmaq üçün əsas meyar həmin birləşmələrdəki sözlərin bir-birinə yanaşma və qovuşma dərəcəsidir. Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin bir-birinə qovuşma dərəcəsi olduqca müxtəlifdir.

Dilçilikdə frazeoloji vahidlərin təsnifi müxtəlif istiqamətlərdə aparılır. Bunlardan birincisi “Frazeologiya nəzəriyyəsi”nin banisi İsveçrə dilçisi Şarl Ballinin frazeoloji vahidlərə verdiyi təsnifat frazeologiyanın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Onun, söz birləşmələrinə dair ilk kitabları “Üslubiyyatın xülasəsi” və “Fransız üslubiyyatı” olmuşdur. Ş.Balli özünün “Üslubiyyatın xülasəsi” kitabında söz birləşmələrinin ilk təsnifatını vermişdir. O, fransız dilində frazeologiyanın ənənəyə görə işlədilməsini qeyd edərək yazır ki, dildə bir sıra sözlər başqa sözlərə nisbətən bir-biri ilə daha sıx bağlılığa meyl edir. Ş.Balli söz birləşmələrini dörd qrupa bölmür: 1) sərbəst söz birləşmələri, 2) adi birləşmələr, 3) frazeoloji qrup, 4) frazeoloji birləşmələr.

1. Sərbəst söz birləşmələri – bu cür birləşmələrin hər bir üzvi ayrılıqda olduğu kimi birləşmə daxilində də öz müstəqilliyini saxlayır və parçalana bilər.

2. Adi birləşmələr – bu söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlər qismən müstəqildir. Adi birləşmələrin tərkibində bəzi dəyişikliklər etmək mümkündür.

3. Frazeoloji qrup – bu söz birləşmələri nisbi müstəqilliyini saxlayan sözlərin köməyi ilə düzəlir. Frazeoloji qruplarda komponentlərin yenidən qruplaşdırılması mümkündür. Onun komponentlərinin qismən başqa sözlə əvəz edilməsinə yol verilir.

4. Frazeoloji birləşmələr – elementləri tamamilə bir-biri ilə sıx əlaqədə olan birləşmələrdir. Bu cür söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlər öz mənalarını itirərək, birlikdə ümumi bir mənə ifadə edir. Frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin dəyişdirilməsi qeyri-mümkündür.

Beləliklə, Ş.Balli söz birləşmələrini onların sabitlik dərəcəsinə görə müqayisə etmişdir. O, söz birləşmələrini sxematik olaraq bu qruplara bölmüş, lakin onların geniş şərhini verməmişdir. Ş.Balli özünün növbəti “Fransız dilinin üslubiyyatı” kitabında adi söz birləşmələrini və frazeoloji qrupu “ara tip” kimi adlandırmışdır. O, belə ifadələrə feli birləşmələri misal göstərmişdir. Sonradan o, söz birləşmələrinin yalnız iki qrupunu qeyd etmişdir: 1) sərbəst söz birləşmələri, 2) frazeoloji birləşmələr.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ş.Balli “frazeoloji birləşmə” adı ilə nəzərdə tutduğu semantik qrupdan olan frazeoloji vahidlərin xarici cəhətinin xüsusiyyətindən bəhs edərək bunlarda üç əlamətin olduğunu göstərir:

1. Onların tərkibindəki sözlər ayrı yazılır.

2. Bu birləşmələrin tərkibindəki sözlər sabit sırada olur və onların komponentləri arasına başqa söz daxil etmək qeyri-mümkündür.

3. Bu tip birləşmələrin komponentlərindən heç birini başqa sözlə əvəz etmək mümkün deyil.

Akademik V.V.Vinoqradov rus dilinin materialı əsasında frazeoloji vahidləri “frazeoloji birikmələr”, “frazeoloji bitişmələr” və “frazeoloji birləşmələr” adı ilə üç semantik qrupa bölmür. Bunların hər birinin özünəməxsus əlamətini göstərir. O, frazeoloji birikmələrdən bəhs edərək yazır ki, bunların ümumi mənəsi ilə komponentlərinin mənəsi arasında heç bir yaxınlıq, əlaqə, hətta potensial əlaqə belə yoxdur. Bunların tərkib hissələri dildəki bir və ya digər sözlə eyni səs tərkibinə malik olsa da, bu cür qarşılıqlı əlaqə omonimlikdən başqa bir şey deyildir.

Frazeoloji bitişmə sözün potensial ekvivalentidir. Bu cəhətdən bunlar frazeoloji birikməyə yaxınlaşır, lakin öz mənə quruluşlarının mürəkkəbliyi, komponentlərinin mənə əlaqəsinin potensial şəkildə mövcud olması ilə frazeoloji birikmələrdən fərqlənir. Frazeoloji bitişmə xarici səs forması ilə sərbəst söz birləşməsinə uyğun gəlir. Frazeoloji birləşmədə sərbəst mənada olmayan sözlərin sinonimlərlə əvəz edilməsi mümkündür.

V.V.Vinoqradov bu bölgüsündə “frazeoloji birləşmə” adlandırılan qrup ilk baxışdan Ş.Ballinin təsnifatındakı “frazeoloji qrup” və ya “adi birləşmələr”ə oxşayır. Lakin, əslində bunlar bir-birindən kəskin sürətdə fərqlənir. Belə ki, V.V.Vinoqradovun bölgüsündə frazeoloji birləşmə səciyyəsi daşıyanların komponentlərindən biri ancaq məhdud sözlərlə frazeoloji cəhətdən “bağlı mənə” daşıyır. Ş.Ballinin təsnifatında isə, özünün qeyd etdiyi kimi “birləşmə parçalandıqdan sonra sözlər öz mənalarını saxlayır”.

Qeyd etmək lazımdır ki, V.V.Vinoqradovun söz birləşməsi şəklində olan və frazeoloji səciyyə daşıyan terminləri “frazeoloji bitişmələrə” aid edir və bunları həmin qrupdan olan frazeoloji vahidlərdən ayrıca nəzərdə tutmağın lazım gəldiyini yazır.

V.V.Vinoqradovun bu təsnifatı bir müddət həm rus dilinin, həm də bir sıra başqa dillərin frazeologiyasından bəhs edən əsərlərdə tamamilə məqsəduyğun sayılmış və olduğu kimi saxlanılmışdır.

Lakin son illərdə bir sıra dillərin frazeologiyası ilə daha dərindən məşğul olan tədqiqatçılar müəyyənləşdirmişlər ki, bu təsnifat özünü doğrultmur.

N.N.Amasova V.V.Vinoqradovun təsnifatı ilə razılaşmamışdır. O, V.V.Vinoqradovun bölgüsünün dərin təhlilini verərək yazır ki, buradakı təsnifat vahid bir prinsipə əsaslanmır, belə ki, iki əvvəlki semantik qrup (frazeoloji birikmə və frazeoloji bitişmə) komponentlərinin mənəsindən asılı olmayaraq, ümumi mənalarının dərk edilməsi dərəcəsinə görə müəyyənləşdirildiyi halda, “frazeoloji birləşmələr” adı ilə üçüncü qrupa aid edilənlər tərkibindəki sözün başqa leksik vahidlərlə məhdud şəkildə birləşməsi əlamətinə görə səciyyələndirilir. N.N.Amasova yazır ki, V.V.Vinoqradovun frazeologiya ilə əlaqədar olan məqalələrindən frazeologiyanın bir sıra ümumi məsələləri, o cümlədən frazeoloji vahidin daxilən ayrılıqda formalaşması problemi, frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrinin müxtəlif tiplərinin müəyyənləşdirilməsi kimi məsələlər nəzərə alınmamışdır. Sonra N.N.Amasova V.V.Vinoqradovun “frazeoloji vahiddə onun ümumi məzmununun müəyyənləşməsi üçün kiçik bir işarə belə olarsa, frazeoloji birikmə haqqında danışmaq olmaz” cümləsini xatırladaraq yazır ki, burada frazeoloji vahidlərin mənalarının dərk edilməsi haqqındakı fikir digər faktları ilə obyektiv şəkildə əsaslandırılmır. Belə ki, V.V.Vinoqradovun özü daxilində daşdıqları ümumi mənəyə zəif də olsa işarə olan frazeoloji vahidləri frazeoloji birikmə hesab edir. Daha sonra, N.N.Amasova qeyd edir ki, V.V.Vinoqradovun “frazeoloji bitişmənin mənəsi onun komponentlərinin

mənası ilə bağlı deyildir” fikri inandırıcı deyildir. Əgər nitq prosesində biz əvvəlcədən məlum olan idiomatik birləşmənin mənasını başa düşə biliriksə, deməli, burada həlledici onun komponentlərinin mənası ilə əlaqədar olaraq dərk edilməsidir.

N.N.Amasova frazeoloji vahidin əsas xüsusiyyəti olan sabitlik məsələsini, idiomatikliyini, mahiyyətini və bunların sadəcə olaraq dildə təkrar edilən ənənəvi birləşmələrdən fərqi tam genişliyi ilə öz monoqrafiyasında dolğun şəkildə işıqlandırmışdır. O, ingilis dili materialı əsasında “frazeologiya və kontekst” məsələsini də geniş şəkildə işıqlandırmışdır ki, bu da dilin frazeoloji təsnifində əsas meyarlardan biri kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

N.M.Şanski isə təsnifatı daha da genişləndirərək sabit söz birləşmələrinin üç deyil dörd tipini qeyd etmişdir. O, sabit söz birləşmələrinin frazeoloji birləşmələr, frazeoloji bitişmələr, frazeoloji birləşmələr və frazeoloji ifadələr qruplarını qeyd etmişdir. O, sözlərin həqiqi mənası üzərində yaranıb, öz lüğəvi tərkibinə və qrammatik qovuşmasına görə möhkəm, həm də aydın sabit söz birləşmələrini frazeoloji ifadələr adlandırmışdır. N.M.Şanski düşünür ki, frazeoloji ifadələrin ümumi mənası onun tərkibinə daxil olan sözlərin mənası ilə bağlıdır. Məsələn: Live and learn “bəşikdən qəbrə qədər öyrən!”.

İngilis dilinin frazeologizmləri aşağıdakı kimi təsnif olunmuşdur:

Frazeoloji birləşmə.

Tərkibindəki sözlərin müstəqil mənalarını tamamilə itirməsi nəticəsində əmələ gələn sabit söz birləşmələrinə frazeoloji birləşmələr deyilir. Dilçilikdə bu tip sabit söz birləşmələri idiomlar da adlandırılır. Bu söz birləşmələrin əsas əlaməti onların semantik cəhətdən bütövlüydür. Dildə xüsusi səciyyə daşıyan bu birləşmələr onun frazeologiyasının əsasını təşkil edir. Frazeoloji birləşmələrə aşağıdakı söz birləşmələrini misal göstərmək olar:

Kick the bucket “ölmək”; send smb. to conventry “bir kəsi baykot etmək”, “bir kəslə əlaqəni kəsmək”; at bay “çıxılmaz vəziyyət”; be at somebody’s beck and call “qulluğunda həmişə hazır olmaq” = “əmrə hazır olmaq”; to be all thumbs “yöndəmsiz”, “yaraqsız”; to rain cats and dogs “şiravarən yağış yağmaq”; kilkeny cats “qatı düşmənlər”.

Frazeoloji birləşmələr onları təşkil edən komponentlərinin məcazi mənaları əsasında əmələ gəlir. Bu cür birləşmələrin bədiilik xüsusiyyətləri yalnız tarixi-nöqtəyi nəzərdən açıqlanır. Məsələn: “bay” sözünün mənası “tupik” (ş. dəniz quşu), “beck” sözünün mənası isə “qollarını çırpmaq”-dır. Bu sözlər arxaizmlərdir və yalnız yuxarıda göstərdiyimiz frazeologizmin tərkibində işlənir. Və yaxud digər bir misala baxaq “to be all thumbs” frazeologizmi “one’s fingers all thumbs” frazeologizminin əsasında əmələ gəlmişdir. “Kilkenny cats” frazeologizmi bir əfsanədən götürülmüşdür. Əfsanəyə görə Kilkenny və Irishtown arasında XVIII əsrdə müharibə olub və bu müharibə hər iki şəhərin dağılması ilə nəticələnib. “Send smb. to Conventry” frazeologizmi Klarendonun “The history of the Great Rebellion and Civil Wars in England” kitabında götürülmüşdür. İngilis inqilabı dövründə Konventri şəhərində bir həbsxana yerləşirdi ki, orada yalnız güclü monarxlar saxlanılırdı. Göstərdiyimiz bu frazeologizm də bununla əlaqədar olaraq yaranmışdır.

Beləliklə frazeoloji birləşmələrdə həqiqi mənə ilə məcazi mənə arasındakı əlaqə itir və məcazi mənə onlar üçün ön plana keçir. Frazeoloji birləşmələrin aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

1. Frazeoloji birləşmələrin komponentləri sırasına arxaizmlər də daxil ola bilər.
2. Bu tip birləşmələri sintaktik cəhətdən parçalanmaq mümkün deyildir.
3. Onların komponentlərinin yerlərini dəyişdirmək əksər hallarda qeyri-mümkündür.
4. Bu birləşmələrin tərkibinə söz daxil ola bilmir.
5. Frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki sözlər öz leksik mənalarını itirərək onların komponentlərinə çevrilir və ümumi bir mənəni ifadə edir. Məsələn: “kick the bucket” – “to die”; “send smb to Conventry” – “to ignore”.

Frazeoloji bitişmə.

Bəzi sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlərdən birinin həqiqi mənası az da olsa, nəzərə çarpır. Bu tip birləşmələr frazeoloji bitişmələr adlanır. Frazeoloji bitişmələrə aşağıdakı söz birləşmələrini misal göstərmək olar:

To spill the beans “sirr vermək”; to burn bridges “körpüləri yandırmmaq”; to throw dust into smb’s eyes “bir kəsin başını aldatmaq”; to point the devil blacker than he is “şişirtmək”; to put a spoke in somebody’s wheel “bir kəsə mane olmaq”, “əngəl törətmək”; to hold one’s cards close one’s chest “bir şeyi sirr olaraq saxlamaq”, “ağzını bərk tutmaq”, “susmaq”; to be narrow in the shoulders “zarafət başa düşməyən”; to gild refined gold “boş yerə çalışmaq”; to stick like a leech “zəli kimi yapışmaq”; broad shoulders “ənli kürək”; more or less “qismən”, “müəyyən dərəcədə”; out of the frying pan into the fire “yağışdan çıxıb yağmura düşmək”.

Frazeoloji bitişmələr bədiilik və məcazilik baxımından qismən frazeoloji birləşmələrə bənzəyirlər. Frazeoloji bitişmələri başa düşmək üçün onun komponentlərini məcazi mənada dərk etmək lazımdır. Məsələn: make a mountain out of a molehill frazeologizmi “qarısqadan fil düzəltmək” (bir şeyi çox şişirtmək) mənasını verir. Burada molehill sözü “çox kiçik” mənasında, mountain sözü isə “çox böyük” mənasında dərk edilir.

Frazeoloji bitişmələr omonim ola bilər, yəni onlar həm həqiqi, həm də məcazi mənə ifadə edə bilirlər. Məsələn: It was very tiresome as I had to swim against the current cümləsinin tərcümsi belə olacaq: Axının əksinə üzmək çox yorucu idi. Bu cümlədə “to swim against the current” birləşməsi “axının əksinə üzmək” mənasını verir. Bu birləşmənin məcazi mənası isə “bir kəsə qarşı çıxmaq (getmək)”, “bir kəsin əksinə getmək”dir.

Frazeoloji birləşmə.

Bəzi sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlərdən biri mütləq öz həqiqi mənasında işlənir, o biri söz isə ondan asılı vəziyyətdə olur, yəni bu tip birləşmələrin tərkibinə həm müstəqil, həm də frazeoloji mənə daşıyan sözlər daxildir. Dilçilikdə bu cür sabit söz birləşmələri frazeoloji birləşmələr adlandırılır. Məsələn: a bosom friend “ürək dostu”; to frown one’s eyebrows “qaşlarını çatmaq”; a Sisyphian labour “sizif əməyi”; Adam’s apple “xirtək”; rack one’s brains “baş sındırmaq”; to pay attention to somebody “bir kəsə diqqət yetirmək”; Augean stables “avgin tövlələri”; Homeric laughter “homer gülüşü”; Achilles’ heel “axilles dabanı”.

Frazeoloji birləşmələrin aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

1. Frazeoloji birləşmələrin komponentlərindən birini dəyişmək mümkündür. Məsələn: a bosom friend “ürək dostu”, bosom buddy “yaxın yoldaş”.
2. Bu birləşmələrin əsas tərəfini onun sinonimi ilə əvəz etmək olar. Məsələn: pitched battle “amansız döyüş”, fierce battle “sərt döyüş”, “qızgın döyüş”.
3. Onların komponentlərinin yerini dəyişmək mümkündür. Məsələn: Sisyphian labour “sizif əməyi”, a labour of Sisyphus.

4. Bu tip birləşmələrin komponentlərindən birinin müstəqil, digərinin isə asılı olması mütləqdir. Məsələn: a bosom friend “ürək dostu”, yəni insana yaxın yalnız onun dostu ola bilər, düşməni yada bir başqası ola bilməz.

Frazeologimlərin öyrənilmə tarixi, onların mahiyyəti, ingilis dilinin alınma frazeologizmləri və bu dildəki frazeologizmlərin azərbaycan dilinə tərcüməsi haqqında danışıqlarımızı yekunlaşdıraraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

Dilçilik ədəbiyyatında frazeologiyanın tədqiqat obyektindən bəhs edən müəlliflərin bir qismi onu geniş mənada, bir qismi isə dar mənada nəzərdə tutmuşlar. Birinci qrupa ümumiyyətlə hər hansı bir dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edənlər daxildir. İkinci qrupa isə dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını deyil, onlardan nitq və ya dil vahidlərinə ekvivalent olub, komponentləri mənə və quruluşca parçalanmayan qismini frazeologiya adlandıran müəlliflər daxildir. Bütün bu dilçilərin əsərlərində irəli sürülən bir sıra fikirlər və göstərilən dil faktları dilçiliyin frazeologiyaya sahəsinin tədqiqində müəyyən əhəmiyyətə malikdir. İstər dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edən, istərsə də dildəki söz birləşmələrinin hamısını deyil bir qismini frazeologiya hesab edən dilçilərin çoxu frazeologiyayı üslubiyatın tədqiqat obyektini kimi nəzərdə tuturlar.

Son illərdə bir tərəfdən frazeologiya üzərində daha mükəmməl tədqiqat aparən mütəxəssislərin dəlilləri, digər tərəfdən, türk dilləri faktlarının dərinədən öyrənilməsi tədqiqatçıları bu qənaətə gətirmişdir ki, dilçilik fənlərindən biri kimi frazeologiyanın dar mənada götürülməsi tamamilə məqsədə uyğundur.

Dilçilikdə frazeoloji vahidlərin təsnifi müxtəlif istiqamətlərdə aparılmışdır. Bunlardan Ş.Ballin, V.V.Vinoqradovun, N.N.Amosovanın təsnifatı müxtəlif dillərin frazeologiyasının tədqiqat olumunmasında böyük rol oynamışdır. Ş.Balli və V.V.Vinoqradovun təsnifatı bir müddət bir sıra başqa dillərin frazeologiyasından bəhs edən əsərlərdə tamamilə məqsədə uyğun sayılmış və olduğu kimi saxlanılmışdır. Lakin son illərdə bir sıra dillərin frazeologiyası ilə daha dərinədən məşğul olan tədqiqatçılar müəyyənləşdirmişlər ki, bu dilçilərin təsnifatı özünü doğrultmur. N.N.Amosova V.V.Vinoqradovun təsnifatı ilə razılaşmamışdır. O, frazeologizmləri “frazeoloji birləşmələr”, “frazeoloji bitişmələr” və “frazeoloji birləşmələr” adı ilə üç semantik qrupa bölür. Bunların hər birinin özünəməxsus əlamətini göstərir. N.M.Şanski isə bu təsnifatı daha da genişləndirərək sabit söz birləşmələrini üç deyil, dörd semantik qrupa bölür. O, sabit söz birləşmələrinin frazeoloji ifadələr qrupunu da qeyd edir. Dilçilikdə N.N.Amosovanın təsnifatı daha məqsədə uyğun hesab edilmişdir.

Digər dillərdə olduğu kimi, ingilis dilinin də frazeologiya dünyası çox böyük və müxtəlifdir. Bu dilin frazeologizmlərlə zənginləşməsində Bibliyanın, roma, yunan əfsanələrinin, bədii ədəbiyyatın və başqa dillərin rolu olmuşdu. Qədim dövrlərdən indiyədək Bibliya insanlar tərəfindən ən çox oxunan kitab olduğu üçün ingilis dilindəki frazeologizmlərin əksəriyyəti Bibliyadan götürülmüşdür. Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlər bibleizmlər adlandırılır. İngilis dilinin lüğət tərkibi bibleizmlərlə yanaşı şekspirizmlər və ingilis ədəbiyyatından götürülmüş frazeologizmlərlə zəngindir. Bu dildəki frazeologizmlərin müəyyən bir qismi İngiltərəyə ABŞ-dan gətirilmişdir. Amerika mənşəli bu frazeologizmlərin əksəriyyəti amerika bədii ədəbiyyatından alınmış frazeologizmlərdir. Bunlardan əlavə ingilis dilinin frazeologizmləri sırasına fransız, ispan, italyan, alman, ərəb, çin dillərindən alınmış frazeologizmlər də daxildir. Alınma frazeologizmlərinin bir qismi nisbətən dəyişdirilərək müasir formada ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil edilmişdir. Bütün bu frazeologizmlər ingilis dilinin zənginləşməsinə xidmət edir.

İngilis dili frazeologizmlərin azərbaycan dilinə tərcüməsi çox çətin və məsuliyyətli işdir. Bu çətinliklər ingilis dili ilə azərbaycan dilininin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu arasındakı fərqləndirən irəli gəlir.

Beləliklə hər bir dil bu və ya digər frazeologizmi özünəməxsus şəkildə dərk edir. Buna görə də tərcüməçi dillər arasındakı fərqi dəqiq şəkildə öyrənməyə borcludur. Bir sözlə tərcümə olunan ayrı-ayrı frazeoloji ifadələr həm orijinal zəmindən qoparılmamalı, həm də bu ifadə ilə azərbaycan dilinin oxucusu arasında nəzərə çarpacaq ögeylik olmamalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978.
2. Hacıyeva Ə. H. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət Bakı, 2006.
3. Həsənov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1979
4. <https://www.britishcouncil.az/english>
5. www.translit.az/ELEKTRON%20KITABXANA/.../Sahile_Mustafayeva-dioms.doc

Açar sözlər: frazeoloji birləşmə, frazeoloji vahid, ingilis dili, tərcümə, ifadə vasitələri

Key words: phraseological unit, English, translation, means of expression.

Ключевые слова: фразеологическая единица, английский язык перевод, средства выражения

Means of expression of the English phraseological units in Azerbaijani language

Summary

All these phraseological units serve to enrich the English language. The translation of English phraseological units into Azerbaijani is a very difficult and responsible task. These difficulties arise because of the difference between the vocabulary and composition of the Azerbaijani and English languages. The interpreter uses different types of translation in order to give the similar translation in Azerbaijani. They include the equivalent, analogue, description, keyword or letter, antonym, common, parallel translation. While translating differences between the languages should be accurately studied. In other words, the phraseological expressions that are translated in one word should not be dropped from the original ground, nor should there be a striking tendency between the reader of the Azerbaijani language.

Резюме

Средства выражения английских фразеологических единиц на азербайджанском языке

Фразеологизмы служат для обогащения словарного состава английского языка. Перевод английской фразеологии на азербайджанский язык является очень сложной и ответственной задачей. Трудности возникают из-за разницы лексического состава и грамматического строя английского азербайджанского языков. Интерпретатор использует такие виды переводов, как эквивалент, аналоговый описатель, буквенный или калькированный, параллельный переводы. В следует тщательно изучать некоторых различия, возникающее при переводе, случаях фразеологические выражения, которые переводятся одним словом, не следуют отбрасывать с оригинала. Это не должно быть чутким азербайджанскому читателю.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

məfəciət edirlər. Buna görə də hər bir gırkəmli yazı 31 ədəbi dilin somatik frazeologiyasını yeni ifadələrlə zənginləşdirir. Belə ifadələr tədricən sabit, populyar və məmumişlək ifadələr sırasına keçə bilər.

Elmi üslub - milli elmi təfəkkürün ifadəsidir. O, müxtəlif elm sahələrinin dilidir. Elmi üslubun əsas xüsusiyyəti məntiqilik, dəqiqlik, ardıcılıq və konkretlikdir. Elmin müxtəlif sahələrinə aid kitab, dərslik və məqalələr elmi üslubda yazılır. Bədii üslubun əsas göstəriciləri olan obrazlılığa, emosionallığa elmi üslubda, demək olar ki, təsadüf edilmir.

Elmi üslubun əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onda ixtisas sözlərinin — terminlərin bol - bol işlənməsidir. Hər bir elm sahəsinin özünəməxsus terminləri vardır ki, onlar yalnız mütəxəssislər üçün tam və dəqiq şəkildə anlaşılıqlı olur. Elmi üslubda mürəkkəb cümlələr, **modal sözlər çox işlənir**. Elmi üslubda fikrin daha dəqiq və yığcam şəkildə ifadəsi üçün çox vaxt müxtəlif sxem və qrafiklərdən, şərti işarələrdən geniş istifadə edilir. Elmi üslubda söz və ifadələr müəyyən elmi anlayışları birmənalı şəkildə, birbaşa ifadə edir. Buna görə də elmi üslubda fikrin müxtəlif cür anlaşılmasına, mətnaltı mənaya və ya çoxmənalılığa yol verilmir.

Bədii üslub - milli bədii təfəkkürün ifadəsidir. Obrazlı, emosional nitq formasıdır. Bədii üslub ədəbi dilimizin tərkibində həmişə aparıcı olmuşdur. Bədii üslub bədii üslubun (şeyrin, hekayənin, romanın və s.) dilidir. Bədii üslubda obrazlılıq özünü 3 səviyyədə göstərir: **fonetik, leksik, qrammatik**

Hər hansı SFB-in bu və ya digər fəsluba aid olması tarixi mahiyyət daşıyır və bu fərqlənmə prosesi hələ də davam edir. Təsəffü deyildir ki, dilin bugünkü inkişaf mərhələsində əksər frazeoloji vahidlər məhz neytral fəsluba aiddir. Neytral fəslubun yz kəzid xarakteri daşıyır. Məyyəyən mərhələdə danışıq fəslubuna və ya kitab fəslubuna məxsus somatik frazeoloji vahid tədricən bu dairədən kənara 31 xı b neytrallaşa bilər. Beləliklə, dildə intensiv şəkildə hər iki fəslubdan olan SFB-lərin yeni nüvləri və yeni modelləri yaranır.

Neytral SFB-lər dilin bəfəfn fəslublarını əhatə edir. Belə SFB-lər ekspressiv zalar daşımadan obektiv gerəklikdə baş verən hadisələrin sadəcə adlarını ifadə edir. Danışıq fəslubuna məxsus SFB-lərin neytral SFB-lərdən fərqi ondadır ki, onların işlənmə dairəsi dardır və yz məməxsus ekspressiv fəslubi zalara malikdir. Məsələn: to turn round one's fingers ("barmağına dolmaq"), to put sb. on his legs ("ayağa qaldırmaq"), to lend a hand ("əlindən tutmaq") və s.

Gyrfndəy kimi, danışıq fəslubuna xas olan SFB-lər obrazlı səciyyə daşıyır, nitqə sadəlik, səlislik və gyzəllik verir. Bəlkə də, elə buna görə bu tipli frazeologizmlərdən bədii əsərlərdə geniş istifadə olunur.

Kitab fəslubuna xas olan SFB-lər həm məxsusi işlənmə dairəsinə, həm də yz məməxsus yfksək ekspressiv-fəslub zalalarını malikdirlər. Onlar yazılı dildə işlənir və dilə obrazlılıq, poetiklik verir. Belə SFB-lər publisistik və elmi əsərlərin, eləcə də bədii əsərlərin dilində işlənir: to be on one's hind legs ("fzə durmaq"), by the skin of one's teeth ("təkdən asılı"), to come to sb's ear ("qulağına çatmaq"), to make a head against ("baş qaldırmaq").

Tədqiqat gystərir ki, somatik frazeologizmlər bədii və publisistik fəslubda zəngin mənə zalalarını qazanır, çünki bədii və publisistik fəslub digər fəslublara nisbətən emosionallıq, obrazlılıq, rəngarənglik, bədii zalanlıq cəhətdən daha geniş əhatə dairəsinə malikdir. Sadaladıqlarımız bu cəhətlər yz məməxsus bədii fəslubun ayrılmaz tərkib hissəsi olan fəslublərdə əziq şəkildə təzahür etdirir. Ədəbi dilin istər bədii, istərsə də publisistik fəslublu fəslubləri idiomlar, qanadlı syzlər, atalar syzləri və zərbi-məsəllər, somatik ifadələr, onomastik vahidlər və s. ilə zəngindir. Bunlardan somatik ifadələr demək olar ki, ədəbi dilin bəfəfn fəslublarında işlənmə imkanına malikdir. Ədəbi dil dedikdə, cılalanmış, məyyəyən normaya salınmış, vahid qaydalar toplusuna malik dil nəzərdə tutulur.

Fəslubi neytrallıq tələb olunan elmi dildə SFB-lərdən məhdud istifadə olunur. Somatik frazeoloji birləşmələr daha çox danışıq dilinə xas olur. Neytral fəslubda olan somatik frazeologizmlərin yzləri də danışıq dilində işlədilir. Bədii fəslubu və publisistik fəslubu frazeoloji vahidsiz təsəvvür etmək məmkün deyildir. Somatik ifadələrsiz də nə bədii fəslubdan, nə də publisistik fəslubdan danışıqmağa dəyməz. Deməli, bədii fəslubda da, publisistik fəslubda da somatik birləşmələrdən geniş istifadə olunur:

..... in a great hurry to read Lucas Lodge and throw himself at her feet
(Jane Austen. Pride and Prejudice, p.43).

The crisis has brought the whole problem of opera in Britain into the public eye ("World News", Jan.3, 1959)
(«Britaniya operasını nəzətinliyi bəfəfn ictimaiyyətin diqqətini yz məməxsus cəlb etdi»).

SFB-lər də dilin yaradıcılığı və daşıyıcılığı olan xalq tərəfindən yaradılır, ləğət tərkibi, yeni frazeoloji vahidlərin formalaşması fəfəfn mənbə rolunu oynayır və dilin əsas luğət fonduna daxil olur. Bədii əsərlərdə işlənməmiş somatik frazeologizmlərin yzrənilməsini şərtləndirən məfəfəmm amillərdən biri əsərlərin yarandığı dövür, ictimai-ədəbi məhiti nəzərə almaq, milli ədəbi dilin yenice inkişafa başladığı və başqa dillərin ciddi təzyiqinə məruz qaldığı bir dövürdə ifadə yaradıcılığı sahəsində yazıçı və dramaturqların ədəbi dilə (istər ingilis, istərsə də Azərbaycan) necə xidmət etdiyini aydınlaşdırmaqdır.

SFB-lərin məxtəlif fəslublara aid edilməsi, əlbəttə, onların zəngin ekspressiv, emosional məxsusiyyətlərə malik olması ilə bağlıdır. Lakin «frazeologiyanın fəslubi kateqoriyalardan biri kimi qəbul edib, ifadə vasitəsi kimi onun yalnız fəslubiyyətinə tədqiqat obyektinə olması» fikrini irəli sürmək yz məməxsus doğrudur. Malik olduğu fəslubi məxsusiyyətlər isə SFB-lərin qeyri-kateqorial əlamətidir.

SFB-lər bədii fəslubda işlənmə imkanlarına görə məyyəyən qrup təşkil edir. Bədəni fəzlərinin adlarından hansının bədii fəslubda daha çox işlənmə məqamını araşdırmaq. Məşahidələr gystərir ki, bədii fəslubda işlənen somatik birləşmələrdə ən çox baş, əl, ayaq, gyz, ağız və fəz leksik vahidləri işlənir. Onların eyni mənə kəsb edən sinonimləri ilə də əvəz edə bilərik: to be in one's heart - smth in one's heart.).

Fmumiyətlə, bədii syz ustaları nitqin canlı, təsirli və obrazlı olması fərfn frazeoloji ifadələrdən istifadə edir, fsluba uyğun olaraq ifadələrdə mərəyyən dəyişikliklər aparır və ya yeni hikmətli ifadələr yaradırlar.

Bu və ya digər yazıçı və şairin əsərlərinin dilinin frazeoloji təbiəti yyrənildikcə, həm də mərəyyən mənada həmin dyvrfn mənəzərəsi aydınlaşır. Mfəllif fərđi fslubuna uyğun olaraq bəzən frazeoloji birləşmənin sarsılmaz sabitliyini pozur. 3ox vaxt bu dəyişiklik əsərdəki yumurun təsirli yazması naminə edilir. Frazeoloji kartotekalarda belə dəyişmələr, əlbəttə, qeydə alınmalıdır, lakin mfəllifm fərđi fslub qaydaları ilə yaranan FB-lərin lfgətə daxil edilməsi məsləhət gylmfr.

Şekspir yz əsərlərində bu ifadələrdən geniş istifadə etməklə yanaşı, həm də bəzi somatik ifadələrin yaradıcısıdır. Əvvəl ədibin dilə daxil etdiyi ifadələrdən bir nəzəsinə diqqət yetirək, sonra isə onun daha qədim tarixə malik ifadələrdən yz əsərlərində necə istifadə etdiyinə baxaq: *the head and front of smth.* - 1) «ən əsas, mfhfm», 2) «rəhbər, başçı».

Othello... true, I've married her: The very head and front of my offending liath this extent no more (W.Shakespeare. Othello, p. 52) («Otello ...dfrzfr. Mən onunla evləndim. Bu, da sanki monim gfnahımdır»);

(as) *sharp as a serpent's tooth* («ilan dili kimi zəhərli»);

Lear: How sharper than a serpent's tooth it is, To have a thankless child!

(W.Shakespeare. King Lear, p 25) (“Lir: Dəhşət! İnsanını ilan kimi zəhərli, xeyirsiz yvladı ola”).

Sənətkarın frazeologiya sahəsində novatorluğu ilə 3ox vaxt fmumişlək syz yeni mənə, yeni həyat qazanır. Syz əsl sənətkar fərfn donuq vahid ola bilməz. O, syzfn daşındıgı bərfn semantik yfkr və fslubi zənginliyi gylməli və onun malik olduğu sonsuz imkanlardan məharətlə istifadə etməyi bacarmalıdır. Bəlkə elə buna gylə də 3ox zaman sənətkarın yaradıcılığı təxəyyüflə dildə myvcud olan hazır fraza qəliblərinə sığmır, adi deyiliş zərziyəsinin sınıntısına dylməyib, yeniliyə can atır. Beləliklə də, normadan kənara yazma, normanın pozulması halları baş verir.

Dilzilik ədəbiyyatında dil vahidlərinə mfnasibətə gylə iki cfr mənə gyltərilir: a) struktur mənələr (burada dil vahidlərinin yzlərinin semantikasi, onların məzmunu nəzərdə tutulur), b) informativ mənələr (burada verilən məlumatın mfxələf kateqoriyaları nəzərdə tutulur). Bu və ya digər dil vahidinin mftləq mənəsi olmalıdır. Bu mənə da yz nyvbəsində dil vahidinin məzmununu təşkil edir. Dil vahidləri olan somatik ifadələr eyni zamanda konnotativ (fslubi) mənə baxımından da səciyyələndirilir. Bu mənə nyvf isə informativ mənələrin bir nyvdfdr. Buradan belə aydın olur ki, somatik ifadələri əmələ gətirən syzlər dildə həm struktur, həm də informativ mənə kəsb edir.

Bədii fslubda emosionallığın təzahfr vasitələrindən biri kimi yzfnf gyltərən SFB yzfnəməxsus mənə xfsusiyyəti ilə elmi məzmunun qabarıq zətdirli olmasında mfhfm rol oynayır. Bunlar da leksik vasitələrdə olduğu kimi, elmi fslub zəminində işlənilən ona xidmət edən terminoloji vahidlər kimi formalaşır.

Ələbiyyat:

5. M.I.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva “İzahlı Dilzilik Terminləri” Maarif 1989
6. Abdullayev S.Ə Dil və bədii qavrayış, Bakı, 1984
7. Ağayev İ. Bədii və elmi fslub, Bakı, 1988
8. Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyasını əsasları, Bakı, 2008
9. Əliyev K.Y. Bədii ədəbiyyatda frazeologiyasını fslubi xfsusiyyətləri, Bakı, 1966
10. Vəliyeva N.3. Frazeoloji birləşmələrin mfcayisəli linqvistik təhlili Bakı, 2004
11. H.A.Bayramov “Azərbaycan dilinin frazeologiyasını əsasları” Maarif 1978.
12. H.A.Bayramov “Sabit syz birləşmələri. Mfəfir Azərbaycan dilində syz birləşmələri” Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı 1961
13. Смирницкий А.И. К методике сопоставительного изучения языков. «Иностранные языки в школе», 1953, №2

Azar syzlər: məcazlı q, emosional zalarlı q, neytral zslub, ədəbi dil;

Key words: figurativeness, emotional colouring, neutral style, literary language;

Ключевые слова: образность, эмоциональный оттенок, нейтральный стиль, литературный язык.

Summary

The Usage of Somatic Phraseological Units in Figurative and Literary Styles

This article is devoted to the usage of somatic phraseological units in figurative and literary styles. The stylistic potentials are studied in this article.

Резюме

Употребление соматические фразеологические сочетание в художественном и литературном стиле

Статья посвящена стилистические особенностям СФС в английском языке, рассматриваются выражение образности СФС и стилистические возможности СФС.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Salamova Zeynəb Seyfər qızı¹³⁵

DİLÇİLİKDƏ KONSEPT NƏZƏRİYYƏSİNİN TƏDQIQAT TARİXİ

“Konsept”-şüurun tərkib hissələrindən biri olanyaddaşın ifadə formasıdır. Konsept şüurun koqnitiv strukturu olub obyektivləşmə formalarına malikdir. Bu strukturun həm məzmunu, həm də material forması mövcuddur. Konsept hər hansı bir anlayış haqqında toplanan məntiqi, rəşional və hissi konnotativ informasiyadır. Konsept təfəkkürün reallığıdır. Konsept hissələrin və fikirlərin predmetidir. Məlumdur ki, “konsept” anlayışı fərqli adlarla antik mədəniyyət dövründə də, orta əsrlərdə də mövcud olmuşdur. O dövrlərdə bəşər dilinin əsasını təşkil edən universal linqvistik kateqoriyalar barədə fikirlər söylənilirdi. XVI əsrdə Avropa alimi F. Bekon təfəkkürün hissiyata əsaslandığını qeyd edirdi. F. Bekon dillərin müqayisəli qrammatikasını yaratmağın vacib olduğunu vurğulayaraq empirik tədrisin tərəfdarı olduğunu yazırdı. F. Bekondan sonra digər Avropa alimi R. Dekart da vahid sūni dilin yaranması ideyasını irəli sürürdü (2,25-30).

R. Dekartın fikrincə, dilin öyrənilməsi hər bir insanın təfəkkürünə məxsus olan sadə ideyaların nəzərə alınmasından asılıdır. R. Dekartın bu fikirlərini digər Avropa alimi V. Leybnets də təsdiqləyirdi. Onun fikrincə, sözün mənasını ümumi ideya və anlayışlar təsdiq edir. Avropa alimləri konsept anlayışını dil universalisi adlandırdılar (2,25-30).

Qrammatik səviyyədə dil universaliləri barədə ilk dəfə “Por-Royal” qrammatikasının müəllifləri A. Arno və K. Lanslo yazmışdır. Linqvistik fikrin bu istiqamətdə inkişafı sonradan dillərin geneoloji inkişafına yol açdı.

Müasir dilçilikdə “konsept”lər və dil universaliləri barədə danışarkən dillərin ümumi qanunauyğunluqları probleminə toxunmaq lazım gəlir. Avropa alimi L. Vitqenşteyn “Философские исследования” adlı əsərində yazırdı: “Dildə müəyyən qayda yaratmaq lazımdır. Bu qayda müəyyən məqsəd daşmalıdır. Bu məqsədlə biz dilləri fərqləndirən linqvistik formaları müəyyənləşdirməliyik”.

Vaxtilə tədqiqatçılar areal dilçiliyə, müqayisəli-tarixi dilçiliyə və tipoloji tədqiqatlara daha çox üstünlük verirdilər (3,79-128). O zamanlar hələ adı çəkilməyən “konsept” anlayışı və dil universaliləri genetik qohumluq, arealda müşahidə olunan qarşılıqlı təsir və tipoloji oxşarlıqlarla izah olunurdu. Dilçilər qeyd edirdilər ki, dil vahidlərinin oxşarlığını areal və genetik səbəblərlə izah etmək mümkün deyilsə, o zaman universal qanunauyğunluqlara müraciət etmək lazımdır.

Dil ümumbəşər mədəniyyətinin bir hissəsi olduğu üçün universaliləri aydınlaşdırmaq mümkündür. Dil universaliləri hər bir fərdin və ümumiyyətlə cəmiyyətin dili ilə ətraf aləmin psixoloji mexanizmlərlə əks olunması arasındakı əlaqəni aydınlaşdırmağa şərait yaradır. Ç. F. Xokket dil haqqında yazırdı: “Şifahi formada dil ümumbəşər mədəniyyətinin bir hissəsidir” (4,5-76). Fransız alimi Ş. Ballinin fikrincə, dildə hiss və həyəcanları əks etdirən “affekt kateqoriyaları” mövcuddur. Alim “Французская стилистика” adlı monoqrafiyasında qeyd edirdi ki, dil insan həyatının müxtəlif cəhətlərinə aid olan emosiyaları ifadə etməyə qadirdir (5,163-167). Dildə koqnitiv münasibətin formalaşmasında Ferdinand de Sössürün ardıcılardan hesab olunan A. Seşenin adını qeyd etmək lazımdır. A. Seşenin fikrincə, Sössür dixotomiyası- sinxroniya və diaxroniyadan başqa üçüncü bir məfhum – təşkil olunmuş nitqin linqvistikası da mövcuddur.

Bu elmi istiqamətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, interpretasiyanı aktuallaşdırır. Nitq aktı zamanı danışan qəbul olunmuş normaları poza bilər, dinləyən isə onların dəyişmələrini qəbul edə bilər. Bu zaman A. Seşenin fikrincə, dil sinxroniya və diaxroniyaları eyni zamanda əks etdirir (5,163-167).

R. Yakobsonun tədqiqatlarında bu problemə xüsusi diqqət yetirilir. Alim dil universalilərinin semantika ilə əlaqəsini qeyd edir.

Məhz R. Yakobsondan sonra nitqin yaranması prosesi dilin araşdırılmasının əsas aspektlərindən birinə çevrildi. Dilin linqvistik araşdırma obyektini kimi tədqiqatın antropoloqlarla, psixoloqlarla və kulturoloqlarla bərgə öyrənilməsi diqqət mərkəzində dayandı. Bu mövzudan danışarkən strukturalizm cərəyanını və onun nümayəndələri L. Yelmslevi və P. Yakobsonu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Strukturalizmin banilərindən biri olan Boduen de Kurtene qeyd edirdi ki, dildə ümumiləşmələr daha geniş sahələri əhatə edərək dilçiliyi psixologiya, sosiologiya, antropologiya və biologiya ilə əlaqələndirir (6,18-23).

Əsası Vilhelm fon Humboldt tərəfindən qoyulan koqnitiv linqvistika dillərin ümumi inkişaf qanunlarını əks etdirirdi. Amerika strukturalistlərinin əsərləri koqnitiv linqvistikanın inkişafında böyük əhəmiyyətə malik idi. Xalqların mədəni həyatının inkişaf aspektlərini kompleks araşdırmağa imkan yaradan deskriptivizm antropoloji tədqiqatlara əsaslanırdı. Bu dilçilik istiqamətinin görkəmli tədqiqatçısı F. Boas idi. Avropa mədəniyyətlərinə məxsus dillərdən çox fərqlənən canlı hindu dillərinin faktlarına əsaslanan tədqiqatlar nəticəsində aydın oldu ki, hətta ən kiçik anlayışlar belə xalqın mədəni marağını əks etdirir.

Koqnitiv dilçiliyin görkəmli nümayəndələrindən olan F. Boas dillərin öyrənilməsində iki əsas istiqaməti qeyd edirdi: 1) Yeni təhlilin əsasında dayanan münasibətin formalaşması. 2) Dillərdə olan və mədəniyyətlərdə formalaşan fərqlərin araşdırılması.

Birinci istiqaməti təmsil edən Avropa alimi L. Blumfeld nitq aktını üç hissədən ibarət olan bir hadisə kimi təsvir edirdi: praktik fəaliyyət, nitq və stimulyasiya. Təfəkkür daxili nitqlə eyniləşdirilirdi, dil isə siqnallar sistemi kimi qəbul olunurdu. L. Blumfeld sözlərin prosesini seqmentlərə bölür və dil vahidlərinin əhatəsinin vacibliyini qeyd edirdi. Dil vahidlərinin əhatəsini L. Blumfeld distribusiyası prosesi adlandırdı.

İkinci istiqaməti təmsil edən E. Sepir dildə olan özəllikləri aşkara çıxarmaq üçün tipologiya və bölgüyə müraciət edirdi. E. Sepirin fikrincə, dil və mədəniyyət bir-biri ilə sıx surətdə əlaqədardır. Nə dili mədəniyyətsiz, nə də mədəniyyəti dilsiz təsvir etmək mümkün deyildir (5,217-218; 252-253).

Bu münasibət T. A. van Deykin əsərlərində də hiss olunur. “Язык, познание, коммуникация” adlı əsərində T. A. van Deyk qeyd edirdi ki, sosial şərait koqnitiv münasibətlərin inkişafında xüsusi rola malikdir. İdeya və biliklərin nəsil-dən-nəslə ötürülməsi milli mentallığı formalaşdıran amillər sayıla bilər.

Koqnitiv dilçiliyin inkişafında E. Benvenistin də rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun fikrincə, mədəniyyətin dillə qarşılıqlı təsiri dil sistemində və dilin funksionallığında öz təzahürünü tapır.

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi dilçilik elmi üçün yeni bir problem deyildir. Bu barədə Vilhelm fon Humboldtun “xalqın ruhu dildə əks olunur” ideyasını xatırlamaq yerinə düşərdi. V. fon Humboldt dili mədəniyyətin birbaşa ifadəsi hesab edirdi. Amerika alimləri F. Boas, E. Sepir və B. Uorf Humboldtun ideyalarını inkişaf etdirmiş, dilin nisbilik nəzəriyyəsini yaratmışlar. Bu nəzəriyyə sübut edir ki, yalnız öz dilinin imkanları ilə

¹³⁵ Bakı Slavyan Universiteti, pearl283@mail.ru

kifayətlənən xalq bu dilin onlara verdiyi dünyagörüşü ilə yaşayır. Dil mütləq və hərtərəfli hakimiyyətə malikdir. Dil təfəkkür normaları və davranışı müəyyənləşdirir, məntiqi kateqoriyaların və konsepsiyaların yaranmasında aparıcı rol oynayır, insanın fərdi və ictimai həyatına hərtərəfli nüfuz edir.

L.Y.Çerneykonun fikrinə, konsept hissələrin və fikirlərin predmetidir. Konsept şüurun koqnitiv strukturu olub obyektivasiya formalarına malikdir. Bu strukturun həm məzmunu, həm də material forması vardır. Konsept maddiyyatın deyil, şüurun reallığıdır. Onun vasitəsilə şüurun maddi aləmə münasibəti öyrənilir (1,20-24).

Y.S.Stepanov bu fikirdədir ki, konseptlər yalnız düşünülür, həm də hiss olunur. Konseptlər hissələrin- məhəbbətin və nifrətin, qarşudurmanın predmetidir.

V.İ.Karasik konseptə insan həyatında ifadə olunan mental formalar kimi baxır və qeyd edir ki, konsept vahid məzmunun milli təfəkkür formasıdır (8,206-209). L.O.Çerneyko və V.A.Dolinskinin monoqrafiya və məqalələrində konsept-məndə təsbit olunmuş sintaqmatik münasibətlərdən doğan paradiqmatik strukturdur (8,206-209). L.O.Çerneyko qeyd edir ki, konsept informasiyanı saxlayan və yenidən canlandırma bilən şüurun tərkib hissələrindən olan yaddaşın modelləşmə və dərk etmə ələtidir.

Konsept-şüurun koqnitiv strukturu olub obyektivləşdirmə formalarına malikdir. Bu strukturun öz məzmunu mövcuddur. Konsept-hər hansı əşya və ya hadisə haqqında müəyyən mədəniyyətlərdə mövcud olan məntiqi anlayışı, rəşional məfhumu, eyni zamanda konnotativ, hissi mənalara cəmləşdirən, toplayan substantivdir (1,20-24).

Konsept-real aləmin deyil, təfəkkürün reallığıdır. Onun vasitəsilə şüurun real aləmə münasibəti öyrənilir. Konsept-emosiyaların, simpatiya və antipatiyaların, bəzən də qarşudurmaların predmetidir.

V.İ.Karasikin fikrinə, konsept həyat təcrübəsinin tipikləşmiş, süür vasitəsilə dərk oluna bilən və yaddaşda qorunan mental formalarıdır. Bu mental formalar çoxcəhətlidir. Həmin mental formalarda insanın həyat təcrübəsinin müxtəlif fraqmentləri, yaranmış informasiyalar ifadə olunur.

A.V.Rudakova qeyd edir ki, konsept-ayrıca vahid və bölünməz məzmunu malik olan formadır (8,206-209).

Y.S.Stepanov yazır: “Konseptlər yalnız düşünülür, həm də hiss olunur” (7,91-94). M.A.Xolodnaya konsepti strukturun xüsusiyyətlərini ifadə edən anlayış hesab edir. Alim “Интегральные структуры понятийного мышления” adlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, konsept-əşyaların arasındakı əlaqəni ifadə edən mental representasiyadır. Təfəkkür dinamikdir, təfəkkür beyinin fəaliyyəti olub obrazların və konseptlərin yaranmasını özündə ehtiva edir. Konsept sözün mənası ilə bilavasitə əlaqədardır (9,23-30). A.P.Babuşkin “Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная семантика” adlı əsərində qeyd edir ki, konsept-əşya və hadisələrin arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirən mental representasiyadır (10,13-17). İ.A.Sternin qeyd edir ki, şüür beyinin statik aspekti, təfəkkür isə dinamik aspekti ilə bağlıdır. Təfəkkür –beyin fəaliyyətidir və onun nəticəsində obrazlar və konseptlər yaranır.

Konsept termini A.V.Rudakovanın “Когнитология и когнитивная лингвистика” adlı monoqrafiyasında geniş izah olunur. Dilçi alim bu nəticəyə gəlir ki, konseptin vahid müəyyən olunmuş tərifı yoxdur, bu isə onun ixtiyariliyi, oxşar mənalara qovuşa bilməsi ilə əlaqədardır (12,41-43). Konsept termininin izahına N.Y.Şvedovanın və İ.Y.Nikişyanın əsərlərində də rast gəlinir (13,506-510).

A.Vejvitskaya “Язык. Культура. Познание” adlı əsərində yazır: “Konsept-ideal aləmə məxsus obyektidir. Bu obyekt insanın real aləm haqqındakı müəyyən mədəni və mental baxışlarını ifadə edir” (14,16-20).

Akademik O.S.Lixaçovun ideyalarını davam etdirən V.A.Maslova qeyd edir ki, konsept mənadan yaranır, lüğəvi mənənin insanların şəxsi təcrübəsi və xalq təfəkkürü ilə birləşməsindən əmələ gəlir. Alim yazır: “Hər bir konsept mürəkkəb mental kompleksi özündə ehtiva edir, onun məzmununda insanın obyektə və onun komponentlərinə münasibətləri ifadə olunur” (15,45-52).

Koqnitiv elmin və koqnitiv dilçiliyin ideyaları heç də bütün dünya alimləri tərəfindən qəbul olunmur. Bir sıra tədqiqatçılar belə hesab edir ki, koqnitivizmin bu və ya digər vacib prinsipləri vaxtilə məşhur dilçi alimlər tərəfindən tədqiq olunmuş və bu gün koqnitivizmlə bağlı bir sıra məsələlər olduqca şisirdilir. Bununla belə, qeyd etməliyə ki, ayrı-ayrı sahələrdə bu mövzu ilə bağlı olan fraqmentlər, hissəciklər heç də bir araya gələrək vahid sistem formalaşdırma bilməz.

Tədqiqatçılar koqnitiv elmi fərdi surətdə dəyərləndirirlər. Bəziləri belə düşünür ki, bu, insan beyni və şüür haqqında elmdir. Belə bir fikir də mövcuddur ki, bu elm dərk etmə prosesi ilə məşğul olmalı, insan beynində baş verən idrak və dərk etməni tədqiq etməlidir. Koqnitiv elm haqqında ən geniş yayılan mülahizələrdən biri R.Separda məxsusdur. Separd bu elm sahəsinin məlumatın əldə edilməsi və biliklər sistemi haqqında elm olduğunu söyləyir və fikirlərini belə ifadə edir: koqnitiv paradiqmin yaratdığı elm sahələrinə koqnitiv sosiologiya, koqnitiv antropologiya, koqnitiv psixologiya və koqnitiv dilçilik aid edilir. Yeni bir elmi paradiqm kimi xüsusi çəkiyə malik olan dilçilik insanın nitq-təfəkkür fəaliyyətində böyük əhəmiyyətə malikdir. Müxtəlif vasitələrlə insana çatan bütün məlumat yığımları dil vasitəsilə təhlil olunur və nitqin süzgəcindən keçir. Yalnız dil insan şüurunda baş verən dərk etmə proseslərini obyektivləşdirməyə, dəyərləndirməyə, insan tərəfindən qəbul edilən bu və ya digər situasiyanı qiymətləndirməyə qadirdir. Ətraf aləm haqqında bilikləri özündə əks etdirən insanın koqnitiv mənənin fərqli mənlərdə aktuallaşması mental sahəni əhatə edir. Bununla bərabər söz və sözləmlərin mənalara müəyyən kontekstdə koqnitiv struktur ilə uyğundur.

Ədəbiyyat

1. Чернейко Л.И. Имя сущьба как объект концептуального и ассоциативного анализа. Москва: Вестник МГУ, серия 15, филология, 1996, № 6, с. 20-24
2. **Березин Ф.М. История лингвистических учений.** М.: Высшая школа, 1975.
3. Витгенштейн Л. Философские исследования // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI Лингвистическая прагматика. М.: Прогресс, 1985, с. 128
4. Хоккет И. Проблема языковых универсалий // Новое в лингвистике. М.: Прогресс, 1970, с. 5-76
5. **Алпатов В.М. История лингвистических учений.** М.: Языки славянской культуры, 2001, с. 163-167.
6. **Болден де Куртене. Избранные труды по общему языкознанию.** Том II. Москва, 1963
7. Степанов Ю.С. Константы. М.: Наука, 2005, с. 91-94
8. Карасик В.И. Этноспецифические концепты. Кемерово, 2004, с. 209
9. Холодная М.А. Интегральные структуры понятийного мышления. Томск, 1993
10. Бабушкин Анатолий Павлович. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика. Воронеж, 1998
11. Попова З.О., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. М.: Наука, 2007
12. Рудакова А.В. Когнитология и когнитивная лингвистика. Воронеж, 2002
13. Шведова Н.Ю. К определению концепта как предмета языкознания // Языковая личность. Москва, 2006
14. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М.: Наука, 1997
15. Маслова В.А. Лингвокультурология. М.: Наука, 2001

Аçar sözlər: müasir dilçilik, koqnitiv aspektlər, dil fəaliyyəti, dilçiliyin aktual istiqamətləri, dilin lüğət tərkibi.

Ключевые слова: современная лингвистика, когнитивные аспекты, языковая деятельность, актуальные направления лингвистики, лексический состав языка.

Key words: modern linguistics, cognitive aspects, linguistic activity, current directions of linguistics, lexical composition of the language.

История исследования теории концепта в языкознании

Резюме

Формирование языкового и культурного пространства становится предметом лингвокультурологии как одного из наиболее актуальных направлений лингвистики. Лексический состав языка, находясь в постоянной динамике продолжает быть объектом научного исследования современных лингвистов. Лингвисты анализируют семантику слов, их способность воздействовать друг с другом. Современную лингвистику характеризуют также работы, принимающие культурологический подход к исследованию. Расширив сферу своих интересов, современная лингвистика в последние десятилетия сконцентрировала внимание на когнитивных ментальных аспектах языковой деятельности. Когнитивный анализ языковых выражений позволяет проследить путь языковой единицы от ее словарной фиксации до контекстного функционирования.

History of studying the concept theory in language

Summary

Formation of the language and cultural fields is becoming the subject of linguocultural science as one of most actual directions of linguistics. The lexical content of language, being always dynamic, is still used as an object of scientific research by modern linguists. Linguists analyze the semantics of the words, their ability to interact with each other. Modern linguistics is also characterized by works that accept a cultural approach to research. Having expanded the scope of its interests, modern linguistics in recent decades has focused on the cognitive mental aspects of linguistic activity. Cognitive analysis of language expressions presents a way to trace the path of a language unit from its vocabulary fixation to contextual functioning.

Rəyçi: prof. Zəmfira Əliyeva

MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASI DİGƏR TƏFƏKKÜR KATEQORİYALARININ ETNİK MƏDƏNİYYƏTİ KİMİ

Mənsubiyyət anlayışı adı altında iki varlığın arasında olan münasibət əks olunur. Həmin münasibətlər uzun dövr ərzində formalaşmış və sabitləşmişdir. Bəllidir ki, insan cəmiyyətində mülkiyyət anlayışı uzun tarixi inkişaf yolu keçərək indiki səviyyəyə gəlib çatmışdır. Deməli, buna uyğun olaraq, mənsubiyyət də uzun tarixi inkişafın məhsuludur.

Mənsubiyyət kateqoriyası təkcə ayrı-ayrı fərdlərin deyil, eləcə də bütöv etnosun təfəkküründə mövcud olan ətraf aləmə münasibət sistemidir. Bu sistemi dərk etmək üçün yalnız formal cəhətdən tədqiq etmək kifayət etmir. Mənsubiyyət kateqoriyası, eləcə də digər təfəkkür kateqoriyalarının etnik mədəniyyət əsasında öyrənilməsi yeni nəticələr əldə etməyə imkan verir. Son dövrlərdə dilçilikdə dərkətmənin aktiv subyektivi olan insan amilinin rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, dil antropoloji yanaşmanın təzahürüdür. Antropologizm mərkəzində insan dayanan fəlsəfi konsepsiyadır. Bu fəlsəfi konsepsiyanın tərəfdarı "insan" anlayışına əsas dünyagörüş kateqoriyası kimi baxır və sübut etməyə çalışırlar ki, anlayışa əsaslanmaqla dünya haqqında təsəvvürlər sistemini işləyib hazırlamaq olar (23, 33). Antropoloji prinsip dilçilikdə elmi tədqiqatların metodoloji əsası kimi qəbul edilir. Bu məsələyə münasibət bildirən Y.S.Kubryakova yazır ki, elmi obyektlər, hər şeydən əvvəl, onların insan üçün, insanın həyat fəaliyyətindəki roluna görə, insan şəxsiyyətinin formalaşmasında yerinə yetirdiyi funksiyaya görə öyrənilir (8, 212). L.İ.Kartalevanın qeyd etdiyi kimi, dil insan prizmasından insan üçün öyrənilir (bax: 10, 35). Yəni dil insan üçün, insan əndazəsində yaradılıb və bu miqyas dilin özünün quruluşunda həkk olunub; dil də məhz buna uyğun şəkildə öyrənilməlidir. Buna görə də dilçilik həmişə insandakı dil və dildəki insan haqqında elm olaraq qalacaq (22,15). M.V.Milovanovanın qeyd etdiyi kimi, hər bir dil ətraf aləmi özünəməxsus formada şəkilləndirir, onu konseptuallaşdırmaq üçün öz üsullarına malikdir. Real aləmin dərk olunmasının milli xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq "insan" konseptlərinə müraciət etmədən mümkün deyil (14, 726). E.Piriyevə görə, istənilən konseptin təşəkkülündə mədəni informasiya mərkəzi rol oynayır (1, 11). Y.V.Raxilina koqnitiv semantik izahın üstünlüyünü onun antroposentrik məğzində görür (18, 281). Bütövlükdə, dil vahidlərinə koqnitiv yanaşma antroposentrik izahlarda öz əksini tapır (bax: 3; 5; 12; 17;20).

Mənsubiyyət kateqoriyası antroposentrik xarakterə malikdir. Çünki bu kateqoriya ətraf aləmi öyrənən və mənimsəyən insana istiqamətlənmişdir. Bu hər şeydən əvvəl prototipik mənsubiyyət konstruksiyalarında öz əksini tapır. Məlumdur ki, bu qəbildən olan konstruksiyalarda posesor rolunda insan, korrelyat rolunda isə cansız əşyalar çıxış edir. Ayrı-ayrı xalqlar dünyanı fərqli şəkildə görür və konseptləşdirir ki, bu da dillərin quruluşunda öz əksini tapır. Mənsubiyyət mənasının dilin sintaktik quruluşunda əks olunmasının xarakterinə görə dillər "var olmaq" və "malik olmaq" qruplarına ayrılır. Müq. et: azərbaycanca Mənim kitabım var; rusca У меня есть книга; ingiliscə I have a book. Bunu sxematik olaraq aşağıdakı kimi göstərilir: y X ecmь Y (X-in Y-i var) və X has Y. Azərbaycan dili bu bölgədə "var olmaq" dilləri qrupuna aid oluna bilər. Azərbaycan dilində xəbəri var sözü ilə formalaşan konstruksiyalarda posesor ismin yiyəlik halında işlənir, mənsub əşya isə xüsusi mənsubiyyət şəkli qəbul edir. Rus dilini də tipik "var olmaq" dillərinə aid edirlər. Çünki bu dildə mənsubiyyət anlayışını ifadə etmək qabiliyyətinə malik olan predikativ konstruksiya y X ecmь Y (X-in Y-i var) sxemi üzrə düzəlir. Müq. et: У Игоря был ключ "İqorun açarı vardı". İngilis dilini Azərbaycan və rus dillərindən fərqli olaraq "malik olmaq" dilləri qrupuna aid etmək olar. Çünki burada mənsubiyyət anlayışını idad edən predikativ konstruksiya X has Y sxemi üzrə düzəlir. Bu tip konstruksiyalarda posesor ismin adlıq halında olur. Müq. et: He has a car "Onun maşını var".

Dillərin tipoloji baxımdan öyrənilməsinə əsaslanan bir sıra tədqiqatçılar bu fikirdədir ki, y X ecmь Y sxemi üzrə meydana çıxan possessiv predikativ konstruksiyalar X has Y sxemi üzrə yaranan konstruksiyalarla müqayisədə daha ilkindir (13; 7). K.Cinçleyə görə, "malik olmaq" feili daha sonralar, sahiblik münasibətini ifadə etmək üçün daha spesifik feil kimi əmələ gəlir və öz istifadə dairəsini genişləndirir (24, 19).

Məlumdur ki, dildə xalq üçün əhəmiyyətli olmuş, yaxud olan şeylər həkk olunur. Qrammatika, o cümlədən də sintaksis bu baxımdan xüsusi önəm daşıyır. Karasikə görə, məhz qrammatikada xalqın mədəniyyəti üçün ən vacib konseptlər qeydə alınır (6, 208). Dilçilikdə koqnitiv metodun tətbiqi ilə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, xalqın dünyagörüşü ilə həmin dildə istifadə olunan müəyyən sintaktik konstruksiyalar arasında müəyyən əlaqə mövcuddur. Məsələn, A.Vejbitskaya rus dilində y X ecmь y sxemi üzrə qurulan possessiv konstruksiyaların işləkliyi rusların passiv həyat istiqamətinin nəticəsi və dildə əks olunması hesab edir (4, 332). Onun fikrincə, həmin possessiv konstruksiyalar göstərir ki, ruslar onları əhatə edən aləmdə baş verən əşya və hadisələrin insan iradəsindən kənarında hesab edirlər. Yəni insanların öz həyatlarına, onları əhatə edən aləmdəki hadisələrin gedişinə təsir göstərmək imkanları çox azdır (4, 342). Qeyd etmək lazımdır ki, digər slavyan dilləri (Ukrayna, belorus və s.) xüsusən də german və roman dilləri ilə müqayisədə rus dilində y X ecmь Y sxemi ilə düzələn possessiv konstruksiyalara daha çox üstünlük verilir. German dillərindən olan ingilis dilində isə X has Y sxemi üzrə yaranan konstruksiyalar işlənir. Belə konstruksiyalarda subyektin adlıq halda işlənməsi ingilisdilli mədəniyyət daşıyıcılarının agentiv dünyagörüşündən xəbər verir.

Dünyanın dərk olunmasının dildə öz əksini tapan milli özünəməxsus cəhətlərini müəyyənləşdirmək üçün dilçilikdə linqvokulturoloji yanaşmadan istifadə olunur. Məhz bunun köməyi ilə dildəki mənsubiyyət situasiyalarının hərtərəfli xarakteristikasını vermək mümkün olur. Linqvokulturologiya üçün dil vahidinin təkcə işlənmə xüsusiyyətləri deyil, eyni zamanda həmin vahidlərin mədəni anlamı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, linqvokulturologiya üçün "milli xarakter" anlayışı da vacibdir. "Milli xarakter" dedikdə hər hansı bir xalqın uzun müddət mövcud olduğu cəmiyyətin dəyərləri əsasında formalaşmış fəaliyyət və ünsiyyətinin nizamlanmasının ən vacib üsullarının cəmi nəzərdə tutulur (2, 74). F.İ.Smimov "milli xakteri" bu və ya digər millətin nümayəndələrinə xas olan adət halını almış fəaliyyət və davranış normalarının cəmi kimi başa düşür (21, 179)

Fransız dilindəki "malik olmaq" semantikli fellərin təhlili bu qənaəti daha da gücləndirir. Müasir fransız dilində "malik olmaq" semantikli bir neçə leksik vahid işlənir. Onların içərisində avoir feili nitqdə digər sözlərlə əlaqəyə girmək, eləcə də daha ümumi anlayış ifadə etmək baxımından digərlərindən fərqlənir və geniş işləkliyə malikdir. Avoir feili hələ IX əsrdə qeydə alınmış ən qədim fransız sözü hesab olunur. Əski fransız dilində bu söz aveir şəklində müşahidə edilir. Öz kökü etibarən latın dilindəki habere feili ilə bağlıdır. Latın xalq dilində iki sait arasında [b] səsi [v] səsinə keçir, [é] səsi isə açıq hecədə dodaqlanma xüsusiyyəti kəsb edərək [oi] diftonquna çevrilir. Bunun nəticəsində isə müasir fransız dilindəki avoir fonetik variantı meydana çıxır.

Posséder feli "hər hansı bir əşya və yaxud keyfiyyətə malik olma" anlayışını ifadə edir. Lakin belə sahiblik ilkin olmayıb, müəyyən zaman çərçivəsində baş verir. Bu feil latın dilindən alınma hesab olunur. Belə ki, posséder feliöz kökü etibarilə latın dilindəki possidère sözüdür. Latın dilində bu söz müxtəlif mənalarda işlənsə də, əski fransız dilinə "malik olmaq", "hər hansı bir mülkün sahibi olmaq" mənalarında keçmişdir.

Bunun əksinə olaraq, douer (passiv forması: -être doué, -e) feli təbii, ilkin keyfiyyətə malik olmanı ifadə edir və əsl fransız mənşəli sözdür. Bu söz öz kökü etibarilə latın dilindəki dotare feli ilə əlaqəlidir.

Jouir feli də əsl fransız mənşəli söz olub, malik olmanın sahib şəxsə fayda verməsini ifadə edir. Tədqiqatçılar bu felin öz kökü etibarilə latın dilindəki gaudère sözü ilə əlaqəli olduğunu göstərirlər. Əski fransız dilində palatallaşma nəticəsində [g] səsi [i] səsinə keçir, daha sonrakı əsrlərdə isə [o] sasi [ou] diftonquna doğru inkişaf edir: gaudère) gaudire) goir)joir)jouir.

Eyni semantika bénéficiér felində də var. Lakin jouir felindən fərqli olaraq bénéficiér felində göstərilən semantika daha güclü ifadə olunur. Yəni burada aksent sahib olmadan əldə edilən faydaya, xeyirə vurulur. Bénéficiér feli də əsl fransız mənşəli sözdür. Bu sözün XVI əsrdə bénéfici sözü ilə feildən fərqlənən şəkildə vasitəsilə yaranmış mənada.

Disposer feli sahib olmanı malik olduğuna (zaman, müəyyən məbləğ pul və s.) sərəncam vermək imkanı kimi təqdim edir. Bu feil də latın dilindən (disponère felindən) alınma hesab olunur (bax:16).

A.B.Sentsov və A.Y.Ostroumova fransız və rus dillərində sahiblik semantikasını ifadə edən felləri fransız və rus xalqlarının milli mentalitetlərini ifadə etməsi baxımından fərqli şəkildə qruplaşdırırlar. Onların fikrincə, fransız dilindəki sahiblik semantikası feillər aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

- 1) "malik olmaq, əldə olmaq, istifadə etmək" semantikalı fellər: avoir, disposer, bénéficiér, jouir;
- 2) "sahib olmaq, yiyə olmaq, əldə etmək" semantikalı fellər: avoir, posséder, tenir;
- 3) "ələ keçirtmək, əldə etmək, tutmaq, işğal etmək" semantikalı fellər: avoir, prendre, attraper, obtenir, acquérir;
- 4) "hiss etmək" semantikalı fellər: avoir, éprouver, sentir;
- 5) "aldatmaq, ələ vermək, hiylə ilə əldə etmək, oğurlamaq" semantikalı fellər: attraper, posséder (buraya jarqon və loru leksikada işlənən tromper, duper, rouler, berner, empaumer, baisier, entuber, emberlificoter, feinter sözləri də aid olunur);
- 6) "şimikdirmək, aldatmaq, zorla məcbur etmək" semantikalı fellər: avoir, posséder (buraya jarqon və loru leksikada işlənən séduire, baisier, entuber, tomber sözləri də aid olunur).

Rus dilindəki sahiblik semantikası feilləri isə müəlliflər tərəfindən aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- 1) "sahib olmaq, malik olmaq" semantikalı fellər: владеть, иметь, обладать;
- 2) "malik olmaq, mövcud olmaq, əlmlə olmaq" semantikalı feillər: иметь, существовать, быть, располагать, находиться;
- 3) "tutmaq, işğal etmək, ələ keçirmək" semantikalı feillər: захватить, овладеть, завладеть, занять;
- 4) "ələ keçirmək, tutmaq, bürümək (hiss haqqında)" semantikalı feillər: овладеть, охватить, обуть (о чувстве);
- 5) "əldə etmək" semantikalı feillər: поиметь (в разных смыслах) (19, 148– 149).

Müəlliflər sahib olmaq anlayışının əsas struktur əlamətlərini belə formullaşdırırlar: a) əldə etmə prosesi ~ mənsub olma vəziyyəti; b) əldə etmə üsulu ~ nəticə; c) insanın daxili aləmi ~ xarici aləm, bizi əhatə edən gerçəklik; ç) sahiblik obyektinin zorla alma bilməsi ~ sahiblik obyektinin zorla alma bilməməsi; d) ələ keçirmədə gücdən istifadə ~ gücdən istifadə olunmaması (19, 149).

Fransız və rus dillərində sahib olma anlayışının struktur əlamətlərini təhlili göstərir ki, rus dili ilə müqayisədə fransız dilində "hiylə ilə əldə etmək", "zorla əldə etmək" semantikalı fellər daha çoxdur və geniş işləkliyə malikdir. A.B.Sentsov və A.Y.Ostroumova bu dil təzahürünün səbəblərini hüquq müstəvisində axtarırlar. Onların fikrincə, fransız mədəniyyəti çox dəqiq şəkildə hüquqi baxımdan tənzimlənən Roma mədəniyyətinin təsiri altında formalaşdığından fransızlarda mülkiyyət anlayışı ruslarla müqayisədə daha tez formalaşmışdır. Bununla bərabər, fransız cəmiyyəti mülkiyyət hüququnu insanın əsas hüquqlarından biri kimi qəbul etsə də, mülkiyyət hüququnun pozulması hallarını da qəbul edir və belə yanaşma fransız dilində öz ifadəsini "hiylə ilə əldə etmək", "zorla əldə etmək" semantikalı fellərdə tapır (19, 150).

Fransız və rus dillərinin müqayisəsi göstərir ki, "malik olmaq" anlayışını ifadə etmək üçün fransız dilində avoir felinin qarşılığı kimi rus dilində bir çox hallarda быть feili işlənir. Rus dilində "malik olmaq" mənasında иметь feili də var. Иметь feli müasir rus dili ilə müqayisədə qədimrus dilində, eləcə də əski slavyan dilində daha geniş semantikaya malik olmuşdur. Bu dillərin sonrakı inkişafı zamanı иметь feli həm rus, həm də digər şərq slavyan dillərində öz istifadə dairəsini daraltmışdır (15.112). Bunu fransız və rus təfəkküründəki "müvcud olmaq" və "malik olmaq" anlayışlarının fərqli şəkildə qavranılması ilə izah etmək olar. Fransız mentalitetində hər hansı əşyanın, obyektin mövcud olması onun istifadə olunması kimi başa düşülür. Rus mentalitetində isə hər hansı əşyanın, obyektin mövcud olması onun istifadə olunması demək deyil. Müasir dilçilikdə insan və onun məişətinin hər yönü ilə dildə ifadə olunması problemlərinin tədqiqi linqvokulturologiyanın aparıcı istiqamətlərindən birini təşkil edir. Dildə öz əksini tapan mənalar kollektiv fəlsəfə kimi vahid baxışlar sistemində cəmlənir ki, dil daşıyıcıları üçün ondan istifadə olunması məcburi hala çevrilir (1 1, 64).

Əski, orta və yeni fransız dilində "malik olma" kateqoriyası müəyyən xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Əski fransız dilində "malik olmaq" anlayışı, əsasən, avoir və posséder felləri ilə ifadə olunur. "Malik olma" makrosahəsinə aid olan digər sözlər bu anlayışın müəyyən nüanslarını ifadə edirlər. N.N.Levina yazır ki, əski fransız dilində "malik olma" makrosahəsinə formalaşdıran üç qrup feil (1. mənsub əşyanı qorumaq, saxlamaq; 2. istifadə etmək, qazanc əldə etmək; 3. əldə etmək, almaq) olmuşdur. Bu makrosahəyə daxil olan "mənsub əşya" mikrosahəsinə ifadə edən leksemlər də üç qrupda birləşir: 1. var-dövlət, maddi nemətlər məcmusu; 2. torpaq mülkiyyəti; 3. qazanılmış əmlak. Bunların içərisində ikinci qrupa daxil olan leksemlər daha çox işlənir. "Malik olma" makrosahəsinin "sahib şəxs" mikrosahəsinə ifadə edən leksik vahidlər isə nisbətən azdır və yüksək silklərin nümayəndələrini ifadə edən leksemlərdən ibarətdir (9, 8). Orta fransız dilində də bu tendensiya davam edir. Yeni fransız dili dövründə "malik olma" makrosahəsinin nüvəsi kimi avoir və posséder felləri qalır. "Mənsub əşya" mikrosahəsinə aid olan leksemlər əski və orta fransız dili dövrü ilə müqayisədə yeni fransız dili dövründə müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Belə ki, burada "torpaq mülkiyyəti" anlayışını ifadə edən leksemlər kəmiyyətcə azalır, "qazanılmış mülkiyyət" anlayışını ifadə edən leksemlər isə artır. N.N.Levinaya görə, bu, fransız XVIII-XX əsrlər ərzində mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi və mülkiyyətin yeni formalarının yaranması ilə bağlıdır (9, 8).

Bütün bunlar mənsubiyyət kateqoriyasının digər koqnitiv kateqoriyalar kimi (şənilik, sürəklilik lokativlik, temporalıq və s.) koqnitiv anlama malik olduğunu göstərir. Dil faktlarına əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mənsubiyyət kateqoriyası rus və azərbaycanlıların dünyagörüşündə daha yaxın cizgilərə malikdir. Fransız təfəkküründəki mənsubiyyət kateqoriyası həm rus, həm də azərbaycanlıların dünyagörüşündəki mənsubiyyət anlayışından kəskin şəkildə fərqlənir. Rus dilində *быть* feilindən, Azərbaycan dilində isə var predikativindən istifadə olunması bunun təzahürüdür və bizi əhatə edən ətraf aləmə qeyri-agentiv münasibətin nəticəsidir. Türklərlə rusların uzun dövr ərzində qonşu bölgələrdə yaşamaları və sıx kontaktda olmaları türk və rus təfəkküründə, dünyagörüşündə ətraf aləmə belə bir baxışın formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Bu mövqedə fransız dilində *avoir* və *posséder* feilləri işlədilir ki, həmin feillərlə qurulan konstruksiyalar ətraf aləmə agentiv münasibəti əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Бабаева Е.В. Лингвокультурологические характеристики русской и немецкой аксиологической картин мира, Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук, Волгоград, 2004. 438 стр.
2. Болдырев Н.Н. Теоретические основы и методологические принципы когнитивного исследования языка // Вестник Челябинского государственного университета, 2013, № 24 (315). стр. 7-13.
3. Вежбицкая А. Семантические универсалии и базисные концепты, Москва: Языки Славянской Культуры, 2011. 568 стр.
4. Дудова Н.Н. Когнитивная лингвистика в России // Филологические науки. Вопросы теории и практики, Тамбов: Грамота, 2014, № 3 (33). стр. 69-71.
5. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс, Волгоград: Учитель, 2002. 260 стр.
6. Климов Г.А. Принципы континентальной типологии, Москва: Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2009. 448 стр.
7. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов, Москва: Наука, 1996. 250 стр.
8. Левина Н.Н. Эволюция категории "обладание" в русском и французском языках; АКД, Пятигорск: 2007. 18 стр.
9. Линков Ю.И. Поссесивные конверсивы в русском и английском языках. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Волгоград, 2014. 211 стр.
10. Маслова В.А. Лингвокультурология (учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений), Москва, Академия: 2001. 208 стр.
11. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика, Минск: Тетра Системс, 2005. 256 стр.
12. Мещанинов И.И. Структура предложения, Ленинград: Издательство АН СССР, 1963. 103 стр.
13. Милованова М.В. Концептосфера "человек". Субъектно-объектные реляции // Новое в когнитивной лингвистике. Выпуск 8, Кемерово: Издательство Кемеровского государственного университета, 2006. стр. 726-735.
14. Никифоров С.Д. Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины ХУП века, Москва: 1952. 344 стр.
15. Новый французско-русский словарь, (Гак В.Г., Ганшина К.А.), Москва: Русский язык Медиа Дрофа, 2008. 1168 стр.
16. Попова Э.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика, Москва: АСТ: Восток Запад, 2010. 314 стр.
17. Рахилина Е.В. Когнитивная семантика: история, персоналии, идеи, результаты // Семиотика и информатика, Вып. 36, Москва: 1998. стр. 274-323.

Xülasə

Mənsubiyyət tarixi kateqoriyadır, dilin daşıyıcılarının tarixi, mədəniyyəti, dünyagörüşü, mentaliteti ilə sıx bağlıdır. Mənsubiyyət anlayışı adı altında iki varlığın arasında olan münasibət əks olunur. Həmin münasibətlər uzun dövr ərzində formalaşmış və sabitləşmişdir. Mənsubiyyət kateqoriyası təkcə ayrı-ayrı fərqlərin deyil, eləcə də bütün etnosun təfəkküründə mövcud olan ətraf aləmə münasibət sistemidir. Bu sistemi dərk etmək üçün dili yalnız formal cəhətdən tədqiq etmək kifayət etmir. Mənsubiyyət kateqoriyası, eləcə də digər təfəkkür kateqoriyalarının etnik mədəniyyət əsasında öyrənilməsi yeni nəticələr əldə etməyə imkan verir.

РЕЗЮМЕ

В статье на материале разных языков (русского, азербайджанского, французского, английского) в сопоставительном плане рассматривается категория поссесивности – одна из универсальных категорий языка. Дается обзор научных концепций и взглядов различных ученых на категорию поссесивности с когнитивной точки зрения; на основе конкретных примеров и фактов показывается, что значение поссесивности может быть выражено равноуровневыми языковыми средствами, набор которых для каждого языка индивидуален. При прослеживании отражения в разных языках поссесивных отношений выявляются и разъясняются их сходства и различия. Поссесивность рассматривается как отражение в языке особенностей национального мировоззрения и менталитета.

Ключевые слова: категория поссесивности, язык, когнитивное понятие, лингвокультурология, мировосприятие, менталитет

THE COGNITIVE NOTION OF POSSESSION CATEGORY

SUMMARY

The article deals with one of the universal conceptual category of the language – possession category that is studied on the material of the different languages (Russian, Azerbaijani, French, English) in the comparative plan. The article contains a review of the different scientists' scientific views of possession category from the cognitive standpoint; the concrete examples and facts show that possession can be expressed by the language means of the different levels and they are individual for each language. When tracing the reflection of possessive relations in the different languages their similarities and distinctions are revealed and explained. Possession is considered to be reflection of peculiarities of **the national world outlook and mentality**.

Keywords: possession category, language, cognitive notion, cultural linguistic, worldview, mentality

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Mehdiyeva Gülbəniz Hacıbaba qızı¹³⁷

DÖVRÜN DİL MƏNZƏRƏSİ YAXUD STRABONUN İYİRMİ ALTİ TAYFA FENOMENİ

(Musa Kalankatuklunun "Alban tarixi" əsərinin üzərində)

Qafqaz Albaniyası və orada baş vermiş hadisələr haqqında ilk dəfə qələmə alan «Tarix» əsərinin müəllifi Herodot (e.ə.480–425) olmuşdur. Strabon, e.ə. yaşamış alimlərin fikrinə əsaslanmış və ondan sonra yaşamış antik müəlliflər də ölkəni bu adla tanımışlar. Strabon albanların Albaniyanın qədim sakinləri olduqları ilə bağlı əsərlərində qeyd edir ki, "Onlar - albanlar iberlərlə Xəzər dənizi arasında yaşayırlar. Strabon yazır: «Onların dilləri 26-dır, belə ki, onlar bir-biri ilə asanlıqla ünsiyyətə girə bilmirlər». Albaniya əhalisinin tərkibində utilər (udilər), qardmanlar, qarqarlar, sodeylər, aynianlar, anariaklar, gellər, leqlər, kaspilər, silvlər, sanarlar, parrisilər, herlər, didoqlar (didurlar), lpinlər (lupenlər) və s. tayfalar mövcud olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə əhalisi içərisində irandilli və türkdilli tayfalar vardı. Erkən türkdilli tayfalar Albaniyaya, III-IV əsrlərdə daxil olmağa başlamışlar. Daha sonra, V-VI əsrlərdə Albaniyaya hunlar, savirlər, bulqarlar, barsillər, xəzərlər və s. türkdilli tayfaların axını başladı və bu proses əhalinin tərkibində türkdilli xalqların artmasına səbəb oldu. [15, XI, s.115]. Qədim Qafqaz Albaniyası (yaxud ona Alban ölkəsi də deyə bilərik) Kürdən şimala doğru uzanmış coğrafi ərazini əhatə edirdi. Alban ölkəsi (Alban etnosunun yaşadığı ölkə) cənubdan Arazla, şimaldan isə Qafqaz dağları silsiləsinə, şərqdən Xəzər dənizi, qərbdən isə İberiya ilə, Alazan çayı ilə həmsərhəd edirlər. Həmin ərazi, indi Gürcüstan Respublika ərazisinə daxil olan Sünik (indiki Sisian) nəzərə alınmazsa, demək olar ki, indiki Azərbaycanın ərazisinin eynidir. Məlumdur ki, türkdilli tayfalar daha aparıcı mövqedə olduğuna görə, şübhəsiz ki, qədim alban ölkəsində ümumi ünsiyyət dili qədim türkcə daha doğrusu ulu alban dilində olmuşdur. Bu zaman Azərbaycan dilinin kənardan gətirilməsi fikri meydana çıxır. Akademik T.Hacıyev qoyulmuş problem haqqında yazır: "beş-altı əsr müddətində ayrı-ayrı türk tayfalarının Azərbaycana və ümumiyyətlə Qafqaza gəlməsi ilə bu qədər tarixi iş görülməz" [9, s.14]. Yəni orada: "Bəzi mənbələrdən məlum olur ki, Alban tayfa ittifaqının tərkibində olmuş hər tayfa öz dilində danışmışdır. Ancaq müxtəlif dövrlərdə bu tayfalardan biri siyasi cəhətdən gücləndikdə onun dili aparıcı mövqeyə qalxmışdır. Ola bilsin ki, belə aparıcı mövqeyə qalxan tayfanın dili məhz ölkənin siyasi inzibati toponiminin adı ilə adlandırılmışdır. Yəni müxtəlif dövrlərdə alban dili altında müxtəlif mənşəli dillər nəzərdə tutulmuşdur. Arran dili anlayışı da belə başa düşülməlidir. Albaniya ərazisində yaşamış aborigenlər isə türk mənşəli tayfalardan ibarət idilər [9, s.12-15]. Yuxarıda da qeyd etdik ki, Alban torpaqları Sünik (indiki Sisian) nəzərə alınmazsa və Dağıstan MR ərazisinin bəzi cənub torpaqları daxil edilməklə müasir Azərbaycanın ərazisinin eynidir. Yəni, qədim türk mənşəli dili olan və antik dövrün müəlliflərinin dili ilə desək, "Albaniya" adlı bu ölkənin adının mənası yüksəklik, uralıq anlamında olan "Alban" kəlməsidir ki, bəzi milliyətçə ləzgi olan dilçilərə və tarixçilərə əsas vermir ki, alban sözünü *Dağıstan* sözü ilə eyniləşdirsinlər. Qeyd etmək lazımdır ki, *Alban* kəlməsinin mənasında isə etnosun yüksəkliyindən bəhs edilir. İyirmi altı tayfadan bəhs olunursa, əlbəttə, Albaniyada yaşayan tayfalardan bir-neçəsi Dağıstan mənşəli, ləzgi dilli xalqların əcdadı ola bilər. V-VII əsrlərdə qədim mənbələrdə lpinlər (onları lbinlər də çağırırdılar) silvlər və çiqblərin adları sadalanır. Bu tayfaların hamısı Albaniya ərazisinə o zaman bir hissəsi daxil olan Dağıstanda yaşayırdılar. Dağıstan Albaniyanın kiçik bir hissəsini əhatə edirdi. Alban ölkəsində o dövrün dil mənzərəsinin təsvirini tamamlamaqdan ötrü irandilli tayfalardan da bəhs etmək lazımdır. Araşdırmalardan məlum olur ki, güdrətli Albaniya dövlətinin tərkibində Dağıstanla həmsərhəd bölgələrdə yaşayan albanlar, Dağıstandilli, alban etnik adını daşıyanlar, yəni alban tayfası ulu alban – qədimtürk dilli və daha bir neçə irandilli tayfalar var idi.

Qeyd edək ki, "Dağıstan sözü hər zaman eyni coğrafi səhnənin adı olmamışdır. Buraya indiki Dağıstan MR ərazisinin bəzi cənub torpaqları da daxil edilməlidir". Buna görə də Alban sözünün Dağıstan mənasından yaranmış söz olduğunu söylədikdə buradan heç də belə nəticə çıxarılmamış ki, Alban adlanan yer keçmiş Azərbaycan SSR-ə daxil olmayan bir ərazini, daha doğrusu, Dağıstan bildirən yer adı olmuşdur. Əlbəttə, belə deyil; Albaniya indiki Dağıstanın cənuba doğru az bir hissəsini və indiki Azərbaycan Respublikasının ortalarından şimala doğru böyük bir sahəni əhatə edən ərazinin adı kimi yaranmış və uzun müddət belə də anlaşılmışdır" [3, s.24]. Lakin son zamanlar belə bir səhv ideologiyaya rast gəlirik ki, guya albanlar Dağıstanda yaşayan xalqın əcdadları olmuşlar. [14,s34] "Tarixi coğrafiya" əsərində belə qeyd etmişdir: "Albaniyanın ərazisində əsas 12 əyalət mövcud olmuşdur: Kabalaka, Şəki, Kambisena, Əcəri (Heceri), Çola, Lpina, Kaspiana, Uti, Sakasena (Şakasena), Girdiman, Arsax və Sünik." Həmin ərazidə albanlar, lpinlər, leqlər və başqa etnik qruplar yaşayırdı. [14,s36] Bu tayfalar Lpina adlı şəhərdə yaşayırdılar.

Lpina Çolanın şimali-qərbində Çola ilə Şəki arasında yerləşmişdi. Həmin ərazidə albanlar, lpinlər, leqlər və başqa etnik qruplar yaşayırdı. Yer adı yunanca «lupen», ermənicə «lpin» adlandırılmış etnosun adından götürülmüşdür. Lpina VI-VII əsrlərdə türkdilli köçərilərin yürüşləri ilə əlaqədar basqınlara məruz qalmışdır. (piriyev) [14, s. 50]. Deməli, Lpina şəhərində yaşayan tayfalar türkdilli olmasalar da tarixdən məlum olduğu kimi onlar türkdilli tayfaların basqınlara məruz qalmış və nəticədə xalq assimilyasiyaya tam uğramasa da lpinlərin dilinə müəyyən qədər təsir edə bilmişdir. Çola əyaləti Çola (Dərbənd) keçidindən cənuba doğru təxminən Beşbarmaq dağınadək Xəzərsahili zolağı əhatə edirdi. İri şəhərləri Çola və Dərbənd idi. Çola (Çor, Çol) adının iran-mənşəli sözdən yarandığı söylənilir. Çola 698-ci ildə ərəblərin hücumuna məruz qalır və VIII əsrin 30-cu illərində onların ixtiyarına keçir. Çolanın əhalisinin tabasaranlar (tavasparlar), albanlar, çilblər (silvlər), leqlər, xəçmataklar, maskutlar, xəzərlər, hunlar təşkil edirdilər. Sasanilərin köçürmə siyasəti ilə əlaqədar burada irandilli tayfalar məskunlaşmağa başlayır [14,s 39]. Bizim eranın III –VI əsrlərindən başlayaraq irandilli tayfaların əcdadları qədim Alban ölkəsində yaşamışlar. Qədim türklər bu etnosu "tat" deyər çağırırlar. "Tat" sözünün mənası da oturaq əkinçi deməkdir. [17, s. 76].

M.Kaşğari tat tayfaları haqqında yazır: **Tat-Tawğaç:** buradakı "tat" sözündən farslar, "Tawğaç" sözündən isə türklər murad edilir. Məncə, ən doğrusu elə bu söylədiyimdir. İslam ölkələrində də belə bilinir, orada da elədir. Hər ikisi də doğrudur". [11, IV s 305] Tat- bütün türklərə görə, farsca danışan adam deməkdir. Bu məsələdə də işlənmişdir: "tatığ közrə, tikəniğ tüprə tatin gözünə vur, tikanın dibindən üz". Toxsı və yağma dillərində uyğur kafirlərinin adı. Mən bunu öz şəhərlərində onlardan eşitdim. Onlar "tat tawğaç" deyirlər ki, "çinli və uyğur" deməkdir. Bu məsələ farslar haqqında olduğu kimi, çinlilər və uyğurlar haqqında da söylənilir. Bu məsələnin şərh belədir: çünki onlar vəfasızdırlar. Tikani kökündən qazımaq lazım olduğu kimi, uyğuru da gözündən vurmaq lazımdır. Başqa bir məsələdə isə "tatsız türk bolmas, başsız bök bolmas" deyilir ki, "tatsız türk olmaz, başsız bök olmaz" deməkdir" [11, IV s. 309]. Tatlar heç vaxt köçəriyyətlə məşğul olmamışlar. Səlcuq oğuzları Cənubi Azərbaycanın yerli, oturaq, türkdilli əhalisini tat adlandırırlar [17, s. 80].

¹³⁷ Bakı Slavyan Universiteti. gulbaniz@mail.ru

İyirmi altı tayfanın tərkibində olan etnoslardan biri də qədim Kaspilərdir. Bu tayfanın adını ilk dəfə Herodot çəkmişdir. Məntiqlə düşünsək, müxtəlif dillərdə danışan tayfaların mənsub olduqları dillərdən onların yaşadığı yerlərin kordinatlarını təqribi olsa da məskənlərini müəyyənləşdirmək olar. Qədim mənbələrdən məlum olmuşdur ki, Albaniyada yaşayan kaspilər, Dərbənd ətrafında və Mil düzündə məskən salmışlar. Kaspilərin kassitlərlə qohum olması haqqında yazan İ.M.Dyakonov Kaspilərin dilinin elam mənşəli olduğunu iddiasında olmuşdur [8, s. 76] Tədqiqatçılar qədim Ön Asiyada bir dil ailəsinin mövcud olduğunu yazmış və onu şərti olaraq Kaspi dil ailəsi adlandırmışlar. Məhz, Kaspi sözündəki “pi” cəmlilik bildirən şəkilçi olduğuna görə morfemə istinad edərək bu fikrə əsaslanmışlar. Strabon öz əsərində Kaspiana əyaləti haqqında iki fərqli məlumat verir: “Kaspiana Ermənistanına məxsusdur”; və “Kaspiana əyaləti Albanlara aiddir” [16, s.511]. Amma “ən əvvəl deməliyə ki, “Kaspiana” toponimi (Kaspi etnonimindən və yunan dilində “ana” şəkilçisindən ibarətdir) Strabonun özünün işlətdiyi və deməli, onun kaspilərin məskun olduğu müəyyən bir əraziyə verdiyi coğrafi addır. Strabonun “Kaspiana” adlandırdığı əyalətin kaspilərin özlərinin dilində, yaxud, albanların dilində necə səsləndiyi bizə məlum deyil. Təkcə bu məlumdur ki, qədim erməni dilində kaspilərin yaşadığı əraziyə “Kaspk” deyilmişdir” [13, s.171]. Ə.Dəmirçizadəyə görə “Azərilərin etnik tərkibində ən qədim zamanlarda iştirak etmiş olan tayfalardan biri də Qaspi tayfasıdır və kaspi adı bu tayfaya sonradan verilmişdir. Qədim dillər üzərində aparılmış tədqiqatlardan belə məlum olur ki, bu sözün sonuncu hecası / pi / Bisuton qayalarındakı mixi yazıların ikinci qolunun dilindəki - elam dilindəki cəmlilik bildirən şəkilçilərdir. Bu yazılarda həmin şəkilçi – “p, ap, pe, pi” şəkillərində tayfa və ölkə bildirən adların sonuna bitişdirilərək işlənmiş və belə sözlər həmin şəkilçilər ilə birlikdə / el, /tayfa, /qəbilə, / yurd, /ölkə mənalarını da ifadə etmişdir [7, s.29]. Ə.Cavadovun fikrincə, Kaspi sözünün tərkibindəki kas morfemi “dağ” sözünün qədim fonovariant olan qar / qır /qur, qaz / qız /quz, qara / qıra /quza / qaya /qala leksemlərinə uyğundur [6, .69]. Deməli, tarixi inkişaf prosesi boyu bu morfem etnonim, antroponim, toponim, hidronim və oronim şəklində mövcud olmuşdur.

“Qafqaz sözünün tərkibində aşkar görünən Kaz / qaz və onun fonetik variantının qırğız, saqay, kolbay dillərində “yüksəklik”, “ucalıq” kimi anlamları vardır. “Qaz / qas sözü yer, çay, hətta cins atların adlarında da işlənmişdir” [1, s.198]. N.Əsgərovun ehtimalına görə, qaz / kaz etnoniminin nüvəsində az // as etnosunun adı dayanır. Bu etnosun adının əvvəlinə “q”, “k” samitlərinin artırılmasının semantik yükünü dəqiqləşdirməkdə xeyli çətinlik vardır [9, s.161]. E.Sevortyan isə bu sözü törəmiş “qalmaq”, “sahilə tərəf qabağa çıxmaq”, “müxtəlif ölçüləri ötürüb keçmək” mənasında izah edir [15, 96]. Bu oykonimin öncə toponim olmuş sonradan oronimə çevrilməsi aşkardır. Mənası isə geniş əraziyə malik olan dəniz sahilində yerləşmiş dağlıq ərazi deməkdir. Q.Qeybullayev hesab edir ki, Kaspi etnonimindəki -pi morfemi kənardangəlmə söz deyil. Ehtimal ki, kaspi etnonimi kasbi kimi səslənmişdir. Ədəbiyyatda Cənubi Azərbaycanda Qəzvin şəhərinin adının Kaspi etnonimi ilə bağlı olması fikri deyilmişdir. Kaspilərin tarixən yaşadığı regionlardan birinə – Əhəmənilərin XI satraplığına tuş gəlir, həm də ki, Qəzvin əhalisi türk – azərbaycanlılardan ibarət şəhərdir. Qəzvin şəhəri haqqında demək olar ki, Kasbiyənin adının təhrifi toponimindəki -vi komponenti, Kasbi etnoniminin bi komponentinin şəklidir. Kutı və lülubelər nəzərə alınmazsa, kaspilər Azərbaycan ərazisində mənallardan, madaylardan və albanlardan sonra dördüncü böyük etnosdur [12, s. 65].

Qarqarlar qədim türk mənşəli tayfalardan biridir. Hələ b.e. I əsrdə Strabon qarqar tayfasının adını çəkmiş və onların Şimali Qafqazda yaşamlarını qeyd etmişdi [15,s.509]. Şübhəsiz ki, qədim qarqarların bir hissəsi Atropotenada yaşamışlar. Müasir dövrümüzə də qarqarların yaşadığı məntəqələrə rast gəlmək olar [15,s.29].

V.V.Bartold qeyd edir ki: “Qarqarlar eyni adlı qırğız dastanının əfsanəvi qəhrəmanı Manasın babaları idilər və qırğız epusu “Manas”ın qəhrəmanı Manasın xalqı da qarqar və ya qırçaqlar idi” [4, s.3] Azərbaycan ərazisində qarqar toponimləri çoxdur. Qarqar /Karkar toponimi geniş işlənmiş arealına malik olmuşdur. V əsrdə Qarqar dili üçün əlifba yaradılması haqqında məlumat da vardır. Qarqarların etnik mənsubiyyəti haqqında elmdə bir neçə fikir mövcuddur. Bir sıra tədqiqatçılar qarqarların türkdilli olduğunu qeyd edirlər. Digər alimlər isə qarqarların İber-Qafqaz etnik qrupuna aid olduğunu iddia edir və albanlarla eyniləşdirirlər. Görkəmli türkoqoq Kamilla Trever qarqarları qafqaz Albaniyasında ən geniş yayılmış küp qəbilələri mədəniyyətinin sahiblərindən biri hesab edir. Rus tədqiqatçılarının əksəri öz əsərlərində qarqarları Qafqazdilli sayırlar (P.K.Uslar, E.İ.Krupnov, A.Q.Şanidze, N.Q.Volkova və b.). Lakin qarqarların Güney Azərbaycanda və Orta Asiyada yaşaması haqqında mənbələrdə məlumatların verilməsi bu fikirlərin əsassız olduğunu göstərir. Azərbaycanda və Orta Asiyada yaşaması haqqında mənbələrdə məlumatların verilməsi bu fikirlərin əsassız olduğunu göstərir [2, s.83].

Deməli, əcdadlarımız olan alban etnosunun qədim Alban ölkəsində hələ türk tayfaları gələndə qədər artıq yerli (öz dilləri) dili, yazısı və yerli mədəniyyəti var idi. Və bu dilin, mədəniyyətin əsasında yaranmış qüdrətli Albaniya IV əsrdə çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuşdu. Başqa sözlə, Alban, Arran dili alban-türk mənşəli olaraq yerli dil sayılmalıdır. Alban yazısı da alban dili ola-ola udin dilinə əsaslanı bilməzdi. Çünki Albaniya ittifaqında aparıcı qüvvə udinlərin deyil, məhz albanların əlində idi. Düşünürük ki, X əsrdən sonra alban dili tədricən yox olmağa başlasa belə, dilin tam itməsi inandırıcı deyil. Nəsiləndə nəslə ötürülən dilin qatlarındakı sözlər və morfemlərdən mütləq bir iz qalmışdır. Bütün əsər boyu bizi narahat edən “alban dili” kəlməsi alban ölkəsində hegemon tayfada cəmlənən insanların özlərini alban adlandırması olmuşdur. Əslində suala dəqiq cavab tapmaqdan ötrü aparılan tədqiqat işindən tam şəkildə qənaətə gəlirik ki, albanların malik olduqları dil elə qədim türk dilidir. Sadəcə bu dili qədim albanlara məxsus olduğu üçün alban dili yəni “albanların dili” kimi adlandırılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. Москва – Ленинград, 1949, 608 с.
2. Алиев К.Г. К вопросу о гаргарах и территории их расселения // ДАН АзССР, 1981, № 1
3. Əhmədov T.M. El-obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984,128s.
4. Бартольд В.В. Из прошлого турок. М., 1917, 444 с.
5. Budaqov V.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı, Elm, 1994, 270 s.
6. Cavadov Ə. İsimlərin semantikasi. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası, Bakı, 1985.
7. Dəmirçizadə Ə. 50 söz, Bakı: Gənclik, 1986. 102s.
8. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. М.: Наука, 1967, 492 с.
9. Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2005, 484 s.
10. Hacıyev T. Vəliyev K.H. Azərbaycan dili tarixi, oçerklər və materiallar, Maarif nəşriyyatı, Bakı:1983, 186s.
11. Kaşğari M. Divanü Lüğat-it-Türk. Təctimə edən: Ramiz Əskər, Bakı: Ozan, 2006, IV cild,760 s.
12. Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана (Историко-этнографические исследования). Баку: ЭЛМ, 1986, с.198с.
13. Məhəmmədzadə M. Azərbaycan tarixində Türk-Albaniyası. Bakı, “Azərbaycan” jurnalı, №10, 1989. səh. 127.
14. Piriyeu V.Z. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı: Müəllim, 2006, 148 s.
15. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, 754 с.
16. Страбон. География в 17-ти книгах. Перевод статьи и комментарий А.Стратановского. М.: Наука, 1964, 941 стр. XI kitab, 490-533 s.

**The language picture or the phenomenon of 26 tribes of Strabo
(based on the work “The Albanian History of Musa Kalankatuklu”)**

Summary

Musa Kalankatuklu in his work “History of Alban” describes the political state of Azerbaijan in the 7th-9th centuries. From numerous studies, it became known that before the Islamic religion, the country was full of Turkic-speaking Albanian tribes. The work of Musa Kalankatuklu “History of Alban” is considered the only source in which information is given on the Turkic-speaking populations of Azerbaijan in the 7th-9th centuries. A special place in the history of Turkic peoples is occupied by the work of Musa Kalankatuklu “History of Alban”.

**Языковая картина или же феномен 26 племен Страбона
(на основе произведения «Албанская история Мусы Каланкатуклу»)**

Резюме

Муса Каланкатуклу в произведение «История Албан» описывает политическое состояние Азербайджана в VII-IX веках. Из многочисленных исследований стало известно, что до Исламской религии, страна была полна тюрко-язычными албанскими племенами. Произведение Мусы Каланкатуклу «История Албан» считается единственным источником, в котором дана информация о тюркоязычных населениях Азербайджана в VII-IX веках. Особое место в истории тюркских народов занимает произведение Мусы Каланкатуклу «История Албан».

Rəyçi: dos. S.H.Qafarova

ATALAR SÖZÜ VƏ İDIOMLARDA “HƏYAT” VƏ “ÖLÜM” KONSEPTLƏRİNİN LİNGVOKULTUROLOJİ TƏHLİLİ

Atalar sözləri həm funksional, həm mənə, həm də struktur baxımdan dil vahidlərindən fərqlənir. Onlar dil vahidlərindən fərqli olaraq həqiqi struktur və semantik müstəqilliyə malikdir. Folklor, şifahi xalq ədəbiyyatı məhsulu olaraq, atalar sözləri mənşə etibarilə nitq vahididir və mənasını ifadə etmək üçün heç bir sistemlə əlaqəyə ehtiyac duymur.

Atalar sözü və məsəllər xalqın hərtərəfli həyatı və məişəti, təfəkkür tərz, əmək fəaliyyəti, tarixi ilə sıx bağlı olduğundan onların mövzu dairəsi çox genişdir. Həyatın, məişətin, təsərrüfatın elə bir sahəsi yoxdur ki, xalq o barədə atalar sözü və ya məsəl yaratmamış olsun. Elə buna görədir ki, atalar sözləri və məsəlləri həyatın müxtəlif məsələlərinə aid ibratamız məzmunlu qısa kəlam, hikmətli sözlər kimi qəbul edirlər. Həm atalar sözləri, həm də məsəllər xalq zəkasının məhsuludur.

Hər bir el nümunəsi müəyyən məqsədlə yarandığı kimi, müəyyən ideya da təlqin edir. Şifahi xalq ədəbiyyatının hər bir nümunəsi xalqın təxəyyülünün, təfəkkürünün məhsulu olduğu kimi atalar sözləri və məsəllər də həyat təcrübəsi nəticəsində meydana çıxır. Onların hər biri özündə xalqın həyatını, məişətini, yaşayış tərzini əks etdirir. Hər birini oxuyanda qarşımızda böyük bir dövr canlanır: həmin dövrdə xalqın güzaranı, insanların bir-birinə və təbiətə münasibəti, siniflər arasındakı fərqlər, ictimai ziddiyyətlər, bir sözlə dövrü səciyyələndirən xüsusiyyətlərlə tanış oluruq. Məsələn, bəzi ingilis atalar sözü və məsəllərində həyat və ölüm anlamı aydın surətdə əks olunur:

- *The best things in life are free.* – Həyatdakı ən yaxşı şeylər insanlara ödənişsiz verilir.
- *Life's trials may be hard to bear, but patience can outlive them.* – Həyatın sınaqlarına dözmək çətindir, amma səbir onların öhdəsindən gəlməyə kömək edə bilər.
- *Live and learn.* – Yaşa və öyrən.
- *A person has learned much who has learned how to die.* – Ölümə hazır olan şəxs həyatda çox şey öyrənmiş adamdır. – Bu atalar sözü, yəni də dini inanclar üstünlük təşkil edir. Beləki, müsəlmanların inancına görə mömin insan həyatı boyu Allahın ona bu dünya üçün verdiyi həyatın müvəqqəti olduğunu bilir və elə yaşamağa çalışır ki, Ölüm gələndə artıq Axirətə getməyə və onu gözləyəcək sual-cavaba cavab verməyə hazır olmalıdır.
- *Death keeps no calendar.* – Ölüm xəbərdarlıqsız (xəbərsiz) gəlir. – Bu atalar sözü də eyni dini inanca əsaslanır. Beləki, ölümün nə vaxt gələcəyi heç vaxt məlum olmaz. İstənilən mömin insan hər an Allah təala tərəfindən ona verilmiş ömrün sonlanacağını bilməlidir və hər an Axirətə getməyə hazır olmalıdır. İnsan ömrünün müddəti yalnız Allah təalaya məlumdur.
- *Death never takes a wise man by surprise; he is always ready to go.* – Müdrik adamı ölüm vaxtsız aparmaz, çünki müdrik adam həmişə ölümə hazırdır. – Bu atalar sözü də eyni yuxarıda qeyd etdiyimiz inanca əsaslanır.

Müxtəlif mədəniyyətlərin adət-ənənəsinə uyğun olaraq ölüm, qüسسə və yas mərasimi haqqında atalar sözü və zərb məsəlləri bəzən mərhum (sevdiklərinin itgisi) haqqında fikirlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkdiyində sənə yardımçı olur, onu daha düzgün səciyyələndirir.

Atalar sözləri bir daha bizə xatırladır ki, sevdiklərimiz bizdən ayrılrsa da, onların xatirələri bizimlə yaşayır

- *As long as we live, they too will live, for they are now a part of us, as we remember them.*
- *The only truly dead are those who have been forgotten.*

Yuxarıda verilmiş bu nümunələr həm ingilis, həm də azərbaycan mədəniyyətinə məxsus xüsusiyyətləri əks etdirir və bildirir ki, nə qədər ki, biz yaşayırıq, dünyasını dəyişən əzizlərimiz də bizimlə yaşayır, çünki onlar bizim bir parçamızdır, yalnız unudulduqda “ölü” sayılırlar.

Bəzi mədəniyyətlərdə ölüm həyatın adı, normal qaydası kimi qəbul edildiyi halda, digər mədəniyyətlərdə insanın nə vaxtsa öləcəyi, dünyasını dəyişəcəyi unudulur.

Life is not separate from death. It only looks that way.

Everything revolves around bread and death[17http].

Xalq ədəbiyyatının ən qiyyətli və zəngin janrlarından olan atalar sözləri həyat və ölüm anlamı ifadə edən sözlərlə də zəngindir. Digər qrup atalar sözlərində atalar sözlərinin mənşəyi, kimin tərəfindən və nə zaman deyildiyi konkret olaraq məlum olmasa da, hər bir atalar sözünün müəyyən dövrün məhsulu olduğu və müəyyən bir hadisə ilə əlaqədar yarandığı aydındır. Amma həyat və ölüm anlamı ifadə edən atalar sözləri demək olar ki, konkret bir dövrə aid deyil. Bu atalar sözləri öz ifadə etdikləri mənə baxımından bütün dövrlərə aiddir[3,s.117].

A.İ.Fyodorov yazır: Atalar sözləri bütöv mənaya malik olub struktur etibarilə cümlə kimi təşkil olunub və cümlə sistemindən tək-cə quruluşca (strukturca) yox, həm də mənaca fərqlidir. Atalar sözləri mənaca ikiplanlıdır; bir tərəfdən o həqiqi mənəni daşıyır, digər tərəfdən məcazi mənə, sözlərin mənasına uyğun olmayan fiqurativ mənə daşıyır[13, s.57].

Məsələn,

- *Life is not always sweet.* – Həyat həmişə şirin olmur.
- *One cannot run from Death.* – Heç kim ölümdən qaça bilməz. Ölüm qaçılmazdır.

Atalar sözləri ingilis dili tədqiqatçıların tərəfindən müxtəlif cür adlandırılmışdır. N.N.Amosova bunlara “predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər”, [7, s.27], A.V.Kunin “predikativ frazeologizmlər” adını vermişdir[10].

Bununla birlikdə o, belə konstruksiyaları ikinci bir terminlə – “kommunikativ frazeoloji vahidlər” termini altında[11,s.240].

V.V.Vinoqradov və onun ardıcılıarı hesab edirdilər ki, atalar sözləri frazeoloji birləşmələrlə birlikdə, onların daxilində tədqiq olunmalıdır. Digər qrup dilçilər isə (C. Kasares və N. N. Amosova) belə fikirləşirdilər ki, atalar sözləri və məsəllər cümlədə kommunikativ funksiya daşdığından müstəqil vahidlər kimi çıxış [7,s.140].

Azərbaycan dilçilərindən H. Bayramov atalar sözlərini əsasən folklorşünaslığın tədqiqat obyektinə kimi götürür[2,s.37]. Digər Azərbaycan dilçisi S. Cəfərov atalar sözlərini sabit söz birləşmələri sırasına şərti olaraq daxil etmişdir [4,s.115].

Atalar sözlərini idiomlarla müqayisəli tədqiq edən dilçilərimizdən biri də M. Hüseynzadədir [5,s.31].

¹³⁸ ADU.alishovaramila@mail.ru

Ə. Orucov bu məsələdən bəhs edərkən yazır: “Frazeologiya anlayışı olduqca genişdir; buraya yalnız mənası komponentlərinin mənasından asılı olmayan parçalanmaz leksik birləşmələr deyil, başqa sabit birləşmələr: atalar sözləri, məsəllər, aforizmlər, qanadlı sözlər, peşə ifadələri və s. də daxildir [6,s.24].

Düşünürük ki, atalar sözləri və idiomlar arasında kəskin sərhəd qoyulmamalıdır. Hər bir idiom dildə geniş yayılaraq atalar sözü kimi işləyə bilər, yaxud bəzi atalar sözləri frazeoloji birləşmələrə çevrilə bilər. Məsələn,

Death takes no bribes. – Ölüm rüşvət qəbul etmir; yaxud ölüm varlı-kasıb tanımır.

Cowards die many times before their death. – İgid bir dəfə ölür, qorxaq min dəfə.

Atalar sözlərini idiomatik birləşmələrdən fərqləndirməmişdən əvvəl onlar arasındakı ortaq cəhətlərə nəzər salaq. Atalar sözləri aşağıdakı struktur-semantik xüsusiyyətlərinə görə frazeoloji birləşmələrlə oxşarlıq təşkil edirlər:

1. Hər ikisinin leksik tərkibi sabit və birləşmə daxilində komponentlərinin sırası əsasən dəyişməzdir;
2. Həm atalar sözləri, həm idiomların əksəriyyətinin semantik mənası məcazi xarakter daşıyır;
3. Hər ikisinin əksəriyyəti semantik baxımdan motivləşməmiş (qeyri-motivləşmiş) vahidlərdir;
4. Hər ikisini təşkil edən komponentlər leksik mənalarını itirib və yaranmış frazeoloji mənada yalnız onun elementləri iştirak edir;
5. Hər ikisi danışıq prosesində yaranmayıb, dildə hazır şəkildə mövcuddurlar [7,s.143].

Lakin atalar sözləri idiomlarla tam eynilik təşkil etməyib, həm semantik, həm struktur, həm də daşdığı funksiyalara görə bir-birindən fərqlənirlər. İdiomlardan fərqli olaraq, atalar sözləri həmişə cümlə tərkibli olur (nəqli, sual, əmr). İdiomlar isə azı iki komponentdən ibarət olub, heç bir cümlə xarakteri daşmır [8, s.163].

Atalar sözləri isə daha çox mürəkkəb cümlə şəklində olub tabesiz və ya tabeli mürəkkəb cümlənin bir tərəfi kimi çıxış edir. Məsələn,

Death comes, while a man sleeps – Ölüm xəbərsiz gəlir.

İdiomlar iki və ya daha çox söz birləşmələrindən ibarət olub hər hansı ünsiyyət prosesində müəyyən bir fikrin tərkib hissəsi kimi istifadə edilir.

İdiomlar cümlədə nominativ funksiya daşdıqları halda, atalar sözləri kommunikativ funksiya daşıyıb, müxtəlif tipli cümlə quruluşuna malik olub bitmiş bir fikri ifadə edir [7,s.145].

Atalar sözləri məzmunca çoxkomponentli idiomlardır. Atalar sözlərini idiomlardan fərqləndirən digər bir cəhət odur ki, idiomlar sintaktik və leksik cəhətdən parçalana bilmədikləri halda, atalar sözləri və məsəllər parçalanaraq frazeoloji birləşmə və ya idiom şəklində cümlədə işləyə bilər [7,s.19-22]. Məsələn, *A drawing man catches at straws* – Suda boğulan saman çöpündən yapışar - atalar sözündən “*to catch at a straw*” – “saman çöpündən yapışmaq” idiomu yaranmışdır.

Digər nümunə:

An early bird catches the worm. – Tez oyanan həmişə qalib gəlir; tez yatanla tez duran uduzmaz. Qurdu erkən duran quş tutar. Bu atalar sözündə “*an early bird*” – “erkən duran, tez oyanan” idiomu işlədilmişdir.

Atalar sözləri cəmiyyətin birgə təcrübəsinin məhsulu kimi özünü göstərir.

İdiomatik birləşmələrdə çoxmənalılığa təsadüf olunduğu halda, atalar sözlərinin hamısı təkmənalıdırlar [12,s.252].

İdiomlar başqa bir dilə tərcümə edilmir. Əgər idiomları başqa bir dilə kəlmə-kəlmə tərcümə etsək, o halda onlarda ifadə olunan məna təhrif edilər, qəribə, güllünc səslənər. İdiomlardan fərqli olaraq elə atalar sözləri var ki, onlar həm məna, həm obraz, həm də leksik tərkib etibarilə həm ingilis, həm Azərbaycan dilində demək olar ki, tam eyniyyət təşkil edirlər. Məsələn,

It is a matter of death and life. – Bu ölüm-dirim məsələsidir.

He is at death's door. – O ölüm ayağındadır.

The child is thrilled to death. – Uşaq olduqca çox qorxub.

The blue screen of death frightened him. – Ölümün qara kölgəsi onu qorxutdu.

He plays dice with death. – O ölümlə çilik-ağac oynayır. [14,s.103]

Atalar sözləri cümlədə və ya danışıq prosesində didaktik (öyrədici, tərbiyəedici, öyüdverici, nəsihətverici və s.) vəzifə daşıyırlar, amma idiomlar bu vəzifədən məhrumdurlar. İdiomlar hər hansı bir cəhəti, xüsusiyyəti (ismi frazeologizmlər), əlaməti (adyektiv frazeologizmlər), hərəkətin tərzini, zamanını (zərflik frazeologizmlər) və ya hərəkətin özünü (feli frazeologizmlər) ifadə edib nominativ funksiya daşıyırlar.

Öyüdverici funksiya – *live your life as it deserves* – həyatını layiq olduğu kimi yaşa; məsləhətverici funksiya – *don't waste your life for nonsense* – Boş şey üçün həyatını korrəmə; *if you can't live the best, live the best of what you have* – yaxşı yaşaya bilmirsənsə, heç olmasa indiki kimi yaşa; *in every beginning think of the end* – bir işi başlayanda onun axırını fikirləş; xəbərdaredici – *if you sing before breakfast you will cry before night* – vaxtından əvvəl gülmə, sonda ağlayarsan və s.

İdiomlar, bir çox insanların qəbul etdikləri kimi, yalnız danışıq ifadələri deyildir. Onlara həm rəsmi üslubda, həm də şivələrdə rast gəlmək olur. Eyni zamanda, onlara həm poeziyada, həm də Şekspirin əsərlərində də təsadüf olunur [9,s.16].

Bu nöqeyi – nəzərdən dini və bədii mənbələrdən götürülmüş “həyat” və “ölüm” anlamı ifadə edən nümunələri nəzərdən keçirək:

Beyond the veil (mysterious place after death) - Bu ifadə Qüdsdəki ibadətگاهی gizli qoruyan “örtüyü” nəzərdə tutur. [15http]

Crossed the Jordan (dead) – ölmək, ölü; - Cənnətə daxil olmaq üçün hazır olan ölü vəziyyəti nəzərdə tutulur. [15http]

Go the way of all flesh = To die - Bu ifadə “insanın bu dünyada həyatının sona çatması” mənasını verir. *Mənşəyi*: KralCeymisin zamanında Bibliyanın Təsdiqlənmiş versiyasında bu cür işlədilir. [16http]

Pop one's clogs = to die; - ölmək; Bu ifadənin də maraqlı mənşəyi var. Burada işlədilən “pop” “paw” “girov” mənasında işlədilir. On doqquzuncu əsrdə britaniya əhalisində belə inanc var idi ki, ölmək üzrə olan varlı şəxslər ailə üzvlərindən xahiş edirlər ki, onların paltarlarını lombarda qoysunlar və onun əvəzində dəfn məclislərini yola vermək üçün pul alsınlar. Onlar bunu ailələrinə yardım məqsilə ilə edirdilər [16http].

Push up daisies= to have died and be under the ground; - ölmək; məcazi mənası: yerin altında olmaq; Bu idiomun mənşəyi 19-20-ci əsrə gedib çıxır. Bunu biz ingilis şairi Vilfred Ounun "A Terre" seirində də görə bilərik. I Dünya müharibəsinin iştirakçısı olan şair ölümdən əziyyət çəkən, lakin təslim olmaq istəməyən əsgərlərin cismən yox olmalarını, itmələrini (physical loss) təsvir edir [18http].

Azərbaycan dilində isə bu frazeoloji vahidə-idioma ekvivalent kimi" tərkibində "gül" adı işlənən "gülün yarpıza dönsün ifadəsi işlənir və eyni mənanı bildirir. Dilimizdə qarğış tipli "gülün yarpıza dönsün" frazeoloji vahidi köhnə, unudulmuş adətə bağlıdır və kiməsə "ölüm" diləyini bildirir.

M.Adilov bu qarğışın mənasını belə şərh etmişdir: "Sən ey vəfasız,üzü dönük yar,ərə getməyib qocalasan,yarpız kimi quruyub töküləsən [1,s.22].

Nümunələrin sayın artırma bilərik. Gördüyümüz kimi, "həyat" və "ölüm" anlamı ifadə edən məfhumların dini mənbələrdə işlədilməsi onların həm pragmatik, semantik, həm də linqvistik dəyərlərini artırır. Belə ki, onlar kitabda lazım olan anlamları vurğulamaq məqsədilə işlədilir və insanlar kəlmələrin nə anlam verdiyini anlamaq üçün heç də güclü linqvistik biliyə malik olmamalıdır. Sadə "həyat" kəlməsini işlədəndə nəzərdə tutulanlar və "ölüm" deyəndə onları gözləyən aqibəti yaxşı anlayırlar.

Beləliklə, həm atalar sözləri, həm də idiomlar əsasən ünsiyyət prosesində müəyyən bir məqsəd daşıyıb, vəzifə yerinə yetirir. Bunlarda insanların həyat təcrübəsindən alınan nəticələr, tərbiyəvi, təsiredici, düşündürücü və s. müsbət keyfiyyətlər vardır.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.Niyə belə deyirik? Bakı: Azərənş, 1982, 242 s.
2. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 130 s.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Maarif, 1970, 568 s.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: ADU nəşri, 1958, 220 s.
5. Hüseynzadə M.H. Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələri. Fil. elm. dok. ... dis. Bakı, 1973, 220 s.
6. Orucov Ə. Ə. Azərbaycan dili izahlı lüğətinin nəzəri əsasları, Bakı, 1965, 122 s.
7. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1963, 208 с.
8. Вейнрейх У. О семантической структуре языка. — В кн.: Новое в лингвистике. М., 1970, вып. 5, 249 с.
9. Л.А. Винарева, В.В. Янсон. Английские Идиомы. ЗАО <Славянский дом книги> Айрис пресс, Москва, 2005, 381 с.
10. Кунин А.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины, М., 1964.
11. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М., 1972. 336 с.
12. Kunin A. V. English-Russian Phraseological Dictionary. Moscow: Russkiy yazik, 1984, 944 p.
13. Федоров А.И. Семантическая основа образных средств языка. Новосибирск, 1969, 92 с.
14. Mustafayeva S.B. Grammar through proverbs. Baku: Science and Education, 2012, 158 p.
15. Oxford Dictionary of Idioms
16. Cockney Rhyming Slang
17. <https://www.verywellhealth.com> > ... >
18. scifi.stackexchange.com/questions/6835/how-did-pushing-daisies-get-its-name

Açar sözlər: *həyat, ölüm, etimologiya, atalar sözi, idiom*

Key words: life, death, etymology, proverb, idiom

Ключевые слова: жизнь, смерть, этимология, пословица, идиома

Резюме

Лингвокультурологический анализ концептов «жизнь» и «смерть»

в идиомах и пословицах

Пословица-это короткая и лаконичная поговорка, выражающая традиционно устоявшуюся истину или совет, основанные на общем мнении или опыте. Ничего не раскрывает культуру так ярко как язык и элемент языка, наилучшим образом кратко излагающий ценности и убеждения общества, это, безусловно пословицы и идиомы. Данное исследование также раскрывает культурную эквивалентность между английскими пословицами и идиомами, имеющими коннотаций «жизнь» и «смерть» с их азербайджанским переводом. В статье рассматривается целый ряд пословиц и идиом, выражающих совет и духовный подъем: некоторые из них религиозные, некоторые- социальные по происхождению. Обо языке обстоятельно освещают их в данных статье.

Linguoculturological analysis of concepts "life and "death

in proverbs and idioms

Summary

A proverb is a short, pithy saying that expresses a traditionally held truth

or a piece of advice, based on common sense or experience. Nothing defines a culture as distinctly as its language, and the element of language that best encapsulates a society's values and beliefs is its proverbs and idioms. The present study also investigates cultural equivalence between English proverbs and idioms having "life" and "death" connotations and their Azerbaijani translations. The paper deals with many proverbs and idioms offering advice and uplift: some of them are religious, some are social in origin. Both languages highlight them in detail in this article.

Rəyçi: *f.f.d., dos. A.K. Hacıyeva*

NASİR XOSROV QUBADIYANININ "SƏFƏRNAMƏ" ƏSƏRİNDƏ SİNONİMLƏR

Nasir Xosrov XI əsr Şərq ədəbiyyatının görkəmli mütəfəkkir şairlərindəndir. "Səfərnamə" əsəri müəllifin ziyarət məqsədilə Xorasandan Məkkəyə qədər olan yolu piyada gedib-qayıtdığı yeddi illik müşahidələrinin məhsuludur. Əsərin leksik tərkibi və üslubu olduqca zəngin və özünəməxsusdur. Sinonimlər, antonimlər, omonimlər, çoxmənalı sözlər, arxaizmlər və s. bölmələr tam olaraq araşdırılmış və çox maraqlı faktlar ortaya çıxmışdır.

Təqdim etdiyimiz məqalədə adı çəkilən əsər üzrə sinonimlər araşdırılmışdır.

Sinonimlər-İngilis dilində synonyms, fransız dilində synonymes, rus dilində синонимы adlanır. Tədqiq etdiyimiz dildə isə bu sözlər مترادف adlanır. Mənaca bir-birinə oxşar və ya yaxın olan, eyni və oxşar denotati ifadə edən, lakin üslubca və mənə çalarlığına görə fərqlənən sözlərə sinonimlər deyilir. Sinonimlərin əsas növləri bunlardır: a) qrammatik və ya sintaktik sinonimlər; b) mütləq sinonimlər; c) nisbi sinonimlər. (3,220)

"Səfərnamə" əsərindəki sinonimlər məişətlə, ərazi və məkanla, bitki aləmi ilə bağlı bir neçə bölmədə toplanmışdır. İnsanla əlaqədar sinonimlər özləri də bir neçə qrupa bölünür: 1. Peşə və sənət bildirən sinonim sözlər.

2. Müəyyən zümrə, vəzifə bildirən sinonim sözlər.

Peşə və sənət bildirən sinonim sözlər bir neçə paraqrafə ayrılır:

Hərblə bağlı sinonimlər:

لشکری (7,67,77), سپاهی (7,67,77)-hərbçi.

(7,67) لشکر از حساب لشکری و سپاهی شمرند.

Onları ordunun tərkibinə daxil etmədilər (hərbçi saymırdılar). (1,70)

Hər iki söz eyni cümlədə işlənərək sinonim cərgə təşkil etmişdir. Həm لشکر həm də سپاه sözü (ya-ye nesbət) şəkilçisi qəbul etmiş və peşə bildirən "hərbçi" (2,176) sözü əmələ gəlmişdir.

Ticarətlə bağlı sinonimlər:

تاجر (7,14), حجره دار (7,113), بازرگان (7,14;52;72;135), تجار (7,14), بازرگان (7,14)

(7,14) از این همه بلاد تجار و بازرگانان تجاروند.

Oraya bu ölkələrdən tacir və bəzircanlar gəlirlər.*

Bu cümlədə تاجر (taccar) sözü tacir (tacer) sözünün ərəb sınıq cəm modeli olan فاعل (foal)-da işlənmiş cəmidir. بازرگان sözündəki şəkilçisi "münasibət", "mənsə", "mənsubiyyət" mənalı keyfiyyət bildirən isimlər vardır (4,182).

(7,138) در آن کوچه پنجاه کاروان سرای نیکو و در هر یک بیایان و حجره داران بسیار نشسته.

O küçədə əlli yaxşı karvansara var və onların hər birində çoxlu tacir və alverçi yerləşmişdir.

بیایان (böyya) sözü بیع (bey)-"satqı", "satma", "satış" kökündən olub, فاعل (foal) modelində "satan", "tacir", sövdagər", "alqı-satqı dəllalı" (8,315) mənalı ismi-fail əmələ gətirmişdir. حجره دار quruluşca mürəkkəb sözdür və "bəzircan", "tacir" deməkdir (8,326). "Hamamçı" sözünün sinonimləri iki komponentdən ibarətdir: گرمابه بان (7,131) və حمامی (7,131).

(7,131) چون از در در رفتیم گرمابه بان و هر که آنجا بودند همه بر پای جاستند.

Elə ki, qapıdan içəri girdik, hamamçı və orada olanların hamısı ayağa qalxdılar. (1,117)

(7,131) در آن میانه حمامی بیاری از آن خود میگوید.

Elə bu vaxt hamamçı öz dostuna deyir.

Bu cümlələrdə işlənən həm گرمابه, həm حمام sözləri Azərbaycan dilinə "hamam, vanna otağı" kimi tərcümə olunur. Birinci cümlədə گرمابه sözü (ya-ye nesbət) ilə

*Qeyd: Qarşısında ədəbiyyat və səhiyyə göstərilməyən Azərbaycanca tərcümələr məqalə müəllifinə məxsusdur.

"peşə, sənət" bildirən şəkilçisini qəbul edərək, ikinci cümlədə isə ərəb dilindən alınma حمام (6,193) sözü fars şəkilçisi (ya-ye nesbət) ilə işlənərək "hamamçı", "hamam sahibi" kimi tərcümə olunan söz düzəlməmişdir. Həmin sözlər müasir dövrdə də eyni şəkli və formada işlənəkdədir.

بەلەدچی (7,118)-بدرقه (7,118), رسول (7,8), قلاووز (7,118), خفیر (7,118), بلبل (7,22)

(7,22) چون با من بلبلی نبود که آن راه داند متحیر میبوم.

Mənimlə o yolu tanıyan (o yola bələd olan) bir bələdçi olmadığından çıxılmaz vəziyyətdə qalmışdım. Dehxodanın "Lügətnamə" sində دلیل (dəlil) sözünün izahı راهنما (rahnamə), راهنمون (rahnamun) kimi verilir ki, bu sözlər "yol göstərən", "bələdçi" kimi tərcümə olunur. (9, 7c., 9735)

"Bələdçi" sözünün digər sinonimlərinə nəzər salaq.

(7,118) از آنجا خفیری دو بگر فتم هر یک بده دینلر تا مارا بمین قومی دیگر برد.

Orada hərəsi on dinara iki nəfər bələdçi tutduq ki, bizi başqa bir qəbilənin sahəsindən keçirsin (1,107).

"Lügətnamə"də خفیر (xəfir) sözünün mənalı arasında بدرقه (bədraqə), قلاووز (qələvoz) sözləri (9, 6c., 8687) də vardır ki, bu sözlər "bələdçi" sözünün sinonimləri sırasındadır. "Səfərnamə" əsərində bu kökdən düzələn خفارت (xəfarət) sözü də işlənir ki, bu da arxaik söz kimi "həcc ziyarətinə gələnlərdən onların təhlükəsizliyi üçün alınan pul" (1,145), başqa sözlə desək, بزمزد بدرقگی gəlir.

قلاووز və خفیر sözlərinin sinonimləri- خفیر (7,118) Müşayiətçi bələdçi deməkdir ki, ona qılavuz da deyirlər. Burada "bələdçi" - قلاووز və خفیر sözləri eyni cümlədə işlənmişdir. قلاووز və یا قلاووز arxaik söz kimi "bələdçi", həm də "avanqard", yəni əsas qüvvənin qabağında gedən qoşun hissəsi mənalarda işlənir (5,2c., 272).

(7,8) از آنجا با رسولی برفتم تا برکری.

Oradan (Xoydan) bir bələdçi ilə Berkriyə getdik (1,22).

رسول sözünün "elçi", "səfir", "peyğəmbər", "göndərilən", "qasid" mənalı var. Amma kontekstdən məlum olur ki, səyyahlar nəbələd adamlar olduğundan yolu tanıyan, yola bələd olan birinin köməyinə ehtiyac yaranıbmış. Ona görə də رسول sözünün burada mətni mənası "bələdçi", "yola bələd olan adam" kimi başa düşülür (7,102), حرلمی (7,102)-oğru.

(7,102) قومی مردم باشند بخود سر و بیشتر نزد و خونی و حرلمی.

Tayfanın əhalisi sərbəstdir (azaddır) və çoxu da oğru, qatil və yolkəsəndir. Ərəbcə “qadağan olunmuş”; dini cəhətdən halal sayılmayan”; natəmiz” mənalarında işlənən یاى نسبت (ya-ye nesbət) şəkilçisi qəbul edir və دزد-sözü ilə eyni cümlədə sinonim cərgə təşkil edərək “ogru”; yolkəsən”; quldur” kimi tərcümə olunur.

Elmlə bağlı sinonimlər.

علم (7,42)-alim, اهل فضل (7,129), اهل علم (7,4).

(7,4) آنجا (در شهر سمنان) منتهی مقام کردم و طلب اهل علم کردم.

Orada (Simnan şəh.) bir müddət qaldım və alimlərlə görüşmək istədim.

Bu cümlədəki علم ahl söz birləşməsi şəklində işlənsə də, bir söz-“alimlər” sözü kimi tərcümə olunur. Növbəti cümlədə də “alim” sözü söz birləşməsi şəklində işlənmişdir.

(7,129) پس مراد از آن حل با مردی پارسی که هم از اهل فضل بود آشنایی افتاده بود.

Sonra mən o vaxt alim bir farsla tanış oldum.

(7,42) میان علمای دین معروفست که هر نمازی که در بیت المقدس گذارند به بیست و پنج هزار نماز قبول افتد.

Din alimlərinə məlumdur ki, Beytülmişdə qılınan hər bir namaz 25000 namaza bərabərdir. Bu cümlədəki علماء sözü I babın ismi-fail forması olan علم sözünün فعلا (foəla) cəm modelində işlənmişdir.

Müəyyən zümrə, vəzifə bildirən sözlər.

Bu bölmədə “şah, hökmdar”; qul, nökar”; başçı, rəhbər”; dövlətli” və “səhrada yaşayan” sözlərinin sinonimləri toplanmışdır.

عزیز (7,49), خسرو (7,67), سلطان (7,52;102;103), ملک (7,91;102), پادشاه (7,102;103), حاکم (7,102)-hökmdar.

(7,49) پروزگاری که عزیز مصر الحاکم بامر الله بود قیصر روم آنجا آمده بود.

Misirin hökmdarı Əl-hakim bi-Əmirullah olanda Rum qeysəri oraya gəlmişdi (1,56).

”Lügətnamə”də عزیز sözünün mənalarından biri də “padşah”; “Misirdə və İskəndəriyyədə şahlıq edən”; qədim zamanlarda Misir padşahlarına və vəzirlərinə verilən ləqəb”dir. عزیز həmin dövrdə Misir şahlarına verilən ümumi ləqəb (ad), yəni başa düşülür (9,10c., 13969).

(7,67) بنای خسرو دهلی و ملای ایشان بانجا رفته بودند.

Dehli sultanının oğlanları və onların anası oraya getmişdilər.

Arxaizm olan خسرو sözü “şah”; “çar”; “imperator”; “kral” mənalarında işlənir. (5,1c., 553)

(7,52) شنیدم که سلطان روم کسی فرستاده بود و از سلطان مصر در خوسته بود...

Eşitdim ki, Rum padşahı adam göndərmiş və Misir sultanına təklif etmişdi... (1,58)

(7,91) هر وقت از پیش ملک آن ولایت (نویا) نزدیک سلطان مصر هدیه ها فرستند و عهود و میثاق کنند.

Həmişə o vilayətin (Nuba vil.) hakimindən Misir sultanına hədiyyələr göndərirlər və saziş bağlayırlar.

(7,103) آنجا (صنعا) گویند خدوند این قصر پادشاه همه جهان بوده است.

Orada (Səna şəh.) deyirlər ki, bu qəsrin sahibi bütün dünyanın padşahı olmuşdur.

(6,102) آنجا سلطنتی و حاکمی مطلق نیست.

Oranın daimi sultanı və ya hökmdarı yoxdur. Göstərilən nümunələrdən aydın olur ki, “hökmdar” sözünün sinonimləri arasında عزیز və خسرو sözləri arxaikləşmiş, digərləri isə müasir dildə də işlənəkdədir.

“Qul, xidmətçi” sözünün sinonimləri çox maraqlı sinonim cərgə təşkil edir. غلام (7,79;124), کتیزک (7,88), خلم (7,34;50;66), بندہ (7,15;60;66;80;124), کس (7,143), کھتر (7,143), بردہ (7,54)-qul, xidmətçi.

(7,79) مطبخ سلطان بیرون از قصر است و پنجاه غلام همیشه در آنجا ملازم باشند.

Sultanın mətbəxi qəsrdən kənardadır və orada daima əlli nəfər qul xidmət edir. Əsərdə غلام sözü kiçiltmə bildirən ک (ək) şəkilçisi qəbul edərək də işlənmişdir.

(7,6) من و بر لرم و غلامکی هندو که با ما بود ز دی تنک داشتیم.

Mən, qardaşım və bizimlə olan gənc hindli xidmətçinin ərzağı azalmışdı.

“Səfərnamə”də “qul” sözü ilə işlənən ک (ək) şəkilçisinin sözü ilə də işləndi- yini götürük.

(7,88) خلم... از جمله سیصد کتیزک داشت.

Xacənin... o cümlədən 300 kəni var idi.

(7,50) هر روز آن بکینهارا خلمن پک کنند.

Xidmətçilər hər gün o şüşələri silirlər. Bu cümlədəki خلم sözü ərəbcə خدم (xədəmə)-“işləmək, xidmət etmək” (6,213) feilindən olub, I babın ismi-fail formasında işlənmiş və “xidmətçi” mənasını bildirir.

(7,124) ایشان را در آنوقت سی هزار بندہ ی درم خریدہ ی زنگی و حبشی بود.

Onların həmin vaxt 30 000 pulla alınmış (qızıl və gümüş sikkə ilə alınmış) zənci və həbəş qulu var idi.

(7,143) گفتند کس او با ما است.

Dedilər onun xidmətçisi bizimlədir. Bu cümlədəki کس sözü “səlahiyyətli, etibarlı şəxs”; “xidmətçi”; “əlti” mənalarını (8,364) daşıyır ki, “xidmətçi” variantı kontekstə daha uyğundur.

(7,143) آن کھتر از شدی چنان شد که ندانست چه کند.

O xidmətçi o qədər sevindi ki, bilmədi nə etsin. Bu cümlədəki کھتر sözü “balaca, kiçik”; vəzifəcə balaca adam” mənasını bildirən کس sözü ilə sifətin müqayisə dərəcəsini bildirən şəkilçisinin birləşməsindən yaranan düzəltmə isimdir.

(7,54) بزرگتن آنجا روند و مهره و شله و پسد برند و از آنجا برده لورند.

Tacirlər oraya mərcan, daraq və muncuq aparır, oradan isə qul gətirirlər.

sözünün “kölə, qul, əsir” mənaları var ki, bu da tərcümədə öz əksini tapmışdır.

Verilmiş dil nümunələrindən aydın olur ki, fars sözləri ilə yanaşı, ərəb dilindən alınmalar da (خلم, غلام) sinonim cərgələrin zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

باشوا (7,118)-başçı, سرور (7,112;118), رئیس (7,113), پیر (7,93), پیشوا

(7,93) ایشان مردمنی اند که هیچ دین و کیش ندارند و بهیچ پیغمبر و پیشوا ایمان نیلورده اند.

Onlar heç bir dini və məzhəbi olmayan insanlardır və heç bir peyğəmbərə və başçıya iman gətirmirlər.

Bu cümlədə پیش sözü qeyri-məhsuldar peşə bildirən و شاکیلçisini qəbul etmiş, "rəhbər, başçı, imam" mənalarını bildirən پیشوا sözü yaranmışdır. (7,113) ن بیر بر آچارودو بر آنتانه بایست.

O başçı (qəbilə başçısı) oraya gəlir və (Kəbənin) astanasında dayanır.

"başçı" mənalarına uyğun gəlir. "Lügətnamə" də پیش sözü daha çox "başçı" mənalarına uyğun gəlir. (7,112) ایشلار رئیس است که کلید بنست او باشد.

Onların bir başçısı (rəhbəri) var ki, açar həmişə onda olur.

(7,118) اتفاقا سرور آن اعراب بجز آمد.

Təsadüfən o arəblərin başçısı Cəzə gəlib çıxdı.

"Lügətnamə" də سرور sözü kimi mənaları olduğu verilir. (9,8c., 12017) Bu sözlər arasında بزرگ və رئیس "başçı" mənalarına daha çox uyğun gəlir.

"Lügətnamə" də بزرگ, رئیس, مہتر sözlərinin سرور kimi mənaları olduğu verilir. (9,8c., 12017) Bu sözlər arasında بزرگ və رئیس "başçı" mənalarına daha çox uyğun gəlir.

(7,77) متمول (7,133) مالدار –varlı, dövlətli.

(7,77) آنجا شخصی ترسا دینم که از متمولان مصر بود.

Orada Misirin dövlətli adamlarından olan bir xaçpərəst gördüm.

(7,113) آنی از مالداران بصره بفرمود تا چهار صد کشتی بساختند.

Bəsrənin varlı qadınlarından biri əmr etdi ki, 400 gəmi düzəlsinlər.

Göstərilən cümlələrdəki متمول və مالدار sözləri əslində nitq hissəsi kimi sifətdir, lakin ن cəm şəkilsini qəbul edərək isimləşmiş və "varlı, dövlətli" mənalarını bildirən sözlər yaranmışdır.

(7,102) صحرائشین (7,102) –səhrada yaşayan.

(7,102) بر زمین عرب آبادی آنک است و مردمانش بیلبانی و صحرائشین اند.

Ərəb torpaqlarında yaşayışa münasib yerlər azdır və oranın əhalisi çöl və səhralarda yaşayırlar (1,95).

Birinci cümlədə بیلبان sözü (ya-ye nesbət) qəbul edərək, ikinci cümlədə isə صحرا sözü (şəhərin kökü ilə bir yerdə "səhrada yaşayan, səhra sakini" mənasını daşıyan بیلبانی və صحرائشین sözlərini əmələ gətirmişdir.

Toplanmış materiallara əsasən nəticə olaraq deyə bilərik ki:

1. Hər bir dildə sinonimlik dilin zənginliyinə dələlət edən faktorlardan biridir.

2. "Səfənamə" əsərindəki sinonimlər arasında

arxaizmlərlə yanaşı, müasir dildə işlənən sinonim sözlər (cərgələr) də vardır.

3. "Səfənamə" də həm leksik (خیر دلیل, قلاوز, بدرقه, رسول), həm qrammatik (گرامله بان حکمی), həm də leksik-qrammatik (بیاع تاجر, بازارگن, بازار دار, بازارگن) sinonimlərə rast gəlmək mümkündür.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Nasir Xosrov. "Səfənamə" (fars dilindən şərhli tərcümə fil. elm. dok. Tahir Məhəməmovundur) "Elm" nəşriyyatı, Bakı: 1997, 180 səh.

2. Təyyibə Ələskərova. "Fars dilində sözdüzəldici omomorfemlər." "Elm" nəşriyyatı, Bakı: 1972, 210 səh.

3. Dilçilik Ensiklopediyası, "Mütərcim", 2-ci cild, Bakı: 2008, 525 səh.

4. Пейсигов Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка. Издательство Московского Университета, 1973, 200 стр.

5. Персидско-русский словарь. Под ред. Ю. А. Рубинчика. «Русский язык». Москва: 1985, том I- 800 стр., том II-864 стр.

6. Баранов Х. К. Арабско-русский словарь. «Русский язык». Москва: 1989, 927 стр.

7. سفرنامه نصر خسرو قبادینی به تصحیح و تعلیقات م. غنی زاده انتشارات منوچهری.

8. سفرنامه نصر خسرو به تصحیح دکتر محمد دبیرسیقی تهران انتشارات زوکر. ۱۳۷۵.

9. دهخدا علی لکیر لغتنامه تهران دانشگاه تهران ۱۹۹۳-۱۹۹۴.

Açar sözlər: Nasir Xosrov, "Səfənamə", leksika, sinonimlər, sinonim cərgə.

Ключевые слова: Насир Хосров, Сафарнаме», лексика, синонимы

Key words: Naser Khosrov, "Safarnameh", lexicon, synonyms, synonymic numbers.

Резюме

В статье исследуются синонимы в произведении Насира Хосрова «Сафарнаме».

Summary

The article deals with the synonyms in "Safarnameh" by Naser Khosrov.

XƏTƏİ TƏBRİZİNİN “YUSİF VƏ ZÜLEYXA” MƏSNƏVİSİNİN FONETİK VƏ ORFOQRAFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və dilinin mənzərəsini, inkişaf istiqamətini araşdırmaq üçün bu dövrdə Xətai təxəllüslü şairin qələmə aldığı “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi lüğət tərkibinin zənginliyi, qrammatik kateqoriyalarının genişliyi və fonetik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Mövzusu səmavi kitablardan alınmış, Asiya və Afrika xalqları folklorunda geniş yayılmış, Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında bir çox müəlliflər tərəfindən qələmə alınmış “Yusif və Züleyxa” (2, 5) Azərbaycan ədəbiyyatında da işlək mövzulardan biri olmuşdur. Azərbaycan dilində “Yusif və Züleyxa” əsərini işləyən şairlər içərisində Xətai Təbrizinin qələmə aldığı məsnəvi həcmünün böyüklüyünə və bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə maraq doğurur.

“Xətai” təxəllüslü şairin bu əsəri haqqında bir sıra ədəbiyyatşünaslar- Ə.Xəyyampur, N.S.Dolu, A.S.Ləvənd, M.F.Köprülüzadə dəyərli fikirlər söyləmişlər. Azərbaycanda H.Araslı, Ə.Hüseynzadə, Ə.Məmmədov, T.Hacıyev, C.Nağıyeva və başqaları ədəbiyyat və dil tariximizin müxtəlif sahələrinə aid yazdıqları tədqiqatlarında bu və ya digər dərəcədə abidəyə müraciət etmişlər (5, 5). Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi ilə bağlı ilk məlumat Məhəmməd Tərbizinin “Dənəşməndani-Azərbaycan” əsərində rast gəlinir. Həmin kitabda qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycanın minə yaxın görkəmli elm, ədəbiyyat və incəsənət xadiminin həyatı, yaradıcılığı haqqında yazılmış yığcam bilgidə dahi şair və dövlət xadimi kimi Şah İsmayıl Xətəinin ədəbi fəaliyyəti haqqında məlumat verildikdən sonra, “Xətai” təxəllüsü ilə yazan şairin də mövcud olduğunu xatırladırlar. Hətta M.Tərbizət “İbtida qıldum be name ol kərim, Ey ki, bismillahir-rəhmanir-rəhim” beyti ilə başlanan bir əlyazmasının onun kitabxanasında saxlandığını da qeyd edir (9, 336).

Poema haqqında geniş məlumat T.Z.Əkbərovun “X.Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərinin tekstoloji tədqiqi” mövzusunda yazdığı dissertasiya işində rast gəlinir (8, 310). T.Əkbərov göstərir ki, Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” poemasının dövrümüzdə qədər gəlib çatmış yeddi əlyazma nüsxəsi mövcuddur (5, 6-7). Bu nüsxələr üzərində, onların qarşılıqlı müqayisəsi baxımından aparılan işin nəticəsi olaraq 2004-cü ildə Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin elmi-tənqidi mətni və transfoneliterasiyası kitabı çapdan çıxmışdır. T.Əkbərov həmin kitabda poemanın tam mətninin tərtibi üçün yeddi əlyazması nüsxəsini tədqiqatə cəlb etmişdir (5, 7-10). Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən tapılmış həmin əlyazmalardan üçü tam, dördü isə naqisdir. “Belə əlyazmalar bilavasitə Azərbaycanla bağlı olduğundan onlar dilimizin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunu öyrənmək, lüğət fondu ilə tanış olmaq, bu gün üçün arxaikləşmiş sözləri müəyyənəlməkdə, xüsusilə Azərbaycan dilinin əsrlər boyu inkişaf tarixini izləmək üçün son dərəcə böyük əhəmiyyətə malikdir” (5, 6-7). T.Əkbərov M.Tərbizətin gəldiyi nəticə ilə razılaşaraq poemanın, güman ki, 1478-1490-cu illər arasında Təbrizdə qələmə alındığı, şairin isə XV əsrin ikinci yarısında yaşadığı qənaətinə gəlmişdir. Xətai Təbrizi öz əsərini dövrün hakimi Sultan Yəquba ithaf etmişdir. Sultan Yəqubun hakimiyyəti dövründə onun sarayında Baba Fəğani, Baba Nəsimi, Dərviş Dəhqi, Ənsari, Heyrani, Şahidi, Humayun, Qatili, Əhli və başqa sənətkarlar kimi Xətai Təbrizi də Şərqdə əsas mədəniyyət mərkəzi sayılan Təbrizdə yaşayıb yaratmışdır (5, 5). Məlum təzkirə və tarixi mənbələrdə X.Təbrizinin əsəri, həyatı, yaradıcılığı haqqında heç bir qeydə rast gəlinmədiyi üçün onun haqqında geniş bibliografik məlumat vermək imkan xaricindədir. Lakin məsnəvinin müxtəlif yerlərində iki dəfə Xətəinin adının yazıldığı müşahidə olunur: “Ey Xətai, dünya mehmanxanədir, Neçələr anun əlindən yanədir” (5a); “Ey, Xətai, ömrə aldanna ki, var, Bir əsər yeldir, yelə yox etibar” (12a).

XV əsr ədəbi-bədii dilimizdə başlıca olaraq iki üslub—klassik kitab üslubu, danışq-folklor üslubu fəaliyyət göstərirdi. XV əsr ədəbi-bədii dilimiz öz xarakteri, məziyyətlərinə görə, sadəliyi baxımından digər dövrlərdən seçilirdi. Bu bərdə H.Araslı belə yazmışdır: “...XV əsr şairlərinin dilindəki sadəlik XVI əsr sənətkarlarından fərqlənir” (1, 314). Bu da XV əsr ədəbi-bədii dilimizin ümumxalq danışq dilinə daha çox yaxın olması, onunla qaynaqlı-qarışması ilə bağlılığından irəli gəlirdi.

Tarixən Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişafında, qrammatik normaların dəqiqləşməsində və dildə yeni-yeni formaların meydana çıxmasında, eləcə də lüğət tərkibinin zənginləşməsində X.Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin müstəsna rolu olmuşdur. Bu yazılı abidə vasitəsilə ümumxalq dilinin leksik vahidləri, fonetik xüsusiyyətləri, qrammatik əlamətləri ədəbi dilə nüfuz edərək vətəndaşlıq hüququ qazanmağa başlayır. Konkret dövrdə yazılı ədəbi dilin fonetik və morfoloji sistemi üzrə müxtəlif cəhətlərin izah olunması Azərbaycan dilinin imla məsələlərinin aydınlaşdırılmasına şərait yaradır.

Ərəb əlifbası konsonant olmaqla türk dilləri (xüsusilə Azərbaycan dili) üçün əlverişli olmamışdır. Bu əlifba türk dillərində danışq səslərinin keyfiyyət və kəmiyyətini dəqiq əks etdirməkdə acizdir, həm də “haraya daxil olmuşsa, orada bir xüsusiyyət kəsb etmişdir” (3, 8-9). Azərbaycanın orta əsrlərdə yaşamış xəttatları da ərəb dilinin və imlasının sirlərinə yiyələndikləri üçün tarixi orfoqrafiamızı nəstəliq xətti təmsalında ərəb qrafikasını dilimizin fonetik sisteminə uyğunlaşdırmışlar. Nəticədə xəttatlar imla sabitliyinə, ədəbi normativliyə əsasən riayət etmişlər. Bir sıra hallarda isə bəzi qrafemlərin fonetik funksionallığına yanlış münasibət bir çox söz və şəkilçilərin ənənəvi şəkildə səhv oxunub yazılmasına səbəb olmuşdur. Həm də orta əsrlər müəllifləri öz əsərləri üzərində daim işləmiş, düzəlişlər etmiş və təkmilləşmə işi aparmışlar.

Məqalə yazılarkən Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin daha qədim, əhəmiyyətinə görə digərlərindən fərqlənən nüsxəsi tədqiqat obyektinə kimi götürülmüşdür. Əvvəldən və sonndan naqis olan bu nüsxə 18 vərəqdən ibarətdir. Nəstəliq xətti ilə qələmə alınmış əlyazma nüsxəsinin mətni azərbaycanca, başlıqları isə farsca yazılmışdır (müqayisə etməli: “*Birin şodane Yusif be zindan*”, “*Amədən pesərə Yusif be pişə İbn-Yamin*”, “*Şəkayəti-Züleyxa əz gərdişi-dövrən*”, “*Qoftən şirəci əhvali-Yusif be Soltan*” və s.). Əlyazma əvvəldən və sonndan naqis olduğundan onun köçürülmə tarixini və katibini müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Lakin əlyazmanın paleoqrafik və orfoqrafik xüsusiyyətləri, tarixi dialektologiya baxımından vəziyyəti, mövzusu, süjeti, janrı araşdırılaraq belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, məsnəvinin bu nüsxəsi XVII əsrdə qələmə alınmışdır. Əlimizdə olan nüsxə vasitəsilə XV əsr Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin çox dəyərli nümunəsi kimi dövrün fonetik sistemi, əlyazmadakı səslərin tarixi inkişaf yolu, habelə fonetik hadisələr və orfoqrafik xüsusiyyətlərin izlənməsi və həlli ilə bağlı zəngin dil materialı əldə etmək olur. Çünki Xətai Təbrizinin XVII əsrdə aid ən qədim əlyazma nüsxəsi sayılan “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi fonetik və orfoqrafik xüsusiyyətlər baxımından olduqca zəngin və rəngarəngdir.

A) Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin səciyyəvi fonetik xüsusiyyətləri:

1. Bir hecalı kök və şəkilçi morfemlərin sonunda açiq saitlərin qapalı saitlərə keçməsi abidənin dilində çox yayılmış

¹⁴⁰ Bakı Dövlət Universiteti, Dosent

hadisə kimi diqqəti cəlb edir:

- a>ı** : Kimsə səndən *duymiyə* heç hali-bar (11a); Ki zülf ilən xəzinə *artmiyə* mal(17b); *Artmiyəydi* dərdimiz bizim dəxi(10a);
- ə/l/e>i** : Dünyayə sən sidq ilə *bil* (بیل) bağlama (11b); Nə *diyub*, nə söyləmək olur, ey yar (10a); Əmin ol *çəkmiyəsən* təşvişi, Uymasa göz *görmiyə* könlin işi (116); Hər necə kim, mal gərək al, *yi*, otur (6b)
2. **o** səsinin **a** səsinə keçməsi də məsnəvinin dilində geniş yayılmışdır; Tənri *savaşa* (سلواشا) illa bizdən ol işi(11a); Mülk *anundur*, hökm *anun*, təqdir *anun* (11a); Ta mən əlimlə *cilavin* (چيلاوين) dutmiyəm(5b)
3. **ı>u**: *Yastuq* (ياستوق)üstə təkyə qıldılar həman(1); Vay *yazuq* bizim bu miskin *başumuz*(1); Züleyxa kəfi atdı ol qəmçi *saruyə*(7a); Getdi ol mən belə *yalquz*(يالقوز)qalmışam(2a).
4. **ı>ü**: Şah odlara *büşdü* hörmət qılmədi(13b); Sevməsin zinhar mənə, ey şah, yigit, *Sevgü* (سوگو)yavuzdur, var anun tərkin et(9b).
5. **p>b** və **b>p**: Göğ çəmənler cümləsi *tobraq*(توبراق)olə (14a); *Pəs* (پس)səlam virdi, Yusif aydur, yigit (8b); *Pəs* bu sözdən biz gəl imdi qayıdəli(17b).
6. **q>x**: Yeddi *arux* (اروخ)həm daxi andən, ey yar(12b); Sonra yeddi simüzün *aruxları*(12b)
Sual və təyin əvəzliləri XV əsrdən başlayaraq *q* ilə deyil, *x* ilə işlənmişdir: Sən *xaçan* razı olun bu kor gözə(7b); Quruyub qalə *xamı* həmvar olə(14b); Dedi: siz *xandan*(خندان)gəltürsüz, ey cavan(19a); *Xamusi* (خاموسي) anun dininə girdilər(10b).
7. **b>m**: Belə xüsusiyyət *bu* işarə əvəzliyi hallanarkən özünü göstərir: Yusif aydur: *munun* (مونك) özgə halı var(6a); Çün *muni* eşitdi dilxoş buldı ol(6a); Sən *muna* şükr eylə ki, nandur gidər(3a); *Mundə* (موند) qalməz həqdən özgə kimsə kəs(11b).
8. **z>t**: Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin dilində *qıtlıq, qəhətlik, quraqlıq* məzmunu bildirən *qızlıq* sözü işlənmişdir: *Qızlıq*(قيزليغ)olduğunun cəhanün ayıdəli(17b).
Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XV əsrə qədər qələmə alınmış “Yusif və Züleyxa” poemalarının hamısında bu lüğət vahidinə (قيزليغ)şəklində rast gəlinir.
9. **b>v**: Verdilər həm qul, *qaravaş* (قارباش)olduğın(18a).
10. **g>n**: Fəth olə soni, *ögi* gər bənd olə(10b); Nagəhi *ögundən* (لوگندن) uğradı bir ər(17a); Çıxubən gəldi *ögundə* durdılar(17b). **Sağır nun** hərfi: Dil arxası, sonor, burunda tələffüz edilən *η* səsinə ifadə edən bu hərf Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində söz başında işlənmişdir; *n* və *k* hərflərinin birləşməsindən düzələn bu diqraf (نك) (ancaq sözün ortasında və sonunda özünü göstərir. Əslində XVI əsrdən Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində işlənməyə başlayan *n* və *k* diqrafı Xətai Təbrizinin dilində ancaq kök və şəkilçi morfemlərdə (II şəxsin mənsubiyyət və şəxs, yiyəlik hal) işlənmərkən inpozitiv və postpozitiv mövqə tutmuşdur(3,20): Yeddi yıldən *son* qəhətlik yetdi,bil (18a); çünki *dan* (دانك) atdı yenə acam dedi(18a); Həm yenə biz qanlı *könlgəin* (كونكگين) həman(4a); Bir şikəstə *könlümi* sormaz, ey şah(4b); *Saldın* (سالدنك) əlindən *sapın* üstə rəvan(7a).
Məsnəvinin bir neçə yerində *sağır nun* səsi ancaq *kaf* hərfi ilə ifadə olunmuşdur: Ol *duşında* (نوشنده) dünyadən nəql etdilər(18a); *Dinlənuş* (دنكلنوك) kim tas nələr söylər dedi (16a).
11. Söz əvvəlində *y* samitinin işlənməsi: Yusif aldı *yiüzünə* bürqə o dəm(8b); Sonrə daxi yeddi *yl* (ييل) hökm eylədi(17b); Ey *yiüzi* (يوزي) nurlu *yigit* (يگيت), xoş gəlmişin(8b).
12. Söz əvvəlində *y* və *v* samitinin düşməsi: Aluban öz qoluna *urdu* (اوردي) rəvan(9a); İbn-Yamin qoluna *urdu* rəvan(8b); Hüsn *iyəsi* (يه سي) çarə yox böhtan çəkər(9b).
13. Söz əvvəlində sürtünən, cingiltili *ğ* samitinin işlənməsi məsnəvinin dili üçün xarakterik cəhətdir. Belə sözlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinə ərəb dilindən keçmişdir. Uzun müddət belə sözlərin dilimizdə öz imlasını saxlamasına baxmayaraq, canlı danışıq dilində birinci səs *q* kimi tələffüz olunmuşdur (H.M.,21): *Ğəm* yedükə ömrün olur kəm sənün (11b); *Ğəmlü* gündə yarinə yoldaş olə(2b); Pəs bu dövrəni *ğənimət* (غنيمت) bil bugün (11a); Çün məlul olma başında çəkə *ğəm* (غم) (11b).
14. Söz sonunda karlaşma hadisəsi (d<t) məsnəvinin dilində geniş yayılmışdır: Necə dapmış *qurt* (قورت) anun cisminə yol (10a); *Dört* (دورت) min aləm gəldi hiç kim bilmədi (13b); Bir acayib hallı düşdür, ey *yigit* (13b); Sonradən dedilər anı *qurt* yemiş (9b).
15. “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin dilində sözlərdən birinin digərinə təsir edən, təmsil uğrayan səslər də öz əksini tapmışdır. Danışıq dili xüsusiyyətlərini özündə qoruyan Xətai Təbrizinin bu əsərində bir neçə yerdə assimilyasiya hadisəsinə uğrayan sözlərə təsadüf olunur: Bənzəri saru *dorri* (دورتي) bir tiq görər (17a); Ol *zamannan* bəri kim, eşqin mənə, Etdi pəbənd olmadım bir ləhzə şad (6b); Yusif *böhtamı* (بهتاممي) etmişdin dedi (15a).
16. Ön cərgəli sait olan *e* saitinin uzanan variantına abidənin dilində rast gəlinir: Tərkibində *y* samiti olan sözlərdə *y* samitinin düşməsi nəticəsində *e* səsi uzanmışdır: *Der* (دير) anı bir çahə salmışlar bular(16a); Sonrə üç gündən Yusif həm gəldi *der*, Özi Züleyxa eşigindən girdi *der* (16b).
- B)** Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin orfoqrafik xüsusiyyətləri:
Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində morfoloji göstəricilərin, sözdəyişdirici şəkilçilərin elə növlərinə rast gəlinir ki, bunlar müasir dilimiz üçün xarakterik deyil, ancaq bir sıra şəkilçilər ayrı-ayrı şivələrdə qorunub saxlanmışdır. Elə qrammatik göstəricilərə də təsadüf olunur ki, bunların müəyyən hissəsi müasir ədəbi dilimizdən yalnız qrafik variantlarının çoxluğu ilə seçilir. Bu da onu göstərir ki, canlı xalq danışıq dili üslubunda qələmə alınmış əlyazmalarda ya orfoqrafik sabitsizlik mövcud olmuş, ya da dialekt xüsusiyyətləri ədəbi dildə yazılmış əsərlərə də təsir etmişdir. Abidənin dili ilə bağlı bəzi orfoqrafik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirək:
1. Ön qədim hallardan biri kimi yiyəlik halı bir sıra özünəməxsus morfoloji əlamətlərə malik olmuşdur. Bunlardan biri də samit səslə qurtaran sözün sonuna samitlə başlanan şəkilçinin artırılmasıdır. Qədim özbək dilinin təsiri ilə yazan sənətkarların dilində belə xüsusiyyətin mövcudluğu heç də o demək deyildir ki, bu hadisə Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olmuşdur. Tədqiq olunan məsnəvinin dilində də bu cəhətə bir neçə dəfə rast gəlinir: Ol atəgün *yırtduğumnu*

- anlagil (17a); *Könlümüzüni* dörd ilən zar eylədi (2a); Gül *yüzümüni* (*یوزمنی*) görməgə gün zar idi (4b); Nə əcəb düşdür görün bu *düşüni* (*دوشنی*)dir (12b).
2. Felin məsdər şəkilçisi *-maq, -maq, -mək, -mağ* şəkilçiləri ilə ifadə olunmuşdur: Gül yüzümüni *görməgə* gün zar idi(4b); Ol ki,nadandır *deməkdən* nə bitər(4a); Çox yatub *uymaq*(*لویماغ*) yavuz hudur oyan (11a).
  3. Felin əmr şəkli daha geniş, rəngarəng formada təmsil olunmuşdur: Bu sözü sən bilgilən (*بیلگن*) bir mən *bilim* (4a); Yusif aydur,işbu adları *degil*, Sən nədən etdin oları *söyləgil* (*سیله کل*) (4a); Dur ayağa hər söziün var, *söyləgil* (5b); Sən bizi *qoygil* (*قویگل*) *ki*, munda *gidəl* (*کیده لی*), ol düşi xəlvətdə təbir *idəli* (12b).
- Əmr şəklinin 3-cü şəxsində dodaq variantı üstünlük təşkil edir: Azdı, var söylə, Yusif *gəlsün* (*کلسون*) dedi (8b).
4. Xəbərlik şəkilçisi iki qrafik variantda *-dur//-diir*, həm də *-durur//-diirür* kimi işlənmişdir: Həm bu beş gün kim, sana *möhnətdiirür* (12a); Bu *mənimdiir* xandə gidər *xandədi* (*خاندهور*) (9a); Didilər bu bir acayib *işdiirür* (*ایشدر*), Bəlməziiz *zahirmidür*, ya *dışdurur* (*نیشدر*) (9a).
  5. Cəm şəkilçisi *-lar, -lər* “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin dilində ancaq bir variantda *-lər* kimi yazılmışdır: Ol *yarənlər* (*یارانلر*) çün bu sözi söylədi (9b); Ol *yigitlər* köşkə *çixsunlər* didi (9a); Yenə *qərdaşləri* (*قرداشلری*) çahə saldugın (9a); *Oğlanlər* aydur: on birtüz, bir evdədür (19a).
  6. Felin şühudi keçmiş zamanının şəkilçisi iki qrafik variantda *-dı, -du* kimi verilmişdir. Bunlardan birincisi üçüncü şəxsədə, ikincisi isə birinci və ikinci şəxsin tək və cəmində işlənmişdir: Həm yenə çahdən çıxub *satduğın* (*ساتدوğین*) (9b); Mən gəlürkən azdum, ana *uğradum*, Böylə comərd cahanda *görmədiim*, Yolu sordum, yolu salıq *verdi* ol (9a).
  7. Məsnəvidə bir sıra hallarda birinci şəxsin tək *-mən* şəxs sonluğu ilə işlənmişdir: *Yandururmən* (*یاندرورمن*) yoxsə qəmçin tək səni (7a); Ey dəriğa *bilməmişmən* (*بیلیمه میش من*) tanrımı (8a).
  8. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində indiki zamanın, feli bağlamanın ancaq dodaq variantlarına təsadüf olunur: İmdi aşiq *istəyür* məşuq danar (16b); Sonradan həm qul *diyüb* satmışlar bular (16a); *Ağlaşübən* əl-ayağə düşdilər (16a); Həmin *qalur* cəhandə yəxşi bir ad (18b); Bu mənəzildə *gəliib* (*گلوب*) bulduğ muradı (18a); *Sürüyübən* (*صوروبین*) ilətdi, satdı ol dəm (5a).
  9. Məsnəvinin dilində əmr şəklinin I şəxsinin cəmi – *alı, -əli* forması ilə ifadə edilmişdir: Yusif aydur – Gəl imdi nikahı *iqd idəli* (*ایقد ایده لی*), Züleyxa aydır – Hala ivə *gidəli* (*کیده لی*) (8a); Sən bizi *qoygil* ki, munda *gidəli* (*کیده لی*), Ol düşi xəlvətdə *təbir idəli* (*تیبیر ایده لی*) (12b)
  10. İndiki zamanın şivələrdə işlənən *-əd* və *-adur* variantları “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin dilində də mövcuddur: *Diyəd:* (*دید*) namərd dünya bir gün var idi, Ol ulu dövlət mənimlən yar idi (4b); Yusif aydər: dünya işi böylədür, Kim *gələdiir* (*گلیدیر*), kim *gidədiir* (*کیدیدیر*), öylədür (2a); Necələr anun əlindən *yanədiir* (*یانیدیر*) (5a).
  11. Müasir Azərbaycan dilində xarakterik olan *-cağ, -cək* feli bağlama forması ilə eyni mənşəli qədim yazılı abidələrin dili üçün səciyyəvi sayılan *-ğac, -gəc* şəkilçisinə rast gəlinir: *Görgəcin* (*گورگچین*)həm tanıdı oğlanləri (19a). Göründüyü kimi, X. Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində fonetik cəhətlərin araşdırılması bir tərəfdən Azərbaycan canlı xalq danışiq dilinin tarixi inkişaf dövrlərini aydınlaşdırmaq, digər tərəfdən isə Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi və tarixi dialektologiyasının öyrənilməsi baxımından olduqca zəruridir. Ümumiyyətlə isə, orta əsrlərə aid Azərbaycan əlyazmalarının fonetik və orfoqrafik xüsusiyyətlərinin tədqiqi yazılı ədəbi dil tarixinin hərtərəfli və dərinədən öyrənilməsi işində mühüm əhəmiyyət daşıyır (7,92).

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT ƏDƏBİYYAT

- 1.Araslı. H.Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1960
- 2.Cami Əbdürəhman.“Yusif və Züleyxa” (farsçadan çevirəni M.Mübariz). Bakı, 1989
- 3.Əlizadə S. Orta əsrlər Azərbaycan yazı dili. Bakı,1985
- 4.Xətai Təbrizi.Yusif və Züleyxa. M.Füzuli adına AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutu, sifirə No.: M-187(Mötərizədə həmin nüsxədən toplanan nümunələrin səhifələri göstərilmişdir)
- 5.Xətai Təbrizi. Yusif və Züleyxa (elmi-tənqidi mətni və transfoneliterasiyası T.Əkbərovundur). Bakı, 2004
- 6.Mirzəzadə H.Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990
- 7.Nağısoy Möhsüm. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”Bakı, 2003
- 8.Sulı Fəğih. Yusif və Züleyxa (tərtib edənlər Sənan İbrahimov, Səbuhi İbrahimov). Bakı, 2008
- 9.Təbriz M. Daneşməndane-Azərbaycan (görməli elm və sənət adamları). Bakı,1987

Açar sözlər: X.Təbrizi, Yusif və Züleyxa, fonetik xüsusiyyətlər, Azərbaycan dilinin tarixi, dialektlər.

Key words: Khatai Tebrizi, Yusif and Zuleikha, phonetic peculiarities, history of the Azerbaijani language, dialects.

SUMMARY

The article deals with the analysis of the phonetic peculiarities of the great poet of the XV century Khatai's poem “Yusif and Zuleikha”, the historical development of the sounds in this manuscript, the different phonetic phenomena and orthographical rules. The collected examples are compared with the modern Azerbaijani language and its dialects; are revealed the similarities and distinctions. It is emphasized that research of the phonetic peculiarities of Kh. Tebrizi's poem “Yusif and Zuleikha” plays an important role in study of the Azerbaijani people's spoken language and its historical phonetics.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

[Çāē pīnē vālā ādmī mērā bāp hē]

Çay içən adam atamdır.

و لئمی جو چاڏو پي ر ا ميرا باپ -

[voh ādmī cō çāē pī rahā hē mērā bāp hē]

Çay içən adam atamdır.

ماری مدد کرنا والی عورت کي گئی؟

[hamārī madad kamē vālī orat kahāñ geī?]

Bizə köməkədənqadınharayagetdi?

عورت جس نہ ماری مدد کی نہی و کي گئی؟

[`orat cis nē hamārī madad kī thī voh kahāñ geī?]

Bizə köməkədənqadınharayagetdi?

جن و [cinhōñ nē] hansı ki

جن کو [cin kō]hansılara ki

جن میں [cin meñ]hansılarda ki

جن سے [cin sē]hansınlardan ki

جن کی [cin kī] (q.c.) جن کے [cin kē] (k.c.) جن کی

جن کے ساتھ [cin kē sāth] جن کے ساتھ

جن پر [cin par]hansıların üstündə ki

جن تک [cin tak]hansılara qədər ki

گل لالہ ترکی کی نہ تیب میں ایسا ایک پوول جس کا مقام بدت ام

[Gul-i-lālā Turķī kī tahzīb meñ eysā ek phūl hē cis kā makām bahut aham hē]

Lalə Türkö mädəniyyätində vacib yeri olan güldür.

جس ملک کے خزانہ میں زیادہ سونا ہو و زیادہ امیر سمجھا جاتا

[Cis mulk kē hazānē meñ ziyādā sōnā hō voh ziyādā amīr samchā cātā hē]

Xəzinəsində qızılı çox olan ölkə daha varlı hesab olunur.

کتاب جس میں کل خریدنا و مکی گئی نہی

[Kitāb cisē meyñ nē kal haridā thā voh mahingī thī]

Dünən aldığım kitab bahalı idi.

دنیا کی و جنگ جس میں کر و سو اور فوجی افراد لاک و دو، دوسری جنگ عظیم

[Dunyā kī voh cang cis meñ karār oñ sō or fōcī afrād halāk huē, dūsri cang-i-az ĩm hē]

İkinci dünya müharibəsi milyonlarca əsgər və vətəndaşın həlak olduğu müharibədir.

محمد بن بطوطہ عظیم ترین مسلمان سیاح تہا جس نہ ۱۳۲۵ سو ۱۳۵۵ تک فریبہ تیس برس سفر میں گزارا

[Muhammed ibn-i Baṭ ṭ a `az ĩm tarīn musalmān sayyāḥ thā cis nē tera sō paççīs sē tera sō paçpan tak arıban tīs baras safar meñ guzārē]

Muhamməd ibn-i Batuta 1325`dən 1355-ci ilinə qədər otuz il səyahət etmiş ən böyük Müsəlman səyyahıdır.

و مزدور جن میں م نہ ملازمت پر رکھا و جلدی چلے گا

[Voh məzdur cinheñ ham nē mulāzamat par rakhā hē voh caldī çalē geē heyñ]

İşə götürdüyümüz işçilər tez getdilər.

Sual əvəzliyi də vasitəli halda sonqoşmalarla birləşir və bu zaman formasını dəyişir. Obyekt halda da

– sonqoşması ilə işlənərkən forma dəyişikliyinə məruz qalır və aşağıdakı kimi işlənir:

–sual əvəzliyi

kim [kīs nē] کس نہ

kimī [kis kō] کس کو

kimə [kis kō] کس کو

kimdə [kis meñ] کس میں

kimdən [kis sē] کس سے

kimin [kis kī] کس کی [kis kē] کس کے [kis kē] کس کا

kiminlə [kis kē sāth] کس کے ساتھ [kis sē] کس سے

kimlər [kinhōñ nē] (کن و نہ) کن

kimləri (کن) کن کو [kin kō] (kinheñ)

kimlərə (کن) کن کو [kin kō] (kinheñ)

kimlərdə [kin meñ] کن میں

kimlərdən [kin sē] کن سے

kimləri [kin kī] کن کی [kin kē] کن کے [kin kē] کن کا

kimlərlə [kin se] کن کے ساتھ [kin se] کن سے

یہ جو تا کس کا؟

[Yeh cūtā kis kā hē?]

Bu ayaqqabı kimindir?

کس نہ ک؟

[Kis nē kahā?]

Kim dedi?

TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİ İLƏ MÜŞTƏRƏK LEKSİK VAHİDLƏRDƏ HƏQQIQİ MƏNADAN MƏCAZİ MƏNAYA KEÇİD
İSTİQAMƏTLƏRİ

Şivələrdə müxtəlif variantlarda təmsil olunan ortaqların mənə inkişafının ən müxtəlif formalarını əks etdirir. Türkçə ilə ortaqların şivə sözlərində mənənin müxtəlif inkişaf şəkilləri yaxınlıqlarla, fərqlənmələrlə, hətta əks mənəliliklə səciyyələnir. Bu sözlər, adətən, ədəbi türkçədə (bəzən də dialektlərin birində) olan (yaxud heç bir dil formasında olmayan və qədim türkçəyə məxsus) əsas mənənin törəmələri olduğundan biri digərinin mənə dəyişmələrini əks etdirir. Dialekt variantlarından biri əsas mənənin yox, digər törəmə mənənin inkişafı yolu ilə təşəkkül tapır. Türk dilində tomar sözü “topa, düyün” mənəsini (5, s.896), Şəmkiş şivəsində isə “ucları yuxarı tərəfdən bir-birinə qarışmış şivlər, kol-kosu (1, s. 504) bildirir. Ədəbi türkçədəki mənə ilə müqayisədə dialekt variantının törəmə olduğu şübhəsizdir (Yəni ucları yuxarı tərəfdən bir-birinə qarışmış şivlər, kol-kos özlüyündə topa, düyün anlayışlarına forma baxımından daha yaxındır. Həm də nəzərə alaq ki, dialektlərdəki variant o biri ilə müqayisədə mənəyə daha konkretidir). Zaqatala şivəsində isə tomar sözü “meşədə kollardan təmizlənilmiş sahə mənəsinədir (1, s. 502). Sözü məxsus anlamın türkçədəki mənəyə yaxın olmasa da, Şəmkiş şivəsində işlənən mənə ilə assosiasiya təşkil etdiyinə şübhə yoxdur (hər iki şivədə aktual olan mənə prinsipə əkslik təşkil edir. Zaqatala şivəsində işlənən mənənin Şəmkiş şivəsi üçün səciyyəvi olan mənənin intişar tapması mümkündür).

Türkçə ilə ortaqların dialekt sözlərində mənə fərqlərinin olması dialekt və ədəbi dil (türk dili) daşıyıcılarının, ayrı-ayrı insanların fərqli təfəkkür, düşüncə tərzləri obyektiv gerçəklik predmetlərinə, hadisələrə fərqli yanaşma üsulları ilə də müəyyən oluna bilər. İ.A.Sternin yazır ki, eyni bir predmetin müxtəlif insanlar və ya insanlar qrupu tərəfindən müxtəlif cür dərk edilməsi sözləşmədə vahid məzmunun formalaşmasına imkan vermir (7, s. 17). Yəni eyni sözün müxtəlif mənə variantları yaranır. Mülhizə eyni bir dilin materialı üçün söylənilsə də, qohum dil və qohum şivələr üçün müştərək sözlərə münasibətdə də aktuallığını qoruyub saxlayır. Məsələn, Şamaxı şivəsində böre (2, s. 61) “düşbərə” (ət içliyinə malik xəmirədən hazırlanan şorba), türk dilində börek “ət, pendir, göyərtili və s. içliyi olan xəmirədən hazırlanan yemək” mənəsində işlənir. Hazırlanma texnologiyaları adları qədər çox yaxın olsa da, müxtəlif ərazilərdə yaşayan fərqli dünyabaxışına malik fərqli təfəkkür sahibi insanlar tərəfindən hazırlandığına görə fərqli yeməklər sayılır. Və ortaqların vahid ədəbi dildə (türk dili) və dialektlərdə tamamilə eyni mənələri ifadə etmir. Yaxud bardax Naxçıvan şivəsində (ümumiyyətlə, Cənub qrupu şivələrində) “su qabı”, türk dilində “stəkan” mənələrindədir (4, s. 34; 5, s. 50). Leksik vahidin türk dilində mənəyə inkişaf keçirdiyi göz önündədir. Azərbaycan dilinin şivələrində (o cümlədən Cənub qrupu şivələrində) isə “çay içmək üçün qab” məzmununu rus dilindən alınmış stəkan (istəkan) sözü yerinə yetirdiyindən bardax (“su qabı”) sözünün mənə təyinatının dəyişməsinə ehtiyac qalmır. Türkçədə isə mənəyə dəyişməyə ciddi səbəbin olmaması bardax sözünün “su içilən (su saxlanan) qab” məzmunundan “çay içilən qab” məzmununa doğru yerdəyişməsinə imkan verir.

Cəmiyyətin inkişafı, sosial mühitdə baş verən dəyişikliklər sözlərin mənəyə dəyişməsinə səbəb olur. Hər hansı leksik vahidin ifadə etdiyi predmet, hadisə cəmiyyət həyatı üçün öz aktuallığını itirdiyindən onun dialektlərdə yaxud ədəbi dildə mənə təyinatı dəyişir. Ona görə də İ.A.Sternin fikri ilə razılaşmaq lazım gəlir ki, mənə dəyişiklikləri onda ifadə olunan gerçəkliyin müntəzəm dəyişmə prosesi ilə də bağlıdır (7, s. 16). Məsələn, türkçədə haram sözünün “quldur” mənəsi (5, s.310) işləndiyi halda, dilimizin şivələrində əski mənə qorunub saxlanmaqla yanaşı (Qarakilsə şivəsində “oğru, “quldur”, “talançı” mənələri (1, s. 194), quldurluq anlayışı cəmiyyətdə ictimai mahiyyətini itirdiyindən leksik vahidin mənə-tutumuna yeni anlayışlar köçürülür: haramı – başqa pətkəllərə hücum edib onlardan bal oğurlayan oğru arı (Şahbuz şivəsində) – təkne içərisində hazır məhsul yeyən arı (Ordubad şivəsində) – dərəli, təpəli yer (İrəvan şivəsində) – səhra, düzənlik (İmişli şivəsində (4, s.118; 1, s. 195, 194). Yaxud zındıq sözünün türk dilində dini mənə (III əsrdə Mani dininin nümayəndələri bu cür adlanırdı) ilə əlaqə qorunub saxlandığı halda (türk dilində zındıq “kafir” deməkdir (5, s. 1014)), Azərbaycan dilinin şivələrində mənə təyinatını ən müxtəlif anlayışlara qədər dəyişir: zındıq – sırtıq, həyasız (Füzuli, İsmayilli, Qazax) – balacaboşlu adam (Naxçıvan) – davakar (Bakı; zındıq), zındıqanmış (1, s. 559, 562) – çətinlik, əziyyət (Şamaxı). Zındıq sözünün şivələrdəki mənələrindən fərqli olaraq, Şamaxı şivəsində işlənən zındıqanmış ləksiminin “çətinlik, əziyyət” anlamı Türkiyə türkçəsində olduğu kimi, məlum tarixi hadisələrlə (Mani tərəfdarlarının təqib olunması) bağlılığı (yaxud izlərini) əks etdirir. Başqa bir halda cəmiyyət həyatında baş verən dəyişikliklər, ictimai inkişaf hər iki dil formasında ortaqların mənəyə dəyişməsi bilirdi. Gəz sözünün Türkiyə türkçəsindəki mənələrinin müqayisəsi türkçədəki anlamlardan birinin daha qədim olduğunu göstərir. Bu anlam qədim silah növünə məxsus quruluş detallarından birini nəzərdə tutur. Türk dilində gəz sözü oxun kərişə keçən ucundakı kəsilməli yeri ifadə edir. İnkişafın sonrakı pillələrində ox-yay silah növü kimi əhəmiyyətini itirdiyindən söz yeni mənə tutumuna ünvanlanmış olur. Sözün ikinci və yeni mənəsi tufəng, tapança kimi silahlarda göz ilə hədəf arasındakı nişanalma yerini bildirir. Ortaqların mənəyə dəyişmiş forması Azərbaycan dilinin şivələrində də müşahidə edilir. Cəbrayıl şivəsində gəz “həndə oxların yan ağaclarına keçdiyi yer” mənəsindədir (1, s. 180). Ortaqların mənəyə dəyişilmə səbəblərindən biri onun məcazilik kəsb etməsidir. V.V.Vinoqradov qeyd edir ki, sözün məcazi mənədə istifadəsi zaman əsas mənənin yeni özünəməxsus mənə çalarları yaranır (9, s.22). Ortaqların sözlərdə də yeni məcazi mənələri əsas mənənin bazasında yaranır. Azərbaycan dilinin Böyük Qarakilsə, Daşkəsən, Göygöl şivələrində yalavımaq feili şimşək çaxmaq (1, s. 538), həmin feildən düzələn yalavıq ismi türk dilində “şimşək”, “parlaq”, “parıltılı”, “ışıltili” mənələrindədir. Türkçədə semantik inkişaf sözün yeni nominativ mənəsinin üzə çıxmasına səbəb olur: “parlaq”. Bu cür inkişaf öz növbəsində məcazi mənələrlə də müşayiət olunur. Həmin leksik vahid türk dilində “gözlə”, “parlaq”, “sevimli” mənələrini də ifadə edir. Əsas mənə ilə sonrakı mənələrin əlaqə xətti birincinin anlayış (məzmun) tutumundan kənara çıxmır: şimşəkli – parıltı-gözlə –sevimli. Əsas və törəmə (məcazi) mənələr zəncirvari əlaqələndir (yəni şimşək həmişə vizual cəhətdən parıltılı olur, parıltılı məfhumu gözlə, yaraşlıq anlayışları ilə, sonuncular isə sevimli sözünün məzmun yükü ilə assosiasiya yaradır).

Ortaqların sözlərdə də müşahidə olunan yeni məcazi mənənin yaranma yollarından biri haqqında İ.Məmmədov yazır: “Dildə aparılan müqayisə zamanı müqayisə obyektinə və müqayisə olunan müəyyən semantik əlamət ümumiliyinə malik olmalıdır. Konkret müqayisə modeli işlənmə fəallığı artırıb ümumi dil faktına çevrildikdə, yəni bir növ avtomatlaşdıqda müqayisə obyektinə buraxıla bilər, nəticədə bu və ya digər sözün yeni semantik variantı, yeni işlənmə, əlaqələnmə mövqeyi yaranır (3, s. 233-234). Azərbaycan dilinin Şəki şivəsində kobud, yersiz (1, s. 104), türk dilində isə yersiz, yaraşsız mənələrində çıxış edən çiy (türkçədə çığ yazılır) sözünün məcazi mənə yükünün formalaşmasında iştirak etmiş müqayisə obyektinin (müqayisə edilən predmetin) adı buraxılmış, onun əlamətini bildirən nominativ mənə məcazlaşmışdır (Şəki şivəsində: Mən hunnan hələ çiy söz eşitməmişəm (1, s. 104).

Bəzən müqayisə obyektinə və müqayisə olunanın münasibətləri hər

¹⁴² Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasının doktorantı ramile_suleymanova@list.ru

hansı yeni keyfiyyəti (yaxud obyekt) adlandırmaq məqsədini daşıyır. A.A. Ufimtseva yazır ki, söz işarələrinin özünəməxsusluğu olan predmetlə anlayış nisbəliyi arasında insanın vəziyyətini, yeni keyfiyyətləri adlandırmaq üçün sözdən ikinci dəfə istifadə edilməsi – metaforik və metonimik nominasiya dayanır (8, s. 89). Yəni məcazlaşma bütün hallarda sözdən ikinci dəfə istifadəni nəzərdə tutur. Və bu cür istifadə hər hansı obyekt (yaxud keyfiyyəti) digər obyektdə (keyfiyyətdə) bənzətmək yolu ilə adlandırma mexanizminə əsaslanır. Sirt sözü türkcədə bədən üzvü məzmununu daşıyır; “bel” mənasını bildirir (5, s. 776). Azərbaycan dilinin şivələrində bu ortaq söz bel məfhumunun məzmun tutumu ilə assosiasiya yarada bilən müxtəlif obyektlərə ünvanlanır. Sirt/sirt sözü Qax, Oğuz şivələrində “zirvə”, Şəki, Xaçmaz, Zaqatala şivələrində “təpə”, Ağdam, Xaçmaz, Quba şivələrində “yoxuş” Oğuz, Şəki şivələrində “hər hansı şeyin baş və ya hündür, uca hissəsi” mənalarını ifadə edir. Dağın sirtində bir dənə qoyun otdıyır (Şəki). Qazmaların sirtiyənən sən qalx (Oğuz; 1, s. 440).

Tədqiqatlarda məcaziləşmənin aşağıdakı istiqamətlərindən bəhs olunur: məkan mənasından zaman mənasına (əksinə yox), bədən üzvlərinin adlarından fiziki predmetlərin adlarına (əksinə yox), təmas, qoxu, dad ilə qavranılan keyfiyyət adlarından görmə və eşitmə ilə qavranılan keyfiyyət adlarına doğru (əksinə yox) (6, s. 6). Türkiyə türkcəsi ilə ortaq şivə sözlərində müşahidə edilən məcazi mənə keçidləri aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

-Predmet anlayışından insan anlayışına (törpü sözü Ağdam, Qarakilsə, Şuşa, Bərdə şivələrində “iri, seyrək dişli yeyə”, Göyçay və Şamaxı şivələrində “yeyə”, Türkiyə türkcəsində eyni fonetik tərkibdə “mişar”, Şuşa, Ağdam şivələrində “yonulmamış”, “kobud”, “qanacaqsız” mənalarında (1, s. 505; 5, s.900) işlənir. Burada törpü “yeyə”, “mişar” sözünün məzmun tutumu itilənmiş, yonulmuş mənaları ilə semantik sinonimlik təşkil etsə də, insan anlayışına keçə bilmir. Yalnız Şuşa, Ağdam şivələrində birləşmə daxilində işlənmiş əks mənə qarşılıqlarından – yonulmamış, kobud, qanacaqsız, mərifətsiz, mədəniyyətsiz anlamlarından axırıncı üçü belə bir funksiyayı yerinə yetirir. Törpü dəyməmiş adamda mərfət olmaz; Şuşa şivəsində; 1, s. 537); bədən üzvlərinin adından yer bildirən ismə (sirt sözü Türkiyə türkcəsində “bel” mənasında və Ağdam, Qax, Oğuz, Zaqatala, Xaçmaz, Şəki, Quba şivələrində sirt “zirvə”, “yoxuş”, “təpə” mənalarında); geyim adlarından, yer, məkan anlayışına (Biləsuvar şivəsində yaxa “tərəf”, Türkiyə türkcəsində yaka “kənar”, “tərəf”, “sahil” mənalarında; 1, s. 537; 5, s.965); digər canlıları ifadə edən sözlərdən insan anlayışına (Türkiyə türkcəsində hüthüt “çavuş quşu”, Ordubad şivəsində “şanapipik”, Mingəçevir şivəsində isə hüthütü “tezdənışan” anlamında; 1, s. 213).

Ortaq sözlərin bəziləri Türkiyə türkcəsində həqiqi mənada, Azərbaycan dilinin şivələrində məcazi mənada özünü göstərir. Türkcədə sıcaq sözü “ısti”, Salyan şivəsində sıcağ “yaxşı” anlamını bildirir. Ziyafətnən mə:m münasibətim sıcağdı (1, s. 435). Əksinə, müştərək sözün dialektə həqiqi, türkcədə məcazi mənada işləndiyi müşahidə edilir. Zifir sözü Basarkeçər şivəsində “qəlyan çubuğunun içində əmələ gələn qır”, türk dilində “tütün tüstüsünün əmələ gətirdiyi qır”, eyni zamanda zifiri “qaranlıq, zülmət” mənalarını (1, s. 561, 5, s.1016; 10) ifadə edir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, 2007
2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti, I cilt, A-L. Ankara, 1999
3. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı: Xəzər, 2006
4. Naxçıvan dialektoloji lüğəti, Naxçıvan: Əcəmi, 2017

Türk dilində

5. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. I c., Ankara-1991

Rus dilində

6. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Избранные труды, том I. Москва: Восточная литература, 1997. Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи. Воронеж, 1985
8. Уфимцева А.А. Лексическое значение. Москва: «Наука», 1986
9. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // Вопросы языкознания, Москва, 1953, № 5

Açar sözlər: *mənə tutumu, məcazi mənə, semantik sinonimlik, keçid istiqamətləri*

Key words: *semantic capacity, figurative meaning, semantic synonyms, transitional directions*

Ключевые слова: *смысловая емкость, переносное значение, смысловые синонимы, переходные направления*

Смысловые направления переходов от переносных значений к прямым в совместных лексических единицах с турецким языком

Резюме

Смысловые переходы переносных значений в совместных диалектах с турецким языком включают в себя нижеуказанные направления:

Наблюдается при переходе от понятия объекта к понятию субъекта. Слово «Törpü» в акцентах регионов Агдам, Гаракилсе, Шуша, Барда выражается как «оборудование, с огромными конечниками», в Гейчайском и Шемахинской акцентах «пила», в Турецком языке в той же форме «пила», в акцентах регионов Агдам, Шуша переводится как «непоседа, неконтролируемый, грубый». В данном примере слово «törpü» («пила») выражает значение как синоним «заточенный, заостренный», но наряду с этим, не означает субъект. Только в акцентах в регионах Шуша и Агдам, данные понятия выполняют функцию в последней трети дополнительных значений этого соединения в форме «неконтролируемое, грубое, бескровное, бессвязное, некультурное». Например: «Törpü dəyməmiş adamda mərfət olmaz» (в акценте Шуши);

- Существует смена названий одежд к понятиям мест и местоположений. В Билясуварском акценте слово «уаха» означает «боковой», на турецком языке «боковой», «берег»;

- переходы от слов, которые выражают другие существа к человеческому пониманию. «Hüthüb» на турецком означает «птица секретарь»; в Ордубадском акценте «удод»; В Мингячевирском акценте используется в смысле «безудержный».

Directions of semantic transitions from figurative values to direct in joint lexical units with the Turkish language

Summary

Semantic transitions of figurative meanings in joint dialects with the Turkish language include the following areas: - Observed during the transition from the concept of an object to the concept of subject. The word "Törpü" in accents of the regions of Agdam, Garakils, Shusha, Barda is expressed as "equipment with huge endings", in the Goychay and Shemakhi accents "saw", in the Turkish language in the same form "saw", in accents of the regions Agdam, Shusha translates as "fidget, uncontrollable, rude." In this example, the word "törpü" ("saw") expresses the meaning as a synonym for "sharpened, pointed", but along with this, does not mean the subject. Only in accents in the Shusha and Agdam regions, do these concepts fulfill the function in the last third of the additional meanings of this compound in the form of "uncontrolled, rude, bloodless, incoherent, uncultured". For example: "Törpü dəyməmiş adamda mərfət olmaz" (accent of Shusha);

- There is a change in the names of clothes to the concepts of places and locations. In Bilasuvar accent, the word "yaxa" means "side", in Turkish "side", "shore";

- transitions from words that express other beings to human understanding. "Hüthüt" in Turkish means "bird secretary"; in Ordubad accent "hoopoe"; Mingachevir accent is used in the sense of "rampant".

Rəyçi: Dos.S.ABBASOVA

